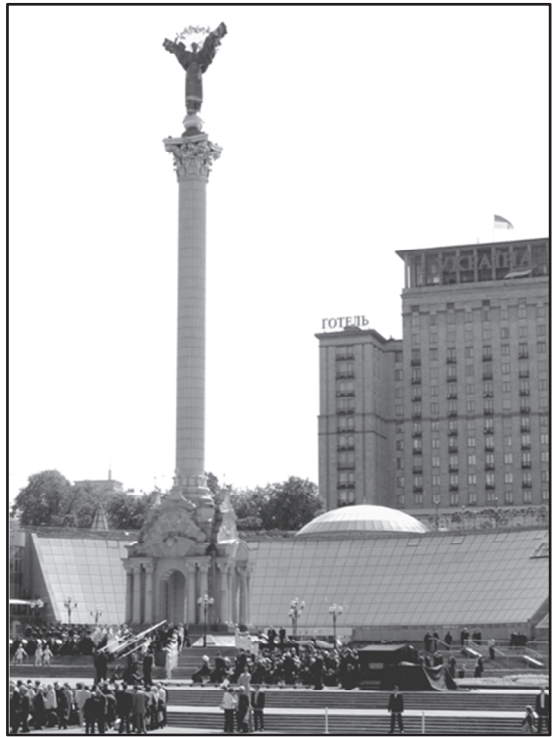

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

**З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО
ЖИТТЯ В УКРАЇНІ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

Заснована 2010 року

Головний редактор

академік НАН України *В. А. Смолій*

Редакційна колегія:

член-кореспондент НАН України *Г. В. Боряк*,

доктор історичних наук *В. Ф. Верстюк*,

член-кореспондент НАН України *В. М. Даниленко*,

доктор історичних наук *С. В. Кульчицький*,

доктор історичних наук *О. Є. Лисенко*,

доктор історичних наук *Р. Я. Пиріг*,

член-кореспондент НАН України *О. П. Реснт*

Київ – 2022

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
В 1960–1980-х рр.**

ІСТОРИЧНІ НАРИСИ

Колективна монографія

Київ – 2022

Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси / Відп. ред. Віктор Даниленко. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. — 959 с.

Монографія присвячена історії України періоду 1960-х–1980-х рр. Увага авторів сфокусована на висвітленні соціального аспекту подій минулого. Проаналізовано широке коло питань, пов'язаних з повсякденними структурами і практиками, взаємовідносинами людини, суспільства і органів влади, офіційним дискурсом та «анти-радянщиною», перетвореннями міського і сільського просторів, змінами довкілля тощо. Автори відкривають нові грані в історії України часів системної кризи в СРСР, пропонують оригінальні інтерпретації відомих фактів.

Видання стане у нагоді дослідникам історії та всім, хто цікавиться минулим України.

Авторський колектив: Олег Бажан, Петро Бондарчук, Ярослава Верменич, Віктор Даниленко, Катерина Єремєєва, Ярослав Журавльов, Юрій Каганов, Ольга Коляструк, Віктор Крупина, Валентин Лазуренко, Тетяна Малиніна, Руслана Маньковська, Альбіна Пагіря, Ольга Рябченко, Мирослава Смольницька, Олена Стяжкіна, Ганна Чепурда, Святослав Юсов.

Відповідальний редактор — Віктор Даниленко.

Упорядники — Віктор Крупина, Мирослава Смольницька.

Рецензенти:

Олександр Реєнт, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Олександр Лисенко, доктор історичних наук, професор
Олександр Рубльов, доктор історичних наук, професор

Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 10 від 25 листопада 2021 р.).

Тексти подано в авторській редакції.

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України
НАН України обов'язкове.

ISBN 978–966–02–5404–6 (серія)
978–966–02–9935–1

© Автори, 2022
© Інститут історії України
НАН України, 2022

ЗМІСТ

Список скорочень.....	8
Передмова	12

ЧАСТИНА 1. ПОРТРЕТНІ І НАВКОЛОПОРТРЕТНІ ЗМІНИ

Розділ 1. Ерозія соціально-політичного й економічного «моноліту»	19
§ 1. Політичні ритуали (<i>Ольга Коляструк</i>)	19
§ 2. Політичні практики (<i>Віктор Даниленко</i>)	34
§ 3. Система управління в УРСР (<i>Віктор Крупина</i>).....	52
§ 4. Дволика або Планово-ринкова економіка (<i>Віктор Даниленко</i>)	65
§ 5. Не/Легальні підприємці (<i>Віктор Даниленко</i>).....	83
§ 6. Наймані працівники (<i>Віктор Даниленко</i>).....	98
Розділ 2. Антропологія влади (<i>Віктор Крупина</i>).....	116
§ 1. Соціальна характеристика номенклатури	116
§ 2. Закон vs статус: зловживання владою номенклатурою	127
§ 3. Повсякденне життя номенклатури.....	137
Розділ 3. Структуризація міського простору: соціальні дилеми та настрої (<i>Ярослава Верменич</i>).....	146
§ 1. Місто і міська ментальність: теоретичне осмислення і повсякденне життя.....	146
§ 2. Основні тенденції та напрями урбанізаційних процесів	153
§ 3. Моделі економічного районування: соціальні наслідки.....	166
§ 4. Стереотипи та культурні коди міської ментальності	175
Розділ 4. Трансформація сільського середовища (<i>Мирослава Смольницька</i>)	187
§ 1. Сільський соціум: радянська культура практик	187
§ 2. Зовнішня трансформація села	204
§ 3. Динаміка соціальної структури села.....	222
§ 4. Село як простір (не)рівності.....	242

ЧАСТИНА 2. СТРУКТУРИ, СИМВОЛИ, КАНАЛИ КОМУНІКАЦІЇ СОЦІУМУ

Розділ 5. Практики деконструювання «радянської людини».....	263
§ 1. Молодь: потенціал спротиву і державний контроль (<i>Юрій Каганов</i>)	263
§ 2. Студентські будівельні загони і (де)конструкція «радянського» (<i>Ольга Рябченко, Тетяна Малиніна</i>).....	282
§ 3. Вплив «ворожих» радіоголосів на українську аудиторію (<i>Юрій Каганов</i>)	316

§ 4. Радянський політичний анекдот (<i>Юрій Каганов</i>).....	334
§ 5. Музика як ідеологічний інструмент (<i>Юрій Каганов</i>).....	343
§ 6. Бити сатирою: журнал «Перець» про «антиподів комунізму» (<i>Катерина Єремєєва</i>).....	357

Розділ 6. «Дзвони тривоги»: листи трудящих до органів влади

(<i>Ярослав Журавльов</i>).....	380
§ 1. «Листи до влади»: соціальне явище та джерельний потенціал.....	380
§ 2. Доноси та скарги на керівництво	400
§ 3. Проблеми житлово-комунальної сфери у зверненнях громадян	415
§ 4. Сфера послуг в оцінці громадян	434

Розділ 7. Радянський споживач у мистецтві життя та мистецтві кіно

(<i>Олена Стяжкіна</i>).....	447
§ 1. Формування радянського гастрономічного порядку	449
§ 2. Престижне й непрестижне харчування: увявлення та практики	457
§ 3. Їсти в мистецтві кіно	507

Розділ 8. Візуалізація соціального життя в музейних технологіях

(<i>Руслана Маньковська</i>).....	575
§ 1. Музейний компонент соціокультурного простору	575
§ 2. Музеї в умовах брежнєвського «застою».....	591
§ 3. Соціальний фактор в динаміці музейних зрушень.....	605
§ 4. Українське музейництво в особах.....	619

ЧАСТИНА 3. AGAINST/BEYOND «РАДЯНСЬКОГО»

Розділ 9. Виклики природи і природі.....

§ 1. Програма «перетворення природи» і «... плюс хімізація» (<i>Альбіна Пагіря</i>)	639
§ 2. Затоплені села (<i>Валентин Лазуренко, Ганна Чепурда</i>).....	649
§ 3. Світлотіні Північно-Кримського каналу (<i>Руслана Маньковська</i>)	665
§ 4. Куренівська трагедія 1961 р. у Києві (<i>Віктор Крупина</i>).....	677
§ 5. Чорнобильська АЕС: програмування катастрофи (<i>Святослав Юсов</i>)	684

Розділ 10. Рух опору як частина радянського повсякдення (*Олег Бажан*).....

§ 1. Динаміка та масштаби Руху опору	707
§ 2. Зовнішньополітичні події та опозиція в Україні.....	728
§ 3. Повсякдення учасників Руху опору.....	753

Розділ 11. Релігійне життя населення (*Петро Бондарчук*).....

§ 1. Релігійна політика та внутрішньоконфесійне життя	776
§ 2. Особливості сприйняття віруючими ідеї Бога.....	806
§ 3. Відвідування віруючими храмів та участь в богослужіннях.....	826
§ 4. Релігійні обряди життєвого циклу в повсякденні населення	855
§ 5. Позахрамові релігійні дії як частина релігійного життя віруючих	870

Післямова	886
<i>Ілюстрації</i>	892
<i>Іменний покажчик</i>	926
<i>Географічний покажчик</i>	941
<i>Summary</i>	953
<i>Інформація про авторів</i>	954

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЕС — атомна електростанція
АН — Академія наук
АПК — агропромисловий комплекс
АСД — Адвентисти сьомого дня

БАМ — Байкало-Амурська магістраль

ВВП — Валовий внутрішній продукт
BBC — Британська мовленнєва компанія (англ. — British Broadcasting Corporation)
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
ВКП (б) — Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВНП — валовий національний продукт
ВР ЄХБ — Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів
ВРНГ — Вища рада народного господарства
ВТК — виправно-трудова колонія
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ГДА — Галузевий державний архів
ГДК — гранично допустима концентрація
ГЕС — гідроелектростанція
ГОЕЛРО (рос.) — Государственная комиссия по электрификации России
ГОСТ — державний стандарт (рос. — государственный стандарт)
ГУЛАГ (рос.) — Главное управление лагерей

ДАВО — Державний архів Вінницької області
ДАЗО — Державний архів Запорізької області
ДАКО — Державний архів Київської області
ДАЛО — Державний архів Львівської області
ДАХО — Державний архів Харківської області
ДАЧКО — Державний архів Черкаської області
ДАЧНО — Державний архів Чернігівської області
ДРА — Демократична республіка Афганістан
ДРВ — Демократична республіка В'єтнам

ЖБК — житлово-будівельний кооператив

ЗАГС — запис актів цивільного стану

ЗМІ — засоби масової інформації

ЗМК — завод металевих конструкцій

ПХХ — Істинно-православне християнство

ПЩ — Істинно-православна церква

КБПЩ — контур багаторазової примусової циркуляції

КДБ — Комітет державної безпеки

КДУ — Київський державний університет

КДХІ — Київський державний художній інститут

КІВІ — Київський інженерно-будівельний інститут

КІЩА — Київський інститут інженерів цивільної авіації

КІНГ — Київський інститут народного господарства

КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України

КПІ — Київський політехнічний інститут

КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу

КПУ — Комуністична партія України

КПЧ — Комуністична партія Чехословаччини

КСМ — Комуністична спілка молоді

КТІЛП — Київський технічний інститут легкої промисловості

КТМ — Клуб творчої молоді

КУК — Комітет українців Канади

КЦТК — контроль цілісності технологічних каналів

ЛДМІ — Львівський державний медичний інститут

МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії

МВС — Міністерство внутрішніх справ

МДБ — Міністерство державної безпеки

МЗС — Міністерство закордонних справ

МОГП — Міністерство охорони громадського порядку

МОЗ — Міністерство охорони здоров'я

НААН — Національна академія аграрних наук

НАН — Національна академія наук

НАТО — Організація Північноатлантичного договору (англ. NATO — North Atlantic Treaty Organization)

НДР — Німецька Демократична Республіка

НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ

НРБ — Народна республіка Болгарія

НТР — науково-технічна революція

ОБХСС — Відділ по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності (рос. — Отдел по борьбе с хищениями социалистической собственности)

ООН — Організація Об'єднаних Націй

ОУН — Організація українських націоналістів

ОУП — Об'єднання українських письменників

ПАУК — Панамериканська українська конференція

ПВК — пароводяні комунікації

ПКТ — приміщення камерного типу

ПНР — Польська народна Республіка

ПОРП — Польська об'єднана робітничка партія

ППО — протиповітряна оборона

РАПО — районне агропромислове об'єднання

РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України

РКЦ — Римо-католицька церква

РМ — Рада Міністрів

РНК — Рада народних комісарів

РПСЦ — Руська православна старообрядницька церква

РПЦ — Руська православна церква

РПШ — Республіканська партійна школа

РРФСР — Російська радянська федеративна соціалістична республіка

РСР — Рада в справах релігій

РЦ ЄХБ — Рада церков Євангельських християн-баптистів

СБЗ — студентський будівельний загін

СБУ — Служби безпеки України

СКВУ — Світовий конгрес вільних українців

СПУ — Спілка письменників України

СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік

СФРЮ — Соціалістична федеративна республіка Югославія

США — Сполучені Штати Америки

УГГ — Українська Гельсінська група

УГКЦ — Українська Греко-католицька церква

УКДБ — Управління Комітету державної безпеки

УККА — Український конгресовий комітет Америки

УНР — Угорська народна Республіка

УПА — Українська повстанська армія

УПЦ — Українська православна церква

УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСГА — Українська сільсько-господарська академія

УТОПК — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

ФРН — Федеративна республіка Німеччина

ХВС — Християни віри євангельської
ХДУ — Харківський державний університет
ХІЕІ — Харківський інженерно-економічний інститут
ХІКБ — Харківський інститут інженерів комунального будівництва
ХІТ — Харківський інститут інженерів залізничного транспорту
ХНУМГ — Харківський національний університет міського господарства ім. О. М. Бекетова
ХПІ — Харківський політехнічний інститут

ЦДАВО України — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України — Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАМЛМ України — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України
ЦК — Центральний комітет

ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
ЧСМ — Чехословацький союз молоді
ЧССР — Чехословацька соціалістична республіка

ЮНЕП — Програма ООН з охорони навколишнього середовища (англ. UNEP — United Nations Environment Programme)
ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (англ. UNESCO — United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization)

ПЕРЕДМОВА

Пропонована читачу монографія продовжує серію «З історії повсякденного життя в Україні», що суголосно сучасним історичним студіям націлена на антропоцентричне дослідження нашого минулого. Хронологічні рамки даної книги охоплюють період брежнєвського «застою», як прийнято називати в історіографії період другої половини 1960-х — середини 1980-х рр., що включає й короткочасні періоди секретарювань Ю. Андропова і К. Черненка. Радянський лад в цей час поступово паралізувався системною кризою, яка охоплювала всі поверхи повсякденного життя. Монографія є продовженням цілеспрямованого наукового освоєння російсько-радянського минулого¹, відносна близькість якого тримає у своєму полоні його сучасників, впливає на наступників, породжуючи розбіжності в оцінках і дискусії.

Автори розглядають період брежнєвського «застою» для України, як транзитний, що став містком між хрущовською «відлигою» і горбачовською перебудовою, між загниваючою російсько-радянською реальністю і перспективою незалежності України. Хрущовська «відлига» стала відправною точкою корінних змін, відповіддю на «втому» від сталінізму — тоталітарної політики екстенсивного виснаження ресурсів, низької ефективності мобілізаційних засобів, ідеологічного тиску на суспільство і культуру. Хрущовські реформи надали радянській системі певної динаміки, але не змінили її сутності.

Політичний зміст «застою» проявлявся у поверненні від «контрольованого лібералізму» періоду «відлиги» до консерватизму, неосталінізму, тоталітаризму і водночас став часом формування нових елементів і навіть сегментів демократії. Міністерська централізація, абсолютизація планово-командних методів господарювання, стагнація господарства як стан економіки періоду Л. Брежнєва, стали перехідним етапом від командної до ринкової економіки. Латентне соціально-економічне розшарування, що відбувалося на фоні артикульованої інтеграції «класів», характеризувало соціальну сутність періоду «застою», що єднав тоталітарно-класові, егалітарні і нові строкаті, ієрархічні елементи суспільства.

¹ *Повоєнна історія України: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.):* Колективна монографія: у 2-х книгах, 3-х частинах. Київ, 2010; Бондарчук П. М. *Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації.* Київ, 2012; *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба:* Колективна монографія. Київ, 2014 та ін.

В українському суспільстві збережені в брежньовський період ідеологічний контроль над усіма сферами життя, цензура, переслідування неконформістів, поборювання релігійності, обмеження свободи творчості набули якостей транзиту від закритого до відкритого суспільства, до послаблення цензури, плюралізму і гласності в інформаційному просторі, культурного різноманіття, ерозії «залізної завіси».

На фоні інших історичних відрізків ХХ століття брежньовський «застій», можливо, не такий популярний. Він ніби перебуває у тіні інтенсивних, динамічних і реформаційних періодів М. Хрущова і М. Горбачова. Утім, говорити про нього як про *tabula rasa* безпідставно. Портрет 1960-х–1980-х рр. можна скласти завдяки колективним та індивідуальним тематичним монографіям з політичної, економічної, соціальної та культурної історії та дисертаційним дослідженням².

Загальна хронологія нашого недавнього минулого традиційно визначається політичною історією, а саме особою керівника СРСР та особливостями його політики. Такий підхід цілком виправданий, адже попри єдину ідеологію, послідовність політики попередників і наступників з незначним коригуванням, особливості характеру, наприклад, М. Хрущова і Л. Брежньова, вносили в спільний стратегічний курс суб'єктивні елементи, що надавали цілому періоду специфічного забарвлення.

² *Політична історія України. ХХ століття*: у 6 т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії. Київ, 2003.; Баран В. К. *Україна: новітня історія (1945–1991)*. Львів, 2003.; Литвин В. М. *Україна: два десятиріччя застою (1966–1985)*. Київ, 2004.; Даниленко В. М. В апогеї «возз'єднання». *Україна і Росія в історичній ретроспективі: у 3-х т.* Т. 2. Радянський проект для України. Київ, 2004. С. 397–528; Даниленко В. М. Україна в добу системної кризи радянського ладу. *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності*. Київ, 2008. С. 568–585; Кривчик Г. Г., Серьогін С. М. Радянська система управління на останніх етапах існування (1965 — липень 1990 рр.). *Історія державної служби в Україні: у 5 т.* Т. 2. Київ, 2009. С. 435–469; Крупина В. О., Лаас Н. О. Економіка України в добу застою (1965–1985 рр.). *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах.* Т. 2. Київ, 2011. С. 457–498; Котигоренко В. Україна багатонаціональна після Другої світової війни (1945–1991). *Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси*. Київ, 2012. С. 459–514; Кульчицький Станіслав. *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі*. Київ, 2013; Малайчук О. М. *Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991 рр.)*: монографія. Івано-Франківськ, 2015; Лук'янець К. Ю. *Організовані набори робітників в УРСР та їх переселення (друга половина 1940-х — середина 1980-х рр.)*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2017; Журавльов Я. О. *Відображення радянської дійсності у зверненнях громадян до ЦК КП України (друга половина 1960-х — перша половина 1980-х рр.)*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2019; Плохій С. *Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу*. Харків, 2019; *Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1989)*. Київ, 2021.

Поряд з підвищеною увагою в пострадянській історіографії до політичних біографій керівників СРСР³, у вітчизняній з'явилися життєписи окремих українських керівників, зокрема П. Шелеста і В. Щербицького⁴. Вони яскраво ілюструють відмінності в кадровій політиці, стилі керівництва, стосунках обох керівників з Центром. Важливо, що сучасні біографії П. Шелеста і В. Щербицького мають виразний антропологічний фокус, що дає можливість побачити їх не лише в офіційній, але й у приватній обстановці, зрозуміти як людей зі своїми симпатіями й антипатіями, уподобаннями і фобіями. Утім, говорити про системність таких біографічних досліджень надто рано, адже на своїх дослідників ще чекають біографії політичних і державних діячів О. Ляшка, І. Лутака, І. Грушецького, О. Ватченка, В. Івашка, Ф. Овчаренка та ін.

Свою періодизацію, що не збігається хронологічно з політичною, має історія економічна. М. Хрущов був єдиним керівником СРСР, який залишив по собі економіку кращу, аніж він її приймав. Завдяки так званій косигінській реформі позитивна динаміка була продовжена у другій половині 1960-х рр., відомій як «золота п'ятирічка». Однак перспектива розвитку, якою згодом пішов Китай, була втрачена. І з початку 1970-х рр. розпочався власне «застій», коли радянська економіка, жорстко детермінована ідеологією і політикою, демонструючи зростання на папері, тупцювала на місці. Вичерпавши можливості екстенсивного розвитку та залишивши без відповіді виклики науково-технічної революції, а точніше загубивши її суть у кількісних, «валових» показниках, з середини 1970-х рр. Радянський Союз тримався на економічній подушці експортованих енергоносіїв.

У порівнянні з попереднім періодом більшість радянських громадян мала підстави бути більше задоволеними рівнем свого добробуту. Ключове слово, що характеризує суспільно-економічні настрої доби, це відчуття стабільності і відносної впевненості в майбутньому. Задовольнивши базові споживчі потреби громадян кількісно, радянське суспільство поступово еволюціонувало в бік суспільства споживання. Попри дефіцит, черги, низьку якість товарів і послуг, перелік останніх розширювався, а підвищеного попиту набували перш за все якісні товари. Розширювалися освітні та науково-культурні

³ Волкогонов Д. А. *Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина*. Кн. 1–2. Москва, 1989; Медведев Р. Н. *С. Хрущев: политическая биография*. Москва, 1990; Радзинский Э. *Сталин*. Москва, 1997; Taubman W. *Khrushchev: The Man and His Era*. W. W. Norton, 2003; Хлевнюк О. *Сталин. Жизнь одного вождя: биография*. Москва, 2016 та ін.

⁴ Щербицький Володимир Васильович. *Політичний портрет на фоні епохи*. Київ, 2018; Шаповал Ю. *Партійний «націоналіст». Парадокси Петра Шелеста*. Львів, 2020; Бажан О. *Петро Шелест: «Вірю в розквіт моєї рідної України...»*. Київ, 2021; Шаповал Ю., Якубець О. *Служитель залежності: Володимир Щербицький за обставин часу*. Київ, 2021.

контакти і в радянський Союз щільно проникали «західні» впливи, на капілярному рівні.

Доба брежнєвського «застою» — показовий приклад споживацького ставлення режиму до природи, хижацького використання корисних копалин, водних ресурсів. Негативно впливали на стан природи відсутність очисних споруд на підприємствах та каналізаційних стоках, обмежені можливості, байдужість і безпорадність місцевих органів влади у захисті природи. Збільшення кількості автомобільного транспорту псувало атмосферу. Природні водні басейни часто поглинали стоки промислових відходів. Використання хімії в сільському господарстві відбувалося неконтрольовано, що позначалося на стані довкілля та здоров'ї людей. Неefективність природоохоронних заходів полягала не лише в застарілому обладнанні, нерациональних технологіях, а, зрештою, й незадовільному фінансуванні.

Радянське суспільство другої половини ХХ століття нагадувало політико-ідеологічний «моноліт» лише ззовні. Одноставне голосування на виборах, публічне схвалення численних ініціатив і закликів влади, засудження «агресивної» політики капіталістичних держав та безумовна підтримка «миролюбної» позиції радянської держави, «зближення міста і села» й відсутність відкритих соціальних конфліктів створювали ілюзію суспільної гармонії. Натомість уважний розгляд радянського суспільства засвідчує його строкатість, багатовимірність, ієрархічність. Період «розвиненого соціалізму», попри гучні декларації, не наблизив радянське суспільство до стану з рівними правами і можливостями громадян. За декларованою гармонізацією «класових» відносин і соціальною уніфікацією в Україні, як загалом в СРСР, тривали процеси латентної соціальної диференціації, що нестримно вийшли на поверхню в період «перебудови».

«Вирівнювали» громадян неформальні практики на «тіньовому ринку» товарів і послуг. Потужним економічним каталізатором корупції, блату, хабарництва був хронічний дефіцит товарів і послуг, що його не могла подолати директивна економіка. Попри декларації та рішучі заклики покінчити з цими ганебними явищами, вони продовжували існувати з огляду на планову, фальшиву економіку та побутування в середовищі влади. Глибина їх проникнення в суспільство, масштабність охоплення спонукала владу залучати до боротьби з ними навіть гумор та сатиру, що означало фактично визнання власного безсилля у подоланні їх адміністративними методами.

Гарантований мінімум матеріальних і культурних благ людини залежав від її приналежності до соціокультурної страти, географічних і локальних координат. У кращому становищі, наприклад, перебували працівники оборонної галузі, в якій більше дбали про їхнє забезпечення товарами і послугами, житлом. До інших упривілейованих груп суспільства, окрім номенклатури, належали також військові, судді та прокурори, соціальні гарантії яким були вище середнього. Утім, навіть обсяг їхніх гарантованих

пільг і привілеїв значно поступався реальним можливостям і становищу акторів «тіньового сектора» радянського суспільства — кримінальним авторитетам та нелегальним підприємцям.

На протилежних полюсах перебували номенклатура, «тіньовики» і наймані робітники з селянством. Розрив між ними відбувався по лінії матеріальних доходів, обсягу та видів послуг, видами дозвілля і культурного відпочинку, морально-психологічного стану, зрештою, правового статусу та можливостей. Номенклатура, що в радянські часи «губилася» серед «службовців», сповна скористалася брежнєвською стабільністю. Позбуваючись страху сталінського терору, реформаторської непередбачуваності М. Хрущова, вона зміцнила своє становище. Краще матеріальне забезпечення, пільги і привілеї, можливості, партійний імунітет перед законом, перетворювали номенклатуру, як фактичного власника засобів виробництва, на гегемона радянського суспільства, що позірно вважалося рівноправним.

На іншому полюсі соціальної піраміди перебувало селянство, яке упродовж усієї комуно-радянської історії виступало фізичним та економічним донором радянського суспільства. Лише у 1964 р. пенсійне законодавство СРСР поширилося на всіх селян у повному обсязі. Вони суттєво програвали службовцям і робітникам у розмірі грошових доходів, проте колгоспники заощаджували більше за рахунок власних господарств. Село поступалося місту та містечку у рівні медичного забезпечення, обсязі та видах побутових послуг. Утім, мешканці сіл були попереду низки міських груп за площею житла та якістю харчування. У 1974 р. відбулося правове «розкріпачення» селянства, коли розпочалася загальна паспортизація населення.

Рятуючись від важкої фізичної праці та відсутності інфраструктури, селянство масово утікало до міст. З 1961 по 1984 рр. його чисельність скоротилася майже в чотири рази. Вище середніх темпи скорочення сільського населення мали місце у Вінницькій, Житомирській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій та Чернігівській областях. Абсолютну більшість мігрантів (68%) складала молодь віком 16–29 рр.

Брежнєвська доба неодмінно асоціюється також з протестним рухом, робітничими виступами і дисидентами. Коріння дисидентського руху сягає традицій руху Опору попередніх поколінь, націоналістичного підпілля та шістдесятництва. Його відмінністю стала опора на «законні», несилкові методи досягнення політичних цілей. Цей опозиційний рух став певного роду феноменом брежнєвського «застою», адже складався з цілком «радянських людей» — вихідців з «не експлуататорських» класів та політично соціалізованих у СРСР громадян. Припинення масових репресій М. Хрущовим не ліквідувало їх узагалі, а лише зробило їх більш адресними, витонченішими. Як зауважує російський дослідник В. Козлов, хрущовська і післяхрущовська практика «законних репресій» встановлювала більш-менш чіткі орієнтири соціальної поведінки, створювала відчуття більшої свободи. Утім, юридичні

норми покарань залишалися розмитими, режим зберігав можливість політичних репресій і свавілля⁵.

Протест проти комуністичної системи мав не стільки матеріальне, скільки духовне підґрунтя. В Україні дисидентський рух набував виразних патріотичних рис, чітко артикулюючи і відстоюючи національні права України і українців. Слабкість легалістичної платформи та ортодоксального марксизму-ленінізму для захисту національно-культурної самобутності і суб'єктності змушувала дисидентів розширювати контакти, у тому числі із країнами Заходу.

Консервація політичної системи з відчуженням громадян від влади, втрата динаміки економічного розвитку з украй повільним оновленням технічної і технологічної баз стали присутніми характеристиками доби «застою» в політиці та економіці відповідно. Негативні процеси відбувалися і в національно-культурній сфері, де «соціалістичний зміст», а по суті російсько-шовіністичний, взяв гору над «національною формою». Формування «нової історичної спільноти — радянського народу» в республіці відбувалося прискореними темпами, адже питома вага українців у національному складі населення республіки з 1959 по 1989 рр. впала з 76,8% до 72,2%. Вища і середня школи повільно, але невідворотно переходили на переважно російську мову навчання, особливо в містах. Українська мова втрачала позиції в кінематографі, системі освіти, зменшувалася кількість україномовних друкованих видань⁶. Як зазначає івано-франківська дослідниця Н. Кіндрачук, мотиви і масштаби русифікації у 1970-х рр. мали більш руйнівний характер для української нації, порівняно з попереднім десятиліттям. «Власне любов до української мови все частіше стала вважатися достатньою підставою для звинувачень у “націоналізмі”»⁷.

Інша присутня характеристика радянської людини — це особлива ментальність, що спиралася на примат комуністичної політико-ідеологічної аксіології. «Моральний кодекс будівника комунізму» (1961) визначив радянськими цінностями колективізм, егалітаризм, інтернаціоналізм і «непримиримість до ворогів комунізму» тощо. Серед гуманних, назагал, гасел домінувала «відданість справі комунізму», зазначена на початку документу, яка й підважувала всі інші. Віра частини суспільства в комуністичні ідеали нагадувала релігійну віру, в якій раціональне поступалося ірраціональному. Як указує професор Ю. Каганов, у процесі конструювання «радянської

⁵ Крамола: *Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe. 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР*. Москва, 2005. С. 30–31.

⁶ Даниленко Віктор, Крупина Віктор. *Дволикій Янус: політична система радянської України на сконі радянського ладу. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1989)*. Київ, 2021. С. 369.

⁷ Кіндрачук Н. М. *Простір українського національного «Я»: 60-ті–70-ті рр. XX ст.: монографія*. Івано-Франківськ, 2020. С. 411.

людини» у свідомості більшої частини українців було імплантовано ідеї патерналізму, масовості, пристосуванства, спрощення інтелектуальних і моральних норм, корумпованість та відчуття власної зверхності⁸. «Радянська людина» цілком і повністю належала державі, чия патерналістська турбота поширювалася навіть на сферу приватного. Така національно-культурна політика створювала умови для денационалізації та появи сумновідомого Homo sovieticus.

Попри на позір потужні «скрепи», що обрамлювали багатонаціональну імперію, закладена в його фундаменті ідея була нежиттєздатною. Людська гідність переважила за міцністю страх перед державою з її розгалуженим і всесильним репресивним апаратом, а національна ідентичність вистояла перед інтернаціональним імперативом. Інформаційна герметичність СРСР, в тому числі й України, виявилася перебільшеною, й альтернативна радянській візії точка зору безупинно проникала в країну, підживлюючи острівці опозиційності. Під натиском внутрішніх проблем, перш за все економічних і національних, комуністичний експеримент державотворення опинився на порозі краху. Горбачовська модернізація виявилася запізнілою спробою реформування імперії, що не встигала за викликами часу.

⁸ Каганов Ю. О. *Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія*. Запоріжжя, 2019. С. 338.

ЧАСТИНА 1. ПОРТРЕТНІ І НАВКОЛОПОРТРЕТНІ ЗМІНИ

Розділ 1. ЕРОЗИЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО Й ЕКОНОМІЧНОГО «МОНОЛІТУ»

Ольга Коляструк

§ 1. Політичні ритуали

Ритуальні практики в радянській політичній культурі формувалися вже біля її витоків. Упродовж всього радянського часу вони були передусім обов'язковим інструментом комунікації влади з суспільством. Втім їх функціональний спектр розширювався, набував системності, модифікувався залежно від вимог і завдань. Як релігійні ритуали у ранньому християнстві робили зримим існування єдиної сакральної спільноти — християнської Церкви, так і комуністичні ритуали мали підтверджувати наявність нового сакрального утворення — держави, що будує комунізм.

Ранній радянський політичний ритуал невід'ємно пов'язаний з темою (ново)створення світу, звідси виток його сакральних властивостей для суспільства. Радянська влада від самого початку свого існування виробила ритуальні практики утвердження своєї легітимності й використовувала їх упродовж свого існування. Радянські політичні ритуали від їх зародження були надійною ідеологічною зброєю, інструментом комуністичної індоктринації населення країни. Вони відіграли визначальну роль у легітимації більшовицької влади, стали дієвим засобом її комунікації з суспільством, сприяли консолідації трудящих мас навколо партійно-радянського ядра, мінімізували соціальну конфліктність, нівелювали відкрите невдоволення владою, сприяли формуванню ідеологічної однакості, уможливили вироблення російсько-радянського політичного канону. Політичний ритуал та ідеологічна міфологія насаджували більшовицькі цінності і способи бачення соціально-політичної реальності і відтворювали їх у суспільстві від покоління до покоління.

Ранні радянські ритуали якісно виконали основне завдання — забезпечили утвердження й зміцнення радянського суспільно-політичного ладу,

завдяки стандартизованому повтору дій, політично значущих, ідеологічно санкціонованих і театральньо-драматично інсценізованих¹.

Можна нагадати, що вже у 1933 р. у радянському фразеологічному словнику поруч з тлумаченням ритуалу як церковного дійства, знаходимо й його переносне значення: «...взагалі, строго дотримувана обрядовість у будь-яких громадських відправленнях, освячена традицією. *Напр.*, говорять про «судовий ритуал», про «ритуали громадських свят», «відкриття з'їздів» тощо»². Відтак можна зробити висновок, що більшовицьке «замовлення» на створення своїх, комуністичних ритуалів, на протигагу релігійним, на початок 1930-х рр. вже набуло виразної dokonanoї дії.

Радянські політичні ритуали поруч з терористично-репресивними методами прислужились створенню нової політичної реальності, уможливили її засвоєння і прийняття масами, впливали на свідомість, стимулювали до відповідних політичних дій і практик повсякдення.

Численні і регулярно повторювані колективні синхронні дії створювали у населення враження спільного долучення до визначально-сутнісного, величю, недосяжного для непосвячених. У такий спосіб суспільство ставало стабільнішим, а роль його окремих членів — спрощувалась.

Стосовно 1960-х–1980-х рр. йтиметься про певні системні дії та заходи влади різного характеру, призначення і спектру дій. До таких ми відносимо суто політичні ритуали: вибори, суспільно-політичні акції (мітинги, демонстрації, суботники, маніфестації, фестивалі, огляди), зібрання (з'їзди, конференції, пленуми, збори), державні урочистості і свята (ювілейні, меморіальні, спортивні) тощо. В радянській історії державний ритуал і свято зазвичай пов'язані з якоюсь історичною подією, ритуальні дії почасти склали істотну частину свята. За змістом вони носили здебільшого декоративний і декларативний характер.

У добу пізньорадянського соціалізму ритуал як демонстрація уявної сутності та інструмент комунікації влади з суспільством жодною мірою не втратив свого значення, водночас його призначення істотно трансформувалося, сам він набув нових якостей і ознак. Якщо у довоєнний період ритуал використовувався як потужний універсальний інструмент легітимації влади та адаптації суспільства до нової ідеології, то тепер ритуал набув якостей мережевого контенту всього суспільно-політичного життя.

Значною мірою трансформація ритуальної культури була обумовлена радикальними змінами, що сталися як під впливом внутрішньополітичних реалій, так і зовнішніх геополітичних зрушень.

¹ Коляструк О. А., Коляструк О. П. Радянські політичні ритуали і практики повсякдення. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія*. Вип. 34. Вінниця, 2020. С. 69–74.

² Овсянников В. З. *Литературная речь. Толковый словарь современной общелитературной фразеологии*. Москва, 1933. С. 216.

Серед чинників, що позначились на політичній культурі, в тому числі й на ритуалі, відзначимо, передусім, істотні зміни у системі підтримання суспільної стабільності та рівноваги. Як наслідок розвінчування культу Сталіна, певної лібералізації громадського життя за Хрущова суспільно-політична атмосфера в країні відчутно змінилась. Офіційне припинення політичних переслідувань і масових арештів, часткова реабілітація жертв сталінської репресивної системи, ліквідація системи ГУЛАГу поступово знижували рівень недовіри і страху в суспільстві, послаблювали настрої ворожості і підозрілості, знімали напруженість у політичній сфері. Ліберально-демократичні тенденції посилювались і влада мала неухильно дбати про збереження стабільності і спокою в країні, зберігаючи за собою визначальні позиції. Відтак напрацьований за попередні роки арсенал політичних ритуалів мав вдосконалюватися й урізноманітнюватися.

Від початку в радянських ритуальних практиках політична еліта виступала стратегічним актором, задаючи сценарії, правила кодування і декодування дійств, необхідних для її статусності і тривалості. Цілком закономірно, що трансформація політичного ритуалу відповідала змінам у суспільстві, насамперед вона відображала принципові зміни у керівній верхівці. Зрушення, що сталися за часів «відлиги», відображали внутрішню еволюцію тоталітаризму, зміну його форми, а не якісний перехід від тоталітарної до демократичної системи. Внаслідок перевороту 1964 р. були закріплені суспільні відносини «культового» періоду, але позбавлені крайнощів авторитаризму. Після смерті тирана і хрущовських, косигінських нововведень тоталітаризм в СРСР позбувся окремих «класичних» сталінських ознак. «Термідор Л. Брежнєва» полягав насамперед у встановленні консервативного режиму, за якого будь-яке оновлення суспільства стало неможливим. Брежнєвсько-суловське керівництво не відродило «класичного» сталінізму, воно припинило пошуки альтернативи, розпочаті М. Хрущовим і О. Косигінім, які в перспективі могли загрожувати структурам влади. Внаслідок цього сталінська модель соціалізму, дещо пом'якшена й лібералізована, без диктатури і масового кривавого терору, функціонувала ще понад два десятиліття³.

Радянська ритуальна культура у пост-сталінській період пройшла через кілька етапів, визначених типами еліт: близько 1965 р. на зміну *політизований* (пост-сталінській) еліті прийшла *адміністративна* (брежнєвська), а ще за два десятиліття її заступила *«демократична»* (горбачовська) когорта, що виявилась руйнівною для режиму.

З іншого боку, виконавські тактичні ролі у ритуальних практиках прописувалися для радянського суспільства в його можливих різноманітних представництвах: соціально-класових, фахово-освітніх, етнічно-національ-

³ Баран В., Даниленко В. *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)*. Київ, 1999. С. 148.

них, статево-вікових, релігійно-культурних тощо. У будь-якому разі йшлося про колективістську радянську людину, сформовану і випробувану попередніми десятиліттями. Слід було спиратися на ті її характеристики й властивості, що були сформовані у попередні часи й забезпечували бажаний результат. Людина радянська мала і далі відчувати себе виключною й унікальною попри зміни.

По завершенні Другої світової війни, з утворенням «табору соціалістичних країн», а особливо з проголошенням «політики мирного співіснування» з капіталістичним світом та «допомоги країнам «третього світу» традиційний зовнішньополітичний ізоляціонізм («єдиний СРСР у ворожому оточенні») зазнав не лише номінального, а й фактичного зламу. В результаті виникла загроза розмивання ізолюючих бар'єрів, що підтримували радянську виключність. Виправдана на попередніх етапах класична регулятивна рамка «свій» — «чужий» мала залишитись на озброєнні в політичній культурі, але її поступово переводили з класової площини в інтернаціоналістичну. Звідси витоки кампанії проти «космополітів безрідних», викриття «нового західництва» («упадання перед Заходом»), з одного боку, й посилення великодержавної радянської зверхності (як різновиду російського шовінізму), з іншого. Переважаючими стали русофільські, великодержавницькі установки, що активно використовувалися в патріотичних кампаніях.

Пом'якшивши режим, влада нарощувала зусилля щодо нівелювання культур народів СРСР. Новий поштовх цим процесам дав XXII з'їзд КПРС (1961 р.), який затвердив третю програму Комуністичної партії. «Програма будівництва комунізму» передбачала зближення націй, посилення їх соціальної однорідності. Концепція «радянського народу як нової історичної спільності людей», сформульована на з'їзді, програмувала подальший розвиток «загальної для всіх радянських націй інтернаціональної культури».

Історично і психологічно вкорінене попередніми політичними ритуалами протиставлення «наше» — «вороже» закріплювалося і працювало в масовій свідомості куди ефективніше доктринерських класових розмежувань, потужно оновлюючи і зміцнюючи ізолюючий країну ідеологічний вал⁴.

У політичних ритуалах і державних святах експлуатували дві найбільш вдатні з попереднього надбання інструментальні позиції: виключність радянського і загроза чужого, що в поєднанні формували у більшості людей новий страх, який можна означити як неофобія. Це не тільки заборона на інформацію ззовні (різними способами), а й виховання остраху перед інформацією і небажання її отримувати, невміння її розуміти, більш того, готовність сприймати будь-яке нове знання за допомогою «старих», традиційних стереотипів. Ймовірно, найбільш істотною причиною установки на ізоляцію

⁴ Левада Ю. «Человек советский»: проблема реконструкции исходных форм. *Мониторинг общественного мнения*. 2001. № 2 (52) март–апрель. С. 8.

служило невміння, нездатність пристосуватися до «відкритого» існування, страх перед змінами.

Ізоляція «людини радянської» від зовнішнього світу цілком закономірно доповнена була не менш суворою її ізоляцією від власного минулого. Тут теж були використані апробовані, але вдосконалені інструменти. З минулого у скарбниці пам'ятання залишали суто радянські успіхи, досягнення, здобутки, перемоги без аналізу їх ціни. Всі інші явища і події трактувались через радянський історичний шаблон. З іншого боку, відтепер також не тільки дозвано дозволялись окремі національні барви радянського минулого, а й цілеспрямовано використовувались народні традиційні форми, наповнювані новим змістом, за принципом «національне по формі, соціалістичне за змістом».

Отже, основними інструментами здійснення символічної політики на цьому етапі стала політика радянської ідентичності («радянський народ як нова історична спільність») й відповідно підпорядкована їй політика пам'яті про радянське минуле, осьовими подіями в якій визначались «Велика Жовтнева соціалістична революція» та «День Перемоги у Великій Вітчизняній війні».

Процес демократизації суспільства, розпочатий М. Хрущовим, досить швидко захлинувся в потоці консерватизму, що заповонив усі сфери життя з благословення Л. Брежнєва, постать якого від самого початку задовольняла і сталіністів, і прихильників демократизації. Він крок за кроком зміцнював свої позиції й позбувався ймовірних конкурентів. Дуже скоро його амбітна завищена самооцінка стала підживлюватися його найближчим оточенням: у 1966 р. для Л. Брежнєва відновлено посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, у 1977 р. його було обрано Головою Президії Верховної Ради СРСР. Так зручний і необхідний для системи ритуал пошанування вождя знову набував неприкритої, гіперболізованої значущості, що відобразилось у численних листах-зверненнях, подяках, рапортах і звітах; у звертанні до генсека обов'язковим став прикметник «дорогий», залучений з приватно-родинної сфери у публічну з профануванням його вартості.

Про брежнєвські часи побутує кілька позитивних міфів: по-перше, епоха «розвиненого соціалізму» була найбільш благополучною для радянської людини, епохою певного достатку; по-друге, це була епоха стабільності і миру; по-третє, епоха, коли радянська людина ще могла покладатися на державне соціальне забезпечення. Ці міфи всіляко підтримувалися системою, попри їх штучну удаваність. Так, Артур Кестлер у 1968 р. свідчив у есе «Радянська реальність і міф»: «Незнання радянської дійсності вірних задурманених радянським міфом є вражаючим. Дев'ять на десять з них бувають шоковані і не вірять, коли їм сказати, наприклад, що право страйків у країні скасоване і що страйк чи підбурювання до страйку підлягає смертній карі; або що радянський виборець не має іншого вибору, як голосувати «так» чи «ні» за єдиним списком кандидатів, офіційно виставлених. Це незнання

пов'язане почасти з трудностю, з якою люди дістаються інформації, почасти з підсвідомим страхом розчаруватися»⁵.

Такий стан суспільної байдужості та песимізму підтримувався і всіляко насаджувався при декларуванні нових можливостей і прав.

«Брежнєвізм» інколи називають безкровним сталінізмом. ... за Брежнєва репресії не були масштабними та й номенклатуру він не тероризував фабрикацією різного роду справ і процесів. Однак під час перебування Брежнєва при владі особливої сили набуло придушення інтелектуальної свободи і прав людини (із застосуванням психіатричного терору, арештів і висилок дисидентів), посилювався тотальний контроль за суспільством з боку органів КГБ, а також моральна деградація партійно-державної номенклатури⁶.

Показовою є реакція на листи інтелігенції до партійно-радянської влади на захист незаконно заарештованих і переслідуваних за самостійну думку. «Підписантів» кваліфікували як відступників і піддавали різним формам обструкції та цькування. До прикладу, Лесь Танюк був позбавлений посади режисера через те, що підписав листа на захист Гінзбурга й Галанскова. У своєму щоденнику він писав: «Перед тим була акція спонтанна, не санкціонована жодними політичними радниками — мій особистий лист через «Советскую культуру» до Л. Брежнєва про тривогу інтелігенції СРСР стосовно повертання сталінізму»⁷. А далі, відстежуючи реакцію влади, він показує, що системний характер переслідування інакодумців був запущений за відомими лекалами: «Коса пішла гуляти по всіх нивах... Варіант листа підписували й на Україні — тепер пішла і там розправа над «підписантами», як і у Москві. На Україні вдалися були й до фальсифікації — почали ширити чутки, що з-понад сотні підписантів чи не більша половина — не їхні підписи, що автори тих підписів листа не читали й таке інше; Україні страх як хочеться приховати масштаб стихійного лиха, не зовсім стихійного протесту. Звичайно, шукають призвідців, «авторів!» ... «Кампанія» аналогічна московській. Загалом по Союзу листи підписало понад тисячу осіб, — розмах небувалий. Чистять навіть цілі організації — Інститут історії мистецтв, «Новий мир», Інститут історії, Спілка письменників СРСР; закрили низку фільмів, вигнано багато студентів і викладачів, партійні догани, а це — передмова до звільнення з посади... Києвом не обмежуються, географія — ширша!»⁸.

Головна особливість радянського простору брежнєвського періоду — універсальність владно-силових відносин, просякнутість ними всіх господар-

⁵ Цит за: Танюк Л. С. *Твори. Щоденники без купюр: в 60-ти томах*. Т. 22. 1968 р. (липень–жовтень). Київ, 2012. С. 245.

⁶ Шаповал Ю. І. *Торкнутись історії*. Київ, 2017. С. 240.

⁷ Танюк Л. С. *Твори...* С. 18.

⁸ Там само. С. 19, 23.

ських, етнічних, соціальних і т. п. структур. Поведінка і розміщення в просторі можливі тільки шляхом пристосування до радянського простору, навіть якщо це стосується елементів, антагоністичних стосовно радянського простору⁹.

Через те, що система потребувала рівноваги владного авторитету і суспільних настроїв, масштабність і щільність програмно заданих норм зростала з року в рік. Тут варто підкреслити, що влада уважно пильнувала рамки можливостей і межі допустимого. Безальтернативність варіантів вибору була парною категорією до ізольованості в існуванні «людини радянської», неминуче доповнювалася нею. При декларуванні прав і свобод у людини радянської були відсутні не тільки варіанти політичного, ідейного, значною мірою навіть естетичного вибору, але накладалися обмеження на трудовий і професійний вибір (заборона самовільних переходів, обов'язковий розподіл фахівців). Людина, позбавлена «проблеми вибору», природно, залишилася зручним об'єктом політичного і пропагандистського маніпулювання.

Абсолютною залишалася безальтернативність соціально-політичної системи. Її сприймали по-різному: з ентузіазмом, за звичкою, з лукавим терпінням, зрідка — з обуренням, але неодмінно як щось дане, неминуче, неминуще. У масовій свідомості здійснювалося закріплення масової ілюзії вічності соціальної системи. Навіть покоління «шістдесятників» (його інтелігентська верхівка) вбачало не альтернативу існуючій системі, а лише можливість якогось гуманізованого її варіанту.

Ритуальність стала засадничою нормою системи владних інститутів, її присутність екстраполювалася на всі сфери життя країни, нею була просякнута і політика, і економіка, і культура, і повсякденність. Задані політичним ритуалом норми і зразки відчувалися не тільки у верхніх керівних ешелонах влади та партійного істеблішменту, а й у суспільстві в цілому, в тому числі й повсякденній сфері пересічної радянської людини.

Оповсякденнювання ритуалу вважаємо істотною ознакою цього періоду. Зовні ритуал набув ознак формальної процедури, почасти сприймався і тлумачився людьми як прийнятна ширма, що дозволяє уникнути відкритих і гострих суперечностей, зняти конфліктну ситуацію, приречену на поразку. Часто вживане пояснення-виправдання: «Так це всього лиш ритуал!», — при виконанні якоїсь рекомендованої дії чи участі в офіційних заходах вказує на практики підсвідомого конформізму, своєрідне удавання слухняності, а значить — і причетності, прийняття, згоди з пропонованими згори приписами.

Очевидно варто врахувати й те, що «ідеологія може формувати саму тканину соціальної історії»; її слід розглядати не лише як конструкт, а й як дію, власне її виробництво і творення всім суспільством на рівні повсякдення. Засвоюючи певні ідеологічні норми, люди з об'єктів ідеологічного

⁹ Каганский В. Л. Советское пространство: ландшафтный и экологический аспект. *Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований*. 2012. № 5. С. 28.

впливу перетворювалися на суб'єктів, ставали активними акторами, які по-різному реагували на ідеологічні приписи, навіть коли «зовні» можуть вчиняти «як всі»¹⁰.

Водночас не слід забувати, що у будь-якому ритуалі обов'язково встановлюється своєрідний ієрархічний баланс. Свого часу А. Шюц наголошував, що індивіди формують свої уявлення про соціальний світ, виходячи з актуального для них набору інформаційних ресурсів і досвіду повсякденного життя, який нерідко виступає ефективними ліками від будь-якої ідеологічної індоктринації¹¹. Тоталітарна держава через інструменти терору і репресій спонукала людей до винайдення такої поведінки і демонстрації таких реакцій, що забезпечували б її від загрози смерті (і політичної, і фізичної). Прагнення дотриматися «звичного життя» робило політику й ідеологію частиною особистого досвіду. Навіть за позірно однотипними повсякденними поведінковими реакціями може критися різний ступінь згоди/спротиву, з якихось причин і мотивів замаскований під загально прийнятну поведінкову форму¹². Громадяни не є пасивними реципієнтами символічного впливу владних структур і бюрократичних ієрархій. Навпаки, у них завжди є не тільки своя позиція, а й свої способи протистояти впливу «верхів». Якщо «сильні» (ті, що володіють владою) виробляють правила і нав'язують владний дискурс, то «слабкі», що не мають ресурсів для прямого опору, творчо перетлумачують на свою користь правила в процесі слідування за ними, спотворюють і пародіюють мову влади, перетворюючись тим самим з пасивних споживачів на виробників»¹³.

З одного боку, це засвідчує десакралізацію ритуалістики, певне спрощене ставлення до формальних вимог і регуляцій, а з іншого — вказує на оприсутнення ритуальних складових у звичайному житті, їх розчинення і непомітність у ньому, перетворення їх на складники буденності. Таке приживлення / прищеплення політичних регуляторів поступово розмивало особистісний приватний простір, повсякчасно інтегруючи людину в суспільно-політичне життя країни.

Почавши як «центрист», Л. Брежнєв згодом посилив консервативну спрямованість політики, особливо після подій 1968 р. в Чехословаччині. Після придушення Праги радянськими військами пішла серія зборів-схвалення на підтвердження «єдності влади і партії у захисті соціалізму» як

¹⁰ Хелльбек Й. Повседневная идеология: жизнь при сталинизме. *Неприкосновенный запас*. 2010. № 4 (72).

¹¹ Шюц А. Хорошо информированный гражданин. Очерк о социальном распределении знания. Шюц А. *Избранное: Мир, святающийся смыслом*. Москва, 2004. С. 557–572.

¹² Коляструк О. Історія радянської повсякденності: актуальність вивчення в умовах декомунізації. *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел: зб. матер. Всеукр. наук.-теорет. семінару, 14–15 травня 2015 р., м. Вінниця*. Вінниця, 2015. С. 72.

¹³ Волков В. В., Хархордин О. В. *Теория практик*. Санкт-Петербург, 2008. С. 194.

спеціально організований, чітко прописаний ритуал з визначеними оцінками, дібраними промовцями, інспірованими реакціями.

У цьому ганебному ритуалі яскраво спрацював імперський принцип «поділяй і владарюй», який на прикладі Києва Л. Танюк простежує дуже виразно, виокремлюючи суспільний поділ на три частини:

1) люди *офіціозу* й «іже з ними», які «ентузіастично підтримують окупацію, вважаючи її єдиним виходом «з кризи». Водорозділ пішов навіть по родинях. ... Ректори, декани, парторги, комсорги, профорги, директори видавництв, завідувачі різними відділами (приміром, у Шамоти) — актив, пропагандисти, «боевой авангард партії»;

2) ті, хто *не приховує свого обурення*, хоча й робиться це «на ближній дистанції», без прилюдних «акцій»: Івакін, Коцюбинська, Дворко, Алла Горська, Кочур і всі перекладачі (крім хіба Мещеряка), Параджанов, всі, хто був у КТМ, всі, хто підписав листа 138-ми (крім кількох, що «покаялись»), еліта Глушкова (хоч сам він виступив «із засудженням» — під соусом — «а що поробиш?»), Валерій Шевчук, Ліна Костенко, Драч, не кажучи вже про нестримного Стуса;

3) найчисленніша група, які *«стратегічно мовчать»*, одні — тримаючи дулю в кишені, інші — потай зловтішаючись тим, що «порядок нарешті буде наведено». Серед цієї третьої категорії — письменники, які вголос вели перед під час хрущовської «відлиги». Звичайно, мовчать класики — від Олесь Терентійовича до Бажана, від Новиченка до Крижанівського (щоправда, в дуже вузькому колі, як я кажу, «бурчать»); ... у театрі Франка на зборах «розповідали факти», — що німці вже були готові напасти на Чехословаччину і рушити далі своїми танками на Київ, — «мы спасли Европу от мировой войны!», — пояснював доповідач із ЦК партії¹⁴. Далі більше: «Вгору пішли прихвостні. Варто на зборах заявити про свою підтримку «ввода військ в Чехословакию», як тобі дають підвищення. Чи збільшують ставку. Або роблять з рядового викладача деканом. Вносять у план виставку твоїх робіт, якщо ти художник. Збільшують тираж книги, схваленої до друку, — або й раніше викинутої з плану...»¹⁵.

Газети, радіо, телебачення, постійні збори — все це спрацьовувало на упокорення суспільної реакції: «Кількість «людей болота», які позавчора — були в захваті від «празької весни», вчора — глибоко шоковані танками на вулицях Праги, а сьогодні — пробують переконати себе й інших, що так і мало статися, а все, що на світі відбувається, діється на краще, — кількість таких людей навколо мене зростає»¹⁶. І. Світличний застерігав: «Це лише

¹⁴ Танюк Л. С. *Твори...* С. 217–218.

¹⁵ Там само. С. 297.

¹⁶ Там само. С. 494.

початок. Рикошетом все має потім піти й на нас. Чехи не змиряться — їх почнуть залякувати; терор як пошесть; дійти до крові може й у нас»¹⁷.

Лесь Танюк підсумовує закономірність розкладання суспільства і влади: «Брежнев і день сьогоднішній показують, що справа не в індивідах, які керують, суть у самому механізмі, який обирає, який потребує саме таких, а не інших лідерів. Потребує плахи й крові, страху й покори, а не розуму й конкурентності»¹⁸.

Відчувши втому, розчарованість людей у політиці, брежнєвський режим свідомо пішов на різке ослаблення практичної ролі ідеології в житті громадян (причому — що важливо — в порівнянні не тільки зі сталінським періодом, а й з «відлигою»). Ось як про це писав чеський дослідник Мілан Отагал: «Правляча верхівка вже не вимагала, щоб люди вірили в соціалістичні ідеали, а лише щоб вони публічно демонстрували свою їм прихильність. Ця політика була можливою і в певній мірі успішною, оскільки вдалося ... перешкодити одночасному виникненню політичної та економічної кризи і забезпечити певний рівень розвитку народного господарства в перші десять років нормалізації».

Партійно-радянська верхівка дійшла висновку про можливість винести політику за рамки важливих подій життя, звести до рівня обов'язкових ритуалів на кшталт участі в першотравневій демонстрації або участі в виборах.

Організація масових зібрань (збори трудового колективу; меморіальні та ювілейні мітинги; наради активу; ініціативні заходи: отримання паспорту, посвята в колгоспники, робітники, проводи на пенсію тощо) здійснювалася за взірцем проведення партійних з'їздів: обов'язкова представницька президія, що відокремлює обраних від основної маси і вводить ієрархію статусів; визначені головні промовці з окресленими темами їх виступів та головними ідеями в них; учасники обговорення зі сформульованими пропозиціями; вироблені наперед ухвали, пропозиції, рішення; структурований регламент, відповідна атрибутика: прапори, вимпели, портрет Леніна, транспаранти з цитатами тощо)¹⁹.

Відзначимо, що індоктринація партійними нормами і формами стосувалась організації життя в цілому. Не лише партійно-політичне, а й соціально-економічне життя структурувалось за ухвалами і рішеннями партійних з'їздів, конференцій, пленумів. Визначення завдань п'ятирічних планів та їх виконання — завдання чергового з'їзду; основні напрямки розвитку науки і техніки — лише через схвалення партійними форумами або ж лідерами. Правовірність справи мала підтверджуватися посиланням на

¹⁷ Там само. С. 215.

¹⁸ Там само. С. 398.

¹⁹ *Наши праздники: (советские общегосударственные, трудовые, воинские, молодежные и семейно-бытовые праздники, обряды, ритуалы)*. Москва, 1977. 68 с.

відповідні партійні ухвали. Відтак практика цитування стає обов'язковим ритуалом на всіх рівнях і в усіх сферах: від партійного осередку до студентської лави, в науковій монографії і в проекті архітектурного плану забудови мікрорайону; в оформленні колон демонстрантів і на фасаді лікарень, науково-дослідних інститутів, дитячих садків, при організації екскурсій (не лише за Ленінськими місцями чи по містах-героях) та в офіційних листах до міністерств тощо. Насиченість пропагандистської лексики мала небезпечні наслідки, частування такими словами, за аналітикою В. Клемперера, може «порівнюватися з мізерними дозами миш'яку: їх непомітно для себе ковтають, вони ніби не виявляють ніякої дії, але через деякий час з'являються ознаки отруєння»²⁰. Така своєрідна індокринія була характерною для тоталітарної системи. На думку А. Киридон, цей аспект частково дає пояснення успіху антирелігійної пропаганди і, як наслідок, — атеїзації населення²¹.

Зовнішній стиль пізньорадянської епохи в пору її розквіту відображений в наборі гасел, плакатних зразках. Всі складові такого стилю затверджувалися зверху. Але стиль епохи не зводився до «верхівкових» вимог: задані стереотипи сприймалися «низами», служили дієвим засобом масової політичної соціалізації, що виводило людину за межі повсякденно-побутової сфери, і водночас впливало на її громадянське обличчя.

Важливо взяти до уваги, що в масових акціях підтримки влади (або засудження її супротивників) мала значення не стільки кількісна сторона (цифри, відсотки, мільйони), скільки ритуальна. Вибори, голосування, як і інші «масові заходи», мали значення як символи прилучення населення до справ державної ваги. При фактичній недоступності реального впливу на такі справи соціально-політичні ритуали підтримували важливу для мас ілюзію співучасті в них. Ця ілюзія довго зберігала свої мобілізуючі і заспокойливі функції.

Політична культура брежньовської доби слідувала заповіту засновників радянської держави. Дедалі впевненіше поставав новий тип партійного і державного працівника, який розчинявся у горезвісній, переважно мовчазній, більшості, в якого відібрали право на роздум, на власні міркування, який був орієнтований на «генеральну лінію» партії, правильна вона чи ні — йому не випадало розмірковувати, він її мав приймати і бути готовим з нею «коливатися». Головне, що вимагалось, — точно впроваджувати її в життя, проводити як свою власну, дотримуючись бюрократичної акуратності.

²⁰ Клемперер В. *Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога* / пер. с нем. Москва, 1998. С. 25.

²¹ Киридон А. М. *Індокринія радянськості: обрядово-святковий канон як маркер формування атеїзованого суспільства (1920–1930-і рр.). Уманська старовина*. 2017. Вип. 3. С. 5–20.

Ще однією ознакою нового типу партійного й державного бюрократа мав бути послух — без будь-якого роздуму чи сумніву. Саме у такому стані і була закріплена у Конституції СРСР керівна роль КПРС. У відомому гаслі «розум, честь і совість нашої епохи» точно і лаконічно відбито формулу політичної культури суспільства в цілому.

Про відповідальність «мовчазної більшості» — не тільки за беззаконня, які чинились по відношенню до жменьки незгодних, але і по відношенню до своєї власної долі, варто вести мову окремо. Саме в цей час була зроблена ставка на «просту радянську людину» По-перше, цілком слухняну для влади, а по-друге, скромну, яка б задовольнялася малим, жила б «як усі», не «висовувалася», не прагнула бути несхожою на інших тощо. І, при цьому, сподіватися на опіку, турботу і ласку всемогутньої держави.

Логіка «спрощення» людини неблаганно вела й до зниження рівня тих, хто вимагав. Послух (частково лукавий) виявився практично заміною «перевиховання». Вимушена розчиняється в групі і натовпі людина страждала, скоріше, не від самотності, а від примусової, часто не усвідомлюваної, соціальності. Якщо окрема людина не могла протистояти тотальному контролю, то вона іноді могла від нього частково ухилитися, частіше ж — сподіватися на його неповноту, вибірковість (іншими словами, сподіватися на те, що «якось минеться»).

Так у суспільстві набирав нових реєстрів контроль «природним» («оксамитовим») страхом: за збереження соціального статусу, за доступ до розподільних структур, за обмежену частку свободи і саме життя, за благополуччя сім'ї тощо. Страх, створюваний не стільки діями спеціальних каральних органів, скільки самою монополією держави як єдиного роботодавця, благодійника, кар'єрного «ліфта».

У радянській моделі від людини владі потрібне було беззастережне визнання, а також декларативне чи ритуальне прийняття її гасел, — що служило свого роду «даниною» за можливість підтримки в певних рамках особистого, сімейного життя, власних інтересів та ін.²² Чим це обернулося? Що страшніше для морального здоров'я суспільства — відкритий терор чи «підкуп» соціальними гарантіями? Що «переважає» — «майже свобода» приватного життя чи несвобода життя громадянського? Як показує сучасна історія і стан суспільної психології, при позірній стабільності брежневський період виявився вкрай травматичним через офіційно допустимі, підтримувані та заохочувані практики лицемірства, двоїстості, нещирості.

Не зайве наголосити, що подвійні стандарти політичної культури схвалювались як «стратегіями» («верхами»), так і «тактиками» («низамі»). Дволикість «зверху» виглядала спробою виправдатися перед самим собою і «своїми» за відсутність власної позиції, за угодовство і послужливість перед керівництвом, за свідомий взаємний обман. Дволикість «знизу» передбачала

²² Левада Ю. «Человек советский»... С. 13.

прийняття цього обману перш за все не заради ідейного «піднесення», а просто заради самозбереження. У дволикості «зверху» досить часто присутній елемент самовиправдання або хоча б самозаспокоєння — угоди з власною совістю («внутрішнє» лукавство). У дволикості «знизу» переважало лукавство «зовнішнє», тобто прагнення ухилитися, відгородитися від загального контролю влади.

Комунікуючи з суспільством, «актори-стратегі» вдавались до доступних, зрозумілих, спрощених форм, відтак повторення простого і звичного, його демонстрація переконували у «стабільності», хоча лише імітували її. Обман («само собою», «за замовчуванням») став нормою і на нього зголошувались уже без рефлексії. Соціальною ціною такого спрощення стала поступова примітивізація або навіть деградація самої системи — втрата стимулів до активності «знизу», втрата керованості «зверху». Так комфортність радянсько-партійного урядування поступово підточувала радянський режим. Недовіра до політиків і скепсис по відношенню до участі в суспільному житті, соціальна пасивність, споживацька психологія, розквіт корупції, пристосуванство — лише найвиразніші посттравматичні набутки в менталітеті радянського громадянина²³.

У пізньорадянський період в ритуальній культурі великий сегмент займали державні свята й урочистості. Свято, як одна з первинних форм людської культури, є проявом соціальної пам'яті людей, виступає як важливий світоглядний елемент.

Процес святкування завжди мав істотний і глибокий смисловий зміст. Його не можна вивести суто з практичних умов і цілей суспільної праці або з біологічної (фізіологічної) потреби в періодичному відпочинку. Радянські свята були суголосні з ритуалами. Народившись в результаті зміни режиму, вони стали свого роду символічною комунікацією влади і суспільства. У дні державних свят склався особливий ритуал, який не тільки демонстрував імітацію щасливого життя в радянській країні, але і конструював нову політичну реальність²⁴.

Впровадження до радянського політичного календаря святкових днів було цілком логічним, відповідним всій архітектоніці системи. Серед найголовніших радянських свят були «Дні солідарності трудящих» та «річниці Великого Жовтня».

Основним аспектом великого загальнодержавного свята була демонстрація, традиційно звана в народі «парад». Сам парад був рівнозначний святу. Свято і спільно з ним і парад вважалися заходами для публічного вика-

²³ Дубин Б. Позднесоветское общество в социологии Юрия Левады 1970-х годов. *Вестник общественного мнения*. 2009. № 4 (102) октябрь–декабрь. С. 104.

²⁴ Рольф М. *Советские массовые праздники* / пер. с нем. Москва, 2009. С. 10.

зування лояльності і благонадійності²⁵. В СРСР демонстрація радикально змінила своє значення: зі знаку протесту до революції вона перетворилася на знак «єдності партії і народу».

Святкування річниць «Великого Жовтня» характеризувалося ще більшою стійкістю і стабільністю. Так, у «Керівництві по організації і проведенню святкування 10-річчя Жовтня» сенс демонстрації трактувався наступним чином: «Демонстрація — це головний момент у святкуванні 10-річчя Жовтня, в якому діє вся революційна маса Союзу, тому демонстрація повинна мати тон вищої революційної свідомості і серйозності ... Демонструючи маси повно і яскраво висловлюють, відображають і підкреслюють історичне значення Жовтня, світове значення Жовтня, згуртовані ряди пролетаріату, союз робітників і селян, готовність до оборони Союзу, виробничі відносини десятиліття і найважливіші політичні та господарські завдання»²⁶. За словами Г. Димитрова, «участь в демонстрації є важливим політичним актом, а не формальністю»²⁷. Таке розуміння демонстрації як символу згуртованості, а також вираження активності кожного члена колективу був інваріантом упродовж всієї радянської історії.

З середини 1920-х рр. почали публікуватися «гасла (заклики) ЦК до свят Першотравня та Дня Жовтневої революції». Спочатку вони оформлювалися у вигляді звернення ЦК до губкомів, обкомів, крайкомів і окружкомів і друкувалися лише в партійній пресі, але потім набули загального характеру, друкувалися у масових газетах, з ними мали напередодні ознайомитися в трудових колективах. Ці гасла-заклики мали підтримуватися під час проходження демонстрантів повз трибуну гучним «Ура!». Такий жанр зберігався впродовж усієї радянської історії, ставши елементом святкового ритуалу.

У закликах 1977 р. здорові лунали на адресу трудящим Радянського Союзу, потім комуністам, потім до всього радянського народу, потім послідовно: до робітничого класу, селянства та інтелігенції (якої не було в закликах 1936 і в закликах 1954 рр.), а також до спільного союзу цих трьох сил. Потім прославлялася «братерська дружба та єдність народів СРСР», «ленінська Комуністична партія Радянського Союзу» та її єдність з народом, а потім згадувалися Ради депутатів трудящих, за ними — профспілки, творчі союзи, юнаки і дівчата, комсомол, радянські жінки і радянські воїни. Здорові, присвячені промисловості, транспорту, зв'язку, сільському господарству, диктори виголошували відповідно ході колон демонстрантів повз трибуну.

Свята обов'язково насичували відповідними атрибутами (знамена, кульки, прапорці, стрічки, транспаранти, портрети тощо), святковими і стилі-

²⁵ Байбурин А. К. Этнические аспекты изучения стереотипных форм поведения и традиционная культура. *Советская этнография*. 1985. № 2. С. 36–46.

²⁶ Глебкин В. В. *Ритуал в советской культуре*. Москва, 1998. С. 150–151.

²⁷ Ельченко Ю. Н. *Новому человеку — новые обряды*. Москва, 1976. С. 5.

зованими костюмами, декораціями (які пересувались на спеціальних платформах), музикою (марші, гімни, тематичні пісні) і художнім читанням, патріотичною декламацією, аби сприяти масовій реакції до сприйняття, до будь-яких дій в певних ситуаціях, підкріплених видовищними елементами. Розрахунок робився на диригування емоціями і уявленнями, і, як наслідок, просування і впровадження різних політичних ідей, «налаштування» потрібних керівництву колективних переживань і настроїв.

У культурології радянського періоду поширеною була класифікація, в якій вся сукупність свят, що існували в суспільстві, складалася з загальнодержавних, трудових, військово-патріотичних, сімейно-побутових та календарних (пов'язаних зі зміною пір року). Зазвичай, повністю ігнорувалися релігійні свята або ж спотворювалася і знецінювалася їхня роль і значення в житті окремої людини і суспільства в цілому. З середини 1970-х рр. виразною ознакою будь-яких свят стала їх всебічна політизація. «Свято без політики стає порожнім і безплідним, політика без свята — обмеженою і нищою»²⁸, — писав А. Мазаєв.

Чим сильнішою була напруженість у суспільстві і загострювалася необхідність тиску на громадську думку, тим більш яскраве, барвисте шоу намагалися вибудувати організатори. У хід йшли перевірені і безвідмовні прийоми і методи активізації глядацької аудиторії, засновані на вмільому використанні архетипів: традиційні народні свята, театралізовані вистави, видовища, фестивалі, концерти, розіграші призів, ігрові та конкурсні програми, музичні та світлові ефекти, засоби піротехніки і новітні досягнення мультимедіа.

Яскравим прикладом у цьому випадку був комплекс заходів, приурочених до XXII літніх Олімпійських ігор у Москві (1980 р.). Міста і містечка, навіть села і селища мали проводити «масові спортивні заходи і народні гуляння». Зустріч і естафета олімпійського вогню, а особливо відкриття і закриття Олімпіади, набули вищого рівня атракційності, їх трансляція забезпечувалася всіма каналами телебачення не тільки в помешканнях, а й виводилася на великі екрани, спеціально розроблені і змонтовані до олімпіади. Активно використовувалися символи, гасла, гучні паролі, сувенірна продукція і товари широкого вжитку — напряму враховувався прийом: «найпрекрасніше видовище для народу завжди буде сам народ»²⁹.

Радянські ритуали насаджувалися також через родинні звичаєві практики. Для цього цілком придатними були механізми елементарної матеріальної тріади повсякденності (їжа — одяг — житло), яка системно підпадала під вплив державної ритуалістики. Оновлення чи прибирання помешкання «до

²⁸ Мазаєв А. *Праздник как социально-художественное явление (опыт историко-теоретического исследования)*. М., 1978. С. 4.

²⁹ Роллан Р. Народный театр. Роллан Р. *Собрание сочинений: в 14 т.* Т. 14. Москва, 1958. С. 118.

свята», придбання обновок скеровувалось радянським календарем. З року в рік дедалі більше вирашно вводився привабливий «гастрономічний» елемент: багаті буфетні ятки у день виборів, додаткові продуктові пайки, поява дефіциту напередодні події. З іншого боку, доступність дефіцитних товарів і послуг напередодні «червоного дня» календаря чи політичної події (від «Советского шампанского», майонезу, горошку, «Московської» ковбаси до отримання ключів від квартири) мала спрацьовувати на ефект близькості народу і правлячої верхівки, засвідчувати «батьківську» турботу влади.

Більшість дослідників нині визнають, що засадничими функціями політичного ритуалу є: 1) формування стереотипів поведінки; 2) закріплення ідеологічного єдності; 3) запобігання соціальним конфліктам; 4) маніпулювання ціннісними орієнтирами; 5) соціально-психологічна легітимація влади. У 1960–1980-і рр. російсько-радянські ритуали особливо проявляли себе як ідеологічна зброя, інструмент комуністичної індокринної регуляції населення країни. Разом з репресивними методами та ізоляцією країни від світу вони спрямовані були на створення нової політичної реальності, уможлилювали її засвоєння і прийняття масами, формували своєрідну свідомість, стимулювали до відповідних політичних дій і практик.

Віктор Даниленко

§ 2. Політичні практики

У повоєнний період в політичному житті СРСР мало що змінилось. В країні домінувала одна партія — Комуністична, й одна ідеологія — ленінсько-сталінська (чи марксистсько-ленінська). Їм іманентно були властиві такі риси як консерватизм і безперспективність від самого початку виникнення.

Початок неминучих змін у житті суспільства пов'язаний з іменем М. Хрущова, його приходом до влади в СРСР. Саме він зініціював на XX з'їзді КПРС відхід країни від суті і змісту російського більшовизму, зумовив дрейф більшовицької партії азіатського типу до європейської соціал-демократії. Це був початок кінця, початок руху до нової якості і до нових цінностей. XX з'їзд ухвалив знакові рішення. Зокрема, йшлося про можливість перемоги соціалізму парламентським шляхом і про відсутність фатальної неминучості нової війни. Ці два основоположні рішення високо підносилися як досягнення теоретичної думки тогочасного марксистсько-ленінізму, а по суті зазначені положення йшли врозріз із більшовицькою доктриною. Вони декларували фактичну відмову від прямого курсу на світову революцію, якоюсь мірою відхід від ортодоксії і орієнтацію на парламентські форми боротьби.

Уже в 1960-ті рр. серед керівництва Комуністичної партії та радянської держави розвіявся міф про робітничий клас як провідну силу радянського

суспільства, про владу робітників, диктатуру пролетаріату як основу суспільного ладу, джерело легітимності існуючої влади. Показовими тут стали події 1956 р. в Угорщині. До останнього моменту керівники СРСР вірили, що ось піднімуться угорські робітники і врятують «революційні завоювання трудящих». Однак цього не сталося і тоді було прийнято рішення про використання армії для придушення повстання³⁰. Після цих подій у комуністичного керівництва остаточно зникла сакральна віра у «провідну силу суспільства» і була зроблена ставка з одного боку на силові структури, а з іншого — на певне оновлення провладних інституцій вихідцями з народного середовища.

Новий курс передбачав зміни в організації суспільного життя. Продовжилося відновлення першорядної ролі партії у владній ієрархії після першості силових структур. В ідеологічну практику почала впроваджуватися ідея «загальнонародної держави». Відповідно вживалися заходи до ширшого залучення представників різних прошарків суспільства до управління справами держави. Розгорнулося реформування державного апарату з метою подолання його централізму, громіздкості, демократизації державної структури. Були здійснені кроки до активізації діяльності Рад, громадських організацій, піднесення їх ролі і значення в загальній структурі влади.

Новим кроком у лібералізації політичної системи країни мала стати третя Конституція СРСР, розробка якої розпочалася у квітні 1962 р., коли сесія Верховної Ради СРСР затвердила склад відповідної комісії. Впродовж дворічної роботи комісії було внесено ряд доволі раціональних для радянського режиму пропозицій, спрямованих на розвиток демократичних начал у політичному житті країни.

Їх реалізація, безумовно, сприяла б подальшій демократичній еволюції існуючої в країні політичної системи. Однак цього явно не бажала консервативно налаштована частина партійно-державної бюрократичної верхівки. Вона посилилась і «вже сама стала визначати своїх сталіних»³¹. Скориставшись ситуацією, яка склалася в країні та в партії у 1964 р., група вищих партійних і державних діячів, до якої входили Л. Брежнєв, М. Підгорний, Н. Ігнатов, О. Шелепін та ін. при підтримці глави КДБ СРСР В. Семічасного і міністра оборони СРСР Р. Малиновського домоглася зміщення М. Хрущова з займаних ним посад. Він був звинувачений у суб'єктивізмі та волюнтаризмі, фактичній узурпації влади³². Першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л. Брежнєв, а главою уряду — О. Косигін.

³⁰ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. Т. 1. 2-е изд. / Гл. ред. А.А. Фурсейко. Москва, 2003. С. 176–177.

³¹ Камінський А. Яка орієнтація? *Сучасність*. Б.м., 1981. С. 83.

³² На час зміщення М. Хрущов був першим секретарем ЦК КПРС, головою Ради Міністрів СРСР, головою Комітету оборони, головою Бюро ЦК по РРФСР.

З приходом до влади Л. Брежнєва ліберальна інтелігенція сподівалася, що він реально продовжить і посилить хрущовський курс на демократизацію. Однак під гаслом боротьби з суб'єктивізмом і волонтаризмом М. Хрущова в країні розгорнулася боротьба проти основних напрямків його політичного курсу, за відновлення зруйнованої «відлигою» цілісності радянської системи. Курс Л. Брежнєва, як було ним декларовано, був спрямований на «піднесення життєвого рівня нашого народу»³³, звільнення партії від невластивих їй функцій, «наукове керівництво суспільством». Але це були лише слова, декларації. Вони становили фасад помірковано-консервативного курсу, спрямованого на збереження існуючої політичної системи — поживного середовища для соціальної диференціації і привласнення різноманітних благ зростаючою номенклатурою і бюрократією.

Утвердження Л. Брежнєва при владі, як і М. Хрущова у свій час, розпочалося з витіснення сильних, впливових і авторитетних суперників на периферію владних впливів і наближення до себе людей відданих і надійних. Робилося це спокійніше і без різких рухів, як то було у роки М. Хрущова. Не той був час, не та суспільно-політична атмосфера, не ті методи управління державою. Домінуючими ознаками радянського політичного повсякдення стали кабінетні інтриги, кадрові перестановки, усунення молодших потенційних лідерів, зумисне зіткнення інтересів, інсинуації, справедлива і несправедлива критика.

В кінцевому підсумку «нова» тактика нового лідера в нових умовах давала ті ж самі результати, що й прямолінійні ідеологічні чи репресивні атаки на своїх суперників у минулому. Під різними приводами Л. Брежнєв поступово віддалив від себе тих, хто найбільше сприяв його приходу до влади — Д. Полянського, М. Підгорного, О. Шелепіна, В. Семичасного, а згодом і П. Шелеста. Його оточення було насичено близькими за духом і особисто відданими людьми, поважне місце серед яких займав В. Щербиський, перший секретар ЦК Компартії України з травня 1972 р. Він, як «своя» для Л. Брежнєва людина, представник спільного для них дніпропетровського клану, «вибудував в Україні цілу вертикаль з особисто відданих йому партійців».

«Починаючи з 1950-х років, — зазначає С. Плохій, — українська партійна еліта не тільки правила своєю республікою, а й стала молодшим партнером в управлінні Радянським Союзом. У ці роки «друга радянська республіка», як називали Україну західні оглядачі, уклала з «республікою номер один» (тобто Росією) неофіційний пакт про поділ влади»³⁴. Насправді висловлена вченим теза — велике перебільшення. Цей поділ, навіть «за

³³ Брежнев Л. И. *Рабочие и дневниковые записи. В 3-х томах.* Т. 1. Рабочие и дневниковые записи. 1967–1982 гг. Москва, 2016. С. 43.

³⁴ Плохій С. *Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу.* Харків, 2019. С. 79.

замовчуванням», носив чисто формальний, показушний і пропагандистський характер. Реально всі важелі управління перебували в руках однієї — російської політичної і управлінської еліти. Український елемент її, тотально асимільований, навіть у часи його найбільшої присутності в центральній владі, діяв лише на «прислужці», як ретивий виконавець волі імперських провідників.

За Л. Брежнева в СРСР почала повільно, але неухильно відроджуватися сталінська спадщина, згорталися процеси реабілітації жертв репресій, присікались спроби відновлення історичної правди. Посилюючи патріотичну риторичку, комуністи міфологізували й фальсифікували події Другої світової війни, «приватизували» перемогу союзників у ній, запровадили 9 травня як «День Перемоги», камуфлюючи фактично стратегічну поразку СРСР у війні. Водночас посилювався процес бюрократизації політичних структур, зростало відчуження людей від політики, від влади, посилювалось протиріччя між застиглою і закостенілою бюрократичною політичною системою і соціально-політичним розвитком суспільства. Ніякі новації ні в середині країни, ні в країнах «соціалістичної співдружності» радянським партійно-державним керівництвом не сприймалися. Так, курс на реформи, побудову «соціалізму з людським обличчям» у Чехословаччині у 1968 р. були сприйняті як «загроза для соціалістичної системи», «контрреволюція» та «спроба відновити буржуазний лад».

Водночас в Україні агресія СРСР та його союзників проти ЧССР викликала організований рух опору. Попри численні фальшиві мітинги в підтримку КПРС, кампанії інспірованих «листів трудящих», серед українців зростало невдоволення «інтернаціональною місією» радянських військ у ЧССР. Листи до владних структур СРСР та ЧССР, протестні листівки, заяви, виступи, написи на стінах засвідчували реальне, а не деклароване ставлення громадян до подій у Чехословаччині. Критично мисляча частина української молоді порівнювала в протестних листівках і в житті трагічну долю українського, чеського та словацького народів, що стали заручниками імперської Москви. Політику КПРС щодо Чехословаччини засуджували й у середовищі військових, української інтелігенції³⁵.

Радянська система мобілізувала всі важелі впливу для недопущення проникнення демократичних ідей на територію СРСР і, зокрема, в прикордонну Україну. Суспільство піддавалося масовій ідеологічній та психологічній обробці. До первинних партійних організацій надсилалися закриті листи ЦК КПРС, проводилися закриті і відкриті збори партійних організацій, активи, організовували мітинги в трудових колективах, активізувалися спецслужби та посилювалася цензура. Радянські люди не мали права робити будь-

³⁵ Див.: Дмитрук В. І. *Україна не мовчала: Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині*. Київ, 2004. С. 104–146.

які порівняння радянського ладу з іншими тоталітарними чи авторитарними режимами. Міжнародна інформація в країні подавалася, як правило, дозвано. І навіть новини з так званих соціалістичних країн ретельно сепарувалися. Однак об'єктивна інформація, зокрема й про події в Чехословаччині 1968 р. чи пізніше в Польщі, різними каналами потрапляла в Україну і люди робили власні висновки і були вони далеко не завжди на користь уряду СРСР і правлячої партії. Антикомуністичні й антиавторитарні ідеї все глибше проникали в свідомість як українців, так і інших народів СРСР.

Громадяни СРСР фактично не мали права й спілкуватися з представниками західної преси, давати їм інтерв'ю чи передавати якісь матеріали для публікації за кордоном. Листуватися з іноземцями формально не заборонялося, однак пошта ретельно перевірялася відповідними службами КДБ. Нереально було звернутися до керівників урядів західних країн із критикою радянського керівництва чи емігрувати. З 1974 р. щодо СРСР діяла прийнята Конгресом США поправка Джексона-Веніка, якою обмежувалася торгівля з Радянським Союзом як з державою, де немає свободи еміграції³⁶. З 1982 р. через введення в Польщі воєнного стану та придушення опозиції уряд Великої Британії запровадив економічні санкції проти СРСР.

Об'єктивно суттєвий вплив на міцність радянської політичної системи мали зовнішньополітичні чинники, неминуче розширення контактів із зовнішнім світом. У роки хрущовської «відлиги» якісні зміни відбулися у сфері міжнародного туризму, обміну інформацією. Зросла присутність України на міжнародній арені. З 1954 р. республіка була членом Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), з 1957 р. — членом Міжнародного агентства з атомної енергії — МАГАТЕ. В середині 1958 р. при ООН було відкрито постійне представництво Української РСР. На 10 квітня 1962 р. вона була членом або брала участь у роботі 44 міжнародних організацій, їх постійних і тимчасових органів, підписала 91 міжнародний акт³⁷.

Діяльність УРСР в органах та установах ООН полягала в участі у розробленні установчих документів, проектів, резолюцій, угод, договорів з визначенням обов'язків держав або з рекомендаціями і приписами урядам щодо вжиття конкретних заходів законодавчого характеру, спрямованих на реалізацію принципів міжнародного співробітництва та впровадження в державах норм актів ООН (з охорони праці, охорони здоров'я, охорони культурної спадщини, розвитку освіти, науки і техніки тощо), а також у розробленні проектів мирних договорів. Україна брала участь у роботі міжнародних асамблей, сесій, нарад тощо, які скликали ці установи, і особливо

³⁶ Відмінена лише 21 листопада 2012 р.

³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5560. Арк. 29–31, 32–37.

численних міжнародних конференціях політичного, правового, економічного та науково-технічного характеру³⁸.

У 1960–1970-х рр. Україна стала учасницею ряду міжнародних договорів універсального характеру, її представники стали членами спеціалізованих установ ООН та багатьох комітетів, в тому числі Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ), Спеціального комітету з питань міжнародного тероризму (1972 р.), Комітету з питань здійснення невіднятих прав палестинського народу (1975 р.), Комітету з питань інформації (1978 р.). У 1972–1975 рр. вони обиралися на наступні терміни до Комітету з питань науки й техніки з метою розвитку, а в 1977–1979 рр. Україна стала учасником Програми ООН з питань навколишнього середовища (ЮНЕП)³⁹. Участь Української РСР у функціонуванні Організації Об'єднаних Націй, як зазначив сучасний дослідник історії держави і права О. Задорожній, — безумовно, сприяла зростанню національної самосвідомості українців, відчуттю ними себе нацією, що заслуговує на представництво у світовій міжнародній організації⁴⁰. Членство в Організації було *prima facie* — доказом державності. Будучи учасником основних універсальних міжнародних договорів і членом основних універсальних міжнародних організацій, Україна неухильно розширювала свою присутність на міжнародній арені, нарощувала потенціал міжнародної правосуб'єктності.

Дипломатія України зробила важливий внесок у підготовку та проведення Наради з безпеки і співробітництва в Європі в 1975 р. В результаті 33 країни Європи, в тому числі й СРСР, США, Канада після тривалих переговорів і консультацій підписали Прикінцевий акт Наради. Радянський Союз в обмін на сприятливі умови торгівлі з Західною Європою ратифікував цей акт. Водночас він пообіцяв дотримуватися прав людини у межах «Загальної декларації прав людини» від 10 грудня 1948 р.

Підписавши цей документ, СРСР зобов'язувався фактично відкрити доступ до інформації про порушення прав людини для іноземних організацій, розширити сферу контактів радянського суспільства із зовнішнім світом. У Москві і в Україні, попри волю влади, були створені громадські групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Правозахисну організацію в Україні створено з ініціативи письменника і філософа Миколи Руденка, генерала армії Петра Григоренка, хіміка Оксани Мешко, письменника-фантаста Олеса Бердника, юриста Левка Лук'яненка. Членами-засновниками стали також мікробіолог Ніна Строката, інженер Мирослав Маринович,

³⁸ Задорожній О. В. *Генеza міжнародної правосуб'єктності України: Монографія*. Київ, 2014. С. 577.

³⁹ *Україна та Організація Об'єднаних націй: 50 років співробітництва*. Київ, 1995. С. 16–17.

⁴⁰ Задорожній О. В. *Генеza...* С. 577.

історик Микола Матусевич, учитель Олекса Тихий, юрист Іван Кандиба⁴¹. У 1978–80 рр. всі члени УГГ зазнали з боку радянського режиму переслідувань, усі побували в тюрмах, таборах або психіатричних лікарнях. Але їх діяльність сприяла створенню нових політичних реалій і політичних практик для українців, захисту їх прав в Україні і СРСР загалом.

Поступово Україна все ширше відкривалась для зарубіжних лідерів. У червні 1966 р. з візитом у Києві побував один з найвидатніших французьких політиків Президент Франції генерал Шарль де Голль. У травні 1972 р. Київ відвідав Президент США Річард Ніксон, а у вересні 1982 р. — прем'єр-міністр Індії Індіра Ганді, у липні 1983 р. — канцлер ФРН Гельмут Коль. Засоби масової інформації і України, і СРСР представляли їх радянським людям уже не як ворогів і реваншистів, а як кращих друзів. І ні в журналістів, ні в пересічних українців це не викликало когнітивного дисонансу. На ринку, особливо на «чорному», з'являлося все більше товарів, вироблених у капіталістичних країнах. В СРСР проводилося все більше масштабних багатолюдних міжнародних акцій. Такою, зокрема, була згадувана уже XXII спортивна Олімпіада у 1980 р. Хоча вона і проходила в умовах бойкоту США та 65 інших країн світу, у зв'язку з агресією СРСР в Афганістані, тим не менше до СРСР прибуло дуже багато іноземців. Київ відвідало майже 20 тис. гостей. Олімпіада «дихнула на Київ капіталізмом»: в магазинах з'явилися імпортовані напої, цигарки і продукти харчування. На вулицях — іноземні автомати, які наливали кока-колу. Кияни, яким пощастило побувати на республіканському стадіоні, спробували «фанту» і дізналися про існування одноразового посуду...

Хоча в Києві не було жодного акредитованого дипломатичного представництва іноземної держави, в Україні діяли генеральні консульства європейських, підконтрольних СРСР країн, а в 1976–1979 рр. — консульство США. В Одесі працювали генеральні консульства Болгарії, Куби, Індії.

Розширенню зв'язків українців із зовнішнім світом, контактів, зміні світогляду і переоцінки комуністичних цінностей сприяв не лише зростаючий потік інформації з життя країн західного світу, а й участь багатьох із них у зовнішньополітичних і економічних акціях і діях СРСР за кордоном: будівництві масштабних господарських об'єктів, військових баз. Прагнучи закріпити свою військову присутність у багатьох кризових регіонах планети, Радянський Союз здійснював військові операції з офіційною участю Радянської армії. Її військовослужбовці у повоєнні роки брали участь у бойових діях більш ніж у 20 країнах Африки, Азії і Латинської Америки. Беручи участь у так званій «інтернаціональній допомозі» зарубіжним країнам, радянські люди бачили хоч і бідний, але інший світ. Змінювалися їх політичні настрої,

⁴¹ *Українська Гельсінська група 1978–1982: Документи і матеріали*. Торонто–Балтимор, 1983. С. 376–377.

психологія, змінювалися цінності і пріоритети. Так, через Афганську війну пройшло понад 150 тис. українців, призваних до лав Радянської армії. Тисячі радників з СРСР працювали в десятках країн Азії, Африки і Латинської Америки. Бази й опорні пункти авіації і флоту розкинулися від В'єтнаму до Адена та Ефіопії, від Анголи до Куби й Нікарагуа. У 1980-х рр. півмільйона радянських солдат і офіцерів несли службу у Центральній і Східній Європі. Додому вони везли не тільки зарубіжні побутові речі, взуття, одяг, а й нове бачення світу, яке далеко не завжди вписувалося в картину радянської дійсності і комуністичного світобачення.

1965–1985 рр. в політичному повсякденні України — це двадцятиріччя цензурних заборон та арештів, які особливо посилювалися після першого публічного правозахисного виступу української інтелігенції у вересні 1965 р. в київському кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму С. Параджанова та Ю. Ілленка «Тіні забутих предків». Ця акція, як і наступні, ініційовані українськими дисидентами, ставали відомими громадськості і мали значний суспільний резонанс. Судові процеси, самоспалення окремих патріотів (В. Макух, 1968 р.; О. Гірник, 1978 р.), листи і звернення звичайних громадян і дисидентів до правлячої в СРСР верхівки зміцнювали протестні настрої людей і протестний рух в країні. «Петиційна кампанія» набувала з роками все більших масштабів. Отримало поширення і таке явище як «самвидав», попитом користувалися магнітофонні записи гостро соціальних пісень «бардів» (Б. Окуджава, О. Галич, В. Висоцький), авторські пісні О. Ігнатуші, А. Горчинського, В. Морозова.

В політичній свідомості населення України постійно фіксувалася непослідовність, неправдивість і суперечливість зовнішньої політики СРСР, що корінним чином позначалося на становищі союзних республік, в т. ч. України. З одного боку участь СРСР у гельсінському процесі (1975), розширення можливостей міжнародної правосуб'єктності України, а з іншого — поглиблення конфронтації з світом, розпалювання регіональних конфліктів з метою підтримки прорадянських сил, введення військ до Афганістану (1979), застосування сили навіть проти союзників по соціалістичному табору (в різний час — Угорщина, НДР, Чехословаччина, Польща). В усіх цих конфліктах і протистояннях була задіяна і Україна, і українці. Далеко не всі українці навіть формально підтримували зовнішньополітичний курс СРСР, зростала кількість тих, хто критично і несприйнятливо ставився до нього.

Вкрай негативно впливала на психічний стан тогочасного українського суспільства несправедлива війна Радянського Союзу в Афганістані. Тисячі матерів і батьків, сини яких перебували в армії чи воювали в Афганістані, жили в постійній тривозі і нервовій напрузі. Великі страждання випадали на долю тих, чиї діти гинули. Батьки призовників на військову службу шукали різні шляхи, аби тільки їхні діти не були направлені в Афганістан. Люди, які мали владу, такі питання вирішували здебільшого без проблем. Для вищого

керівництва країни війна в Афганістані була просто черговою спробою довести силу СРСР і соціалістичної системи загалом, продемонструвати привабливість комуністичної ідеї. Водночас багатьом простим громадянам афганська війна давала можливість по-іншому глянути на світ, провести суттєву переоцінку цінностей.

В Радянському Союзі Комуністична партія залишалась єдиною політичною силою, яка монопольно володіла всією повнотою політичної влади. Однопартійність виключала утворення інших партій, конкурентів у боротьбі за владу. КПРС прагнула зберегти свою, видуману нею соціальну природу, проводячи ретельний селективний відбір до свого складу і надаючи переваги робітникам. Однак з кожним роком робити це ставало складніше і складніше — і в силу зміни складу робітничого класу, загалом соціально-класової структури суспільства, і в силу того, що партійний квиток залишався єдиним «пропуском» у кар'єрному рості молодих спеціалістів.

З часом партійний контроль та ідеологічна регламентація ставали всеосяжними. Серйозно звужувалася й без того обмежена сфера внутріпартійної демократії. Комуністи мали безумовно підпорядковуватися рішенням партійних органів, де б вони не працювали і які б посади не займали. Статут партії був вищим, ніж закон. Право на політичну та ідеологічну істину мало лише вище керівництво партії. Й мови не було про фракційну діяльність чи якесь вільнодумство. Претенденти на керівні партійні посади підбиралися й фактично призначалися зверху, тому абсолютного характеру набрала залежність нижчестоячих партійних керівників від вищестоячих. До того ж діяльність партійних органів усе більше покривалася пеленою секретності. У цих лабіринтах партійної ієрархії, тотального контролю й секретності губився рядовий партієць. Ставши членом КПРС, він втрачав фактично права і свободи вільного громадянина й змушений був підпорядковуватися ритуальній практиці партії і партійній дисципліні. Вільно вийти з рядів КПРС рядовий партієць не міг, а виключення з партії несло з собою втрату становища в суспільстві і в трудовому колективі.

Диктатура апарату й панівне становище партійних органів над партією з часом посилювалися. У прийнятті практично всіх життєво важливих для держави рішень визначальна роль належала партійній верхівці. З 1977 р. у країні була чинною 6-а стаття Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в суспільстві як «ядра політичної системи». Основу ж цього «ядра» становила незмінна частина партійно-державної верхівки, на вершині якої знаходився генеральний секретар ЦК КПРС.

Реальна влада по всій партійній вертикалі зосереджувалася в органах виконавчої влади — бюро, секретаріатах, парткомах. Бюрократизація КПРС, висування на перші ролі безконтрольного партійного апарату призводило до втрати партією елітного статусу і перетворення її на ієрархічний орган влади, що спирався на примус. Деінтелектуалізація комуністичного керівництва

привела на початок 1980-х рр. до формування геронтократичного і нездатного до прийняття осмислених рішень політбюро ЦК КПРС⁴².

У квітні 1978 р. був прийнятий дублікат радянської конституції для України. Відповідно до нього в житті республіки також провідну роль відігравав партапарат. А він був завжди вірнопідданим. Так, перше що зробив В. Щербицький з приходом до влади в 1972 р. — це замінив 40 тис. чиновників хрущовського призову. Перший секретар ЦК Компартії України опирався передусім на секретаріат ЦК. Найважливіші для республіки рішення ухвалювалися, звісно, в Москві, однак ті, що були в компетенції республіки, ухвалювалися також вузьким колом осіб. В діяльності партійних органів усе покривалося пеленою секретності. «Я все частіше замислююся, — писав у 1972 р. у щоденнику один з керівників Компартії України П. Шелест, — чому серед нас, комуністів-однодумців, серед керівного складу, існує така підлість, жорстокість, необ'єктивність і несправедливість щодо колишніх товаришів по роботі у разі зміни місця і посади. Де ж гуманність, про яку ми так «прекрасно» говоримо? Де товаришування, повага одне одного? Всього цього по-справжньому і немає. Нас гублять, роз'їдають підлабузництво, лестоці, догідництво, побоювання за своє становище. Боротьба за владу стала ще запеклішою і жорстокішою, ніж колись за приватну власність. Влада — значить усе»⁴³. Така партійна практика носила універсальний характер. «Якщо уже в Москві за когось візьмуться, то доб'ють до кінця», — відзначав О. Ляшко, голова Ради Міністрів УРСР у своїх спогадах⁴⁴.

За В. Щербицького ще більше посилилось «зрощення» партійних і державних структур в Україні. Тотального характеру набрала регламентація загалом суспільного життя. Детально розписувався, як зазначалося, порядок проведення різного роду заходів, публічних виступів, зустрічей партійних і державних функціонерів з громадськістю, узгодження текстів офіційних документів. За спогадами того ж О. Ляшко, «будь-яка постанова або розпорядження Радміну ще в проекті направлялися в ЦК на узгодження. Значно зросла кількість спільних постанов...»⁴⁵. Партійні з'їзди дедалі більше набували показушного, парадного характеру. Виступи делегатів зводилися переважно до самозвітів і захвалювань політбюро та генерального секретаря.

У 1970–1980-ті роки Компартія України остаточно втратила будь-які автономні права. Проводячи лінію Москви, вона перетворилася на слухняний

⁴² Див.: Чазов Е. *Здоровье и власть. Воспоминание «кремлевского врача»*. Москва, 1992. С. 117, 144, 149.

⁴³ Шелест П. *«Справжній суд історії ще попереду»*. Заг. редакція та вступ Ю. Шаповала. Київ, 2011. С. 612.

⁴⁴ Ляшко А. П. *Груз памяти: Трилогия: Воспоминания*. Кн. 3: На ступенях власти. Ч. 2. Київ, 2001. С. 189.

⁴⁵ Там само. С. 24.

інструмент зросійщення України. А партійно-державна верхівка, користуючись всілякими привілеями й діючи поза національними інтересами, законом, поза критикою, перетворилася на замкнутий клан. Закони приймали ніби демократичніші і ліберальніші, а на практиці режим ставав усе консервативнішим і закритішим. Політичні права і свободи громадян лише декларувалися, але влада їх абсолютно не дотримувалася. За показним демократизмом, деклараціями приховувалися політичні переслідування, утиски віруючих, обмеження свободи пересування. В країні діяли «телефонне право», жорстка цензура на всі друковані видання та інші засоби масової інформації.

З 1965 р. до 1988 р. чисельність працівників центрального апарату Головного управління у справах літератури та мистецтва УРСР (Головліту) зросла з 56 до 77 осіб. Крім того, у кожній області діяли обласні управління. Кожен облліт мав у кадровому складі від 5 до 20 працівників штатних і близько 50 — позаштатних, у залежності від кількості та густоти населення області. Облліти мали у своєму розпорядженні також міськрайуповноважених, які призначалися в міста та райони, де видавали газети⁴⁶. Головліт СРСР періодично видавав «Зведений список книг, які підлягають виключенню з бібліотек і книготоргівельної мережі». У 1960 р. цей перелік складав два томи. Практика заборон діяла впродовж усіх 1960–1980-х рр. Тож контроль і цензура, доповнені усвідомленою самоцензурою авторів інтелектуального продукту, носили тотальний характер.

Для Москви основним якісним показником функціонування політичної системи в Україні традиційно був рівень боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», а також з дисидентами та інакодумцями. Суспільний організм постійно перебував під контролем реально на клітинному рівні. На це був спрямований весь державний апарат СРСР, вся державна машина. Звинувачення в націоналізмі позбавляло людину будь-якої соціальної перспективи в житті. Особливі небезпеки загрожували тим, хто посідав більш-менш помітне місце в соціальній ієрархії.

Для правлячої верхівки УРСР заклинання у вірності ідеям інтернаціоналізму, а насправді — окупаційно-радянській владі, московському центру, були обов'язковим і постійним ритуалом, що на практиці виливався в постійне переслідування й зневажання всього національного та його носіїв. Українські письменники піддавалися нещадній критиці за «аполітизм і бездіяльність», відхилення у літературі від партійної лінії. Так трапилося з романом О. Гончара «Собор» у кінці 1960-х рр. З наказу партійних керівників у республіці розгорнулася кампанія проти твору відомого письменника: друкувалися критичні статті, відгуки «анонімних читачів», які «рішуче засуджували роман», організовувалися збори трудящих із його критикою.

⁴⁶ Кашуба О. В. *Документи Головліту УРСР як історичне джерело (1944–1991 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2012. С. 9.

І незважаючи на те, що багато читачів підтримували Олесь Гончара, голову Спілки письменників України, депутата Верховної Ради СРСР, лауреата багатьох престижних премій, і його твір, а академік М. Бажан опублікував статтю «У повній силі росту» на захист «Собору», влада офіційно заборонила його. «Собор» був вилучений з бібліотек та книгарень, що ще більше розпалило, розширило читацький інтерес до непересічного твору і неординарної постаті письменника.

Перманентна боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» спрямовувалася з Москви і знаходила там широку інституційну підтримку. В житті неухильно проводилась лінія, спрямована на утвердження культурно-духовної неповноцінності й меншовартості українців, реалізацію прожектерської ідеї «злиття націй» і формування « нової історичної спільності — радянського народу ». Філософію «єдиного радянського народу» навіть Петро Шелест називав філософією «внищення окремих націй». За його характеристикою, це була «добре продумана й замаскована пропаганда, спрямована проти піднесення національної свідомості численних народів СРСР...»⁴⁷.

Розрив між деклараціями і гаслами офіційної партійно-державної номенклатури й реаліями життя відображався у формалізації діяльності керівних партійних, державних, профспілкових, комсомольських та інших органів і організацій. Принцип демократичного централізму функціонував фактично як принцип бюрократичного централізму. Стосунки між керівними верхами і низами будувалися на строго ієрархічній основі. Компартії союзних республік функціонували на рівні й у рамках компетенції обласних комітетів партії. Партія неухильно перетворювалася навіть за формальними ознаками з робітничо-селянської на партію службовців. Належність до неї, як зазначалося, була основною складовою просування працівників у службовій кар'єрі.

Формалізмом були проникнуті всі структури і сфери життя партії. Комуністична партія України все частіше називалася просто республіканською партійною організацією. Політична еліта України примирливо ставилася до власної долі залежної, другорядної, веденої, а не провідної сили, звично сприймаючи Україну як об'єкт, а не суб'єкт міжнародного життя. Така установка для багатьох була інтелектуально привабливою і навіть комфортною, бо не потребувала надмірного напруження духовних сил, мислення іншими категоріями. Особливо денационалізованою виявилася керівна верхівка України в 1980-і роки. Національна політична еліта як така фактично зійшла з політичної арени, а пам'ять про українських суверен-комуністів була стерта. Тотально домінуючою залишилася та частина партійно-радянських керівників, які були зорієнтовані на вірнопіддане служіння

⁴⁷ Україна. 1990. № 21. С. 23.

не своєму народові, а Москві, комуністичній верхівці, «інтернаціонально»-російській ідеї, корінним чином чужій і ворожій українському народові.

У проведенні своєї політики КПРС, як і раніше, опиралася на державний примус і насильство. Кожне велике підприємство і установа в Радянському Союзі мали так званий перший відділ, який підпорядковувався фактично КДБ і відповідав за секретність та політичну безпеку на робочому місці. Органи безпеки країни й армії беззастережно підпорядковувалися Центральному Комітету КПРС. В Україні перебувала півмільйонна радянська армія, сформована за екстериторіальним принципом. Як згадує перший Президент України Леонід Кравчук, армія, яка перебувала в Україні, «підпорядковувалася тільки Москві. Навіть Щербицький не міг давати, член Політбюро, ніяких директив командувачу округу, ні-я-ких, це було поза республіканським впливом будь-якого рівня керівництва»⁴⁸.

Структури політичного розшуку і політичних репресій були по суті не державними, а партійними; вони знаходилися на службі охорони інтересів КПРС, а не інтересів суспільства. Постійно розширювалося п'яте управління КДБ СРСР. Спочатку в ньому було 6 відділів, а згодом розрослося до 15 відділів. Зокрема, були створені відділи для «виявлення і запобігання проявів, які мали тенденцію до переростання в політично шкідливі угруповання» та для «роботи по запобіганню акцій ідеологічної диверсії, спрямованої у сферу Спілки журналістів СРСР, співробітників засобів масової інформації та громадсько-політичних організацій». Штат центрального управління КДБ СРСР у 1980-ті роки налічував понад 400 осіб. Окрім центрального, відповідні управління були створені «на місцях». В складі КДБ УРСР був спеціальний відділ КДБ СРСР, який контролював діяльність Компартії України і всіх посадових осіб⁴⁹. Усього в складі п'ятого управління КДБ СРСР служило приблизно 2,5 тис. осіб. Агентурний апарат у кожній області становив у середньому 200 агентів⁵⁰. Загалом чисельний склад органів державної безпеки УРСР становив близько 8 тис. осіб⁵¹.

КДБ УРСР був одним із найбільш реакційних підрозділів КДБ СРСР, оскільки постійно знаходився під особливим контролем Москви. Не випадково Ю. Андропов після свого обрання в 1982 р. генеральним секретарем ЦК КПРС настояв на призначенні своїм наступником колишнього голову КДБ УРСР, закоренілого українофоба В. Федорчука. А коли В. Федорчук був

⁴⁸ Леонід Кравчук. *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України — 1988–1991*. URL: <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Макаревич Э. Ф. Филипп Бобков — профессионал холодной войны на внутреннем фронте. *Политический сыск: Истории, судьбы, версии*. Москва, 2002. С. 206.

⁵¹ *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали*. Київ, 2013. С. 32.

направлений на «зміцнення» МВС, його наступником став дніпропетровський партійний функціонер і майбутній охоронець Й. Кобзона В. Чебриков.

Система політичного розшуку в країні ставала все жорсткішою і розгалуженішою. Однак ця тенденція відображала скоріше лінію на її самозахист і самозбереження. В реальному житті, на практиці система все більше втрачала гостроту класових ознак, формалізувалася і бюрократизувалася на фоні змін методів державного управління. «Період знаходження при владі Л. Брежнєва характеризувався найнижчими показниками діяльності таємної поліції в СРСР. Так, якщо при “десталінізаторі” Хрущові в 1956–1965 рр. за антирадянську пропаганду і агітацію щорічно засуджувалось близько 575 осіб, то за Брежнєва у 1966–1980 рр. цей показник склав 123 особи...»⁵².

За Л. Брежнєва змінилися форми репресій. У той час вони вже не носили масового характеру, але стали, за словами письменниці О. Забужко, набагато витонченіші і підступніші. Найважчою формою їх було примусове «лікування» у тюремних психлікарнях, яких налічувалося в СРСР сімнадцять. Одним із найжорстокіших був спецзаклад у тодішньому Дніпропетровську. Його пройшли українські дисиденти: лікар-фтизіатр М. Плахотнюк, математик Л. Плющ, поет А. Лупиніс, письменник і художник Й. Тереля, інженер В. Клебанов та інші. Загалом у Дніпропетровській психлікарні збереглося (з 12 тис. історій хвороб) близько тисячі карток політичних політв'язнів⁵³. Таємній каральній психіатрії піддавалися люди за інакомислення, релігійні погляди або за спробу втекти з країни, за критику радянського устрою. Хоча її об'єктами ставали нерідко і пересічні люди, які не були дисидентами, але були «незручними» для влади. Всіх їх «лікували» великими дозами потужних нейролептиків, електрошоком, знущаннями та побиттям, що викликало нестерпний біль та паралізувало волю.

У 1970-і рр. радикально змінився інформаційний простір, в якому існували радянські люди. Їх увага до зарубіжних джерел і засобів масової інформації зростала. На 1980-й рік число тих, хто мав доступ до радіоприймачів з короткохвильовим діапазоном, зросло до половини населення СРСР⁵⁴.

Багато освічених і мислячих українців слухали ночами «Голос Америки», ВВС, радіо «Свобода», «Радіо Ватикану», «Німецька хвиля». Зокрема, радіо «Свобода» у 1970–1980-і рр. пропонувало українським слухачам радіопередачі про правозахисника генерала П. Григоренка (1978–1981), про Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод (1981–1982), виступи радянського дисидента, вченого-економіста і журналіста Л. Тимофєєва «Про становище селян в СРСР» (1981), перекази статті

⁵² Дённингхаус В., Савин А. И. Леонид Брежнев: «маленькая сделка» между властью и народом. *Родина*. 2015. № 10. С. 126–127.

⁵³ Галух О. В. В Україні зняли серіал про каральну психіатрію у СРСР. *Вечірній Київ*. 1921. 10 вересня.

⁵⁴ Гайдар Е. *Гибель империи. Уроки для современной России*. Москва, 2006. С. 31.

М. Волобуєва «До проблем української економіки» (1981), а також спогади із життя письменників і матеріали, що стосувалися забороненої літератури (1981–1982), спеціально — з релігійної тематики (1982–1986), літературні читання та ін.

Слухання зарубіжних радіоголосів в Україні було масовим і про це свідчить зростання кількості «глушилок» в СРСР. Їх у країні у 1970–80-і роки діяло майже 3,5 тис., як у системі далекого радіопридушення, так і місцевих, які розташовувалися у кожному з 200 великих міст СРСР. Їх сумарна потужність більше ніж у п'ять разів перевищувала потужність західних радіостанцій, які вони блокували⁵⁵. Відповідно й ціна глушіння, зокрема Бі-Бі-Сі, обходилася СРСР у п'ять разів дорожче, ніж їхні радіотрансляції. При цьому в країні не продавалися приймачі в діапазонах 13, 16 і 19 м, на яких важко було глушити. «Голоси» слухати заборонялося, як і заборонялося транслювати почуте від них. Це кваліфікувалося радянським законодавством як «особливо небезпечний злочин» і відповідно до статті «антирадянська агітація і пропаганда» передбачало позбавлення волі аж до 7 років і заслання до п'яти років. Однак багатьох радянських людей це не лякало і вони знаходили шляхи і можливості слухати іншу правду про життя в СРСР і за його кордонами, альтернативні відомості про події, що впливало на формування відповідних політичних і життєвих настроїв, поширення демократичних цінностей та інститутів. Особливий інтерес до зарубіжних радіопередач виявляла студентська та учнівська молодь. Не менший інтерес викликало читання зарубіжних газет, книг, журналів, творів українських письменників, репресованих у попередні роки.

Не мали можливості українці й слухати популярні на заході музичні групи. Диски Pink Floyd, Led Zeppelin, Deep Purple в країні не видавалися, їхні композиції не транслювали по радянському телебаченню і радіо. Хоча диски проникали до СРСР різними шляхами і продавалися на «чорному ринку».

Головним питанням офіційної внутрішньої політики правлячої в СРСР Комуністичної партії декларувалось зміцнення радянської держави, і перед усім Рад. Час від часу в цьому напрямку здійснювалися певні кроки. Зокрема, до середини 1970-х рр. були розширені повноваження сільських рад: до їх компетенції перейшли питання, які до цього перебували у віданні районних Рад. У вересні 1972 р. був прийнятий закон про повноваження депутатів усіх рівнів. Насправді вибори до Рад усіх рівнів відбувалися у добровільно-примусовому порядку, з виразним акцентом на примусовість. Вони були не громадянським обов'язком та правом вільного волевиявлення, а лише «виявом одностайної підтримки непорушного блоку комуністів і безпартійних». І це викликало великий скепсис серед українців. А от пар-

⁵⁵ *История России. XX век: 1939–2007* / Под ред. А. Б. Зубова. Москва, 2010. С. 535.

тійні ідеологи вважали, що радянська політична система була істинною демократією, де ради виражали «волю трудящих». Опікуючись «істинною демократією», партійні організації ретельно підбирали кандидатів у депутати. В одному із своїх інтерв'ю Президент України Л. Кравчук говорив: «Я був у партійній системі. Як перевіряли людей: за півроку складали списки кандидатів у депутати. Вивчали на місці, передавали наверх. На останньому етапі ці списки передавалися в КДБ, де кожну людину вивчали». Тобто, тільки віддані Системі люди могли попасти в депутати.

У 1970–1980-ті роки величезних масштабів, як зазначалося, набула бюрократизація державного управління. Вона ще більше посилювала кризу в усіх сферах життя, в тому числі й у сфері міжнаціональних відносин — найбільш чутливій сфері людських стосунків.

Формально Радянський Союз, згідно з Конституцією 1977 р. та її аналогом — Конституцією УРСР 1978 р., був федерацією п'ятнадцяти союзних республік, що мали доволі широку самостійність. Фактично ж він залишався унітарною, російською за змістом, державою, у якій усі важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики розв'язувалися в Москві. Конституція консервувала виключний централізм в управлінні країною. До числа гарантій союзної державності відносилось, зокрема, союзне громадянство, принцип відповідності основних положень республіканського законодавства Конституції СРСР і загальносоюзному законодавству, пріоритет загальносоюзних законів над республіканськими. Конституція давала широкі можливості центральним органам перебирати на себе права і повноваження союзних республік. А механізму протистояти тиску і самоуправству союзних органів щодо республік за Конституцією не передбачалося, як і можливостей виходу їх зі складу СРСР. Натомість стаття 81 Конституції СРСР містила парадоксальне для міжнародного права положення про те, що «суверенні права союзних республік охороняються Союзом РСР...».

Стаття 73 радянської Конституції відносила до виключного ведення Союзу РСР широкого кола питань у таких сферах як оборона, транспорт, зв'язок, енергетика. Обмеженими були права республік і в інших сферах економіки, бюджету.

Останній був особливо централізованим. Гроші з усієї країни концентрувалися в міністерстві фінансів СРСР, а потім розподілялися між республіками. Усі кадрові питання стосовно керівних працівників фінансової сфери республік погоджувалися з центром. Диктат центру з часом зростав дедалі більше, нерідко набуваючи форми бездумної, короткозорої політики. Так, фінансування і загалом будь-яке будівництво в республіках знаходилося під контролем Москви. У період правління Володимира Щербицького найбільшими будовами, ініційованими керівництвом України, були музей Володимира Леніна (нині Український дім) та музей Великої Вітчизняної війни (нині Музей історії України в Другій світовій війні). Як згадує Леонід

Кравчук, Володимир Щербицький так коментував будівництво: «Це, каже, єдине, що ми можемо побудувати без критики»⁵⁶.

Найбільше зміни в політичному повсякденні виявлялися в духовно-культурній сфері. До культурного занепаду країни призвело утвердження тотального партійно-ідеологічного контролю над усіма сферами життя, поширення подвійної моралі й подвійних стандартів поведінки, посилення розриву між словом і ділом. В соціумі цілеспрямовано знищувалася особистість, індивідуальність і насаджувався колективізм, яким легше було управляти, культ маси натовпу. Суворо обмеженими і регламентованими залишалися свобода літературного і наукового вираження, свобода релігії, свобода пересування. В Україні і загалом в СРСР зростала кількість «відмовників» — тих, кому було відмовлено покинути країну.

Деморалізуючий вплив справляли на інтелігенцію й усе суспільство відмова від об'єктивного аналізу стану справ у ньому, перманентні спроби реабілітації сталінізму. Наростав масовий скептицизм, політична апатія і байдужість. Водночас продовжували деградувати управлінські практики партійно-державної номенклатури. Управлінські економічні рішення все частіше приймалися під впливом тіньовиків.

Хоча в суспільстві заохочувалася громадська критика, виявлення недоліків, пріоритетною реакцією влади залишалася авторитарно-адміністративні методи впливу на порушників-номенклатурників — зняття з посади, виключення з партії, звільнення з роботи, передача матеріалів у правоохоронні органи та ін. На всіх щаблях влади, як і раніше, переважали адміністративно-бюрократичні методи управління.

Складовою управлінської діяльності була робота із скаргами, листами населення. В них громадяни жалілися на затискування критики, відписки, перевищення повноважень, невиконання службових і громадських обов'язків партійними функціонерами чи управлінцями. Однак реакція на подібного роду сигнали не була ефективною і потік листів, особливо анонімних, зростав. Прагнучи соціальної справедливості, окремі громадяни писали «листи до влади» системно і у великій кількості. Так, 1 жовтня 1980 р. КДБ УРСР повідомив ЦК Компартії України про встановлення особи автора 89 листів «антирадянського націоналістичного змісту», які було надіслано на адреси редакцій газет, установ і організацій, починаючи з 1974 р. З поміж іншого, автор листів протестував проти введення радянських військ до Афганістану. Було встановлено, що це був І. З. Пількевич, член КПРС, орденноносець, заступник завідуючого Київським обласним відділом народної освіти, який перебував на спецобліку як офіцер запасу органів КДБ. Його було «взято в розробку»⁵⁷.

⁵⁶ Леонід Кравчук. *Розпад Радянського Союзу...*

⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1172. Арк. 185–187.

Поширеними були корисливі управлінські практики. Тут діапазон діяльності багатьох керівників був досить широкий — від традиційного перевищення своїх службових обов'язків і до створення тіньових економічних моделей.

У повсякденні звичними були практики «гостинності» керівників різного рангу, які реалізовувалися за рахунок держави. Фактично нормою вважалося і «самозабезпечення» чиновника за рахунок підвідомчих організацій. Так, на початку 1960-х рр. голова Тернопільської міськради за короткий термін поміняв чотири квартири, потім зайняв для себе і дружини персональний особняк, потративши на його благоустрій значні державні кошти. В особняку були встановлені меблі і обладнання за рахунок місцевого готелю. Крім того, чиновником були незаконно зайняті три земельні ділянки, овочі з яких він продавав на ринку. Тернопільський обком партії, як пише журнал «Крокодил» (1961, № 9), присік «панські замашки» голови: зняв його з посади і оголосив сувору догану з занесенням в облікову картку.

Корупція, як зазначалося, була звичною справою у повсякденному житті керівників. Девіантні поведінкові практики їх пояснювалися або «пережитками капіталізму», або особистими деформаціями. Міра покарання за такі «збої» залежала від ваги посади. Тому можливості використання ресурсів влади у приватних цілях і особистих інтересах були дуже притягальними. Будь-яка посада, навіть незначна, ставала нерідко чорноринковою вартістю. В цей замкнений світ зовні малопомітної, але всезагальної експлуатації і суцільних махінацій, морально-етичних деформацій і різного роду девіацій була втягнута різною мірою практично кожна радянська людина.

Партійна «еліта» залишалася привілейованою кастою, якій чужі були інтереси партійних мас і простих громадян. Управлінські кадри всіх рівнів поповнювалися здебільшого не талановитими й ініціативними господарниками, партійцями, які бачили глибину економічної і політичної перспективи, а кар'єристами, шкурниками, політичними демагогами і авантюристами. Партійні апарати формувалися, бувало, з людей активних, але соціально незрілих, слухняних виконавців, які швидко призвичаювалися розв'язувати власні кар'єристські і матеріальні проблеми. Відповідно катастрофічно падав авторитет керівництва на всіх рівнях. Суспільство ставало для партії малокерованим. Воно потребувало корінних змін.

Таким чином, в другій половині ХХ ст. політичні практики в Україні, як і загалом в СРСР, зазнали суттєвих змін. За М. Хрущова почався процес послаблення тоталітарного режиму з середини і він поступово трансформувався в авторитарний. Масовий терор перестав бути основним методом державного управління. В умовах авторитарних режимів, задля власного збереження і забезпечення подальшого поступу, допускалось частково автономне функціонування елементів громадянського суспільства, церкви, судів, преси. Формально ослабла цензура, зменшився адміністративний й ідеологічний тиск на історичну пам'ять і культуру. Зазнала трансформації й

тоталітарна демократія. В деклараціях громадяни одержували більше можливостей виявляти вплив на процес прийняття важливих суспільних рішень.

Однак і при авторитарних режимах в СРСР зберігалася державна власність на засоби виробництва, придушувалися громадянські права, відсутніми були громадянські інститути, які могли захистити людей від державного свавілля. Наявною була монополія КПРС на політичну владу, необмежені повноваження держави. Не зник і терор в СРСР після смерті Сталіна. «Підтримка» режиму, як і раніше, забезпечувалася за рахунок використання новітніх технологій таємного розшуку, пропаганди і маніпуляції психікою, постійного залякування і страху, сублімованого в покірність. Зовні СРСР видавався, як зазначав Н. Дейвіс, «несказанно могутнім, неприступною фортецею... Водночас усі внутрішні процеси полягали в безпрецедентно швидкому розпаді». Насправді «держава була уражена політичним еквівалентом раку», це був не просто колос на глиняних ногах, а «панцерний динозавр, що вмирав стоячи»⁵⁸.

... В грудні 1978 р. Л. Брежнев заявив: «Є дві речі, які завжди були і будуть найбільш близькі моему серцю, завжди були і будуть предметом моїх головних турбот. Це хліб для народу і безпека країни»⁵⁹. В реальному повсякденні ця фраза не відображала історичний зміст брежневської епохи. Масштаб мислення Л. Брежнева, як й інших комуністичних діячів, і масштаби проблем країни та її соціальні практики були не співмірні.

І за М. Хрущова, і за Л. Брежнева, й за інших генеральних секретарів розпочиналися певні зміни, реформи в суспільстві, які стосувалися й України, але вони через деякий час припинялися, оскільки суперечили інтересам консервативних сил і загрожували перетворитися в неконтрольовану стихію, що могла закінчитися для радянського режиму катастрофою. Серед причин такого стану було те, що ідеологічні конструкти радянської політичної системи були відірвані від життя, а вертикаль влади мала слабку і нестійку соціально-економічну основу, яка за певних хвилювань просто не могла утриматися.

Віктор Крупина

§ 3. Система управління в УРСР

Згідно Конституції УРСР від 30 січня 1937 р. найвищу державну владу здійснювала Верховна Рада УРСР, що обиралася на чотири роки. Конституція УРСР, ухвалена 20 квітня 1978 р., встановлювала п'ятирічну каденцію парламенту. Юридично радянська Україна була парламентською республікою, а голова Верховної Ради виступав главою держави. Упродовж

⁵⁸ Норман Дейвіс. *Європа: Історія* / пер. з англ. Київ, 2020. С. 1125.

⁵⁹ Брежнев Л. И. *Рабочие и дневниковые записи. В 3-х томах.* Т. 1. Рабочие и дневниковые записи 1964–1982 гг. Москва, 2016. С. 17.

розглядуваного періоду Верховну Раду УРСР очолювали письменник О. Корнійчук (1959–1972 рр.), ректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка М. Білий (1972–1980 рр.), біолог, академік АН УРСР К. Ситник (1980–1985 рр.). Як свідчить О. Ляшко, у системі влади ця посада сприймалася декоративною, «просто почесною, на яку висувалися заслужені люди вже похилого віку»⁶⁰. Насправді інтереси республіки представляв перший секретар ЦК КПУ.

Верховна Рада УРСР налічувала 570 (згодом — 650) депутатів, які обиралися на прямих, таємних виборах за територіальним, а не виробничим принципом формування виборчих округів. Склад кандидатів у депутати повністю контролювався ЦК КПУ. Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест описав випадок, коли напередодні виборів до союзного парламенту у 1970 р. Політбюро ЦК КПКС волонтаристськи змінило «рекомедації» щодо соціального та гендерного складу майбутніх депутатів, збільшивши кількість робітників на 2–2,5% та жінок на 1–1,5%. «Все це чистий формалізм. Що трапиться, коли на 20–40 буде більше робітників чи доярок і свинарок у складі депутатів? Покращиться від цього діяльність “радянського парламенту”? Думаю, що ні». Так міркував на сторінках щоденника очільник української парторганізації. Покращення роботи парламенту він справедливо пов’язував з підвищенням статусу народних депутатів, перетворенням Верховної Ради на дієздатний, а не декоративний орган⁶¹.

Детермінізм соціальних критеріїв при визначенні складу депутатів був типовим виявом домінанти ідеології над здоровим глуздом, прояву номенклатурної системи, що вимагала попереднє погодження у партійних органах всіх кандидатів на керівні і відповідальні посади. Критерії передбачали регулювання складу депутатського корпусу за ознаками членства в Компартії, соціального походження, освіти, гендеру тощо. «Народні» обранці 1975 і 1980-го рр. скликань мали у своєму складі бл. 70% членів КПУ; бл. 50% депутатів мали вищу освіту, а ще 43% — середню. За соціальним походженням половина депутатів належали до службовців, бл. 30% до робітників і 19% до колгоспників. За віковим складом обрані у 1975 р. депутати найчастіше (33%) мали від 40 до 49 років, обранці 1980 р. здебільшого (38%) мали 50 і більше років. Під час чергових виборів майже половина депутатів ставали парламентарями уперше⁶². Серед претендентів на депутатський мандат на виборах до Верховної ради УРСР у 1985 р. перебувало 207 робітників, 122 колгоспники, 111 радянських і 85 партійних працівників та ін. «Склад кандидатів в депутати Верховної Ради УРСР відповідає рекомендаціям

⁶⁰ Ляшко А. П. *Груз пам'яті: Трилогія: Воспоминания*. Кн. 3. На ступенях влади. Ч. 1. Київ, 2001. С. 209.

⁶¹ Шелест П. *«Справжній суд історії ще попереду»... Спогади, щоденники, документи, матеріали*. Київ, 2003. С. 323.

⁶² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2385. Арк. 176.

ЦК КПРС», — підсумовував завідувач відділом організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України Г. Крючков 30 січня 1985 р. в інформації для ЦК КПУ⁶³.

Підготовка і проведення виборів до Верховних рад СРСР чи УРСР, регіональних чи місцевих рад зовнішньо нагадували аналогічні процедури в демократичних країнах, адже відбувалося публічне висунення кандидатур, проводилися зустрічі з виборцями, кандидати отримували «накази», здійснювалася агітаційно-пропагандистська робота тощо. Утім, ілюзія демократизму зникла при присутньому зануренні у виборчий процес: відсутність можливості самовисування в депутати, попереднє узгодження кандидатів у партійних комітетах, безальтернативне голосування. Агітаційно-пропагандистська робота, по суті, спрямовувалася на забезпечення абсолютної явки, а не переконувала вибрати з-поміж кращих кандидатів.

Безальтернативність виборів, очевидна для частини громадян, все ж не заважала останнім грати свою роль у цій політичній виставі і люди охоче долучалися до цього свята «торжества демократії» по-радянськи. На виборчих дільницях, що відкривалися о 6-й годині ранку, перед початком голосування відбувалися показові мітинги, під час яких виборці ритуально «гаряче схвалювали внутрішню і зовнішню політику КПРС» тощо. Про щире захоплення цією політичною виставою можуть свідчити також і написи на бюлетенях. Наприклад, у Миколаївській області під час обрання депутатів місцевих рад у 1965 р. траплялися показові написи: «Голосую за нашу рідну Комуністичну партію, за мир», «Велика подяка партії і уряду за встановлення пенсій для колгоспників», «Я голосую за блок комуністів і безпартійних, за кращих синів і дочок нашого народу і бажаю нашим депутатам хорошого здоров'я і великих успіхів у побудові комунізму»⁶⁴. Водночас траплялася й протилежна реакція. «За донесеннями та інформацією з різних каналів, поки що все іде нормально, особливих ускладнень немає. Хоча є відмови йти на голосування через низькі зарплати, відсутність квартир, неправильне відношення на виробництві чи на місці роботи, порушення законності і неправильного засудження за дрібні злочини», — занотував у щоденнику П. Шелест обстановку в ході виборів до Верховної ради УРСР 14 червня 1970 р.⁶⁵ Притягальною силою для відвідання виборчих дільниць і формування піднесеної атмосфери ставала робота виїзних лавок, концерти, гуляння.

Сесійні засідання Верховної Ради відбувалися двічі на рік, а в перервах між ними діяла Президія Верховної Ради у складі 23 (з 1978 р. — 25) осіб. У період «застою» Президію Верховної Ради очолювали О. Ляшко (1969–1972 рр.), І. Грушецький (1972–1976 рр.), О. Ватченко (1976–1984 рр.) —

⁶³ Там само. Оп. 32. Спр. 2218. Арк. 9.

⁶⁴ Там само. Оп. 31. Спр. 2792. Арк. 101.

⁶⁵ Шелест П. «Справжній суд історії...» 2003. С. 326.

досвідчені партійні та державні функціонери, які, з огляду на короткочасні сесії парламенту, й виступали його справжніми керівниками. Оцінюючи склад Президії своєї каденції, О. Ляшко визнавав його почасти формальну репрезентативність (два колгоспники, три робітники, два перших секретарі обкомів, чотири голови облвиконкомів, керівники профспілкових і комсомольських органів УРСР та ін.), але водночас констатував їхню якісну експертну роботу над документами⁶⁶. Остання могла видавати укази, скасовувати постанови і розпорядження Ради Міністрів УРСР, впливати на кадровий склад уряду тощо. Перелік функцій Президії був достатнім аби повноцінно замінювати парламент повного складу. Її укази, ухвалені в міжсесійний період, Верховна Рада затверджувала під час чергових сесій. Як Верховна Рада загалом, так і її Президія здійснювали номінальну законодавчість, по суті, легалізуючи вже визначені в ЦК КПУ рішення.

Як слушно зазначає В. Даниленко, «Верховна Рада УРСР практично не контролювала уряд, фінансові витрати міністерств і відомств»⁶⁷. Власне навіть спроба утілити в життя ст. 40 Конституції УРСР 1937 р., що передбачала підзвітність міністерств Президії Верховної Ради, викликала опір уряду. Так, наміри голови Президії Верховної Ради О. Ляшка запровадити регулярне заслуховування міністрів на Президії викликали невдоволення очільника уряду В. Щербицького, який заявив: «Лише зайвий раз не смикайте міністрів. Ми їм самі тут та і в ЦК не даємо попуску»⁶⁸. Аналогічна ситуація існувала і на союзному рівні і свідчила про фактичну непідзвітність міністрів як про «норму».

Суверенність України та права її Верховної Ради обмежувалися ст. 14 Конституції СРСР 1936 р., що відносила до прерогативи вищих органів влади і державного управління питання представництва в міжнародних організаціях, підписання договорів з іншими державами, питання війни і миру, зміни кордонів, дотримання Конституції, питання оборони і державної безпеки тощо. Парламенту України залишалися питання внутрішнього адміністративно-територіального устрою, затвердження державного бюджету та звіту про його виконання, законодавство про працю тощо.

Вищу виконавчу і розпорядчу владу в республіці здійснювала Рада Міністрів, що формувалася парламентом та була відповідальна і підзвітна перед ним. У 1978 р. в Україні налічувалося 34 міністерства, у т.ч. 28 союзно-республіканських (внутрішніх справ, зв'язку, охорони здоров'я, культури, фінансів, юстиції та ін.) і 6 республіканських (автотранспорту, будівництва та експлуатації автошляхів, житлово-комунального господар-

⁶⁶ Ляшко А. П. *Груз пам'яті...* Кн. 3. Ч. 1. С. 211–212.

⁶⁷ Даниленко В. М. Україна в добу системної кризи радянського ладу. *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності*: [комплекс. дослідж.]. Київ, 2008. С. 572–573.

⁶⁸ Ляшко А. П. *Груз пам'яті...* Кн. 3. Ч. 1. С. 213.

ства, місцевої промисловості, побутового обслуговування населення, соціального забезпечення). Закон про Раду міністрів УРСР від 19 грудня 1978 р. позбавив Україну союзно-республіканського міністерства оборони, яке, втім, мало суто формальну роль. Окрім міністрів, до складу Ради міністрів входили також голови низки державних комітетів. У 1965–1972 рр. уряд УРСР очолював В. Щербицький, а в 1972–1987 рр. — О. Ляшко.

Подібно до Верховної ради, Рада міністрів проводила засідання «не рідше одного разу на квартал», натомість як постійний орган діяла її Президія. Остання складалася з голови уряду, його перших заступників і заступників. Рада міністрів діяла «відповідно до рішень Комуністичної партії і головних завдань соціалістичної загальнонародної держави». На периферії виконавчу владу реалізовували регіональні чи місцеві виконавчі комітети. У системі влади виконавчі органи більше залежали від партійних комітетів, аніж від Рад.

Так виглядала конституційна конструкція державної влади й управління України. Утім, реальна система органів влади включала ще один елемент — Комуністичну партію. Конституція УРСР 1937 р. згадувала її в тексті лише двічі. Справжнє місце Комуністичної партії передавала ст. 125: партія була «передовим загоном трудящих», що складала «керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних». Конституція УРСР 1978 р. точніше відображала функцію КПУ: вона виступала «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій» (ст. 6). Фактична монополія Комуністичної партії на владу з ухваленням Конституції 1978 р. стала юридичною. Зміцнюючи своє становище юридично з іншого боку відбулося поглиблення «застою» у політичній системі радянського Союзу.

Упродовж 1960–1980-х рр. ЦК КПУ очолювали П. Шелест (1963–1972 рр.) і В. Щербицький (1972–1989 рр.), які здійснювали загальне керівництво як партією, так і республікою. Другі секретарі (М. Соболь, О. Ляшко, І. Лутак, І. Соколов, О. Титаренко) опікувалися здебільшого економікою, іноді — кадровими питаннями. Інші секретарі ЦК (В. Дрозденко, В. Комяхов, М. Борисенко, Ф. Овчаренко, В. Маланчук та ін.) здійснювали галузеве керівництво. У своїй діяльності вони спиралися на апарат ЦК — розгалужену систему відділів. Наприклад, після перестановок на політичному Олімпі УРСР у 1972 р. між секретарями ЦК відбувся перерозподіл сфер відповідальності. Так, В. Щербицький опікувався відділом оборонної промисловості, загальним відділом. Йому ж підпорядковувався КДБ. І. Лутак патрунував відділи організаційно-партійної роботи, планових і фінансових органів, адміністративних органів, Партійну комісію, УД ЦК КПУ. О. Титаренко забезпечував діяльність відділів важкої промисловості, хімічної промисловості, будівництва і міського господарства. Роботою відділів машинобудування, легкої і харчової промисловості, торгівлі і побутового обслуговування опікувався Я. Погребняк. Сільськогосподарський відділ

курував М. Борисенко, а Ф. Овчаренко відповідав за роботу сфери культури, освіти і науки, агітації та зарубіжних зв'язків⁶⁹. Через відділи ЦК секретарі контролювали відповідні міністерства та відомства.

Обласні, міські та районні комітети КПУ забезпечували її функціонування на регіональному та місцевому рівнях. Якщо у 1968 р. налічувалося 25 обкомів, 112 міськкомів, 82 міськрайкоми, 460 сільських райкомів партії, то у 1982 р. вже 26 обкомів партії (у т. ч. Київський міськком), 136 міськкомів, 121 міськрайком, 441 сільський райком КПУ⁷⁰. Апарати управління периферійних органів будувалися на взірець ЦК з простішою структурою і вужчим складом. Партійні комітети, бюро діяли на більшості підприємств, організацій, в установах. На найбільших підприємствах, в організаціях та установах секретарі партійного комітету звільнялися від виробничих функцій.

Проникнутий показним демократизмом Статут КПРС, артикулюючи «колективне керівництво» і засуджуючи «культ особи і пов'язані з ним порушення внутрішньопартійної демократії», водночас запобігав знеособленню влади, зазначаючи про «персональну відповідальність працівників за доручену справу»⁷¹. Ключовою особою в партійному комітеті був перший секретар. Він визначав кадрову політику на відповідній території, контролював діяльність спецслужби. На нього ж покладалася персональна відповідальність за реалізацію актуальних завдань та кон'юнктурних акцій. Перший секретар був арбітром у відомчих, галузевих конфліктах, а нерідко й сімейних чварах.

Демонструючи «народний» характер КПУ та її керівних органів, регіональні та місцеві парткоми комплектувалися з урахуванням «рекомендацій» щодо питомої ваги робітників, колгоспників, жінок. Така соціальна селекція створювала показовість, відповідала ідеології, проте шкодила професіоналізму. Зовнішніми критеріями відбору в апарат були насамперед політичні, а вже потім ділові якості кандидата, його авторитет.

Відносини різних партійних організацій у межах СРСР спиралися на принцип «демократичного централізму». Стаття 19 Статуту КПРС визначала його як «виборність усіх керівних органів...», «періодичну звітність партійних органів...», «сувору партійну дисципліну і підпорядкування меншості більшості», «безумовну обов'язковість рішень вищих органів для нижчих». Ураховуючи відсутність плюралізму думок у середовищі партії, формалізм критики, псевдовиборність кадрів, доленосність для керівника партквитка навряд чи можна говорити про внутрішньопартійну «демократію», позначену в назві цього принципу. Партія була суворо централізованою струк-

⁶⁹ Лозицький В. С. *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991)*. Київ, 2005. С. 106–107.

⁷⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2385. Арк. 8–9.

⁷¹ КПСС. Съезд 22. *Стенографический отчет*. Москва, 1962. С. 345.

турою, що діяла як злагоджений годинниковий механізм, а рішення вищих органів були обов'язковими для виконання нижчими.

У період «застою» КПУ продовжувала нарощувати свої лави: у 1966 р. вона налічувала 1,9 млн, 1976 р. — 2,5 млн, 1984 р. — 3,1 млн членів (зокрема 106 тис. кандидатів). За соціальним походженням, важливим у кадровій статистиці, згідно прийнятої класифікації, наприкінці 1950-х рр. КПУ складалася з 50% службовців, майже 17% селян і майже 33% робітників. У 1982 р. її склад змінився за рахунок зростання майже на 10% питомої ваги робітників за рахунок службовців⁷². Середній вік члена партії з 1965 по 1982 рр. зріс з 40,2 до 45,2 років. За гендерним складом жінки складали понад 20%.

Зміна чисельності членів КПУ була не одностороннім процесом, адже перманентно відбувалися виключення з лав партії. Масштаби ексборпорації «недостойних», утім, були незначними і не могли змінити динаміку збільшення кількості членів. Підставами для втрати партквитка ставали або поведінка, що суперечила партійній етиці, «високому званню комуніста», або скоєння серйозного правопорушення. Так, у 1968 р. Комісії партійного контролю виключили з партії 8 473 комуністів, 43% з них втратили партквиток через «негідну поведінку в побуті, пиятику, хуліганство»⁷³. У 1976 р. перед притягненням до кримінальної відповідальності з лав КПУ було виключено 6,8 тис. осіб⁷⁴. Загалом упродовж 1976–1979 рр. з партії вибуло бл. 50 тисяч осіб. «Це прямий брак у нашій роботі», — бідкався В. Щербицький⁷⁵. У першому кварталі 1984 р. зі складу КПУ були виключені 5 385 осіб: 33% — за «морально-побутовий розклад», пиятику і хуліганство; 28% — за крадіжки, хабарництво, спекуляцію та інші злочини⁷⁶. Позбавлення партквитка означало для особи пониження соціального статусу та втрату кар'єрних перспектив, що їх надавала приналежність до КПУ.

Як і в попередні періоди, в 1960-ті — середині 1980-х рр. Комуністична партія залишалася осердям номенклатурної системи. Сутність останньої полягала в цілковитому кадровому контролі за керівниками і відповідальними працівниками, що здійснювався у формі попереднього погодження перед призначенням чи формальним обранням працівника, а також його звільненням. «Просимо дати згоду на призначення Іщенка Івана Івановича заступником начальника...», — звертався у 1969 р. за погодженням в ЦК КПУ начальник Головпостачу УРСР В. Тичинін. Натомість Житомирський обком партії просив ЦК КПУ «дати згоду на обрання тов. Крошко В. В.

⁷² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2385. Арк. 31–32.

⁷³ Там само. Оп. 31. Спр. 3816. Арк. 27–28.

⁷⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 390. Арк. 87.

⁷⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 490. Арк. 2.

⁷⁶ Там само. Оп. 32. Спр. 2115. Арк. 53.

першим секретарем Житомирського обкому ЛКСМУ»⁷⁷. За партійним комітетом відповідного рівня залишалось «останнє слово» в кадрових перестановках не лише власне партійної сфери, але й державної влади та управління, сфер економіки, послуг, культури, науки та спорту тощо. Важливого наголосити, що номенклатурний супровід кадрової політики діяв усеохопно і безвідмовно, майже як закон, хоча за своєю суттю був незаконним, адже не був юридично утвердженим у Конституції чи інших правових документах.

Упродовж середини 1950-х — середини 1980-х рр. список посад основної та обліково-контрольної номенклатури ЦК КПУ зменшився з майже 10 тис. до 7,6 тисяч⁷⁸. Утім, цей факт не варто розглядати як послаблення контролю за кадрами з боку ЦК. Документальне забезпечення усієї кадрової процедури забирала чимало сил, тому значну частину посад передали на контроль обкомам. Важливу роль у цьому стала зміна поколінь громадян СРСР, зникнення «ворожих» класів та чистота «соціального» походження управлінців, що прискорювало перевірку даних про кандидатів. Формування резервів кадрів, перевірених часом та відповідними службами, дозволяло оперативно знаходити заміну на вакантне місце. На регіональному рівні погодження кандидатів на керівні і відповідальні посади замикалося на першому секретареві обкому.

Функціональний поділ номенклатурних посад відображає пріоритетні галузі для КПУ. У 1973 році з 7186 посад основної і обліково-контрольної номенклатури ЦК КПУ 36% належали працівникам радянських та адміністративних органів, 21% — партійних структур, 17% — органів сфери науки, культури, преси і охорони здоров'я, 15% — підприємств промисловості, транспорту, будівництва і сільського господарства⁷⁹. З майже 7,6 тисяч посад у 1985 р. бл. 40% належало до радянських органів влади, 20% — партійних органів, 15% — керівникам підприємств промисловості, транспорту, будівництва, тощо⁸⁰. У списку відповідальності Львівського обкому КПУ у 1967 р. налічувалося 1546 посад основної і 483 посад обліково-контрольної номенклатури, більшість з яких належали до сфери партійного, радянського, профспілкового профілю та сільського господарства⁸¹. Тобто партія контролювала передусім посади державної влади та управління.

⁷⁷ Там само. Оп. 31. Спр. 3808. Арк. 27, 213.

⁷⁸ Даниленко В., Крупина В. Парадокси «розвиненого соціалізму»: повсякденні практики. *Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1989)*. Київ, 2021. С. 381.

⁷⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 67. Спр. 1166. Арк. 158.

⁸⁰ Там само. Оп. 67. Спр. 1243. Арк. 1.

⁸¹ Там само. Оп. 24. Спр. 6463. Арк. 52.

Номенклатурна система, сформована ще у довоєнний період, за секретарювання Л. Брежнєва стабілізувалася. Власне, антихрущовська змова була реакцією на непередбачувану кадрову політику М. Хрущова, нестабільність і невпевненість номенклатури у завтрашньому дні. Делегати ХХІІІ з'їзду КПРС оплесками зустріли критику першим секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєвим § 25 статуту КПРС, що у 1961 р. запроваджував норми оновлення керівного складу партійних органів. З огляду на ніби то шкоду для кадрової роботи, звільнення під формальним приводом «зрілих і досвідчених» працівників 8 квітня 1966 р. делегати з'їзду одностайно проголосували за повернення до «принципу систематичного оновлення» і «спадковості» керівництва⁸², тобто скасували норми примусового оновлення.

Відміна обов'язкової ротації номенклатури стала перемогою консервативного крила в КПРС, що опиралося спробам М. Хрущова здійснити реформи. Наслідком стала умовна «кадрова стабільність», зворотній боком якої став кадровий «застій». «Застійні» явища посилювались після 1972 р., коли новий очільник республіканської парторганізації В. Щербицький почав вибудовувати власну управлінську вертикаль.

Тривале керівництво партійним або радянським органом влади для управлінця означало досконале володіння станом справ, злагоджений менеджмент, розбудову підвладної структури на власний смак, формування патрон-клієнтарної мережі. Разом з тим, тривалість оберталася насадженням відповідного стилю керівництва з його глибоким утвердженням.

Зміна моделі управління економікою, тобто відмова від раднаргоспів і повернення до міністерської системи, що відбулася у 1965 р., як і інші реорганізації не змінювали її суті. Незмінність стилю управління, перенесення вже звичних методів у нові структури забезпечували ті ж самі кадри. На це цілком слушно вказав бухгалтер Чернігівського заводу синтетичного волокна В. Авраменко, який заявив у 1965 р.: «Працівники колишніх парткомів виробничих управлінь перейшли працювати в райкоми партії. Вони як працювали, так і будуть працювати старими методами. Тому, як було раніше, так буде й далі»⁸³. Заповнення вакансій на відновлені посади міністерств, комітетів та управлінь посилювало неформальні зв'язки, клани у вищих ешелонах влади, адже лояльність була і залишалася чільним критерієм кадрового добору.

Механічне переміщення одних і тих же кадрів між різними установами відбувалося в силу відсутності в радянському Союзі ринку праці з його законами договірних відносин, конкуренції, активної ролі профспілок. У країні великий вплив на кадрову політику мали суб'єктивні фактори. По-перше, як згадувалося, окрім фаховості значну роль відігравала лояльність,

⁸² ХХІІІ съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 29 марта — 8 апр. 1966 г. Стеногр. отчет. В 2-х томах. Т. 2. Москва, 1966. С. 319.

⁸³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1 Спр. 950. Арк. 11.

яка забезпечувала керівника від прикрих несподіванок з боку підлеглих та забезпечувала «командну гру». По-друге, давалася взнаки така властивість радянської системи управління, як перетворення номенклатури посад у номенклатуру осіб. «В області мали місце факти переміщення з однієї відповідальної посади на іншу працівників, які не виправдали чи скомпрометували себе на попередній роботі», — констатували на Одещині у 1964 р. інструктори ЦК КПРС А. Ференсас і Н. Нестеров⁸⁴. Вхідження до складу «обраних», що відбувалося з отриманням посади номенклатури обкому чи ЦК, означало набуття певного статусу, який забезпечував високопосадовця від різкої негативної вертикальної мобільності. «Потрапив у номенклатуру — тепер головна турбота, аби не випасти. Як вареник у макітрі — сьогодні можеш бути вгорі, завтра — внизу, але не випадай із макітри»⁸⁵. Цей жарт апаратників Харківського обкому яскраво відображав стратегію виживання високопосадовців — триматися посади за будь-яку ціну.

Порівняння двох очільників республіканської партійної організації показує відмінності у стилі управління П. Шелеста та В. Щербицького. Обидва були досвідченими управлінцями, які досконало володіли навиками радянського менеджменту, були переконаними комуністами, діяли за законами і правилами радянського політикуму. Власне, щодо характеристики стилю керівництва першого з них можна вжити метафору «яструб», щодо другого — «голуб». Маючи за плечима тривалішу виробничу біографію, особливо пов'язану з авіаційною промисловістю, П. Шелест звик діяти у більш рішучий спосіб, адже ніс персональну відповідальність за виконання планів роботи підприємства, орієнтованого на ВПК. П. Шелест був прибічником силового придушення «контрреволюції» під час «Празької весни» у 1968 р., він добивався збереження самостійності республіканських міністерств, права на здійснення зовнішньополітичної діяльності тощо. Добре відома історія будівництва палацу культури «Україна» в Києві, коли він сміливо пішов на прямий обман московського керівництва. Існують приклади гострих дискусій у Кремлі за участі П. Шелеста. За спогадами сучасників П. Шелест не цурався «міцного слівця» у критичних ситуаціях, міг виляяти підлеглого тощо.

В. Щербицького можна умовно назвати «голубом», хоча «пацифістом» він не був. Несподівана відставка у 1963 р. з посади голови Ради міністрів навчила його бути обережнішим у словах і діях. Стиль оперативного керівництва В. Щербицького відрізнявся у деталях. Йому не була властива публічно конфліктна манера розв'язання питань. Важко знайти згадки про лайку В. Щербицького чи привселюдно бурхливе обговорення проблем за його участі, гостре з'ясування стосунків. Однак при цьому він не цурався «під-

⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5911. Арк. 33.

⁸⁵ Гаман В. П. *Обкомівські коридори*. Харків, 1995. С. 48.

килимних» методів боротьби (як-от звільнення секретаря з ідеології В. Маланчука). Свою «тверду» політику він здійснював м'яко.

Особливістю управлінського стилю в Радянському Союзі була значна його зарегламентованість. Працівники апаратів часто перетворювалися на «гвинтики» у буквальному сенсі, що виконували здебільшого механічну, повторювану роботу. Надмірна централізація породжувала лінійно-вертикальну модель ухвалення рішень, що замикалася на загальносоюзних або республіканських міністерствах і відомствах, центральних або республіканських партійних комітетах. Партійні комітети чи радянські органи середньої ланки здебільшого виступали ретрансляторами рішень вищого керівництва, примножуючи ухвали, розпорядження, постанови своїми актами на виконання останніх. Виправдовуючи в такий спосіб свою діяльність, керівництво середньої ланки суттєво ускладнювало роботу безпосередніх виконавців, левову долю часу яких з'їдала власне підготовка відповідей. «Слід ще раз звернути увагу на те, щоб припинити дублювання без крайньої необхідності постанов вищих партійних органів», — закликав В. Щербицький регіональне партійне і радянське керівництво у 1979 р.⁸⁶ Утім, такі заклики залишалися на папері. «Вал» як критерій успішності економічної діяльності ніби перетворив обсяг документів у службовій комунікації на критерій ефективності управління. Так, Головне управління Ради Міністрів УРСР по матеріально-технічному постачанню у серпні 1966 р. отримало майже 8,5 тис. листів, міністерство хімічної промисловості за два місяці того ж року відправило майже 4 тис. документів і листів⁸⁷. Комбінат «Кримбуд» міністерства промисловості будівельних матеріалів у 1972 р. отримав 1892 документи, з них на 806 належало дати відповідь. У 1984 р. у Міністерстві вугільної промисловості готували 183 статистичних і 185 оперативних звітів. За рік на адресу керівництва міністерства надійшло 10863 документи, особисто міністру — 4667, у т. ч. 162 постанови Ради міністрів, 70 розпоряджень і 387 доручень. Від союзного міністерства вугільної промисловості отримано 1700 документів, від республіканських міністерств і відомств — 854⁸⁸.

Характеризуючи роботу місцевих партійних комітетів на нараді з першими секретарями обкомів КПУ та облвиконкомів 27 лютого 1979 р. В. Щербицький обурювався, що «на жаль, можна було б навести безліч фактів, які говорять, що низка чи частина райкомів, міськкомів і нині не конкретно займаються справами, випускають перспективу, тонуть у поточності, захоплюються писаниною. Увесь апарат, по суті, зайнятий, розумієте, писаниною, викликом людей, нарад дуже багато. Причому без докору совісті

⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 489. Арк. 53.

⁸⁷ Там само. Оп. 31. Спр. 2938. Арк. 19, 30,

⁸⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 813. Арк. 63.

підміняють радянські, господарські органи, лізуть не в свою справу зовсім»⁸⁹.

На незадовільний стиль роботи органів управління вказувалося, зокрема, на обласних партійних конференціях, що відбулися на початку 1984 р. Констатуючи «удосконалення» стилю роботи завдяки рішенням чергових партійних зборів, постановам ЦК КПРС тощо, аналітики ЦК КПУ бідкалися, що учасники конференцій самокритично зізнавалися у фактах підміни, дублювання радянських і господарських органів, захопленні нарадами і засіданнями, прийняттям значної кількості «необов'язкових» рішень⁹⁰.

Проблема переобтяженістю паперовою роботою, надмірною кількістю засідань, нарад та їхньою тривалістю в управлінській сфері не була новою для УРСР 1960–1980-х рр., адже з цим недоліком боровся свого часу М. Хрущов. Наприклад, Зінківський райком КПУ Полтавської області упродовж 23 квітня 1965 р. провів три наради: з головами колгоспів і головними агрономами з приводу посівної кампанії, з керівниками районних організацій та головами сільрад щодо святкування Першого травня, з пропагандистами та районним партактивом з метою роз'яснення матеріалів чергового пленуму КПРС⁹¹. «Проте і нині ще є чимало співробітників, які марнотратно ставляться до нього (робочого часу — *В. К.*), витрачають на непотрібні розмови і ходіння. А скільки робочого часу забирають численні, часто непотрібні наради і засідання», — незадовільно оцінював стиль роботи органів влади другий секретар ЦК КПУ О. Ляшко 20 вересня 1966 р.⁹²

Така масштабна канцелярська робота потребувала розгалуженого апарату з її забезпечення і контролю. Спроби М. Хрущова здешевити апарат управління, спростити його структуру, надати ефективності його роботі у 1950-х — на поч. 1960-х рр. успіху не мали. Скасування раднаргоспів і відновлення міністерської вертикалі управління у 1965 р. повернули радянській системі управління її вади. Чільний політичний і державний діяч УРСР О. Ляшко критично оцінював брежнєвський стиль управління: «В особі незнищеного апарату нове керівництво на чолі з Л. І. Брежнєвим знайшло усебічну підтримку і вдячність за повернення до попередньої жорсткої, командно-адміністративної системи управління господарством. Кількість міністерств і відомств значно зросла, апарат, що володів величезною здатністю до саморозмноження, став ще більш громіздким і бюрократичним, гальмував розвиток ініціативи на місцях, що неминуче вело до падіння ефективності економіки і застою»⁹³.

⁸⁹ Там само. Оп. 2. Спр. 489. Арк. 49.

⁹⁰ Там само. Оп. 32. Спр. 2115. Арк. 4.

⁹¹ Там само. Оп. 31. Спр. 2629. Арк. 21.

⁹² Там само. Спр. 2938. Арк. 83.

⁹³ Ляшко А. П. *Груз памяти...* Кн. 3. Ч. 1. С. 59.

З року в рік адміністративно-управлінський апарат зростав швидшими темпами, аніж кількість власне працівників. Упродовж 1966–1969 рр. чисельність робітників у Луганській області зросла на 4,1%, а адміністративно-управлінського апарату на 8,7%. У Черкаській області кількість апаратників на підприємствах, в установах і організаціях виросла з 32,5 тис. у 1966 р. до 40,3 тис. у 1969 р.⁹⁴ Наприкінці 1969 р. генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев ініціював кампанію з «удосконалення і здешевлення апарату управління». 21 листопада 1969 р. ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР ухвалили постанову «Про заходи по удосконаленню і здешевленню апарату управління», що ставила перед міністерствами, відомствами, господарськими органами, підприємствами і організаціями завдання скоротити у 1970 р. видатки та утримання апарату та відрядження на 95 млн рублів. Найбільші завдання скорочення витрат постановою встановлювала Укоопспілки (20,6 млн руб.), Міністерству торгівлі УРСР (10,714 млн), Міністерству радгоспів УРСР (10,07 млн), Міністерству внутрішніх справ (8,1 млн) та ін.⁹⁵ Її проведення засвідчило значний потенціал оптимізації управління, зокрема усунення багатоступінчатості керівництва, ліквідації вакантних посад тощо. За результатами проведення цієї кампанії в УРСР зменшено управлінські видатки на 197,7 млн рублів, скорочено 30,9 тис. управлінських посад, ліквідовано та укрупнено 175 організацій середньої ланки, 4306 цехів і дільниць. Утім, ця кампанія не торкнулася центрального апарату міністерств і відомств. Голова спеціальної республіканської комісії М. Соболев 14 березня 1970 р. констатував, що проведена робота «не внесла помітного поліпшення в структуру управління та зменшення її ступінчатості, а тільки зменшила, за встановленим завданням, витрати на його утримання», тож він вважав за доцільне продовжити роботу в зазначеному напрямку⁹⁶.

Проте навіть цілеспрямовані кроки, конкретні показники «оптимізації» по великому рахунку ситуацію не змінювали. 30 жовтня 1975 р. міністр фінансів УРСР А. Барановський інформував секретаря ЦК КПУ І. Лутака, що «загальна кількість керівних працівників підприємств і господарських організацій (керівники підприємств, організацій та установ, керівники їхніх структурних підрозділів, заступники керівників, а також головні спеціалісти та їхні заступники) за останні 4 роки зросла на 30,7 тис., склавши 377,6 тис. осіб»⁹⁷. По радянському Союзу у 1976–1980 рр. кількість управлінців збільшилася на 14,2%, а працівників — лише на 9,8%⁹⁸. Як слушно вказує О. Шубін, кожен керівник був зацікавлений у збільшенні кількості своїх

⁹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 305. Арк. 48, 102.

⁹⁵ Там само. Оп. 10. Спр. 305. Арк. 4–4 зв.

⁹⁶ Там само. Оп. 32. Спр. 26. Арк. 12.

⁹⁷ Там само. Оп. 32. Спр. 908. Арк. 74.

⁹⁸ Шубин А. В условиях мирной жизни: 1946–1984 гг. *История Коммунистической партии Советского Союза*. Москва, 2013. С. 330.

підлеглих, але «в умовах різкого зниження вертикальної мобільності при Брежнєві апарат міг рости лише ушир»⁹⁹. Скорочення апарату не приносило полегшення безпосереднім виконавцям, адже позитивно на заробітній платі не відобразалося, натомість оберталось додатковим навантаженням.

Таким чином, упродовж другої половини 1960-х — першої половини 1980-х рр. в Україні продовжувала функціонувати система управління, сформована за Й. Сталіна. Концентруючись юридично довкола Верховної ради і Ради міністрів УРСР та місцевих органів влади, своїм ядром вона насправді мала Комуністичну партію, чия домінуюча роль у Конституції камуфлювалася під «керівне ядро всіх організацій трудящих», «керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства». Республіканські парламент і уряд не мали усієї повноти конституційних повноважень, адже підлягали як загальносоюзним державним органам, так і Комуністичній партії. Остання здійснювала цілковитий кадровий контроль не лише за керівниками власних осередків, але й державних органів, громадських організацій, суб'єктів економічної діяльності через номенклатурний механізм попереднього погодження на призначення і звільнення.

У ході брежнєвського застою система управління була законсервована, адже апарат управління одностайно висловився проти адміністративних новацій М. Хрущова. Брежнєвська стабільність гарантувала Генеральному секретарю лояльність апарату. Незмінність архітектури влади означала спадковість вад радянської системи управління. Громіздкість, багатоступінчатість, тяганина, паралелізм і дублювання, канцелярський стиль керівництва, примат кількості над якістю в службовій комунікації надзвичайно шкодили системі загалом, послаблюючи державний потенціал. Разом із «застоем» в управлінні країна втрачала здатність до інновацій, удосконалення, розвитку. Негативні наслідки недосконалої системи управління гостро відчувала економіка, надмірна централізація якої, подібно до владної монополії Комуністичної партії в політиці, надзвичайно шкодила системі. Як у політичній сфері народжувалися неформальні відносини, так і в економіці формувалися «тіньові схеми».

Віктор Даниленко

§ 4. Дволика або Планово-ринкова економіка

Аналізуючи процеси, які відбувалися в радянській економіці, можна дійти до висновку, що 1950-і роки і початок 60-х були періодом вищого піднесення радянської директивної економіки і водночас вичерпаності екстенсивних можливостей її розвитку. Нові умови потребували переходу від мобілізаційної до інноваційної моделі розвитку країни, яка спонукала до децентралізації системи прийняття управлінських рішень і підвищення ролі

⁹⁹ Там само. С. 331.

економічних регуляторів як обов'язкових гарантій поступального розвитку економіки.

З приходом до влади Брежнєва–Косигіна були вжиті заходи для впровадження в життя «економічних регуляторів» радянської економіки. Йшлося, звичайно, не про відмову від директивної економіки, а лише про доповнення партійно-адміністративних важелів власне економічними стимулами, тобто елементами ринкової економіки. Основні базові принципи радянської економіки — всеохоплююча державна власність, єдине централізоване планування, суворий контроль над усіма основними показниками розвитку, залишались непорушними.

Початок «новому» економічному курсу був покладений двома пленумами ЦК КПРС 1965 р. — березневим (щодо сільського господарства) і вересневим (щодо промисловості). Перший із них визначив низку заходів, покликаних реформувати сільське господарство на основі поєднання суспільних і особистих інтересів, посилення матеріальної зацікавленості колгоспників і працівників радгоспів у зростанні виробництва. У межах державних завдань господарствам надавалася самостійність планування і розвитку виробництва. Другий проголосив поєднання централізації керівництва підприємствами з розширенням їх оперативно-господарської самостійності. Кількість планових показників підприємствам зменшувалося з 30 до 9. Головним показником підприємств і галузей замість виробництва обсягу валової продукції ставав обсяг її реалізації. Натуральні планові показники замінювалися вартісними. Зарплата визначалася рівнем рентабельності, прибутком, перевиконанням планів. Узагальнюючий результат господарювання вимірювався конкретно розмірами отриманого прибутку. Відрахування від прибутку мали йти на розвиток виробництва, а також на матеріальне заохочення працівників, на премії, на поліпшення умов праці та побуту. Партійні рішення про певні свободи господарювання були підкріплені відповідними постановами Ради міністрів СРСР¹⁰⁰.

Косигінська реформа стимулювала розвиток радянської економіки, однак не надовго. Адміністративно-директивна система влади доволі швидко нейтралізувала реформу. Керівництво країни побачило в розвитку підприємницької мотивації діяльності господарських суб'єктів загрозу політичній стабільності і ослаблення ролі партії в суспільстві. Ці побоювання були реально підсилені подіями в Чехословаччині у 1968 р. Тож реформи в промисловості швидко були згорнуті. У 1970-і роки вони вже не діяли. Не принесли очікуваного ефекту і реформи в сільському господарстві. Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції в період з 1966 до 1970 рр. відбулося на 21% при плані 25%. Радянські колгоспи не справлялися з своїми завданнями, тож майже щорічно в країні розгорталися «битви за

¹⁰⁰ Див.: *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: сб. документов*. Москва, 1967–1985. Т. 5. 1962–1965 гг. С. 646–654.

урожай» з залученням військових частин, шкіл, вищих навчальних закладів та ін. Загалом на «шефську допомогу» селу, особливо під час збору урожаю, відволікалося до 20% всього активного населення. Вже у 1967 р. Україна за показником сукупного споживання продуктів та послуг відставала в 4–5 разів від Франції — країни, яка мала приблизно однакову забезпеченість природними ресурсами, що й Україна. Валовий національний продукт на душу населення у Франції був у три рази вищий, ніж в Україні¹⁰¹.

У 1970-і — першій половині 1980-х рр. посилювалось централізоване управління економікою, прискорилося падіння темпів зростання основних соціально-економічних показників. Консервацію відсталості економіки країни забезпечило відкриття в Тюменській області величезних запасів нафти і газу. За 70-і рр. добування нафти і газу в Західному Сибіру виросло в 10 разів. У 80-і рр. Західна Сибір давала понад 10% світового обсягу добування нафти і газу. До того ж і світова кон'юнктура цін складалася на користь СРСР. У 1973 р. після арабо-ізраїльської війни ціна на радянську нафту зросла в чотири рази. Після іранської революції 1979 р. ціна на нафту знову подвоїлась.

Перевага СРСР перед іншими країнами у володінні колосальними природними багатствами зіграла злий жарт з економікою країни. Екстенсивний її розвиток стримував розвиток наукоємких галузей, що визначали науково-технічний прогрес, — електроніки, кібернетики, робототехніки, біотехнологій. Між тим, стан «холодної війни», змагання із США, країнами НАТО та Китаєм, вимагав все більше і більше витрат на нарощування військового потенціалу СРСР. Розгалужений військово-промисловий комплекс складав основу, становий хребет вищою мірою монополізованої радянської економіки. Вартість виробів військового призначення в Союзі РСР втричі перевищувала вартість цивільної продукції. Рівень радянських військових витрат оцінювався в 250–300 млрд доларів на рік¹⁰².

Військово-промисловий комплекс став державою в державі. Військові бази, аеродроми, полігони, радгоспи, порти, військові містечка, розгалужена мережа закритих міст-невидимок, містоутворювальних номерних підприємств і науково-виробничих центрів розкинулися на території в 42 млн га. Це становило 2% усієї території СРСР — фактично площі, яка дорівнювала 2/3 території України¹⁰³. Країна постійно виробляла нові танки, ракети, літаки, гвинтокрили, але не якісні телевізори, холодильники чи пральні машини.

¹⁰¹ *Проблеми сталого розвитку України*. Київ, 1998. С. 88–89.

¹⁰² Арбатов А. Г. *Современная Россия: преемственность или разрыв?* URL: <https://www.yabloko.ru/Publ/Articles/arbato-18.html>

¹⁰³ Даниленко В., Крупина В. Від тоталітаризму до тотального дефіциту: економіка УРСР у системі координат ресурсної економіки. *Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990)*. Київ, 2021. С. 422.

Великих коштів вимагала й агропромислова інтеграція, яка здійснювалася у галузі сільського господарства в 70-і рр. і була спрямована на об'єднання сільського господарства з галузями, які його обслуговували, — промисловістю, транспортом, торгівлею, будівництвом. Ця інтеграція розглядалася як головний напрямок зрощування двох форм власності — державної і колгоспно-кооперативної. «Широка меліорація земель», «комплексна механізація і хімізація», «агропромислова інтеграція» і «концентрація сільськогосподарського виробництва» вели до обезлюднення сільських місцевостей, появи і ліквідації «неперспективних» сіл і поселень. Втрати урожаю становили нерідко 30–40%. Сільське господарство країни не справлялось із завданням продовольчого забезпечення країни. У 1960-х рр. продукція сільського господарства зростала приблизно на 3% в рік, у 1970-х — на 1–2%, а з 1971 р. по 1985 р. її зростання було нульовим. І це при суттєвому збільшенні капітальних вкладень в агропромисловий комплекс¹⁰⁴. В результаті у розряд дефіцитів із 60-х рр. все частіше попадали м'ясо, ковбаси, навіть сири, молочні продукти.

У 1982 р. в СРСР була оприлюднена Продовольча програма, представлена як ще одне свідчення «турботи партії і уряду про добробут радянських людей». Ця програма, як й інші проекти, була провалена. Аграрний сектор економіки залишався найслабшою її ланкою. Вже в середині 1980-х рр. у низці промислових центрів Росії та України почалися нові серйозні труднощі з поставками продовольства, що викликало спалахи соціального напруження в країні. Між тим, коли нестача продовольства відчувалася майже по всьому соцтабору, частка сільського господарства в загальному обсязі економіки, за підрахунками Всесвітнього банку, в СРСР перевищувала 20%. У найбільш розвинених країнах Західної Європи вона була на рівні 2%¹⁰⁵.

Постійно зростаючий з початку 70-х рр. розрив між об'ємом грошової маси і її товарним покриттям неухильно вів до розширення асортименту товарного голоду, який спочатку поширювався на особливо престижні товари і предмети тривалого користування, а згодом торкнувся практично всієї сфери товарів і послуг.

Виробничий потенціал СРСР цілком дозволяв при зміні моделі його функціонування суттєво підвищити ефективність економіки. Однак закорузлість політичної системи, консерватизм, соціальна лінивість правлячої верхівки та багато інших причин, притаманних «ленінсько-сталінській моделі соціалізму» зашкодили цьому. Цікаво, що Китай пізніше (1978–1979 рр.), розпочав процес переходу від планової до саморегульованої ринкової економіки, при контролі держави. Однак він не зійшов з цього шляху.

¹⁰⁴ Гайдар Е. *Гибель империи...* С. 39.

¹⁰⁵ Див.: Даниленко В. М. *Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії*. Київ, 2018. С. 17.

Перший час Китай діяв за формулою: «планова економіка — головне, а ринкове регулювання — додатковий чинник». Пізніше (1984 р.): «соціалізм є планова товарна економіка», 1989 р.: «планування і ринок повинні бути рівноцінними». З 1992 р. в Китаї реалізується ідея створення «системи соціалістичної ринкової економіки». В результаті за роки реформи Китай піднявся з 5% доходу на душу населення від американського рівня до 15%. Реформи в комуністичному Китаї переросли у відмову від комуністичних догм і розквіту приватного бізнесу.

Китайський шлях розвитку — поступова ринкова трансформація економіки, здійснювана під контролем держави, без втрати керованості і без радикальної реформи старої політичної системи — виявилася неприйнятною для СРСР. Радянська економіка з 70-х років продовжувала перебувати в стагнації, неухильно знижуючи темпи свого розвитку. Внутрішні резерви екстенсивного розвитку економіки наблизились до від'ємної позначки. Поглибилося відставання в науково-технічному й технологічному процесах від передових капіталістичних країн, знизилася ефективність використання наявних матеріальних і трудових ресурсів, зростали інфляція і попит на необхідні товари народного споживання. За всі роки правління Л. Брежнєва Радянський Союз лише тричі забезпечував себе зерном.

У 60–80-і рр. радянська країна, як і раніше, жила п'ятирічками, прагнучи якомога швидше відзвітувати про виконання поставлених Комуністичною партією завдань. Держава сама визначала, скільки кому і яких товарів виробляти і скільки послуг надавати. Значну долю становили непродуктивні витрати — на так звану «оборону», зброю, спорядження та ін. При цьому не враховувалися ні можливі демографічні, технологічні чи інші зміни, ні звичайна затребуваність продукції. Все було підпорядковано ідеї стабільного становища правлячої «еліти». В пострадянський час колишній член політбюро ЦК КПРС В. Медведєв так оцінював стан радянської економіки: «Восьма п'ятирічка (1966–1971 рр.) була, мабуть останнім успішним періодом соціально-економічного розвитку країни... В подальшому економічний розвиток став швидко і неухильно погіршуватися. Два останні п'ятирічних плани, включаючи їх соціальні програми, виявилися зірваними. До пори до часу економічна кон'юнктура підтримувалася високими світовими цінами на нафто-енергетичні і сировинні ресурси. Лише один сектор економіки постійно перебував у квітучому стані — це військово-промисловий комплекс. Країна знемагала під гнітом непосильного тягара військових витрат»¹⁰⁶.

Радянська економіка була дуже затратною. У 1980 р. підприємства СРСР витрачали на одиницю готової продукції в 2,1 р. більше електроенергії, в 1,8 р. більше сталі, в 2,3 р. більше цементу і в 7,5 р. більше добрив, ніж

¹⁰⁶ Медведєв В. А. *В команді Горбачєва. Взгляд изнутри*. Москва, 1994. С. 6, 7.

американські¹⁰⁷. На початку 1980 р. середня продуктивність праці в промисловості в СРСР складала 27%, тоді як ще у 1963 р. — 35%¹⁰⁸. Україну впродовж 1960–1980-х рр. продовжували спеціалізувати на енерго- і матеріалоємному виробництві за істотної (кам'яне вугілля) або майже повної (нафта, газ) вичерпаності корисних копалин на своїй території. Так, уже в 1970-і рр. середня глибина шахтних розробок Донецької області сягала 700 м, десятки шахт вели роботи на глибині понад тисячу метрів, протяжність підтримуваних виробітків складала понад 9 тис. км, кожна шахта розробляла пласти, небезпечні за раптовим викидом вугілля і газу. Шахти області мали найстаріший в СРСР і дуже зношений шахтний фонд. Половина шахт будувалися ще в дореволюційний період, 70% їх працювали без реконструкцій двадцять і більше років¹⁰⁹. Частка УРСР у загальносоюзних капіталовкладеннях у період брежньовського правління зменшилася майже вдвоє, хоча близько 60% зайнятих у промисловості республіки працювали в галузях, які обслуговували весь господарський комплекс країни: вугільна промисловість, чорна металургія, важке машинобудування¹¹⁰.

Споживацький підхід до природних ресурсів, зростання масштабів використання недосконалої техніки і відсталих технологій призводили до погіршення екологічної ситуації та стану здоров'я населення. Це особливо гостро відчувалося в Україні, перевантаженій підприємствами важкої та хімічної промисловості. Загалом на території республіки, що становила 2,7% території країни було зосереджено майже 25% промислового і аграрного потенціалу СРСР. 92% земельного фонду України перебувало в господарському обігу¹¹¹. Один з найрозвиненіших промислових районів республіки — Донецько-Придніпровський за ступенем забруднення і деградації природного середовища посідав у Радянському Союзі одне з перших місць¹¹². До міст з критичним рівнем забрудненості атмосфери Держкомгідромет СРСР відносив Дніпродзержинськ, Донецьк, Запоріжжя, Київ, Комунарськ, Кривий Ріг, Лисичанськ, Макіївку, Маріуполь, Одесу, Сєвєродонецьк¹¹³. Територія України забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдєсятеро інтенсивніше, ніж весь Радянський Союз пересічно. А рівень вико-

¹⁰⁷ Ермаков Е. Взгляд в прошлое и будущее. *Правда*. 1988. 8 января; Кудров В. М. *Советская экономика в ретроспективе*. Москва, 2003. С. 19.

¹⁰⁸ Грабовський С. Вірним курсом ідете, товариші путінці! *Українська правда*. 2011. 6 жовтня.

¹⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2464. Арк. 49.

¹¹⁰ Там само. Спр. 2579. Арк. 217.

¹¹¹ Там само. Арк. 3.

¹¹² Див.: *Охрана окружающей среды и рациональное использование природных ресурсов в СССР*: стат. сб. Москва, 1989. С. 9.

¹¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2579. Арк. 102.

ристання твердих відходів складав, за даними академіка НАН України В. П. Кухара, всього 15–30%¹¹⁴.

Економіка СРСР, за прийнятою на той час термінологією, була закритою від зовнішнього світу системою. Економічне спілкування із зовнішнім світом було дуже обмеженим. Виключення складала хіба що торгівля корисними копалинами. Наприкінці 1970-х рр., після того як було введено в експлуатацію магістральний газопровід Долина–Ужгород–Західний кордон, почалася подача українського і російського газу в країни Центральної та Західної Європи, а Україна стала однією з найбільших газотранзитних країн. У 1982 р. розпочалося, а в 1983 р. завершилося будівництво трансконтинентального газопроводу Уренгой–Помари–Ужгород, який з'єднав газові родовища півночі західного Сибіру із західною Україною. Протяжність газопроводу по території України становила 1160 км. Він проходив по території десяти областей республіки: Сумської, Полтавської, Черкаської, Київської, Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської та Закарпатської.

В Радянському Союзі вироблялися практично усі види продукції. Однак перевага надавалася виробництву засобів виробництва, в той час як виробництво товарів широкого вжитку, як зазначалося, стримувалось і рівень життя радянських людей все більше відставав від рівня життя країн Заходу, з якими СРСР намагався безуспішно боротися. Якщо в 1970 р. незабезпечений попит на товари в країні складав 17,5 млрд руб. (4,6% ВВП), то у 1985 р. — 60,9 млрд. руб. (7,8% ВВП)¹¹⁵. Тобто номінальний добробут вступив у глибоку суперечність з реальним. Гроші були, але на них мало що можна було купити.

В 1970-і роки, як справедливо зазначив дослідник «радянської цивілізації» С. Кара-Мурза, — «масштаби, різноманіття й динамічність господарства перевищили критичні можливості планування старого типу»¹¹⁶. «Господарство» ставало малокерованим. Тупікова модель модернізації радянської економіки все більше давалася визнаки. Перемога комуністичної, тобто безкорисливої, без норми і винагороди, праці на горизонті не проглядалася. А подальше одержавлення виробництва при недопущенні існування альтернативних форм господарювання бажаного ефекту не давало.

В умовах анархії в соціалістичній промисловості, базованій не на ринкових, а на директивно-адміністративних відносинах, проблемним було, зокрема, своєчасне забезпечення виробництва матеріалами і комплектуючими деталями. Поставки нерідко зривалися. Відповідно працівники від-

¹¹⁴ Кухар В. П. До питання переходу України на принципи сталого розвитку. *Проблеми сталого розвитку України*. Київ, 1998. С. 19.

¹¹⁵ Гайдар Е. *Гибель імперії...* С. 40–41.

¹¹⁶ Кара-Мурза С. Г. *Советская цивилизация*. Кн. 2. От Великой Победы до наших дней. Москва, 2002. С. 40.

ділів постачання на підприємствах перетворювалися на «штовхачів», яких направляли у відрядження на споріднені виробництва, в міністерства, відомства, щоб прискорити поставки, не допустити їх зриву. У хід йшли прохання, настоювання, листи, звернення, а найрезультативніше — хабарі. У 1970–1980-х рр. союзний уряд неодноразово звертав увагу на діяльність «штовхачів», яка нібито порушувала ритмічність роботи, і навіть зменшував витрати на відрядження. Однак це явище не зникло, бо без «штовхачів» радянське виробництво було б просто неможливе, економіка б завмерла. «Штовхачі» продовжували свою напівзаконну діяльність, підтримуючи з одного боку функціонально виробництво, а з іншого — дезорганізуючи і тінізуючи його, консервуючи і поглиблюючи кризовий стан.

Неприродність економічного розвитку СРСР зумовлювала масштабність нелегальної, тіньової економіки, яка з часом набирала все більш загрозливого для системи характеру. З 1950 до 1980 рр. частка сектору тіньової економіки СРСР збільшилася до 60% валового внутрішнього продукту¹¹⁷. Серед основних причин розростання тіньового сектору в країні дослідники виділяли такі: 1) загальне одержавлення власності; 2) надмірна централізація народногосподарського комплексу; 3) недосконалість господарського механізму, адміністративно-командні форми управління економікою; 4) непаритетні та неврівноважені ціни; 5) заборони щодо індивідуальної трудової та комерційної діяльності, що базується на приватній власності; 6) довільні податки; 7) недоліки правового регулювання господарської діяльності, що залишали значні можливості для злочинних дій або провокували до них; 8) недостатність офіційних стимулів і мотивів до трудової діяльності громадян та виробничої діяльності підприємств; 9) значний товарний дефіцит, який був наслідком зазначених вад і викликав на це відповідну реакцію «підприємливих» людей¹¹⁸.

Змістова наповненість, структура та механізми тіньової економічної діяльності трансформувалися одночасно зі змінами в загальнополітичній та загальноекономічній ситуації в країні. До тіньової економіки радянські вчені відносили, як правило, приховану господарську діяльність, що базувалася на нецільовому використанні державних виробничих ресурсів; на технологічних, фінансових, екологічних порушеннях офіційних норм з метою особистого або групового збагачення; на корупції; на викривленій звітній інформації (на користь підприємств і відомств). До таких видів тіньової діяльності належали: приписки, розкрадання державних матеріальних, тех-

¹¹⁷ Неклюдов Є. С. Тіньова економіка України: від СРСР до сьогодення. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 133.

¹¹⁸ Предборський В. А. *Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології*: монографія. Київ, 2005. С. 79.

нічних і фінансових ресурсів; дрібне розкрадання на виробництвах («несуни»), що набуло масового характеру; підпільна підприємницька й виробнича діяльність («цеховики»); випуск неврахованої продукції (послуг) на державних підприємствах; порушення в роздрібній торгівлі та громадському харчуванні; перепродаж дефіцитних побутових товарів і продуктів харчування (спекуляція); неофіційне надання побутових послуг, виготовлення та реалізація самогону та інших спиртних напоїв домашнього виробництва тощо. Тіньовою економікою вважали і відкрито «кримінальну» частину нелегального збагачення (наркобізнес, проституцію, торгівлю краденим тощо). Особисте підсобне господарство за радянських часів також вважалося джерелом отримання нелегальних доходів¹¹⁹.

Як суспільне явище, тіньова економіка притаманна всім соціально-економічним системам, є її невід'ємною складовою, хоча різною за характеристиками і обсягами. Для її визначення в СРСР використовувався досить широкий, але різноплановий, понятійний апарат: тіньова, нелегальна, нерегульована, таємна, неформальна, кримінальна, паралельна, прихована тощо. Відсутність єдиного загальноприйнятого вихідного поняття призводив, відповідно, до різних висновків щодо її сутності як системного явища. Найбільш загально визнаним є визначення, запропоноване Е. Фейгом (США) у 1979 р., відповідно до якого до тіньової економіки відноситься вся економічна діяльність, що за тих чи інших причин не враховується офіційною статистикою і не включається при підрахунках до показників національних рахунків¹²⁰.

Поява тіньової економіки в радянській країні пов'язана з далекими 1920-ми роками, коли більшовицька влада відмовилася від «нової економічної політики» і було заборонено займатися підприємницькою діяльністю. Придушення прав приватної ініціативи і перетворення всіх громадян у державних службовців створювали для корупції і тіньової економіки сприятливе середовище. Заборона в 1931 р. приватної торгівлі не означала її зникнення, як і зникнення підприємництва. Низка легальних форм економіки трансформувалася в невідконтрольні державні сфери. Основні з них — скупка антикваріату, дорогоцінних металів і каміння для наступних махінацій у системі магазинів Торгсину («торгівля з іноземцями»), поява «чорних бірж», крадіжки у сфері торгівлі, постачання, кооперації та використання комісійної і базарної торгівлі для реалізації підпільно виробленої продукції. Повністю знищити приватне підприємництво в СРСР не вдалося і тіньова економіка стала невід'ємною рисою радянської дійсності. При цьому варто

¹¹⁹ Мандибура В. О. *Тіньова економіка як об'єкт системного наукового дослідження*. URL: <http://lib.meta.ua/book/11974/>

¹²⁰ Предборський В. До питання про сутність тіньової економіки. *Економіка, фінанси, право*. 2004. № 12. С. 111.

зауважити, існував і легальний приватний сектор в економіці. Так, на кінець 1950-х рр. в СРСР було зареєстровано близько 150 тис. кооперативів (артілей) і приватників-кустарів¹²¹. За «ширмою» цих легальних виробництв приховувалися звичайні малі підприємства, які працювали не лише з відходами, а й з сировиною, що різними шляхами поступала до них із державних заводів і фабрик.

Значним стимулом для поширення тіньової економіки стали економічні й управлінські експерименти М. Хрущова. Прагнучи прискорити будівництво комунізму в СРСР і довести його переваги над капіталізмом, радянський лідер зробив усе можливе, щоб знищити в країні дрібнотоварне виробництво. Легальне підприємництво було фактично ліквідовано. Зокрема, зведена до мінімуму роль підсобних господарств колгоспників. Якщо у 1953–1958 рр. ефективність їх функціонування зростала, то в кінці 1950-х — різко впала. Було проведено урізання розмірів присадибних ділянок, прийнято рішення про усунування худоби, яка знаходилася в особистих господарствах колгоспників. Шкоди економіці нанесли й непродумані рішення про укрупнення колгоспів, перетворення колгоспів у радгоспи, ліквідація машинно-тракторних станцій, обмеження в діяльності колгоспних ринків та ін. У квітні 1956 р. вийшла постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про реорганізацію промислової кооперації». Відповідно до неї до середини 1960-х рр. промислова кооперація була повністю ліквідована, кустарні промисли забронені.

Іншою причиною активізації тіньової економіки була лібералізація в 60–70-і рр. контрольних функцій держави у сфері економіки. Зокрема, був зведений до мінімуму економічний контроль з боку органів внутрішніх справ. Ослаб економічний контроль і з боку прокуратури, Міністерства державного контролю, Міністерства фінансів, Державного банку. Багато за радянським правом незаконних дій, більшість об'єктів приписок було декриміналізовано або переведено до категорії адміністративних чи дисциплінарних правопорушень. Все це, поєднане з фактичною ліквідацією легальної підприємницької діяльності за М. Хрущова, привело до ще більш масштабної нелегальної і напівлегальної.

В умовах тотального одержавлення «всього і вся», зростання і, з одного боку, прагнення людей до матеріального забезпеченого життя, купівлі якісних і модних речей, а з іншого — малоефективного виробництва, великих надлишків різноманітних видів сировини і матеріалів в одному місці і їх дефіциту в іншому «тіньова економіка» набувала все більших масштабів, проникаючи в усі сфери економічного життя. Поштовхом до цього стало

¹²¹ Книга: *Теневая экономика в СССР /... фрагмент исследования известного журналиста Михаила Козырева о «второй экономике» СССР*. URL: https://lb.ua/economics/2011/10/01/117348_kniga_tenevaya_ekonomika_v_ssr.html

зростання, починаючи з середини 1960-х рр., рівня грошових доходів населення, що, своєю чергою, сприяло розбалансуванню попиту та пропозиції¹²².

В умовах адміністративно-командної планової системи господарювання в СРСР значна частина матеріально-фінансових активів шляхом паперового маніпулювання могла бути легко виведена і виводилася в тіньовий сектор економіки. Український дослідник тіньової економіки С. Чернявський зазначає, що саме планове виробництво забезпечувало існування псевдоекономіки. Широкий простір для різного роду маніпуляцій давали кількісні та вартісні показники виробленої підприємством продукції за певний проміжок часу. Наприклад, деревина, облікована як продукт добувної галузі, іншого разу бралась на облік як продукція деревообробки, а згодом знову потрапляла до звітності вже як виріб целюлозно-паперової промисловості. Принцип повторного рахунку призводив до похибок, плутанини й численних помилок у розрахунках на рівні окремих господарств і галузей промисловості, а загалом у країні — до значних макроекономічних диспропорцій.

За оцінками аналітиків, обсяг «паперового валу», одержаного внаслідок повторного рахунку сировини (матеріалів) і напівфабрикатів, у структурі ВВП 1985 р. збільшився порівняно з 1966 р. у 2,6 раза, а вартість реально використаних предметів праці — лише в 1,6 раза. Водночас сума повторного рахунку 1966 р. перевищувала реальну вартість предметів праці в 3,8 раза, а 1982 р. — у 5,5 раза¹²³.

Найбільш втягнутими в тіньову економіку в 70–80-і рр. були кустарно-промислова і легка промисловість, побутове обслуговування населення, державна торгівля і громадське харчування. Тіньове підприємництво не могло розвиватися без сприяння державних і партійних органів, оскільки необхідно було роздобувати сировину, машини, обладнання, збувати підпільну продукцію в державній торгівлі. Тому підкуплялися співробітники Держплану, держпостачу, правоохоронних органів. Ті ж фальсифікували дані, статистику, збільшували обсяги приписок. Вони мали місце в усіх галузях господарства. Зокрема, у будівництві приписки становили понад 70% вартості фактично виконаних робіт, на автотранспорті — 100%¹²⁴.

Приписки, плутанина у планових показниках, звітах та інформаціях дезорганізували виробництво, створювали постійні труднощі в налаго-

¹²² Корягина Т. Теневая экономика в СССР (Анализ, оценки, прогнозы). *Вопросы экономики*. 1990. № 3. С. 112.

¹²³ Болотов С. В. *Экономизация организованной преступности. Механизм институциональных взаимоотношений: монография*. Москва, 2008. С. 8; Чернявський С. С. Тіньова економіка як спадщина тоталітарного минулого. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 4 (97). С. 7.

¹²⁴ Крылов А. А. «Тени» советской экономики. *Экономические науки*. 1990. № 5. С. 105.

дженні ритмічної праці підприємств. Останні часами могли реально зупинитися без сировини і матеріалів, якби не допомагали вертляві «штовхачі» — постачальники, спеціалісти підкупу і спекуляції.

До тіньової економіки відносилась як індивідуальна трудова діяльність (кустарне виробництво, медичні послуги, побутове обслуговування населення), яка суворо заборонялась або обмежувалася, так і суто кримінальна за радянськими законами діяльність, пов'язана з великими крадіжками товарів і сировини, махінаціями зі звітністю, виготовленням на державних підприємствах неврахованої продукції та її подальший продаж через державну торгову мережу, спекуляція, валютні операції й т. ін. Нереальність досконалого планування, його незбалансованість за ресурсами зумовили необхідність ринку, що діяв нелегально чи напівлегально, і без використання можливостей якого підприємства здебільшого просто не могли виконати доведені до них плани. За системою офіційних господарських відносин, упорядкованих і хаотичних, діяла закрита інфраструктура легальних, напівлегальних і кримінальних зв'язків у межах окремих сфер виробництва, обігу чи розподілу матеріальних благ та послуг. У підпільних виробничих підрозділах — «цехах», на легальних підприємствах в позаробочий (а інколи і в робочий) час підприємливі і активні керівники організовували випуск реальної продукції, що користувалася підвищеним попитом у споживачів. Зазвичай продавалася вона за завищеними цінами.

Водночас у повсякденному житті ціни на продукти, одяг та взуття впродовж 1965–1985 рр. практично не змінювалися, в той час як середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросла з 94 крб. (1965 р.) до 174 (1985 р.). Однак це не привело до зростання життєвого рівня населення. Виробництво товарів народного споживання і в кількісному, і, особливо, в якісному відношеннях зростало вкрай повільно. Від 1971 до 1985 р. грошова маса зросла в 3,1 рази, а товарна — лише удвічі. Зароблені гроші переставали бути показником суспільного визнання. Вони лише маскували ситуацію, за якої правляча структура просто відбирала блага без будь-якого еквівалента. В країні зростала інфляція, знижувалася якість продукції, збільшувалися черги, розширювався «чорний ринок».

«Чорний ринок» був невід'ємною інституційною складовою тіньової економіки. Перебуваючи поза радянською правовою системою, він не підлягав прямому державному регулюванню та оподаткуванню і підпорядковувався одному закону — попиту і пропозиції. «Чорний ринок» охоплював, як правило, товари, що з якихось причин були відсутні в оптовій чи роздрібній торгівлі. А оскільки в Радянському Союзі в дефіциті було з різних причин практично все, то й особливістю «чорного ринку» в країні була його масштабність. Остання кратно підсилювалась обмеженістю можливостей планового господарства та юридичною заборонаю приватного підприємництва і спекуляції. Величина тіньового обороту в Радянському Союзі, за

даними партійного керівника СРСР, озвученими в 1986 р., сягала 10 млрд руб.¹²⁵

Досліджуючи «радянське господарство», російський вчений — економіст, журналіст і дисидент Лев Тимофеев дійшов висновку, що «економічні відносини в країні становлять собою грандіозний чорний ринок, діючий під суворим наглядом партійних управителів. При необхідності вони можуть дещо послабити зашморг, щоб громадяни «найбільш вільної» і т. д. країни «зовсім не вимерли», але в своїй упряжці тримають їх міцно. Цей чорний ринок і є «соціальний механізм влади і експлуатації, сама сутність соціально економічної системи, необхідна для можливості владарювання верхівки компартії над багатомільйонним народом»¹²⁶.

Купівля-продаж дефіцитних речей, продуктів і послуг «з-під поли» стали звичним явищем. Зокрема, у 1979 р. незаконне виробництво вина, пива та інших спиртних напоїв, а також спекулятивна перепродажа спиртних напоїв, забезпечила прибутки, рівні 2,2% валового національного продукту. Водночас від 33% до 65% купівлі бензину в міських районах СРСР індивідуальними власниками автомобілей припадала на бензин, який продавався за цінами нижче державних водіяма державних підприємств і організацій. За рахунок індивідуально-трудова діяльність в містах здійснювалося 40% ремонту автомобілів, 30% ремонту складної побутової техніки, близько 50% ремонту взуття, 45% ремонту квартир¹²⁷. В радянських перукарнях «ліві» прибутки нерідко перевищували ціни, які клієнти платили через каси. Загалом у містах в кінці 1970-х рр. близько 30% всіх доходів населення були одержані за рахунок різних видів приватної діяльності — як законної, так і незаконної¹²⁸.

У 1970–1980-і рр. в сільському господарстві, як зазначалося, знову зростала роль присадибних ділянок. У 1974 р. на частку роботи на них припадала уже майже третина усього робочого часу в сільському господарстві. А це складало майже 10% всього робочого часу в економіці СРСР. Приблизно четверта частина продукції сільського господарства вироблялася на особистих ділянках і значна частина її направлялася на колгоспні ринки¹²⁹. Масового характеру набуло вирощування ранніх овочів у парниках

¹²⁵ «В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991)». *Еженедельник 2000*. 2008. № 43 (435). 24–29 октября.

¹²⁶ Тимофеев Л. *Технология черного рынка или Крестьянское искусство голодать*. Нью-Йорк, 1982. С. 4.

¹²⁷ *Социальные ресурсы и социальная политика*. Москва, 1990. С. 39.

¹²⁸ Катасонов В. Ю. *Теневая экономика в СССР: с чего все началось*. URL: <https://perfumero.livejournal.com/66759.html?rfrom=perfume007>

¹²⁹ Там же.

і теплих з метою продажу. Частка індивідуально-трудої діяльності у побутовому обслуговуванні на селі доходила до 80%¹³⁰.

Дефіцит охопив всі сфери матеріального й культурно-духовного життя в СРСР. В дефіциті було все: від алкоголю — до книжок чи музичних платівок. Горілка взагалі була найпершим і найголовнішим товаром на державному «чорному ринку». Бо навіть у різні часи антиалкогольних кампаній, які проводила влада, прибуток від торгівлі горілкою набагато перевищував економічні втрати від пиятики.

Неабияким попитом на «чорному ринку» України, як і загалом СРСР, користувалися книги, особливо привезені з заходу. Високо цінувалися багато ілюстровані альбоми з картинами, зокрема, видання про Рубенса, Вашингтонську галерею. Такий товар «з-під поли» коштував 300–500 руб. Велика кількість зарубіжної літератури, в тому числі художніх альбомів, призначених для «чорного ринку», була вилучена співробітниками КДБ у 1978 р. в будівлі Держкомвидаву УРСР. Одним із центрів «чорного ринку» літератури в Києві була база Київкниготоргу, очолювана Б. Буриновим. Останній приховував від начальства надходження дефіцитних імпортованих книжок, вважав базу своєю власністю і взагалі був тіньовим господарем усього Київкниготоргу. Квартира директора бази фактично була перетворена на склад цінних видань¹³¹.

Підкуп, спекуляція, корупція, прихований і явний обман, таємні господарські махінації були невід'ємними супутниками «чорного ринку». Останній в масштабах держави являв собою механізм підтримки стабільності політичної системи, її незалежності від економічних законів.

Поширеним явищем у радянській дійсності 1960–80 рр. була спекуляція, що за радянським лексиконом визначалася як скуповування товарів або інших предметів та їх перепродаж з метою наживи. В радянському законодавстві поняття «спекуляція» уперше сформульовано в декреті РНК РРФСР «Про спекуляцію» від 22 липня 1918 р. Спекуляція визнавалася як ворожа радянській державі діяльність і суворо каралась. У 1958 р. президія Верховної Ради УРСР встановила кримінальну відповідальність за скуповування і перепродаж приватними особами в невеликих розмірах товарів народного споживання та сільськогосподарських продуктів, а також касових і товарних чеків, талонів, квитків у видовищні заклади, книг, нот та інших цінностей. За кримінальним кодексом УРСР 1960 р. спекуляція визначалася як скуповування товарів або інших предметів, на які було встановлено державні роздрібні ціни на підприємствах і в організаціях торгівлі, а також на інших підприємствах, що реалізовували товари або інші предмети насе-

¹³⁰ Социальные ресурсы... С. 39.

¹³¹ Андрющенко Е. *Из архивів КДБ України: ідейно шкідлива література кінця 1970-х. Серед авторів — і Василь Голобородько, луганський поет.* 16.04.2019. URL: <https://www/radiosvoboda.org/a/29881910.html>

ленню, та їх перепродаж з метою наживи. Спекуляція вважалася одним із небезпечних господарських злочинів, що посягав на нормальну діяльність радянської торгівлі, яка була монополією держави, та на інтереси покупців. Між тим, саме таким способом задовольнялось гіпертрофоване прагнення окремих груп населення до володіння дефіцитними споживчими благами, показного комфорту, придбання «імпорту» та ін.

Однією з особливостей тіньової економіки СРСР була спекулятивна торгівля валютою. Хоча торгівля нею кримінально переслідувалася, а мода на зарубіжні товари критикувалася в радянській пресі, існували державні магазини, в яких привілейовані групи населення в умовах дефіциту могли купити імпортну техніку, одяг за валюту або її замінники — сертифікати : чеки. Дійсність була такою, що відвідувачами магазинів нерідко були не лише дипломати, спортсмени, артисти, які виїжджали за кордон на гастролі, а й підприємливі радянські громадяни, які осмілювалися нелегально купляти валютні замінники на рублі.

Час від часу влада намагалася хоч якось упорядкувати процес державного обігу матеріальних цінностей. Так, у жовтні 1981 р. РМ УРСР прийняла постанову «Про порядок реалізації наднормативних і невикористовуваних матеріальних цінностей», якою зобов'язала міністерства, державні комітети і відомства УРСР, виконавчі комітети Рад народних депутатів «встановлювати підприємствам, об'єднанням, організаціям і установам диференційовані, економічно обґрунтовані норми запасів сировини, матеріалів, виробів, устаткування та інших матеріальних ресурсів». Пропонувалося «здійснювати суворий контроль за додержанням норм витрати запасів сировини, матеріалів, виробів, устаткування та інших матеріальних ресурсів, за використанням їх за прямим призначенням, за своєчасним поданням достовірної звітності про витрачання матеріальних ресурсів і наявність наднормативних і невикористовуваних матеріальних цінностей»¹³².

Це все було наслідком того, що в системі Держпостачу СРСР, і УРСР зокрема, завищувалися в заявках, які подавалися, потреби в матеріальних ресурсах, витрачання та використання не за призначенням сировини, матеріалів, виробів, устаткування та інших матеріальних цінностей, розукомплектування устаткування, необґрунтоване списання матеріальних цінностей, неподання звітності, повідомлення недостовірних даних або приховування в іншій формі від держави матеріальних ресурсів, а також інші порушення державної дисципліни в їх використанні. Нецільове, в офіційному сенсі використання ресурсів, включаючи їх крадіжку, становило основу «підприємництва по-радянськи». Найбільш доступним варіантом крадіжок було використання робочого часу в особистих цілях, оскільки робочий час був

¹³² Постанова Ради Міністрів Української РСР від 15 жовтня 1981 р. «Про порядок реалізації наднормативних і невикористовуваних матеріальних цінностей». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP810513.html

єдиним ресурсом, який держава надавала усім. Робітники нерідко використовували робочий час для виконання «лівих» замовлень, торгуючи власною працею.

У 1980 р. ЦК КПРС вживає заходи, спрямовані на посилення боротьби з корупцією, «тіньовиками». Активізується робота Відділів боротьби з розкраданням соціалістичної власності (рос. — ОБХСС), які діяли в системі МВС СРСР та УРСР. У 1981–1982 рр. відбулося кілька гучних судових процесів, однак це ситуації кардинальним чином не змінило.

На відміну від зарубіжних країн, де нелегальна економічна діяльність розвивалася шляхом виробництва і реалізації переважно заборонених товарів і послуг — наркотики, проституція, торгівля зброєю, азартні ігри тощо, в СРСР ділки «тіньової економіки» переважно заповнювали ніші, утворені дефіцитом звичайних товарів народного споживання: одяг, взуття, продукти харчування тощо. Протягом 1960–1980-х рр. сектор «неформального виробництва» СРСР зріс у 30 разів і сягав 20% національного доходу. Його капітали складали 70–80 млрд руб., що було свідченням історичної неспроможності «розвинутого соціалізму». За даними Держплану СРСР, тіньові доходи у сфері послуг у 1986–1987 рр. становили 14–16 млрд руб. Індивідуальною трудовою діяльністю без реєстрації, оформлення патентів і, зрозуміло, без сплати податків, займалися близько 18 млн осіб¹³³. У 60–80-і рр. ХХ ст. в радянській Україні, як і в усьому СРСР, формувалися псевдо-економічні відносини, відбувалася інституалізація тіньової економіки. Сформувалася система тіньової зарплати, тіньовий і фіктивний ринки праці, тіньові цехи, підприємства, тіньове інвестування... Це був по суті плацдарм для трансформації соціально-економічної системи країни, який включав введення вільного ціноутворення на товари і послуги, лібералізацію внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення валютного обміну, підготовки до майбутньої приватизації. Тіньова економіка об'єктивно формувала механізми інституційних інновацій, формуючи нові неформальні правила.

Радянська економіка 60–80-х рр. являла собою своєрідний синтез офіційно-планових відносин з ринковими. «Радянський досвід показав на противагу марксистським очікуванням, — писав радянський дисидент Арон Каценелінбойген, — що планова соціалістична система потребує елементів ринку. Насправді, можна говорити про цілу низку [різновидів] ринків, які існують в СРСР»¹³⁴.

За даними зарубіжних дослідників у Радянському Союзі тіньова економіка була на рівні 10–12%, а з 1980 р. спостерігалось її зростання, пов'язане передусім із зростанням грошової маси у населення при системі

¹³³ Даниленко В., Крупина В. Від тоталітаризму... С. 413.

¹³⁴ Katsenelinboigen A. Coloured Markets in the Soviet Union. *Soviet Studies*. 1977. Vol. 29. № 1. P. 62.

товарного дефіциту¹³⁵. В тіньовий оборот були втягнуті фактично всі радянські підприємства. Вони купляли, продавали й обмінювали сировину та обладнання на чорному ринку, «співпрацювали» з чиновниками різних рангів для корегування планів, звітності, дивилися «крізь пальці» на тіньові практики своїх працівників заради збереження контингенту. Радянські підприємства часами могли реально зупинитися без сировини і матеріалів, якби не допомагали тіньовики, «штовхачі». Так тіньові схеми виступали одним із засобів виконання підприємствами планових завдань.

Саме період брежневського застою став переломним в історії радянської тіньової економіки, бо в ці роки вона інституалізується як стійка, стабільна і незворотня система, в яку вільно чи невільно були втягнуті мільйони радянських людей. Офіційна економіка існувала не лише за рахунок її адміністративно-силової організації, а й значною мірою за рахунок того, що в неї повсюдно були вкраплені структури, які діяли на основі приватної, нелегальної ініціативи.

Ідеологічно тіньова економіка була чужою соціалістичній системі, однак економічно якоюсь мірою їй навіть вигідна, оскільки закривала проріхи офіційної економіки. Виробляючи в тіньовому режимі дефіцитні товари і надаючи послуги, тіньовики пом'якшували дефіцит. Високі ціни, що панували на чорних ринках, знижували інфляційний потенціал директивної економіки, надавали їй пластичності і подовжували життя.

Поширення тіньового ринку звичайних товарів і послуг змінювало повсякденне життя радянських людей, прищеплювало їм деякі елементарні уявлення про ринкові відносини. Цим вони полегшили майбутню ринкову модернізацію, перехід від командної економічної системи до ринкового господарства.

Таким чином, за 1960–80-і рр. радянська економіка де-факто набрала рис багатуокладності. Очевидно, мав рацію член німецької компартії Віллі Дікхут, який ще на початку 1960-х років почав публікувати статті, в яких констатував, що з приходом до влади М. Хрущова відбулася реставрація капіталізму в СРСР. Він не писав, що «розпочалася», а саме «відбулася». Право такої констатації йому давало, ймовірно, розуміння незворотності процесів, які розпочалися за М. Хрущова.

Досвід 60–80-х рр. показував, що приватна власність і ринкові відносини в УРСР, як і загалом в країні, не тільки не були ліквідовані, а й зміцніли та набрали сили. Річна вартість нелегально вироблених товарів і послуг на початку 1960-х рр., за даними Т. Корягіної, складала приблизно 5 млрд руб., а в кінці 1980-х рр. досягала уже 90 млрд руб. В поточних цінах валовий національний продукт СРСР складав у 1960 р. 195 млрд руб., а в 1990 р. —

¹³⁵ Кириченко І. Дешевый труд — убогая жизнь. *Зеркало недели*. 2012. Вып. 7. 24 февраля — 2 марта.

70%. Таким чином, економіка СРСР за 30 років виросла в 3,6 раза, а тіньова економіка — в 14 раз¹³⁶.

Тіньова економіка радянської України та СРСР загалом, як зазначалося, базувалася переважно на розкраданні державних ресурсів, майна та державних коштів. Одним із головних факторів, що сприяв розростанню тіньового сектору на той час, була корупція, яка запустила своє коріння в усі гілки влади. Водночас, слід підкреслити, що для цього етапу характерним було створення певних (хоч і не дієвих) механізмів запобігання розвитку тіньової економіки, розкрадання майна підприємств та коштів екологічних програм, розроблення спеціального законодавства, спрямованого на боротьбу з «нетрудовими доходами»¹³⁷.

Економічний механізм країни являв собою певний симбіоз планово-адміністративної системи з напівлегальним ринком ресурсів. Ідеологічно ринковий та адміністративний механізми господарювання протиставлялися, визначалися як несумісні, антиподи, а в реальному житті вони взаємодіяли і сприяли підтримці відповідного тону радянської економіки. Легальна та тіньова економіки, як зазначають дослідники, становили єдину інституціональну систему, в якій певним чином доповнювали одна одну, формуючи два нерозривно пов'язані компоненти однієї головоломки, а зовсім не відокремлені одне від одного явища¹³⁸.

У 60–80-і рр. тіньова економіка СРСР поглибила зв'язки з тіньовою політикою, яка всупереч цільовим деклараціям набирала все більшої суспільної ваги. Зв'язуючою ланкою між ними була легальна і тіньова ідеологія. Для однієї й іншої сфери остання була надійним прикриттям відтворення й існування. Хоча і тіньова економіка, і тіньова політика й були окремим автономними явищами, та їх єднала показна відданість комуністичній ідеї і «вірність партійній лінії». На ідеологічному ґрунті виростили можливості певних економічних свобод, що формувалися за межами власне директив і адміністративних рішень, партикулярних стосунків, кар'єрного росту, матеріально-фінансового забезпечення та ін.

І економіка СРСР, і економіки інших країн світу були дволикими. Для більшості розвинених ринкових країн характерним було планування економічного розвитку та активне втручання держави в економіку. Для директивної економіки СРСР, в т. ч. УРСР, була характерною наявність ринкових відносин. Однак співвідношення «плану» і «ринку» в СРСР і в капіталістичних країнах було різним, як і різними були умови їх функціонування та соціальні наслідки. Радянська планово-ринкова економіка 60–80-х рр. була

¹³⁶ Корягина Т. Теневая экономика... С. 110–120.

¹³⁷ Неклюдов Є. С. Тіньова економіка України ... С. 133.

¹³⁸ Латов Ю. В. «Плохие» законы или культурные традиции? *Общественные науки и современность*. 2002. № 5. С. 42.

закономірним кроком до перетворення в цивілізовану, змішану. Поряд з іншими функціями вона формувала своєрідний клас радянських підприємців.

Віктор Даниленко

§ 5. Не/Легальні підприємці

Захопивши в результаті перевороту владу в Росії, більшовики прагнули кардинально змінити модель господарювання, одержавити економіку та ліквідувати підприємництво, витіснивши його адміністративно-командними методами організації та управління господарством. Однак заміна приватної форми власності на державну не була абсолютною. Певний час ці форми власності в різних пропорціях співіснували в радянській історії. З часом індивідуальна та колективна форми приватної власності поступово все більше і більше витіснялися з легальної економіки. У 1960–1970-х рр. відбулася фактично остаточна їх ліквідація.

Визначена радянськими комуністами перспектива соціального розвитку країни обумовлювала структуру суспільства і прагнення якомога швидше подолати його диференціацію, утвердити єдиний спосіб життя, етносоціальну єдність. Однак ідеологія й теорія, якими послуговувалася правляча верхівка, з часом все більше і більше розходилися з соціально-економічною практикою. Директивне планування, зростання кількості різних управлінських структур, тотальний контроль і регламентація господарської діяльності гальмували економічний розвиток країни. Відсутність у ній вільного ринку й існування офіційно єдиних цін закономірно створювали умови для функціонування «чорного ринку». Соціалістичний економічний базис не міг не мати суперечностей, тож існував, як зазначалося, у єдності з тіньовою економікою.

Трансформація відносин власності обумовлювала зміну соціальної структури суспільства, в тому числі й інституту підприємців та інституту найманої праці.

Офіційно в радянському суспільстві і в радянській історіографії визнавалось існування лише «двох дружніх класів» — робітничого класу і колгоспного селянства. Провідною декларувалася роль робітничого класу: «правлячого класу», «власника засобів виробництва». Окрім робітників і селян-колгоспників виділявся особливий соціальний прошарок — трудова інтелігенція, яка формувалася за рахунок двох існуючих в країні класів. Такий погляд на структуру населення СРСР в загальних рисах відображав основні параметри соціального розвитку країни, принаймні її поверхневу частину, але був не придатний для аналізу підспудних, маловидимих процесів і явищ, які мали місце або протікали в глибині радянського суспільства, розросталися і не вписувалися в класичний формаційний підхід радянської суспільної науки.

Провідною тенденцією соціального розвитку радянської України, як і окремих інших республік СРСР, що визначав і структуру її населення, в 1960–1980-і рр. стало завершення розпочатого ще на рубежі XIX–XX ст. переходу від аграрного до індустріального типу розвитку і початок переходу до постіндустріального. Наслідком цього стало стрімке зростання міст і згасання сільського життя. Мільйони вчорашніх мешканців села правдами і неправдами перебиралися у міста. Це зумовило не лише численне зростання міських жителів, а й збільшення частки міщан у соціальній структурі.

Із-за обезлюднення українського села скорочувалися трудові ресурси в аграрному секторі.

Помилкові вихідні принципи функціонування радянської економіки, її дволикість, девальвація офіційної ідеології викликали до життя нові соціальні сили, що несли в собі ідеї природнього розвитку і сукупно відповідали соціальній структурі раннього постіндустріального суспільства. В ній помітне, хоча й неофіційне, місце займали «радянські бізнесмени», «підприємці-нелегали». Для них, як особистостей підприємницького типу, пріоритетне значення мало як досягнення прибутку, так і задоволення психологічної «потреби у досягненнях», можливість проявити себе у конкурентній ситуації, де результати індивідуальних зусиль можуть бути оцінені і об'єктивно виміряні.

Підприємницька діяльність здійснювалася в усі періоди існування радянської влади, а не лише в період непу чи перебудови, як-то нерідко стверджується в радянській та вітчизняній науковій літературі. «Тисячі й тисячі нелегальних і напівлегальних приватних підприємців, — пише український дослідник тіньової економіки З. Попович, — працювали практично на всіх рівнях радянської економічної системи — від самих низів партійно-радянського апарату, органів суду та міліції і до корумпованих начальників главків наркоматів (фактів прямої корупції не відомо хіба що на рівні членів Політбюро)»¹³⁹.

Різноманітних форм набрала підприємницька діяльність в СРСР у 1960–80-і рр. як у легальній, так і в тіньовій економіці. Поширеною вона була і у виробничій, і в торговій, і посередницькій сферах. Законів, спрямованих на створення і розвиток ринкової економіки, зрозуміло, не було, але законодавство, що регулювало підприємницьку діяльність громадян існувало. Офіційно вона йменувалась як індивідуальна трудова діяльність, бо законодавством СРСР було заборонено вести приватнопідприємницьку діяльність як таку, що не відповідала принципам функціонування радянської економіки. Легальним промислом в радянській державі могли займатися кустарі і ремісники. До кустарно-ремісничих професій відносилися кравці, шевці,

¹³⁹ Попович З. Особливості соціально-класової структури радянського суспільства, витоків та характеру протестного руху в СРСР. *Наука та наукознавство*. 2015. № 4. С. 17.

годинниківі, слюсарі, бляхарі, лудильщики, водопровідники, столяри, теслі, шпалерники, електромонтери, малярі, пічники, покрівельники, склярі, палітурники, перукарі, фотографи, чистильники взуття, візники, грабарі, перевізники. До них відносилися також кооперативні кустарі і ремісники, робітники і службовці, які займалися на дому некооперативними і кустарними промислами у вільний від роботи в організаціях і на підприємствах час.

Самостійна трудова діяльність була досить поширеним явищем, охоплювала велику кількість ініціативних і підприємливих людей. З часом перелік заборонених кустарно-ремісничих промислів в СРСР, в т. ч. й Україні, скорочувався. Так, 22 січня 1970 р. Рада Міністрів УРСР прийняла спеціальну постанову «Про кустарно-ремісничі промисли в Українській РСР», яка визначала за необхідне скоротити діючий у республіці перелік заборонених кустарно-ремісничих промислів¹⁴⁰. А 3 травня 1976 р. Рада Міністрів СРСР затвердила нове Положення про кустарно-ремісничі промисли громадян. Відповідно до нього кустарно-ремісничим промислом громадян визнавалася «діяльність з виготовлення виробів для продажу населенню або з надання платних побутових послуг». Цікаво і важливо, що в документі не містилося переліку дозволених промислів, а вказувалося, що «дозволяється займатися всіма видами промислів, крім промислів, які заборонені...»¹⁴¹.

Некооперовані кустарі і ремісники мали бути зареєстровані і платити податки. Їх економічна діяльність регламентувалася і контролювалася. І хоча заняття промислом стримували відсутність вільного ринку сировини і легальної можливості реалізовувати вироблену продукцію, такі підприємці могли заробляти доволі великі кошти.

Специфічний характер був притаманний підприємницькій діяльності в середовищі провідної верстви населення, яка або просто користалася своїм панівним становищем і наближеністю до основних засобів виробництва, або ще й обмінювала свої адміністративні можливості на матеріальні цінності і блага. Йдеться передусім про радянську партійно-державницьку та господарську номенклатуру. Перед у цьому сенсі вела партійна еліта. «У радянському суспільстві, офіційно безкласовому, — зазначав Н. Дейвіс, — дедалі виразніше проступала прірва між партійною елітою і рештою населення. Тільки-но закінчились чистки, члени номенклатури дістали змогу зміцнити свої позиції, привласнювати державне майно, ставати заможнішими і

¹⁴⁰ Постанова Ради Міністрів Української РСР від 22 січня 1970 р. «Про кустарно-ремісничі промисли в Українській РСР». URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kp700041?an=2&ed=1984_04_04

¹⁴¹ Постановление Совета Министров СССР от 3 мая 1976 г. «Об утверждении Положения о кустарно-ремесленных промыслах граждан». *Собрание постановлений Правительства СССР*. 1976. № 7. С. 153–157.

могутнішими завдяки контролю над посадами»¹⁴². Норману Дейвісу вторить Гаetano Моска, який стверджував, що в будь-якому суспільстві з'являються два класи: підлеглих і тих, хто керує, причому останні є більш згуртовані й організовані¹⁴³.

Неформальною складовою офіційної економіки була система привілеїв для представників органів влади. Вона була легальною, формально не порушувала ніяких законів, але була предметом негласної регламентації. Тіньова економіка базувалася передусім на прямому використанні державних ресурсів для приватних потреб і залежала від підприємливості її «дійових осіб і виконавців», передусім з влади чи наближених осіб до неї. Перспектива включення в радянський механізм виробництва суспільних благ означала перспективу широкого поля для підприємницької діяльності.

Проникненню духу підприємництва в середовище провідної верстви сприяла складна структура взаємовідносин в ній, що ґрунтувалася на членстві КПРС та ієрархічній «кастовій» позиції в системі влади, споріднених зв'язках, загальних матеріальних інтересах, що нерідко задовольнялися з прямим порушенням законів. Керівні кадри, як сформована соціальна страта, включали як людей з якостями підприємця, так і відвертих користолюбів, пристосуванців, кар'єристів, бюрократів, тих, хто не володів ані професійними знаннями, ані рисами ефективного управлінця, але «твердо дотримувався лінії партії». Опанувавши командні методи роботи, вони не керувалися економічним розрахунком та фаховими знаннями, а переслідували особисті цілі, апелюючи до сили державної влади.

Вміння торгувати чи маніпулювати своїми адміністративними можливостями — захистити, підтримати, «прикрити», «не побачити», «пропустити повз вуха», конвертувалося нерідко в солідний капітал. Заступництво, зокрема, полягало в тому, що «потрібні люди» завчасно попереджали про планові ревізії, примушували ревізорів контрольно-ревізійних органів не відображати в актах ревізії факти розкрадань, інших фінансових зловживань. Почали активно застосовувати й таку поширену форму захисту «своїх», як «телефонне право», примушування слідчих органів не починати кримінального переслідування відносно посадовців, які вчинили розкрадання в особливо великих розмірах або закривати щодо них кримінальні справи про зловживання, розкрадання й хабарництво¹⁴⁴.

Суб'єктами тіньової підприємницької діяльності були службовці й матеріально відповідальні особи державних підприємств та організацій, які посідали певне становище в системі державної адміністративно-господар-

¹⁴² Норман Дейвіс. *Європа...* С. 1131.

¹⁴³ Див.: Hardos P. *Post-Communist Elites and Economic Reforms in Chechoslovakia 1989–1992*. Budapest, 2009.

¹⁴⁴ Чернявський С. С. Тіньова економіка як спадщина тоталітарного минулого. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 4 (97). С. 10.

ської вертикалі або мали горизонтальні корумповані зв'язки з партійно-господарськими керівниками. Навколо них склалися, як правило, неформальні групи «довіrenих осіб». До них входили фінансисти, бухгалтери, касири, завгоспи, комірники, адміністратори сектора виробництва, зберігання та збуту, юрисконсультанти та ін. Фіктивна економіка поступово перетворилася на механізм, що визначав взаємодію регіональних і галузевих організованих груп у їх боротьбі за перерозподіл засобів, капіталовкладень, цін і кредитів¹⁴⁵. Зрощення так званих «підприємців» із тіньового сектора радянської економіки і радянської бюрократії було однією з ознак цього механізму.

Роль і місце радянської партноменклатури в суспільстві розглядається в окремому розділі цієї монографії.

Численні дослідження засвідчують, що кількість людей, які володіють талантом підприємця, коливається десь у межах 5%. В умовах СРСР, де діяла безпрецедентна репресивна машина, займатися власним бізнесом було «протизаконно» і вельми небезпечно. Тим більше, що за роки радянської влади з життя багатьох людей начисто вичистили дух підприємництва. Так, в Україні збереглися лише окремі регіони, як-от Галичина, Одеса чи Закарпаття, де цей дух зберігався на генетичному рівні. Але його й там немилосердно знищували. Тож про 5% підприємців серед населення України говорити безпідставно. Їх було порівняно небагато, однак це були люди діяльні і найактивніші. Частина з них були зайняті у сфері розподілу матеріальних цінностей, нелегальної торгівлі, проявляючи свої таланти на «чорному ринку». Комерційні посередники, «штовхачі», несуні, скупщики і перекупщики, спекулянти, фарцовщики діяли на відсторонення цінностей від виробника і донесення їх до споживача на індивідуально вигідних їм умовах¹⁴⁶. Усі вони виконували роль зв'язуючої ланки між вільним підприємництвом минулого і майбутнього, являли собою економічну опозицію і представляли підпільний капіталізм. Формально це були «робітники», «селяни», «інтелігенція», а насправді — люди з іншим змістом, з іншою, далекою від комуністичної, сутністю.

За даними М. Мацієвського нелегальних підприємців в СРСР було близько одного мільйона¹⁴⁷. Тіньове підприємництво являло собою паралельний світ, у якому були свої теоретики і практики, одні на академічному

¹⁴⁵ Восленский М. С. *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза*. Москва, 1991. С. 162.

¹⁴⁶ Можливо тому довгий час «бізнес» у незалежній Україні був і залишається зорієнтованим не стільки на виробництво, скільки на незаконне привласнення державної чи комунальної власності, на її кримінальний перерозподіл, рейдерське захоплення, банальні крадіжки, продажі і перепродажі незаконно привласненого.

¹⁴⁷ Мацеевский Н. С. *Теневая Россия: истоки, сущность, причины, последствия: в 3-х т.* Т. 2: Институциональный анализ теневой активности российского общества. Томск, 2014. С. 21.

рівні обґрунтовували доцільність лібералізації економічного життя, впровадження ринкових відносин. Інші доводили необхідність будувати економіку на матеріальній зацікавленості та раціональній організації виробництва. Практики виходили з того, що для розвитку економіки потрібно платити людям за їхню працю справжні гроші, не стримувати, а заохочувати господарську ініціативу працівників.

Тіньові підприємці значно активізувалися на початку 1960-х рр. у зв'язку з лібералізацією економічної політики в країні. Вони активно проявляли себе в трьох найважливіших сферах життєзабезпечення: виробництві, торгівлі, сфері послуг.

Володіючи певними організаторськими здібностями, неофіційні підприємці, як зазначалося, стали відкривати різноманітні підпільні цехи з виробництва товарів широкого вжитку і випускати необліковану продукцію, що користувалася попитом. Набули поширення різні види комерційної діяльності. Водночас з ініціативи М. Хрушова посилилась боротьба з «приватновласницькими інстинктами». Приватні підприємці перебували під пильним оком правоохоронних органів і жили в постійному страхі перед в'язницею або й розстрілом. «Цеховиків» кваліфікували переважно як злодіїв, розкрадачів соціалістичної власності. З ними не церемонились. В Кримінальному кодексі УРСР 1961 р., який діяв з невеликими змінами аж до 1991 р., для них була передбачена стаття 86, яка карала за розбазарювання соціалістичної власності в особливо великих розмірах (від 10 тис. руб.) 15 роками позбавлення волі або розстрілом. Інша справа, що суворість закону компенсувалася вибірковістю його застосування. Бізнес «цеховиків» був побудований на хабарях і «кришуванні» з боку різного рівня посадових осіб.

«Цеховиками» не ставали випадкові люди. Для носіїв радянської господарської культури були властиві переважно безініціативність, безвідповідальність, мінімалістські установки щодо участі в суспільному виробництві. Здебільшого вони були лише пасивними виконавцями. «Цеховики» ж були активними учасниками виробничого процесу, належали до діяльної частини суспільства. Енергійні і винахідливі, наділені підприємницьким хистом вони з'являлися там, де бачили сприятливі обставини, можливості не тільки маніпулювати сировиною, продавати її, а й перетворювати сировину в готовий продукт, одержуючи більші прибутки. Мотивами для заняття підпільним виробництвом було для одних прагнення реалізувати свої підприємницькі таланти, організаторські здібності, для інших — прагнення наживи, збагачення або просто адекватної оцінки своєї праці, для третіх — ідеологічна несумісність з існуючим ладом, для четвертих — прагнення до влади. Нерідко «цеховики» походили з комсомольсько-громадського минулого, де набули організаторських навичок. Громадська робота в радянських інститутах була здебільшого не чим іншим, як «другою вищою освітою», класичною школою менеджменту і управління, тільки на радянський манер.

В низці випадків навіть вища освіта для «цеховика» була не обов'язковою, а от досвід роботи в громадських організаціях, студентських будівельних загонах, в комсомольських, профспілкових, а то й партійних організаціях у них був присутній практично завжди.

У досвідчених «цеховиків» тіньова економіка частіше всього поєднувалась з легальною. В одних і тих же цехах робітники виготовляли товар для офіційної реалізації і неофіційної. Так, у Харкові був налагоджений випуск «кришталевих» стаканів, підроблених із звичайних шляхом гравірування. В іншому випадку якийсь «дядя Боря» з того ж Харкова налагодив у 60–70-і рр. в 15-ти цехах по всьому СРСР випуск легендарного денатурату по 1 руб. пляшка (при собівартості 4 коп.) і товар користувався неабияким попитом у певного контингенту.

«Фірмові» гудзики випускав підпільний цех. Сировина, з якої вони виготовлялися, — поліетиленова чи полістиролова основа — і термопласт-автомати, на яких виготовляли гудзики, в Харкові були лише на заводі «Харпластмас». Сировину сюди завозили фурами. В кожній фурі — по 10 т поліетилену чи полістиролу в паперових мішках. При транспортуванні частина мішків рвалися і багато полістиролу з поліетиленом доводилося списувати. Для виробництва вони були уже непридатні, але для кмітливих і підприємливих людей — цілком. З їх ініціативи вантажники, які розвантажували фури, совковими лопатами згрібали списану суміш і поміщали в бочки з водою. Поліетилен при цьому спливав на поверхню, а полістирол тонув. Знову розділену таким чином сировину виймали і сушили. А потім робітники у третю зміну, змінивши прес-форми, виконували із неї «ліве» замовлення...¹⁴⁸

На початку 1960-х років на всю країну прогриміла справа київських цеховиків-трикотажників. Вона пов'язана була з нелегальним виробництвом нейлонових сорочок, які користувалися величезним попитом. Виробництво налагодив головний інженер Київської галантерейної фабрики Михайло Шер, який через друзів організував їх випуск на Дарницькому шовковому комбінаті, що випускав нейлонові нитки для парашутів. Своїми партнерами М. Шер зробив деяких чиновників та співробітників фабрики. Сировину для підпільного виробництва брали з необлікованої або бракованої чи просто списаної продукції комбінату, а сорочки шили на тих верстатах, які простоювали. Вироби свої цеховики передавали легально в роздрібну торгівлю. Здавали, наприклад, 100 сорочок, а директори магазинів указували в накладних значно менше. Різницю виплачували готівкою М. Шеру. Коли його заарештували, то знайшли дома 3,5 млн руб., а в його родичів — ще 0,8 млн.

¹⁴⁸ Потапов А. *Цеховики СССР: бизнес должен быть криминальным...* URL: <https://apotapov777.livejournal.com/360744.html>

В 1963 р. це був найбільш резонансний економічний процес в Україні. М. Шера присудили до розстрілу¹⁴⁹.

В побутовому плані «цеховики» нерідко не виділялися з-поміж інших людей. Мешкали, бувало, в звичайних комунальних квартирах. В одного такого «нелегального підприємця» — директора фабрики-пральні, за спогадами родичів, у маленькій кімнатці комунальної квартири зберігалися справжні яйця Фаберже і оригінальна картина Костянтина Маковського — відомого художника другої половини ХІХ століття¹⁵⁰.

В архіві СБУ Львівської області зберігається кримінальна справа у 100 томах львівських цеховиків, які діяли у 1950-х — на початку 1960-х рр. Йдеться про ткацько-трикотажну фабрику, виробничі цехи якої були розкидані по всьому місту. До організаторів нелегального виробництва входили два директори фабрики, комуністи В. Молганюк і В. Веля, керівники цехів, завідувач складу, постачальники сировини, інженери — загалом 26 осіб. Ними було налагоджено нелегальне постачання якісної сировини, яку використовували для виготовлення товарів для «чорного ринку». Зокрема, оформляли безтоварні накладні на продаж ниток і з них виготовляли необлікові светри, сорочки, панчохи, дитячий одяг, який був великим дефіцитом, і цю «ліву» продукцію реалізовували у магазинах, на базарах, спеціальних точках. Частину зароблених грошей залишали собі, частину віддавали на хабарі компартійним посадовцям. Як свідчить кримінальна справа «на зарплаті» у цеховиків знаходилися голова міськвиконкому, другий секретар райкому партії, член парткомісії, голова райвиконкому, начальник обласного управління міськтоварпромисловості та інші чиновники.

Львівські цеховики використовували різні форми, схеми і можливості для забезпечення нелегального функціонування їхнього виробництва. Зокрема, створення фальшивої документації, випуск із фабрики більшої кількості продукції, ніж зазначалося у документації, запис до неї вищих цін на сировину, ніж реально куплено її. Наприклад, у цеху шили хустинки — дво- і триколірні. Офіційно у документах числилися триколірні, а насправді за ворота підприємства виходили двоколірні, дешевші, які продавалися за ціною дорожчих. Різниця йшла у кишені організаторів «бізнесу».

Діяла на фабриці і нічна, нелегальна зміна. До неї залучалися окремі робітники, яким платили окрему зарплату, таємно виносили ту продукцію, яку виробляли за ніч. Її теж продавали на руках, у певних магазинах, на ринках. Верстати на фабриці використовувались на 50–80%.

В 1962 р. проти львівських трикотажників було порушено 30 кримінальних справ, як на «розкрадачів соціалістичної власності, спекулянтів валютою і хабарників», за якими заарештовано 240 осіб. До суду було

¹⁴⁹ Головин Влад. *Цеховики*. URL: <https://ukrrudprom.com/digest/TSehoviki.html?print>

¹⁵⁰ Мостіпака О. Хто такі «бариги»? *Молодий буковинець*. 2016. 1 вересня. URL: <http://archive.molbuk.ua/2016/2521-khto-taki-barygy.html>

скеровано 10 справ на 100 осіб, з яких 41 у червні 1963 р. було засуджено, зокрема 4 (за іншими даними — 6) — до розстрілу. Один з очільників міста — Петро Овсянко вдався до самогубства.

Із засуджених громадян лише один народжений у Львові, решта приїхали сюди з різних регіонів України і з Росії. З них 15 осіб були за національністю євреями, 5 — росіянами, 2 — українцями і 1 — вірмен, як вказано у вирокі. Ними з радянської планової економіки було вилучено понад 450 млн руб., а це близько 100 млн доларів у той час¹⁵¹.

Про кількісний склад тіньових підприємців і масштаби їхньої діяльності говорить той факт, що за рік, з середини 1961 до середини 1962 р., в СРСР було розглянуто 90 кримінальних справ стосовно «розкрадачів і хабарників», за якими до вищої міри покарання засуджено 183 особи. Водночас в літературі є інформація, що загальна кількість підпільних підприємців, які стали на початку 60-х рр. жертвами розстрільної статті, наближається до трьох тисяч, а за іншими даними — навіть до восьми тисяч¹⁵².

Історики й сучасники зазначають, що особливою епохою для радянських бізнесменів стали часи Л. Брежнєва. Цьому сприяли спроби впровадити в радянську економіку ринкові елементи. Зусилля Ю. Андропова «навести порядок», «закрутити гайки» не увінчалися успіхом. Нелегальне підприємництво продовжувало пробивати собі дорогу на поверхню економічного життя країни. Воно існувало у багатьох формах, особливо у сфері обслуговування, — ремонт квартир, автомобілів, побутової техніки, налаштування телерадіоапаратури, оббивка входних дверей квартир, написання курсових і дипломних робіт «на замовлення», передрук матеріалів, репетиторство, в'язання, індивідуальне пошиття одягу та ін. Виконавцям такі послуги приносили дохід, але державою він не визнавався, вважався не тільки незаконним, а ще й не трудовим. Трудовими доходами вважалися тільки ті, які отримувалися легально на державних підприємствах.

Індивідуальною або груповою трудовою діяльністю нелегально займалися представники практично всіх робітничих професій — автослюсарі, техніки, столяри, теслі, муляри, кравці тощо. Підприємливі робітники організовували приватне виробництво предметів господарчого вжитку, запасних частин та виробів. Представники будівельних професій збиралися в артілі, так звані «шабашки», — і надавали послуги державним підприємствам за договірними цінами. Особливого поширення шабашництво набуло в облас-

¹⁵¹ Терещук Г. Кримінальна львівська історія 60-х років на понад 450 млн карбованців. *Діло*. 2021. 4 лютого, Львів. URL: <https://dilo.net.ua/statti/kryminalna-lvivska-istoriya-60-h-rokiv-na-ponad-450-mln-karbovantsiv/>

Ліщенко Ю. Як екс-мер Львова застрелився через дружину і цеховиків. *Високий замок*. 2017. 22 лютого.

¹⁵² Нілов А. *Цеховики. Рождение теневой экономики. Записки подпольного миллионера*. Санкт-Петербург, 2006. С. 27.

тях із надлишком трудового населення, наприклад, на Західній Україні, звідки шабашники виїжджали на заробітки по всій Україні, нерідко у віддалені райони СРСР. Підприємництво такого виду належало до тіньової економіки і в офіційній статистиці не враховувалося¹⁵³.

Ринковий досвід «шабашників» добре успадкували студентські будівельні загони (СБЗ), де також зароблялися додаткові гроші. СБЗ були легальною формою державної експлуатації молодіжної праці. А остання нерідко поєднувалася з нелегальною.

Радянська держава нерідко сама сприяла діяльності підприємців. Так, у всі нормативи з виготовлення, зберігання, продажу будь-якого товару закладалося 10% непередбачуваних втрат, в т. ч. і крадіжок¹⁵⁴. Найбільші можливості «радянські бізнесмени» одержали у сфері торгівлі. Особливо в сфері плодоовочторгу, яку було перетворено в справжню бізнесову індустрію. Оборудки з плодочовчевою продукцією були різноманітними і на всіх етапах шляху до споживача. Уже приймаючи продукцію від колгоспів/радгоспів частина її списувалася. І норми списання затверджувалися на верхніх поверхах партійного керівництва. Потім продукція йшла за подвійними накладними в овочеві магазини.

Значна частина її реалізовувалася через колгоспні ринки. Підприємливі керівники організували за шефською допомогою робітників, службовців, студентів сортування овочів і фруктів таким чином, що нестандартна продукція поступала в мережу державних магазинів, а першосортна — на ринки, де вона продавалася за завищеними цінами від імені приватних осіб. Відповідно до такої ситуації всуціль викривленою виглядала офіційна статистика сільськогосподарського виробництва. Діяльність спеціалізованих радгоспів і колгоспів виглядала нерентабельною (низька врожайність, великі втрати при збиранні і транспортуванні продукції та ін.), а показники ефективності присадибних ділянок сільських жителів виявлялися завищеними.

У 1970-і — першій половині 1980-х років активізувалася і робота «цеховиків». Державна промисловість, як і раніше, не могла повною мірою задовольнити попит населення в якійсь продукції, тому набирали нової сили підпільні цехи і цілі фабрики. Поєднуючи виробничу і торгову діяльність, тіньові підприємці досягали неабияких успіхів.

Асортимент товарів, які виробляли «цеховики», був доволі різноманітний — пластикові пакети, люстри, посуд зі скла, імітований під кришталь, взуття, одяг тощо. А от виробничі схеми «цеховиків» були нерідко досить одноманітні і прості. Так, районний побутовий комбінат у Горлівці Донецької області займався випуском гумового шлангу, а в Харкові стали

¹⁵³ *Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія у 2 ч.* Ч. 2 Київ, 2012. С. 104–105.

¹⁵⁴ «ОБХСС» — документальная премьера на «Интер». Новини 03.12.2008. URL: <https://inter.ua/ua/news/obhss-dokumentalnaya-premera-na-intere>

використовувати цю гуму для випуску калош. Для виготовлення однієї калоші було потрібно стільки ж гуми, кільки для 30 сантиметрів шлангу, але шланг коштував утричі дешевше калош. Сировину списували на шланги, а виготовляли калоші... Дергачівський промкомбінат на Харківщині отримувач хутро і, за документами, виготовляв дитячі шуби, але насправді шили модні всередині 70-х рр. напівпальто. Для напівпальто потрібно було 2,7 метра хутра, а для дитячої шуби — удвічі менше. Таким чином «цеховики» комбінату отримували на кожному виробі по 200 руб. прибутку¹⁵⁵.

Оригінальний спосіб збагачення і розв'язання побутової проблеми кінця 1970-х років, а саме дефіциту консервних кришок для закатування банок з домашньою консервацією, придумав маловідомий, але підприємливий громадянин з 3-х класною освітою на ім'я Арон. У 1978 р. він зумів перенаправити ешелон бляхи з Японії, адресований Зовнішторгом СРСР Астраханському рибоконсервному заводу, в Україну, де під Києвом в одній із занедбаних конюшень налагодив масове виробництво кришок. Продавалися вони порівняно дорого — 20 коп. за одну штуку. І хоча Астраханський завод із-за нестачі сировини простояв півтора місяці, проблема кришок в регіоні на певний час дещо втратила свою гостроту¹⁵⁶.

Всеукраїнським центром виготовлення дефіцитних джинсів у 1970-і роки стала Одеса. Один із її підпільних швейних цехів-ательє за зміну виготовляв приблизно 100 пар дефіциту. Для уникнення контакту з контролюючими органами технологічні операції здійснювалися в різних кінцях міста: розкрій робили в одному місці, шили — в іншому, заклепки набивали у третьому, лейбли пришивали у четвертому, упаковували в целофан у п'ятому. В кінці зміни «гінець», який прибував із певного міста, приймав роботу, розраховувався і вивозив товар. Одеські джинси поширювалися в різних містах України, в тому числі і Києві¹⁵⁷.

Масштабну бізнесову діяльність, поєднану з виробництвом і торгівлею, розгорнуло в Києві на початку 80-х рр. об'єднання «Автоматторг». До нього входило кілька магазинів і понад 100 автоматів з продажу пива і газованої води. Директор об'єднання Олександр Пушкарьов (Пушкарьський) замовив на склозаводі нові стакани, дно і стінки яких були на кілька міліметрів товстішими звичайних. Покупець платив за 200 грамів солодкої води, а отримував 180. Крім того, працівники об'єднання змінили налаштування дозаторів сиропу в автоматах таким чином, що вони замість 5 грамів сиропу

¹⁵⁵ Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія. Київ, 2019. С. 434.

¹⁵⁶ Черный бизнес развитого социализма. Цеховики. Документальный фильм. Режиссер: Максим Файтельберг. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IsSL2BiEPqE>

¹⁵⁷ Цалик С. Джинси в Україні 1970-х. Солодкий і заборонений плід. Фото. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/05/18/86002/view_print/

видавали 2–3 грами. В магазинах «Автоматторгу» недоливали і більш міцні напої, що дозволяло продавати «наліво» ящики горілки і коньяку. О. Пушкарьов ділився заробленим і з підопічними, і з чиновниками різних рангів. Загалом в бізнесі «Автоматторгу» було задіяло понад 1 тис. осіб. Їхній дохід становив загалом кілька мільйонів рублів.

Подібну схему із створення «товарних надлишків» застосовувала і завідувача виробництвом ресторану «Столичний» у Києві Лідія Йолкіна, яка створила цілий бізнесовий синдикат і мала високих покровителів у центральних органах республіки. За її вказівкою повари економили на кожному блюді, на кожній порції. Від продажу необлікованої продукції вона, за даними слідства, встигла заробити майже 200 тис. руб.¹⁵⁸ Частину своїх доходів цеховики зберігали в золотих злитках, монетах та іноземній валюті. Остання сама по собі була доступна дуже обмеженому колу осіб.

Українці не могли вільно поміняти радянські рублі на американські долари, англійські фунти, французькі франки чи німецькі марки, загалом — на жодну валюту. Саме придбання або продаж її вважався кримінальним злочином («валютна спекуляція»), за який передбачалося позбавлення волі і навіть смертний вирок¹⁵⁹. Для боротьби з валютниками з 1960 р. в КДБ СРСР діяв спеціальний відділ. Кількість смертних вироків у 1961 р., коли була введена смертна кара за «економічні злочини», збільшилася порівняно з 1960 р. більш ніж утричі — до 1990. У 1962 р. вища міра покарання була застосована 2159 разів¹⁶⁰. З 1982 р. радянськими «бізнесменами» займалося 6-е управління («економічне») КДБ СРСР.

Однак «чорний ринок» валюти не був ліквідований. На центральних площах, в універмагах, готелях, на виставках постійно діяли так звані «бігунки» і «рисаки», які скуповували в іноземців валюту. Потім вони передавали її «шефам», «купцям». Кожен долар коштував для іноземця приблизно 3 руб., а на внутрішньому підпільному ринку той же долар перепродавався за 8–10 рублів. Попит на долар зростав, оскільки з початком «відлиги» кількість радянських людей, які стали від'їжджати у закордонні відрядження (артисти, спортсмени, парт- і госпноменклатура), постійно зростала. Держава міняла для відряджуваного до 30 доларів, а привезти з «загниваючого Заходу» хотілося (і можливості були) значно більше. Тож контрабанда і валютні операції з інтуристами, навіть після грошової реформи

¹⁵⁸ Головин Влад. *Цеховики...*

¹⁵⁹ Відповідно до указу Президії Верховної Ради Союзу РСР від 1 липня 1961 р. «Про посилення кримінальної відповідальності за порушення правил про валютні операції». Див.: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 21 липня 1961 р. «Про зміну статей 24 і 80 Кримінального кодексу Української РСР». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/383%D0%B0-05#Text>

¹⁶⁰ Минжуренко А. *Строительство коммунизма: «теневая экономика» и подпольная «буржуазия»*. URL: https://www.rapsinews.ru/incident_publication/20200804/306107552.html

1961 р., коли курс долара до рубля був змінений, набирали промислового характеру. І кількість «бізнесменів-валютників» відповідно зростала, особливо серед молоді, що посилювало соціальну поляризацію в її середовищі.

Зростала загалом частка спекулянтів, за радянською термінологією, у сфері тіньової економіки. Вони не виробляли товар, а займалися торговою діяльністю, створивши мережу комерційних структур. Робили це більш ефективно, ніж державні органи, вивчаючи і виявляючи попит громадян на певні групи товарів. Специфічними способами спекулянти забезпечували «транспортування» товару до споживача. Найчастіше вони скупляли товар в одному місці за державними цінами і реалізовували їх в іншому місці за ринковими. Цим вони якоюсь мірою урівноважували попит і пропозицію, до того ж знижували інфляційний потенціал радянської економіки.

Різновидом спекулянтів в умовах закритості ринку та державної монополії на зовнішню торгівлю були фарцовщики (фарцовальники), які займалися підпільною купівлею-перепродажем практично недоступних пересічним радянським громадянам дефіцитних імпортованих товарів — одягу, косметики, предметів побуту, книг, аудіокасет, аудіо-бобін, вінілових платівок, продуктів та ін. Фарцовщики скуповували товар у тих, хто мав можливість виїжджати за кордон або в елітних інвалютних магазинах «Берьозка» і перепродували його втридорога. Найбільше їх було у великих містах, зокрема в Києві, великих портах, прикордонних районах. Фарцовкою займалися в основному молоді люди, студенти, працівники готелів, артисти, повії. Група студентів Київського університету створили у 1970-і роки навіть власну фарцовочну бригаду, яка скупляла джинси у туристів із Румунії¹⁶¹.

Характеризуючи з правової точки зору учасників тіньової економіки радянський партійний діяч часів «перебудови» академік АН СРСР О. Яковлев у 1988 р. писав: «Реалізація жадоби щодо чужого ставала ремеслом і мистецтвом. Наприкінці застійного періоду крадіжки стали наукою та професією. З'явилися менеджери злочинства, які розкрадали казну, сформувалися клани, що поділили країну на злочинні сфери впливу»¹⁶².

Цеховики, спекулянти, інші «риночники» втягували в своє середовище, як правило, людей активних, діяльних, мислячих, спрямовуючи таким чином їх потенціал не в політичний протест чи прямий кримінал, а в енергію економічних дій. Тому боротьба з ними велася переважно на низовому рівні, до того ж в'яло і несистемно. Великі справи, «розстрільні», були скоріше виключенням з правил, носили показовий характер. Для великих чиновників, зв'язаних з корупційними діями, вони завершувалися зміщенням з посади, переведенням на іншу роботу, покаранням по партійній лінії. Так, у 1976 р. багаторічний член політбюро ЦК КПРС, міністр сільського господарства

¹⁶¹ Цалик С. *Джинси в Україні 1970-х...*

¹⁶² Яковлев А. Н. *Социология экономической преступности*. Москва, 1988. С. 6.

СРСР Д. Полянський за звинуваченнями в «розкраданні і приписках» був знятий з посади і відправлений послом в Японію¹⁶³.

В підсумку все це не завдавало удару по кадровому складу радянських підприємців, навпаки загартувувало їх і сприяло кількісному та якісному зростанню. Тіньове партнерство чиновників і підприємців розширювалося і зміцнювалося. Їх становище в суспільстві, як реальних власників багатств країни і засобів виробництва, ставало незаперечним, а буржуазно-капіталістичні обриси все більше увиразнювалися.

Діяльність радянських підприємців мала свої регіональні особливості. Особливістю українських підприємців-цеховиків, торговельних бізнесменів, спекулянтів, корумпованих партійно-радянських чиновників та ін. була їх більша «скромність» порівняно з «колегами» кавказьких чи середньоазіатських республік, де здебільшого відверто хизувалися своїми багатствами. Українські підпільні бізнесмени були дуже багатими людьми, однак рідко демонстрували оточенню своє матеріальне становище. Це пояснювалося тим, що ставлення влади в УРСР до підпільних бізнесменів було менш лояльним ніж, наприклад, у Грузії чи Узбекистані. Та й традиції, етнічні правила середовища, страх бути розкритим владою або поставленим під прямий контроль криміналу не спонукали до демонстрації власних статків.

Були свої регіональні особливості в організації тіньового бізнесу і в межах радянської України. В Галичині, на Закарпатті, Буковині, в Одесі він мав більш глибокі корені, бо зберігався на генетичному рівні. Крім того, в одних регіонах він був більше підконтрольний партійно-радянським чиновникам і правоохоронним органам, в інших — його більше контролював криміналітет. В Одесі, зокрема, тривалий час кримінальний світ домінував над цеховиками і «розкрадачами соціалістичної власності». Однак чергові зміни в радянському кримінальному законодавстві в СРСР у кінці 1960-х років привели до зміни пріоритетів у тріаді суб'єктів нелегального бізнесу. Як пише Олександр Нілов у своїх записках підпільного мільйонера, «на початку сімдесятих років у Києві був проведений злочинський з'їзд, на якому ... прийняли пропозицію про дозвіл на співробітництво з державною владою і з міліцією в тому числі, що було нечуваним новаторством у кримінальному світі. Співробітництво, зрозуміло, передбачало забезпечення корумпованих чиновників і співробітників правоохоронних органів»¹⁶⁴.

У 1979 р. на відомому зібранні «злочинів у законі» і «цеховиків» у Кисловодську, яке вперше було проведено у всесоюзному масштабі, нелегальні приватні підприємці взяли на себе зобов'язання щорічно виплачувати в кримінальну касу 10% (за іншими даними — 20%) доходів в обмін на

¹⁶³ Тихомиров В. Правды и зрелищ. *Огонек*. 2006. № 26. 26 июня — 2 июля.

¹⁶⁴ Нілов А. *Цеховики. Рождение теневой экономики. Записки подпольного миллионера*. Москва, 2006. С. 24.

безпеку¹⁶⁵. Таким чином, налагодивши необхідні зв'язки з радянськими чиновниками, тіньові бізнесмени виплатою зазначеного відсотка доходів забезпечили собі захист і від криміналу. Після цього «контракту» бізнесменів і ключових бандитських авторитетів кількість підпільних комерсантів ще більше зросла. Для них настали «золоті часи». На місці окремих «цехів» почали створюватися цілі підпільні синдикати. У Тбілісі розгорнула діяльність свого роду всесоюзна товарно-сировинна база.

Водночас зрощування в подальшому криміналітету з корумпованим чиновництвом завдало відчутного удару по підпільних бізнесменах. Як значає той же О. Нілов, займатися в Одесі підпільним виробництвом стало далеко не так вигідно, як раніше. Тому вижили дійсно сильні підпільні бізнесмени або, навпаки, занадто дрібні, щоб викликати інтерес для кримінальних «контролерів», як приватні шевці чи перекупники на Привозі. «Середній клас цеховиків в Одесі з цього моменту майже повністю вимер»¹⁶⁶.

Насправді підпільні підприємці в Одесі, хоча й були під потужним подвійним контролем, і надалі займали в Україні «лідерські» позиції. Працівники торгівлі і сфери обслуговування, цеховики, директори підприємств не зупиняли своєї підприємницької діяльності, продовжуючи «підприємницькі традиції міста».

Схему підприємницької діяльності і поборів із своїх підопічних створив у 1970-і рр. директор госпрозрахункового підприємства № 8 Київського тресту харчування в Сімферополі Н. Розенберг. Приблизно в той час група робітників м. Алушти «налагодила» бізнес, обслуговуючи ігрові автомати. Як комерційне підприємство діяв на початку 1980-х рр. побутокмбінат м. Феодосії на чолі з директором П. Кременчуцьким¹⁶⁷. Таких прикладів можна навести сотні, які засвідчують підприємливість, що звичайно йшла у суперечність з діючими радянськими законами.

Таким чином, історичний досвід засвідчив, що тіньові економічні відносини були настільки живучими, що їх не могли придушити ні заборони, ні насильство, ні загальний страх. Число зайнятих у тіньовій економіці СРСР, за підрахунками Т. Корягіної, на початку 1960-х рр. складало 6 млн осіб, а в 1974 р. їх кількість зросла до 17–20 млн осіб (6–7% населення країни)¹⁶⁸. У 1960–1980-і рр. в СРСР і в Україні сформувалася така модель економіки, в основі якої лежав трикутник: номенклатурники — цеховики — кримінальні структури. Всі вони концентрували в своїх руках значний

¹⁶⁵ Гуров А. И. *Профессиональная преступность: прошлое и современность*. Москва, 1990. С. 169.

¹⁶⁶ Нілов А. Цеховики. Рождение теневой экономики... С. 24.

¹⁶⁷ *Очерки о ветеранах и лучших сотрудниках Службы*. URL: МВД.РФ/mvd/structure1/Главние_upravljenija_jekonomicheskij_bezop/Istorija/очерки/item/9645407

¹⁶⁸ Корягина Т. Теневая экономика... С. 110–120.

капітал. Тенденція формування нової біполярної соціостратифікаційної структури поступово, але незворотно, набирала сили. Відбувалося подальше розмежування населення за майновою ознакою. Як зазначають дослідники, «формувався викривлений стереотипи господарської культури: “спільне — значить нічیه”, “не моє — не шкода”, “красти у держави — повертати своє”, “де б не працювати, аби не працювати”. На тлі тотальної безгосподарності та розкрадання громадської власності зростала цінність особистої власності, узвичаювалося так зване “споживацтво”»¹⁶⁹.

За деякими підрахунками аналітиків до кінця 1980-х рр. в СРСР понад 30 тис осіб мали більш ніж мільйонний капітал¹⁷⁰. На той час у Києві за підрахунками компетентних органів налічувалося близько 150 підпільних мільйонерів, а по республіці — від 2 до 3,5 тис. У тіньовому секторі України було зайнято не менше 2–3 млн осіб, загальний обсяг його обороту становив приблизно 15–20 млрд руб. (у масштабі цін 1990 р.)¹⁷¹. Економічно сильною стала партійно-господарська номенклатура, виведена у 1960–80-і рр. з-під контролю правоохоронних органів. Кількість «покровителів», розкрадачів і хабарників серед партійного і державного апаратів збільшувалася, як зростали і їхні капітали, покращувалося медичне обслуговування, розширювалися можливості для відпочинку, отримання освіти, кращого житла. Сумарно цеховики і торгова мафія, корумповані партійно-радянські чиновники і «зłodії в законі» за соціальною значимістю займали вагомe місце у соціально-класовій структурі українського, як загалом і всього радянського, суспільства. Їхня вага в економічному житті була такою ж потужною, як і в соціальному. Нагромаджений капітал дозволяв господарям тіньового бізнесу втручатися і в політичне життя країни, займаючись лобіюванням власних інтересів.

На іншому полюсі соціального життя знаходилися верстви населення, що були значно віддалені від засобів виробництва. Вони перебували фактично в становищі експлуатованих.

Віктор Даниленко

§ 6. Наймані працівники

До 1961 р. радянський режим офіційно самовизначався як «диктатура пролетаріату». Буржуазія, вважалось, зникла, і в країні залишилися два

¹⁶⁹ Підприємництво в Україні: ... С. 432.

¹⁷⁰ Антипов В. І. *Тіньова економіка та економічна злочинність: світові тенденції, українські реалії та правові засоби контролю (теоретико-методологічне узагальнення): монографія*. Вінниця, 2006. С. 42.

¹⁷¹ Даниленко В., Крупина В. Від тоталітаризму... С. 413.

класи: робітники і селяни. У 1961 р. радянська держава була проголошена «загальнонародною».

Всі ці посили носили суто ідеологічний, пропагандистський характер, вони не мали підґрунтя ні у сфері науки, ні у сфері реальної соціальної практики. Сучасні дослідники характеризують радянську економіку як «гібридну планово-бюрократично-ринкову», в якій були задіяні буржуазно-підприємницькі групи і радянська бюрократія з одного боку та робітники і селяни — з іншого¹⁷². Для 1960–1980-х рр. соціально-економічний розвиток країни був позначений тим, що робітники і селяни, попри офіційні декларації, все більше віддалялися від засобів виробництва і продуктів своєї праці. Так, ще у 1960-і рр. в країні були тисячі колгоспів, де селянин отримував за свою працю протягом року всього 6–7 пудів зерна і 10–15 руб. грошима¹⁷³.

Для зміцнення комуністичного режиму в СРСР час від часу здійснювалися кроки перевірені часом і досвідом, що, як спортсменові допінг, мали активізувати, оживити економіку. Здебільшого йшлося про запровадження елементів «ринкового соціалізму». І в 1960-ті рр., як зазначалося, такі спроби також робилися. В 1961 р. у прийнятій XXII з'їздом програмі Комуністичної партії зазначалося: «У комуністичному будівництві необхідно повністю використати товарно-грошові відносини у відповідності з новим змістом, властивим їм у період соціалізму. Велику роль при цьому відіграє застосування таких інструментів розвитку економіки, як господарський розрахунок, гроші, ціна, собівартість, прибуток, торгівля, кредит, фінанси»¹⁷⁴. Зазначене положення було суголосним думці Й. Сталіна, висловленій ним в «Економічних проблемах соціалізму в СРСР» у 1952 р.

У жовтні 1965 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову «Про удосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва». У ній передбачалося «оцінювати результати діяльності підприємств за одержаним прибутком (рентабельності виробництва)». Рентабельність уже прямо пов'язувалася із зростанням прибутку, а не із зменшенням витрат на випуск одиниці продукції. У названій постанові, крім державних і кооперативних підприємств, з'явилися ще невизначені «торгові і постачальницькі збутові організації», яким дозволялося передавати залишки виробів, що зібралися на комісійних началах, тобто не за діючими державними цінами. Підприємствам надавалася певна економічна самостійність, що створювало більш сприятливі умови для розширення і зміцнення

¹⁷² Попович З. О. Особливості соціально-класової структури радянського суспільства, витоків та характеру протестного руху в СРСР. *Наука та наукознавство*. 2015. № 4. С. 16.

¹⁷³ Див.: *Коллектив колхозников. Социально-психологическое исследование*. Москва, 1970. С. 110.

¹⁷⁴ *Программа КПСС*. Москва, 1971. С. 89.

приватної власності через зміцнення ринкових механізмів товарно-грошового обігу, через подальшу децентралізацію управління і планування шляхом запровадження моделей госпрозрахунку і самофінансування на підприємствах.

За такого підходу просто не могли не виникнути і набрати масового характеру підпільні комерційні структури. Підпільні тому, що з кінця 1930-х рр. і до кінця 1980-х рр. легальне приватне підприємництво було в СРСР, як відомо, «кримінально карним діянням». Приватного капіталу офіційно не існувало, а приватні підприємці вважалися кримінальними злочинцями. У 1961 р. в країні була введена, як зазначалося, смертна кара за економічні злочини. Водночас інформація про рівень і спосіб життя номенклатури і вищого чиновництва, попри різні джерела його забезпечення, з метою підтримання соціальної стабільності радянського суспільства, трималася у таємниці від населення. А справи щодо економічних злочинів у країні розглядалися нерідко на закритих процесах.

У 1970-ті рр. тіньова економіка зімкнулася з партійно-державною номенклатурою, представники якої нерідко обмінювали свій капітал адміністративних можливостей на споживчі можливості «тіньовиків». При цьому робоча сила в країні все більше набувала ознак товару. Робітники економічно залежали від чиновників. Ця залежність була запрограмована системою оплати праці за її продуктом, яка включала як договірну заробітну плату, так і погодинну, оскільки вони були засновані на тарифно-кваліфікаційній системі.

Договірна форма оплати праці передбачала, що розмір основної заробітної плати визначався обсягом виконаної роботи, який відображався у договірному наряді. При договірній формі робітник не звільнявся від обов'язку виконувати встановлену норму робочого часу. Але при такій формі зарплати дотримання норми робочого часу залишалось тільки елементом дисципліни праці, здатним впливати на розмір оплати праці лише опосередковано (через систему преміювання: невиконання норми робочого часу могло бути підставою для позбавлення премії повністю або частково).

Загалом же проблема полягала в тому, що система оплати праці поєднувала функцію розподілу заробітної плати з функцією управління. Адміністрації підприємств, а відповідно і вся управлінська система і система партійного контролю, використовували договірну заробітну плату для підпорядкування собі робітників, контролю за ними, залежності, розподіляючи вигідні і невигідні роботи між покірними і непокірними, лояльними і нелояльними робітниками. Управлінські функції, роздача посад, кваліфікаційні комісії перетворювалися при договірній оплаті праці на економічні важелі підпорядкування робітників і дистанціювання їх від засобів виробництва.

В країні не існувало реального поняття про вартість робочої сили. Її розглядали не як економічну, а скоріше політико-ідеологічну та морально-етичну категорію. Матеріально-речовий та соціальний зміст її камуфлю-

вався, натомість пропагувалася теза, що при соціалізмі робоча сила перестала бути товаром. Хоча звичайно вона ним була, але була дуже дешевим товаром. Промисловий робітник чи будівельник за вісім годин щоденної праці, оплаченої за існуючими тарифами, нормами і розцінками не міг заробити достатньо, щоб годувати свою сім'ю й існувати самому. Велика кількість робітників змушені були виконувати надурочні роботи, шукати «лівого» заробітку, «халтурити» поза заводом чи будівництвом. Будівельники пропонували населенню свої послуги з ремонту квартир. Водії вантажних машин — транспортування будівельних чи інших матеріалів, меблів, дров, вугілля та ін. Частина займалася підсобним господарством, торгівлею не лише товарами і послугами, а й краденою за основним місцем роботи продукцією, деталями, інструментами.

Значним було в Україні, як і загалом в СРСР, безробіття. Воно носило, звичайно, прихований характер, оскільки офіційно не визнавалося, й існувало десь на рівні 8–10%. Серед зайнятих у промисловості республіки на кінець 1960-х рр. 10–15% було зайвими. Попри це залишалася великою (31–32%) плинність кадрів у робітничому середовищі. Переважно місце роботи часто змінювала молодь. Її причиною було здебільшого незадовільні житлові умови, низька заробітна плата. Найбільшою була плинність серед гірників, шахтарів, працівників легкої та харчової промисловості. Найвищі показники плинності спостерігалися на Донбасі, Дніпропетровщині, а також у Києві, Харкові, Одесі, Львові. У бюро з працевлаштування у 1969 р. було зареєстровано понад 850 тис. осіб, які шукали працю. Однак жодної допомоги із зрозумілих причин безробітні не одержували. Вони нерідко ставали джерелом для поповнення маргінальних прошарків населення.

У 1960–1980-і рр. відбулася подальша формалізація і бюрократизація колдоговірних відносин між державою, як монопольним працедавцем, і виробничими колективами. Партійно-державні органи через атрофовані профспілки нав'язували свій зміст і процедуру укладання колективних договорів. На першому місці в них стояли питання не захисту прав та інтересів працюючих, а забезпечення виробничого процесу. Як зазначають дослідники, колективні договори не були реальними регуляторно-правовими документами, а лише відтворювали нормативні акти органів державної влади, спрямовуючи трудящих на виконання й перевиконання виробничих планів¹⁷⁵. Будучи зорієнтованими на підвищення інтенсивності використання ресурсу праці, колективні договори не стримували, а посилювали економічний тиск на робітників і службовців.

Щоб ліквідувати прогалини деформованого ринку праці, держава широко використовувала ідеологічні методи стимулювання її — соціалістичне змагання, рух за ударну комуністичну працю, суботники, недільники. При

¹⁷⁵ Архипова Б. А., Писарева Л. Н. *Коллективный договор и профком*. Москва, 1988. С. 20.

цьому нерідко рух «ударників» призводив до встановлення нових, вищих норм з виробітку, зміни тарифів, а, значить, до зростання напруженості праці, зменшення її оплачуваної частини. Водночас наростали негативні явища у власне соціальній сфері: диспропорції в оплаті праці та доходах, що дедалі сильніше залежали не від трудових досягнень, а від приналежності до певної соціальної страти; низька заробітна плата працівників соціальної сфери порівняно з іншими галузями економіки; зниження якості споживчих товарів і послуг; прихована інфляція; накопичення незадоволення попиту населення на товари й послуги та ін.¹⁷⁶

Своєрідною формою експлуатації робочої сили в СРСР була мілітаризована праця — праця робітників і службовців у закритих військових містечках, закритих містах, на закритих підприємствах та ін., а також у виправно-трудовах установах пенітенціарної служби, де додатковий продукт виробляли засуджені. В першому випадку рівень оплачуваної праці був дещо вищим, ніж у середньому по країні, у другому випадку — значно нижчим.

Процеси, які відбувалися в робітничому середовищі у 1960–1980-і рр. корінним чином впливали на соціальне обличчя «провідної сили суспільства». Внаслідок дії об'єктивних і суб'єктивних чинників набирала силу процес розмивання традиційно трактованої природи робітничого класу України та СРСР загалом. Формально декларувалося зростання його кількості, зміцнення економічного й соціального потенціалу, зміни якісних характеристик. Дійсно, попри спротив системи, в радянську економіку проникали технічні й технологічні інновації, зростала роль освіти і збільшувалася кількість «білих комірців». В цьому радянські ідеологи й історіографи вбачали перспективу подолання класових відмінностей між робітниками і колгоспниками, зближення робітників та інтелігенції. Водночас не акцентувалося на тому, що відносно однорідна і згуртована в минулому соціальна група прискорено диференціювалася, реально ставала все більш розрізненою і різнорідною за освітнім рівнем, доходами, інтересами, споживчими моделями та іншими показниками. Зростали підстави і масштаби нерівності. Все виразніше ставали відмінності між двома групами робітників — висококваліфікованими і високооплачуваними з відповідним соціальним статусом і — низько- та малокваліфікованими з низьким рівнем доходів та низьким соціальним статусом. Останні становили собою по суті неопролетаріат, робітників, позбавлених певної класової приналежності. Їх кількість постійно зростала, і соціальна дистанція між ними і «робітничою аристократією» збільшувалася.

Збільшувався розрив у заробітках, привілеях, гарантіях вартісних замовлень, шансах у кар'єрному зростанні. Наростання соціальних і матеріальних відмінностей у робітничому середовищі не могли нівелювати ніякі заходи партії і держави.

¹⁷⁶ Підприємництво в Україні: ... С. 428.

У 1960–1980-ті рр. в Україні, як і загалом в СРСР, постійно збільшувалися відрахування на суспільні витрати: безкоштовну освіту, медицину, культурно-побутові потреби, на страхування і т. п. Однак суспільні і державні витрати зростали швидше, ніж продуктивність праці. Тому у працюючих вилучався не лише весь вироблений додатковий продукт, а й значна частина необхідного для відтворення робочої сили.

Оскільки зарплата радянських робітників і службовців була, як зазначалося, не відповідною вкладеній праці, то їм давали ще можливість отримувати виплати і пільги з суспільних фондів споживання. Питома вага останніх у середньомісячній зарплаті зросла з 1960 р. до 1980 р. від 13% до 38%¹⁷⁷. Роль суспільних фондів споживання, на думку комуністичних ідеологів, у міру переростання соціалізму в комунізм, повинна постійно зростати, щоб у перспективі служити єдиним джерелом «задоволення потреб усіх членів суспільства»¹⁷⁸. Однак на практиці суспільні фонди споживання, при всій пропагандистській риторичі, виявилися нежиттєздатними. Малоєфективними виявилися й фонди матеріального заохочення, створені на підприємствах у ході реформи Косигіна.

Найбільші можливості у користуванні суспільними фондами споживання мав партійно-державний апарат — номенклатура. Їй належали особливі привілеї і пільги: спеціальні медичні заклади, спеціальні радгоспи, закриті цехи, комбінати, салони, магазини, житло покращеного планування, безкоштовні державні дачі, закриті будинки відпочинку, престижні школи і виші, кращі санаторії, престижні закордонні відрядження і т. ін.

Тривалий час в країні співіснували, як зазначалося, індивідуальна, колективна та державна форми власності. У 1960–1980-ті рр., відповідно до програми КПРС (1961 р.), все більшу роль у житті радянського суспільства повинна була відігравати «державна власність». Країна продовжувала керуватися сталінськими ідеями «поступового перетворення колгоспної власності в загальнонародну»¹⁷⁹. Тож поступово індивідуальна та колективна форми приватної власності все більше витіснялися.

Все більше втрачали свої змістові ознаки колективні сільські господарства — колгоспи, як формально кооперативна форма власності. Земля колгоспам не належала, а згідно Конституції СРСР 1977 р. знаходилася у них у безстроковому користуванні. Колгоспи не були самостійними і в розподілі своїх прибутків. Перш ніж розподіляти їх між своїми членами вони повинні були покрити всі виробничі й адміністративно-управлінські витрати, виконати свої обов'язки перед державою як по лінії сільськогосподарського

¹⁷⁷ *Народное хозяйство СССР. 1922–1972 годы. Юбилейный статистический ежегодник.* Москва, 1972. С. 350; *Народное хозяйство СССР в 1980 году.* Москва, 1981. С. 241.

¹⁷⁸ *Труд и заработная плата в СССР.* Москва, 1989. С. 301.

¹⁷⁹ Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. Сталин И. В. *Сочинения: Т. 1–18.* Т. 16. Москва, 1997. С. 222.

податку і кредитування, так і по лінії хлібозаготівель, повернення насінневої позики і т. п., а також створити суспільні фонди накопичення для розширеного відтворення. Колгоспи тривалий час не мали права на гарантовану оплату праці колгоспників і на державні дотації.

Крім колгоспів, на селі діяли ще кооперативні спілки у сфері заготівлі сільськогосподарської сировини і сільськогосподарських продуктів та їх реалізації через свою торгову мережу (споживкооперація). Працювали також поодинокі артїлі, які займалися виробництвом промислових предметів споживання і деяких деталей для кінцевої продукції державних промислових підприємств.

Співвідношення між двома господарськими укладами — державним і кооперативним було не співмірним. Кооперативний дуже швидко втрачав свої первісні ознаки. Партія і держава всіляко підтримували один із них і нівелювали, обезкровлювали інший, намагаючись реорганізувати його у складову соціалістичного господарства. Уже в 1960-ті роки в країні було фактично знищено дрібнотоварне виробництво. Зокрема, майже повністю були ліквідовані підсобні господарства колгоспників. Перед з'їздом «будівників комунізму» 1961 р. і відразу після нього була проведена акція з усупільнення тварин, які знаходилися в особистих господарствах колгоспників. Вони добровільно-примусово передавалися колгоспам. Одночасно відбулося урізання розмірів присадибних земельних ділянок. Були також здійснені заходи щодо укрупнення колгоспів, перетворення частини з них у радгоспи, обмеження колгоспних ринків. Поряд з цим на селі розгорнулося будівництво міжколгоспних, колгоспно-радгоспних та радгоспно-промислових підприємств для переробки сільськогосподарської сировини, консервування овочів, виробництва цегли тощо. В результаті змінювався характер виробничих відносин на селі, статус учасників виробничих процесів.

У 1950-і рр. ще діяло багато «шарашкіних фабрик» під наглядом місцевих органів влади — райпромкомбінатів або міськпромкомбінатів, що виробляли цілком легальну продукцію, зокрема, грамплатівки, гучномовці типу «чорна тарілка» і багато інших товарів широкого вжитку. Діяли артїлі інвалідів, які займалися ремонтом побутової техніки, перукарською справою. Крім кооперативних майстерень та інших підприємств, підприємницький потенціал промислової кооперації складав навіть конструкторські бюро, експериментальні лабораторії та науково-дослідні інститути. Оскільки розвиток підприємництва в країні суперечив принципам адміністративно-командного господарювання, то уже в 1956 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про реорганізацію промислової кооперації». У 1960 р. її залишки було ліквідовано, підприємства передано різним міністерствам і відомствам та перетворено на державні¹⁸⁰. Залишались хіба що поодинокі риболовецькі та мисливські артїлі.

¹⁸⁰ Семчик В. И. *Кооперация и права*. Київ, 1991. С. 16.

У 1962 р. відповідно до урядової постанови «Про подальше покращення побутового обслуговування населення» були ліквідовані побутові підприємства артилей інвалідів, а їх майно також передано державним органам, частина — споживчій кооперації¹⁸¹. Тож уже на середину 1960-х рр. промислова кооперація в Україні, як і загалом в СРСР, перестала існувати, товарне виробництво міських дрібних виробників було остаточно ліквідовано. І в цьому сенсі країна продовжувала розвиватися за сталінським планом, визначеним у його «Економічних проблемах соціалізму в СРСР», відповідно до якого «замість двох основних виробничих секторів, державного і колгоспного, з'явиться один всеосяжний виробничий сектор з правом розпоряджатися всією споживчою продукцією країни»¹⁸². Легальний сектор економіки йшов шляхом тотального одержавлення та згортання підприємства.

Паралельно із зазначеними процесами в країні у 1960–1980-ті рр. інтенсивно формувався, як зазначалося, тіньовий сектор економіки. Поширювалися підпільні цехи з виробництва дефіцитних товарів, складалася система поширення і реалізації товарів «з-під прилавка», поза системою державної торгівлі і розподілу. Нагромаджувався невідконтрольний державі промисловий і торговий капітал. Його представниками у суспільному просторі були цеховики, бариги, спекулянти, фарцовщики, валютчики та ін. У тіньовому секторі радянської економіки на кінець 1970-х рр. було зайнято 18–20% усієї робочої сили¹⁸³.

Поступово тіньова економіка все більше і більше втягувала в орбіту своїх впливів партійно-державний апарат. Як засвідчує сучасний дослідник радянської підпільної економіки К. Скоркін, на початок 1970-х рр. тіньовий сектор опанував рівень партійно-радянського керівництва районної і міської ланки¹⁸⁴. В наступні роки він все більше проникав у середовище функціонерів вищої ланки. Таким чином партійно-державна бюрократія СРСР перетворювалася в специфічну соціальну верству з явними буржуазними ознаками.

Адміністративне-командне витіснення підприємництва з легальної економіки та розширення сфери його присутності в «паралельній» економіці викликали суттєві зрушення в соціальній сфері, зокрема в соціальній структурі суспільства. На фоні абсолютизації державного підприємництва та зростання тіньового капіталу зростав «клас радянської буржуазії». Він усе

¹⁸¹ Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР від 25 вересня 1962 р. «Про дальше поліпшення побутового обслуговування населення». *Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР*. 1962. № 10. Ст. 131.

¹⁸² Сталин И. Экономические проблемы... С. 164.

¹⁸³ Илларионова Е. В., Фомина А. С., Гуськов С. А. и др. *История российского предпринимательства*. Москва, 2003. С. 93.

¹⁸⁴ Катасонов В. Ю. *Экономика Сталина*. Москва, 2014. С. 310–311.

більше набував рис реального власника багатств країни. Партійний і державно-адміністративний апарат спільно з тіньовиками повністю розпоряджалися державною власністю, передусім засобами виробництва і державним бюджетом, тобто уособлювали державний капіталізм.

В результаті обуржуазнення радянського суспільства в ньому збільшувалася в обсягах особиста власність громадян. Не лише обраних, а й певною мірою пересічних. Йшлося про житло, меблі, побутову техніку, книги, одяг, транспортні засоби і т. п. Це був позитив, і зумовлювався він зовнішніми обставинами — зростанням життєвого рівня населення у цивілізованих країнах, а також внутрішніми — пропагандою соціалістичного способу життя, соціалістичних цінностей, доведенні «вищості їх від буржуазних». Та й тиск тіньового сектору економіки давався взнаки. Хоча радянський режим намагався ретельно слідкувати за тим, щоб предмети особистої власності використовувалися лише на задоволення життєвих потреб людини і не перетворювалися на засоби виробництва, не ставали засобами «експлуатації однієї людини іншою».

Апогеєм торжества номенклатурно-державної форми приватної власності стали 1970–1980-ті рр., коли за законом ніякі засоби виробництва не мали носити індивідуальний чи колективний характер. Володіння окремими елементарними засобами праці допускалося, але без використання найманої праці. Існували певні обмеження на обсяг як у вартісному, так і в фізичному вимірі особистої власності. Зокрема, розмірі земельної присадибної ділянки, розмірі дачної ділянки, масштабі дачного будинку та ін. До того ж житло і земельні ділянки розподілялися на роботі; на автомобілі, гаражі доводилося записуватися в багаторічні черги; імпорتنі товари діставалися за «сірими» схемами, а вибір в магазині був мінімальним.

Загалом соціальна сфера з роками ставала все «важчою» для суспільства. Оплата праці та доходи дедалі сильніше залежали не від трудових досягнень, а від приналежності до певної соціальної страти. Працівники соціальної сфери мали низьку заробітну плату порівняно з іншими галузями економіки. Споживчі товари і послуги дуже повільно зростали у своїй якості, а незадоволений попит на них викликав невдоволення населення.

Зміни у сфері власності обумовлювали й зміни в соціальному статусі учасників виробничого процесу. Ще з кінця 1950-х рр. у країні, як зазначалося, наростала тенденція до ліквідації селянина-власника, господаря і перетворення його у найманого робітника, радянського пролетаря. На початку 1970-х рр. робоча сила в сільському господарстві України становила близько 8 млн осіб, в тому числі 5,1 млн працювали в колгоспах, понад мільйон у радгоспах і 1,8 млн на присадибних ділянках. При цьому щороку робоча сила на селі внаслідок міграцій в міста чи за межі республіки зменшувалася на 200–250 тис. осіб. Загалом протягом 1960-х першої половини 1980-х рр. питома вага сільських жителів у складі всього населення України знизилася більш як на 16%. За цей час з українського села виїхало

4,6 млн осіб. «Розселення» селян і перехід їх до стану робітників, іншої групи найманих працівників, зумовлювалося відсутністю можливості реально користуватися землею та власними правами. При цьому правляча партія і держава регламентували практично усі сторони життя селян (відправлення релігійних культів, насадження нової обрядовості, навчання і виховання дітей та ін.).

Змінювалися виробничі відносини в колгоспній системі. Трудодні, як оплата праці в колгоспах, зберігалися, відповідно зберігалися можливості колгоспному начальству маніпулювати обліком як завгодно. Зарплату видавали натуроплатою, а з 1959 р. був запроваджений гарантований мінімум з грошовою оплатою праці. При цьому частина оплати видавалася як щомісячний аванс, а в кінці року відбувався остаточний розрахунок. Колгоспник працював протягом доби більше, ніж робітник радгоспу. Його робочий день не був нормований, а робочий день робітника радгоспу становив лише 7 годин, як у промисловості. Крім того, зарплата робітників радгоспів була постійна, а в колгоспах — ні.

З 1966 р. в колгоспах замість трудоднів була введена гарантована оплата праці колгоспників, включаючи право на додаткову оплату і премію. В результаті був скорочений розрив у рівнях оплати праці колгоспників і робітників радгоспів. Колгоспники отримали право на пенсію, соціальне страхування. Однак пролетаризація селянства продовжувалася. Порівняння фактичного мінімального рівня доходів колгоспної сім'ї з розрахунковим мінімумом матеріальної забезпеченості показує, що в 1969–1970 рр. мінімальна оплата праці в колгоспах з урахуванням усіх інших джерел сімейних доходів забезпечувала відтворення робочої сили на 80–85% від рівня компенсації витрат простої праці в промисловості¹⁸⁵. При цьому затрати робочого часу в колгоспному виробництві були значно вищими, ніж у промисловості.

З 1970 р. розпочалася видача паспортів колгоспникам і, відповідно, активізувалася їх масова міграція в міста. У 1974 р. було прийнято нове «Положення про паспортну систему в СРСР», що давало право одержувати паспорти всім громадянам країни з 16-річного віку, включаючи і жителів села, колгоспників. Повна паспортизація розпочалася 1 січня 1976 р. і закінчилася 31 грудня 1981 р. Мільйони селян одержали паспорти, могли вільно пересуватися країною. З цим селяни-колгоспники практично втрачали права на свою частку у кооперативній (колгоспній) власності. Колгоспи втратили власне кооперативну природу.

Звужувався загалом сектор колгоспного виробництва. На початку 1960-х рр. у керівництві КПРС дуже активно обговорювалося питання про поступове перетворення усіх колгоспів у радгоспи. За радянською теорією

¹⁸⁵ Сидорова М. И. *Возмещение необходимых затрат и формирование фонда воспроизводства рабочей силы в колхозах*. Москва, 1972. С. 187.

радгоспи розглядалися як найвища форма організації сільського господарства, сільськогосподарські фабрики з націоналізованими засобами виробництва та найманою робочою силою. Хоча радгоспне виробництво загалом було більш збитковим, ніж колгоспне, однак для держави більш вигідне, як трохи продуктивніше і більш товарне. До того ж, держава встановила радгоспам на третину нижчі заготівельні ціни, ніж колгоспам. З 1950 до 1974 р. кількість радгоспів в Україні зростає з 902 до 1674. Земельна площа радгоспів протягом 1960–1980 рр. зростає майже вдвічі і становила четверту частину всіх сільськогосподарських угідь УРСР. За цей час значно зростає чисельність працівників радгоспів: керівників і спеціалістів у 3,5 рази, робітників — в 1,6 рази¹⁸⁶.

У 1970–1980-ті рр. були вжиті заходи на зближення сільськогосподарського виробництва з переробною і харчовою промисловістю. З кінця 1970-х рр. у країні стали створюватися «виробничі об'єднання», які об'єднували колгоспи, радгоспи, підприємства харчової промисловості. У 1982 р. у країні виникли агропромислові комплекси (АПК). Колгоспи, радгоспи, машинобудівні і хімічні виробництва, які працювали для потреб сільського господарства, підприємства з переробки сільськогосподарської сировини, розташовані на одній території, були об'єднані в регіональні АПК. Ця реорганізація повинна була, на думку компартійного керівництва, забезпечити об'єднання та інтеграцію сільськогосподарських підприємств і організацій, покликаних їх обслуговувати.

Таким чином відбувалося згортання колгоспної форми власності і зменшення її обсягів, посилювалась тенденція до перетворення селянина-колгоспника, власника (хоча й формального) частини колгоспної власності у сільськогосподарського робітника, поденщика, який відробляв на полі або на фермі лише певний визначений час і життя якого реально все менше залежало від результатів його праці.

Зменшення чисельності колгоспного селянства і збільшення кількості аграрних робітників у структурі сільського населення наближало його до соціально однорідної маси найманих робітників. Вони не були власниками засобів виробництва ні в місті, ні на селі і опинилися за визначенням окремих дослідників «за межею повного зубожіння»¹⁸⁷.

Між тим, у період правління М. Хрущова було змінено соціальний статус колгоспного селянства у публічному просторі. «Ненадійний союзник робітничого класу», клас, який «постійно й у великій кількості міг породжувати капіталістичні елементи, капіталізм» одержав ймення «активного будівника комунізму». Селяни проголошувалися «повноправними членами

¹⁸⁶ Крачковський Б. *Радгоспи у системі тоталітарного одержавлення сільського господарства України*. Львів, 1994. С. 79–80.

¹⁸⁷ Крачковський Б. *Унітаризм і аграрний загін робітників України: гіперболізм в теорії і реалії*. Київ, 1998. С. 81–83.

радянського суспільства». В подальшому такі їх декларативні функції тільки розширювалися.

У житті сільських і міських жителів України, як зазначалося, постійно зменшувалася роль особистих підсобних господарств. У 1955 р. держава удвічі зменшила розміри присадибного господарства. У 1956 р. М. Хрущов запропонував, щоб селяни продавали своїх корів колгоспам, а молоко одержували на трудодні. На практиці у селян корів нерідко просто забирали і вони не отримували ні молока, ні грошей. У 1959 р. було встановлено грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах, а влітку 1959 р. взагалі заборонено утримання худоби в містах і робітничих селищах.

Після 1961 р. були вжиті заходи для подальшого обмеження економічних можливостей особистих підсобних господарств сільських і міських жителів України. У травні 1963 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла укази «Про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів» та «Про грошовий податок з громадян — власників худоби, які не займаються суспільно корисною працею, та з громадян, що утримують худобу з метою особистого збагачення». Поголів'я корів в особистому подвір'ї селян скоротилося порівняно з 1958 р. більш ніж удвічі — з 22 млн до 10 млн голів¹⁸⁸.

Подальше «звільнення» селян від власності і перетворення їх разом з робітниками у звичайну найману робочу силу пригальмували серйозні продовольчі труднощі, які склалися в країні на початку 1960-х років. У містах України тоді виник гострий дефіцит продуктів харчування, включно з хлібобулочними, м'ясними виробами та іншими продовольчими товарами масового попиту. У 1962 р. в країні було підвищено роздрібні ціни на м'ясо (на 30%) і масло (на 25%), що спричинило масові протести населення. З 1963 р. Радянський Союз почав закупляти зерно за кордоном. Україна в складі СРСР перетворилася із виробника на споживача закордонного зерна.

На початку листопада 1964 р., тобто одразу після звільнення М. Хрущова, Президія ЦК Компартії України розглянула питання про зняття обмежень особистого підсобного господарства колгоспників, робітників і службовців. У прийнятій постанові передбачалося відновити розміри присадибних ділянок і норм утримання худоби, які існували в колгоспах до внесення змін у статут сільськогосподарської артілі, не допускати зменшення присадибної ділянки колгоспного двору, якщо розмір садиби не перевищував

¹⁸⁸ Плющ Микола. Проблеми розвитку аграрного сектора (друга половина 1940-х — перша половина 1960-х рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Вип. 16. Київ, 2011. С. 71–82.

граничної норми, встановленої статутом¹⁸⁹. Тоді ж відповідні документи ухвалила Президія Верховної Ради УРСР.

В середині 1960-х рр. в СРСР були проведені згадані реформи, спрямовані на зміну механізму управління і застосування елементів економічних методів господарювання на селі. Зокрема, березневий пленум ЦК КПРС 1965 р. передбачав скасування обмежень стосовно особистих підсобних господарств. Робилися спроби заохочувати колгоспників і робітників радгоспів до подальшого розвитку власних господарств.

Тож до початку 1970-х рр. особисті підсобні господарства ще займали доволі помітну питому вагу у загальному обсязі виробленої продукції. Їм належала вирішальна роль у забезпеченні сільських родин продуктами та допоміжна у постачанні сировини для промисловості. Так, у 1970 р. особисті підсобні господарства колгоспників України, займаючи лише 5,8% земельних угідь, забезпечили майже три чверті загального виробництва картоплі, третину — молока, овочів, м'яса, майже 62% яєць. У підсобних господарствах населення було зосереджено 38% поголів'я свиней¹⁹⁰.

Особисті і підсобні господарства, таким чином виступали як додаткове джерело прибутків, одержуваних через продаж продуктів. Завдяки їм сільські родини мали можливість підтримувати певний рівень матеріального добробуту навіть за низьких заробітків у громадському господарстві. Водночас підсобні господарства селян були не лише джерелом додаткових доходів, а й каналом залучення до виробництва людей непрацездатних або з обмеженою працездатністю, їх непомірної експлуатації. Це були свого роду мікрокапіталістичні підприємства, де експлуатувалася праця всіх членів сім'ї, щоб одержати в присадибному господарстві максимум додаткової вартості і таким чином компенсувати недоотриманий у колгоспі чи радгоспі необхідний продукт. Руками дітей, стариків, домогосподарок, інвалідів створювалася значна частина валової продукції сільського господарства. Способи і форми експлуатації непрацездатного сільського населення в умовах кріпосного колгоспного ладу потребують глибокого спеціального дослідження.

У 1977 р. і в 1981 р. було вжито низку заходів, спрямованих на підтримку приватного сектору. У два рази було збільшено земельну площу присадибної ділянки, знято обмеження на поголів'я домашньої худоби, колгоспникам було дозволено брати кредит для облаштування своїх господарств та ін. При цьому вести особисте господарство на селі було і далі складно. Багато господарств відчували дефіцит пасовищ і випасів, кормів для худоби. Нерідко одним із джерел їх утримання були крадіжки з колгоспних полів і ферм.

¹⁸⁹ Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії. Ф. 7. Оп. 94. Спр. 978. Арк. 213–215.

¹⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 22. Спр. 5992. Арк. 17–23.

Праця в особистому підсобному господарстві і одночасно робота в колгоспі вели не тільки до фізичного перевантаження, а й до роздвоєності особистості селянина. Для нього особисте господарство було ближчим і ріднішим. Для радянської системи приватний сектор залишався чужим і неприродним. Ідеологічні догми, що диктували «вищість» державної форми власності, залишалися незмінними.

У 1970–1980-ті рр. особисті підсобні господарства мали уже допоміжне значення не лише у виробництві промислової сировини, а й у випуску продовольчої продукції. Основним джерелом доходів колгоспних сімей залишалися громадські господарства. Підсобні господарства давали у 1984 р. лише четверту частину доходів власникам, решту в структурі доходів становили доходи від громадського господарства¹⁹¹.

Робоча сила, зайнята в особистому підсобному господарстві, займала проміжне становище між самодіяльним і незайнятим населенням. Вона підрозділялася на дві основні категорії: членів сімей колгоспників і членів сімей робітників і службовців. Впродовж 1960–80-х рр. чисельність осіб, зайнятих в особистому підсобному господарстві у місті, швидко зменшувалася, порівняно з селом.

Соціальне обличчя зайнятих у підсобних господарствах визначалося рівнем товарності господарства. Вищим він був у сільському господарстві. Чим більш товарним було господарство, тим більшою мірою зайняті в ньому наслідували риси дрібнотоварного виробника. Зростання доходів колгоспних сімей від громадського господарства трансформувало виробника у звичайного найманого працівника.

Усі реформи, і в промисловості, і в сільському господарстві, які проводилися в СРСР, не торкалися відносин власності і проводилися в межах адміністративно-командної системи. Селяни-колгоспники були уже фактично відділені від колгоспних засобів виробництва. При виході з колгоспу, виїзді з села, вони не могли і не одержували свою частку колективної власності. Зміцнення ж інституту підсобного господарства в нових умовах сигналізувало про перспективу формування власно ринкових виробничих відносин на селі.

Реформи Косигіна, допуск елементів ринкових відносин в радянську економіку — це була чергова спроба врятувати її від катастрофи. Водночас вони відображали складні трансформаційні процеси в робітничо-селянському середовищі. З одного боку реформи фактично означали завершення процесу перетворення основної маси робітників і колгоспників у найману робочу силу, з іншого — посилення тенденцій до зростання прошарку власників засобів виробництва і розподілу матеріальних благ. До партійно-державної номенклатури долучалася робітнича аристократія, кримінал та певною мірою приватні сільські виробники.

¹⁹¹ Народное хозяйство СССР в 1984 году. Москва, 1985.

У 1985 р. чисельність робітників в Україні становила 60% усіх зайнятих у народному господарстві. Кількість колгоспників зменшилася з 6,4 млн осіб у 1960 р. до 3,9 млн. осіб у 1985 р. Водночас зросла кількість службовців, чиновників, адміністраторів-управлінців, як у місті, так і на селі. Якщо на початку 1960-х рр. сільськогосподарські підрозділи райвиконкомів налічували близько 20 працівників, то створені у 1982 р. РАПО — до 60. Майже кожен п'ятий з них ніколи не працював не лише на землі, а й взагалі у сільському господарстві¹⁹².

Пролетарське за своєю суттю становище займала в системі суспільного розподілу праці така специфічна група як пенсіонери, точніше значна частина її. До пенсіонерів відносилися ті громадяни, джерелом існування яких була в основному пенсія. Реально пенсіонери були великим тягарем для радянської економіки, загалом для радянської системи. В 1960–1970-і рр. в цій групі внаслідок прийняття нових законів про пенсії відбулися суттєві зміни. Відповідно до них діяв диференційований підхід до визначення розмірів пенсії робітникам і службовцям залежно від стажу роботи та віку.

Загальний пенсійний закон про державні пенсії на території Української РСР почав діяти у 1967 р. Він передбачав відповідні виплати після досягнення громадянами певного віку: для чоловіків — 60 років, при робочому стажі 25 р., для жінок — 55 р., при стажі 20 р. Це стосувалося переважно робітничих спеціальностей мешканців міст та службовців.

Відповідно до пенсійного законодавства СРСР серед пенсіонерів виділялися такі категорії як звичайні пенсіонери, персональні та пенсіонери-колгоспники. Посада працівника та його заслуги перед державою давали підстави для персональної пенсії. Закон не регламентував питання про автоматичний вихід на пенсію при досягненні відповідного віку. Тому партійні і державні функціонери, особливо вищого рангу, керівники підприємств, організацій і установ, знаходилися на своїх посадах фактично пожиттєво. Система персональних пенсій постійно розширювалася. З персональною пенсією були пов'язані різноманітні привілеї при оплаті житла, безкоштовному проїзді в громадському транспорті, отриманні можливості безплатного лікування в санаторіях тощо. Ця група пенсіонерів не мала «пролетарських» ознак.

Значною була група пенсіонерів, які одержували мінімальну пенсію. Мінімальний розмір пенсії, наприклад у 1981 р., складав 71 руб. на місяць, що становило 60% від зарплати тогочасного інженера.

Пенсіонери, які жили в основному на пенсію, належали до двох основних груп: пенсіонери за старістю і пенсіонери за інвалідністю. Останні склалися з інвалідів війни та інвалідів праці. Їхні пенсії були настільки низькими, що багатьом доводилося додатково працювати. Питома вага пра-

¹⁹² Петренко В. С. Колгоспне селянство України в роки розгорнутого будівництва комунізму. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах*. Т. 2. Київ, 2006. С. 488.

цюючих серед пенсіонерів за інвалідністю була вищою, ніж працюючих пенсіонерів за старістю. Працювали, як правило, пенсіонери третьої групи і частково другої групи інвалідності.

Звичайно в кількісному відношенні переважали пенсіонери за віком, які й становили «обличчя» суспільної групи. Вони складали як абсолютно, так і відносно найбільший резерв для поповнення рядів найманої робочої сили. При цьому зростання трудової активності пенсіонерів впродовж 1960–1970-х рр. не спостерігалось. Питома вага працюючих серед них трималася приблизно на рівні 25%.

Питання про пенсійне забезпечення колгоспників формально вирішилося у 1964 р., коли був прийнятий відповідний закон. Колгоспники-чоловіки могли йти на пенсію у 65 р., а жінки — у 60 р. Пенсії колгоспникам виплачувала перший час не держава, а платоспроможні колгоспи. При цьому виплати були мізерними і трудоднями. Колгоспники могли їх отримати тільки в тому випадку, якщо не залишали місце проживання. При переїзді у місто до дітей до настання пенсійного віку питання про пенсії взагалі не ставилося. Ці люди фактично позбавлялися соціальної підтримки, оскільки «втратили зв'язок із своїм господарством».

Розмір пенсій для колгоспників, як зазначалося, був невеликим. Він визначався у 8 руб., а згодом була встановлена всім колгоспникам однакова пенсія — 12 руб. на місяць, що рівнялося приблизно вартості чотирьох з половиною кілограмів вареної ковбаси. У 1973 р. виплати підвищили до 20 руб., а в 1987 р. — до 50 руб.¹⁹³ Хоча пенсії для колгоспників і не давали можливості їм нормально існувати, але радянським ідеологам їх наявність в сукупності із введенням гарантованої оплати праці кваліфікувалася як об'єктивний процес зближення між колгоспно-кооперативною і державною формами власності, між робітничим класом і колгоспним селянством.

З часом питома вага пенсіонерів як у складі всього населення, так і в складі непрацюючого/незайнятого населення зростала. Їхній вплив на свідомість і життя молодих поколінь був відчутним. Оскільки матеріально-фінансові витрати радянських пенсіонерів у побуті були мінімальними, то вони нерідко виглядали більш забезпеченими, ніж їхні дорослі діти. У 1960–1980-і рр., як правило, не діти допомагали батькам, а, навпаки, батьки-пенсіонери — дітям. Крім того, маючи вільний час, вони використовували його не для відпочинку, збереження здоров'я, а на те, щоб днями ходити в магазини, заводити знайомства з «потрібними людьми», продавцями, вияснити, коли, де і що «викидають» у продаж. Важливою соціальною функцією радянських пенсіонерів було стояння у різноманітних чергах. Загалом же, більшість радянських пенсіонерів були людьми бідними, спрацьованими,

¹⁹³ Кречетников А. *Пенсия: от монаршей милости к естественному праву*. 08.09.2010. https://www.bbc.com/russian/russia/2010/09/100831_pensions_history

змушеними виживати, перебуваючи у постійному пошуку додаткових засобів існування.

Політику держави щодо трудових ресурсів у 1960–1980-х рр. можна загалом характеризувати також як мобілізаційну, оскільки вона здійснювалась у межах мобілізаційної економіки і була спрямована на вирішення поставлених перед нею завдань¹⁹⁴. Економічним підґрунтям цієї політики виступали, по-перше, монопольне становище держави, як виробника переважної кількості видів продукції та розпорядника всіх соціальних благ; по-друге, — державна монополія на ринку праці, що зрештою зумовило двоїтий, суперечливий характер як заходів державної соціальної політики, так і їх результатів. У міру становлення мобілізаційної моделі економіки позиції держави як колективного підприємця посилювалося зростанням її ролі як головного суспільного інституту, що зумовило формування тотальної залежності селян і робітників від держави¹⁹⁵. Водночас держава демонструвала нездатність до ефективного використання ресурсу праці та задоволення зростаючих споживчих потреб.

В умовах ринкової економіки наймані працівники не мають прямого стосунку до власності, засобів виробництва. Вона їм не належить. Не мали прямого стосунку до власності і робітники та селяни при радянському соціалізмі, оскільки між ними і так званою «загальнонародною» власністю стояв посередник — влада, номенклатурно-владний прошарок, дійсний, а не декларований, власник. Капітал, земля залишалися в руках держави, а державу й уособлював державний апарат, виступаючи в ролі збірного образу капіталіста. Управлінці, службовці, тіньові підприємці виконували всі суспільні функції колективного капіталіста. І хоча капіталісти як клас в марксистсько-ленінському розумінні зникли, капіталістичні відносини не були знищені, вони збереглися, і в «соціалістичних» умовах були доведені до крайнощів, до вищого рівня. Рівень експлуатації робочої сили залишався надвисоким. Це був стан державного капіталізму, в якому на зміну індивідуальній приватній власності прийшла номенклатурно-державна. Регуляторні механізми ринку найманої праці були заміщені системою централізовано-директивного управління відтворенням і переміщенням трудових ресурсів. Ні робітники, ні колгоспники не були вмотивовані до ефективної і продуктивної праці. Робітники, як зазначалося, реально були відсторонені від засобів виробництва, а колгоспники, які існували переважно за рахунок власного присадибного господарства, не піклувалися про успіхи колгоспного виробництва. Ринкові принципи розподілу благ та оплати праці, характерні для приватного підприємництва, в радянській державі були заміщені утилі-

¹⁹⁴ Див.: Гордіца К. А. Роль державного підприємництва у розвитку соціальної сфери: вітчизняний досвід 1920–1980-х років. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2017. Вип. 50. С. 107–130.

¹⁹⁵ *Підприємництво в Україні...* С. 428–429.

тарним принципом цільового розподілу соціальних благ. «Колись марксистам здавалося, що, позбавившись приватної власності, ми позбавимося від експлуатації і людство досягне ідеалу братства і рівності, — писав у 1991 р. відомий російський політик А. Собчак. — Та на жаль, соціальне розширення в нашому суспільстві чи не глибше, ніж у традиційних капіталістичних країнах. Не вийшло навіть рівності у бідності, не вийшло і не могло вийти братства в концтаборі: бюрократія, яка за формулою Маркса зробила предметом приватної власності саму державу, зовсім не бажала бідувати, відмінивши всі інші види приватної власності. Гірший вид приватної власності — тотальне одержавлення життя. І ніщо не могло йому протидіяти в країні «перемігшого соціалізму», адже всі інші форми власності, крім державної, були знищені»¹⁹⁶.

Таким чином, у процесі обуржуазнення радянського суспільства поглиблювалося його соціальне розшарування. В ньому сформувалися і функціонували дві виразні соціальні групи, верстви, соціальні прошарки: партійно-радянська номенклатура, поєднана з «тіньовиками», і наймані працівники, що включали і робітників, і селян, і інтелігенцію. Номенклатура і «тіньовики» в радянському суспільстві були фактично пануючим класом, який однак не володів усіма необхідними класовими ознаками, що відповідали б канонам марксизму. Не відповідала їм повною мірою і форма власності, якою він реально володів і розпоряджався, і від якої були відсторонені наймані працівники. Останні теж не несли на собі класичних марксистських ознак класу пролетарів. Тому радянська реальність продовжувала камуфлюватись комуністичними ідеологами й пропагандистами у формулі: робітничий клас — провідна сила радянського суспільства, колгоспне селянство і народна інтелігенція.

В реальному житті на вершині цієї уявної піраміди стояла партійно-державна номенклатура.

¹⁹⁶ Собчак А. А. *Хожделение во власть. — Рассказ о рождении парламента.* Москва, 1991. С. 212.

Розділ 2. АНТРОПОЛОГІЯ ВЛАДИ

Віктор Крупина

§ 1. Соціальна характеристика номенклатури

Зміна присутніх характеристик радянського суспільства у 1960-х–1980-х рр. торкнулася і номенклатури. Власне, як «кращі представники» радянського суспільства керівні кадри не могли відставати від суспільних трансформацій. На початку перебудови формально номенклатура мала досить привабливий соціальний портрет, за лаштунками якого крилася кадрова криза і стагнація. Розглянемо соціальні характеристики місцевих (міських, районних у містах, районних) та регіональних (обласних) партійних і радянських керівників. Перші секретарі міських, районних у містах, районних партійних комітетів КПУ та голови міських, районних у містах, районних виконкомів Рад народних депутатів здійснювали владу на місцях, будучи фактично безпосередніми виконавцями політики партії. Голови обласних виконкомів Рад народних депутатів та особливо перші секретарі обкомів КПУ складали кістяк влади у республіканському масштабі. Дослідження їхніх національного та гендерного складу, освіти та партстажу, стажу роботи в сукупності дозволяють визначити тенденцію змін кадрової політики та усієї керівної номенклатури упродовж брежнєвського «застою».

На думку Г. Кривчика і С. Сєрьогіна пріоритет при призначенні на керівні посади у брежнєвську добу мали особи робітничого або селянського походження, з вищою освітою промислового або сільськогосподарського профілю, зазвичай з вищою партійно-політичною освітою; спостерігалася тенденція до збільшення середнього віку очільників регіональних і місцевих партійних комітетів¹. Визначальним чинником здобуття посади вони вважають анкетні дані, а «не професійні й політичні якості претендента на ту чи іншу керівну посаду»².

На нашу думку, дослідники переоцінюють значення «анкетних даних», до того ж, вони не конкретизують власне зміст актуальної інформації з облікових анкет. До влади в брежнєвський період приходили управлінці, політично інкультуровані в сталінському СРСР та ідеологічно витримані. Їхня стандартна біографія після здобуття середньої освіти мала наступний вигляд: навчання у вищому навчальному закладі, нетривала робота за фахом,

¹ Кривчик Г. Г., Сєрьогін С. М. Радянська система управління на останніх етапах існування (1965 — липень 1990 рр.). *Історія державної служби в Україні: у 5 т. Т. 2.* Київ, 2009. С. 440–443.

² Там само. С. 440.

кооптація до партійного комітету і далі просування по партійній, виробничій або радянській ієрархії (або змішаній). Уміщена до листків обліку кадрів інформація зазвичай була стандартною, відрізняючись присутньо лише у частині трудової біографії. Анкетні дані — це необхідна передумова входу до кола потенційних керівників. Надалі ж ключову роль відігравала належність до клану або ж висока управлінська майстерність. Людей з «проблемними» анкетними даними «відсіювали» ще на етапі прийому в члени партії або включення до резерву кадрів.

Має рацію Ю. Шелеп, яка стверджує, що у 1970-х — першій половині 1980-х рр. «найважливішими критеріями добору номенклатури стали не морально-етичні та професійні якості, а зв'язки та підтримка, дружні чи “земляцькі” відносини, потреба у “своїх” людях». Перевагу віддавали, зокрема, колишнім комсомольським працівникам з огляду на їхній апаратний досвід³.

За національним складом керівні кадри республіки мали українське походження. Усупереч неартикульованому орієнтуру, що пов'язував національний склад партії з національним складом населення республіки, на місцевому рівні з 1965 по 1985 рр. кількість українців зросла з 73 до 79% серед перших секретарів місцевих партійних комітетів, і з 73 до 81% серед очільників місцевих виконкомів, натомість питома вага росіян впала, відповідно з 26 до 19% та з 25 до 17%⁴.

Серед регіональних партійних і радянських керівників домінування українців збереглося також. Якщо у 1964 р. серед усіх них було 78% українців, то у 1985 р. серед перших секретарів обкомів українців налічувалося 84%, а серед голів облвиконкомів — 76%. Інші керівники були росіянами, серед яких перший секретар Запорізького обкому партії М. Всеволожський, Донецького — В. Миронов; голова Кримської обласної ради народних депутатів О. Рошупкін, Одеської — В. Походін та ін.

За гендерним складом керівна номенклатура УРСР другої половини 1960-х — середини 1980-х рр. складалася майже винятково з чоловіків, а присутність жінок на головних посадах була радше винятком. Питома вага жінок на посадах очільників місцевих партійних комітетів і голів місцевих виконкомів депутатів трудящих упродовж періоду «застою» зростала досить повільно, хоча у відносному вимірі зростання було дво- або трикратне⁵. З поміж 571 першого секретаря місцевих партійних комітетів у 1966 р. жінок

³ Шелеп Ю. І. Партійний працівник в Українській РСР 1970-х — першої половини 1980-х рр. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: *Актуальні проблеми історії України*. 2014. № 4. С. 148.

⁴ Див.: Крупина В. Очільники місцевих органів партійної і радянської влади: соціальна характеристика (1965–1985 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 25. Київ, 2020. С. 88.

⁵ Див.: Там само. С. 88.

налічувалося 11⁶. Серед усіх 1682 секретарів місцевих комітетів КПУ у 1966 р. жінок було 231⁷.

Ще менше жінок очолювали виконкоми місцевих рад народних депутатів. З поміж 590 голів місцевих виконкомів у 1965 р. жінок налічувалося лише 21 (4%)⁸. Бл. 4% у 1971 р. і 17% у 1979 р.⁹ Цей показник суттєво відставав від загальносоюзного рівня — жінки очолювали 23% місцевих рад СРСР. Натомість серед секретарів виконкомів місцевих рад у 1979 р. жінки домінували безумовно — 79%. У 1985 р. серед перших секретарів місцевих партійних комітетів жінок налічувалося 5%, а серед голів місцевих виконкомів — 8%¹⁰.

Серед керівників регіонального рівня у 1964 р. жінки узагалі були відсутні. З-поміж 123 секретарів обкомів у 1973 р. жінок налічувалося лише 6 осіб. У 1985 р. серед перших секретарів обкомів жінок не було узагалі, а серед всіх 126 — жінок лише 6 (5%)¹¹. Єдиною жінкою серед голів облвиконкомів була очільниця Херсонського Д. Проценко. Натомість на посадах заступників голів у середині 1970-х рр. жінки працювали в 19 областях, зокрема, З. Ільяшенко (Донецька), І. Ножкіна (Запорізька), М. Прохорець (Тернопільська), Г. Галай (Хмельницька) та ін.

Нечисленними прикладами жінок-керівниць, радше винятками у службовій гендерній дискримінації в УРСР, були голова виконкому Херсонської обласної ради депутатів трудящих Д. Проценко (1969–1978 рр.) та заступниця голови (1975–1985 рр.), голова (1985–1990 рр.) президії Верховної ради УРСР В. Шевченко, заступниця голови Ради міністрів УРСР М. Орлик (1978–1990 рр.).

Хоча очільники партії звертали увагу на цю різючу диспропорцію, вимагаючи підвищити рівень присутності жінок на керівних посадах, твердо зобов'язуючих рішень, а тим більше покарання за їх невиконання, не було. «Віджартовуються, що може б краще чоловіка, жінка — це жінка. Це не серйозна справа», — оцінював позицію регіональних керівників у цьому питанні перший секретар ЦК КПУ П. Шелест на нараді 17 листопада 1965 р.¹² Попри можливість подолати цей пасивний саботаж жорстких заходів ужито не було.

Аналогічну позицію в питанні гендерного складу керівників органів влади займав В. Щербицький. Критикуючи ініціаторів кадрових рішень у

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 67. Спр. 685. Арк. 15; Спр. 686. Арк. 1; Спр. 687. Арк. 2.

⁷ Там само. Спр. 685. Арк. 1.

⁸ Там само. Спр. 689. Арк. 1, 27, 41.

⁹ Там само. Оп. 32. Спр. 373. Арк. 29; Спр. 1557. Арк. 27.

¹⁰ Там само. Оп. 67. Спр. 1226. Арк. 21; Спр. 1227. Арк. 28; Спр. 1228. Арк. 27; Спр. 1247. Арк. 178.

¹¹ Там само. Спр. 1223. Арк. 31, 57.

¹² Там само. Оп. 31. Спр. 2631. Арк. 10.

регіонах за недостатнє представництво жінок, він не вдавався до жорстких заходів для наведення «порядку». Невдоволення відсутністю жінок серед керівництва виливалося у публічні докори партійному і радянському керівництву республіки. На нараді 25 листопада 1977 р. він заявив: «Ось дивіться, нас тут 100 осіб сидить — одна Діна Йосипівна (Проценко. — В. К.). Ну що нам не соромно, позабирали все у свої руки. У ЦК жодного секретаря немає. У Радміні немає жодного заступника голови з 9...»¹³. Акцентуючи на високій працездатності жінок, доцільності сміливіше висувати їх на керівну роботу, він водночас виділяв «жіночі» сфери — побутове обслуговування, охорону здоров'я, освіту, харчову та легку промисловості.

Серед чільних характеристик управлінських кадрів перебували рівень освіти та здобута спеціальність. Небезпідставно вважалося, що вища освіта є запорукою ефективності керівництва, тож в умовах гострої конкуренції капіталістичної і соціалістичної систем увага до освіченості номенклатури була підвищена.

Покращення формальних показників освіченості стрімко відбувалося ще в хрущовський період. Згідно зі статистичними даними у 1965 р. вищу освіту мали 86% голів місцевих виконкомів і 92% перших секретарів місцевих партійних комітетів¹⁴. Утім, з урахуванням наявності партійно-політичної освіти, насправді вищу освіту мали, відповідно, бл. 4% голів і 60% очільників парткомів¹⁵.

Серед керівників регіональних органів партійної і радянської влади наприкінці 1964 р. вищу освіту мали 88% осіб, проте з урахуванням отримання вищої освіти у партійно-політичних начальних закладах, повноцінну вищу освіту мали лише 66%¹⁶. У 1969 р. лише 12% голів обласних, міських, районних, селищних і сільських рад народних депутатів мали вищу освіту, причому загальні показники суттєво знижувалися за рахунок селищних і сільських голів.

Для більшої частини номенклатури навчання у вищій завершувало період отримання систематичних знань. Надалі підтримувати рівень освіченості та опановувати актуальну інформацію номенклатура мусила за допомогою університетів марксизму-ленінізму, шкіл партійно-господарського активу, постійнодіючих семінарів тощо. Навчання у таких формах проводилося при регіональних або місцевих партійних комітетах, підтримуючи тонус «сучасності» керівника. Практикувалася і самоосвіта. У брежневський час ділові характеристики обов'язково містили вказівку, що кандидат «працює над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня» або «систематично підвищує

¹³ Там само. Оп. 2. Спр. 390. Арк. 81.

¹⁴ Там само. Оп. 31. Спр. 2629. Арк. 4.

¹⁵ Крупина В. Очільники місцевих органів... С. 91–92.

¹⁶ Крупина В. Между «традицией» и «модернизацией»: украинская номенклатура в 1946–1964 гг. *Pamięć i sprawiedliwość*. Nr 2 (30). 2017. S. 327–330.

свій ідейно-політичний рівень». Керівна номенклатура, переважно очільники регіональних партійних і радянських органів влади та їхні заступники, директори заводів та їхні заступники, віком до 45 років, мала змогу пройти дворічне навчання в Академії народного господарства СРСР або Академії суспільних наук СРСР, що поліпшувало кар'єрні перспективи.

З початку 1970-х рр. показник наявності вищої освіти у керівної регіональної та місцевої номенклатури став наближатися до абсолютної позначки. У 1970 р. усі 119 секретарів обкомів, 1909 секретарів місцевих партійних комітетів (97%) мали вищу освіту¹⁷. У 1971 р. 97% голів місцевих виконкомів мали дипломи про вищу освіту, а у 1973 р. 24 голови облвиконкомів (96%) мали вищу освіту. З поміж останніх незакінчену вищу мав очільник Житомирського облвиконкому В. Кременицький, який закінчив навчання у 1935 р. на 4-у курсі Одеського педагогічного інституту. У 1985 р. всі очільники місцевих і регіональних партійних і радянських органів влади мали вищу освіту.

Досить високі, проте не абсолютні, показники вищої освіти характеризували іншу номенклатуру УРСР у 1970-х р. У 1970 р. зі 102 редакторів, їхніх заступників, відповідальних секретарів та власних кореспондентів республіканських газет вищу освіту мали 88%. Як орган, що формально комплектувався на виборних засадах і складався з представників різних соціальних прошарків, у 1975 р. лише 51% депутатів володіли дипломом про вищу освіту. Через 5 років цей показник зріс до 54%¹⁸.

Говорячи про освітні характеристики номенклатури слід вказати і на присутність на високих посадах осіб з науковими ступенями. Хоча керівна робота не сприяла продовженню наукових пошуків, поглиблені знання з тих чи інших наук могли бути корисними при розробці рішень. Утім, у радянських реаліях політична доцільність брала гору над прагматикою чи наукою.

Різні ешелони влади були по-різному наповнені особами з науковими ступенями, однак останні були майже всюди. Так, у 1965 р. серед усіх секретарів місцевих парткомів були лише три кандидати наук і лише один голова місцевого виконкому рад депутатів трудящих. Серед усіх секретарів обкомів у 1966 р. налічувалося один доктор і 12 кандидатів наук, причому 11 з останніх були «галузевими» секретарями обкомів. У 1975 р. очільник Вінницького облвиконкому В. Кавун мав ступінь кандидата сільськогосподарських наук, а очільники Закарпатського М. Волошук, Львівського Т. Телішевський, Миколаївського М. Куліш та Черкаського М. Липко захистили кандидатські дисертації з економіки. Одночасно 5 кандидатів наук (переважно економічних) працювали першими заступниками голів, а 8 кандидатів наук (історичних, економічних, педагогічних, ветеринарних, технічних) були

¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 18. Арк. 2.

¹⁸ Там само. Оп. 25. Спр. 2385. Арк. 176.

заступниками. Того ж року 10 голів виконкомів місцевих рад мали ступінь кандидата наук. У 1973 р. серед міністрів УРСР перебувало 3 доктори і 4 кандидати наук, тобто кожен п'ятий міністр мав наукові заслуги.

На середину 1980-х рр. наповнюваність органів влади кадрами з науковим бекграундом зросла. Серед 127 усіх секретарів обкомів у 1985 р. налічувалося один доктор і 27 кандидатів наук, причому серед перших секретарів їх було лише 4. Кандидати наук були у більшості областей, а у Львівській та Харківській областях з п'яти секретарів обкомів диплом кандидата наук мали по три. З поміж 25 голів облвиконкомів налічувалося 4 кандидати наук, з поміж 50 їхніх перших заступників — 9, з поміж 69 заступників — 9. З 740 голів місцевих виконкомів налічувалося 1 доктор і 6 кандидатів наук, а серед 699 перших секретарів місцевих парткомів — 19 кандидатів наук, причому серед очільників сільських райкомів — 12.

У 1985 р. серед 455 апаратників ЦК КПУ налічувалося 5 докторів і 83 кандидати наук, або майже 20%¹⁹. Це — кожен третій завідувач відділу, половина перших заступників завідувачів відділами, майже половина консультантів, кожен четвертий інспектор ЦК, кожен одинадцятий інструктор та ін. Відстоюючи професіоналізм апаратників, лектор-міжнародник ЦК КПУ О. Власенко стверджує, «Наявність значної кількості працівників апарату ЦК зі вченими ступенями і науковими званнями (sic!) було ще одним переконливим свідощвом дуже високих вимог до підбору кадрів ЦК»²⁰.

Мотивація здобуття наукового ступеню представниками влади, вочевидь, не в прагненні зробити політичну кар'єру, а була радше супутнім фактором підвищення своєї суб'єктності. Т. Телішевський до переходу на посаду завідувача сільськогосподарського відділу Львівського обкому КПУ вже захистив дисертацію і працював проректором Львівського сільськогосподарського інституту. Майбутній голова Української республіканської ради професійних спілок В. Сологуб став кандидатом технічних наук у 1965 р. на посаді другого секретаря Донецького обкому партії. М. Волощук захистив дисертацію у 1966 р. після навчання в Академії суспільних наук при ЦК КПРС. В. Кавун став кандидатом наук у 1969 р. на посаді голови колгоспу.

Набуття наукових регалій високопосадовцями — відомий факт. При цьому деякі досягали наукових успіхів з використанням адміністративних важелів. Наприклад, доктор економічних наук П. Мірошников допоміг написати дисертацію голові Одеського міськвиконкому В. Шурко.

Неприродність кадрового відбору до радянських і партійних органів влади за політичними критеріями обернулася домінуванням серед керівників випускників навчальних закладів, прямо пов'язаних з сільським господарством (агрономи, зоотехніки, ветлікарі та ін.) або промисловістю (інженери,

¹⁹ Там само. Оп. 67. Спр. 1223. Арк. 1.

²⁰ Власенко А. К. *В. В. Щербицкий и его время: [воспоминания]*. Харьков, 2009. С. 94.

техніки та ін.). У 1965 р. серед очільників місцевих парткомів фахівці сільського господарства склали 17%, а серед голів місцевих виконкомів — 12%; фахівці інженерно-технічного профілю, відповідно 26% і 17%. На поч. 1985 р. ці показники зросли у двічі-тричі і склали, відповідно, фахівці сільського господарства — 34% і 33%; спеціалісти промисловості — 41% і 47%²¹. Серед керівників з іншими спеціальностями вони домінували безумовно.

Чільне місце у 1964 р. займали інженери та фахівці сільського господарства і серед усіх регіональних партійних і радянських керівників — відповідно 14 і 36%²². Через 20 років серед перших секретарів обкомів інженерів налічувалося вже 68%, а спеціалістів сільського господарства — 20%. Склад голів облвиконкомів був збалансованішим — інженерів 44% і спеціалістів сільського господарства 48%.

Інша відносно чисельна категорія облікових спеціальностей — випускники педагогічних вишів та університетів. Їхня питома у розглядувати період навіть зменшилася: у 1965 р. керівники місцевих партійних і радянських органів сумарно склали 14%, а в 1985 р. — 6%²³. Разом серед регіональних керівників партійних і радянських органів влади у 1964 р. вони склали 16%.

Зворотнім боком такої викривленої уваги стала мінімальна присутність на посадах перших осіб власників дипломів інших спеціальностей — лікарів, журналістів, економістів, юристів та ін. Хоча у відносному вимірі за період «застою» їхня присутність серед місцевих керівників зростає більше ніж удвічі (з 4% до 11%), чисельність залишалася низькою. У 1985 р. лише по 2 економісти серед перших секретарів обкомів та голів облвиконкомів розбавляли монополію на владу інженерів і фахівців сільського господарства.

Такі недоліки технократизації управління, недооцінки гуманітарної складової були очевидними ще для сучасників. Пропозиції щодо покращення кадрової роботи, що їх у 1973 р. регіональні парткоми надіслали на запит ЦК КПУ, містили вказівки на доцільність «давати майбутньому спеціалісту необхідний мінімум знань з питань організаторської і виховної роботи з людьми» (Вінницький обком), запровадити для студентів вишів господарсько-економічного спрямування обов'язковий курс з «інженерної педагогіки, соціальної психології, управління» (Дніпропетровський міськом), передбачити при перепідготовці управлінців лекції з педагогіки і психології (Миколаївський обком)²⁴.

Пропозиції щодо покращення роботи у 1985 р. містили, по суті, ті ж самі побажання посилити гуманітарну складову підготовки. Так, Українська

²¹ Крупина В. Очільники місцевих органів... С. 92.

²² Крупина В. Между «традицией» и «модернизацией»... S. 328.

²³ Крупина В. Очільники місцевих органів... С. 92.

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 735. Арк. 3, 14, 77.

республіканська рада професійних спілок (В. Сологуб і В. Сиволоб) вказувала на бажаність вивчення у вишах основ менеджменту. Запровадити у вишах технічного профілю навчальні курси з психології, інженерної педагогіки, наукового управління виробництвом пропонував секретар Ворошиловградського обкому В. Гончаренко. Перший секретар Херсонського обкому А. Гіренко висловлювався за збільшення кількості занять із радянського законодавства, дотримання «соцзаконності», соціально-психологічних аспектів роботи керівника. Необхідність покращення правової підготовки констатували секретар Чернігівського обкому КПУ Н. Нівалов, голова Дніпропетровського міськвиконкому А. Мигдєєв, член ЦК КПУ М. Вороненко та інші²⁵.

Вочевидь, повторюваність та подібність пропозицій про покращення гуманітарної підготовки як у вищій школі загалом, так і в технічних вузах зокрема є свідченням негативних наслідків домінування в органах влади фахівців сільського господарства та промисловості, їхню неспроможність кваліфіковано вирішувати питання, пов'язані з роботою з людьми. Призначення в керівні органи спеціалістів інших наук могло б поліпшити склад органів влади та збалансувати надмірний технократизм їхньої роботи.

Дійсно, освітні показники партійних, радянських та інших високопосадовців покращувалися, як, власне, і рівень освіченості усіх громадян. Однак подекуди слід поставити під сумнів якість цієї освіти, яка здобувалася у тому числі, заочно з відповідними негативними наслідками для її якості. Так, Міністр юстиції УРСР (1970–1990 рр.) В. Зайчук закінчив у 1949 р. заочне відділення юридичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка, обіймаючи під час навчання посади голови Ровенського обласного суду і першого заступника міністра юстиції. Голова Верховного суду УРСР (1970–1993 рр.) О. Якименко у 1949 р. заочно закінчив Київський юридичний інститут, працюючи під час навчання секретарем Печерського райкому КП(б)У м. Києва, перебуваючи слухачем РПШ при ЦК КП(б)У і народним суддею Радянського району м. Києва. На нашу думку, високий статус посади здобувача освіти не сприяв вимогливості щодо них.

Про небачене сприяння високопосадовцям в отриманні заочної освіти яскраво свідчить навчальна траєкторія колишнього першого секретаря Донецького міськкому партії А. Кубишкіна. У 1950 р. він екстерном вступив на історичний факультет Донецького педагогічного інституту, а в 1952 р. за заявою був переведений на стаціонар. За час навчання на стаціонарі А. Кубишкіну, як свідчить його трудова книжка, вдавалося паралельно працювати гірничим майстром на шахті, помічником начальника гірничого цеху, викладачем і завідувачем вечірнього відділення Донецького гірничого технікуму. У 1962 р. як секретар Калінінського райкому партії м. Донецьк він написав заяву про зарахування його на другий курс загальнонаукового

²⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 814. Арк. 16, 24, 76.

факультету Донецького педінституту. Наступного дня після переведення на третій курс він перевівся у політехнічний інститут, за півтора роки навчання в якому він спромігся здати 58 іспитів і заліків, 30 контрольних робіт, пройти переддипломну практику, захистити диплом на «відмінно» у спеціально для нього створеній Державній екзаменаційній комісії. Як не дивно, такому успішному поступу в навчанні зовсім «не заважала» інтенсивна діяльність як другого секретаря міськкому партії. Зрештою, А. Кубишкін «глибоко визнав свої помилки, дає їм правильну оцінку» тому, попри підстави для партійного стягнення, він був звільнений «за власною заявою». У 1974 р. А. Кубишкін працював асистентом кафедри шахтного будівництва Донецького політехнічного інституту²⁶. Вочевидь, що переміщення з одного вишу до іншого, як і здача сесій, відбувалися з порушенням різних нормативно-правових актів, що стали можливими завдяки адміністративному впливові. Тобто якість заочної освіти високопосадовців можна поставити під сумнів.

Дещо повільніше відбувалося покращення формальних характеристик освіти у керівників підприємств промисловості та будівництва, де на 1974 р. лише 90% директорів підприємств провідних галузей та 72% керівників будівельних організацій мали вищу освіту²⁷. На поч. 1970-х рр. середня загальна освіта не стала перешкодою для керівництва Прилуцьким заводом «Сільгоспмаш» Чернігівської області І. Селюхом, Тульчинським м'ясокомбінатом — Д. Богачем та ін. Директор Бердичівського шкіряно-взуттєвого комбінату З. Сидоренко узагалі мав незакінчену середню освіту. Утім, освіта була важливим, але далеко не основним критерієм кадрового відбору, адже пріоритетом була лояльність та виконавська дисципліна.

Вікові характеристики очільників партійних і радянських органів влади упродовж розглядуваного періоду змінювалися в одному напрямі — колективне старіння. Ця тенденція була властива як на місцевому, так і на регіональному рівні. Так, якщо у 1965 р. перші секретарі місцевих парткомів були збалансованою групою керівників з незначним домінуванням 41–45-річних (31%) та майже такою ж кількістю 36–40-річних (30%), то у 1985 р. найбільше налічувалося осіб 46–50-річного віку (43%), зі значним збільшенням розриву з найближчою обліковою групою — 41–45 рр. (25%)²⁸.

Дещо молодшими виглядали усі секретарі місцевих партійних комітетів, серед яких у 1971 р. було 45% осіб віком до 40 років, причому серед других секретарів таких було 55%²⁹. Утім, середній вік як усіх секретарів місцевих парткомів, так і перших збільшувався однаково, складаючи відповідно у 1976 і 1984 рр.: 42 і 44 рр. та 45 і 47 рр.³⁰

²⁶ Там само. Оп. 32. Спр. 868. Арк. 19–23.

²⁷ Там само. Арк. 1.

²⁸ Крупина В. Очільники місцевих органів... С. 89.

²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 373. Арк. 12.

³⁰ Там само. Спр. 2115. Арк. 39.

Більш збалансованого вигляду у 1985 р. порівняно з 1965 р. набула група керівників місцевих виконкомів. Якщо спочатку серед них домінували 41–45 річні (33%), а слідом розташовувалися 36–40-річні (26%), то через 20 років домінували 46–50-річні (34%), слідом йшли 41–45-річні (33%)³¹. Їхній середній вік у 1985 р. складав 46,5 років³².

Наприкінці 1964 р. серед 50 перших секретарів обкомів і голів облвиконкомів 28% складали 46–50-річні, 26% — 51–55-річні³³. Надалі при збереженні тенденції підвищення віку керівники обкомів на кінець розглядуваного періоду виявилися назагал старішими, аніж очільники облвиконкомів. Так, серед перших секретарів обкомів на початку 1985 р. найбільше налічувалося 46–50-річних (32%), на другому місці йшли 56–60-річні (28%), а 51–55 і понад 60-річних було по 20%. При цьому їхній середній вік складав 55 років³⁴. Серед голів облвиконкомів найбільше було 46–50-річних (36%), далі йшла група 51–55-річних (32%), 56–60-річні (24%) та ін.³⁵ Їхній середній вік складав 51,6 р. Понад 60 років за плечами мали перший секретар Запорізького обкому КПУ М. Всеволожський (67 р.), Хмельницького — Т. Лісовий (61 р.), Черкаського — І. Лутак (65 р.).

Загалом, у вікових характеристиках керівних кадрів влада дотримувалася принципу «правильне поєднання досвідчених і молодих працівників». Серед очільників партійних і радянських органів влади були як одні, так і інші, проте балансу між ними не було. У добу В. Щербицького було зроблено ставку на досвід, тож відбувалося колективне «старіння кадрів».

Тенденція до зростання вікових показників мала місце і серед депутатів. У народних обранців 1975 року розрив між віковими категоріями був помірним, а склад збалансованим. Домінували особи віком 40–49 рр. (33%). Обрані у 1980 р. депутати мали переважно 50 і більше років (38%), тоді як депутати молодшого віку свою чисельність скоротили на 3–8%³⁶.

Показники тривалості партійного стажу, що також належали до чільних характеристик номенклатурника, у розглядуваний період змінилися не суттєво. Відбувалася послідовна, проте в різних групах неоднакова за швидкістю, зміна облікових груп.

На місцевому рівні відбувалася закономірна зміна груп обліку, коли замість членів партії з 1935–1945 та 1946–1955 рр. прийшли, відповідно, з 1956–1965 і 1966–1975 рр.³⁷ Тобто серед очільників місцевих органів

³¹ Крупина В. Очільники місцевих органів... С. 89.

³² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 67. Спр. 1247. Арк. 178.

³³ Крупина В. Между «традицией» и «модернизацией»... С. 325.

³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 67. Спр. 1243. Арк. 74.

³⁵ Там само. Спр. 1247. Арк. 1.

³⁶ Там само. Оп. 25. Спр. 2385. Арк. 176.

³⁷ Крупина В. Очільники місцевих органів... С. 90.

партійної і радянської влади зберігся щонайменше 20-річний період членства у КПУ перед призначенням на керівну посаду.

Не можна погодитися з твердженням авторів колективної монографії про політичний портрет В. Щербицького, які, вказуючи, що з 1972 по 1989 рр. у 25 обкомах УРСР змінилося 76 перших секретарів, висновують: «На відміну від Політбюро ЦК КПРС, ні кадрового застою, ані засилля геронтократії в українських “верхах” не було»³⁸. За даними В. Буренкова, у перший рік свого секретарювання В. Щербицький змістив 10 перших секретарів обкомів³⁹. Загалом, як зазначає дослідниця Ю. Кузьменко, упродовж 1972–1985 рр. змінилося 35 перших секретарів обкомів КПУ⁴⁰. Ураховуючи зростання кількості ротаций з початком перебудови, виявиться, що з 76 лише 31 ротація перших секретарів відбулася за 15 років, тобто по дві щороку.

За період «застою» зростала середня тривалість перебування на посаді перших секретарів. Для очільників регіональних партійних комітетів з 1976 по 1984 рр. вона виросла з 5,4 до 6,1 років, а для очільників місцевих — з 4,4 до 5,6 р.⁴¹ У добу В. Щербицького рекордсменами тривалості перебування на посадах перших секретарів обкомів КПУ були М. Всеволожський — Запорізького, 1966–1985 рр., І. Лутак — Черкаського, 1976–1988 рр., І. Мозговий — Ровенського, 1966–1972 і Херсонського, 1972–1980 рр., В. Цибулько — Київського, 1970–1985 рр., І. Ярковий — Тернопільського, 1968–1983 рр. Довголітніми керівниками облвиконкомів були: Донецького — Д. Гридасов, 1964–1982 рр., Житомирського — В. Кременицький, 1964–1982 рр., Тернопільського — І. Ільш, 1971–1982 рр., Херсонського — Д. Проценко, 1969–1978 рр.

Таким чином, упродовж зазначеного періоду соціальні характеристики номенклатури змінилися. За формальними ознаками вона стала більш освіченою і досвідченою, краще політично загартованою. Ці процеси були суголосні змінам у суспільстві, що оговталось від руйнівних наслідків Другої світової війни і підвищувало свій потенціал. Як і раніше, влада мала чоловіче обличчя, а заклики до покращення гендерного балансу залишалися нереалізованими. Національний склад керівних кадрів наближався до національного складу населення УРСР, щоправда вони мали подвійну лояльність, де радянський патріотизм брав гору над національними сентиментами. За зовнішніми ознаками партійних і радянських регіональних і місцевих керівників,

³⁸ Щербицький Володимир Васильович. *Політичний портрет на фоні епохи*. Київ, 2018. С. 174–175.

³⁹ Буренков В. М. *Дніпропетровський клан серед політичних еліт УРСР та СРСР (кінець 1920-х — початок 1990-х рр.)*: монографія. Запоріжжя, 2020. С. 158.

⁴⁰ Кузьменко Ю. В. *Партійно-радянська номенклатура в умовах суспільно-політичних трансформацій в Українській РСР (1985–1991 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2012. С. 60.

⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2115. Арк. 44–45.

очільників міністерств і відомств влада справді була народною, її здійснювали кращі представники суспільства. Однак, сама конструкція влади, критерії кадрового добору перетворювали низку характеристик на формальність. Номенклатурний принцип комплектування передбачав призначення керівників при їхній позірній виборності. Так само і звільнення відбувалося лише після погодження з керівними партійними органами, тобто з украй суб'єктивних міркувань. Політична лояльність залишалася головним критерієм кадрового добору, який легко обнулював важливе значення освіти, досвіду, практичних здібностей тощо.

§ 2. Закон vs статус: зловживання владою номенклатурою

Законодавство закріплює певну систему норм, правил поведінки, що є актуальними для певного суспільства, та встановлює покарання за їх порушення. У залежності від виду правопорушення та ступеню його тяжкості передбачаються покарання різної міри — від штрафу чи примусових робіт до ув'язнення чи навіть смертної кари. Законодавство країни як набір кодифікованих юридичних норм формує бажаний взірець поведінки, проте його нормотворча функція не є абсолютною, адже суспільство функціонує також за нормами звичаєвого права, що не завжди є кодифікованим. Попри чіткі визначення правопорушень і суворе покарання за порушення закону в кожному суспільстві мають місце відступи від дотримання встановлених вимог.

Специфіка правової системи Радянського Союзу полягала в значному впливові комуністичної ідеології. Остання наповнила право нормами, що відступали від визнаних демократичних засад поваги до прав людини, невтручання держави в сімейні відносини, захисту приватності, справедливості покарання тощо. Законодавчі норми могли де-факто коригуватися партійними рішеннями, що актуалізували чи «затіняли» ті чи інші вимоги. Радянська правова система являла собою гібрид кодифікованого права і комуністичних установок.

Комунізм як ідеологія та суспільний лад передбачав формування суспільства рівних громадян. Формально так мало бути і в Радянському Союзі, що в 1960-х–1980-х рр. через «розвинений соціалізм» як останній етап перед комунізмом нібито наближався до омріяного «світлого майбутнього». Утім, практика життя засвідчила існування особливого правового становища номенклатури як керівного прошарку держави.

У радянські часи образ влади, її очільників старанно підтримувався як позитивний. Поодинокі свідчення про проступки високопосадовців та їх суворе покарання, що проникали в публічний простір, виступали радше як винятки, що мали підкреслювати рішучість влади в очищенні апарату управління від негідних осіб. В останні десятиліття оприлюднено чимало фактів, що вказують на далеко непоодинокі приклади проступків, проти-

правної поведінки високопосадовців⁴². Наукове завдання сьогодні — класифікація, узагальнення, визначення причин і особливостей розслідування протиправних дій номенклатури, застосування покарань щодо високопосадовців.

Особливістю періоду, що увійшов до історіографії як період «застою», є доволі значний розмах протиправної поведінки номенклатури, порушення законності та статутних норм КПРС. «Ми вважаємо, — заявив 19 лютого 1974 р. перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, — що важливішого завдання нині, аніж припинити масові крадіжки, зловживання, хабарництво, немає у нас»⁴³. Це був діагноз цілому суспільству. На нашу думку, такому розмахові негативних явищ сприяли, по перше, послаблення після XX з'їзду КПРС ступеню репресивності радянського тоталітаризму. По друге, ініціативи М. Хрущова у кадровій сфері, що породжували в номенклатури невпевненість у завтрашньому дні, після його усунення від влади надзвичайно актуалізували фактор стабільності кадрів. Толерування кадрів задля збереження стабільності цілої системи оберталось поблажливістю до них у питанні дотримання законності.

Поведінка радянських високопосадовців регулювалася як стандартним набором формальних законів, правил, кодексів, чинним для всіх громадян, так і неформальним кодексом поведінки та партійним статутом. Нормотворчі межі двох останніх були нечіткими, розмитими і передбачали суб'єктивне визначення норм і девіацій. Зокрема, «Моральний кодекс будівника комунізму», що входив до Статуту КПРС 1961 р., передбачав «простоту і скромність у суспільному і приватному житті»⁴⁴. Дотримувати їх в офіційній діяльності (суспільному житті) було непросто, а в приватному житті тим більше. Останнє було більш утаємниченим від пересічного ока, тому побутова розкіш фактично не каралася, якщо вона не виходила за певні рамки. Так, завідувач кафедри політекономії К. Донецького державного університету у 1976 р. отримав сувору партійну догану за придбання другого легкового автомобіля⁴⁵. Натомість публічна сфера перебувала на виду, утім могла прикриватися службовою необхідністю. Відомий партійний і державний діяч О. Ляшко свідчив про І. Сеніна, який як кандидат у депутати до Верховної ради 1950-х–1960-х рр. «на зустрічі з виборцями прибував з особливим шиком, як правило, окремим вагоном, що не дозволяв собі ніхто

⁴² Див.: *Історія державної служби в Україні: у 5 т.* Т. 5: Документи і матеріали. Кн. 1. 1914–1991. Київ, 2009. 824 с.

⁴³ ЦДАГО України. Ф. . Оп. 2. Спр. 115. Арк. 144.

⁴⁴ *XXII съезд Коммунистической Партии Советского Союза.* 17–31 октября 1961 года. Стенографический отчет: Т. 3. Москва, 1962. С. 353.

⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 1130. Арк. 19.

з членів Президії ЦК, окрім першого секретаря»⁴⁶. Ця поведінка могла трактуватися як порушення статутних норм, але протиправною не була.

Арбітрами долі високопосадовців, що обвинувачувалися у порушеннях певних вимог, виступали керівники партійних органів локального, регіонального або центрального рівня. Найгучніші проступки номенклатури розглядали союзний Комітет партійного контролю при ЦК КПРС або республіканська Партійна комісія при ЦК КПУ.

Для виявлення порушень існуючого законодавства працювали численні органи. Окрім власне МВС та КДБ, практично кожне міністерство, відомство мало власний контрольний (контрольно-ревізійний) апарат, спрямований на забезпечення дисципліни та виявлення порушень. На дотримання законності спрямовував свою діяльність Комітет народного контролю (до 1957 р. — Міністерство). У 1980 р. його співробітники долучилися до понад 50 тис. перевірок і рейдів, а до відповідальності за «зловживання службовим становищем, бюрократизм і тяганину» були притягнуто 2954 особи⁴⁷.

Комісії партійного контролю слідували за дотриманням комуністами вимог статуту КПРС, долучалися до перевірки звернень громадян. Обсяг їхньої роботи був досить значний. Так, у 1968 р. партійні комісії райкомів, міськкомів, обкомів і ЦК КПУ опрацювали понад 11 600 листів і заяв, розглянули 48 550 «персональних справ» комуністів-порушників. Для 9586 осіб ця процедура закінчилася виключенням з лав партії⁴⁸. Органи народного контролю Дніпропетровської області за 1976–1978рр. виявили розтрат, нестач і крадіжок на суму 922 тис. рублів і притягнули до відповідальності 8,9 тис. осіб⁴⁹. Утім, об'єктами розгляду комісій були не лише високопосадовці, а всі члени партії, а приводом для розгляду персональної справи могли бути й такі підстави, як «недостойна поведінка в побуті, пияцтво і хуліганство».

Попри значну кількість контрольно-ревізійних органів та значний масштаб їхньої роботи ми не схильні вважати, що були виявлені усі порушення. Причини, що породжували протиправні учинки, не зникали самостійно, адже були притаманні радянській системі загалом. Бідність, безгосподарність, дефіцити, спокуси «комфорту» чинили свій деструктивний вплив на суспільство упродовж тривалого часу і швидкому «лікуванню» не піддавалися. Окрім покращення методів контролю та виявлення порушень, «удосконалювалися» також і способи зловживань та приховування їхніх слідів. Як констатувала 30 червня 1969 р. на нараді працівників партійних комісій КПУ голова Київської міської парткомісії Є. Пермінова, «Дуже багато проходить

⁴⁶ Ляшко А. П. *Груз пам'яті: Трилогія: Воспоминания*. Кн. 3. Ч. 1: На ступенях влади. Київ, 2001. С. 26.

⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 1473. Арк. 8, 18.

⁴⁸ Там само. Оп. 31. Спр. 3637. Арк. 2, 7.

⁴⁹ Там само. Оп. 32. Спр. 1556. Арк. 68.

матеріалів, пов'язаних з розбазарюванням державного майна, але коли б таку справу не вів, завжди всі фінансові документи перебувають в ажурі. Нині так розкрадається соціалістичне майно, що й не залишають за собою документів»⁵⁰.

Інший спосіб виявлення правопорушень високопосадовців — це «сигнали», звернення громадян у партійні та радянські органи влади, що ставали підставою для проведення перевірок і розслідувань. Як вказує Я. Журавльов, серед десятків тисяч звернень до ЦК КПУ у період «застою» щорічно анонімки складали 10–15%, а їхній основний зміст полягав у скаргах на керівників⁵¹. Так, наприклад, у 1973 — на поч. 1974 рр. у відділ будівництва і міського господарства ЦК КПУ надійшло понад 40 анонімних листів, в яких викривалися факти nepотизму, зловживання службовим становищем, хабарництво у міністерстві промисловості будівельних матеріалів УРСР. Перевірки підтвердили «значну частину фактів»⁵². Кількість звернень зі скаргами на керівництво набагато поступалась зверненням з житлових питань, утім, перевищувала кількість звернень з проханням надати матеріальну допомогу.

«Інформуючи найвищий орган державної влади про свої досягнення, трудящі нерідко звертають увагу на недоліки, наводячи факти безгосподарності, порушень державної і виробничої дисципліни, законодавства про працю, скаржаться на неправильну поведінку та зловживання окремих керівних осіб», — констатував значну увагу громадян до протиправності голова президії Верховної ради УРСР О. Ватченко в інформації до ЦК КПУ 31 березня 1977 р. За його даними, упродовж 1975 — на поч. 1977 р. президія отримала 500 таких «скарг і повідомлень», у тому числі 135 — про безгосподарність у колгоспах, 121 — грубощі керівників колгоспів, 120 — порушення соціалістичної законності на підприємствах та ін.⁵³ Саме за таким зверненням працівників Гайсинського маслосирзаводу Вінницької області було викрито зловживання державним автотранспортом, безоплатне використання продукції підприємства, незаконне використання підлеглих на будівництві власного будинку головним інженером заводу К.

Скарга працівників управління «Київметалопостачзбут» у Київський міськком КПУ на поч. 1980-х рр. дозволила виявити, що заступник начальника цього управління П. незаконно отримав земельну ділянку на території Русанівських садів, де збудував двоповерховий будиночок, позачергово придбав автомобіль «Москвич», вдавався до приписок тощо⁵⁴.

⁵⁰ Там само. Оп. 31. Спр. 3816. Арк. 149.

⁵¹ Журавльов Я. О. *Відображення радянської дійсності у зверненнях громадян до ЦК КП України (друга половина 1960-х — перша половина 1980-х рр.)*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2019. С. 72, 239.

⁵² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 868. Арк. 31.

⁵³ Там само. Спр. 1259. Арк. 2.

⁵⁴ Там само. Спр. 1934. Арк. 131–133.

Зловживання посадою номенклатурниками відбувалися в найрізноманітніших галузях: від освіти, здоров'я, спорту до економіки і будівництва. Не була позбавлена випадків порушення законів і правоохоронна галузь, хоча саме їй належало б бути взірцем дотримання норм закону. До кримінальної відповідальності був притягнутий помічник прокурора м. Полтави Ш., затриманий 30 грудня 1963 р. при отриманні хабаря⁵⁵.

Основний вид протиправної поведінки номенклатури — це посадові зловживання. Якщо окремі пересічні громадяни часом вдавалися до убивств, грабунків тощо, то високопосадовці на такі тяжкі або відверті злочини не йшли. Прагнення розв'язати матеріальну скруту було рушієм частих крадіжок пересічних громадян. Маючи гарантовано добрий рівень добробуту, номенклатура вдавалася до «вишуканих» злочинів, краще продуманих, без видимих тяжких наслідків.

Виділяємо такі види зловживань владою номенклатурою:

– матеріальні побори з підлеглих організацій, установ, підприємств. Досить часто вони відбувалися з колгоспів і радгоспів, що виступали «продовольчими» донорами для проведення заходів районним і обласним партійним і радянським керівництвом. Перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельніков у 1950 р. обвинувачував у цьому секретаря Кіровського райкому партії м. Дніпропетровська Л.⁵⁶ Перший секретар Шполянського райкому партії Черкаської області С. у 1967 р. проводив банкети і прийоми за рахунок колгоспів. Перший секретар Бориспільського міськкому КПУ А. безкоштовно забезпечувався продукцією місцевого промислового комбінату, не завжди оплачував товари з магазину⁵⁷.

– Сприяння в отриманні матеріальних благ і послуг рідним, колегам тощо. Висока посада дозволяла отримати власне житло, покращити умови проживання або ж посприяти комусь у розв'язанні житлової проблеми. У 1963–1964 рр. у міністерстві виробництва та заготівель сільськогосподарських продуктів 20% службового житла надано з порушенням існуючих правил, тобто безпідставно⁵⁸. В Одесі заступник голови міськвиконкому в 1971 р. був причетний до хабарництва у справі розподілу квартир⁵⁹. Як констатувала постанова секретаріату ЦК КПУ від 10 серпня 1979 р., заступник міністра Н «сприяв поліпшенню житлових умов сестрі і дочці», «самовільно почав освоювати земельну ділянку під будівництво загородніх дач у радгоспі “Деснянський”» Київської області, «придбав поза чергою

⁵⁵ Там само. Оп. 24. Спр. 5924. Арк. 33.

⁵⁶ Там само. Спр. 751. Арк. 27.

⁵⁷ Стешіц О. Взаємини партійно-державної номенклатури і суспільних мас в українській РСР у 1965–1985 рр. *Сіверянський літопис*. 2015. № 4. С. 213.

⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 2767. Арк. 46.

⁵⁹ Петро Шелест: *«Справжній суд історії ще попереду»*. Спогади, щоденники, документи, матеріали. За ред. Ю. Шаповала. Київ, 2003. С. 354.

легкові автомобілі для особистого користування» тощо⁶⁰. Склад порушників житлового законодавства в м. Євпаторія Кримської області, встановлений Комітетом партійного контролю ЦК КПРС у 1979 р., включав голову міськвиконкому, його двох заступників, завідувача житловим відділом міськвиконкому та головного архітектора міста, начальника відділу капітального будівництва, інших високопосадовців⁶¹.

– Покровительство рідним і близьким у просуванні кар'єрними сходами. Такі порушення сприймалися як відносно м'які, розцінювалися радше як компрометація або порушення принципів кадрової роботи. Деякі високопосадовці міністерства промисловості будівельних матеріалів УРСР посприяли своїм дружинам та іншим родичам, які часто не мали спеціальної освіти чи досвіду роботи в промисловості, посісти інженерно-технічні та керівні посади в міністерстві. Завідувач кафедри політекономії Донецького державного університету К. у 1976 р. допустив «нескромність при організації іспитів доньки в аспірантуру», сприяв їй в отриманні кооперативної квартири. Завідувач кафедри філософії того ж університету А. на поч. 1970-х рр. «добився» направлення у цільову аспірантуру Московського державного університету своєї дружини, «незаконно» отримав 4-кімнатну квартиру⁶². При цьому місцеві партійні комітети зволікали з застосуванням заходів щодо К. і А. задля усунення негативних наслідків по аспірантурі та 4-х кімнатній квартирі.

– Порушення фінансової дисципліни, маніпуляції зі звітністю. Поєднання адміністративної влади і матеріальних та фінансових ресурсів в одних руках породжувало спокуси для керівників використати їх на власну користь. За даними перевірки Міністерства фінансів восени 1971 р., «на 12 з 19 перевірених підприємств Міністерства промисловості будівельних матеріалів УРСР безпідставно виплачено премій на суму 80 тис. руб. в основному через викривлення звітних даних і приписки»⁶³. І. Лутак, А. Іващенко та Г. Павленко тоді ж інформували першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, що «керівні працівники низки підприємств і організацій отримують за рік премій у розмірі 8–13 окладів, однак з боку деяких міністерств і відомств не вживаються необхідні заходи з усунення подібного роду недоліків і порушень»⁶⁴. Контрольно-ревізійний апарат Міністерства фінансів у 1982 р. провів 21 182 ревізії і перевірки, у 1983 р. — 21 214, у 1984 р. — 21 720⁶⁵. Їхні підсумки були невтішними — ревізори і перевіряльники щороку конста-

⁶⁰ *Історія державної служби в Україні: у 5 т. Т. 5: Документи і матеріали. Кн. 1...* С. 646.

⁶¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 1934. Арк. 8–10.

⁶² Там само. Спр. 1130. Арк. 19.

⁶³ Там само. Оп. 25. Спр. 550. Арк. 76.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. Оп. 32. Спр. 2071. Арк. 43; спр. 2267. Арк. 3.

тували незаконне використання коштів на суму 20–30 млн. рублів, при цьому найпоширеніше порушення — «незаконні виплати заробітної плати і премій», що складала майже 25% усіх незаконних витрат. Зрозуміло, що ці дії були б неможливими без схвалення (підпису) головного бухгалтера і керівника, які в такий спосіб не лише заслужено винагороджували, але й могли неформально завойовувати чиюсь лояльність.

Латати дірки нестач унаслідок зловживань вдавалося за допомогою «приписок» — практики маніпуляцій статистичними даними, що з хрущовських часів широко увійшла в побут «матеріально-відповідальних осіб». Вони набули такого масштабу, що 7 серпня 1979 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про посилення боротьби з рішучого запобігання і викоріненню фактів озокамилювання і приписок», а 10 жовтня 1980 р. ЦК КПУ ухвалив спеціальну постанову «Про недоліки в організації виконання постанов ЦК КПРС і ЦК Компартії України про посилення боротьби з фактами озокамилювання і приписок». Якщо у 1979 р. прокурори республіки висунули 435 позовів про відшкодування 44437 руб. збитків, спричинених приписками, то у 1980 р. — 654 позови на суму понад 1 млн руб⁶⁶.

— Зловживання службовим автотранспортом. Автомобіль, поряд з нерухомістю, виступав однією з найбільших матеріальних цінностей у житті номенклатури і радянської людини. Він підкреслював високий статус та надавав комфорту під час переміщень. Обмежена кількість легкових автівок в «особистому володінні» оберталася використанням службового автомобіля у приватних цілях. Наприклад, 12 серпня 1979 р. начальник міжрайонного ремонтно-будівельного управління Міністерства побутового обслуговування Д. використав службовий ГАЗ-53 для поїздки на весілля з Житомирської до Вінницької області⁶⁷. ЦК КПРС у 1959 р., а Рада міністрів СРСР у 1981 р. ухвалювали рішення про скорочення автопарків радянських і партійних органів та передачу «надлишків» на потреби господарських та інших організацій. Проте ці спроби обмежити надмірні витрати на використання автотранспорту були малоефективними. Позбавлені службових автівок керівники підприємств і організацій пересувалися на таксі, чим зовсім не здешевлювали управлінські витрати. Лише у Києві в 1979 р. понад 200 автівок таксі обслуговували підприємства й організації, а не населення. Номенклатура вдавалася до маніпуляцій та хитрощів заради збереження комфорту. Перевірка Державного комітету цін УРСР та Партійної комісії при ЦК КПУ у 1979 р. встановила, що лише по 19 перевіреним підприємствам на оренду і утримання легкових автомобілів було перевитрачено 390 тис. руб., що відображалися як виробничі витрати⁶⁸. У 1981 р. Міністерству житлово-комунального господарства виділялося коштів на утри-

⁶⁶ Там само. Оп. 10. Спр. 3861. Арк. 152.

⁶⁷ Там само. Оп. 32. Спр. 1556. Арк. 155.

⁶⁸ Там само. Оп. 25. Спр. 2121. Арк. 11.

мання 818 легкових автомобілів, за даними міністерства воно володіло 1120, а за інформацією державної автомобільної інспекції їх налічувалося 2289 одиниць⁶⁹. За наявності регулярного сполучення громадським транспортом керівні особи цього міністерства за майже два роки протиправно здійснювали відрядження у Вінницьку, Полтавську, Сумську та Хмельницьку області. У 1979 р. «лідерами» за зловживаннями, пов'язаними з нецільовим використанням автотранспорту, маніпуляціями з документами про автотранспорт, відхиленнями від «дорожнього листа» маршруту, були українські колгоспи та республіканське міністерство транспорту⁷⁰.

Заперечуючи міф про суцільну корумпованість управлінців, російський дослідник О. Шубін диференціює їх за ставленням до «мзди» на три групи. «Пуритани» підтримували «очищення» соціалізму від корупції та «дрібно-буржуазності», прагнучи «зберегти за бюрократією колективну власність — державне господарство». «Консерватори» жили за правилом «живеш сам — дай жити іншому» і протидіяли змінам, отримуючи дохід від підконтрольних ділянок. Нарешті, «реформісти» поділяли прагматизм «консерваторів» і прагнення часткових змін «пуритан», які прагнули подолати відчуження від власності, проте кон'юнктурно балансували між реформізмом «пуритан» і прагматичною лояльністю «консерваторів»⁷¹.

Керівний склад органів влади, перш за все партійних, мав подвійний захист перед правоохоронними органами. По перше, від покарання комуніста захищав партквиток. Стаття 12 Статуту КПРС запроваджувала, що у разі вчинення членом партії кримінальних дій «він виключається з партії і притягається до відповідальності згідно з Законом»⁷². Така послідовність дій — спочатку позбавлення партквитка, а потім відповідальність — чітко дотримувалася на практиці, що перетворювало партквиток на своєрідний імунітет від покарання. По друге, «перевірка чи розробка» члена партії з боку працівників КДБ допускалася лише за згоди обкому і вище.

Власне, посадові зловживання не були пов'язані з відвертими кримінальними діями на кшталт убивств чи пограбувань, тобто були відносно м'яким суспільним злом. Утім, за своїми масштабом і наслідками (використання влади, ресурсів на власну користь завдавали збитків суспільним інтересам) вони завдавали не меншої шкоди, адже послаблювали потенціал суспільства.

Протиправна поведінка номенклатури завдавала репутаційних втрат всій системі. У міру ілюзорного наближення до «світлого майбутнього» проступки високопосадовців руйнували образ влади справді народної, її моно-

⁶⁹ Там само. Оп. 32. Спр. 1794. Арк. 2.

⁷⁰ Там само. Спр. 1556. Арк. 157.

⁷¹ Шубін А. В условиях мирной жизни: 1946–1984 гг. *История Коммунистической партии Советского Союза*. Москва, 2013. С. 332–333.

⁷² XXII съезд Коммунистической Партии Советского Союза... С. 342.

літності з суспільством, що вона самовіддано і безкорисливо служить інтересам його інтересам. Як інформували ЦК КПУ інспектори, що перевіряли у 1968 р. анонімного листа зі Шполи Черкаської області про зловживання першого секретаря Шполянського райкому КПУ Черкаської області С., «У результаті завдано серйозної шкоди правильному вихованню керівних кадрів району, створилась обстановка кругової поруки і безкарності за розтринькування колгоспних коштів, що породжує законне обурення багатьох комуністів і безпартійних»⁷³. «Негідна» поведінка, хоча й не завжди протиправна, теж могла спричинити звільнення. Наприклад, наприкінці 1950-х рр. були «суворо покарані в партійному порядку і зняті з роботи за недостойну поведінку» (пиятика) начальники Херсонського обласного управління сільського господарства та управління радгоспів⁷⁴. Боротьба за створення ідеального суспільства та формування «радянської людини» виявилася не такою результативною, а ставка на громадський осуд чи загрозу ексکورпорації номенклатурника не справляли належного впливу. «Визнання і засудження своєї провини», обіцянки «в практичній роботі виправдати високе звання комуніста» нерідко слугували політичною індульгенцією винному номенклатурнику, який, зрештою, міг написати заяву про звільнення «за власним бажанням».

Оскільки порушення високопосадовців зазвичай не торкалися відвертих кримінальних дій, то і покарання зазвичай було відповідним. Догана, суворогана із занесенням до облікової картки, відшкодування завданих збитків, звільнення з роботи чи виключення з лав КППС є відносно м'яким покаранням у порівнянні з позбавленням волі чи смертною карою. Завдяки перетворенню номенклатури посад в номенклатуру осіб в опального номенклатурника були високі шанси залишитися в середовищі «обраних», хоча й з потенційним пониженням статусу.

Досвідчений управлінець, згодом — очільник Ради міністрів УРСР В. Масол свідчив, що в УРСР, «особливо в перші роки перебування Щербицького на посаді Першого секретаря ЦК Компартії, суворо присікалися зловживання, що їх вчиняли керівні працівники, використання ними службового становища в особистих, корисливих цілях. Особи, які незаконно або позачергово отримали квартири, або купили дефіцитні товари, скомпрометували негідною поведінкою, рішуче знімалися із займаних посад, виключались із партії»⁷⁵. Обвинувачений у поборах секретар Кіровського міськрайкому партії м. Дніпропетровська Л. був знятий з посади після втручання ЦК⁷⁶. Був звільнений і позбувся партквитка вже згадуваний головний інженер Гайсинського маслосирзаводу заводу К. Викритий на зловживаннях

⁷³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 7. Арк. 6.

⁷⁴ Там само. Оп. 24. Спр. 5308. Арк. 4.

⁷⁵ Масол В. А. *Упущенный шанс*. Київ, 1993. С. 18–19.

⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 751. Арк. 27.

начальник управління «Київметалопостачзбут» П. хоча й втратив посаду, втім карна справ проти нього була закрита. «Каяття» дозволило партійній комісії при ЦК КПУ у 1972 р. обмежитися щодо заступника міністра, винного у використанні службового становища при підготовці кандидатської дисертації, «оголошенням догани із занесенням до облікової картки»⁷⁷. Інший заступник міністра у 1975 р. за аналогічне порушення був звільнений з посади із суворою доганою із занесенням до облікової картки⁷⁸. Органи народного контролю Дніпропетровської області за 1976–1978 рр. притягнули до відповідальності 8,9 тис. «посадових осіб», 119 з яких позбулися посади⁷⁹. Суворою доганою із занесенням до облікової картки з попередженням про суворішу відповідальність у разі повторення у 1979 р. обійшовся заступник міністра за поліпшення житлових умов сестрі і доньці, самовільне освоєння ділянки для будівництва дачі⁸⁰. Голова міськвиконкому м. Євпаторія та два його заступники, викриті у 1979 р. на порушенні порядку розподілу житла, були покарані суворою доганою та не рекомендацією на керівну посаду в майбутньому, тоді як головний архітектор м. Євпаторія та начальник відділу капітального будівництва міста позбулися посади⁸¹. Догана і грошові стягнення задля відшкодування збитків були накладені на винних у зловживанні службовим автотранспортом працівників Міністерства житлово-комунального господарства. За приписки на суму 909 120 руб. директор Харківського заводу контрольно-вимірювальних пристроїв С. та його заступник Х. були засуджені до 10 років позбавлення волі кожен, а головний бухгалтер — до 7 років. Завідувач кафедри політекономії Донецького університету К. звільнений бюро обкому «як такий, що втратив моральне право керувати кафедрою», а завідувач кафедри філософії того ж вишу був звільнений на підставі власної заяви⁸².

Таким чином, протиправна поведінка номенклатури у 1960-х–1980-х рр. проявлялася у різних сферах. Найчастіше порушення були пов'язані з нерухомістю та автомобілями й відбувалися заради створення комфортних умов життя і діяльності собі, рідним, підлеглим. Попри значний розмах таких протиправних дій, шкода від яких обчислювалася десятками чи сотнями тисяч рублів, досить часто покарання було м'яким. Факти, подекуди достатні для відкриття кримінальних справ, розглядалися у партійному порядку і максимум, що загрожувало винному — це догана, втрата партквитка або звільнення з посади. Проте процес перетворення номенклатури посад у номенклатуру осіб разом зі «широсердним каяттям», відшкодуванням збит-

⁷⁷ *Історія державної служби в Україні: у 5 т.* Т. 5. Кн. 1... С. 628.

⁷⁸ Там само. С. 639.

⁷⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 1556. Арк. 68.

⁸⁰ *Історія державної служби в Україні: у 5 т.* Т. 5. Кн. 1... С. 647.

⁸¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 1934. Арк. 8–10.

⁸² Там само. Спр. 1130. Арк. 23.

ків та обіцянками виправитись робили свою справу і незабаром недавній фігурант підсудної справи міг працювати на іншій керівній, хоча й нижчій, посаді. Сувора догана чи звільнення з роботи ніяк не корелювалося з суспільною шкодою від таких дій. Судити номенклатуру було нікому: кругова порука, клановість унеможлилювали очищення владного Олімпу.

Порушення законності номенклатурою було свідченням корозії радянської системи, що будучи формально спрямованою на урівноправнення усіх громадян, насправді захищала верхівку суспільства від каральної дії закону в повному обсязі.

§ 3. Повсякденне життя номенклатури

Хрущовська «соціалізація» економіки, тобто підвищення її орієнтованості на потреби громадян, зокрема запровадження пенсій, масштабне житлове будівництво тощо покращили життя мільйонів мешканців країни Рад. Проблеми фінансового, матеріально-побутового характеру у людей не зникли, проте вони втратили свою гостроту. Споживчі пріоритети громадян змістилися в бік якості продукції та життя⁸³. Як вказує Н. Лаас, з поч. 1970-х рр. чи не вперше населення почали турбувати проблеми комфортного облаштування житла, модного одягу, харчових делікатесів, побутової техніки. Потреби в одязі та їжі, принаймні кількісно, були задоволені⁸⁴.

Поліпшення загальної економічної кон'юнктури позначалося і на становищі номенклатури. Вона зміцнювала своє матеріальне становище, набуваючи заможності, мимоволі демонструючи розкішний стиль життя. Вища середньостатистичної зарплата, безперешкодне забезпечення житлом, доступ до розподілу ресурсів та можливість покращення свого побуту, неформальні зв'язки тощо дозволяли створювати комфортніші умови життя, що потрапляло в об'єктив громадської критики. Вилучені під час арештів у середині 1965 р. «вороже налаштованих щодо Радянської влади» громадян анонімні матеріали красномовно описували відмінності матеріального становища «верхів» і «низів». «У нас всі громадяни рівні». Але одні одержують на місяць по три тисячі і більше карбованців (новими грішми), а інші — сороквісімдесят, а то й менше. Для одних існують спеціальні магазини закритого типу, де можна придбати все, крім пташиного молока (і за дешево), а інші нерідко вистоюють в чергах за ячною крупною. Одні їздять на курорти, щоб зігнати жир, розтратити грошей і задовольнити свою хтивість, а інші не

⁸³ Шубин А. В. Как мы жили: потребление советского человека. *История повседневности в изучении истории стран СНГ: материалы международной летней школы молодых историков государств-участников СНГ* (15–21 июня 2009 г.). Ереван, 2009. С. 116.

⁸⁴ Лаас Н. О. Повсякденне життя. *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах*. Т. 2. Київ, 2011. С. 486–487.

можуть потрапити туди, щоб лікуватись. В одних є по кілька дач, можливість роз'їжджати по закордонах, а іншим не дають навіть пашпортів, щоб вони могли вибрати собі місце праці. Як назвати тих перших, що належать до партійно-державної касти, і тих інших — робітників, колгоспників та інтелігенцію?»⁸⁵. Дійсно, краще матеріальне забезпечення та розмаїття видів дозвілля були показовими для характеристики відмінностей повсякденного життя «верхів» і «низів».

Порівняно з більшістю населення заробітна плата керівників партійних органів дійсно мала досить високий розмір. Так, перший секретар ЦК КПУ у 1965 р. отримував 700, другий секретар — 630, секретар — 580, інспектор — 310 руб. Перший секретар Уманського міськкому КПУ Черкаської області у 1970 р. отримував 250 руб., другий та інші секретарі — по 200 руб. У 1974 р. перший секретар міськрайкомів партії Кіровограда, Сум, Чернігова отримували по 260 руб., другий та інші секретарі — по 240 руб. Мінімальна зарплата у 1965 р. складала 40–45 руб.

Водночас вибіркове обстеження бюджетів 12 тисяч українських сімей у 1970 р. засвідчило, що бл. 23% сімей отримували сукупний середньомісячний дохід 50 і менше руб., 58% сімей — від 50 до 100 рублів. Серед сімей робітників і службовців малозабезпечених (тобто таких, які мали дохід менше 50 руб. на особу) налічувалося 15%, а серед колгоспників — 37%⁸⁶. Тобто розмір заробітної плати партійно-державної номенклатури районного, міського і вище рівня свідчив про її упривілейованість. Крім того, завдяки спецобслуговуванню її реально можна було отоварити.

Утім, партійні кадри мала не найвищу зарплату. Лідерами серед керівників за розміром грошових виплат був господарський «директорат»: керівники заводів, фабрик підприємств і навіть деяких колгоспів. Вони забезпечували собі першість не лише за рахунок власне зарплати, але й премій. Партійні і радянські високопосадовці за виробничі показники премій не отримували, оскільки вважалося, що така практика позбавляє їх самостійності, ставить їх у підлегле становище щодо тих, хто ці премії насправді виборює. Лише звільнені секретарі партійних комітетів підприємств, установ, організацій отримували премії з дозволу партійного комітету.

Нечіткі критерії визначення розміру премій призводили до того, що директорат фактично не мав перешкод у масштабі винагородження своєї праці. Середньомісячна грошова винагорода успішного директора, наприклад, у вугільній галузі могла у півтора — два рази перевищувати ставку. Декому вдавалося за рік отримувати додатково до десяти окладів у вигляді премій навіть при незадовільній роботі їхніх підприємств. Так, директор Зміївської ГРЕС у 1974 р. середньомісячно отримував по 539 рублів, при тому, що ставка складала лише 380 рублів. У січні й лютому 1975 р.

⁸⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0952. Арк. 50–51.

⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 705. Арк. 20.

директор Ладижинської ГРЕС при ставці 380 рублів отримав по 756 руб.⁸⁷ Така несправедливість дратувала партійних керівників, які пропонували упорядкувати розмір премій.

Втім, навіть попри суворий контроль за дотриманням фінансової дисципліни і виконання вказівок ЦК КПРС про неприпустимість преміювання партійних працівників за виконання підлеглими організаціями різноманітних планів, партійні апаратники винагороджувалися підконтрольними організаціями. У 1983–1984 рр. 24 партійні номенклатурники Херсонської області були премійовані обласним комітетом миру, 11 — товариством «Знання», 3 — товариством охорони пам'яток історії та культури⁸⁸. Очевидно, що на таке свідоме порушення «партійної дисципліни» підлеглі організації йшли свідомо, адже це була вдячність апаратникам за їхню «турботу» та лоббїзм.

Увага партійних комітетів до іміджу керівних кадрів, підтримання позитивної репутації комуніста розширювала межі контролю за високопосадовцем і звужувала його можливості проявити своє індивідуальне, суб'єктивне «я» в побуті. Громадський контроль за номенклатурою, заохочуваний ЦК, міг дійсно вплинути на кар'єру⁸⁹. Реалізовувати свої елітні забаганки у власній квартирі чи будинку було почасти небезпечно. «Моральний кодекс будівника комунізму» вимагав перш за все від партійців «простоти й скромності у суспільному й особистому житті», «непримиренності до несправедливості, дармоїдства, нечесності, кар'єризму, користолюбства», тож показове розкішне життя могло обернутися неприємностями і партійним осудом. Натомість додати задоволення в своє життя на законних підставах можна було шляхом створення комфорту на робочому місці. Динаміка зростання видатків на утримання управлінського і обслуговуючого персоналу у виробничій сфері часто перевищувала приріст продукції. Якщо на Херсонському електромашзаводі з 1966 по 1969 рр. виробництво промислової продукції виросло на 45,4%, то витрати на утримання персоналу — на 116%⁹⁰. Потенційний набір начальницьких забаганок у порівнянні з сучасними реаліями був скромним: гардини, меблі, килими, холодильники, телевізори, радіоли, фотоапарати. Найчастіше зауваження контролюючих органів щодо надмірних витрат на облаштування кабінетів стосувалися меблів.

Поширеність «порушень державної дисципліни» у вигляді «надмірностей» була досить значною. На скороченні видатків на утримання апарату наполягала вже згадувана постанова ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР 21 листопада 1969 р. «Про заходи по удосконаленню і здешевленню апарату управління». Нарешті, 11 січня 1974 р. ЦК КПУ ухвалив постанову «Про

⁸⁷ Там само. Оп. 2. Спр. 164. Арк. 44.

⁸⁸ Там само. Оп. 32. Спр. 2287. Арк. 15.

⁸⁹ Див.: Журавльов Я. О. *Відображення радянської дійсності...* С. 120, 124, 130, 134–135 та ін.

⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 305. Арк. 90.

факти грубого порушення державної дисципліни при обладнанні службових кабінетів, ремонті квартир і придбанні меблів, допущених на окремих підприємствах і в організаціях міста Ворошиловград». Перелічені в останній постанові масштаби задоволення начальницьких потреб обраховувалися десятками тисяч рублів, витрачених на «надмірності» — ремонт кабінетів, власних квартир, меблі на замовлення. Поціновувачами вишуканого інтер'єру виявилися прокурор обласної прокуратури, голова райвиконкому, перший секретар райкому КПУ, заступник голови міськвиконкому, директор заводу та ін. За результатами розгляду цих порушень винні відшкодували «надмірні» витрати, а до партійної відповідальності було притягнуто 27 керівників міста⁹¹. Перевірка раціональності використання управлінських витрат на підприємствах і організаціях Запорізької та Одеської областей за 1971–1974 рр. виявила «надмірностей» на 50 тис. рублів. Втім, попри критику цього недоліку і декларацію боротьби з ним, верховна влада не могла здолати його цілковито, адже комфорт на робочому місці обґрунтовувався як необхідністю, так і слугував певною поступкою номенклатурі, позбавленій можливості підкреслити свою вищість у приватній, домашній обстановці. Тим більше, що стабільний розвиток економіки дозволяв збільшувати видатки на т. зв. управлінські потреби. У 1976–1980 рр. утримання апарату управління по СРСР зросло на 30% і складало у 1980 р. понад 32 млрд рублів, або 7% національного доходу⁹².

Іншою сферою службового повсякдення, покращити якість якого можна було відносно законно, було використання службового автотранспорту. Комфортне пересування не лише зберігало керівникам час і нерви, потенційно втрачені під час поїздок громадським транспортом, але й стало ще однією лінією розмежування «верхів» і «низів». Володіння службовим автомобілем надавало поваги з боку оточуючих, провокувало заздрощі, уможлилювало свободу пересування навіть на вихідних у приватних справах.

Спроби М. Хрущова навести лад у використанні службового автотранспорту успіху не мали і після його відставки розширення автопарків продовжилось, що лягало серйозним навантаженням на бюджет. Поширеною була практика закріплення службових автомобілів за керівниками як персональних і користування ними майже як приватними. Таке становище посилювало соціальну несправедливість, викликаючи обурення громадян.

Постанова секретаріату ЦК КПУ від 28 липня 1978 р. зобов'язувала керівні органи впорядкувати використання службових автомобілів та скоротити видатки на їхнє утримання. 14 березня 1981 р. Рада Міністрів УРСР встановила міністерствам, відомствам, організаціям та виконкомам загальні ліміти кількості службових легкових автомобілів і розміри видатків на їхнє утримання.

⁹¹ Там само. Спр. 1834. Арк. 1.

⁹² Шубин А. В условиях мирной жизни... С. 331.

Наприкінці 1970-х рр. автопарки органів влади почали позбуватися автівок марок М-20 «Победа», Москвич-403 як застарілих. Все більшого попиту набували «Жигулі» різних модифікацій. Особливою популярністю користувалися автомобілі марки «Волга», що мали майже виключно начальницький статус. В. Щербицький пересувався на автомобілі представницького класу «Чайка» (ГАЗ-13), а наприкінці 1970-х рр. пересів на менш комфортний ЗІЛ-115.

Попри краще матеріальне забезпечення не вся номенклатура володіла «особистим» автомобілем. Частина керівництва фактично розпоряджалася службовим як приватним, тож просто не мала у ньому потреби. Багатьох відлякували труднощі обслуговування приватного транспорту. Тверде покриття у республіці у 1969 р. мала лише третина доріг. Політика ЦК КПУ в цьому питанні також була стриманою. Як свідчив В. Масол, певний час керівним працівникам «не рекомендувалося» навіть купувати особисті автомобілі⁹³. Інструктор ЦК КПУ Б. Кириченко згадував про те, що користування батьківським «Москвичем» послугувало до анонімки, в якій він обвинувачувався у придбанні авто за рахунок зловживання службовим становищем⁹⁴.

Утім, покупка автівки апаратником ЦК чи регіональним партійним високопосадовцем була можливою в офіційний, санкціонований спосіб. Щороку для працівників партійних органів Управління справами ЦК КПРС виділяло певні фонди, які розподілялися між ЦК КПУ та периферійними партійними комітетами. Так, у 1971 р. для продажу партапаратникам було виділено 336, у 1981 і 1982 рр. — по 400, у 1985 р. — 366 легкових автомобілів. Цікаво, що у 1981 р. залишилися нереалізованими 47, у 1982 р. — 33 одиниці⁹⁵. Найбільше виділялося автівок марок «Жигулі» різних модифікацій, «Москвич» та «Запорожець». У такий законний, але упривілейований спосіб вдавалося задовольнити майнові інтереси працівників партійних органів та стримати їх від спокус, неформальних практик і обману.

У сучасній історіографії справедливо присутнє твердження про значний обсяг пільг і привілеїв номенклатури: чорні «Волги», спецзамовлення залізничних та авіаквитків, окремі зали очікування, спецвагони тощо⁹⁶. Однак існують і протилежні оцінки, зокрема, про аскетизм В. Щербицького та його негативне ставлення до посадових благ свідчать мемуаристи⁹⁷. Автори колективної монографії про В. Щербицького констатують його особисту

⁹³ Масол В. А. *Упущенный шанс...* С. 18.

⁹⁴ Кириченко Б. *Присмерк у полудень: свідчення і роздуми*. Київ, 2002. С. 83–84.

⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2067. Арк. 112–113.

⁹⁶ Кривчик Г. Г., Серьогін С. М. *Радянська система управління...* С. 455; Шелеп Ю. І. *Партійний працівник в Українській РСР...* С. 149 та ін.

⁹⁷ Врублевський В. *Владимир Щербицкий: правда и вымыслы: записки помощника: воспоминания; документы, слухи, легенды, факты*. Киев, 1993. С. 57–58; Кабанов О. Міцніше за «баранку» тримайся, шофере. *Володимир Щербицький: спогади сучасників*. Київ, 2003. С. 307; Погребняк Я. П. *Не предам забвению...* Киев, 2004. С. 138–139 та ін.

скромність, байдужість до розкоші⁹⁸. Втім, дослідники Ю. Шаповал та О. Якубець вказують, що скромна поведінка В. Щербицького була фальшивою: «Перший секретар ЦК Компартії України та члени його родини користувалися повним спектром привілеїв та пільг». До них, зокрема, належали системи побутового обслуговування, закриті промислові і продовольчі магазини, особливі харчування і лікування, службовий транспорт, охорона тощо⁹⁹.

Високопосадовці доби «застою» у мемуарах часто представляють пільги і привілеї як мінімальні, відповідні функціям і статусу управлінців, які значно поступаються за обсягом гарантованим державою благ сучасним керманічам. Після скасування М. Хрущовим «конвертів»¹⁰⁰, як згадував О. Ляшко, номенклатура жодними матеріальними або соціальними пільгами не користувалася: «Жили лише на тверду зарплату і могли розраховувати на отримання санаторної путівки для лікування зі знижкою плюс оплата проїзду в один кінець»¹⁰¹. Комунальні послуги номенклатура оплачувала у повному обсязі, а службовим транспортом могли користуватися лише керівники; столичні високопосадовці державного рівня користувалися дачами в Кончі-Заспі та Пущі-Водищі, додавав він. «Для багатьох категорій працівників апарату привілеї були навіть нижчими тих, якими користувалися керівники підприємств, будов, організацій. Якщо врахувати, що апаратному працівникові заборонялося будувати власний дім чи дачний будинок, а придбання автомобіля спричиняло серйозні підозри з приводу доходів усієї сім'ї, то стане зрозуміло: той, хто йде на роботу в апарат або виборну посаду мусив поступитися перспективами кращого матеріального забезпечення»¹⁰². «Ніяких дач, нерухомості, крім квартири, у приватній власності в нього ніколи не було. У спадок дітям та внукам він залишив лише своє добре ім'я. Згадував про першого секретаря Київського міськкому КПУ О. Ботвина В. Гайовий. — [...] Олександр Платонович не використовував можливості Управління справами для облаштування своєї квартири. У його помешканні по вулиці Виноградній були прості кухонні меблі, а в спальні — металеві ліжка довоєнних років, перевезені з Харкова, коли сім'я переїздила до Києва»¹⁰³. Втім, необхідно розрізняти номенклатуру центральну і регіональну. Якщо перша дійсно мусила поводитися стримано, дбати про репу-

⁹⁸ Щербицький Володимир Васильович. *Політичний портрет на фоні епохи*. Київ, 2018. С. 383–384.

⁹⁹ Шаповал Ю., Якубець О. *Служитель залежності. Володимир Щербицький за обставин часу*. Київ, 2021. С. 205–206.

¹⁰⁰ Див.: Крупина В. Соціальний портрет номенклатури. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба*: Колективна монографія. Київ, 2015. С. 549–550, 554–555.

¹⁰¹ Ляшко А. П. *Груз пам'яті: Трилогія: Воспоминання*. Кн. 3. Ч. 1... С. 18.

¹⁰² Там же.

¹⁰³ Гайовий В. Великий вчитель. *Совість нашого часу: Спогади про Олександра Платоновича Ботвина (1918–1998)*. Київ, 2008. С. 43.

тацію, то матеріальні апетити регіональної й особливо місцевої особливо не обмежувалися, а якщо виробничі показники на підвладній території, суспільний резонанс від зловживань був не значний, то узагалі обмежувалася лише усними покараннями.

Упривілейованість номенклатури можна засвідчити й на прикладі можливостей лікування, оздоровлення та відпочинку. Цим питанням опікувалися спеціальні органи — Управління справами ЦК КПУ та Четверте головне управління при Міністерстві охорони здоров'я УРСР.

На обслуговуванні Четвертого головного управління у 1970 р. перебувало понад 13 тис. «контингенту». Це була здебільшого столична номенклатура, адже саме в Києві розташовувалися усі міністерства і відомства (окрім Міністерства чорної металургії у Дніпропетровську та Міністерства вугільної промисловості у Донецьку). Регіональні високопосадовці були представлені лише керівниками партійних і радянських органів влади. «Коло обраних» складалося з керівництва КПУ, Ради міністрів, Верховної Ради УРСР, ЛКСМУ, їхніх апаратів, керівних працівників міністерств, комітетів, управлінь, відповідальних редакторів центральних газет та їхніх заступників. Серед «прикріплених» на обслуговування перебували і водії керівників ЦК КПУ та Ради міністрів.

На задоволення потреб високопосадовців працювало 2 лікарні, 3 поліклініки, 8 санаторіїв для дорослих і 2 дитячі (у Києві та Євпаторії) санаторії та будинки відпочинку у м. Гантіаді. Близько двох тисяч путівок до будинків відпочинку та санаторіїв у Форосі, Сочі, Гаграх українська номенклатура отримувала додатково від Управління справами ЦК КПКР. На лікування високопосадовців партійним бюджетом компенсувалося 80% вартості путівки та проїзд в обидва кінці плацкартним вагоном.

Пропоновані терміни відпочинку по путівкам Управління справами ЦК КПКР припадали на недостатньо популярні місяці осені-весни, тож вони часто залишалися незатребуваними. У таких випадках до кола «обраних» дозволялося долучати «радянсько-партійний актив». На початку 1980-х рр. поселяти в номери класу «люкс» у несезон дозволялося вже навіть номенклатуру середньої ланки (перших секретарів місцевих партійних комітетів, завідувачів відділами обкомів тощо). Відпочинкові привілеї поширювалися також на членів сімей. Путівку до номенклатурного санаторію могли отримати навіть технічні працівники. Узимку в дитячому санаторії оздоровлювалися соціально незахищені діти. В. Щербицький проводив свою відпустку на державній дачі «Мухалатка» в Криму, використовуючи найкращий курортний сезон (серпень — середина вересня)¹⁰⁴. Тобто навіть власне можливість отримати путівку на відпочинок вивищувала номенклатурників над пересічними громадянами, практично необмежені послуги лікування, що їх могли отримати й члени родини високопосадовця.

¹⁰⁴ Шаповал Ю., Якубець О. *Служитель зависимости. Володимир Щербицький...* С. 205.

Диференціація номенклатури проявлялася у ставленні до порушників дисципліни — пияків. Власне, спиртні напої були здавна властиві українській культурі і становили неодмінний атрибут урочистостей із застіллям. Попри цілеспрямовану боротьбу влади з алкоголізмом, пропаганду й насадження культури пиття, населення збільшувало споживання не завжди в культурний спосіб. Наслідками захоплення спиртними напоями стали погіршення трудової дисципліни, криміногенної ситуації, збільшення аварійності на дорогах тощо.

Номенклатура була невід'ємним суб'єктом і об'єктом урочистостей, святкувань тощо. Як направляючий елемент суспільства вона мусила слідкувати за дотриманням дисципліни в питанні вживання алкоголю, своєю поведінкою задавати тон, а з іншого — вона сама опинялася на місці учасника тих заходів, долучалася до пригощань, «знати міру» в споживанні. Це було непросте завдання і дехто втратив кар'єрні перспективи саме через втрату почуття міри.

Ставлення до алкоголю в середовищі номенклатури було терпимим. Ще зі сталінських часів спиртні напої виступали неодмінним елементом урочистостей. Алкоголь також слугував своєрідним лікарським засобом терапії напруженого стану та психологічної розрядки. За відсутності справжнього контролю за їхньою поведінкою чимало високопосадовців відзначалися пристрастю до застілля та зловживали спиртними напоями. Перший секретар Одеського обкому КПУ М. Синиця у 1969 р. з причин алкогольного сп'яніння пропустив засідання пленуму ЦК КПРС. Як згадував інспектор ЦК КПУ Б. Кириченко про міністра сільського господарства УРСР М. Хорунжого, «Його поїздки в області інколи сягали таких “висот” хлібосольства, що ранком міністр не завжди упізнавав учорашніх застільних величальників». Горілка відкрито і в значних обсягах споживалася в кабінеті міністра¹⁰⁵. Якщо М. Синиця користувався покровительством П. Шелеста, то М. Хорунжий тримався на посаді завдяки підтримці В. Щербицького. Натомість перший і другий секретарі Луцького міськкому партії у 1970 р. втратили посади за появу на зборах партійного активу області в нетверезому стані¹⁰⁶.

Значний масштаб зловживання алкоголем негативно позначався не лише на репутації комуніста, але й власне Комуністичної партії. У 1969 р. у виверезниках республіки побувало майже 6 тис. комуністів. Голова КПК при ЦК КПУ І. Грушецький констатував, що «справжньої боротьби з п'янцями ще немає». Він виступав за рішучу боротьбу з примиренською позицією: «Слід притягувати до суворішої відповідальності працівників, які під приводом усілякого роду свят, ювілеїв, перевірок, обміну досвідом, прийому делегацій, відкриття клубів, пам'ятників і т. д. влаштовують т. зв. обіди і вечері, а по-суті, групові пиятики, на плату котрих незаконними шляхами вишуковують кошти — аж до того, що штовхають окремих працівників на

¹⁰⁵ Кириченко Б. *Примерк у полудень...* С. 153.

¹⁰⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 373. Арк. 13.

зловживання»¹⁰⁷. Про обладки, пов'язані з фінансуванням урочистостей, йшлося у попередньому параграфі.

Комфортні умови праці для номенклатури створювалися і завдяки їдальням, що працювали у міністерствах, відомствах і обкомах, обслуговуючи лише своїх співробітників. Перевірка 1981 р. виявила відступи від правил обслуговування, що полягали у продажі товарів додому. Так, їдальні міністерства енергетики УРСР, Київських обкому і міськкому КПУ мали «столи замовлень», де раз на тиждень можна було придбати «на виніс» 2 кг м'яса і 0,2 кг масла. Буфет Кіровоградського обкому в передсвяткові дні здійснював продаж ковбас і спиртних напоїв додому. Майже ніде не дотримувалися т. зв. рибних днів, коли по четвергам страви готувалися лише з рибою, а не м'ясом. Реакція керівника КПУ В. Щербицького на ці порушення була досить стриманою: він дав доручення «попередити міністрів про необхідність суворого дотримання встановленого порядку обслуговування» та «переговорити» з очільниками обкомів¹⁰⁸. Тобто службові їдальні та буфети цілком забезпечували високопосадовців затребуваними продовольчими товарами. У той же час значна частина селян не мала у сільських крамницях навіть найнеобхідніших товарів. Наприклад, у період перевірки окремих магазинів сіл Макарівського району Київської області у 1975 р. на прилавках були відсутні жири, морожена риба, тверді сири, булочні вироби, ковбаси, мінеральна вода, а хліб, сіль, маргарин, молочні продукти лимонад тощо завозилися нерегулярно. Мешканці тих сіл мусили щодня виїжджати за покупками в Київ, Ірпінь, Фастів або Білу Церкву¹⁰⁹.

Отже, доба «застою» принесла номенклатурі стабільність становища і поліпшення добробуту. Повільний, проте позитивний розвиток економіки означав відносно зростання рівня добробуту всіх громадян, проте для номенклатури настали «золоті часи». Екзистенційні виклики, тобто сталінський терор, лишилися в минулому. Кадрова стабільність, затребувана Л. Брежнєвим, передбачала суттєве поліпшення статків опори його влади. Висока зарплата та можливість її реально отоварити, гарантовані відпочинок та лікування на курорті або в санаторії, добре побутове обслуговування характеризували повсякдення високопосадовців. Завдяки повноваженням, розподілом ресурсів вони створювали собі комфорт як у приватній, так і службовій обстановці. Повсякденне життя номенклатури засвідчує значний соціальний розрив у радянському суспільстві брежнєвського «застою», існуванні номенклатури з можливостями і гарантованим комфортом, і пересічних громадян, які мали право на гідне життя без його реального забезпечення. Цей омріяний суспільний лад мусив наступити, перш за все, для містян, про перетворення життєвого простору яких йдеться у наступному розділі.

¹⁰⁷ Там само. Оп. 31. Спр. 3816. Арк. 33.

¹⁰⁸ Там само. Оп. 32. Спр. 1820. Арк. 1.

¹⁰⁹ Там само. Спр. 1002. Арк. 165.

Розділ 3.

СТРУКТУРИЗАЦІЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ: СОЦІАЛЬНІ ДИЛЕМИ ТА НАСТРОЇ

Ярослава Верменич

§ 1. Місто і міська ментальність: теоретичне осмислення і повсякденне життя

Серед тих локальних осередків цивілізованості, які визначають напрям і темпоритм її розвитку, містам належить особлива, ні з чим не порівнянна роль. Сучасне місто — це і найоптимальніша система розселення, і фокус акумуляції історичного досвіду, і простір формування інформаційних мереж. Водночас міста виступають як ефективний чинник структурування соціумів, мають власні механізми вертикальної і горизонтальної соціальної мобільності й потужні резерви саморозвитку. Дослідження соціальних аспектів підвищення ролі міста у розвитку суспільства, яке викликає зміни у його структурі, культурі, способі життя, психології стає одним із пріоритетних концептуальних напрямів вітчизняної та зарубіжної соціогуманітаристики. На цій основі вибудовується хоч і не в усьому безспірна, але загалом цікава концепція бісоціального характеру українського суспільства. Соціальна гібридність (бігібридність) соціуму виводиться з різної «якості соціального» у місті й на селі, а також із неправомірної практики перенесення на український ґрунт стандартів і норм «чужих» соціумів (де село як тип культури й менталітету уже практично зникло)¹. Глобалізаційні реалії лише посилюють подібні тенденції, провокуючи нівелювання життєвого простору людини, виникнення конфліктів та протиріч, соціальних дилем та проблемних ситуацій.

Структурна специфіка урбанізаційних процесів та акцент на соціальних вимірах урбаногенезу — це саме те, що вирізняє найбільш сучасні, контекстуальні підходи в історичній урбаністиці. Осмислення чинників трансформації соціального простору міста у процесі його складної еволюції, у контексті більш широких систем (цивілізацій, способів виробництва, держав) і у багатоманітності виконуваних ним функцій (господарських, адміністративно-політичних, воєнно-стратегічних та інших) — відправний елемент для розуміння повсякденних смислів та проявів урбаністичного світу. Дослідження міського соціального простору як втілення усіх його трансформацій та зв'язків розглядається як основа поглибленого аналізу соціальної реальності та прогнозування тенденцій та стратегій подальших змін.

¹ Тарасенко В. Бісоціальний характер українського суспільства. *Вектори змін українського суспільства*. Київ, 2014. С. 135–154.

Зрозуміло, що для перетворення міста із звичайного полігону, в якому розгорталися в часі події його становлення й розвитку, у об'єкт багатопланового дослідження соціальних стимулів його саморозвитку необхідним є залучення напрацювань соціології, історичної й економічної географії, соціальної історії, культурології та інших суміжних галузей знання².

Під впливом нових реалій, породжених глобалізаційними процесами, саме поняття урбанізації останнім часом помітно трансформувалося: вона пов'язується не тільки і не стільки із ростом розмірів і кількості міст та збільшенням зосередженого в них населення, скільки із формуванням і поширенням міського способу життя, міської культури, конструюванням певної соціальної реальності. Домінує підхід до ролі урбанізації як інтегруючого чинника цивілізаційних процесів і структуротворчого механізму у формуванні соціокультурного простору міст. Цивілізаційний вимір явищ урбанізації передбачає також зосередження уваги на неоднозначності урбанізаційних процесів, які приносять із собою не лише технічні й технологічні вдосконалення, але й нові загрози довкіллю, історико-культурній спадщині, ускладнюють проблеми захисту від епідемій тощо.

Спрямовання сучасних історичних досліджень у русло аналізу міських просторових практик та феноменів, локальних територіальних спільнот стає запорукою розуміння чинників трансформації соціального простору як в минулому, так і в умовах сьогодення. На жаль, історія міст як складних соціокультурних систем мало привертала увагу радянського суспільствознавства. Міста традиційно розглядалися як соціально-економічні утворення, відповідно добиралися і домінували в літературі кількісні, переважно економічні, показники розвитку міст. Як структурний елемент системи суспільних відносин і як соціально-культурний феномен із своїми традиціями і ментальністю, місто практично не досліджувалося. Ще менше цікавили дослідників філософія урбанізму і ті суспільні процеси, які зрештою зумовили явища деурбанізації і «вторинної руралізації».

На рубежі тисячоліть стало ясно: місто як структуроутворюючий елемент суспільства потребує кардинальної зміни дослідницьких парадигм і методологічних підходів, застосування сучасних стратегій дослідження у комплексі соціокультурних, геокультурних та етнополітичних аспектів вітчизняної історії. В соціогуманітарних дослідженнях, які здійснюються у форматі історії повсякденності, місто виконує роль концептуальної моделі та інструментального орієнтиру, спрямованих на узагальнення різноманітних факторів, що впливають на формування і трансформацію соціального простору, ідентичності та ментальності людини, розкриття прихованих культурних смислів, необхідних для адекватного осмислення історичного минулого. А для розуміння динаміки розвитку міського простору з його

² Бурдые П. *Социология социального пространства*. Москва, 2007. С. 53.

особливим типом суспільних відносин та символічних інтеракцій, повсякденність стає соціокультурною детермінантною урбаністичного буття.

Чи орієнтує повсякденність пересічну людину на пристосування та адаптацію до урбаністичного соціального простору? Чи знеосіблює повсякдення людину та перешкоджає її свободі? Чи усвідомлюється нею можливість «вирватися» із повсякденної рутини як свято? На ці складні питання дати однозначну відповідь досить проблематично. Однозначно одне, міська повсякденність формує маркери, які визначають урбаністичну реальність як багатоскладову систему із універсальним соціальним кодом, за допомогою якого пізнається місто та інтерпретується його ідентичність. А системні дослідження функціонування міського соціального простору можуть суттєво наблизити науковий (і не тільки) загаль до розуміння та «розгадки» цього коду.

Дискурс міського повсякдення передбачає необхідність нових методологічних моделей на основі багатофакторного аналізу, який би найповніше розкривав усі сторони досліджуваного феномена. Такий аналіз може базуватися лише на фундаменті теоретико-методологічного плюралізму і поліпарадигмальних соціокультурних підходів, причому однаковою мірою важливим є врахування як феноменологічних, ціннісно-сміслових аспектів міської історії (у тому числі тих, що апелюють до міфологічних і релігійно-містичних уявлень), так і соціодинамічних чинників, які формують сучасний міський простір. Новітні структуралістські підходи відчутно змінюють кут зору на міський простір і соціокультурний досвід міського співтовариства. Місто як соціокультурна система розглядається як частина більшої метасистеми — з врахуванням впливу середовища на процеси саморозвитку. Міська історія виступає при цьому головним ареалом для осмислення процесів соціальної організації, стійкості ідентичності, динаміки ціннісно-світоглядних орієнтацій через запропоновані А. Тойнбі категорії «виклику» і «відповіді»³.

Напрацювання у руслі «нової соціальної», «нової культурної» історії, мікроісторії, історії повсякденності дещо захитали модернізаційну парадигму, яка визначала напрям урбаністичних студій упродовж другої половини ХХ століття. Відмова від односторонніх лінійних трактувань модернізації як лише змін у виробничій сфері потягнула за собою підвищений інтерес до різноманітних проявів соціальності і поведінкових реакцій, пропущених через «фільтр ментальності». Соціальні колективи почали розглядатися як головні рушії модернізаційних змін, а мезо- і мікрорівневий масштаб досліджень відкривав можливість дійти до з'ясування глибинної мотивації людських дій як у просторі, так і в часі. Все більшого поширення набуває поняття «урбанізаційна культура», в яке вкладається структурування місь-

³ Тойнбі А. *Постижение истории. Избранное*. Москва, 2001. С. 305–315.

кого простору та соціуму, особливості менталітету, рівень знань, мораль, мистецтво, релігія та право, притаманні міській спільноті.

Трендом останнього часу є уведення міської історії у простір дослідження ідентичностей. Міська ідентичність стала самостійним об'єктом аналізу в руслі кількох нових наукових напрямів (*city identity, urban-related identity, social urban identity*). Значно актуалізувалися студії присвячені осмисленню міської ідентичності крізь призму політики пам'яті, яка трактується як своєрідний бренд, що проявляється у притаманній місту специфіці⁴. Наукова спільнота нарешті почала усвідомлювати, що світ міста — це особлива сфера суспільної взаємодії із власними життєво важливими структурами, що перебувають у стані постійних змін. І що міська традиція — це унікальний для кожного міста і все ж підвладний загальним закономірностям субстрат, який неможливо зрозуміти без глибокого знання історії виникнення і становлення міста й чинників, що в різні часи впливали на формування міського простору.

Формування міської ідентичності дедалі частіше розглядається крізь призму трансформації «образів міст» під впливом суспільних зрушень. Міський простір постає як різновид гетеротопій, де паралельно існують різні символічні «часи й місця» і де кожна спільнота творить свій «мікрокосм» відповідно до власних уявлень про доцільність, красу і комфорт⁵. Поняття гетеротопій, запропоноване М. Фуко для позначення «інших просторів», послужило дієвим теоретичним конструктом для дослідження міського соціального простору, як сукупності «місць без місця» і пов'язаних з ними ідентитетів⁶. В контексті історії повсякдення вивчення проблем прив'язаності людини до міста, просторової метафоризації, культурних кодів та мозаїки міського досвіду становить хоча і непросте, проте дуже нагальне завдання. Осмислення ментальних основ міського буття у візуальному просторі — характерна прикмета нашого часу, адже саме «образи» міст роблять їх історію видимою, реальною, відчутною «на дотик». Прикрий факт, але його треба визнати: дуже часто ідеологи (особливо в містах) опановують цю сферу візуальної інформаційної культури набагато активніше, ніж науковці.

В суспільно-географічних дослідженнях прослідковується стійка тенденція посилення уваги до аналізу впливу процесів урбанізації на динаміку соціальних трансформацій. Наголошується, зокрема, на тому, що міста — це певні вузли у просторовій структурі суспільства й держави; чим їх більше і

⁴ Мусієздов О. *Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід*. Харків, 2016. С. 109–111.

⁵ Norman D., Roger M. *Microcosm: a portrait of a central european city*. London, 2002; *Cities after the fall of communism: reshaping cultural landscapes and european identity*. Washington-Baltimore, 2009.

⁶ Киридон А. *Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті*. Київ, 2016. С. 5–9, 25, 53.

чим вони крупніші, тим відчутніше змінюються просторова структура і транспортні потоки, тим складнішим є життя в суспільстві і тим сильнішим стає чинник нестабільності. Поява великих міст вимагає нових систем постачання і нових схем товарообміну між містом і селом⁷. Висока концентрація в містах учорашніх селян створює надлишок малокваліфікованої робочої сили, а оскільки це переважно молоді люди, то вони більш схильні до радикалізму й екстремістської поведінки. У недостатньо розвинутих суспільствах це створює потенційні загрози політичній стабільності, і такі ризики значно посилюються за умов слабкої влади і наявності в суспільстві ознак протистояння. Однак виразно фіксується і пряма залежність між рівнем урбанізації вище середнього (20–25%) і політичною стабільністю; високоурбанізоване суспільство має розвинуту систему «стримувань» і тому відрізняється, як правило, високим рівнем толерантності й законслухняності⁸.

На спеціальну галузь досліджень в Україні поступово перетворюється соціологія міста, в системі якої місто розглядається як особлива просторова форма організації соціуму. Увага науковців концентрується навколо аналізу групової взаємодії у спільноті, адже саме міський простір формує особливий тип комунікативної культури, що призводить до творення специфічної єдності людей. Однак, на думку фахівців, «проблемна ситуація полягає в розриві між досягненнями вітчизняної соціології міста і рівнем досягнень сучасної світової теорії і практики соціології міста»⁹. Недослідженими лишаються питання механізмів формування соціального міського простору, змін та адаптацій у спільнотах великих міст, антропології міського простору, соціальних детермінант людської поведінки, ментальних та духовних відмінностей між жителями міст і сільських місцевостей тощо.

Підходи та концепції соціології міста привабливі насамперед з точки зору освоєння малорозробленої проблеми, яку можна було б охарактеризувати як «соціокультурне міське середовище». Вони можуть виявитися плідними і для дослідження модернізаційних процесів, зміни поколінь, ритмів повсякденного життя. В рамках історії повсякденності пропонується зосередження уваги на житті «міських низів» і динаміці їх соціального і культурного росту, дослідженні різноманітних граней міської культури чи безкультур'я, дискомфортних та девіантних соціальних проявів та настроїв. Інтерес до «суб'єктивної сторони історії» міського життя передбачає вихід у сферу психогеографії та соціальної психології, з акцентом на вивченні

⁷ Покляцький С. А. *Умови життя населення великих міст України: суспільно-географічне дослідження*. Київ, 2016. С. 31–41.

⁸ Гринин Л. Е., Коротаев А. В. Урбанизация и политическая нестабильность: к разработке математических моделей политических процессов. *Полис*. 2009. № 4. С. 34–52.

⁹ Сенюра О. В. Специфіка та тенденції розвитку сучасного міста в соціологічному дискурсі. *Український соціум*. 2009. № 3. С. 26.

специфіки малого (провінційного) міста, зокрема «трудового життя» і способів міського самоврядування¹⁰. Зіткнення з «конкуруючими інтерпретаціями» в таких підходах неминучі, проте саме вони дають можливість реконструкції складних соціальних взаємодій у реальному чи віртуально-символічному міському просторі.

Соціальний простір міста характеризується чіткою структуризацією, проте він не є однорідним, його гетерогенність репрезентується у просторовій диференціації. Простір міста постійно облаштовується новими «місцями», в яких формуються колективні почуття, спільні смисли, комунікаційні осередки. У місті можуть одночасно функціонувати декілька пластів культури, відбитків різних історичних епох, специфічних стилів; а класичні барельєфи на пам'ятках архітектури співіснують поруч з малюнками аерозольною фарбою. Проте, простір міста завжди ментальний, бо завдяки специфічним символам та кодам «проходить» крізь розум і серце людини, активно коригуючи її світосприймання та соціальні настрої. Феномен радянського міста великою мірою обумовлений тим, що його символічний і культурний простір та економічні функції цілковито визначалися політичними й ідеологічними потребами правлячої партії. «Соціалістичний канон» у містобудуванні сполучав помпезність із байдужістю до елементарних зручностей. Варварське ставлення до культурних цінностей «старих» і типова безликість «нових» міст формували у суспільстві індиферентне відношення до міського середовища. Мабуть, тому серед городян завжди знаходилися люди, готові бездумно виконувати злочинні накази влади щодо висадження в повітря унікальних культурних ансамблів чи пристосування їх під склади, овочесховища тощо.

Справа честі кожного нового покоління — не тільки зберегти, але й донести до сучасників неповторну ауру кожного міста, осмислити різними засобами його образ і призначення, дослідити ритми міського життя та його повсякдення на різних етапах, Імідж міста, його видозміна в контексті розвитку людської цивілізації є складовою частиною міської історії, без якої неможливо уявити всю палітру щоденного життя. Будь-яке місто трансформується протягом своєї історії, змінюється його ландшафт, і процес цей є незворотнім. Проте, на думку відомого киевознавця С. Цалика, варто фіксувати увагу на артефактах, які творять впізнаваний образ та душу міст. Йому це блискавично вдалося зробити стосовно «київських» 1970-х рр., хоча, як зазначає автор, ця тема настільки неосяжна, що повністю її не під силу розробити навіть великому колективу. Перед читачем постає калейдоскоп знайомих кожному киянину артефактів міста, які репрезентують його біографію та соціальні контексти; чим глибше занурюється автор у складні

¹⁰ Фицпатрик Ш. *Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город*. Москва, 2008.

колізії міського життя «застійних часів», тим наочніше проявляється «жива історія» міста¹¹.

Отже, незважаючи на те, що основу кожного міста становлять природно-техногенні комплекси — оборонні вали, рови, стіни, житлові будинки, промислові і культові споруди, міста є соціальними формами співжиття людей, осередками цивілізації, центрами культурного притягання. Складна система, якою є місто, надзвичайно рухлива, оскільки фокусує в собі зміни, що відбуваються і у надто великих, і у зовсім малих, навіть зовні непомітних, часових діапазонах. Як соціальний організм місто об'єднує в певну цілісність матеріальну інфраструктуру і людей, виступає як цивілізаційний осередок і скарбниця історичної пам'яті. За Ф. Ратцелем, місто є однією з форм групового існування людей, що відрізняється від інших типів поселень великою кількістю мешканців, порівняно великою територією, високою концентрацією житлового фонду і розвитком поділу праці в галузі обслуговуючих, промислових і транспортних функцій. На соціокультурних функціях міста акцентував увагу у 30-х рр. ХХ ст. М. Джефферсон, який сформулював теорію «приматного міста» — «непропорційно великого і такого, що по своєму випромінює національні особливості й почуття»¹².

Із загальнотеоретичної точки зору місто — це первісна територіальна спільнота (*die Gemeinschaften, community*), осередок соціального простору. Відповідно до антропосоціального підходу місто виконує такі основні функції — життєзабезпечення, духовно-інтегративну, статусно-диференціюючу, владно-регулюючу, охоронну. Функція життєзабезпечення включає використання ресурсного і людського потенціалу міста для задоволення життєвих потреб мешканців. Інтегративна функція конкретизується як забезпечення цілісності духовного простору, налагодження систем комунікації, легітимація цінностей і норм, схвалюваних міським соціумом. Функція диференціації реалізується в процесі регулювання соціально-професійної структури городян з визначенням статусу окремих груп. Владно-регулятивна виступає як сполучення механізмів управління й самоврядування. Охоронна функція пов'язана із забезпеченням зв'язку поколінь шляхом збереження і підтримання у належному стані зосереджених у містах величезних культурних надбань.

Становлення і розвиток міст у концентрованому вигляді відображає формування цивілізаційних основ ціннісно-світоглядного і нормативно-регулятивного аспектів соціальної взаємодії. Філософія урбанізму в епоху неоліберальної глобалізації ґрунтується на освоєнні наукою величезного досвіду міського розвитку і спробах осягнути сутність міста як соціокультурної цілісності, що постійно поляризується. Науковий інтерес до міста як

¹¹ Цалик С. *Киев: конспект 1970-х. Рассказы о повседневной жизни города и горожан. Фотографии, артефакты, рисунки, свидетельства очевидцев.* Киев, 2012.

¹² Ягельський А. *География населения.* Москва, 1980. С. 65.

найоптимальнішої системи розселення і самоорганізації соціумів обумовлюється як суто прагматичними потребами, так і завданнями осмислення його функціонально-просторових, виховних функцій. Адже містам притаманний особливий спосіб соціального життя — із специфічними засобами підтримання і відтворення цінностей і стереотипів, традицій поведінки. Місто щоденно продукує нові смисли, формує інтереси, конструює поведінкові моделі. Водночас воно виступає як простір діалогу, арена зіткнення різних типів світобачення, відмінних субкультур, інформаційних полів¹³.

Найбільш просунуті міста формують особливий тип соціальних відносин. У великих містах виникають сприятливі умови для інтенсифікації виробничої й інтелектуальної діяльності, що створює інший рівень потреб і їх задоволення. Урбанізація формує новий масштаб комунікативних зв'язків, відкриває нові можливості для розвитку культури, активізує міграційні процеси. Проте рівень урбанізації не можна розглядати як пропорційний щодо частки міського населення. За підрахунками демографів, в Російській імперії у 1900 р. у містах проживало 14% населення, тоді як критеріям урбанізації відповідало лише 2%. Лише у 1991 р. кількість урбанізованого населення в СРСР перейшла через 50-відсотковий рубіж¹⁴. Світовим досвідом доведено, що урбанізація, як і модернізація — процеси далеко не однозначні. Майбутнє держав, що виникли на пострадянському просторі, вирішальною мірою залежить від здатності міст або зберегти і примножити цінності Модерну, або створити нову систему пріоритетів, співмірну викликам глобалізації і відповідну запитам окремої людини. В радянському варіанті Модерн був утопічним проектом, породжуючи надії, які на його базі неможливо було реалізувати. Але більш «просунута» західна і радянська версії Модерну все ж мали спільні ознаки у вигляді розвинутої індустрії, широкого кола соціальних гарантій, загальної освіти тощо. Недосконалий радянський проект виявилось легко зруйнувати, але до заміщення його іншим, більш досконалим, модернізаційним проектом виявилися неготовими насамперед міста із їхньою застарілою інфраструктурою і недосить високим інтелектуальним рівнем еліт.

§ 2. Основні тенденції та напрями урбанізаційних процесів

XX століття стало часом бурхливого розвитку міського простору, на зміну старому світові націй-держав прийшов світ великих міст. Істотно змінилася роль міських агломерацій, небачено загострилися проблеми рівномірного розселення людей і розміщення виробничих потужностей у різних територіально-географічних просторах, а відтак і проблеми управління міс-

¹³ Олійник О. Місто та ідентичність: у пошуках самовизначення. *Мистецтвознавчі записки*. Т. 35. 2019. С. 54–60.

¹⁴ Ахизер А. С. Территориальная миграция — реализация потребности в полноте бытия. *Общественные науки и современность*. 2007. № 3. С. 148.

тами. Непростим завданням стало сполучення містобудівних завдань з проблемами охорони міської історико-культурної спадщини та поганими екологічними умовами життєдіяльності у великих містах¹⁵. Для післявоєнного міського населення величезною проблемою стала гостра нестача житла. Без даху над головою залишилося майже 10 млн. осіб. Люди були змушені жити в жахливих умовах надзвичайного перенаселення, часто в непристосованих для цього приміщеннях¹⁶. Лише із початком масового житлового будівництва в кінці 50-х рр. вдалося дещо покращити умови життя містян.

Побутові та екологічні проблеми ускладнювалися тим, що у стратегії радянської влади не було виразної просторової складової. Якщо елементи останньої й існували, то вони цілком і повністю підпорядковувалися економічним завданням. Нові міста і селища міського типу формувалися слідом за створенням промислового, воєнного чи транспортного комплексу і були по суті додатком їхньої виробничої структури. Ніхто не розглядав завдання розвитку територій як самостійні або пріоритетні, у ході районізації враховувалася лише наявність відповідних структур КПРС. Що ж до осмислення урбанізаційних процесів, то тут особливо негативну роль відіграли пропаговані радянською владою аксіологічні (інструментальні) підходи до міської історико-культурної спадщини, внаслідок якої міська топоніміка виявилася вкрай перевантаженою назвами, пов'язаними з комуністичними знаками і символами, а історія міст втрачала національні ознаки і перетворювалася на апологію діяльності правлячої комуністичної партії. Будь-який акцент на національних аспектах життєдіяльності міських спільнот у кращому випадку кваліфікувався як самозамилювання старовиною, а в гіршому як прояв буржуазного націоналізму.

Найбільш контроверсійною дилемою в просторовій організації середовища є амбівалентна опозиція — «центр-периферія», яка виступає базовим фундаментом будь-якої територіальної організації. Описання епохи, доводив Ю. Остергаммель, можна репрезентувати як за допомогою часу, так і через просторові конфігурації. Найважливішою моделлю такої конфігурації є співвідношення центру й периферії. Центри — це ті місця, де зосереджуються люди і влада, креативність і символічний капітал. Вони випромінюють енергію і притягують до себе. Периферії ж — це більш слабкі полюси в асиметричних відносинах із центром. Вони швидше одержувачі, ніж відправники імпульсів. Хоча баланс усередині зв'язки «центр-периферія» постійно зміщується на рівні локальних явищ і процесів, а інколи й на більш високих рівнях¹⁷.

¹⁵ Алфьоров М. А. *Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр.* Донецьк, 2012.

¹⁶ Ковпак Л. *Соціально-побутові умови життя населення в II-й половині XX ст. (1945–2000 рр.)*. Київ, 2001. С. 31.

¹⁷ Остерхаммель Ю. Трансформация мира — история XIX века. *Ab Imperio*. 2011. № 3. С. 76–77.

За умов, що склалися в індустріальну добу 1960-х–1980-х рр., саме з характером відносин між центром і периферіями якнайтісніше пов'язаний феномен поляризації соціально-економічного простору. Поняттям «центр» позначається як певний адміністративний осередок, так і місце генерування технологічних, соціальних, культурних та інших інновацій. Периферія — ареал впливу центральних інституцій і те живильне середовище, яке в ідеалі має забезпечувати життєдіяльність центру. Контрасти між центром і периферією — джерело виникнення і відтворення територіальної нерівності. «Мислення у категоріях центр-периферія, — доводить австрійський політолог Г. Ботц, — передбачає певну ієрархію просторових відносин як по горизонталі (місто — село, метрополія — віддалені сільськогосподарські провінції, "вітчизна" — колонії, центр міста — окраїни тощо), так і по вертикалі, приміром, економічна зверхність, політичне домінування, соціальна диференціація, культурна гегемонія». Як показав Ф. Бродель, ця ієрархія породжує напругу і тягне за собою зміни усїєї системи¹⁸. А для розуміння основних ознак соціокультурного образу міста та наукового осмислення складних процесів становлення міського способу життя вона стає смислоформуючою. Неупереджений погляд на те, як влада структурувала підпорядкований їй простір, шукаючи оптимальний з її погляду статус периферій по відношенню до центру, як ламала усталені вже адміністративні межі, якщо вони здавалися їй незручними, як вводила нові шаблі управління, пристосовуючи їх до поточних потреб, може пролити світло на витoki сучасних соціокультурних викликів.

Однією з принципових проблем структурування радянського простору стало визначення критеріїв поділу населення на міське і сільське. Під час проведення всесоюзного міського перепису населення (15 березня 1923 р.) до категорії міських були віднесені поселення, затверджені у цьому статусі адміністративно, а також ті, де головним заняттям населення не було сільське господарство. Об'єктами обстеження стали всі губернські й повітові міста, всі поселення, що мали міські й селищні ради, а також передмістя, які не були включені до складу міської території, але підтримували з містом тісний економічний зв'язок. До категорії міст були зараховані селища при фабриках, заводах, станціях, дачні селища при кількості мешканців не менше 500 осіб тощо. Категорія «місто» виявилася, отже, дуже розмитою. Приміром, до числа міст потрапило звичайне село Вербо́вець, але не потрапили ні Юзівка, ні Кривий Ріг. Всього цим переписом було зафіксовано 621 місто¹⁹.

Як спробу унормувати поняття «місто» і «містечко» можна розглядати затверджену ВУЦВК і РНК УСРР «Інструкцію про порядок перерахування

¹⁸ Ботц Г. Австрия после 1918 г.: влияние долгосрочных эффектов центра-периферии на политическую систему. *Политическая наука*. 2013. № 3. С. 137–138.

¹⁹ Підгаєцький В. В. *Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття*. Дніпропетровськ, 2001. С. 255.

залюднених пунктів до розряду міських або сільських осель» (квітень 1924 р.). За нею містом вважалося поселення з кількістю жителів не менше 10 тис. осіб. Поселення, в яких жили від 3 до 10 тис. осіб, іменувалося містечками (за умови переважно неземлеробських занять населення і наявності промислової, торговельної, культурної інфраструктури). Відповідно до цих критеріїв майже 40% давніх міст України втратили свій статус, водночас деякі містечка й села стали містами. У ході здійснення адміністративної реформи 1924–1925 рр. містечка зникли як такі. Спеціальною постановою ВУЦВК від 28 жовтня 1925 р. запроваджувалося досить громіздке поняття «селище міського типу». В такий спосіб відбувалася уніфікація типології поселень в масштабах всього СРСР, яка без будь-якої потреби знищила притаманну Україні специфічну форму організації міського розселення. Водночас селяни одним розчерком пера перетворювалися у міських жителів: за перші 10 років радянської влади до категорії селищ міського типу в УРСР було переведено втричі більше сільських поселень, ніж за попередні 300 років.

Формально селище міського типу повинне було мати понад 2 тис. жителів, зайнятих переважно у промисловій сфері та сфері обслуговування, а також бодай мінімальну за міськими мірками інфраструктуру. Але на практиці ці критерії витримувалися рідко; частіше селищем міського типу ставало звичайне велике село. Як вважає А. Івченко, «хибне припущення, що можна штучно перевести населення з категорії сільського в міське без майже будь-яких на те об'єктивних передумов, призвело до некерованого (з погляду здорового глузду) зростання кількості містечок в Україні»²⁰. В ході цього процесу, який тривав впродовж усього періоду існування радянської влади, руйнувалася специфічна аура колишніх містечок і водночас створювалася нічим не виправдана селекція сільських поселень.

Урбанізаційні процеси в Україні у 20–30-х рр. розвивалися бурхливо. За даними ЦСУ УСРР приріст міського населення з 1923 по 1926 р. становив 1 115 тис. осіб, у тому числі механічний — 775 тис. Надалі ця тенденція посилилася: з 1926 по 1931 р. природний щорічний приріст населення міст становив на 1 тис. жителів 10,2 осіб, а механічний був у 4 рази більший. Поповнювався робітничий клас переважно за рахунок вихідців із села — за даними статистичного відділу Наркомпраці УСРР у промисловості на кожні 100 зарахованих припадало вихідців із села: у 1925–1926 рр. 44,3%, у 1926–1927 рр. — 36%, у 1927–1928 рр. — 31,2%²¹. Закономірність таких урбаністичних стратегій була обумовлена завданнями «соціалістичної індустріалізації» і супроводилася цілеспрямованою політикою по перетворенню

²⁰ Івченко А. *Містечка України. Довідник*. Київ, 2000. С. 4.

²¹ Ідріс Н. Особливості процесу «українізації» різних соціальних груп міського населення УСРР (20 — початок 30-х рр. ХХ ст.). *Український історичний збірник*. Вип. 6. Київ, 2004. С. 235–236.

робітничого класу в опору системи. Цьому завданню підпорядковувався увесь порядок міського постачання, який в умовах жорсткої тривалої кризи був інструментом забезпечення лояльності населення до влади. Головним ідеологічним постулатом, яким визначався напрям урбанізаційної політики, була «перебудова побуту»; відтак і синонімом «будівництва соціалістичних міст» стало «культурно-побутове будівництво». Нові міста часто називалися робітничими селищами і були ними, насамперед за край примітивною інфраструктурою. Більш-менш пристойний вигляд мали лише робітничі клуби. Система впливу на особистість через клубну систему, школу, засоби комунікації, літературу, мистецтво створювала суворий ідеологічний прес, який виступав знаряддям уніфікації, русифікації, переідентифікації на основі нових моральних цінностей.

Утім, завдання створення «соціалістичних міст», яке постійно декларувалося правлячою партією, реалізувати не вдалося — насамперед через нестачу потрібних для цього коштів. Перенаселені «комуналки», бараки, черги у магазинах, практична відсутність зручного транспорту, складна криміногенна ситуація лишалися типовими ознаками міст. В. Вечерський слушно звертав увагу на те, що тоталітарний режим ліквідував в Україні європейське розуміння міста як самоврядної спільноти людей, пов'язаних суто міськими видами діяльності й відповідними традиціями. Місто в СРСР, доводив він, не було самоврядною спільнотою і не мало можливостей саморозвитку; воно було не суб'єктом, а лише об'єктом спрямованих управлінських дій, які у підсумку породжували містобудівні диспропорції і хаос. Наслідком цього стала дегуманізація міського середовища, зниження його інформаційного й культурного потенціалу, варварське ставлення до історичної спадщини²².

У серпні 1953 р. на сесії Верховної Ради СРСР уперше було поставлене питання про вирівнювання темпів розвитку промисловості груп «А» і «Б», наслідком якого стала реалізація завдання «у найближчі два-три роки добитися створення в країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості». Згодом було ухвалено ще низку документів, спрямованих на поліпшення умов праці й підвищення життєвого рівня людей, у 1956 р. скорочено (на дві години) тривалість робочого дня в передвихідні та передсвяткові дні, збільшені терміни деяких відпусток, скасовано плату за навчання у старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах, підвищено розмір пенсійного забезпечення та заробітної плати. З початку 60-х років відбулося впровадження в режимі роботи заводів і фабрик п'ятиденного робочого тижня з двома вихідними днями²³.

²² Вечерський В. *Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць*. Київ, 2003. С. 10–12.

²³ Баран В. К., Даниленко В. М. *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)*. Київ, 1999. С. 89–90.

Повоєнні роки стали в Україні періодом інтенсивного промислового будівництва, що потягнуло за собою потужну міграційну хвилю. Основними її чинниками були організований набір робітників для промисловості та будівництва, переїзд молоді до міста на навчання і роботу. Найбільша динаміка спостерігалася у Дніпропетровській, Донецькій та Луганській областях, де зосереджувалися підприємства вугільної та металургійної промисловості. Втім, темпи спорудження житла у містах залишалися недостатніми, а рівень забезпеченості квартирами містян — досить низьким. У 1955 р. відбулася переорієнтація в житловому будівництві на спорудження об'єктів за типовими проектами, «без надмірностей», на основі індустріальних методів та схем. Цей підхід сприяв заощадженню коштів, прискоренню темпів будівництва, проте поклав початок типовій одноманітності міського ландшафту. Реальні зміни відбулися після прийняття Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів ССР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР» (липень 1957 р.). Саме в цей час площа введених в дію житлових об'єктів реально зросла, і тисячі людей залишивши комуналки і бараки, переселилися у нові помешкання. У малих та середніх містах дозволялося споруджувати житлові будинки на 2–3 поверхи, у великих 4–5 поверхів. Нестачу житла повністю ліквідовано не було, проте гостроту житлової проблеми значною мірою вдалося зняти. Пізніше, згідно Постанови «Про заходи щодо поліпшення якості житлово-цивільного будівництва» (травень 1969 р.) комунальні будинки почали споруджувати з «поліпшеним плануванням» та збільшеним розміром житлової площі²⁴.

Під впливом індустріальних процесів зростала кількість населення, посилювалася щільність його розміщення і територіальна концентрація. Лише протягом 1959–1963 рр. в республіці було побудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв, у тому числі такі гіганти «великої хімії», як Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод. Територія України забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу удесятеро інтенсивніше, ніж СРСР в цілому. Техногенне навантаження на природу у 6–7 разів перевищувало загальносоюзний рівень²⁵. Технологічні інновації були пов'язані, насамперед, з розвитком електроенергетики, хімічною промисловістю, транспортним машинобудуванням. Саме в цей період в Україні побудовані міста, де споруджувалися АЕС — Енергодар (1970), Вараш (до 2016 — Кузнецовськ), Южноукраїнськ (1975), Щолкіне (1978), Прип'ять (1979). З'являються нові міста біля ТЕС — Добротвір (1951), Вугледар (1966). Виникають нові поселення на основі розробки родовищ кольорових металів — Іршанськ (1953), Вільногірськ (1956), Побузьке

²⁴ Там само. С. 92.

²⁵ Даниленко В. «Інтернаціоналізація» Радянської України (друга половина ХХ ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.* Т. 2. Київ, 2004. С. 218.

(1959)²⁶. Перспективи розвитку міст великою мірою залежали від їх статусу, особливо рельєфно ця залежність виявилася на прикладі тих, які були обласними центрами, а потім втратили цей статус (Ізмаїл, Кам'янець-Подільський, Дрогобич). Позбувшись обласного статусу, вони «фактично опустелись до центрів міжрайонного значення»²⁷.

Станом на 1959 р. чисельність міст в УРСР зросла до 332, однак 54% населення перебувало у сільській місцевості. У загальній кількості міст переважали малі міста з населенням до 50 тис. осіб, а за народногосподарськими функціями — промислові. Багато з них, особливо середні й великі, були орієнтовані на одночасне виконання як транспортних, адміністративних і культурних функцій, так і організаційно-виробничих та сільськогосподарських. Натомість спостерігалася тенденція інтенсивної концентрації населення у великих містах, яка супроводилася гіперцентралізацією в обласних центрах основних фондів та ресурсів. Це потягло за собою не лише нову хвилю міграції, але й пряме і приховане безробіття у віддалених районах. Збільшення міського населення відбувалося за рахунок природного та механічного (міграційного) приросту і перетворення сільських населених пунктів на міські (так званій адміністративно-територіальний приріст). Переважне значення у збільшенні населення мала міграція, яка становила 48%, природний приріст дорівнював 38%, а решта (14%) припадала на частку розширення адміністративних меж міст²⁸. Потужні міграційні процеси відкривали нові можливості, але й провокували соціальні ризики та непорозуміння. На те, що міграція має потенціал інколи некерованого «самонаростаючого процесу», звертав увагу С. Гантінгтон, зазначаючи, що мігранти не завжди інтегруються до складу тих культур, які їх приймають. Це породжує фобії щодо них, зумовлює активізацію латентних конфліктів²⁹.

Деякі покращення спостерігалися у постачанні населення товарами широкого вжитку, в побуті поступово з'являлися швейні та пральні машинки, холодильники і телевізори. Кількість їх була явно недостатньою, що створювало певні негативні тенденції, проте початок виробництва подібних приладів мав позитивний ефект. Така ж тенденція прослідковувалася і щодо наявності в торгівельній мережі одягу, взуття, килимів та посуду, які в містах традиційно перебували в категорії дефіциту. Чимало товарів, що надходили до міських торгових точок, були низької якості, а тому майже не корис-

²⁶ *Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін: монографія*. Київ, 2017. С. 58.

²⁷ Дністрянський М. С. *Україна в політико-географічному вимірі*. Львів, 2000. С. 148.

²⁸ Даниленко В. М., Новохатько Л. М. *Економіка України в добу десталінізації (1956–1965). Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах*. Т. 2. Київ, 2011. С. 420.

²⁹ Хантінгтон С. *Столкновение цивилизаций*. Москва, 2003. С. 309–313.

тувалися попитом у населення. Відсутність готового одягу в закладах торгівлі спонукала містян користуватися послугами різноманітних ательє індивідуального пошиття. Втім, економічні механізми, хоч і повільно, проте починали орієнтуватися на потреби людей та забезпечення їх життєдіяльності. У травні 1961 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про зміну масштабу цін та всіх виплат і зарплат у співвідношенні 10:1. На відміну від реформи 1947 р., яка мала конфіскаційний характер, в цей раз спостерігалось більш грамотне і поступове її проведення.

Культурна сфера розвивалася суперечливо. Українські народні традиції продовжували існувати, незважаючи на не досить толерантне ставлення до них радянської влади, проте побут і дозвілля жителів міст цілковито залежали від соціально-економічної політики партійно-державного керівництва. Переважна більшість так званих нових радянських традицій і звичаїв, хоча і формувалася на основі традиційної української побутової обрядовості, насаджувалася переважно шляхом примусу. Під гаслом творення нової радянської людини партійно-державна верхівка цілеспрямовано применшувала потенціал народних традицій, закривала культові споруди, переслідувала віруючих, забороняла проводити релігійні обряди. Внаслідок недооцінки значення підвищення культурного рівня населення міст та недостатнього фінансування культурних програм основна діяльність багаточисельних будинків культури та клубів була спрямована на перегляд кінофільмів (переважно російською мовою) та організацію танців. Широкого поширення набував специфічний вид народного дозвілля, як художня самодіяльність. Завдяки існуванню жорсткої цензури вона фактично перетворилася на потужний інструмент виховання та ідеологічного впливу на населення. Наступом на українські народні традиції радянська влада намагалася денационалізувати та русифікувати населення міст, позбавити їх духовності та самосвідомості³⁰.

Поступово налагоджувалося медичне забезпечення населення міст, знижувався рівень загальної захворюваності, проте високим лишався ступінь професійних хвороб та виробничого травматизму. Профспілками (переважно великих промислових підприємств) організовувалися профілакторії, в які робітники та службовці направлялися для отримання комплексу лікувальних та оздоровчих заходів. В засобах масової інформації пропагувалися здоровий спосіб життя та заняття спортом в різноманітних секціях та гуртках. Проте кількісні показники явно випереджали реальний стан фізичної культури населення міст. Традиційно спостерігалися дефіцит потрібних лікарських засобів та нестача кваліфікованого медичного персоналу. Пояснювалося таке становище залишковим принципом фінансування охорони здоров'я, слабкою

³⁰ Вовк В. М. Дозвілля міського населення Наддніпрянської України в 50-х — 80-х рр. ХХ ст. *Український історичний збірник*. Вип. 8. Київ, 2005. С. 307–320.

матеріальною базою лікувальних установ, недостатнім забезпеченням побутових умов медпрацівників.

Головною рисою містоутворення стало зростання вглиб і вшир особливих, місько-сільських систем розселення у вигляді агломерацій. В основі агломерації перебувало певне місто (чи сукупність поселень міського типу), яке разом із своєю периферією становило складну багатокомпонентну динамічну систему з інтенсивними економічними, соціальними, культурно-побутовими, рекреаційними та іншими зв'язками. В англійському слововживанні такі скупчення називають конурбаціями (у США ще метрополісами). Розрізняють моноцентричні міські агломерації з одним містом-ядром і поліцентричні з кількома (такий тип агломерацій поширений у Донбасі). Агломераціям притаманний маятниковий тип трудових і культурно-побутових поїздок між міськими й сільськими поселеннями, висока питома вага екологічних проблем.

Промислові агломерації переважно зосереджувалися в Донецько-Придніпровському економічному районі. Бездумне освоєння простору особливо гостро давалося взнаки в Донбасі, де навколо великих промислових монстрів, на місці старих сіл і хуторів, виникали нові міста. Докучаєвськ, Вуглегірськ, Українськ, Шахтарськ та інші стали своєрідними символами нової забудови — як правило, без генеральних планів і врахування екологічних перспектив. Боротьба з «архітектурними надмірностями», яку ініціював М. Хрущов, також сприяла тому, що нові міста були безликими і небезпечними для проживання. Нарощування виробничих потужностей супроводилося розростанням міст і селищ до такої міри, що вони майже впритул наблизилися один до одного. За 30 років — з 1939 до 1969 — в Україні кількість міст і селищ міського типу зросла з 733 до 1242 — на 63%³¹. Уже в 70-х рр. стало ясно, що можливості екстенсивного розвитку економіки Донбасу загалом вичерпані, а навантаження на екологію перевищує усі допустимі норми. Але гонитва за «показниками росту» унеможливила скільки-небудь тверезий аналіз ситуації. Більше того, за випробуваною в Донбасі моделлю здійснювалося і освоєння нових районів вуглевидобутку — Західного Донбасу, Львівсько-Волинського басейну.

Урбаністичні потоки особливо відчутно позначилися на обличчі столиці, яка прийняла упродовж повоєнних років до мільйона селян. Столиця була вершиною соціальної мобільності та її найбажанішою ціллю у республіканському вимірі. У 1970-х рр. у середньому за рік населення Києва збільшувалося на 50 тис. осіб, передусім за рахунок мігрантів — селян сусідніх областей і населення Київської області. Утім, для набуття бажаного соціального статусу киянина існувало цілком реальне і дієве обмеження — прописка. Вироблені поведінкові стратегії мігрантів передбачали різні способи

³¹ *Народне господарство Української РСР у 1972 році. Статистичний щорічник.* Київ, 1974. С. 8.

отримання як її постійного, так і тимчасового варіанту. Найдієвішою була матримоніальна стратегія, яка передбачала одруження на особі із заповітною житловою площею і активно використовувалася з однаковим успіхом обома статями. Інша передбачала отримання власної квартири за ордером міської ради, хоча тут вимагалася справжня спритність й чималі гроші. Більшість прибулих до міста на початковому етапі обмежувалися тимчасовою пропискою, яка надавалася для роботи і навчання, селилися у гуртожитках та орендованих квартирах, у подальшому сподіваючись на щасливий випадок чи нагоду, яка допоможе влаштуватися «на постійне». Реалії київського повсякдення передбачали для мігрантів набуття вельми провокаційного, нетипового соціального статусу, далекого від ідеальних радянських стратифікаційних схем. Приміром, у 1961–1970 рр. 2612 жінок отримали прописку в Києві як хатні працівниці, з них 757 — постійну³².

Щасливий випадок траплявся не часто, натомість адаптація до умов міського життя для багатьох з них виявлялася болісною, а вплив великої кількості вчорашніх сільських мешканців на загальну атмосферу міського буття був здебільшого від'ємним. У незвичній обстановці скромність селян часто обертається, за висновками аналітиків, браком гідності, соціальна пристосованість — невпевненістю у собі, поступливість — безпринципністю, страх перед представниками влади — нестримним бажанням опинитися в їхньому середовищі³³. Загалом протягом 1960-х — першої половини 1980-х рр. питома вага сільських жителів у складі населення України знизилася більш як на 16%, за цей час з українського села виїхало 4,6 млн. осіб. «Розселянювання» селян і перехід їх до стану робітників, іншої групи найманих працівників, зумовлювався відсутністю можливості реально користуватися землею та власними правами. При цьому правляча партія і держава регламентували практично усі сторони життя селян (відправлення релігійних культів, насадження нової обрядовості, навчання і виховання дітей та ін.)»³⁴.

Приплив великої кількості селян у міста мав і певні позитивні наслідки, сприяючи розмиванню межі між традиційно «російським» містом та «українським» селом. У цих відмінностей, наголошує Я. Грицак, з'явилася виразна географічна складова. Якщо на Сході України міста продовжували лишатися «російськими» — якщо не у кількісному, то хоча б у культурному відношенні — то у Західній і Центральній Україні переважаючим став український компонент. Масовий наплив у зруйновані війною міста селян, у тому

³² Лаас Н. О. Соціальна структура населення та міграційні процеси. *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах*. Т. 2. Київ, 2011. С. 459–460.

³³ *Дзеркало тижня*. 2003. 11 жовтня.

³⁴ Даниленко В. Наймані робітники в соціальній структурі населення України (1960–1980 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 25. Київ, 2020. С. 78.

числі значною мірою — із Західної України, швидко компенсував воєнні та повоєнні втрати міського населення, передусім серед осіб єврейської і польської національностей. «Вперше за всю історію новітнього часу українці здобули перевагу у двох найбільших і найважливіших з політичної точки зору містах Центральної і Західної України — у Києві, всеукраїнській столиці, та у Львові, столиці українського П'ємонту». Відбувся своєрідний «національний каталіз», який позначав двосторонній вплив, що справляли одна на одну обидві частини України. Однак якщо індустріалізація Західної України може розглядатися як позитивний наслідок «радянізації», то колективізацію у цьому регіоні радянській владі доводилося проводити за вже перевіреною схемою — «головним методом "переконання" було грубе насильство»³⁵.

З кінця 1960-х рр. процес містоутворення уповільнився. За десятиріччя в УРСР з'явилося лише 11 нових міст, на відміну від періоду 1939–1959 рр., коли аналогічний показник дорівнював 53. Більшість індустріальних міст перебувала у Донецько-Дніпровському промисловому районі, проте намітилася тенденція більш рівномірного розвитку урбанізації. Активізувався процес будівництва нових промислових центрів у Південно-Західному та Південному економічних районах та зростання обласних центрів на південному Заході. Особливо інтенсивно розросталися обласні центри, в яких концентрувалися найбільші промислові підприємства. Це ж стосувалося і нової категорії міст, які були підпорядковані політиці забезпечення воєнно-стратегічних завдань. Її наслідком стала поява міських осередків, життєдіяльність яких спрямовувалася московським центром. Не маючи власної периферії такі міста були приречені на ізоляцію та відсутність комунікативних зв'язків із сусідніми населеними пунктами.

Станом на 1970 р. більшість населення республіки проживала в містах (55%), в 1979 р. показник збільшився до 61%. За даними на 1990 рік в Україні налічувалося 436 міст і 925 селищ міського типу. Питома вага міського населення становила в середньому 67%, причому у Донецькій області вона досягла 90%, а в Закарпатській, Тернопільській і Чернівецькій областях становила лише близько 42%³⁶. Недосконалість того адміністративно-територіального устрою, який дістала у спадщину від УРСР незалежна Україна, не в останню чергу зумовлена значними диспропорціями щодо кількості міст в регіонах — якщо у Донецькій області їх 51, а у Львівській 43, то у Житомирській, Миколаївській і Херсонській — лише по 9 міст у кожній³⁷.

³⁵ Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.* Київ, 2000. С. 268.

³⁶ *Народне господарство Української РСР у 1990 році.* Київ, 1991. С. 21–22.

³⁷ *Реформа для людини. Збірник матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні.* Київ, 2005. С. 69–70.

Справа, зрозуміло, не лише у цих кількісних диспропорціях. Радянський досвід дав переконливе підтвердження того, що хоча поняття модернізації й урбанізації несуть у собі позитивний заряд, урбанізаційні процеси самі по собі не забезпечують суспільний поступ. На відміну від урбанізації інтенсивного, європейські-цивілізованого типу, яка формує розвинуте міське середовище, радянська урбанізація була, за визначенням Ю. Левади, суто екстенсивною, такою, що забезпечувала лише однобічне, військово-промислове чи паливно-сировинне зростання. Таке спрямування урбанізації призводило до виникнення поселень, що іменувалися містами, але були по суті гігантськими робітничими селищами — «без диверсифікації типів зайнятості, без розвинутої комунікативної та культурної інфраструктури». Регіони, яких це найбільше стосувалося, вважалися гіперурбанізованими, але насправді були лише примітивно, формально урбанізованими³⁸.

Подальше сповільнення процесів урбогенезу посилилося із процесами, пов'язаними із загальною кризою економіки в СРСР, яка відчутно проявилася в другій половині 1970-х — на початку 1980-х рр. Спад середньорічних темпів росту ВВП та капіталовкладень у основні фонди промисловості, яка виконувала роль провідної містоформуючої галузі країни, призвів до непоправних наслідків. Ініційовані державним та партійним керівництвом заходи щодо структурної перебудови господарства і, насамперед, промисловості у другій половині 1980-х рр. позитивних результатів не дали.

Ще більш наочним наслідком позірної, екстенсивної урбанізації виявилася незворотна деформація вісьової центр-периферійної структури, яка, зрештою, і спричинила розпад СРСР. Жорстка «столична» локалізація економічного, адміністративного і культурного центру призвела до такої трансформації центр-периферійних зв'язків, яка загрожувала руйнуванням стабільності. Постійне відкачування людських ресурсів у центр, насамперед через канали партійного «ліфта», зробило саме цей ліфт самоцінним в очах місцевих еліт. Це зумовило викривлені мотивації, знекровлення «периферій», елітні підклимні чвари, тобто все те, що знецінювало не лише урбанізацію, але й модернізацію, яка її породжувала. А. Вишневський запропонував термін «консервативна модернізація» на означення парадоксального поєднання у радянській системі передових науково-технічних досягнень з архаїкою, породжуваною імітаційністю інститутів демократії і політичною пасивністю населення. Ставка на патерналізм держави сприяла настроям споживацтва, нігілістичному ставленню до довкілля, асоціальним формам політичної поведінки³⁹.

³⁸ Левада Ю. О. Соціально-просторова структура російського суспільства: центр і регіони. Актуальні та принципові аспекти «регіоналізації» Росії. *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика*. Луганськ, 2002. С. 262–263.

³⁹ Вишневський А. Г. *Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР*. Москва, 2010.

В особливо складному становищі опинилися в останні роки існування СРСР міста Донбасу. Гіперурбанізація досягла тут незбагненних масштабів. У Луганській області, на території якої в перші роки радянської влади статус міста офіційно мали лише Луганськ і Старобільськ, за переписом населення 1989 р. питома вага міського населення становила 86,4%⁴⁰. Але більшість міст лишалася монофункціональними, цілком залежачи від темпів вуглеводобутку⁴¹. З кінця 1970-х рр., коли основою енергетики в усьому світі стали нафта і газ, у шахтарських регіонах виявилися ознаки гострої кризи. Шахтарські страйки, які пройшли у Донбасі одночасно з робітничими виступами у Кузбасі й Воркуті, наблизили розпад СРСР, але становище шахтарів та їхніх сімей вони не поліпшили. Що ж до загальних проблем галузі, породжених зношеністю обладнання, диспропорціями між складністю праці та її оплатою, нерозв'язаними екологічними проблемами, то вони мали тенденцію до загострення.

На ще один негативний чинник, успадкований від радянських часів, звертає увагу Р. Кісь. Втрату українського лінгвокультурного середовища в містах Сходу і Півдня України, соціокультурну амбівалентність етномаргіналів він розцінює як чинник екзистенційного вакууму і ознаку лінгвокультурної катастрофи. Оскільки саме місто є космосом психокультурних смислів, завдання повернення українського мовлення у великі міста є запорукою ревіталізації міста як живого лінгвокультурного середовища. Заклик автора — створити передумови для становлення українського урбанізму — цілком співзвучний вимогам часу, хоча він і не пропонує реальних механізмів його утвердження⁴². Навряд чи розвиток якісної інфраструктури українських мас-медіа, молодіжних клубів, клубів для бізнесменів, української шоу-індустрії здатен істотно змінити атмосферу російськомовних міст. Лише комплексний, системний підхід до розв'язання болючих проблем міського життя, включно з подоланням корупції, криміналізації, дегуманізації міжособистісних відносин, може створити нове міцне комунікативне середовище.

Із сказаного випливає значущість міського менеджменту — вирішальної ланки сучасного механізму управління містами. Єдиних підходів до трактування поняття «міський менеджмент» поки що не існує. Найчастіше воно вживається у широкому розумінні — на означення системи управління як такої, тобто сукупності принципів, методів, засобів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування міського організму. У вузькому вимірі міський менеджмент — це комплекс дій, спрямованих на ефективну організацію, аналіз, діагностику та прогнозування різноманітних видів людської

⁴⁰ Некрилов Д. Етапи формування поселенської мережі Луганської області. *Історія української географії*. 2006. Вип. 2. С. 41–45.

⁴¹ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. Львів, 2018.

⁴² Кісь Р. *Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму)*. Львів, 2002. С. 27–30, 54.

діяльності на території міст — із раціональним використанням людського, матеріально-технічного, природно-ресурсного потенціалів і забезпечення охорони довкілля та добробуту населення.

Зрозуміло, що має пройти певний час, щоб населення малого міста чи селища міського типу ідентифікувало себе не додатком до певної виробничої одиниці, а соціальною спільнотою із певним статусом і самоврядною управлінською системою. Йдеться про специфічну місцеву ідентичність, яка має усвідомлюватися не вузьким колом зацікавлених осіб, а усією громадою. Від ступеня осмислення міської специфіки і відповідної «соціальної динаміки» значною мірою залежать і результати подолання глибоких деформаційних процесів, і успіхи у запровадженні інвестиційно-інноваційних моделей розвитку, і темпи формування механізмів громадянського суспільства.

§ 3. Моделі економічного районування: соціальні наслідки

Узгодження схем адміністративно-територіального і економічного районування в процесі структурування простору — проблема, з якою стикається кожна країна. Пошуки дієвого механізму господарювання, який би реально забезпечував підвищення ефективності виробництва, відбуваються постійно з більшою чи меншою результативністю. В СРСР інтерес до проблем районізації різко зростав напередодні чергової територіальної реформи і так же швидко згасав після її невдалого завершення.

Радянський режим від самого початку свого існування приділяв чимало уваги проблемам територіальної організації, але не досяг скільки-небудь помітних успіхів на цьому шляху. Впроваджена в СРСР модель регіонального управління характеризувалася ієрархічною централізацією влади й ресурсів, що спиралася на вертикально інтегровані структури КПРС, з одного боку, і союзних міністерств та відомств, з другого. Головними критеріями при визначенні меж територій областей і районів були чисельність партійних організацій і розрахунки щодо швидкості мобілізації на випадок війни. Політика перекроювання територій підпорядковувалася поточним потребам і завданням полегшення управління; інтереси регіонів у розрахунок не бралися. Внаслідок цього в обласному поділі далеко не достатньою мірою враховувалися природно-географічні, історичні, демографічні чинники, особливості соціонормативної культури населення. Він використовувався як інструмент обслуговування авторитарної влади та планово-розподільчої економіки, і до виконання інших функцій був органічно не пристосований.

Робота в галузі економічного районування проводилася в СРСР відповідно до плану ГОЕЛРО; прийнята у 1921 р. сітка економічних районів складалася з 21 одиниці, надалі економічні райони то укрупнювалися, то, навпаки, розукрупнювалися⁴³. Відповідно до економічної стратегії, що роз-

⁴³ Морозова Т. Г. *Регионоведение*. Москва, 1999. С. 11–12.

роблялася Радою по розміщенню продуктивних сил при Держплані СРСР, регіони розглядалися як частини єдиного народногосподарського комплексу і виступали у вигляді взаємодоповнюваних ланок єдиних технологічних і соціокультурних ланцюгів. Влада прагнула до гомогенізації економічного простору держави, в якій продуктивні сили розміщувалися відповідно до загальнодержавних потреб. Пріоритетними принципами розміщення продуктивних сил виступали: близькість до джерел сировини, наближення до основних урбаністичних агломерацій, ефективне використання людських ресурсів, сприяння розвитку нових міських зон. Історичні і соціокультурні чинники бралися до уваги мінімальною мірою — лише в контексті декларованих намірів наближення державного апарату до населення та створення умов для розвитку місцевої ініціативи.

Прискіплива увага владних структур УСРР до проблем районування не в останню чергу пояснювалася політичними причинами. На початку ХХ ст. Держплан РСФРР виношував ідею нового економічного районування шляхом створення 12 великих областей (у їх число мали увійти і 2 українські). Доцільність такого поділу автор проекту І. Александров на засіданні президії ВРНГ 24 жовтня 1921 р. обґрунтував у такий спосіб: «Наша позиція під час створення автономних областей в теперішній час спирається на зовсім новий принцип доцільного поділу держави: на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав». Йшлося, отже, про цілковите нехтування інтересів УСРР, яка на той час була формально незалежною республікою. Її суверенні права І. Александров відверто називав «втраченими»⁴⁴. Природно, що така позиція одного з керівників Держплану РСФРР дістала в Україні вкрай негативну реакцію. Голова Держплану УСРР Г. Гринько чітко заявив, що поділ України на дві економічні області з повноправними крайовими виконкомами означав би ліквідацію України як республіки, що було б за наявної політичної кон'юнктури виявом політичної короткозорості і найбільшою політичною помилкою. Він означав би також украй небажане роз'єднання двох частин України — пролетарської східної і переважно селянської західної. В економічному районуванні і адміністративному поділі Україну треба брати «як цілість»⁴⁵.

Свої корективи у схеми адміністративно-територіального поділу України внесло утворення СРСР. Сталінський план автономізації передбачав перетворення України у звичайну автономну область Росії. Дещо скоригований зусиллями В. Леніна і місцевих еліт, проєкт утворення СРСР базувався на ідеї формального, хоч і дуже обмеженого суверенітету республік. За умови існування єдиної, побудованої на началах демократичного централізму

⁴⁴ Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ, 1996. С. 279–280.

⁴⁵ *Матеріали по районуванню України*. УССР. Госплан. Секція по районуванню. Харьков, 1923. С. XI–XII.

правлячої партії цей суверенітет був значною мірою фіктивним: «національна державність мерехтіла на межі реальності і нереальності»⁴⁶. Створення системи жорстко залежних від Москви національно-державних формувань залишало за правлячою партією роль всемогутнього «натхненника й організатора», а за центральними директивними органами — функції контролерів, посередників і арбітрів. Однак місцеві еліти з числа «титульних соціалістичних націй» не вважали, що лишилися у програвшій, оскільки дістали бодай мінімальні можливості для створення механізмів управління підконтрольними територіями. З цього погляду має рацію Я. Грицак, коли наголошує, що «збереження за Україною статусу хай навіть формальної, але окремої державної одиниці мало великий вплив на дальший розвиток української національної самобутності. Українці дістали те, чого їх довгі роки позбавляла російська імперія: окрему адміністрацію, територію, державні і громадські структури — основи для майбутнього територіального усамостійнення України»⁴⁷.

Загалом же регіональній політиці радянського часу були притаманні прихильність до абстрактних схем, нехтування реальних потреб територій і місцевих особливостей, доведення до абсурду планово-розподільчого принципу в управлінні. Радянська форма планування, притягальна в ідеалі, на практиці швидко переродилася в систему відомчих пріоритетів і використання затратних механізмів експлуатації природних і людських ресурсів. Диспропорційний характер розміщення продуктивних сил, як і руйнівні наслідки «перетворення природи», були усвідомлені надто пізно. Що ж до економічного районування, то жодна з багатьох пропонованих моделей так і не була втілена в життя.

Штучний, багато в чому неорганічний характер модернізаційних процесів впливав із жорсткої централізації управлінської вертикалі: регіони розглядалися центром здебільшого як об'єкт капіталовкладень; про раціональне природокористування і таке ж розміщення продуктивних сил не йшлося. В ході індустріалізації у східних та південних регіонах країни дістали розвиток насамперед галузі паливно-енергетичного, енергетичного, металургійного й машинобудівного комплексів, орієнтовані переважно на воєнно-промислові потреби з явним відставанням інфраструктури галузей, що виробляли товари споживчого попиту. Що ж до регіону Правобережжя, то він, зазнавши в ході Першої світової війни істотного руйнування виробничої бази, аж до початку Другої світової війни не мав змоги її відновити. Тут, навпаки, спостерігалися аграризація і натуралізація господарства, тривали деурбанізаційні процеси.

⁴⁶ Кульчицький С. *Історичне місце української радянської державності*. Київ, 2002. С. 28.

⁴⁷ Грицак Я. *Нарис історії України...* С. 168.

Неофіційно Україна до 1925 р. поділялася на три регіони — Степ, Правобережжя та Лівобережжя. Пізніше постало питання про виокремлення менших за площею регіонів, які б об'єднували по кілька округ. ЦСУ пропонувало виділити 4 регіони — Степ, Полісся, Правобережний Лісостеп, Лівобережний Лісостеп; фінансово-економічне бюро Наркомфіну наполягало на виділенні Промислової, Степової, Лісостепової та Поліської зон. В обох випадках до уваги бралися лише природно-економічні ознаки, специфіка, обумовлена історичними чинниками, лишалась «поза кадром». Зрештою Центральна адміністративно-територіальна комісія при ВУЦВК санкціонувала виділення 5 груп округ і трьох округ поза групами, причому прикордонна смуга (округи Волині і частково Поділля) виділялися в окрему групу⁴⁸. На 1926 р. неофіційний економічний поділ України мав такий вигляд: Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Хліборобний Степ, Промисловий Степ; у 1927 р. Промисловий Степ було поділено на Дніпровський промисловий підрайон і Гірничопромисловий підрайон. У 1928 р. союзна програма контролю за врожайністю виділила 6 груп округ — Полісся, Правобережний Лісостеп, Лівобережний Лісостеп, Степ, Дніпровська промислова і Гірничопромислова⁴⁹. Законодавчо регіони так і не були оформлені.

Нежиттєвість, запропонованих у 20-х рр., схем районування пояснювалася насамперед тим, що в системі економічних відносин елементи територіального управління розглядалися як ланки структури управлінського механізму, а не як самостійні суб'єкти економічного життя. Теорії районування абстрагувалися від аналізу соціальних і культурних аспектів регіональної специфічності. Увага фокусувалася майже виключно на виробничій сфері; зокрема на територіальному розміщенні продуктивних сил. Нехтування історичних традицій виявлялося і у каскаді перейменувань міст, областей та районів. У такий спосіб влада здійснювала імплантацію у масову свідомість нових символів, покликаних ілюструвати переваги «соціалістичного способу життя». У практиці районізації домінували централізаційні принципи: виробничий, керованості, всесоюзної спеціалізації, територіальної комплексності, єдності адмінподілу та економічного районування. Керуючись насамперед потребами центру, владні структури Союзу виходили з пріоритетності завдань формування «єдиного народногосподарського комплексу»; ігнорування інтересів республік створювало викривлену економічну структуру і асиметрію у міжреспубліканських зв'язках, чим поглиблювалася залежність регіонів як від метрополії, так і один від одного.

«Комбінатний» принцип формування регіонів на основі природного згущення міжрайонних зв'язків навколо баз місцевих виробничо-енергетичних ресурсів був зорієнтований на створення «крупноблочної» регіональної структури і забезпечення високого ступеня відповідності відносно само-

⁴⁸ Проблема районирования на Украине. Харьков, 1926. С. 49–52.

⁴⁹ Циркуляры и инструкции ЦСУ СССР. 1928. № 3. С. 25–26.

достатніх господарських регіональних комплексів укрупненим адміністративним регіонам⁵⁰. Відповідно до методології колишнього Держплану економічний район визначався як «своєрідна, по можливості економічно закінчена територія країни, яка завдяки комбінації природних особливостей, культурних надбань минулого часу і населення з його підготовкою до виробничої діяльності становила б одну з ланок загального ланцюга народного господарства»⁵¹. Посилання на культурні надбання минулого часу і природні особливості не повинні вводити читача в оману: основним критерієм районування вважалася економічна доцільність, в системі якої власні інтереси й потреби регіонів практично не бралися до уваги. Головною домінантою виступали потреби централізованого управління народним господарством. За зразок бралася західна, фордистська парадигма, яка також виходила з перекроювання живих тканин регіонів на догоду локаційному і організаційно-технічному модернізаційному схематизмові.

У післявоєнний час вченими Інституту економіки АН УРСР під керівництвом К. Воблого була запропонована нова схема економічного районування, в якій робилася спроба врахувати не тільки сучасну спеціалізацію областей, але й характер формування господарства в минулому. Виділялися 5 внутріреспубліканських економічних районів — Центральний, Південно-Східний, Північно-Східний, Південно-Західний і Західний. Однак у своїй практичній діяльності Держплан УРСР користувався поділом України на 7 економічних районів: Донбас, Придніпров'я, Лівобережжя, Правобережжя, Західний, Полісся і Південно-Західний. Оскільки жоден із зазначених варіантів районування не задовольняв центр, пошуки оптимальних схем районізації тривали. У 1956–1957 рр. група московських вчених запропонувала поділ України на 4 регіони з центрами у Харкові, Києві, Львові, Одесі⁵². Уточнену схему районування у 1958 р. розробила О. Діброва, виділивши такі 6 районів — Донбас, Промислове Придніпров'я, Північно-Східний, Центральний, Західний, Причорномор'я⁵³. Проте ці, як і ряд інших схем районування не були взяті до уваги в ході економічної і адміністративно-територіальної реформи, що здійснювалася з кінця 50-х рр.

Розуміючи, що створена на силовій основі монолітність радянської економічної системи після смерті Й. Сталіна почала розхитуватися, правляча верхівка СРСР посилено шукала механізми, здатні виконувати роль мобілізаційних важелів. Істотні вади гіперцентралізації, які зазвичай вкладалися

⁵⁰ Маслаков В. В. Эволюция концептуальных основ российского регионального развития. *Регион: экономика и социология*. 2000. № 3. С. 151.

⁵¹ Баранский Н. Н. *Экономическая география. Экономическая картография*. Москва, 1956. С. 31.

⁵² *Регионы Украины: поиск стратегий оптимального развития*. Харьков, 1994. С. 197.

⁵³ Діброва О. Т. *Географія Української РСР*. Київ, 1958. С. 357.

у формулу «відомчості», змушували її час від часу посилювати регіональні структури. Проте активізація на цій основі регіональних еліт (яка в радянській термінології кваліфікувалася як «місництво») створювала загрози, що в уяві центру були неспівставні з наслідками «відомчості». Тому, ледь зробивши один крок в напрямі децентралізації управління, радянська бюрократія тут-таки робила два кроки назад. Господарська реформа, розпочата М. Хрущовим у 1957 р., яскраво ілюструє непослідовність радянської регіональної політики, її постійні шарахання з однієї крайності в іншу.

Починаючи з середини 50-х, в країні йшла підготовка до реформи господарського управління, яка виходила із назрілої потреби його децентралізації. З метою подолання відомчої розпорошеності і недостатньої зацікавленості відомств у впровадженні досягнень науково-технічного прогресу при Держплані РРФСР була створена комісія для розробки пропозицій щодо економічного районування. Використавши, зокрема, напрацювання радянської «районної» школи 20-х рр., комісія представила уряду проект масштабної реформи, що виходила з пріоритету територіальної організації перед галузевою. Пленум ЦК КПРС (лютий 1957 р.) поставив завдання перейти від системи управління через галузеві міністерства й відомства до нових форм управління за територіальним принципом. Як форма такого управління пропонувалися раднаргоспи, і ця ідея була прийнята по суті без обговорення. Обговорювалися лише розміри раднаргоспів і співвіднесення їхніх завдань із функціями міністерств і місцевих органів влади. Реформуванню передувала реорганізація союзних та союзно-республіканських міністерств (кількість перших було зменшено з 30 до 20, других — з 21 до 13). Оскільки деякі союзні міністерства набули союзно-республіканського статусу, ця реорганізація сприймалася як розширення прав республік.

Внаслідок передачі у підпорядкування УРСР близько 10 тис. підприємств протягом 1953–1956 рр., частка республіканської промисловості відчутно зросла (з 36 до 76%). Чимало важило й те, що у відання УРСР після ліквідації у 1956 р. Міністерства юстиції СРСР були передані його функції, а отже, питання обласного адміністративно-територіального устрою тепер перебували у компетенції республіки.

У контексті децентралізації управління промисловістю було зроблено спробу докорінно змінити систему територіальної організації й планування — місце старої системи галузевого, вертикального управління мала зайняти горизонтальна система раднаргоспів. Згідно із Законом «Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в УРСР», прийнятим Верховною Радою УРСР 31 травня 1957 р., запроваджувалася система адміністративних економічних районів на чолі з державними органами територіального управління і планування — радами народного господарства. Їх було створено 11 — Вінницький, Ворошиловградський, Дніпропетровський, Запорізький, Київський, Львівський, Одеський, Донецький, Станіславський, Харківський, Херсонський. У 1960 р. створено ще 3 рад-

наргоспи — Кримський, Полтавський, Черкаський. Найбільшим в Україні став Київський раднаргосп, який об'єднував промисловість і будівництво п'яти областей — Київської, Черкаської, Кіровоградської, Чернігівської і Житомирської. Харківський економічний адміністративний район налічував три області — Харківську, Полтавську і Сумську. До львівського раднаргоспу входили Львівська, Тернопільська і Ровенська області.

Смисл реформування полягав у заміні галузевої системи управління територіально-галузевою з одночасною ліквідацією промислових та будівельних союзних і союзно-республіканських міністерств. Раднаргоспи мали здійснювати керівництво всіма підлеглими їм підприємствами й організаціями у межах економічного району. Центр планування перемістився в республіку, чим суттєво обмежувався централізм і вплив партійної, державної та господарської бюрократії на життя республік. У березні 1962 р. почалося створення виробничих колгоспно-радгоспних управлінь, які за територією, чисельністю населення і обсягом виробництва істотно перевищували сільські райони. Впродовж 1962–1963 рр. кількість районів скоротилася до 460.

Соціально-економічні реформи М. Хрущов намагався підкріпити реорганізацією партійного керівництва. Відповідно до його записки, направленої в президію ЦК КПРС, у вересні 1962 р. в межах областей утворювались дві самостійні партійні організації з двома обкомами на чолі: з керівництва промисловістю і з керівництва сільським господарством. Замість райкомів партії було створено 256 парткомів виробничих колгоспно-радгоспних управлінь і 78 зональних промислово-виробничих парткомів у сільській місцевості. У містах діяли 92 міські комітети і 71 міський райком Компартії України на підприємствах промисловості, транспорту тощо. Відповідної реорганізації зазнали радянські, комсомольські, профспілкові органи. У грудні 1962 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР утворювались обласні (промислові) і обласні (сільські) ради депутатів трудящих. Втім, реорганізація торкнулася лише 19 областей України. В 6 західних областях — Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській, Закарпатській, Чернівецькій — лишилися єдині партійні й радянські органи.

Природно, що така непродумана й поспішна реорганізація (яка, до речі, наочно продемонструвала неефективність симбіозу «партія — держава») не дала авторитету ні М. Хрущову, ні радянській системі організації влади як такій. Район як адміністративно-територіальна одиниця розривався на частини, штучне виокремлення з сільських районів промислових зон призвело до неефективного використання трудових ресурсів. Водночас виявилися і певні економічні вигоди — насамперед всередині раднаргоспів. Посилилися кооперативні зв'язки підприємств, розташованих на одній території, зменшилися транспортні витрати. Однак, владні структури не наважилися відмовитися від «відомчості» і не підкріпили радикальні зміни у виробничій галузі продуманою реформою адміністративно-територіального

поділу. Цим користувалася та частина верхівки московської номенклатури, яка втратила свої позиції внаслідок реорганізації.

Спроба реалізації, хай і в дуже обмежених рамках, економічної автономії республік не могла не наразитися на постійний опір, причому незадоволення політикою М. Хрущова висловлювали як найбільш консервативні діячі, так і нечисленні ліберали. На будь-яку ініціативу місць негайно навіщувався ярлик «місництва», шкода від якого вбачалася у розбалансуванні економічної системи і пріоритеті інтересів республік перед союзними інтересами. Приводом для критики стали і розбухлий управлінський апарат, і неминучі в процесі змін прорахунки, і відверті волонтаристські прояви. Вихід з глухого кута відшукувався на шляхах централізації — утворення Уккрангоспу, а також укрупнення економічних районів. У кінці 1962 р. їх кількість в Україні була скорочена до 7 (Донецький, Київський, Львівський, Подільський, Придніпровський, Харківський, Чорноморський). При цьому нові райони вже не називалися «економічними адміністративними», а просто економічними.

Відчутною вадою нової системи була непослідовність у запровадженні територіальних принципів управління: вони поєднувалися з галузевими, причому домінування відомчих інтересів нівелювало проблеми територіального розвитку. Продуктивну ідею економічної та управлінської самостійності регіонів було фактично перекреслено утворенням нових «надбудованих» органів: республіканського раднагоспу, ВРНГ СРСР, галузевих держкомітетів тощо. Зрештою здоровий задум, спрямований на децентралізацію влади, обернувся зниженням темпів економічного розвитку, розбалансуванням влади на місцях, наростаючою підміною партійними організаціями господарських органів, погіршенням транспортного зв'язку. М. Хрущов втратив владу внаслідок апаратної змови, але звинувачення у суб'єктивізмі та волонтаризмі, адмініструванні й поспішному експериментуванні, які пролунали на його адресу, не були безпідставними.

Після відставки М. Хрущова раднагоспи були ліквідовані — об'єктивно це означало нове обмеження прав республік. Відповідно до Закону «Про зміну системи органів управління промисловістю» (вересень 1965 р.) створювалося 18 загальносоюзних і 13 союзно-республіканських міністерств — принцип галузевого монополізму знову восторжествував. У жовтні 1965 р. відповідний закон прийняла Верховна Рада УРСР. За ним було ліквідовано Українську раду народного господарства і раднагоспи економічних районів, утворено 9 союзно-республіканських міністерств. Такий перерозподіл компетенцій між центром і регіонами для України означав різке звуження її економічної самостійності і відновлення всевладдя центру. Партійні організації знов почали будуватися за територіально-виробничим принципом, відновлювалися єдині виконкоми обласних органів влади. Знову почали діяти Дніпропетровський, Запорізький, Київський, Львівський, Миколаївський, Одеський, Полтавський і Харківський міськкоми партії, ліквідовані під час поділу партійних організацій на промислові й сільські.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про внесення змін в адміністративне районування Української РСР» (січень 1965 р.) здійснювалося розукрупнення районів — замість 250 сільських районів було створено 394⁵⁴. У кінці 1966 р. додатково створювався 81 район. На середину 1967 р. мережа адміністративних одиниць набула такого вигляду: 25 областей, 2 міста республіканського підпорядкування, 475 районів, 111 міст обласного підпорядкування, 8555 сільрад, 762 селищних, 273 міські ради. На кожен район в середньому припадало 65 населених пунктів, 18 сільських рад⁵⁵. Крах хрущовських реформ означав повернення до політики жорсткої централізації й уніфікації. Можливості розширення прав і компетенцій республік, що відкрилися у 50-х рр., були безповоротно втрачені. Втім, очевидно, має рацію Я. Грицак, коли пише, що «принаймні в одному моменті реформа управління мала далекосяжні наслідки: вона посилювала амбіції республіканської еліти і бажання провадити автономний курс»⁵⁶.

Новий варіант економічного районування СРСР, запроваджений у 1963 і уточнений у 1966 і 1982 рр., виходив із поділу України на 3 основних економічних райони — Донецько-Придніпровський, Південно-Західний і Південний. У практичних цілях їх іноді ділили на підрайони (мікрорайони). Згідно з розробленим Держпланом СРСР в середині 70-х рр. проектом нової сітки макрорайонування пропонувався поділ України на 5 районів: Донецько-Дніпровський, Середньодніпровський, Центральноукраїнський, Західноукраїнський та Південноукраїнський. Однак і цей проєкт лишився нерезалізованим⁵⁷.

На початку 70-х рр. на сторінках «Енциклопедії українознавства» В. Голубничий оцінив економічне районування в Україні як шкідливе з погляду інтересів розвитку її економіки і вразливе у воєнно-стратегічному відношенні. Якби внутрішнє економічне районування розвивалося без адміністративних перешкод, а держава опікувалася створенням умов для вирівнювання економічного розвитку, доводив він, можна було б швидко забезпечити максимальне зростання національного доходу. Але різниця у рівнях економічного розвитку на той час сягала пропорції 1:3 між найбіднішою Житомирською і найбагатшою Дніпропетровською областями. «Західна й вся Правобережна Україна залишаються від дореволюційних часів недорозвинутими, перенаселеними й бідними порівняно з рештою України. Усунення цієї нерівності потребувало б певного переміщення промисловості

⁵⁴ Баран В. К. Україна в добу Хрущова. *Політична історія України. XX ст.: у 6 т.* Т. 6: Від тоталітаризму до демократії. Київ, 2003. С. 117.

⁵⁵ *Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність.* Київ, 2001. С. 53.

⁵⁶ Грицак Я. *Нарис історії України...* С. 280.

⁵⁷ Ішук С. І. *Територіально-виробничі комплекси і економічне районування: методологія, теорія.* Київ, 1996.

на захід, що своєю чергою корисно гальмувало б зайву агломерацію індустрії й населення у великих містах Донецько-Придніпровського району, де вже створюються несприятливі екологічні умови для життя»⁵⁸.

Не зважаючи на радикальний фасад, реформа економічного районування залишила радянську економіку в тій же конфігурації, в якій та і була раніше — командною. Підприємства не мали самостійності, господарський механізм залишався традиційним, всі технологічні процеси були підпорядковані виробничим планам та інструктивним завданням, які передбачали щоквартальний та щомісячний контроль. Депресивний стан міського повсякдення поєднувався з патерналістським ставленням держави до громадян. Не дозволяючи будь-якого спротиву системним засадам, радянська держава вважала своїм обов'язком турбуватися про задоволення повсякденних потреб населення згідно розроблених нею ж самою системою пріоритетів. Кожний член суспільства на ментальному рівні повинен був відчувати, що держава піклується про нього та робить все можливе для подальшого поліпшення умов радянського життя. Чи досягла держава бажаних результатів у цій справі, стало ясно вже через декілька років, а проте, український соціум отримав ментальний імунітет, який з одного боку став рубежем для негативних трансформаційних впливів, а з другого — ресурсом, що спричинив поступальний розвиток соціуму.

§ 4. Стереотипи та культурні коди міської ментальності

Сучасна методологія урбаністики базується на комплексному дослідженні притаманних місту ознак і функцій з паралельним осмисленням складної динаміки розвитку наукового знання про міста, простеженням його логічних та функціональних типів. Як ланки системи розселення міста мають розглядатися з урахуванням кількох рівнів ієрархії просторових систем — загальнодержавної, регіональної і поселенської. Як соціально-економічні організми вони цікаві насамперед зайнятістю населення переважно в неземлеробських сферах діяльності і наявними механізмами самоорганізації. Як міські системи — своєрідною вибудовою відносин із власною сільською периферією, як територіальні комплекси — певною, вище середньої, щільністю забудови і густотою населення, своєрідною планувальною структурою. Як сакральні центри — наявністю культових споруд і міфологізованої колективної свідомості. Усі ці компоненти міського способу життя є взаємопов'язаними і взаємодоповнюваними. Проте, повсякденне життя міста неможливо зрозуміти у відриві від створюваних віками традицій і причинно-наслідкових зв'язків, символів та образів, які формують ментальний простір його мешканців.

⁵⁸ Голубничий В. Районування економічне. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Т. 7. Львів, 1998. С. 2460.

Для історії повсякденності дослідження міського простору ментальностей є одним із пріоритетів наукового пошуку. Історика повсякденності — на відміну від істориків у чистому вигляді — цікавить все: історія побуту, подієва історія, історія казусів, ментальностей і ментальних стереотипів, історична психологія, а разом з нею — історія особистих переживань людини. «Підходи історика повсякденності інтегративні»⁵⁹. Звернення до ментального рівня повсякденного життя міст, до ідеалів, стереотипів свідомості, ціннісних орієнтацій мешканців дає змогу не просто «побачити» міський побут, а стати свідками життєвих проблем і драм, що розгорталися у міському просторі, суперечностей і сумнівів, спроб їх розв'язання, мрій і намірів, емоцій та роздумів.

Визначити єдину детермінанту розвитку міського соціуму, очевидно, неможливо. Людина вступає в комунікацію із соціокультурною системою під впливом цілого ряду факторів, як неусвідомлених (інстинкти, рефлексії), так і соціально значущих (цінності, норми, установки). Будь-якій соціокультурній системі притаманна ментальність із власними орієнтирами, філософією і світоглядом, звичаями, законами, кодексом поведінки. Вона, в свою чергу, продукує унікальний тип особистості, а вже ця унікальність проявляється у специфіці менталітету окремої людини чи групи людей. Модуси самоідентифікацій вирішальною мірою залежать від ментальних порогових кордонів, які кожен вибудовує сам у власній свідомості. Найчастіше вони постають у вигляді своєрідних квазікордонів — певних символічних рамок, що позначають допустимість контактів чи небезпеку конфліктів, бажання спілкування та комунікації чи їх відсутність. Саме на такій основі формується типологія сприйняття міського простору та моделювання різноманітних конфігурацій його взаємозв'язку із сільським.

Традиційно людина сприймає соціокультурний простір міста крізь призму візуалізації окремих «ментальних образів», розпізнавання яких потребує знання символічних кодів, що притаманні цьому ареалу. Вона є активним користувачем міського простору і тому завжди знаходиться під впливом його символів. Відповідно, одним із суттєвих ідентифікаторів міста є розгалужена символічна складова, яка кардинально відрізняє його від будь-якого іншого; особлива роль в ній належить тим з них, які мають автентичність — міфи, традиції, феномени, унікальні люди. Система ментальних символів та образів знаходиться в стані спокою і не функціонує до того моменту, коли вербальні чи візуальні сигнали сприяють її активізації. Саме це робить ментальну модель функціональною і дієвою, вона стає динамічною, піддається трансформації, корекції та верифікації.

Але як це відбувається? Що таке ментальний образ і як він функціонує? Хоч чітких відповідей на ці запитання історична епістемологія поки що не

⁵⁹ Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія*. Вип. 44. Харків, 2011. С. 11.

дала, сфера уявленого стала об'єктом прискіпливої уваги соціогуманітаріїв саме в контексті історії ментальностей. В основі поняття репрезентації, яке увійшло в активний науковий обіг внаслідок візуального повороту 90-х рр. минулого століття, лежить ідея не стільки представлення, скільки зображення — творення образів як символічного товару в рамках певного культурного поля. Якщо підходити з такими критеріями до оцінки привабливості в очах місцевих мешканців тих чи інших сегментів іміджу міст південного регіону, доведеться звернути увагу на величезний діапазон ментальних настанов — причому не лише у просторовому, але й у часовому вимірі. Значною мірою завдяки радянській пропаганді позитивний імідж прибережних зон міцно укоренився у суспільній свідомості, як, до речі, і усвідомлення особливої притягальної сили Донбасу, який для багатьох був уособленням кращих людських якостей («Донбасс порожняк не гонит»). Розхитування міфологем відбувалося спочатку в процесі відчутної економічної деградації, а потім і під впливом загострення до крайніх меж ціннісних конфліктів. Сьогодні визначити «культурний код» південного регіону надзвичайно складно внаслідок переплетення загострених «гібридною війною» різноспрямованих тенденцій.

Неординарні пояснення дилеми українській ментальності — від одчайдушної хоробрості до повної деморалізації, соціальної та політичної пасивності — пропонує В. Котигоренко. Війни, депортації, голодомор не тільки травмували етнічну психіку, але й суттєво скоротили пасіонарний пласт суспільства. В результаті у ментальності середнього українця домінують своєрідні захисні механізми від політики центральної й місцевої влади і погіршення життєвих реалій. «Йдеться про байдужу спостережливості, низький тонус соціальної життєдіяльності, загострений інстинкт самозбереження. "Середньому" українцеві притаманний гіпертрофований песимізм (катастрофізм) або "фобія гіршого", що змушують його миритися з існуючими політичними реаліями як меншим порівняно з невідомістю злом. Ще одна риса — неохоче сприйняття "нових" цінностей відкритої ринкової економіки і громадянського суспільства. Нарешті, ментальність "середнього" українця проявляється в схильності до негромадянських уявлень і моделей поведінки»⁶⁰.

На проясненні основних детермінант трансформації української ментальності у 20–90-х рр. ХХ ст., зосереджує увагу О. Гордійчук. Серед провідних напрямів впливу комуністичної ідеології та радянської дійсності на ментальність українців вона виокремлює «тотальну ідеологізацію усіх сфер суспільного й індивідуального життя, підміну українських національних цінностей комуністичними; організований радянською владою геноцид української нації штучним голодомором 1932–1933 рр.; цілеспрямоване фізичне винищення української національної еліти; політику "розкуркулення"

⁶⁰ Котигоренко В. О. *Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт*. Київ, 2004. С. 418.

українського селянства, масові депортації та переселення; заборону релігії та політика русифікації, формування тоталітарним режимом образу радянської людини з відсутнім почуттям громадянства ("Мой адрес — не дом и не улица..."); ізольованість радянської людини від зовнішнього світу та тотальна цензура»⁶¹.

Специфіка міської ментальності не в останню чергу визначалася впливом соціопсихологічних чинників, адже в соціальному житті міст завжди були присутні малі групи або утворення, що виявлялися у існуванні громадських структур та організацій. Певній громадській спільноті притаманний свій особливий спосіб мислення, своя система цінностей, яка проявляється у повсякденному житті, традиціях, ритуалах і «може бути імплікована в людську поведінку»⁶². Ментальність є відносно стійким і сталим психологічним феноменом, однак на неї можна впливати свідомо та цілеспрямовано через формування у суспільстві нової системи цінностей. Особливо цікавим завданням постає відслідковування етапів звільнення ментальності містян від характерних рис радянськості, таких як комплекс меншовартості, патерналізм, пасивність, безпорадність, сподівання на розв'язання проблем іззовні, примирення з негативними явищами.

Отже, міська ментальність формується характером групових уявлень в урбаністичному просторі в конкретний часовий проміжок, зумовлених як сучасними подіями та реаліями, так і попередньою історією розвитку міста. Прояви та форми ментальності завжди детерміновані просторово-часовими характеристиками. З урахуванням цього міська ментальність визначається як соціально-психологічний феномен, змістовною суттю якого є певна спільність та однорідність оцінок, настроїв, уявлень, суджень людей, об'єднаних міським простором. Кожному місту притаманна власна, своєрідна ментальність, для аналізу якої використовуються як загальні концептуальні принципи, так і специфічні кількісно-якісні параметри, що в комплексі дозволяють з'ясувати соціально-психологічні особливості міського соціуму.

Ментальний підхід вбачається найбільш продуктивним в аксіологічних узагальненнях на теми конструювання ідентичностей і формування національної свідомості⁶³, його структурними елементами є уявлення, коди, символи, ціннісні системи. За допомогою символів акумулюється і передається інформація, формується зв'язок з міським середовищем. Символічні системи розглядаються як основний механізм формування та функціонування соціокультурних просторів, саме завдяки їм в соціумі конструюються

⁶¹ Гордійчук О. Основні детермінанти трансформації української ментальності у 20–90-тих роках ХХ століття. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філософські науки*. 2018. № 10 (383). С. 49–54.

⁶² Попович М. *Проблеми теорії ментальності*. Київ, 2006. С. 4.

⁶³ Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ю. *Ментальний вимір української цивілізації*. Київ, 2017. С. 11–15.

ідентифікаційні матриці та ментальні моделі. Символи міста створюють його образ, атмосферу, ауру, яка має потужний психологічний вплив на ментальність людини. Але ментальність не тільки формується під впливом об'єктивної реальності, але й сама впливає на творення цієї реальності.

Соціальні перетворення дуже повільно можуть призводити до зміни менталітету, хоча у цілому менталітет стійкий і консервативний. Відносна консервативність вітчизняного менталітету зумовлює ефект відставання політичної й культурної динаміки від темпів світових соціотрансформаційних процесів. Тому варто відрізнити в соціальному аналізі мінливі (або ж кон'юнктурні) суспільні настрої від глибоко закорінених у колективній свідомості культурних кодів. Для вибудови пояснювальних, а тим більше орієнтуючих світоглядних моделей надзвичайно важливим є врахування всієї сукупності позитивних і негативних чинників, які сформували в минулому саме такий соціальний психотип людини. Трансформацію ментальності спричиняють «культурні травми», що мають латентний характер і проявляються у амбівалентності колективної ідентичності. Вплив травмуючих чинників може бути абсолютно протилежним для різних груп міського соціуму: те, що для одних є деструктивним, для інших постає у прийнятному та позитивному сенсі. Проте лише усвідомлення належності до єдиного соціокультурного простору — простору ідентичності з спільними цінностями — є фактором, який формує стійке ментальне поле. Саме прив'язаність до території дає індивіду відчуття комфорту, укоріненості, нерозривного зв'язку з місцем проживання. Незалежно від того, чи є простір реальним чи уявним, він допомагає людині відчувати себе суб'єктом певної культури.

Відображення ступеня комфорту у міському просторі ілюструють ментальні карти — сукупності знаків і символів, спроможних створити уявлення про ландшафти, особливості міських звичаїв тощо. Такі карти вимальовуються не так на папері, як у людській уяві; це здебільшого образна система, що репрезентує простір ментальностей, ідентичностей, ціннісних уподобань населення. Ментальні карти активно використовуються географами, істориками, етнологами, культурологами для прояснення зображення простору та виокремлення й упорядкування інформації про нього, окреслення «частини навколишнього простору, яке відображає світ таким, як його уявляє людина»⁶⁴. Але ментальні карти не варто ототожнювати із усталеними географічними детермінантами, адже вони репрезентують образ окремих ареалів, являють собою своєрідний код «просторових відносин між об'єктами та навколишнім середовищем»⁶⁵.

Досить рельєфно відображаються у ментальних картах кризові явища та конфліктогенні ситуації, наявність чи відсутність політичного та соціального тиску, спроби маніпулювання суспільною свідомістю. Місто має велику

⁶⁴ Downs R. *Maps in minds: reflections on cognitive mapping*. New York, 1977.

⁶⁵ Колесник І. Ментальні мапи як інструмент історика. *Ейдос*. 2013. № 7. С. 159–168.

кількість подразників, реакція на які відгукується у суспільних настроях, а зростання занепокоєння в суспільстві часто створює сприятливі умови для маніпулювання ними. Суспільні настрої — поняття хоч і широко вживане, але доволі розмите й неконкретне. Прийнято вважати, що саме суспільні настрої є індикаторами політичної поведінки, але при цьому виноситься «за дужки» наявність пасивної маси, яка, маючи певні свідомісні пріоритети, у спокійний час у поведінковому сенсі нічим себе не виявляє. Коли ж поляризація соціуму різко посилюється, питома вага негативізму у суспільній свідомості зростає. Як правило, він спрямовується проти влади, але в принципі його об'єктом може стати будь-хто і будь-що.

Неспівпадіння або неповну відповідність суспільних настроїв і політичної поведінки психологи позначають поняттям «обмежена раціональність». Крах ілюзій, як правило, підживлює індивідуальний ірраціоналізм, і тоді людина діє так, щоб завдати реальному чи уявному ворогові якомога більшої шкоди. Але поза раціональні рамки легко виходить і групова свідомість, особливо за наявності відповідних пропагандистських зусиль. Соціальні самопочуття сучасної людини, доводять соціологи, великою мірою залежать від страхів, зокрема, від страху очікувань негативних подій і процесів. «Тривога перед невідомим і непоясненим глибоко вкорінена в людському мисленні, а деякі страхи, ймовірно, можуть закріплюватися і передаватися навіть на генетичному рівні»⁶⁶.

За часів СРСР під впливом ідеологічних настанов активно формувалася радянська ментальність, згодом позначена жаргонним терміном «совок». На ментальний світ людини впили масове і тривале насилля над особистістю, що призводило до викривлення свідомості та формування «нової історичної спільноти» — радянського народу. Утвердження в радянському просторі поняття «громадянин СРСР» було підпорядковано завданню виховання патріотів саме цієї держави, зорієнтованих на загальносоюзні цінності та культурні коди. Відповідно, поняття «український громадянин» трансформувалося та втрачало консолідуючий потенціал. Мовою міжнаціонального спілкування вважалася російська, натомість відносно української насаджувався стереотип відсталості та провінційності. «Індустріальним» містам протиставлялося «архаїчне» українське село, з огляду на семантичну опозицію «сучасне — відстале». Радянський кінематограф створював або негативні образи українців (куркулів, бандерівців, поліцаїв), або кумедні (селяків-«хохлів»). Перехід представників національних меншин у російське мовно-культурне коло сприймався як закономірний та соціально обумовлений⁶⁷.

⁶⁶ Мартинюк І., Соболева Н. Соціальне самопочуття в умовах модернізації українського суспільства. *Вектори змін українського суспільства*. Київ, 2014. С. 435–438.

⁶⁷ Іщук В. *Україна: проблема престижності та ідентичності*. Київ, 2000. С. 53.

Дегероїзація і денаціоналізація української історії спричинили наповнення її чужими подіями та героями, сприяли формуванню «радянського українця» — носія негероїчної ментальності. «Повоєнна радянська політизація посилює процес її перетворення із суб'єкта певної політичної і культурної активності в об'єкт зовнішнього впливу, що прирєкло її на провінційне існування і екстенсивний шлях розвитку». Україна опинилася на маргінесі радянської історії, сприймалася не в якості «Центру», а як «основна житниця» чи «всесоюзна кочегарка»⁶⁸. Лише після проголошення незалежності України, долаючи негативні наслідки тоталітарного режиму, український соціум отримав змогу репрезентувати свою особливість та унікальність, утвердити право на самостійність і суб'єктність у світовому просторі.

Для історії повсякдення значний інтерес становить проблема діалогу чи конфлікту міської та сільської ментальностей. Наявність в цій дихотомії конфліктогенного потенціалу надзвичайно загострює всю проблему соціальної взаємодії, особливо в умовах масових міграцій. Місто прирєчено бути разом із селом, але при всій самоочевидності відмінностей між містом і селом провести чітку грань між цими двома поняттями часто буває непросто. Досить обґрунтованою є думка, що з поглибленням глобалізаційно-інтеграційних процесів умовна відстань між міськими й сільськими територіальними утвореннями скорочується під впливом перерозподілу трудових ресурсів, переміщень населення, спільних громад тощо. Зростає питома вага аграрних міст — цим терміном позначається особливий тип сільсько-міських поселень. Але якщо в систему територіальної організації входять перехідні між містом і селом «змішані» типи, можливо, і не варто дошукуватися відмінностей і розглядати міську і сільську історію в єдиному комплексі, як це традиційно відбувалося в радянському суспільствознавстві? На наш погляд, відповідь на ці питання може бути лише негативною. Адже очевидно, що у контексті нерозчленованої «історії міст і сіл» виявилася практично «загубленою» історія містечок як традиційної для України форми розселення. А головне — втрачалися ті особливості міських і сільських територій, які зумовлені їх структурною побудовою, відмінними матрицями ресурсозабезпечення, специфічними соціальними функціями.

Відмежування міської історії від сільської має особливе значення в українських умовах, де характер адаптації людини до середовища значною мірою залежав від зовнішніх чинників. У зоні дії європейського права менталітет міських жителів формувався під значним впливом індивідуалізму. На просторі, інкорпорованому в російську централізовану бюрократичну систему, механізми самоуправління й саморегулювання поволі втрачали смисл, поступаючись місцем архаїчним традиціям нерозчленованої колек-

⁶⁸ Даниленко В. «Новий курс» у національній політиці радянської держави. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба*: Колективна монографія. Київ, 2015. С. 71.

тивності. Межа між містом і селом була невиразною і легко стиралася; міський спосіб життя не розглядався як цінність, якою варто дорожити. Переселення в міста на умовах зайнятості на заводах і фабриках приваблювало селянина не часто; він радше волів виїздити на нове місце проживання. А селяни, що осідали в містах, теж у своїй масі не відчували себе городянами.

У розгляді історії міст і сіл як нерозчленованої єдності іманентно присутні чимало пасток, які здебільшого не усвідомлюються. Фактично у такий спосіб міська історія обмежується вузьким контекстом історії поселень і беззастережно вводиться у парадигму «історії заселення і розселення» як пріоритетну у науковому аналізі. Тим часом багатогранна історія міст — це далеко не тільки і не стільки історія адаптації населення до зміни умов існування, це насамперед історія міської культури у найширшому розумінні цього поняття. Саме виникнення міст було проривом у тому сенсі, що з масиву поселень, організованих на началах сусідства, виділилися ті, які стали носіями іншого начала, можливо не всім зручного та зрозумілого. З часом на цій основі сформувався і дедалі поглиблювався ціннісний конфлікт — насамперед у вигляді зіткнення сільської і міської культурних домінант. Прихильники етнографічного сільського колориту і досі сприймають як привнесені й надумані цінності, породжені міським способом життя. І навпаки — для прагматичного міського жителя цінності і традиції сільського побуту — це архаїка, якої варто якнайшвидше позбутися.

Опозиційність системи «місто — село» є традиційною, якщо місто постає як форма організації соціуму в модальності цілого, то село — в модальності єдиного. Для міської спільноти характерна цілісність, формалізована структурність, ієрархічна системність і внутрішня спрямованість соціальної активності. Для сільської — буттєвість, відносний мінімум системності і структурованості та зовнішня орієнтація соціальних активностей. Протистояння двох — міської і сільської ментальностей у світосприйманні існуватиме, мабуть, ще довго, і вже тому історія міста як цілісності, що притаманною їй мовою веде «безперервний діалог із селом»⁶⁹, має розглядатися як специфічне дослідницьке поле. Сьогодні між містом і селом немає кам'яних мурів, але роль розмежувальних субстанцій виконують істотні соціокультурні й ментальні відмінності. Саме вони — якщо йти шляхом відмови від «подієвої» історичної канви — і становлять каркас містознавства, з одного боку, і сільської історії — з іншого, й великою мірою визначають психологічні особливості людей, що проживають в різних територіальних структурах.

В порівняльних дослідженнях ментальності міста і села акцентується увага на суттєвих відмінностях міських і сільських спільнот. Характерними

⁶⁹ Бродель Ф. Свидетельство историка. *Французский Ежедневник*. 1982. Москва, 1984. С. 172–180.

для міської спільноти є концентроване заселення людей та переважання антропогенних (техногенних) елементів життєвого середовища. Соціальні стосунки в місті є штучними, мають здатність до конструювання та побудови ієрархії. Село ж визначається більш розрідженою поселенською структурою та більш природними соціальними стосунками, яка має здатність до самопоновлення, деградації та навіть зникнення. З точки зору соціальної динаміки і мобільності міська спільнота характеризується культурною та іноваційною активністю, а сільська — стабільністю, збереженням і трансляцією традицій із покоління в покоління⁷⁰.

Однією із властивостей міської ментальності вважається провінційність, яка характеризується специфічними особливостями світосприймання, поглядами та уявленнями людей про своє місце проживання. Провінційність — поняття не географічне, в його основі інший критерій, дуже часто занижений, оцінки того чи іншого виду діяльності. Синдрому провінційності притаманні наслідувальна психологія, комплекс меншовартості та невпевненість у собі, які багато в чому пов'язані із соціально-історичними факторами. Провінційність має як позитивні, так і негативні виміри, але загалом це поняття перебуває у площині рівня культури, самосвідомості, самодостатності людей, які живуть в тому чи іншому просторі.

Будь-яка ментальність може бути провінційною в системі координат іншої, більш модерної та глобальної. У практичному, буденному вимірі — це ментальність провінції, яка суб'єктивно сприймається соціумом як менш розвинена та сучасна по відношенню до іншої, як правило «столичної». Дискусії про міський і сільський стилі життя і відповідні відмінності у ментальностях та етичних системах тривають не один десяток років і будуть продовжуватися. Готових відповідей на питання про те, як долати розбіжності між «острівцями сучасності», створеними модернізаційними й урбанізаційними процесами, та функціональними зонами, які тяжіють до архаїки у соціальних відносинах і життєвих укладах, вони не дають. З іншого боку, зіткнення соціальних відмінностей у межах певного простору завжди призводить до появи культурних запозичень та впливів, до накопичення досвіду співжиття і, як наслідок, генерування креативного міського середовища з «гібридною ідентичністю». Отже, лишається нагальною проблемою вироблення теоретичних основ і методологій реформування обох життєвих сфер на умовах узгодження універсальних механізмів модернізації міського простору з культурними традиціями сільської моделі життя.

Головною ознакою міського способу життя, яка проглядається від часів середньовіччя, була корпоративність на основі спільності станових, професійних чи духовних інтересів. Її основні риси — замкнутість та наявність формально-правових відносин, регламентованих обов'язковими для вико-

⁷⁰ Губеладзе І. Г. *Сільська молодь у місті: пошук ідентичності*. Київ, 2015. С. 27–29.

нання приписами, кодексами, статутами. В середині корпорації існувала жорстка ієрархія, яка загалом вписувалася в існуючу у даному соціумі систему владних відносин. За типом корпорації утворювалися гільдії, цехи, братства, рицарські ордени. Об'єднували корпорації переважно не ідеї, а інтереси, які розглядалися як певний ресурс, за доступ до якого велася постійна боротьба. Соціальна модель села також будувалася на спільному інтересі, але тут визначальним був принцип великої сім'ї, із спільною відповідальністю і круговою порукою. «Домінанта колективу» і «гуртова» основа життєдіяльності сприяли консолідації громад і допомагали їм виживати у неймовірно складних умовах. Але, на відміну від міських корпорацій, які стимулювали дух підприємництва й самореалізації, сільські громади були оплотом традиціоналізму з усіма його негативними сторонами — схильністю до пасивності, патріархальної замкнутості, архаїчними уявленнями про зрівняльну справедливість.

Якщо спробувати простежити ті особливості занять населення, які дали змогу місту дистанціюватися від села, досить легко визначити і специфічність рис міського способу життя. Професійна зайнятість переважно несільськогосподарською працею, можливість регулювати робочий час і вивільняти його певну частину для самовдосконалення особи, більша міграційна рухливість внаслідок меншої прив'язаності до землі, більша свобода у виборі спілкування, менша сім'я — всім цим зумовлювалися і краща організація городян, і більш високий рівень їхньої освіченості, і ширший діапазон можливостей для облаштування побуту. І хоча демаркаційна лінія між містом і селом завжди була і лишається нині доволі розмитою, найглибша основа для неспівпадиння (і навіть протистояння) їх інтересів зумовлена як включеністю у різні технологічні системи виробництва, так і історично сформованим суб'єктивним сприйняттям міста як експлуататора села. Накладається на таке сприйняття і традиція бачити у планетарному просторі два полюси — «світове місто» (розвинута Північ) і «світове село» (аграрні райони Півдня).

Можливостей в місті незрівнянно більше, як в соціальному сенсі, так і в психологічному, побутовому, економічному. В місті завжди є вибір, але паралельно присутній шалений ритм життя і велика кількість ризиків несправдження ілюзорних уявлень щодо міського соціуму. Міський та сільський соціуми кардинально різні, простір культури міста, включаючи сферу виробництва й споживання, дозвілля і ціннісних орієнтацій різко відрізняється від простору села. Хронотопонімічна система міста має величезну, ні з чим не порівнянну здатність до самозбереження й самовідтворення, що робить її неспівставною із хронотопом села. При цьому важливою є не так наявність у міста офіційного статусу, як та специфічна аура, яка робить кожне місто несхожим на інші. Культура села як соціально успадкований комплекс настанов, що визначає основи життєдіяльності сільської громади, відрізняється від міської не лише за кількісними чи

якісними параметрами, але й за просторово-часовими та функціональними характеристиками. Вона завжди орієнтована на природу і на гармонізацію своїх відносин з нею. Міська ж культура тяжіє до створення власного, рукотворного у своїй основі, середовища існування. Спосіб життя і менталітет городянина обумовлюється безліччю факторів, насамперед особливостями соціальної комунікації. Створити якийсь гібридний місько-сільський тип культури поки що нікому не вдавалося.

Як міська історія, так і історія села, беззаперечно, заслуговують на те, щоб їх розглядали не лише у контексті «заселення і розселення», а як окремі, значною мірою відмінні, форми самоорганізації та втілення специфічних культурних традицій. У міській історії найважливішим стане відтворення антропологічного коду міської культури, а історія сільських поселень виявиться вдячним фоном для розмови про те, як у складному протиборстві з силами природи, з одного боку, і з владою, з другого, люди, зайняті важкою працею на землі, витворили свою систему світобачення і власний тип соціонормативної культури, власні норми моралі. Уведений економістами термін «екогомологія» становить прийнятну основу для того, щоб досліджувати дві стратегії взаємодії людини з довкіллям — ту, яка виникла в місті і сформувала усталену міську традицію, і ту, яка була безпосередньо пов'язана з аграрними відносинами⁷¹.

Порівняльний аналіз становлення і розвитку двох відмінних соціально-територіальних підсистем суспільного життя сприятиме утвердженню комплексного підходу до аналізу історичних ритмів переходу від домодерних сільських спільнот з особливими взаєминами, побудованими на родинних зв'язках і прямих контактах, до структурованих міських соціумів, де діють вже зовсім інші регулюючі норми. Саме в такий спосіб на конкретному історичному матеріалі вдасться простежити окреслену Ф. Тьоннісом відмінність між спільнотою (*Gemeinschaft*) та суспільством (*Gesellschaft*)⁷². І водночас показати, що розвиток людства далеко не завжди іде по висхідній. Урбанізація й руралізація — процеси, що завжди будуть поруч, і соціуми ще довго платитимуть високу ціну за те, що не завжди раціонально розпоряджаються соціальним капіталом.

Варто пам'ятати, що справа ментального вибору досить дражлива та контроверсійна, але в першу чергу це особистий вибір людини, який слід поважати. Необхідність уважного дослідження трансформаційних процесів, які відбуваються у ментальному просторі — ритмів життя, соціокультурних циклів, ціннісних орієнтацій, ідейних настанов, моральних норм — стратегічний ресурс для з'ясування та теоретичної ідентифікації ролі та місця

⁷¹ Злупко С. М. Основи регіонології: концептуальний підхід. *Вісник Національної академії наук України*. 2004. № 11. С. 12–25.

⁷² Тенніс Ф. *Общность и общество*. *Социологический журнал*. 1998. № 3–4. С. 206–229.

української ментальності в соціально-політичному житті держави. Консолідація української політичної нації, формування національної ідентичності, зростання громадянської активності соціуму та забезпечення поступального розвитку української держави неможливі без подолання інерції ментальної залежності від впливів та ідеологій минулих епох. Глибоке осмислення феномену ментальності як системи соціально-психологічних домінант людини, поєднаних із багатобарвною палітрою свідомих та підсвідомих символів, кодів та уявлень дасть змогу з'ясувати, що у нинішній конфліктогенній ситуації в Україні зумовлене сучасними політичними реаліями, а що закорінене в історичних пластах різної тривалості, у ментальних відчуттях та ідентифікаційних практиках.

Розділ 4.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

Мирослава Смольницька

§ 1. Сільський соціум: радянізація культурних практик

Сільський простір періоду 1960-х–1980-х рр. та становище його жителів не нова проблема в історичних дослідженнях. Наявний історіографічний наратив представлений чималим комплексом різноформатних і різноматичних публікацій. Серед них: і узагальнюючі праці, географія яких поширена на всю територію України, і локальні дослідження (охоплення: від великих регіонів до окремих сіл). Відмітно, що для відтворення становища на селі у 1960-ті–1980-ті автори послуговувалися широким набором методологічних підходів. Одні зосереджувалися на хронологічному історієписанні розвитку подій у сільських громадах. Інші — акцентували увагу на проблемних сюжетах: аналізі офіційної діяльності радянської влади щодо села і його жителів; економічному розвитку сільськогосподарської сфери; повсякденню селян; дослідженню становища окремих професійних груп та ін.¹ За розмаїття введеної в науковий обіг інформації про село та життя його мешканців у 1960-ті–1980-ті роки, коло проблем, що потребують вивчення та аналізу для характеристики сільського соціуму не вичерпано. Пропонований розділ — ще один крок у заповненні маловідомих сторінок соціальної історії України другої половини ХХ ст.

¹ Кривчик Г. Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960–1980-ті роки. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 24–34; Романюк І. М. Загальна середня освіта на селі у кінці 1950-х — на початку 60-х рр.: правда проти статистики. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 6. Київ, 2002. С. 282–288; Ковпак Л. В. *Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ століття (1945–2000 рр.)*. Київ, 2003. 250 с.; *Історія українського селянства: Нариси в 2 т.* Т. 2. К., 2006. 652 с.; Жулканич Н. М. *Аграрні перетворення в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ — початок ХХІ ст.)*: авт. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2009. 39 с.; Тимченко С. М. *Етносоціальні процеси в українському селі (60–80-ті рр. ХХ ст.)*: дис. ... докт. іст. наук. Запоріжжя, 1995. 480 с.; Кузнецов О. А. *Українське село: проблеми соціальних змін (70-ті — перша половина 80-х років ХХ ст.)*: дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2003. 195 с.; Давидович Світлана. *Соціально-економічний розвиток Івано-Франківщини (1965–1980-ті рр) в історіографії*. *Схід*. 2011. № 4. С. 92–97; Лісовська О. В. Стан соціального забезпечення українського села на середину 1960-х років. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 106. 2016. С. 90–94; Нікілев О. Ф. Сфера культурно-побутового обслуговування українського села у 1950-ті — середині 1960-х рр. у вимірі повсякденності. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. Вип. 19. Дніпропетровськ, 2011. С. 94–99 та ін.

Фокусуєчи увагу на дослідженні повсякдення сільських жителів 1960-х–1980-х рр. враховуємо: по-перше, зміст буденного життя громадян віддзеркалював впроваджуваний в СРСР політичний та економічний курс; по-друге, у суспільстві існували чимало офіційних та неофіційних груп, і їх представники послуговувалися множинними практиками, формуючи власні стратегії виживання/ пристосування до умов радянської дійсності; по-третє, на рівні повсякдення пересічні громадяни в першу чергу жили тими проблемами, які були для них важливі тут і зараз, а не десь там далеко на політичному олімпі.

Яким же був сільський соціум досліджуваного періоду, що творився за сукупності перерахованих факторів — спробуємо розібратися.

* * *

У численних спогадах очевидців² прослідковується, що стратегія політичного курсу, а, відтак, і етапи соціально-економічного розвитку радянської держави асоціювалася з іменами головних союзних партійних функціонерів. Оповідачі, котрі інформацію про 1960-ті–1980-ті рр. отримали не з шкільного курсу історії, а з власного досвіду, своє ставлення до очільників партії і держави Микити Хрущова і Леоніда Брежнєва³ в цілому транслиували у порівняннях щодо якості життя:

— «Хрущов, то тоді найлутше було. Лутше до людей обрщався і як сказать. Ото тільки ми потому і пожили...»⁴;

— «Лучше жить начали після Сталіна. [...] при Хрущові кукуруза була, а це ж фураж. Для скота харашо»⁵;

— «Хрущов... Я считаю його неплохим. Йому хотілось швидко комунізм построить. Комунізм. А так же ж не делается. Ну, так койде... ошибки були в нас. [...] Брежнев — він неплохий, но не при здоров'ї він був. У нас так було заведено — до смерті держать»⁶;

² Спогади, що були використані у дослідженні, узагальнені та опрацьовані з різних джерел: 1) з друкованих збірників спогадів, зокрема, видання *Усна історія Степової України*. Т. 1–10. Запоріжжя, 2008–2012. URL: <https://uamoderna.com/biblioteka/usna-istoriya-stepovo-ukraini>; 2) з наукових публікацій; 3) з особистих архівів науковців.

³ Микита Хрущов — перший секретар ЦК КПРС у 1953–1964 рр., Леонід Брежнев — перший секретар ЦК КПРС у 1964–1966 рр., генеральний секретар ЦК КПРС у 1966–1982 рр.

⁴ Погрібна Катерина Стефанівна, 1912 р. н., с. Широке Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели М. В. Романюк та В. І. Савченко (червень, 2000). *Усна історія Степової України*. Т. 1. Запоріжжя, 2008. С. 87.

⁵ Міщенко Григорій Степанович, 1921 р. н., с. Червоноармійське Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели В. І. Мільчев і А. О. Мільчева (червень, 2000). *Усна історія Степової України*. Т. 1. Запоріжжя, 2008. С. 151.

⁶ Замрій Петро Іванович, 1917 р. н., с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели Б. А. Бровко та С. М. Білівненко (липень, 2001). *Усна історія Степової України*. Т. 2. Запоріжжя, 2008. С. 224.

— «А пізніше при Брежнєве жили! Хрущов тоже молодець. [...] Ото було кормів, молока і хліба було [...] І при Брежнєве було усе. Було хароше: на хароше не скажеш пагане. Пенсію у колхозі полуचाю з 1956 року. А зразу після війни не було пенсій»⁷;

— «Все таки харошо ми жили при Брежнєві. І ковбаси були, і м'ясо було, і сахарь був, і дешеве було все, ну чотирнацять копійок хлібина, сама дорога двадцять копійок. Підеш, на трояк скупися, ще й здача останеться. І ковбасу їли, і м'ясо брали, ну все-все в магазинах було»⁸;

— «Є що згадувати. Як згадаєш, як наплачишся. Осьо тільки при Брежнєву наче пожили. Уже добре було жить. Дуже добре було жить. Жили ми в комунізмі, да не знали, що то комунізм»⁹;

— «Ото при Брежнєві, так, дитино, й пиши, при Брежнєві ми пожили. То дешеве було і все було: і сметана, і сир у магазинах. В Черкаси як поїдеш — що хочеш бери у магазинах! Яке ж воно дешеве було все!»¹⁰.

Набір сюжетів із спогадів «про життя в часи Хрущова і Брежнєва» не обмежується наведеним переліком. Їх чимало. І багато з них — схвальні та некритичні в оцінюванні минулого. По суті їх зміст є суголосним риториці радянських текстів (художніх, публіцистичних, наукових), що були масово тиражовані.

Означене сприйняття перебігу подій в СРСР навіть через десятиліття після його краху обумовлене присутністю у повсякденному житті населення потужної ідеологічної пропаганди. Величезні масиви офіційних документів і матеріалів (писемних, візуальних, матеріальних пам'яток) та сформовані з їх допомогою світоглядні орієнтири тривалий час продовжували здійснювати вплив на широкий загал громадськості. Приклади тяглості таких наслідків мають місце і в сучасності. Публічний їх прояв ще донедавна прослідковувався в різних форматах: від форм опору процесу декомунізації та дерадянзації українського минулого до некритичного осмислення місцевої

⁷ Олійник Петро Євдокимович, 1920 р. н., с. Червоноармійське Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели Ю. С. Головка і С. М. Білівенко (липень, 2000). *Усна історія Степової України*. Т. 1. Запоріжжя, 2008. С. 154.

⁸ Коцило Євгенія Яківна, 1930 р. н., с. Широке Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели С. М. Білівенко і Ю. І. Головка (червень, 2000). *Усна історія Степової України*. Т. 1. Запоріжжя, 2008. С. 129–132.

⁹ Спогади Погорілко (Котул) Ольги Степанівни, уродженки с. Вороньків Бориспільського р-ну Київської обл. Аудіозапис, 2010 р., с. Гологурів Бориспільського р-ну Київської обл. *Особистий архів Петренко Вікторії*.

¹⁰ Спогади Онищенко Євдокії Петрівни, 1928 р. н., запис здійснено у с. Скоролистик Чернобаївського р-ну Черкаської обл. (серпень, 2014). *Особистий архів Коваль-Фучило Ірини*.

локальної історії періоду 1960-х–1980-х рр., що і понині зустрічаються на сторінках праць краєзнавців-любителів¹¹.

Для багатьох сільських мешканців позитивними наслідками запам'яталися зміни, що відбувалися з ними починаючи з 1960-х, інколи навіть раніше. Сюжети, озвучені з цього приводу представлені низкою індивідуальних практик. Попри наявність розмаїття розповідей про складні умови життя, вони мали спільну рису: здебільшого минуле оцінювалося через призму появи можливостей. Таких як наприклад:

– можливість отримувати оплату за працю у грошовому еквіваленті: «Люди робили, старались, тоже ж довго не давали нічого. А потім почали гроші вже давати»¹²;

– задовольнити купівельну спроможність у товарах, які не вироблялися у домашньому господарстві (продуктових, промислових, техніки): «Коли найкраще жилось я не знаю. Ми того не замічали. Було, як п'яторка у руках буде — усе, і канфетів накупиш, і ковбаси»¹³; «Вже з дідом ми збирали потрошку грошей і купили лісапет. Через 5 год і діти вже, хлопці, робили на тракторах. До армії обидва робили. Купили мотоцикл, аж у Києві, нам дали. Три трактористи було у дворі. Життя була страшна хороша»¹⁴.

Серед масиву однотипних згадувань, — про упорядкування побуту та полегшення умов життя у період хрущовської «відлиги» і наступні десятиліття «застою», — рідко, та все ж зустрічаються спомини-перекази від старших родичів про інше (нерадянське) повсякдення. Як приклад, ремарка від оповідачки 1924 року народження (Запорізька обл.): «Батьки казали, що раніше лучче жили, як тепер. А нам хорошо було і зразу після війни. А в магазинах усе було. Весело було. Купляли все у магазинах»¹⁵. Більше

¹¹ «Чи не найскладнішим для краєзнавців, у сенсі переосмислення радянського нарративу, є період другої половини 1940-х–1980-х років. Серед причин — відносно легкий доступ краєзнавців-любителів до радянських текстів (в першу чергу газетних публікацій); гонитва за кількістю подієвих фактів у розрізі вивчення конкретної місцевості без їх критичного осмислення в контексті розвитку країни; нехтування сучасними науковими дослідженнями історії радянського соціуму повоєнного часу». Див.: Смольницька Мирослава. Краєзнавчий нарратив: шляхи доступу та перспективи дослідження сільського соціуму Української РСР 1940-х–1980-х років. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 25. Київ, 2020. С. 159.

¹² Ушакова Катерина Марківна, 1923 р. н., с. Грозове Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели В. І. Мільчев та О. А. Мільчева (червень, 2000). *Усна історія Степової України*. Т. 1. Запоріжжя, 2008. С. 166.

¹³ Недоруєв Омелян Йосипович, 1919 р. н., с. Широке Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели С. М. Білівненко та Ю. І. Головка (липень, 2000). *Усна історія Степової України*. Т. 1. Запоріжжя, 2008. С. 80.

¹⁴ Ушакова Катерина Марківна... С. 166.

¹⁵ Недоруєва Віра Платонівна, 1924 р. н., с. Широке Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели С. М. Білівненко та Ю. І. Головка (червень, 2000). *Усна історія степової України*. Т. 1. Запоріжжя, 2008. С. 76.

інформації про особливості дорадянського повсякдення збереглося у спогадах уродженців Західної України: «У діда в 1930-ті хата була на 12 кімнат, кілька десятин землі, які продовжував накопичувати. Він дбав про збільшення продуктивності земель, осушував ґрунти у болотистій місцевості, а в зимовий час брав на постій від бідніших родичів і сусідів велику рогату худобу. Годував скотину з власних кормових запасів у зимовий час, щоб гною назбирати для удобрення ґрунту навесні. Працювала родина дуже важко. Але їхня праця давала можливість накопичувати добробут» (Ровенська обл.)¹⁶.

Загалом мала чисельність прикладів порівняння рівня і якості життя у повоєнні десятиліття з довоєнними роками чи навіть початком ХХ століття обумовлена змістом ідеологічної політики держави. Її суть — формування як у внутрішньому інформаційному просторі, так і в зовнішньому, виключно привабливого образу радянської системи управління і господарювання. На практиці це проявлялося: по-перше, нагромадженням ідеологічно-маніпулятивної інформації; по-друге, замовчуванням і приховуванням фактів, що могли дискредитувати систему; по-третє, формуванням в середовищі радянських громадян мікроклімату, серед ознак якого — втрата історичної пам'яті попередніх поколінь¹⁷.

У 1960-ті–1980-ті рр. масштаби впливу влади на громадську думку зазнали удосконалення не лише на теоретично-ідеологічному, а й на практичному (практичному) рівні. Зокрема, збільшив свій потенціал такий канал комунікації влади з суспільством як засоби масової інформації. Оприлюднені з допомогою преси, радіо- та телевізійних ефірів повідомлення розповсю-

¹⁶ «Після приходу радянської влади від статків залишилися лише залишки гарних дерев'яних меблів, і кілька скринь. Родина втратила своє коріння: за зв'язки з повстанським рухом сина стратили, старшу доньку вислали в ГУЛАГ (Воркута), батько помер, молодша разом з матір'ю виїхала в інший район, обірвавши родинні стосунки з родичами». Див.: Спогади Лободи (Лівшук) Галини Яківни, 1955 р. н., уродженки с. Сінне, нині — Русивель, Гоцанського р-ну Рівненської обл. Опитування провела М. К. Смольницька (березень, 2019, с. Гологурів Бориспільського р-ну Київської обл.). *Особистий архів Смольницької Мирослави*.

¹⁷ Большевизм перервав історичні зв'язки. [...] Прийшли інші люди, які знають лише по два-три покоління предків. Ніхто не живе в тому самому домі, у тій самій садибі більш як 80 років. Усіх зірвано з місця. Ніхто не має вдома речей далі, як дідусеві чи бабусині. [...] «... внаслідок політики ліквідації куркуля й колективізації по деяких селах України, приміром на Уманщині, не лишилося жодної місцевої селянської родини, і села були наново заселені переселенцями з-під Вінниці та інших місць Поділля. Вони відзначають, що по деяких селах Київщини, за розпорядженням влади, там, де місцеве населення частково залишилося, жоден господар не був залишений в своїй хаті і на землі своєї садиби. «Пролетаризований селянин» не повинен був жити в своїй з діда-прадіда власній хаті. Почуття власності, зв'язок з місцем викорінювався послідовно і вщент. Уявлення «рідної хати» стало на Україні анахронізмом». Цит. за: Білокінь С. І. *На зламах епохи: Спогади історика*. Біла Церква, 2005. С. 9–10.

джувалися швидко і мали велике коло кінцевих споживачів. Динаміка змін вражала. Так, приміром, якщо за спогадами у повоєнні роки преси було недостатньо: «На все село одна газета була, більше ніякої інформації» (Запорізька обл.)¹⁸, то напередодні 1960-х рр. у села надходило близько сотні газет (Київська обл.)¹⁹. Впродовж 1960-х інтенсивність інформування сільських мешканців засобами преси набирала обертів. Як приклад, фотосюжети з районних газет Київщини, зокрема у 1965 р., інформують: 1) і про забезпечення можливостей селянам отримувати через поштову мережу різновиди преси: «40 назв газет і понад 100 назв журналів»²⁰; 2) і про створення додаткових умов для вільного доступу до наданої владою інформації: «Людно буває вечорами в агітпункті села Воронькова. Тут є чим зайнятись виборцєві: завжди великий вибір різної літератури, свіжі журнали, газети. Експозиція книжкової виставки регулярно оновлюється»²¹.

Долучення населення до преси не завжди було вільним вибором²². Про обов'язкову передплату партійних газет і журналів згадують очевидці: «Тьотю завжди обирали депутатом сільської ради. І всіх депутатів заставляли виписувати журнали «Агітатор» і щось про зоотехніку. В 1960-х ще обидва виписували щороку. А в 1970-х вже тільки «Агітатор» (Київська обл.)²³. У Закарпатській області в період «застою» настільними книгами комуністів були союзна газета «Правда», журнали «Молодий комуніст», «Комуніст», «Партійне життя», «Під прапором ленінізму»²⁴.

У процес охоплення регулярними новинами були залучені представники різних вікових груп. З року в рік кількість постійних читачів тієї чи іншої одиниці друкованого засобу масової інформації збільшувалося. Приміром у с. Новоселиця (Закарпатська обл.), зафіксовано дані, що на рубежі 1960-х–1970-х відбувалося системне поповнення чисельності передплатників преси:

¹⁸ Росик Іван Антонович, 1926 р. н., с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели І. В. Савченко та В. В. Гончаров (липень, 2001). *Усна історія Степової України*. Т. 3. Запоріжжя, 2008. С. 105.

¹⁹ 1956 р. у Вороньківську філію зв'язку, що обслуговувала 6 сіл щоденно надходило від 950 до 1350 примірників газет, не включаючи журналів. Див.: *Колективіст*. 1956. 30 вересня.

²⁰ Фотографія в газеті. Поштарки с. Старе Бориспільського р-ну Київської обл. *Трудова слава*. 1965. 11 вересня.

²¹ Фотографія в газеті. Бібліотекарі с. Вороньків Бориспільського р-ну Київської обл. *Соціалістичні лани*. 1965. 2 березня.

²² Каганов Ю. О. *Конструювання «Радянської людини» (1953–1991): українська версія*. Запоріжжя, 2019. С. 143.

²³ Спогади Смольницької (Симоненко) Валентини Василівни, 1951 р. н., уродженки с. Гребінки, Васильківського р-ну Київської обл. Опитування провела М. К. Смольницька (липень, 2020, с. Ковалівка Васильківського р-ну Київської обл.). *Особистий архів Смольницької Мирослави*.

²⁴ Офіцинський Роман. *Новоселиця у минулому і сьогодні (1371–2009 роки)*. Історико-краєзнавча монографія. Ужгород, 2009. С. 116.

у 1968 р. передплатою періодичних видань охоплено близько 2,0 тис. мешканців; через п'ять років — 2,5 тис. У сільській громаді високим відсотком передплат (до 50%) вирізнялися такі групи читачів як шкільний педагогічний колектив (виписували 295 примірників різної періодики) та учні (845 дитячих і молодіжних газет і журналів)²⁵.

Потужним каналом поширення офіційної інформації було також дротове радіо²⁶. З погляду сьогодення є підстави констатувати, що «частина українців звикли до «брехунця», який десь із 1960-их років був чи не в кожній хаті. Люди чули не лише новини, а й точний час, погоду, корисні поради, насолоджувалися «театром перед мікрофоном», радіоконцертами»²⁷. Подекуди в сільських поселеннях радіоточки встановлювали у публічних місцях. Починаючи з кінця 1960-х у побуті селянських сімей масово почала з'являтися побутова техніка. В числі новинок популярністю користувалися телевізори²⁸. Телебачення швидко сформувало масову аудиторію, а відтак перетворилося на інструмент дієвого інформаційного впливу.

Управління змістом, обсягами і формами передачі інформації в середовищі громадян здійснювалося безперервно. Публічний простір сільських населених пунктів мав для цього низку сприятливих умов: по-перше, більшість мешканців громади добре один одного знали; по-друге, територіальні межі сільських населених пунктів були достатніми для швидкого поширення даних. У 1960-ті–1980-ті рр. паралельно з посиленням ролі ЗМІ у донесенні інформації, дієвими способами передачі офіційних даних залишалися заходи, апробовані в попередні десятиліття. Так, для жителів сіл у цей період: організовували регулярні масові міроприємства, обов'язковим атрибутом

²⁵ Там само.

²⁶ Швидкість появи дротового радіо залежала від темпів електрифікації сільських населених пунктів. Як результат, частина селян регулярно користувалася цією послугою ще з 1950-х років. «Слідом за електрикою прийшло в сільські оселі ще одне диво тогочасної цивілізації — проводове радіо. Майже в кожній хаті тоді з'явився радіоприймач. [...] І хоч електромагнітна система його була слабенькою, люди мали можливість слухати новини та інші радіопередачі з Москви та Києва, що транслювалися з шостої години ранку до півночі. [...] Через кілька років (середина 1950-х рр.) Глибочок мав місцевий радіовузол». Цит. за: Нерубайський І. А. *Глибочок над Гірським Тікичем. Історія українського села на тлі історії України*. Київ, 2017. С. 387.

²⁷ Калиновська Тетяна. *Інтерв'ю з Горбаченко Надія. Про дротове радіомовлення на Черкащині*. 09.09.2019. URL: <https://www.nrada.gov.ua/nadiya-gorbachenko-pro-drotove-radiomovlennya-na-cherkashyni/>

²⁸ Доступність до телебачення обумовлювалася можливостями купівельної спроможності споживачів. Якщо на початок 1960-х років дозволити телевізор в селі могла собі невелика група мешканців, то на початку 1970-х рр. чисельність власників цієї техніки в межах громад істотно зростає. Для прикладу, інформація по одному з наймолодших сіл Київщини: «якщо в 1963 році в Голомурові було 13 телевізорів, то зараз [1973 рік — М. С.] їх не вбереш в 250». Цит. за: Протоколи засідань виконавчого комітету Голомурівської сільської ради. 1974 р. *Архів Голомурівської сільської ради*.

яких були просвітницькі лекції та пропагандистські доповіді; створювали публічні локації з відкритим доступом до інформації (афіші, стенди з газетами)²⁹; здійснювали передплату преси для мережі сільських і шкільних бібліотек; забезпечували радіоефір у публічних місцях та безперебійну діяльність пересувних та стаціонарних кіноустановок (районна кінотека складалася з радянських художніх та документальних фільмів).

Звісно, вищенаведені шляхи надходження інформації в сільські громади не були єдиними. Мешканці сіл (за індивідуальним вибором) послуговувалися й іншими способами отримання і поширення даних. А саме: листування³⁰, обмін звістками і чутками на базарах і в торговельній мережі, спілкування під час спільної господарської діяльності (приміром толоки) та в час дозвілля. Різновиди останнього: регулярні сходи односельців-сусідів на лавочках біля дворів, неформальні зустрічі біля клубу, групові зібрання перед екранами телевізорів (за обмеженої кількості цієї техніки у 1960-ті рр. практикувалося систематичне відвідування сусідів (власників телевізорів) з метою перегляду телепередач)³¹.

Впродовж досліджуваних десятиліть відбувалися зміни не тільки у обсягах поширення офіційної інформації, а й у формах приватної комунікації. Різновиди пропонувані владою для ознайомлення тем, та варіативність джерел з яких вони надходили (ЗМІ, сільська рада, місцеві освітньо-культурні та партійні осередки тощо) спричинялися певним чином до реформатування змісту міжособистісного спілкування. Відбувався цей процес за поступового зменшення ролі у сільському інформаційному просторі не-підконтрольних владі каналів комунікації та обміну даних. В одних випадках локації, що слугували осередками для неофіційного контактування, по-можливості, охоплювали контролем і використовували як пропагандистські майданчики. В інших — їх поступово ліквідували: від прямих заборон до планомірного зниження ролі їх актуальності для більшості членів громади.

Однією з центральних у сільському просторі локацій, що викликала інтерес у представників різних вікових груп була місцева культурна установа: сільський клуб, або будинок культури. Особливість їх діяльності: з одного боку, ці заклади вже не перше десятиліття перебували під ідеоло-

²⁹ Фотографія. Колгоспний двір у с. Гологурів Бориспільського р-ну Київської обл. [Обабіч двору низка стаціонарних афіш. На них регулярно розміщували свіжу пресу — М. С.]. (початок 1970-х рр.). *Архів Музею Бойової Слави Гологурівської ЗОШ I–III ступеня*.

³⁰ Обмін інформації з допомогою листів і телеграм давно вже було сталою практикою. Так, приміром, лише за вересень 1956 р. Вороньківська філія зв'язку, діяльність якої поширена була на 6 навколишніх сіл отримала 14 913 листів 180 телеграм, 87 посилок. *Коллективіст*. 1956. 30 вересня.

³¹ Спогади Пурчели Людмили, 1937 р. н., уродженки с. Ковалівка Гребінківського р-ну Київської обл. Опитування провела М. К. Смольницька (червень, 2014, с. Ковалівка). *Особистий архів Смольницької Мирослави*. Інформацію неодноразово підтверджено також у процесі спілкування з очевидцями з інших регіонів.

гічним контролем держави³²; з іншого, їх ресурсне забезпечення здійснювалося за залишковим принципом і поклядалося на місцеві господарства. З огляду на це: якщо інтенсивність та чисельність заходів в межах сільських клубів та будинків культури залежала від вказівок партійних органів та органів влади, то їх якість, та частково зміст — від місцевих ініціатив.

Найпривабливішими для населення заходами, що проводилися в сільських клубах та будинках культури були ті, що супроводжувалися виступами аматорів художньої самодіяльності. Такі зібрання були приводом для зустрічей від наймолодших до найстарших. З огляду на перспективи поширення впливу ідеології засобами дозвілля, процес підготовки до свят, що організовувалися у сільських клубах і будинках культури, удосконалювався. Репертуари колективів поповнювалися номерами з патріотичною риторикою. Концерти, різні урочисті події проводилися в залах, обрамлених радянською символікою. Трансформувалися в традицію заходи, що приурочувались до державних свят: «День Жовтневої революції», «День Радянської армії», «8 Березня», «Міжнародний день солідарності трудящих», «День Перемоги». Активізувалася участь дітей, підлітків, молоді у проведенні публічних заходів — випускних концертів вихованців дошкільних установ, новорічних свят, урочистостей до дня приймання учнів молодшої школи в жовтенята, середньої — в піонери тощо³³.

³² «Життя поставило свої вимоги. [Рубіж 1940-х — початок 1950-х років — М. С.] Назрівало питання посилення ідеологічної роботи, дати духовну їжу нашим трудівникам, які так зголодніли в цьому. І тут наші комсомольці і молодь повністю пірнули в цю роботу. Силами колгоспу, при активній участі комсомольців і молоді було збудовано приміщення, де розмістилася контора колгоспу, клуб і магазин, збудовано школу. Це були, безумовно, в порівнянні з сучасним будинком культури і приміщенням сучасної школи, примітивне, пристосоване. Але на той час це був успіх. [...] Робота в клубі розгорнулася повним ходом, набрала широкого розвороту: читались лекції, проводились бесіди, змагання в шахматних іграх і т. д. Утворився в той час в селі міцний, згуртований драматичний гурток. Він був постійним, а час від часу поповнювався новими учасниками. [...] Мені припала честь бути і режисером і постановником і керівником. Пригадується ми поставили «Безталанну», «Дай серцю волю», «Сватання на Гончарівці», «Назар Стодоля», «Наталка-Полтавка» та ін. Це з класики. Виступаючи з художнім читанням з творів радянських авторів, читали гуморески, памфлети, розігрували всякі сценки, в яких висміювали ледарів, бюрократів, тунєядців, дармоїдів, взагалі все негативне, чуже, що мішало нашому поступу вперед. [...] Постановки ми здійснювали в основному в зимовий період. Репетиції проводили в основному в клубі, на сцені. Взимку інколи були «порядочні» морози. З тих чи інших причин не вистачало палива, та мабуть і опалювальна система була недосконала, в клубі було інколи прохолодно, або просто холодно. Але, не дивлячись на це, ні разу репетиції не зривались». Цит. за: Лист І. Білокриницького до учнів. Середина 1980-х рр. *Архів Музею Бойової Слави Голоурівської ЗОШ I–III ступеня*.

³³ Інформацію узагальнено за краєзнавчими дослідженнями, сімейними фотоархівами та зі спогадів очевидців, що проживали у сільській місцевості у 1960-ті–1980-ті рр. *Особистий архів Смольницької Мирослави*.

Для упорядкування дозвілля у періоди між святами створювалися спеціальні локації (літні кінотеатри, танцювальні майданчики для молоді)³⁴. Також практикувалося проведення організованих екскурсій туристичними маршрутами (як для учнівської так і для робітничої молоді). Популярними і удоступненими були подорожі по місцях меморалізації пам'яті загиблих в роки німецько-радянської війни³⁵.

В той же час обсяги і чисельність стихійних зібрань односельців для неформального обміну думок зменшувалося. Одні з них припинялися природнім шляхом, зникнення інших — було зумовлено непрямим (опосередкованим) втручанням влади. Приклади природніх змін найчастіше пов'язані з процесами певної модернізації у побуті:

– використання нових технологій у заготівлі продуктів призвело до витіснення господарських занять, які здійснювалися у гурті сусідів / сусідок³⁶;

– застосування нових будівельних матеріалів спричинилося до змін у процесі будівництва. Замість багатолюдної толоки почали запрошувати лише обмежене коло осіб: фахівців і підсобних робочих³⁷;

– електрифікація і купівельна спроможність у придбанні телевізорів поступово витісняли гуртові практики проведення дозвілля перед «голубим екраном» в позаробочий час на індивідуальні тощо.

Опосередковане втручання влади проявлялося у боротьбі за увагу жителів села: в релігійних практиках, в дотриманні народних традицій, у заміщенні залишків форм приватної діяльності, яка здійснювалася кустарями чи

³⁴ Інформація про літні кінотеатри, танцювальні майданчики час від часу з'являлася на сторінках преси, а також відклалася у спогадах та сімейних фотоархівах. *Особистий архів Смольницької Мирослави*.

³⁵ Особливо активно такі екскурсійні заходи проводилися в 1970-ті на початку 1980-х років. Інформація за матеріалами сімейних альбомів та спогадів уродженців сільських поселень з різних областей України. *Особистий архів Смольницької Мирослави*.

³⁶ Один з прикладів: заготівля квашеної капусти у великі дерев'яні бочки на осінньо-зимовий сезон. Сусідки збиралися і по черзі спільними зусиллями шаткували капусту один день в одній господині, на другий день в іншій і т.д. Потреба таких спільних заготівель відпала коли масово з'явилися скляні банки і жителі сіл отримали доступ до консервування продуктів харчування під капроновими, а згодом під жерстяними кришками. Див.: Спогади Лободи (Лівшук) Галини Яківни, 1955 р. н., уродженки с. Сінне, нині — Русивель, Гоцанського р-ну Рівненської обл. (березень, 2020, с. Головурів Бориспільського р-ну Київської обл.). Опитування провела М. К. Смольницька. *Особистий архів Смольницької Мирослави*.

³⁷ Окрім наукових досліджень етнографів, що інформують про появу в досліджуваний період індивідуальних жител з нових матеріалів, спогадів та усних свідчень про процес сільського будівництва, цікавим підтвердженням означеної тези є сімейні фотоколекції жителів сіл. У 1970-ті рр., у порівнянні з попередніми десятиліттями зменшилася чисельність фотографій на яких зафіксовано процес толоки та її учасників.

місцевими умільцями. Запобігання виникнення ситуацій, що могли б спричинитися до масових неофіційних зібрань здійснювалося шляхом контролю за організацією повсякдення селян у вихідні дні та в позаробочий час. Проявлялися такі заходи по різному: в одних випадках виконавці від влади знешкоджували популярні місця збору представників різних вікових груп, та дискредитувала певні види дозвілля, в інших — перебирали на себе функції організатора, ще в інших — поєднували кілька стратегій.

Означені шляхи творення радянського простору (за рахунок знешкодження традиційних громадських локацій, і насадження радянської присутності) були вже апробовані в попередні десятиліття, але не доведені до завершення. У 1960–1980-ті робота у цьому напрямі продовжувалася. Один з прикладів — процес знищення (подекуди трансформації) базарів у межах сільських населених пунктів. На перший погляд може здаватися, що їх зникнення у багатьох селах відбувалося природньо, адже поступово покращувалася організація торгівельної мережі у сільській місцевості, промислові товари ставали якіснішими і дешевшими заміниками кустарної продукції, налагодження системи рейсового сполучення з районними і обласними центрами розширювало для селян можливість доступу до ширшого асортименту товарів тощо. Проте аргументами щодо визнання наявності штучних впливів у процесі витіснення базарів з сіл можна розцінювати дії представників влади, що нівелювали можливість селянам отримувати прибутки від приватної торгівлі.

Впродовж десятиліть арсенал заходів щодо обмеження доступу селян до базарів мав різні прояви: від прямої заборони участі, що зафіксовано у кінці 1950-х років до перепрофілювання традиційних місць торгівлі та організації ярмарків з продукцією від державних підприємств впродовж 1960-х — 1970-ті роки. Наведемо кілька сюжетів.

– Траплялося, що в суботу і неділю, коли зазвичай збирався базар, влада організовувала акції, котрі унеможливлювали селянам вільно розпоряджатися своїм часом. Скарги про такі ситуації містяться у кореспонденції від читачів на адресу газети «Радянська Україна». Приміром, «26 жовтня 1958 року, тобто в неділю об'являється районний воскресник по збиранню в колгоспах кукурудзи [...] Щоб забезпечити стовідсоткову явку [...] дали розпорядження закрити на цей день колгоспний базар, щоб він не працював і тим самим змусити трудящих їхати на кукурудзу [...]. Вхід на ринок був під охороною міліції» (Градизький район, Полтавська обл.)³⁸. Хоча лист про обмеження стосується колгоспного ринку в районному центрі, не виключаємо наявність подібних практик і по відношенню до сільської базарної торгівлі. Загалом у практиці сільського повсякдення явище «воскресник» не було одиничним і типовим лише для Полтавщини. Про організацію регу-

³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4796. Арк. 16.

лярних «воскресників» також скаржилися жителі с. Андріївчичі (Ємільчинський район, Житомирська обл.)³⁹.

— Супутні кроки у витісненні базарів з сільського простору проявлялися низкою заходів. В одних випадках на противагу роздрібній селянській торгівлі з'явилися ярмарки з асортиментом товарів від промислових і продуктових магазинів⁴⁰. В інших — місцеві «базарні» локації зазнали переорієнтації: «Ще в 60-ті у сусідньому селі на базарній площі був справжній великий базар. Приїздили селяни на возах запряженими волами, привозили товари. [...] В 70-ті рр. базару вже не помню. [...] Якраз мабуть тоді ж частину площі засадили деревами. Тепер там парк» (Київська обл.)⁴¹. Або ж ще приклад: сама суть базару-ярмарку проявлялася в нетрадиційній формі. «У першій половині 1980-х рр. у моєму селі пам'ятаю лише одну ярмарку. Вона проводилася у день виборів. Розташовувалася вздовж вулиці перед будинком культури (там розміщувалася виборча дільниця). Ця ярмарка швидше сприймалася не як базар, а як свято, адже на ятках продавалося чимало товарів, асортимент яких відрізнявся у порівнянні як з місцевими магазинами, так і з колгоспними базарами у районних центрах. В той день зібралось в центрі села багато людей, все було яскравим і незвичним. Одним словом — святково» (Київська обл.)⁴².

Суботники, воскресники, міроприємства із витіснення традиційних для громадського простору села локацій стихійних зібрань мешканців в сукупності із заходами з формування нових місць пам'яті використовувалися також як інструмент для боротьби із релігійністю вірян. Активна антирелігійна кампанія у середовищі сільських громад проявлялася системно та спрямовувалася на дискредитацію релігії і церкви як інституції, та знищення культових споруд. Набір впроваджуваних практик був різноплановим:

— регулярно принижувалася значущість великих релігійних свят. Приміром, після Різдва у школах влаштовували цькування молоді, яка наважувалася колядувати і щедрувати; на Великдень систематично організовували прибирання громадських місць;

— вживалися заходи, спрямовані на пряме руйнування вцілілих в попередні десятиліття церковних споруд, як приміром у с. Жукля (Чернігівська обл.)⁴³, або ж цілеспрямоване перепрофілювання місць, де в свій час

³⁹ Там само.

⁴⁰ Спогади Янько Лариси, уродженки с. Старе Бориспільського р-ну Київської обл. (2021, с. Старе). Опубліковані авторкою у соціальній мережі *Фейсбук*.

⁴¹ Спогади Смольницької (Симоненко) Валентини Василівни, 1951 р. н., уродженки с. Гребінки Гребінківського р-ну Київської обл. Опитування провела М. К. Смольницька (квітень, 2021, с. Ковалівка Васильківського р-ну Київської обл). *Особистий архів Смольницької Мирослави*.

⁴² Спогади Смольницької М. К., 1978 р. н., уродженки с. Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл. (2019, м. Київ). *Особистий архів Смольницької Мирослави*.

⁴³ Устименко Василь. *Жукля. З історії села на Чернігівщині*. Київ, 2009. 608 с.

десятиліттями стояли церкви, на нові радянські місця пам'яті, зокрема, меморіал загиблим і зниклим безвісти односельцям в роки німецько-радянської війни у с. Глибоке (Київська обл.)⁴⁴.

Вище згадані дії з руйнування і дискредитації церков, та нищення базарних локацій у сільському середовищі в т. ч. спричинилися до знешкодження ролі стихійної комунікації великих гуртів односельців. Зважаючи, що здебільшого ці локації користувались популярністю у представників старших вікових груп, це призводило до часткового витіснення членів сільських громад старших вікових груп із публічних просторів села.

Сільські клуби і приклубна територія, що подекуди були місцями для збору і спілкування жителів села різних вікових груп також поступово втрачали відвідувачів з середовища людей старшого покоління. «Що хочу відмітити, що до старого клубу (оповідачка згадує про десятиліття 1970-х років — *М. С.*) ходили всі жителі Головурова: старі, молоді, малі, сімейні — всі. Грала гармошка. У Рудякові (мова йде про другу половину 1960-х рр. — *М. С.*) до клубу ходила тільки молодь. З часом (в Головурові — *М. С.*) почало все змінюватись. І в клуб (новий, збудований у 1980-му році — *М. С.*) почала ходити тільки молодь»⁴⁵. Наведене спостереження цікаве ще й тим, що ілюструє приклад відмінностей у проведенні вільного часу жителями великих і малих сіл⁴⁶.

На прикладі організації дозвілля у сільських клубах та будинках культури та презентації їх діяльності на сторінках районної преси, можемо спостерігати шляхи формування стереотипу, що цікаве змістовне дозвілля — прерогатива молоді. Адже у її розпорядженні, судячи з фотографій: літні танцювальні майданчики, та літні кінотеатри, гарні парки і бібліотеки, доступ до участі у художній самодіяльності тощо.

Звісно, ніхто прямо не забороняв людям старшого віку масово збиратися для спілкування в певних локаціях. Проте поступово такі зібрання (за відсутності церкви, чи базару, у разі знищення інших звичних місць для спілкування у громадському просторі, таких приміром як вітряки) втрачали свій

⁴⁴ Спогади з с. Глибоке Бориспільського р-ну Київської обл. *Архів Інституту української мови НАН України*.

⁴⁵ Спогади Глушук Марії, уродженки с. Рудяків Бориспільського району Київської області. (2021, с. Головурів, Бориспільського р-ну, Київської обл.). *Особистий архів Смольницької Мирослави*.

⁴⁶ Порівняємо: Рудяків — село велике і розгалужене (багато кутків, чималі відстані), у ньому налічувалося кілька шкіл, і, відповідно, було багато місцевої інтелігенції та комсомольської молоді, що мусила організовувати дозвілля у селі. Натомість розташування с. Головурів (засноване у 1928) характеризується компактністю, тут до 1968 р. діяла лише початкова школа, в якій викладали вчителі-жителі сусіднього села, до того ж учні, починаючи з 5 класу, в осінньо-зимовий навчальний період навідувалися в село лише на вихідні. Дозвілля місцевих жителів у цей час було малоконтрольованим з боку районної партійної і державної влади.

стихійний характер. Селяни гуртувалися у групи здебільшого лише з метою долучення до організованих акцій: концертів, кінопереглядів, радгоспних і колгоспних зборів, урочистих заходів з реєстрації шлюбу, проводів на строкову службу в збройні сили радянської армії та ін.

Крім того, влада поступово відтягувала на себе проведення колективних дозвіллевих практик, в яких роль кураторів за належним виконанням традиційних обрядових дій належала людям старшого віку. Дозвіллеві практики дорослих в основному концентрувалися навколо життєвих циклів (народження дітей, проводи в армію, весілля, похорони) та святкування календарно-обрядових свят. Особливість сільського соціуму проявлялося в тому, що в селі усі один одного знали і відповідно дозвілля регулярно проводилося у великому гурті знайомих людей (в першу чергу односельців, нерідко із залученням жителів сусідніх сіл, здебільшого родичів). Але навіть в умовах регулярної комунікації односельців поступово здійснювався процес втрати традиційної обрядової культури.

Радянізація традиційного українського дозвілля у сільському середовищі відбувалася в кількох площинах. Одні з практик під впливом контролю влади дещо зазнавали змін, або зникали. Інші — реалізовувалися на замовлення радянської пропагандистської політики.

Серед зникаючих — відзначення свят календарно-обрядового циклу (Різдво, Великдень, Троїцькі (Зелені) свята та ін.) у великих гуртах. По завершенні радянської окупації України виявилось, що традиції колективного святкування, як, приміром, обряд установаження троїцької «віхи» лише частково збереглися у селах, де в силу обставин склалися такі умови: «давність поселення, у якому впродовж століть відбувалася природна зміна поколінь місцевого люду і фактор глибинки»⁴⁷. У багатьох інших випадках інформація про ці свята зберігалася в родинному колі, святкувалися вони в урізаному форматі.

Низка інших практик, які були органічною частиною життя соціуму за вказівкою влади трансформувалися, чи швидше перехоплювалися, оскільки наповнювалися радянськими ідеологічними меседжами. Як приміром, під час святкування весілля⁴⁸.

⁴⁷ Курочкін О., Сироткін В. Обряд установаження троїцької «віхи» на Переяславщині. *Народна творчість та етнологія*. 2014. № 3. С. 61.

⁴⁸ 1960-ті–1970-ті рр. — у весільній обрядовості це період, що характеризувався втратою традиційної обрядової культури. Підстава для висновків — різнопланові джерела. Приміром, фотографії з сімейних альбомів селян ілюструють перехід від традиційного українського весільного вбрання наречених до білих весільних суконь. Ті ж альбоми дозволяють прослідкувати черговість появи нових підходів у святкуванні. Спершу білі сукні можна побачити на сторінках альбомів у випадках, коли молодята одружувалися в студентські роки у містах. Згодом сільські альбоми інформують про перехідний період, коли сільські наречені самостійно обирали свій образ (традиційний стрій чи біле плаття). Одночасно спостерігалася тенденція до зменшення в альбомах

Зміни, що відбувалися впродовж 1960-х рр. у проведенні різноманітних обрядових дій, врешті набули статусу обов'язкових і були підкріплені офіційними документами. Серед них, приміром, Постанова РМ УРСР «Про поліпшення роботи виконкомів Рад депутатів трудящих щодо упровадження в життя та побут трудящих нових громадянських свят і обрядів» (1969), Постанова РМ УРСР «Про подальший розвиток сучасної громадянської обрядовості в Українській РСР» (1972). Фактично держава перебирала на себе нагляд за організацією та контролем обрядових послуг. Шляхи їх впровадження у просторі сільських населених пунктів наступні: виділення залів та кімнат в приміщеннях сільських клубів та будинків культури для проведення урочистих подій (в першій половині 1960-х рр. їх нараховувалося 5 тис., у 1985 р. — до 12 тис.); створення госпрозрахункової обрядової (1974) та ритуальної служб; забезпечення торгівельної мережі обрядовою атрибутикою, виготовленою у промислових умовах (і весільною: вбрання, аксесуари, вишиті (чи імітовані під вишивку) весільні рушники; і ритуальною) та ін.⁴⁹

Серед інших т. зв. перехоплених практик, до яких регулярно і активно залучали більшість жителів сільських громад: організація централізованого проводу в армію юнаків та вшанування пам'яті загиблих у роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Досліджуваний період став часом, коли масово будувалися та централізовано облагороджувалися у всіх сільських

чисельності фотографій на яких молоді дівчата під час весілля масово вбирались в українські строї. Причин кілька: на перший погляд — нова мода, адже із полегшенням доступу до фабричних тканин і різновидів готового одягу, який носили у містах, сільським жителям хотілося мати сучасний вигляд. Проте є й інша сторона процесу: поширення в село модних тенденцій з міста диктувалося практичними повсякденними реаліями. Український традиційний стрій, виготовлений натуральним способом — в умовах масового поширення фабричних тканин виявився енергозатратним та нерентабельним (враховуємо технологію виготовлення натурального полотна, обсяги затрат матерії на пошиття українського строю та часу для його оздоблення). Як результат у 1960-х роках виготовлення нового вбрання не було масовим, одягали на всякі урочистості ті зразки одягу, що залишилися в родинних колекціях, або ж позичали у сусідів.

Якщо зміни у весільному вбранні можна пояснити певним чином природними процесами: такими як розвиток економіки, емоційне прагнення людей виглядати красиво і сучасно, то трансформації, що відбувалися на рівні руйнування традиційних обрядів були зумовлені свідомим втручанням. Збереженням традиційної обрядової дійсності ніхто не опікувався. Натомість пропонувалися нові сценарії проведення весіль (спочатку із елементами українських традицій). Святкування весілля за новим зразком були подіями, до яких привертала увагу преса, як приміром: «Заміж іде ланкова. Комсомольсько-молодіжне весілля». *Прапор комунізму*. 1962. 20 березня.

⁴⁹ Дет. див.: Кривчик Г. Г., Щербакова О. В., Яворський Ю. Е. Запровадження нових свят і обрядів в українському селі в 1960–1980-ті роки: здобутки та перекручення. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 6. Вінниця, 2003. С. 88.

поселеннях місця меморалізації пам'яті. Ці локації трансформувалися в урочисті місця збору усіх жителів села під час щорічних святкувань Дня Перемоги 9 травня.

Занурення у радянський спосіб життя здійснювалося також шляхом активізації працездатних громадян до творення сучасного навколишнього простору. Одні були задіяні у численних проєктах із нищення давніх господарських споруд (млинів, комор, церков тощо) і натомість зведенні нових типових виробничих і соціальних приміщень в силу своєї професійної діяльності. Інші працювали на впорядкуванні низки об'єктів на громадських засадах. В останньому випадку районна влада (її посередниками був виконавчий комітет сільської ради) активно залучала на допомогу активи низових осередків комсомольської організації, до яких входили представники робітничої чи колгоспної молоді, що працювали у місцевому сільськогосподарському підприємстві. Ще інші — ставали свідками оновлення техногенного середовища (і побутового, і виробничого). Для багатьох з тих хто від'їжджав з села на певний період часу, зміни, що відбувалися не на очах здавалися вражаючими.

Як результат, рік за роком, у селянських спільнотах відбувався процес уніфікації простору з одного боку, та стирання колективної пам'яті про минуле краю — з іншого. «І став наш Золочів і навколишні села без історії «ніякі». Як тисячі інших селищ невиразних зі стандартними будинками культури, магазинами і житлами бетонними бездушними. Де нема ніякої архітектури — стіни і вікна та нудні однакові дахи. А колись... я бачив українські хатки-мазанки під соломою, змоченою в глині... Малював вітряк в селі Ямному. Були живі хутірки зі своїм побутом селянським»⁵⁰.

Підготовка робітничої і колгоспної молоді, що ставала рушійною силою виконання численних радянських проєктів як на місцях, так і у разі потреби за межами республіки (як приміром на будівництві БАМу), активно здійснювалася з шкільної лави. Учні (а саме, підлітки 10–15 років) окрім навчання і регулярного долучення до виробничої діяльності на колгоспних полях, були без виключення задіяні у піонерському русі (дитячій комуністичній організації в СРСР), що знаходився під патронатом Ленінської комуністичної спілки молоді України. Цей рух, що був впаяний в шкільне життя, особливо в частині організації дозвілля учнівської молоді, виконував потужну роль у формуванні радянського світогляду молодого покоління (в т. ч. шляхом масового популяризування життєвого героїчного шляху однолітків у серії книг «діти-герої»)⁵¹.

⁵⁰ Гнатченко Микола. *Моя криниця: спогади дитинства*. Харків, 2000. С. 25.

⁵¹ Популяризування «дітей-героїв» здійснювалося шляхом масового тиражування серії книг на цю тему. Дорослим і розповідати нічого непотрібно було, за них говорили книги: «У сільській бібліотеці в моєму дитинстві серія книг про піонерів-героїв вражала розмаїттям. Цих книг було багато, у порів'янні з іншими темами, і, водночас, вони були

Учнівство регулярно і масово задіювали у позанавчальне життя. Причому формували колективну свідомість радянської людини, оскільки з одного боку — актуалізувалася увага, що такими практиками була охоплена молодь усієї країни, з іншого — дискредитувався досвід попередніх поколінь у випадках, коли він не співпадав з офіційною радянською ідеологією⁵².

Отже, впродовж 1960-х–1980-х рр. сільський соціум перебував у стадії змін, що проявлялися у різних форматах. В цілому їх можна оцінити як радянізація культурних практик (йдеться про сферу інформації, обряди, дозвілля, певні усталені норми у повсякденній діяльності тощо). Вона (радянізація) відбувалася за формою і змістом, всюди, як витіснення традиційних і формування нових, своїх, контрольованих, ідеологізованих способів комунікації. Ці процеси були поширені на різні вікові групи сільських громад. Приміром, членів громад старших вікових груп, поступово витісняли з популярних публічних громадських локацій та відсторонювали по-можливості від тих форм впливу на підростаюче покоління, які не були регламентовані в офіційному радянському дискурсі. Натомість велику увагу приділяли молоді: і робітничій, і учнівській. Юнаків і дівчат стимулювали проявляти активність у виробничих і дозвіллевих практиках на користь держави і радянського суспільства.

В цей час контроль за позаробочим часом селян та їх дозвіллям паралельно супроводжувався створенням альтернатив для наповнення повсяк-

найбільш зачитаними». Див. Спогади Смольницької М. К., 1978 р. н., уродженки с. Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл. (2018, с. Гологурів Бориспільського р-ну Київської обл.). *Особистий архів Смольницької Мирослави*.

«У дитинстві я особливо вірила в піонерів-героїв. Маю сказати, що якоїсь пропаганди чи розмов на цю тему не було, просто у шість-сім років мене захопила тематика героїзму, бо ж бути дитиною-героєм — це так круто!». Див.: Денисенко Лариса. [Інтерв'ю]. Терен Тетяна. *РЕСвітити. Антологія письменницьких голосів*. Ч. 1. Львів, 2015. С. 120.

⁵² Приклад такого пережитого досвіду в одному зі спогадів [авторка спогадів 1955 р. н., рік уточнено додатково — М. С.]: «Пам'ятаю, майже щоденно, у бабусі збиралися сусідки-бабусі й постійно розмовляли про минуле, згадуючи при цьому «розкуркулення й голодовку». Я слухала, а коли питала потім у бабусі про ті спогади, вона неохоче відказувала, що я ще мала й можу десь і щось розповісти, а це неправильно сприймуть, що може потягнути за собою небажані наслідки. Так і було. Я, дійсно, про все намагалася дізнатися від учителів у школі. Так і з цими критичними запитаннями полізла до історика на уроці — заміні з якогось іншого предмета. Оскільки цей урок був не за програмою, то чого б його й не спитати. Мені була дана відповідь, що «бабусі неграмотні й неправильно щось там зрозуміли. Прийшла до своєї бабусі додому й розповіла, на що у відповідь почула, що саме моя бабуся грамотна й має похвального листа по закінченні школи. Так, насправді, сусідські бабусі, а їх була переважна більшість, були неграмотні, й це мене переконувало в правоті вчителя. Кого більше, той і правий.». Див.: Штогрін Ірина. «Нас вчили сміятися над страшними трагедіями наших рідних» — онука розкуркуленого козацького роду Зайців. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rozkurkulennya-komunistychna-propaganda/30905675.html>

дення новим змістом. Публічних нарікань і претензій до влади з боку більшості селян практично не було, оскільки: по-перше, за роки терору в період сталінізму селяни були відучені протистояти владі; по-друге, хрущовська «відлига» примирила з радянським повсякденням і окреслила майбутнє з поступовим накопиченням добробуту та формуванням впевненості у завтрашньому дні; по-третє, в період «застою» нагромаджувалися ситуації, які таки би мовити врівноважували «втрати» звичного досвіду попередніх поколінь. Проявлялися вони у різних сферах повсякденного життя. Чи не вперше за довгий період часу селянство отримало можливість накопичувати статки, полегшити щоденну працю як на виробництві так і в індивідуальному господарстві, розширити споживчий кошик за рахунок доступу до асортименту торгівельної мережі (продуктової, промислової та господарської), отримати відчуття заспокоєності та впевненості у завтрашньому дні.

Кожне покоління при звичаювалося до умов, що диктувало для них сьогодення по-різному. Разом з тим, усі, без виключення, не залишалися осторонь змін, що відбувалися на очах. Найбільш презентативні перетворення спостерігалися у трансформації зовнішніх образів сільських поселень.

§ 2. Зовнішня трансформація села

Зміни, що відбувалися у обрисах сіл в республіці були спричинені різними обставинами та проявлялися в кількох просторах (виробничому, соціально-інфраструктурному та індивідуально-житловій забудові).

Найперше, низка трансформацій з сільськими поселеннями була наслідком проведення адміністративно-територіальної реформи. За результатами її впровадження: 1) ліквідовувались невеликі населені пункти⁵³ (в процесі укрупнення у центрі УРСР зникло приблизно кожне третє село (хутір), а на півдні — 10–15%⁵⁴); 2) та перепрофільовувались більші. Останні отримували новий адміністративний статус — селище міського типу або робітниче селище⁵⁵.

⁵³ Такі дії в радянському дискурсі трактувалися як заходи спрямовані на подолання проблем: «Важливою проблемою стало подолання розкиданості сіл. Дрібні населені пункти й хутори заважали раціональному використанню землі. Крім того, їх мешканці позбавлені можливості повною мірою користуватися благами сучасного культурно-побутового обслуговування. Тому жителі віддалених хуторів поступово переселялися на центральні садиби колгоспів, де їм допомагали будувати добротні будинки, прилучатися до громадського життя великого колективу.» Див.: *Історія Української РСР: у 8-ми томах, 10 книг*. Т. 8. Кн. 2. Київ, 1979. С. 415.

⁵⁴ Катерина Рошко. Етносоціальні зміни в селах Запорізького регіону у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. (за даними переписів населення). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 130.

⁵⁵ «Найпотужніша хвиля створення селищ міського типу мала місце наприкінці 50-х — у 60-ті роки, коли такий статус отримали більше половини існуючих сьогодні міс-

Процес зменшення чисельності сільських поселень на карті України мав місце впродовж усього досліджуваного періоду. Приміром, на Вінничині, тільки впродовж 1972–1986 рр. зникло 36 населених пунктів⁵⁶. Втім серед причин ліквідації сіл не лише була політика укрупнення. У 1960-ті–1970-ті рр. в республіці зрівняли з землею десятки різних за розміром та кількістю жителів сільських поселень, які розміщувалися в зоні будівництва каскаду ГЕС на річках Дніпро і Дністер. Проекти зі створення водосховищ передбачали очищення під затоплення величезної території.

Об'єднання з іншими населеними пунктами, включення у смугу міських поселень, зняття з обліку — усі згадані процеси врешті спричинилися до оновлення поселенського ландшафту населених пунктів, та визначали характер змін повсякденної діяльності місцевих мешканців у найближчі десятиліття. Так, за кілька років, територію, яку було зачищено від хуторів, розорали під сільськогосподарські угіддя. У випадку з будівництвом ГЕС — виселені території опинилися на дні водосховищ. Села, які прийняли новоселів — розрослися. Села, що територіально розміщувалися поряд з міськими поселеннями потрапляли в орбіту їх впливів. Населені пункти, трансформовані у міські поселення, отримали поштовх до змін, не типових для сільського середовища⁵⁷.

Певним чином інтенсивність оновлень сільських поселень залежала від введення в дію положень адміністративної реформи, що визначали перепла-

течок. Лише протягом 1957 р. рішеннями облвиконкомів до категорії селищ міського типу було віднесено близько 125 населених пунктів. На 1970 р. кількість селищ міського типу в УРСР у порівнянні з 1946 р. майже подвоїлась і сягнула цифри 861. Як вже зазначалось, головним рушієм процесу зростання числа селищ міського типу було вольове надання такого статусу різним поселенням. Серед останніх значну групу склали колишні села, а також поселення, які виникли навколо новозбудованих промислових підприємств, залізничних станцій, шахт тощо. Іноді селища утворювались внаслідок об'єднання в одне поселення кількох сусідніх сіл, робітничих селищ». Див.: Андрощук Олександр. Міські поселення в системі територіального устрою УРСР 40-х — 60-х років ХХ ст. *Краєзнавство*. 2006. № 1–4. С. 137.

⁵⁶ Андрощук О. В. Демографія українського села XVI–XXI ст. крізь призму історико-краєзнавчого дослідження. *Краєзнавство*. 2005. № 1–4. С. 114.

⁵⁷ На перших порах штучно новостворені міські поселення мали багато рис сільських просторів. Означена ситуація була типовою, і мала прецеденти у 1920-ті роки: «Специфічною рисою цих поселень було поєднання мінімальних, за міськими мірками, зручностей з доволі стійким сільськогосподарським менталітетом їх мешканців. Останні продовжували активно займатись сільським господарством на своїх присадибних ділянках». Див.: Андрощук Олександр. Міські поселення... С. 137.

У 1960-х рр. влада вжила заходів, щоб стимулювати колишніх селян швидше при звичаїтися до міського способу життя. Радянське законодавство цього періоду містило норми, що унеможлилювали ведення сільського господарства у міських поселеннях. Див.: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 11 серпня 1959 р. «Про заборону утримання худоби в особистій власності громадян, які проживають у містах і робітничих селищах». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1959. № 23. С. 544–545.

нування окремих районів та областей. Так, лише за даними січня–лютого 1963 р. в Україні перестали існувати 352 райони, у тому числі у Київській області 19, Харківській 15, Одеській 17, Львівській 21, Кримській 11⁵⁸. Владні рішення про приєднання/відмежування населених пунктів з одного району в інший відповідно до стратегії розвитку тієї чи іншої області впливали на характер формування нових адміністративних та економічних зв'язків між сільським поселенням і новим районним центром.

Обсяги втручання держави у розмірений процес життєдіяльності сільських громад не обмежувалися розірванням/порушенням звичних відносин з найближчими сусідами шляхом знищення, об'єднання, перепідпорядкування поселень.

Проявлялося втручання і на рівні ідеологічному, шляхом зміни назв: «радянська практика масових перейменувань населених пунктів мала на меті не лише стерти історичну пам'ять і впровадити культ правлячої партії та її вождів, а й уніфікувати топонімію міст та сіл у межах усього СРСР»⁵⁹. Якщо порівняти списки топонімів населених пунктів республіки у різні десятиліття, відслідкуємо зникнення одних назв і, натомість, появу інших. Означені дії не були нововведенням. «Перейменування назв населених пунктів більшовики започаткували ще в 1920-х роках. [...] Десятками, якщо не сотнями налічувалися в УРСР села з назвами Жовтневе, Першотравневе, Радянське, які в багатьох випадках замінили давні назви, що відображали історію їхнього заснування»⁶⁰.

Форми перейменування частини сільських поселень в досліджуваній період: 1) видозмінювалася частина літер у назвах, як наприклад, у селах Галавурів — Головурів, Рогозов — Рогозів, Рудяки — Рудяків (Київська обл.); 2) заміна історичної назви новотвором. «Так, Павлівку перейменовали на Вербівку, Шостаки — на Вербоє; Василівку — на Веселку, Павлівку — на Веселівку; Назаренки — на Вишневе, Червівку — теж на Вишневе; Чугуї — на Вишнівку, Високе — на Вишеньки, Пинчуки — на Вишняки; Мищенки — на Гаївку, Шевченки — на Гайове, Ковдиші — знову ж на Гайове тощо» (Полтавська обл.)⁶¹.

Дані про обсяги перейменувань та їх різновиди містяться на сторінках різноманітних адміністративно-територіальних довідників, та частково про-

⁵⁸ Верменич Я. В., Андрощук О. В. *Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст.* Київ, 2014. С. 101.

⁵⁹ Масенко Лариса. Як позбутися радянської спадщини в топонімії. *День*. 2013. 18 червня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/yak-pozbutisya-radyanskoji-spadshchini-v-toponimii>

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Шульган О. В. Соціо- та еколінгвістичний аналіз ойконімії України радянського періоду. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2016. № 22. С. 59.

аналізована у наукових публікаціях⁶². Інформація локального змісту зустрічається на сторінках краєзнавчих праць. Як приклад, перейменування села Химо-Рябушене (Чернігівська обл.)⁶³.

В досліджуваній період також фіксують зміни, що відбувалися у маркуванні топонімів у межах поселень. Повідомлення про присвоєння назв вулиць у 1960-ті–1970-ті зустрічаємо в різних джерелах. І в документації сільських рад⁶⁴, і у спогадах: «Вулиці раніше зовсім ніяк не називались. Було Ерістовка і все. Уже й Широке було, а вулиць ще не було. Вулиці називали чи в 65-му, чи 66-му. А то Широке було та і все. А ото був “Куйбишов” — колхоз, а отут — “Фрунзе”. Краї у селі так і називали» (Запорізька обл.)⁶⁵.

Втім, офіційні новотвори не витіснили з повсякденного вжитку традиційних назв різних кутків і окремих місцевостей. Ними, як і раніше, селяни продовжували послуговуватися у повсякденні. Щоправда, поступово, частота вживання давніх назв ставала рідшою, адже коло осіб, яке їх використовувало зменшувалося: люди старшого віку відходили у вічність, молодь виїжджала, села поповнювалися новими приїжджими жителями, підрастаюче покоління виховувалося з прив'язкою до нових орієнтирів видозміненого громадського простору.

Новотвори, що з'явилися у радянський час не обмежувалися офіційними назвами вулиць і поселень. Різноманітні об'єкти (господарські приміщення і споруди, адміністративні і соціальні установи), що зводилися у колгоспному чи радгоспному господарстві інколи також ставали орієнтирами для маркування окремих кутків. Приміром, нині, коли вже давно нема колгоспного

⁶² *Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу*. Полтава, 2012. 400 с.; Андрощук Олександр. Адміністративно-територіальні реформи 40–60-х років ХХ ст.: владні рішення та суспільні реакції. *Регіональна історія України*. Вип. 2. Київ, 2008. С. 183–198; Касім Г. Ю. Три хвили перейменувань в ойконімії Одещини ХХ століття. *Записки з загальної лінгвістики*. Одеський національний університет імені І. Мечникова, 2005. С. 84–94; Шульган О. В. Соціо- та еколінгвістичний аналіз... С. 57–60 та ін.

⁶³ «У 1963 р. село Химо-Рябушене отримало нову назву — Перебудова. [...] За офіційною версією назву села придумали самі мешканці і висловилися за те, щоб саме так називалося їхнє село. Насправді, звісно, рішення про перейменування приймали «в районі» — радянське й партійне керівництво. Хоча певний момент «консультування» з приводу самої назви з сільчанами цілком ймовірний. Проте, мешканцями як тогочасної, так і нинішньої Перебудови, особливо людей похилого віку, переважно вживається стара, більш звична назва села. Відтак, ініціатива химо-рябушинців за власним бажанням стати перебудовцями виглядає не досить переконливою». Див.: Тимченко Роман. Короткий нарис історії села Перебудова. *Ніжинська старовина. Науковий історико-культурологічний збірник*. 2007. Вип. 3(6). С. 180.

⁶⁴ Протоколи засідань виконавчого комітету Головурівської сільської ради Бориспільського району. 1976 р. *Архів Головурівської сільської ради*.

⁶⁵ Недоручев Омелян Йосипович... С. 77.

господарства, на моїй малій батьківщині можна почути: біля «контори», поруч з «кагатами», за «Приліпковою площадкою» та ін.⁶⁶

Завдяки укоріненні в пам'яті сільської громади подібних назв частково не зникає інформація про різновиди колгоспної (радгоспної) діяльності, яку виконували працівники місцевих радянських сільськогосподарських підприємств. Подекуди, збереження пам'яті про колгоспний/ радгоспний період у селах республіки пов'язане із залишками радянської архітектури⁶⁷.

Трансформації, що відбувалися з сільськими поселеннями безпосередньо на місцях, варто розглядати через призму виробничо-господарської діяльності⁶⁸, наслідки якої проявлялися у розвитку і державного сільськогосподарського виробництва, й індивідуального. Суть і якість змін в обох сферах обумовлювалася масштабами втручання влади в управління сільським господарством. Паралельно відбувалося впровадження певних новацій (в т. ч. будівництві нових господарських об'єктів) та руйнування залишків колишніх, десятиліттями використовуваних, господарських будівель та споруд (вітряні млини, комори тощо). У кращому випадку колишні господарські приміщення пристосовували для нових цілей. Приклад такої ситуації у с. Гірський Тікич Вінницької області: «Наше село було одним із перших у Тальнівському районі, у хатах якого в середині ХХ століття засвітилися електричні лампочки. І завдячувати маємо збудованим ще за панських часів млинові та греблі з водосховищем»⁶⁹.

Загалом в республіці розвиток сільських поселень у досліджуваній період відбувався з різною інтенсивністю та відмінною за своїми масштабами результативністю. На сторінках радянських досліджень узагальнено інформацію, що у першій половині 1960-х років влада звертала увагу на

⁶⁶ «Навіть через десятиліття, назви, що фіксували розміщення господарських колгоспних будівель є інформативними для тих членів сільських громад, що жили в радянський час. Означені орієнтири прижилися у випадках, коли на момент закріплення назви ця місцевість не мала інших позначень, або ж попередні орієнтири забулися і не використовувалися». Див.: Спогади Смольницької М. К. (2019, Київ).

⁶⁷ «В невеликих («глухих») селах споруди агропромислового призначення є дуже важливими для територіальної (ландшафтної) самоідентифікації мешканців, оскільки часто вони і тільки вони лишилися на селі примітними в архітектурному відношенні (є своєрідними просторовими акцентами). Ті ж такі споруди, навіть в напівзруйнованому стані, викликають у мешканців спогади, будять історичну пам'ять, асоціації і різного роду темпоральні альянзи, причому (і це дуже важлива властивість саме агроіндустріальної спадщини!) позитивного характеру. Отже такі об'єкти сприяють ще й самоідентифікації місцевих жителів. Див.: Тютюнник Ю. Г. Індустріальна спадщина Андрушівського району Житомирської області (за матеріалами польових досліджень). *Праці Центру пам'яткознавства*. 2009. Вип. 15. С. 247–272.

⁶⁸ Виробничо-господарська діяльність — це врегульовані нормами аграрного права відносини, спрямовані на виробництво с/г продукції, її переробку, збереження та реалізацію з метою отримання прибутку.

⁶⁹ Нерубайський І. А. *Глибочок над Гірським Тікичем...* С. 385.

необхідність розвитку сільськогосподарської галузі. Зокрема, фіксується про значні капіталовкладення в господарство колгоспів. Їх цільове призначення: витрати на капітальне будівництво та оплату заходів, пов'язаних із зміцненням матеріально-технічної бази⁷⁰. На практиці, що не приховувалось, ефективність комплексу заходів спрямованих на подолання кризи в сільському господарстві була низькою: «Усе це, безперечно сприяло нагромадженню коштів, та все ж не покривало всіх видатків колгоспів»⁷¹.

Причини відсутності позитивної динаміки розвитку були системні, оскільки програмувалися суттю командно-планової економіки. Екстенсивні підходи і методи господарювання, відсутність коштів на оновлення та модернізацію, нестача кваліфікованої та перспективної робочої сили, низька оплата праці і, відповідно, незацікавленість у якісному виконанні своїх обов'язків тощо — це далеко не повний перелік причин, що стримували розвиток аграрної галузі. Для видимості в радянському суспільстві визнавали наявність таких недоліків як відсутність належних економічних умов, технічного забезпечення, стимулювання господарств та їх трудівників⁷². Проте, докорінно змінювати ситуацію не вважали за необхідне. Були замовчуваними факти про можливості господарювати по-іншому, з отриманням доходів від сільськогосподарської діяльності⁷³. Варто враховувати, що керівниками державних сільськогосподарських підприємств були не власники, а управлінці з різним набором повноважень. Ефективність їх діяльності в т. ч. залежала від наявності/ відсутності підтримки представників влади у доступі до державних ресурсів та можливостях їх використовувати для розвитку господарства.

Політика надання пріоритетів щодо вкладання державних коштів у ті чи інші сільськогосподарські підприємства спричинила диференціацію у розвитку сільських поселень в республіці: частина з них зазнавали інтенсивної

⁷⁰ *Історія Української РСР: у 8-ми томах, 10 книгах.* Т. 8. Кн. 2. Київ, 1979. С. 85.

⁷¹ Там само. С. 86.

⁷² Там само. С. 87.

⁷³ Відсутність господарників, було обумовлене відсутністю потребами радянської системи їх мати. До означеного висновку спонукають узагальнення про ефективну сільськогосподарську діяльність у 1960-х роках українця Івана Худенко в очолюваному ним колгоспі в Казахській РСР, та «високу» оцінку її з боку держави: у 1970 р. експеримент було розгромлено, господарство припинило існування, І. Худенко звинувачено у «розкраданні соціалістичної власності» і 12 листопада 1974 р. Іван Никифорович помер в одній із в'язничних лікарень Казахської РСР. Дослідник Павло Правий причини такого ставлення наводить наступні: «було підраховано, що в разі переходу усіх колгоспів і радгоспів на систему Худенка, із 40 мільйонів осіб, задіяних у сільському господарстві, треба було 33 мільйони звільнити. Куди подіти таку юрму безробітних? [...] Та і куди селити ті мільйони людей, які виявляться непотрібними у селі? Хати ж вони з собою до міста не заберуть... Тому усі ці експерименти партія де тихенько, а де з мордобоем, як в «Акчі», прикрила». Див.: Правий Павло. *Темна історія радянського союзу. Міфи, загадки, версії.* Київ, 2021. С. 433–434.

модернізації, а інші — втрачали потенціал для процвітання, автоматично зараховувались до когорти «неперспективних», і, подекуди з часом, зникали з карти України⁷⁴. Так, з 30325 сіл Української РСР Держбудом республіки у 1978 р. лише 18846 були визначені як «перспективні», а інші були віднесені до розряду «неперспективних»⁷⁵.

Один з основних проектів, що мав на меті сприяти розвитку, реалізувався шляхом укрупнення колгоспів (на об'єднане господарство припадало по 3–5 сіл, відповідно 300–400 і більше селянських дворів) та створенням радгоспів за подібним принципом. Наслідки: чисельність колгоспів у республіці скоротилася. Зокрема, у 1965–1970 рр. зменшилася з 9553 до 9080 (473 господарств)⁷⁶, загалом впродовж 1966–1980 рр. — більш як на 2 тис. Програма з укрупнення виконувалася централізовано, за вказівками та рекомендаціями державних органів влади. Ці об'єднання мали штучний характер: «виробничі підрозділи в таких «конгломератах» знаходилися на відстані 10–15 км, а люди один одного або не знали, або не бачили роками»⁷⁷.

Села, які призначались центральними в подальшому отримували перспективи для розвитку. В першу чергу саме тут: концентрували основні ресурси і засоби виробництва (худобу, техніку, ремонтну базу, складські приміщення тощо); оновлювали і розбудовували виробничий сектор; вживали заходів для покращення соціальної інфраструктури та благоустрою

⁷⁴ Політика радянської влади щодо масового цілеспрямованого знищення неперспективних сільських поселень призвела до збільшення в суспільстві чисельності групи осіб, які залишилися без малої батьківщини. В радянський час проблеми цих людей не бралися до уваги, оскільки вони були спричинені цілеспрямованими діями влади. Жодних компромісів не допускалося. Про це згадують, зокрема, очевидці переселень у Волинській області: «Більшість жителів Ольшан не хотіли кидати батьківської землі та своїх осель. Влада жорстокими методами проводила «добровільне переселення»: насильно розбивалися будинки, скидалися дахи. [...] Мешканці зі своїми речами, розібраними хатами змушені були переходити на інше місце проживання. Див.: Токарук Н. Р., Мочкін С. А. Трагічна доля села Ольшани. «Неперспективний» населений пункт. *Педагогічний пошук*. 2013. № 4. С. 77.

З відновленням незалежності люди, що втратили батьківщину врешті отримали змогу висловитися про наболіле, оприяти дані, що були піддані забуттю. Наразі в інформаційному просторі міститься чимало різновидів друківаних праць з цієї проблеми: художніх, публіцистичних, наукових, статистичних.

Втім, означена тема ще довго не вичерпається, адже приміром лише у Волинській області впродовж 1945–1981 рр. з карти зник 1061 населений пункт (переважно хутори). Дані за: Токарук Н. Р., Мочкін С. А. Трагічна доля... С. 77..

⁷⁵ Шимко О. В. Сільське житлове будівництво у Донбасі у 1965–1985-х роках: хронологія проблеми та методи вирішення. *Збірник наукових праць «Історія та географія»*. Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Вип. 58. Харків, 2020. С. 147.

⁷⁶ *Історія Української РСР: у 8-ми томах, 10 книгах*. Т. 8. Кн. 2... С. 177.

⁷⁷ Лобас М. Г., Шолудченко С. В. Село та його виробнича сфера: історико-економічний аналіз. *Агроінком*. 2013. № 7–9. С. 4–5.

громадського простору. Жителям населених пунктів, господарства яких знаходилися в підпорядкуванні, новацій доводилося чекати довго. У кращому випадку, їх здійснювали за залишковим принципом.

Наслідки для сіл, яким була відведена роль підсилювати чи укрупнювати, показові на прикладі с. Сошників Київської області⁷⁸: впродовж 1960–1988 рр. у селі не збудовано жодного адміністративного чи культурно-розважального приміщення; єдиний приклад господарського оновлення в ці роки — прокладання на полі труб і підключення їх до зрошувальної системи. «Самим страшним було те, що з Сошнікова масово стали виїздити люди на проживання в інші села та міста. Тодішні керівники Бориспільського району віднесли село до неперспективних»⁷⁹.

Таким чином, за результатами втручання влади у сільськогосподарську сферу, установилася наступна ситуація. В одних селах продовжили функціонувати колгоспи як основні підприємства сільськогосподарського виробництва. Інші — відчули на собі процес об'єднання і навіть перекваліфікації у випадках, коли на базі колгоспів створювали радгоспи. Умови розвитку сіл, підприємства в яких мали різні форми, — колгоспну чи радгоспну, — до середини 1960-х, істотно відрізнялися. Громади сіл, де колгоспи раніше реорганізували в радгоспи здобули ширші можливості для розвитку і в публічному (виробничому, інфраструктурному), і в приватному (індивідуальному) просторах. Характерний спогад: «Нас приєднали до радгоспу «Переяславський» у 1959 году, бо люди вже хотіли жити краще, не за палички з натуроплатою, а за гроші. Люди стали розходитися, колгосп був уже не рентабельний, тож нас і приєднали до радгоспу. Тоді у людей став і настрої інший, і до роботи брались з більшою охотою, бо була грошова оплата. Хоч мінімальна зарплата була тільки 35–40 рублів, але ж рубль був дорогий. Ми вже стали не колгоспниками, а робітниками, всі написали заяви про вступ до радгоспу. Хто виходив з радгоспу на пенсію, то уже получав 27–30 крб, даже до 45-ти, у кого стаж великий, а не 12 як у колгоспі»⁸⁰.

Також були й такі села, які влада ще на середину 1970-х рр. не встигла охопити колгоспно-радгоспною системою. Зокрема, у Івано-Франківській області у 1977 р. планувалось завершити безколгоспне господарювання жителів понад трьох десятків населених пунктів. На базі 26 гірських сіл мали

⁷⁸ У квітні 1960 року село Сошників Бориспільського району приєднали до Старинської птахофабрики, з центром управління в селі Мирне. Це був радгосп, тому сільський колгосп ліквідували, а село стало відділком радгоспу з назвою «Сошниківський». У 1976 році Старинська птахофабрика розукрупнилася. Тоді було створено новий радгосп «Сошниківський» з центром управління в селі Старе, а в Сошникові відділок.

⁷⁹ Удовенко П. І. *Сошників в обличчях людей*. Київ, 2019. С. 337.

⁸⁰ Касян Петро Сергійович [Спогади]. *Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах*. Київ, 2018. С. 233.

з'явитися 4 колгоспи і тепличний комбінат. Ще 5 новостворених виробничих бригад з 6 сіл приєднали до вже існуючих колгоспів⁸¹.

Диференціація умов розвитку сільських поселень проглядалася в т. ч. під час виконання проектів будівництва каскаду ГЕС. Планове переселення із зони затоплення, як показала практика, відбувалося у трьох напрямках: в повністю нові села, в реконструйовані з частковим виходом на нові території, в села із забудовою в межах старих сіл⁸². Ситуація складалася наступним чином: в процесі переселення, сільські поселення, які планувалося масово заселити переселенцями, отримували від держави допомогу для розвитку місцевого підприємства та інфраструктури. Натомість села, територію яких готували під затоплення (а цей процес розтягнувся більш як на десятиліття) — опинилися в стані регресу.

Оскільки жителів інформували про необхідність переселятися за кілька років наперед, їх чисельність поступово скорочувалася. Втім, багатьом сільським мешканцям ще довго не вірилося, що їхня мала батьківщина назавжди буде втрачена: «Довго балакали — ГЕС, ГЕС, вірили і не вірили. А тоді приїхали люди і почали різати дерева, посадки там такі гарні були соснові, все повирізували. А тоді давай участки ділить»⁸³. Основна маса селян включалися у процес переїзду на нові місця проживання, коли повідомлення, що виселення не уникнути, отримали особисто від державних виконавців.

Вирішуючи заходи з переселення прибережних сіл, що потрапляли в зону затоплення, влада фокус уваги зміщувала на такі акценти: приймаючі села — кращі у сенсі перспективи їх розвитку в порівнянні з тими, що підлягали знищенню. Автори численних пропагандистських матеріалів трактували дії влади виключно схвально. Представники соціуму, для яких не відбулося факту втрати малої батьківщини, та частина переселенців, котрі переїхали на нове місце проживання в ранньому дитинстві, пропонований ідеологічний наратив сприймали некритично. Вони оцінювали події, що відбулися з ними після переселення як однозначно позитивні і вбачали саме процес переселення успішною практикою. У спогадах схвальна оцінка за результатами переселення звучить наступними тезами: «Да, там почали зразу стріють комплексні ферми, школу харошу зробили. Потом потім зробили

⁸¹ Постанова Ради Міністрів Української РСР від 31 жовтня 1977 р. «Про дальше покращення використання трудових ресурсів в Івано-Франківській області». Цит. за: Малярчук Олег. Особливості формування трудових ресурсів Прикарпаття (1960–1985 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2013. Вип. 1 (1). С. 67–73.

⁸² Горло Н. В. Основні підходи до забудови сіл та житлового будівництва у зоні водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: історичний аспект (50-ті–70-ті рр. ХХ ст.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 363.

⁸³ Кагарлицька (Ченченко) Анастасія Григорівна [Спогади]. *Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах*. Київ, 2018. С. 221.

больницю стаціонарну»⁸⁴; «Вони поле розбили. Взяли поля кусок і розбили на квартали. Поробили асфальти. Тут передовий колгосп був. Тут було і «Колесо чортове», і атракціони, і все. Дві школи, тільки зараз 300 дітей, а було 1500. Тут було шість заводів в селі. [...] Ото був маслосирзавод сильний, «Сільгосптехніка» була. [...] Больниця сильна була»⁸⁵; «... це переселення дало цивілізацію, і велику. [...] що воно дало плюс — то тут люди хоть побачили освітлення. [...] й утюжок появився, те появилсь, плитка появилсь, та й електроплитка, холодильничок появилсь. Воно, звичайно, дало великі плюси»⁸⁶.

Дійсно, факти стрімкого розвитку інфраструктури в населених пунктах, що приймали новоселів були присутні. Разом з тим, не варто ігнорувати тієї обставини, що цими заходами влада вирішувала в т. ч. проблему розвитку відсталих поселень, які давно потребували додаткових ресурсів. «Сюди по плану нас. А тут же не було ні школи, нічого. [...] У нас 7-річка, і пересол. І тут школи нема. [...] тут таке було примітивне, таке було, поганеньке (авторка оцінює приміщення початкової школи, що являла собою одноповерхову будівлю на 4 великі кімнати — М. С.). І ти знайш, за рахунок нашого пересолу, ото зробили 10-ти річку (двоповерхова будівля, що була збудована за типовими стандартами для шкільних приміщень — М. С.), Дом культури (двоповерхова будівля з великою глядацькою залом — М. С.), оце кошти пошли от нашого пересола»⁸⁷.

Все ж, у середовищі вимушених переселенців більшість відгуків щодо процесу і наслідків примусового залишення малої батьківщини були негативними. Частина з них, здебільшого старожили, вкрай критично оцінювали пропонуваній державою для освоєння життєвий простір і не погоджувалися його обживати. Причин багато, але у спогадах найчастіше згадувані: некомфортна для життя територія з огляду на відсутність водойм поряд (річки, ставка, озера) та ускладнений доступ до питної води (мала чисельність криниць на момент переселення та складнощі з їх будівництвом з огляду на глибоке розміщення підземних вод).

Оскільки процес виселення не передбачав відхилення від державних планів, уникнути його не вдавалося нікому. Із постанов РМ СРСР можна прослідкувати, що союзне керівництво контролювало і процес беспосе-

⁸⁴ Бугаєнко Василь Іванович, 1941 р. н., уродженець с. Пеньківка Новоєгорівського р-ну Кіровоградської обл. з 1959 р. живе у с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтавської обл. *Особистий архів Коваль-Фучило Ірини*.

⁸⁵ Поїздник Іван Михайлович, 1959 р. н., уродженець с. Хрущівка, інженер, 29.07.2014. *Особистий архів Коваль-Фучило Ірини*.

⁸⁶ Манько Іван Лукович, 1948 р. н., уродженець с. Скородистик, 31.07.2014. *Особистий архів Коваль-Фучило Ірини*.

⁸⁷ Спогади Миколенко Марії Юхимівни, уродженка с. Рудяків Ржищівського р-ну Київської обл. Аудіозапис. (2010, с. Голомурів Бориспільського р-ну Київської обл.) *Особистий архів Петренко Вікторії*.

реднього будівництва об'єктів, і заходи з виселення громадян⁸⁸. Врешті села, що отримали карт-бланш для розвитку і масово наповнювалися новими жителями впродовж 1960-х–1970-х рр., дуже швидко оновлювалися. Їх громадський простір і поселенська структура якісно вирізнялися.

В цілому села, виробничі потужності яких (з різних причин) опинялися у фокусі уваги влади, швидшими темпами досягали певного соціально-економічного піднесення. Покращення фінансових можливостей господарств давало поштовх для втілення проєктів з розвитку соціальної інфраструктури: установ освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, надання послуг з підтримки житлового та комунального господарства тощо. Для жителів багатьох сільських населених пунктів республіки за кілька десятиліть стали звичними наявність у поселенських ландшафтах багатоповерхової забудови.

«Процес змін простору» на селі не був виключною характеристикою досліджуваного періоду. На початок 1960-х років поселенська картина сіл уже перебувала в стадії набуття нового образу в усіх регіонах України. Після завершення Другої світової війни, і періоду відбудови багато сіл республіки набули іншого (відмінного від довоєнного часу) вигляду. Зміни були присутні в колективних господарствах, і в індивідуальних. Літописи населених пунктів наповнені інформацією про кількісні зміни, що відбувалися в житті громад у порівнянні з першими повоєнними роками.

Наведемо кілька прикладів: «Тільки за півтора десятиліття до 1958 р. у Новоселиці звели 280 житлових будинків. Також виділився громадський центр із площею. Його об'ємно-просторову композицію сформували адміністративні, торгові, освітні, культурні та культові споруди, здебільшого цегляні» (с. Новоселиця Закарпатської обл.)⁸⁹; «З часом у колгоспі з'явилася нові механічна майстерня, тваринницькі приміщення, відгодівельний майданчик. [...] У виробництво і побут увійшла електрика [...] У 1965 році тут збудували приміщення середньої школи, через два роки — будинок культури, відкрили бібліотеку [...] з допоміжних підприємств діяв гранітний кар'єр.» (с. Бирюки Київської обл.)⁹⁰.

До трансформацій, що проявлялися у поселенських ландшафтах сіл в досліджуваній період, спричинялися низка обставин.

По-перше: оскільки в укрупнених селах збільшувалась чисельність жителів, виникала потреба їхнього розселення. На практиці заселення новоселів здійснювалося кількома способами: 1) у межах наявної поселенської структури; 2) за рахунок розширення меж сіл додатковими вулицями.

⁸⁸ Див.: Смольницька Мирослава. Вимушені переселенці 1950-х–1970-х рр.: наслідки будівництва Дніпровського каскаду ГЕС (за споминами постраждалих). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Вип. 24. Київ, 2019. С. 264–265.

⁸⁹ Офіцинський Роман. *Новоселиця...* С. 50.

⁹⁰ *Історичний нарис «Рокитняниця»*. Київ, 2008. С. 228–229.

Відмітно, що у новій плановій розмітці були присутні ознаки чіткої геометрії у мережі вулиць. Така планувальна структура відрізнялася від вуличної мережі, що формувалися у попередні століття⁹¹. У деяких селах проблему розселення вирішували за рахунок будівництва багатоквартирних будинків⁹².

По-друге: із розростанням меж сіл, та зношенням виробничих приміщень колгоспів, поступово відбувалося зонування території сіл на житлову та виробничу частини. Старі господарські приміщення, що розміщувалися не-подалік індивідуальних забудов, руйнували. Натомість на околицях сіл зводили сучасні новобудови агропромислового комплексу (тваринницькі комплекси, ферми, токи, комори та ін.)⁹³.

По-третє: звільнений від виробничих приміщень та господарського устаткування простір використовували для розбудови соціальної інфраструктури та сучасного громадського центру. Щоправда швидкість змін, знову ж таки, залежала від стану розвитку і потужностей місцевого сільськогосподарського підприємства⁹⁴.

Одним із маркерів інтенсивності оновлення громадського простору можна розцінювати шкільну забудову, зовнішній вигляд якої у різних населених пунктах мав суттєві відмінності. В одних селах школи розташовувалися у спорудах, збудованих ще на початку ХХ ст. Інші — були збудовані у довоєнні роки, або у перші післявоєнні. Часто такі приміщення

⁹¹ Гудченко Зоя. Архітектурне обличчя українського села за сучасних умов. *Народна творчість та етнографія*. 2010. Вип. 6. С. 61.

⁹² Втім багатоповерхова забудова хоч і з'явилася у сільських поселеннях, складала порівняно невеликий відсоток житла. Зокрема, огляд ситуації з Донеччини: «У 1960-х роках на селі почали будувати багатоповерхові будинки, вартість яких була нижчою за зведення будинків садибного типу на одну-дві родини. Але у багатоповерхових будинках сільські мешканці відривалися від землі, скоротилося виробництво продукції у підсобних господарствах, фактично була ліквідована чи не єдина перевага у сільському способі життя. Це прискорило міграцію населення та подекуди відмову від проживання у таких будинках. Тому у 1970-ті роки основним типом сільського будинку був визнаний будинок садибного типу з господарськими будівлями у дворі». Див.: Шимко О. В. *Сільське житлове будівництво...* С. 148.

⁹³ Тютюнник Ю. Г. *Індустріальна спадщина...* С. 247.

⁹⁴ У кінці квітня 1958 р. Рада Міністрів Української РСР затвердила постанову «Про будівництво шкіл в Українській РСР за рахунок коштів колгоспників і надання колгоспам допомоги в шкільному будівництві», згідно з якою для спорудження навчальних приміщень та оснащення шкіл держава надавала їм цільові кредити, створювала спеціальні фонди тощо. Економія в такий спосіб державних затрат і перекладання будівництва шкіл на і без того перенавантажені боргами колгоспи давали ефект радше локальний, ніж загальний. Будівництво затягувалося, а дітям доводилося здобувати освіту фактично в польових умовах. Див.: Чумак А. І. *Формування кадрів сільськогосподарського виробництва України 1953–1964 рр.: історіографія питання за публікаціями «Українського селянина». Збірник наукових праць «Історія та географія». Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*. Вип. 40. Харків, 2011. С. 231.

зводилися поспіхом, методами «народної будови». Третій, по суті новачий, варіант являв собою нову типову двоповерхову будівлю з цільовим призначенням — школа. Особливо активно процес оновлення сільських шкіл здійснювався впродовж 1970-х років.

Але навіть попри регулярне інформування суспільства про введення в дію нових шкільних приміщень, в республіці залишалося чимало сіл, в яких школи у 1980-х рр. розміщувалися у старих одноповерхових будівлях, зведених на початку століття. Для розуміння можливостей доступу сільським дітям до нових приміщень, наведемо регіональний зріз становища шкільних установ у Волинській області. Інформація у звіті полярна. А саме: 1) частина сільських дітей навчалася в новозбудованих шкільних приміщеннях: «У селах Волині за період з 1974 по 1976 рр. побудовано 30 шкіл на 10632 місця, 12 пришкільних інтернатів на 660 місць [...] побудовано і пристосовано 58 дошкільних установ на 2040 місць»; 2) учні багатьох сільських громад продовжували навчатися у складних умовах: «проблема шкільних приміщень залишалась гострою. [...] на селі існувала велика кількість шкіл у непридатному, аварійному стані; більше половини шкіл працювали у пристосованих приміщеннях; будівництво нових сільських шкіл велось незадовільно»⁹⁵.

Подібна ситуація була притаманна також процесам оновлення в сільській місцевості забудови дошкільних дитячих установ, та закладів культури. В одних селах дошкільня та культурне життя громади зосереджувалося у/навколо старих приміщень. В інших — селяни на власному досвіді змогли оцінити зручність новобудов.

У разі появи, сучасні новобудови в селах (житлові будинки, клуби, лікарні, дитячі садки і школи, виробничі адміністративні та господарські комплекси) істотно вирізнялися на фоні будівель, в яких згадані установи перебували до початку перенесення їх у нові приміщення. За спостереженнями дослідників радгоспна інфраструктура мала набір таких ознак: «часто-густо архітектурно виразна, прикрашена творами монументального мистецтва, малими архітектурними формами, пам'ятниками радянського періоду»⁹⁶.

Неодмінними складовими громадських просторів, найчастіше їх центральних частин, особливо активно починаючи з середини 1960-х років, ставали місця меморалізації пам'яті загиблих в роки німецько-радянської війни. Способи їх створення були різні: 1) на місці солдатських поховань зводили меморіальні комплекси; 2) за відсутності поховань у межах населеної

⁹⁵ Михальчук О. Я. Сільська інтелігенція Волині в 1960–70-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*: за матеріалами Всеукр. наук. конф. «Національна інтелігенція в історії та культурі України в ХХ–ХХІ століттях». Вип. 8. Вінниця, 2004. С. 214.

⁹⁶ Тютюнник Ю. Г. Індустріальна спадщина... С. 247.

частини села переносили в одне місце одиночні солдатські поховання із навколишніх лісів і полів; 3) зводили меморіальні комплекси без прив'язки до місць поховання та фіксували на них імена загиблих чи зниклих безвісти жителів села; 4) створювали комплексні братські поховання за рахунок перенесення солдатських могил з території населених пунктів, котрі підлягали затопленню під час будівництва гідроелектростанцій.

Додаткові локації пам'яті формувалися в т. ч. за рахунок організації громадських та шкільних музеїв. У 1960–1980-х рр., роль останніх полягала у виконанні виховних функцій⁹⁷.

Громадські простори сіл початку 1960-х років впродовж наступних двох десятиліть видозмінювався ще й за рахунок зміни функціонального призначення центру поселення. За роки перебування України у складі СРСР обов'язковий центральний елемент селянського простору, такий як церква, був витіснений: зруйнований або знівельований у статусі. Звісно процес руйнування церковних споруд тривав уже не одне десятиліття. Але саме в 1960-ті–1980-ті — за рахунок створення нових місць пам'яті та активного їх щорічного використання, розбудови соціальних установ (школи, клуби, магазини, амбулаторії), закладання парків та садків, виділення місць для стадіонів тощо — системно і планомірно відбувалося формування простору, що відповідав радянським канонам.

Наслідки таких дій проявлялися по-різному. Приміром, у приміщенні церкви і будівлях колишніх приходських шкіл поряд, раптом з невстановлених причин виникали вогнища заpalення. Як результат, на десятиліття місцевість навколо занедбувалась і перетворювалась на пустир (с. Сінне, нині — с. Русивель Рівненської обл.). Або ж церкву цілеспрямовано руйнували і використовували її як колгоспний склад: «З перших днів володіння радгосп розмістив там міндобрива, цемент, пиломатеріали. Згодом затягли віялку, прес-підбирач соломи та тюки сіна. Такий собі влаштували склад. [...] Споруда, втративши своє пряме призначення, втрачала і свою минулу красу, притягувальну силу, несла людям лише розчарування, безпомічність» (с. Жукля Чернігівської обл.)⁹⁸. Ще інший приклад, проектували новобудови соціальних установ (школа і будинок культури) таким чином, щоб церковна споруда, як приміром у с. Пилипівка Київської обл., опинялася на задвірках (якщо точніше з «чорного входу» місцевого будинку культури).

Жителі багатьох сіл України зберігають інформацію про специфічний набір практик, які використовувалися у процесі трансформації традиційного селянського громадського простору відповідно до нових вимог.

⁹⁷ На початок 1984 р. в Україні діяло 6858 громадських музеїв. Див.: Маньковська Руслана. Народне музейництво в громадянському суспільстві: історія і перспективи розвитку. *Краєзнавство*. Вип. 1–4. Київ, 2008. С. 139.

⁹⁸ Устименко Василь. *Жукля...* С. 173–175.

Для постійних мешканців усі зміни були поступовими і закономірними. Натомість уродженців, які по кілька років були відсутні на своїй малій батьківщині, новий простір вражав оновленнями:

– знищенням традиційних для українського села забудов: «Всього цього не стало поки я вчився в місті, їздив країною, одне слово — набирався розуму. [...] Замість хутора зорані трактором могутнім всі городи. Вулиця — ані хатки, ані млина, ні клуні, ні журавля колодязного, ні вітряка нема... Всі дерева вишневі, грушеві, яблуні чудових старовинних сортів — все бульдозерами було з корінням згорнуто на луки. А люди продали дерев'яні залишки хат на дрова та й виїхали хто куди. Людей місцевих не лишилося»⁹⁹;

– швидкістю появи незвичних для села приміщень, як приміром нової школи, що була збудована за період коли оповідач проходив строкову службу¹⁰⁰.

Відбувалися зміни також в обрисах житлової частини населених пунктів. Звісно, слід враховувати не лише інтенсивність змін, а й регіональну специфіку щодо особливостей хатньої забудови, та відмінностей у розміщенні житлової і господарської частини двору. Втім, наразі основну увагу хочемо привернути до процесу оновлення зовнішнього виду будівель за рахунок переорієнтації у будівництві на нові матеріали. На початок досліджуваного періоду склалася ситуація, коли по сусідству з старими типами забудови з'являлися реконструйовані та сучасні для того часу житлові приміщення. Приміром на Вінничині у 1960-х рр. на практиці це виглядало наступним чином: у сільських поселеннях поряд з традиційними глиняними хатами (каркасної «стовпової» конструкції) були наявні глиняні хати, обкладені цеглою, а також нові цегляні хати. У випадках оновлення глиняних хат, капітальному ремонту підлягали не тільки стіни а й дах. Зважаючи, що станом на 1957 р. в Україні нараховувалося 2,9 млн. хат із солом'яною покрівлею впродовж 1960-х років процесом ремонту і перепланування були охоплені мільйони житлових приміщень. Оскільки застосування сучасних матеріалів у будівництві залежали від індивідуальних можливостей господарів, цей процес розтягнувся більш як на десятиліття»¹⁰¹.

Врешті, за результатами розширення доступу сільським жителям до нових будівельних матеріалів, чисельність різновидів реконструкцій в селянських подвір'ях зростала. Покриття даху з солом'яного змінювалося на черепичне, залізне, згодом шиферне. Дерев'яні чи глиняні стіни обкладалися

⁹⁹ Гнатченко Микола. *Моя криниця...* С. 26.

¹⁰⁰ Спогади Логвинець В. Я., уродженець с. Гологурів Бориспільського р-ну Київської обл. Аудіозапис. (2017, с. Гологурів). *Особистий архів Баршполець Марини*.

¹⁰¹ Див.: Батирева І. М. Культурно-господарський комплекс селян східного Поділля 1950–1960-х рр. (за матеріалами етнографічних експедицій). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 25. Вінниця, 2017. С. 233.

цеглою. Житлові будівлі змінювалися за рахунок перепланування та доповнення їх прибудовами. З'явилися нові типи надвірної забудови, такі як літні кухні. Для огорожі почали використовувати цеглу, залізобетон, метал тощо¹⁰².

З перебудовою житлових приміщень відбулися зміни і у сезонному вигляді селянських обійсть. Якщо глиняні хати у холодний, осінньо-зимовий, період підлягали утепленню: «обкладали гілками дерев, листям, бур'яном, «вудинням» картоплі, кукурудзинням. Хата нагрівалась від печі, грубки»¹⁰³. То у цегляних будівлях такі практики не використовувалися.

Нововведення у сезонних обрисах селянських господарств можна було спостерігати і у теплий, весняно-осінній, період. А саме: на присадибних ділянках. Доступ до продуктового і промислового асортименту в торгівельній мережі, спричинявся до змін у виборі рослин, які вирощували на городах. Якщо раніше селянам доводилося враховувати необхідність вирощування приміром льону і конопель (для виготовлення тканого полотна). То у 1960-ті почали відбуватися зміни у кількості вирощуваних зернових, городніх, технічних культур та фруктових дерев на присадибних ділянках. Обрахунки потреб обумовлювалися можливостями і запитамі кожного індивідуального господарства. «В огородах садовили все, що єсть. Овощі — картопля, помідори, морква, цибуля, бурячки. Садків таких не було, садки пішли у 60-х годах. Ото як пішла вода, вже можна було поливать, і начали садить. Лісопитомники появились, і стали вже ж возить, і начали садить фруктовое дерево. А то так, в основном, была акация біла, жовта. Дичка була — грушки, абрикоси, яблука, — це було в садках. А настоящі сорта пізніші появились»¹⁰⁴.

Підсумовуючи, основні ознаки процесу оновлення індивідуальних забудов проявлялись в наступному. По-перше, були притаманні усім регіонам. По-друге, швидкість і масштабність у кожному конкретному сільському поселенні обумовлювалися різними темпами розвитку місцевого сільсько-господарського підприємства і, в т. ч. як наслідок, індивідуальними можливостями жителів громади.

На загальному фоні сільських населених пунктів республіки інтенсивністю оновлень вирізнялися «перспективні» села. Втім у групі «перспективні

¹⁰² Гудченко Зоя. Архітектурне обличчя... С. 56.

¹⁰³ Батирева І. М. Культурно-господарський комплекс... С. 233.

Наведені способи утеплення хат були притаманні для різних регіонів України. І зважаючи, що в селах не всі члени громади мали можливість будувати (оновлювати) цегляні хати у 1980-х практики утеплення глиняних хат не зникли з повсякденного вжитку. Зокрема, приклад утеплення на зиму хати снопами кукурудзи авторці у 1980-х рр. доводилось особисто спостерігати у Рівненській області.

¹⁰⁴ Головка Іван Іванович, 1924 р. н., с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели І. В. Савченко та В. В. Гончаров (липень, 2001). *Усна історія Степової України*. Т. 3. Запоріжжя, 2008. С. 68.

села» розвиток сільських поселень теж відбувався по різному, адже влада особливу увагу (що обраховувалася фінансовими вкладеннями) приділяла розвитку експериментально-показових сіл. Їх чисельність у загальних масштабах республіки була мізерною: у другій половині 1960-х років налічувалося лише 15, у першій половині 1970-х рр. планувалось збудувати ще 28¹⁰⁵. Щоправда, попри залучені державні кошти не всі проєкти з розвитку таких сіл реалізовувалися успішно¹⁰⁶.

Загалом, в межах середньостатистичного населеного пункту зміни відбувалися в кількох напрямках: оновлювалися будівлі колективних господарств, інфраструктури, індивідуальної забудови. Водночас сукупність змін у сільських поселеннях відзначалася певною варіативністю. В одних селах існувала виключно одноповерхова індивідуальна та інфраструктурна забудова. В інших, як згадувалося вище, змінювали обриси культурного ландшафту за рахунок появи багатоповерхівок. Багатоквартирне житло «імітувало планування міських будинків»¹⁰⁷. За присутності різних типів індивідуального житла у сільській місцевості формувалися відмінні практики господарювання їх мешканців. Тобто, побут жителів багатоповерхівок відрізнявся від щоденної повсякденної діяльності жителів хат з індивідуальним двором і присадибною ділянкою біля нього.

Ландшафтні простори не тільки сіл, а й околиць населених пунктів також зазнавали змін. Спричинялися вони зазвичай підвищенням інтенсивності діяльності людини у сфері використання природних ресурсів, освоєння технологій. У різних регіонах України такі зміни можна згрупувати за ознакою: притаманні для всіх; особливі для певних територій залежно від географічних умов місцевості та обсягами втручання у природу.

З різною швидкістю, але повсюдно села поповнилися електричними стовпами (спочатку дерев'яними, згодом їх замінили на бетонні) та лініями електропередач. Подібна ситуація відбулася і з оновленням шляхопроводів. Між селами поступово почали проводити асфальтне покриття. В першу чергу зручність від нових доріг відчували селяни, чії поселення розташовувалися на трасах міжобласного і республіканського значення. Для більшості населених пунктів типовою була ситуація, наведена в одному зі спогадів: «А самі вулиці — це останнім часом тільки асфальт. А так обикновена, земельна, як дощі пройдуть, напрудить, грязь така, Бог ти мой! Не пройдеш. Це вже у ці годи (у 1970-ті рр. — М. С.) пішли асфальти»¹⁰⁸.

¹⁰⁵ *Історія Української РСР: у 8-ми томах, 10-ти книгах.* Т. 8. Кн. 2. С. 414.

¹⁰⁶ Шимко О. В. Сільське житлове будівництво... С. 148.

¹⁰⁷ Черевко Н. В. Аналіз прообразів багатоквартирного житла в українському селі. *Архітектурний вісник КНУБА.* Вип. 1. 2013. С. 174.

¹⁰⁸ Головка Іван Іванович... С. 66.

Локальна специфіка обумовлювалася видами і масштабами діяльності людини у процесі зміни оточуючого середовища у тій чи іншій місцевості. Наведу кілька прикладів:

- після розробки торф'яних родовищ залишалися затоплені болота;
- будівництво системи каналів відводило воду від сільських поселень, які раніше страждали від весняних повеней;
- насадження польових лісосмуг захищало від суховіїв та польових бурь;
- планова розробка рибних господарств сприяли появі системи закритих водойм — ставків;
- спорудження греблі впливало на природний шлях річок та перепади їх повноводності на різних ділянках русла;
- утворення водосховищ істотно змінювало ландшафт прибережних територій.

Сукупність наслідків численна: від зміни екосистеми до втрати певних видів діяльності, притаманній цій території у попередні десятиліття. Як приклад, зникнення у селах невеликих пристаней для річкових перевезень з одного берега Дніпра на інший, та поява поблизу сіл, які уникли затоплення берегових охоронних споруд, таких як дамба і насосна станція.

Зміна ландшафтів прослідковувалася також на тих ділянках, що нині в державних реєстрах пам'яток класифікуються як місце фіксації культурно-історичної спадщини. З одного боку в досліджуваний період відбувалася інтенсивна перевірка і фіксація наявності пам'яток у різних регіонах республіки. З іншого — в умовах відсутності політики збереження пам'яті, коли основна увага місцевої влади зосереджувалася на розробці ресурсів, відбулася втрата (розорення тракторами) численних обрисів земляних споруд і курганів, які ще можна було спостерігати у середині минулого століття.

Супутнім наслідком всезростаючої діяльності людини стала поява сміттєзвалищ, котрі закладалися між сільськими населеними пунктами, а по факту перетворювалися на місце накопичення відходів для жителів ще й сусідніх міст. Проблема переробки відходів у радянського керівництва не виносилася на порядок денний.

Отже, у 1960-ті–1980-ті роки сільські поселення в УРСР істотно змінювали свої зовнішні обриси за рахунок збільшення/зменшення чисельності громад, трансформації обсягів житлової та господарської частини населених сіл, перепланування їхніх громадських та індивідуальних просторів тощо. Означені зміни проходили з різною швидкістю, мали певні особливості. Їх специфіка обумовлювалася: регіоном, територіальним розміщенням в природних умовах (гірські, степові, прибережні тощо), кількістю населення, стратегіями влади щодо перспективи розвитку господарства та ін.

Якість і обсяги зовнішніх змін у сільських поселеннях були також взаємопов'язані з інтенсивністю перемін у середовищі громад.

§ 3. Динаміка соціальної структури села

1960-ті–1980-ті рр. — це період, коли в республіці швидко здійснювалася урбанізація. Наслідки цих процесів для сільських населених пунктів: зменшення кількості поселень та скорочення чисельності мешканців.

Темпи перерозподілу сільських/міських жителів в республіці у переписах населення зафіксовано наступними показниками (звертаємо увагу і на цифри, і на відсотки): у 1959 р. у загальній чисельності населення республіки, — 41 869 тис. осіб — селяни склали 53,6% (22 449 тис. осіб)¹⁰⁹; у 1979 р. з 49 754 тис. осіб — селян налічувалось 38,6% (19 243 тис. осіб)¹¹⁰. Що відмітно: якщо селян за два десятиліття зменшилося на 3 206 тис. осіб, то містян — збільшилося на 11 092 тис. осіб. У процентному відношенні розрив між чисельністю жителів у сільських і міських поселеннях складав 15%.

Загалом темпи і характер оновлення сільського/міського простору в областях УРСР вирізнялися. Приміром, на момент перепису населення 1979 р. низка областей України за кількістю жителів села все ще залишалися сільськими регіонами. Так, більшість населення в селах нараховувалося у таких областях як: Тернопільська — 68,6%, Вінницька — 64,8%, Хмельницька — 64,0%, Івано-Франківська — 63,5%, Ровенська — 63,5%, Закарпатська — 62,%, Чернівецька — 62,0%, Волинська — 59,9%, Житомирська — 55,8%, Чернігівська — 55,6%, Черкаська — 55,5%, Київська — 54,7%¹¹¹.

Тенденції до скорочення чисельності сільського населення в республіці були спричинені низкою обставин. Серед них: заходи зі штучного перепрофілювання сільських поселень в міські; системні міграційні процеси (як внутрішні — у міста, так і зовнішні — в інші союзні республіки); природний приріст (скорочення) населення. Впродовж досліджуваного періоду у сільській місцевості обсяги розриву в показниках народжуваності та смертності стрімко скорочувалися: якщо у 1960 р. кількість смертей у порівнянні з народженнями складала 35%, то у 1975 р. — 89%¹¹². В 1970-х рр. в окремих селах були зафіксовані факти депопуляції.

¹⁰⁹ Всесоюзная перепись населения 1959 года. Численность наличного населения городов и других поселений, районов, районных центров и крупных сельских населенных мест на 15 января 1959 года по регионах союзных республик. *Сайт Демоскоп Weekly*. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr59_reg1.php

¹¹⁰ Всесоюзная перепись населения 1979 г. Численность наличного населения союзных и автономных республик, автономных областей и округов, краев, областей, районов, городских поселений с населением свыше 5000 человек. *Сайт Демоскоп Weekly*. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr79_reg1.php

¹¹¹ Там же.

¹¹² Естественное движение населения регионов республик СССР (кроме СРФСР), 1933–1976. *Сайт Демоскоп Weekly*. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_ed_1933.php?year=13

Статистичні дані переписів населення демонструють незворотній процес зменшення кількості новонароджених¹¹³. Приміром у сільській місцевості (вибірка за кожні 5 років): у 1960 р. в селах республіки народилося 472 522 дітей, 1965 р. — 341 916 дітей, 1970 р. — 309 306 дітей, 1975 р. — 278 298 дітей¹¹⁴.

Щорічна статистика новонароджених допомагає уточнити, що:

1) найбільші розриви у показниках зафіксовані у першій половині 1960-х років: у 1965 р., у порівнянні з 1960 р., у сільській місцевості народилося дітей менше на 130 606 осіб. (в середньому щороку зменшувалася чисельність новонароджених на 26 тис. осіб);

2) спад на крайніх точках періоду 1966–1970 рр. фіксується різницею — 32 610 осіб. Разом з тим, впродовж цих 5-ти років були як періоди спаду так і підйому (див. виділення підкресленням): 1966 р. в сільській місцевості народилося — 349 060 осіб, 1967 р. — 332 153, 1968 р. — 318 598, 1969 р. — 299 967, 1970 р. — 309 306¹¹⁵;

3) загалом процес спаду народжуваності впродовж досліджуваного періоду був притаманний і міським, і сільським поселенням республіки. Щоправда порічна динаміка демонструє роки, коли дітей, у порівнянні з попереднім роком, народжувалося більше. Приміром, у сільській місцевості впродовж 1960–1976 рр. таких періодів було всього 2 (1966 р., 1970 р.), в той же час у міській — 7 (у 1966 р., 1970 р., 1971 р., 1972 р., 1974 р., 1975 р., 1976 р.)¹¹⁶.

Основні витоки спаду народжуваності в республіці були закладені у попередні десятиліття. Зміни поглядів на уклад життя, свідомий вибір молодих матерів народжувати меншу кількість дітей і можливість реалізовувати цей вибір (в т. ч., за рахунок наявності легального дозволу на аборти¹¹⁷), системні державні заходи зі залучення жінок у публічний простір (виробничу і громадську діяльність), відсутність умов поєднувати виховання дітей та

¹¹³ Коефіцієнт природного приросту населення в Україні стрімко знижувався: 1960 р. — 13,62, 1970 р. — 6,35, 1980 р. — 3,48. Дані за: 15 новых независимых государств. Коэффициент естественного прироста (на 1000 населения), 1950–2018. *Сайт Демоскоп Weekly*. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_rni.php

¹¹⁴ Естественное движение населения регионов республик СССР (кроме СРФСР), 1933–1976. *Сайт Демоскоп Weekly*. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_ed_1933.php?year=13

¹¹⁵ Там же.

¹¹⁶ Там же.

¹¹⁷ Кількість абортів в УРСР на 100 новонароджених живими: показники 1960 р. — 138,1, 1967 р. — 187,1, 1968 р. — 182,6, 1969 р. — 171,8. З 1970-го по 1980-й рік показники коливалися у діапазоні 146,1 (1972 р.) і 157,1 (1970 р.). Дані за: 15 новых независимых государств. Число абортів на 100 новорожденных, 1960–2016. *Сайт Демоскоп Weekly*. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_abo.php

розвиток кар'єри — неповний перелік причин, що спонукали молоді сім'ї робити вибір не на користь багатодітної родини.

Щодо причин процесу уповільнення відтворення населення у сільських спільнотах варто виокремити ще одну. А саме: створення в сільських/міських поселеннях умов життя, за яких нагромаджувалося непропорційне співвідношення чисельності жителів різних вікових груп¹¹⁸. Приміром, порівнявши за даними перепису населення 1979 р. співвідношення чисельності вікових груп, що проживали на селі до загальної чисельності громадян республіки відповідної вікової групи можемо спостерігати наступну картину. У віковій групі 0–9 років сільськими жителями були 38,1% осіб, у групі 10–19 років — 38,7%, у групі 20–29 років — 29,4%, у групі 30–39 років — 32,8%, у групі 40–49 років — 39,6%, у групі 50–59 років — 44,4%, у групі 60–69 років — 48,2%, у групі 70–79 років — 79,2%, у групі 80–89 років — 55,0%, у групі 90–99 років — 57,7%.

Як показують цифри: у селах (у порівнянні з містами) проживали менш як третина громадян працездатного віку 20–39 років, трохи менш як половина громадян віком 50–69 років. І більшість громадян — віком від 70 років. За відсутності хоча б пропорційної чисельності молоді (потенційних батьків і матерів новонароджених, що могли б поповнити спільноту) логічно що у селах республіки не було підстав очікувати стрибків народжуваності.

Звісно ситуація різнилася: «У дитинстві (авторка спогадів 1978 р.н. — М. С.) дивувало, що у моєму селі на Київщині у мене однокласників було сімнадцять, а в мого двоюрідного брата, мого однолітка, родом з Сумщини — всього троє. І там у селі більшість братових односельців були бабусиною віку, і старшими»¹¹⁹.

Наведений приклад, є одним із фрагментів наявності різних обсягів народжуваності у перспективних і неперспективних селах. Застосовуючи критерії, — вікова група, та тривалість проживання на одному місці у межах конкретної громади, — відслідковуємо наступні тенденції. Зокрема:

– у хуторах, присілках (які ще подекуди зберігалися) і малоперспективних селах основу громади склали старожили; багато молоді з таких сільських поселень намагалося виїхати (в міста, або в села, господарства яких пропонували кращі умови праці і життя);

– у «перспективних» селах відбувалося істотне оновлення громад новими мешканцями. Шляхи поповнення: 1) за рахунок стихійних і планових переселенців (із хуторів, малоперспективних та затоплених сіл); 2) в результаті штучного приєднання до більшого села жителів навколишніх присілок та хуторів (інколи зі збереженням наявної індивідуальної забудови);

¹¹⁸ Узагальнено за: Всесоюзная перепись населения 1979 г. Распределение населения союзных республик по полу и возрасту. *Сайт Демоскоп Weekly*. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_age_79.php?reg=2

¹¹⁹ Спогади Смольницької М. К. (2019, м. Київ)...

3) шляхом прийняття в громаду фахівців різних спеціальностей. Щоправда не всі з них залишалися в селі на постійне місце проживання;

– незмінним джерелом поповнення для одних (чи втрати для інших), і малих, і великих сільських поселень були переселення, зумовлені сімейними обставинами. Найчастіші — в зв'язку з одруженням. Багато нових сімейних пар створювалося в результаті спілкування молоді як з односельцями, так і з однолітками з сусідніх сіл. У 1960-х — на початку 1980-х рр. була типовою ситуація — існування на кілька сіл однієї старшої школи. З одного боку, за результатами активної комунікації великого колективу учнівської молоді з різних громад створювалися нові ланцюги родинних зв'язків між сусідніми селами. З іншого боку, одруження молоді давало зворотній ефект. Після навчання у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах — багато юнаків і дівчат роз'їжджалося на роботу за направленнями в інші села і міста, і до батьківської хати поверталися лише час від часу (у кращому випадку кілька разів на рік).

І старожили, і новосели, що належали до певних вікових груп (діти, молодь, люди старшого віку, люди похилого віку), у сільському повсякденні єдиної громади практично не вирізнялися у виконанні основних буденних занять. Звісно сукупність повсякденних практик, які вони реалізовували в публічному просторі, частково були притаманні й жителям міських поселень, частково — мали свої особливості.

Щодо схожих ознак, їх можна окреслити відповідно до особливостей зайнятості населення впродовж робочого тижня. А саме: 1) діти дошкільного віку перебували в державних установах ясла-садок (за їх наявності) чи під наглядом старших родичів; а діти шкільного віку обов'язково ходили до школи¹²⁰; 2) студентська молодь (очно чи заочно) навчалася у спеціальних навчальних закладах або закладах вищої освіти; робітнича молодь працювала в державних установах і підприємствах, нерідко поєднуючи працю із заочним навчанням; 3) жителі старших вікових груп, — і ті, що мали професію, і ті що її не мали, — здебільшого усі були задіяні на роботах у державних

¹²⁰ Перебування дітей у державних установах регламентувалося низкою документів. Зокрема, це: «Положення про об'єднану дошкільну дитячу установу (ясла-садок)», затверджене постановою РМ УРСР (від 11 липня 1960 р.); постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про організацію шкіл з продовженим днем» (від 15 лютого 1960 р.); «Положення про 8-річну школу», затверджене постановою уряду УРСР (від 16 серпня 1960 р.). Загалом, у результаті реалізації засад вищезгаданих документів було здійснено низку заходів. А саме, створювалися нові типи навчально-виховних установ, у яких чітко визначалися завдання і функції цих закладів. За положеннями про їх діяльність, поряд з функціями навчання і виховання підростаючого покоління, одне із завдань полягало у створенні таких умов, які б дозволяли матерям малолітніх дітей якомога раніше включитися в трудову діяльність. Цит. за: Смольницька М. К. Гендер: взаємодія в українському радянському соціумі. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба*. Колективна монографія. Київ, 2015. С. 458–459.

господарствах (у просторі сіл це в основному були колгоспи і радгоспи) або в установах соціальної інфраструктури; 4) літні люди (в разі отримання доступу до державних соціальних виплат) займалися домашнім господарством або ж продовжували працювати на державу.

Для більшості сільських мешканців, на відміну від міських, основним видом діяльності була праця на землі. Зважаючи, що за десятиліття радянської окупації формат отримання селянами доходів від землі істотно трансформувався, у період 1960–1980-х рр. продовжувала діяти та ж система. Основу сільськогосподарського сектору виробництва складали усупільнені господарства — колгоспи і радгоспи. Ці підприємства державного сектору економіки були єдиним постачальником аграрної сировини в країні. Системне насадження практики господарювання, за якою єдиним вибором була праця за наймом на державу ще в 1950-х рр. призвело до остаточного зникнення з селянського простору групи селян-одноосібників, які свій вибір у господарюванні на землі робили не на користь колективних господарств.

Зважаючи, що державне екстенсивне сільське господарство потребувало притоку працівників, та враховуючи, що потенційна робоча сила з уродженців сільської місцевості з року в рік істотно поповнювала когорту робітників та службовців міст, радянські керманічі творчо підходили до проблеми поповнення трудового ресурсу на селі як постійними так і тимчасовими (в т. ч. безоплатними) кадрами.

По-перше, вже не перше десятиліття в республіці активно використовували працю учнів для додаткового отримання доходів місцевими колгоспами чи радгоспами. Замість уроків практикувалися відрядження учнів на роботи для збору врожаю: «надто важкою була осінь. Цукрові буряки колгоспи дотримували до перших морозів (вони допізна набирали цукристості), а відтак вчителі з дітьми рятували ситуацію, бо колгоспники і не встигали збирати врожай, і не бачили в цій роботі користі. [...] Лукавство полягало в тому, що школа не мала права і пропускати уроки. В такому разі проводилися формально 20-хвилинні «уроки», а відтак дітей садили на колгоспні вантажні машини з низькими бортами, без лавок для сидіння і везли в поле»¹²¹. Крім того, у позаурочний час у деяких школах практикувалося залучати старшокласників до робіт з догляду за тваринами, приміром, вирощування кролів, відгодівля шовкопрядів. Такі дії офіційно декларувалися як успішне впровадження трудового виховання серед учнівської молоді й регулярно публікувалися на сторінках районної преси.

Активізація уваги на трудовому вихованні супроводжувалася створенням умов (таких як: перешкоди у виїзді з села, нижчий рівень освіти і, як результат, втрачені потенційні можливості при вступі у бажаний учбовий заклад та ін.) для максимального наповнення трудових колективів колгоспників і радгоспників вчорашніми випускниками шкіл. «Молодь ставала

¹²¹ Вишневецький Омелян. *На роздоріжжях минулого*. Дрогобич, 2011. С. 98–99.

основною робочою силою на колгоспних фермах. В таких областях, як Чернівецька і Київська серед свинарок, телятниць, скотарів і доярок вона становила 75%. В 1963 р. на фермах працювало майже півмільйона юнаків і дівчат»¹²².

По-друге, очікування щодо підсилення трудових ресурсів покладалися на результати введення в дію указу президії Верховної Ради УРСР «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» (1961)¹²³. Втім у практиці сільського повсякдення цей документ мав не дуже велике значення, оскільки у межах села непрацюючих було небагато: «У нас такого не було, у нас всі працювали, або в колгоспі, або в магазині, або ще де»¹²⁴, або ж існували офіційні причини для домогосподарювання (по факту не участі у суспільному виробництві): «Мама десь з 30-річного віку не працювали в колгоспі після хвороби (туберкульоз), її стан здоров'я був несумісним з виконанням професійних обов'язків агронома»¹²⁵.

По-третє, з суперечностями впроваджувалася пенсійна реформа щодо колгоспників¹²⁶. З одного боку влада надавала їм право залишити роботу та отримувати регулярні грошові виплати; з іншого — не гарантувала забезпечення коштами на які б можна було прожити. Як результат — частина пенсіонерів продовжували працювати у державному секторі економіки.

По-четверте, регулярно відбувалося примусове залучення містян (учнів, студентів, службовців) для виконання некваліфікованих робіт у сільському господарстві. За даними 1974 року, для збору врожаю у колгоспах та радгоспах використовували працю 400 тис. осіб з цієї групи¹²⁷.

По-п'яте, створювалися умови, коли жителям села, котрі працювали в містах доводилося обирати: робота і зарплата в місті за відсутності можливостей паралельного успішного господарювання на присадибній ділянці.

¹²² Петренко В. С. *Село на шляхах піднесення*. Київ, 1970. С. 35.

¹²³ З огляду, що програма із виявлення «непрацюючих» та «працюючих неефективно» не містила набору чітких визначень її оцінили як «гнучкий але недостатньо ефективний інструмент для поборювання явища, причини якого полягали в нехтуванні значенням економічної мотивації в трудовій діяльності. Див.: Крупина Віктор. *12 червня 1961 року ухвалено указ президії Верховної Ради УРСР «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя»*. URL: <https://www.jnsn.com.ua/h/0612U/>

¹²⁴ Спогади Смольницької (Симоненко) Валентини Василівни. (липень, 2020)...

¹²⁵ Спогади Лободи (Лівшук) Галини Яківни. (березень, 2019)...

¹²⁶ Див.: Янковська О. В. Реформи в соціальній сфері в середині ХХ ст.: пенсійне забезпечення. (До 55-річчя пенсійної реформи). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 17. Київ, 2012. С. 137.

¹²⁷ Гирич Я. Міграційний рух сільських жителів у міста та його вплив на урбанізацію в УРСР впродовж 1960-х рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2009. Вип. 12. С. 184.

Або: мінімальні заробітки в колгоспі, зате дозвіл на більший наділ землі (для розвитку індивідуального городництва) та доступ до громадських пасовищ (як шанс займатись індивідуальним тваринництвом, по факту — тримати одну корову). Означена ситуація реалізовувалася через множинність практик.

По-шосте, зміни в оплаті виконаної роботи працівникам сільськогосподарської галузі сприяли появі можливостей накопичувати статки. Звісно зміни стосувалися не всіх одночасно, впроваджувалися з різними темпами, особливо у порівнянні з промисловими підприємствами, але процес з року в рік набував певних зрушень. Такі переміни умов праці в селі спонукали до повернення на малу батьківщину частки працездатних людей. Зокрема, «1966–1969 рр. ця тенденція посилилася. Переважна більшість сільських юнаків, яка не вступила до вузів і технікумів або поверталася з армії, приступила до роботи в колгоспі»¹²⁸. Інколи причини повернення в село крилися у неспроможності призвичаїтися до міського способу життя¹²⁹.

По-сьоме, у досліджуваній період села поповнювалися приїжджими фахівцями. Їх направляли для підсилення господарств та установ відповідно до наявних вакансій.

Особливо активно оновлення професійної структури сільських громад відбувалося у випадках їх реорганізації з колгоспів у радгоспи. Із зміною спеціалізації та перепрофілювання господарств чимало жителів села освоювали професії, не пов'язані з обробіткою землі. Звісно в ході перепрофілювання господарств враховувалося чимало факторів, що впливали на вибір спеціалізації та розміщення їх у певному регіоні. Серед них — доступ до природних ресурсів (в т. ч. водних, лісових); розташування щодо адміністративного центру чи стратегічних шляхів сполучення тощо.

Приміром, з'являлися чи укрупнювалися існуючі підприємства з вирощування племінних птахів (курей, індиків); наявність водойм (ставків, озер) стимулювали розвиток рибних господарств; присутність лісових насаджень спричинялися до розростання лісових господарств тощо. Зокрема, приклад діяльності останніх у 1960-х у спогаді з Чернігівщини: «Новостворені постійні бригади робітників цілорічно вели санітарні вирубки «хворих» дерев,

¹²⁸ Петренко В. С. *Село на шляхах...* С. 19.

¹²⁹ «Закінчивши технікум зв'язку в Одесі, Клавдія відпрацювала три роки у місті Горлівці і вирішила повернутися до свого рідного села. «Приїхала і кажу: я більше в місто не поїду! Я його, люди добрі, не люблю, кажу вам чесно. Мати в сльози: Ой Боже мій, Ой Боже мій! І батько тоже: та що ж ми, дитино, тебе вчили! Та людські діти пішли в місто, та що ж ти будеш робить? А я кажу: буду буряки сапати в колгоспі...» Див.: Спогади Фрицайло Клавдії Іванівни, 1949 р. н., уродженки с. Триліси. *Експедиція проекту «Баба Єлька»* у с. Несваткове Олександрівської територіальної громади 28 жовтня 2021 року. Опубліковано 29 жовтня URL: <https://www.facebook.com/FolkExpedition> Про вибір на користь села після спроби життя у місті присутня інформація у: Спогади Лободи (Лівшук) Галини Яківни. (березень, 2019)...

розчистку масивів [...] При лісництві було налагоджено роботу бондарів, які виготовляли бочки, інші вироби з дерева, столярів, випалення деревного вугілля. Розвинуті заготівля грибів, лісових ягід, лікарських трав, грибоваріння»¹³⁰.

Сукупність тих чи інших умов визначали перерозподіл в конкретному сільському середовищі певних видів професій. Втім навіть за умови збереження попередньої спеціалізації (зернових, овочево-молочних господарств), зміни, що відбувалися в оновленні устаткування, підходах до господарювання впливали на трансформацію професійної структури мешканців сільських поселень.

Перш ніж говорити про перебіг процесів, що спричинялися до змін у господарюванні в колгоспах і радгоспах, відзначимо, що ситуація у сільськогосподарському секторі виробництва (як і в цілому в радянській країні) містила чимало суперечностей між гаслами і реальною практикою. Ці спостереження у своєму щоденнику нотував Петро Шелест, перший секретар ЦК КП України у 1963–1972 рр.¹³¹

На противагу роздумам державного і партійного чиновника, які були записані для особистого користування і в той час ніде не озвучувалися публічно, офіційний радянський інформаційний простір масово тиражував зовсім протилежні дані. Так, ситуація в селах впродовж 1960-х і попередніх 1950-х років оцінювалась позитивно: «за 1951–1968 рр. в складі колгоспного селянства України відбулися величезні прогресивні зміни»¹³².

Прогрес обґрунтовували наявністю змін, що відбулися у соціально-професійній структурі населення. Якщо на початку 1960-х рр. у колгоспах

¹³⁰ Устименко Василь. *Жукля...* С. 371.

¹³¹ 2 січня 1960 р. (аналізував свою річну звітну доповідь за 1959 р.): «Значно просунулась вперед наука і техніка. Наводжу на підтвердження цього запуск штучних супутників. (Але кого ці «супутники» цікавлять, коли в колгоспах немає заліза для ремонту найпростішого сільгоспінвентаря; запасними частинами трактори, комбайни та інші сільськогосподарські машини забезпечуються на 40–50%)»;

1967 р. (осмислював свою розмову з Л. Брежневим): «Я Брежневу сказав [...] він [О. Косигін — М. С.] правильно ставить багато питань, що в сільське господарство ми вкладаємо великі кошти, а віддачу отримуємо малу. Слід сільському господарству не словами, а справами допомагати, перш за все в матеріально-технічному забезпеченні, давати більше і якісних сільськогосподарських машин, тракторів, комбайнів, автомашин, будматеріалів, впритул зайнятися соціальними питаннями села»;

1972 р. (констатував безперспективну картину): «у багатьох місцях склалася доволі важка ситуація: кормів нема для тваринництва; через відсутність запасних деталей справа з ремонтом сільськогосподарської техніки складається погано; не всі господарства мають в достатній кількості кондиційне посівне насіння, мінеральні добрива; молодь у селах не затримується, немає належних умов; народ перестає вірити у наші «неймовірні успіхи». Див.: Шелест П. *«Справжній суд історії ще попереду»*. Заг. редакція та вступ Ю. Шаповала. Київ, 2011. С. 207, 366, 563.

¹³² Петренко В. С. *Село на шляхах...* С. 24.

і радгоспах високий відсоток сільськогосподарських робіт виконувався вручну, без залучення техніки, то впродовж десятиліття, поступово, працівники колгоспних і радгоспних підприємств, з огляду на впровадження часткової модернізації сільськогосподарського виробництва, набували певних кваліфікаційних навичок, необхідних для роботи з механізмами (тваринники, птахівниці, робітники механізованих токів). Темпи опанування нових підходів у роботі залежали від інтенсивності електрифікації господарств¹³³.

Впродовж 1960-х рр. у сільськогосподарському секторі оновлення проявилися в наступних рисах: зайнятість сільськогосподарсько-фізичною працею в усіх поколіннях помітно знижувалася; у групі сільськогосподарсько-фізичної праці різко зменшилася питома вага малокваліфікованих працівників без певної спеціальності, внаслідок чого підвищився ступінь професіоналізації сільськогосподарської праці¹³⁴.

Зайнятих у сільському господарстві працівників, зважаючи на їх рівень освіти і змісту професійної діяльності, в радянському історіографічному дискурсі об'єднували у три групи. До складу I-ї включали агрономічно-технічний і адміністративно-управлінський персонал: «голови колгоспів¹³⁵ і їх заступників, економісти, агрономи, зоотехніки, ветпрацівники, інженери і механіки, бухгалтери і рахівники, завідувачі фермами і бригадири, завідувачі гаражами, дитячими садками, їдальнями і т. п. Всі вони члени колгоспів, але в соціальному відношенні — інтелігенти. У загальному складі працездатного селянства республіки у 1967 р., становила близько 3%»¹³⁶. До складу II-ї зарахували механізаторів колгоспного виробництва і трактористів, комбайнерів та їх помічників, мотористів і машиністів на сільськогосподарських машинах, шоферів, електромонтажників, електрозварників тощо. Склад III-ї — це колгоспники, що виконували інші різноманітні виробничі операції, займалися здебільшого ручною працею¹³⁷. Попри державні кошти, що вкла-

¹³³ Організація електропостачання сільського господарства здійснювалася з метою підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва, тобто створення умов для механізації. Відповідно до семирічного плану електрифікації сільського господарства України 1959–1965 рр. передбачалось втричі збільшити обсяги робіт з дострокового забезпечення електроенергією усіх радгоспів і РТС. Див.: Горбатюк О. С. Електрифікація українського села згідно з семирічним планом розвитку народного господарства СРСР а 1959–1965 роки. *Чорноморський літопис*. Вип. 3. 2011. С. 16.

¹³⁴ Нікітенко В. В. Зміни соціально-професійної структури поколінь населення Української РСР (1959–1970 рр.). *Демографічні дослідження*. Вип. 4. Київ, 1979. С. 18.

¹³⁵ У повсякденному житті сільського соціуму становище голів колгоспів та голів радгоспів істотно вирізнялося від інших членів громади. Перебування на вищих щаблях місцевої ієрархії давало їм доступ до влади і до ресурсів.

¹³⁶ Петренко В. С. *Село на шляхах...* С. 25–26.

¹³⁷ Символічно: найменш чисельній групі у її характеристиці виділено 14 рядків, найбільшій, — малокваліфікованим працівникам, — всього чотири. За ненаписаними рядками проглядається висновок про відсутність позитивів у середовищі переважаючої

далися в сільське господарство (як це неодноразово озвучувалося у офіційних джерелах інформації), для працівників з III-ї групи і в наступні десятиліття завжди знаходилася робота, як приміром ручний обробіток городніх і технічних культур (знищення бур'янів, проріджування рослин), збір врожаю, фізична допомога у ремонті техніки тощо.

Загалом, темпи і якість фахового зростання працівників аграрної сфери, відзеркалювали реальне становище в галузі: зміни відбувалися, але повільно і мало-ефективно.

З одного боку, з метою удосконалення процесу поповнення колгоспів і радгоспів кваліфікованими кадрами була проведена низка заходів. У 1960-ті–1980-ті роки державні сільськогосподарські підприємства фахівців отримували поетапно: 1) за рахунок використання потенціалу наявних місцевих працівників¹³⁸, 2) шляхом поповнення господарств спеціалістами, котрих готували у закладах спеціальної та вищої освіти¹³⁹.

З іншого, з огляду на нерівноцінність розвитку перспективних/неперспективних сіл, та відсутність належних умов праці з відповідною оплатою, прослідковувався нерівномірний перерозподіл кваліфікованих працівників у сільських населених пунктах. Крім того, чимало представників виробничої інтелігенції на місцях долучалися до роботи бюрократично-управлінського апарату і врешті змінювали профіль своєї діяльності: від виробничої до контролюючої чи управлінської.

Що важливо враховувати: впроваджені заходи не призупинили процес відтоку працездатного населення з сіл, в т. ч. «плинність кадрів із села

більшості сільськогосподарських працівників, які складали основний трудовий ресурс. Див.: Петренко В. С. *Село на шляхах...* С. 25–26.

¹³⁸ На рубежі 1950-х–1960-х рр. найбільш практикованими були такі заходи: 1) для рядових некваліфікованих працівників організували профільні заняття на місцях; для сільської працюючої молоді — очні і заочні курси за направленнями з колгоспів. Зокрема, інформація про направлення на навчання з колгоспів/радгоспів міститься у численних спогадах; 2) з огляду на реорганізацію МТС, — на виконання рішень пленуму ЦК КПРС «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій» (1958) в тому ж році Верховна Рада СРСР постановила реорганізувати МТС в ремонтно-технічні станції, — вивільнилася група спеціалістів, які, відповідно, були працевлаштовані у місцевих господарствах.

¹³⁹ Приміром, спеціальність механізатора через різні форми навчання, станом на 1 квітня 1965 р., здобували 97,7 тис. осіб. Ці кадри готували 186 сільських професійно-технічних училищ механізації сільського господарства. Втім, підготовка спеціалістів здійснювалася досить нерівномірно. Кількість навчальних закладів у областях залишалася різною, а отже, неоднаковою була і насиченість господарств робітниками. На початку 1970-х рр. на кожний колгосп УРСР у середньому припадало 67 механізаторів, на радгосп — 96. Але цього було недостатньо для організації двозмінної роботи під час збирання врожаю. Див.: Лісовська Ольга. Роль кадрового забезпечення при інтенсифікації сільського господарства Української РСР (60–80-ті роки ХХ ст.). *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 6. 2018. С. 224.

спостерігалася і серед щойно підготовлених спеціалістів»¹⁴⁰. Десятки тисяч фахівців сільськогосподарської галузі працювали не за спеціальністю, і не виявляли бажання працювати в сільському господарстві.

Попри всі складності: електрифікація сільських поселень поступово реалізовувалась, радгоспи і колгоспи накопичували ресурси (в т. ч. зміцнювалась їх матеріально-технічна база), трудові колективи поповнювались різними спеціалістами. У документах сільськогосподарських підприємств в означений період можна зустріти чимало нових професій. Загалом (і в галузі землеробства, і в тваринництві) дослідники нараховують близько 50 спеціальностей індустріального типу: тракторист, комбайнер, водій, механік, електромонтер, наладчик машинних агрегатів, майстер машинного доіння, слюсар, токар, низка фахівців з меліорації (машиністи насосних станцій, поливальники, машиністи зрошувальних машин) тощо¹⁴¹.

Усі вищепераховані працівники сільського господарства, — і різноробочі, і виробничо-технічна інтелігенція, і управлінці, що здебільшого були задіяні на обслуговуванні місцевого державного підприємства (колгоспу чи радгоспу), — складали основну когорту працездатних мешканців села. Поряд з ними жили і працювали односельці, професійна діяльність яких не була пов'язана з сільським господарством.

Практично в кожній сільській громаді налічувалася група осіб, котрі працювали в установах соціальної сфери. Це — учителі, медики, службовці та ін. Їх рівень фахової підготовки варіювався від середньої спеціальної до вищої освіти. Слід враховувати наявність спектру відмінностей діяльності представників цих груп спеціалістів у розрізі кожного окремого сільського поселення. Пропонуємо кілька штрихів до групи вчителів, яка, порівняно з іншими представниками соціальної сфери, у просторі сільських громад здебільшого (але не завжди) була найбільш чисельною.

Отже, враховуючи, що штат вчителів у кожному конкретному населеному пункті формувався від типу її школи (початкова, восьмирічна чи середня), не всі села (хутори і присілки не рахуємо) мали у складі своєї громади представників освітянської інтелігенції. Або ж їх присутність була непропорційною. У групі вчителі була висока плінність: «Вчителі більше, ніж представники інших спеціальностей, мігрували або в інші професії, або випускники вищих навчальних закладів і педучилищ просто не з'являлися за направленням»¹⁴². Все ж як і у випадку з виробничо-технічною інтелігенцією проблему вирішували за рахунок регулярного направлення на роботу моло-

¹⁴⁰ Там само. С. 224.

¹⁴¹ Там само. С. 221–227.

¹⁴² Войцехівський Ю. В. Вчителі сільських шкіл: 1960-ті — перша половина 1980-х рр. (історична ретроспекція). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 12. Вінниця, 2007. С. 24.

дих спеціалістів. Врешті чимало з них все таки закріплювалися на постійному місці роботи і проживання.

Впродовж 1960-х–1980-х років ситуація розгорталася наступним чином: педагогічні колективи загальноосвітніх сільських шкіл, хоч нерівномірно, все ж поповнювалися спеціалістами з вищою освітою; укомплектовані шкільні колективи, за умови зменшення/припинення плинності кадрів, набували ознак старіння (якщо на початок 1960-х рр. учителів з педагогічним стажем 25 і більше років налічувалось 7%, то у 1980-х рр. кількість цієї групи учителів лідирувала); закріпилася фемінізація професії вчителя (частка жінок серед учителів трималась на рівні 80%)¹⁴³.

Виконання професійних обов'язків учителями не обмежувалося проведенням уроків¹⁴⁴. Обсяги навантаження на вчителів у позаурочний час були колосальними. Втім якість включення їх у різновиди такої роботи залежала від особистих мотивів і бажання реалізуватися. Серед масиву спогадів про різновиди позаурочної діяльності вчителів частіше всього згадуються такі форми роботи як залучення учнів до краєзнавчої діяльності: «Була не тільки праця в класі, у школі. Практично кожних канікул ми з класом йшли в походи, здебільшого у Карпати, на Покуття, їздили на екскурсії до Львова, Києва, Чернівців, відвідували історично цікаві місця на малій батьківщині»¹⁴⁵. Нерідко захоплення вивченням історії краю трансформувалося у творення шкільних музеїв¹⁴⁶.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Додаткового навантаження було чимало: «... що стосується долі сільського вчителя. Над ним у ті роки знущалися всі — від завідувача райвно і рідного директора до колгоспного бригадира. Якщо дитина не ходить до школи, — винен він. І якщо село не виконує план заготівлі яєць чи молока — звинувачували його. Бо погано в селі веде «виховну роботу» [...] У сільській школі особливо важкою була функція класного керівника. На нього «навішували» так багато обов'язків, що навчання його предмету вже часом здавалося лише «додатком». Див.: Вишневський Омелян. *На роздоріжжях...* С. 98, 100.

¹⁴⁵ Там само. С. 102.

¹⁴⁶ Один з промовистих прикладів такої діяльності: створення за ініціативи вчителя історії Анатолія Хоптяра в 1963 р. у с. Гуменці Хмельницької області музею історико-краєзнавчого напрямку. Музей виник як результат успішної роботи шкільного історичного гуртка. Для його учасників (близько 60 осіб) організовувалися екскурсії, походи, археологічні розвідки. «Особливо таке дійство відбувалося восени і напровесні, в період коли поля “очікували” нових посівів і добре “читалися” юними археологами на чолі з вчителем. Під час археологічних розвідок учні знаходили чимало артефактів трипільської культури: фрагменти глиняних жіночих фігурок, фібули, прясла, наконечники стріл, списів та інше. Всі знахідки учні на історичному гуртку реєстрували, описували, картографували під керівництвом учителя. Див.: Хоптяр Ю. А. А. С. Хоптяр та творення шкільних краєзнавчих музеїв на Кам'яничині у 1960-х роках. *Освіта наука і культура на Поділлі*. Том 23. С. 418–425.

Активність і новації педагогів (якщо вони не суперечили ідеологічному курсу КПРС) схвалювались і підтримувались. Серед стимулів: нагороди на кшталт значка «Відмінник народної освіти», презентація досвіду і визнання у пресі, допомога у реалізації проєктів. Приклади останніх: організація І. Ткаченком в 1971 р. на базі школи в с. Богданівка на Кіровоградщині науково-дослідної лабораторії з проблем трудового виховання і професійної орієнтації учнів сільської школи Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР¹⁴⁷; підтримка Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії у створенні в школі в с. Андруші на Київщині потужного творчого середовища¹⁴⁸.

Важливу нішу в сільських громадах займали представники медичної сфери. Їх кількість у сільських поселеннях обраховувалася одиницями, залежала від наявності/відсутності медичної установи: фельдшерсько-акушерського пункту чи невеликої дільничої лікарні з більшим колом спеціалістів для обслуговування жителів кількох сусідніх населених пунктів. Сільські фельдшери були шанованими людьми на селі, оскільки саме від їхнього професіоналізму залежали швидкість і можливості отримання первинної медичної допомоги¹⁴⁹.

Працівники сільських і селищних Рад — ще одна група інтелігенції, що були помітними і відомими у середовищах громад. У штатах сільських рад на різних посадах працювали і чоловіки, і жінки; очолювали ж їх — здебільшого чоловіки. Зважаючи, що сільська рада як адміністративна одиниця дуже часто охоплювала кілька сіл, представники цієї групи сільського соціуму мали тісні стосунки з жителями не лише населеного пункту за

¹⁴⁷ Педагог-новатор одним із перших у колишньому СРСР створив експериментальне навчально-дослідне господарство учнівської виробничої бригади. За бригадою були постійно закріплені засоби виробничої діяльності для організації продуктивної праці, дослідницької роботи з упровадження експериментальних методів вирощування високих урожаїв сільськогосподарських культур і збільшення виробництва продуктів тваринництва. Див: Калініченко Надія І.Г. Ткаченко про трудову підготовку учнів сільської школи (до 90-річчя від дня народження). *Рідна школа*. № 1–2. 2010. С 50–54.

¹⁴⁸ «Шефські зв'язки з цим інститутом були тривалими і вагомими. Інститут надавав і матеріальну допомогу. Так, була поповнена бібліотека художньою і науковою літературою, подарували нам піаніно, скрипки. За ініціативою М. Рильського в нашій школі було організовано навчання школярів музики — відкрито клас фортепіано й скрипки». Див.: Кириченко (Пономаренко) Лідія Михайлівна, 1948 р. н. [Спогади]. *Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах*. Київ, 2018. С. 118.

¹⁴⁹ Із спогадів, фельдшер у сільських громадах був найбільш відомою особою. Його знали усі мешканці, і в свою чергу він також усіх знав. До цього висновку спонукають рядки з краєзнавчого дослідження, що містять опис повсякдення: «Осадчий Михайло Свиридович продовжував себе віддавати сільській медицині — профілактиці й лікуванню жуклівчан. Майже щоденно обходив сільські вулиці, знав, що кому потрібно і надавав людям необхідну допомогу, поради. У його подорожній сумці, наповненій пігулками, мікстурами, перев'язувальними матеріалами, завжди було все необхідне для надання хворому необхідної допомоги». Див.: Устименко Василь. *Жукля...* С. 392.

місцем проживання, а й сусідніми. Штат сільських рад укомплектовували з місцевих жителів, котрі по-можливості мали задовільну політичну і освітню підготовку та володіли організаторськими здібностями. За відсутності достатньої чисельності осіб з вищою освітою, котрих могли б рекомендувати на посади голів виконкому (приміром, за даними виборів 1971 р. у Волинській області з 333 голів виконкомів вищу освіту мали 8%¹⁵⁰) ситуацію з налагодження роботи вирішували шляхом перепідготовки. Новостворювані після чергових виборів штати працівників сільських рад проходили перепідготовку та навчання на курсах при обкомі КП України, в школах радянського активу при райміськвиконкомках, виконкомках сільських і селищних Рад. Втім, по мірі наповнення сіл фахівцями з кожними наступними виборами рівень освітньої підготовки голів виконавчих комітетів сільських рад підвищувався. Нерідко ці посади займали не місцеві жителі, а приїжджі молоді спеціалісти, котрі за кілька років проявили себе у середовищі громад. Процес виборів подекуди мав елементи політичних інтриг, коли представники різних сіл об'єднаних у одну громаду намагалися протиснути свою кандидатуру на посаду голови сільської ради¹⁵¹.

У сільському повсякденні на перший погляд на рівні з головами сільських рад високу позицію на щаблі соціальної драбини в сільському соціумі займали управлінці місцевих державних сільських господарств — голови колгоспів. Втім слід відразу розрізнити відмінності: голови сільських рад були виконавцями партійних і державних вказівок з району, а голови колгоспів — управлінцями підприємств у розпорядженні яких знаходилися кошти. Успішність виконання тих чи інших проектів на користь кожного конкретного сільського населеного пункту залежала від уміння посадовців між собою домовлятися і взаємодіяти. А також від особистості і рейтингу представників сільської адміністрації та управлінців у вищих державних та компартійних кабінетах¹⁵².

Усім (і дорослим, і дітям) у сільському соціуму були відомі продавчині (рідше продавці) у магазинах. Їх чисельність у межах сільських громад обліковувалася у межах десятка, адже магазинів у селах було здебільшого спочатку по одному (інколи зовсім не було), згодом їх чисельність збільшувалася до двох-трьох (продуктовий, промисловий, господарський). Працівники магазинів (продавці, комірники, завідувачі магазином чи

¹⁵⁰ Михальчук О. Я. Сільська інтелігенція Волині... С. 215–216.

¹⁵¹ Спогади Лободи Костянтина Івановича, 1947 р. н., уродженець с. Пристайлове Лебединського р-ну Сумської обл. Опитування провела М. К. Смольницька (серпень, 2014, с. Головорів Бориспільського р-ну Київської обл.). *Особистий архів Смольницької Мирослави.*

¹⁵² Узагальнено за інформацією і прикладами, наведеними у джерелах особистого походження: Спогади Лободи Костянтина Івановича. (серпень, 2014); Шелест П. «Справжній суд історії...».

відділом постачання) мали особливий статус з огляду на їхні можливості доступу до ресурсів. З одного боку в сільській місцевості «наявність магазину перетворювала продавця на особу від стосунків з якою залежало забезпечення товарами широкого вжитку практично значної частини місцевого населення»¹⁵³, з іншого — імена працівників цієї професії лунали на вустах односельчан із негативним відтінком коли покупці отримували відмову у придбанні продуктів, які передбачалися лише для певних представників громади, зокрема ветеранів війни¹⁵⁴.

У багатьох сільських громадах також налічувалися одиничні представники соціуму, про яких у публічному радянському дискурсі зазвичай воліли не говорити, або ж характеристики щодо них найчастіше подавалися з негативними текстами. Причина такого ставлення: інший, відмінний від пропагованого радянського, спосіб і стиль життя. До когорти суспільних груп, які були традиційними для українського селянського суспільства, а за радянської влади їх діяльність була дискредитована потрапили, зокрема: священнослужителі, знахарі, кустарі. У 1960-ті–1980-ті рр. влада продовжила системно та цілеспрямовано вживати заходи щодо знецінення їх діяльності, і, відповідно, зменшення їх ролі у соціумі.

Витіснення з радянського соціуму представників згаданих суспільних груп у даний період відбувалося не прямим знищенням, а шляхом комплексних заходів. Важливу роль у процесі дискредитації діяльності релігійних установ виконувала агресивна антирелігійна пропаганда: в освітніх установах, на підприємствах, в засобах масової інформації. Дієвим був також підхід на кшталт «нема церкви (зруйнували, спалили, перетворили на склад тощо) — нема в громаді священника», адже їх чисельність можна було контролювати наявністю діючих церков. Крім того, вже у попередні десятиліття було запущено процес, який дослідники оцінили як період перерваних традицій у духовенстві. Це означало, що відбулася практика переривання священницьких династій у духовенстві. Натомість ця спільнота поповнювалася представниками, які походили з бідних, малоосвічених селянських родин. Так, у Ровенській області станом на 1.01.1964 р. з 253 священників та 18 дяконів, зареєстрованих в Уповноваженого в справах РПЦ: 40,6% походили із селянства, 33,3% з духовенства, решта були вихідцями з робітничих сімей, родин вчителів, службовців державних установ, військовослужбовців, медиків¹⁵⁵.

¹⁵³ Кузьменко Володимир. Дефіцит в повсякденних практиках сільських жителів УРСР в 1950–1960-х роках (за матеріалами Чернігівської області). *Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць*. Вип. 53. 2017. С. 131.

¹⁵⁴ Спогади Погорілко (Котул) Ольги Степанівни...

¹⁵⁵ Третяк Л. М. Територіальне та соціальне походження духовенства Волинсько-Ровенської єпархії 1950–1960-х рр. *Наукові записки. Серія. Історичне релігієзнавство*. Вип. 6. Острог, 2012. С. 275–284.

У сільських спільнотах ставлення до представників цієї групи суспільства формувалося у двох площинах: пропагандистське, нав'язане владою і реальне, зумовлене особистими потребами членів громади. По факту склалася ситуація коли радянські ідеологічні меседжі розходилися з реаліями повсякденного життя. За потреби віряни ходили до церкви, кликали священників для проведення поховальних обрядів, хрестили дітей. Щоправда у випадку зі здійсненням обряду хрещення комуністам, приміром, доводилося вдаватися до пошуку діючої церкви, по-можливості, за межами не лише свого населеного пункту, а й навіть у іншій області¹⁵⁶.

Ситуація із знахарками (знахарями) також проглядалася через подвійну оптику. В публічному дискурсі вживалися системні заходи для дискредитації представників цієї групи суспільства. Як наприклад, на сторінках журналу «Здоровье»: «пережитком є і сучасне знахарство, за якою б маскою воно не приховувалось [...] Сумно, коли виникають ситуації, що освічені люди щиро вірять, що неосвічені знахарі можуть знати про народні засоби лікування більше, ніж медична наука, яка наполегливо вивчає народну медицину»¹⁵⁷. На практиці ж, навіть через два десятиліття після наведеної вище тези, державні партійні чиновники продовжували користуватися послугами т. зв. «бабок». Інформацію про людей, що практикували нетрадиційну медицину (ім'я, місцезнаходження, умови прийому, спеціалізацію), як і решта радянських громадян, в т. ч. номенклатурні працівники різних рівнів отримували/передавали під час міжособистісного спілкування¹⁵⁸.

Якщо у 1980-х рр. до знахарок воліли звертатися як виключення, коли не справлялася офіційна медицина, то на початку 1960-х рр. їхня присутність і діяльність в деяких населених пунктах була ще доволі поширеною. Інколи вони виконували функції первинної ланки медичної допомоги і їх послугами користувалося чимало односельців. Така довіра у сільських громадах виникла не в один день, а формувалася на протязі десятиліть успішної практики. Як приклад, спогад із досвіду жителів с. Жукля на Чернігівщині: «Проте не єдиними пігулками та мікстурами лікувалися наші попередні покоління жуклівчан. У слово молитви від знахарки, повитухи, яким споконвічно від бабусі до матері, доньки передавався дар Божий, вірили і сприймали стражденні»¹⁵⁹.

В досліджуваний період продовжувався процес зменшення чисельності у соціумі майстрів різноманітних кустарних промислів. Розцінювати цей процес виключно як результат неконкурентноздатності промислового виробництва було б невірною. В радянській державі створили ситуацію, за якою ці

¹⁵⁶ Спогади Лободи (Лівшук) Галини Яківни. (березень, 2020)...

¹⁵⁷ Бессонов А. В. [рец. на книгу]: Сальников Е. Т. «Медицина и религия». *Здоровье*. 1959. № 1.

¹⁵⁸ Спогади Лободи Костянтина Івановича. (серпень, 2014)...

¹⁵⁹ Устименко Василь. *Жукля*... С. 392

люди втратили можливість повноцінно використовувати свою майстерність для отримання прибутків. У разі вибору легальної праці на ремісника «накладався великий податок, який важко було сплатити»¹⁶⁰.

Алгоритм дій проти кустарів реалізовувався системно впродовж кількох десятиліть: спочатку їх «стимулювали» працювати в артілях (відповідно до фаху і спеціалізації), згодом — в побуткомбінатах та на державних підприємствах. Врешті, процес переведення майстрів з приватної діяльності в сектор державної економіки для кожної з груп фахівців реалізовувався по-різному. Одні припиняли свою діяльність як кустарі і перекваліфіковувалися, або ж працювали за фахом лише у державному секторі економіки (як при-міром у бригадах теслярів чи ковалів в колгоспах або радгоспах).

Інші, зважаючи що попит на деякі види кустарної продукції не зник, поєднували офіційну роботу на державу з підробітками у вільний від основної роботи час. Серед прикладів продукції та послуг які надавали кустарі в тіншовому секторі економіки: виготовлення, перешивання та ремонт взуття, пошиття одягу та предметів інтер'єру з текстилю, виготовлення полотна та фарбування його природними барвниками тощо. Зокрема, для шевців у період «застою» такий вид діяльності давав істотні надходження до сімейного бюджету: «Годі взуття шили багато та продавали його, не ховаючись. Найпрацьовитіші ремісники стали жити заможніше. Один з них розповідав: «При Брежневу трохи пожили люди, я хату синові побудував»¹⁶¹. Звісно, зважаючи на реалії часу, коли залежність селянського господарства від кустарного виробництва зменшувалася, кустарям доводилося враховувати інтереси населення. Так, із зникненням попиту на домотканий одяг, майстри переорієнтувалися на виготовлення домотканих ряден, скатертин, рушників, покривал.

Крім того, були й такі умільці, що реалізовувалися як народні майстри. Такі фахівці перебували на обліку: за даними з 1971 р. у республіці нараховувалось 16 480 художників-аматорів та народних майстрів, працювало 436 гуртків і студій, в яких навчалося близько 5 тисяч учнів¹⁶². Вони професійно займалися різновидами народних промислів; брали участь у різноманітних фестивалях, виставках, конкурсах, оглядах. Їхні вироби були значно вищої якості і нерідко у повсякденному вжитку розцінювалися як сувенірна продукція. На переконання дослідників упродовж 1960-х–1980-х рр. завдяки таким умільцям: «традиції виготовлення кустарних

¹⁶⁰ Костенко Людмила. Шевський кустарний промисел на Лівобережному Поліссі (друга половина XIX — 60-і роки XX століття). *Сіверянський літопис*. 2010. № 1. С. 23.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Цит. за: Хоменко С. Розвиток кустарного виробництва в українському селі 1960-х–1980-х рр. *Наукові записки з української історії*. Вип. 32. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 185.

виробів (найбільш поширених промислів — *М. С.*) не були втрачені, а органічно розвивалися»¹⁶³.

На фоні усіх змін, що відбувалися у процесах трансформацій в народних промислах, зокрема тих, що користувалися попитом в сільських громадах, сформувалася вид декоративно-ужиткового мистецтва, котрий не зник із повсякденної діяльності багатьох родин (як приміром ткацтво). Зокрема, візитівкою багатьох селянських хат були вишиті господинями рушники, наволочки, картини.

На відміну від традиційних хат інтер'єри багатоквартирних будинків у селах вирізнялися іншими підходами у оздобленні внутрішнього простору. Їх мешканці, — будучи відірваними від звичного для села способу ведення господарювання, що передбачав наявність при хаті: двору, присадибної ділянки (городу, саду) та господарських споруд різного призначення, — по-іншому формували уклад свого життя, що в т. ч. позначалося на інтер'єрах помешкань. З одного боку їх стиль і спосіб життя в основному більш тяжів до міського, адже не було необхідності постійного обслуговування житлового помешкання і присадибної ділянки. З іншого — в побуті частини з них продовжували використовуватися практики сільського життя. Як приміром, вирощування овочів на невеликих прибудинкових грядках чи квітів на клумбах, або ж допомога старшим родичам (за їх наявності в селі) в обслуговуванні присадибних ділянок та індивідуального господарства тощо.

Вирізнялися у сільському соціумі нетрадиційними для нього ознаками ведення повсякдення також ті представники громади, для котрих постійним місцем проживання було житло у селі, а місце роботи (підприємство чи установа) знаходилися за його межами (в іншому сільському або міському населеному пункті). Приміром, у Львівській області більшістю робітників були «вчорашні селяни», які добиралися на роботу з довколишніх сіл¹⁶⁴. Вони готові були витрачати понад чотири п'ятих неробочого часу на шлях до місця роботи і повернення додому, оскільки в перспективі робота на підприємствах для них була шансом отримати житло від заводу, і, відповідно, змінити своє територіальне місце проживання з села на місто.

В більшості сільські громади досліджуваного періоду не були сталими (консервативними) в своїх структурах. Як і громади міст, вона зазнавала змін та оновлювалися. Звичною практикою були ситуації, коли уродженці сіл виїжджали на постійне місце проживання в інші населені пункти, натомість в село приїжджали нові жителі. І хоча відсоток новоселів був не високим, ця група осіб вирізнялася такими рисами як здатність змінювати простір навколо себе. Головною рушійною силою у цьому процесі була молодь, котра приїжджала в села за державним направленням. Щоправда результативність від планового поповнення сільських громад фахівцями за направленнями в

¹⁶³ Там само. С. 185–190.

¹⁶⁴ Малярчук Олег. Особливості формування... С. 69.

подальшому реалізовувався по-різному. Одні чекали терміну відпрацювання, по-закінченні якого виїжджали. Інші — залишалися в селах на постійне місце проживання і активно вливалися в життя громад як за основним місцем роботи, так і шляхом долучення до різних форматів громадської активності.

Цікаво, що навіть поверховий огляд громадської діяльності селян у 1960-ті–1980-ті рр. окреслює кілька напрямів у процесі реалізації в громаді місцевих жителів. Громадська активність у сільському соціумі проявлялася у двох форматах: контрольованих, по факту спланованих державою формах, та стихійних, спричинених індивідуальним вибором.

Приклади обов'язкової участі у житті громад: це проекти що здійснювалися за завданням державних органів та під патронатом комуністичної партії. Типові і найбільш відомі: проведення суботників, організація державних свят та просвітницьких заходів, долучення до діяльності профспілок та товариських судів, дозволених в державі організацій (приміром, Тсові-ахім), підтримка соціалістичних змагань, руху винахідників та раціоналізаторів, акцій що пропагували боротьбу за мир тощо.

Даних про активності, спричинені індивідуальним вибором, у інформаційному просторі порівняно менше, адже такі, зазвичай, були важливими саме для конкретних сільських громад, в яких реалізовувалися. Так, серед ініціатив, що не підпадали під офіційні замовлення влади: започаткування місцевими вірянами храмового свята у селі (с. Гологурів, Київська обл.)¹⁶⁵; збереження жителями громади частини церковного устаткування та дзвонів з місцевої церкви, щодо якої районна влада вчиняла системні заходи із руйнування (с. Жукля, Чернігівська обл.)¹⁶⁶.

Відмітно, що з позиції сьогодення можемо прослідкувати: 1) проекти, які примушували реалізовувати представники радянської влади, виявилися штучними, нежиттєздатними, і пам'ять про них поступово стирається; 2) результати самостійно-ініційованих дій — актуальні для сьогодення: у с. Гологурів храмове свято прижилося, у с. Жукля з відновленням незалежності України збережені дзвони і церковні предмети були повернуті під час реконструкції церкви.

Наявність різних форм активностей у сільському радянському соціумі певним чином проявляло існування в громадах полярних суспільних груп: одні з них були видимими в публічному просторі, інші — приховуваними. Ці групи не були новотворами досліджуваного періоду, а вже тривалий час співіснували та взаємодіяли між собою. До їх представників застосовувалися нерівноцінне ставлення: одні — отримували визнання і шану, інші — були

¹⁶⁵ Спогади Попової Катерини Семенівни, 1934 р. н., уродженки с. Гологурів Бориспільського р-ну Київської обл. Аудіозапис (27 червня 2021, с. Гологурів). *Особистий архів Барішполец Марини*.

¹⁶⁶ Устименко Василь. *Жукля...*

ігноровані, ще інші — знецінені аж до стирання їхнього досвіду з людської пам'яті.

Приміром, шанованими у сільських громадах були ветерани війни: їм гарантувалася суспільна повага. Особливо активно влада почала експлуатувати меседж «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» з середини 1965 р., коли на урядовому рівні відновили відзначення дати 9 травня як вихідний день. Важливими складовими громадського життя села були публічні заходи з вшанування ветеранів: розміщення червоних зірок на парканах (зі сторони вулиці), та їх прикрашання стрічками та червоними прапорцями на День Перемоги. Паралельно з візуальними, реалізовувалися й інші проєкти: зокрема система пілг, що мала на меті допомогти колишнім фронтовикам хоча б частково вирішити певні потреби з облаштування повсякденного життя¹⁶⁷.

В реаліях, заходи з пошанування ветеранів розцінювалися не однозначно. Здавалося б, закономірні дії з допомоги колишнім фронтовикам усі сприймали з порозумінням, але поза увагою держави залишалася велика армія вдів та матерів. Вони втратили на війні чоловіків та дітей і, будучи «невидимими» на фоні ветеранів, болісно реагували на такий статус¹⁶⁸.

В ще більш контрастному становищі знаходилися ті представники соціуму, котрі в силу життєвих обставин виявилися носіями способів життя, що не вписувалися у виміри радянської дійсності. І це не тільки остарбайтери, колишні військовополонені, родичі членів УПА, чи переселенці із територій поблизу західного кордону республіки, чи навіть з Польщі. Сюди варто також зарахувати групу родичів і нащадків тих, кого в роки терору звинуватили як «ворог народу». У 1960-ті–1980-ті рр., через 15 років після війни, гострота у ставленні до таких людей спала, вони по суті непомітно розчинилися в соціумі не бажаючи зайвий раз привертати до себе увагу. В цілому їх становище у суспільстві можна окреслити словами дослідників проблематики остарбайтерів: «суспільство жило, ніби цих людей взагалі не існувало. Про них не згадували на уроках історії, в підручниках, енциклопедіях і довідниках. Ні в будні, ні в свята. Ставлення до них у колишньому СРСР було відверто упередженим»¹⁶⁹.

Отже, у 1960-ті–1980-ті рр. в сільському середовищі відбувалася низка різних змін. З одного боку, умови життя в селах змінювалися: покращувалися у порівнянні з ситуацією, в якій доводилося виживати у попередні десятиліття. З іншого, попри наявність новацій, переходу до певної стабільності, чи точніше «застою», реалії сільського повсякдення істотно відставали від якості життя та створення умов для розвитку, що пропонувались

¹⁶⁷ Баришполець Марина, Смольницька Мирослава. *Пам'ять про Другу світову війну в іменах і подіях: Головерів, Кийлів, Рудяків*. Бориспіль, 2020. С. 465.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Гальчак С. Д. Забутий соціум. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 9. С. 54–64.

у міських просторах. В силу різних стартових умов, одні сільські громади оновлювались і поповнювались, інші — частково консервувались, ще інші — зникали.

В цілому ж, за фасадом зовнішніх і внутрішніх трансформацій, що відбувалися на селі, у просторі громад нікуди так і не зникло розшарування суспільства, наявність якого в радянському суспільстві влада офіційно не бачила і не визнавала.

§ 4. Село як простір (не)рівності

Радянські тексти період 1960-х–1980-х рр. відтворюють через сукупність здобутків і досягнень, якими звітували державні і партійні чиновники усіх рівнів¹⁷⁰. Якщо керуватися принципом підрахунку кількісних показників, та ще й у порівнянні з попередніми десятиліттями, є підстави визнавати наявність змін, що вносили певні позитивні зрушення у господарське і приватне життя сільських жителів¹⁷¹. Проте більш промовистим свідченням реального

¹⁷⁰ Вибірка сюжетів для відтворення історії в радянській історіографії концентрувалася здебільшого на здобутках і досягненнях. Наратив радянських текстів присвячених сільському господарстві прослідковується із заголовків підрозділів, що є складовими комплексного дослідження *Історія Української РСР: у 8-ми томах, 10-ти книгах*. Для прикладу вибірка сюжетів із Т. 8. Кн. 2: Зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва. Боротьба трудівників села за дальший розвиток сільського господарства (С. 85–111); Новий етап у здійсненні аграрної політики партії. Трудові звершення працівників сільського господарства (С. 176–203); Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва. Досягнення трудівників села. (С. 289–317); Зміни у складі колгоспного селянства. (С. 369–379); Успіхи в розвитку сільського господарства Української РСР в десятій п'ятирічці. (С. 615–627).

¹⁷¹ Приклади порівнянь наводились по різному. Приміром: «Капіталовкладення в сільське господарство Української РСР у дев'ятій п'ятирічці порівняно з попередньою збільшились у 1,5 раза, основні виробничі фонди колгоспів і радгоспів зросли в 1,6 раза і становили 32 млрд. крб. [...] Сільське господарство республіки щороку одержувало в середньому 31,2 тис. автомобілів, що в 2,2 раза більше, ніж у восьмій п'ятирічці. [...] Протягом дев'ятої п'ятирічки кількість електродвигунів у сільськогосподарському виробництві зросла в 1,8 раза, а їх енергетичні потужності в 1,7 раза. [...] обсяг робіт, що виконувалися Укрміжколгоспбудом, зріс у 1,5 раза і на 1975 р. вже практично перевищив 1 млрд. крб. За п'ятирічку міжколгоспні шляхові організації збудували 16 тис. км доріг з твердим покриттям» тощо. Див: *Історія Української РСР: у 8-ми томах, 10-ти книгах*. Т. 8. Кн. 2... С. 289–317.

Або: «На рубежі 50-х і 60-х років зовнішній вигляд, планування й забудова багатьох сіл уже не відповідали матеріальному та культурному рівню сільського населення. Комуністична партія поставила завдання перетворити села на упорядковані радгоспні й колгоспні селища. [...] З 1965 р. на Україні розгорнулося будівництво експериментально-показових сіл. [...] До першої черги увійшло 15 населених пунктів. [...] Якщо в 1965 р. у сільській місцевості налічувалося 165 тис. газифікованих квартир, то в 1977 р. — майже 3,5 млн. Збільшився обсяг інших комунальних послуг для трудівників села»

соціально-економічного становища села як комфортного чи навпаки незручного місця проживання в досліджуваний період — є інші цифри. Динаміка показників міграції в міста спонукає привернути увагу до сюжетів, які б оприявили у повсякденні сільських жителів численні факти нерівноцінних можливостей.

Проблема вивчення села як простору (не)рівності в досліджуваний період містить чимало складових. На першому плані знаходяться ті процеси, що спонукають задуматися: якщо період «застою» багато сільських жителів оцінюють як позитивний досвід, то чому за два десятиліття у період між переписами населення 1959–1979 рр. кількість селян в республіці зменшилася на 15%: з 54,3% до 39,2%¹⁷².

Зокрема, на прикладі статистики з Чернігівської області маємо можливість прослідкувати, що поповнення міських поселень у ній новими жителями на 70% відбувалося за рахунок вихідців з села. Загалом на Чернігівщині на рубежі 1950-х–1960-х рр. містянами стали 143 тис. колишніх селян¹⁷³. Якщо деталізувати: 1) природній приріст склав 44 тис. осіб; 2) міграційний — понад 70 тис. осіб; 3) за результатами адміністративного втручання влади у розвиток сільських/міських населених пунктів статус жителів міста отримали 73 тис. осіб.

Вищенаведені дані по Чернігівській області фіксують факт, що поряд з державною політикою штучного перепрофілювання сільських поселень у міські¹⁷⁴, відбувалися масштабні стихійні міграції сільського населення в міста. Ситуація з масового переміщення працездатних громадян з сіл у міста на перший погляд не мала виразного організованого характеру. Проте, з огляду на її розмах та наслідки, прослідковується наявність в державі негласної практики стимулу до міграцій на промислові підприємства жителів сіл. Більшість спонукань до виїзду були спричинені бездіяльністю (або навіть системними діями) влади у ставленні до колгоспного селянства, у

тощо. Див.: *Історія Української РСР: у 8-ми томах, 10-ти книгах*. Т. 8. Кн. 2... С. 411–419.

¹⁷² Підгорний А. З., Вітковська К. В. *Демографічна статистика*. Збірник задач з курсу демографічної статистики: навчальний посібник. Одеса, 2014. С. 8. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2470/1/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0.pdf>

¹⁷³ Гирич Ярослав. Урбанізація на Чернігівщині в 1950-х–1960-х рр. *Сіверянський літопис*. 2009. № 2–3. С. 75–83.

¹⁷⁴ У 1956 р. до категорії міських поселень зарахували робітничі селища. Робітниче селище отримувало відповідний статус за умови, що більшість населення складали робітники і службовці промисловості, а самі поселення розташовувалися при підприємствах, будовах, залізничних станціях і мали близьку перспективу розвитку. В Україні налічувалося 89 робітничих селищ у 12 областях.

процесі (не)розвитку сіл та аграрної галузі. На відміну від сільських поселень, міста інтенсивно розбудовувалися, відповідно, потребували трудового ресурсу, і як результат забезпечували роботою усіх бажаючих.

Різні підходи радянської влади до розвитку міст і сіл, відповідно позначалися на становищі жителів цих населених пунктів. Зважаючи, що містобудівна і житлова стратегії у досліджуваний період спрямовувалась на скупчення трудового ресурсу навколо промислових центрів¹⁷⁵, у міських поселеннях відбувалося масове багатоквартирне будівництво, працівники великих промислових об'єктів порівняно швидко отримували житло у нових багатопверхових будівлях. На відміну від містян у більшості сільських населених пунктів селянам самостійно доводилося дбати про будівництво власного житла. Виключення були лише у випадках, коли в селах здійснювалося будівництво багатоквартирних будинків, які відрізнялися від міських (були невисокими з малою чисельністю квартир). Крім того, навіть за умови накопичення ресурсів для будівництва, питання щодо розміщення індивідуальної забудови надавалося після проходження системи дозволів. Однією з умов отримання такого дозволу — була необхідність працювати у місцевому сільськогосподарському підприємстві. Типові алгоритми здобуття індивідуального житла проявлялися в наступних кроках. Жителі міст, проживаючи в гуртожитках (чи на квартирах), працювали на підприємствах і в установах і очікували безоплатне житло від держави. Жителі сіл, проживаючи спільно з родичами, працювали у місцевому підприємстві, збирали кошти на будівництво власного житла. Певні виключення були лише для фахівців, що приїжджали в село за направленнями¹⁷⁶.

Зважаючи на цифри, що інформують про обсяги урбанізації в республіці спостерігаємо: стратегії отримання житла у місті були набагато привабливішими у порівнянні з можливостями на селі. Місто пропонувало колишнім селянам відмінний від сільського повсякдення досвід. Зокрема, інший рівень медичного і побутового обслуговування, комунальних послуг та благоустрою, вищу якість освіти та культурних розваг, кращі перспективи підвищення матеріального становища, якісні умови праці в т. ч. регламенто-

¹⁷⁵ Означені тенденції розвитку промислових центрів були типовими для всіх регіонів республіки. Приміром, в Західній Україні з 1950-х до 1970-х рр. малі й великі міста розрослися поряд з об'єктами гірничодобувної та переробної промисловості та енергетики. У Львівській області — це міста Червоноград, Новояворівськ, Новий Розділ, Стебник, смт. Добротвір, смт. Сосонівка; в Івано-Франківській — Бурштин, Калуш; у Волинській — Нововолинськ; у Рівненській — Кузнецовськ; у Чернівецькій — Новодністровськ. Дет. див.: Сосонова Надія, Ничипір Тарас. Конфлікт пам'ятей у публічних просторах новозакладених у другій половині 20 ст. містах Західної України. *(Не)Задолження публічними просторами. Урбаністичні студії III*. Київ, 2017. С. 277.

¹⁷⁶ Узагальнено за спогадами уродженців Київської, Рівненської, Сумської областей. *Особистий архів Смольницької Мирослави*.

ваний режим дня, більше різновидів дозвілля та ін.¹⁷⁷ Практики освоєння міста новими мешканцями були множинними і проявлялися різними наслідками¹⁷⁸.

Розростання міст супроводжувалося оберненими процесами в середовищі сільських поселень, адже відбувався системний відтік селян. Зважаючи на різний статус міських і сільських жителів у правовому полі така ситуація виглядала парадоксально¹⁷⁹. Перепони для безперешкодного виїзду з села колгоспникам, будучи частковим стримуванням міграцій у міста, в реальності виконували роль фільтраційного бар'єру. Доступ до міста для потенційних нових жителів не був рівноцінним. Представники певних суспільних груп (вікових, гендерних, професійних, уродженців різних населених пунктів тощо) стикалися із своїм набором шансів чи перепонов.

Приміром, молодь відзначилася більшою мобільністю у порівнянні з старшими односельцями: їм була відкрита дорога для служби в армії, виїзду на навчання, доступу для роботи на промислових підприємствах¹⁸⁰. Разом з тим, у середовищі молоді теж існувала певна градація щодо спрощеного/ускладненого шансу на виїзд. Перепони в кожному конкретному випадку могли виникати з різних причин: у разі відсторонення за станом здоров'я від служби в армії¹⁸¹; через особистий конфлікт з головою сільської ради¹⁸² чи за

¹⁷⁷ Іванов С. Міграція сільського населення до Харкова у 1960-ті–1980-ті рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2009. Вип. 12. С. 233, 234.

¹⁷⁸ Боднар Галина. *Щоденне життя міст очима переселенців із сіл (50-ті–80-ті роки ХХ ст.)*. Львів, 2010; Іванов С. Міграція сільського населення... С. 232–242.

¹⁷⁹ До проблеми існування в радянському суспільстві груп населення, що мали обмеження в правах привертала увагу автори з діаспори на сторінках «Енциклопедії Українознавства», аналізуючи період довоєнного часу і перших повоєнних років. Зокрема, до такої групи вони відносять і колгоспне селянство та тих представників сільської молоді, котрі шляхом мобілізації поповнили ряди учнів ФЗН і РУ. Див.: Баришполець М. Соціальна структура українського суспільства часів Другої світової війни на сторінках «Енциклопедії Українознавства». *Сторінки воєнної історії України*. Збірник наукових статей. Вип. 23. Київ, 2021. С. 13–15.

¹⁸⁰ У випадку з роботою у промисловості означене становище регламентувалося, зокрема, постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 вересня 1957 р. «Про залучення в промислове і сільськогосподарське виробництво молоді, яка закінчила середні загально-освітні школи». У документі зазначалось: «забезпечити залучення всієї молоді в промислове або сільськогосподарське виробництво, охопити її професійним навчанням, звернувши особливу увагу на працевлаштування дівчат; рішуче присікати неправильні дії окремих керівників підприємств і будівництв, які відмовляють у прийманні на роботу молоді, що закінчила середню школу, і підліткам». Див.: *СП СРСР*. 1957. № 13.

¹⁸¹ Спогади Лободи Костянтина Івановича. (серпень, 2014)...

¹⁸² Удовенко Петро. *Родинна історія*. Київ, 2014. С. 319–320.

наявності намірів місцевої влади утримати в селі працездатних молодих чоловіків, котрі тільки но демобілізувались з строкової служби¹⁸³.

Обмеження у виїзді щодо представників різних груп сільського соціуму (вікових, гендерних, професійних, територіальних) застосовувалися по-різному. Були типовими ситуації нерівних умов навіть в середовищі одного населеного пункту.

За тезою про перепони щодо вільного виїзду з села на постійне місце проживання у іншу місцевість чи з метою отримання освіти приховується чимало стратегій і пошуків «обійти систему»¹⁸⁴. Спогади та усні свідчення наповнені схожими прикладами: «Хоч жителям сіл тривалий час не видавали паспортів, люди будь-якої ціною намагалися покинути село»¹⁸⁵.

Досвід накопичувався з попередніх десятиліть: «дуже було трудно, в колхозах нічого не давали, тоже ж на трудовні все, оплати ж немає. Ми виїхали в город. Устроївся він (чоловік — М. С.) на “Днепроспецсталі” працювати. У нас уже були паспорта, — це в молодьожі. В їх (наших батьків — М. С.) не було, а в нас уже були паспорта. Ну з колхоза нас не випускали. Ми просто тікали з колхоза»¹⁸⁶; «Тоді паспортний режим був такий поганенький, а кожному ж на проїзводство хотілося поїхати. [...] А вони ж в колхозі справок не давали, не одпускали. Ну, проривалися. Було, крадькома поїдеш в райісполком, попросиш, мол, родичі чи що. Тому набрехав, тому так, ото виходили люди»¹⁸⁷; «Раньше тут справки не давали всім тим, хто хотів уїхать

¹⁸³ Один з прикладів вищезгаданої ситуації зафіксовано у спогадах: «Я прийшов з армії 27 января 1962 р., пішов у сільській совет: “Дайте мені паспорт — я поїду вчиться”. Так мені председатель сільського совета каже: “Иди... Ми тебе поставим шас бригадіром... І вся твоя учоба. Які у тебе документи?” — “Механік артилерійських тягачей”. — “Ну, ти уже будеш бригадіром”. Так я не пішов, а поїхав до дядька у Вінницю. Там мій рідний дядя був. Так я там получив паспорт в тіченіє двух неділь, устроївся там на роботу шотоводом у райпотребсоюзі. А потім, через два місяці, мене послали у Вінницький кооперативний технікум на підвишеніє кваліфікації і на курси ревізорів райпотребсоюзів». Див.: Жмиря Володимир Олексійович, 1939 р. н., с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провів Б. А. Бровко (3 липня, 2001). *Усна історія Степової України*. Т. 2. Запоріжжя, 2008. С. 219.

¹⁸⁴ В радянському суспільстві люди навчилися знаходити різні можливості обійти систему. Один з прикладів, як молодий юнак з Київщини, без паспорта (лише з довідкою про можливість виїхати з села строком на 1 місяць) зумів влаштуватися на навчання в м. Магнітогорськ і за кілька місяців все ж таки отримав паспорт описаний у книзі: Удовенко Петро. *Родинна...* С. 319–328.

¹⁸⁵ Неживий Олексій. Причастя рідним краєм. Краєзнавчий нарис про село Хитців. *Рідний край*. 2016. № 2 (35). С. 58.

¹⁸⁶ Чмирь Уляна Єфимівна, 1904 р. н., доньки Катерина Леонтіївна [1926 р. н.] та Галина Леонтіївна [1942 р. н.], с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели О. О. Батура та Б. А. Бровко (8 липня, 2001). *Усна історія Степової України*. Т. 2. Запоріжжя, 2008. С. 136.

¹⁸⁷ Головка Іван Іванович... С. 76.

в город, в Запоріжжя. Молодьож трошки рвалась у город, а її не пускали»¹⁸⁸; «Ну десь після, як людям дали паспорти, їхали шукати роботи кругом, крім цього колгоспу... хто куди шморгнув, якщо якийсь родич де був»¹⁸⁹.

В 1960-ті рр. молодь, враховуючи успішні практики своїх колишніх односельців, більш впевнено і нерідко вже протореними шляхами, обирала місто. Відмітно, що спогади інформують як про наявність перепон для виїзду (в т. ч. очевидці наводять приклади різних стратегій їх подолання¹⁹⁰) так і про ситуації, коли молодь шістдесятих навіть не мала гадки про необхідність докладання зусиль щоб мати можливість безперешкодно виїхати в місто на навчання¹⁹¹.

З огляду на те, що обсяги змін на селі впродовж 1970-х рр. в цілому відставали від можливостей та якості життя у міському просторі, відтік населення з села продовжувався. Щоправда траплялися і зворотні випадки, коли уродженці сіл спробувавши міського досвіду, врешті поверталися у сільські поселення (не обов'язково на малу батьківщину). «У кінці 1970-х отримали направлення в міську школу, неподалік від Києва. Зарплата низька, перспектив на житло не передбачалось швидко. Вирішили переїхати на роботу в сільську школу, де була можливість вести індивідуальне господарство і швидше отримати житло» (Київська обл.)¹⁹².

Причини масового відтоку населення з села обумовлювалися відсутністю перспектив і можливостей накопичувати добробут. Селяни на власному досвіді зіткнулися з тим, що стратегія влади у розвитку сільських поселень та сільськогосподарських підприємств не була послідовною. Нерідко проявлялася у таких заходах як консервація наявних соціальних проблем, планове керування виробничими процесами без врахування регіональної специфіки, нерівноцінний перерозподіл матеріальних ресурсів між господарствами тощо. Врешті означені дії спричинялися до погіршення становища «неперспективних» сіл та умов життя їх мешканців¹⁹³. Наслідки для рядових

¹⁸⁸ Богдан Катерина, 1927 р. н., с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели В. М. Циберт та І. Шевченко (липень, 2001). *Усна історія Степової України*. Т. 3. Запоріжжя, 2008. С. 146.

¹⁸⁹ Записано від Ковальчук Явдохи Степанівни (1924 р. н.), жительки с. Сосонка Вінницького р-ну Вінницької обл. від 3.07.2011 р. Цит. за: Батирева І. М. Культурно-господарський комплекс... С. 236.

¹⁹⁰ *Усна історія Степової України*. Т. 1–10. Запоріжжя, 2008–2012.

¹⁹¹ Спогади Янько Лариси (2021)...

¹⁹² Спогади Лободи (Лівшук) Галини Яківни. (березень, 2020)...

¹⁹³ Один з таких прикладів: «В 1960 році село Сошників приєднали до радгоспу “Старинська птахофабрика” з центром в селі Мирне. Радгосп займався відгодуванням індиків. Тепер працюючі люди, називались робітниками і щомісячно отримували гроші за свою роботу. На сошниківському полі поставили табори з індіками, там працювала більша половина молодих жінок і дівчат. Село ожило, розпочалось активне будівництво нових хат, закупівля телевізорів, мотоциклів і інших побутових приладів. В цьому ж

колгоспників: відсутність шансів отримувати гідну оплату праці, неспроможність забезпечувати родину якісним рівнем життя. Працівникам колгоспів доводилося як додаткове джерело доходів утримувати індивідуальне господарство, чи шукати можливості для заробітку поза колгоспом, при-міром, на сезонних роботах на кар'єрах: «вручну накидала вагонки камінням і пхала їх рельсами до дробілки, бо за це платили більше, чим в колгоспі, [...] і вижити з двома дітьми було легше»¹⁹⁴.

Все ж впродовж 1960-х–1970-х років ситуація в селах почала змінюватися в позитивному напрямі, у порівнянні з попередніми десятиліттями. Беручи до уваги численні постанови ЦК КПУ і РМ УРСР¹⁹⁵ спостерігаємо, що влада системно проголошувала заходи, спрямовані на покращення добробуту радянських громадян. Щоправда на практиці у повсякденні вирішенню наявних проблем приділялось недостатньо уваги¹⁹⁶. І, відповідно, чимало питань, так і залишались нерозв'язаними, або ж ефективність їх впровадження була низькою. Зокрема, продовжували нагромаджуватися такі недоліки як: відсутність якісного побутового обслуговування трудівників

році активно впроваджувались в життя хрущовські реформи: грошова, військова і аграрна. Остання найбільше зачепила селян. За рішенням уряду в приватному господарстві мало залишитись не більше 25ти соток землі. По селу ходили землеміри і відрізали “лишні” сотки. У нас забрали землю на Глейках і Підгайцях, лишилась тільки та, що на Обірках». Цит. за: Удовенко Петро. *Родинна...* С. 292.

¹⁹⁴ Записано від Счастлівцевої Олени Кузьмівни (1924 р. н.) жительки с. Могилівка Жмеринського р-ну 8.07.2013 р. Цит. за: Батирева І. М. *Культурно-господарський комплекс...* С. 236.

¹⁹⁵ Зразки постанов, в яких серед інших були озвучені проблеми, з якими в т. ч. регулярно стикалися мешканці сільської місцевості: Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР від 8 квітня 1959 р. «Про заходи по поліпшенню побутового обслуговування населення», Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР від 23 березня 1959 р. «Про дальший розвиток і поліпшення громадського харчування в УРСР», Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР від 9 жовтня 1962 р. «Про додаткові заходи по поліпшенню торгівлі в УРСР», Постанова Ради Міністрів Української РСР від 10 травня 1965 р. «Про поліпшення торгівлі і громадського харчування в УРСР», Постанова Ради Міністрів Української РСР від 22 травня 1965 р. «Про стан роботи і розвиток легкої та харчової промисловості УРСР і задоволення потреб населення у товарах народного споживання» та ін.

¹⁹⁶ Цінність постанов (партійних та органів влади) у дослідженні наявності (не)рівностей у радянському суспільстві прослідковується у кількох зрізах. По-перше, вони інформативні з позиції виявлення та узагальнення оцінки ситуації як в цілому в республіці, так і з огляду на становище громадян в міських/ сільських поселеннях. По-друге, вони свідчать про наявність певних цензів, адже не всі групи суспільства планувалось охопити прогнозованими покращеннями. По-третє, у випадку системності виходу подібних за змістом документів, спрямованих на покращення добробуту населення, проглядається висновок, що чиновники на місцях не розцінювали означені документи як пріоритетні для виконання.

села¹⁹⁷; відставання рівня розвитку громадського харчування від реальних потреб населення¹⁹⁸; системні вади в організації державної роздрібно-торгівлі¹⁹⁹ та ін. Попри визнання владою низки проблем і проголошення заходів щодо їх вирішення, реальне становище в селах так і не змогло скласти конкуренцію містам як у отриманні якісних послуг сфери обслуговування, так і у доступі до можливостей накопичення добробуту, та забезпечення житлом.

Масштаби диференціації між містом і селом вирізнялися в таких обсягах, що колишні селяни виявляли готовність освоювати міський простір з найнижчої ланки соціальної драбини. Узагальнення про причини, що спонукали людей кардинально змінювати місце проживання наводить Я. Грицак: «Місто дає нову якість життя. [...] місто — це те, що дає нам відчуття чогось якісно інакшого, причому чогось дуже доброго, це місце, де відчувається добра якість життя»²⁰⁰.

¹⁹⁷ Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР від 25 вересня 1962 р. «Про дальше поліпшення побутового обслуговування населення». *Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР*. 1962. № 10. Ст. 131; Постанова Ради Міністрів Української РСР від 31 серпня 1964 р. «Про організацію виконання постанови ВР Української РСР «Про стан і заходи по дальшому поліпшенні побутового обслуговування населення в Українській РСР». *Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР*. 1964. № 8. Ст. 112; Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР від 23 вересня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку побутового обслуговування населення». URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kp670626?an=2&ed=1989_06_14

¹⁹⁸ Відмітно, що опікуючись необхідністю виправити ситуацію, і плануючи для цього вжити комплексні заходи, в т. ч. для радгоспників, — «організувати роботу всіх радгоспних їдалень так, щоб робітники і службовці і члени їх сімей могли смачно і по доступних цінах харчуватися або брати обіди додому», — за кадром залишилося колгоспне селянство. Див.: Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР від 23 березня 1959 р. «Про дальший розвиток і поліпшення громадського харчування в УРСР». *Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР*. 1959. № 3. Ст. 18.

¹⁹⁹ Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР від 9 жовтня 1962 р. «Про додаткові заходи по поліпшенню торгівлі в УРСР». *Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР*. 1962. № 10. Ст. 132; Постанова Ради Міністрів Української РСР від 10 травня 1965 р. «Про поліпшення торгівлі і громадського харчування в УРСР». *Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР*. 1965. № 5. Ст. 59; Постанова Ради Міністрів Української РСР від 22 травня 1965 р. «Про стан роботи і розвиток легкої та харчової промисловості УРСР і задоволення потреб населення у товарах народного споживання». *Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР*. 1965. № 5. Ст. 60; Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР від 7 квітня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку і поліпшенню громадського харчування в Українській РСР». *Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР*. 1967. № 4. Ст. 31 та ін.

²⁰⁰ Грицак Ярослав. Відеолекція «Міста і урбанізація». *Онлайн-платформа Prometheus*. URL: https://courses.prometheus.org.ua/courses/UCU/History001/2016_T1/course/#i4x://UCU/History001/sequential/a47bdb3fe266475aaf1bea77f36125f1

Сільське середовище істотно різнилося від міського. Відмінність прослідковувалася в багатьох проявах: у незвичному форматі структурування поселення; у обсягах місцевого населення та кількості чужих людей на вулицях; у інших формах щоденної виробничої діяльності: «... все навколо незвичне, нове. [...] всі кудись поспішають, таке враження, що в місті ніхто не працює, зранку до вечора штовханина. Це не те, що в селі, завжди зайнятий роботою по господарству»²⁰¹ тощо. Водночас нерідко приходило усвідомлення, що місто від села вирізнялося не лише зовнішніми ознаками. По-іншому оцінювались поведінка та мислення колишніх односельців. «Ставши студентом престижного університету (у Харкові — М. С.) я відчував, що моя ментальність, жителя великого міста, вже помітно відрізнялася від менталітету молоді мого села»²⁰².

Прослідковуються відмінності у тому як освоювали місто ще недавні випускники шкіл (майбутні абітурієнти спеціальних і вищих навчальних закладів) та уже обтяжені трудовим/навчальним досвідом вихідці з сільського соціуму (село залишали і різноробочі, і спеціалісти). Перші поринали у студентське життя і в майбутньому їх очікувало відпрацювання за направленнями, з перспективою повернення на постійне місце проживання у сільську місцевість. Щоправда чимало юнаків і дівчат, порівнявши свій сільський і новий міський досвід шукали можливостей уникнути направлення на роботу в села, або ж відпрацювавши — не затримувалися там на постійне місце проживання. Натомість, трудящі (і одинокі, і сімейні), котрі цілеспрямовано робили вибір на користь міста, здебільшого виїжджали на-завжди і не планували повертатися.

Приїжджі в міста асимілювалися у новому оточенні дуже швидко. Для цього з боку держави були створені всі умови. Одним з осередків шліфування нового образу колишніх селян були спеціальні навчальні заклади та заклади вищої освіти. Щоб досягти успіху на соціальній драбині багато юнаків і дівчат з легкістю опановували радянський спосіб мислення, у якому не було місця вираженню української ідентичності. Вони припиняли комунікувати в публічній сфері рідною мовою, якій в радянському соціумі відводився маркер неконкурентноздатності: «Російська мова позиціонувалася як вища, бо ж вона з Москви, зі столиці, а українська — як нижча мова»²⁰³. Приклад ситуації що вже не перший рік спостерігалася у студентському середовищі з листа студента Сталінського гірничого інституту в 1958 р.:

²⁰¹ Інтерв'ю з Зеленською Лідією Іванівною 1937 р. н. в с. Таранівка Зміївського р-ну Харківської обл. (7.05.2009). Цит. за: Іванов Станіслав. Адаптація сільських мігрантів до умов життя в Харкові (1950–1980-і роки). *Краєзнавство*. 2011. № 2. С. 148.

²⁰² Гомон М. *Дороги життя. (Спогади і роздуми)*. Харків, 2008. 35 с. Цит. за: Іванов Станіслав. Адаптація сільських мігрантів... С. 148.

²⁰³ Голобородько Василь. [Інтерв'ю]. Терен Тетяна. *RECвізити. Антологія письменницьких голосів*. Ч. 1. Львів, 2015. С. 96.

«Мені часто говорять товариші: “Ти скоро будеш інженером, а говориш українською мовою”. Хіба щоб стати спеціалістом треба неодмінно забути свою мову? Реальна дійсність відповідає: “Так”»²⁰⁴.

У 1960-ті–1970-ті рр. процесом радянзації та русифікації були охоплені представники різних соціальних груп, від дитячих колективів (у дитячих садках та школах, незалежно від їх місця розташування у сільських чи міських поселеннях) до робітничих колективів. У випадку з підростаючим поколінням потужним інструментом було впровадження у шкільну практику закону ВР УРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» (1959)²⁰⁵. Дошкільнята та учнівська молодь активно засвоювали пропоновану системою радянську ідеологію під час навчально-виховного процесу. Щодо дорослих — у багатьох випадках вони теж підпадали під вплив «більшості». «Спочатку шахта наша була біля села, а коли ж робітників почали возити в інші села з інакшим мовним середовищем, вони змушені були адаптуватися. Російська мова стала психологічним самозахистом — людина не хотіла протиставляти себе своєму колективу»²⁰⁶.

Виховання молоді в умовах села, середовище якого вирізнялося такими повсякденними практиками як повільніший темп життя, зайнятість від світанку до заходу сонця, збереження україномовного середовища, високий рівень комунікації між членами громади, гірші соціально-побутові умови та ін., не стало на заваді формуванню низки інших особистісних рис, що програмували успішність. З одного боку можемо спостерігати, що у сільському соціумі гартувалася численна група осіб, які результативно користувалися можливостями соціальних ліфтів. Як інформують різноманітні біографічні довідники та енциклопедії, багато відомих діячів народилися в селах. З іншого — більшість з них врешті реалізовували себе за межами своєї малої батьківщини, адже сільська буденність здебільшого була обмежена можливостями проявити себе²⁰⁷.

²⁰⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4796. Арк. 62–63; Смольницька М. Становище української мови в кінці 1950-х рр.: за листами громадян до органів влади. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 19. Київ, 2014. С. 114–130.

²⁰⁵ Закон Верховної Ради Української РСР від 17 квітня 1959 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР». *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1959. № 14.

²⁰⁶ Голобородько Василь. [Інтерв'ю]... С. 96–97.

²⁰⁷ Приміром досвід власного сільського повсякдення письменник Василь Голобородько характеризував наступними словами: «Я був адаптований у сільську громаду, бо працював на шахті, потім — у радгоспі. [...] не виокремлював себе з того середовища і не наголошував, що ось я щось читаю, в розмовах себе стримував. [...] Сіно ще треба було вчасно скосити, так само не запізнитися з політтям, город тричі на рік перекопати... То мука. Це Толстой міг за сохою сфотографуватися, бо то для нього розвага

З огляду на це варто привернути увагу також до умов, в яких набували свої знання і навички сільські діти і молодь. В радянських реаліях були наявні низка перешкод до якісного доступу до освіти. З означеною ситуацією стикалися вихідці з різних регіонів України як у порівнянні міські/сільські простори, так і різноманітні сільські поселення у разі огляду їх через призму порівнянь: перспективні/неперспективні, великі/малі, розміщені близько до адміністративних районних і обласних центрів або ж віддалені.

Нерівність у доступі до освіти проявлялася у повсякденних практиках сільського/міського способу життя. А саме: молодь села різних вікових груп регулярно залучали до сезонних робіт у господарствах (колгоспних і радгоспних). Ці дані представлені у різних джерелах: в радянській пресі, шкільних річних звітах, спогадах тощо. Окремі сюжети узагальнено в дослідженнях: «Всі школярі від четвертого до десятого класу щорічно працювали у колгоспах весь вересень, часто й жовтень. Траплялися випадки використання їх у сільгоспроботах і в листопаді. Учні працювали на збиранні овочів, фруктів, виламуванні кукурудзи, копанні картоплі, буряків, перебиранні й очищенні сільськогосподарської продукції і закладанні її на зберігання. [...] Навесні ж дітей залучали до проривання буряків, сапання кукурудзи, соняшника...»²⁰⁸. Описані практики використання шкільної молоді на сільськогосподарських роботах в колгоспах і радгоспах, звісно з різним ступенем залучення, реалізовувалися впродовж усього досліджуваного періоду. Нецільові витрати учбового часу позначалися на конкурентоспроможності молоді на вступних іспитах до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів.

Наявність нерівноцінних умов у здобутті шкільної освіти сільськими дітьми прослідковується не лише на протиставленнях міського/сільського простору. В неоднаковій обстановці навчалися учні середнього і старшого шкільного віку у випадках існування чи відсутності у сільських поселеннях старшої школи. Якщо в селі була лише початкова школа, учням вже після четвертого класу доводилося зіткнутися з досвідом отримання освіти за межами свого населеного пункту. У таких випадках (у разі відсутності регулярного сполучення між селами, особливо у період бездоріжжя) учні середньої і старшої школи впродовж навчального тижня проживали у гуртожитках чи на квартирах²⁰⁹.

була. А коли саме таке твоє щоденне життя...». Див.: Голобородько Василь. [Інтерв'ю]... С. 97.

²⁰⁸ Нікілев О. Ф. Сільська школа України в 1950-х — середині 1960-х рр.: реалії стану та функціонування. *Чорноморський літопис*. 2012. Вип. 5. С. 176.

²⁰⁹ Спогади Волошко (Пищюри) Ніни Василівни, уродженки с. Гологурів Бориспільського р-ну Київської обл. Опитування провела М. К. Баришполец (2016, с. Гологурів). *Особистий архів Баришполец Марини*.

Інша розповсюджена ситуація: сільські учні мали обмежений доступ до якісної позашкільної діяльності²¹⁰. Влада володіла інформацією про таке становище, і вимагала від виконавців вжити заходів. Врешті зміни відбувалися, щоправда з різною інтенсивністю²¹¹. Одним з актуальних напрямів позаурочної роботи з молоддю у 1960-ті–1980-ті рр. була туристично-краєзнавча. З року в рік її формати видозмінювалися. Причини залежали від низки умов: наявності/відсутності середньої і старшої школи у сільських поселеннях, адже зазвичай така робота була націлена на учнів середнього і старшого шкільного віку; доступу шкільної установи до коштів колгоспів у процесі реалізації позаурочних проєктів; присутності у шкільному колективі педагогів-ентузіастів²¹² чи наявності у сільському середовищі наділених владою господарників, котрі допомагали розвитку школи²¹³.

З нерівністю у можливостях здобуття освіти молоді доводилося стикатися і після закінчення школи. Нерідко на заваді успішному вступу були такі перепони як корупція під час вступної кампанії²¹⁴ та великий потік пільговиків (приміром демобілізованих з радянської армії юнаків) на рейтингові спеціальності²¹⁵.

За відсутності неофіційної підтримки вступити до закладів вищої освіти для багатьох вихідців з села вільний доступ до бажаної освіти, а відтак і професії ускладнювався. Втім, у випадках, коли залучалася стороння допомога для вступу, нерідко для юнаків і дівчат вибір майбутнього обмежувався

²¹⁰ Палаці піонерів, станції юних техніків, юних натуралістів, планеристів розміщувалися найчастіше у містах. Втім ситуація з їх діяльністю теж не була скрізь однаковою: часто вони розташовувалися лише у районних центрах, або ж працювали лише «на папері». Див: Нікілев О. Ф. Сільська школа... С. 176.

²¹¹ Інформація про залучення молоді у позашкільну діяльність міститься на сторінках шкільних звітів, у краєзнавчих дослідженнях та у сімейних фотоальбомах.

²¹² Інформація про вчителів-ентузіастів, які змінювали простір навколо себе і залучали до активної цікавої позашкільної діяльності учнівську молодь присутні у багатьох спогадах. Колишні учні з вдячністю згадують про своїх вчителів. Але спонукає до роздумів й інше спостереження: тих, хто горів своєю професією, у порівнянні до всього педагогічного колективу (навіть в масштабах однієї школи) було значно менше, ніж тих, хто обмежувався виконанням передбаченого посадовими обов'язками навантаження.

²¹³ Приміром у с. Андруші (нині затоплене) наприкінці 1950-х з ініціативи голови колгоспу В. Легкодуха над школою взяв шефство Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології АН УРСР, очолюваний у той час М. Рильським. «Шефські зв'язки з цим Інститутом були тривалими і вагомими. Інститут надавав і матеріальну допомогу. За ініціативою М. Рильського в нашій школі було організовано навчання школярів музики. На той час, напевно, це була єдина школа в районі де приділялася така увага музичному вихованню дітей». Див.: Кириченко (Пономаренко) Лідія Михайлівна, 1948 р. н. [Спогади]... С. 117–118.

²¹⁴ Спогади Лободи (Лівшук) Галини Яківни. (березень, 2020)...; Спогади Смольницької (Симоненко) Валентини Василівни. (квітень, 2021)...

²¹⁵ Спогади Лободи Костянтина Івановича. (серпень, 2014)...

певним набором спеціальностей, які пропонувала особа, що забезпечувала гарантований вступ. Інколи інформація про таких «кураторів» передавалася в межах села почергово, від однієї родини до іншої, по мірі дорослішання підлітків²¹⁶.

Без зовнішньої допомоги, і без можливості потрапити до групи пільговиків, спроби самостійного (некорумпованого) вступу зазвичай розтягувалися на кілька років. І, врешті, не всі йшли до мети наполегливо, а в реаліях повсякдення частково (можливо повністю) змінювали свої наміри. Наявність ситуацій, коли молодь вступала до спеціальних навчальних закладів та закладів вищої освіти самостійно, без сторонньої допомоги, обумовлювалася зазвичай зниженням планки їх прагнень та переорієнтацією на менш престижні спеціальності. Дещо інший досвід здобуття освіти у тих представників сільської молоді, які відразу зробили свій вибір на користь професій аграрної галузі. Частими є спогади про їх заочне навчання за направленнями від колгоспів та радгоспів.

Розмаїття стратегій у отриманні спеціальної і вищої освіти та вибір місця проживання у селі чи в місті не відмінював наявності спільних обставин, які були реаліями для всіх громадян радянської держави. А саме — відсутність вибору: працювати на державу чи вільно займатися індивідуальною діяльністю для отримання прибутку. Означена ситуація щодо заборони приватної діяльності навіть не розцінювалася як нерівність, а була офіційно регламентованою нормою. З 1961 р. діяв указ президії ВР УРСР «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя»²¹⁷.

Наслідки впровадження положень цього документу в реаліях села мало що змінювало. За спогадами: «у селі не працювали тільки інваліди, або ті, хто був дуже хворий»²¹⁸. Щодо ситуації з додатковими шляхами отримання прибутків, — такими як продаж натуральних товарів з власного індивідуального господарства (фрукти, овочі, молочні і м'ясні продукти), «спекуляція» (перепродаж товарів), виготовлення крафтових речей кустарями, — після проголошення указу вони не зникли з селянського побуту, але й не були розповсюдженими. Якщо люди працювали на державу, то їхня

²¹⁶ Спогади Лободи (Лівшук) Галини Яківни. (березень, 2020)...

²¹⁷ Щодо переліку осіб, проти яких спрямовано положення указу цитуємо: «Проте є ще окремі особи, які будучи працездатними, ухиляються від суспільно-корисної праці, не виконують ніякої корисної роботи ні в суспільстві, ні в сім'ї, ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя, займаються приватнопідприємницькою діяльністю, забороненими промислами, жебрацтвом, спекуляцією. Іноді вони про людське око влаштовуються на роботу, а фактично живуть явно не у відповідності з своїми трудовими доходами, ... і застосовують найману працю і одержують нетрудові доходи від дачних і земельних ділянок, від експлуатації власних автомашин, споруджують на нетрудові доходи будинки, дачі». Див.: *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 25. С. 292.

²¹⁸ Спогади Смольницької (Симоненко) Валентини Василівни. (липень, 2020)...

діяльність у вільний від основної роботи час не викликала особливих заперечень. Виключенням була дрібна «спекуляція»: у разі її виявлення порушникам виносили догани²¹⁹. Здавалося б суперечність, але у реальному вимірі селянських буднів лише праця в колгоспі давала можливість більш-менш ефективно вести індивідуальне домашнє господарство (мати наділ землі і утримувати корову)²²⁰: «потім (на рубежі 1950-х–1960-х рр. — М. С.) я ходила в колгосп (перед тим оповідачка 7 років пропрацювала в пекарні — М. С.), бо свекруха сказала: «Ви обоє в городі робите, то не дають корову пасти». Ну що робить, я розрахувалась і пішла в колгосп»²²¹.

Ще через два роки після указу про ухильників від суспільно-корисної праці можливості отримання селянами додаткових прибутків влада обмежила більш дієвими заходами. Один за одним були введені в дію низка документів²²², результати дотримання яких відклалася в пам'яті багатьох очевидців: «В 60-х годах не розрїшали багато худоби держать. Тїльки телят. [...] Телятко держи, а корову — нельзя. Здай і все. І пришлось рїзать. Так батько аж заплакав, як зарїзали»²²³; «Десь у 1960-х роках, а може й ранїше, був податок на дерева. Пам'ятаю, люди дерева вирубували»²²⁴; «Помню, наклали податок по п'ять рублїв на кожне дерево. Воно ж роде, доход дає. Мабуть, це тому»²²⁵.

Наведений вище експеримент щодо обмежень особистих господарств тривав недовго і вже з початком брежнєвського періоду було скасовано

²¹⁹ Там само.

²²⁰ Указ Президїї Верховної Ради Української РСР від 11 серпня 1959 р. «Про заборону утримання худоби...»

²²¹ Бурчик (Сулима) Ганна Андрїївна. [Спогади]. *Затоплений рай. Андруші у спогадах та документах*. Київ, 2018. С. 153.

²²² Указ Президїї Верховної Ради Української РСР від 16 травня 1963 р. «Про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1963. № 21; Указ Президїї Верховної Ради Української РСР від 16 травня 1963 р. «Про посилення відповідальності за згодовування худобі і птиці хліба та хлібопродуктів, скуплених у державі та кооперативних магазинах». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1963. № 21; Указ Президїї Верховної Ради Української РСР від 16 травня 1963 р. «Про грошовий податок з громадян-власників худоби, які не займаються суспільно-корисною працею, та з громадян, що утримують худобу з метою особистого збагачення». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1963. № 21.

²²³ Менько Григорій Федорович, 1924 р. н., с. Мала Білозірка Василївського р-ну Запорїзької обл. Опитування провели А. В. Бойко та О. О. Батура (4 липня, 2001). *Усна історія Степової України*. Т. 2. Запорїжжя, 2008. С. 61.

²²⁴ Шепотько Катерина Якївна, 1918 р. н., с. Мала Білозірка Василївського р-ну Запорїзької обл. Опитування провели І. В. Савченко та В. В. Гончаров (липень, 2001). *Усна історія Степової України*. Т. 3. Запорїжжя, 2008. С. 23–24.

²²⁵ Чигрин Клавдія Василївна, 1926 р. н., с. Мала Білозірка Василївського р-ну Запорїзької обл. Опитування провели І. В. Савченко та В. В. Гончаров (липень, 2001). *Усна історія Степової України*. Т. 3. Запорїжжя, 2008. С. 33.

низку указів попередників. Державне регулювання економіки, що реалізовувалося з кінця 1950-х рр. такими заходами як нераціональне втручання у вирощування зернових (збільшення площ з посівами кукурудзи та гороху, і зменшення пшениці), знищення садівництва, руйнування тваринницької галузі, непродумані схеми-зобов'язання колгоспам у закупівлях техніки тощо спричинилися до затяжної кризи²²⁶.

Загалом правдиві наслідки адміністрування сільським господарством в республіці у першій половині 1960-х рр. були далекими від показових прикладів, озвучених у офіційних звітах. Приміром, у листопаді 1963 р. Петро Шелест у своєму щоденнику занотував: «Я на фактичному матеріалі переконався, що справи наші у сільському господарстві просто плачевні, якщо не гірше [...] Не так давно проголошували: «Доженемо і переженемо Америку», а зараз у нас катастрофа з сільським господарством»²²⁷.

Більш промовистими словами про ситуацію на місцях звучать рядки зі звернень від радянських громадян, котрі масово надходили в державні та партійні установи. Щоправда, причини кризи рядові громадяни вбачали не в системі як такій, а в недобросовісності керівників: «Допоможіть навести порядок в Україні, в Полтавській області і місті Полтава... (лист, написаний російською мовою, датований груднем 1962 р. — М. С.) Справа в тому... (перелік прізвищ чиновників — М. С.) всі вони так спаялись, що їх і водою не розіллеш, і всі вони поводять себе не як державні діячі..., а як місцеві ділки. В погоні за особистою славою, вони довели багато колгоспів України і нашої Полтавської області до важкого стану»²²⁸.

У 1960-ті–1970-ті рр. влада робила низку спроб забезпечити поступ сільського господарства. З намірами переломити ситуацію директивно впроваджувалися нововведення (численні реорганізації у господарстві, у адміністративному поділі, у промисловому розвитку), які доводилося державними установам (а колгоспи і радгоспи по факту були саме такими) реалізовувати в повсякденні. Проте без змін системних підходів в економіці в цілому, усі проваджувані заходи виявились малоефективними. Певна пози-

²²⁶ Один з прикладів негативних наслідків непродуманих реформ у сільському господарстві «кукурудзяна надпрограма», яка призвела до скорочення фінансових запасів деяких господарств. За її результатами: колгоспи опинилися і без грошей (оскільки витратили їх на техніку призначену для обробітку кукурудзи) і без техніки (вже закуплені сільськогосподарські машини з припиненням кукурудзяної кампанії виявились нікому непотрібні, а грошей на нову техніку уже не було [...]) Наслідки реформування у тваринницькій галузі на початку 1960-х рр. також виявились невдалими. Як результат: у 1958–1962 рр. удвічі скоротилося поголів'я корів в особистому подвір'ї з 22 млн. до 10 млн. голів. Див.: Плющ Микола. Проблеми розвитку аграрного сектора (друга половина 1940-х — перша половина 1960-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 16. Київ, 2011. С. 75, 80.

²²⁷ Шелест П. *Справжній суд історії...* С. 255.

²²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 40. Спр. 71. Арк. 196.

тивна динаміка спостерігалася лише на початку впровадження Косигінської реформи. В цілому ситуація в галузі характеризувалася спадом: рентабельність колгоспно-радгоспної системи поступово знижувалася²²⁹, колгоспи і радгоспи мали низку проблем, що погіршували їхню економічну ефективність. Вся радянська аграрна політика в період застою звелася до кількох кампаній: 1) аналіз ситуації та ухвалення рішень, які могли б забезпечити поступ (перша половина 1960-х рр. — початок 1970-х рр.); 2) пошук нових варіантів розвитку села за допомогою затратних капіталовкладень у зв'язку з наростанням кризових тенденцій (середина 1970-х — перша половина 1980-х рр.)²³⁰. І хоча капіталовкладення зростали, зміцнювалася матеріально-технічна база, однак очікуваної віддачі від галузі не було. Вихід зі становища керівництво країни бачило в нарощуванні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції шляхом розширення посівних площ²³¹.

У повсякденні для пересічних громадян становище в аграрній галузі вбачалося наступними ознаками. За результатами державного втручання одні господарства, а відтак і сільські поселення отримували поштовх для розвитку, інші навпаки — поповнювали когорту неперспективних.

Приклад практики успіху і позитивних змін для населення — реорганізація колгоспу ім. Жданова в с. Жукля Чернігівської області²³². Результати від перепрофілювання господарства: надходження в радгосп техніки, добрив, гербіцидів; ресурсів для будівництва нових тваринницьких приміщень та збільшення поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець, птиці; розробка і реалізація програми збільшення кормової бази. Цикл розвитку на цьому не завершився: збільшення поголів'я, і як наслідок збільшення на полях органічних добрив, стимулювало зростання врожайності та розвитку овочівництва, садівництва, бджільництва. Наслідки для працівників: ліквідовувалася натуроплата, робітники щомісячно почали отримувати гроші (хоч і мізерні). Збагачення радгоспу позначалося і на рівні життя громадян. Багато молоді, яка щорічно вербувалася на відновлення шахт Донбасу, Придніп-

²²⁹ Приміром, у 1971–1974 рр. рентабельність виробництва в колгоспах знизилася з 34,1% до 23,8%, у радгоспах з 30,4% до 20,8%. У 1974 р. 554 колгоспи і радгоспи були збитковими. Див.: Лаас Н. О. Становище в сільському господарстві. *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах*. Т. 2. Київ, 2011. С. 466.

²³⁰ Там само. С. 471.

²³¹ Даниленко Віктор. *Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії*. Київ, 2018. С. 17.

²³² Реорганізації колгоспу ім. Жданова в с. Жукля проходило в два етапи: I-й етап — перепрофілювання, коли на базі колгоспу створено підсобне господарство Корюківського лісгоспу, яке через рік змінено у Холминський лісгосп. II-й етап новостворене виробництво було переведено на державну форму господарювання (створення на базі наявного в Жуклі підсобного господарства при лісгоспі державного підприємства — радгоспу «Партизанський»).

ров'я, освоєння таврійських, приазовських незайманих земель, тепер поверталася додому²³³.

Нерідко зворотня сторона розвитку перспективних господарств, а відтак і сіл, проявлялася в негативних наслідках для сусідніх сільських поселень. Причини крилися в тому, що центральне господарство відтягувало на себе увагу у фінансуванні від сіл, колишні господарства яких потрапляли у підлегле становище. Приміром, про невтішні підсумки такого об'єднання читаємо з сторінок дослідження історії с. Хитців Лубенського району Полтавської області²³⁴. А саме: жителі громади зіткнулися з такими проблемами як віддаленість до контори об'єданого господарства, відсутність повної електрифікації села до 1969 р., бездоріжжя і довге очікування проведення шляхопроводу (дорогу з Лубен до Чорнух, що пролягла неподалік села, заасфальтували на початку 1980-х р., в селі тверде покриття поклали у середині 1980-х рр.)²³⁵.

В цілому, в масштабах республіки: 1) процес оновлення господарств, а відповідно, і умов життя сільських жителів відбувався; 2) зміни мали місце у всіх сільських поселеннях; 3) долучення до нововведень здійснювалося поетапно: для одних сіл такі можливості з'являлися на початку 1960-х, для інших — у 1970-ті — на початку 1980-х рр.; 4) збереження чисельності мешканців різних вікових груп у громадах відбувалося в тих селах, де розвивалося державне господарство і, відповідно, умови життя задовольняли потреби місцевих жителів; 5) несистемні заходи щодо урівняння способу життя мешканців міст і сіл в цілому ситуацію не покращили. На фоні державних спроб згладити наявність прірви між різним рівнем умов життя в містах і селах продовжувався процес відтоку мешканців з неперспективних сільських поселень.

Поки влада вчергове вирішувала проблеми екстенсивним шляхом, пересічні громадяни здебільшого про регрес у сільськогосподарській галузі, зокрема, як і про низку інших ситуацій та події, що могли підірвати престиж радянської держави, навіть не здогадувались. Зважаючи, що доходи сільських мешканців, у порівнянні з попередніми десятиліттями, підвищувались та враховуючи що асортимент і кількість товарів у торгівельній мережі також зросли — період «застою» залишив по собі для багатьох радянських людей найкращі враження. «Свідомість радянської людини перелаштовувалася від бажання просто «жити» до потреби «жити добре». Чи не вперше

²³³ Устименко Василь. *Жукля...* С. 367.

²³⁴ Промислову артіль імені 8 Березня в с. Хитців у середині 1950-х об'єднали з подібною в с. Городищі. Потім укрупнили сільраду, приєднавши до Калайдинцівської. 1958 р. з'явився новий колгосп зі старою хитцівською назвою «Більшовик», але вже в складі п'яти сіл — Хитців, Лушників, Халепців, Клепачів із центром, тобто конторою, в Калайдинцях. Після чергового укрупнення на початку 1970-х контора колгоспу «Зоря» знаходилася за 40 км — аж у Новаках, до якої добиралися з пересадкою в Лубнах.

²³⁵ Неживий Олексій. Причастя рідним краєм... С. 58.

соціум почали турбувати проблеми комфортного облаштування житла, модного одягу, харчових делікатесів, побутової техніки»²³⁶.

Найкраще про зміни словами очевидців:

– про можливість отримувати грошову оплату за роботу на державу: «Давали раніше на трудовні, а тоді вже стали гроші. [...] Уже на трудовні гроші начисляли у 65-м році»²³⁷; «Зразу ж на трудовні, палички писала. Двацять копеек на трудовень давали, а як перейшли на гроші, той зажили»²³⁸;

– про вищу оплату праці і можливість відпочинку за рахунок держави: «Це вже коли невістка моя працювала дояркою, то їй більше давали. Посилали на курорт. Вона передовою дояркою була. У 80-ті роки. [...] У моєї племінниці дочка дояркою робила, передовик виробництва, та їй, кожне літо путівку в санаторій давали, на море. Це було у кінці 70-х–80-і роки»²³⁹;

– про гроші як заробіток та про можливість отоварюватися в магазинах: «То вже в ті года, як стало лучше, тоді і гроші давали, і вже в колхозах можна було жить. Оце послідне время — 1975-й год, 1980-й. Оце можна було жить, харашо можна було жить! Давали і хліба багато, і грошей давали, і в магазинах було все. Підеш у магазин: 16–20 копійок хлібина. Кіло житняків — 90 копійок, сахар — 80-90 копійок»²⁴⁰; «Ото при Брежневі, так, дитино, й пиши, при Брежневі ми пожили. То дешево було і все було: і сметана, і сир у магазинах. В Черкаси як поїдеш — шо хочеш бери у магазинах! Яке ж воно дешеве було все!»²⁴¹;

– про відсутність потреби думати про завтрашній день: «І вже при Брежневі ми жили дуже хорошо. Як зі старими одкровенно балакать, то вони кажуть: “Ми і не знали, що жили вже при комунізмі”. Почему? Ви пойміть, можете записувать ето, я не боюсь. Ми ні за шо не беспокоїлись. Наше діло було — виростить дітей. Государство, як виростуть, бере їх на своє обеспеченіє. Нас же государство і лічило...»²⁴².

²³⁶ Лаас Н. О. Повсякденне життя. *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах*. Т. 2. Київ, 2011. С. 487.

²³⁷ Недоруєв Омелян Йосипович... С. 79.

²³⁸ Грицаєнко Ніна Іванівна, 1932 р. н., с. Переможне Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели В. М. Циберт і О. С. Олександрова (червень, 2000). *Усна історія Степової України*. Т. 1. Запоріжжя, 2008. С. 117.

²³⁹ Мироненко Марфа Степановна, 1914 р. н., с. Грозове Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели В. М. Циберт і О. С. Олександрова (червень, 2000). *Усна історія Степової України*. Т. 1. Запоріжжя, 2008. С. 141.

²⁴⁰ Борисенко Марія Іванівна, 1921 р. н., с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провела В. М. Циберт (липень, 2001). *Усна історія степової України*. Т. 3. Запоріжжя, 2008. С. 140.

²⁴¹ Спогади Онищенко Євдокії Петрівни. (серпень, 2014)...

²⁴² Сідомон Іван Іванович, 1927 р. н., с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели І. В. Савченко та В. В. Гончаров (липень, 2001). *Усна історія степової України*. Т. 3. Запоріжжя, 2008. С. 89.

Актуалізація уваги на даті народження селян, котрі зазвичай схвально оцінювали період застою через призму прожитих років є важливою. Такий підхід дозволяє ідентифікувати вік цієї групи осіб, і, відповідно, узагальнити інформацію про їх життєвий досвід. Найчастіше — це люди, що пережили важкі 1930-ті, Другу світову війну, повоєнну відбудову. З кожним наступним роком далі від війни, життя додавало чергову порцію змін, які у порівнянні з важкими юністю і дитинством, характеризувалися певним спокоєм і відсутністю масштабного травматичного досвіду для великої групи суспільства. Час без потрясінь і соціальних катаклізмів, навіть за умови перебування на найнижчій ланці соціальної драбини (з усіма наслідками такого статусу), та ще й враховуючи наявність забезпечення мінімального обсягу соціальних послуг, — сприймався як найкращий період життя. Втомлені зациклюватися на трагедіях, люди мріяли про майбутнє без втрат.

Сукупність змін у повсякденні породжувало у сільському просторі формування взаємовідносин, які проявляли нерівності у статусі між представниками різних суспільних груп, приміром під час виконання професійних обов'язків. Системне виживання в умовах відсутності заробітної плати і заміни її натуроплатою спричинялось до ситуацій, коли трудящі навчилися використовувати ресурси з місця своєї роботи як товар. Такою діяльністю не гребували представники різних професій, незалежно від рівня підпорядкування у різних регіонах республіки. Наведемо кілька свідчень:

— «Розвелось багато розкрадань народного добра і все це відбувається безкарно. Ні колишні ні теперішні партійні керівники не боролися і не борються з цим злом. Жили і живуть заради свого задоволення» (Полтавська обл.)²⁴³;

— «Щоб у нас у селі крали люди, ми не бачили, а от, що машинами крали, це вже ми бачили. Це вже було у 1970-х годах» (Запорізька обл.)²⁴⁴;

— «В 70-х роках, після накопичення державою капіталів з грабунків та безкоштовної праці попереднього покоління, комуністичні бовдури (при виплаті пенсіонерам 12 крб. пенсії) назвали цей період «розвинутим соціалізмом» [...] Робітники, селяни теж перестали чесно працювати. Особливо почали красти озброєні рухомою технікою селяни, адже об'єкт крадіжки необмежений, і колгоспники крали все, що можна було вкрасти для організації власного підсобного господарства» (Київська обл.)²⁴⁵.

І хоча озвучені практики були відомі оточуючим, проте їх зазвичай ніхто не спиняв. «На місцях робітникам і колгоспникам усі їх (партійних і дер-

²⁴³ ЦДАГО України. Ф 1. Оп. 40. Спр. 71. Арк. 196.

²⁴⁴ Чигрин Клавдія Василівна... С. 32.

²⁴⁵ Скрицький Аркадій Якович, 1931 р. н. (с. Гребінки Васильківського р-ну Київської обл.). *Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять*. Київ, 2019. С. 631–632.

жавних діячів — М. С.) темні справи видно як на долоні і від простих людей нічого неможна приховати. Тільки [...] простим людям не вірять ніде»²⁴⁶.

Врешті в суспільстві склалася негласна угода: кожен бере від держави те що може взяти. Звісно можливості кожного обмежувалися доступом до ресурсів²⁴⁷. Зважаючи, що сільська громада складалася не тільки з працівників колгоспів і радгоспів із цієї системи розкрадання державного майна випадали працівники бюджетної сфери (вчителі, лікарі, працівники сільської ради). Їх вибір професії не передбачав можливостей за місцем роботи долучатися до «розподілу» державної власності.

Загалом, якість і швидкість зростання добробуту в селянському побуті нерідко залежала від доходності місцевого сільськогосподарського підприємства. Якщо більш точно — від стратегії республіканської влади у формуванні економічно привабливих і навпаки регіонів, створенні умов для розвитку їх спеціалізації з наданням пріоритетів тій чи іншій галузі²⁴⁸. Рівень доступу до соціальних послуг у кожному населеному пункті також значною мірою обумовлювався пріоритетами перспективності. Так, приміром з огляду на те, що будівництво потребувало капіталовкладень у середині 1980-х рр. ще траплялися села, у яких діти навчалися у будівлях, зведених за часів Російської імперії²⁴⁹. Із численних звітів і протоколів сільських рад, краєзнавчих досліджень, спогадів відтворюється панорама неоднорідності оновлення соціальної інфраструктури в сільській місцевості, що в свою чергу позначалося на щоденних умовах життя селянства в досліджуваний період.

Проблема вивчення сільського соціуму як простору (не)рівностей є перспективним напрямом оскільки дає можливість окреслити багатогатієвість життєвих практик і стратегій. Такий підхід — важливий для

²⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 40. Спр. 71. Арк. 197.

²⁴⁷ Приміром наведений нижче сюжет відбувався під час сезонної роботи на збиранні врожаю помідорів: «в СРСР це робили вручну. Сезонні робітники, переважно жінки — т. з. ланки. Зарплата у них — 2 рублі двадцять копійок. [...] Але не за гроші вони йшли сюди працювати. Кожна приїздила на роботу з відром, яке везла додому наповнене відбірними томатами. І так щодня. Частину собі, частину кумі, частину — на продаж. Це банальна крадіжка. Але керівництво радгоспу на неї очі заплющує. Бо іншого захоочення для того, аби жінка під сонцем на полі вісім годин рачкувала, немає. Не можна більш ніж 2 рублі двадцять копійок платити — за це посадять. Бригадири стежили лише за тим, аби ніхто не нахабнів і не брав два відра. Див.: Правий Павло. *Тамна історія...* С. 447.

²⁴⁸ «З другої половини 1960-х рр. утворилася справжня індустрія у птахівництві. Споруджено цілу систему великих державних підприємств для виробництва яєць та курячого м'яса. [...] Втім, головним недоліком їх будівництва було те, що вони перебирали на себе левову частку капіталовкладень у радгоспи (до 35–40%), що супроводжувалося недофінансуванням радгоспів з виробництва молока й овочів, недостатнім виробництвом білкових кормів для птиці, руйнуванням матеріальної бази радгоспів, які вже працювали». Див.: Лаас Н. О. Становище в сільському господарстві... С. 470.

²⁴⁹ Спогади Лободи Костянтина Івановича. (серпень, 2014)...

розуміння сільського повсякдення 1960-х–1980-х рр., адже спонукає по-іншому накопичувати знання про життя людей, котрих офіційно радянська влада переконувала, що вони живуть в умовах вільних можливостей, а по суті — їм доводилося стикатися з множинними невідповідностями повсякденного життя до офіційно декларованих гасел.

Розуміння простору нерівностей дозволяє оприявити практики, які застосовували люди, щоб вирватися з наявного стану і досягнути успіху. Такий підхід також допоможе зрозуміти і побачити, що пересічні громадяни (і селяни, і містяни) вважали успіхом: отримати освіту, житло, доступ до медицини і дозвіллевої діяльності тощо. Способи використовувалися різні, але більшість їх намірів тим чи іншим способом була спрямована на зміну статусу на соціальній драбині.

Врешті, одні (і вони склали більшість) задовольнялися певними досягненнями в отриманні мінімальних повсякденних потреб, інші — прагнули більшого. Відмітно, що в арсеналі дій активних представників суспільства, які ставали суб'єктами змін сформувалося два протилежні вектори руху: одні пристосувалися до способу життя пропонованого владою і ставали її рушійною силою, яка вела за собою маси; інші, — котрі не вписувалися в класичний образ «радянської людини», — наважувалися йти проти течії офіційного партійного курсу і здійснювали регулярні спроби протидіяти системі.

ЧАСТИНА 2. СТРУКТУРИ, СИМВОЛИ, КАНАЛИ КОМУНІКАЦІЇ СОЦІУМУ

Розділ 5. ПРАКТИКИ ДЕКОНСТРУЮВАННЯ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ»

Юрій Каганов

§ 1. Молодь: потенціал спротиву і державний контроль

Стрижневими елементами ідеологічної матриці, що пронизувала всі сфери життя радянської системи, виступали гасла «морально-політичної єдності суспільства» і формування «нової радянської людини». Реалізація цих постулатів вимагала постійної боротьби за уніфікацію всього освітнього, медійного, культурного простору, вихолощення національних особливостей до рівня етнографічних елементів, запобігання різноманітним проявам «антирадянщини».

Молодіжне середовище завжди виступало найбільш чутливим і критичним до дійсності, гостро реагуючи на розбіжності між декларованими гаслами і реаліями сьогодення. Хоча здебільшого критичні міркування і вчинки молоді не стосувалися напряду державного ладу, однак вони засвідчували провал ідеї монолітної ідеологічної єдності в молодіжному середовищі, виступали опосередкованими маркерами часткової нелояльності владі, а відтак знаходились у центрі уваги партійних і радянських структур та органів держбезпеки.

Переможні реляції офіційних документів формували оптимістичний донезмоги образ молодої людини як продукту радянської освіти і виховання. «Завдяки невтомній роботі партії щодо комуністичного виховання трудящих у нашій країні ростуть нові люди, які свідомо дотримуються державної і громадської дисципліни, неухильно виконують радянські закони, поважають правила соціалістичного гуртожитку», «наше підростаюче покоління росте бадьорим, мужнім і відважним, непохитно впевненим у торжестві нашої великої справи», «курс партії спрямований на виховання гармонічно розвиненої людини, переконаного інтернаціоналіста, вірного ленінця», «діти — майбутні будівничі комунізму» — цей набір пафосних тез кочував з одного

документа в інший, у програмні промови і справляв враження невинного прогресу та всезагального щастя.

Однак втілення в життя цих канонічних засад виглядає успішним лише з точки зору цитування масиву ідейно зарядженої літератури радянського періоду. Ознайомлення з документами КДБ дає матеріал для постановки питання про утопічність спроб уніфікації поведінки молоді в заданому партійно-радянською владою напрямку.

Нашою метою є вивчення окремих проявів, форм і мотивів т. зв. «антирадянської поведінки» школярів України періоду 1960–1970-х рр., а також методів реагування на цю поведінку органів КДБ.

Природне і вроджене прагнення молодшої людини, школяра, до самовираження, підкреслення своєї унікальності, прагнення до змін є нормою з точки зору соціальної психології. Комуністичне виховання ставило амбітну мету подолати ці риси й сформувати узагальнений образ «правильної людини». Вихід за межі дозволеного не тільки засуджувався, а й викликав пильну увагу спецслужб, незалежно від віку дитини.

Цей «вихід за межі» в українських умовах набув широкого спектру, залежно від суспільно-політичного клімату епохи «відлиги» і «застою», виходячи зі ступеня відхилень від встановлених правил поведінки та суспільної небезпеки для влади. Можна виділити такі види проявів, як: поширення листівок, надписи на будівлях, анонімні листи, спів українських пісень, читання «буржуазної» літератури і прослуховування «ворожих голосів», засудження зовнішньої політики СРСР, вивішування української символіки, стиляжництво, належність до релігійних громад (сектантство), зривання або паплюження портретів вождів та наочної агітації, створення несанкціонованих владою організацій, клубів, гуртків. В узагальненому вигляді ці прояви називали «антирадянськими», незалежно від того, чи був пов'язаний вчинок з потенційною загрозою радянському ладу.

Важливим питанням залишається визначення мотивів того чи іншого прояву. Для пояснення антирадянської поведінки школярів КДБ знаходив різні причини у вигляді медичних діагнозів, дитячої гри, недоліків ідейно-виховної роботи у школі, негативного впливу з боку сім'ї, перегляду зарубіжних кінофільмів, прослуховування «ворожих голосів» (одночасно трактувалися і як мотив до вчинку, і як самостійний проступок), впливу буржуазної пропаганди, націоналістичних елементів, релігійних поглядів оточення тощо.

Здебільшого, ці мотиви мали б показати, що відхилення від норми пов'язані із несуттєвими короткотерміновими впливами, не є показником хиб у політиці комуністичного виховання молоді. Разом з тим, на кожному з документів КДБ, в якому повідомляється про черговий «прояв», наявна резолюція про ознайомлення з донесенням особисто Першого секретаря ЦК Компартії України, незалежно від віку дитини, яка здійснила той чи інший вчинок.

Спектр шкідливих «проявів» студентства полягав у широкій палітрі — від неправильних смаків, поглядів і окремих висловлювань до створення організацій і об'єднань антирадянського спрямування. Університетський дух вільнодумства, висока концентрація осіб з критичним мисленням як серед викладачів, так і студентів перекреслювали утопічну ідею виховання, через систему вищої освіти, людей, безмежно відданих радянській владі. Наведемо кілька прикладів, що демонструють розмаїття нонконформізму у студентському середовищі.

На початку 1960 р. в студентському гуртожитку Української академії сільськогосподарських наук протягом двох тижнів демонструвалась виставка різних абстракціоністських творінь, яку відвідували студенти. Серед них знайшлися і такі, що захоплювались цією виставкою, а творчість Серова, Айвазовського, Рєпіна «називали суздальською мазнею». Студентка Планова, оглянувши «картину», де на чорному фоні було зображено колесо, трикутник і ланцюг (що за думкою автора повинно означати сім'ю), вигукнула «О, это великолепно и страшно оригинально» і записала відгук: «О, милые, вы далеко пойдете»¹.

Вердикт секретаря ЦК Компартії України з ідеологічної роботи А. Д. Скаби недвозначно продовжував цю думку: «Дійсно, там, де осторонь цієї справи стоїть дирекція і партійна організація вузу, можуть зайти дуже далеко»².

Промовистою є довідка про стан ідейно-виховної роботи серед студентів Станіславського педагогічного інституту від 8 лютого 1957 р. Зокрема, заступник Міністра освіти УРСР Ф. Овчаренко доповідав в ЦК Компартії України, що «деякі комсомольці поверхово вивчали матеріали XX з'їзду КПРС, внаслідок чого в 1955–1956 навчальному році 14 комсомольців мали академічну заборгованість, а окремі студенти виявили нерозуміння політики нашої партії. Студентка 2 курсу історико-філологічного факультету Раїса Снігар у розмові заявила: «Навіщо партія хвалиться успіхами, навіщо вихвалити партію. Чи не буде в цьому новий культ?». Вказувалось, що студентка Снігар не бере активної участі у громадському житті інституту і мотивує це тим, що активістів, мовляв, не люблять, бо активісти часто компрометують себе. Так, вона розповіла, що її батько-комуніст залишив сім'ю і вже другий рік нічим не допомагає. Інші студенти в розмові між собою часто називають країни народної демократії «друзями-демократами» і звинувачують їх у ряді труднощів, які є в нас, зокрема щодо постачання нашому населенню продуктів першої необхідності (цукру, олії та ін.)»³.

Документ формує уявлення про спектр «відхилень» від образу «нормальності» радянського студента. Так, студентка 3 курсу історико-

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 244. Арк. 276.

² Там само.

³ Там само. Спр. 209. Арк. 19.

філологічного факультету Мінюк не хоче вступати до комсомолу, мотивуючи це тим, що нічого хорошого не бачить в комсомолі. Та ж Мінюк заявляє, що вона вірить у надприродні сили, вірить в бога. Студенти фізико-математичного факультету Василь Сухорєбрий (2 курс), Тарас Соловко (2 курс), Геннадій Лопан (2 курс) навіть не знають, коли проходитиме VI Всесвітній фестиваль молоді. Група студентів часто слухала передачі радіостанції «Вільна Європа». У розмові студенти заявляли, що вони знають про те, що радіостанція «Вільна Європа» передає цілковиту брехню, але їм цікаво послухати, щоб знати, що вони про нас говорять»⁴.

Під час республіканської наради з питань перебудови робіт вишів у світлі вимог Закону про народну освіту у травні 1960 р. секретар ЦК ЛКСМУ Куцуєв наголошував: «Деяка частина студентів підпадає під вплив буржуазної ідеології, безмірно захоплюється «творінням» абстракціоністів та сюрреалістів, некритично оцінює образи книг Ремарка і других співців загубленого покоління і під їх впливом замикається у вузькому колі особистих інтересів. Індивідуалізм та скептицизм, моральна нестійкість цих людей часом приводить до політичного падіння, до повного розкладу особи»⁵.

Для ілюстрації цього «падіння» використовувались, як правило, каяття студентів. Так, наприклад, звучить зізнання колишнього студента не названого в документі столичного університету Некрутенка, який розповідав у листі про еволюцію свого падіння: «Мені дуже важко говорити про це. Але я зроблю це тому, що мені хочеться дихнути вільніше, відчувати себе справжньою людиною... Це, якщо хочете, сповідь. Все почалося з того, що будучи на першому курсі, я зацікавився іноземною літературою... Я перестав бачити добре навколо себе. По-моєму, добре могло бути тільки там, на Заході, і я прагнув дізнатися все більше і більше про життя і мистецтво Заходу. Дух нігілізму, що вселився в мою душу, заставляв мене робити дурості і необдумані вчинки, які зводились до заперечення всього хорошого в нашій дійсності... Я почав втрачати обличчя людини. Я став втрачати товариство, яке мене оточувало, я почав втрачати Батьківщину, яка мене виростила. Я став на шлях зради. Ось еволюція, яку я пройшов»⁶. Подібні зізнання зустрічаються з непоодиноким частотою у матеріалах архіву КДБ. Їх вирізняє схожість риторики, подібність заключних пасажів на кшталт: «встав на шлях виправлення», «визнав провину», які є лише видаванням бажаного за дійсне і спотворює зміст допитів і пояснень «винуватців» подій.

Прояви студентського нонконформізму мали й виразно національно-культурне забарвлення. У травні 1968 р. КДБ УРСР повідомляв у ЦК Компартії України, що групою студентів Одеського державного університету на

⁴ Там само.

⁵ Там само. Оп. 71. Спр. 244. Арк. 283.

⁶ Там само.

машинці редакції багатотиражної газети університету було виготовлено машинописним способом українською мовою журнал «Коло». Журнал видрукований на 21 аркуші і містив вірші Л. Костенко і М. Вінграновського. На шпальтах журналу містилося занепокоєння станом української культури і української мови: «Передова українська молодь не може помічати зникнення з історичної сцени (шляхом розчленування) української нації і культури. Знищується сама основа національної самосвідомості, в той час як три народи, які мають спільне походження, мають однакові права на існування»⁷.

«Передова українська молодь клянеться у своїй рішучості виправдати надії своїх багаточисленних пращурів, які передали їй свої звичаї, свою пісню, свою радість і свою муку з рук в руки. Нас турбує зростання аполітичності особи, байдужість молодих людей до важливих проблем українського народу, мови та етнографії... Бюрократизація сучасної влади... жажлива тим, що вбиває віру народу у комуністичну правду», — йшлося у журналі⁸.

Ініціатором випуску і редактором журналу став студент-заочник 2 курсу філологічного факультету Одеського державного університету Аксарін Євген Леонідович. У виданні журналу допомогу надавав Суховецький Микола Михайлович, студент 3 курсу українського відділення філологічного факультету Одеського державного університету.

Слід наголосити, що обидва студенти в майбутньому реалізувалися як визнані літератори і письменники, послідовні патріоти України.

Занепокоєння студентів національним питанням свідчило про прагнення молоді розібратися в невідповідності теорії та практики, пропагованих догм і реалій життя.

Як писав Євген Аксарін, «усі ми були протестанти — у широкому, глибинному сенсі, причасні, не публічні протестанти. Після лекцій у нашій комірчині точилися палкі дискусії на сакраментальні теми: "Хто винен?" і "Що робити?" Десять посередині однієї з таких вечорових розмов Михайло (зненацька, як мені видалося) запропонував створити підпільний рукописний альманах «Коло» (бо ж ми — коло одnodумців)».

Микола Суховецький згадує окремі аспекти цієї події: «Почалося ціле слідство. Почали їздити додому до Євгена Аксаріна в Миколаївську область, почали дізнаватися ще в когось. І, нарешті, зробили цілу справу. В обкомі комсомолу зазвучали доповіді: "В Одесском университете поднял голову молодой национализм". Треба сказати, що це все-таки була весна 1968 року, і всю цю справу, як не дивно, "спустили на гальмах". Пізніше керівник моєї дипломної роботи, відомий літературознавець, лауреат Шевченківської премії Василь Фащенко сказав, що якби це сталося на рік пізніше — витурили б з університету без будь-яких роздумів. Але це все було ще до введення

⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 963. Арк. 11–12.

⁸ Там само. Арк. 11.

радянських танків до Чехословаччини. Тому постаралися все це діло якомога тихіше провести і зам'яти»⁹.

Зі слів вдови Євгена Аксаріна Наталії Волкової, яка надала нам інтерв'ю, через неприємності з КДБ все-таки знайшли привід для відрахування Є. Аксаріна з філологічного факультету Одеського університету, а закінчував він заочно Львівський університет¹⁰.

Фактор «Празької весни» тяжів над авторами журналу і надалі. Як розповідає М. Суховецький, «коли вже сталося вторгнення радянських військ до Чехословаччини, до моєї кімнати заходили якісь хлопці, зокрема, з юридичного факультету, підкидали анкети: "Мы, "Организация 21 августа 1968 года" считаем, что мы должны бороться" і т.д. Домагалися, щоб я розповів про свої наміри. Я відразу зрозумів, що це провокація, відмовився з ними говорити, викинув ту анкету. Потім до мене приходили, перекидали книжки на шафі — все це тривало аж до нового 1969 року. Нарешті ці люди, які належали до влади, вирішили, що на нас великих успіхів вони не здобудуть, поступово ця подія забувалася»¹¹.

В інтерв'ю Василю Овсієнку Микола Суховецький так визначає мотивацію своїх дій та їх значення: «Я думаю, наш альманах був таким начебто легким повівом вітру, ним одеська студентська молодь у 1968 році, не думаючи, сказала літеру "А" в своєму ідейному зростанні, що неможливо жити в такій сталінській чи постсталінській задусі. Ми захотіли якогось розвитку, ми повірили тим балачкам, які побутували в пресі в період "хрущовської відлиги". Але виявляється, що кардинально нічого не змінилося, імперія існувала, її захисники існували. І навіть такий легкий подув молодій революційній думки, такої ще невинної, страшно сколошматив охоронців тодішньої червоної імперії»¹².

Примітним є той факт, що органи держбезпеки фіксували прояви інакомислення студентів не тільки гуманітарних спеціальностей, які з огляду на специфіку змісту дисциплін містять потенціал для критичної оцінки дійсності. Зокрема, КДБ УРСР 10 вересня 1965 р. повідомляв у ЦК Компартії України, що серед студентів фізичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка поширюється лист з приводу арешту органами КДБ ряду осіб за антирадянську діяльність. У тексті листа йшлося про арешти діячів науки, мистецтва, літератури, зокрема І. Світличного, М. Гориня, Б. Гориня, І. Гея та ін. щодо звинувачення в буржуазному націо-

⁹ Інтерв'ю Миколи Михайловича Суховецького. *Одеська хвиля-4: документи, твори, спогади в'язнів сумління*. Одеса, 2009. С. 235–242. URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1330356457>

¹⁰ Інтерв'ю автора з Наталією Волковою. 05.08.2017.

¹¹ Інтерв'ю Василя Овсієнка з Миколою Суховецьким. URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1204708627>

¹² Там само.

налізмі. Студенти в листі висловлювались, до певної міри, риторично: «Нас дещо бентежить сама постановка питання, оскільки неясно, як після 48 років з часу встановлення радянської влади, у період переходу від соціалізму до комунізму в країні може виникати націоналізм і притому буржуазний. А ґрунт?». «В Києві у минулому і в цьому році були випадки, коли заборонялись вечори української поезії, розганялись диспути, затримувались особи, які були присутні на диспутах, через того ж «буржуазного націоналізму». Чи не змішуються тут два поняття — буржуазний націоналізм і пропаганда національної культури? Чи справді виправдані такі методи боротьби з проявами «буржуазного націоналізму»?¹³.

За даними КДБ, протягом 1974–1978 рр. зафіксовано 2480 випадків поширення анонімних документів ворожого змісту і 72 випадки псування засобів наочної агітації. Себе проявили як автори 1970 осіб, що поширювали 6727 примірників листівок, вчинено 510 надписів, спрямовано у різні інстанції 3345 анонімних листів¹⁴.

У документах держбезпеки використовується синонімічне і водночас зведене воєдино найменування цих авторів, як «націоналістичних, сіоністських, церковно-сектантських та інших антирадянських елементів», а також «окремих політично незрілих осіб, які підбурюються зарубіжною антирадянською пропагандою».

Документи виконувались викривленим скорописом, друкованими літерами, шляхом наклеювання текстів, вирізаних з типографських видань, а також із залученням трафаретів і друкарсько-множувальної техніки.

За своєю спрямованістю виділялись такі види «анонімок»: погрози на адресу окремих керівників партії і уряду — 2%; погрози на адресу місцевого партійно-радянського активу — 13%; націоналістичного характеру — 15%, з них проявів українського буржуазного націоналізму — 12%, єврейського — 3%; антипартійного, провокаційного та іншого змісту — 70%¹⁵.

Зміст анонімних документів здебільшого визначався як наклеп на внутрішню і зовнішню політику КПРС і радянського уряду, спроби ревізії марксистсько-ленінського вчення, русифікацію в Україні, наявність антисемітизму, негативні реакції на важливі політичні заходи, зокрема обговорення проектів і прийняття Конституції СРСР і УРСР, недоліки у постачанні продуктами харчування, підвищення цін на окремі товари.

Дані про встановлених авторів анонімних документів свідчать, що за соціальним походженням серед них переважають службовці, студенти, учні, пенсіонери — 56%, робітники — 22,4%, особи без певних занять, ті, що відбувають покарання, психічно хворі — 13,4%, колгоспники — 8,2%¹⁶.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 944. Арк. 281.

¹⁴ Там само. Спр. 1069. Арк. 286.

¹⁵ Там само. Арк. 287.

¹⁶ Там само. Арк. 289.

Примітно що серед вказаних категорій осіб близько половини становила молодь у віці до 30 років, з вищою освітою — 15%, з середньою — 47%, з нижчою — 38%. Серед встановлених авторів 93 члени КПРС і 157 членів ВЛКСМ¹⁷.

Окрема увага з боку КДБ приділялась учням професійно-технічних закладів. Об'єктами розробки органів держбезпеки ставали «націоналістичні, ревізійні та інші ідейно ворожі висловлювання, факти прослуховування і поширення антирадянських зарубіжних радіопередач, знищення і псування державних прапорів, портретів керівників нашої партії і держави, засобів наочної агітації, групові антигромадські прояви, незаконне зберігання і виготовлення вогнепальної зброї та інші негативні явища»¹⁸.

За вказані прояви органами КДБ в 1979–1980 рр. було профілаковано 105 учнів профтехучилищ (в Запорізькій області — 14, Донецькій — 12, Дніпропетровській — 8, Ворошиловградській — 7, Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій — по 6, в інших областях республіки — 46 чол.), у т. ч. 21 — за висловлювання націоналістичного та ідейно ворожого характеру, 14 — за прослуховування і поширення зарубіжних антирадянських радіопередач, 3 — за спроби зради Батьківщини у формі втечі за кордон, 10 — за псування державних прапорів і засобів наочної агітації, наруги над портретами видатних діячів радянської держави, 28 — за незаконне зберігання і виготовлення вогнепальної зброї¹⁹.

Причини виникнення подібних явищ панівна ідеологія пояснювала акціями ідеологічних диверсій спецслужб противника, недостатньою роботою адміністрацій, інженерно-педагогічних робітників і громадських організацій профтехучилищ щодо ідейно-політичного виховання учнів, прищеплення їм високих патріотичних почуттів, класової свідомості і непримиренності до буржуазної ідеології.

Арифметично чітко називалась градація вищеназваних чинників: першість мала політична незрілість окремих осіб — 50,5%; 30,5% «ідейно шкідливих проявів» здійснювалась під впливом зарубіжних радіопередач; 16,2% — під впливом антирадянських, націоналістичних елементів і церковно-сектантських авторитетів; 2,8% — на ґрунті необлаштованості в побуті і неправомірних дій з боку посадових осіб²⁰.

У системі професійно-технічної освіти особливу недовіру викликали інженерно-педагогічні працівники, які приймалися на роботу в училища, «не маючи необхідних якостей, ідейної переконаності, які своєю поведінкою і вчинками компрометують звання радянського педагога-вихователя»²¹.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. Спр. 1171. Арк. 140.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. Арк. 141.

²¹ Там само. Арк. 143.

Зокрема, йшлося про те, що викладачі військової підготовки «привчають молодь до розпиття горілчаних напоїв, з'являються на заняттях у нетверезому стані, влаштовують спільно з учнями колективні пиятики». Вважалося, що пияцтву учнів сприяє також порушення розпорядження Ради Міністрів УРСР від 31 грудня 1968 р., згідно з яким тільки у виняткових випадках дозволена видача грошей учням взамін сніданків і вечерь. Натомість у профтехучилищах республіки грошова компенсація учням за харчування мала систематичний характер²².

Саме тому, за даними КДБ, у 1979–1980 рр. органами держбезпеки республіки було профілактовано 52 інженерно-педагогічних працівники профтехучилищ (вдвічі менше порівняно з учнями), з них: 10 — за прояви українського буржуазного націоналізму, 20 — за висловлювання ревізійністського і ідейно ворожого характеру, 11 — за прослуховування і поширення, в т. ч. й учнями, антирадянських зарубіжних радіопередач, 11 — за інші нездорові прояви²³.

Для органів держбезпеки і силових структур важливо було демонструвати зв'язок і залежність між рівнем ідейного виховання і здійсненням правопорушень. Така детермінація спрощувала пошук винних і дозволяла рапортувати про розкриття серйозних антидержавних злочинів. КДБ повідомляв, що «внаслідок все ще слабкої політичної пропаганди тільки у першому півріччі 1980 р. 3253 учнів вчинили кримінальні діяння: 34 вбивства, 153 зґвалтування, 322 грабунки, 235 злісних хуліганських проявів, 618 крадіжок державного і особистого майна. В одинадцяти областях відзначалося зростання кримінальної злочинності, зокрема в Житомирській області — майже в три рази, Вінницькій — на 37,5%, Чернігівській — 34,8%, Донецькій — 27%, в м. Києві — 21,8%»²⁴.

Примітно, що у пошуку антирадянщини силовики вдавались до інспірування конфліктів, про що в ГДА СБУ знаходимо цікавий документ. 10 квітня 1974 р. КДБ УРСР спецповідомленням інформував ЦК Компартії України про «груповий хуліганський прояв молоді» у м. Нікополі. Підставами для кваліфікації події як групової було названо 36 виявлених учасників групи, у т. ч. 12 учнів, 17 чоловік робітничої молоді²⁵.

Фабула документа КДБ дивним чином не містить опису сутності хуліганських дій, однак вказує, що переважна більшість населення м. Нікополя висловлює обурення діями хуліганів та схвалює заходи боротьби з ними. Зокрема, наводяться слова мешканки міста П. А. Вишнякової: «У нас в Нікополі молодь "застрайкувала". Їм, бачите, мало свободи. Скажіть, не дурні? Їх треба вбити через одного, щоб дійшло до них. Сподіваюсь,

²² Там само. Арк. 142.

²³ Там само. Спр. 1083. Арк. 139–144.

²⁴ Там само. Арк. 141.

²⁵ Там само. Спр. 1033. Арк. 263.

наведуть порядок. Я тільки не розумію, якої ще свободи надо цій "молоді"»²⁶.

Для з'ясування обставин справи автор взяв інтерв'ю у безпосереднього учасника подій Віктора Криливця, 1956 р.н. (на той час учень ПТУ № 38 м. Нікополь), який разом з Олександром Бредихінім, 1954 р.н. (на той час учнем 4 курсу Нікопольського металургійного технікуму), отримали вогнепальні поранення під час придушення «хуліганських дій»²⁷.

За словами респондента, 7 квітня 1974 р. у міському будинку культури, під час танців, до одного з хлопців, який пив пиво і тримав у руках хвіст скумбрії, придбаної в буфеті, несподівано підійшли двоє міліціонерів, які без пояснення причин повалили його, порвали светр і здійснили спробу затримання. Молодий чоловік виявив спротив, йому підійшли на допомогу друзі, обурені безпідставністю нападу. У відповідь на це міліція, враховуючи близькість відділку, покликала підкріплення, у т. ч. пожежників. Почалась масова бійка між молоддю і силовиками, для придушення якої спрямували 4 взводи солдат з автоматами²⁸.

Парадоксальною, на перший погляд, є особлива увага до цього епізоду саме КДБ, адже маємо справу з типовим прикладом радянської міліцейської сваволі в умовах відсутності правової держави. Насправді, органи держбезпеки відчули шалений страх перед можливістю групового спротиву владі, адже цим епізодом молодь продемонструвала, що здатна гуртуватися і захищати свої права²⁹.

Для того, щоб «прив'язати» справу до КДБ і обґрунтувати загрози держбезпеці, у документі фіксуються випадки нібито провокаційних чуток про події в Нікополі у передачах «радіопорушників» та в приватних листах за межі області, в яких говориться, що «в Нікополі був переворот державний», «було повстання шпани», «пожежні машини змивали кров з тротуарів». На цій підставі зазначалось про посилення боротьби з витоками інформації за кордон по міжнародному телефонному зв'язку, телеграфу, через внутрішньорадянське і міжнародне листування, а причинами явища було названо відсутність виховної роботи серед молоді в навчальних закладах.

За словами В. Криливця, у поведінці молоді не існувало жодної антирадянщини, жодних хуліганських дій, також неправдивими є свідчення КДБ про алкогольне сп'яніння одного з учнів технікуму, про що йдеться в документі. Незважаючи на це, в результаті закритого судового засідання, яке проходило у смт Томаківка, молоді люди отримали від 3 до 4 років

²⁶ Там само. Арк. 264.

²⁷ Інтерв'ю автора з Віктором Криливцем. 20.08.2017.

²⁸ Там само.

²⁹ Правда о штурме горотдела милиции. *Новый репортер*. 2003. 18 апреля (№ 16).

ув'язнення. Самого В. Криливця врятував той факт, що постріл у нього здійснив військовий, і військова прокуратура вирішила закрити справу³⁰.

В останнє десятиріччя в історіографії набуває популярності та концептуалізації термін «різномислення» як альтернатива терміну «інакомислення»³¹. Під останньою дефініцією, як правило, розуміються погляди або вчинки людей, що протистояли системі та (або) були наближені до дисидентської діяльності. Натомість термін «різномислення» є більш релевантним щодо переважної більшості населення СРСР, яке сприймало дійсність не цілком догматично, але водночас не формулювало ідей щодо зміни системи. У такий спосіб категорія «різномислення» сприяє відходу від спрощеного бінарного поділу всього радянського суспільства на тих, хто підтримував систему, і тих, хто виступав її опонентом³².

Корінь «різно» підкреслює існування поглядів, позицій, які відрізняються від офіційних установок. Борис Фірсов так визначає сфери вживання понять «різномислення» і «інакомислення»: у першому випадку людина приступає до реконструкції картини світу, не пориваючи з ідеєю, яка конститує цей світ, що не заважає їй бути її серйозним критиком. У другому випадку ментальна картина світу радикально змінюється під впливом іншого типу влаштування суспільного життя³³.

На прикладі кількох гучних епізодів, пов'язаних з Харківським державним університетом, проілюструємо форми і прояви «різномислення» серед студентів механіко-математичного факультету в 1967–1969 рр.

Харківський університет, з багатими академічними традиціями, у середині 1960-х — середині 1970-х років, ставав, з умовним інтервалом в один рік, осередком викривання чергової «антирадянської» групи студентів. Залежно від суспільно-політичної ситуації в країні, масштаб і результат такого «викривання» різнився.

Сухою мовою документа, інформаційного повідомлення КДБ до ЦК Компартії України від 5 жовтня 1967 р. під грифом «таємно» (гриф скасовано у 2013 р.), який відклався в Галузевому державному архіві СБУ, «у вересні 1967 р. Управлінням КДБ при Раді Міністрів УРСР по Харківській області розкрита і шляхом профілактики припинена шкідлива діяльність групи студентської молоді, яка виношувала наміри створити на нелегальній основі т. зв. «дискусійний клуб» для обговорення соціологічних і політичних питань. Ініціатором і натхненником цього клубу виявився Ситницький

³⁰ Інтерв'ю автора з Віктором Криливцем. 20.08.2017.

³¹ *Разномыслие в СССР и России (1945–2008): сб. материалов науч. конф., 15–16 мая 2009 г.* Санкт-Петербург, 2010. 368 с.

³² Див.: Каганов Ю. О. Теоретичні підходи і концептуалізація феномену «радянської людини». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2019. Вип. 53. С. 34–41.

³³ *Разномыслие в СССР и России (1945–2008)...* С. 180.

Олександр Абрамович, 1948 р. н., член ВЛКСМ, студент 2 курсу металургійного факультету ХПІ³⁴.

Однодумцями в документі названі також студенти механіко-математичного факультету ХДУ, члени ВЛКСМ: Бархаєв Юрій Павлович, 1947 р. н. і Добрусін Михайло Володимирович, 1948 р. н., які, своєю чергою, «кооптували 6 студентів вищих навчальних закладів м. Харкова для роботи у клубі», а саме: студентів 2 курсу ХДУ, членів ВЛКСМ Гаєва Євгена Олександровича, Кореневського Михайла Залмановича, Тітова Віктора Миколайовича, студента 4 курсу ХДУ Соколянського Анатолія Олександровича і студентів 2 курсу Інституту радіоелектроніки Бейліна Олександра Миновича і Дзигана Віктора Польєвича³⁵.

Зняття грифів до значної кількості документів КДБ та уможливлення в нинішніх умовах отримання доступу до першоджерел у ГДА СБУ відкриває дослідникам суттєві резерви для заповнення фактографічних лакун та на цій підставі нових інтерпретацій багатьох суспільно-політичних процесів. Разом з тим, розсекречені документи КДБ являють собою здебільшого аналітичні та узагальнювальні матеріали спецповідомлень і донесень КДБ до ЦК Компартії України і не можуть замінити протоколів допитів безпосередніх учасників подій, які залишаються недоступними науковцям. З огляду на цю обставину, а також враховуючи методи фальшування, приписування та імітації гучних справ з боку КДБ, документи органів держбезпеки потребують не менш уважного критичного аналізу, аніж матеріали іншого походження. Прагнучи здійснити верифікацію обставин справи, автор використав можливість усного інтерв'ювання безпосередніх учасників подій, які є фігурантами справ, описаних у документі КДБ.

Автор висловлює вдячність за надані інтерв'ю (особисті зустрічі, телефонний, скайп-зв'язок, електронна пошта): Євгену Гаєву (м. Київ)³⁶, Михайлу Добрусіну (Каліфорнія, США)³⁷, Геннадію Семенову (м. Запоріжжя)³⁸, Олександрю Ситницькому (Каліфорнія, США)³⁹.

На підставі інтерв'ю з учасниками ми спробували реконструювати події, які, попри локальний характер, дають суттєві аргументи для інтерпретацій радянського суспільства 1960–1970-х рр.

Свідчення учасників подій показують, що КДБ наводив вигадані шаблони дискусій і мотивації. Насамперед інтерв'юери заперечують масовість групи і, за свідченнями О. Ситницького (нині поет-перекладач, проживає в

³⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 955. Арк. 308.

³⁵ Там само. Арк. 308–309.

³⁶ Інтерв'ю автора з Євгеном Гаєвим. 08.08.2017 р.

³⁷ Інтерв'ю автора з Михайлом Добрусіним. 06.08.2017 р.

³⁸ Інтерв'ю автора з Геннадієм Семеновим. 09.08.2017 р.

³⁹ Інтерв'ю автора з Олександром Ситницьким. 04.08.2017 р.

США), двоє з «учасників клубу» (В. Тітов, А. Бейлін) є приписаними КДБ до цієї справи, вочевидь, з метою доведення організованого характеру групи⁴⁰.

Судячи з тексту документа, учасники клубу збирались у вільних від занять аудиторіях, кафе університету і приватних квартирах, де обговорювали різні соціологічні і політичні проблеми та події. У ході дискусій розглядалися такі питання: ідеальне суспільство майбутнього, суспільна свідомість, однопартійна і багатопартійна системи державного управління, роль у цій системі «бюрократії» і «технократії». Як наголошував КДБ, розглядалось питання про багатопартійну систему і спотворено тлумачились окремі події всередині країни і політика КПРС⁴¹.

На підставі інтерв'ю нами з'ясовано, що «дискусійний клуб» постав у рамках новоствореного факультету громадських професій Харківського державного університету, який очолила Валентина Іларіонівна Астахова, у майбутньому доктор історичних наук, фундатор і ректор Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». Природно, що ліберальний дух цього факультету швидко привернув до нього увагу студентів різних факультетів, що мали допитливий розум і прагнули до дискусій, у тому числі студентів механіко-математичного факультету, які фігурують у вищенаведеному документі⁴².

Факультет виник в умовах реабілітації соціологічної науки, яка тривалий час разом з генетикою, знаходилась під тавром буржуазних звинувачень, а в середині 1960-х рр. ставала модним науковим напрямком. Саме захоплення соціологією дало поштовх створенню дискусійного клубу. За свідченнями його учасника О. Ситницького, обставини виглядають таким чином: «в якості групового "диплома" ми повинні були створити анкету, де вивчалась ефективність роботи комсомольської організації ХДУ. Ось це і обговорювалось. Однак, справа зайшла далеко, і тоді ми стали читати книги з соціології, включаючи самвидав, і на зборах їх обговорювали, хтось доповідав по темі, і тут пішли розмови у контексті шістдесятництва і лібералізму того часу, говорили про відновлення ленінських ідей, спотворених Сталінінм»⁴³.

Головний мотив створення клубу, за словами його учасників, полягав у невгамовній цікавості, у прагненні розібратися у протиріччях між теорією і практикою, між задуманою політичною системою та її втіленням у життя. «Відчуття протиріччя між теорією і практикою — нормальні відчуття для молодої шукаючої людини», — наголошує Євген Гаєв, нині доктор технічних наук, професор Національного авіаційного університету⁴⁴.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 955. Арк. 309.

⁴² Інтерв'ю автора з Євгеном Гаєвим. 08.08.2017 р.

⁴³ Інтерв'ю автора з Олександром Ситницьким. 04.08.2017 р.

⁴⁴ Інтерв'ю автора з Євгеном Гаєвим. 08.08.2017 р.

«Ми знаходились в омані, що система може бути реформована, її слід тільки підрихтувати. Ніяких революцій чи багатопартійної системи ми не обговорювали. Це і так було ясно... Товаришу Шелесту вони набрехали. Нічого подібного ми не обговорювали, а обговорювали "Критику чистого розуму" Канта, "Технологію влади" Авторханова, проблему звільнення селян, Хартію вольностей», — зазначає О. Ситницький⁴⁵.

Усвідомлюючи обмежене коло зацікавлених у цих розмовах, частина учасників створили вузьке середовище, пізніше назване КДБ «дискусійним клубом». При цьому ніхто не вживав особливих заходів обережності й обачності, не йшов у підпілля. «Це був романтичний період, захоплення вільними ідеями, певний лібералізм викладачів на молодших курсах», — згадує Євген Гаєв⁴⁶.

Учасник клубу Михайло Добрусін, нині програміст у Каліфорнії, додає, що значна частина розмов стосувалася єврейського питання, з огляду на загострення відносин між СРСР і Ізраїлем в умовах шестиденної війни 1967 р.⁴⁷

Важливо наголосити, що студенти не обговорювали жодних питань про форми і методи боротьби і не мали наміру організовуватися або закликати до спротиву. Михайло Добрусін чітко обґрунтовує мотиви такого вектору мислення: «Для того, щоб боротися, потрібно сформулювати, за що ти борешся. У нас не було такого розуміння. Можна порівняти це із нинішньою ситуацією в Росії, коли при необхідності делегітимізувати будь-яку антивладну ініціативу говорять, якщо не Путін, то хто. Ми розуміли, що всяка боротьба пов'язана з тоннами пролитої крові, питання що у сухому залишку? До того ж залишався у старшого покоління ще живим страх, пов'язаний з голодомором і сталінськими репресіями». «У моєї бабусі і дідуся був туалет у дворі. Тоді замість туалетного паперу користувались газетами. Коли я йшов у туалет, то бабуся і дідусь ретельно дивились на клаптик паперу, щоб я не використав перші сторінки, де були портрети вождів. За це могли раніше посадити на 10 років», — згадує М. Добрусін⁴⁸.

Ці прагматичні й логічно вивірені антимілітаристські настрої харківської молоді чітко контрастують з мотивацією молоді Західної України, яка визнавала пріоритетним збройний шлях боротьби, без прорахунку наслідків, маючи досвід підпільної боротьби в УПА батьків і родичів.

За спогадами учасників, у групі не існувало формального лідера, а виділення у цій ролі О. Ситницького стало вигадкою КДБ, якому був потрібний лідер для демонстрації інституційованого характеру студентського об'єднання.

⁴⁵ Інтерв'ю автора з Олександром Ситницьким. 04.08.2017 р.

⁴⁶ Інтерв'ю автора з Євгеном Гаєвим. 08.08.2017 р.

⁴⁷ Інтерв'ю автора з Михайлом Добрусіним. 06.08.2017 р.

⁴⁸ Там само.

Серед тем, які обговорювали студенти, не звучало українське національне питання. Українці і росіяни не диференційовувалися, а розмежування відбувалося на єврейському ґрунті.

Вищенаведений документ КДБ закінчується типовим, як для таких матеріалів, висновком: «У результаті докладних бесід, проведених з ними співробітниками УКДБ, учасники клубу усвідомили свої ідеологічні помилки і хибні дії, самі дали їм принципову оцінку і запевнили, що у подальшому допускати подібного не будуть». Зокрема, один з учасників клубу у поясненні вказав: «Мої сирі, необґрунтовані ідеї, з якими я ділився з друзями, формували у них хибні уявлення про історичний матеріалізм і політику нашої партії і уряду. Ще більшу шкоду міг принести подальший розвиток клубу на тій самій "напівлегальній основі"»⁴⁹.

Учасники групи, які надали інтерв'ю, заперечують або ставлять під сумнів, що будь-хто давав такі пояснення і висловлював каяття. З високою вірогідністю, у документі КДБ зафіксував власні формулювання, які пропонували молоді під час допитів, але вклали їх у уста студентів. У такий спосіб органи держбезпеки могли звітувати про закриття справи, в іншому ж випадку, якщо студенти не стали на шлях виправлення, то мав би розгортатися зовсім інший сценарій, під який у КДБ не вистачало фактів і підстав.

Прямих негативних наслідків для студентів описані події не мали, за винятком комсомольсько-партійних характеристик, виданих по закінченню вищого навчального закладу: «У деяких вчинках відсутній класовий підхід» (М. Добрусін, характеристика пом'якшена науковим керівником)⁵⁰, «Схильний вести демагогічні розмови» (Є. Гаєв⁵¹)⁵².

Існує версія, що шляхом допитів КДБ прагнув вийти на реальних дисидентів Харкова, з якими тією чи іншою мірою були пов'язані студенти, які закінчували школу № 27 м. Харкова, а саме на оточення Б. Чичибабіна. Останній був пов'язаний з Г. Алтуняном, Ю. Данієлем та Є. Євтушенком.

Саме випускниками елітарної, за багатьма параметрами, 27 школи м. Харкова була більшість учасників «дискусійного клубу». Загалом з 76 випускників школи № 27, які навчались на механіко-математичному факультеті Харківського університету, 36 чоловік єврейської національності не брали участь в громадсько-політичній роботі вишу, а упродовж 1967–1970 рр. випускники школи «допускали ідейні збочення». Серед них Альт-

⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 955. Арк. 311.

⁵⁰ Інтерв'ю автора з Михайлом Добрусіним. 06.08.2017 р.

⁵¹ Стиль епохи характеризує жартівлива телеграма, яку у 1971 р. надіслав Євгену Гаєву з приводу народження доньки Михайло Добрусін: «Поздравляю. Желаю хорошей характеристики роддома».

⁵² Інтерв'ю автора з Євгеном Гаєвим. 08.08.2017 р.

шуллер М. С. був виключений з комсомолу і університету, а на Файнгольда М. І. і Канівського З. І. було накладено комсомольські стягнення⁵³.

Ставлення органів держбезпеки до того чи іншого антирадянського прояву залежало не тільки і не стільки від «складу злочину», а обумовлювались суспільно-політичним кліматом у державі. Після радянського вторгнення в Чехословаччину в 1968 році в СРСР відбувається придушення свобод і черговий етап «закручування гайок».

Враховуючи, що студентське середовище виявилось найбільш чутливим до подій «Празької весни», висловлюючи в різний спосіб свій протест, контроль за молоддю стає одним з пріоритетів КДБ. Це відслідковується за частотністю документів із доповідями у ЦК, спецповідомленнями, операціями, заходами профілактики осіб тощо, які зберігаються в ГДА СБУ.

Саме в цих умовах у Харківському державному університеті, на вищезгаданому механіко-математичному факультеті, у 1969 р. розгорнулися події, які наочно продемонстрували, що міра покарання залежить не від серйозності «справи», а від суспільно-політичного та ідеологічного контексту.

Головними фігурантами стали студенти Геннадій Семенов, Марк Альтшуллер і Семен Хобод (останні двоє — комсомольці). Сповнені критичного мислення, вони обговорювали на знімній квартирі Г. Семенова і Ю. Баранника, в університеті, інших місцях різні теми, зокрема єврейське питання, еміграцію в Ізраїль (поширений вислів: «єврей — це не національність, а засіб пересування»). Також предметом дискусій студентів були історичні сюжети, зокрема репресії, табори. До розмов долучалися також ще 5–6 студентів, однодумців⁵⁴.

«Хоча, — як згадує Геннадій Семенов, — після подій 1968 р. у Чехословаччині у нас зникла ілюзія, що систему можна "підрехтувати", сам стиль розмов тяжів до іронічного, був сповнений анекдотами⁵⁵. Радянську владу ми називали "Софья Власевна" (від рос. — «советская власть»). По анекдотах та реакції на них люди знаходили один одного»⁵⁶.

Якщо у випадку «дискусійного клубу» існував принаймні прообраз організації, то 1969 р. у провину студентам ставили нерадянський напрямок мислення, свідомості і світосприйняття.

За допомогою звичних методів прослуховування і роботи агентів, органи КДБ взяли за цю справу, провели допити ключових дійових осіб.

КДБ у цих подіях ставив собі за мету декілька цілей. По-перше, показати існування певної єврейської організації (враховуючи національність основ-

⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 516. Арк. 55.

⁵⁴ Інтерв'ю автора з Геннадієм Семеновим. 09.08.2017 р.

⁵⁵ Див.: Каганов Ю. О. Політичний анекдот у контексті спротиву офіційній ідеології в радянській Україні. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія*. Одеса, 2012. № 24 (176). С. 159–167.

⁵⁶ Інтерв'ю автора з Геннадієм Семеновим. 09.08.2017 р.

них фігурантів справи). По-друге, одне із завдань органів держбезпеки полягало в необхідності постійно демонструвати профілактичну роботу серед молоді. Ця профілактика закінчувалася по-різному, залежно від епохи.

На прикладі описаних подій слід зауважити, що органи КДБ прагнули діяти «чужими руками», за допомогою партійних і комсомольських органів, ректорату університету тощо. Крім того, органи не могли висвічувати своїх агентів, їм потрібно було отримати матеріали від сторонніх осіб або установ, які можна було б легально використовувати.

Саме тому було скликано комсомольські збори механіко-математичного факультету, на яких розглядалася справа Г. Семенова, С. Хобода і М. Альтшуллера. Поза сумнівом, ці збори, як і більшість радянських ритуальних процедур, не вирішували жодних питань по суті, враховуючи наперед визначений їх результат, розроблений заздалегідь сценарій та театралізованість виступів.

Атмосферу заходу яскраво передає замітка, опублікована 17 лютого 1970 р. у газеті «Харківський університет» під промовистою назвою «Вони і ми»: «Вони стоять перед лицем своїх товаришів і відповідають. За все одразу. За презирливе, наплювательське ставлення до комсомольської, громадської роботи. За підлі, брудні розмови у кутках. Розмови, в яких невідомо чого було більше: дрімучого обивательського невігластва чи свідомої зловорожості, прагнення очорнити, обплювати все те, завдяки чому стали вони студентами університету, комсомольцями, рівноправними громадянами великої багатонаціональної сім'ї радянських народів»⁵⁷.

Як згадує Геннадій Семенов, «ніхто не педалював на зборах єврейське питання та єврейське походження фігурантів, хоча саме це цікавило КДБ найбільше»⁵⁸.

Комсомольські збори мали передусім стати реакцією на сигнал з КДБ, а окрім іншого зробити акт попередження всім іншим студентам про те, що, використовуючи оруеллівську термінологію, «большой брат следит за Вами» та посіяти страх у молодіжному середовищі.

Вердикт комсомольських зборів був чітким — виключення з комсомолу М. Альтшуллера і С. Хобода та відрахування з університету Г. Семенова, М. Альтшуллера і С. Хобода.

Газетна публікація, опублікована за мотивами зборів, продовжувала «виховну» місію і давала поради студентам: «Той, хто не знає, але щиро прагне розібратися в будь-яких складних питаннях, той звернеться по допомогу до праць класиків марксизму, до старших товаришів — викладачів,

⁵⁷ «Вони і ми». *Харківський університет*. 1970. 17 лютого (№ 14–15). URL: <http://www.religion.ranepa.ru/sites/default/files/18.pdf>

⁵⁸ Інтерв'ю автора з Геннадієм Семеновим. 09.08.2017 р.

членів партійної організації, до спеціальної суспільно-політичної літератури, яка дає чіткі відповіді на найскладніші питання сучасності»⁵⁹.

Сам дух публікації в газеті відображає офіційну точку зору радянської ідеологічної системи, яка висвітлювала епізод 1969 р. як виняток із загальної «нормальної» поведінки радянських студентів. У руслі ідейних правил системи і радянського дискурсу газетна замітка виховувала почуття провини і сорому шляхом осуду з боку товаришів: «І як це приємно, що дізнавшись про закулісне шипіння групки відступників, комсомольці третього курсу мехмату знайшли слова — гнівні, справедливі й розумні, — щоб засудити поведінку тих, хто забув, та й не хотів знати, до чого зобов'язує звання радянського студента»⁶⁰. Це своєрідне послання, яке апелює до бажання індивіда бути «хорошим» або стати кращим, найтипівіший метод як релігійних, так і псевдорелігійних ідеологій.

Газетне «послання» містило й конкретні поради, як виправитися і надалі стати «правовірним» студентом і викладачем: «Персональних справ на мехматі могло і не бути, якби: чітко, системно, наступально працювали агітатори академгруп (чого гріха таїти, бували випадки, коли студенти окремих груп по цілому семестру не бачили в себе агітатора); комсомольське бюро факультету повсякчасно проявляло турботу про те, щоб кожен комсомолець був бійцем, активно працював у своїй організації (на жаль, факти говорять про інше: по суті неучасть у громадському житті — типове явище на факультеті); коли б і раніше комсомольці факультету були непримиренні до окремих демагогічних виступів незрілих молодиків (встає такий собі доморослий «демагог» на семінарі і, не підготувавшись до занять, починає плести нісенітницю, але чує навколо не гнівні вигуки осуду, а смішки, мовляв, як викладач викрутиться із цього скрутного становища...)»⁶¹.

Той факт, що через рік, за свідченнями випускників ХДУ, в університеті стався черговий прояв «антирадянщини» і відрахування групи студентів, засвідчує, що система наприкінці 1960-х — на початку 70-х рр. вже не формувала беззастережний страх серед студентства, яке, за канонічною моделлю, було покликано вдячно сприймати і засвоювати знання, вміння і навички і займати підпорядковане становище в університетській ієрархії.

Слід зауважити також, що обидві описані кампанії сталися на механіко-математичному факультеті, і це руйнує стереотипи про те, що студенти технічних спеціальностей є утилітарно або байдуже налаштовані до суспільних процесів.

Використання терміна «різномислення» дає ширший коридор для інтерпретацій не тільки лінії поведінки студентської молоді, а й в цілому феномену «радянської людини», дозволяючи уникати штампів КДБ про «анти-

⁵⁹ «Вони і ми»...

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

радянські прояви» щодо будь-яких критичних поглядів та умовиводів, водночас демонструючи утопічність уніфікованого суспільного простору в радянській Україні.

Здійснений точковий аналіз молодіжного інакомислення дозволяє екстраполювати на ці явища методологічні позиції Олексія Юрчака про непродуктивність бінарної моделі аналізу радянського суспільства другої половини ХХ ст., за якою поведінка людини може мати тільки два смисли — або підтримка системи, або спротив їй⁶². Такі інтерпретації хибують на спрощення, створюють ілюзію поділу суспільства на дві групи, тоді як «відтінки» поглядів, матриць світосприйняття, способів думання і вчинків громадян СРСР являють собою набагато яскравішу палітру.

Частина молоді широко вірила в комуністичні ідеали й цінності, відтворювала і пропагувала їх.

Інша частина прагнула розібратись у причинах невідповідностей між декларованим і фактичним станом речей в економіці, зовнішній і внутрішній політиці, соціальній і культурній сферах. Демократизація суспільного життя, критика культу особи Сталіна, реабілітація в'язнів ГУЛАГу викликали зростання інтересу молоді до політичних процесів.

Третя група на підставі цього аналізу пропонувала шляхи реформування, однак у рамках існуючої політичної системи.

Четверта група виходила з радикальними ідеями суверенізації, повалення існуючого ладу, допускала силовий, збройний шлях досягнення мети.

Усі групи, за винятком останньої, у публічній сфері та офіційному дискурсі одягали, як правило, маски байдужості або лояльності режиму.

Як зазначає О. Юрчак, «нормальна» радянська людина не є ні активістом, ані дисидентом. Вона бере участь у формуванні й відтворенні офіційного ідеологічного дискурсу, але робить це в основному на рівні форми висловлювань, одночасно наділяючи їх новими, несподіваними змістами. У результаті такого ставлення до висловлювань і ритуалів радянської системи «нормальна людина» створює нові простори вільної дії, які офіційний дискурс системи не в змозі описати і яких система не очікує, оскільки вони не збігаються з її дискурсом, але й не перебувають в опозиції до нього»⁶³. Ці простори вільної дії виявлялися у різних контекстах — університетських коридорах і кухнях, квартирах друзів і лабораторіях, парках і кочегарках.

Переважаюча більшість молоді доби пізнього соціалізму, яка висловлювала у той чи інший спосіб нонконформістські ідеї, не ідентифікувала себе з дисидентами, не пов'язувала себе з «антирадянщиною», тим паче не перебували у складі дисидентських організацій. Постійне виявлення і викриття

⁶² Юрчак А. *Это было навсегда, пока не кончилось: последнее советское поколение*. Москва, 2014. 664 с.

⁶³ Там же. С. 16.

груп, об'єднань та організацій здебільшого є вигаданим конструюванням дійсності з боку КДБ.

Ольга Рябченко, Тетяна Малиніна

§ 2. Студентські будівельні загони і (де)конструкція «радянського»

Студентські будівельні загони вважаються однією з ознак пізньої радянської епохи. Історія цього руху належить до переліку проблем так званого «живого минулого», який до сьогодні сприймається загалом крізь призму традиційного героїчного висвітлення подій. Після нетривалого періоду забуття і непопулярності цієї теми в історичній науці, у тому числі і в українській, посилюється інтерес до неї, особливо у зв'язку з ювілеями виникнення СБЗ, для святкування яких різні навчальні заклади брали свою власну точку відліку. Сьогодні неможливо з точністю визначити, скільки всього було сформовано студентських будівельних загонів чи бригад на початковому етапі, не існувало ще й самого поняття «рух студентських будівельних загонів». Намагання встановити витоки СБЗ викликало не лише дискусії в літературі, а й породило, на думку Є. Рачкова, деякі «міфи» цього руху⁶⁴. Проте з впевненістю можна говорити про те, що вже з 1956 р. перші загони студентів-добровольців стають важливою складовою некваліфікованої робочої сили, яка залучалася до освоєння цілих земель та всіх «гучних» радянських будівництв. Вони були сформовані на офіційне звернення ЦК ВЛКСМ. До 1962 р. відбувалося становлення СБЗ й напрацьовувалися головні засади нормативно-правового регулювання їхньої діяльності. Масовий рух в УРСР розпочинається з червня 1962 р., оскільки саме тоді добровільні починання отримали своє нормативне оформлення⁶⁵.

Продовжуючи тему проявів «ерозії радянського» в поведінці студентів України періоду 1960–1980-х рр., а також методів реагування на цю поведінку партійних та комсомольських органів, цікаво та важливо проаналізувати означені явища в СБЗ. Цей «вихід за межі радянського» розпочинався від мотивів участі в будівельних загонах і проявлявся в усіх сферах життєдіяльності, від побутової до економічної.

До кінця 60-х рр. ХХ ст. рух СБЗ набув чіткої градації і передбачав: 1) участь у так званих «далеких будовах» — масштабних ударних будовах країни; 2) працю студентів на «близьких будовах» (регіони України та окремі області Росії); 3) активну участь у внутрішньоінститутському будівництві;

⁶⁴ Rachkov Y. Mitologia trzeciego semestru pracy. Symbole i obrzędy studenckich brygad budowlanych w ZSRS od początku lat sześćdziesiątych do końca lat osiemdziesiątych. *Środowisko studenckie w krajach bloku sowieckiego 1945–1990*. Oddział (Wrocław). 2020. С. 479–480.

⁶⁵ Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962–1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 318 с.

4) обмін СБЗ із країнами Ради Економічної Взаємодопомоги. Загони, що працювали на «далеких» і «близьких будовах» ще називали «війзними». Розгалужена географія СБЗ свідчить про дефіцит робочої сили в усіх галузях народного господарства. Тисячі студентів щороку під час так званого літнього «трудового семестру» перетворювалися на бійців-будівельників, стали важливою рушійною силою в освоєнні цілинних земель, розробки нафтових родовищ Західного Сибіру, активними будівельниками БАМу, газопроводу «Уренгой-Центральний» тощо. Оскільки загони були задіяні на об'єктах різних міністерств, активно створювалися спеціалізовані загони небудівельного профілю.

Студенти працювали в незвичайних кліматичних умовах, ця праця була важкою, але, незважаючи на це, вони зводили школи, ферми, будинки та інші об'єкти. Що ж змушувало молодь їхати на роботу, замість того, щоб спокійно проводити літні канікули вдома чи, приміром, у туристичних мандрівках? Радянські дослідники в першу чергу намагалися показати патріотичний порив як результат комуністичного виховання в навчальних закладах. Тому акцентувалося на таких мотивах, як романтика, бажання бути корисними суспільству, почуття, формування колективізму, товарищескості та згуртованості, взаємодопомоги і взаємопідтримки, командного духу. Анкетування, проведене лабораторією соціологічних досліджень Чернівецького державного університету засвідчує, що в 1960-х рр. пріоритетними для студентів були: бажання відвідати нові місця, змінити обстановку — 33%; бажання бути корисними суспільству, побачити результати своєї праці — 19%; матеріальні чинники — 31%; романтичні — 15%; бажання освоїти нову професію — 7%; інші — стало звичкою, відсутність можливості організувати свій відпочинок влітку (по 5%), поради друзів (4%), намагання бути незалежними, оцінити свої можливості (по 3%)⁶⁶.

Результати цього соціологічного дослідження засвідчили, що для студентів була важливою можливістю гарного заробітку. Зазначимо, що у деяких анкетах взагалі були відсутні питання про матеріальні мотиви участі в СБЗ⁶⁷. Коли ж йшлося про гроші, акцентувалося на тому, що це був лише якийсь «елемент матеріальної зацікавленості»⁶⁸ і розцінювалося як «грамота», що

⁶⁶ Бахнян К. В. Романтика студенческих строк, социально-психологическое обоснование. *Студенческие отряды — эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания советской молодёжи*: материалы I респ. науч.-практ. конф. (23–24 апр. 1971, г. Кишинёв). Кишинёв, 1971. С. 166.

⁶⁷ *Студенческие строительные отряды: проблемы и перспективы*. Алма-Ата, 1971. С. 131–144.

⁶⁸ Смирнов В. В. Социально-экономическое значение деятельности студенческих строительных отрядов. *Студенческие отряды — эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания советской молодёжи: материалы I респ. науч.-практ. конф. (23–24 апр. 1971, г. Кишинёв)*. Кишинёв, 1971. С. 85.

підтверджує визнання заслуг молоді⁶⁹. Радянська пропаганда наголошувала на бажанні «працювати в ім'я побудови комунізму», та й під час перших цілинних поїздок були студенти, які, за свідченням Б. Зеленського, майбутні заробітки навіть не обговорювали⁷⁰. Будзагонівці 1960-х, а особливо 1970-х рр. уже говорили: «Щоб не казали, а зарплата — вона всьому голова. Усі тоді були жебраками в повному розумінні цього слова»⁷¹.

Заробітна плата залежала від результатів праці — за третій трудовий триместр можна було отримати пристойні гроші⁷². Форма оплати праці студентів зі встановленими надбавками та преміями в разі якісної роботи, коефіцієнтами при виконанні робіт у важких кліматичних умовах та пільгами давала змогу молоді заробити значні суми порівняно зі стипендією чи середньою заробітною платою кваліфікованих спеціалістів. Зазначимо, що на Цілині, як і на Півночі, за сезон можна було заробити на порядок більше, ніж на роботах в Україні, особливо з 1960-х рр., коли, по-перше, було звільнено від прибуткового податку зарплати студентських загонів. А по-друге, завдяки акордно-преміальній системі додавалось ще 40% від заробітку. «А ми ж працювали зранку до вечора і всі норми перекидали. І ось я пригадую 1964 р., коли заробив 1200 крб. чистими»⁷³.

Таким чином, прагнення до гарного заробітку в результаті належно виконаної роботи стало першим сигналом порушення догм комуністичного виховання. Враховуючи той факт, що учасниками будівельних загонів були, здебільшого, діти із малозабезпечених родин, можливість заробити для них стала пріоритетною. Участь у СБЗ була чудовою нагодою насамперед покращити матеріальне становище не лише своє, а й родини. Приміром, С. Бондаренко за рахунок грошей, зароблених в Тюмені, не лише придбала собі гарний одяг, а й допомогла батькам зробити в будинку парове опалення⁷⁴.

Крім романтики та матеріальної вигоди, велике значення тогочасна молодь надавала кар'єрному росту за комсомольською і партійною лініями. На цьому питанні дослідники раніше не акцентували увагу. Однак аналізуючи ідеологічний складник формування керівних кадрів на підприємствах, у комсомольських і партійних організаціях, можна стверджувати, що добровільна участь комсомольця в СБЗ, якісне виконання завдань КПРС щодо розбудови народного господарства були вагомими чинниками для

⁶⁹ Рябченко О. Студентські будівельні заgonи: до питання про витоки руху. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2018. Вип. 26–27. С. 46.

⁷⁰ Зеленський Б. К. Колоски в сиреневом тумане. *Наш сучасник: літ.-худож. альманах*. Вип. 8: На обрії майбуття. Харків, 2013. С. 55.

⁷¹ Інтерв'ю з П. Г. Краснящих від 25.10.2013 р., м. Харків / інтерв'юєр О. Л. Рябченко. *Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова*. Ф. Документи. 29 арк.

⁷² Теслер, Л. Й. *Автографи у бетоні*. Миколаїв, 2004. С. 268.

⁷³ Інтерв'ю з П. Г. Краснящих від 25.10.2013 р....

⁷⁴ Інтерв'ю з С. С. Бондаренко від 25.03.2012 р., м. Харків / інтерв'юєр О. Л. Рябченко. *Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова*. Ф. Документи. 9 арк.

подальшого кар'єрного росту молодій людині. Зазвичай, ніхто відверто й прямо не вказував саме на таку причину своєї участі в будзагонах, однак було зрозуміло, що особливе місце і становище належать комсомольським лідерам. Восени в комсомольських організаціях відбувалися перевибори й бюро та комітети ВЛКСМ очолювали ті, хто особливо відзначився в СБЗ⁷⁵. Можна припустити, що саме тому з 400 студентів, які пройшли анкетування у 1971 р., на питання щодо співвідношення моральної і матеріальної винагороди за роботу в СБЗ 48% надали перевагу пункту «отримати увагу й схвалення керівництва щодо роботи в загонах»⁷⁶.

Та сама думка фіксується і в щорічній звітності будівельних загонів. Безперечно, у СБЗ молодь здобувала організаторські та лідерські навички. Командири загонів мали певні завдання й обов'язки стосовно організації життя студентів, що спонукало до прийняття відповідальних рішень⁷⁷. Керівники підприємств неодноразово відзначали професіоналізм командирів загонів, їхні управлінські здібності. Пересічні бійці цих загонів після завершення навчання були більше підготовлені до виконання організаційних функцій, до прийняття самостійних рішень, були спроможними підтримувати здоровий морально-психологічний клімат у колективі. Джерела свідчать, що студенти самостійно вирішували, як і скільки їм необхідно працювати, щоб здати об'єкт вчасно, як раціонально розподіляти між собою обов'язки, як досягти високої якості будівництва. «Вони у мене вирішують усі питання капітального будівництва. За п'ять років побудували селище», — відзначав директор радгоспу «Майський» Карасуського району Л. Цимжаленко. «Радгоспні робітники не ставляться так до матеріалів, як студенти. А ці — господарі. Кожна дошка на рахунку. Без потреби не стануть псувати. ... Особливо хочеться відзначити високу дисципліну, організованість. Сорок осіб — а здається — будівельне управління»⁷⁸.

Результативність роботи, зацікавленість молоді у результатах своєї праці була, поряд із добровільністю, важливим маркером студентського будівельного руху. Кінцевий результат роботи багато в чому залежав від організаційних здібностей квартал'єрів, які відправлялися на місце майбутньої дислокації за десять днів до від'їзду базового загону⁷⁹. Вони повинні були забезпечити створення необхідних побутових умов, тобто облаштування

⁷⁵ ДАХО.Ф. П-14. Оп. 27. Спр. 62. Арк. 11.

⁷⁶ Мамолетов И. А. Из опыта работы партийной организации Новосибирского государственного университета по руководству студенческими строительными отрядами. *Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы...* С. 27

⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 271. Арк. 13.

⁷⁸ Цит. за: Рябченко О., Майстро В. Виховання лідерських навичок в умовах студентських будівельних загонів. *Сучасні аспекти виховання студентської молоді: Міжнародна наук.-практ. конф.* (Харків, 4–5 квітня 2013 р.). С. 221–223.

⁷⁹ ДАХО. Ф. П-14. Оп. 23. Спр. 88. Арк. 4.

табору, кухні, їдалень, спальних місць тощо⁸⁰. Вирішуючи специфічні й комплексні завдання щодо підготування загону до «трудового семестру», ця категорія студентів набувала організаторських та вольових якостей, які інтегрувалися в підприємливість. На цьому базується сучасний менеджмент⁸¹.

Як відзначала Н. Хоменко, на формування поведінки молоді безпосередньо впливала дихотомія, притаманна радянському періоду, — нав'язування реальності, сформованої ідеологічною пропагандою, та сприйняття реальності на підставі власного життєвого досвіду⁸².

Набуваючи організаторського досвіду й лідерських якостей в СБЗ, їхні керівники не завжди спрямовували його на реалізацію партійних розпоряджень. Уміло використовуючи недоліки соціалістичної економіки, зокрема недосконалість системи оплати праці, відсутність чіткого контролю за виконанням договору, і пільги, які мали СБЗ, вони організовували так звані «дикі загони». У сучасній літературі це явище не знайшло висвітлення. Відмінність між легальними й «дикими» студентськими будівельними загонами полягала в наступному. Легальними були ті, які дотримувалися двох принципових позицій. По-перше, загін повинен формуватися тільки зі студентів вузів та технікумів (або осіб, що навчаються в ПТУ). По-друге, договір мав укладатися тільки за дорученням комсомольських органів. Доручення мали право надавати тільки республіканські, крайові чи обласні штаби СБЗ, до того ж це мав бути комсомольський орган тієї місцевості, де розташовувалася організація, яка уклала договір із будзагоном. «Дикими» називалися ті загони, які видавали себе за студентські, але не мали доручення на підписання договору або склалися не зі студентів чи не тільки зі студентів і молоді, що навчалася. Головна мета створення таких загонів — заробіток й отримання певних пільг: оплата проїзду загону до місць дислокації й у зворотньому напрямі, з заробітної плати не утримувався подохідний податок, за студентами зберігалася стипендія, встановлювалися знижені норми. Такі загони займалися тільки зароблянням грошей, не проводили ніякої суспільно-політичної пропаганди та брали участь у різних махінаціях.

Спроби звернути увагу на проблему «диких» загонів робилися ще в 1969 році. Зокрема, на обласному зльоті харківських СБЗ (1969 р.) секретар парткому ХДУ ім. О. Горького І. Тарапов (згодом — ректор цього Університету) у своїй промові намагався висвітлити це «болюче» питання — існування «так названих диких загонів, сформованих поза комсомолом». Відзначимо, що І. Тарапову належить введення в обіг самого поняття «дикі загони». Проте,

⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1268. Арк. 6.

⁸¹ Малиніна Т. В. *Студентські будівельні загони Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. — 1991 р.): дис. ... наук. ступ. докт. філософії*. Харків, 2020. С. 80.

⁸² Хоменко Н. *Суспільно-політичні настрої молоді. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія*. Київ, 2015. С. 319.

як свідчить стенограма зльоту, Г. Ващенко — перший секретар Харківського обкому КПУ, йому відразу заперечив: «У нас немає таких загонів, можливо, вони є в університеті; розберіться з цим!»⁸³. Нам не відомо, чи взагалі робилася спроба розібратися з цим питанням, чи партком ХДУ «забув» про проблему для власного спокою. Замовчування ж проблеми тільки сприяло розповсюдженню таких загонів.

Про «дикі» загани, як і про методи боротьби з ними у архівних документах прямо більше не згадується. І зовсім не тому, що таких фактів не існувало, а, на нашу думку, тому, що це поняття просто не могло усталитися в радянській дійсності. Разом з тим у матеріалах ЦК ВЛКСМ «Про результати перевірки фінансово-господарської діяльності студентських загонів у 1979 році КРУ» знаходимо підтвердження розповсюдження такого роду загонів по всьому СРСР. Зокрема, інструктор Московського міського штабу СБЗ М. Волинчиков «організував» у Цілиноградській області роботу групи осіб під виглядом будівельного загону, яким незаконно було отримано більше 4000 крб. у вигляді пілг, що встановлені для студентів. За надану допомогу в оформленні документів М. Волинчиков намагався отримати гроші від «загону»⁸⁴. Також використовуючи своє службове становище протягом двох років, заступник командира Оренбурзького обласного студентського загону Ю. Москвін обманним шляхом оформлював як студентський загін групу осіб на чолі зі своїм братом, випускником МДУ. Тільки у 1979 році цими особами у вигляді незаконно отриманих від держави пілг було вкрадено 5624 карбованців. Крім того, керівники цього загону намагалися присвоїти значну кількість цих коштів. На вимогу працівників Центрального штабу СБЗ кошти були повернуті, винні понесли покарання⁸⁵.

Аналогічні описаним факти ставали відомими також в результаті нещасних випадків, які траплялися в загонах і які замовчати не було можливості. Так, 13 липня 1975 р. при переході залізниці в недозволеному місці неорганізованою групою студентів був збитий потягом і помер студент Донецького політехнічного інституту Бондаренко. В результаті розслідування було виявлено, що ця група студентів заключила договір і працювала як студентський будівельний загін, але договір не був затверджений обласним штабом СБЗ⁸⁶.

Республіканський штаб СБЗ України у «Звіті про використання бюджету за 1987 рік» унікав формулювання «дикі» загани, проте зазначав, що були «зараховані сторонні особи в загани Закарпатської, Сумської, Харківської,

⁸³ ДАХО. Ф. П-14. Оп. 7. Спр. 165. Арк. 6.

⁸⁴ Там само. Оп. 19, Спр. 84. Арк. 4.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1451. Арк. 189.

Хмельницької областей, що призвело до незаконної виплати у вигляді пільг на суму 5 959 крб.»⁸⁷.

Однією із важливих ознак «радянської людини» була жертівність, готовність допомогти ближньому. Партійне керівництво швидко знайшло застосування студентським заробіткам, запровадивши практику перерахування частини зароблених під час «трудового семестру» грошей на різноманітні благочинні справи. Зокрема, проводилися так звані «Дні ударної праці», «суботники» чи «недільники». Ці та інші добровільні починання студентів (але за наказом зверху) переміщувалися в площину примусових форм праці, формалізму, зайвої обов'язкової звітності, яка регламентувалася численними рекомендаціями та постановами штабів різного рівня. На початку 1970-х рр. 27,2% студентів, опитаних у соціологічних дослідженнях, указували на недоліки в оплаті праці, які позбавляли всіх зароблених коштів⁸⁸. У часи економічної кризи періоду «застою», щоб уникнути використання державних коштів на оплату праці студентів, потужна ідеологічна машина запровадила так звані ініціативи знизу щодо створення загонів безоплатної праці. «Дні ударної праці» та й сама «ініціатива» студентів перебувала під жорстким контролем і свідчила не про пориви совісті і бажання молоді, а про планові показники, обов'язкові до виконання. Суми відрахувань від зарплат студентів були значними. Так, за період з 1978 до 1983 р. загони безкорисливої праці лише одного КПІ перерахували у радянський фонд миру більше 190 тис. руб., а у цілому по Україні за трудовий семестр 1983 р. тільки у цей фонд було перераховано близько 150 тисяч руб.⁸⁹ Непрозорість використання коштів, неможливість відслідкувати їх рух, викликала справедливе зауваження бійців щодо запровадження аналізу їх використання⁹⁰. Усі описані явища сприяли розповсюдженню неформальних економічних взаємин та корупції у радянському суспільстві в цілому.

Саме в цей час контролюючі органи все частіше фіксують і в легальних студентських будівельних загонах велику кількість приписок, завищення показників звітності, факти хабарництва, пряме розкрадання коштів і навіть матеріалів для перепродажі їх місцевому населенню. Приміром, у звіті республіканського штабу СБЗ України за 1976 р. зазначено, що у Вінницькій області мали місце факти порушення фінансової дисципліни, зловживання службовим становищем командира обласного загону В. Осадчого і начальника штабу К. Шелманова, які приховали і намагалися привласнити велику

⁸⁷ Там само. Спр. 4041. Арк. 3–4.

⁸⁸ Кирке С. И., Хрищев Е. И. Ленинские принципы оплаты труда и их применение в студенческих строительных отрядах. *Студенческие отряды — эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания студенческой молодёжи*: материалы I респ. науч.-практ. конф. Кишинёв, 1971. С. 75–76.

⁸⁹ Підставляючи руки планеті. *Студентський гарт*. 1984. 26 лютого. С. 4.

⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 3405. Арк. 19.

суму грошей⁹¹. Харківське бюро обкому комсомолу 7 березня 1979 р. висло на своє засідання окреме питання «Про факти приписок та «кокозамилування»⁹², де наводилися факти порушення фінансової дисципліни в лінійних загонах Харківського обласного штабу. Так, у Дворічанському районі під час виконання робіт було змінено конструкцію і зменшено протяжність водогону та теплових мереж. У Чугуївському районі було «замінено конструкцію суцільного цегляного мурування свинарника з глиняної цегли на колодцеве мурування із заміною зовнішньої облицювальної верстки на силікатну цеглу» тощо⁹³. У 1982 р. була проведена перевірка фактичних обсягів будівельно-монтажних робіт, які виконували СБЗ. Були встановлені факти викривлення державної звітності й наявність приписок до загальних обсягів робіт, сума яких тільки по Південній залізниці становила 604 тис. руб.⁹⁴

Значне занепокоєння партійних і комсомольських організацій викликали вимоги студентів щодо оплати своєї праці. Зокрема, у 1987 р. газета Харківського політехнічного інституту повідомляла, що «цього літа [...] бійці загону «Дружба», не погодившись з оплатою своєї праці, зруйнували побудовану ними будівлю, розорили свій табір»⁹⁵.

Традиційно пояснювалися такі явища зниженням виховної ролі трудового семестру, формалізмом в організації соцзмагання і громадсько-політичної роботи, в результаті чого в загонах «панувала атмосфера рвацтва, безпринципності, приховування різних порушень»⁹⁶.

Джерела свідчать, що такі порушення були непоодинокими і прослідковувалися у всесоюзному масштабі. Зокрема, матеріали контрольно-ревізійної комісії 1980 р. свідчать про те, що в СБЗ окремих навчальних закладів грубо порушувався порядок нарахування й отримання заробітної плати. У гонитві за високими заробітками деякі керівники загонів навмисне завищували розміри окладів і тривалість оплачуваного періоду роботи, деколи йшли на пряме розкрадання коштів. Такі випадки фіксувалися по всьому СРСР у загонах Московського авіаційно-технологічного, Узбецького педагогічного інституту російської мови та літератури, Слов'янського педагогічного інституту тощо⁹⁷.

Крім економічних зловживань, в період «застою» все частіше у звітах фіксувалися масові порушення встановлених статутних правил поведінки бійців СБЗ. Статут вимагав бути наочним прикладом зразкового радянського

⁹¹ Там само. Спр. 1642. Арк. 6.

⁹² ДАХО. Ф. П-14. Оп. 17. Спр. 11. Арк. 15.

⁹³ Там само. Оп. 19. Спр. 84. Арк. 3–7.

⁹⁴ Там само. Оп. 25. Спр. 59. Арк. 107.

⁹⁵ Против негативних явлений. *Ленинские кадры*. 1987. 3 січня.

⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1642. Арк. 6.

⁹⁷ Там само. Оп. 19. Спр. 84. Арк. 7.

студента — охайним, тверезим, дисциплінованим, готовим завжди прийти на допомогу, жертвовним тощо. На формування таких рис були спрямовані численні вишколи майбутніх учасників будзагонів. У 1960-ті рр. — на початку 1970-х рр. траплялися поодинокі порушення дисципліни, перш за все пов'язані з невиконанням заборони купання у водоймах та «сухого закону». З другої половини 1970-х рр. йдеться вже про масові інциденти в загонах, між студентами та місцевою молоддю, які часто мали трагічні наслідки. Так, у 1976 р. такий конфлікт стався між групою студентів Кам'янець-Подільського індустріального технікуму з місцевою молоддю, що призвів до смертельного травмування мешканця села Копистин Хмельницького району Л. Совкова. Тоді ж у Вінницькій, Ворошиловградській, Кримській, Київській та Харківській областях під час купання втопилися п'ять студентів і учнів⁹⁸.

У 1986 р. у республіканському загоні було зафіксовано 300 випадків порушення трудової дисципліни, статуту СБЗ, 35 випадків порушення «сухого закону», зокрема у звіті відзначалося, що дванадцять студентів із загонів «Посмішка» та «Кельня» Полтавського кооперативного інституту гуляли на весіллі, розпивали спиртне, в результаті один із них загинув⁹⁹. Невідповідна очікуваній дисципліна відзначалася у загонах «Латвія-86» Латвійської РСР, «Дружба-86» Азербайджанської РСР. У день від'їзду колективно був порушений «сухий закон» у СБЗ «Прометей» Івано-Франківського інституту нафти і газу, що працював в колгоспі Павлово Кустанайської обл.¹⁰⁰

Студенти, які порушували статутні норми, у разі їх виявлення, не могли unikнути покарання. Загони, у яких фіксувалися значні відхилення від норми, розформували, учасників пиятик і бійок виключали із комсомолу чи партії, рідше — відраховували із інститутів. Зокрема, шість учасників вищеописаної пиятики у СБЗ «Прометей» було виключено із ВЛКСМ, командира загону М. Власика — із КППС. Карали й секретарів комітетів комсомолу інститутів та представників штабів СБЗ. Важливим вважалося й моральне засудження. Усі студенти знаходилися під постійним прицілом ідеологічного впливу, тож колективний осуд на зборах, де за допомогою тиску офіційного дискурсу нав'язувалося відчуття провини і сорому за свої вчинки, залишався важливим у соціалістичній дійсності. За допомогою тиску колективу, висловлюючись словами О. Хархордіна, було краще орієнтувати поведінку індивідів на інтереси суспільства загалом¹⁰¹.

⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1642. Арк. 6.

⁹⁹ Там само. Спр. 3837. Арк. 3.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Kharkhordin O. *The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices*. Berkeley: University of California Press, 1999. P. 279–280.

Таким чином, в світі СБЗ поступово склалися ті поняття та форми діяльності, які не вміщалися у межі вузько визначених колективних інтересів соціалістичного суспільства. Вони стали підґрунтям системної ідеологічної та економічної кризи студентського будівельного руху наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр.

«Привідкриття» кордонів у період хрущовської відлиги створило багато проблем, оскільки режим побоювався «шкідливого впливу» на своїх громадян з боку іноземців, котрі жили у вільному світі¹⁰². Ці побоювання були небезпідставними, оскільки як з боку радянських органів, так і представників закордонних організацій, фіксувалися випадки «особистих неділових зв'язків». Зокрема, представники Посольства ПНР у Москві, які відвідували різні академічні центри в СРСР, отримували інформацію не лише про «аморальну» поведінку польських студентів, які навчалися в радянських вузах, а й про контрабанду або незаконну торгівлю (спекуляцію)¹⁰³. Відзначалося, що найбільш інтенсивною ця діяльність була в Одесі. Причому якщо в Одесу студенти везли для продажу, в основному, одяг, взуття, косметику, то у Польщу — золоті обручки, золоті годинники, радіо («Мінськ» і «Кама») і навіть мотоцикли та холодильники¹⁰⁴. Документи говорять про те, що такі практики були більш широко розповсюджені після 1956 р., але, на думку В. Марчиняка, зазначені методи поповнення студентського бюджету були популярні і раніше¹⁰⁵. І хоч проблема порушувалася неодноразово на зборах партійних організацій, чіткої волі її вирішити все ж не спостерігалось.

Радянських чиновників, крім питання контрабанди, хвилювало також те, що «окремі громадяни легко піддаються на провокаційні розмови з іноземцями»¹⁰⁶. Контакти радянських студентів з іноземними завжди перебували в полі зору відповідних органів, засуджувалося «поклоніння» перед всім закордонним, захоплення іноземною модою, обговорення та «нездорові висловлювання» про радянську дійсність. У 1960-ті рр. особливе занепокоєння партійних і комсомольських органів викликав той факт, що серед студентів-іноземців, які навчалися в навчальних закладах УРСР, відзна-

¹⁰² Сіромський Р. Під пильним оком КДБ: іноземні туристи у Львові в 1960–1970-х роках. *Україна модерна*. 05.11.2019. URL: <https://uamoderna.com/md/siromsky-under-kgb-control>

¹⁰³ Marciniak W. Obraz polskich studentów w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku w świetle materiałów Ambasady RP/PRL w Moskwie. *Środowisko studenckie w krajach bloku sowieckiego 1945–1990*. С. 538.

¹⁰⁴ Ibidem, s. 539.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Доповідна записка відділу адміністративних органів до ЦК КПУ про заходи боротьби із спробами радянських громадян установити контакти з іноземцями, 13 квітня 1960 р. *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*. Документи і матеріали. Київ, 2017. С. 37–38.

чалоя «недружелюбне» ставлення до Радянського Союзу¹⁰⁷. Певною мірою таке ставлення пояснювалося розчаруванням іноземців радянською реальністю, яка виявлялася далекою від тієї, на яку вони сподівалися. Вони висловлювали невдоволення своїм становищем, скаржилися на відсутність товарів у магазинах, на те, що немає де розважитися тощо. Особливо важко сприймали невідповідності учасники молодіжного соціалістичного руху. Зокрема, активістів Польської спілки молоді охоплювала апатія, пасивність, знеохочення, що кваліфікувалося як «психічний розлад, спричинений нерозумінням певного питання радянського життя»¹⁰⁸.

Особливо невдоволення зростало в період літніх канікул, оскільки значна частина іноземців залишалася в СРСР. Приміром, у 1966 р. із 1112 іноземних студентів Харкова за кордон додому чи на відпочинок протягом липня поїхали лише 118 осіб, а у серпні — 192. Для організації літнього відпочинку решти обласні, міські комітети ЛКСМУ, деканати по роботі з іноземними студентами та комітети комсомолу учбових закладів повинні були мати детальні плани. Відповідно до них, іноземців відправляли в спортивно-оздоровчі табори та на бази відпочинку. Зазначимо, що деякі студенти відмовлялися їхати на оздоровлення і у грубій формі вимагали від співробітників деканатів влаштувати їх на роботу, мотивуючи це тим, що у них немає грошей на прожиття¹⁰⁹. Як правило, це була молодь із країн Африки, Латинської Америки та Азії.

Матеріальна складова була однією із можливих причин, що спонукала іноземних студентів записуватися у СБЗ. Ні для кого не були секретом значні суми, які заробляли студенти вузів СРСР, особливо на будовах Півночі та Цілини. Відомо, що вперше іноземці з'явилися у СБЗ у 1962 р. Це були студенти КПІ, які з власної ініціативи подали заяви з проханням захувати їх до будівельних загонів¹¹⁰.

Будівельні загопи, до складу яких входили іноземні студенти, отримали назву інтернаціональних. У радянській і сучасній історіографії прийнято виділяти три типи інтернаціональних СБЗ, що склалися в процесі розвитку цього руху: 1. Загопи, до яких входили студенти-іноземці, які навчалися у радянських вищих навчальних закладах; 2. Сформовані з радянських студентів, яких направляли в країни Організації Варшавського договору відповідно до договорів про обмін (переважно в НДР, Польщу, Угорщину, Чехословаччину); 3. Загопи, в яких працювали студенти із вузів соціалістичних країн, що приїхали за обміном.

¹⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 148. Арк. 7–10.

¹⁰⁸ Marciniak W. *Obraz polskich studentów...* С. 542.

¹⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 148. Арк. 7–10.

¹¹⁰ Марченко Л. А., Стоян А. Н. *Семестры гражданской зрелости. Коммунистическое воспитание молодежи в студенческих отрядах*. Киев, 1988. С. 46; Чайка Б. Звитяжні семестри. *Студентський Гарт*. 1979. 27 лютого.

Проблема перебування студентів в інтернаціональних загонах не нова, їй приділялася увага в радянській історіографії, оскільки для риторики радянських функціонерів важливим було поняття «соціалістичний інтернаціоналізм». Ним почали означати ідеологію співробітництва країн, що стали на шлях соціалістичних перетворень і ефективної реалізації «переваг соціалізму»¹¹¹. Тому маємо як пропагандистські матеріали¹¹², так і наукові публікації¹¹³. Засилля пропагандистської літератури призвело до численних неточностей стосовно часу появи і кількісного складу студентів-іноземців в загонах, на що, зокрема, свого часу звернули увагу Л. Марченко і А. Стоян¹¹⁴.

Ці питання, а також причини виникнення обмінних загонів, проблеми міжнародної комунікації студентів, які впливали на формування у радянської молоді інших уявлень про «закордон», особливості організації праці студентів та ставлення до неї, аналізуються на основі широкого кола різноманітних джерел.

До початку 1970-х рр. у будівельних загонах перебувала незначна кількість іноземних студентів, які навчалися у радянських вищих навчальних закладах. Тому після їхніх перших поодиноких заяв про зарахування у склад СБЗ, розпочинається пропаганда цього руху партійними і комсомольськими організаціями, деканатами по роботі з іноземними студентами, клубами інтернаціональної дружби. Зазначимо, що в інтерв'ю опитані керівники СБЗ відзначали, що іноземних студентів вони зобов'язані були брати за розпорядженням ЦК ВСЛКСМ з 1964 р.¹¹⁵

У 1965 р. у складі ударного цілинного СБЗ вузів міст України, Молдавії і Кустанайської області на будівництві цілинних радгоспів Кустанайської області працювало 78 студентів-іноземців із 13 країн Європи, Азії, Африки і Латинської Америки¹¹⁶. З 1968 р. їх почали включати до складу загонів, які працювали на місцевому будівництві. Загальна кількість іноземних студентів, які працювали у складі СБЗ за період з 1966–1970 рр., вказана у звіті з політико-виховної роботи в інтернаціональних СБЗ України¹¹⁷.

¹¹¹ Нагорна Л. П. Інтернаціоналізм. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Т. 3. Е–Й. Київ, 2005. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Internacionalizm>

¹¹² *Студенческие строительные отряды — важная форма интернационального воспитания.* Москва, 1975.

¹¹³ Артемьев Е. Ф. *Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов.* Москва, 1983; Марченко Л. А., Стоян А. Н. *Семестры гражданской зрелости...*

¹¹⁴ *Студенческие строительные отряды — важная форма...* С. 4; Марченко Л. А., Стоян А. Н. *Семестры гражданской зрелости...* С. 46.

¹¹⁵ Інтерв'ю з П. Г. Краснящих від 25.10.2013 р...

¹¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 51. Арк. 13.

¹¹⁷ Там само. Спр. 714. Арк. 40.

Таблиця 1.

Чисельність студентів-іноземців у складі СБЗ.

	1966 р.	1967 р.	1968 р.	1969 р.	1970 р.	всього
Кустанайська область	528	128	180	140	82	1058
Місцеве будівництво	–	–	316	460	537	1313
Всього	528	128	496	600	619	2371

Також у цьому звіті було вперше акцентовано на тому, що у вищих навчальних закладах погано ведеться агітація іноземних студентів щодо СБЗ. Так, у двадцяти вузах Києва в 1970 р. їх навчалось більше трьох тисяч, а в складі СБЗ працювало лише 77, що складало 2,5% від загальної кількості. Аналогічна картина спостерігалася в вузах Харкова, Донецька, Сімферополя, Одеси, а Українська сільськогосподарська академія взагалі не направила в загони жодного іноземного студента, незважаючи на те, що там навчалось 186 чоловік з 42 країн світу¹¹⁸.

Зауважимо, що не всіх бажаючих брали у будзагони за станом здоров'я. Приміром, на початку червня 1971 р. Харківський обласний штаб мав списки 178 іноземних студентів, які бажали працювати в СБЗ. Із них у третьому трудовому семестрі взяли участь лише 89 осіб із 15 країн світу (ДРВ, Уганда, Сирія, Конго, Ірак, Ізраїль, НДР та ін.). Велика група, особливо із ДРВ, не була допущена до роботи після проходження медичного огляду. А 20 студентів із НДР згодом повністю відмовилися виїхати на об'єкт, мотивуючи необхідністю поїздки на батьківщину¹¹⁹.

Для агітації іноземних студентів до СБЗ у 1970-ті рр. почали призначати спеціальних інструкторів. Залучення іноземних студентів до будзагонівського руху, участь їх у суспільно-корисній праці вважалися найважливішою ділянкою роботи комітету комсомолу, комсомольських бюро факультетів¹²⁰. Обов'язковими також стали звіти про залучення іноземних студентів до будівельних загонів, що зайвий раз свідчить про ту вагу, яку надавали цій роботі партійні органи. Із них видно, що для роз'яснення цілей та завдань СБЗ запрошувалися представники іноземних земляцтв, які, у свою чергу, проводили аналогічні бесіди зі студентами своїх країн¹²¹. Під час формування інтерзагонів Тюменського обласного СБЗ, що відбувалося на базі чотирнадцяти вузів Києва, Харкова, Одеси, Донецька і Львова, в фойє інститутів і гуртожитків були вивішені яскраво оформлені оголошення про прийом іноземних студентів у СБЗ. Проводились бесіди з новачками, були

¹¹⁸ Там само. Арк. 101.

¹¹⁹ Там само. Спр. 901. Арк. 25–29.

¹²⁰ Мосенцев В. Інтерзагони літа–1987. *Харківський університет*. 1986. 23 грудня. (№ 3206–3207).

¹²¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 901. Арк. 25.

оформлені фотомонтажі, що розповідали про діяльність інтерзагонів у минулі роки. Студенти КПЦА І. Костов і Р. Лінднер із загону «Кібер» виступили з доповідями про свої країни («Болгарія сьогодні». «Моя батьківщина — НДР») перед однокурсниками та учнями школи № 128 Києва. Стенд про боротьбу республіки Бангладеш оформили Кхурдшид Алам Кхан і Мохамед Абдул Маніан. У результаті агітації до цього загону записалося 13 студентів-іноземців¹²².

Непогані результати дали агітаційні заходи в Харківському інституті інженерів залізничного транспорту, де бажання працювати в Тюменському обласному СБЗ виявили десять іноземних студентів та Одеському державному університеті (8 іноземців). Всього до складу інтерзагонів Тюменського обласного СБЗ входило 58 іноземців із 16 країн: найбільше із НДР — 24 студента¹²³.

Таким чином, робота серед іноземних студентів у вищих навчальних закладах набувала переважно агітаційної форми. Їх потрібно було навчити «вірно» коментувати у розмовах різні явища радянського життя та країн так званої «народної демократії», представниками яких вони були. За допомогою вищеописаних заходів іноземні студенти, як і радянські, включалися, за висловом О. Юрчака, у «відтворення ритуалізованих актів і висловлювань»¹²⁴.

У повсякденній практиці траплялися випадки, коли іноземних студентів однокурсники намагалися переконати не їхати в СБЗ. Для радянських функціонерів такі випадки вважалася неприпустимими, тож наголошувалося, що «нерозуміння радянськими студентами необхідності участі іноземців у третьому трудовому семестрі» — це недолік у роботі партійних органів. Як приклад, наводилися слова Нізами Вальверде Хосе Брауліо: «Коли я сказав хлопцям, що хочу поїхати в Сибір, усі дуже здивувалися і відмовляли: «Їдь краще, Хосе, додому. Ми-то зможемо після Сибіру побувати дома, а ти — ні. Та й нічого цікавого там тебе не очікує, крім жарких буднів»¹²⁵. Ця ситуація відбиває ставлення до роботи у будівельних загонах молоді, яка навчалася в українських вищих навчальних закладах. Незважаючи на великий конкурс до СБЗ, особливо у перші роки їх існування, завжди була та частина студентів (перш за все забезпечена матеріально), яка не брала участі в будівельному русі¹²⁶. З іншого боку, такі випадки були свідченням амбівалентності поглядів радянської молоді, яка у своєму повсякденному житті порушувала чи просто ігнорувала правила, встановлені державою.

¹²² Там само. Спр. 1271. Арк. 5.

¹²³ Там само. Арк. 6.

¹²⁴ Yurchak A. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton, 2005. P. 76–77.

¹²⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 901. Арк. 14.

¹²⁶ Рябченко О. Студентські будівельні загони... С. 46.

У 1960-ті рр. було налагоджено обмін групами студентів між українськими та зарубіжними вищими навчальними закладами з низки соціалістичних країн — членів Ради економічної взаємодопомоги. Попри розбіжності в історіографії стосовно точної дати започаткування такого роду обміну зазначимо, що у архівних документах вказується 1965 р. Саме цього року студенти ХПІ «проклали першу міжнародну трудову трасу — загін із 24 осіб добре попрацював на будівництві заводу синтетичного каучуку у Чехословацькій соціалістичній республіці, а загін чехословацьких студентів успішно працював у складі нашого цілинного загону»¹²⁷. Ідея взаємного обміну студентськими загонами тоді ж була схвалена ЦК ВЛКСМ, і наступного — 1966 р. була прийнята Постанова ЦК ВЛКСМ «Про обмін студентами між вузами СРСР і низкою соціалістичних країн»¹²⁸. Аналогічні постанови з цього часу приймалися щороку, ними і керувалися при налагодженні зв'язків і укладенні договорів про обмін загонами із вузами-партнерами. З цього часу обмін студентами саме для участі у СБЗ став масовим і плановим, він був організований з ЧССР, УНР, НДР та ПНР. У 1967 р. у обміні брали участь студенти із 22 українських вишів¹²⁹. У свою чергу студенти із перелічених країн були закріплені за учбовими закладами УРСР у складі СБЗ. Найбільша кількість таких загонів формувалася у вишах Харкова (10), решта — у Львові, Одесі і Києві¹³⁰. Згодом до обміну долучилася НРБ, були також спроби налагодити зв'язки й з іншими країнами, зокрема з СФРЮ. Так, у 1972 р. комісар Харківського обласного СБЗ С. Ібрагімов підкреслив, що «особливого значення заслуговує робота з Югославською делегацією із Сербії»¹³¹. Проте ці спроби не привели до сталого обміну. Найактивнішим протягом усього періоду був обмін саме з студентами із ЧССР, УНР, НДР, ПНР та НРБ.

Динаміка чисельності студентів-іноземців у СБЗ свідчить про постійне зростання їхньої кількості як серед тих, хто навчався у вузах УРСР, так і тих, хто приїжджав у складі обмінних груп. Попри розходження у звітності, зазначимо, що у 1975 р. по республіці було сформовано 176 інтерзагонів, усього у них було 6509 студентів, з них радянських — 5596, іноземців — 946 (у тому числі ті, що були включені до Всесоюзного інтерзагону на будівництві БАМу)¹³². В обміні цього року брало участь 2397 студентів, з них іноземців — 1089, радянських — 1308. Найчисельнішими були київські групи (697 студентів: 312 радянських і 385 іноземних) та харківські (475 сту-

¹²⁷ ДАХО. Ф. П-14. Оп. 7. Спр. 14. Арк. 7; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 51. Арк. 13.

¹²⁸ Марченко Л. А., Стоян А. Н. *Семестры гражданской зрелости...* С. 45.

¹²⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 258. Арк. 5–8.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ ДАХО. Ф. П-14. Оп. 10. Спр. 25. Арк. 34.

¹³² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1451. Арк. 132.

дентів: 321 і 154 відповідно)¹³³. Аналогічна картина спостерігається і в наступні роки¹³⁴.

У 1985 р., як свідчить звіт українського республіканського студентського загону, у складі будзагонів республіки вже працювало 2209 студентів-іноземців із 70 країн (на 228 більше, ніж у 1984 р.), а також 922 студенти із соціалістичних країн, які прибули у складі обмінних груп¹³⁵. У 1980-ті рр. спостерігається постійне зменшення кількості студентів, які прибували в УРСР за обміном. Так, у 1986 р., із вузів України виїхали 1029 осіб у складі 67 обмінних груп, а прибуло за обміном 750 іноземних студентів (на 14 груп менше)¹³⁶.

Зокрема, до КПІ за обміном не приїхали студенти із Словацької вищої технічної школи в Братиславі та педагогічного факультету з Нітри; в Українську сільськогосподарську академію — з Університету аграрних наук (Дебрецен, УНР), у Київський державний інститут фізкультури не прибули 15 студентів із Інституту фізкультури в Софії (НРБ) і 15 студентів із Братиславського університету, в Київський технічний інститут легкої промисловості — десять студентів із Технологічного інституту легкої промисловості (Будапешт, УНР); Київський технічний інститут харчової промисловості не дочекався групи із Пловдіва і Братислави (15 і 19 студентів відповідно); КІНГ — десять студентів із Братислави тощо¹³⁷.

Перед обміном, як правило, велося листування між вузами, а потім представники комітетів комсомолу відряджалися для підписання договорів про обмін. Приміром, секретар комітету комсомолу Одеського технологічного інституту імені М. Ломоносова був направлений з 4 по 11 квітня 1966 р. у Братиславу для укладення договору про обмін СБЗ з факультетом природничих наук Університету¹³⁸. А про обмін між ЛДМІ і Оломоуцьким університетом представники комітету комсомолу ЛДМІ домовилися під час їх перебування в Оломоуці весною 1967 р.¹³⁹

Укладання типових договорів відбувалося переважно без представників від штабів СБЗ і у більшості випадків закінчувалося в травні, тому досить часто керівники загонів не встигали вирішити усі організаційні питання з відповідними господарськими та партійними органами, зокрема доводилося нашвидкуруч підбирати об'єкти для майбутньої роботи. Так, Одеський міський підготовчий цілинний штаб повідомили про участь 85 студентів

¹³³ Там само. Арк. 124–131.

¹³⁴ Там само. Спр. 1642. Арк. 4; Спр. 2004. Арк. 7.

¹³⁵ Там само. Спр. 3631.

¹³⁶ Там само. Спр. 3837. 105 арк.

¹³⁷ Там само. Арк. 98–100.

¹³⁸ Там само. Спр. 150. Арк. 22, 25.

¹³⁹ Там само. Спр. 258. Арк. 70–71.

обмінних груп за три дні до від'їзду на Цілину-66¹⁴⁰. А у звіті за 1970 р. йдеться про те, що «для загону ХДУ, який повинен працювати з групою студентів із НДР, об'єкт був виділений тільки у травні, а Львівський обком комсомолу взагалі визначив місце дислокації обмінних загонів перед початком робіт, відправивши їх у Молдавську РСР»¹⁴¹.

Крім того, підписання договорів без представників штабів СБЗ призвело до дезінформації іноземних студентів про умови роботи і життя в загонах, заробітну плату¹⁴². Можливо, така інформація спеціально замовчувалася, щоб не відлякувати іноземців непривабливими для них умовами. Комітет комсомолу ХДУ, приміром, у 1970 р. у договорі дописав неіснуючий пункт «забезпечити зарплату обмінній групі в розмірі 120–150 крб.»¹⁴³. Через такі випадки керівники СБЗ вимагали, щоб для укладення договорів направляли людей, знайомих із специфікою роботи у будівельних загонах і в умовах цілини. Іншою їхньою умовою було обов'язкове знайомство іноземних студентів із Статутом СБЗ, незнання основних положень якого призвело до численних непорозумінь. Так, керівник чехословацької обмінної групи з Карлового університету і Чехословацького вищого технічного училища в складі СБЗ «Інтернаціонал» (1966 р.) Пецівал Станіслав Статуту загону не прийняв, пояснюючи це тим, що про це не йшлося у договорі¹⁴⁴. В результаті він спокійно ставився до порушень: «Було самовільне залишення роботи Юрієм Сулдовським, Карел Гратул намагався відпустити бороду. Цих студентів викликали на розширене засідання штабу загону, де Пецівал заявляв, що вони не прийняли наш Статут. Тому з ними доводилось попрацювати»¹⁴⁵.

Як правило, іноземні студенти їхали не для того, щоб демонструвати ударну працю, привабливою була сама можливість подивитися на життя людей з середини. Як згадував доктор історичних наук, професор, директор Східного Інституту Університету імені Адама Міцкевича в Познані Кшиштоф Петкевіч, оголошення Союзу Соціалістичної Молоді про можливість поїздки в СРСР на роботу й подорожі цією країною за зароблені гроші висіли в коридорах Університету і усіх охочих записували у список¹⁴⁶. Тобто, ніяких конкурсних відборів не було, ніяких занять з ними не проводили, не знайомили з умовами життя і традиціями місцевого населення, тому й не дивно, що керівництво обласних штабів СБЗ УРСР було незадоволене їхнім

¹⁴⁰ Там само. Спр. 150. Арк. 45.

¹⁴¹ Там само. Спр. 714. Арк. 98.

¹⁴² Там само. Спр. 150. Арк. 45; Спр. 377. Арк. 131.

¹⁴³ Там само. Спр. 714. Арк. 98.

¹⁴⁴ Там само. Спр. 150. Арк. 35.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Петкевіч К. Мої зустрічі з Харковом. *Каразінський Університет у Харкові — Університет ім. Адама Міцкевича в Познані: 50 років співпраці (1967–2017)*. Харків–Познань, 2019. С. 252.

складом. Молодь з Німеччини, зокрема, навіть не уявляла, чим буде займатися і сприйняла обмін як подорож з розвагами. Інші, судячи з висловлювань, їхали в Радянський Союз лише заради знайомства¹⁴⁷. Студенти не завжди виконували Статут, коли навіть були з ним ознайомлені дорогою до об'єктів. Вони висловлювалися проти «сухого закону», заборони гри в карти, носіння борід. Тому «під час слідування на цілину Ульріх Лемман, Вольфанг Ламге, Хельмут Ведлео влаштували в ешелоні п'ятику. Протягом усього періоду перебування в будівельних загонах вони грали в карти, незважаючи на неодноразові попередження з боку командира і комісара загону»¹⁴⁸.

Через такі випадки у звітах неодноразово наголошувалося, що загоны для обміну «потрібно формувати із кращих студентів. Знайомити їх з економікою і культурою країни, детально знайомити з внутрішнім становищем країни»¹⁴⁹.

На відміну від складу іноземних груп, до формування радянських груп підходили з особливою увагою. Командирами і комісарами СБЗ повинні були призначатися лише комуністи і комсомольці з досвідом роботи. Для них організовувалися лекції і семінари, де детально розглядалися питання організації роботи, взаємин, культурного життя іноземних студентів, а також форми й методи ідеологічної роботи з іноземними студентами, виховання у них комуністичного світогляду, роздавалися приблизні плани роботи. Приміром, у квітні-травні 1974 р. таку спеціальну 16-годинну підготовку на базі КІБІ пройшли командири і комісари інтерзагонів із восьми вузів Києва (КДУ, КПІ, КІНГ, КІБІ, КТІЛП, УСГА, КПЩА, КДХІ). У травні вони були учасниками триденного семінару в Москві, що був організований Центральним штабом СБЗ¹⁵⁰. На навчання також запрошувалися працівники комітетів комсомолу вузів, які супроводжували інтерзагоны у минулі роки¹⁵¹. Досить часто керівниками і комісарами загонів призначали партійних викладачів.

Відбір студентів до груп обміну в вузах УРСР відбувався за конкурсом. Усі кандидатури обговорювалися на засіданнях комітету ВЛКСМ і парткому вузу. Зарховувалися студенти, які поєднували гарне навчання з активною громадською роботою. Як правило, це були комсомольські лідери, спортсмени, учасники художньої самодіяльності та інші активісти. Закінчувалося формування загонів за місяць до виїзду.

Рядові бійці проходили підготовку на базі навчальних закладів, їх готували до поїздки за спеціальною програмою. Обов'язковими були цикли лекцій, на яких висвітлювалися питання міжнародного становища, знайомство з економікою, державною і партійною системою, молодіжними орга-

¹⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 490. Арк. 87.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Там само. Спр. 377. Арк. 233.

¹⁵⁰ Там само. Спр. 1227. Арк. 23.

¹⁵¹ Там само. Спр. 465. Арк. 60.

нізаціями соціалістичних країн. Для цього залучалися кваліфіковані лектори, комсомольські, партійні працівники, викладачі кафедр суспільних наук¹⁵². Так, для студентів Ужгородського держуніверситету у 1974 р. були прочитані лекції та проведені бесіди про міжнародне становище, з історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху, оглядові лекції про УНР, ЧССР за програмою, затвердженою Мінвузом СРСР. У загонах були створені редколегії стінгазет, лекторські групи, агіткультбригади¹⁵³.

На молодь, яка від'їжджала за обміном, покладалося важливе зобов'язання — представляти країну перед конкретними людьми за кордоном своєю позицією, ударною роботою. Командир одного із обмінних загонів В. Кучерявий підкреслював: «Думаю, що працюючи в НДР, дівчата й хлопці не підведуть, бо розуміють: вони повпреди нашої великої батьківщини, зобов'язані бути серед кращих»¹⁵⁴. Тобто, вони повинні були формувати лише позитивну думку іноземців про Радянський Союз, співчутливе ставлення до його дій на міжнародній арені у запланованих і спонтанних розмовах, бесідах і дискусіях, формувати її своїм особистим прикладом — ставленням до праці, один до одного, участю в громадських заходах, умінням проводити дозвілля.

До прибуття іноземних студентів розроблялися і затверджувалися графіки-маршрути: робота і відпочинок, бесіди, фестивалі дружби — усі заходи повинні були наглядно демонструвати «інтернаціональні почуття» радянської молоді. Великого значення надавалося ритуалам зустрічі і прощання з обмінними групами. Протокол у цілому був ідентичним, проте в різних регіонах були свої особливості. Зокрема, Ужгородський державний університет проводив обмін загонами безпосередньо на державному кордоні. Так, 8 липня 1974 р. на радянсько-чехословацькому кордоні в районі Ужгорода відбувся обмін із інтерзагоном Університету ім. П. Й. Шафарика з м. Кошице, а 10 липня в районі Чоп на радянсько-угорському кордоні — з студентами Педагогічного інституту з м. Ньїредьгаза УНР¹⁵⁵. 45 студентів із ЧССР і УНР працювали в Закарпатській обл. Перед від'їздом з ними зустрілись члени бюро обласного комітету ЛКСМУ. На зустрічі виступив перший секретар обкому комсомолу, керівники інтерзагонів ЧССР і УНР. У день від'їзду, 18 серпня, було проведено аналогічний обмін групами, при цьому також проводився мітинг за участю студентів із усіх СБЗ¹⁵⁶.

Обмінні закордонні групи обов'язково зустрічав представник вузу-партнера, перед початком роботи для них організовувались оглядові екскур-

¹⁵² Там само. Спр. 258. Арк. 190–191.

¹⁵³ Там само. Спр. 1227. Арк. 11.

¹⁵⁴ Котятко М. «Присядем, друзья, перед дальней дорогой...». *Харківський університет*. 1981. 9 червня (№ 2658–2659).

¹⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1227. Арк. 12, 14.

¹⁵⁶ Там само. Арк. 17.

сії. Приміром, студентів, які прибували з ПНР в Львівський державний університет, знайомили з історією Університету, його музеями, кабінетами, з роботою комсомольських організацій і комсомольських бюро факультетів, з історичними місцями Львова. В КДУ організували виїзд на могилу Т. Г. Шевченка. Аналогічною була програма і в інших містах¹⁵⁷.

В ідеалі, обмінні групи з УРСР також повинні були зустрічати представники вузів-партнерів чи молодіжних організацій. Із року в рік у звітах говорилося про те, що цей пункт договору часто не виконувався. Зокрема, п'ятнадцять студентів КДУ у 1985 р. не зустріли ні в Берліні, ні в Лейпцігу¹⁵⁸. Студенти Донецького політехнічного інституту також самостійно добиралися із Оломоуца до Острави¹⁵⁹. У 1986 р. фіксувалися такі ж порушення, крім того, їм довелося купувати квитки за готівку¹⁶⁰. Представники Вищої медичної академії Магдебурга, яка за договором приймала 15 студентів Донецького медичного інституту, ні в 1985 р., ні в наступному році не зустріли їх у Берліні і молодь вимушена була сама добиратися до Магдебурга¹⁶¹.

Скарги були й на інші порушення умов договорів: погані побутові умови — відсутність гарячої води, подушок, постільної білизни, ліжок, тому доводилося спати на розкладачках¹⁶². А загін Донецького медичного інституту за добу до від'їзду взагалі виселили із гуртожитку з мотивацією необхідності підготовки приміщення до прийому студентів¹⁶³. Іноді у звітах писали про погане чи одноразове харчування, завищені ціни на обіди, проблеми чи відсутність гідів-перекладачів тощо.

Таким чином, іноземні студенти, які приїжджали в УРСР за обміном, відразу попадали в поле зору партійних і комсомольських організацій вузів, про них не лише піклувалися, а й намагалися сформувати перше позитивне враження про країну, радянські традиції, людей, переконати їх в непорушності та потужності радянського ладу. Натомість представники іноземних вузів-партнерів не завжди переймалися такими проблемами, що спричиняло певні незручності під час перебування за кордоном для студентів українських навчальних закладів.

Умови праці. Усі студенти-іноземці розподілялися до лінійних загонів по декілька осіб в кожному (від 2 до 5 студентів) ще перед початком роботи, тобто, їхали до майбутніх об'єктів вони вже серед радянських груп. По дорозі з ними проводилися розмови «про патріотичний рух СБЗ, про

¹⁵⁷ Там само. Спр. 715. Арк. 6.

¹⁵⁸ Там само. Спр. 3631.

¹⁵⁹ Там само. Арк. 112.

¹⁶⁰ Там само. Спр. 3837. Арк. 87.

¹⁶¹ Там само. Арк. 89.

¹⁶² Там само. Спр. 3631. Арк. 112, 118, 120.

¹⁶³ Там само. Спр. 3837. Арк. 89.

студентську цілину, життя, закони, політичну і виробничу роботу СБЗ»¹⁶⁴. Вони усі разом проходили відповідні виробничі інструктажі, жили в одному таборі і працювали поряд на одних і тих же роботах. У звіті з політико-виховної роботи в інтернаціональних СБЗ України за 1970 р. підкреслювалося, що «розподіл студентів-іноземців на невеликі групки і включення їх до складу бригад наших студентів давав надзвичайно позитивний ефект» — крім політичного впливу, студенти мали можливість вивчати мову, культуру і мистецтво інших країн, краще взнавати зацікавлення молоді»¹⁶⁵.

Партійні органи постійно дбали про формування у іноземців впевненості у могутності радянської держави, тому для майбутньої дислокації загонів із заявок будівельних і господарських організацій обиралися ті об'єкти й місця, що найбільше відповідали специфіці й структурі інтернаціональних СБЗ. Групи посилалися лише в добре підготовлені до прийому радгоспи, щоб «іноземці отримали уявлення про виховне значення наших студентських будов»¹⁶⁶. Це завдання було нелегким, оскільки важливими були такі фактори, як хороший під'їзд, шляхи, побутові умови, забезпеченість будівельних об'єктів матеріалами, механізмами і машинами, можливість контактів з місцевим населенням тощо¹⁶⁷. Особлива увага приділялася промисловій і будівельній санітарії, техніці безпеки. Крім того, у таборах повинні були бути всі умови для відпочинку і проведення ідейно-виховної роботи¹⁶⁸.

Розуміючи всю важливість радянського ідеологічного дискурсу, не всі керівники охоче погоджувалися на те, щоб у їхньому господарстві працювали іноземні студенти, тому що їм потрібно було також приділяти безпосередню увагу, проводити з ними зустрічі, знайомити з історією організацій, працівниками, допомагати організовувати зустрічі з представниками громадськості, місцевими мешканцями у сім'ях¹⁶⁹. Зазначені заходи, звичайно, відволікали від господарської діяльності, але відмова проводити їх була показником деконструювання радянського навіть серед керівних ланок, де і робота, і просування кар'єрними сходами були базовими цінностями.

Таким чином, інтерзагони приступали до трудової діяльності лише в тих будівельних організаціях, де вони були забезпечені не лише роботою, а й була в наявності висока культура будівельного виробництва. Це давало можливість організовувати екскурсії на підприємства і в радгоспи. Бійці інтерзагону «Братислава-Київ», які працювали на заводі залізобетонних конструкцій № 5 треста «Буддеталь» у вільний від роботи час знайомилися з технологією виробництва конструкцій, номенклатурою продукції, що вироб-

¹⁶⁴ Там само. Спр. 377. Арк. 131.

¹⁶⁵ Там само. Спр. 715. Арк. 7.

¹⁶⁶ Там само. Спр. 377. Арк. 262.

¹⁶⁷ Там само. Спр. 258. Арк. 44–45; Спр. 901. Арк. 25–29.

¹⁶⁸ Там само. Спр. 1271. Арк. 6.

¹⁶⁹ Там само. Спр. 258. Арк. 44–45.

ляється. Студентам такі екскурсії були важливими для набуття практичних навичок, організатори ж могли написати у звіті про те, що молодь має можливість «переконатися в масштабності планів, які вирішують громадяни СРСР»¹⁷⁰.

Навіть при такому прискіпливому контролі траплялися збої. У багатьох звітах говорилося про те, що будівельні організації погано виконували свої договори, не завжди забезпечували необхідний фронт робіт¹⁷¹. Зокрема, під час розчистки просіки під полотно залізниці дороги Тюмень–Сургут–Нижньовартовськ, трельовку інтерзагонам «Механік», «Сибір» ХПТ і «Алмаз» ХІЕІ доводилось проходити вручну, оскільки будівельно-монтажний поїзд №330 не доставив на місця роботи загонів техніку¹⁷². Бійці інтерзагону КПІ, який працював у селі Трушки Білоцерківського району і у складі якого був 51 студент із НДР, працювали без майстра, інструктаж і талони з техніки безпеки не були оформлені¹⁷³.

Часто невідповідними були місця проживання студентів. Як показали результати перевірки 1970 р., «табір загону «Юність-71» КПІ знаходиться в антисанітарному стані, акту про прийом табору санепідемстанцією немає, на території брудно, повари працюють без медоглядів, немає індивідуальних медичних карток в бійців загонів»¹⁷⁴. Не кращі умови були і в загоні ХДУ, який працював з студентами університету імені Мартіна Лютера з НДР, де виявили погані побутові умови, зокрема, молодь за місяць жодного разу не мала можливості митись в лазні, а на території табору валялися пляшки з-під вина.

Іноземні студенти особливого бажання виконувати будівельні роботи у важких умовах не виявляли, або й зовсім відмовлялися працювати¹⁷⁵. Приміром, у звіті будівельного загону «Інтернаціонал» відзначалося, що «60% групи надзвичайно слабо підготовлені до фізичної праці». Спочатку чехословацькі студенти не заперечували, що будуть працювати на рівні із їхніми українськими однолітками. Десятигодинний робочий день, важка фізична робота на будівництві, коли потрібно було носити каміння, брус, бетонувати, стали причиною втоми і «через тиждень чехи дуже заморилися і працювали гірше»¹⁷⁶. Такі умови праці були нормою у СБЗ. Для іноземців винятків не робили, вони теж повинні були працювати як усі «зі світанку до заходу сонця, близько 12 годин з перервами на прийом їжі»¹⁷⁷.

¹⁷⁰ Там само. Спр. 1227. Арк. 24.

¹⁷¹ Там само. Спр. 258. Арк. 120.

¹⁷² Там само. Спр. 1271. Арк. 6.

¹⁷³ Там само. Спр. 714. Арк. 100.

¹⁷⁴ Там само. Спр. 714. Арк. 98.

¹⁷⁵ Там само. Спр. 3837. Арк. 92.

¹⁷⁶ Там само. Спр. 150. Арк. 35.

¹⁷⁷ Петкевіч К. *Мої зустрічі з Харковом...* С. 253.

Про те, що іноземні студенти були слабо підготовлені до трудового літа і не виконували виробничу норму, командири будівельних загонів прямо вказували у звітах¹⁷⁸. Навіть керівники обмінних груп часто не відповідали встановленим вимогам: «Керівник загону Краківського політехнічного інституту Станіслав Матрас був слабо підготовлений до керівництва колективом, не мав достатнього авторитету», «Керівник загону Краківської гірничої академії Анджей Грабарський не проявляв достатньої вимогливості до членів загону у постановці виробничої діяльності»¹⁷⁹. Наголошувалося на цьому і в інтерв'ю. Зокрема, колишній командир об'єднаного міжнародного СБЗ імені Червоної Армії Л. Шутенко відзначав, що «робітники із іноземних студентів були погані»¹⁸⁰.

Крім того, на низькому рівні була трудова дисципліна. Іноземці могли запізнюватися на ранкові лінійки і на роботу або самовільно залишати її, не виходити на суботники, ігнорувати дні безкоштовної праці. Так, у 1966 р., коли проводився день Ташкента, після обіду «чеська група не вийшла на роботу», навіть К. Матейка — єдиний студент із цієї групи, який працював нарівні із радянськими, вимушений був залишити роботу, «оскільки це рішення усієї групи»¹⁸¹. За класифікацією радянських бійців СБЗ, вони були «сачками». Відповідно до принципу комунізму зарплата нараховувалася порівну на кожного члена бригади. Якщо до радянських застосовувалися санкції аж до вигнання із СБЗ, то іноземців потрібно було заохочувати власним прикладом, впливати на їхні переконання.

Крім поганої трудової дисципліни, іноземні студенти часто порушували розпорядок дня, не витримували «сухий закон»¹⁸². К. Петкевіч пригадував, що «заборона на пиття алкоголю привела до того, що треба було придбати пляшку горілки на двох у віддаленому сільському магазині, розлити її у дві склянки, випити і закопати пляшку в степу, щоб “начальство” не викрило злочинців — це загрожувало доганою і навіть вивішуванням прізвиськ порушників на дощці табору»¹⁸³. Як бачимо, такі радянські практики, як осуд громадськості, намагання спиратися на колектив для орієнтації поведінки окремих людей на загальні інтереси, впливали навіть на іноземних студентів. Тому одні залюбки порушували правила, але таємно, а інші — відкрито, показуючи свою зневагу до радянської молоді і статутних норм.

¹⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 903. Арк. 60; Спр. 1227. Арк. 27; Спр. 3837. Арк. 92.

¹⁷⁹ Там само. Спр. 1227. Арк. 27.

¹⁸⁰ Інтерв'ю з Л. М. Шутенком від 25.08.2017 р., м. Харків / інтерв'юєр Т. М. Малиніна. *Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова*. Фонд. Документи. 23 арк.

¹⁸¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 150. Арк. 37.

¹⁸² Там само. Спр. 1227. Арк. 27.

¹⁸³ Петкевіч К. *Мої зустрічі з Харковом...* С. 253.

Найчастіше такі випадки траплялися перед від'їздом групи. Так, німецькі студенти Клаус Хейнеманн, Вольфганг Майєр та Іонтер Шарімідт у кінці робочого періоду «вночі організували на березі річки п'янку і оголені танцювали навколо багаття в присутності дівчини»¹⁸⁴. А чехословацька обмінна група в складі СБЗ «Інтернаціонал» в останню ніч перед від'їздом з дозволу їхнього керівника С. Пецівала влаштувала пиятику, «група перепила і вранці вигляд був непривабливий»¹⁸⁵. Незважаючи на всі непорозуміння, у цілому іноземні студенти поїздками у СБЗ були задоволені.

Іноземних студентів праця бійців СБЗ із вузів УРСР вражала. Вони щиро говорили, що вперше бачать, що люди можуть так працювати. П. Краснящих пригадував, що один із африканських студентів, які копали траншеї для фундаменту у радгоспі Севастопольському Кустанайської області (робота ця була надзвичайно важкою — землю доводилося бити лопатою у спекотну погоду), сказав, що у них так каторжники не працюють¹⁸⁶. Але чому наша молодь так працювала, їм було не зрозуміло. А Гратул Карел заявив, що у СБЗ тиранія, що це не студентський загін, а концтабір¹⁸⁷. На такі заяви потрібно було відповідно реагувати — проводити бесіди, переконувати у зворотному, щоб іноземні студенти зрозуміли «абсурдність своїх слів». Щоб вони переконалися про «важливість, великий розмах і винятковий патріотизм студентського руху», як про це говорив Ахмед Абдулахман із Сомалі¹⁸⁸.

Як уже зазначалося, керівники СБЗ несли пряму відповідальність за організацію роботи з іноземними студентами і формування у них позитивного враження від праці і життя радянських людей. Тому у багатьох звітах не наводяться конкретні приклади, а просто говориться про цілком задовільну працю окремих іноземців чи обмінних груп у цілому. Приміром, про бригади Познанського університету імені Адама Міцкевича та університету імені Мартіна Лютера з Галле повідомлялося, що вони «проявили високу організованість і дисципліну. Німецькі та польські студенти добре працювали і брали активну участь у проведенні лекційно-пропагандистської та культурно-масової роботи...»¹⁸⁹. Хоча заперечувати добросовісне ставлення окремих студентів чи груп до роботи ми не можемо. Так, у 1966 р. студенти ХПІ, «угорці Плухар Мартон, Надь Пасло і студент із Гани Кватіа Ернест попросили, щоб їх не вважали іноземними студентами і ставилися до них з тією ж вимогливістю, що і до радянських»¹⁹⁰. Добросовісно працювали наступного року 15 студентів із Братіславського університету ім. Коменського на

¹⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 490. Арк. 87.

¹⁸⁵ Там само. Спр. 150. Арк. 37.

¹⁸⁶ Інтерв'ю з П. Г. Краснящих від 25.10.2013 р...

¹⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 150. Арк. 37.

¹⁸⁸ Там само. Спр. 377. Арк. 136.

¹⁸⁹ Там само. Арк. 88.

¹⁹⁰ Там само. Спр. 150. Арк. 37.

чолі з Павлом Махачеком у складі загону Одеського технологічного інституту ім. Ломоносова на будівництві четвертого поверху головного навчального корпусу цього інституту: «Словаки працювали столярами, ставили підлогу, віконні рами і двері, а дівчата фарбували і шпаклювали»¹⁹¹.

Праця студентів обмінних груп із вузів УРСР не могла бути недобросовісною, незважаючи на складність роботи. Звичайно, що організація й умови її були різними, проте усі повинні були показати, що працювати вміють, люблять і норму не просто виконають, а перевиконають. «Головна думка, з якою ми їхали: ми представлятимемо нашу велику батьківщину на землі братньої НДР. З того, як працюємо, як відпочиваємо, поведимося судитимуть про всіх радянських студентів»¹⁹². Крім того, кожен загін, який виїжджав за кордон, повинен був працювати не гірше, ніж минулорічні.

Робочий тиждень, на відміну від СРСР, де молодь в СБЗ працювала майже без вихідних, продовжувався п'ять днів. Робочий день тривав вісім-дев'ять годин. Проте за кордоном, в основному, загони виконували на будівництві допоміжні за характером роботи. Так, влітку 1985 р. загін ХДУ влився до складу бригади імені В. Ульяновського в інтернаціональній бригаді «Юна гвардія» в Галле. Одна його частина працювала на будівництві нової дороги Галле-Магдебург, а інша — ремонтувала залізницю. «Дорога без початку і кінця. Чавунні рейки, іржаві шпали, які треба замінити. Розчистити гравій, розбити ґрунт, викопати старі шпали, відкрутити їх від рейок, покласти нові шпали, прикрутити, засипати гравієм — ось і весь процес»¹⁹³. Звичайно, що робота не з легких. Проте дівчата вирішили не показувати, що їм важко: «Хай ніхто не подумає, ніби ми білоручки і боїмося роботи. Першого дня ми дали план. Задоволення від виконаної роботи було величезне. Тільки от спина ... Здавалося, вони ніколи не розігнуться!»¹⁹⁴.

На хімікомбінаті «Тонасо» в ЧССР загону довелося працювати «у три зміни, навіть уночі, а хлопцям інколи випадало по дві зміни підряд. Особливо важко було спочатку, тому що не звикли, тому що нікого не знали на роботі»¹⁹⁵.

За спогадами, іноземців вражало відповідальне ставлення студентів обмінних загонів із УРСР до роботи, їхній ентузіазм, колективізм. Студентів КПІ, які працювали в селищі Мальчиці Вроцлавського воєводства на будівництві цукрового заводу «Малочин», міська рада повітового центру Сроди Слонської нагородила Почесною медаллю до 750-річчя міста з наданням

¹⁹¹ Там само. Спр. 258. Арк. 117.

¹⁹² Петрова В. Наше ім'я — «Союз»: Під прапорами дружби. *Харківський університет*. 1985. 29 жовтня (№ 3106–3107).

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ Дрокіна Л. «Товариш» працює для майбутнього. *Харківський університет*. 1979. 23 жовтня (№ 2518–2519).

прав громадян цього міста¹⁹⁶. Великий подив і повагу викликала робота студентів із ХДУ, які працювали на спорудженні дамби у м. Галле. Норму робіт, передбачену договором на двадцять днів, вони виконали за вісім! Начальник ділянки за таку працю влаштував усім святковий обід. Із студентами заключили ще один договір, який вони також виконали за вісім днів¹⁹⁷.

Про подібне бажання працювати і дострокове завершення запланованої роботи говорили в інтерв'ю й інші респонденти. Зокрема, О. Петровський, який навчався у ХДУ з 1987 до 1992 р. і перебував у складі обмінної групи в Галле наприкінці 1980-х рр., відзначив: «... Університет міста Галле був вимушений шукати нам нову роботу, тому загін плавно перейшов у сектор сільського господарства»¹⁹⁸.

Як пригадує професор Л. Плиско, студенти придумали собі жартівливий девіз: «Бери побільше, кидай подальше!»¹⁹⁹. Аналогічний девіз був у студентів ХДУ й у 1985 р.: «Норму — до обідньої перерви! А після перерви ніхто не зважав, де чия ділянка — закінчували роботу всі гуртом»²⁰⁰. Преса повідомляла, що усі дівчата виконували нелегку роботу з впевненістю людей, які все життя ремонтували залізниці. Тож не дивно, що у різний час різні обмінні групи постійно перевиконували встановлені їм норми на 135–150%²⁰¹. Цілком справедливо зауважував Ю. Каганов, що саме через трудове виховання «відбувалось виховання покірності державі, на заклик якої громадянин повинен, фактично безоплатно, віддавати свій час і зусилля»²⁰².

Слід відзначити, що студенти обмінних груп не залишалися осторонь під час різних аварій технічного характеру чи природних катастроф. Зокрема, у 1966 р. 95 студентів ХПКБ працювали у Монголії на спорудженні парку дружби в Улан-Баторі. Один із них — В. Нем, пригадував, що того літа була страшна повінь, вода з гір пішла на місто, «мости були зруйновані. Видовище, звичайно, страшне. Коли по річці автобуси перевертало. Були жертви, багато. Наші хлопці, хоч їх ніхто не просив навіть, допомагали місцевим жителям, виносили речі, відкачували воду з будинків. ... Взявшись

¹⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 258. Арк. 36–37.

¹⁹⁷ Ryabchenko O., Malynina T. Exchange student constructions brigades in Ukraine: problems of intercultural youth communication (1960–1980 s). *The European Journal of Humanities and Social Sciences*. 2020. № 1. P. 33–42.

¹⁹⁸ Інтерв'ю з О. І. Петровським від 22.04.2013 р., м. Харків. Інтерв'юер С. Лобенко. Музей історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2.

¹⁹⁹ Інтерв'ю з Л. М. Плиском від 23.09.2019 р., м. Харків. Інтерв'юер О. Л. Рябченко. Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Фонд. Документи. 15 арк.

²⁰⁰ Петрова В. Наше ім'я — «Союз»: Під прапорами дружби. *Харківський університет*. 1985. 29 жовтня (№ 3106–3107).

²⁰¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1227. Арк. 26.

²⁰² Каганов Ю. О. *Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія*. Запоріжжя, 2019. С. 117.

під руки по п'ять чоловік, йшли до юрт, на верхах яких сиділи люди, знімали їх, виводили з крижаної води, яка піднялася до пояса і сковувала все тіло. Насилу вибиралися і знову йшли допомагати іншим»²⁰³. За три дні врятували 400 чоловік, зазначалося у дописі²⁰⁴.

Першими прийшли на допомогу німецьким громадянам студенти обмінного загону «Київ-Лейпціг-74» КДУ, що працював на вугільному комбінаті м. Борка, коли у ніч на неділю 4 серпня 1974 р. на електростанції цього міста виникла аварія²⁰⁵.

На відміну від іноземної молоді, радянські обмінні групи за договорами не ділилися на менші, а повинні були вливатися повним складом у інтернаціональні загони, до яких входили студенти із вузу-партнера, а також, якщо це можливо — до великих інтернаціональних таборів, де були представники різних соціалістичних країн. Приміром, в окрузі Галле працювали студенти не лише з України (Харків), а й із Молдавії, Чехословаччини, Болгарії, Москви, Ленінграду, Воронежа²⁰⁶. Проте найчастіше не виконувався саме цей пункт договору. Іноземні студенти не рвалися на важкі фізичні роботи, тому радянським доводилося працювати самим, або в складі бригад, що постійно оновлювалися. Так, склад бригади чехословацьких студентів Університету м. Градец-Кралове, які працювали на підсобних роботах разом із обмінною групою Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Шевченка на будівництві міжнародного піонерського табору у містечку Січ на р. Хрудимиці у 1974 р., мінявся кожні два тижня²⁰⁷. А у 1985 р. студенти цього ж інституту працювали самостійно у містечку Велка, далеко в горах, взагалі не в складі інтерзагону²⁰⁸. Про аналогічну ситуацію повідомляв і Донецький політехнічний інститут, що проводив обмін із Гірничо-металургійним інститутом м. Острава, ЧССР. Оскільки чеські студенти до складу інтерзагону не входили, «це не дозволило глибоко ознайомитися з організацією праці в загонах ЧССР і було порушенням договору. Будівельні організації також не могли забезпечити загін роботою. Щодня доводилось очікувати по дві-три години на роботу протягом усього робочого періоду. Не були відомими норми виробітки, не організоване змагання між загонами. Практика показала, що студенти-гиди не могли допомогти у вирішенні виробничих питань»²⁰⁹.

²⁰³ Інтерв'ю з В. К. Немом від 12.04.2014 р., м. Харків. Інтерв'юер О. Л. Рябченко. Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Фонд. Документи. 5 арк.

²⁰⁴ Твердохлеб Л. В. далекой Монголии. *Красное знамя*. 1966. 27 сентября.

²⁰⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1227. Арк. 26.

²⁰⁶ Фаткуллин Р. З. Интернациональные студенческие отряды Башкирии: исторический опыт. *Вестник Башкирского университета*. 2014. Т. 19. № 3. С. 1093.

²⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1227. Арк. 70.

²⁰⁸ Там само. Спр. 3631. Арк. 117.

²⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 3837. Арк. 88.

Пріоритетне значення у обмінних загонах відводилося патріотичним виховним заходам і організації відпочинку. Їх ретельно планували і продумували до дрібниць. Заходи ідеологічного спрямування були необхідні для формування ідейних переконань і способу поведінки студентів, за їх допомогою влада нав'язувала молоді радянські цінності і принципи. Це було те покоління радянських людей, яке, за метафоричним висловом С. Кульчицького «вироснувалося “у пробірках”»²¹⁰. Тому щодня у обмінних загонах, як в УРСР, так і за кордоном, проводилися якісь виховні заходи: мітинги солідарності, різноманітні зустрічі, вечори відпочинку, влаштовувалися спортивні змагання з футболу, волейболу тощо.

Традиційно відзначалися дні країн, річниці знакових дат в історії того чи іншого народу, приміром, «відродження Польщі» чи Словацького національного повстання. Зазвичай у цей день усі повинні були жити життям, звичаями і традиціями, характерними для країни, день якої святкувався. Випускалися тематичні стінні газети, оформлювалися тематичні стенди і фотомонтажі. Традиційними стали вогнища дружби, де іноземні студенти розповідали «про визвольну місію радянської армії в роки війни», проводилися змагання, переможці нагороджувалися спеціальними дипломами. Обов'язково співали радянські пісні і того народу, день якого святкувався. На такі вечори запрошувалися представники партійних, радянських і господарських організацій²¹¹.

Особливого значення надавалося мітингам солідарності, що проходили у святковій атмосфері. На урочистих лінійках гостям вручалися значки і емблеми бійців СБЗ. Символом дружби став флагшток, де висіли прапори країн, які представляли студенти. Приміром, у 1971 р. в загоні імені Червоної Армії «20 липня було проведено мітинг солідарності з героїчним В'єтнамом з нагоди 15 річниці боротьби за об'єднання»²¹². Учасники мітингу написали лист до Всесвітньої федерації демократичної молоді з вимогою виводу американських військ із Південного В'єтнаму. Молодь тримала в руках плакати із засудженням дій США. Залучалися іноземні студенти до різних суспільно-політичних акцій. Приміром, у 1976 р. СБЗ Ворошиловградської, Івано-Франківської областей активно співпрацювали з іноземними будівниками газопроводу «Оренбург — західний кордон СРСР». Із студентами КДУ безоплатно працювали на недільнику молоді комуністи-туристи із Франції²¹³. Комсомольські організації загонів використовували такі акції для пропаганди радянського способу життя, його «переваги» над капіталістичним.

²¹⁰ Кульчицький С. Рецензія: Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. 432 с. *Український історичний журнал*. 2019. № 6. С. 206.

²¹¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 715. Арк. 9.

²¹² Там само. Спр. 903. Арк. 60–61.

²¹³ Там само. Спр. 1642. Арк. 4.

Популярними були акції під гаслом «Молодь викриває імперіалізм», на яких студенти висловлювали «класову солідарність з борцями проти імперіалізму»²¹⁴. Солідаризуватися потрібно було не лише словом, а й конкретними справами. Найчастіше — безоплатною працею на суботниках і недільниках. У 1974 р., зокрема, проводилися трудові акції «Радянська молодь — патріотам Чилі», «День найвищої продуктивності праці», а крім них — недільники у фонд будівництва Музею комсомольської слави України і в День ударної праці у фонд будівництва міста Гагаріна²¹⁵.

Аналогічні суботники проводилися і за кордоном. Так, студенти загону «Київ–Лейпціг-74» КДУ на вугільному комбінаті м. Борка заробили на суботнику більше 6000 марок, які й передали на мітингу представнику делегації чилійських комуністів. У фонд солідарності з патріотами Чилі молодь передала також премію, яку група отримала за допомогу під час ліквідації аварії на електростанції²¹⁶. Почалося також формування інтернаціональних загонів безоплатної праці, де всі зароблені гроші перераховувалися у різноманітні фонди. Наприклад, у 1984–1985 рр. радянсько-польський загін «Товариш» заробив і перерахував 6,5 тис. крб. на будівництво Центру здоров'я матері-польки в Лодзі. За це він був нагороджений Золотою медаллю Товариства радянсько-польської дружби²¹⁷. Кошти також були перераховані в фонд солідарності НРБ та дитячого будинку в Братиславі.

Вище уже зазначалося, що безоплатна праця ініціювалася штабами СБЗ, планувалася заздалегідь і була обов'язковою до виконання. Проте фіксувалися випадки відмови розлучатися зі своїм заробітком, наприклад, робити внески у збір відрахувань від своєї зарплати до фонду стипендій студентів із слаборозвинених країн відмовлялися у СБЗ ХПІ²¹⁸. Багато студентів чудово розуміли, що їх просто обкрадають, проте відкрито висловлюватися не було прийнято. Втім, це було характерною рисою радянської людини. Як пригадував болгарин М. Попов, на будівництві Усть-Ілімська вони самовіддано щотижня працювали на суботнику, а гроші повинні були відраховувати на будівництво пам'ятника Г. Димитрову. «Думали, що пам'ятник буде заввишки з дев'ятиповерховий будинок або з золота, а виявилось все не так, а дуже навіть скромно»²¹⁹.

²¹⁴ Там само. Спр. 1271. Арк. 12.

²¹⁵ Там само. Арк. 11.

²¹⁶ Там само. Спр. 1227. Арк. 26.

²¹⁷ Марченко Л. А., Стоян А. Н. *Семестры гражданской зрелости...* С. 108.

²¹⁸ *Трудовые семестры политехников (до 50-летия студентских строительных загонов). Научно-популярный нарис.* Харків, 2015. С. 143.

²¹⁹ Леготина В. А. *Роль интеротрядов в формировании социокультурного пространства.* Усть-Илимск, 2008. URL: <http://www.priilimie.ru/historys/building/material/node/12>

Студенти-іноземці активно залучалися до виступів агітбригад, оформлень клубів, бібліотек, читалень, молодіжних гуртожитків, до проведення зустрічей і вечорів з місцевою молоддю, де розповідали про свої країни, давали концерти для місцевих мешканців. У звітах відзначається, що цей вид роботи виконувався, як правило, із задоволенням.

У разі, якщо у СБЗ приділялася недостатня увага ідейно-виховній роботі, навчальні заклади позбавлялися права приймати у себе обмінні загони. Так, у 1971 р. обласний штаб не рекомендував проводити обмін студентськими загонами двом харківським вузам — Державному університету імені О. М. Горького та Інженерно-економічному інституту. А бригади студентів із НДР та УНР були цього року переведені у загони Інституту інженерів комунального будівництва²²⁰.

Програма прийому зарубіжних обмінних загонів складалася так, щоб показати іноземним студентам лише позитивні сторони життя радянського народу, особлива увага акцентувалася на досягненнях країни за роки радянської влади. За тим, щоб іноземці не побачили зайвого, ретельно слідкували відповідальні партійні чи комсомольські працівники. Зокрема, під час роботи у Кустанайській області у 1965 р. студенти філософського факультету Університету імені Павла Йозефа Шафарика із ЧССР вели зйомки будинків казахів, де була страшна антисанітарія. Знімати їм дозволили, але через три тижні, під час культурної програми, усі плівки були «випадково» засвічені. «Нас же відрядили туди, щоб цей матеріал не потрапив за кордон, — розповідав П. Краснящих, — не можна було допустити, щоб відзняте гуляло світом»²²¹.

Про випадки фотографування «неприглядних місць казахських поселень» повідомлялося неодноразово. Комісар СБЗ «Інтернаціонал» Салов у звіті про роботу і життя чехословацької обмінної групи в складі цього загону у 1966 р. відзначав, що, приміром, «Сулдовський Юрій має родичів у ФРН, неодноразово буває у них. Він надзвичайно зневажливо ставиться до культури казахського народу, вважає його темним і забитим»²²². Інші студенти з цієї групи — Юрій Готвальд і Пецівал Станіслав, коли перебували у старому казахському поселенні, фотографували напівзруйновані землянки, п'яних чоловіків, що дуже схвилювало керівництво радгоспу²²³.

Студенти із інженерно-технічної школи м. Айсleben (НДР) під час роботи у 1969 р. також фотографувалися самі і фотографували сільських дітей на тлі старих будинків, що підлягали знесенню²²⁴. Вони пояснювали це

²²⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 901. Арк. 25–29.

²²¹ Інтерв'ю з П. Г. Краснящих від 25.10.2013 р...

²²² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 150. Арк. 37.

²²³ Там само. Арк. 38.

²²⁴ Там само. Спр. 490. Арк. 88.

тим, що знімали фільм про розвиток радгоспу і поліпшення життєвого рівня робітників для порівняння старого і нового.

Особлива увага зверталася на висловлювання іноземних студентів щодо міжнародного становища і політики СРСР та суперечки, які виникали між молоддю стосовно цих та інших питань. Так, у період загострення радянсько-китайських відносин особливо наголошувалося на тому, що «яскраво виражених прокитайських висловлювань не було». Відзначалося, що «дуже кидається у вічі вплив західної культури» на студентів із соціалістичних країн, оскільки багато із них бували у капіталістичних країнах. Майже всі учасники обмінних груп вважали, що радянська преса друкує менше інформації на політичні теми, ніж закордонна, що «багато сторін життя заходу радянській молоді просто не відомі»²²⁵. Деякі студенти з Політехнічного інституту м. Брно, які приїхали за обміном у КІБІ, «були настроєні прямо антикомуністично, складалось таке враження, що до комплектації цієї групи комітет ЧСМ Бренського політехнічного інституту не мав ніякого відношення»²²⁶.

Одні обміни бригади, які приїздили в УРСР із-за кордону, могли бути «досить добре обізнані із життям радянських людей», а інші навпаки, не орієнтувалися в подіях, що відбувалися в СРСР²²⁷. Переважно вони ухилялися від розмов і дискусій на гострі політичні теми, коло їхніх інтересів, як і багатьох тих студентів, з якими наші студенти зустрічались за кордоном, як правило, не виходило за межі суто професійної цікавості, спорту, відпочинку, матеріальних умов життя. До форм і методів роботи комсомольських організацій, структури і норм життя СБЗ виявляла спеціальний інтерес лише незначна кількість іноземних студентів. Проте багато цікавились, де можна перепродати ту чи іншу річ, виявили «нездоровий інтерес» до таких місць, як комісійні, скупні магазини і товкучка, займалися спекуляцією²²⁸. Їхні оцінки радянської дійсності залежали «від уміння дискутувати і від широти світогляду радянських студентів»²²⁹. Більшість же студентів українських вузів була добре підготовлена до бесід із іноземцями. Як уже відзначалося, вони проходили спеціальне навчання до початку літнього трудового триестру. У разі, якщо іноземці не приймали обговорення політичних питань, запропоноване нашими студентами, їх орієнтували переключатися на розгляд внутрішніх економічних проблем країн, які представляла молодь.

У 1968 р. особлива увага зверталася на висловлювання і поведінку іноземних студентів з приводу подій у Чехословаччині. Так, у інформаційному повідомленні від 23 серпня 1968 р. повідомлялося, що студенти

²²⁵ Там само. Спр. 150. Арк. 38.

²²⁶ Там само. Спр. 258. Арк. 44.

²²⁷ Там само. Арк. 43.

²²⁸ Там само. Арк. 44; Спр. 3837. Арк. 92.

²²⁹ Там само. Спр. 258. Арк. 43, 70–71.

воєнної академії із Брно, яких приймав Київський інститут цивільного повітряного флоту, оголосили траур. Перебуваючи в Одесі, в знак протесту і трауру студенти наділи чорні нарукавні пов'язки і відмовилися їх знімати. Вони говорили, що «радянські війська ввійшли в ЧССР без запрошення, подібно до гітлерівських військ у 1938 р., радянські танки давлять чехів, після вторгнення ЧССР як республіка перестала існувати, радянські люди не друзі, а фашисти і завойовники»²³⁰. Аналогічні судження були зафіксовані в інших студентів, які перебували в Одесі: «Керівник групи чехословацьких студентів Пільзенського педінституту Франтішек сказав, що вони дуже схвильовані вводом радянських військ, розглядають його як прямий акт насилля і поганий приклад для усіх країн світу. Після цього ніхто не повірить, що інтернаціоналізм повинен бути таким, як його розуміють радянські керівники»²³¹.

З роками радянським студентам для участі в програмах обміну все більше й більше доводилося готувати лекцій з пропагандою «історичних рішень» з'їздів КПРС, ВЛКСМ, постанов ЦК КПРС²³². Практикувалося проведення «Вогників», зустрічей і дискусій, на яких обов'язковими були бесіди про досягнення СРСР, соціалістичне будівництво в країнах Варшавського договору для обміну думками з актуальних питань сучасності і міжнародного молодіжного руху²³³. Радянська молодь знала, що «Інтернаціональний загін — це, перш за все, велика політична школа для комсомольців, це вміння відстоювати свої принципи, свої ідеали; це застосування своїх знань в дискусіях, в розмовах»²³⁴. Тому в результаті таких дискусій угорські студенти із Мішкольського університету важкої промисловості, приміром, обговорюючи питання введення радянських військ в Чехословаччину, «висловлювались ясно, схвалюючи дії нашої партії і держави, інших соціалістичних країн»²³⁵.

Таким чином, ініціатива обміну СБЗ була з успіхом використана для пропаганди принципу так званого «соціалістичного інтернаціоналізму», який, як відомо, став ширмою для проведення політики гегемонізму СРСР. Студентські будівельні загони не випадково називались радянськими дослідниками одним із найбільш ефективних методів формування комуністичної переконаності та ідейної стійкості²³⁶. У обмінних загонах радянські функ-

²³⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 976. Арк. 18. Див.: URL: Електронний архів українського визвольного руху (avf.org.ua).

²³¹ Там само. Спр. 975. Арк. 250.

²³² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 465. 60 арк.

²³³ Там само. Спр. 1227. Арк. 25.

²³⁴ ДАХО. Ф. П-14. Оп. 7. Спр. 165. Арк. 35.

²³⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 490. Арк. 89.

²³⁶ Южакова П. Воспитание коммунистического отношения к труду у студенческой молодежи на примере жизни и деятельности В. И. Ленина (Из опыта комсомольских организаций Харьковской, Донецкой и Ворошиловградской областей). *Науч. труды по*

ціонери бачили прекрасну можливість покращення іміджу СРСР через конструювання у радянської та зарубіжної молоді уявного позитивного образу держави. КПРС завжди приділяла дуже велику увагу формуванню громадської думки, важливою була і суспільна підтримка курсу партії. Це було потрібно і для стабільності режиму, аби уникнути опору та критики, і для демонстрації західним країнам домінуючих настроїв²³⁷.

Використання студентів для дискредитації демократичних процесів у країнах соціалістичного табору та виправдання втручання СРСР у їхні внутрішні справи було актуальним, зважаючи на активну участь молоді у численних антивладних виступах в Угорщині, Польщі, Чехословаччині. Для цього поряд із засобами масової інформації — інтерпретаторами соціокультурного і політико-економічного життя, широко використовувалися інші канали формування, трансформації і тиражування політичного іміджу, зокрема й обмінні студентські будівельні загони. Не випадково вони почали формуватися у навчальних закладах тих країн, де у різний час фіксувалися найбільші протестні настрої студентів²³⁸.

Найприємнішим етапом у програмі обміну для студентів була культурна програма, що передбачала екскурсії та оздоровлення. Іноземні студенти відвідували Київ, Харків, Москву, Ленінград та інші міста, відпочивали в спортивно-оздоровчих таборах, у тому числі і на березі Чорного моря в Криму та на Кавказі. Незважаючи на описані вище моменти несприйняття важких умов праці та деяких вимог Статуту, у цілому перебування в таборах, відпочинок, концерти, у яких залюбки усі брали участь, ночі біля вогнища — усе це залишало приємні враження. Тому деякі студенти приїжджали за обміном по декілька разів, приміром, студент політехнічного інституту із УНР Йозеф Копачі²³⁹.

Іншим подобалася їжа, зокрема, чехословацькі студенти «із задоволенням їли український борщ, млинці з мармеладом (сметану не вживали). Сподобалась їм окрошка і квас»²⁴⁰. Перед від'їздом дехто із них навіть брав у повара рецепти борщу, квасу та окрошки.

Екскурсії за кордоном проводилися і для студентів українських вузів. Так, Мішкольський університет важкої промисловості організовував відвідування Будапешта, Дебрецена, Токая, Фельдваре, Топольца та інших міст, молодь мала можливість побували на концертах органної і естрадної музики

истории КПСС. Вып. 88. Киев, 1977. С. 11; Ямковая З. И., Ямковой А. А. Патриотическое и интернациональное воспитание студентов на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса (На материалах Коммунарского горно-металлургического института). *Науч. труды по истории КПСС*. Вып. 124. Киев, 1983. С. 95–100.

²³⁷ Дмитрук В. «Празька весна» і Україна. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 9.

²³⁸ Ryabchenko O., Malynina T. Exchange student constructions... P. 33–42.

²³⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 377. Арк. 137.

²⁴⁰ Там само. Спр. 150. Арк. 35.

та відпочити на озері Балатон²⁴¹. У ЧССР студенти Ужгородського держуніверситету в 1974 р. відпочивали на озері «Замлинська ширава», знайомилися з архітектурою, культурними пам'ятками та музеями Братислави, Праги, Кошице. Ходили в турпохід в Високі Татри, на вершину Риси, Штрбске плесо, Холодний водопад, Дуклу тощо²⁴². Програма відпочинку і екскурсій була аналогічною в усіх СБЗ.

Звичайно, що й під час культурної програми студенти повинні були «зростати ідейно», тому у планах обов'язково передбачалося відвідування відповідних музеїв, меморіальних комплексів на місцях колишніх концентраційних таборів, різноманітні зустрічі тощо. Іноземні партнери розчарували керівників груп і під час організації дозвілля, оскільки у багатьох звітах зазначалося, що культурну програму доводилося організовувати самостійно²⁴³. Студенти ж сприймали вимушену самостійність позитивно: «Виявлялося, що під час екскурсії до Пороніна їх не цікавить Ленін, вони воліли йти у Татри, а у Кракові просто самостійно гуляти містом. Настрій цього міста, як і Гданська, справляв на них виняткове враження»²⁴⁴.

Студенти, які потрапляли в обмінні загони, отримували чудову нагоду подивитися іншу країну. Тому про поїздки говорили, що вони були «довгою і чудовою казкою»²⁴⁵, «було цікаво, тому що це був інший світ»²⁴⁶. Молодь відкривала його, цей світ: природу, культуру, побут, звичаї та традиції²⁴⁷. Встановлювала і підтримувала тісні контакти із студентами, робітничою молоддю, найкращі враження залишалися від відвідування лабораторій і навчальних кафедр закордонних вузів²⁴⁸. А студенти ХДУ ім. О. М. Горького були просто в захваті від незапланованого спілкування з творцями фільму «На західному фронті без змін», зйомки якого проходили неподалік від місця дислокації загону. Тож у цілому студенти не просто залишалися задоволеними поїздками, у них формувалося уявлення про реальний, а не уявний світ, нав'язаний ідеологічними штампами.

Таким чином, до обмінних СБЗ належали загони, сформовані із студентів вищих навчальних закладів УРСР та країн «соціалістичної співдружності» відповідно до договорів про обмін. Їхнє виникнення і початковий розвиток були пов'язані з масовими антивладними виступами у країнах Організації Варшавського договору, активними учасниками яких були студенти. Ці події стали переломними для сприйняття Радянського Союзу і соціалізму загалом.

²⁴¹ Там само. Спр. 490. Арк. 93.

²⁴² Там само. Спр. 1227. Арк. 12.

²⁴³ Там само. Спр. 3631. Арк. 120; Спр. 3837. Арк. 89 та ін.

²⁴⁴ Петкевіч К. *Мої зустрічі з Харковом...* С. 257.

²⁴⁵ Дрокіна Л. «Товариш» працює для майбутнього. *Харківський університет*. 1979. 23 жовтня (№ 2518–2519).

²⁴⁶ Інтерв'ю з О. І. Петровським від 22.04.2013 р...

²⁴⁷ Дрокіна Л. «Товариш» працює...

²⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 258. Арк. 70–71.

Для покращення свого іміджу на міжнародній арені, дискредитації демократичних процесів в країнах соціалістичного табору та виправдання втручання у внутрішні справи соціалістичних країн були використані різні канали формування, трансформації і тиражування політичного іміджу, у тому числі і обмінні СБЗ. Ця ідея органічно вписалася в канву генерального курсу партії, що вимагав мобільного застосування сил студентів для вирішення поточних завдань проведення політики гегемонії СРСР.

Інтернаціональні СБЗ стали зручним майданчиком для впливу на ідейно-політичні переконання молоді. Студенти виявляли уміння пристосовуватися до вимог радянської ідеологічної машини. Вони засвоювали партійний дискурс, ідентифікували себе з масштабними цілями суспільства, з легкістю виступали перед своїми однолітками закордоном, заученими авторитетними текстами показуючи переваги соціалістичного способу життя, колективізму, ентузіазму для вирішення різних народногосподарських завдань. Ці зусилля дещо сприяли відновленню позитивного іміджу СРСР у тогочасній складній політичній ситуації у світі, а особливо серед країн «соціалістичної співдружності». З іншого боку, участь студентів в обмінних загонах надавала їм прекрасні можливості не лише для знайомства з життям ровесників за кордоном, а й для пізнання інших культур, розширення власного світогляду, сприяла переосмисленню та критичному сприйняттю радянських реалій. Це, безсумнівно, був побічний, непрогнозований ефект зустрічі з реальним закордоном.

Юрій Каганов

§ 3. Вплив «ворожих» радіоголосів на українську аудиторію

Загрозливим для формування світогляду «правильної» радянської людини вбачалось пропагандистське мовлення зарубіжних радіостанцій, т. зв. «ворожих голосів», боротьбу з якими розглядали як одну з підвалин забезпечення державної безпеки.

Говорячи про масштаб мовлення зарубіжних радіостанцій, звернемося до офіційних партійних матеріалів. Відповідно до документа ЦК КПРС від 15 липня 1960 р. «Про заходи активної протидії ворожій радіопропаганді, спрямованої для населення СРСР», загальна тривалість «ворожих» програм досягала 50 годин на добу на різних радіостанціях і різними мовами. З них до 40 годин на день — російською. «Голос Америки» передавав щодня по 16 годин 30 хвилин програми для СРСР, у тому числі російською мовою — 8 годин, українською — 2 години²⁴⁹.

²⁴⁹ Силина Л. В. Радиопропаганда в СССР в 1953–1964 годах: (по материалам Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС). *Научные проблемы гуманитарных исследований*. 2009. Вып. 9. Ч. 2. С. 121.

За даними доповідної записки відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України про організацію перехоплень у республіці передач ворожих радіостанцій, станом на 1974 р. на Радянський Союз вели радіопропаганду 35 «ворожих» станцій. Їх передачі здійснювалися 22 мовами, а загальний обсяг становив понад 200 годин щодня. Вісім зарубіжних радіостанцій — «Голос Америки», «Свобода», «Рим», «Ватикан», «Бі-Бі-Сі», станції Іспанії, Монте-Карло та Португалії вели передачі українською мовою обсягом 107 годин на тиждень²⁵⁰.

За інформацією доповідної Мінзв'язку УРСР, адресованої в ЦК Компартії України, станом на 1982 р. «антирадянське мовлення» на Україну велось з 37 радіостанцій, розміщених у різних зарубіжних країнах. Серед «ворожих голосів» називалися такі радіостанції: «Свобода» (цілодобово на 60 частотах), «Албанія» (цілодобово на 30 частотах), «Ізраїль» (цілодобово на 145 частотах), «Китай» (цілодобово, 140 частот), «Вільна Європа» (польською, угорською, чеською мовою, за розкладом), «Голос Америки» (151 частота), «Бі-Бі-Сі» (78 частот), «Німецька хвиля» (21 частота)²⁵¹.

«Радіо Свобода» — найбільш відома радіостанція, назва якої стала уособленням «ворожих голосів» для радянської системи. Радіо до 1959 р. мало назву «Звільнення» і створювалось як пропагандистське радіо, яке займалось не тільки антикомуністичною пропагандою, а й прямою пропагандою західних, демократичних цінностей. Радіо «Звільнення» було задумано як емігрантське і мало слугувати знаряддям руйнування комуністичної ідеології²⁵². Сама назва «Звільнення» вказувала на концепцію звільнення народів Радянського Союзу від комунізму.

«Радіо Свобода» дозволяло емігрантам самореалізуватися і протягом багатьох років транслювало іншу філософію життя радянським громадянам, що знаходились у закритій країні. З середини 1950-х рр. через «Радіо Свобода» здійснювався зв'язок і діалог між еміграцією та інтелігенцією в Радянському Союзі²⁵³.

Примітно, що радіослухачі «Свободи» поділялися на категорії, які визначала спеціальна інструкція: переконані прихильники радянського ладу; нейтральні; особи, що сумніваються; особи, вороже налаштовані проти радянської влади. Готувалися також радіопередачі, спеціально призначені для рядових членів КПРС, для того, щоб «протиставити рядові партійні маси

²⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1037. Арк. 14.

²⁵¹ Там само. Спр. 2402. Арк. 20.

²⁵² Колчина А. С. Радио Свобода в 50–70-е годы XX века: поиск форм пропаганды в период холодной войны. *Вестник Московского университета. Сер. 10. Журналистика*. 2010. № 3. С. 103.

²⁵³ Там же. С. 110.

партійному керівництву»²⁵⁴. Важливою є заувага А. Колчиної, що радіо було створено для боротьби з комунізмом, а не з народом і не з людьми²⁵⁵.

Як зазначає О. Богуславський, в українській програмі «Радіо Свобода» приділяли найбільше уваги українській національній тематиці. Крім актуальних коментарів на поточні проблеми радянського життя і політики режиму, існували постійні «серії»: Українська культура під режимом, радянська колоніальна політика в Україні, національна політика комуністів в Україні, проблеми радянської економіки, літературна програма, життя українців у діаспорі, нова політична історія України. У 1957 р. йшов цикл програм «Сорок років тому», в якому висвітлено історію України в 1917 р. У 25-річчя голоду подано серію історичних матеріалів про штучний голод. У зв'язку з появою нового офіційного курсу історії Компартії України в українській програмі з'явилася історична серія, яка обговорювала цей курс і подавала правдиву історію Компартії України. З 1961 р. започатковано серію «Бесіди з нової політичної історії України» (від початків XIX сторіччя)²⁵⁶.

Українська редакція радіостанції «Свобода» транслиувала передачі «Що залишилось від справжнього ленінізму в КППС»²⁵⁷, «Історія сталінізму на Україні», у серії «Документи з України» передавались документи Чорновола²⁵⁸.

Цікавим і концептуально значущим є т. зв. «програмний» документ «За яку свободу стоїть "Радіо Свобода"», в якому оприлюднюються цілі і філософія мовлення радіостанції: «"Радіо Свобода" обороняє право українського народу самому вирішувати свою долю, без втручання сторонніх сил; самому вільно організувати своє національне життя: обороняє право нашого народу самому вибирати форму правління і державного ладу, в якому він хоче жити: самому шукати шляхів і способів якнайкраще гарантувати його власне майбутнє. Це його право — мати змогу вільно вирішувати такі питання: чи хоче він комунізму чи ні: чи хоче бути в Радянському Союзі чи вийти з нього: чи хоче жити в одній політичній спільноті разом з іншими народами, а чи мати власну незалежну державу на своїй батьківщині»²⁵⁹. Як видно з уривку, цей документ базується на природному праві на самовизначення нації, закріпленому де-юре в радянському законодавстві, і апелює до демократичних цінностей.

²⁵⁴ Силина Л. В. Радиопропаганда в СССР... С. 122.

²⁵⁵ Колчина А. С. Радио Свобода... С. 106.

²⁵⁶ Богуславський О. «Визволення» веде до «Свободи»: внесок одного радіо в незалежність України або свобода як окрасець хліба. *Телевізійна й радіожурналістика*. Львів, 2007. Вип. 7. С. 214.

²⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0979. Арк. 33.

²⁵⁸ Там само. Спр. 0982. Арк. 198.

²⁵⁹ Богуславський О. «Визволення» веде до «Свободи»... С. 224.

Увага до національного питання, як відомо, значно посилилась у період «перебудови». У дискусіях на цю тему, що побутували у суспільстві, вагому роль відіграли зарубіжні радіостанції.

Довідка, підготовлена для ЦК Компартії України відділом зарубіжних ідеологічних течій Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР у квітні 1988 р., описує основні тези «ідеологічного противника». Головною серед них була «міфічність» тверджень про те, що «громадяни Радянського Союзу живуть в умовах братерства і гармонії». «Десятками років, — заявляв, наприклад, «Голос Америки» 2 березня 1988 р., — національні почуття жевріли під поверхнею. Серед понад ста народів і національностей Радянського Союзу деякі вимагають більшої культурної автономії, інші — виступають проти русифікації, ще інші — вимагають негайної незалежності». Як би продовжуючи цю думку, мюнхенська «Свобода» у передачі 10 березня 1988 р. зазначала: «Перші виступили кримські татари з вимогою дозволити їм повернутися в Крим, тобто скасувати сталінську постанову про заслання цілого народу на вічні часи... Націоналістичні демонстрації у Прибалтійських республіках показали цілковиту порожнечу і безпідставність тверджень про інтернаціональну єдність, а також ідеї злиття націй...»²⁶⁰. «Радіо Свобода» в передачі 6 березня 1988 р. мовило: «...Сталінська концепція національних взаємин себе не виправдовує, а нової концепції радянське керівництво запропонувати не може, тобто політика партії з цього питання фактично тупцює на місці»²⁶¹.

Як відомо, 1988 р. відзначалось 1000-річчя прийняття християнства на Русі, що стало віхою в зміні вектора церковно-державних відносин у бік їхньої лібералізації. Закономірно, що у зв'язку з наближенням дати «підривні голоси» приділяли цьому питанню особливу увагу, названу партідеологами «клерикальною пропагандою». За даними відділу агітації і пропаганди, станом на 1985 р. на Україну мовило 14 «клерикально-буржуазних радіостанцій»²⁶².

«Ворожі радіоцентри використовують цю дату як нагоду для розпалювання релігійного фанатизму і зміцнення позицій католицької церкви, для протиставлення віруючих атеїстам і водночас українських віруючих віруючим росіянам, намагаються консолідувати ворожі соціалізму релігійні і нерелігійні групи під гаслами буржуазного націоналізму, клерикалізму і антикомунізму», — йшлося в матеріалі відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України влітку 1984 р. «З явно націоналістичним прицілом дату 1000-ліття прийняття Руссю християнства українська католицька радіопробанда оголошує в ефірі «ювілеєм хрещення Русі-України». Тим самим

²⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2446. Арк. 55.

²⁶¹ Там само. Арк. 56.

²⁶² Там само. Оп. 25. Спр. 2859. Арк. 59.

робиться спроба фальсифікувати історичну правду, представити справу так, ніби ця подія належить виключно українській історії, культурі, церкві»²⁶³.

Розуміючи наближення колапсу атеїстичної моделі, радянські ідеологи в 1988 р. вже називали «антирадянськими вигадками» факти «репресій церковно-релігійного життя, контроль богословських семінарій, переслідування вірян, заборони друкувати релігійну літературу, відсутності доступу релігійних груп до засобів масової інформації, радіо і телебачення»²⁶⁴.

Усвідомлюючи опозиційний потенціал молоді, посилена увага приділялась проникненню релігійних програм у молодіжне середовище. Примітно, що партідеологів турбував не стільки суто духовний компонент програм «Радіо Ватикану» «Християнський світогляд для молоді», «Літургіка для юнацтва», «Ісус Христос і діти», «Сімейна спільність», «Біблійна радіошкола для дітей» та ін.²⁶⁵, скільки проникнення через релігійні сюжети національної проблематики. «Передачі клерикальних і релігійних програм світських радіостанцій для молоді насичені націоналістичними мотивами. Чітко простежується мета розпушити інтернаціоналістські та патріотичні переконання юнаків і дівчат, нав'язати в їхньому середовищі релігійно-націоналістичні пережитки, налаштувати їх проти братнього російського народу, створити враження, начебто українці в культурно-історичному відношенні ближчі Заходу, ніж Сходу», — йшлося в довідці «Про основні напрямки клерикально-антикомуністичної пропаганди серед молоді», що під грифом «цілком таємно» 1985 р. надійшла в ЦК Компартії України²⁶⁶. Клерикально-антикомуністичний наступ на молодь вбачався й з боку протестантських радіоцентрів — «Трансвітове радіо», «Голос Анд», ИБРА, «Всесвітнє радіо адвентистів»²⁶⁷.

Небезпеку прослуховування західних радіопрограм бачили передусім у зміні ставлення релігійної молоді до радянського способу життя. «Серед сектантської молоді виявляються навіяні західною клерикальною пропагандою настрої негативістського ставлення до нашої дійсності, упередження до атеїзму. Серед юнаків-сектантів є випадки відмови від служби в армії, прийняття військової присяги. Зустрічаються трактування причин міжнародної напруженості та проблем захисту миру, що збігаються з точкою зору закордонної протестантської радіопропаганди», — констатували ідеологічні органи у 1985 р.²⁶⁸

У контексті т. зв. «клерикальної пропаганди» відділ агітації і пропаганди у грудні 1984 р. доповідав у ЦК, що частина віруючих і духівництва має

²⁶³ Там само. Оп. 24. Спр. 5141. Арк. 40.

²⁶⁴ Там само. Арк. 42.

²⁶⁵ Там само. Оп. 25. Спр. 2859. Арк. 59.

²⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2859. Арк. 59.

²⁶⁷ Там само.

²⁶⁸ Там само. Арк. 62–63.

транзисторні радіоприймачі, слухає клерикальні програми релігійних і світських станцій, радіотрансляції в дні церковних свят з католицьких костьолів Польщі, із собору св. Петра в Римі. Найбільший інтерес для них становлять недільні й святкові релігійні передачі²⁶⁹.

Відгомін кампанії боротьби з космополітизмом відчувався у ставленні до подій релігійного життя в інтерпретації зарубіжних радіостанцій, здатних «розмивати в слухачів почуття громадянськості, радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, насаджувати ілюзію «братерства» всіх християн планети, незалежно від їхніх політичних переконань і соціально-класової приналежності»²⁷⁰.

Блок мовлення «Радіо Свобода» стосувався і соціально-економічного життя, що торкалося всіх осіб, незалежно від ідейно-політичної позиції: «Кожен рік партія і уряд Советського Союзу виносить постанови про поліпшення советської торгівлі та віз і досі там. Кожен рік ці постанови стверджують ті самі хиби советської торгівлі. Найголовніша з цих хиб — це нестача товарів»²⁷¹. У циклі «Селянські справи» «Радіо Свобода» виступало з критикою колгоспного ладу, відсутності пенсій у колгоспах, низької продуктивності сільськогосподарської праці в СРСР порівняно з США. Акцентувалась увага, що радянські товари за кордоном продаються значно дешевше, ніж всередині країни для своїх громадян²⁷².

Загалом, якщо «Радіо Свобода» приділяла особливу увагу національному питанню, правам людини, то в ефірі «Голосу Америки» частіше йшлося про економічне становище населення СРСР на тлі рівня життя та можливостей споживання товарів у США і Західній Європі²⁷³.

Впливи і загрози зарубіжної радіопропаганди сприймалися радянською системою диференційовано, залежно від конкретного міста. Особливе занепокоєння викликала Одеса, куди щорічно прибувало близько 600 зарубіжних суден, 200 тис. туристів і моряків. Крім того, давався взнаки багатонаціональний склад населення області, значна частина якого володіла іноземними мовами.

Усвідомлюючи настрої Західної України, влада приділяла особливу увагу зарубіжному мовленню в цьому регіоні. Щодо Львівщини застереження були зумовлені тим фактом, що частина населення вільно володіє німецькою і польською мовами, тому крім передач російською і українською мовами населення може прослуховувати також радіопередачі зарубіжних радіоцентрів і цими мовами²⁷⁴.

²⁶⁹ Там само. Спр. 2720. Арк. 69.

²⁷⁰ Там само. Спр. 2859. Арк. 61.

²⁷¹ Там само. Оп. 24. Спр. 5141. Арк. 110.

²⁷² Там само. Арк. 111.

²⁷³ ДАЛО. Ф. 3. Оп. 59. Спр. 271. Арк. 2.

²⁷⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1206. Арк. 4.

Влада тоталітарного типу прагнула до максимальної, граничної концентрації і монополії держави на ЗМІ. Однак, як слушно зазначає російська дослідниця Т. Горяєва, «безмежні інтонаційні засоби людського голосу, здатного увібрати в себе всю палітру думок і почуттів, не підконтрольні навіть найбільш пильній цензурі»²⁷⁵. Радянська ідеологічна система навряд чи погоджувалась з такою постановкою питання. Те, що в Загальній декларації прав людини іменується «вільним потоком інформації та ідей крізь державні кордони», влада СРСР розцінювала як підривну пропаганду, грубе втручання у внутрішні справи країни й наклепницькі антирадянські вигадки²⁷⁶.

Ідея глушіння небажаних радіоголосів в епоху «холодної війни» не стала для СРСР новою. У роки Другої світової війни було напрацьовано досвід «ефірних боїв» між СРСР і Німеччиною. Питаннями радіоперехоплень на загальнорадянському рівні опікувався Відділ спецслужби, що працював у структурі Державного комітету Ради Міністрів СРСР по радіомовленню і телебаченню, який був перетворений у лютому 1964 р. у Головну службу радіоперехоплень.

Радіоцентри, технічні засоби яких здійснювали радіопротидію, були розташовані в містах: Дніпропетровськ, Донецьк, Київ, Львів, Одеса, Сімферополь, Ужгород, Харків, Чернівці. Всього по Україні, за даними на 1959 р., працювала 231 радіостанція місцевого і дальнього захисту Міністерства зв'язку і 12 передатчиків інших відомств²⁷⁷. Станом на 1982 р. кількість передатчиків становила 307, у т. ч. по Києву — 72²⁷⁸.

Технічні передавачі дальнього захисту працювали за вказівкою Міністерства зв'язку СРСР. Завдання на глушіння антирадянських передач (розклад роботи, вид модуляції, частоти) радіоцентри одержували від Центрального пункту Особливої служби Міністерства зв'язку СРСР²⁷⁹.

З метою вивчення основних напрямків ворожих радіопередач, отримання оперативної інформації про них партійними і радянськими органами, удосконалення системи контрпропаганди в серпні 1957 р. Державним комітетом Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню була організована спеціальна служба радіоперехоплень²⁸⁰.

Записи ворожих радіопрограм, які звучали українською мовою, здійснювалися цілодобово прийнятною апаратурою на спеціальній радіостанції

²⁷⁵ «Великая книга дня...»: радио в СССР: документы и материалы. Москва, 2007. С. 62.

²⁷⁶ Плейкис Р. *Радиоцензура*. URL: <http://freedomrussia.org/2009/10/15/rimantas-pleykis-radiotsenzura-viln/>

²⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4947. Арк. 107.

²⁷⁸ Там само. Оп. 25. Спр. 2402. Арк. 20.

²⁷⁹ Там само. Арк. 21.

²⁸⁰ Там само. Спр. 1037. Арк. 14.

в районі смт Макарів Київської області. Згаданий пункт мав окремий зв'язок по виділеній частоті з Держтелерадіо УРСР²⁸¹.

Щоранку записані на плівку програми передавалися по цьому каналу в редакцію зарубіжної радіоінформації комітету, де їх прослуховували, розмножували і згідно із затвердженим ЦК списком та наступними вказівками секретарів ЦК надсилали: щоденні радіоперехоплення — 14, тижневі огляди — 18 адресатам. Матеріали перехоплення передач зарубіжних радіостанцій українською мовою у вигляді щоденних бюлетенів надсилались в ЦК Компартії України, Раду Міністрів УРСР, КДБ при Раді Міністрів УРСР, МЗС УРСР, редакцію газети «Радянська Україна», редакцію газети «Правда України» та Держтелерадіо УРСР²⁸².

Групи з прослуховування та узагальнення «антирадянських передач ворожих радіостанцій Заходу» існували й при відділах пропаганди і агітації обкомів партії. До складу такої групи у Львівській області 1985 р. входили: Баран В. К., старший науковий співробітник сектора зарубіжного українознавства Інституту суспільних наук АН УРСР, Біляк М. В., лектор відділу пропаганди і агітації обкому партії, Бойко І. І., головний редактор Львівської студії телебачення, Здоровега В. Й., зав. кафедри теорії і практики партійно-радянської преси держуніверситету, Наконечний Р. А., доцент кафедри наукового атеїзму сільгоспінституту, Мороз В. К., старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР, Хамардюк Т. О., науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР, Шлемкевич Л. П., зав. кафедри філософії, наукового комунізму торгово-економічного інституту²⁸³. Члени групи раз на 10 днів мали узагальнювати зміст прослуханих передач «ворожих голосів» та інформувати відділ пропаганди і агітації обкому партії.

Організація прийому передач зарубіжних радіостанцій демонструє режим таємності. Станом на 1982 р. до роботи були допущені: три оператори (об'єкт у смт Макарів), три машиністки-референта, три редактори, начальник і інспектор 1 відділу, група з 4 чоловік з аналізу й вироблення пропозицій для Робочої групи по контрпропаганді при ЦК Компартії України — усього 15 чоловік. До прийому та обробки цієї інформації допускалось 59 чоловік²⁸⁴.

Відповідно до встановленого порядку начальник 1 відділу особисто знімав з оригіналу 4 копії (3 прим. — для ЦК КПУ, 1 прим. — КДБ УРСР, 1 прим. — для підготовки тижневих оглядів). Тиражування матеріалу здійснювалося під особистим контролем начальника 1 відділу на друкарській машинці типу «Ромайор». Ці матеріали щодня доставляв адресатам особисто

²⁸¹ Там само.

²⁸² Там само.

²⁸³ ДАЛО. Ф. 3. Оп. 59. Спр. 271. Арк. 1.

²⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2402. Арк. 8.

начальник 1 відділу в опечатаних секретних пакетах на службовому авто-транспорті²⁸⁵.

Станом на 1981 р. в Україні під «глушилки» використовувалося 307 радіопередавачів, з них 26 — направленої дії потужністю від 20 до 100 кВт для дальнього радіозахисту і 279 — для місцевого (в радіусі 15–20 км) потужністю від 1 до 5 кВт²⁸⁶. Це обладнання вважалося фізично і морально застарілим та слабоефективним в умовах великих міст, особливо з пересіченим рельєфом місцевості. Так, у Києві впевнено прослуховувались передачі зарубіжних радіостанцій в районах житлових масивів Отрадного і Виставки досягнень народного господарства УРСР²⁸⁷.

1984 р. вийшла постанова Політбюро ЦК КПРС і Уряду СРСР про будівництво на нашій території ще 18 великих комплексів на 15–20 передавачів кожен, які мали бути введені в дію до 1989 р.²⁸⁸

В інтерв'ю народний депутат Верховної Ради СРСР у 1989–1991 рр., журналіст В. Челишев згадував: «глушили весь час, без перерв. Перерви давала погода, наприклад, низька хмарність частково глушила глушилки. По «Радіо Свобода» регулярно передавали схему спеціальної антени проти глушилок (ну, прямо як у Біблії словами змальоване креслення Ковчега). Існував ще спосіб: установити на будь-який кубик звичайний магніт і повільно повертати його навколо осі. Іноді допомагало»²⁸⁹. Загалом, різних способів боротьби з радіоперешкодами населення вигадувало чимало.

Як зазначає журналіст І. Мащенко, «з "ворожими голосами" боролися не лише за допомогою примітивних шумів-завивань. З середини 60-х років на близьких радіочастотах почали розмішувати цілодобові інформаційно-музичні програми на зразок всесоюзного "Маяка" чи українського «Променя», передачі яких час від часу ненароком "наповзали" на хвилі "радіоголосів"»²⁹⁰.

Практика боротьби з «ворожими голосами» має й курйозні приклади. Так, на стадіоні добровільного спортивного товариства «Зірка» у Кіровограді 20 січня 1974 р. на ковзанці працівник стадіону електрик Н. Гаркуша, що відповідав за роботу радіовузла стадіону, налаштував приймач на музичну передачу невідомої радіостанції й сам вийшов із приміщення. Після невеликого музичного антракту почалася передача останніх новин російською мовою. За повідомленнями присутніх, це виявилася радіостанція «Голос Америки»²⁹¹. Серед інших новин, у передачі йшлося про видання на Заході

²⁸⁵ Там само. Арк. 9.

²⁸⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1179. Арк. 99.

²⁸⁷ Там само.

²⁸⁸ Мащенко І. «Чорні діри» тоталітарного ефіру. *Дзеркало тижня*. 2000. 4 серпня.

²⁸⁹ Інтерв'ю автора з Віталієм Челишевим. 08.07.2013 р.

²⁹⁰ Мащенко І. «Чорні діри»...

²⁹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1037. Арк. 18.

чергового твору О. Солженіцина²⁹². У цей час на ковзанці перебувало близько 200 чоловік, в основному молодь. Зрозуміло, що такий випадок не міг залишитися непоміченим КДБ. Крім партійних стягнень і звільнень з посад обком ухвалив рішення, яким зобов'язував «партійні комітети, первинні парторганізації, господарських керівників і спеціалістів народного господарства за участю громадськості систематично аналізувати і формувати запити радіослухачів, вчити кожного трудівника уміти за формою розпізнавати зміст передач, які ведуть буржуазні радіостанції, їх ворожу спрямованість...»²⁹³.

19 липня 1967 р. в м. Рені Одеської області по місцевому радіо протягом 7–8 хвилин транслювалась передача радіостанції «Бі-Бі-Сі» російською мовою, в якій коментувались радянсько-китайські відносини і наводились цитати Мао-Цзе-дуна. «Винуватець» трансляції, технік Малуха В. Т. розповів, що він вночі слухав на коротких хвилях музичні передачі зарубіжних радіостанцій, а вранці він включився в міську мережу, через недбалість забувши перемкнути приймач з прийома передач на короткій хвилі²⁹⁴.

21 серпня 1968 р. під час стоянки поїзда Львів–Рига на ст. Здолбунів бригадир поїзної бригади Лактіонов увімкнув у радіотрансляційну мережу передачу «Голос Америки». Передача була припинена на настійну вимогу пасажирів²⁹⁵.

Ідеологічна боротьба між соціалізмом і капіталізмом, в рамках якої сприймалися «ворожі голоси», яскраво засвідчувала відставання матеріально-технічної бази радіомовлення в республіці від зарубіжних аналогів. У доповідній записці секретаря ЦК Компартії України Ф. Овчаренка Першому секретарю ЦК Компартії України П. Шелесту від 04.09.1970 р. йшлося: «Останнім часом значно зросла активність зарубіжних радіостанцій, зокрема тих, які ведуть передачі на Українську РСР. По території республіки, за винятком районів, у яких здійснюється глушіння ворожих радіостанцій, досить чітко прослуховуються передачі радіостанцій "Голос Америки", "Вільна Європа", "Свобода", "Німецька хвиля", "Бі-Бі-Сі", Албанії, Китаю та інших. Частина з них ведуть передачі українською мовою більш ніж на 30 частотах і очевидно прослуховуються значною кількістю радіослухачів республіки²⁹⁶. Все це вимагає невідкладного вирішення ряду проблем дальшого розвитку матеріально-технічної бази. Обсяг капіталовкладень потрібен — 252 млн руб., в тому числі по галузях зв'язку — 150 млн руб. (телебачення і радіо)»²⁹⁷.

²⁹² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1084. Арк. 215.

²⁹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1037. Арк. 22.

²⁹⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0962. Арк. 144.

²⁹⁵ Там само. Спр. 0976. Арк. 6.

²⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 74. Арк. 61.

²⁹⁷ Там само. Арк. 62.

Примітно, що прагнення запобігти проникненню й поширенню «шкідливих» ідей спонукало владу стримувати глобалізаційні процеси та настоєжено ставитись до нових технологій масової комунікації. Вона не лише «глушила» програми західних радіостанцій, а й використовувала для свого радіо інші частоти, ніж у сусідніх країнах²⁹⁸.

При характеристиці західної радіопропаганди в сучасній російській історіографії зустрічається розгляд цього феномену як ізольованого явища, коли акцентується увага виключно на «західних спецслужбах», «ідеологічних диверсіях», «фальсифікації фактів», «маніпуляціях», що здійснювали країни Західної Європи та США по відношенню до СРСР. По суті, західному радіомовленню надаються конотації, притаманні риторичі «холодної війни».

Натомість набагато менше уваги приділяється іншому явищу — контррадіопропаганді, яку проводив СРСР за західними «лекалами» у мовленні на зарубіжні країни та всередині держави. Однак, на наш погляд, говорити про «дзеркальність» зарубіжної пропаганди й радянської контрпропаганди не є коректним. На фоні спільних цілей впливу на громадську думку відрізнялись принципи її формування. У випадку зарубіжного мовлення — це демократизм, свобода, оперативність подання інформації, критика порушень прав людини тощо. При цьому вади та ерозії радянської системи, про яку говорили «підривні голоси», кожен слухач міг співставити з реаліями, які він відчував щодня. Натомість радянська контррадіопропаганда користувалась маніпулятивними техніками селекції та викривлення інформації в умовах, коли перевірити факти про «загнивання капіталізму» через «залізну завісу» населення не могло, відтак створювався відразливий образ ворога.

Категоричну оцінку радіо радянського часу дає у своїх спогадах один з діячів ЦК КПРС, архітектор «перебудови» А. Яковлев: «Люди прагнули слухати іноземне радіо, бо наше гнало солодку жуйку і захоплену нісенітницю»²⁹⁹.

Контрпропаганда велась у відповідь на цілий спектр реальних та уявних загроз — зовнішніх та внутрішніх. Перелік цих загроз демонструє типовий документ — рішення звітно-виборних партійних зборів дирекції програм радіомовлення на зарубіжні країни Ленінського району м. Києва від 24 вересня 1981 р. Збори констатували, що «за чітким довгостроковим планом готуються до ефіру контрпропагандистські матеріали, в яких викриваються підступи буржуазної пропаганди, розвінчується ворожа людству діяльність міжнародного імперіалізму, сіонізму, маоїзму, інших сил реакції, показується потворне обличчя українських буржуазних націоналістів, їх зв'язки із спецслужбами імперіалістичних держав...»³⁰⁰.

²⁹⁸ Кулик В. *Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки*. Київ, 2010. С. 179.

²⁹⁹ Яковлев А. Н. *Сумерки: [размышления о судьбе России]*. Москва, 2005. 672 с.

³⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 28. Оп. 9. Спр. 147. Арк. 60.

Зауважимо, що синонімічне перерахування абсолютно різних за якісними і сутнісними рисами загроз жодним чином не є випадковим. Як зазначає Л. Гудков, який досліджував проблему контролю свідомості у тоталітарних суспільствах, ідеологемі «ворог» притаманно створювати взаємопов'язані фокуси негативної ідентифікації: різні типи ворогів підтримують один одного³⁰¹. Тому не випадково буржуазний націоналізм і сіонізм, клерикалізм і міжнародний імперіалізм та інші вищенаведені приклади знаходяться в текстах радянських ідеологів у міцній зв'язці, створюючи в уяві населення ефект синергії.

Практика контррадіопропаганди змушувала конкретизувати абстрактні й вітійоваті формулювання. Зокрема, щорічно складався календарний координаційний план превентивних контрпропагандистських заходів. Загрозливу тематику, наприклад, у першому півріччі 1984 р. становили 90-річчя від дня народження В. Блакитного, 350-річчя Переяславської Ради, 65-річчя від дня проголошення «петлюрівською» Центральною Радою автокефалії української православної церкви, 55-річчя створення Організації українських націоналістів.

Навіть така зовні нейтральна тема, як 65-річчя АН УРСР, загрожувала, на думку партійних ідеологів, «можливими буржуазними інсинуаціями про «угасання» науки на Україні, особливо гуманітарного профілю»³⁰².

Головна редакція інформації Держкомітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню в червні 1972 р. доповідала в ЦК Компартії України про проведення в радіоефірі теоретичних бесід «Єдність соціалістичних націй СРСР і домисли буржуазної пропаганди», «Сузір'я рівних», «Українська республіка — суверенна соціалістична держава в складі СРСР»³⁰³.

Окрему проблему в системі координат холодної війни становив сіонізм — в радянській інтерпретації «підбурюючий, ворожий, антирадянський». У цьому контексті занепокоєння викликала радіостанція «Голос Ізраїлю», місцеві програми якої, особливо російською мовою, прослуховувалися значною частиною єврейського населення Чернівців, Одеси, Києва, Вінниці, деяких інших міст республіки. Інтерес до радіопередач із Єрусалима в Чернівецькій області, наприклад, зріс у зв'язку з тим, що дикторами мовлення на СРСР почали працювати люди, що емігрували в Ізраїль з Чернівців в 1969 р.³⁰⁴ (секретар обкому Компартії України А. Григоренко у листі до КППС конкретизував цих осіб — «2 девицы»³⁰⁵).

³⁰¹ Гудков Л. *Идеологема врага. «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции. Образ врага.* Москва, 2005. С. 37.

³⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2718. Арк. 17.

³⁰³ Там само. Оп. 32. Спр. 583. Арк. 50.

³⁰⁴ Там само. Арк. 14.

³⁰⁵ Там само. Оп. 25. Спр. 514. Арк. 20.

З огляду на це, місцеві партійні органи у квітні 1971 р. звернулись до ЦК КПРС (глушіння передач ворожих радіостанцій, що мовили на Радянський Союз, — компетенція відповідних союзних органів) розглянути питання про забивання передач радіостанції «Голос Ізраїлю» радіопрограмою «Маяк» або програмою Українського радіо «Промінь», особливо в містах Чернівці, Київ, Одеса, Вінниця та інших, де проживало значне число єврейського населення³⁰⁶.

125-річчя від дня народження Шолом Алейхема вбачалося небезпечним приводом використати ювілей письменника для посилення ідей сіонізму, його гасла «культурно-національної автономії»³⁰⁷.

Натомість 65-річчя Компартії Ізраїлю ставало приводом ідеологічних служб для «посилення викриття ізраїльської дійсності, злодіянь сіоністського керівництва держави Ізраїль та ізраїльської воєнщини на Близькому Сході, а також з метою показати переваги близькосхідної політики СРСР над "миротворчими" зусиллями США»³⁰⁸.

По радіо транслювались огляди книг, випущених обласними видавництвами, в яких люди єврейської національності на прикладах свого життя і життя друзів, рідних і знайомих «гнівно спростовували мерзенні наклепи сіоністських злостивців про нібито нерівноправне становище євреїв у Радянському Союзі»³⁰⁹. 27 квітня 1972 р. у передачі «Втеча з раю» члени сім'ї Щиперів, яка проживає у Дніпропетровську, розповіли про те, як їх заманила сіоністська пропаганда в Ізраїль і як вони тікали з цього «раю»³¹⁰. Контрпропагандистські програми, що розвінчували «реакційну сутність сіонізму», мали промовисті назви «Міражі і дійсність "землі обітованої"», «У сіоністському болоті». Біля мікрофона виступали етнічні євреї, які на власному досвіді мали переконати слухачів у перевагах радянського ладу порівняно з життям в Ізраїлі.

У своїй діяльності радянська радіоконтрпропаганда використовувала художні образи, які якнайефективніше мали вкарбуватися у свідомість населення. Можна навести такі приклади назв радіонарисів і замальовок: «Радянська Україна в кривому дзеркалі антикомунізму», «Критика фальсифікацій радянських народів», «Вільна від науки (про т. зв. «українську вільну академію наук» в США)», «Небезпечна ейфорія (про альянс українського буржуазного націоналізму і сіонізму)», «Під знаком свастики (про вожака української католицької церкви Й. Сліпого)»³¹¹.

³⁰⁶ Там само. Арк. 14.

³⁰⁷ Там само. Спр. 2718. Арк. 22.

³⁰⁸ Там само. Арк. 23.

³⁰⁹ Там само. Оп. 32. Спр. 583. Арк. 49.

³¹⁰ Там само. Арк. 50.

³¹¹ Там само. Оп. 25. Спр. 2402. Арк. 12–13.

Маніпулятивну майстерність володіння словом, а через нього й розумом людей демонструє тематичний план радіопередач із циклів «Блиск і вбогість імперії долара» і «Чорна книга злочинів американського імперіалізму» (1965 р.). Наведемо уривок із нього з назвами радіопередач: «Як сьогодні в Америці збивають статки», «Історія розбою (з історії розбійницьких дій американського імперіалізму)», «Вівці й вовки (викриття легенд про американську миротворчість)», «Коли таємне стає явним (про історію післявоєнного пограбування Європи американським імперіалізмом)», «Скільки коштує расизм», «Американський імперіалізм — сповитуха бундесверу», «Вашингтон і ядерні амбіції Бонна», «Ескалація банкрутства (про злочинну війну США у В'єтнамі)», «Стратегія й тактика американського неоколоніалізму», «Загарбницькі війни — знаряддя американської зовнішньої політики», «США роздмухують військовий психоз (про гонку озброєнь за океаном)», «США — головна опора колоніалізму», «Американський расизм — живильне світове середовище реакції», «Американські неофашисти на службі реакції» та ін.³¹² Ці назви цілком відповідають радянському мовному дискурсу, охарактеризованому нами в окремій статті³¹³.

Однак наведені факти створюють оманливе враження про бездоганність радянської ідеологічної системи в частині радіопропаганди. Партійні органи у своїх листах з грифами «таємно» визнавали цілу низку недоліків у радіопропаганді, що заважали їм формувати тотально уніфіковане суспільство й вихолощувати національну ідентичність.

Загальною проблемою радянської пропаганди була слабкість її використання для маніпуляції суспільними настроями. Інформація подавалася грубо, часто без знання конкретного адресата. У цьому радянське радіомовлення значно поступалось західному. Справа доходила до курйозних випадків. У тексті диктора при трансляції інформації вказувалися такі факти: «Американський турист приїжджає в СРСР, коли довідається, що лікування безкоштовне, то він лікується від всіх хвороб. Вилікувавшись, він лягає в лікарню, щоб вирізати апендицит лише тому, що лікування безкоштовне, хоча це йому й не потрібно»³¹⁴.

Крім того, партійні органи при аналізі мовлення на зарубіжні країни визнавали в 1974 р., що «в пропаганді провідних питань теорії і практики комуністичного будівництва, радянського способу життя, і особливо в контрпропагандистських виступах, автори нерідко почувають себе невпевнено, збиваються на схематизм і загальщину, жива задушевна розмова зі слухачем

³¹² Там само. Оп. 70. Спр. 2577. Арк. 126.

³¹³ Каганов Ю. О. Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. 32. С. 267–272.

³¹⁴ Силина Л. В. Радиопропаганда в СССР... С. 131.

про факти радянської дійсності часто підміняється декларативністю, штучним пафосом, нагромадженням цифр»³¹⁵.

«У передачах про соціальні досягнення робітників республіки факти викладаються, коментуються переважно співробітниками редакцій, партійними, радянськими, профспілковими працівниками. Рідко з цих питань виступають рядові трудівники. В інформаційних випусках багато передається повідомлень про постачання підприємствами України різноманітної продукції в братні республіки, країни соціалістичної співдружності, держави, що розвиваються. У той же час мало розповідається про факти взаємних поставок. З огляду на аудиторію слухачів, тематична незбалансованість може дати привід для міркувань про економічну «експлуатацію» України... У передачах люди різних поколінь і професій найчастіше постають перед слухачами одноманітними, приземленими — їхні інтереси не виходять за рамки виробництва, професійної майстерності», — йдеться в доповідній записці ЦК Компартії України 1982 р.³¹⁶

У рецензії московських журналістів на програми українського радіо, що транслювались за кордон, називаються й суто мовні проблеми матеріалів, зокрема якість перекладу з української на англійську мову. Як підкреслив рецензент, «диктори говорять без акценту, а сама мова звучить з "акцентом". Іншими словами, відчувається, що це переклад». У рецензії підкреслено, що передачі монотонні, занадто серйозні, у них немає посмішки. Один зі слухачів англійських програм писав: «Із приводу ваших щоденних інтерв'ю скажу, що вони занадто монотонні»³¹⁷.

«Невиправданою байдужістю» називалось порушення норм літературної мови в українських радіопередачах. «Нерідко виступи засмічені русизмами, неокочирними висловами, недбале редагування призводить іноді до зміщення важливих політичних акцентів. Чи варто, наприклад, в передачі для зарубіжних українців говорити так, як це зроблено 21.01.1974: «незважаючи на свою перевантаженість важливими справами, Ленін знаходив час для зустрічей з посланцями з України», або «голова сільради комуніст Турій не один схрон знищив разом з сільськими активістами»³¹⁸.

Отже, ключовою рисою пропагандистських радіорепортажів була нещирість, штучність, яку значна маса населення відчувала інтуїтивно. Ветеран запорізької радіожурналістики Василь Федина, на питання, чи вірив він загалом у те, що читав перед мікрофоном, відповідає: «Бувало, попадає в руки такий матеріал, читаєш його і думаєш: «Автор пише і знає, що бреше. Я читаю і знаю, що брешу. А що ж залишається слухачеві? Думаю, що наші

³¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1037. Арк. 1.

³¹⁶ Там само. Спр. 2402. Арк. 4.

³¹⁷ Там само. Ф. 287. Оп. 9. Спр. 147. Арк. 17.

³¹⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1037. Арк. 9.

радіослухачі (не всі, звісно, як і журналісти, диктори) розуміли цю брехню»³¹⁹.

Прослуховування зарубіжних радіостанцій у цьому контексті являло ковток свіжого повітря, що стимулював критичне мислення громадян, і, що особливо важливо, спонукав порівнювати і мислити далі тих питань, про які йшла мова. Як приклад, наведемо лист члена Ради з української літератури при Спілці письменників СРСР Ф. Кравченка відповідальному секретарю цієї Ради від 12.06.1965 р. «Відповідальний секретар українського республіканського журналу одержує 120 руб. на місяць, а відповідальний секретар російського обласного ("Дон", "Підйом") — 180 руб. Чому? Пояснити неможливо! Ми звичайно проходимо повз таких "дріб'язків", тим більше, що це не має відношення до тих завдань, які покладені на редакції журналів, а за кордоном все це "помічають" і роблять на цьому "політику". Нещодавно "Голос Америки" грав на тому, що така різниця в оплаті журналістської праці пояснюється все тими ж причинами: на українців дивляться, як на менш повноцінних працівників»³²⁰.

Отже, важливим питанням є реальний кількісний (масштаб аудиторії) та якісний (ціннісний) вплив мовлення на Радянський Союз і Україну зарубіжних радіостанцій. Наскільки рапорти партійних і державних структур, ідеологічних апаратів перебільшували реальну загрозу або навпаки недооцінювали вплив «ворожих голосів» на формування почуттів, ідентичності, вироблення нонконформістської суспільно-політичної позиції громадянами, розвитку критичного мислення, зрештою — формування опозиційних настроїв щодо радянської системи та її складових? Вочевидь, ця проблема не має простого і однозначного розв'язання.

Що стосується кількісної аудиторії західного радіо, то можемо оперувати такими даними. Повернення вилученої після війни апаратури власникам, а головне — завезення радіоприймачів з-за кордону як трофеїв, призвели до того, що, за оцінками ЦК КПРС, уже на 1950 р. кількість апаратів, які дозволяли слухати іноземні радіопередачі, збільшилась в СРСР до 500 тис. Зрозуміло, що кожен приймач — це можливість слухати західне радіо одразу кільком слухачам³²¹. У липні 1960 р. відділ пропаганди ЦК КПРС називав цифру у 20 млн радіоприймачів, здатних приймати зарубіжні радіостанції³²². Цей факт спричинив юридичну заборону використання короткохвильових передатчиків. Протягом 1960 р. Президії Верховних Рад усіх союзних республік ухвалили Укази «Про відповідальність за незаконне виготовлення та використання радіопередавальних пристроїв».

³¹⁹ Федина В. *Голос той, і ті слова...* Запоріжжя, 2006. С. 22.

³²⁰ ЦДАМЛМ України. Ф. 590. Оп. 1. Спр. 614. Арк. 37–38.

³²¹ Колчина А. С. *Радио Свобода...* С. 107–108.

³²² Богуславський О. «Визволення» веде до «Свободи»... С. 215.

У 1980-х роках інформаційна ситуація в країні радикально змінилася. На 1980 р. число тих, хто мав подібні радіоприймачі, зросло до половини населення³²³. Я. Засурський, посилаючись на дані британських фахівців, стверджує, що до 1990 р. близько 60 млн радянських громадян слухали передачі закордонних радіостанцій³²⁴.

Усвідомлюючи умовність кількісного підрахунку настроїв суспільства, ми, однак, звертаємося до соціологічних інструментів. Згідно з довідкою, підготовленою 1976 р. КДБ для ЦК КПРС, такі фактори, як прослуховування закордонних радіопередач, читання буржуазних газет, книг та інших друкованих видань, що засилаються в СРСР, особисте спілкування та листування з вороже налаштованими іноземцями вплинули на 47% осіб. Із числа всіх факторів як основний виступає вплив закордонної радіопропаганди, що зумовив формування ідеологічно ворожих установок більш ніж в 1/3 осіб, що допустили негативні прояви³²⁵.

У 1985 р. Інститутом соціологічних досліджень АН СРСР було проведено соціологічне дослідження «Аудиторія західного радіо серед студентів м. Києва»³²⁶. Студентство не випадково зацікавило соціологів, адже ця аудиторія характеризується прагненням бути поінформованими не тільки у своїй професійній сфері, а й також у суспільно-політичній. Саме це прагнення до поінформованості, а також низка специфічних соціально-психологічних рис молоді: максималізм, імпульсивність, підвищена емоційність, загострене почуття справедливості викликали занепокоєння радянської пропаганди.

За результатами дослідження аудиторія західного радіо серед київських студентів визначалась як регулярна — 7% (з них активні слухачі, що слухають 3–4 рази на тиждень, — 1%, середньоактивні, які слухають 1–2 рази на тиждень, — 6%)³²⁷. Нерегулярна аудиторія західного радіо визначалась із студентів, що звертались до радіопередач капіталістичних країн рідше одного разу на тиждень, і становила 45% опитаних. Таким чином, у цілому аудиторія західного радіо серед опитаних у травні 1985 р. київських студентів становила 52%. Скоригований соціологами показник у сумі дорівнює-

³²³ Пашенко Л. В. Философские и социально-экономические противоречия советской тоталитарной системы. *Вестник Мурманского государственного технического университета*. 2008. Т. 11, № 4. С. 684.

³²⁴ Засурський Я. Н., Засурський И. И. *Средства массовой информации постсоветской России*. Москва, 2002. С. 39.

³²⁵ Аналитическая справка о характере и причинах негативных проявлений среди учащейся и студенческой молодежи начальника 5 управления КГБ при СМ СССР Ф. Д. Бобкова. 03.12.1976. *Власть и диссиденты: из архивов КГБ и ЦК КПСС*. М., 2006. С. 144.

³²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3139. Арк. 3–12.

³²⁷ Там само. Арк. 6.

вав 58%. При цьому визначалось, що частіше за інших до передач західного радіо звертаються студенти технічних вишів — 58%, гуманітарних — 40%³²⁸.

Соціологічне дослідження звертало увагу на тематичні зацікавлення студентської радіоаудиторії. Примітно, що найбільший інтерес (після музики) викликали громадсько-політичні передачі — новини, міжнародні коментарі, інформація про стан справ у країні.

На наш погляд, є підстави вважати зацікавлення молодіжної аудиторії музичними програмами зарубіжних радіостанцій не суто культурницьким чинником, а потужним фактором формування світоглядної і політичної позиції молоді. Деякі аспекти зв'язку музики з формуванням національної ідентичності нами розкриті в окремій статті³²⁹. Серед чинників, що викликали інтерес до західних голосів серед студентства, називалась оперативність інформації, завдяки чому вони дізнавались про події у власній країні раніше з іноземних джерел, ніж з вітчизняних³³⁰.

Отже, незважаючи на складнощі чисельного обрахунку слухачів західних радіостанцій, є підстави вважати аудиторію «ворожих голосів» критичною масою соціально активного та небайдужого населення.

В умовах суцільної уніфікації культурологічного, мас-медійного простору в СРСР та Україні радіоголоси відігравали роль одного з небагатьох джерел отримання альтернативної точки зору, яка є необхідною з соціально-психологічної точки зору для формування власної позиції. «Що залишалося в убогому арсеналі тих, хто прагнув до об'єктивної інформації та мріяв про очищений від ідеологічного сурогату духовний хліб? Зарубіжні радіоголоси, що ретельно придушувались потужними "глушилками"» — так у своїх спогадах зазначав ініціатор створення незалежного кіноклубу «Восхождение», що почав свою діяльність у м. Запоріжжі ще в 1977 р., Сергій Колосов³³¹.

У листопаді 1988 р. М. Горбачов домігся рішення Політбюро ЦК КПРС про повне зняття радіоперешкод. Це рішення, що приймалось на хвилі всезагальної демократизації та згасання «холодної війни», формалізувало невідворотність включення СРСР до світового інформаційного простору.

1991 рік продемонстрував, що радянська політична система несумісна з вільним інформаційним полем, що упродовж тривалих років формувалось завдяки «ворожим голосам».

³²⁸ Там само. Арк. 7.

³²⁹ Каганов Ю. О. Музика як ідеологічний феномен: радянський контекст і українська версія (друга половина ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. 33. С. 159–164.

³³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3139. Арк. 10.

³³¹ Сергей Колосов. «Жизнь моя кинематограф, черно-белое кино...». Глава 1. 25-й кадр. *Приватний архів Ф. Г. Турченка*.

Юрій Каганов

§ 4. Радянський політичний анекдот

Наукова інтерпретація феномену анекдотів ускладнюється принаймні двома обставинами: по-перше, всі інтуїтивно розуміють, що таке анекдот і жарт, а, по-друге, сама природа гумору не передбачає роз'яснень, адже анекдот не працює, якщо його треба пояснювати.

Незважаючи на те, що в класичній теорії сміхової культури, створеній М. Бахтіним³³², остання розглядається як явище не тільки принципово інородне, але й вороже ідеології³³³, дослідниця М. Столяр звертає увагу на амбівалентний характер політичного анекдоту і комуністичної ідеології. З одного боку, анекдот заперечує ідеологію, розхитує і руйнує її. З іншого — створюється у певному ідеологічному середовищі і навіть приймає певні тези офіційної ідеології³³⁴. Анекдот апелює до положень ідеології як до тієї «пічки», від якої танцюють. Радянська сміхова культура є в цьому контексті продовженням радянської ідеології, її необхідним придатком. З іншого боку, анекдоти, як і сміхова культура в цілому, впливали на ідеологію, сприяючи її еволюції в бік пом'якшення і більшої уваги до питань морального життя радянської людини³³⁵.

Анекдот за низкою ознак (опозиційний характер, фігурування в приватному повсякденному просторі, непублічність) належить до неофіційної сфери культури, яка напряму не залежала від державної влади, розвивалась і поширювалась, незалежно від останньої, мала опозиційний настрій щодо офіційної сфери культури, локалізувалась переважно в середовищі повсякденності³³⁶.

Якщо при Сталіні розповідати анекдоти намагались у вузькому колі і прагнули, щоб вони були не різкими, то після смерті диктатора, а особливо по завершенню інерції страху на початку 1960-х рр., народ виявив дивовижний потяг до самовираження на рівні анекдотної творчості. Анекдоти стали частиною повсякденних практик у різних соціальних групах. Жартами обмінювались щоденно звичайні люди, і вони були набагато популярніші, аніж офіційний гумор у сатиричних журналах.

³³² Дослідниця Крісті Девіс приписує М. Бахтіну виверт, який полягає в тому, щоб писати про таку тему, як середньовічні карнавали, маючи на увазі і надихаючись популярною гумористичною культурою Радянського Союзу, сповненою жартів, що висміювали героїв і ритуали системи. Davies C. *Jokes as the truth about Soviet socialism*. Folklore, 2010. № 46. P. 25.

³³³ Бахтин М. М. *Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса*. Москва, 1990. 543 с.

³³⁴ Столяр М. *Советская смеховая культура*. Киев, 2011. С. 194.

³³⁵ Там же. С. 278.

³³⁶ Воробьева М. В. *Анекдот как феномен повседневной культуры советского общества: на материале анекдотов 1960–1980-х годов*: авт. дис. ... канд. культурологии. Екатеринбург, 2008. С. 14.

«Радянська людина» через розповіді/слухання анекдотів компенсувала можливості самовираження, що в західних демократіях реалізуються, наприклад, через вибори або ЗМІ. Політичний анекдот формував у людини унікальну силу уяви про можливість «одягти короля» або «залишити його голим»³³⁷.

Олексій Юрчак наголошує у цьому контексті, що ритуал спільного розповідання анекдотів і спільного сміху над цим був важливіший простого бажання почути новий анекдот³³⁸. Участь у цьому ритуалі нагадувала своєрідний маркер, що навколо люди такі ж «нормальні», як і ти, і так само ставляться до радянської системи. Фраза «Ви чули останній анекдот?» тривалий час використовувалась як комунікаційний елемент при вітанні, спосіб досягнення міжособистісної довіри.

Оскільки радянська влада будувалась на ідеології, адже в економіці відсутніх результатів вона не могла продемонструвати, то провали в економічній політиці прикривали саме бійці ідеологічного фронту. У цих умовах анекдоти підривали основний ідеологічний корінь системи, демонструючи розходження між декларованими гаслами та їх сприйняттям населенням. Наприклад, один з відомих анекдотів у контексті позиціонування СРСР як борця за мир: вірменське радіо запитують: «*Война будет? Нет войны не будет, но будет такая борьба за мир, что камня на камне не останется*».

Анекдоти демонструють невіру в офіційну лінію про те, що національні прагнення зникли зі створенням «нової радянської людини». Свідченням є численний блок анекдотів про чукчів. Один з них «*Какими были чукчи до советской власти? Голодными и холодными. Какие чукчи при советской власти? Голодные, холодные и с чувством глубокой благодарности*»³³⁹ засвідчує іронію над перевагами, які дала радянська влада не лише підкореним, периферійним, але й неросійським народам; чукчі тут виступають збірним поняттям.

Важливим є усвідомлення, наскільки загрозливими є анекдоти для політичної чи соціальної системи. Існує позиція професора Кардіффського університету (Велика Британія) Грегора Бентона, що вони нічого не змінюють, не є формою спротиву і нікого не мобілізують, навпаки стабілізують потенційно конфліктні ситуації (наприклад, єврейські анекдоти)³⁴⁰.

³³⁷ Várnagy T. *“Proletarios de todos los países...¡perdonadnos!” O sobre el humor político clandestino en los regímenes de tipo soviético y el papel deslegitimador del chiste en Europa central y oriental (1917–1991)*. Eudeba Universidad de Buenos Aires, 2015. P. 17.

³³⁸ Юрчак А. *Это было навсегда, пока не кончилось: последнее советское поколение*. Москва, 2014. С. 539.

³³⁹ Davies C. *Jokes...* P. 24.

³⁴⁰ Benton G. *“The Origins of the Political Joke”*. *Humor in Society: Resistance and Control*. Basingstoke, MacMillan, 1988. P. 54.

Тим не менше, інші автори вважають, що анекдоти мають т. зв. під-ривний потенціал, стверджуючи, що ця «зброя слабких» може бути важливою, аби змусити людей мислити критично, допомогти висловити ставлення до влади, створити альтернативний простір спротиву і навіть додати сміливості вчиняти більш конкретні дії. Рон Дженкінс справедливо зауважує, що анекдоти, звісно, не призводять до заколоту, революції, але відкривають дискурсивний простір, який дозволяє обговорювати ті питання, які в інших дискурсах замовчуються або не ставляться під сумнів³⁴¹. Відповідно, відтворюючи реальність у перебільшеному і сміховинному вигляді, анекдоти сприяли створенню альтернативної суспільної сфери.

Низка вітчизняних та зарубіжних авторів наголошують на значенні політичного анекдоту для людини як психологічного самозахисту, психологічної саморегуляції невольних людей. Насмішка над дійсністю дає оповідачу й слухачу анекдотів певне відчуття свободи і реваншу по відношенню до влади.

Джордж Майкс розглядає сміх як «єдину зброю, яку гноблений може використовувати проти гнобителя. Це — агресивна зброя і запобіжний клапан водночас»³⁴². Дослідники Еллін і Дон Нільсен у цьому контексті зазначають, що «антиурядовий гумор ілюструє теорію, згідно з якою люди використовують гумор, аби полегшити напругу, висміюючи ситуації, де вони відчувають себе обманутими»³⁴³. Отже, анекдот покликаний не лише викликати сміх, а й мінімізувати страх. Зрештою, анекдоти є елементом подвійного життя, удавання, характерного для всієї системи соціалістичного табору.

Д. Штурман і С. Тіктін у книзі «Радянський Союз у дзеркалі політичного анекдоту», написаній в еміграції, розкривають парадоксальну спорідненість між усною народною творчістю далекого минулого і радянського часу. Авторі звертають увагу, що фольклор в усіх народів старший за писемність. Билини, саги, казки, пісні створювали здавна народні таланти, які не використовували писемність, а часом і не володіли нею. Антитоталітарний політичний анекдот, навпаки, виникає в умовах суцільної або майже суцільної грамотності. Історичний парадокс: якщо фольклор минулого розвивався на фоні відсутності в народі писемності, то анекдотний фольклор радянської епохи масово народжувався в тоталітарних обставинах через відсутність свободи друку. Іншими словами, він покликаний до життя також

³⁴¹ Jenkins R. *Subversive Laughter. The Liberating Power of Comedy*. New York, 1994.

³⁴² Oring E. *Risky Business: Political Jokes under Repressive Regimes. Western Folklore*. 2004. Vol. 63, No. 3. P. 219.

³⁴³ Ibid.

відсутністю писемності, цього разу легалізованої писемності ідей і сюжетів певного роду³⁴⁴.

Анекдоти про комунізм є однією з найбільш численних груп усіх радянських політичних анекдотів, що несуть на собі смисл десакралізації панівної ідеології. При цьому якщо ідеологія використовує форму абсолютного прогресу, то анекдоти обирають модель регресу («Скажіть, це вже комунізм чи буде ще гірше»; «Розквіт комунізму. Оголошення на дверях продуктового магазину: сьогодні в олії потреби немає»)³⁴⁵.

Соціалістичний лад, його однопартійність, комуністична партія і непорушність її правоти і керівної ролі, будівництво комунізму, внутрішня і зовнішня політика ЦК КПРС, партійна інтерпретація історичного минулого і партійний прогноз майбутнього, партійна національна політика та низка інших рис у партійно-державній пропаганді виступали як вічні, непогрішні, священні засади, що не підлягають критиці. Для анекдоту ж святинь і догматів не існує. Його головні принципи — тотальність іронії, відсутність осіб і тем, що можуть бути поза критикою, всезагальність скепсису і нігілізму, всепроникливе і всеосяжне заперечення³⁴⁶.

Численні анекдоти, пов'язані з офіційною ідеологією та її пропагандистсько-агітаційними штампами, характеризуються передусім категоричним неприйняттям анекдотистами цієї ідеології і цих штампів. Особливо наочно це висміювалось у формі питань і відповідей «вірменського радіо», де на питання, поставлене у близькій до офіційних штампів манері, дається абсолютно антирадянська, антикомуністична відповідь.

Д. Штурман і С. Тіктін висловлюють думку, що серія «вірменське радіо» почалась після обмовки ереванського диктора, який нібито сказав: «При капіталізмі людина експлуатує людину, а при соціалізмі все відбувається навпаки»³⁴⁷.

Для анекдотів на ідеологічні теми характерно повне розвінчання усіх радянських кумирів: героїв, перемог, що без кінця оспівувалися, і організацій (партії, органів держбезпеки, рад та ін.), що безперервно вихвалялися. Те, що є в офіціозі предметом апології, для анекдотистів слугує лише підставою саркастичного висміювання.

Формою висміювання тоталітарної ідеології була пародія щодо «священних текстів». Філософ Л. Н. Столович згадує про те, як ще в період «культу особи» студенти ставили такі контрольні питання на знання

³⁴⁴ Штурман Д., Тиктин С. *Советский Союз в зеркале политического анекдота*. Москва; Сыктывкар; Коми, 1992. С. 12.

³⁴⁵ Столяр М. *Советская...* С. 197.

³⁴⁶ Штурман Д., Тиктин С. *Советский Союз...* С. 14.

³⁴⁷ Там же. С. 15.

«Короткого курсу історії ВКП(б)»: «На якій сторінці Плеханов "пішов у кущі"?», «Росія стала вагітною революцією?» тощо³⁴⁸.

Окремою групу можна вважати анекдоти, присвячені так званій «дружбі народів» — міфу, що постійно експлуатувався офіційною пропагандою. У цій серії відчувалася неприязнь радянських людей до народів країн, що охоче користувалися допомогою СРСР — африканців, країн соцтабору. Темою анекдотів ставали й відносини між народами республік СРСР (замість декларованої дружби підкреслювалася взаємна неприязнь і сепаратистські тенденції)³⁴⁹.

Наприклад, серединою 1950-х рр. датується наступний анекдот: «Під час святкування з приводу трьохсотліття возз'єднання України з Росією з'явився Богдан Хмельницький і заявив: — Триста років тому я об'єднав Україну з Росією. Це було великою політичною помилкою. Україна має отримати незалежність! І негайно! На нього закричали: — Ви збожеволіли! — Так, — відповів Богдан Хмельницький. — Я збожеволів ще тоді»³⁵⁰.

Політичні анекдоти суттєво відрізнялись від анекдотів на теми, дозволені комуністичною ідеологією, навіть заохочувані нею, зокрема: алкоголізм, свекруха, погода, житлова проблема, дрібні бюрократи-чиновники тощо. У країнах соцтабору існували офіційні сатиричні журнали, що мали значну кількість читачів: радянський «Крокодил», чеський «Дикобраз», словацький «Рогач» [у зоологічному смислі — жук-олень], польський «Шпильки», болгарський «Шершень», румунський «Кропива», східнонімецький «Уленшпігель»³⁵¹. Звичайно, у цих виданнях чітко простежувалася межа між гумором дозволеним і неприпустимим.

Як це не парадоксально, але у своєму кінцевому, глибинному смислі анекдоти являють картину не смішну, а страшну. Вони зображують суспільство невірним, бідним, підкореним. Багато анекдотів просякнуті фаталізмом, скепсисом і нігілізмом.

Стан політичного анекдоту у Радянському Союзі сталінської доби влучно характеризує такий анекдот: «Оголошений конкурс на кращий політичний анекдот. Перша премія — 25 років, друга — 10 років і три заохочувальні по 5 років»³⁵².

Примітним є той факт, що серед значного масиву документів досліджуваного періоду у фонді 16 ГДА СБУ ми знайшли поодинокий факт уваги КДБ до анекдотів.

³⁴⁸ Столович Л. Н. Смех против тоталитарной философии: советский философский фольклор и самодеятельность. *Философия. Эстетика. Смех*. Санкт-Петербург; Тарту, 1999. С. 281.

³⁴⁹ Штурман Д., Тиктин С. *Советский Союз...* С. 410.

³⁵⁰ Там же. С. 411.

³⁵¹ Oring E. *Risky Business...* P. 216.

³⁵² Столович Л. Н. Смех против... С. 290.

У вересні 1981 р. Управлінням КДБ у зв'язку з поширенням серед оточення анекдотів політично шкідливого змісту перевірявся вчитель географії середньої школи м. Гульськ Новоград-Волинського району Леонід Коган, 1956 р.н., член ВЛКСМ. У ході перевірки було встановлено, що Коган за місцем проживання зберігає записи зібраних і систематизованих по розділах 250 анекдотів. Частина з них містить наклепницькі вигадки щодо радянської дійсності, засновника й окремих керівників КПРС і Радянської держави.

У листопаді 1981 р. на основі порушеної органами прокуратури кримінальної справи відносно родича, з родиною якого проживав Коган, органами міліції за участю працівників УКДБ, що виступали під прикриттям співробітників УВС, проведено обшук. У кімнаті Когана виявлено і вилучено два загальних зошити із записаними анекдотами, 38 з яких мали політично шкідливий характер. Леонід Коган пояснив, що анекдоти він збирав у процесі спілкування зі знайомими і записував їх після «обробки».

11 січня 1982 р. в УКДБ Леоніду Когану оголошено офіційне попередження відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р.³⁵³

Поведінка Когана, учителів Гульської середньої школи обговорювалась на зборах колективу викладачів цієї школи³⁵⁴. Шаблонний висновок більшості документів КДБ про покаяння осіб у вчиненому та їх запевнення, що надалі подібного не припускати будуть, наведений і цього разу, з дописом, що обкому повідомлено про інцидент.

Є підстави стверджувати, що співробітники КДБ використовували інформацію, що хтось розповідає антирадянські, як вони вважали, анекдоти, і під час «профілактики» використовували це, тиснучи на людей, погрожуючи за це неприємностями. Для КДБ було головним, щоб профілактований «роззброївся» і припинив поводити себе так, щоб завдавати їм клопіт. Якщо ж їхній тиск не допомагав, профілактований не лякався і «не ставав на шлях

³⁵³ Указ № 3707-VIII «Про використання органами державної безпеки попередження як заходу профілактичного впливу» від 25 грудня 1972 р.: «Не для печати. Президиум Верховного Совета СССР постановляет: Установить, что лицу, совершившему антиобщественные действия, противоречащие интересам государственной безопасности СССР, если они не влекут уголовной ответственности, органами государственной безопасности может быть сделано официальное предостережение о недопустимости такого рода действий с последующим уведомлением прокурора. Для объявления предостережения это лицо вызывается органом государственной безопасности, а в случае неявки может быть подвергнуто приводу. Если лицо, которому было объявлено предостережение, совершит преступление, наносящее ущерб интересам государственной безопасности, протокол о сделанном ему предостережении приобщается к уголовному делу. Председатель Президиума Верховного Совета СССР Н. Подгорный. Секретарь Президиума Верховного Совета СССР М. Георгадзе».

³⁵⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 160–161.

виправлення», то треба було вирішувати питання про відкриття кримінальної справи, і це питання вже виходило на інший рівень. Але анекдоти тут вже значення не мали. Як зауважує в інтерв'ю Євген Захаров, «гебісти самі любили розповідати анекдоти. Циніки були закінчені»³⁵⁵.

У цілому, на наш погляд, причини незначної уваги до анекдотів, як потенційної загрози радянському ладу, з боку органів КДБ можна пояснити кількома аспектами. По-перше, масовим характером анекдотів, контроль над якими вже був неможливий у післясталінську епоху. По-друге, здійснювати контроль над обігом анекдотів — означало б необхідність їх цитувати, а відтак, визнавати факт глузування над радянською системою, висміювання її основоположних засад, що набагато страшніше, ніж фіксувати окремі явища нонконформізму, дисидентства, хуліганства або кримінальних діянь. Геннадій Семенов образно формулює цю ситуацію так: «Диявол боїться не сили, яка є його природною стихією, не ненависті, не аскези, а насмішки. Коли над системою починають сміятися, її кінець відносно недалекий в історичному плані»³⁵⁶. По-третє, у післясталінську добу увага спецслужб фокусується здебільшого на письмовій фіксації анекдотів, а не на їх усному поширенні.

Одним з небагатьох прикладів епохи «розвиненого соціалізму», коли б обвинувачуваному інкримінувалися фіксація і розповідання анекдотів, була справа Ірини Цуркової, лєнінградки, арештованої 20 грудня 1981 р. за звинуваченням у поширенні нею самвидавського збірника антирадянських анекдотів та засудженій на три роки виправно-трудої колонії. Справжньою причиною арешту був зв'язок Цуркової з Фондом допомоги політв'язням. Через деяку проблематичність публічного озвучування теми Фонду сторона обвинувачення вдало скористалася знайденим зошитом з анекдотами³⁵⁷. Слід звернути увагу, що і в цій справі йдеться про речовий доказ у письмовому вигляді.

У 1970–1980-ті рр. порушувалось питання про спеціальний закон, який мав карати за поширення анекдотів, частівок та іншого фольклору антирадянського змісту. Однак Закон цей так і не був ухвалений³⁵⁸.

Жанр політичних анекдотів активізується в період «перебудови». За висловом російського письменника і публіциста О. Мєліхова, «Гумор, ось хто готував перебудову...»³⁵⁹.

³⁵⁵ Інтерв'ю автора з Євгеном Захаровим.

³⁵⁶ Інтерв'ю автора з Геннадієм Семеновим.

³⁵⁷ Архипова А., Кирзюк А. *Арест за репост: фольклор под судом — советским и современным*. URL: <https://ovdinfo.org/articles/2015/12/25/arrest-za-repost-folklor-pod-sudom-sovetskim-i-sovremennym>

³⁵⁸ Штурман Д., Тиктин С. *Советский Союз...* С. 13.

³⁵⁹ Мєлихов А. *Смех и грех*. URL: http://www.trud.ru/article/29-03-2012/274260_smex_i_grex.html

Поворот до реформ характеризувався принциповою діалогічністю, порівняно з монолітністю, монотонністю і одноголосністю радянської епохи. Нові гасла і принципи епохи почали обігруватися в анекдотах: «Як відрізняється свобода від лібералізації, а свобода слова від гласності? — Так само, як канал від каналізації». Численні анекдоти відобразили й розпад КПРС. «Як вийти з партії? Треба отримати рекомендації двох безпартійних»³⁶⁰.

Мова «перебудови» принципово відрізнялась від регламентованого способу вираження думок радянської епохи. Гасла, прийняті на початку реформ, — гласність, прискорення, плюралізм, лібералізація, — швидко дістали поширення і стали предметом ігрового осмислення в жанрі анекдоту.

О. Фролова ставить питання, чи можна вважати анекдоти про «перебудову» політичними. Традиційно анекдот будується на опозиційності оповідача панівній ідеологічній доктрині. Тематична група анекдотів про «перебудову» демонструє як негативну, так і позитивну оцінку реформ, що було неможливим в анекдотах про брежневську епоху. Таким чином, переосмислюється традиційна опозиційність політичного анекдоту³⁶¹.

Якщо в попередні епохи в центрі суспільної уваги був лише один персонаж, іменем якого й йменувався той або інший історичний період (Ленін, Сталін, Хрущов, Брежнев), то політична арена «перебудови» була заповнена численними персонажами з різними характерами і темпераментами: М. Горбачов, Р. Горбачова, Є. Лігачов, Б. Єльцин, Ю. Афанасьєв, Г. Попов, А. Собчак, А. Сахаров, В. Павлов, Б. Пуго, Е. Шеварднадзе, Д. Язов, А. Яковлев, Г. Янаєв³⁶², відповідно й тематика політичних анекдотів перестала бути вузькоперсоніфікованою.

Розквіту анекдотного жанру у другій половині 1980-х рр. сприяло поступове зменшення страху за можливе покарання через поширення анекдотів. Крім того, у 1988–1991 рр. неформальна преса активно друкує на своїх шпальтах політичні анекдоти, сприяючи їх поширенню в масах.

Наприклад, у самвидавській газеті «Гомін» (м. Львів, жовтень–листопад 1990 р.) під окремою рубрикою «Галицькі політичні анекдоти» знаходимо приклади цього жанру. Суб'єктами політичних анекдотів виступали: критика різних аспектів «перебудови» (напр.: «німецька вівчарка питає у російської дворняжки: — Ну як з перебудовою? Жити стало краще? — Аякже, набагато краще, — відповідає та, — правда, миску подалі відсунули, але гавкати можна скільки завгодно»); М. Горбачов (напр.: «заходить Михайло Сергійович в горілчаний магазин, де величезна черга, і голосно питає: — Комуністи є серед вас?! — Є, — відповідають хором. — Гнати потрібно!!! — Так цукру немає, Михайле Сергійовичу! — відреагували люди в черзі»); кому-

³⁶⁰ Фролова О. Е. *Анекдоты о перестройке. Отражение событий современной истории в общественном сознании и отечественной литературе (1985–2000)*. М., 2009. С. 412.

³⁶¹ Там же. С. 411.

³⁶² Там же. С. 412.

ністична символіка (напр.: «коли проходили Ігри Доброї Волі, запорізький козак розкрутив молот навколо себе так, що він перетнув межі стадіону. До рекордсмена підбіг гурт кореспондентів з одним запитанням: — Пане спортсмене, як вам це вдалося? — Та що ви?! — щиро зізнався козак. — Якби ви дали мені зараз серп, то я б його і до Москви закинув»)³⁶³.

Народний голос через жанр анекдотів відгукувався й про ситуацію в Україні порівняно з Прибалтикою, де спостерігався потужніший імпульс демократизації і суверенізації. Так, у «Віснику Української Національної Партії» (Львів, 1990) існувала окрема рубрика «РУХ в анекдотах», в якій наводився такий приклад: «З розмови рухівців: — Кажуть днями литовці, латиші й естонці взялися за руки і утворили живий ланцюг через всю Прибалтику... Цікаво, якби ми взялися за руки — на скільки нас вистачило? — На одну кулеметну стрічку»³⁶⁴.

У 1990 р. побачили світ два випуски київської самвидавної газети «Политические анекдоты». Як зазначалося у вихідних даних, газета друкувалася у Прибалтиці накладом 900 примірників. На першій сторінці видання суть політичного анекдоту метафорично трактувалася так: «Це анекдот, за який дають термін. Якщо вам термін не дали, то це не політичний анекдот. Анекдоти — це засіб виживання в умовах соціалізму»³⁶⁵.

Газета з однойменною назвою, але з гумористичним підзаголовком «Орган Центрального Комітета КПСС» (1990 р.) міститься в колекції нетрадиційного друку Державної публічної історичної бібліотеки Росії (наклад 11 500 примірників)³⁶⁶.

Гумор і сатира активно виявили свою силу у численних листівках напередодні референдуму 17 березня 1991 р. Наведемо приклади листівок, що містяться у фондах Музею-архіву та документаційного центру українського самвидаву «Смолоскип».

«Милые женщины, согласны ли Вы жить с мужем, который не только не приносит домой денег, но и проматывает все заработанное Вами? Согласны ли Вы жить с ним (как и десятки лет до того) в общежитии, в то время как все ваши соседи уже имеют собственные либо квартиру, либо дачу. Можно ли ему верить, когда он после Вашей угрозы развода в очередной раз обещает, что станет другим, с «человеческим лицом», обновленным и т. п. Правильно, нельзя! Украина сейчас в таком же положении. Помогите ей — проголосуйте 17 марта 1991 года по союзному бюллетеню — «НЕТ», по республиканскому — «ДА»³⁶⁷.

³⁶³ Гомін (м. Львів). 1990. Жовтень–листопад. С. 4.

³⁶⁴ Вісник Української Національної Партії (м. Львів). 1990.

³⁶⁵ Политические анекдоты. Киев, 1990. Вип. 2.

³⁶⁶ Политические анекдоты: Орган Центрального Комітета КПСС. [Б. м.], 1990.

³⁶⁷ Музей-архів та документаційний центр українського самвидаву «Смолоскип» (м. Київ). Ф. 19А.

«17 марта администрация тюрьмы проводит опрос заключенных с целью выяснить, выступают ли они за сохранение обновленного исправительно-трудового учреждения, в котором будут гарантированы суверенитет каждого барака и равноправие всех зеков, независимо от их национальности»³⁶⁸.

Отже, політичні анекдоти радянської доби являють собою складне явище у системі ідеологічної політики, що мали амбівалентний характер, виступаючи як породження, захисний механізм і форма протидії офіційній ідеології.

Анекдоти викривали невідповідності й парадокси життя в реально існуючій політичній системі, виконуючи контркультурну функцію: показ непримиримого протиріччя між марксистськими положеннями про базис і надбудову³⁶⁹.

Поза сумнівом, анекдоти не викликали розпаду СРСР, однак вони засвідчили утопічність проекту з конструювання «радянської людини», що в кінцевому варіанті призвело до делегітимізації всієї системи та її подальшого краху.

Юрій Каганов

§ 5. Музика як ідеологічний інструмент

Музика розглядається як універсальний, витончений і що найголовніше — ефективний інструмент впливу на соціум, як спеціальний соціальний поштовх, який викликає певні наслідки політичного характеру: від створення емоційної суспільної атмосфери до сприяння об'єднанню соціальних груп (від невеликих субкультур до цілих народів або союзів народів) або може використовуватися для висловлення незгоди³⁷⁰.

Особливо значущу і водночас амбівалентну роль музика відігравала у радянський період української державності, перетворившись з елементу повсякденності на потужний ідеологічний та пропагандистський засіб.

У радянській історіографії музика вивчалась з позицій ключових елементів культури соцреалізму — партійності, народності, інтернаціоналізму, при цьому радянська ідеологічна машина не приховувала пропагандистський потенціал пісні³⁷¹. Стверджувалась формула підпорядкованості й поглинання

³⁶⁸ Там само.

³⁶⁹ Várnagy T. *“Proletarios de todos los países...¡perdonadnos!” O sobre el humor político clandestino en los regímenes de tipo soviético y el papel deslegitimador del chiste en Europa central y oriental (1917–1991)*. Eudeba Universidad de Buenos Aires, 2015. P. 24.

³⁷⁰ Массака И. Музыка в сталинских и нацистских концентрационных лагерях. *Вестник Омского университета*. 2006. № 4. С. 89.

³⁷¹ Сохор А. Н. *Партийность, народность, интернационализм советской музыки*. Москва, 1973. 64 с.; Попов И. Н. *Некоторые черты социалистического реализма в советской музыке*. Москва, 1971. 198 с.; Ляшенко И. Ф. *Интернационализм советской музыкальной культуры: традиции и современность*. Киев, 1986. 144 с.

народного характеру пісень партійними завданнями: «У сучасній музиці народність і ідейність набули абсолютно виключне, всепроникаюче значення. Вище своє втілення ці поняття отримали в партійності творчості... активній участі її у формуванні комуністичної суспільної свідомості»³⁷².

Останнім часом з'являються дослідження, автори яких прагнуть уникнути прямолінійної постановки проблеми «miteць — влада» (у широкому розумінні). «Усі ми усвідомлюємо, що багато в чому застаріла методологія й методика вивчення історії радянського суспільства не дозволяють поки повною мірою переосмислити багато важливих і зовні суперечливих культурно-історичних явищ минулого сторіччя... У радянський час функції державного контролю були аж ніяк не всесильні, а суспільство — не таким вже поступливим», — цей висновок російської дослідниці В. Антипіної³⁷³, зроблений щодо літературної творчості, без сумніву, можна екстраполювати на всю культурну сферу і повсякденне життя радянської доби.

Не претендуючи на всеохопність заявленої проблематики, спробуємо проаналізувати роль і місце радянської музики і пісні у контексті ідеологічної політики другої половини ХХ ст., звернувши увагу на вплив пропагандистських пісень на формування свідомості й національної ідентичності та зародження нонконформізму.

Життя радянського громадянина легше було уявити без книги, аніж без музики, яку ігнорувати, навіть за великим бажанням, було неможливо. Радянський громадянин не міг не чути радянські пісні: вони лунали по радіо, зі сцени, з кіноекрана, з вуличних гучномовців.

Згідно з німецьким вченим Гербертом Маркузе, будь-який текст несе коди мислення і поведінки соціальної групи, що стоїть за автором. З огляду на це, можна стверджувати, що і пісня містить у собі певні словесні коди, або, інакше кажучи, риторичне вираження ідеології, що стоїть за піснею — як свідомої, так і несвідомої. У суспільствах, відверто ідеологізованих і таких, де мистецтво береться під суцільну опіку держави, пісня не може не виражати ціннісних установок, продукуючи психологію, орієнтовану на авторитет, тобто на утвердження таких моделей поведінки, які вважаються гідними, авторитетними в суспільстві, що знаходиться на певному ідеологічному фундаменті³⁷⁴.

Унікальним свідченням впливовості пісні щодо формування свідомості і цінностей є ціла низка радянських коліскових, пройнятих радянськими комуністичними гаслами. Присутність коліскових у радянській культурі виправдовувалася їх ритмічною схожістю з «робітничими» піснями, які

³⁷² Попов И. Н. *Некоторые черты...* С. 195.

³⁷³ Антипина В. А. *Повседневная жизнь советских писателей. 1930–1950-е годы.* Москва, 2005. С. 7.

³⁷⁴ Лассан Э. Лирическая песня как идеологический феномен. *Политическая лингвистика.* Екатеринбург, 2009. Вып. 4 (30). С. 15.

«відображають у собі ритми трудового процесу», у даному випадку «ритм руху коліски, що розгойдується»³⁷⁵.

У 1944 р. Н. Еліаш захистила дисертацію «Російські народні коліскові пісні. Досвід класифікації народного жанру»³⁷⁶, де зазначає, що якщо раніше домінянти коліскової визначились згадуванням Сна і Дрімоти, Кота і Гулі, то тепер радянською тематикою, що демонструвала нову стадію в розвитку коліскового жанру. Поетів і композиторів, які писали музику для дітей, закликали пам'ятати про її ідеологічну роль — слугувати справі комуністичного виховання і, меншою мірою, давати навички первісної музичної освіти.

У цьому контексті значущим є висновок російського дослідника К. Богданова про те, що «висловлювання почуттів до дитини санкціонується колективно та ідеологічно, а сама сфера ідеології виявляється відкритою для відповідної інтимності»³⁷⁷.

Важливо наголосити, що пропагандистська і мобілізуюча роль музики не є винаходом радянської влади. Функція вихваляння державної влади і держави сформувалась ще в стародавні часи, поступово вдосконалюючись як інструмент маніпуляції, панування і підкорення. Польська дослідниця І. Масака на підставі польської, російської та німецької документальної літератури знайшла чимало паралелей при аналізі способів і цілей використання музики в радянських і німецьких концентраційних таборах³⁷⁸.

При дослідженні ролі ідеологічних і пафосних пісень та музики радянської доби важливим є питання сприйняття цього шару культури населенням. Наскільки пісні епохи соцреалізму мали те сприйняття, на яке сподівалася і яке вклдала в них радянська ідеологічно-пропагандистська машина? Чи був такий вплив всеохопним? Як поєднувалася українська традиційна музика з радянськими офіційними піснями в повсякденному житті?

Повсякденне життя радянських громадян демонструвало, що далеко не завжди пропагандистські забарвлені пісні сприймалися з точки зору ідеологічного тексту. Як згадує Мирослав Маринович, його покійний дідусь-священик, якого запідозрити в симпатіях до комуністичної влади аж ніяк не можна, любив слухати Інтернаціонал: «Він завжди підспівував мелодію і "диригував" руками й ногами. Мелодія справді дивовижна, і якщо не розуміти, що вона символізує, нею справді можна насолоджуватися»³⁷⁹.

³⁷⁵ Богданов К. *Vox Populi: фольклорные жанры советской культуры*. Москва, 2009. С. 177.

³⁷⁶ Соловьева Г. Музыка тоталитарной эпохи. *Музыкальная жизнь*. 2011. № 2. С. 28–31.

³⁷⁷ Богданов К. *Vox Populi...* С. 190.

³⁷⁸ Масака И. Музыка в сталинских... С. 89–95.

³⁷⁹ Інтерв'ю автора з Мирославом Мариновичем.

Цей приклад є типовим, адже до сьогодні саме мелодія, ритм багатьох радянських пісень викликають естетичне задоволення у людей з принципово іншими, порівняно з радянськими, поглядами і цінностями.

У цьому сенсі світоглядно і методологічно вагомою є точка зору знаменитого етолога (фахівця, що вивчає інстинкти тварин) Конрада Лоренца: «Якщо наш мужній виступ за те, що нам здається найвищою цінністю, протікає по тих самих нервових шляхах, що і соціальні захисні реакції наших антропоїдних предків, я сприймаю це як... надзвичайно серйозний заклик до самопізнання. Людина, у якої такої реакції немає, — це каліка у сенсі інстинктів, і я не хотів би мати його своїм другом; але той, кого захоплює сліпа рефлекторність цієї реакції, являє собою загрозу для людства: він — легка здобич тих демагогів, які вміють провокувати дратівливі ситуації, що викликають людську агресивність. Коли при звуках старої пісні або будь-якого маршу по мені пробігає священний трепет, — я обороняюся від спокуси і кажу собі, що мавпи теж створюють ритмічний шум, готуючись до спільного нападу. *Підспівувати — значить класти палець дияволу в пащу*» (виділено в оригіналі)³⁸⁰.

В інтерв'ю народний депутат Верховної Ради СРСР у 1989–1991 рр. від Запоріжжя В. Челишев згадував: «Юність немов розщепила особисте пісенне коло. В особистому колі ми слухали бардів, співали свої пісні, які часто мали політичний підтекст. Але серед бардівських пісень були й «комсомольська богиня», і «комісари в пильних шоломах»... Але була щирість. А от в офіційній щирість змінилася на якусь гру в революцію, у спробу омолодити її у свідомості нових поколінь («А Ленін такої молодой, и юный Октябрь впереди»...). І на тлі цих брехливих залипих старі революційні пісні здавалися чимось більш природним. І в редакційному застіллі хто-небудь заводив «Там вдали за рекой зажигались огни»... і всі підхоплювали. На застіллях співали і українські народні пісні. І безкінечну «Туман яром» в різних варіаціях, і прекрасну, що стала попсовою, «Ти ж мене підманула», і «Дивлюсь я на небо», і «Ніч яка місячна»... Дівчата заводили «Червону руту» (чи не єдину з тоді сучасних пісень)»³⁸¹.

Наведений приклад є свідченням більш широкої тенденції — у культурі повсякденності радянської доби діяла модель поведінки подвійної лояльності і подвійної ідентичності. У публічній сфері, на «передньому плані», кожний повинен був добре виконувати роль «радянської людини», що не приймає буржуазну ідеологію, буржуазний світогляд. А повсякденне життя цієї ж людини було пов'язане з такими поняттями, як комунальна квартира, клуб, парк культури і відпочинку, суботник тощо. Однак на «задньому плані» повсякденності, а іноді навіть на «передньому» її плані, не всі продовжували грати цю роль. Як пояснює Н. Козлова, «радянська людина» — як маска:

³⁸⁰ Лоренц К. Агрессия. *Вопросы философии*. 1992. № 3. С. 29.

³⁸¹ Інтерв'ю автора з Віталієм Челишевим.

одні добровільно її носили, активно приймали це нове обличчя, інші — не настільки активно й добровільно, скоріше вимушено, заради пристосування; треті її зовсім не приймали³⁸².

Декоративність і навіть певний «суспільний договір» між офіційною ідеологією та її сприйняттям з боку суспільства демонструють приклади піонерських пісень.

Зрозуміло, що серед жанру піонерських пісень траплялися і справжні перлини, але у загальній масі спостерігалася перевага відвертої кон'юнктури. Застійні процеси 1970-х рр. поступово перетворили ці пісні в чисту показуху. Достатньо, якщо дитина, яка співає і слухає піонерський репертуар, буде мати лояльний вираз обличчя і здаватися тим, ким «треба». А якою вона буде насправді — це для пісенної виховної системи не так вже й важливо. Дорослішаючи, людина тим сильніше хоче бути не такою, якою її примушують здаватися. Цим пояснюється багато нових віянь у музичних смаках і репертуарі «перебудовчої» епохи, у тому числі й захоплення рок-музикою³⁸³.

Відомий принцип «чого не вільно, то й кортить» спрацьовував під час дозвілля молоді, поза офіційною регламентацією. «Ми з вами є свідками того, — зазначав на зустрічі у Львівському обкомі КП України з представниками інтелігенції міста Львова секретар Іван Грушецький (член ЦК Компартії України (1952–1981), член Політбюро ЦК Компартії України (1972–1976)), — що юнаки і дівчата міста Львова, збираючись в інтимній обстановці невеличкими групами, не утруднюють себе тим, щоб у час розваги заспівати прекрасні наші радянські пісні, пісні наших народних композиторів і композиторів-професіоналів, щоб у танцях відобразити героїку наших днів... Справа інколи доходить до того, що наша молодь записує на магнітофон передачі ворожих радіостанцій, музику легкого пошибу, яка розкладає душу молодій людині, все те, що близько не нашій молоді, а молоді буржуазного середовища»³⁸⁴.

Порівняно часто спостерігався ефект не стільки «маски», що вдягалася залежно від ситуації, соціального оточення тощо, а саме роздвоєності і паралельного сприйняття, на перший погляд, протилежних стилів музичного мистецтва. Мирослав Маринович цей процес характеризує так: «Я був вихованцем радянської школи — втім, зроблю важливе уточнення: в Галичині. Тобто у мені вже було закладено певне роздвоєння: я міг в один момент натхненно співати "Ще не вмерла Україна" чи якісь стрілецькі пісні, а через годину не менш натхненно підспівувати радянські патріотичні пісні — але періоду громадянської війни, типу "Красная армия — черный барон"»³⁸⁵.

³⁸² Козлова Н. Н. *Социально-историческая антропология*. Москва, 1998. С. 154.

³⁸³ Чередниченко Т. В. *Между «Брежневым» и «Пугачевой»: типология советской культуры*. Москва, 1994. С. 107.

³⁸⁴ ДАЛО. Ф. 3. Оп. 59. Спр. 194. Арк. 3.

³⁸⁵ Інтерв'ю автора з Мирославом Мариновичем.

У цьому контексті відомий фахівець у галузі семіотики культури Г. Кнабе визначав культуру в СРСР 1960–1970-х рр. як «двоповерхове відображення»: на верхньому поверсі проводилися заходи офіційної влади, на нижньому — народжувалося інакомислення, альтернативні форми мистецтва³⁸⁶.

Форми такого неприйняття були різними. Так, правозахисник, дисидент Іван Макара так згадує про своє ставлення до радянських пафосних пісень: «...ми любили з них дурачитися. Напевно в такому сенсі найпопулярнішою була пісня зі словами: "И Ленин такой молодой, и юный Октябрь впереди". Сприймали ці пісні і навіть співали як своєрідний анекдот з гіпертрофованим піонерським ентузіазмом. Дуже патріотично і віддано співали з відповідними жестами і мімікою. Одного разу в турпоході, пам'ятаю, спускалися разом з другом з гори і співали настільки патріотично, що сім'я бойків, що згрібала сіно, ще довго дивилася за нами вслід. Зрештою, старий плюнув вслід, покрутив пальцем коло лоба і приступив до своєї роботи...»³⁸⁷.

Особливий гротеск змісту радянських пісень відчувався в середовищі політичних в'язнів, дисидентів. Олесь Шевченко згадував: «Коли в концтаборі для політичних в'язнів когось із наших (а наших, українців, у кожному таборі було половина складу в'язнів) був день народження, ми робили увечері після робочої зміни із глевкого хліба, маргарину і яблучного повидла святковий торт, просили Мирослава Мариновича взяти в руки баяна і пробували співати не дуже сумних пісень. Найвеселішою була:

Широка страна моя родная // Много в ней лесов, полей и рек //

Я другой такой страны не знаю, // Где так вольно дышет человек»³⁸⁸.

Загальноживаним є поняття фольклоризму як терміну, що означає певну орієнтацію композитора на стилістику і дух народної творчості. Водночас у радянському музикознавстві було запроваджено термін «нова фольклорна хвиля» (використовувати прийняте в західній науці поняття «музичний націоналізм» було заборонено). Термін набув політичного забарвлення і почав означати звернення радянських композиторів до джерел рідного національного мистецтва.

Радянська влада займала протирічну позицію щодо фольклору. З одного боку, прагнула використати народну творчість для задоволення мінімального рівня національно-культурних прагнень народів СРСР, з іншого намагалась включити фольклор у прокрустове ложе державного ідеологічного контролю. Як зазначає О. Різник, керуючись принципом «народності» в мистецтві (що був ієрархічно другим після «партійності» принципом соцреалізму), влада на словах сакралізувала все «витворене народними масами» і не втомлювалася проголошувати безмежну турботу про розвиток, зокрема,

³⁸⁶ Кнабе Г. С. *Древо познания — древо жизни*. Москва, 2006. С. 675.

³⁸⁷ Інтерв'ю автора з Іваном Макаром.

³⁸⁸ Інтерв'ю автора з Олесем Шевченком.

народної пісні³⁸⁹. Водночас з'ясувалося, що далеко не всі твори, що є витвором народу, вкладаються в комуністичне русло, наслідком чого стала штучна фольклоризація: препарувалися тексти «неправильних» пісень; з них вилучалися цілі куплети, замінювалися окремі рядки та «одіозні» слова; замовчувалися справжні автори багатьох популярних українських пісень, вони тиражувалися як суто «народні», тобто анонімні (такими «безавторськими» стали «Ой, біда, біда чайці не бозі» І. Мазепи, «Чуєш, брате мій» Б. Лепкого, «Човен хитається...» Р. Купчинського, «Їхав стрілець (козак) на війноньку» М. Гайворонського, адже гетьман І. Мазепа був «зрадником», а автори останніх трьох пісень були воїнами «буржуазно-націоналістичних» Січових Стрільців, отже, не мали права бути авторами таких чудових пісень)³⁹⁰.

Примітним у цьому плані є повідомлення КДБ про реакцію громадян на виконання українських пісень. Так, у жовтні 1968 р. у Львівському театрі ім. М. Заньковецької під час прем'єри вистави «Сестри Річинські», у другому акті вистави, коли в залі було вимкнено світло, а на сцені встановлювались декорації, оркестр виконав націоналістичний марш (виконувався у м. Львів до 1989 р.) зі словами:

«О, Україно! О, рідно ненько! // Тобі вірненько присягнем //
Серця кров і любов // Все тобі віддамо в боротьбі. //
За її волю, за її долю, // За честь і славу...»³⁹¹

Під час виконання цього маршу по залу пройшов галас, частина глядачів зустріли його оплесками.

Не менший резонанс викликало виконання 29 жовтня 1974 р. під час концерту капели бандуристів УРСР у залі Київської філармонії пісні «За світ встали козаченьки», коли з залу хтось вигукнув «Слава Україні», а після закінчення програми концерту пролунали заклики виконати «Заповіт» Т. Шевченка. Коли ж замість цього було виконано пісню «Балада про трубачів» І. Шамо російською мовою, це викликало негативну реакцію частини глядачів та галас у залі³⁹².

Функції офіційного колективу, що демонстрував яскраві зразки української народної музичної творчості, виконував в Україні ансамбль Вірського, який з успіхом гастролював країнами світу.

«Ансамбль є складовою частиною комуністичного режиму і представляє режимну Україну. Ми свідомі того, що в Ансамблі Вірського є певне число українців та, можливо, що деякі з них і є патріотами, але вони є тільки маленькими колесцятками та крутяться відповідно до ходу цілої машини, а

³⁸⁹ Різник О. *Пісня. Нариси української популярної культури* / За ред. О. Гриценка. Київ, 1998. 760 с.

³⁹⁰ Там само.

³⁹¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 996. Арк. 184.

³⁹² Там само. Спр. 1101. Арк. 40.

машина є режимна, комуністична», — писала в жовтні 1966 р. про колектив Спілка визволення України в Канаді³⁹³.

Потужним каналом штучної фольклоризації ставала система художньої самодіяльності, особливо в сільській місцевості, де клуб був чи не єдиним осередком культури.

О. Різник наводить такий «неофольклорний» приклад пісні:

...Ми будуєм наше щастя власними руками, // І гордиться наш район передовиками.

...Про доярку Погребняк будемо співати, // Бо давно вже перегнала Сполучені Штати³⁹⁴.

На тлі декларованої підтримки народної творчості, спроби реального плекання української музики наштовхувалися на чималу протидію влади. Олесь Шевченко, згадуючи про київський студентський період життя, говорить: «В університеті Тараса Шевченка все, крім української мови і літератури, викладали російською мовою. Виник перший самодіяльний студентський хор «Жайворонок», потім хор «Гомін». Співання пісень у хорі стало виявом протесту проти пригнічення української мови, української культури. Кагебе саме так і розуміло учасників і симпатиків цих гуртів і брало всіх їх на облік»³⁹⁵.

Загалом підбір репертуару хороших колективів, як однієї з найбільш масових форм «ідейно-естетичного виховання трудящих» визначався як партійно-політичне питання. Ключовим завданням митців проголошувалось засвоєння сучасного репертуару, що означало виконання творів, присвячених партії, героїці праці, героїчної боротьби радянських людей тощо. Під час пленуму правління Запорізького обласного відділення Музичного товариства УРСР від 15 травня 1979 р. його голова Нікуленко В. П. критикував «слізливо-ліричні пісні про кохання», «про нещасну Марічку» тощо³⁹⁶.

На цьому тлі органічним виглядало вихолощення з репертуару хороших колективів автентичних пісень, творів місцевої проблематики, що мали заряд українського національного духу. Директор Запорізького музичного училища Виноградчий В. В. у 1970 р. звертав увагу, хоч і обережно, на зникнення оригінальних козацьких пісень, які не видаються, не збираються і не обробляються. «Я би не сказав, що наша українська музична культура збідніла, але певний вплив все-таки є. Звичайно, шкода, що ми говоримо російською. Але це стосується тільки міста. В селах ще збереглись старі традиції», — зауважував В. Виноградчий³⁹⁷.

³⁹³ Там само. Спр. 968. Арк. 190.

³⁹⁴ Різник О. *Пісня. Нариси...* 760 с.

³⁹⁵ Інтерв'ю автора з Олесем Шевченком.

³⁹⁶ ДАЗО. Ф. 5525. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 12.

³⁹⁷ Там само. Спр. 10а. Арк. 17.

Русифікація та боротьба з українським буржуазним націоналізмом призводила до зникнення з репертуарів народних хорів народних пісень тих областей, які представляв хор. Колективи ставали схожими один на другий, зникала своєрідність виконавських і співочих прийомів та традицій, власних окремим областям України³⁹⁸.

Особливу кризу в репертуарі і діяльності переживали ансамблі і капели бандуристів, яких член правління Республіканського музично-хорового товариства УРСР Брус В. І. назвав «пасинками» через відсутність школи гри на бандурі, оркестровок для ансамблів, методичних посібників з гри на бандурі³⁹⁹.

Натомість держава вбачала за необхідне, в руслі державної ідеологічної політики, всіляко популяризувати пісні про Леніна, партію, комсомол, які мали «розкривати героїчні і бойові подвиги радянських людей, теми інтернаціональної дружби народів, торжество ленінських ідей». Одним із інструментів активізації цієї роботи ставали конкурси на кращі масові пісні до святкових дат. Так, на виконання постанови ЦК КПРС і ЦК КП України «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» Мінкультури УРСР та Спілка композиторів України спільною постановою від 30 вересня 1968 р. оголосили Республіканський відкритий конкурс на кращі масові пісні до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Хід проведення конкурсу та його результати показують певні тенденції державної політики в музичній сфері.

На конкурс було надіслано 107 пісень від 58 авторів, зокрема 31 самодіяльний автор надіслав 54 твори. «Оздоровленням» пісенної атмосфери після її «хвороби» лірико-інтимними, тужливими, побутовими, а подекуди і псевдо-ліричними піснями» називалась поява пісень «оптимістичних, бадьорих, суспільно-значущих, громадянських, які активніше впливають на ліричну пісню, що позбавляється інтимності, стає ідейно вагомою»⁴⁰⁰.

Уважно розглянувши надіслані на конкурс пісні самодіяльних авторів, журі конкурсу під головуванням П. І. Майбороди, прийшло до висновку, що серед них немає творів, які могли б претендувати на преміальні місця⁴⁰¹.

Завдяки лінгвісту Ф. де Соссюру в гуманітарних науках почало широко використовуватися поняття «текст» і відповідні йому базові поняття: контекст, підтекст, авантекст, гіпертекст, інтертекст та ін. Стало зрозуміло, що будь-який текст принципово відкритий, і його можна інтерпретувати по-різному.

³⁹⁸ Там само. Арк. 31.

³⁹⁹ Там само. Арк. 33.

⁴⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3688. Арк. 185.

⁴⁰¹ Там само. Арк. 186.

Як зауважує Ю. Лотман, функція тексту не обмежується передачею повідомлення будь-якою мовою; він діє «як інформаційний генератор, що володіє рисами інтелектуальної особистості»⁴⁰².

У комунікативному процесі важливу роль відіграє реципієнт тексту: читач (слухач) може і повинен виявляти те, про що автор пише і думає, інтерпретувати текст по-своєму. За словами Ю. Лотмана, роль адресата в діалозі активна: він протестує текстовому вторгненню і одночасно розуміє через текст самого себе. У зв'язку з різноманіттям контекстів і багатозначністю тексту комунікативний процес між адресантом і адресатом характеризується великою складністю⁴⁰³.

Це повною мірою стосується і бардівського руху, що активізувався в період «відлиги». На кінець 70-х рр. сформувалося дві основні течії: авторська пісня (барди) і рок-культура. Бардівська пісня стала розвиватися в СРСР трохи раніше рок-культури, що пояснюється як доступністю звичайної гітари порівняно з електричною, так і опором влади «західним віянням», одним із яких був рок⁴⁰⁴.

Дослідники проводять умовну межу між роковою і бардівською школами. Зокрема, історик і учасник рок-руху І. Смирнов ці відмінності схематично зображує так: «інтернаціональна — національна», «пріоритет музики — пріоритет тексту (поезії), концертна (танцювальна) — магнітофонна»⁴⁰⁵.

Неприйняття штампа, різко негативне ставлення до офіціозу, розкута, далека від офіційних умовностей поезія бардів, щирість, з якою говорить вона про побутове, навіть повсякденне, висловлювання в ній критичного ставлення до різних аспектів соціальної дійсності — усі ці якості гітарної пісні були гаряче підтримані молодіжною аудиторією. Твори бардів передавались з вуст у вуста, поширювали в магнітофонних записах⁴⁰⁶.

Поява бардів означала важливий перелом у свідомості населення. Якщо герой радянської пісні — не одинак, а колективне радянське «МИ», в якому «розчинені і забуті всі окремі «Я», то в авторській пісні замість «МИ» гучномовців і всенародних хорів ми зустрічаємо інтимне «ТИ», «Я». Це авторська пісня, звернена не до анонімного глядача, а до друга. Вживання бардами займенника «Я» призводило до того, що у результаті розмивалося монолітне соціально-психологічне (а часом і політичне) «МИ», від імені якого бюрократична машина керувала суспільством. Поняття дружби,

⁴⁰² Лотман Ю. М. *История и типология русской культуры*. Санкт-Петербург, 2002. С. 162.

⁴⁰³ Там же. С. 168.

⁴⁰⁴ Шубин А. В. *От «застоя» к реформам. СССР в 1977–1985 гг.* Москва, 2001. С. 523.

⁴⁰⁵ Смирнов И. *Время колокольчиков: жизнь и смерть русского рока*. Москва, 1994. С. 18.

⁴⁰⁶ *Современная отечественная музыкальная литература 1917–1985 гг.* М., 2010. Вып. 1. С. 150.

близьких друзів, думка яких важливіша, ніж громадська думка цілої країни, народу, держави — це були справді особливі відкриття авторської пісні.

Поняття «уявної спільноти», висунуте Бенедиктом Андерсоном, пропонує більш точну оптику для розуміння емоційної солідарності, що викликає авторська пісня. Ця «уявна спільнота» авторів і слухачів бардівської пісні не є свідченням ідентичності в сенсі національному чи політичному, однак формується інтуїтивно усвідомлення належності до групи людей, для яких ключовими цінностями є відкритість, свобода слова, демократизм поглядів, вміння і бажання критично осмислювати сучасне, минуле і майбутнє. Вочевидь, є підстави стверджувати, що через таке осмислення «бардівська ідентичність» еволюціонувала (у різних масштабах та формах) до ідентичності національної в період суверенізації України.

«Так у глуху пору «застою», задовго до гласності, у нашій країні з'явився по суті новий соціум, об'єднаний піснями... — пише А. Городницький. — Партійні й комсомольські ідеологи чимало сил доклали до того, щоб увести цей могутній стихійний потік у потрібне русло, намагалися перетворити багатотисячні пісенні зібрання у фестивалі «туристської» або «патріотичної» пісні, але малоуспішно»⁴⁰⁷.

Одним з нововведень періоду «відлиги» було використання магнітофона, що став «незмінним супутником бардівської (авторської) пісні». С. Бойм називає це «маленькою революцією повсякденного життя». У результаті поряд з «самвидавом» з'явився ще й «магнітвидав» (поширення магнітофонних записів); завдяки цьому голоси знаменитих бардів долітали до найвіддаленіших територій⁴⁰⁸.

У міру розвитку технологій тиражування магнітофонних записів здійснювалося як на стаціонарній апаратурі студії звукозапису на підприємствах «Побутрадіотехніка», так і на власній апаратурі громадян, про що повідомляв КДБ до партійних органів.

Протягом 1985–1986 рр. в процесі виявлення нелегального ввезення з-за кордону і поширення дисків і касет, органами міліції і прокуратури 14 осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності, 4 особам оголошено офіційне попередження органів КДБ, митними органами контрольно-пропускних пунктів республіки в іноземців і радянських громадян було вилучено 3025 грампластинок і 3057 магнітофонних касет т. зв. антирадянської спрямованості.

На думку КДБ, ця робота «оздоровила» обстановку серед меломанів, що пропагують «ворожі нашому суспільству моральні та етичні норми зарубіжних авторів і виконавців»⁴⁰⁹.

⁴⁰⁷ Шубин А. В. *От «застоя»...* С. 527.

⁴⁰⁸ У Цзя-цин. «Бардовский текст» и его контекст: культура повседневности периода «оттепели». *Вестник Российского государственного гуманитарного университета*. 2010. № 15. С. 68.

⁴⁰⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1238. Арк. 220–221.

Найбільш «захищеним» простором від радянської регламентації музичного репертуару були ресторани, кафе і бари, в яких оркестри за грошову винагороду відвідувачів виконували на замовлення зарубіжну, жаргонну музику. КДБ УРСР констатував у січні 1980 р., що після 22-ї години в ресторанах «Кавказ», «Хаджибей» (Одеса), «Турист» (Львів) систематично виконуються пісеньки «Здравствуй, моя Мурка», «Конфеты-бараночки», «Москва — златоглавая», «Поспели вишни в саду у дяди Вани», «Одесса-мама», «По морде чайником», а серед осіб єврейської національності особливо популярними є такі пісні, як «Сім-сорок», «Мясоедовская», «Фаршированная рыба»⁴¹⁰.

ЦК Компартії України інформувався також, що у згаданих ресторанах, серед іншого, виконуються порнографічні танці, демонструються для вузького кола порнофільми, спекулянти пропонують відвідувачам дефіцитну парфумерію, сигарети тощо. Віза В. Щербицького на документі є розлогою і свідчить про певну безпомічність влади в цій боротьбі з неформальним простором радянського повсякдення⁴¹¹.

При цьому формально при філармоніях діяли групи з музикантів, які періодично мали контролювати виконавську практику оркестрів, які обслуговували ресторани, та інформувати трести громадського харчування⁴¹².

У текстах пісень 1960–1980-х рр. немає прямої вказівки на такі проблеми, як критика діючої влади, висловлення незгоди із соціальними засадами. «Завуальованість» авторської пісні відіграє позитивну роль. Вона може трактуватися по-різному і не може бути розцінена як «пряма явна погроза» владі, а може бути лише домислом критиків. Це пісня для інтелектуалів і для інтелігенції, тому вона з «подвійним дном».

У 1980-ті рр. помітною стає відсутність яскравих пісень, присвячених суспільно-політичним, громадянським темам. Надмірна патетика високопарних гасел у піснях, покликаних ототожнювати собою ідеали патріотизму, врешті-решт викликала гостре відчуження слухацьких кіл. Парадно-урочистий тон втратив довіру суспільства, що отримало право відкрито говорити про проблеми і вади системи.

Найбільш активною в плані звернення до соціально значущих проблем виявилась рок-музика. У творчості її представників відчувалося щире прагнення сказати правду про себе і свій час. Обрана форма рок-текстів була покликана відстояти молодими людьми право на самостійність суджень. Вони ставлять під сумнів готові рецепти зручного існування, висловлюють протест проти пристосуванства, спекуляції гаслами і прописними істинами⁴¹³.

⁴¹⁰ Там само. Спр. 1164. Арк. 112.

⁴¹¹ Там само. Арк. 111.

⁴¹² ДАВО. Ф. Р-4971. Оп. 8. Спр. 871. Арк. 94.

⁴¹³ *Современная отечественная...* С. 162–163.

Багато стереотипів щодо рок-музики як буржуазного і невластивого радянській та українській культурі явища подолав Перший республіканський фестиваль української сучасної музики і популярної пісні «Червона Рута», що вперше проходив у Чернівцях 1989 р. на хвилі національного піднесення.

В одній із заміток у Віснику «Червоної Руги», що був друкованим періодичним органом фестивалю, говорилося: «Рок-культуру виганяли з будинків і палаців, перенасичених іншою культурою, рок-музикантам ламали апаратуру (траплялося, об них самих), на п'ятнадцять діб їм теж легко можна було залетіти. А вони чи то плакали, чи то сміялися — і показували роги. А на їхній захист лунали голоси: рок треба зберегти від "офіційного" екстремізму. Тепер прийшло свято на вулицю рок-музикантів. Нині вже вони витісняють оту саму культуру, котра так не хотіла пускати їх до своїх палаців та будинків. Про них кажуть: треба захистити нашу національну культуру від цих хуліганів. Яку ж культуру захищати? Згадаймо, як на відкритті фестивалю хлопці й дівчата зі Львова, котрі щойно співали чудових фольклорних пісень, почули зі сцени рок-музику. Вони, вбрані у стародавній народний одяг, почали витанцьовувати і — подумати тільки! — "робити" роги. І що, впали наші устої?»⁴¹⁴.

Важливо відзначити, що багато рок-музикантів співали українською мовою. Рок-група «Гуцули» з Івано-Франківщини продемонструвала власний стиль — поєднання рокових начал у музиці з гротесково-пародійними текстами, писаними гуцульським діалектом. Художній керівник групи Л. Гавриш головний позитив рок-музики вбачав у тому, що «нас відучили індивідуально мислити, а соціальний рок привчає людей мислити самостійно»⁴¹⁵.

На наш погляд, важливим було сполучення по-своєму модної і передової у молодіжному середовищі рок-музики з українською мовою виконання, що мала відбиток меншовартості. Цей синтез сприяв зняттю стереотипів і шор, усвідомленню української культури як такої, що органічно вписується в загальноєвропейські та загальносвітові тенденції культурного розвитку.

Фестиваль, що хронологічно збігся з періодом, коли на поверхню вийшли вади та ерозії радянської системи, актуалізував і питання стану тогочасної української естради. Один з учасників фестивалю М. Навроцький з Хмельницької обл. охарактеризував її так: «Симпатична і цілком здорова з хорошим голосом дама, якій під час загальної диспансеризації крім знаних "помилково" вирвали багато здорових передніх зубів»⁴¹⁶.

⁴¹⁴ Кроком руш, чи роком круш: сьогодні розпочинаються конкурсні змагання рок-музикантів. *Червона Рута: вісник Першого республіканського фестивалю української сучасної музики і популярної пісні*. (21 вересня 1989 р.). Чернівці, 1989. № 3. С. 2.

⁴¹⁵ Роконада. Там само.

⁴¹⁶ Між минулим і майбутнім. Там само. № 2.

Фестиваль «Червона Рута» став підтвердженням вагомої ролі музики у формуванні національної свідомості.

Професор Пенсільванського університету К. Уоннер наголошує, що фестиваль сприяв формуванню суспільної люмінальності (граничного або перехідного стану між двома стадіями розвитку соціуму) і давав людям можливість привселюдно відкинути думку радянської влади про те, що значить бути українцем, і висловити свою точку зору⁴¹⁷. Вважаючи себе членами іншого співтовариства, артисти сприяли прискоренню цього процесу, заохочуючи глядачів відмовитися від радянського режиму й радянського способу життя і закликаючи до змін в історичній і національній свідомості. У такому контексті британський антрополог В. Тернер називає «Червону Руту» «активним фактором змін»⁴¹⁸.

К. Уоннер у контексті фестивалю «Червона Рута» ставить питання: «Чому борці за незалежність України зверталися до музики, щоб продемонструвати напружені стосунки між Росією і Україною? Відповідь на це питання дослідниця вбачає в тому, що кордони між музичними стилями, жанрами і виступами набагато менш чіткі, ніж між іншими напрямками культури, які теж несуть у собі своєрідність. Інші культурні елементи, які також були продемонстровані і відчутні на відкритті фестивалю «Червона Рута» (наприклад, релігійна приналежність, історичне минуле, історичні міфи, мова), не зумовлюють таке негайне сприйняття і неусвідомлений відгук, як це робить музика»⁴¹⁹.

У цілому, проблематика музики в системі ідеологічного впливу радянського зразка містить чимало аспектів, що потребують подальшого аналізу, серед них — регіональні відмінності сприйняття музичної творчості, визначення еволюції процесу, взаємодії музики з іншими різновидами культури і мистецтва, повсякденними практиками, врахування ментального чинника тощо.

Однак навіть рамковий погляд на проблему підтверджує тезу про амбівалентний характер впливу радянської культури соцреалізму, зокрема у музичній сфері, на формування національної ідентичності. Кінцевої мети — «формування нової людини у дусі відданості ідеям радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму» досягти не вдалося. Здійснюючи ідейно-емоційний вплив на свідомість, музика, пісні пафосно-патріотичного стилю вступали у конфлікт з реаліями суспільних процесів, що внаслідок модернізаційних змін другої половини, а особливо останньої чверті ХХ ст. охопили і підрадянський простір. Усвідомлення декоративності, нещирості і штучності гасел і змісту цілого шару пісенної культури увійшло в синергію з

⁴¹⁷ Wanner C. *Nationalism on Stage: Music and Change in Soviet Ukraine. Retuning Culture : Musical Changes in Central and Eastern Europe*. London, 1996. P. 148.

⁴¹⁸ Ibid.

⁴¹⁹ Ibid.

іншими проявами кризових явищ пізньорадянської держави, сприяючи формуванню національно-демократичних настроїв та окресленню національної ідентичності населення напередодні здобуття Україною незалежності.

В умовах незалежної України спостерігається роздвоєння, нашарування та симбіоз радянських культурних традицій, в т. ч. у музичній сфері, з новітніми світовими тенденціями, національною пісенною творчістю. Природній нормальності процесу спадкоємності і взаємопроникнення культур заважають ностальгійні прагнення частини населення за радянським минулим. Забуваючи про маніпулятивний характер радянської культури, населення стає зручним об'єктом новітніх маніпуляцій.

Катерина Єремєєва

§ 6. Бити сатирою: журнал «Перець» про «антиподів комунізму»

«Все-таки основним, головним для “Перця” є нещадний бій усьому, що перечить радянському способу життя, нормальній комуністичній нравственності, одним словом усьому тому, що ми звемо антиподами комунізму» — саме ці слова були вміщені у чернетці звіту головного редактора журналу «Перець» Федора Маківчука у 1977 році⁴²⁰. Ця стаття-звіт носила далеко не формальний характер, адже головний редактор у ній достатньо відкрито розмірковував про проблеми, з якими стикається сатира в радянській Україні, основні теми, які потрібно висвітлювати і яким чином. Головний редактор не приховував, що сатирику дуже важко зберегти баланс між гостротою текстів та обережністю, яка була потрібна через постійний нагляд з боку партійних органів. Дуже часто вибір робився на користь саме обережності. Ф. Маківчук обурювався: «... в сучасній нашій гумористиці і справді багато [...] творів, багатих сіротники. Частенько, ой як частенько наші гуморески, наші фейлетони нагадують варену ковбасу — ні гострики, ні запаху, ні часнику, ні перцю»⁴²¹. В статті-звіті головний редактор також додавав, що персонажі сатиричних творів не викликають дискусій, відрізняються типовістю, а «в хулігана, і в бракороба, і в браконьєра, і в бухгалтеря, і в керівника установи однакові фізіономії, однаковий вираз обличчя, наче вони близнюки»⁴²².

Ці слова Ф. Маківчука піднімають питання, які ми спробуємо вирішити в цьому дослідженні. Чи наважувались автори «Перця» присвячувати карикатури та фейлетони гострим соціальним проблемам та викликам, враховуючи специфіку існування сатири в радянському соціокультурному середовищі? Чи ставили собі таку задачу з огляду на запити від партійного

⁴²⁰ ЦДАМЛМ України. Ф. 668. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 3.

⁴²¹ Там само. Спр. 229. Арк. 2–3

⁴²² Там само. Спр. 231. Арк. 3.

керівництва та читачів? Якою була специфіка відображення соціальних проблем?

Особливо цікавим видається аналіз радянської сатири періоду застою, адже до початку 1970-х років вже склався певний канон, за яким створювались позитивні та негативні персонажі журналу, вже була наявною стала структура видання та окреслився певний тематичний ряд, який протягом середини 1960-х — середини 1980-х років змінювався, але дуже поступово. Багато в чому це було спричинено політичними та культурними умовами в УРСР, наявністю постійних авторів й головного редактора видання.

Український журнал сатири та гумору «Перець» видавався з 1941 р. при ЦК КП(б)У. У період застою за своїм накладом (3,3 млн. примірників) входив до найпопулярніших видань журнального типу⁴²³ (для порівняння, загальносоюзний «Крокодил» мав наклад 6 млн. примірників). Це, за словами Ф. Маківчука, посилювало відповідальність творців видання, адже кожен випуск, за його підрахунками, читало щонайменше 15 млн. громадян. Популярність журналу в радянській Україні, а також широкий спектр проблем, які підіймали постійні автори журналу, спричинили достатню увагу дослідників до цього видання. Наприклад, жанрову специфіку журналу, окремі його тематики ставали об'єктом досліджень Н. Віннікової⁴²⁴, Н. Романишиної⁴²⁵, І. Галася⁴²⁶, О. Корнієнко⁴²⁷, Я. Якубець⁴²⁸, О. Гели⁴²⁹ тощо. Втім, комплексний аналіз соціальних проблем періоду застою залишився поза увагою дослідників.

Для досягнення поставленої мети в дослідженні була проаналізована генеральна сукупність текстів та карикатур журналу «Перець», які виходили у 1965–1985 роках, звіти головного редактора журналу, тематичні плани

⁴²³ Там само. Арк. 1.

⁴²⁴ Віннікова Н. Українська літературна пародія у періодичних виданнях 40–50-х рр. *Філологічні трактати*. 2010. Т. 2. № 2. С. 65–71.

⁴²⁵ Романишина Н. Жанр літературного фейлетону в творчості О. Черногуза. *Українська література в загальноосвітній школі*. Київ, 2011. № 9. С. 8–12.

⁴²⁶ Галась І. Періодичні та продовжувані видання (журнали), випущені на терені України в 1944–1949 рр. *Вісник Книжкової палати*. 2011. № 12. С. 1–6.

⁴²⁷ Корнієнко О. В. Советская мода через призму сатирического журнала «Перець» (1964–1991 гг.): база данных, контент-анализ карикатур. *Историческая информатика. Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании*. Барнаул, 2014. № 4. С. 50–67.

⁴²⁸ Якубець Я. *Повсякденне життя України другої половини 1940-х — середини 1960-х років: за публікаціями журналу «Перець»*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2019. 284 с.

⁴²⁹ Гела О. Повсякденність радянських громадян в умовах антирелігійної пропаганди в УРСР у 1953–1964 рр. на сторінках журналу «Перець». *Матеріали XXXIII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих вчених, присвяченої 100-річчю з дня народження Героя України, академіка П.Т. Тронька (1915–2011)*. Харків, 2016. С. 40–41.

видання, тощо. Був проведений формалізований контент-аналіз текстів та карикатур «Перця» за допомогою програм MAXQDA 10 та MsAccess.

Поняття соціального виклику має широке семантичне поле. Найчастіше під соціальним викликом мається на увазі явище, яке сприймається як порушення певних соціальних норм, є приводом до активних дій або змін. Саме тому необхідно передусім проаналізувати джерела, пов'язані з діяльністю редакції журналу «Перець», та з'ясувати, чи виокремлювали творці журналу соціальні виклики як окремий тематичний блок, який потрібно було розкривати засобами сатири? Для цього слід звернутись до тематичних планів журналу, в яких відображались основні цілі видання, ієрархія тематик та приблизні теми для фейлетонів та карикатур. Так, у 1951–1953 роках редколегія «Перця» не виділяла соціальні проблеми як окремий тематичний блок. Натомість основна увага була приділена виробничій тематиці та сільському господарству: (не)виконання плану, (не)раціональне використання техніки, недбайлість керівників, тощо⁴³⁰. Соціальні проблеми в основному зосереджувались у блоках під назвою «Культура та побут». Але, з огляду на опис цього тематичного блоку та подальшу реалізацію плану, в тому числі протягом «відлиги» та періоду застою автори журналу тримались осторонь від надмірної актуалізації соціальних викликів та проблем. Найчастіше мова йшла про те, що, наприклад, місцеві керівники не піклуються артілями, які виробляють товари широкого вжитку⁴³¹, про занедбані будинки культури, складнощі у поданні скарг в окремі інстанції, сімейність, тощо.

Недостатню увагу сатириків радянської України до соціальних викликів можна пояснити загальною специфікою журналу та метою, яку ставили перед собою гумористи тих часів. Сатира розглядалась як зброя, засіб для виховання трудящих «засобами сміху»⁴³². Найбільш влучно мету сатиричних видань буде прописано в пізньому вірші, вміщеному в «Перці»:

...Нам головне — сказати людям правду, // Хоч декому й гірка вона така —
Як садівник, ми не рубаєм саду: // Ми лиш сухі обрізаєм гілки⁴³³.

Саме до 1986 року вже були сформовані канонічні форми та засоби радянської сатири, яка мала «бити» по конкретних мішенях, не допускати критики всієї радянської системи для того, щоб «не рубати саду». Саме тому соціальні виклики в будь-якому разі оминались на етапі розробки тематичних планів: підняття таких тем могло призвести до критики радянського суспільства в цілому. «Обрізання сухих гілок» означало критику лишень окремих проявів соціальних проблем, які можна було б пояснити чиєюсь безвідповідальністю, неосвіченістю, несвідомістю.

⁴³⁰ ЦДАМЛМ. України. Ф. 668. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 25.

⁴³¹ Там само.

⁴³² Там само. Спр. 238. Арк. 1.

⁴³³ Здоровенькі були! *Перець*. 1986. № 9. С. 3.

Утім, практична діяльність сатирика, який мав наближати свою творчість до життя, неодмінно стикалась із соціальними проблемами, виявити які допомагає кількісний та якісний контент-аналіз. Його результати показують, що соціальні виклики найчастіше пов'язувались з проблемами споживання (більше половини всіх сюжетів), неформальними відносинами, алкоголізмом, родинними стосунками та розподілом гендерних ролей в суспільстві, тощо. Радянські сатирики оминали такі гострі соціальні проблеми як, наприклад, проституція чи наркоманія, бо їх існування суттєво контрастувало з «фасадом розвиненого соціалізму». Більш прийнятні, але гострі проблеми, які можна було викрити засобами сатири, обережно ставали мішенями для гумористів «Перця».

Протягом періоду застою частка текстів та карикатур, присвячених соціальним проблемам поступово збільшувалася й починала домінувати в період перебудови. Багато в чому це було спричинено поступовим розширенням як спектру тематик, так і уявних меж розповсюдження соціальних проблем. Крім того, все більше радянська людина зображувалася як споживач, який заслуговує на матеріальні, духовні блага та гідне обслуговування, а не як трудівник. Із ростом кількості сюжетів, присвячених споживанню, неминуче зростала кількість карикатур та текстів про нові соціальні виклики. Переломний момент у розширенні кількості тематик, присвячених гострим соціальним проблемам відбувся на початку 1970-х років.

Однією з таких тематик, яка з'явилась на сторінках «Перця» далеко не відразу через свою контроверсійність, стали неформальні відносини. Під неформальними відносинами в широкому сенсі слова розуміють відносини, в яких присутній особистісний аспект. У більш вузькому — відносини, в яких суб'єкти встановлюють зв'язки одне з одним поза межами умовностей та встановлених правил. Під неформальними стосунками в радянському дискурсі часто розуміли певні засоби комунікації поза межами встановленої нормативності задля досягнення певних цілей: блат, корупція, патерналізм, просування родичів на керівні посади, намагання дістати бажані продукти «з-під поли», тощо. Звісно, подібні тематики переважно обігрувались із негативними конотаціями й спочатку доволі обережно, адже карикатури та фейлетони, присвячені блату, хабарництву, кумівству та неофіційному ринку яскраво демонстрували підсистему суспільних відносин, яка сформувалась за фасадом «радянського способу життя».

Протягом періоду застою частка текстів та карикатур, присвячених неформальним відносинам поступово збільшувалася, й з початком періоду гласності вже займала чинне місце як одна з «класичних» тематик для радянських сатириків.

Середина 1960-х років позначилась тим, що сатирики викривали дрібних хабарників та посадовців, які зловживали своїм службовим становищем. Ба більше, в контексті критики любителів анонімок, автори гумористичних творів вважали за потрібне попереджувати зайву увагу громадян до нефор-

мальних відносин, критикуючи, наприклад, авторку скарг на доктора наук, який буцімто заробив собі докторську дисертацією носінням кон'юку до спецради⁴³⁴. З точки зору автора фейлетону, подібне було доволі поганим вчинком, скоєння якого потребувало доказів, яких бракувало в аноніміці.

Неформальні відносини у 1960–1970-х роках успішно розкривались в сюжетах, присвячених неправдивим характеристикам співробітників. Наприклад, в карикатурі В. Гливенка у 1976 році небажаний співробітник пропонує обмінятися з начальником відділу кадрів взаємними поступками: він пише заяву про звільнення за власним бажанням, а кадровик натомість дає йому гарну характеристику⁴³⁵ (див. рис. 1). Такий прояв неформальних відносин загалом не свідчив про системну кризу, а легко пояснювався недбалістю, м'якотілістю та схильністю до формалізму. В будь-якому разі подібні суспільні недоліки було можливим виправити засобами сатири⁴³⁶.

Більш гостра проблема, пов'язана із підсистемою неформальних відносин — це блат та патерналізм в різних проявах. Це приблизно половина всіх сюжетів, у яких сатирики розкривали огинання встановлених правил та норм. Передусім — це патерналізм з боку «когось, хто мав подзвонити» як засіб досягти бажаних посад та оминати бюрократичну тяганину. Цим сюжетам навіть присвячували обкладинки «Перця», тобто найбільш показові сторінки, які мали сформулювати загальний настрій видання. Наприклад, у 1974 році на обкладинці «Перця» постає карикатура В. Гливенка, на якій Лисичка-Сестричка має на руках записку від самого Лева, через що Ведмідь-бюрократ радо вітає відвідувачку, адже приймає її за сестру такої поважної тварини (див. рис. 2)⁴³⁷. Абсурдність подібних ситуацій інколи підкреслювалась алегоричними сюжетами, в яких до раю також намагались потрапити посиленням на «дзвінок згори»⁴³⁸.

Окремим сюжетним кластером виступають тексти та карикатури, в яких бюрократична тяганина прискорюється завдяки хабарництву. В «Перці» чиновників, які ставали ланкою у ланцюгу неформальних відносин «відвідувач — бюрократія — чиновник — хабар», називали загребущими та малювали з руками-ковшами екскаватора⁴³⁹, з «ціною справи», написаною на підшвах, які визирали з-під столу⁴⁴⁰.

Проблема хабарництва стала ще однією мішенню, по якій потрібно було бити сатирикам. Щоправда, напряду в тематичних планах та звітах редакції «Перця» мета висміювати хабарників ніколи не ставилась, а, напевно, знову

⁴³⁴ Ячейкін Ю. Філіал пекла. *Перець*. 1964. № 18. С. 9.

⁴³⁵ Гливенко В. Баш на баш. *Перець*. 1976. № 10. С. 2.

⁴³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3499. Арк. 24.

⁴³⁷ Гливенко В. Карикатура. *Перець*. 1978. № 10. С. 1.

⁴³⁸ Карикатура. *Перець*. 1977. № 5. С. 15.

⁴³⁹ Гливенко В. Портрет загребушого. *Перець*. 1975. № 2. С. 1.

⁴⁴⁰ Горбачов В. Без слів. *Перець*. 1978. № 17. С. 5.

ховалась за «всім, що перечить радянському способу життя»⁴⁴¹. Намагаючись оминати зображення хабарництва як повсякденної практики в радянському суспільстві, автори «Перця» присвячували хабарникам розлогі фейлетони із обов'язковим зазначенням місця роботи, посади та імені. Це мало звузити контекст розповсюдження явища та дозволяло бити по конкретних мішенях, досягати непоганої статистики дієвості сатири «Перця»⁴⁴². Як правило, хабарник звинувачувався й в інших пороках: формалізмі, недбайливості, схильності до приписок, тощо. Стратегія, коли негативне явище радянської системи не зображалось сепаратно, але масштаби його розповсюдження обмежувались конкретною особою, була характерною передусім для періоду «відлиги». За часів «застою» сатирики вже інколи вдавались до самоіронії, рефлексуючи над типовістю негативних персонажів у сатирі. Наприклад, у 1966 році фейлетон «Про тих, що застаються...» починається саме переліком типових рис «поганого Свого» радянського гумору: «Ще зовсім недавно негативний герой мав прекрасну кардинальну ознаку: він носив вузькі штани. Звичайно, крім цього антигромадського вчинку за ним водилися інші гріхи. Він відкручувався від громадської роботи, не акуратно сплачував членські внески, любив одразу кількох дівчат, часом брав хабарі, часом напивався п'яним, не визнавав симфонічної музики і взагалі поводив себе так, як належить поводитись негативному героєві»⁴⁴³. Ба більше: сатирики все частіше висміювали хабарників у карикатурах та маленьких текстах, які створювали скоріше типові образи, ніж локальні та специфічні. Іншими словами, чим більше певні образи чи теми з'являються у карикатурах чи невеликих текстах, тим більше вони розширюють контекст суспільних вад. Наприклад, в 1970-х роках у «Перці» існували спеціальні рубрики для таких невеликих текстів, які були чимось середнім між анекдотом та афоризмом: «Сатиричні мініатюри» та «Думки вголос». Один з таких текстів з використанням мовного гумору висміював абстрактного корупціонера: «З термінології хабарника: “переходжу на прийом”»⁴⁴⁴.

Проблема блату та зловживання службовим становищем також часто пов'язувалась з досягненням предметів бажаного споживання. Контент-аналіз журналу «Перець» та радянських політичних анекдотів показав, що частка текстів, присвячених споживанню в анекдотах і «Перці» практично однакова: 11% і 10% відповідно. Можна припустити, що схожі результати були обумовлені реальним рівнем актуалізації проблеми споживання в радянському суспільстві. Частки текстів, присвячених споживчій тематиці,

⁴⁴¹ ЦДАМЛМ України. Ф. 668. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 3.

⁴⁴² Працівники «Перця» навіть звітували з приводу кількості вироків, винесених за результатами критичних виступів авторів видання (напр.: ЦДАМЛМ України. Ф. 668. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 1).

⁴⁴³ Білкун М. Про тих, що застаються. *Перець*. 1966. № 9. С. 8.

⁴⁴⁴ Рудий Д. Думки вголос. *Перець*. 1974. № 1. С. 6.

як в анекдотах, так і в текстах «Перця» коливалися несуттєво: в межах 6–15% і 3–18% відповідно. В обох джерелах простежується тенденція до збільшення частки текстів щодо споживання до кінця радянського періоду. Це ще раз вказує на те, що в образах радянських громадян, як в «Перці», так і в анекдотах, все більше з'являлись риси споживачів, які заміщували собою образ радянської людини як передусім трударя. Саме тому тексти та карикатури були особливо гострими в тому випадку, якщо в них представники радянського керівництва чи просто хвацькі громадяни порушували рівний доступ громадян до споживацьких благ. Наприклад, в іронічному фейлетоні М. Пальчика «Як кришталь» автор намагається «виправдати» голову райспоживспілки за те, що він не винуватий в тому, що безкоштовно проживав у готелі за рахунок місцевого промкомбінату, бо «не знав, що так неможна!». Крім того, герой сатиричного твору, на думку автора, не винуватий в тому, що привласнив кришталеву вазу, яку мали на ярмарку подарувати найкращому покупцеві, бо «кожна людина щось купує, в тому числі й голова райспоживспілки»⁴⁴⁵.

Неформальні відносини, які розкриваються в контексті споживання, стають особливо популярними наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років. Варто припустити, що саме в цей період офіційний гумористичний дискурс вже наближається до неофіційного, прагнучи не тільки нищити ворогів радянського способу життя та виховувати радянських громадян, а й заслужувати їхню довіру та відповідати читацьким вподобанням. Тому ситуації, коли дефіцитні продукти продають з-під прилавку або з «чорного» входу до магазину, з'являються тепер не тільки в анекдотах, а й в текстах та карикатурах сатиричних видань.

Показовою є обережність, з якою сатирики «Перця» показували намагання громадян «дістати» щось в обхід черг. В 1970-х роках карикатуристи зображали торгівлю «з-під прилавку» як ірраціональне бажання громадян здобути щось забороненим шляхом. Недостатня кількість певних продуктів пояснювалась скоріше недбалістю окремих місцевих керівників. Наприклад, у 1979 році на карикатурі В. Ширяєва перекупник, який стоїть біля ялинкового ринку, потай продає двом любителям закордонних товарів маленьку ялинку з надписом «Made in Japan» (див. рис. 3)⁴⁴⁶. Так само в 1980 році громадянка з малюнку В. Чмирьова вимагає продати їй «будь-що, але з-під прилавку»⁴⁴⁷.

Показово, що в неофіційному гумористичному дискурсі періоду «застою» частіше можна зустріти сюжети про дефіцит будь-яких товарів та довгих черг за ними. Наприклад, на початку 1980-х років був популярний наступний фольклорний текст: «Новий порядок продажу туалетного паперу:

⁴⁴⁵ Пальчик М. Як кришталь! *Перець*. 1979. № 2. С. 6.

⁴⁴⁶ Ширяєв В. Без слів. *Перець*. 1979. № 24. С. 5.

⁴⁴⁷ Чмирьов В. Карикатура. *Перець*. 1980. № 10. С. 3.

він відпускається тільки тим, хто покаже довідку, що він сьогодні їв»⁴⁴⁸. Проблема дефіциту необхідних товарів постає в журналі «Перець» вже на початку 1980-х років та отримує розвиток у сатиричних творах періоду перебудови. Наприклад, дефіцит туалетного паперу, який ми зустрічаємо в радянських анекдотах, у 1984 році постає як сюжет для карикатури В. Солонька, на якій Дід благає Золоту рибку вдовольнити оскаженілу Бабу, яка не впустить старого, якщо той не дістане кришок для консервування та туалетного паперу⁴⁴⁹.

Якщо порівнювати відображення споживчих запитів у журналі «Перець» та в радянських анекдотах, то можна помітити суттєву різницю. Так, в анекдотах тема нестачі продуктів першої необхідності займає домінуюче місце серед «споживчих сюжетів» (79%), а споживчий ідеал (володіння предметами бажаного споживання, розкіш) — другорядне (20%). Тобто, в фольклорі радянська людина більше виживає, ніж споживає. В «Перці» ситуація інша. Споживчому ідеалу присвячено 48% текстів з усіх, де порушуються проблеми споживання, продовольчій проблемі — всього 4%, а дефіциту ширвжитку — 3%. Нагадаємо, що останні дві теми з'являються лише в кінці 1980-х рр. Пояснити таку розбіжність «Перця» та анекдотів просто: офіційно радянська людина ніяк не могла бути зображена голодуючою. Але чи зображена вона більшим споживачем, ніж в анекдотах? Для цього необхідно порівняти контексти, в яких зустрічається споживчий ідеал та його склад.

До 1950-х рр. предмети споживчого ідеалу в «Перці» зображуються як привілей радянського керівництва, його статусний аксесуар, те, що ставить керівництво над народом. На відміну від анекдотів, такі сюжети досить часто засуджують привілеї влади. Більше того, найчастіше для актуалізації цієї тематики використовували карикатури, як найбільш ефективний засіб донесення смислів та інформації. Наприклад, в 1980 р. в «Перці» з'являється карикатура, яка іронічно зображає чиновника, який не може розлучитись з персональним автомобілем навіть коли йде на роботу пішки⁴⁵⁰. В даному випадку володіння предметами бажаного споживання представником влади розцінювалося як вилучення таких з громадського користування, відчуження їх від колективу, народу. Проте, як і більшість подібних сюжетів, такі суспільні проблеми зображувалися як «перегини на місцях», окремі випадки.

У 1970-ті рр. контексти згадки предметів споживчого ідеалу в текстах «Перця» змінюються. З'являється засудження конс'юмеризму, характерного для стилю життя «гнилого» Заходу, підкреслюються успіхи радянської промисловості, що виробляє товари народного споживання, і можливості отримати предмети бажаного споживання в нагороду за старанну працю. Швидше за все, редакція журналу таким чином реагувала на зародження в

⁴⁴⁸ *История СССР (1917–1991) в анекдотах*. Минск, 1999. С. 103.

⁴⁴⁹ Солонько В. Карикатура. *Перець*. 1984. № 18. С. 9.

⁴⁵⁰ Гливиенко В. Карикатура. *Перець*. 1980. № 10. С. 5.

суспільстві зайвого конс'юмеризму, розвиток споживчих запитів до рівня, що перевищує можливості держави їх задовольнити.

Ще одним цікавим питанням є те, які з предметів споживчого ідеалу були найбажанішими. Передусім можна помітити формування тріади споживчого ідеалу на сторінках «Перця»: квартира, дача і машина. Щоправда, в «Перці», на відміну від анекдотів, споживча тріада відчутно доповнюється іншими запитами. Окрім особистого авто, помітне місце займає домашня побутова техніка. Особливе місце посідає телевізор та його непересічна популярність серед радянських громадян. Наприклад, ним прикрашають новорічну ялинку, щоб від неї не можна було очей відвести⁴⁵¹. Також в «Перці» можна зустріти модний одяг, килими і т. д. З'являються сюжети, коли радянське керівництво нагороджує простих радянських громадян шифером. З іншого боку, місцеві керівники, наприклад, обвинувачуються у привласненні хороших меблів, в той час, як у народу їх немає. Словом, споживчі запити в офіційному гуморі виглядають куди більш скромними, ніж в неофіційному.

У «Перці» автомобіль як предмет споживчого ідеалу виступає лише на третьому місці. Однак, як і в анекдотах, це — найбільш яскравий статусний аксесуар, перш за все для радянського керівництва. Тому в 38% випадків автомобіль згадується як атрибут радянського керівництва, причому в 8% випадків заперечується право можновладців на користування автомобілем. На противагу цьому негативному контексту, на другому місці в офіційному дискурсі позитивний — вказівка на те, що особистий автотранспорт поширений і серед населення (23% згадувань). У той же час, в 15% випадків згадок у текстах «Перця», обігрується відсутність автомобіля. Це протиріччя можна пояснити кількома причинами. незважаючи на виховно-агітаційну спрямованість журналу, її реалізація носила ряд протиріч: з одного боку, журнал ненав'язливо репрезентував образ радянського керівника з особистим автотранспортом як справедливий і заслужений. З іншого боку, радянське керівництво критикувалося за користування зайвими матеріальними благами, через що прості громадяни ці блага недоотримують. У виховних цілях засуджувалось надмірне споживання; а в пропагандистських, конструюючи образ підвищення добробуту, офіційний дискурс намагався створити образ СРСР як держави загального добробуту. Наприклад, у фейлетоні «Поправка за сценарієм», опублікованому в 1971 р., йде опис добробуту сільських жителів села Білоусівка: «... зняв Білоусівку з висоти пташиного польоту: ошатні будиночки під шифером, черепицею, ліс телевізійних антен над дахами, цілий автопарк власних машин і мотоциклів і таке інше»⁴⁵². Можливо, на авторів «Перця» діяло кілька факторів при виборі стратегії створення тих чи інших смислів. По-перше — це необхідність дотриму-

⁴⁵¹ Герасимчук С. Карикатура. *Перець*. 1979. № 24. С. 3.

⁴⁵² Бондаренко В. Поправки до сценарію. *Перець*. 1974. № 1. С. 2.

ватися офіційної парадигми і виконувати виховно-агітаційні функції; по-друге, автори «Перця» були схильні до впливу того ж соціально-культурного середовища, що і творці фольклору, і рефлексували відповідним чином. Тому, наприклад, в текстах «Перця» досить часто можна зустріти автомобіль як статусний аксесуар радянського керівництва, проте ці згадки робилися побіжно і не були текстоутворюючими, тобто основна сюжетна лінія стосувалася інших проблематик.

Критицизм по відношенню до зайвого споживацтва на сторінках «Перця» також пов'язувався з бажанням володіти автомобілем. Слід зазначити, що творцям радянського офіційного дискурсу доводилось знаходити баланс між критикою надмірного споживацтва та демонстрацією права радянської людини на матеріальні та духовні блага. Саме тому коли відбувалась критика надмірного споживання, обов'язково до образів радянських громадян додавались західні маркери (наприклад, лейбли відомих світових брендів), або абсурдність (коли, наприклад, молода пара мріє не про те, хто в них буде (хлопчик чи дівчинка), а що в них буде («Жигулі» чи «Москвич»))⁴⁵³.

У 1970–1980-х роках головним контекстом, в якому з'являється автомобіль як предмет бажаного споживання, стає не відсутність особистого транспорту в простих громадян, а проблеми, пов'язані з його володінням. Передусім — це страх, що автомобіль вкрадуть. В сатиричних творах, звісно, цей страх доходить до абсурду, втім не несе однозначних конотацій та більш схожий на самоіронію. Наприклад, у карикатурах тих часів власник автівки на ніч знімає колеса, щоб «спати спокійно»⁴⁵⁴, або пристібає автомобіль паском безпеки до стіни дома⁴⁵⁵. Інша турбота — це намагання полагодити, знайти деталі, дати лад поганій якості особистого транспорту. Гротескність сатиричних жанрів навіть змальовувала родину, в якій автомобілем користувалась дружина, а чоловік через постійні ремонти автівки став себе почувати майстром-ремонтником, що відобразилось навіть на їхньому спілкуванні⁴⁵⁶. Автомобіль, як засіб радянської людини опанувати власний простір та знайти нову мобільність, через низьку якість зображувався на сторінках «Перця» як ще одна життєва проблема. Наприклад, в сумній карикатурі Є. Милутки громадянин пропонує обміняти свій автомобіль на тихе життя (див. рис. 4)⁴⁵⁷.

У «Перці» квартирному питанню приділено достатньо уваги. Найбільш поширеним контекстом згадки квартири є її погана якість (32%), наступним — «квартира як статусний аксесуар радянського керівництва» (21%), а слідом

⁴⁵³ Карикатура. *Перець*. 1977. № 20. С. 15.

⁴⁵⁴ Горбачов В. Карикатура. *Перець*. 1970. № 5. С. 12.

⁴⁵⁵ Северик Ю. Без слів. *Перець*. 1980. № 15. С. 5.

⁴⁵⁶ Кирпа О. Злощасна покупка. *Перець*. 1982. № 17. С. 3.

⁴⁵⁷ Милутка Є. Без слів. *Перець*. 1978. № 16. С. 13.

за ним — відсутність окремої житлоплощі у простого населення. Тобто в сукупності текстів та карикатур «Перця» була присутня дихотомія «радянська влада, що має квартири VS радянський народ, який не має квартири». Однак, володіння квартирою простим радянським громадянином сприймалося більш природно, ніж володіння особистим автотранспортом. Саме тому найбільша частка сатиричних творів присвячувалась недолугості будівельників, тонким стінам, незадовільній роботі житлово-комунального господарства, намаганням за допомогою бюрократичної тяганини або блату отримати квартиру поза чергою. В 1970-х роках на сторінках «Перця» відчувається зростання споживацьких запитів у сфері володіння квартирою. «Квартирна проблема виникла не вчора і зникне, мабуть, не завтра. Будуємо багато...», — так починається фейлетон 1973 року, в якому передається іронічне обурення з приводу того, що навіть збільшення кількості збудованих багатоквартирних будинків, завжди знайдуться незадоволені, бо «комусь дістанеться балкон на північ»⁴⁵⁸.

Дачну ділянку як предмет споживчого ідеалу в «Перці» представлено значно менше, ніж особисті автомобілі та квартири. Цьому можна дати наступне пояснення. З одного боку, присадибна ділянка для жителів невеликих міст і сіл була органічним доповненням до повсякденності, засобом добути додаткові, а іноді і основні харчі. Тому вона не розглядалася як предмет розкоші. З іншого боку, для багатьох міських жителів дача не була предметом першої необхідності. Володіння дачею, яка виконує лише рекреаційну функцію, було ознакою найбільшого достатку⁴⁵⁹. Дача як заміський будинок з ділянкою, що несе рекреативну функцію, згадувалася досить рідко і лише в контексті незаслуженого володіння ним представниками радянського керівництва. Дача в «Перці» — це найбільш заборонений плід, який радянські громадяни із збільшеними споживчими запитами все-таки брали до уваги. Саме тому присадибна ділянка ставала об'єктом сатири в контексті дефіциту будівельних матеріалів та незаконними шляхами їх отримання (наприклад, з державних фондів завдяки зловживанням службовим становищем або спекуляції) (див. рис. 5)⁴⁶⁰.

Інший соціальний виклик на сторінках «Перця» був також пов'язаний зі споживанням, точніше надмірним споживанням алкоголю та соціальними наслідками цього. Панування «зеленого змія» в побуті деяких радянських громадян періоду «застою» стало обов'язковою мішенню для сатириків «Перця». Згідно з дослідженнями наслідків розповсюдження алкоголізму,

⁴⁵⁸ Лозун Г. Як посварилися Володимир Прокопович із Григорієм Олександровичем. *Перець*. 1973. № 6. С. 2.

⁴⁵⁹ Чеховских И. Российская дача — субурбанизация или рурализация? *Невидимые грани социальной реальности: Сб. статей по материалам полевых исследований*. Вып. 9: К 60-летию Эдуарда Фомина. Санкт-Петербург, 2001. С. 79.

⁴⁶⁰ Зелінський В. Пацюкова вДАЧА. *Перець*. 1983. № 17. С. 1.

8% смертей та 30% самогубств відбувались через алкоголізм⁴⁶¹. Саме тому в 1972 році відбулась чергова спроба обмежити продаж алкогольних напоїв⁴⁶². Але з огляду на необхідність поповнювати бюджет й той факт, що радянські громадяни неформальними шляхами все одно купували спиртне, обмеження поступово зняли й поклали сподівання на виховання народних мас, у тому числі й за допомогою сатиричних видань.

Образ алкоголіка на сторінках «Перця» доволі швидко набув типових рис, що робило п'яниць відразу впізнаними. В свою чергу, це дозволяло досягати сміхового ефекту за допомогою алегорій, іронії, евфемізмів тощо, адже основний образ розшифровувався майже відразу. Отже, типовий образ п'яниці обов'язково включав червоний колір обличчя або лише носа, характерний вираз неголеного обличчя, неохайний одяг, наявність двох товаришів по пляшці, які разом утворюють трійцю для того, щоб «нажлуктатись око-витої». Наприклад, в сатиричних творах двоє товаришів по чарці знаходять третього біля витверезника⁴⁶³, в черзі за вином із «закликом» втроях кидати пити (див. рис. 6)⁴⁶⁴, тощо.

Характерно, що алкоголізм зображується виключно як чоловічий порок. Тому в сатирі склався типовий сюжет: дружина працює та тягне на собі кількох дітей, а її чоловік перманентно в нетверезому стані (див. рис. 7)⁴⁶⁵. Схильність до типологізації образів п'яниць майже повністю виключило зі сторінок журналу жіночий алкоголізм. Крім того, в радянській сатирі жінка частіше за чоловіка виступала в ролі жертви або резервуара моральності та суспільних чеснот. Багато в чому це можна пояснити гендерним розподілом ролей в радянському суспільстві, в якому попри всі спроби остаточно емансипувати жінку, чоловік зберігав більшу соціальну активність, яка частіше призводила до суспільних вад.

Алкоголізм був не єдиним соціальним викликом, пов'язаним з родинними стосунками. В цьому контексті розкривається цілий спектр проблем в радянському суспільстві, в тому числі й періоду «застою». Саме в контексті родинних стосунків актуалізувалась проблема розподілу гендерних ролей, становища жінки, спільного виховання дітей, конфліктів поколінь, тощо.

Проблему розподілу гендерних ролей в суспільстві була особливо актуальною з огляду на те, що в конституції СРСР заявляли про рівні можливості для чоловіків і жінок у професійній діяльності⁴⁶⁶. З іншого боку,

⁴⁶¹ Заиграев Г. Г. *Борьба с алкоголизмом*. Москва, 1986. С. 78.

⁴⁶² Дорошенко А. *Борьба с пьянством в СССР в 1970-х-первой половине 1980-х гг. (на материалах Западной Сибири)*: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Омск, 2016. С. 20.

⁴⁶³ Альошевич О. *Закоренілий. Перець*. 1980. № 10. С. 11.

⁴⁶⁴ Василенко А. *Карикатура. Перець*. 1980. № 17. С. 14.

⁴⁶⁵ Гончаров В. *Карикатура. Перець*. 1976. № 10. С. 15.

⁴⁶⁶ Конституція СРСР 1936 р. Див.: Конституція (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Москва, 1937; Конституція СРСР 1977 р. Див.: Конституція (Основной Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Київ, 1977.

вказується, що за жінками закріпився образ працівників «другого сорту» через пільги і зайнятість у вихованні дітей⁴⁶⁷.

Передусім потрібно з'ясувати, наскільки була актуалізована гендерна проблематика на сторінках журналу «Перець». Проведений контент-аналіз текстів журналу показав, що майже в половині фейлетонів відсутнє гендерне маркування, а стать персонажа можна виявити переважно через вказівку його імені та прізвища. Остання ж інформація, як вже було сказано раніше, була потрібна для локалізації проблеми, пов'язаної з персонажем, у просторі та часі, представлення її як «перегину на місці». Показово, що до 1991 року таких вказівок ставало все менше, а проблеми все частіше показувались як ознаки системної кризи. Особливість карикатур полягала в тому, що зображення персонажу без його статі було практично неможливим. Але в будь-якому разі співвідношення чоловічих та жіночих персонажів була приблизно однаковою як в текстах, так і в карикатурах: 80% чоловічих персонажів та 20% — жіночих.

Можна припустити, що подібні результати говорять про зображення радянського суспільства переважно патріархальним, коли особи жіночої статі набагато менше помітні поза побутом. Розгляд цього показника в динаміці показує, що протягом існування журналу в радянський період, співвідношення чоловічих і жіночих персонажів було досить стабільним. Це може свідчити, що в текстах та карикатурах «Перця» відображались певні стереотипи, стійкі, як відомо, в суспільній свідомості протягом тривалого часу. Тим більше жіночі персонажі з'являлись переважно в трьох контекстах: формування позитивного образу героїні праці, зайве споживацтво та прихильність до західної моди, суто побутова тематика (ведення домашнього господарства, батьківство, романтичні стосунки, тощо). При чому, остання значно домінує. Подібний розподіл тематик, в яких зустрічається жіночий образ, можна пояснити тим, що сатиричне видання виконувало роль своєрідного медіатора між посланнями влади до народу та неофіційним дискурсом. Саме такі видання допомагали концептуалізувати політичні постулати на повсякденному рівні⁴⁶⁸. Саме тому, виконуючи роль транслятора політики партії, яка полягала в наданні рівних можливостей чоловікам та жінкам, у журналі створювали образ жінки-трудівниці (здебільшого працюючої реально існуючими прецедентами)⁴⁶⁹. Крім того, «Перець» мав виконувати роль виховної інституції, яка засобами сатири мала висміювати такі суспільні вади, як: безвідповідальне батьківство, аморальна поведінка,

⁴⁶⁷ Баскакова М. *Равные возможности и гендерные стереотипы на рынке труда*. Москва, 1998. С. 14.

⁴⁶⁸ Tsakona V., Popa D. E. Humour in politics and the politics of humour. *Studies in Political Humour. In between political critique and public entertainment*. Vol. 46. Amsterdam; Philadelphia, 2011. S. 1–2.

⁴⁶⁹ Арутюнянц А. Дружні шаржі. *Перець*. 1973. № 8. С. 9.

тощо. З іншого боку, «Перець» переважно сприймався радянськими громадянами як видання розважальне⁴⁷⁰. Період застою позначився намаганням редакції відповідати читацьким вимогам. Побутова тематика часто виступала площиною реалізації розважального побутового гумору, сповненого гендерними стереотипами. Саме тому жінка частіше виступала в ролі члена родини (дружини, матері або бабусі), який опікується домашнім господарством, одягом та зачісками, вихованням дітей. Задля того, щоб сатирично переосмислити такий стан речей, сатирики вдавались інколи до інверсії, змінюючи місцями чоловічу та жіночу побутову діяльність. Наприклад, в рубриці «Картини життя первісної людини» С. Герасимчук зобразив родинні стосунки часів матріархату, коли чоловік, готуючи їжу та опікуючись дітьми, скаржить на жінку, яка щойно прийшла з роботи й відразу сіла читати кам'яну газету (див. рис. 8).

Суто побутовий гумор, який розміщували задля максимального наближення до неофіційного гумористичного дискурсу став частиною «Народних усмішок» — рубрики, в якій розміщували, за словами редакції, фольклорні тексти. Задля підкреслення їхньої народності, сюжети жартів часто розгортались в умовах традиційного аграрного суспільства. Це сприяло тому, що в них висміювали попів, панів та, звісно, жартували з родинних стосунків, які також носили ознаки традиційності й були поза конкретним часом. Наприклад:

Батько до сина: // Щасливий ти синку! //

— Чому, тату? Адже весілля завтра?.. // Саме тому, сину...⁴⁷¹

Актуалізація гендерної тематики відбувалась зазвичай у випусках, присвячених 8 березню. На відміну від періоду сталінізму й навіть «відлиги», в період «застою» відбулось вкорінення цього свята в побутовий контекст, який періодично розбавлявся глорифікацією жінок-героїв праці. Обкладинки святкових випусків були сповнені сюжетами з побутовою інверсією, коли чоловік безуспішно намагається на 8 березня виконати «жіночу працю» на кухні або дарує дружині святкову атрибутику (див. рис. 9–10). Це яскравий приклад того, що жіноче питання в офіційному дискурсі в період «застою» поступово перейшло до профанних (тобто повсякденних) явищ⁴⁷² й вже не було надто ідеологізованим.

Критицизм, властивий сатиричним творам, зображував не ідеали родини (особливо, в період застою), а, скоріше, типові девіації у родинних стосунках. Безвідповідальне батьківство приписувалось частіше чоловікам (див.

⁴⁷⁰ Єремєєва К. А. *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України*. Харків, 2018. С. 135.

⁴⁷¹ Найщасливіший день. *Перець*. 1980. № 10. С. 11.

⁴⁷² Смирнов Ю. *Сакральное пространство как игра. Игра как сакральное пространство*. URL: <http://deinekagallery.ru/conference/18.html>

рис. 11)⁴⁷³, коли батько лишив дружину з кількома дітьми, не хотів йти на батьківські збори, тощо. Втім, ця суспільна вада часто приписувалась й жіночим персонажам. Щоправда, в цьому випадку безвідповідальними ставали як чоловік, так і дружина. Під безвідповідальним батьківством найчастіше малося на увазі делегування виховних функцій школі, вулиці або бабусі. Причому в останньому випадку родина вбачала в своїй родичці безкоштовну няню, яка ставала непотрібною після дорослішання дітей. Для посилення образу сатирики додавали до вад персонажів надмірні споживацькі запити, схильність до ледарства, егоїзму та західної моди (див. рис. 12)⁴⁷⁴.

Поруч із безвідповідальним батьківством як ще одна суспільна вада виступала надмірне піклування про дитину, що було причиною, на думку сатириків, появи молоді, схильної до дармоїдства. Образи таких дітей підважувались табуїтованим зовнішнім виглядом: вузькі штани, довгі зачіски та бороди в хлопців, одяг із західним лейблами, тощо⁴⁷⁵ (див. рис. 13). Радянська сатира мала виховувати вихователів та вказувати на причини суспільних недоліків. Безвідповідальне батьківство було дуже зручним поясненням існуванню різних молодіжних субкультур. Наприклад, молоді люди, подібні до гіпі, зображались як зооморфні істоти, які абсурдно вклоняються іноземній техніці й тому дуже вразливі перед «шкідливою західною пропагандою». Крім того, саме з такими персонажами легко було пов'язати асоціальну поведінку, наприклад — хуліганство (див. рис. 14)⁴⁷⁶.

Таким чином, соціальні виклики самі по собі ставали викликами для сатириків журналу «Перець» через специфіку існування офіційного гумору в радянському суспільстві. Гумористи мали, з одного боку, виправляти недоліки радянського повсякдення, з іншого — обмежувати їхнє розповсюдження «перегинами на місцях». Саме тому на початку періоду «застою» спектр тематик, присвячених соціальним викликам був доволі обмеженим. Втім, згодом збільшувалась як кількість текстів та карикатур, присвячених соціальним проблемам, так і кількість питань, які підіймали сатирики. Найбільш розповсюдженим контекстом, в якому зображали соціальні виклики, були проблеми споживання. Протягом зазначеного періоду радянська людина все частіше постає споживачем, ніж трудівником. Можна простежити збільшення споживацьких запитів у текстах та карикатурах, прагнення до рівного доступу громадян до споживацьких благ. З цією тематикою пов'язані сюжети, присвячені неформальним відносинам (блат, спекуляція, патерналізм, хабарництво, тощо). Поступово розширювались межі зображуваних проблем й формувались типові риси, якими наділяли носіїв соціальних вад. Особливо

⁴⁷³ Гливенко В. Карикатура. *Перець*. 1969. № 4. С. 1.

⁴⁷⁴ Арутюнянц А. Внуки здивовані... *Перець*. 1982. № 17. С. 5.

⁴⁷⁵ Гончаров В. Новорічний сюрприз. *Перець*. 1979. № 24. С. 2.

⁴⁷⁶ Зелінський В. Карикатура. *Перець*. 1967. № 10. С. 2.

це стосується проблеми споживання алкоголю, родинних відносин, представників молодіжних субкультур, тощо. В цих випадках сатирики свідомо йшли на утворення стереотипних образів п'яниць, гендерних, у тому числі задля можливості реципієнтам швидко впізнати образ та досягти сміхового ефекту.

БАШ НА БАШ

Мал. В. ГЛИВЕНКА

— Значить, як домовились: я вам заяву за власним бажанням,
а ви мені — гарну характеристику.

Рис. 1.

Рис. 2

Без слів.

Рис. 3

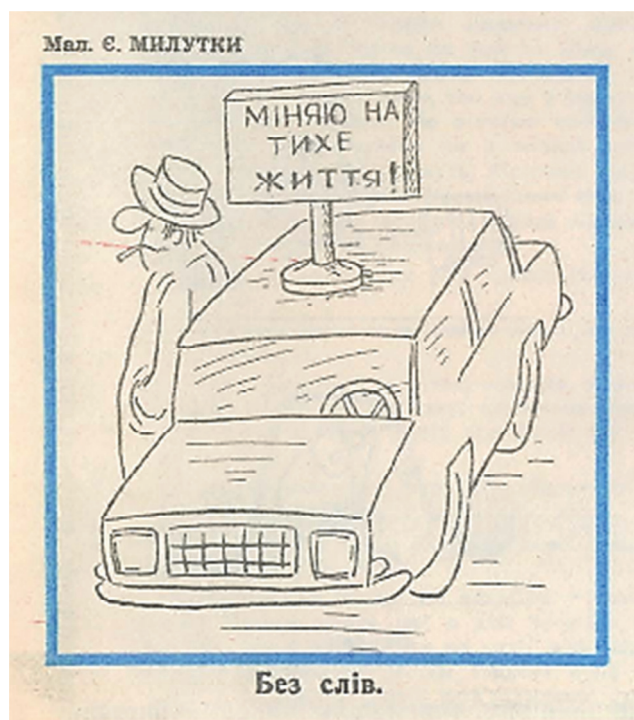

Рис. 4

Рис. 5

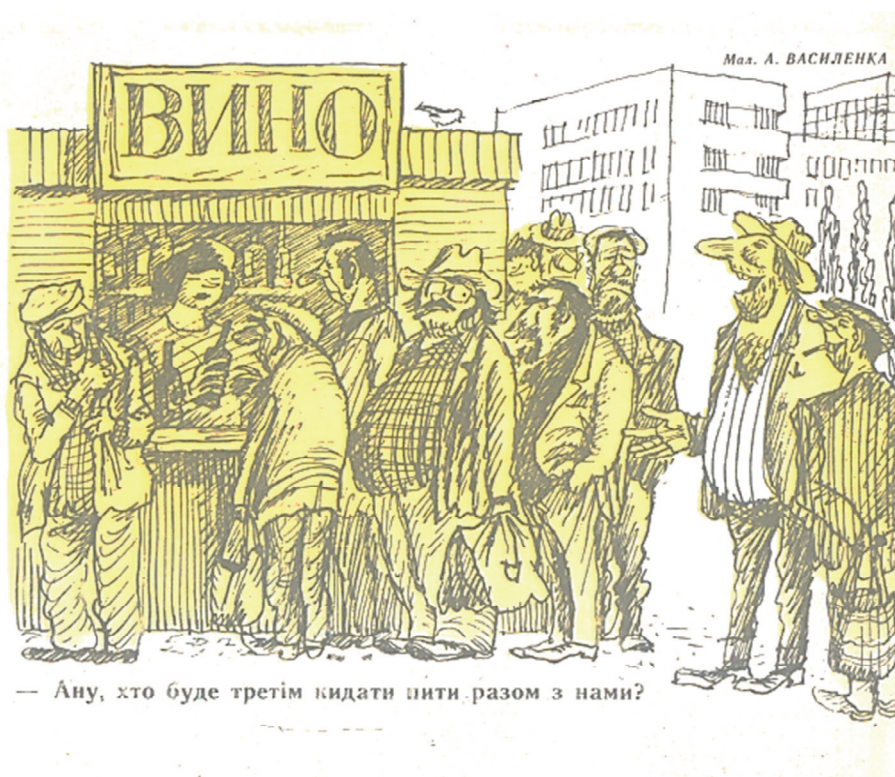

Рис. 6

— Дітки, швидше сюди! Подивіться хоч раз на тверезого тата!

Рис. 7

Рис. 8

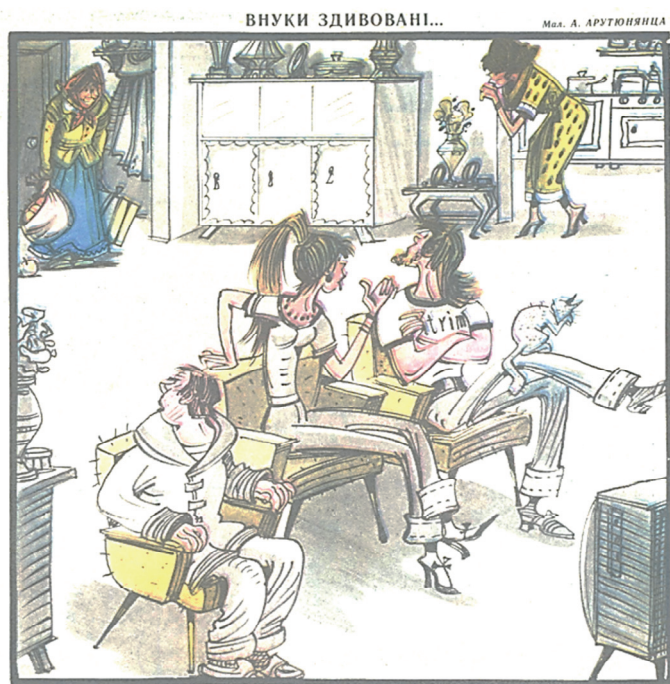
Рис. 9

Рис. 10

Рис. 11

— І чого це бабулі заманулося припхатися?! Нас уже ж нянчити не треба.

Рис. 12

НОВОРІЧНИЙ СЮРПРИЗ

Мал. В. ГОНЧАРОВА

— З новим ротом, предки!

Рис. 13

Рис. 14

Розділ 6. «ДЗВОНИ ТРИВОГИ»: ЛИСТИ ТРУДЯЩИХ ДО ОРГАНІВ ВЛАДИ

Ярослав Журавльов

§ 1. «Листи до влади»: соціальне явище та джерельний потенціал

«Листи до влади» були надзвичайно масовим явищем упродовж усіх років існування СРСР. Зазначений канал комунікації фактично є дзеркалом, яке відбиває важливі складники радянського повсякдення, дає змогу відчутти і почути людей того часу, зрозуміти їхні прагнення й турботи, усвідомити, які проблеми їх непокоїли і в чому, на їхню думку, влада могла їм допомогти. У цих «листах до влади» деякі сфери життя висвітлено більш повно, деякі — частково, а деякі взагалі не знайшли свого відображення. Спираючись на ці джерела особового походження неможливо реконструювати всю повноту об'єктивної реальності того часу, однак дослідники можуть вивчати саме ті компоненти соціального життя, іманентні радянській дійсності, що особливо актуалізовані в «листах до влади».

А звернення відтворено надзвичайно широкий спектр соціально-економічних, соціально-культурних та навіть політичних питань, що непокоїли населення України в ті роки. Написання «листів до влади», до того ж масове, — характерна особливість радянського суспільства, радянської дійсності. Це соціальне явище виникло внаслідок існування особливої соціально-економічної організації суспільних відносин, стало прямим їх породженням та складником. Радянське керівництво декларувало звернення громадян цілком характерною для соціалізму формою участі населення в управлінні державою.

У зв'язку з поступовим зростанням добробуту населення впродовж періоду «застою» ріс і рівень життя. Водночас, набули гостроти серйозні соціально-економічні проблеми. Саме явище звернень було свідченням цих проблем: проблеми бідності значної частини населення, що і надалі була актуальною, та проблеми неефективності, іноді просто недієздатності цілих ланок радянської бюрократичної машини.

Потоки листів від населення йшли в усі органи управління, в редакції газет, журналів, на радіо тощо. Звернення були надзвичайно цікавим явищем тодішнього життя, а ЦК КПУ, як найвищий політичний орган республіки, був певною «істиною в останній інстанції», адже лише цей орган, як часто вважали й самі адресанти, міг розв'язати ті питання, які місцева влада вирішити не хотіла чи не могла.

Для усіх органів влади зменшення чи збільшення кількості звернень громадян було, з одного боку, усталеним показником ефективності/неефек-

тивності їхньої роботи. Якщо кількість листів порівняно з попереднім періодом з якихось причин зменшувалася, чиновники часто звітували про успішність своєї роботи. Звичайно ця успішність іноді була примарною, а зменшення кількості звернень бувало й абсолютно ситуативним явищем. Тим не менше, кількість звернень була зримим показником, при збільшенні якого вимагалось «відреагувати», «вжити заходів» тощо.

Однак з іншого боку, можна впевнено стверджувати, що людей все-таки прямо заохочували до такого «спілкування». У партійних постановах чітко відзначено суспільно-політичну цінність такої форми зв'язку з народом. Партійці тримали руку на пульсі подій, отримуючи реальну картину справ на місцях, могли вчасно втрутитися і розв'язати найбільш гострі проблеми. Часто їхнє показове втручання трактували як справжню турботу партії, урахування пропозицій громадян підносили як реальну участь людей в управлінні державою і це, відповідно, мало свідчити про справжню демократичність режиму.

У юриспруденції інститут звернень громадян належить до компетенції адміністративної галузі права. Основне завдання адміністративної юстиції — захист прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин¹. Інститут звернень юридично регламентувався найрізноманітнішими нормативно-правовими актами як СРСР, так і УРСР (хоч українське законодавство, як правило, не виходило за межі встановлених у Радянському Союзі нормативно-правових норм).

Загалом, згідно з радянською юридичною термінологією того часу, звернення поділялися на три групи: заяви, скарги, пропозиції, однак історичу нерідко буває досить складно точно визначити «жанр» листа, адже дуже часто у ньому поєднано ознаки різних жанрів. Також варто зазначити, що виокремлюють також колективні, анонімні, усні звернення, на які органи влади також реагували.

Листи від громадян надходили до різних органів, газет, персонально до політичних діячів вже з перших років існування радянської влади. Протягом 1920–1930-х рр. чиновники намагалися контролювати і регулювати цей процес, водночас заохочуючи людей до «діалогу». Однак розвиток суспільних відносин, сама їх організація вимагала не обмежуватися лише соціальним регулюванням, а й впроваджувати правове регулювання інституту звернень. Фактично нормативно-правове регулювання відбувалося постійно, з'являлися нові акти, їх змінювали, доповнювали. З'являлися, зникали й перейменовувалися органи, що займалися зверненнями, у повоєнний період цей процес тривав. Інститут звернень був предметом зацікавлення на найвищому рівні, з одного боку, радянське керівництво вдавалося до вдосконалення

¹ Кравчук Т. О. Становлення, розвиток і завдання адміністративної юстиції в Україні та в деяких зарубіжних країнах. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 4 (8). С. 15.

порядку прийому та розгляду скарг, але з іншого — не бажало ставити під контроль громадськості свою діяльність та її результати.

У другій половині 1960-х стає очевидним, що законодавство яке регулює інститут звернень є не досконалим і його потрібно переглядати. У серпні 1967 року ухвалено Постанову ЦК КПРС «Про поліпшення роботи щодо розгляду листів і організації прийому трудящих». У цьому документі зазначено, що «листи громадян є однією з важливих форм укріплення та розширення зв'язку партії з народом, участі населення в управлінні державними справами, засобом висловлення суспільної думки, джерелом інформації про життя країни»².

Постанова стала основою для ухвалення дуже важливого документу — Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 року № 2534-VII «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян» (редакції від 04.03.1980 року № 1662-X та від 02.02.1988 року № 8422-XI). Окремим рішенням Верховної Ради СРСР Указу було надано силу закону³.

Указ став віхою в організації інституту звернень. Зокрема: «окрім поняття “скарга”, вперше прямо закріплено такі види звернень, як “заява” і “пропозиція”»⁴. «Указ зобов'язував усі державні та громадські органи забезпечувати належні умови для здійснення права громадян звертатися з пропозиціями, заявами та скаргами в письмовій або усній формі. Основний зміст цього документа полягав у тому, що пропозиції та заяви громадян мали не лише приймати, але й обов'язково розглядати відповідні посадові особи, які зобов'язані давати на них відповіді та вживати належних заходів»⁵. Також було передбачено, що посадовці під час розгляду пропозицій, заяв та скарг зобов'язані «своєчасно виявляти та усувати причини, що породжують порушення прав та інтересів громадян, що охороняються законом»⁶. Ця норма закріпилася і в подальших документах.

Однак були і певні недоліки, зокрема: «в Указі була відсутня норма, яка була у Постанові Президії ЦВК від 14 грудня 1935 року “Про положення справ з розбором скарг трудящих”, яка передбачала, що питання зі скарги

² Постановление ЦК КПСС от 29 августа 1967 г. «Об улучшении работы по рассмотрению писем и организации приема трудящихся». *Правда*. 17.09.1967.

³ Закон Верховного Совета СССР от 26 июня 1968 г. «Об утверждении Указа Президиума Верховного Совета СССР «О порядке рассмотрения предложений, заявлений и жалоб граждан». *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1968. № 27. С. 237.

⁴ Кабашов С. Ю. *Организация работы с обращениями граждан в истории России*. Москва, 2010. С. 137.

⁵ Мирошниченко О. О. Становлення адміністративно-правових гарантій реалізації громадянами права на звернення до органів державної виконавчої влади: історичні передумови та сучасний стан. *Форум права*. 2012. № 3. С. 442.

⁶ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 12 апреля 1968 г. «О порядке рассмотрения предложений, заявлений и жалоб граждан». URL: <http://sbornik-zakonov.ru/274664.html>

вважали закритим лише після фактичного виконання прийнятого щодо цього рішення»⁷.

Коли 4 березня 1980 року було ухвалено нову редакцію Указу з низкою змін до тексту, було доповнено статтю № 11. Початково ця стаття фактично прирівнювала до звернень до органів влади «пропозиції, заяви і скарги громадян, що надходять з редакцій газет і журналів, а також виступи та інші опубліковані у пресі матеріали, пов'язані з їх розв'язанням...»⁸. У новій редакції перелік медіа розширили формулою: «з редакцій газет, журналів, телебачення, радіо та інших засобів масової інформації...»⁹, що, без сумніву, було позитивним нововведенням.

У 1977 році прийнято нову Конституцію Радянського Союзу. У статті 49 зазначено, що громадяни мають право «вносити в державні органи і громадські організації пропозиції щодо поліпшення їхньої діяльності, критикувати недоліки в роботі», а стаття 58 проголошувала, що «громадяни СРСР мають право оскаржити дії посадових осіб, державних і суспільних органів. Скарги мають бути розглянуті в порядку і в строки, встановлені законом»¹⁰. Ці статті було продубльовано і в Конституції УРСР (статті 47 та 56)¹¹.

Що стосується контрольних органів, до компетенції яких належав власне сам контроль за роботою чиновників зі зверненнями, то в період «застою» ці функції виконував створений у грудні 1965 року Комітет народного контролю при Раді Міністрів СРСР¹². В Україні Верховна Рада УРСР створила Комітет народного контролю Української РСР, а його Голова належав до складу Уряду УРСР, про що зазначено, зокрема, у Законі «Про Раду Міністрів Української РСР» № 4157-IX від 19 грудня 1978 року. Значним внеском уже в розвиток адміністративної юстиції стало прийняття в 1980 році Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік, а в 1984 році — Кодексу УРСР про адміністративні правопорушення. Цими актами закріплено право громадян на оскарження в суді винесених управлінцями постанов про притягнення до адміністративної відповідальності та встановлений порядок подання і розгляду відповідних скарг¹³.

Загалом за безвідповідальне ставлення до перевірки листів посадовця цілком могли притягнути до дисциплінарної, іноді навіть кримінальної

⁷ Кабашов С. Ю. *Организация работы...* С. 139.

⁸ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 12 апреля 1968 г «О порядке рассмотрения...

⁹ Там же.

¹⁰ *Конституция СССР: политико-правовой комментарий*. Москва, 1982. 397 с.

¹¹ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Київ, 1978.

¹² Кабашов С. Ю. *Организация работы...* С. 137.

¹³ Писаренко Н. Б. Історія розвитку адміністративної юстиції в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 4. Харків, 2002. С. 109.

відповідальності, звільнити з посади. Саме за це, наприклад, у 1978 році було звільнено другого секретаря Київського обкому партії А. Сущенка¹⁴. І такі випадки аж ніяк не поодинокі. У 1981 році Прокурор Української РСР Ф. Глух подав до ЦК КПУ доповідну записку про роботу органів прокуратури щодо здійснення нагляду за дотриманням законів про порядок розгляду листів, скарг і заяв громадян. Він відзначив, що: «За матеріалами прокурорів близько 1,4 тис. посадовців притягнуто до дисциплінарної відповідальності. Щодо злісних порушників порушено кримінальні справи»¹⁵. Він навів цікаві приклади. Зокрема Ф. Глух відзначив, що в Донецькій області начальник житлово-експлуатаційної контори № 4 Горлівського міськжитлоуправління «систематично допускав факти формально-бюрократичного ставлення до розгляду скарг і заяв, що породжувало їх обґрунтовані звернення до вищих органів». Проти посадовця прокуратура порушила кримінальну справу, вироком суду його було засуджено до одного року виправних робіт. У цій же області «начальник Тельманівського комбінату комунальних підприємств... чимало скарг взагалі не розглядав, відповіді на них не давав». Вирок суду — позбавлення волі на один рік умовно¹⁶.

ЦК КПРС постійно фіксував прагнення удосконалити роботу зі зверненнями. На грудневому пленумі 1973 року вимагали «уважного ставлення до потреб і запитів трудящих». 28 квітня 1976 року ухвалено Постанову ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення роботи з листами трудящих у світлі рішень XXV з'їзду КПРС». У Постанові зазначено, що листи «мають важливе суспільно-політичне значення як одна з форм зв'язку партії з масами» і багато пропозицій від населення враховують у практичній діяльності керівних органів¹⁷. У середині травня 1976 року ЦК КПУ прийняв Постанову «Про заходи щодо організації виконання Постанови ЦК КПРС “Про подальше вдосконалення роботи з листами трудящих у світлі рішень XXV з'їзду КПРС”»¹⁸.

У 1981 році, після чергового з'їзду партії, ухвалено нову Постанову «Про заходи щодо подальшого поліпшення роботи з листами і пропозиціями трудящих у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» (від 31 березня 1981 року), у якій знову наголошено, що уважне ставлення до листів громадян — борг кожного партійця.

Що стосується діловодства, наприклад в апараті ЦК КПУ всю роботу з листами проводили відповідно до Інструкції ЦК КПРС з діловодства в ЦК Компартій союзних республік, крайкомах і обкомах партії¹⁹. Інструкція ЦК

¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2010. Арк. 17.

¹⁵ Там само. Спр. 2331. Арк. 134.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Дзержинец* № 56 (5092) с. Дзержинское, Красноярский край, 8 мая 1976 г. С. 1.

¹⁸ ЦДАГО України, Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1453, Арк. 178–179.

¹⁹ Там само. Спр. 1019. Арк. 6.

КПРС щодо несекретного діловодства від 4 жовтня 1966 року допомогла партійним комітетам і первинним партійним організаціям упорядкувати роботу з листами. Пізніше, у листопаді 1981 року було затверджено «Типове положення про ведення діловодства щодо звернень, заяв і скарг громадян». Цей документ «уперше в Радянському Союзі встановив єдині загальносоюзні правила ведення діловодства щодо звернень громадян»²⁰.

Також варто згадати, що існували і спеціалізовані правила звернень громадян у рамках, наприклад, карного судочинства тощо. Право на звернення було прямо закріплене в Статуті КПРС: «Член партії має право: звертатися з питаннями, заявами та пропозиціями в будь-яку партійну інстанцію, аж до ЦК КПРС, і вимагати відповідь по суті своєї справи»²¹.

В ЦК КПУ зі зверненнями громадян працювали співробітники особливого сектору, який у 1966 році було перейменовано на загальний відділ. Однак, робота з листами залишилася одним з функціональних обов'язків його працівників. До літа 1972 року очолював відділ О. Однороманенко, потім завідувачем став П. Мусієнко, який залишався на цій посаді аж до 1989 року. Звернення опрацьовували безпосередньо співробітники сектору листів загального відділу ЦК КПУ.

В організації роботи з листами у ЦК при О. Однороманенку і при П. Мусієнку (фактично при П. Шелесті і при В. Щербицькому) були як спільні моменти, так і певні відмінності, що чітко відстежується по звітних документах, які вони готували. Так у другій половині 1960-х — першій половині 1970-х рр. основними даними які фіксувалися була інформація щодо відомств, куди працівники ЦК пересилали отримані від громадян листи. Цифри спеціально не оформлювали в таблиці, а просто вказували в тексті звітних документів. Після 1972 року справа змінюється. Дані щодо відомств також продовжують підраховувати, але вже детальніше. Крім цього, у звітних документах з'являються й інші пункти, які більше розширюють уявлення про звернення громадян: підраховуються групові, повторні, анонімні звернення; зазначається у скількох взятих на контроль листах підтверджено вказані в них факти, скільки прохань задоволено і так далі. Усі дані оформлюють у таблиці. Щороку протягом усього періоду «застою» про частину найбільш важливих листів, заяв і скарг доповідали секретарям ЦК КПУ, з деякими знайомили членів і кандидатів у члени Політбюро, щодо ряду листів Секретаріат ЦК ухвалював відповідні рішення. Багато листів перевіряли безпосередньо на місцях.

Для працівників робота в секторі листів була надзвичайно складною. У своїх мемуарах про роботу сектору згадує В. Врублевський — багаторічний помічник В. Щербицького. Зокрема він пише: «Важливу функцію

²⁰ Кабашов С. Ю. *Организация работы...* С. 142.

²¹ *Устав Коммунистической партии Советского Союза*: Утв. XXII съездом, частичные изм. внесены XXIII и XXIV съездами КПСС. Москва, 1983. С. 12.

інформування керівництва виконував також сектор листів. Щорічно їх надходило кілька десятків тисяч... Періодично складали аналітичні огляди, що давало повну картину динаміки і найбільш характерних тенденцій. Праця ця була нелегкою. Адже до ЦК зазвичай писали люди, зневірені добитися чогось на місцях. Багато горя і образ містилося в цих людських посланнях. Навіть загартовані працівники апарату довго цього не витримували — в кімнатах, де працювали референти сектору, часто відчувався запах валокордину»²². Також у ЦК КПУ була організована довідкова приймальня відвідувачів, куди і зверталися «трудоціці республіки» з усними заявами.

Найбільш важливі заяви та звернення перебували на особливому контролі, деякі спрямовували на розгляд з резолюціями секретарів ЦК КПУ, часто працівники ЦК спеціально виїжджали в регіони. Наприклад, у 1979 році працівники апарату розглянули з контролем 6208 листів, зокрема перевірили з виїздом на місце 1003 звернення²³. Робота з листами і скаргами, з урахуванням їхньої великої кількості, була складною і відповідальною, вимагала усебічних знань хоча б з найбільш поширених питань, що порушували громадяни. З цією метою з працівниками сектору листів навіть проводили заняття з підвищення їхнього ділового та професійного рівня²⁴.

Сектор листів своїм головним завданням визначав організацію роз'яснювальної роботи серед населення щодо радянського законодавства з житлових, трудових, судово-правових питань, тобто з тих питань, з якими громадяни найбільше зверталися до центральних органів, хоч і зазначали, що ці питання «можуть і мають розв'язувати на місцях»²⁵.

Відповідні відділи ЦК за наслідками роботи приймали доповідні записки. Прямим наслідком аналізу листів був розгляд питань та ухвалення відповідних постанов Політбюро та Секретаріатом ЦК. Це є прямим свідченням ефективності інституту звернень, безпосереднього впливу громадян на ухвалення рішень органами влади, хоч, звичайно, силу такого впливу і не потрібно переоцінювати.

До ЦК щороку надходила інформація про кількість та тематику звернень і до інших вищих органів влади республіки. Ці дані аналізували, підсумовували. Комплексний аналіз листів проводився щомісяця. А кожного півріччя загальний відділ звітував у Москву в ЦК КПРС про зміст листів, що надійшли до ЦК КПУ, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Уккранпрофу²⁶.

²² Врублевский В. К. *Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты*. Київ, 1993. С. 97.

²³ ЦДАГО України, Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2007. Арк. 111.

²⁴ Там само. Спр. 1453. Арк. 191.

²⁵ Там само. Спр. 1019. Арк. 19–21.

²⁶ Там само. Спр. 1817. Арк. 1а.

Наприклад, у 1978 році до всіх вищих керівних органів влади республіки разом надійшло 96754 листи. Значна кількість громадян зверталася до цих органів з усними зверненнями, зокрема, у 1976 році 33407 відвідувачів звернулися усно²⁷. Президія Верховної Ради УРСР щороку також отримувала й величезну кількість прохань про помилування.

Однак, крім вищих керівних органів, листи та телеграми надходили до міністерств, газет, інших установ. Виникає запитання, скільки ж усього звернень надходило від громадян щороку? Згідно виявленого документу, що має назву: «Довідка про надходження листів і заяв трудящих, прийом громадян у ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Раді Міністрів УРСР, Уккрудпрофі, у міністерствах та відомствах республіки у 1978 році»²⁸, лише за рік до 109 державних установ надійшло 382590 листів і телеграм. Ще 160286 осіб зверталися усно.

Чимало громадян писали звернення до обкомів, райкомів, міськкомів партії. Наприклад, у 1976 році до партійних комітетів республіки (не враховуючи ЦК КПУ) надійшло 323060 листів (у 1975 році кількість була приблизно такою ж — 311080 листів)²⁹.

Звичайно, з року в рік ці показники різнилися, однак вони дають змогу побачити загальні масштаби «листів до влади» в період «застою». Здебільшого досить скрупульозно вели підрахунок звернень до усіх владних органів, навіть районного рівня. У архівах збегігаються довідки про кількість та характер звернень у різні роки до Кабінету Міністрів, Президії Верховної Ради, Уккрудпрофу, різноманітних міністерств та відомств, обкомів партії і так далі. Підрахунок кількості звернень, через специфічність цих документів, міг бути не зовсім точним, адже, наприклад, одна людина могла надсилати свої листи/телеграми одночасно в декілька відомств та по кілька разів, у одному зверненні порушувати різні питання. Тобто одне й те ж звернення могло бути і скаргою, і проханням, і доносом³⁰.

ЦК КПУ був органом, який отримував найбільше письмових звернень порівняно з усіма іншими центральними установами та відомствами республіки. Щорічно працівники загального відділу опрацьовували 40–60 тисяч листів і телеграм. Хоча звичайно ці цифри були значно меншими від кількості звернень до ЦК КПРС, куди, наприклад, лише у 1982 році з усього Радянського Союзу надійшло 668000 звернень³¹.

²⁷ Там само. Спр. 1628. Арк. 6.

²⁸ Там само. Спр. 1817. Арк. 188–193.

²⁹ Там само. Спр. 1628. Арк. 6.

³⁰ Крупина В. О. Звернення громадян як інструмент впливу на владу (середина 1950-х — перша половина 1960-х). *Український історичний збірник*. Вип. 15. Київ, 2012. С. 201.

³¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2485. Арк. 16.

Як пояснювали в самому ЦК КПУ, велика кількість листів і телеграм на їхню адресу була спричинена незадовільною роботою в регіонах: «відповідні організації на місцях ще не приділяють належної уваги питанням глибокого вивчення причин, що породжують ці листи і скарги, недостатньо займаються пропагандою радянського законодавства і правовим вихованням громадян»³². Дійсно, часто в листах люди розповідають, що зверталися зі своїми проблемами до райкому, обкому, однак їм там не допомогли або й взагалі не розглянули їхні звернення.

Але варто врахувати також важливий психологічний момент — люди іноді зловживали можливістю одразу, через голову місцевих органів влади, звертатися до ЦК КПУ. Власне, крім місцевих органів, це саме стосується й звернень до різноманітних міністерств та відомств республіки (писали, в основному, у МВС, Мінзв'язку, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство соціального забезпечення, Прокуратуру, Верховний суд, газету «Правда України»). Люди намагалися «підсилити» своє звернення, надсилаючи його копію ще й до ЦК. Якщо лист громадянина в обком/міністерство пересилали з ЦК, його розглядали обов'язково та в найкоротші терміни. І до того ж для чиновників це свідчило про серйозність намірів людини. Тому саме у зверненнях до Центрального Комітету найбільш повною мірою відображено основні компоненти соціального життя періоду «застою».

Листи і телеграми надходили до ЦК КПУ з усієї території України. Жодна з областей не «писала» ані значно менше, ані значно більше за інші. Можемо лише відзначити, що з більших і густонаселеніших областей — Донецької, Харківської, Одеської, Львівської, Дніпропетровської — надходило трохи більше звернень порівняно з іншими, що видається цілком логічним.

Однак особливо виділяється за кількістю листів місто Київ. Близько 20% від загальної кількості щорічних звернень до ЦК КПУ надходило саме звідси. Ймовірно, багато киян не бачили потреби звертатися в Київський міськком, знаючи, що можуть безпосередньо написати в ЦК, який також розташований у їхньому місті і може швидше розв'язати проблему (хоч листи з ЦК часто переправляли для розгляду у той-таки Київський міськком).

Цікавою та показовою є інформація про звернення без підпису, колективні й повторні листи та телеграми.

Анонімні звернення серед загальної кількості листів до ЦК КПУ займали значну частину — 10–15%. Основну масу анонімок — тобто звернень або взагалі без підпису або з підписами вигаданими іменами, становили скарги на керівників (так звані «сигнали», що фактично були звичайними доносами). Порядок роботи з такими зверненнями був таким: «якщо в листі без підпису викладено конкретні звинувачення на адресу певного працівника, то перевіряти його варто дуже обережно, без розголосу, щоб той, на якого

³² Там само. Спр. 593. Арк. 141.

пишуть, не тільки не знав, але навіть і не підозрював цього. Одним словом робити це продумано, з великим тактом, не травмувати працівника. Такий підхід відповідає лінії партії на дбайливе ставлення до кадрів. Якщо ж у анонімці немає конкретних, переконливих фактів, нею не варто займатися, немає потреби відривати працівників від справи»³³.

Привертали посилену увагу працівників загального відділу ЦК колективні звернення. У документі під назвою «Доповідна записка про колективні звернення громадян у ЦК Компартії України» (1981 рік)³⁴, є інформація про те, що розгляд практично всіх таких листів контролювали співробітники ЦК — 2796 з 3036, тобто 92,1% (дані за 9 місяців 1981 року). Цифри показові. Тематика цих листів і телеграм загалом не відрізнялася від тематики індивідуальних звернень, однак посилена увага з боку ЦК свідчить про бажання влади швидко купірувати суспільне невдоволення, не допускати зайвого розголосу. А люди, у свою чергу, написавши колективний лист могли з більшою ймовірністю очікувати на розв'язання питання, що їх непокоїло. Через особливу увагу влади до групових звернень люди іноді використовували такий спосіб, аби спробувати досягнути певного ефекту для покращення екологічної ситуації у своїх містах. Так, у 1965 році у ЦК КПУ відреагували на колективний лист (було зібрано понад 1000 підписів) жителів селища ДРЕС-1 м. Севастополя зі скаргою на «забруднення повітря шкідливими викидами з димових труб електростанції»³⁵. Було ухвалено рішення щодо поставок на електростанцію «вугілля з меншим вмістом сірки; установки нових ефективніших пристроїв для вловлювання золи; та про перехід з 1967 року ДРЕС-1 на спалювання природного газу»³⁶.

Зрештою варто відзначити значну кількість повторних звернень. Незважаючи на те, що за досліджуваний період їхня кількість зменшилася з майже 20% наприкінці 1960-х до 8–11% на початку 1980-х, все одно щороку їх надходило 5–7 тисяч. З одного боку, це, безумовно, є свідченням не завжди якісної роботи чиновників. Часто причиною повторних листів було затягування розв'язання питання на місцях — у міністерствах, обкомах, райкомах тощо. Наприклад, жителі с. Смерічка Старосамбірського району Львівської області ще в 1975 році звернулися в ЦК з питання телефонізації медпункту та інших сільських закладів. «Заступник міністра зв'язку УРСР В. Саванчук дав у ЦК і авторам оптимістичну відповідь, повідомивши, що в 1976 році прохання буде виконано. З тих пір пройшло три роки і лише після повторного звернення до ЦК Компартії України справа була доведена до кінця»³⁷.

³³ Там само. Спр. 2010. Арк. 14.

³⁴ Там само. Спр. 2331. Арк. 83–89.

³⁵ Там само. Оп. 24. Спр. 6068. Арк. 81.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. Спр. 2010. Арк. 8–9.

Однак була й інша причина: часто люди зловживали можливістю «діалогу з владою» і постійно «бомбардували» органи влади своїми листами та телеграмами, вимагаючи розв'язання питання на їх користь. Хоч часто їхні прохання чи скарги були абсолютно невмотивованими. У загальному відділі відзначали, що значна кількість листів, і особливо повторних, надходить до ЦК КПУ від осіб, що «займаються сутяжництвом і наклепом»³⁸. Показовий приклад: громадянин з Ворошиловградської області, звільнений з роботи за пияцтво, за шість років написав в адміністративні органи республіки понад 180 листів з скаргами на керівництво та вимогами поновлення на роботі³⁹.

Загалом протягом періоду «застою» до ЦК КПУ надійшло близько мільйона листів, однак їхня тематика здебільшого була незмінною, хоч і відрізняється від тематики довоєнного, повоєнного періодів, періоду «перебудови». Згідно з даними зі звітних документів, підготовлених працівниками загального відділу ЦК, виділяється низка (10–15) основних тем, що найбільше непокоїли людей того часу, і тому вони яскраво відображені у зверненнях протягом усього періоду «застою».

Найбільше непокоїли населення в той період різні питання, пов'язані з житлом. У середньому в досліджуваний період близько третини всіх звернень до ЦК КПУ були саме щодо житла, однак тут варто зазначити, що це цілий комплекс різних складових, а співробітники ЦК це досить чітко розрізняли.

На «другому місці» за кількістю звернень — «листи, заяви та скарги на недоліки в роботі та неналежну поведінку в побуті керівних працівників». Ці питання порушували в 10–15% звернень щорічно. Як зазначалося вище саме серед цієї категорії звернень було найбільше так званих анонімок. Листи з компроматом, що надходили до ЦК, стосувалися керівників усіх масштабів, зокрема й республіканського.

Багато також було звернень з питань матеріальної допомоги та пенсій; з приводу надання медичної допомоги, санаторних путівок, роботи лікарень; з питань торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування; з питань «роботи адміністративних органів» — міліції, судів, прокуратури, зокрема питання, пов'язані з переглядом судових справ, зняттям судимостей, помилуванням засуджених.

Кількість звернень з цих питань залишалася відносно високою з року в рік та становить левову частку від загальної кількості «листів до влади» у період «застою».

Однак варто відзначити, що знайшли своє відображення в листах і інші питання. Зокрема питання роботи громадського транспорту: громадяни наводили факти зривів графіків руху, незадовільного обслуговування пасажирів

³⁸ Там само. Спр. 171. Арк. 86.

³⁹ Там само. Спр. 1817. Арк. 67.

на автовокзалах та автостанціях, писали про випадки виходу транспорту на маршрути з неохайним зовнішнім виглядом, неприбраними салонами. Надходили листи з проханням узагалі запустити транспортний, зокрема автобусний маршрут, щоб була змога добиратися з села до міста чи з окраїни у центр, вказували на поганий стан доріг, тротуарів, несвоєчасний і неякісний їх ремонт.

З сіл здебільшого надходили скарги на необґрунтоване зменшення колгоспами, радгоспами присадибних ділянок; на недоліки в пенсійному забезпеченні; на недоліки в господарській діяльності правлінь колгоспів. Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х відзначаємо ріст звернень уже від жителів міст, з питань, пов'язаних з отриманням, використанням садових ділянок, адже саме у той час влада активно намагалася обмежити дачно-кооперативне будівництво, виступаючи проти так званого «господарського обростання».

Значну частину щорічних звернень (у середньому 6–10%) становили звернення з питань роботи. Більша їх частина — листи з питань неправильного звільнення. Дійсно часто людина втрачала роботу просто внаслідок суб'єктивного бажання свого керівника, яке не завжди мало під собою законного підґрунтя. Цю проблему відзначали протягом усього досліджуваного періоду у звітних, статистичних документах ЦК КПУ. Особливістю було те, що дуже часто звільнені працівники не просто писали скарги до ЦК, а ще й зверталися з позовами до суду з вимогами поновити їх на роботі, а звільнення чи переведення на іншу роботу визнати незаконним. Цікаво, що ця тактика була досить ефективною — суди у понад половині випадків задовольняли вимоги таких позивачів.

Крім листів щодо неправильного звільнення, до ЦК надходили листи і з іншими проблемами, пов'язаними з роботою — примус до праці по вихідним дням, незаконні відрахування із заробітної плати, позбавлення премій. Листи з такими ж скаргами надходили і до інших установ, організацій, газет. У 1969 році з газети «Правда» до ЦК КПУ надійшла підбірка з 12 листів. У них шахтарі Донецької та Луганської областей писали скарги на роботу у вихідні. До того ж з редакції повідомляли, що газета «систематично отримує листи від шахтарів Донбасу зі скаргами на роботу в недільні та святкові дні»⁴⁰.

Справа в тому, що роботу у вихідні оплачували, однак і відмовитися від неї було неможливо. Шахтар Ставицький з міста Комунарська (зараз Алчевськ Луганської області) розповідає у своєму листі, до яких засобів вдавалася адміністрація, щоб змусити працювати у вихідні: «Одна неділя мені особливо запам'яталася, коли мене й інших моїх товаришів у присутності всього змінного колективу шахти “судили” за невихід на роботу в неділю і

⁴⁰ Там само. Оп. 25. Спр. 342. Арк. 6.

фотографували як прогульників, хоч я за 15 років роботи не зробив жодного прогулу, дарували квіти з будяків, називали дармоїдами»⁴¹.

Проблема роботи у вихідні була характерною не лише для працівників вугільної промисловості, а й стосувалася інших галузей економіки, створювала незручності для тисяч людей. Власне ця «неритмічність праці»⁴² була характерною проблемою радянської економіки доби «застою».

Таблиця 1.
Тематика звернень громадян до ЦК КП України⁴³

Частина 1⁴⁴

Рік	Письмових звернень	Тематика звернень громадян до ЦК КП України (%)			
		Житлові питання	Скарги на керівництво	Робота	Сільське господарство
1963	53575	14564 (27,18)	н/д	н/д	4056 (7,6)
1964	44020	10538 (23,94)	4351 (9,9)	4399 (9,99)	4932 (11,2)
1965	47362	11597 (24,49)	4451 (9,6)	4367 (7,7)	5685 (12,0)
1966	47318	12681 (26,8)	4590 (9,7)	н/д	3993 (8,4)
1967	43812	13548 (30,9)	4085 (9,3)	3531(8,6) ³	2667 (6,1)
1968	43079	11939 (27,7)	4791 (11,1)	2937 (6,8)	3467 (8,1)
1969	42495	12194 (28,7)	6618 (15,6)	2909 (6,84)	3191 (7,5)
1970	44465	12973 (29,2)	7879 (17,7)	3033 (6,8)	2565 (5,8)
1971	45315	14069 (31,05)	н/д	н/д	2291 (5,05)
1972	39460	10983 (27,83)	6223 ² (15,77)	2953 (7,48)	1823 (4,62)
1973	42604	11351 (26,64)	7152 (16,78)	3096 (7,27)	1721 (4,04)
1974	44801	13420 (29,9)	6700 (14,96)	3084 (6,88)	1938 ⁵ (4,33)
1975	49121	16268 (33,12)	7103 (14,4)	3204 (6,52)	н/д
1976	51676	17562 (33,98)	7345 (14,21)	3822 (7,4)	1637 (3,17)
1977	47008	16936 ¹ (36,03)	6353 (13,51)	3234 (6,88)	1432 ⁶ (3,05)
1978	50620	17935 (35,4)	6766 (13,37)	3337 (6,59)	1619 (3,2)
1979	53422	19401 (36,32)	7603 (14,23)	3201 ⁴ (5,99)	1675 (3,14)
1980	53484	18508 (34,6)	8496 (15,89)	3204 (5,99)	1702 ⁷ (3,18)
1981	61035	21814 (35,7)	8049 (13,19)	3582 (5,87)	н/д

⁴¹ Там само. Арк. 10.

⁴² Шубин А. В. *От «застоя» к реформам. СССР в 1977–1985 гг.* Москва, 2001. С. 163.

⁴³ Таблицю укладено автором. Див.: Журавльов Я. О. *Відображення радянської дійсності у зверненнях громадян до ЦК КП України (друга половина 1960-х — перша половина 1980-х рр.)*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2019.

Інформація до *Таблиці 1. Тематика звернень громадян до ЦК КП України*: курсивом виділено власні приблизні підрахунки; «н/д» — немає даних; в загальну кількість враховано листи до з'їздів партії, які розглядалися в ЦК КПУ.

⁴⁴ Уточнення приміток *Таблиця 1. Частина 1*: ¹ за іншими даними 16935; ² за іншими даними 6226; ³ за різними підрахунками працівників ЦК КПУ 8,1% або 9,3%; ⁴ за іншими даними 3205; ⁵ за іншими даними 1937; ⁶ лише з питань роботи сільськогосподарських організацій; ⁷ за іншими даними майже три тисячі листів.

Рік	Письмових звернень	Тематика звернень громадян до ЦК КП України (%)			
		Житлові питання	Скарги на керівництво	Робота	Сільське господарство
1982	60139	20608 (34,2)	9349 (15,55)	3551 (5,9)	1844 (3,07)
1983	54276	17196 (31,68)	9338 (17,2)	3475 (6,4)	1246 (2,3)
1984	54434	18176 (33,39)	6795 (12,48)	3325 (6,11)	бл. 2 тис.
1985	60061	19441 (32,37)	6944 (11,56)	3391 (5,65)	792 ⁶ (1,32)

Частина 2⁴⁵

Рік	Письмових звернень	Тематика звернень громадян до ЦК КП України (%)			
		Матеріальна допомога; пенсії; санаторні путівки		Медицина допомога; робота органів охорони здоров'я	Торгівля; побутове обслуговування
		Робітники, службовці	Колгоспники		
1964	44020	3288 (7,47) ¹	876 (1,99)	н/д	н/д
1965	47362	4106 (8,67)	1346 (2,84)	н/д	н/д
1966	47318	3245 (6,4)	н/д	1930 (4,08)	449 (1,0)
1967	43812	3595 (8,2)	825 (1,88)	1443 (3,29)	407 (0,9)
1968	43079	3320 (7,7)	1059 (2,46)	1305 (3,03)	625 (1,45)
1969	42495	2344 (5,51)	н/д	1328 (3,13)	633 (1,49)
1970	44465	2543 (5,7)	н/д	1147 (2,58)	680 (1,53)
1971	45315	1928 ²		н/д	н/д
1972	39460	3013 (7,63)		1382 (3,5)	541 (1,37)
1973	42604	2906 (6,82)		808 (1,9)	658 (1,54)
1974	44801	3148 ³ (7,03)		758 (1,69)	717 (1,6)
1975	49121	3298 (6,71)		770 (1,57)	713 (1,45)
1976	51676	3692 (7,14)		783 (1,51)	735 (1,42)
1977	47008	3345 (7,12)		686 (1,46)	739 (1,57)
1978	50620	3796 (7,5)		895 (1,77)	792 (1,56)
1979	53422	3662 ⁴ (6,85)		899 (1,68)	1161 (2,17)
1980	53484	3476 (6,5)		841 (1,57)	1299 (2,43)
1981	61035	3847 (6,3)		840 (1,38)	1739 (2,85)
1982	60139	3422 (5,69)		809 (1,35)	1510 (2,51)
1983	54276	2919 (5,38)		791 (1,46)	1141 (2,1)
1984	54434	2748 (5,05)		956 (1,76)	1170 (2,15)
1985	60061	2847 (4,74)		959 (1,6)	1310 (2,18)

⁴⁵ Уточнення приміток Таблиця 1. Частина 2: ¹ За іншими даними 3584; ² немає даних по листах від колгоспників; ³ за іншими даними 3149; ⁴ за іншими даними 3433.

Частина 3⁴⁶

Рік	Письмових звернень	Тематика звернень громадян до ЦК КП України (%)			
		Робота адміністративних органів			Відновлення в партії; зняття стягнень
		Перегляд справ, зняття судимостей, помилування	Робота міліції, судів, прокуратури ¹	Усього	
1964	44020	3584 (7,57) ²	н/д	н/д	н/д
1965	47362	3573 (7,54)	н/д	н/д	н/д
1966	47318	3989 (8,43)	н/д	н/д	1144 (2,42)
1967	43812	3187 (7,27)	н/д	н/д	1067 (2,44)
1968	43079	н/д	н/д	н/д	н/д
1969	42495	3057 (7,19)	н/д	н/д	775 (1,82)
1970	44465	2542 (5,72)	н/д	н/д	946 (2,1)
1971	45315	н/д	н/д	н/д	н/д
1972	39460	3182 (8,06)	н/д	н/д	740 (1,88)
1973	42604	2547 (5,98)	720 (1,69)	н/д	1075 (2,52)
1974	44801	2298 (5,13)	1191 (2,66)	н/д	903 (2,02)
1975	49121	2389 (4,86)	1194 (2,43)	н/д	954 (1,94)
1976	51676	2965 (5,74)	1401 (2,71)	4473 (8,66)	н/д
1977	47008	2578 (5,48)	1255 ³ (2,67)	4026 (8,56)	н/д
1978	50620	н/д	1625 (3,21)	4526 (8,94)	н/д
1979	53422	н/д	н/д	4612 (8,63)	н/д
1980	53484	2711 (5,07)	н/д	4682 (8,75)	н/д
1981	61035	н/д	н/д	5902 (9,67)	н/д
1982	60139	н/д	бл. 3000	6180 (10,3)	768 (1,28)
1983	54276	н/д	2532 (4,67)	5910 (10,9)	678 (1,25)
1984	54434	н/д	н/д	6139 (11,3)	704 (1,29)
1985	60061	н/д	2420 (4,03)	5911 (9,84)	895 (1,49)

⁴⁶ Уточнення приміток Таблиця 1. Частина 3: ¹Ця категорія звернень у 1976–1978 рр. фігурує під загальною назвою «робота адміністративних органів» (цифри у 1200–1600 звернень явно не містять даних про листи з проханнями помилування засуджених, хоч ці листи також належали до категорії «робота адміністративних органів»). До цього і після цього використовували назву «робота органів суду, прокуратури та МВС»; ² за підрахунками працівників ЦК КПУ 8,1%; ³ за іншими даними 1254.

Частина 4⁴⁷

Рік	Письмових звернень	Тематика звернень громадян до ЦК КП України (%)		
		Робота промислових підприємств, будівельних організацій, транспорту та зв'язку	Благоустрій населених пунктів, будівництво шкіл, лікарень, клубів	Робота партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій
1964	44020	н/д		852 (1,94)
1965	47362	н/д		1247 (2,63)
1966	47318	914 (1,9)		н/д
1967	43812	1263 (2,9)		1099 (2,5)
1968	43079	1227 (2,85)		1477 (3,9)
1969	42495	н/д	н/д	1366 (3,21)
1970	44465	н/д	н/д	1351 (3,04)
1971	45315	н/д	н/д	н/д
1972	39460	н/д	459 (1,16)	1202 (3,05)
1973	42604	819 (1,92)	922 (2,16)	1885 (4,42)
1974	44801	1241 (2,77)	656 (1,46)	1084 (2,42)
1975	49121	н/д	н/д	1354 (2,76)
1976	51676	1470 (2,84)	682 (1,32)	1613 (3,12)
1977	47008	1308 (2,78)	753 (1,6)	1478 (3,14)
1978	50620	1371 (2,7)	787 (1,55)	1412 (2,79)
1979	53422	1647 (3,08)	823 (1,54)	1554 (2,9)
1980	53484	1954 ¹ (3,65)	739 (1,38)	1317 (2,46)
1981	61035	н/д	н/д	н/д
1982	60139	1972 (3,28)	н/д	1397 (2,32)
1983	54276	н/д	н/д	1106 (2,04)
1984	54434	2132 (3,92)	н/д	1115 (2,05)
1985	60061	2892 (4,82)	н/д	1145 (1,9)

Велика кількість звернень щороку залишалася не облікованою і не відображеною у звітних документах. Серед них поширеними були листи та телеграми, у яких люди зачіпали національне, мовне питання, питання захисту довкілля, надходили звернення й від вірян різних конфесій. Були також листи з питань адміністративно-територіального устрою, листи, у яких відображено проблеми війни в Афганістані, листи з проханнями дозволити емігрувати з СРСР, листи від дисидентів. Крім того, не облікованими залишалися і листи з різноманітними пропозиціями, подяками, привітаннями.

В архівах є супровідні документи до низки подібних листів. Це свідчить, що роботу за ними вели, громадянам давали відповіді. Однак, на відміну від листів з «основними» темами, коли майже щороку є чітко підрахована їхня кількість та ретельно описано, які саме проблеми непокоїли людей найбільше, чого саме вони хочуть чи на що скаржаться, у цьому випадку про кількість листів з інших, не зручних, не актуальних чи просто не дуже

⁴⁷ Уточнення приміток Таблиця 1. Частина 4: ¹ За іншими даними 1874.

важливих для влади питань можна тільки здогадуватися. А таких листів було чимало — 15–25% листів щороку «зникало».

Серед не облікованих звернень були листи як антирадянського змісту, так і навпаки: у багатьох з них висловлювали підтримку владі, давали поради, рекомендації. Листи антирадянського змісту в архів не передавали, а направляли у відповідні органи — МВС, КДБ, іноді передавали на психіатричну експертизу⁴⁸. Тобто з листом працювали, на нього відповідали (так мали робити згідно з законом). Однак «незручну» тему просто не афішували.

Листів саме антирадянського характеру було чимало, про що свідчить, наприклад, П. Шелест у своєму щоденнику. 9 січня 1972 року він записав: «На адресу радянських, партійних органів надійшло 1000 анонімних листів антирадянського, наклепницького та погрозового характеру. Більше листів і листівок злісних, антирадянських, у яких є напади на керівництво партії, афішують порушення законності й Конституції... Ми провели розшук анонімників, пояснювальних листівок, але що це дасть? Адже це не головне. Виявили 80 осіб, які виготовляли і поширювали листівки, 221 автора анонімних листів. 24 особи заарештовано і притягнуто до кримінальної відповідальності. А загалом дуже складна обстановка»⁴⁹.

Мовне та національне питання, серед цього десятка тисяч листів, напевно, виділяється найбільше, адже це широка, багатогранна, актуальна для України, та й загалом для СРСР, тема. Листів такого змісту у архівах зберігається доволі велика кількість. Так, у 1967 році до ЦК на ім'я П. Шелеста зі зворотною адресою «Черкаська область с. Мовенці, І. Мовенко» (вигадане село і ім'я) надійшов великий лист, у якому автор писав: «Невже Ви не знаєте, невже Ви не бачите, чи може не хочете бачить і знать, чиєю мовою народ користується, своєю чи мовою мачухи... українська мова відкинута, зневажена як щось непридатне для користування. Перевертням тільки цього й треба, вони стидяться нею говорити...»⁵⁰.

Знайшло своє відображення в листах питання кримських татар. Лише в 1967 році було зафіксовано отримання ЦК «210 заяв і скарг від кримських татар, у яких ті вимагали дозволити їм повернутися до Криму»⁵¹. У травні 1978 року В. Щербицький писав у ЦК КПРС: «Татарські автономісти... ведуть роботу щодо розпалювання націоналістичних настроїв, схилення до написання колективних скарг та звернень провокаційного і наклепницького

⁴⁸ Тихомиров А. А. *Диктатура эмпатии?* Процедура работы с письмами населения во власть и моральная экономика советского субъекта в послевоенной, послесталинской России: доклад в рамках семинара по советской истории Германского истор. ин-та в Москве и Франко-рос. центра гуманитарных и общественных наук. 09.04.2015. URL: <https://vimeo.com/130962453>

⁴⁹ Шелест П. *«Справжній суд історії ще попереду»*. Заг. редакція та вступ Ю. Шаповала. Київ, 2011. С. 555–556.

⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 126. Арк. 43–53.

⁵¹ Там само. Спр. 4. Арк. 126.

характеру, групових відвідин партійних і радянських органів з метою таким чином домогтися необмежених умов для прописки в області кримських татар»⁵². Натомість органи КДБ всіляко намагалися не допустити направлення подібних листів як до обласних і республіканських, так і всесоюзних чи навіть міжнародних установ. Дії КДБ, звісно, свідчать про намагання не допустити резонансу, зокрема міжнародного. Та, водночас, це є черговим підтвердженням розуміння різними групами населення ефективності «листів до влади» у той час, і ця ефективність проявлялася навіть на міжнародній арені.

Чимало українських євреїв, навпаки, всіляко намагалося виїхати з СРСР. Питання виїзду стояло дуже гостро, у різні періоди органи влади то дозволяли окремим людям виїхати, то майже повністю блокували цей процес. У періоди майже повної заборони виїзду «листи до влади» були хоч можливо й не дуже ефестивною, проте все ж спробою хоч якось «достукатися» до чиновників. «У 1958 році я разом з сім'єю емігрував з держави Ізраїль в Радянський Союз. У 1960 році я подав заяву з проханням дозволити мені і моїй сім'ї виїхати назад у державу Ізраїль. З цього часу пройшло вже п'ять років і, незважаючи на це, я до сих пір не отримав задовільної відповіді»⁵³; «З моменту подання першої заяви з проханням дозволити мені повернутися в Ізраїль і до цих пір я подав більше ДЕВ'ЯТИСОТ заяв і до цих пір не отримав дозволу на виїзд»⁵⁴. Такі кричущі приклади не поодинокі. Через перепони які чинила влада євреї, яким було відмовлено у виїзді — так звані «відмовники», були змушені організовуватися у певні групи, звертатися до ЦК КПУ і інших органів влади уже з колективними листами, вдаватися до інших форм протестів.

Значну частину тем звернень у документах ЦК відображено фрагментарно. Так, у 1967 році надійшло 757 листів, заяв з питань «заохочення та нагородження старих комуністів, партизан, учасників громадянської та Вітчизняної воєн у зв'язку з 50-річчям революції»⁵⁵. У 1974 році стало більше листів (кількість не вказана) до вищих органів влади про потребу посилити увагу до впорядкування могил, обелісків, надгробних пам'ятників радянським воїнам, партизанам і підпільникам, загиблим у боях за визволення Батьківщини⁵⁶. У 1977 році зазначали, що до вищих органів влади надходили листи (кількість не зазначена), у яких «вносили пропозиції, спрямовані на підвищення темпів продуктивності праці в промисловості і сільському господарстві, більш оперативне впровадження у виробництво новіт-

⁵² Там само. Спр. 1740. Арк. 1.

⁵³ Там само. Оп. 41. Спр. 310. Арк. 169.

⁵⁴ Там само. Арк. 176.

⁵⁵ Там само. Спр. 4. Арк. 125–126.

⁵⁶ Там само. Спр. 1162. Арк. 44–45.

ніх досягнень науки і техніки»⁵⁷. У 1980 році надходили листи щодо підготовки та проведення Ігор XXII Олімпіади⁵⁸.

Ще одна сфера, що відобразилась у зверненнях — сфера церковного життя. З різними питаннями до ЦК КПУ зверталися віряни всіх конфесій. Наприклад, у 1981 році працівники ЦК КПУ вивчали питання, порушене в листі на адресу XXVI з'їзду КПРС від імені вірян з дев'яти населених пунктів семи районів Львівської області, які хотіли: «...офіційного визнання так званої католицької церкви східного обряду (уніатської)»⁵⁹. Це питання вирішиться значно пізніше, однак сам факт надсилання подібних звернень свідчить про широку підтримку населенням забороненої радянською владою УГКЦ.

Ще одним питанням, яке взагалі не висвітлювали працівники ЦК у звітних документах, у досліджуваній період було питання листів щодо війни в Афганістані. А такі листи були. У 1981 році, наприклад, на ім'я В. Щербинського надійшов лист від брата загиблого в Афганістані дев'ятнадцятирічного десантника. У листі повідомлялося: «через рік після похорон, на яких були присутні представники заводу “Арсенал”, де до призиву працював брат, матері загиблого принесли лист з заводу, у якому “кадровики” заводу вітають її загиблого сина з поверненням з армії і запрошують на роботу»⁶⁰.

Про велику кількість листів з приводу безглуздості війни в Афганістані пізніше писав помічник М. Горбачова А. Черняєв. Він згадував, що М. Горбачов навіть зачитував такі листи на засіданні Політбюро 17 жовтня 1985 року, таким чином підкреслюючи потребу завершення війни та виведення військ⁶¹.

Враховуючи такий широкий тематичний діапазон та загальну кількість у тисячі й тисячі звернень виникають закономірні питання: чи можна взагалі вірити інформації з листів? Як визначити де у листі правда, а де брехня? Наскільки «надійним» є це історичне джерело для дослідників?

Розуміючи безумовну неповторність кожного листа, потрібно враховувати, що його обсяг та зміст обмежені та мали лише одну ключову мету: привернути увагу влади. Це характерна риса всього комплексу таких джерел, незалежно від органу, куди їх направляли. До того ж тематика також обмежувалася лише тим колом питань, які влада реально могла вирішити. Якщо не було реального сенсу писати наприклад, про таку проблему як дефіцит — про неї багато й не писали, адже було очевидним, що влада не взмоє цю проблему вирішити.

⁵⁷ Там само. Спр. 1666. Арк. 3.

⁵⁸ Там само. Спр. 2177. Арк. 2.

⁵⁹ Там само. Спр. 2225. Арк. 4.

⁶⁰ Там само. Спр. 2358. Арк. 132 зв.

⁶¹ Черняєв А. С. *Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991 годы*. Москва, 2010. С. 650.

Однак, у громадян, у кожного відповідно до його запитів, була змога принаймні спробувати трохи покращити своє особисте побутове становище, отримати якусь додаткову пільгу — більшу пенсію, путівку в санаторій тощо. Врешті навіть відчутти свою суспільну значущість, подавши якусь цінну пропозицію, чи й просто випустити пару, написавши анонімку на керівника на роботі. У будь-якому разі, на той час змога писати «листи до влади» — одна з небагатьох можливостей для людини проявити соціальну активність.

Згідно закону усі листи читались і перевірялись. Очевидно, що здебільшого вказані у них факти в цілому повинні були відповідати дійсності (про анонімні «сигнали» поговоримо у наступному розділі адже звичайно їх варто аналізувати окремо). Тут потрібно загадати про специфічну «мову» цих документів. Запропонований Стівеном Коткіним концепт «говорити побільшовицьки» для означення обраної термінології для персональної самоідентифікації у часи Сталіна⁶², та прийнятий населенням у його тогочасних «листах до влади»⁶³, залишався незмінним і надалі. Люди намагалися показати себе максимально «своїми» для влади, намагалися, якщо була така можливість, апелювати до свого лояльного минулого (наприклад бідняцьке походження, участь у Другій світовій війні тощо). Тобто робили усе щоб повернути чиновника, який буде читати лист на свій бік. Брехня у таких випадках могла дорого обійтися прохачу. Інша справа, що інформацію яку зазначати, чи не зазначати у зверненнях люди обирали самі, зазвичай не вказуючи факти, які можуть якимось чином (навіть теоретично) зашкодити у досягненні бажаного результату — привернення уваги влади до свого питання. Тому до «листів до влади», як і до будь-якого іншого історичного джерела, потрібно ставитися критично, намагатися підтвердити зазначену у них інформацію і іншими джерелами, проте однозначно їх потрібно ширше залучати до наукового обігу.

Звернення є безцінним джерелом для вивчення радянського повсякдення доби «застою» (особливо житлово-комунальної сфери). Цікавим є сам процес комунікації між владою та суспільством та його особливості. За допомогою зверень ми можемо краще зрозуміти власне вплив суспільства на владу. Безпосередньо саме ставлення влади до отримуваних звернень яскраво свідчить про їхню важливість і цінність для чиновників. Партія однозначно хотіла розуміти, чого потребують люди, аби діяти на випередження і не допускати суспільного невдоволення. Щороку в ЦК КПУ за результатами роботи зі зверненнями та їх перевірки ухвалювали постанови, доповідні записки, інформації, публікували матеріали в Інформаційному бюлетені ЦК.

⁶² Kotkin Stephen. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. University of California Press, 1997. 726 pp.

⁶³ Нерар Ф.-К. *Пять процентов правды. Разоблачение и доноительство в сталинском СССР (1928–1941)* / пер. с фр. Москва, 2011. 398 с.

До того ж постанов і доповідних записок щороку готували три-чотири десятки.

Листи є цінним джерелом для розуміння формування та взагалі існування суспільств радянського типу, формування уявлень про радянський патерналізм, коли навіть системні помилки могли парадоксально призводити до зміцнення режиму та іноді досі даються взнаки. Численні випадки розв'язання аж на рівні ЦК КПУ — найвищого партійного органу республіки, дрібних питань локального рівня (які не змогли вирішити райком, а потім обком) явно свідчать про тотальну неефективність радянського бюрократичного апарату коли у Києві були змушені в ручному режимі, беручи не властиві і не відповідні собі функції, через голову місцевих органів влади посилати інспекторів на місця, з'ясовувати і намагатися вирішувати проблему. Проте для скаржника враження могло бути іншим — реальне вирішення проблеми чиновниками республіканського (чи всесоюзного у випадку написання листів до ЦК КПСР) рівня могло для громадянина чітко означити бездарність місцевої влади і бути зримим свідченням реальної турботи про населення влади республіканської/всесоюзної.

Тобто загалом існування такого явища як «листи до влади» з одного боку чітко вписується в запропоновану режимом парадигму про чиновників, що піклуються про «простих людей», заглиблюються в їхні проблеми, ведуть з ними «діалог», таким чином показуючи «справжню» демократичність радянської влади. Однак з іншого, свідчить про неефективність та тотальну централізацію радянського режиму, який намагався втручатися в усі сфери суспільного життя та контролювати їх, провокуючи людей постійно писати, скаржитися. Влада створювала ілюзію всемогутності, ілюзію реального розв'язання проблем населення, хоч протягом усього періоду «застою» суттєвих якісних змін так і не відбулося — два десятиліття люди в листах писали про одні і ті ж проблеми соціального життя.

§ 2. Доноси та скарги на керівництво

Основною категорією населення, на яку скаржилися у ЦК КПУ, були керівники різних рівнів, починаючи від голів колгоспів і закінчуючи міністрами та секретарями ЦК. Працівники апарату ЦК КПУ у своїх звітних статистичних документах не фіксували сигналів щодо помилок чи зловживань «простого» населення. Звичайно, були громадяни, які писали доноси, анонімні скарги на дружин/чоловіків, родичів, друзів тощо. І серед архівних документів збережені такі листи. Однак, як видається, саме до ЦК їх надходило небагато, адже у загальному відділі їх ніяк не виокремлювали і їхню кількість не підраховували.

Чому на керівництво скаржилися саме сюди, зрозуміло, адже абсолютна більшість керівників була членами Комуністичної партії, і, відповідно,

«сигналізувати» найлогічнішим було саме до вищого партійного органу Радянської України, тобто до ЦК КПУ⁶⁴.

Слово «сигнал» ніби свідчить про шляхетну мету повідомляти відповідним органам про помилки, неправильні вчинки товаришів, керівництва на роботі, родичів. Однак зазвичай ці «сигнали» були звичайними доносами, в основному, анонімними, які, як і в попередні періоди, залишалися поширеним явищем у країні. Люди часто зловживали своїми можливостями щодо написання звернень: не рідкістю були листи відверто наклепницького характеру.

Хоча загалом ситуація не однозначна, часто спостерігається тонка грань між «кляузником» та «борцем з безпорядками». Російська дослідниця М. Клінова виділяє три аксіологічні категорії, характерні для періоду «застою», що «маркують простір суджень адресантів — законність, справедливість і радянськість»⁶⁵. Іноді складається враження, що деякі люди просто не могли не писати, при чому у листах вони висловлювали незгоду не стільки з політичною реальністю, політичною несправедливістю, скільки саме незгоду з соціально-економічними порядками (чи точніше безпорядками), і, відповідно, саме ця незгода призводила до появи вимог змін і конкретних дій. Наприклад, у 1982 році працівники Держтелерадіо УРСР, звітуючи до ЦК про роботу з листами, зазначали: «понад 30 листів їм надіслав київський робітник-будівельник Шпоть. У них він повідомляв про безгосподарність на різних будівельних майданчиках міста: “кинутих, заритих у траншеях блоках, конструкціях, трубах, буддеталях та ін.”. Багато листів Шпоть підкріпив фотографіями. Майже всі факти, про які писав цей робітник, під час перевірки підтвердилися»⁶⁶. Мета цього чоловіка очевидна: виправити недоліки, домогтися справедливості.

Для періоду «застою» характерним було те, що кількість таких листів з року в рік зростала. Інформація у них часто і справді відповідала дійсності, тому вони привертала до себе особливу увагу. Зазвичай люди, що писали скарги, себе представляли мінімально, боячись можливих наслідків, здебільшого надходили анонімки, або листи, підписані вигаданими іменами. Наприклад, у 1972 році «з 6223 листів з компромативними даними 4693 надійшли без підпису»⁶⁷. Надалі подібна тенденція зберігалася. Однак їх все одно розглядали в ЦК КПУ і за ними ухвалювали рішення.

⁶⁴ Журавльов Я. О. Доноси та скарги на керівництво як складові елементи радянської дійсності періоду «застою» крізь призму звернень громадян до ЦК КП України. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2016. Вип. 113 (10). С. 97–100.

⁶⁵ Клинова М. А. «При советской власти не должно быть буржуев!»: суждения уральского населения о злоупотреблениях руководства (по материалам писем и жалоб 1964–1982 гг.). *Вестник Пермского университета. Серия: «История»*. 2016. № 4 (35). С. 116.

⁶⁶ ЦДАГО України, Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2483. Арк. 21.

⁶⁷ Там само. Спр. 803. Арк. 32.

Більша частина листів стосувалася керівників районного та міського масштабу, приблизно 20–30% — керівників різних сільських установ, і приблизно стільки ж — керівників обласного та республіканського рівня, тобто і високі державні посади не завжди були гарантією недоторканості. Звичайно, у різних колективах траплялися конфліктні ситуації, були інтриги, мав місце кар'єризм. Тому були і випадки свідомих наклепів, іноді навіть спеціально організованих цілих кампаній для дискредитації з допомогою звернень від «громадян» того чи іншого чиновника. І це був дієвий спосіб «підсидити» начальника, позбутися конкурента. Важко сказати, скільки відсотків листів були наклепами, а в скількох дійсно повідомляли реальні факти зловживань. Працівники апарату ЦК намагалися, принаймні так видається, встановити істину в кожному конкретному випадку.

Багато фактів у зверненнях дійсно підтверджувалися. За повідомленням завідувача загальним відділом ЦК КПУ П. Мусієнка, проаналізувавши листи за півтора роки — 1981 і першу половину 1982, він прийшов до невтішного висновку: під час перевірки в кожному третьому випадку було виявлено реальні факти порушень і зловживань керівництва центральних органів виконавчої влади, обласних і міських установ, і майже у кожному другому — керівників районних організацій, підприємств, колгоспів і радгоспів (за цей період надійшло 13480 листів)⁶⁸. Тобто щороку підтверджувалися тисячі сигналів.

На посадовця очікувало покарання відповідно до серйозності порушення. Лише у другому півріччі 1974 року, за результатами перевірок листів, які направляли на розгляд місцевих органів, «305 працівників було звільнено із займаних посад»⁶⁹. Були випадки порушення кримінальних справ за результатами розгляду звернень.

Хоча звичайно система роботи зі зверненнями була далеко не ідеальною. Траплялося, що листи з «критикою» того чи іншого чиновника надсилали йому ж на розгляд і такі випадки аж ніяк не були рідкістю. Також важливою була і, власне, просто наявність бажання владних органів дати хід тій чи іншій справі. Ця обставина також знайшла своє відображення у зверненнях. Люди «сигналізували» про використання службового становища, збагачення, хабарництво та побори, однак винних не притягували до відповідальності, і це породжувало нові порушення і зловживання. Реальні заходи на місцях часто вживали лише після звернення громадян уже безпосередньо до ЦК КПРС, ЦК КПУ або коли в перевірках брали участь працівники ЦК.

Більшість керівників, на яких приходили сигнали, можна поділити на чотири групи відповідно до їхньої професійної діяльності. Пропонований поділ є умовним, адже «гріхи» у них часто були спільні (хабарництво, пияцтво, нанесення побоїв, «махінації» з житлом). Однак були й цікаві

⁶⁸ Там само. Спр. 2485. Арк. 4.

⁶⁹ Там само. Спр. 1162. Арк. 193.

відмінності, зокрема безпосередньо щодо способів отримання додаткових благ для себе чи своїх рідних, а також запропонований поділ саме за професійною ознакою буде корисний у подальших ширших дослідженнях діяльності окремих категорій керівників.

На другу половину 1960-х рр. приблизно половину з усієї кількості скарг на керівництво становили скарги на управлінців «районної та сільської ланки». Надалі ця пропорція зберігалася, а загальна кількість звернень з року в рік зростала.

Значна кількість листів надходила з Києва, у них часто викривали зловживання працівників міністерств, республіканських відомств чи організацій сільськогосподарського спрямування. Хоча, звичайно, основною категорією населення, на яку скаржилися люди, були регіональні чиновники — керівництво колгоспів. У своїх листах колгоспники, а здебільшого листи надходили саме від них, викривали та засуджували аморальну, на їхній погляд, поведінку голів та членів правлінь колгоспів, бригадирів, секретарів первинних партійних організацій колгоспів. Найчастіше їх звинувачували у пияцтві, нанесенні побоїв, використанні службового становища. Саме такі звинувачення на адресу керівництва районного і сільського масштабу були найбільш частими впродовж усього періоду «застою».

Часто того чи іншого керівника звинувачували одночасно в декількох «гріхах». Так, у 1973 році надійшли листи від імені робітників радгоспу «Совки» Київського спеціалізованого тресту овочево-молочних радгоспів про пияцтво і хуліганство директора та про неналежний стан обліку в радгоспі.

Люди вказували на відсутність належного обліку виробленої в радгоспі тваринницької продукції: «журнали обліку надоїв молока не були заведені, відомості на витрату молока були відсутні, тварин перед забоем не важили, а акти на забій складали лише після реалізації продукції»⁷⁰. А сам директор: «...неодноразово, навіть у службовий час, з'являвся на виробничих ділянках радгоспу в нетверезому стані. У серпні 1973 року, будучи в нетверезому стані, він у приймальні свого кабінету в присутності відвідувачів вилаяв нецензурною лайкою завідувачку радгоспної бібліотеки, що пропрацювала в радгоспі понад 20 років; у вересні 1973 року вчинив бійку з групою молоді в районі контори радгоспу»⁷¹.

Рішенням бюро Києво-Святошинського райкому компартії України директору радгоспу «за негідні вчинки, пияцтво і допущені недоліки в роботі було оголошено догану із занесенням до облікової картки і звільнено з посади...»⁷². У цьому випадку звільнення стало прямим наслідком звернень людей до ЦК КПУ.

⁷⁰ Там само. Спр. 993. Арк. 40–41.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само. Арк. 43.

До аморальної поведінки, за яку могли звільнити з посади, належало, звичайно, не тільки пияцтво. Наприклад, у 1965 році, у груповій скарзі з колгоспу імені Калініна Зінківського району Полтавської області повідомляли про те, що «бригадир колгоспу... систематично схиляв жінок-колгоспниць до співжиття»⁷³. Після підтвердження цих фактів його виключили з партії, зняли з роботи, а районна прокуратура навіть порушила кримінальну справу.

Доволі поширеним було таке ганебне явище, як нанесення побоїв, що також відображено в листах. Хоч у 1978 році Прокурор УРСР Ф. Глух і звітував про те, що «за останні 10 років кількість осіб, засуджених за ці злочини, зменшилася більш ніж у два рази», проте лише за 1977 і три місяці 1978 року за такі дії засудили 46 осіб (!)⁷⁴. Крім того, «у зв'язку з амністією і з інших мотивів були припинені справи 20 осіб, і їх було притягнуто до партійної і дисциплінарної відповідальності. З-поміж засуджених, а також покараних у партійному і дисциплінарному порядку, було голів виконкомів сільських Рад — 5; голів колгоспів — 6; бригадирів і завідувачів ферм колгоспів — 12; директорів, керівників та інших працівників керівної ланки радгоспів — 11. Серед притягнутих до відповідальності — 37 членів КПРС, 17 депутатів місцевих Рад народних депутатів. Третя частина злочинів була вчинена в нетверезому стані»⁷⁵.

Однак все ж таки, більшість сигналів, зокрема й колективних, стосувалися зловживань службовим становищем, хабарництва. Щорічно таких листів надходило понад дві тисячі. У значній частині вказували на факти безгосподарності, розкрадання, приписок, інші недоліки. За кожним другим зверненням, розгляд якого контролювали в ЦК КПУ, факти повністю або частково підтверджувалися⁷⁶.

Так, «голова колгоспу “Заповіт Ілліча” Попільнянського району Житомирської області..., спільно з деякими працівниками колгоспу і торгових підприємств району, протягом трьох років займався розкраданням гречаної крупи, заподіявши колгоспу збиток на суму понад 20 тисяч карбованців. Винних осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності і засуджено. У тому ж 1984 році засуджено голову колгоспу “Прогрес” Фрунзівського району Одеської області... до 12 років позбавлення волі, голову колгоспу “Світанок” Великомихайлівського району цієї ж області... до 10 років»⁷⁷.

У листах люди повідомляли, що деякі керівники господарств будували для своїх сімей дорогі житлові будинки за державний кошт, було чимало інформації тайож й про приписки. Наслідком стала Постанова ЦК КПРС від

⁷³ Там само. Оп. 24. Спр. 6130. Арк. 191.

⁷⁴ Там само. Оп. 25. Спр. 1805. Арк. 50.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. Спр. 2797. Арк. 26, 40.

⁷⁷ Там само. Арк. 42.

25 грудня 1974 року: «Про листи трудящих по фактам приписок та інших викривлень звітних даних про виконання планів»⁷⁸, що також вказує виняткову важливість цього каналу комунікації.

Спираючись на звернення влада могла приймати й кадрові рішення. Загалом, лише у 1983 році було звільнено з займаних посад як таких, що не впоралися і скомпрометували себе, 372 голови колгоспів і директорів радгоспів⁷⁹.

Варто відзначити, що у своїх листах селяни не лише звинувачували керівництво, були випадки, коли колгоспники навпаки ставили на бік, на їхню думку, несправедливо звільнених чи покараних керівників. Так, у 1968 році колгоспник з с. Ворокомне Камінь-Каширського району Волинської області в листі до ЦК повідомляв про «обурення колгоспників діями районних керівників, які незважаючи на їхні заперечення, звільнили з роботи голову колгоспу Янцеви́ча, що негативно позначилося на господарській діяльності колгоспу»⁸⁰. Цікаво, що після перевірки голову відновили на посаді, а на винних у несправедливому звільненні наклали стягнення.

Однак зазвичай, на керівництво здебільшого скаржилися, а місцеві чиновники особливо не поспішали реагувати на звинувачення, часто свідомо затягували з ухваленнями рішень щодо звільнення з посади, виключення з партії. Звичайно, кожен випадок є унікальним, однак на бездіяльність регіональних чиновників, які не поспішали реагувати на скарги колгоспників на їхнє керівництво, селяни скаржилися в ЦК часто. Це свідчить про досить тісні зв'язки між чиновниками на місцях, а людину, що підписувала сигнал своїм власним іменем, могли навіть звинуватити у наклепі, притягнути до відповідальності (що, до речі, було однією з причин надсилання анонімок).

Подібний випадок трапився у 1965 році. До ЦК КПУ звернулася громадянка із заявою про факти зловживань і безгосподарності в колгоспі імені Леніна Вінницького району Вінницької області. Заяву перевіряла комісія Міністерства сільського господарства України, члени якої дійшли висновку, що авторка листа є наклепницею і негідна бути в лавах партії, матеріали на неї передали до республіканської прокуратури для притягнення її до відповідальності. Скориставшись висновками комісії, місцеві керівники домоглися виключення колгоспниці з партії, а Вінницький обком КП України затвердив таке рішення. Після повторного звернення зі скаргою до ЦК КПУ на місце з Києва виїхав працівник сільськогосподарського відділу, який мав нарешті розібратися в ситуації. У результаті громадянку рішенням Секретаріату ЦК відновили в партії, а тепер уже винних у її переслідуванні зняли з роботи і притягнули до відповідальності⁸¹.

⁷⁸ Там само. Спр. 1183. Арк. 151–154.

⁷⁹ Там само. Спр. 2797. Арк. 42–43.

⁸⁰ Там само. Спр. 171. Арк. 80.

⁸¹ Там само. Оп. 24. Спр. 6130. Арк. 193.

Часто щоб все-таки «достукатися» до місцевих керівників та до ЦК, колгоспникам доводилося писати десятки звернень, викриваючи крадіїв та хабарників. У разі великої кількості сигналів, а особливо колективних звернень, селяни могли розраховувати на успіх і, як наслідок, — звільнення чи навіть притягнення до відповідальності керівника-злочинця. Зокрема, менш ніж за три роки «з колгоспу “Батьківщина” Джанкойського району Кримської області у вищі партійні, радянські і профспілкові органи надійшло понад 80 листів зі звинуваченнями в безгосподарності та самоуправстві на адресу голови колгоспу»⁸². Звільнили його лише після того, як селяни звернулися з колективною скаргою до ЦК КПУ.

Отже, загалом, можемо виділити дві основні «риси» цієї категорії керівників, що найбільше відображені в скаргах селян: зловживання службовим становищем та аморальна поведінка. Часто ці «риси» у зверненнях перераховували через кому, таким чином ніби підкріплюючи одна одну. Привернути увагу влади до дій керівників, які не задовольняли селян, навіть домогтися звільнення за допомогою звернень було реально: органи влади звертали увагу на масові листи та особливо на колективні звернення.

«...на Одеській харчосмаковій фабриці були порушення і зловживання в розподілі квартир, легкових машин, курортних путівок і премій, не дотримувалася фінансово-штатна дисципліна, допускалися факти грубого поводження з робітниками»⁸³. Саме подібні порушення і зловживання, виявлені в 1975 році в Одесі, були достатньо типовими для цієї категорії керівників.

Для самих авторів звернень «до влади» актуальними були і пошуки справедливості, хоч, звичайно, поняття справедливості в кожного було своє. У 1977 році жителька с. Цвіткове Городищенського району Черкаської області повідомила про те, що «директорка їдальні № 3 станції Цвіткове... продавала з комори пасажирам приміських поїздів крупу, оселедець та інші продукти. Те ж саме робила шеф-кухарка..., обкрадаючи державу і набиваючи свої кишені грошима. Таким чином вони виконували плани і отримували регулярно преміальні»⁸⁴.

З погляду сьогодення, жінок, напевно, варто було б відзначити за проявлений хист та підприємницькі здібності. Твердження про обкрадання держави сумнівне, адже план виконувався, що було важливо для держави, а метою цих жінок було лише одержання премії. Не знаємо, які мотиви спонукали жительку Цвіткового написати донос: пошуки справедливості чи елементарна заздрість (хоч, можливо, вона свою заздрість виправдовувала пошуками справедливості). Однак у тодішній радянській системі координат дії працівниць їдальні були порушенням і не вписувалися в загальноприйняті норми та правила поведінки.

⁸² Там само. Оп. 25. Спр. 2797. Арк. 40–41.

⁸³ Там само. Спр. 1330. Арк. 94–96.

⁸⁴ Там само. Спр. 1809. Арк. 21.

Однак загалом про серйозність саме проблеми розкрадання свідчать звіти завідувача загального відділу ЦК П. Мусієнка. Так, лише у вересні 1983 року він вказував про підтвердження сигналів про розкрадання на «Ямпільському консервному заводі Вінницької області, Павлоградському оптовороздрібному плодоовочевому комбінаті Дніпропетровської області, Київській меблевій фабриці імені Боженка, Красноградському м'ясокомбінаті Харківської області, Єнакіївському холодокомбінаті, домобудівному комбінаті Тернопільського управління будівництва»⁸⁵. За рік до цього, у серпні 1982 року, П. Мусієнко звітував про надходження листів, у яких вказували на серйозні недоліки в роботі торгівельних організацій і служби побуту, зокрема про розтрати, розкрадання і обрахунки в системі торгівлі, громадського харчування, спекуляції дефіцитними товарами і продуктами. Фактично така ситуація повторювалася з року в рік.

Часто підтверджувалися факти зловживань під час розподілу легкових автомобілів для продажу в особисте користування. Так, «заступник генерального директора виробничого об'єднання “Черкасиавтотехобслуговування”... брав хабарі від покупців за виділення автомобілів поліпшеної моделі»⁸⁶. За цим фактом порушили кримінальну справу. Деякі керівники займалися перепродажем автомобілів, виділяли їх підлеглим з подальшим переоформленням на своє ім'я. У багатьох випадках «автомобілі купували і перепродавали через комісійні магазини не працівникам підприємств і організацій, по яким їх розподіляли, а стороннім особам, до того ж за межі УРСР і за спекулятивними цінами»⁸⁷.

Голова партійної організації Лозовського районного вузла зв'язку Харківської області протягом кількох років, «очолюючи АТС мікрорайону, брав хабарі за встановлення телефонів» (у листі вказували, що хабарі були у розмірі від 50 до 250 карбованців)⁸⁸. Чиновника виключили з партії і засудили до восьми років позбавлення волі.

Часто посадовці в столиці були в курсі справ у регіонах і, фактично, покривали своїх підлеглих, адже викриття зловживань на місцях могло потягнути за собою звільнення й у вищих щаблях влади.

Подібне трапилося у 1982 році. До ЦК надійшла інформація про те, що «генеральний директор об'єднання “Західукргеологія” Спаський у м. Львові на сім'ю з 5 осіб необґрунтовано отримав чотирикімнатну квартиру житловою площею 98 кв. метрів. За державні кошти Спаський провів ремонт квартири, використовував робочих підвідомчих організації на будівництві приватного будинку, за що їм було виплачено близько 1200 карбованців зарплати. У порушення встановленого порядку Спаський реалізував приват-

⁸⁵ Там само. Спр. 2644. Арк. 3–5.

⁸⁶ Там само. Спр. 2485. Арк. 7.

⁸⁷ Там само. Спр. 2810. Арк. 48–49.

⁸⁸ Там само. Спр. 2485. Арк. 7–8.

ним особам і стороннім організаціям 11 легкових авто, що належали тресту. У березні 1982 року Спаського було виключено з партії і заарештовано. У нього було вилучено і описано майна і цінностей на суму 75 тис. крб., зокрема йому належали на правах особистої власності два автомобілі ГАЗ-24 “Волга”, виділені міністерством»⁸⁹.

Чи то випадок Спаського був аж занадто резонансним, чи просто він став вдалим приводом, однак, у липні 1982 року «за недоліки в роботі щодо керівництва галуззю, грубе порушення партійних принципів підбору і виховання кадрів, заступництво посадовим особам, що скомпрометували себе, використання службового становища у корисливих цілях»⁹⁰ Політбюро ЦК КПУ оголосило сувору догану із занесенням у облікову картку та звільнило з посади міністра геології УРСР П. Шпака.

З іншого боку, якщо була така потреба, завжди шукали змогу потрібну людину залишити на посаді. Партійні комітети на місцях могли вдаватися до затягування часу під час розгляду звернень зі звинуваченнями на адресу певних посадовців. Наприклад, у 1976 році лист, у якому повідомляли про «зловживання директора Київського заводу “Буревісник”..., Київський міськком партії розглядав 94 дні. Київський обком партії розглядав 72 дні лист про зловживання службовим становищем заступника голови облспоживспілки...»⁹¹. Хоч, звичайно, за браком джерел, ми не можемо з абсолютною впевненістю стверджувати, що в цих випадках була якась змова, однак аж трьохмісячне зволікання видається, як мінімум, дивним.

У випадку, коли після розгляду звернень щодо зловживань уже не було змоги залишити керівника на його посаді, шукали інші способи зберегти цю людину на роботі. Зокрема, у 1979 році з загального відділу повідомляли ЦК про те, що все ще є випадки перестановки з однієї керівної посади на іншу осіб, які не впоралися з дорученою справою або скомпрометували себе.

Так перевірка сигналу підтвердила недоліки в роботі, зловживання, допущені директором Київського міського об’єднання «Головплодоовочторг», з відома якого, зокрема, «відбувалися незаконні операції з продажу овочів радгоспам»⁹². З Київського міськкому партії повідомили в ЦК, що матеріали перевірки передали органам слідства і директора звільнили з посади, однак «Міністерством торгівлі УРСР він був призначений керівником тресту “Укрторгкомплект” Головпостачторгу»⁹³.

У загальному відділі ЦК КПУ неодноразово фіксували сигнали з фактами поборів, хабарів, привласнення гостродефіцитних ліків та інших правопорушень медичних працівників. Поширеними були зловживання в орга-

⁸⁹ Там само. Арк. 5.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само. Спр. 1453. Арк. 185–186.

⁹² Там само. Спр. 2007. Арк. 30.

⁹³ Там само.

нізації протезування населення дорогоцінним металом, у виписці та реалізації медикаментів тощо. Наприклад, у 1984 році перевіркою були «розкриті факти видачі лікарями Глобинської райлікарні Полтавської області довідок з неправдивими висновками про стан здоров'я хворих для виклику родичів військовослужбовців з лав Радянської Армії»⁹⁴.

Продовжуючи тему зловживань медичними працівниками, варто згадати один цікавий архівний документ. У 1983 році Голова Парткомісії при ЦК КПУ Г. Шевчук та завідувач відділу науки та учбових закладів ЦК Ф. Рудич підготували інформаційну довідку «Про серйозні порушення порядку відбору на лікування хворих в Ялтинський науково-дослідний інститут фізичних методів лікування і медичної кліматології ім. І. М. Сеченова МОЗ УРСР»⁹⁵.

У довідці зазначено, що «в інститут нерідко поміщають хворих, які не відповідають його науковій тематиці (серцево-судинні, легеневі, нервові захворювання). Відбіркові комісії деяких облздороввідділів нерідко направляють на лікування одних і тих же хворих протягом декількох років поспіль, незважаючи на те, що право повторного виклику хворого дано тільки інституту»⁹⁶.

Облздороввідділи також йшли на обман, коли потрібно було виконувати вимогу «направлення в клініки інституту працівників здебільшого провідних галузей промисловості і сільського господарства»⁹⁷. Відповідно «деякі лікувальні установи приховували фактичний соціальний стан хворих, яких направляли на лікування, вдаючись до фальсифікації. Наприклад, у направленні, виданому Донецькою обласною клінічною лікарнею Липнюку, зазначено, що він тесля, а при оформленні лікарняного листа з'ясувалося, що Липнюк працює директором гастроному. Таким же чином виявлено, що лікувався в клініці Шендрик — не робітник, як зазначено в направленні Харківської обласної лікарні, а заступник керівника тресту “Облжитлопостачпобуторг”»⁹⁸.

Отже, на цю категорію керівників листи-доноси часто надходили від підлеглих, а частими «гріхами» в анонімках вказували хабарі, спекуляції дефіцитними товарами, приписки, підробку документів, наприклад, медичних довідок. Через міцні неформальні зв'язки регіональних чиновників зі столичними управлінцями викриття порушень та злочинів на місцях могло потягнути за собою кадрові зміни в Києві.

Одним з можливих соціальних ліфтів для молодого людини періоду «застою» була, звичайно ж, вища освіта. Відповідно, потрапити до запо-

⁹⁴ Там само. Спр. 2797. Арк. 31–32.

⁹⁵ Там само. Спр. 2551. Арк. 2–5.

⁹⁶ Там само. Арк. 2.

⁹⁷ Там само. Арк. 3.

⁹⁸ Там само.

вітного навчального закладу, а потім і здобувати там освіту громадяни прагнули всіма правдами і неправдами, чим сповна користувалися деякі викладачі. Хабарництво при вступі, побори під час навчання в закладах освіти (і не лише вищих) були однією з поширених тем, що знайшла відображення у зверненнях.

У 1978–1979 рр. набув розголосу корупційний скандал у Черкаському педінституті. До ЦК КПУ надходили листи, зокрема анонімний лист на ім'я В. Щербицького, зі звинуваченнями на адресу деяких працівників інституту. У газеті «Черкаська правда» також були публікації з приводу зловживань викладачів та працівників навчального закладу, тобто антикорупційна кампанія мала явно організований характер. Було встановлено, що працівники брали хабарі від деяких батьків абітурієнтів. У червні 1979 року підсудних визнали винними в скоєнні злочину і засудили. Також від цієї історії постраждав і ректор інституту, якому оголосили сувору догану з занесенням до облікової картки і визнали за неможливе його перебування на посаді⁹⁹.

У тому ж 1979 році було встановлено, що в Івано-Франківському медичному інституті під час проведення вступних іспитів на підготовчче відділення і перший курс завищували оцінки абітурієнтам, переважно дітям викладачів, лікарів, керівників міських та обласних організацій, було встановлено випадки хабарництва. І, крім того, підтвердилися численні факти працевлаштування в обласному центрі випускників медінституту — знову ж, переважно дітей викладачів, лікарів, керівників міських і обласних організацій¹⁰⁰. Ректора інституту звільнили від виконання обов'язків¹⁰¹.

Цікаво, що до звільнення ректори працювали на своїх посадах дуже тривалий час — по 25–27 років. Напрошується думка, що «проблеми» в інститутах були завжди, а листи-анонімки стали приводом до усунення ректорів, бо вони засиділися на посадах. До того ж навряд в інших закладах вищої освіти ситуація була іншою.

Скарги надходили і щодо поборів у школах. У травні 1975 року П. Мусієнко інформував, що на адресу ЦК КПУ почали надходити листи, у яких автори «засуджують хибну практику збирання грошей на випускні вечори десятикласників»¹⁰². Як приклад, П. Мусієнко відзначив, що в одному з таких листів йшлося, що «у 81-й середній школі м. Києва в обов'язковому порядку з кожного десятикласника збирають по 20 крб. на вечір, по 15 крб. на фотознімки, а також гроші на подарунки вчителям. Подібне робиться з відома районних відділів народної освіти»¹⁰³.

⁹⁹ Там само. Спр. 1839. Арк. 37–56.

¹⁰⁰ Там само. Спр. 2031. Арк. 32–33.

¹⁰¹ Там само. Арк. 46.

¹⁰² Там само. Спр. 1315. Арк. 137.

¹⁰³ Там само.

У 1982 році працівники ЦК знову зафіксували листи про побори з батьків учнів загальноосвітніх шкіл на всілякі подарунки та підношення¹⁰⁴. Як видається, листи не допомогли, адже ця практика часто не викоринена і донині.

У цьому випадку влада виступала з позитивного боку: завдяки зверненням хабарників викривали і часто намагалися покарати (принаймні декларативно). Однак, з іншого боку, звернення дають нам змогу оцінити й саму сутність комуністичної влади, зрозуміти епоху і побачити вплив режиму на українське суспільство того часу. Так, надзвичайно характерною є історія, що трапилася в 1977 році на філософському факультеті Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка. Доцент університету написав заяву, яка стосувалася соціального походження декана філософського факультету професора П. Дишлевого¹⁰⁵.

Справа в тому, що уродженець Шполянського району Черкаської області П. Дишлевий був усиновлений своєю тіткою (сестрою матері) та її чоловіком — Дишлевим, чие прізвище взяв, адже його рідні батьки були розкуркулені. У травні 1977 року тітка померла. Схоже саме у цей час доцент якимось чином і дізнався подробиці з біографії декана.

Працівники відділу науки і учбових закладів ЦК КПУ з'ясували, що у своїх особових справах, зокрема і при вступі до партії, «П. Дишлевий приховав своє справжнє прізвище та факти, пов'язані з соціальним походженням батьків»¹⁰⁶. Відповідно, у зв'язку з тим, що «замовчування біографічних даних підірвало партійний авторитет»¹⁰⁷, на П. Дишлевого наклали партійне стягнення та звільнили з посади декана філософського факультету.

Ректор Української сільськогосподарської академії В. Юрчишин мав «підходяще» соціальне походження. 26 травня 1976 року його звільнили з посади ректора та виключили з партії через звинувачення в плагиаті. Хоча ймовірно звинувачення в плагиаті були безпідставними (Президія ВАК СРСР рішенням від 1 грудня 1978 року не визнала плагиату в його працях) на цьому історія В. Юрчишина, напевно, і закінчилася б. Однак у архівах вдалося виявити надзвичайно цікавий, якщо не сказати унікальний документ, завдяки якому вже на початку 1980-х рр. до справи колишнього ректора у ЦК були змушені повернутися знову. Цей документ — анонімний лист, адресований Першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому, що має назву «Сповідь».

У листі автор зазначив, що наразі єдиною його метою є «полегшити душу», саме тому він вирішив розповісти всі обставини тієї справи. Як виявилось, за лаштунками цілеспрямованої кампанії з дискредитації тоді ще

¹⁰⁴ Там само. Спр. 2485. Арк. 6.

¹⁰⁵ Там само. Спр. 1616. Арк. 90–93.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 93.

¹⁰⁷ Там само.

ректора В. Юрчишина стояв проректор, якому, з різних мотивів, допомагали і деякі працівники академії.

Наведені в листі факти перевірка загалом підтвердила. Найцікавіше — було чітко визначено мотиви осіб, які брали участь у цькуванні: відмова у рекомендації до захисту докторської дисертації через ознаки плагіату; не призначення завідувачем кафедру; відмова в просуванні дружини на службі; затримка у розв'язанні питання про надання квартири і обрання доцентом тощо¹⁰⁸. А власне вся ця кампанія щодо написання доносів на ректора була організована, за словами осіб, які це перевіряли, таким чином: «... Вище зазначені особи, а також інші, неназвані в листі працівники, часто збиралися в бібліотеці, обговорювали дисертацію В. Юрчишина і писали на нього листи. Зав. бібліотекою... примушував підлеглих працівників коригувати і друкувати ці листи»¹⁰⁹.

Після отримання «Сповіді» особливо ретельно працівниками ЦК перевірялися біографії працівників академії під час війни. Узагалі життя людини в роки Другої світової було дуже важливим маркером в її подальшій кар'єрі.

Отже, щодо цієї категорії керівників можна набагато чіткіше виявити нерідко організований характер кампаній з їх дискредитації за допомогою надсилання, іноді масового, анонімок. Склалося враження, що скарги були зручним приводом для кадрових рішень.

Скарги на працівників партійних, радянських, правоохоронних органів широко представлені в архівних документах протягом усього періоду «застою». Скарги надходили як на поведінку, так і на зловживання службовим становищем чиновників аж до рівня міністрів і секретарів ЦК КПУ. Серед архівних матеріалів знаходимо навіть скарги співробітників КДБ на своє керівництво.

Листи, часто анонімні, викривали партійних, радянських посадовців у хабарництві, непотизмі. Поширеним було звинувачення в незаконному наданні/отриманні житла. Так, у 1972 році у листі без підпису повідомляли про те, що заступник керівника справами ЦК КПУ І. Коржов зловживає своїм службовим становищем у корисливих цілях, зокрема «допоміг сину одержати велику квартиру, сприяв йому в придбанні путівок для поїздок за кордон, організації захисту кандидатської дисертації»¹¹⁰. Відзначено також, що «у своїй заяві на ім'я колишнього першого секретаря ЦК КПУ (П. Шелеста — Я. Ж.) Коржов просив надати чомусь тільки в Печерському районі м. Києва двокімнатну квартиру його матері... з тим, щоб разом з нею, оскільки вона жінка похилого віку і потребує догляду, жив його старший син... На що одержав згоду»¹¹¹.

¹⁰⁸ Там само. Спр. 2358. Арк. 66.

¹⁰⁹ Там само. Арк. 67.

¹¹⁰ Там само. Спр. 801. Арк. 69.

¹¹¹ Там само.

Часто авторами листів були журналісти, які займалися розслідуваннями зловживань посадовців, таким чином представляючи більше власних читачів, ніж самих себе. Одним з таких журналістів був кореспондент газети «Радянська Україна» у Хмельницькій області В. Казимір. Звертаючись у 1973 році у своєму листі до В. Щербицького, журналіст писав: «Особливо багато нарікань читачі висловлюють на адресу голови обласного комітету народного контролю М. Мехеди... років зо два тому, зловживаючи високим службовим становищем,.. Мехеда сприяв тому, щоб надати трикімнатну квартиру своїй дочці»¹¹².

Справді, часто бажання допомогти родичам могло стати причиною серйозних проблем у посадовців, аж до звільнення з посади. Були дуже цікаві випадки. Так, перевіркою анонімки було встановлено, що на прохання заступника голови Держпостачу УРСР, «директор школи... видав його, раніше двічі судимому, синові характеристику, в якій необґрунтовано вказав особливі знання учня з окремих предметів, його музичні здібності»¹¹³.

З цієї характеристики була знята копія, а потім з метою приховування судимості сина додруковані прізвища та підроблено підписи класного керівника і секретаря комітету комсомолу. Це допомогло хлопцеві вступити до Слов'янського педінституту. Афера з підробкою документів коштувала заступнику голови Держпостачу УРСР посади¹¹⁴.

Відзначимо, що траплялися цікаві випадки, коли посадовець, або ж особисто, або ж з допомогою близьких йому людей (дружина, інші родичі, друзі), намагався повернути посаду, яку було втрачено внаслідок перевірки доносів та підтвердження звинувачень. Звичайно, таке відбувалося за умови незначної, на їхню думку, провини. У таких випадках вони теж писали листи до органів влади, зокрема до ЦК, доводячи безпідставність звільнень.

Певною мірою листи були інструментом політичної боротьби, який просто потрібно було використати у потрібний час, хоч, з іншого боку, у них часто дійсно викривалися різноманітні зловживання. Вивчення значення «листів до влади» у політичних інтригах радянського періоду, безумовно, є надзвичайно цікавою темою і ще чекає на свого дослідника.

Лише в 1979 році надійшло «530 сигналів, пов'язаних з недоліками в роботі, порушеннями державної та фінансової дисципліни, негідною поведінкою працівників центральних органів виконавчої влади»¹¹⁵. Одним з фігурантів цих листів був, наприклад, заступник міністра монтажних і спеціальних будівельних робіт УРСР Ю. Башмаков, а ЦК КПУ навіть прийняв

¹¹² Там само. Спр. 993. Арк. 1–2.

¹¹³ Там само. Спр. 2913. Арк. 12.

¹¹⁴ Там само. Арк. 11–12.

¹¹⁵ Там само. Спр. 2007. Арк. 17.

постанову щодо використання Башмаковим службового становища з особистою метою¹¹⁶.

Не відомо, якою мірою на кар'єру міністра радгоспів УРСР В. Федана вплинула перевірка заяв до комітету партійного контролю при ЦК КПРС щодо допущення ним плагіату під час написання кандидатської дисертації¹¹⁷. Перевірка, яка відбувалася в 1975 році, збіглася зі звільненням В. Федана з посади міністра. Власне сам В. Федан у своїх мемуарах своє звільнення пов'язував з відсутністю спільної мови та конфліктами з В. Щербицьким¹¹⁸.

У січні 1976 року залишив посаду другого секретаря ЦК та перейшов на роботу першим секретарем Черкаського обкому І. Лутак. Річ у тім, що з лютого по травень 1976 року на адресу XXV з'їзду надійшла низка анонімних листів щодо поведінки його дружини, яка на той час була завідувачкою кафедри методики викладання мови і літератури Київського державного педагогічного інституту ім. Горького. Підозрювали її у тому, що вона фактично не має вищої освіти (писали про фіктивність записів в її студентську залікову книжку), звинувачували в тому, що через посаду чоловіка під неї фактично була створена кафедра, яку вона й очолила тощо. Після перевірки листів дружину І. Лутака звільнили з роботи¹¹⁹.

Можливо, таким чином було знайдено привід вплинули на самого другого секретаря ЦК, змусивши його залишити Київ. За усуненням І. Лутака стояв сам В. Щербицький, про що у своїх мемуарах згадував Я. Погребняк: «Я донині так і не знаю всього підґрунтя натягнутих стосунків між Володимиром Васильовичем та І. Лутаком, але його відсторонення від посади другого секретаря ЦК з волі Щербицького я вважаю несправедливим»¹²⁰.

Отже, розгляд скарг і кадрові зміни серед цієї категорії керівників не мали публічного характеру, однак самі скарги могли бути зручним приводом для кадрових рішень. Іноді предмет скарги взагалі стосувався чиновника, якого звільняли, опосередковано, і посадовець далі продовжував свою кар'єру, однак уже на іншому місці.

Загалом у скаргах до ЦК КПУ здебільшого автори не вказували, які саме закони порушено, а пропонували «звернути увагу», «взяти до відома», тобто люди частіше давали в листах моральну, а не правову оцінку діям чиновників. Через партійну, в основному, належність об'єктів скарг, адресанти апелювали до категорії радянськості, вважаючи дії керівників такими, що суперечать «справжньому» образу радянської людини й комуніста.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Там само. Спр. 1306. Арк. 30.

¹¹⁸ Федан В. И. *Жизнь как она есть*. Київ, 2012. С. 61–62.

¹¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1460. Арк. 26–112.

¹²⁰ Погребняк Я. П. *Не предам забвению... Записки профессионального партийного работника*. Киев, 1999. С. 181–182.

У період «застою» поглибилася соціальна диференціація, люди бачили, що артикульовані чиновниками обіцянки не завжди варті довіри. І бачили те, що партійний квиток надає доступ до ширшого спектру майнових благ, звідси і апеляції до (не)справедливості у зверненнях. Більшість листів, що надходили, були від анонімних авторів, адже людей непокоїли можлива реакція чиновників на їхнє звернення. Хоча серед скарг трапляються відверті наклепи, приблизно у третині «сигналів» факти, вказані громадянами, підтверджувалися.

§ 3. Проблеми житлово-комунальної сфери у зверненнях громадян

Житлове питання, поза всякими сумнівами, було для людей найактуальнішим, саме про житло до ЦК КПУ писали найчастіше. Кількість звернень, пов'язаних з житлом, становила 25–30% у другій половині 1960-х — першій половині 1970-х, та 30–35% у другій половині 1970-х — першій половині 1980-х рр., тобто в середньому від чверті до третини від загальної кількості листів зі стійкою тенденцією до зростання.

У статистичних документах ЦК, та й інших установ, що отримували листи та телеграми, пов'язані з житлом, такі звернення були об'єднані в одну групу під умовною назвою «звернення з житлових питань». Однак житлові питання — це цілий комплекс різних проблем, які певною мірою стосувалися нерухомості — квартир, будинків, та могли бути розв'язаними виключно завдяки державному втручанням¹²¹.

Починаючи з 1972 року, коли Першим секретарем ЦК КПУ став В. Щербиський, працівники ЦК, що займалися листами та телеграмами, почали окремо підраховувати кількість звернень з житлових питань відповідно до їхньої проблематики, що відображено і в статистичних довідках.

Загалом було виділено сім основних та найважливіших, на думку працівників ЦК КПУ, «житлових питань»:

- 1) отримання житлової площі, або отримання власного індивідуального житла;
- 2) поліпшення наявних житлових чи побутових умов;
- 3) скарги людей на низьку якість будівництва, низьку якість ремонту, прохання зробити ремонт;
- 4) звернення з проханням «відселення з неповноцінного житла» — переселення з підвалів, бараків чи аварійних будинків;
- 5) прохання допомогти в індивідуальному будівництві;

¹²¹ Журавлєв Я. А. Жилищная проблема в УССР сквозь призму обращений граждан к ЦК Компартии Украины (вторая половина 1960-х — первая половина 1980-х гг.). *Вестник Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія*. Гродно, 2016. Серія 1. Том 8. № 3 (219). С. 34–44.

б) скарги на «неправильний» розподіл житла та скарги на зловживання посадовців у цій галузі;

7) поліпшення житлових умов для осіб з інвалідністю внаслідок війни.

Таблиця 2.

Кількість та тематика письмових звернень з житлових питань¹²²

Частина 1¹²³

Роки	Кількість звернень з житлових питань	Тематика листів			
		надання житлової площі	поліпшення умов життя чи побуту	недоліки в будівництві та ремонті ¹	переселення з підвалів, бараків ²
1963	14564	н/д	н/д	н/д	н/д
1964	10538	н/д	н/д	н/д	н/д
1965	11597	н/д	н/д	н/д	н/д
1966	12681	н/д	н/д	н/д	н/д
1967	13548	н/д	н/д	н/д	н/д
1968	11939	н/д	н/д	н/д	н/д
1969	12194	н/д	н/д	н/д	н/д
1970	12973	н/д	н/д	н/д	н/д
1971	14069	н/д	н/д	н/д	н/д
1972	10983	4544	6078	440	н/д
1973	11351	1539	7585	449	н/д
1974	13420	1140	6817	526 (+183) ³	1170
1975	16268	653	9214	419	915
1976	17562	616	11499	609	1091 ⁴
1977	16936 ⁵	693	10884	579	1450 ⁴
1978	17935	932	11456	571	1521
1979	19401	978	12572	686	1531
1980	18508	814	н/д	592	1444
1981	21814	819	н/д	763	1959
1982	20608	636	н/д	781	1701
1983	17196	н/д	н/д	682	1173
1984	18176	н/д	н/д	930	1126
1985	19441	н/д	н/д	1205	1105

¹²² Таблицю укладено автором. Див.: Журавльов Я. О. *Відображення радянської дійсності...*

Інформація до Таблиці 2. Кількість та тематика письмових звернень з житлових питань: курсивом виділено власні приблизні підрахунки; «н/д» — немає даних.

¹²³ Уточнення приміток Таблиця 2. Частина 1: ¹ сюди входять звернення щодо неякісного будівництва/ремонту і загалом щодо потреби ремонту; ² сюди входять звернення щодо переселення з підвалів, бараків і аварійних будинків (так зване «неповноцінне житло»); ³ 183 — недоліки в житлово-кооперативному будівництві. Більше ніде окремо їх не враховували; ⁴ за іншими даними 1088 та 1452; ⁵ за іншими даними 16935.

Частина 2¹²⁴

Роки	Кількість звернень з житлових питань	Тематика листів:		
		допомога в індивідуальному будівництві ¹	недоліки в розподілі житла, зловживання	поліпшення житлових умов для осіб з інвалідністю внаслідок війни
1963	14564	н/д	н/д	н/д
1964	10538	н/д	н/д	н/д
1965	11597	н/д	н/д	н/д
1966	12681	н/д	н/д	н/д
1967	13548	н/д	н/д	н/д
1968	11939	н/д	н/д	н/д
1969	12194	н/д	н/д	н/д
1970	12973	н/д	н/д	н/д
1971	14069	н/д	н/д	н/д
1972	10983	363	н/д	н/д
1973	11351	255	н/д	747
1974	13420	260	324	275
1975	16268	н/д	229	341
1976	17562	н/д	452	150
1977	16936 ²	н/д	519	249
1978	17935	н/д	484	220
1979	19401	н/д	545	473
1980	18508	н/д	546	777
1981	21814	н/д	726	822
1982	20608	н/д	731	701
1983	17196	н/д	588	642
1984	18176	н/д	537	692
1985	19441	н/д	535	868

Ця інформація, на нашу думку, показова. Вона відображає важливі маркери, на які працівники ЦК КПУ звертали особливу увагу, розглядаючи звернення. Наприклад, як видно з таблиць, листи з проханнями переселення з бараків, підвалів чи аварійних будинків враховували не разом з іншими листами з проханнями надання власної житлової площі, а об'єднували в окрему групу.

Кількість листів не з усіх питань підраховували постійно. Наприклад, кількість звернень з проханнями допомоги в індивідуальному будівництві взагалі рахували лише тричі — у 1972, 1973 та 1974 роках. Однак щорічно і на постійній основі підраховували кількість листів з питань недоліків під час будівництва чи ремонту житла; надання житла особам з інвалідністю вна-

¹²⁴ Уточнення приміток *Таблиця 2. Частина 2*: ¹ сюди входять звернення з проханнями допомоги придбати будівельні матеріали для індивідуального будівництва; ² за іншими даними 16935.

слідок війни; переселення з бараків та підвалів; зловживань під час розподілу житла.

Характерно, що всі ці житлові проблеми залишалися незмінними, їх щороку порушували у зверненнях (до 1972 року просто не вели відповідної статистики). Наприклад, ще в 1964 році з Києва до Москви повідомляли, що «у своїх листах з питання житла значна кількість заявників просять поліпшити їхні житлово-побутові умови, відселити з підвалів та аварійних будинків, а також критикують якість будівельних та оздоблювальних робіт у введених новобудовах»¹²⁵. У 1967 році повідомляли про листи з питань «надання житла і поліпшення житлово-побутових умов, ремонту будинків і квартир, сприянню в придбанні будівельних матеріалів для індивідуального будівництва і вступу в житлові кооперативи, а також про неухвалюване і формальне ставлення до вимог трудящих...»¹²⁶.

Особливо варто зазначити, що абсолютна більшість листів у період другої половини 1960-х — першої половини 1980-х рр. стосувалася питання поліпшення житлово-побутових умов, а не надання житлової площі. Так, уже у 1965 році працівники ЦК КПУ, звітуючи про роботу зі зверненнями, повідомляли: «якщо в попередні роки, в основному, трудящі просили про надання житлової площі, то тепер все більше і більше ставлять питання щодо поліпшення житлових умов, а саме: надання ізольованих квартир замість комунальних, двох кімнат замість однієї, переселення з вищих поверхів на нижчі, про надання квартир з балконами та ін.»¹²⁷. Як видається, це пояснюється активним житловим будівництвом за «хрущовської» доби у шосту та сьому п'ятиріччя, коли в період 1956–1965 рр. було побудовано понад 182 млн. кв. метрів житлової площі, власні помешкання одержали 17,9 млн. громадян¹²⁸, та, відповідно, гострота проблеми спала.

До того ж були випадки навіть відмови від отримання житла, якщо воно не відповідало вимогам, побажанням громадян. У 1973 році у загальному відділі ЦК відзначали: «звертає на себе увагу і те, що в деяких листах висловлюється незгода з наданням квартир, віддалених від центру міста або місця роботи, нерідко заявники відмовляються від наданих їм кімнат у загальних облаштованих квартирах»¹²⁹. Але звичайно, враховуючи величезну кількість людей, що потребували поліпшення житлових умов, зокрема переселення з підвалів, бараків, це були поодинокі випадки.

Втім, відзначимо, що зростали вимоги населення до якості житла. Це зумовило велику кількість звернень зі скаргами на неякісне будівництво чи

¹²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5993. Арк. 69.

¹²⁶ Там само. Оп. 25. Спр. 4. Арк. 122.

¹²⁷ Там само. Оп. 24. Спр. 6130. Арк. 189.

¹²⁸ Українська РСР у цифрах в 1972 році. *Короткий статистичний довідник*. Київ, 1973. С. 125–126.

¹²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1020. Арк. 29.

низьку якість ремонту. Неякісне будівництво було суттєвою проблемою, що широко відображена у зверненнях, воно також було однією з ймовірних причин відмови від отримання житла, що надавали. Скарги з критикою будівельних організацій справді часто були ефективними та призводили до заміни неякісного житла. Наприклад, такого собі Сигоняєва з м. Жданова (нині — Маріуполь) Донецької області — особу з інвалідністю внаслідок війни, було взято на квартирний облік в 1957 році. Після 15 років очікування він та його сім'я у лютому 1972 року нарешті отримали квартиру. Однак надана квартира вимагала капітального ремонту та була без зручностей. Лише після розгляду цього питання в обкомі партії, наприкінці 1972 року, Сигоняєву все ж таки надали облаштовану квартиру¹³⁰.

Часто будівельні організації свідомо вводили в експлуатацію неякісно побудовані об'єкти. Під час будівництва поширеними були так звані приписки: працівники будівельних організацій здавали в експлуатацію недобудовані об'єкти, на папері вказуючи про повне і якісне завершення будівництва, і завдяки завищенню обсягу виконаних робіт та їхньої вартості отримували значні преміальні.

Наприклад, у 1985 році Прокурор Української РСР П. Осипенко у доповідній записці «Про стан та заходи щодо посилення боротьби з приписками» зазначав: «У минулому році тільки установами українських республіканських контор Будбанку і Держбанку СРСР виявлено приписок у будівництві і під час капітального ремонту на суму 26,5 млн. карбованців. За ці порушення утримано з підприємств як штрафи близько трьох мільйонів карбованців. Тільки за фактами приписок, виявлених установами Держбанку, незаконно виплачено зарплати і преміальні обсягом 1,7 млн. карбованців»¹³¹.

Були випадки, коли будинки вводили в експлуатацію з порушеннями у водопостачанні, опаленні, газифікації¹³². Звичайно, влада намагалася боротися з таким явищем. У 1984 році другий секретар ЦК КПУ О. Титаренко повідомляв: «Виявлені факти здачі об'єктів з недоробками, низькою якістю робіт, непрацюючими ліфтами, невідключених до джерел теплогазопостачання... статистичними органами республіки усунуто зі звітності 68 тис. кв. метрів загальної площі житлових будинків і громадські будівлі на 780 місць. Різні види стягнень отримали 1433 працівники, зокрема 124 відсторонені від роботи або понижені на посаді. На винних накладено грошові стягнення в сумі понад 38 тис. карбованців»¹³³.

На ремонт будинків держава щороку виділяла значні кошти. Однак вони не були безмежними. В. Щербицький писав у Москву: «Лише в 1982 році витрати на капітальний ремонт державного житлового фонду становили

¹³⁰ Там само. Арк. 43.

¹³¹ Там само. Спр. 2880. Арк. 36.

¹³² Там само. Спр. 1467. Арк. 14.

¹³³ Там само. Спр. 2704. Арк. 115.

понад 300 млн. карбованців, що дозволило оновити 12 млн. кв. метрів житла. Проте щорічно близько 15 млн. кв. метрів житлової площі не охоплюємо ремонтом через обмеженість матеріально-технічних ресурсів»¹³⁴.

Однак у житловому питанні радянська влада все ж таки прагнула «кількості», навіть за рахунок «якості». Високі темпи будівництва, що були притаманні «хрущовському періоду», спостерігалися і впродовж усього періоду «застою», до того ж цікаво, що не лише в містах, а й у селах. Зокрема, у «сільській місцевості республіки лише за 1966–1978 рр. було побудовано житлових будинків на загальну площу 81,3 млн. кв. метрів»¹³⁵. Лише на початку 1980-х темпи індивідуального житлового будівництва на селі почали падати, зокрема в «1981–1985 рр. обсяги будівництва в селах УРСР зменшилися в 2 рази порівняно з 1971–1975 рр.»¹³⁶. Це пояснюється об'єктивними причинами — молодь перебиралася в міста.

Проте, остаточно розв'язати житлове питання так і не вдалося. У 1982 році В. Щербицький повідомляв ЦК КПРС: «На квартирному обліку в республіці нині перебуває понад півтора мільйона сімей... Зокрема 330 тис. сімей гостро потребують поліпшення житлових умов. Значна частина сімей чекає квартир 10–15 і більше років»¹³⁷.

Наявного житла не вистачало для того, щоб забезпечити потреби всіх громадян, а те житло, яке вводили в експлуатацію, було низької якості. Уже згадуваний вище О. Титаренко звітував у Москву, що, наприклад, у 1984 році в Україні з оцінками «добре» і «відмінно» здано 78% житлових будинків¹³⁸. Хоч ці цифри ймовірно були вказані в нейтрально-позитивному контексті, однак варто замислитися про те, що аж 22% (!) побудованого в Україні за рік житла було незадовільної якості. І це за даними партійного чиновника.

Насправді реальні цифри були ще невблаганніші. Наприклад, російський дослідник О. Шубін, цитуючи статтю Т. Корягіної, відзначав, що аж «71% опитаних родин висловили у 1985 р. претензії до якості будівництва і ремонту житла»¹³⁹.

Вітчизняний дослідник М. Алфьоров, досліджуючи житлове питання в період 1960-х–1980-х рр. в Україні, вказував: «... якість будівництва була надзвичайно низькою і нові жильці мали зразу ж замінювати «столярку» (вікна, двері), сантехніку, електропроводку, інколи навіть підлогу, пере-

¹³⁴ Там само. Спр. 2486. Арк. 32.

¹³⁵ Там само. Спр. 1957. Арк. 3.

¹³⁶ Ковпак Л. В. *Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.)*. Київ, 2003. С. 74.

¹³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2486. Арк. 31.

¹³⁸ Там само. Спр. 2818. Арк. 29.

¹³⁹ Шубин А. В. *От «застоя»...* С. 111.

штукатурювати стіни та стелю»¹⁴⁰. Усе ж такі десятки тисяч людей були раді отримати взагалі хоч яке-небудь житло, займалися його ремонтом та благоустроєм самостійно і не скаржилися в ЦК (нагадаємо, що згідно зі статистикою, скарг на неякісне будівництво чи ремонт нараховували не так і багато — від 400 до 1200 щороку за період 1972–1985 рр.).

Актуальність житлового питання для населення, величезні обсяги капіталовкладень у будівництво, якоюсь мірою недостатній контроль за роботою посадовців на місцях призвели до непоодиноких випадків тяганини з оформленням документів, оказамілювання, формальності в роботі службовців насамперед районного та обласного рівня. Обґрунтовані скарги на недоліки в роботі чиновників, на прояви бюрократизму, невиконані обіцянки були поширеними темами листів населення. Часто людей роками просто «перекидали» від одного відомства до іншого, ніяк не допомагаючи розв'язати питання з житлом.

У архіві серед скарг натрапляємо на надзвичайно цікаві приклади такого формального, навіть цинічного поведіння чиновників з «простими людьми». Наприклад, «працівниці домобудівного тресту Н. Мироненко, яка проживала в гуртожитку з п'ятирічною дитиною, у 1963 році її підприємство виділило однокімнатну квартиру, проте в цю квартиру вона не мала можливості вселитися через те, що Печерський райвиконком м. Києва затягнув на півроку оформлення та видачу їй ордера. Коли міськвиконком все ж таки примусив Печерський райвиконком видати ордер, то виявилось, що виділена квартира вже була заселена за ордером КЕЧ Київського військового округу. Протягом двох з половиною років ці три організації — Печерський райвиконком, Київський міськвиконком і КЕЧ КВО не могли розв'язати питання про забезпечення житлом Мироненко. І тільки в січні 1966 року, після втручання ЦК КП України, це питання було розв'язано позитивно»¹⁴¹.

Показовими є непоодинокі приклади обману місцевими чиновниками ЦК. Зокрема, у 1978 році заступник голови Горлівського міськвиконкому Донецької області повідомив у ЦК КПУ (відповідаючи на запит з Києва), що «прохання дільничної медсестри Трошко про надання житла розв'язано позитивно»¹⁴². Насправді, як пізніше з'ясувалося під час розгляду вже повторного листа заявниці, коли готувалася відповідь у Київ, кімната вже була заселена іншими людьми.

Були випадки, коли на місцях листи, які не потребували додаткового вивчення і перевірки, розглядали протягом тривалого часу, іноді навіть по два і більше місяці. Так, заступнику голови Київського міськвиконкому знадобилося 67 днів для відповіді на заяву громадянки М. Вознюк, у якій їй

¹⁴⁰ Алфьоров М. А. *Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр.* Донецьк, 2012. С. 343.

¹⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6130. Арк. 190.

¹⁴² Там само. Оп. 25. Спр. 1809. Арк. 11.

рекомендувалося «розв'язувати своє житлове питання за місцем роботи»¹⁴³; лист «інваліда дитинства II групи Г. Крохмалюка» про виділення місця для будівництва гаража заступник голови Львівського міськвиконкому розглядав понад п'ять місяців (!), після чого автору повідомили, що «немає можливості позитивно розв'язати його прохання»¹⁴⁴. Такі випадки звичайно ж змушували ображених людей скаржитися на місцеве керівництво у вищі органи влади, зокрема в ЦК КПУ.

Однак, крім листів зі скаргами на тяганину та окозамилування, до ЦК надходили звернення, у яких повідомляли про значно серйозніші порушення, зокрема зловживання службовим становищем. У 1973 році завідувач загального відділу ЦК КПУ П. Мусієнко звітував: «...надходить багато листів, у яких засуджують незаконні дії деяких керівних працівників, які використовують своє службове становище в корисливих цілях, часто змінюють упорядковані квартири на нові, збільшують житлоплощу без урахування членів сім'ї, часто влаштовують ремонти за рахунок державних коштів, незаслужено, в обхід установленого порядку, забезпечують ізольованими квартирами своїх родичів і знайомих»¹⁴⁵.

Загалом, подібні звернення від «свідомих» громадян протягом усього періоду «застою» є достатньо типовими. Повідомлення про незаконне «поліпшення житлових умов» надходили щороку. Подібного змісту листи, часто анонімні, надходили і до інших органів влади. До розгляду подібних звернень працівники ЦК підходили з повною серйозністю. Тим паче, що часто керівники, звинувачені в зловживаннях, займали досить високі посади в республіці. Однак незаконні дії, пов'язані з житлом, вчиняла дуже велика кількість представників партійної номенклатури.

Для окреслення масштабів зловживань показовим є приклад міста Луцьк. Так, станом на 1 липня 1976 року в місті: «на квартирному обліку перебувало близько 5 тисяч сімей. План уведення в експлуатацію житла за 9-ту п'ятирічку не було виконано, місту було не додано понад 23 тис. кв. метрів житлоплощі»¹⁴⁶. Водночас, до ЦК КПУ надійшов анонімний лист, щодо порушення встановленого порядку розподілу житлової площі під час заселення будинків відповідальними працівниками Волинського обкому партії та облвиконкому.

Під час перевірки анонімки з'ясували, що за останні п'ять років за рахунок коштів обкому партії і облвиконкому було «побудовано три житлові будинки на 120 квартир. Більше половини працівників, які отримали квартири в зазначених будинках, не потребували поліпшення житлових умов. Окремі з них... до складу сім'ї вносили осіб, які з ними не проживали і не

¹⁴³ Там само. Спр. 1162. Арк. 59.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само. Спр. 1020. Арк. 33.

¹⁴⁶ Там само. Спр. 1484. Арк. 35.

були прописані на попередній житлоплощі. Зокрема секретар обкому партії..., сім'я якого складалася з трьох осіб (він, дружина, донька), дописав до складу сім'ї матір, забезпечену житлоплощею в м. Ворошиловграді, і отримав чотирікімнатну квартиру площею 72 кв. метри»¹⁴⁷.

Також з порушенням положення про порядок надання житлової площі отримали квартири голова облпрофради, завідувачі відділів обкому партії, голова парткомісії при обкомі партії, завідувач партархіву обкому партії, інструктори обкому партії, начальник обласного управління торгівлі, кореспондент РТАУ¹⁴⁸.

Цікаво те, як саме згаданий вище секретар обкому, інші посадовці були покарані за свої зловживання. Так-от, їм було «оголошено догани»¹⁴⁹.

Зрозуміло, що такі не надто суворі покарання аж ніяк не перешкоджали партійній номенклатурі поліпшувати житлові умови не тільки собі, а й своїм родичам та знайомим. Аналізуючи лише звернення з житлових питань, з упевненістю можна зазначати, що nepoтизм був широко поширеним явищем в Україні того часу. У листах та під час їх розгляду виявлено чимало прикладів кумівства по всій республіці.

Наприклад, у 1979 році з загального відділу ЦК повідомляли, що за проханням «голови Київського міськвиконкому Гусева з порушенням установленого порядку виділено двокімнатну кооперативну квартиру в м. Києві сім'ї доньки першого секретаря Ірпінського міськкому партії Київської області Товстенко»¹⁵⁰.

У 1968 році Тернопільський обком писав до Києва про те, що «з повідомлень трудящих стало відомо, що завідувач обласного відділу будівництва й експлуатації шосейних шляхів... тільки по усній заяві, без будь-яких документів і черги, домігся незаконного надання своєму синові — студенту Львівського політехнічного інституту — на сім'ю з трьох осіб двокімнатної ізольованої квартири в м. Тернополі»¹⁵¹. Покарання знову ж таки не було занадто суворим: рішенням бюро міськкому партії посадовця було притягнуто до партійної відповідальності, а зайняту квартиру йому (точніше його синові) було запропоновано звільнити¹⁵².

Звичайно, не можна узагальнювати та стверджувати, що покарання за незаконне поліпшення житлових умов завжди були формальними або мінімальними. Наприклад, у 1980 році з Донецького обкому повідомляли в ЦК КПУ, що «за допущені порушення і зловживання в розподілі житла заступникам голів Слов'янського і Красноармійського міськвиконкомів оголошені суворі партійні стягнення», а «голова Макіївського міськвиконкому, секре-

¹⁴⁷ Там само. Арк. 34.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Там само. Арк. 29.

¹⁵⁰ Там само. Спр. 2007. Арк. 54.

¹⁵¹ Там само. Спр. 341. Арк. 138.

¹⁵² Там само. Арк. 146.

тарі Червоногвардійського, Олександрівського та Мар'їнського райвиконкомів не були рекомендовані для обрання на минулих виборах»¹⁵³. Такі покарання на перший погляд видаються не настільки вже суворими, однак цілком могли поставити хрест на подальшій кар'єрі.

Звичайно, неоднаковість покарання чиновників за одні і ті ж «махінації» з житлом, урахуваючи поширений непотизм серед партійної номенклатури республіки, приводить до висновку, що діяли завжди відповідно до ситуації, а не шаблонно, враховуючи персону людини, яка скоїла порушення. Іноді на дії чиновника просто закривали очі, як у випадку зі згаданим вище секретарем обкому, іноді навпаки така ситуація ставала вдалою можливістю позбутися конкурента чи недруга, або й просто заради яскравого звіту «на верх» зробити цапом-відбувайлом аж надто нахабного колегу. Тому кожен випадок розглядали окремо з урахуванням посади, попередніх провин чи досягнень чиновників.

Як уже зазначено вище, значна частина листів зі звинуваченнями в зловживанні службовим становищем, пов'язана саме з житловими питаннями, була від анонімних авторів. І часто різні «махінації» з житлом згадували в таких зверненнях, ніби підкріплюючи повний набір й інших «гріхів» конкретного чиновника, таким чином ніби показуючи його повне «моральне падіння». У разі підтвердження таких звинувачень і покарання були значно суворішими.

Наявність декількох листів від різних осіб з однаковими звинуваченнями на адресу одного й того ж чиновника може свідчити про організований характер таких дій. Однак, використовуючи обмежене коло джерел, складно судити, чи були, наприклад, згадані вище випадки зразками організованих кампаній щодо дискредитації посадовців чи листи з'явилися як наслідок пильності «свідомих» громадян.

Також варто згадати про листи зі звинуваченнями в злочинній діяльності (зокрема хабарництві) посадовців, пов'язаних безпосередньо з наданням, розподілом житла.

У 1980 році працівники Донецького обкому, аналізуючи ситуацію з житлом в області, повідомляли в ЦК КПУ про «найбільш характерні шляхи здійснення зловживань серед чиновників:

- незаконна прописка в будинку, що підлягає відселенню або знесенню;
- прописка осіб до квартир громадян, що виїжджають в іншу місцевість (з подальшим переоформленням особових рахунків);
- позачергове включення у житловий кооператив;
- взяття на квартирний облік громадян за наявності в них власних будинків або житлової площі вище мінімальної норми;
- закріплення житлової площі за піднаймачами після вибуття основного квартиронаймача;

¹⁵³ Там само. Спр. 2127. Арк. 70.

– незаконна прописка під виглядом родичів, опікунів, фіктивних шлюбів»¹⁵⁴.

Саме отримання хабарів було, напевно, чи не єдиною причиною для притягнення посадовця до кримінальної відповідальності за зловживання та «махінації» з житлом та взагалі з нерухомістю.

Наприклад, тоді ж, у 1980 році, секретар згаданого вище Донецького обкому партії Б. Качура перелічував, що за отримання хабарів до кримінальної відповідальності притягнуто «юрисконсульта й інженера УКБ Донецького міськвиконкому (займалися вимаганням хабарів за сприяння у виділенні квартир з поліпшеним варіантом планування, з більшою площею, у певному будинку і бажаної поверховості, а також отримували хабарі за більш швидке оформлення документів для виплати компенсацій за житло громадянам, що виїжджають за межі СРСР); колишнього голову Центрально-Міського райвиконкому м. Макіївки; колишнього заступника голови Кіровського райвиконкому м. Макіївки; завідувача районного комунгоспу і завідувача загального відділу цього ж райвиконкому. Крім того, було заарештовано 12 працівників ЖЕКів»¹⁵⁵.

Уже в наступному 1981 році «у м. Харкові було засуджено 8 начальників житлових служб»¹⁵⁶.

Звичайно, влада намагалася боротися з таким явищем, як хабарництво, однак, враховуючи ту обставину, що житлове питання в республіці остаточно так і не було розв'язано, стає зрозумілим, що хабар був очевидним і дієвим способом для багатьох людей в той час таки отримати заповітні ключі від власного помешкання.

Ще одним дієвим способом для тих, хто не хотів роками стояти в черзі, був вступ до житлового кооперативу. Не зупиняючись детально на особливостях такого житла, зазначимо лише, що до кооперативу людина могла вступити, беручи зобов'язання протягом 15 років сплатити всю вартість квартири самотужки, без державної допомоги, вносячи щомісячні внески. Вітчизняні дослідники О. Янковська та Д. Бачинський зазначають: «На вступ до кооперативу також існувала черга і потрапити до неї теж було не просто, та й багаторічний тягар щомісячних виплат могла винести далеко не кожна радянська сім'я. Утім, зазвичай, потрапивши до цієї черги, вселитися до нової квартири можна було набагато швидше, тож житлові кооперативи швидко набули поширення»¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Там само. Арк. 71.

¹⁵⁶ Там само. Спр. 2485. Арк. 5.

¹⁵⁷ Бачинський Д., Янковська О. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950–1960-ті рр.): житлове забезпечення. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 18. Київ, 2013. С. 139.

Кількість кооперативного житла в Україні була значною. Станом на 1 січня 1980 року фонд житлово-будівельних кооперативів загалом по республіці становив «19,9 млн. кв. метрів, або 7,3% від усього державного житлового фонду»¹⁵⁸. Однак і у сфері кооперативного житла чиновники різних відомств знаходили можливості для зловживань і хабарництва, що знайшло своє відображення також безпосередньо і в «листах до влади».

Прокурор Української РСР Ф. Глух на початку 1975 року повідомляв В. Щербицького про те, що в основному порушення полягають у прийомі до житлових кооперативів громадян, які не мають права бути їх членами.

Відзначимо, що згідно зі встановленими порядками, членами житлових кооперативів могли бути лише особи, які постійно проживали на відповідній території, а також особи, яким спеціальним рішенням надавалося право вступу в кооперативи незалежно від місця проживання (наприклад, працівникам певних підприємств і організацій Крайньої Півночі і прирівняних до неї місцевостей). Ф. Глух зазначав, що під час перевірок було виявлено факти, коли місцеві виконкоми затверджували списки членів житлово-будівельних кооперативів без попереднього проведення загальних зборів, а також без прийняття та реєстрації статутів кооперативів.

Крім того, було виявлено також численні факти порушення порядку зарахування на облік, черговості та прийому громадян у ЖБК. «До кооперативів нерідко приймали людей, які не перебували на обліку, не були прописані, не потребували житла або поліпшення житлових умов, і навіть такі, що мали будинки на правах особистої власності»¹⁵⁹.

Вагомою причиною, чому люди, вже маючи власне житло, намагалися отримати й кооперативну квартиру, була змога здавати її в оренду піднаймачам і таким чином одержувати «нетрудові прибутки».

Органи прокуратури республіки неодноразово викривали факти хабарництва за незаконний прийом громадян у члени кооперативів. У вищезгаданому листі до Щербицького Ф. Глух зазначав: «Лише за останні три роки (тут маються на увазі 1972–1974 рр. — Я. Ж.) органи прокуратури розслідували 54 такі справи, за якими притягнуто до кримінальної відповідальності і засуджено понад 200 осіб, зокрема 35 працівників міськрайвиконкомів і їхніх житлових органів, 21 голову і 12 членів правлінь ЖБК»¹⁶⁰.

Однак, як видається, незаконний прийом громадян у члени житлових кооперативів чиновники здійснювали не лише з меркантильних міркувань.

Цікавий випадок трапився в 1970 році в м. Фастові Київської області. Мешканці міста почали писати листи до ЦК КПУ, скаржачись на те, що до міських кооперативних будинків вселяються особи, які раніше були притягнені до кримінальної відповідальності. Під час розгляду цих звернень

¹⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1957. Арк. 6.

¹⁵⁹ Там само. Спр. 1330. Арк. 82.

¹⁶⁰ Там само. Арк. 85.

з'ясовано, що в кооперативних будинках Фастова дійсно «прописано 43 особи, раніше засуджені, з них за участь в ОУН і УПА — 23, за зраду Батьківщині — 10, за антирадянську агітацію — 5, за пособництво ОУН — 2, за розтрата — 3 особи»¹⁶¹. Далі з'ясовано, що у Фастові в багатьох випадках приймали в кооперативи людей, які в місті не проживали і не працювали: «з 538 осіб, прийнятих у кооперативи, мешканців м. Фастова було 339, або 63%, з північних районів країни — 121 особа і з інших областей і районів України — 78 осіб»¹⁶².

Голова міськради Фастова Боруца пояснював, що, «приймаючи людей з північних районів до кооперативу, він керувався Постановою ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 29 серпня 1964 року»¹⁶³. Однак згідно з цією постановою дозволяли вступати в житлово-будівельні кооперативи не за місцем проживання працівникам золотодобувних підприємств і геологічних організацій Крайньої Півночі і прирівняних до неї місцевостей, які пропрацювали там не менше 10 років. А до ЖБК м. Фастова було прийнято мешканців м. Інти — працівників вугільної промисловості. Водночас минулим людям, які вступали до кооперативів, ніхто не цікавився.

Крім того, для вербування нових членів, за згодою голови міськради, у м. Інту Комі АРСР «особисто двічі виїжджала секретар житлово-будівельного кооперативу»¹⁶⁴. Також окремі члени ЖБК отримали квартири значно більші, ніж у цьому була потреба з урахуванням складу сім'ї. Було виявлено «9 випадків, коли члени кооперативу з районів Крайньої Півночі здали квартири в найми, а самі повернулися на попереднє місце проживання, де мали комунальні квартири»¹⁶⁵.

Чому ж фастівські чиновники пішли на свідомі порушення законодавства під час комплектування ЖБК? Мотив озвучили дуже цікавий. Голова Парткомісії при ЦК КПУ І. Грушецький, що перевіряв цю справу за дорученням П. Шелеста, звітував останньому: «під час створення житлово-будівельних кооперативів у місті керувалися не стільки потребами місцевого населення в житлі і спроможністю вступити до кооперативів, скільки бажанням побудувати в місті великі будинки з тим, щоб вони прикрасили місто»¹⁶⁶. Де в кожному конкретному «недоліку» була матеріальна зацікавленість чиновників, а де їхні високі естетичні прагнення і любов до власного міста — складне питання.

Загалом з Київської області, а особливо з м. Києва, надходило найбільше листів до ЦК КПУ з житлових питань (та й з усіх інших теж) порівняно з

¹⁶¹ Там само. Спр. 637. Арк. 13.

¹⁶² Там само. Арк. 12.

¹⁶³ Там само. Арк. 13.

¹⁶⁴ Там само. Арк. 12–13.

¹⁶⁵ Там само. Арк. 15.

¹⁶⁶ Там само. Арк. 12.

усіма іншими адміністративними одиницями України. Кияни активно писали листи, надсилали телеграми, просили та скаржилися. Найбільше з Києва надходило і колективних листів. Переважно в таких зверненнях люди порушували ті ж питання, пов'язані з отриманням житла, відселенням з підвалів, бараків, аварійних будинків, низькою якістю ремонту та будівництва. На колективні листи звертали особливу увагу, тому часто вони були більш ефективними, ніж листи від окремої людини.

Але й адресантам колективних звернень часто доводилося роками чекати розв'язання житлових проблем та вірити обіцянкам чиновників, які ті, однак, і не думали виконувати. Одні з таких авторів — жителі аварійного будинку № 13 по вулиці Новоглибочицькій у м. Києві. Прагнучи отримати нове житло вони написали в Київській міськом та редакцію газети «Правда». Ті, зі свого боку, звернулися до Радянського райвиконкому, який письмово повідомив, що «жителі будуть відселені з аварійного будинку в 1967 році»¹⁶⁷. Однак райвиконком не виконав своєї обіцянки. «У 1968 році обмануті мешканці будинку написали вже у ЦК Компартії України з проханням нагадати виконкому про його обіцянку. Далі під час перевірки цієї справи працівники ЦК виявили, що виконком взагалі запланував відселення лише 4-х сімей з цього будинку, хоч у ньому проживало 11 родин»¹⁶⁸.

Щороку сотні родин просили надати їм повноцінне житло. Потрібно віддати належне органам влади: питанням відселення людей з бараків, підвалів займалися дуже активно, маючи за мету остаточно розв'язати цю проблему. 8 червня 1976 року було прийнято Постанову Політбюро ЦК КПУ «Про заходи щодо пришвидшення відселення громадян, що проживають у підвалах, бараках і аварійних будинках»¹⁶⁹.

Лише за 1976–1980 рр. сім'ям, що проживали в такому житловому фонді, було «надано 105 тисяч квартир, що становило 10% від загальної кількості розподілених. У 1981 році планували остаточно завершити переселення людей з підвалів та бараків, а до кінця п'ятирічки з більшої частини ветхих будинків»¹⁷⁰. Однак у такі терміни ці плани не вдалося втілити в життя.

У результаті проведеної роботи за 1976–1982 рр. повну ліквідацію бараків та житлових приміщень у підвалах було завершено в Києві, Волинській, Ворошиловградській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській та Тернопільській областях. Однак загалом по республіці станом на 1 жовтня 1982 року було ще «133,5 тис. кв. метрів житлових приміщень у

¹⁶⁷ Там само. Спр. 171. Арк. 77.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Там само. Спр. 2368. Арк. 24.

¹⁷⁰ Там само. Спр. 2211. Арк. 86.

підвалах та бараках, у яких проживало 11,1 тис. чоловік»¹⁷¹. З них понад 9 тисяч проживало в бараках¹⁷².

На кінець 1983 року бараки та житлові приміщення в підвалах залишалися лише у Львові, Одесі та в Криму. Остаточо розв'язати це питання планували до початку 1985 року¹⁷³, однак і тут не вдалося встигнути в строк. Нарешті, лише в 1986 році, звітуючи у Москву в ЦК КПРС про надходження листів, було відзначено, що «внаслідок ліквідації у республіці бараків та підвалів до ЦК КП України в другому півріччі 1985 року з приводу надання повноцінного житла листів не надходило взагалі»¹⁷⁴.

Ще однією категорією громадян, на листи яких особливо звертали увагу в ЦК, були особи з інвалідністю внаслідок війни та сім'ї загиблих воїнів. Особливо важливим, принаймні на законодавчому рівні, було питання їхнього житлового забезпечення. Постанови ЦК КПРС від 7 жовтня 1971 року та ЦК КПУ від 14 січня 1972 року стосувалися питань поліпшення матеріально-побутового забезпечення саме цих людей¹⁷⁵.

Секретар ЦК КПУ І. Лутак у листопаді 1974 року звітував: «Лише за 9 місяців поточного, 1974 року, інвалідам війни та сім'ям загиблих виділено понад 4,6 тис. квартир»¹⁷⁶.

Однак щороку від цієї категорії населення надходили сотні листів з проханнями допомогти з житлом. До того ж часто у своїх бідах вони звинувачували місцеві органи влади. Наприклад, у 1973 році громадянин Довбня з м. Ізюм Харківської області, Винокуров з м. Одеси та інші писали в ЦК КПУ про випадки «необґрунтованого зняття з квартирної обліку інвалідів, які протягом кількох років чекали поліпшення житлових умов»¹⁷⁷. У тому ж 1973 році вдова загиблого воїна О. Король з м. Кременчук Полтавської області у своєму листі, зокрема, писала: «30 років я живу у 6-метровій коморі, де немає газу, води, опалення. З 1967 року я перебуваю на обліку, але до сих пір живу в таких жахливих умовах»¹⁷⁸.

Загалом справедливі скарги всіх категорій громадян на місцеві органи влади, які часто ігнорували не лише соціально незахищені верстви населення, були зовсім непоодиноким явищем. У 1975 році, наприклад, «у листах з Вінниці і Одеси скаржилися на повільне забезпечення житлом офіцерів запасу»¹⁷⁹.

¹⁷¹ Там само. Спр. 2368. Арк. 24–25.

¹⁷² Там само. Спр. 2425. Арк. 3–4.

¹⁷³ Там само. Спр. 2701. Арк. 90.

¹⁷⁴ Там само. Спр. 2909. Арк. 23.

¹⁷⁵ Там само. Спр. 1020. Арк. 30.

¹⁷⁶ Там само. Спр. 1027. Арк. 175.

¹⁷⁷ Там само. Спр. 1020. Арк. 43.

¹⁷⁸ Там само. Арк. 30.

¹⁷⁹ Там само. Спр. 1315. Арк. 10.

Зрозуміло, що потреба в житлі — одна з базових потреб людини. Радянська влада, маючи монопольне право на надання житла, отримала дуже серйозний важіль впливу на мільйони людей. Органи влади як місцевого, так і загальнореспубліканського рівня сповна користувалися цим правом. Лояльних громадян ніби нагороджували житлом за лояльність, а тим, хто мав «гріхи» перед владою, отримати заповітну квартиру було дуже складно.

Спілка письменників України двічі — у 1968 та у 1970 роках (у 1968 році лист підписав О. Гончар, у 1970 році — П. Загребельний) — просила Івано-Франківський обком КПУ посприяти в одержанні квартири пенсіонерці О. Попович та її дочці Оксані, які проживали на приватній квартирі в м. Івано-Франківську. Своє прохання пояснювали тим, що «Попович Олена Осипівна є дочкою рідної сестри видатного українського письменника Леся Мартовича, а її донька Попович Оксана Зенонівна гарно працює у відділенні енергозбуту»¹⁸⁰.

Відповідаючи на прохання Спілки письменників, перший секретар Івано-Франківського обкому В. Добрик 29 липня 1970 року повідомляв ЦК КПУ, що, «за даними КДБ, Попович Оксана в 1944–45 рр. була в банді ОУН, де під кличкою “Маруська” виконувала обов’язки кур’єра зв’язку УПА. 18 серпня 1945 року була засуджена Військовим трибуналом на 10 років позбавлення волі. У 1960-ті рр. Попович продовжувала висловлювати націоналістичні твердження, розповсюджувала політичну літературу, була однією з активних учасників збору грошей для родичів засуджених українських націоналістів. Під час обшуку в червні 1970 року в неї було вилучено документ “сам-видаву”»¹⁸¹.

Підсумовуючи, В. Добрик зазначає: «Обкому КП України не зрозумілі мотиви, за якими тт. Гончар і Загребельний так настійно турбуються про поліпшення житлових умов гр. Попович, яка вороже ставиться до радянської дійсності», та радить працівникам правління Спілки письменників України «детальніше з’ясувати, чи заслуговує такої уваги сім’я Попович, а потім ставити це питання перед партійними органами»¹⁸².

Хоча темпи житлового будівництва в країні були високими і, хоч саме будівництво будинків було пріоритетом, а благоустроєм, чи комунальним обслуговуванням, могли нехтувати, займаючись цими питаннями уже другорядно, однак, ці питання теж серйозно непокоїли населення, що відображено у зверненнях¹⁸³.

¹⁸⁰ Там само. Спр. 494. Арк. 28.

¹⁸¹ Там само. Арк. 28–29.

¹⁸² Там само. Арк. 30.

¹⁸³ Журавльов Я. О. Проблеми комунального та транспортного обслуговування у зверненнях громадян до ЦК КПУ (друга половина 1960-х — перша половина 1980-х років). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2019. Вип. 144 (5). С. 37–40.

До того ж кількість звернень зі скаргами на комунальне обслуговування з року в рік зростала. Тоді як у першій половині 1970-х щороку надходило 2,7–2,8% листів щодо комунального обслуговування (до 1500 щороку), то вже в 1985 році таких листів надійшло майже 3 тисячі (до 5% від загальної кількості).

У вересні 1975 року завідувач загального відділу ЦК П. Мусієнко перераховував основні недоліки у водопостачанні, на які скаржилися жителі республіки: «...незадовільне забезпечення водою верхніх поверхів житлових будинків, недостатня пропускна спроможність водопровідних мереж, неекономне використання води для технічних потреб, часом неухважне ставлення посадових осіб до прохань щодо поліпшення водопостачання..., встановлені графіки подачі води не витримуються, допускаються часті їх зриви без будь-яких пояснень або попереджень з боку відповідних служб»¹⁸⁴. Подібні проблеми не минули й столицю. П. Мусієнко повідомляв, що на вересень 1975 року зо два десятки колективних скарг з питань водопостачання надійшло з м. Києва¹⁸⁵.

Крім власне водопостачання, звертали увагу на якість поданої води. І це було безспідставно. Наприклад, секретар ЦК О. Капто в жовтні 1983 року в секретній довідці повідомляв ЦК КПУ, що в республіці «діє 14413 водопроводів, що належать різним міністерствам і відомствам, з яких 871, в основному у сільській місцевості, не відповідають санітарним вимогам, зокрема 619 — не мають зон санітарної охорони, 46 — очисних споруд, 248 — знезаражувальних установок»¹⁸⁶.

Ще однією важливою темою, яка непокоїла людей, було теплопостачання, до того ж не лише житлових будинків, а й промислових підприємств, установ соціально-культурного призначення тощо. Це також дуже гостра проблема, на яку в листах звертали увагу, а влада намагалася реагувати і розв'язувати це питання.

Були навіть драматичні випадки. Так, у 1981 році з м. Макіївки Донецької області надійшов лист, у якому жителі писали: «Наш будинок ввели в експлуатацію 6 років тому, але без котельні, квартири не опалюються взагалі. Живемо, як на вулиці, тільки без вітру. Куди ж всі дивилися, починаючи від будівельників і закінчуючи тими, хто підписував акт приймання будинку? Куди ми тільки не зверталися, але «віз і нині там». Всі обурені, хвилюються»¹⁸⁷.

Цікаво, що люди у своїх листах, шукаючи причини, пояснювали недоліки поганою роботою житлово-комунальних служб, наявною практикою здачі в експлуатацію будинків з недоробками в опаленні, тяганиною в

¹⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1315. Арк. 143.

¹⁸⁵ Там само. Арк. 144–145.

¹⁸⁶ Там само. Спр. 2551. Арк. 19–20.

¹⁸⁷ Там само. Спр. 2331. Арк. 31.

ремонті житлового фонду, котелень, теплових мереж, формальним, безвідповідальним ставленням окремих посадовців до населення.

З Чугуєва Харківської області до ЦК писали мешканці будинку № 114 по вул. Харківській про те, що на їхнє звернення про незадовільне опалення квартир райвиконком відповів, що «з 29 листопада 1975 р. опалення працює нормально», — насправді, за заявою авторів, це обман, у квартирах, як і раніше, холод, — «Тільки 10 грудня несправність у системі була усунена. Але ми раділи передчасно: батареї були теплі тільки добу, тепер вони знову абсолютно холодні»¹⁸⁸.

У такому разі людям залишалося тільки знову і знову писати скарги до органів влади і лише сподіватися на те, що їх почують. Звернення до ЦК КПУ у таких випадках були вже, певно, останньою надією. Листи подібного характеру «спрямовували для вжиття заходів відділу будівництва та міського господарства ЦК КПУ обкомам партії і облвиконкомам, а за їх розглядом загальний відділ ЦК здійснював оперативний контроль»¹⁸⁹.

Іноді на місцях просто не хотіли розуміти прохань громадян. Так, «інвалід війни II групи Пономарьов» з проханням про забезпечення його сім'ї паливом звертався: «у Шполянський райком партії, райвиконком, Черкаський облвиконком. У відповідях йому повідомляли, що паливо є у вільному продажу. Однак сутність прохання вісімдесятирічного заявника полягала в тому, щоб доставити це паливо до нього додому»¹⁹⁰. Чоловікові довелося у своїх зверненнях дійти аж до рівня ЦК КПУ, поки його прохання було нарешті задоволено.

Саме тому нерідко до ЦК надходили колективні та повторні скарги, у яких повідомляли про тяганину, безвідповідальне ставленні до роботи працівників житлово-комунальних служб, тепломережі, окремих керівників радянських і господарських органів.

Для жителів сільської місцевості особливо було актуальним питання забезпечення населення газом, твердим та рідким паливом для побутових потреб.

На початку 1980 року П. Мусієнко підготував доповідну записку для ЦК, у якій проаналізував ситуацію з постачанням населення паливом на основі звернень у 1979 році. Він повідомив про велику кількість листів з проханнями про забезпечення газом та рідким паливом. «Надходили скарги про незадовільне опалення деяких лікувальних, дитячих дошкільних установ, санаторіїв і будинків відпочинку, продовжували надходити сигнали про незадовільне забезпечення населення твердим паливом»¹⁹¹. Серед цих листів П. Мусієнко особливо звертав увагу на скарги на недоліки в забезпеченні

¹⁸⁸ Там само. Спр. 1315. Арк. 154.

¹⁸⁹ Там само. Спр. 2331. Арк. 32.

¹⁹⁰ Там само. Спр. 1162. Арк. 196–197.

¹⁹¹ Там само. Спр. 2177. Арк. 32.

вугіллям осіб з інвалідністю внаслідок війни та учасників війни, осіб з інвалідністю внаслідок праці: «у деяких листах зазначено, що через відсутність контролю за паливними складами паливо реалізувалося “спекулянтами і різного роду ділками”»¹⁹².

Далі П. Мусієнко писав, що «у 81 листі і телеграмі повідомляли про перебої в постачанні паливом окремих підприємств і організацій». Навіть у ряді повідомлень вказували, що «через відсутність палива, роботи на деяких виробничих ділянках зупинені, виконання планів перебуває під загрозою зриву. Про серйозні недоліки в забезпеченні паливом підвідомчих організацій йшла мова в листах міністрів чорної металургії, енергетики і електрифікації, промисловості будівельних матеріалів, радгоспів республіки. У ряді телеграм писали про порушення планів перевезень палива, насамперед залізничним транспортом»¹⁹³.

Через серйозність проблеми та у зв'язку з надходженням великої кількості листів П. Мусієнко пропонував ЦК: «направити цю його записку обкомам партії, Раді Міністрів УРСР, Головпостачу УРСР, відповідним відділам ЦК КП України для реагування»¹⁹⁴.

Люди гостро реагували на всі зміни чи нововведення, пов'язані з опаленням. Наприклад, у 1983 році до ЦК КПУ стали надходити листи, зокрема і групові, в яких висловлювали невдоволення підвищенням плати за користування мережевим природним газом. Листи такого змісту найбільше надходили від пенсіонерів, власників квартир та індивідуальних будинків, що опалювали газом.

«Як мені тепер на 50 карбованців пенсії жити, якщо вартість опалення 32 карбованці на місяць?» — йшлося в листі Куплевацького, «учасника війни, інваліда праці II групи», жителя м. Краматорська Донецької області. «Отримую 28 карбованців пенсії, за газ потрібно заплатити 17 карбованців 50 копійок...», — писала Боженко, «інвалід праці II групи з с. Лосятин Васильківського району Київської області». У груповій скарзі жителі селища Гладківка Київського району м. Донецька «висловлювали незгоду з тим, що плату за газ стягували в розрахунок з загальної площі будинку, а також було прохання встановити у квартирах лічильники, що враховують витрату газу»¹⁹⁵.

Багато надходило прохань про прискорення встановлення квартирних телефонів. Зокрема, у 1980 році надійшло «1954 листи, пов'язані з діяльністю промислових підприємств, будівельних організацій, транспорту, зв'язку, кожен другий (914) лист містив прохання про прискорення встановлення квартирних телефонів»¹⁹⁶.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Там само. Арк. 33.

¹⁹⁵ Там само. Спр. 2644. Арк. 1.

¹⁹⁶ Там само. Спр. 2177. Арк. 2.

Отже, загалом у період «застою» Україна переживала процес урбанізації, який, як зазначав згаданий вище дослідник М. Алфьоров, мав «незакінчений, збитковий, однобічний характер, що було наслідком формування урбанізації як побічного продукту індустріалізації, зневажання потребами людей у місті, соціальній сфері та ін. До того ж якість міського середовища була низькою, зростали екологічні проблеми міст»¹⁹⁷. Однак, власна квартира стала самодостатньою цінністю, мрією мільйонів та засобом заохочення й шантажу.

Активне будівництво житла знизило гостроту житлового питання, однак саме про це до ЦК КПУ писали найбільше. У період «застою» переважна кількість звернень стосувалася поліпшення житлово-побутових умов, а не надання житла, актуальним було питання відселення людей з неповноцінного житла, автори критикували якість будівельних та оздоблювальних робіт у новобудовах, скаржилися на певні проблеми з водо-, тепло-, газо-постачанням і в старих будинках, і в новобудовах. Близько чверті введених у експлуатацію нових будинків були незадовільної якості, іноді без підведених комунікацій, поширеним явищем були приписки.

Незважаючи на прагнення влади, житлове питання так і не було розв'язане. Самі чиновники часто могли кілька разів міняти житло, сприяти незаконному наданню квартир своїм близьким, ремонтували квартири за державний кошт; стало поширеним хабарництво під час надання і розподілу житла. Непотизм набув масового характеру та проявився повною мірою. Покарання за такі дії часто було формальним, хоч іноді «махінації» з житлом все ж ставали приводом для кадрових рішень.

Загалом власне облаштоване помешкання було жаданою мрією, яке нерідко було подарунком за лояльність до влади, а ті, хто мав антирадянські настрої, могли власного житла не отримати взагалі.

§ 4. Сфера послуг в оцінці громадян

Документи з архівних фондів дають нам змогу виокремити частку листів і телеграм з питань торгівлі, побутового обслуговування серед усього масиву письмових звернень. Щороку вони становили 1–2% від усієї кількості. І їхнє число не зменшувалося, а залишалося стабільним та навіть мало невелику тенденцію до зростання наприкінці 1970-х — початку 1980-х рр.

Впродовж періоду «застою», порівняно з попередніми періодами, відбулися значні зміни в рівні життя населення. Зміни ці були пов'язані зі зростанням добробуту, однак водночас набули гостроти серйозні соціально-економічні проблеми, зокрема проблема товарного дефіциту. Дослідник Д. Ванюков писав: «...до середини 1980-х рр. з 211 видів продовольчих товарів вільно можна було купити лише 23 найменування. Інші або роз-

¹⁹⁷ Алфьоров М. А. *Урбанізаційні процеси...* С. 385.

поділяли за талонами, або перейшли у простір тіншового ринку»¹⁹⁸. Дефіцит та черги стали частиною повсякдення людей у період «застою», що яскраво відображено у зверненнях.

Так, у листі громадянина Пономарьова з Острога Рівненської області (1968 рік), читаємо: «Нас, будівельників комуністичного суспільства, цікавить і турбує одне, чому щороку в Радянському Союзі все виконується і перевиконується, а в продовольчих магазинах немає в продажу м'яса, сала, яєць, оселедців та інших продуктів першої необхідності... Таке становище і з деякими промтоварами...»¹⁹⁹.

Щороку, звітуючи про стан роботи з листами в республіці, працівники ЦК відзначали постійну тривогу та занепокоєння населення. Зокрема, у 1967 році повідомляли: «... Протягом тривалого часу (громадяни — Я. Ж.) не можуть придбати необхідних їм товарів і часто ці товари мають погану якість, а їх вибір обмежений. У продажу відсутні дешеві костюми і пальто, бавовняно-паперова чоловіча білизна; торгівельні організації недостатньо вивчають попит споживача»²⁰⁰.

У 1970-ті рр. ситуація не змінювалася. Люди продовжували скаржитися на дефіцит. Дуже часто продукти або промислові товари, які все ж були наявні на прилавках, мали погану якість. У 1974 році з Києва до Москви повідомляли: «Сигнали про перебої в торгівлі хлібом, м'ясними продуктами, соняшниковою олією, рисовою та гречаною крупами, оселедцем, харчовою содою... В окремих заявах громадяни висловлювали занепокоєння зростанням цін на колгоспних ринках, зокрема Житомира, Києва, Харкова. У частині листів є претензії до асортименту і якості товарів легкої промисловості, насамперед взуття, трикотажних виробів. Вказано на те, що торгівельні організації рідко бракують товари низької якості, ліберально ставляться до підприємств, що поставляють поганий товар»²⁰¹.

І це при тому, що грошові заощадження у населення протягом періоду «застою» зростали. Дослідниця Л. Ковпак, покликаючись на статистичні щорічники, називає такі цифри: «Станом на 1980 р., заощадження громадян України на рахунках в ощадних касах становили 34,3 млрд. крб., а у 1986 р. — 54,4 млрд. крб.»²⁰². Але придбати товари або було не можливо взагалі через їх відсутність, або через украй неналежну якість.

Претензії в людей були і до якості продуктів харчування. Наприклад, з Ворошиловградської області скаржилися на погану якість ковбасних виробів та молокопродуктів²⁰³; з Кримської, Полтавської, Сумської областей скар-

¹⁹⁸ Ванюков Д. А. *Епоха застою*. Москва, 2008. С. 40.

¹⁹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 171. Арк. 20.

²⁰⁰ Там само. Спр. 4. Арк. 125.

²⁰¹ Там само. Спр. 1162. Арк. 195–196.

²⁰² Ковпак Л. В. *Соціально-побутові умови...* С. 86.

²⁰³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1453. Арк. 183.

жилися на неякісну випічку хліба. Такі ж проблеми були й у столиці. Також під час перевірки скарг було «виявлено серйозні недоліки в технології випуску продукції на Київському міськмолкозаводі № 1»²⁰⁴.

Часто абсолютно незадовільна якість продуктів харчування була вагомою проблемою загалом доби «застою». Наприклад, дослідник О. Шубін, покликаючись на архівні джерела та працю В. Болдіна, повідомляє: «Перевірки показували, що до третини овочів доходило до прилавків уже у вигляді гнилі. Усього згнивало до третини врожаю»²⁰⁵.

Чимало надходило скарг і від осіб з інвалідністю внаслідок війни, які скаржилися на «труднощі в придбанні запасних частин для свого автотранспорту, комбікормів для домашньої худоби, овочів, гасу, одягу і взуття великих розмірів, зручних для літніх людей фасонів і ряду інших промислових і продовольчих товарів»²⁰⁶.

Знайшло відображення у зверненнях і таке явище, як спекуляція. Так, громадянка В. Лужецька скаржилася: «у магазинах сметана і молоко розводиться до максимуму, товари II сорту продаються за I сорт, все продається тільки з-під прилавка. Спекулянти закупають дефіцитні товари, продукти та збувають їх по кошмарним цінам. На всіх ринках міста повне свавілля цін на продукти. У міських туалетах роздолля для спекулянтів»²⁰⁷.

У листах про роботу магазинів, кафе, їдалень було багато нарікань на грубі порушення правил торгівлі. Подавали приклади торгівлі з-під прилавка, вказували факти приховування дефіциту, відпуску товарів за записками керівників і знайомих тощо.

Органи правопорядку намагалися боротися зі спекулянтами та регулярно повідомляли про свої «успіхи». Однак їхня кількість у республіці була надзвичайно високою: вимірювали тисячами, а то й десятками тисяч осіб. Наприклад, лише в 1980 році за спекуляцію до відповідальності було притягнуто аж 17 тисяч осіб (!). Щоправда переважна їх більшість — 12 тисяч осіб, були дрібними спекулянтами²⁰⁸, тобто людьми, що вчинили досить незначне адміністративне правопорушення.

Що стосується дефіциту, місцева влада усвідомлювала проблему і за потреби намагалася хоча б стабілізувати наявний стан речей. Передусім контролювалося постачання продуктів харчування, проте й місцеві органи влади не завжди могли вплинути на ситуацію. Так, секретар Черкаського

²⁰⁴ Там само. Спр. 1162. Арк. 10.

²⁰⁵ Шубін А. В. *От «застоя»...* С. 111.

²⁰⁶ Журавльов Я. О. Радянська торгівля та побутове обслуговування: відображення проблем галузі у листах громадян до ЦК КП України (1965–1985 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 45. С. 296–299.

²⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1468. Арк. 92.

²⁰⁸ Там само. Спр. 2267. Арк. 35.

обкому партії Ю. Крушинський повідомляв: «у Черкасах та інших містах області дійсно протягом вересня–жовтня місяця 1975 року були перебої в торгівлі картоплею і капустою... Однак попит населення на капусту, зважаючи обмеження ресурсів, упродовж року не буде задоволений. План закладки капусти станом на 29 жовтня 1975 року виконаний всього лише на 19%. Заповнити відсутню кількість капусти за рахунок завезення її з інших областей не видасться можливим. Завезено всього 905 тонн. Облвиконком з метою рівномірного забезпечення населення картоплею і овочами з 1 листопада затвердив помісячний план реалізації цих продуктів до червня 1976 року»²⁰⁹.

Ще одним заходом радянської влади щодо подолання дефіциту і боротьби з спекулянтами було застосування встановлених Міністерством торгівлі СРСР єдиних норм продажу продуктів в одні руки: «хліба печеного — не більшою 2 кг, хлібобулочних виробів — 0,5 кг, крупи — 1 кг, борошна — до 3 кг. Мінторгом УРСР було доведено до торговельних організацій рекомендовані норми продажу макаронних виробів — до 1 кг в одні руки, цукру — 0,5–1 кг», — у всіх областях обмежувався продаж в одні руки й інших продуктів, так, навіть у Києві в одні руки продавали: «масла тваринного до 0,5 кг, олії — 1 кг (саме так в документі — Я. Ж.), сирів твердих — 1 кг, ковбасних виробів — 1 кг, м'яса — 2 кг, яєць — до 3-х десятків»²¹⁰.

Цікаво, що часто з метою подолання дефіциту продуктів харчування чиновники «жертвували» селом, насамперед намагаючись забезпечити потреби міських жителів та жителів промислових центрів. Так, у 1977 році у довідці щодо стану забезпечення населення продуктами першої необхідності в Україні працівники ЦК КПУ повідомляли: «Ресурси гречаної крупи дозволяють забезпечити тільки потреби дитячих, лікувальних і інших закритих установ, а також (закладів — Я. Ж.) громадського харчування. Ресурси тваринного масла дозволяють нормально забезпечити населення міст і промцентрів, у сільській місцевості — потреби дитячих і закритих установ. Торгівля м'ясопродуктами та ковбасними виробами в усіх областях проходить в цей час з великою напругою. Для припинення спекуляцій на колгоспних ринках міст і промислових центрів створені оперативні групи з числа працівників міліції та громадськості»²¹¹.

Звичайно, такі заходи влади породжували панічні настрої серед населення, призводили до зростання цін, що також відображено в листах. Так, у 1975 році повідомляли: «У м. Севастополі... в магазинах з продажу зникли рис, гречка, мука біла, молоко згущене, кава, какао, деякі сорти ковбаси,

²⁰⁹ Там само. Спр. 1315. Арк. 112.

²¹⁰ Там само. Спр. 2109. Арк. 11.

²¹¹ Там само. Спр. 1809. Арк. 14–15.

риба. Немає яблук. Народ бере все на розхват — запасається. Картопля, яка торік була по 12 коп., тепер по 25»²¹².

Не кращою була ситуація й у сфері обслуговування. Людей не влаштував режим роботи магазинів, їдалень, кафе, зокрема в сільській місцевості, де, наприклад, часто режим роботи магазинів залежав просто від бажання продавця.

До ЦК КПУ на вітчизняний «сервіс» скаржилися навіть жителі інших республік. Наприклад, у 1979 році в колективному листі туристи з Тюмені зазначали: «Нас вразило обслуговування в м. Києві — на Хрещатику ніде перекусити, немає жодного пристойного кафе, одна “Варенична” і та забита людьми вщерть, в кафе “Метро” бруд, кругом обважують, продавці грубі...»²¹³.

Скаржилися громадяни на роботу пралень та хімчисток. Основні претензії споживачів — низька якість прання або чищення, розтягнуті терміни виконання замовлень, великі черги в приймальних пунктах, пропажа і псування зданих речей. Багато скарг стосувалися термінів і якості ремонту телевізорів, холодильників, пральних машин, газових приладів. Серйозно гальмувало роботу з ремонту побутової техніки «незадовільне забезпечення підприємств служби побуту запасними частинами, деталями, агрегатами. У 1979 році тільки з цих причин було порушено терміни гарантійного ремонту 3,8 тис. холодильників, понад 800 пральних машин, 3,7 тис. магнітофонів, 9,8 тис. телевізорів та інших видів техніки»²¹⁴.

Також люди скаржилися на незручні години прийому, часто писали, що майстри-ремонтники приходять, як правило, у будні і робочі години замовників, до того ж рідко приходять в домовлений час і доводиться відпрошуватися з роботи по кілька разів.

Ще однією проблемою у сфері торгівлі та побутового обслуговування було зловживання службовим становищем, хабарництво та крадіжки. І не лише керівництва, а й рядових співробітників магазинів, заводів, фабрик тощо. Іноді люди повідомляли про такі випадки ЦК. Так, у колективному листі робочі Харківського хлібозаводу писали: «Одна з причин випуску неякісної хлібобулочної продукції на нашому підприємстві полягає в тому, що окремі наші працівники крадуть масло, цукор, дріжджі та інші продукти»²¹⁵.

Показовими є офіційні цифри зловживань та правопорушень у галузі торгівлі та побутового обслуговування. Так, лише в 1981–1982 рр. За розкрадання та інші зловживання було засуджено приблизно 19 тисяч працівників цих галузей²¹⁶. У 1982 році працівниками системи Мінпобуту УРСР

²¹² Там само. Спр. 1315. Арк. 138–139.

²¹³ Там само. Спр. 2007. Арк. 29.

²¹⁴ Там само. Спр. 2109. Арк. 36.

²¹⁵ Там само. Спр. 2644. Арк. 3.

²¹⁶ Там само. Спр. 2586. Арк. 19.

було «обраховано понад 42 тис. замовників на суму 155 тис. карбованців. Порушення цін були виявлені на 75% перевірених підприємствах»²¹⁷. До адміністративної відповідальності за порушення правил торгівлі лише спиртними напоями було притягнуто «понад 15 тис. торгівельних працівників. За побори та порушення правил торгівлі було притягнуто до кримінальної відповідальності 370 осіб»²¹⁸.

Деякі працівники сфери торгівлі прямо вказували на цілу організовану систему обману покупців. У 1965 році надійшов анонімний лист з Одеси, адресований П. Шелесту. У листі повідомляли: «Ми, група молодих працівників торгівлі, не можемо далі терпіти міцно вкорінену в нас систему хабарів, поборів, обважень і обрахування покупців. У будь-якому магазині нашого торгу встановлений кожному продавцеві обов'язковий відсоток відрахувань завмагові від обрахувань і обважень покупців»²¹⁹. Про важливість цього повідомлення свідчить той факт, що цей лист було передано на ознайомлення членам і кандидатам у члени Президії ЦК.

Однак змінити ситуацію не вдалося. Вищезгаданий дослідник О. Шубін писав: «У кінці 70-х рр. корупція набула масового характеру не тільки в південних республіках. Тисячі лікарів, продавців, працівників сервісу отримували “додаткову оплату” своїх послуг, “відстібаючи” долю вищестоящому “даху” — керівництву, котре дозволяло розвиватися новим суспільним відносинам»²²⁰. Саме в період «застою», на його думку, зародилася радянська організована злочинність, що повною мірою проявила себе вже у 1990-ті рр.

Частка листів, у яких порушували теми пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, медичного обслуговування, на відміну від листів з питань торгівлі, згідно з статистичними даними протягом досліджуваного періоду дещо зменшувалася. Тематика звернень також, хоч і не значно, змінювалася, що дає нам змогу з'ясувати, які саме питання непокоїли людей у різні періоди.

На другу половину 1960-х рр. було досить актуальним питання встановлення персональних пенсій місцевого значення. Так, у 1968 році працівники апарату ЦК з'ясували, що «до ЦК КП України і республіканських організацій надходить багато листів і заяв з питання поліпшення пенсійного забезпечення осіб, які отримують персональні пенсії місцевого значення, а також мають право на їх отримання»²²¹.

Для виявлення причин, що породжували ці звернення, працівники сектору охорони здоров'я і соцзабезпечення відділу науки і навчальних закладів

²¹⁷ Там само. Спр. 2366. Арк. 30–31.

²¹⁸ Там само. Арк. 118, 120.

²¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 300. Арк. 97.

²²⁰ Шубин А. В. *От «застоя»...* С. 157–158.

²²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 171. Арк. 84.

ЦК вивчили стан пенсійного забезпечення та обслуговування персональних пенсіонерів місцевого значення та осіб, які мають заслуги для отримання цих пенсій загалом по республіці.

Вони встановили, що «оскільки середньомісячний розмір пенсії за старістю перевищує середньомісячний розмір персональної пенсії місцевого значення, багато комуністів, що вступили до КППС у 1922–1930 рр. і мають відповідні заслуги, взагалі не порушують клопотань про встановлення їм персональної пенсії місцевого значення. Крім того, на комуністів персональних пенсіонерів місцевого значення, що мають 30-ти річний партійний стаж не поширюються пільги, передбачені Положенням про персональні пенсії для персональних пенсіонерів союзного і республіканського значення з таким самим партстажем»²²².

Як наслідок — у січні 1969 року сектор охорони здоров'я та соцзабезпечення, спільно з Партійною Комісією ЦК КПУ, підготували проект листа до ЦК КППС про внесення деяких змін і доповнень до Положення про персональні пенсії з метою «подальшого поліпшення пенсійного забезпечення й обслуговування персональних пенсіонерів місцевого значення»²²³.

Цей приклад укотре наочно ілюструє значення, яке надавали листам від населення у той час, та показує реальний механізм удосконалення радянського законодавства для розв'язання порушених у листах питань. Надалі, в апараті ЦК окремо не акцентували на надходженні листів з питаннями збільшення пенсій місцевого, республіканського чи союзного значення, хоч, ймовірно, окремі такі листи і продовжували надходити.

У 1964 році ухвалено Закон СРСР «Про пенсії і допомогу членам колгоспів». Тобто, лише у середині 1960-х рр. у Радянському Союзі остаточно сформували систему пенсійного забезпечення, у яку потрапили і колгоспники, хоч у апараті ЦК лише з 1972 року листи від робітників і службовців та листи від селян з питаннями матеріальної допомоги та пенсійного забезпечення почали враховувати разом.

На початку 1970-х здійснено реформи в галузі пенсійного забезпечення осіб з інвалідністю та сімей, що втратили годувальника, введено допомогу на дітей з малозабезпечених родин.

Згідно зі звітними документами ЦК КПУ, протягом 1970-х рр. людей найбільше непокоїло:

– з питань пенсійного забезпечення та соціальної допомоги: випадки тяганини з оформленням пенсійних документів, порушення термінів виплати пенсій, прохання про виділення санаторних путівок. В окремих листах повідомляли про незадовільні умови утримання осіб з інвалідністю у будинках-інтернатах. Значну частку становили скарги на несвочасне надання особам з інвалідністю засобів пересування, на рішення лікарсько-трудових

²²² Там само.

²²³ Там само. Арк. 84–85.

експертних комісій щодо встановлення групи інвалідності. Деякі люди пропонували збільшити розміри допомоги багатодітним матерям, прискорити розв'язання питання про оплату відпусток, пов'язаних з наглядом за дітьми у віці до одного року;

– з питань медичного забезпечення: якість і культура медобслуговування. Люди скаржилися на відсутність ліків і препаратів, на незадовільні умови лікування в окремих клініках і лікарнях, називали факти грубих помилок у діагностиці захворювань, вказували на низьку кваліфікацію лікарів, подавали факти байдужого, грубого ставлення медичного персоналу до хворих. Також люди зверталися з проханнями про сприяння в лікуванні та придбанні дефіцитних ліків і препаратів²²⁴.

Така тематика звернень була в той час характерна і для листів в інші вищі органи влади²²⁵.

Загалом, у 1970-ті рр. фіксується зростання кількості звернень від осіб з інвалідністю та учасників війни. На такі звернення особливо акцентували увагу в апараті ЦК. Кількість листів від цієї категорії населення подекуди становила третину від усіх звернень з питань пенсій та соціального забезпечення. Наприклад, у 1980 році «з 3476 звернень 1127 надійшло від інвалідів та учасників війни»²²⁶. Не рідкістю були і повторні звернення, що, знову ж таки, було наслідком іноді доволі поверхневої роботи з листами на місцях.

На початку 1980-х рр. тематика звернень з питань пенсій та соціального забезпечення особливо не змінилася. Однак спостерігалася певна тенденція до реформування сфери медичного обслуговування. Так, у січні 1982 року секретар ЦК КПУ І. Соколов доповідав у ЦК КПРС про низку нововведень: «у Кримінальному кодексі УРСР було введено нову статтю, яка передбачала кримінальну відповідальність за побори, у МВС УРСР було створено спеціальний відділ для боротьби з корисливими злочинами, у республіці проводили атестацію всіх керівників органів та установ охорони здоров'я»²²⁷.

Наслідком поліпшення медикаментозного забезпечення населення та вдосконалення діяльності аптечної мережі стало, за повідомленням І. Соколова, зменшення порівняно з 1980 роком «на 25%, кількості листів та заяв з питань придбання медикаментів». А у МОЗ УРСР у 1981 році взагалі надійшло на 3,5 тисячі, або на 11%, менше листів, порівняно з 1980 роком»²²⁸.

Однак громадяни у своїх листах продовжували писати про суттєві проблеми в галузі медичного обслуговування. У 1984 році завідувач загального відділу ЦК КПУ П. Мусієнко та завідувач відділу науки та учбових закладів

²²⁴ Там само. Спр. 1162. Арк. 196; Спр. 1467. Арк. 15.

²²⁵ Там само. Спр. 1666. Арк. 4–5.

²²⁶ Там само. Спр. 2177. Арк. 3.

²²⁷ Там само. Спр. 2366. Арк. 15.

²²⁸ Там само. Арк. 17–18.

Ф. Рудич надіслали до ЦК КПРС інформаційну записку, у якій вони спробували проаналізувати звернення з питань роботи органів охорони здоров'я.

Так посадовці повідомляли про те, що: «продовжують надходити листи, у яких йдеться про недоліки в діяльності лікувально-профілактичних установ, великих чергах на прийом і госпіталізацію, труднощі в придбанні потрібних медикаментів. Непоодинокими були факти байдужого, неухважного ставлення медичних працівників до хворих»²²⁹.

Подавали приклади подібних листів. Зокрема, у своєму листі в ЦК «інвалід війни житель Львова В. Бурмістров з обуренням вказував, що він, отримавши важку травму — перелом ноги, лише на четверту добу домігся госпіталізації. Працівники лікарні швидкої допомоги переадресували його в поліклініку за місцем проживання, а лікар-травматолог поліклініки... не вважав за потрібне навіть оглянути хворого»²³⁰.

Особливу тривогу у П. Мусієнка та Ф. Рудича викликали листи «про халатне ставлення медичних працівників до своїх обов'язків, низький рівень діагностики, несвоєчасного надання екстреної допомоги, що призводило до тяжких наслідків і навіть смертельних випадків»²³¹. Так, у 1982 році «у результаті професійних помилок хірургів слідчі органи призначили судово-медичні експертизи у 74 випадках смерті, а у 1983 році вже у 118 випадках, у акушер-гінекологів, відповідно, у 46 і 72 випадках. Також зросла кількість скарг, що надійшли до МОЗ УРСР у зв'язку зі смертельними наслідками захворювань у дорослого населення (1982 р. — 520, 1983 р. — 588). Кожну другу скаргу під час перевірки підтверджено. Більшість з них були пов'язані з помилками, допущеними під час хірургічних втручань, зокрема і планових, наданні допомоги при травмах і т. д.»²³².

У низці листів, що надійшли в ЦК, повідомляли про смерть породіль і новонароджених. І такі ситуації були не лише в провінційних лікарнях. Так експертний аналіз дев'яти випадків материнської смертності, що трапилися в 1983–1984 рр. в клініках і лікувальних установах м. Києва, дозволяв зробити висновок, що «в шести випадках за умови своєчасної діагностики та кваліфікованої медичної допомоги був можливий успішний результат», тобто жінок можна було врятувати²³³.

П. Мусієнко та Ф. Рудич повідомляли про колективні листи, у яких люди скаржилися на повільне будівництво лікарень та інших об'єктів. Так, у листі від ветеранів війни і праці з м. Кіровограда (нині Кропивницький) йшлося про «занадто тривале будівництво поліклініки лікарні № 1», яке розпочалося

²²⁹ Там само. Спр. 2797. Арк. 29.

²³⁰ Там само.

²³¹ Там само.

²³² Там само. Арк. 29–30.

²³³ Там само. Арк. 31.

ще в 1978 році²³⁴. Кіровоградський міськом пояснював неосвоєння капіталовкладень браком робочої сили в тресті «Кіровоградміськбуд». Особи з інвалідністю внаслідок війни, які перебували на лікуванні в Республіканському госпіталі (с. Цибли Переяслав-Хмельницького району Київської області), писали про «тривале будівництво фізіотерапевтичного корпусу з водолікарнею». Цей об'єкт споруджували з 1977 року²³⁵.

Російський дослідник О. Шубін з приводу сфер освіти та охорони здоров'я писав: «Як і в інших сферах життя СРСР, тут задовольнялися стандартні, розраховані на середню людину потреби, але не більше. Низький рівень оплати праці, занепад стимулів до роботи приводили і тут до стагнації»²³⁶.

Потрібно вказати також на ще дві великі групи звернень: 1) листи з проханнями перегляду судових справ, зняття судимостей, помилування засуджених, отримання дозволів на побачення із засудженими; 2) листи із зауваженнями та скаргами на роботу міліції, судів та прокуратури.

Щодо першої групи звернень, потрібно зазначити, що основний масив листів з цими проханнями йшов не до ЦК КПУ, а до Президії Верховної Ради УРСР, адже, враховуючи специфіку радянського законодавства, ці питання були в компетенції саме цього органу влади. Часто до ЦК надсилали просто копію звернення прохача до Президії Верховної Ради з метою, так би мовити, «посилити ефект». Тобто, у цьому плані значення ЦК було другим, хоч загалом сюди писали частіше.

Натомість до ЦК щороку надходили листи, у яких звертали увагу на недостатню боротьбу з хуліганами, пияками, самогоноварінням, спекуляціями та іншими правопорушеннями. Деяких працівників правоохоронних органів громадяни критикували через тяганину в розслідуванні кримінальних справ. Також відзначимо цікавий момент: у деяких листах були прохання поліпшити профілактику правопорушень, особливо серед молоді та підлітків.

Також у листах наводили факти порушень закону працівниками міліції.

У 1977 році з-поміж усіх отриманих листів 1255 стосувалося діяльності адміністративних органів. При цьому про факти порушення працівниками цих органів «соціалістичної законності» повідомляли в 193 листах²³⁷. У 1985 році надійшло 2420 листів про недоліки в роботі прокуратури, суду і особливо міліції. З них про «неправильні дії» працівників правоохоронних органів повідомляли у 846 зверненнях²³⁸.

²³⁴ Там само. Арк. 32–33.

²³⁵ Там само.

²³⁶ Шубін А. В. *От «застоя»...* С. 162.

²³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1809. Арк. 65.

²³⁸ Там само. Спр. 2909. Арк. 24.

Щодо власне прикладів порушень законності міліціонерами, крім грубої поведінки чи пияцтва, були, наприклад, спекуляції. Так, у 1979 році в ЦК розглянули результати перевірки сигналу «про пособництво окремих працівників органів внутрішніх справ республіки приватним особам у незаконній реалізації цитрусових»²³⁹.

Загалом боротьбі з правопорушеннями, і не лише з боку працівників правоохоронних органів, приділяли особливу увагу. У 1979 році ЦК КПУ повідомляв ЦК КПРС про те, що тільки «наявні добровільні народні дружини налічують у своїх рядах понад 2,1 млн. осіб»²⁴⁰.

Однак часто люди в листах наголошували саме на неефективності роботи правоохоронців. Широко відображена у зверненнях проблема пияцтва, і це зрозуміло, адже ця проблема в період «застою» набула, без перебільшення, катастрофічного масштабу.

Звичайно, проблема пияцтва знайшла своє відображення у листах. Однак дуже часто населення звинувачувало безпосередньо владу якщо не в потуранні, то принаймні в бездіяльності щодо розв'язання цієї проблеми. У деяких листах люди навіть вносили пропозиції про подальше скорочення мережі торгівельних підприємств, що реалізують алкогольні напої. Небайдужі громадяни повідомляли про окремі магазини і підприємства громадського харчування, розташовані поблизу навчальних закладів, гуртожитків, дитячих установ, вокзалів, де вели торгівлю спиртним.

Радянські чиновники чудово розуміли масштаби ситуації. Я. Погребняк у мемуарах згадував про час, коли він був секретарем ЦК КПУ з питань торгівлі, та писав, що «у 1983 році виробництво безалкогольних напоїв становило 470 млн. декалітрів, а спиртних напоїв виробляли втричі більше — 1 млрд. 400 млн. декалітрів... У 60–80-х роках у країні відбувся буквально алкогольний вибух»²⁴¹.

Далеко не завжди населення сприймало запропоновані владою шляхи розв'язання проблеми. Наприклад, у 1984 році з ЦК КПРС до ЦК КПУ переслали колективний лист жителів Павлограда Дніпропетровської області з запереченням проти будівництва лікувально-трудового профілакторію для примусового лікування хронічних алкоголіків. Цікаво, що в цьому випадку влада не пішла на зустріч людям. Секретар ЦК КПУ Б. Качура повідомив «Москву», що: «територія ЛТП розміщена за межею житлової зони, на відстані, яка набагато перевищує нормативну, територія примикає до заводу технологічного обладнання та спецверстатів, на будівництві якого буде працювати контингент, що проходить курс лікування, контакти, а тим паче шкідливий вплив на жителів унеможливлені»²⁴².

²³⁹ Там само. Спр. 2007. Арк. 20.

²⁴⁰ Там само. Спр. 1938. Арк. 3.

²⁴¹ Погребняк Я. П. *Не предам забвению...* С. 221.

²⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2702. Арк. 126.

20 травня 1985 ухвалено Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про заходи по посиленню боротьби проти пияцтва і алкоголізму, викоріненню самогоноваріння»²⁴³. Власне Президія ВР УРСР цим рішенням продублювала аналогічний Указ Президії ВР СРСР, ухвалений напередодні — 16 травня того ж року²⁴⁴. Розпочиналася антиалкогольна кампанія М. Горбачова. Реакція населення на ці починання була неоднозначною. З одного боку, до ЦК КПУ надходили листи, у яких люди висловлювали підтримку і схвалення дій влади. Однак, за повідомленням П. Мусієнка, наприклад, «різке скорочення мережі з продажу алкогольних напоїв у ряді міст і населених пунктів призвело до виникнення черг за горілкою, що викликало нарікання людей»²⁴⁵.

Пияцтво, а особливо пияцтво чиновника, в СРСР було серйозною проблемою, за яку можна було лишитися без посади. Таких випадків було чимало, чому, певною мірою, сприяли й сигнали від «пильних» громадян.

Однак нарікання населення на правоохоронні органи також були небезпідставними, адже кількість порушників була значною, що, ймовірно, й здавалося ознакою неефективної діяльності правоохоронців. У деяких зверненнях люди вимагали від правоохоронців посилити боротьбу також і зі спекулянтами, «несунами» (люди, що виносять з місця роботи певні цінності, майно підприємства тощо), «шабашками» (тимчасовий, здебільшого літній, неофіційний підробіток).

Цих звернень було відносно небагато, а охочих отримати так звані «нетрудові» доходи були тисячі. У 1982 році було «затримано з викраденим близько 250 тисяч так званих “несунів”»²⁴⁶. У 1985 році міністр внутрішніх справ УРСР І. Гладуш повідомляв В. Щербицького про поширення в республіці найманих бригад. У 1985 році, за словами міністра, їх «діяло 12,1 тисячі у складі 81 тисячі осіб»²⁴⁷.

Отже, основними причинами скарг були дефіцит промислових товарів та продуктів харчування, низька якість наявних у магазинах товарів та продуктів, спекуляція, ріст цін, зловживання службовим становищем, крадіжки. Відбилося у зверненнях недотримання термінів ремонтів, грубе та неввічливе ставлення працівників сфери послуг до відвідувачів. Дії влади щодо виправлення ситуації, зокрема притягнення до кримінальної відповідальності тисяч осіб за спекуляцію, не принесли результату і виявилися не ефек-

²⁴³ Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 20 травня 1985 р. «Про заходи по посиленню боротьби проти пияцтва і алкоголізму, викоріненню самогоноваріння» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-11>

²⁴⁴ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 16 мая 1985 г. «Об усилении борьбы с пьянством» URL: <http://docs.cntd.ru/document/9007335>

²⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2885. Арк. 199, 201.

²⁴⁶ Там само. Спр. 2441. Арк. 19.

²⁴⁷ Там само. Спр. 2885. Арк. 114.

тивними. Загалом широко відображена в листах до ЦК проблема часто незадовільної роботи органів правопорядку.

Випадки тяганини з оформленням пенсійного забезпечення, порушення термінів виплати пенсій, якість та культура медичного обслуговування непокоїли людей протягом усього періоду «застою». У ЦК КПУ часто отримували скарги на несвоєчасне надання особам з інвалідністю засобів пересування, на рішення щодо встановлення групи інвалідності. Суттєвими були проблеми в галузі медичного обслуговування, часто лікарів звинувачували в халатності, хабарництві. Загалом, з питань медичного забезпечення найчастіше люди скаржилися на якість і культуру медобслуговування, на відсутність ліків і препаратів, відображено у зверненнях незадовільні умови лікування в окремих клініках і лікарнях, люди називали факти помилок у діагностуванні захворювань. Катастрофічного масштабу набула проблема алкоголізму в державі, що було відображено у зверненнях. Часто населення вважало дії влади щодо боротьби з алкоголізмом не ефективними.

Розділ 7.

РАДЯНСЬКИЙ СПОЖИВАЧ У МИСТЕЦТВІ ЖИТТЯ ТА МИСТЕЦТВІ КІНО

Олена Стяжкіна

Аналізуючи образи їжі, способів її приготування та споживання в ранній історії та міфології людства К. Леві-Стросс зауважив, що «кулінарія є мовою, яка мимоволі відбиває устрій даного суспільства чи, принаймні, виявляє протиріччя, яке суспільство не усвідомлює»¹.

Мета моєї роботи полягає у спробі зрозуміти їжу пізньорадянського як «матеріальний взірєць нематеріальних реальностей»² (Р. Барт). А відтак з'ясувати, як придбання та споживання їжі, (не)інтерес до неї «говорили» про устрій та протиріччя пізньорадянського, які невідрефлексовані інтенції соціальної організації та її динаміки вони несли, в який спосіб впливали чи не впливали на винайдення (Е. Гобсбавм³) традицій повсякденного життя та створювали/не створювали стилі, усталені настанови, відносини та правила організації соціальних просторів та персональних стратегій.

Видається важливим побачити їжу та їдців з двох перспектив, одна з яких, услід за М. Серто, названа мистецтвом життя, точніше — «мистецтвом задовольнятися тим, що пропонує система»⁴, а інша — «мистецтвом кіно».

Вибір саме цих перспектив пояснюється декількома причинами. Одна з них — намагання «дати голос» джерелам, частина яких була усвідомлено створена навколо практик харчування. Ця усвідомленість, звісно, не була навмисною. Вона проявлялась як частина практик органів влади й управління, опитувань, проведених державним та науковим установами у 1960-х — на початку 1980-х років. Вона відбивалась у публікаціях в пресі, яка підтримувала радянський соціальний (а відтак й харчовий) дискурс, й в анекдотах, які його висміювали, й в художній літературі, автори якої мали за намір позначити свій власний досвід стосунків із їжею. Неабияк ця усвідомленість була репрезентована у листах-скаргах на продовольчі негаразди, черги, нестачі й навіть злочини, а також в усних історіях. Щоправда, на відміну від вище названих джерел, усні історії містять спогади. Відтак,

¹ Леві-Стросс К. *Міфологіки: походження застольних обычаяв*. Москва; Санкт-Петербург, 1999. С. 377.

² Barthes R. *Contemporary Food Consumption. Food and Culture*. New York, 2008. P. 33.

³ Hobsbawm E. Introduction. *Inventing Traditions. The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983. P. 1–15.

⁴ de Certeau M. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, 2002. P. 15.

незважаючи на інтенціональність їх створення та відрефлексованість теми їжі та їдців, ці документи епохи сформовані через часову дистанцію й тому позначені всіма вадами такого роду джерел. Однак весь цей комплекс джерел «говорив» про їжу усвідомлено. Прикрашаючи чи применшуючи успіхи та вади, формуючи або вимагаючи змін у практиках харчування, підраховуючи кількість «продуктів на душу населення» або ціни на ці продукти, згадуючи черги, описуючи ринки, просуюючи рецепти приготування страв — всі ці джерела були «зосереджені» навколо власного та державного гастрономічного дискурсу. Вони, у той чи інший спосіб, описували реальність (або те, що вважали нею).

У другій перспективі про їжу ніби не йшлося. Наукова привабливість радянського кіно як джерела полягає саме у неусвідомленості й ненавмисності проявлення їдців, страв, досвіду харчування, придбання, застіль тощо. Питання про те, що саме герої кінофільмів їли у кадрі, якими були названі режисером/сценаристом страви, ким були кіно-їдці, де вони їли, з ким, для чого — не були центром сюжету або його двигуном, майже завжди залишаючись фоновими, ілюстративними епізодами, покликаними додати реалістичності, пізнаваності (іноді — екзотичності) розказаній історії. Незважаючи на підцензурність та суцільну контрольованість радянського кіновиробництва, сцени із їжею та їдцями ніколи не потрапляли під ідеологічні «ножиці», посідаючи місце «точки згоди» між партійними функціонерами, критиками, творцями кіно та глядачами. Певна самоочевидність радянського харчового досвіду, зафіксована у кінострічках, може буде поінтерпретована як фрейдівські «обмовки», що проявляли підсвідомі страхи, бажання, невідрефлексовані норми та девіації, а отже перетворювали кіно-, телефільми на дзеркало, котре не викривляло, однак суттєво збільшувало й робило опуклими приховані, неназвані, невидимі паттерни «радянської кухні» у її самому широкому сенсі. «Дати голос» цьому виду джерел означає дати голос самобаченню та самочитанню, створеним у межах радянського дискурсу, цензури й, головне, самоцензури, в котрих практики харчування набували різних соціальних наголосів. Кіно та телестрічки ненавмисно фіксували те, що не обговорювалось або приховувалось (й у пізньорадянську добу й у спогадах про неї), проявляли бажані/сконструйовані стилі «правильної» чи «неправильної» поведінки радянських їдців, демонстрували норми та унормовували інновації харчового дискурсу, оприлюднювали гендерні, національні, вікові, соціальні відмінності, які радянська система творення смислів заперечувала або знецінювала. Саме такий зміст кіно- та телестрічок робить перспективу включення «мистецтва кіно» в аналіз харчових практик підрадянської України плідним механізмом аналізу.

§ 1. Формування радянського гастрономічного порядку

«Гастрономічний час» пізньорадянського суспільства був значно повільнішим, ніж темпи, якими розвивалась так звана споживацька революція. Значною мірою, він визначався консервативністю й широким вкоріненням тих практик харчування, котрі були започатковані/сформовані більшовиками у 1920–1930-ті рр.

Нова харчова поведінка, запроваджена та підтримувана на рівні більшовицького дискурсу та радянських практик виробництва й постачання продуктів, з одного боку, була втіленням ідей (й необхідності) індустріалізації, а відтак не була власне радянською новацією. З іншого, вона була реалізацією завдань «культурної революції», які включала не тільки «духовні», а й тілесні зміни — освоєння міських навичок щодо одягу, гігієни, їжі, організації побуту⁵. Це також не було винаходом більшовицької влади, а радше тими антропологічними змінами, що супроводжували перехід від традиційних суспільств до суспільств модерну у всій Європі. Новацією був ідеологічний вектор та форми контролю, які робили приватне життя максимально прозорим для влади. А також той факт, що зміни у способах харчування проходили не стихійно й не диктувались логікою ринкових відносин, а здійснювались абсолютно свідомо й послідовно, «хоча у самій політиці радянської держави, — зауважує І. Глущенко, — були різні етапи й вона неодноразово коректувалась»⁶.

Дослідники⁷, що вивчають початковий період формування такого специфічного соціального явища як «радянська кухня» (у широкому контексті), що основними результатами реалізації нових побутових практик були:

⁵ Козлова Н. *Социально-историческая антропология*. Москва, 1999. С. 161.

⁶ Глущенко И. Советская модернизация и кулинарная политика как факторы трансформации бытовой культуры СССР. *Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского*. 2012. № 27. С. 565.

⁷ Осокина Е. *За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941*. Москва, 1997; Лебина Н. *Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии, 1920–30 годы*. Санкт-Петербург, 1999; Кириленко С. Культурная унификация в сфере питания как отражение функционализации телесного опыта. *Studia culturae. Альманах кафедры философии культуры и культурологии и Центра изучения культуры философского факультета Санкт-Петербургского государственного университета*. Вып. 3. Санкт-Петербург, 2002. С. 111–125; Кондратьева Т. *Кормить и править. О власти в России XVI–XX вв.* Москва, 2006; Добренко Е. Гастрономический коммунизм: вкусное vs. здоровое. *Неприкосновенный запас*. 2009. № 2 (64). С. 155–173; Gronow J. *Caviar with Champagne: Common Luxury and the Ideals of the Good Life in Stalin's Russia*. Oxford, N.Y, 2003; Сохань И. В. Особенности русской гастрономической культуры. *Вестник Томского государственного университета, серия «Философия, социология, политология»*. 2011. № 347. С. 61–68; Глущенко И. *Общепит. Микоян и советская кухня*. Москва, 2015; Брайченко О. Культура харчування українців у 1920–1930-тих рр.: тенденції та зміни. *Етнічна історія народів Європи*. 2017. № 53. С. 107–114.

введення категорії «корисності» й медикалізація харчування, якість котрого оцінювалась не смаком й задоволенням, а калорійністю та поживністю, однак зводилась до підтримки фізіологічного рівня виживання. Наступним аспектом перетворень була уніфікація продовольчого кошику й «денаціоналізація», у термінах радянського — «інтернаціоналізація», багатьох продуктів та страв, які ставали «загальнонаціональними». Як справедливо зауважила І. Перянова, «інтернаціоналізація у цій сфері була нічим іншим, як кулінарним колоніалізмом. Росіяни були «старшим братом» у колишньому Радянському союзі, тому російська кухня перетворилась на «старшого брата» кухонь всіх інших народів»⁸.

Специфічною ознакою «нової радянської кухні» ставала двоїстість щодо включення у світові гастрономічні процеси. З одного боку, й рання, й пізня радянська кухня були «кулінарно» ізольовані від зарубіжжя. В різні часи це давалося взнаки через нестачу знань, технологій та дефіцитів спецій, певних товарів (які іноді, як от банани, набували неабиякої престижності) тощо. З іншого боку, соціальні новації у харчуванні, гастрономічні стрибки були найтіснішим образом пов'язані із застосуванням імпортованих технологій та досвіду. Так, дослідники вважають, що радянський досвід громхарчу був запозичений з німецького досвіду початку ХХ століття⁹. Створення радянської харчової промисловості у 1930-ті рр. стало результатом запровадження американських технологій, привезених в СРСР наркомом харчової промисловості А. Мікояном. Сам він підсумував американський вплив так: «Саме у результаті поїздки в Радянському союзі налагодили масове промислове виробництва сирів, у тому числі його нових видів, сосисок, з'явився томатний сік, згущене молоко, маргарин, консервована кукурудза й зелений горох, кукурудзяні пластівці. Організували продаж живої риби»¹⁰.

Сполученням Штатам СРСР завдячує й появі промислового виробництва лимонадів, «радянського шампанського», булок, які мали б стати основою для гамбургерів, рибних консервів, й... «самого смачного радянського морозива». «Велику користь, — згадував Мікоян, — принесло нам знайомство із виробництвом морозива. У нас зі стародавніх часів повелося виготовлення морозива кустарним, ручним способом»¹¹. Завдання полягало в тому, щоб розвинути машинне виробництво й зробити морозиво дешевим та доступ-

⁸ Perianova I. Culinary Myths of the Soviet Union. *Totalitarianism and Literary Discourse: 20th Century Experience*. Cambridge Scholars Publishing, 2011. P. 164.

⁹ Сюткин П., Сюткина О. *Непридуманная история советской кухни*. Москва, 2013. С. 57.

¹⁰ Мікоян С. *Мы — дети войны*. Москва, 2006. С. 48.

¹¹ Ручний спосіб виробництва морозива людство знало з найдавніших часів, а, власне історія морозива — це історія соціальних, технологічних, гастрономічних змін різних суспільств. Див.: Weiss L. *Ice cream: a global history*. London, 2011.

ним... У результаті ми привезли із США всю технологію промислового виробництва морозива»¹².

Нова продукція не швидко й не завжди ставала надбанням всіх радянських їдців. Пригадуючи свій дитячий пізньюрадянський досвід, О. Ревенчук зазначає: «По-перше, поїсти вдосталь того пломбіру могли, мабуть, лише жителі столиць та крупних міст. В малих містах, на кшталт Луцька (на хвилинку, обласного центру), ситуація була інша. А сільські діти — діти радянських рабів — той пломбір куштували лише по великих святах, якщо батьки вивозили їх погуляти в обласний центр, бо в сільпо таке не привозили»¹³.

Однак нова продукція широко рекламувалась: й у пресі, й у плакатах. «Ці реклами, — як слушно зауважила Ш. Фіцпатрік, — були призначені не стільки для збуту товарів, — як правило таких продуктів не було в магазинах, — скільки для виховання публіки»¹⁴. Іншими словами, людей навчали їсти те, чого вони не їли раніше, у тому числі, навчали й тому, що тепер вважатиметься доступною робочому люду розкішшю¹⁵ й чого слід та можна прагнути, хоча не завжди — отримати.

Вагомим компонентом радянської гастрономічної культури від самого початку її формування був дефіцит. Окрім об'єктивних причин — наслідків воєн, специфіки радянського економічного розвитку, націленого на створення важкої індустрії за рахунок жорсткої експлуатації села й ігноруванні потреб пересічної людини, дефіцит був покликаний фіксувати жорстку роль держави як джерела життя й залежності від неї на харчовому рівні. Найжорстокішою та найбільш цинічною формою проявлення цієї ролі стало упокорення голодом, до якого вдавались більшовики: на початку 1920-х рр. через продовольчі блокади повсталих регіонів, на початку 1930-х — через організований Голодомор. Кормова функція влади проявлялась у введенні/припиненні дії карткової системи, створенні інституції «номенклатурних розподільників», одержавлення торгівлі та встановлення/контролю державних цін. Закріплення ролі держави як основного постачальника продовольства відбулося й за рахунок державного промислового виробництва продуктів, яке здійснювалося на новопосталих м'ясо- й молококомбінатах, хлібозаводах, консервних заводах, кондитерських та харчосмакових фабриках.

Поява уніфікованих промислово вироблених «продуктів масового вжитку» на радянських кухнях та столах ставала втіленням державного контролю й дискурсивним проявом рівності, який декларувався як фундаментальний

¹² Микоян А. *Так было*. Москва, 1999. С. 111–112.

¹³ Ревенчук О. *Про смачний радянський пломбір, хай йому грець*. URL: <https://site.ua/olga.revenchuk/21595/>

¹⁴ Фіцпатрік Ш. *Повседневный сталинизм. Социальная история советской России в 30-е годы: Город*. Москва, 2001. С. 56.

¹⁵ Gronow J. *Caviar with Champagne...*

принцип соціалізму¹⁶. Промислове виробництво харчової продукції до певної міри реабілітувало «домашні кухні», кожна з яких тепер спиралась на однаковий продуктовий набір, а з тим, хоча й більше не сприяла реалізації гасла «геть кухонне рабство», проте спричиняла підтримку й розповсюдження нових правил харчування на приватному рівні й втілювала дискурс рівності, точніше — рівності у бідності.

Уявлення про їжу як про пальне¹⁷ для «заправки» людського виробничого механізму, спричинило тотальне спрощення як рецептів, так й технологій приготування, в основу яких була покладена вимога швидкості та доступності: готувати швидко, з дешевих й простих складових. Наступним кроком стала стандартизація й їжі як такої, й загальних кулінарних практик, переважно, міського населення.

Важливу роль у цій стандартизації відігравали створені більшовиками системи фабрик-кухонь та громхарчу — їдалень на промислових підприємствах й в установах, а також міських їдалень, які стандартизували новий часовий режим харчування, пов'язаний із режимом роботи працівників на виробництві й радянській службі.

Однак стандартизація та уніфікація заторкнули не лише способи організації часу та структури («перше»–«друге»–«третє») прийому їжі, а й власне введення державних норм та стандартів якості, поживності, складу продуктів та страв. Спеціально розроблені, розраховані за калорійністю, ціною, вагою інгредієнтів «збірки рецептур страв та кулінарних виробів для закладів громадського харчування» забезпечували однаковий кулінарний ландшафт не тільки робочих, шкільних, лікарняних їдалень, а й ресторанів. Більше з тим, «науковий», «стандартизований» підхід втілювався й на рівні домашнього харчування — через кулінарні книги та поради господиням жінкам надавались інструкції щодо того, скільки калорій та поживних речовин має вживати середньостатистична людина. До рецептів додавався детальний опис харчової цінності, а відтак малось на увазі, що не тільки

¹⁶ Perianova I. «Something Borrowed, Something New»: Memory and Oblivion in Food Discourse in Post-Soviet Eastern Europe. *Journal for History, Culture and Modernity*. 2018. 6 (1). URL: <http://www.history-culture-modernity.org/article/10.18352/hcm.530/>

¹⁷ Розуміння їжі як «пального» не було метафорою чи фігурою мовлення. Їжа у радянських кулінарних книгах збірках рецептів для громадських закладів харчування, лікарень тощо розглядалась як сума калорій (зрештою, так само, як й сьогодні у дієтах, націлених на схуднення — О. С.). Розрахунок необхідної кількості калорій залежав від фізичного навантаження на організм. Якщо їжа розглядається тільки як засіб підтримки існування, то важливою є тільки здатність давати енергію, жодні інші якості їжі — її смак, зовнішній вигляд — не мають жодного значення. Spalvena A. Conceptualization of Food in Cookbooks of Soviet Latvia. *Food in Central Europe. Past-Present-Memory*. Gdańsk, 2018. P. 60.

кухарі в їдальнях, а й господині на кухнях мали б враховувати стандарти у планування щоденних чи тижневих меню для родини¹⁸.

Попри пережитий (а часом й для багатьох непережитий) Голодомор, продовольчі нестачі, карткова система тощо, вже наприкінці 1930-х років був сформульований — в основних рисах — радянський гастрономічний міф. Він складався з багатьох елементів, частина яких була стабільною, а інша — змінювалась. До стабільних належали конструйовані й підтримувані владним дискурсом ідеї сформованості унікальної «радянської кухні», «рівності» їдців, «подоланої бідності/набутого надлишку», «наукової обґрунтованості», «промислових обсягів виробництва», «радянської їжі як здорової та найкращої»¹⁹. До змінюваних належали ідеї щодо ролі жінки у процесі задоволення гастрономічних потреб, критерії «найкращості» й «достатку», місце престижних закладів харчування у житті «правильної» радянської людини тощо.

В межах радянського гастрономічного міфу (й завжди поруч із стандартним, уніфікованим, «корисним, дешевим, позначеним дефіцитами меню» владний дискурс формував та підтримував й простір мрії — харчового надлишку, який наступить у комунізмі, а до того — репрезентується у «Книзі про здорову та поживну їжу»²⁰ та на виставках «досягнень народного господарства»). Харчовий наддостаток, відкладений на велике й недосяжне «завтра», був специфічною рисою радянського споживання, в котрому фізіологічні потреби мали задовольнятися символічними образами й, з огляду на постсоціалістичну харчову ностальгію, можливо навіть дійсно ними задовольнялись.

Слід констатувати, що пізньорадянські практики й стратегії споживання, зберігання, придбання їжі спирались не тільки на державну політику та офіційний гастрономічний міф. Тіньова сторона продовольчої політики більшовиків (дефіцити, черги, чорний ринок), використання голоду як системи приборкання та знищення українців, хронічні продуктові нестачі тощо формували іншу шкалу виміру «ситого» та «голодного» життя. Якщо для офіційного радянського дискурсу шкала досягнень була побудована навколо «Книги про смачну та здорову їжу», то для пересічних українців такою книгою «рецептів» стала «кулінарна книга Голодомору». Смерть без їжі, вчинена українцям більшовицькою владою, змусила людей руйнувати всі харчові табу²¹: ловити, вбивати та їсти «котів, собак, голубів, горобців, ворон, мишей, тварин, які здихали в колгоспі, напровесні — земноводних,

¹⁸ Spalvena A. *Conceptualization of Food in Cookbooks of Soviet Latvia...* P. 61.

¹⁹ Perianova I. *Culinary Myths of the Soviet Union...* P. 160–175.

²⁰ *Книга о вкусной и здоровой пище*. Москва, 1939. 435 с.

²¹ Стасюк О. Харчування та замітники їжі українського селянства на початку 30-х років ХХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 21. Київ, 2006. С. 97–102.

плазунів, їжаків»²². Люди їли кульбабу, реп'яхи, проліски, іван-чай, амарант, кропиву, липу, акацію, щавель, шпориш, льон, молочай, калачики. Вживали кору й листя дерев. Розкопували нірки ховрахів, щоб знайти жменьку зерна, прихованого тваринами²³. З цвіту липи пекли коржики, їли гнилу картоплю, що збирали весною в полі, лободу, рогозу, кропиву, пасльон, макуху, полову, яку запарювали, перетирали, корінь пирію, гичку бурякову, цвіт білої акації, жолуді, брагу, жом (відходи від переробки цукрового буряка на цукор)²⁴. У 2018 році світ побачила книжка М. Бондаренка «Україна — 1933: Кулінарна книга. Пам'ять людська»²⁵, у котрій зібрано 89 рецептів «страв», якими люди рятувались від Голодомору 1933 р. Важливо зазначити, що ці «рецепти» знову знадобились: й у період нацистської окупації, й пізніше — підчас голоду у 1946–1947 рр., коли селянам знову доводилось «їсти смердючу почорнілу рибу, що здохла взимку у ставку, мерзлу картоплю, запарену і сиру різну зелень, коржі з запареної зелені у суміші з лузгою проса» і знову «вливати водою з нір ховрахів»²⁶. Українські їдці завжди жили із очікуванням, що терор голодом (як й будь-який інший терор) можуть повернутися знову. Це й у пізньорадянські часи формувало стилі гастрономічної поведінки й мінімальні вимоги до того, що вважалось харчовим добробутом. Голодомор й голоди на десятиліття вперед визначили структуру продовольчих страхів та механізми продовольчих панік. Вони також сформували персональні та групові харчові заборони — й смакові, й символічні — списки страв чи окремі страви, які не можна було їсти через те, що вони нагадували досвід голоду²⁷.

Наступний тіньовий сегмент радянського способу харчування — це процеси взаємодії національних кухонь. Варто зазначити, що «інтернаціоналізація» радянської кухні відбувалась не тільки за рахунок включення національних страв до затверджених відповідними установами збірників рецептів, а й за рахунок безпосередніх контактів їдців, які ставали наслідком не тільки добровільних, а й примусових міграцій — виселень, заслань, депор-

²² Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. Київ, 2007. С. 100.

²³ Павуки, очерет і лелеки. Що їли українські селяни у 1932–1933 роках. *Історична правда*. 24 листопада 2010. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/4ced16b8d078d/>

²⁴ Розсекречена пам'ять... С. 100.

²⁵ Бондаренко М. *Україна – 1933: кулінарна книга. Пам'ять людська*. Суми, 2018. 248 с.

²⁶ Писаренко Ю. В. До проблеми меморіалізації трьох голодоморів в Україні. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 121.

²⁷ «У мене і досі інколи підсвідомо виникає відраза до зеленого борщу — як згадка про супи з зеленим листям, мерзлою картоплею і соєвою макухою». Див.: Писаренко Ю. В. До проблеми меморіалізації... С. 121.

тацій. Однією з найбільш відомих (навіть за відсутності персонального досвіду) страв радянської кухні стала «баланда»²⁸. Цей дуже рідкий пісний суп, яким годували у таборах, також став точкою відліку радянської ситості. Гастрономічний обмін іноді ставав формою найвищого прояву добра. Жінки — «дружини ворогів народу», які відбували покарання в «АЛЖИРі», вижили завдяки «камінням», які кидали в них місцеві казахи-селяни та їхні діти. «Конвоїри сміялися: «От бачите, які ви — вороги народу, вас не люблять у Москві, вас не люблять і в казахському аулі, навіть діти кидають у вас камені...». Як йдеться у переказі цієї історії, хтось із жінок спіткнувся об камінь чи взяв його до рук. Камінь пах молоком та сиром. «Алжирки» зрозуміли, що жінки, діти й старі, які прийшли із сусіднього аулу, ризикуючи життям, кидалися в них сиром. Це був курт — запечений сир, скачаний кульками та висушений»²⁹.

Масова депортація кримських татар розширила список страв, які згодом стали вважати середньоазійськими. Окрім горя, киримли привезли до Середньої Азії чебуреки, котрих, як стверджують Павел та Ольга Сюткіни, в цьому регіоні не знали³⁰. Натомість з евакуації у Середню Азію та Казахстан українці привезли плов, що у пізньорадянські часи став частиною щоденної кухні.

Слід констатувати, що у процесі горизонтальної взаємодії кухні не розчинялись у радянській й не ставали надбанням «інтернаціоналізму», зберігаючи згадки про їх походження та відмінності. Відтак, борщ залишився українським, шашлики — грузинськими, вірменськими, щі — російськими, а форшмак — єврейським.

Ще один тіньовий паттерн радянської харчової політики був пов'язаний із якістю продуктів. Якщо дефіцит визнавався владою як проблема, яку треба вирішити через зростання обсягів виробництва та покращання якості продукції, то, власне якість — осміювана в офіційній та неофіційній культурі — була тим напіввидимим елементом радянського кулінарного міфу, масштаб якого був відомий всім пересічним їдцям, у тому числі й можновладцям. Однак останні відносили якість до проблеми «окремих недоліків» чи «вад деяких закладів», а відтак заперечували її тотальний характер. Однак саме низька якість страв та продуктів разом із примусом до їх споживання (оскільки робітник міг пообідати тільки у тій їдальні, що належала установі, школяр — тільки у власній шкільній) знищували довіру до світу, яка мала б встановлюватися через їжу. Світ міг «напасти» на споживача чаєм, який готували з паленого цукру й дрібки власне чаю у величезних баках, котлетою

²⁸ Дуже рідкий пісний суп, яким годували у радянських таборах.

²⁹ Єгорова І. «Надо мной раскаленный шатер Казахстана...» чи Подорож в АЛЖИР. 14 вересня 2007. *День*. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/nado-mnoy-raskalennyy-shater-kazahstana>

³⁰ Сюткин П., Сюткина О. *Непридуманная история советской кухни...* С. 112.

з часнику, хліба та комбіжиру, сірими злиплими макаронами, сметаною на половину, а іноді й три чверті, розведену кефіром³¹. Продуктова небезпека засвідчувалась не тільки у процесі харчування, а й у процесах «допомоги» міста селу або «роботи на продовольчих базах», яка ставала частиною професійною зайнятості багатьох радянських службовців³². Сортування гнилої картоплі, капусти й знання про те, що частина гнилі не відбраковується, а йде до торгових точок, ставало загальним місцем тіньового гастрономічного міфу.

Тіньовий харчовий дискурс завжди переплітався із офіційним. З одного боку, бідність попередніх десятиліть унормувала позірну ситість пізньорадянського й сприймалась як покращання соціальної політики. Не маючи можливості порівнювати своє життя із життям у європейських країнах, люди вважали (або вірили), що живуть краще, ніж в інших — особливо капіталістичних — країнах. Згідно опитування, проведеного у 1976 році, мешканці СРСР думали, що живуть набагато краще, ніж громадяни США, однак трохи гірше, ніж у Чехословаччині³³. З іншого боку, продовольчі страхи й паніки завжди були «необхідною складовою радянської нормальності»³⁴. Влада використовувала їх як механізм контролю, управління й упокорення. Люди включали ці страхи у практики щоденного життя, у тому числі — харчової поведінки. Величезна кількість паттернів — робити запаси, доїдати все до крихти, за можливості їсти багато, сприймати повне тіло як успіх у подоланні голоду, обережно ставитись до громадських закладів харчування, вирощувати своє тощо — залишались тією чи іншою мірою актуальними впродовж всього пізньорадянського періоду.

Незважаючи на те, що «індустріалізація та виготовлення нових радянських харчових продуктів змінили як репертуар традиційних страв, так і систему знань, умінь та технік»³⁵, пізньорадянське харчове споживання наслідувало практики попередніх десятиліть в різний спосіб та із різною швидкістю. Мешканці великих міст «навчались» новій гастрономічній культурі швидше за мешканців малих міст та сіл. Молодші — швидше за старших, які ще пам'ятали інші способи харчування. Для когось морозиво та

³¹ Миревич М. *Чем кормили людей в советских столовых*. 06.06.2017. URL: <https://maxim-nm.livejournal.com/332790.html>

³² *Корреспондент: По колхозам становись. Как представители советской интеллигенции ездили на сбор урожая*. 17.01.2013. URL: <https://korrespondent.net/business/economics/1477318-korrespondent-po-kolhozam-stanovis-kak-predstaviteli-sovetskoy-intelligencii-ezdili-na-sbor-urozha>

³³ Shlapentokh V. *A Normal Totalitarian Society: How the Soviet Union Functioned and how it Collapsed*. Armonk, New York, London, 2001. P. 122–123. Владімір Шляпентох пише не тільки про продовольчі страхи, а про «всепоглинаючий страх» як такий.

³⁴ Ibid. P. 99.

³⁵ Geist E. *Cooking Bolshevik: Anastas Mikoian and the Making of the Book about Delicious and Healthy Food*. *The Russian Review*. 71 (2). 2012. P. 306.

консерви були звичною частиною продовольчого кошику, для когось — нечуваним дивом. Значна кількість людей знала, як їсти в їдальнях, а значна — навіть у 1960–1970-ті рр. — не мала про це жодного уявлення. Однак «рейки» або «кордони» споживання для всіх вже були однаковими. Пошуки щоденної ситості та надлишків з простору мрії були однаково обмежені тим, що централізовано та планово вироблялось на державних підприємствах, колгоспах, радгоспах та потрапляло у торгову мережу.

§ 2. Престижне й непрестижне харчування: уявлення та практики

Питання про те, що вважалось престижними/непрестижними продуктами харчування у пізньорадянську добу не є простим та очевидним, навіть не зважаючи на те, що пам'ять про цей період і в XXI столітті залишається «живою», а її носії почасті були готові оцінювати свої побутові практики через призму «радянської ностальгії». Складність полягає у тому, що визначення «престижності» було проблемою уявлень, простором «бажаного уявного», яке змінювалось й визначалось, у тому числі, й персональними смаками споживачів. Набуваючи ознак мрії, престижне ставало двигуном, який разом із технологічними та політичними змінами, завдавав вектор руху останніх радянських десятиліть, у тому числі руху в бік (не)завершення радянського.

Слово «престиж» походить від латини та її французького варіанту вжитку й означає «ілюзію», «обман почуттів», «чарування»³⁶, що якнайкраще характеризує нестабільність, умовність та відносність ваги бажаного й означеного як «престижне». Німецький філософ Макс Вебер був першим, хто зазначив, що питання «престижу» є не стільки питанням про бажання, скільки питанням про владу, політичну чи економічну, базисом якої, власне й може слугувати престиж³⁷. А відтак престижне харчування було не тільки простором мрій, але й полем, де формувались (чи реконфігурувались) відносини влади та підкорення, зумовлені, у тому числі, й процесами, які історики називають радянським варіантом «споживацької революції».

У фокусі цієї частини роботи — аналіз факторів, які впливали на формування уявлень про престижне/непрестижне харчування та характеристика практик, що, змінюючись чи лишаючись незмінними, породжували символічний простір «задоволення потреб» як втілення державної політики й «задоволення бажань» як позірно добровільного вибору радянських споживачів. Завданням цієї частини є також визначення найбільш плінних й найбільш стійких параметрів (не)престижного харчування та відмінності

³⁶ Престиж соціальний. *Соціологія. Короткий соціологічний словник*. URL: <https://subject.com.ua/sociology/dict/355.html>.

³⁷ Weber M. *On charisma and institutional building*. Chicago, London, 1968. P. 169.

уявлень про престижне/непрестижне серед різних соціальних груп населення підрадянської України в середині 1960-х — середині 1980-х рр.

Методологічним підґрунтям аналізу є теорія соціального конструювання, що вона дозволяє бачити радянське суспільство через інституалізацію та габітуалізацію (узвичаєння) інституційних дій, за допомогою яких «система «знання» (у нашому випадку — «знання» про створення правильного/неправильного радянського — *О. С.*) постає соціально визнаною у якості «реальності»³⁸.

Як справедливо зауважила Іріна Глущенко, «повсякденність у радянському контексті завжди була пов'язана із великими історичними процесами»³⁹, а тому й повсякденність, й престижне/непрестижне харчування не можна розглядати поза контекстом загальної логіки радянських соціальних та модернізаційних перетворень. У цьому контексті пізньорадянська доба, як було зазначено вище, стала періодом реабілітації приватного життя, яке «благословлялось» не тільки продовженням ствердження у суспільній свідомості дозволу на «достаток» («ізобіліє») «заможність», «демократичну розкіш»⁴⁰, але й систематичними рішеннями партійних з'їздів, в яких рядок «задоволення зростаючих потреб трудящих» став загальним місцем схвалення практик, націлених на покращення персонального споживання. «До гарантованих прибутків та цін радянські люди 1970-х звикли настільки, що навіть не замислювались про них як про здобуття соціалізму», — зазначив Ілья Утехін. — «Встановлені державою ціни дійсно не змінювались багато років: кілограм мороженої яловичини коштував 2 рублі, буханець житнього хліба — 14 копійок, кілограм цукру — 90 копійок (як і десяток яєць; втім, «дієтичні» яйця ставали б в 1 рубль 30 копійок), кілограм вершкового масла — 3 рублі 60 копійок, літр молока — 28 копійок, кілограм вареної ковбаси «Докторская» — 2 рублі 20 копійок, півлітрова пляшка горілки — 4 рублі 12 копійок, кувальця пива — 22 копійки (за деякими даними, на алкогольні напої в середньому в СРСР витрачалось понад 6–7% родинного бюджету), поїздка в метро — 5 копійок (на трамваї — 3 копійки), пачка болгарських сигарет — 35 копійок, кілограм картоплі — 10 копійок, газета «Известия» — 3 копійки, тонкий шкільний зошит (12 аркушів) — 2 копійки, 1 кіловатгодина електроенергії — 2 копійки, сірники або склянка газованої води без сиропу з автомата — 1 копійка. Шкільний сніданок для декількох поколінь

³⁸ Бергер П., Лукман Т. *Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания*. Москва, 1995. С. 52.

³⁹ Глущенко І. ССРСР: життя після смерті. Шість тезисов об изучении советского. *Левая политика*. 2012. № 17–18. С. 130.

⁴⁰ Ці орієнтації закладалися ще у 1930-ті роки у промовах Й. Сталіна. Вони конвертувались у доступність «елітних» товарів на кшталт ікри, «радянського шампанського», цукерок тощо. Див.: Gronow J. *Caviar with Champagne...*

коштував 16 копійок, а морозиво — 11 копійок. Квиток у кіно — від 20 до 40 копійок»⁴¹.

Проте, за спостереженнями А. Соколова та В. Тяжельникової, «турбота про «підвищення добробуту народу» із середини 1960-тих років набула досить потворної форми, що позначилося на підвищенні грошових прибутків населення, досягненні «соціальної однорідності суспільства» через штучне «підтягування» низькооплачуваних прошарків до середнього рівня заробітної платні»⁴². Унаслідок цього досить значний прошарок здобув певний достаток. Проте достаток цей було важко конвертувати в необхідні товари та продукти. Їх просто не було в системі державної торгівлі. Вже наприкінці 1960-х рр. у декотрих містах почали з'являтися талони на м'ясо, масло, ковбасні вироби. Зовнішній товарний добробут супроводжував життя столиць та тих міст, які забезпечувались за першою категорією. Але й там з прилавків магазинів поступово зникали продукти харчування та промислові вироби, віднесені до так званих «дефіцитів». «У більшості міст СРСР, на відміну від Москви та Ленінграда, м'яса та ковбаси практично не було на прилавках магазинів. Їли щось інше. Майже половину калорій раціону пізньорадянських громадян складали хліб та картопля, а м'ясо та риба — десь 8%. При цьому 60% родинного бюджету йшло на харчування, а ще на харчування йшло чимало життя та здоров'я громадян, що стояли за продуктами в чергах», — зазначає І. Утехін⁴³.

Відсутність продуктів харчування в магазинах спричинялась й зростанням цін на них у системі ринкової торгівлі. У 1970 р. вони перевищували державні ціни приблизно на 70%, а в 1985 — більш ніж на 160%⁴⁴. Потрібно визнати, що проблеми із харчуванням були частиною «скаргового потоку» листів до центральних органів влади та центральних газет. Так, серед листів та заяв трудящих України, спрямованих у 1950-ті рр. на адресу ЦК КПРС, ЦК КПУ, газети «Правда», скарги на проблеми із харчуванням та поста-

⁴¹ Утехин І. Особенности неуклонного роста в условиях зрелости. *Неприкосновенный запас*. 2007. № 4 (54). Щодо цін, наведених І. Утехіним, можна посперечатися. Незважаючи на стабільність, ціни, мабуть, відрізнялись залежно від регіонів. Так, респонденти, що жили в цей період в Україні, називають дещо інші (хоча й абсолютно зіставні ціни на вказані продукти та послуги: літр молока — 44 коп., ковбаса варена — 2 крб. 60 коп. — 2 крб. 80 коп., морозиво фруктове (на вагу) — 7 коп., найдешевший (дитячий) квиток у кіно — 10 коп.

⁴² Соколов А., Тяжельникова В. *Курс советской истории, 1941–1991*. Москва, 1999. 415 с. Зразковий приклад «підтягування»: якщо наприкінці 50-х років інженерно-технічні спеціалісти загалом отримували на 70% більше, ніж робітники, то до середини 80-х років розрив склав лише 10%. Див.: Барсенков А. С., Вдовин А. И. *История России. 1917–2004: учебное пособие для студентов вузов*. М., 2005. С. 535.

⁴³ Утехин І. Особенности неуклонного роста...

⁴⁴ *Новейшая история России. 1914–2008: учебное пособие*. Москва, 2008. С. 422.

чанням складала приблизно 12,1% від загальної кількості листів, у 1960-ті роки таких листів було 3,4%, у 1970-ті — 0,02%, у 1980-ті — 0,8%⁴⁵.

Зменшення кількості скарг на проблеми з продуктами свідчать не про те, що ці проблеми зникли та держава налагодила постачання. Навпаки, проблеми наростали, набуваючи системного характеру. «Скарги, — зазначають Ю. Гронов та С. Журавльов, — стали радше ритуальними, оскільки радянські громадяни втратили віру в їхню ефективність у досягненні результатів»⁴⁶. Люди «вилучили» державу з процесу «розв'язання завдання». Абсолютній більшості громадян стало зрозуміло, що в «боях за харчі та одяг» треба покладатися на інші механізми та форми, на ті системи, що не залежать від держави та/або не контролюються нею⁴⁷.

Ані добре вивчені вербальні коди про «окремі недоліки», «окозамилування», «порушення соціалістичної законності», ані ідеальні, з позиції влади, біографії скаржників (робітників, ветеранів війни, багатодітних матерів) — нічого не діяло. Влада не мала важелів для зміни цієї ситуації, а її представники на місцях (нарешті виборовши собі і спокій, і номенклатурне соціальне забезпечення) не мали не тільки можливостей, але й бажання щось змінювати. До певної міри, той факт, що «представники влади на місцях» не стикалися із повсякденними труднощами постачання, відрефлексовувався ними як статусна перевага, як знак ієрархії, що вони його здобули «працею на державу».

Організація діставання продуктів та промислових товарів перейшла «у тінь» — туди, де створювались нові «структури довіри»⁴⁸: «блат», «знайомства», «натуральний обмін», «чорні гроші», система репетиторських, лікувальних, маклерських, комунальних та інших послуг. «Тіньова» економіка була не просто реальною, а постійно зростаючою, такою, що її неможливо було ігнорувати. «“Чорні ринки” функціонували й у період Сталіна, — відзначив М. Алексєєв. — Однак особливо швидко вони стали

⁴⁵ Стяжкіна О. «Продовольчі скарги» жінок України як кількісний вимір повсякденного буття у 50–90-ті рр. ХХ ст. *Історичні і політологічні дослідження. Донецьк*. 2004 № 1 (19) С. 97.

⁴⁶ Gronow J., Zhuravlev S. *Fashion Meets Socialism Fashion industry in the Soviet Union after the Second World War*. Finnish Literature Society — SKS — Helsinki, 2016. P. 61

⁴⁷ Ті сфери, в яких роль держави у вирішенні проблеми визнавалась суспільством визначною, залишались просторами «скаргових потоків». Так, кількість скарг трудящих на побутові умови протягом усього досліджуваного періоду залишалась суттєвою: у 60-і рр. їх кількість складала 34,1%, у 70-і — 33%, у 80-і — 25,9%. Стяжкіна О. В. «Продовольчі скарги» жінок України... С. 98.

⁴⁸ Хоскінг Дж. Структури доверия в последние десятилетия Советского Союза. *Неприкосновенный запас*. 2007. № 4.

зростати, починаючи з середини 1960-х. До середини 1970-х підпільна економіка пронизала всі сфери радянського економічного життя»⁴⁹.

За даними Т. Корягіної⁵⁰ річна вартість нелегально вироблених товарів і послуг на початку 1960-х рр. становила приблизно 5 млрд. руб., а в наприкінці 1980-х рр. досягала вже 90 млрд. руб. У поточних цінах ВВП СРСР становив (млрд. руб.): 1960 р. — 195; 1990 — 701. Таким чином, економіка СРСР, згідно офіційної статистики, за тридцятиріччя виросла в 3,6 рази, а «тіньова» економіка — в 14 разів. Якщо в 1960 році «тіньова» економіка відносно офіційного ВВП становила 3,4%, то у 1988 році цей показник зріс до 20%. Число зайнятих в «тіньовій» економіці, за оцінками Т. Корягіної, на початку 1960-х рр. становило 6 млн. осіб, у 1974 р. їх число зросло до 17–20 млн. осіб (6–7% населення країни), а у 1989 р. таких «тіньовиків» було вже 30 млн. осіб або 12% чисельності населення СРСР. Слід підкреслити, що відомості стосовно обсягів виробництва та доходів у тіньовій економіці є предметом наукових дискусій, відтак дані, якими оперують дослідники, різняться й іноді доволі суттєво. Показники, — як зауважив К. Гедді, — коливаються в межах від 100 млрд. рублів на рік до 300–350 млрд. рублів на рік. Єдина сфера, в якій оцінки є досить послідовними — це сфера послуг, обсяги якої оцінюються в межах 16–24 млрд. рублів, сплачених за рік⁵¹. Так само під питанням залишається й проблема участі людей у тіньовому секторі економіки. З огляду на те, що тіньова економіка у класичному визначенні Г. Гроссмана — це не тільки виробництво та обмін, які або (а) здійснюються безпосередньо з метою отримання приватної вигоди, або (б) завідомо незаконно, або й те, й інше⁵², нелегальна та/або кримінальна діяльність охоплювала не тільки тих, хто безпосередньо крав та/або створював «ліві» товари та послуги, а й тих, хто споживав їх, беручи участь у «тіньових обмінах». Вона також охоплювала не тільки тих, хто створював ринки доступу до послуг, освіти, лікування тощо, а й тих, хто сплачував за цей доступ. За таких обставин кількість учасників тіньового ринку виглядає значно більшою, ніж 7% населення СРСР, оскільки, у той чи інший спосіб, добровільно або вимушено до незаконних дій вдавалась хоча б раз у чи не кожна радянська людина.

Розбіжності у визначенні кількісного складу учасників тіньових стосунків та обсягів тіньової економіки визначаються різними підходами щодо

⁴⁹ Alexeev M. The Russian Underground Economy in Transition. *The National Council for Soviet and East European Research*. November 20, 1995. P. 2. URL: <https://www.ucis.pitt.edu/nceer/1995-809-04-Alexeev.pdf>.

⁵⁰ Корягина Т. Теневая экономика... С. 110–119.

⁵¹ Gaddy C. G. The Labor Market and the Second Economy in the Soviet Union. *Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*. Paper No. 24, January 1991. P. 3.

⁵² Grossman G. 'The "Second Economy" of the USSR. *Problems of Communism*. 26, September–October. 1977. P. 25.

сутнісного аналізу «радянської тіні». Численна кількість дослідників, що аналізують специфіку радянської економіки, як правило, об'єднують блат, напівлегальну, нелегальну, «тіньову» діяльність на чорному ринку виробництва та послуг у поняття «другої» або «паралельної» — відокремленої від офіційної — економіки. Інші — розрізняють побутове хабарництво, дрібні крадіжки на виробництві, спекуляції у торгівлі й власне створення виробничих та торгових мереж продажу нелегальних товарів. Деякі, як, наприклад Д. Міллар та А. Леденева⁵³, не погоджуються ані з тими, ані з іншими. Дослідники вважають, що вище названі діяльності не були відокремленими одна від іншої та від радянської економіки в цілому, навпаки — вони ставали фундаментальними чинниками її загального функціонування⁵⁴. У межах кожного з цих підходів кількість учасників та обсяги «тіні» або розширюються за рахунок всіх учасників — від пересічних споживачів до посадовців найвищого рівня та їхніх доходів, або звужується за рахунок виділення специфічної соціальної групи «радянських багатих».

Однак, так чи інакше, «друга економіка» в пізньому СРСР перестала бути тасмницею за сімома печатками. Й хоча її реальна структура, способи взаємодії, масштаби залишалися невідомими обивателям, вони самі — через участь у практиках «диставання продуктів і одягу», надання послуг (лікарських, навчальних, ремонтних, транспортних), формування «мережі корисних зв'язків» і т. ін. — все ж ставали її частиною. Формула «шести парадоксів» або «шести чудес соціалізму» була частиною радянського фольклору. Зрозумілі сучасникам подій тези, на думку А. Леденевої, потребують пояснення як для іноземців, так й для тих, хто не мав власного досвіду радянського: «безробіття немає, але ніхто не працює (прогули й імітація роботи); ніхто не працює, але плани виконуються (приписки й фіктивні

⁵³ An era of stagnation? *Russia's Long Twentieth Century Voices, memories, contested perspectives*. London, New York, 2016. P. 202.

⁵⁴ Детальніше про тіньову економіку, її обсяги, структури, функції, розвиток та впливи на радянську систему: Эвельсон Е. *Судебные процессы по экономическим делам в СССР (шестидесятые годы)*. London, 1986. 371 с.; Rutgaizer V. M. *The Shadow Economy in the USSR. Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*. Paper No. 34, February 1992; Treml V. G. *A Study of Labor Inputs into the Second Economy of the USSR. Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*. Paper No. 33, January 1992; Grossman G. *Notes on the Illegal Private Economy and Corruption*, in: Joint Economic Committee: *Soviet Economy in a Time of Change*. Vol. 1. Washington, 1979. P. 834–855; Treml V., Alexeev M. *The Second Economy and the Destabilizing Effect of its Growth on the State Economy in the Soviet Union: 1965–1989*. 1993. URL: https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/bitstream/handle/10161/2007/Treml_the_second_economy.pdf?sequence=1&isAllowed=y; Ledeneva A. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge, 1998; Барсукова С. *Неформальная экономика: экономико-социологический анализ*. Москва, 2004; Бессонова О. *Раздаточная экономика России: эволюция через трансформации*. Москва, 2006; Киран Р., Кенни Т. *Продавшие социализм: Теневая экономика в СССР*. Москва, 2010.

звіти); плани виконуються, але магазини порожні (дефіцит); магазини порожні, але холодильники повні (блат); холодильники повні, але ніхто не задоволений (несправедливі привілеї); ніхто не задоволений, але всі голосують одноставно (цинізм, байдужість, страх)⁵⁵.

Швидке зростання та розповсюдження неофіційної/недержавної економічної діяльності (легальної, напівлегальної, й незаконної) за умов широкого знання про неї й включення у неї численної кількості людей Д. Міллар назвав «маленькою угодою»⁵⁶. На думку Міллара, сутність негласної угоди полягала у тому, що в обмін на лояльність міського населення брежневське керівництво допустило розширення цілої низки дрібної приватної економічної діяльності (частина котрої була легальною, частина знаходилася у напівтіні, а частина була явно та очевидно незаконною), основним завданням якої був розподіл приватними засобами й відповідно до приватних інтересів частини радянського національного доходу⁵⁷. Ця «допустимість», як зауважує дослідник, не означала відсутність покарань за незаконну діяльність для декотрих посадовців-учасників «тіньових оборудок». Навпаки, такі широко розрекламовані процеси (через пресу й навіть через засоби художньої культури) слугували орієнтирами для контролю кордонів «маленької угоди», вони ставали прикладами, котрі формували уявлення про те, що є політично терпимим, а що — ні⁵⁸. Крім того, як зазначив Міллар, «маленька угода» стосувалась не всіх проявів свободи для умовного середнього класу: якщо незаконні економічні оборудки на мікрорівні за умовчанням дозволялись, то будь-яке політичне інакомислення переслідувалось й репресувалось⁵⁹.

У «тіньовій» економіці пізнього СРСР формувалися свої ієрархії й свій ринок «робочої сили». Як справедливо зауважив С. Кордонській, необхідною умовою існування неофіційної економіки було існування працездатних людей, не пов'язаних із фіксованим місцем праці⁶⁰. Вже у середині

⁵⁵ Ledeneva A. From Russia with Blat: Can Informal Networks Help Modernize Russia? *Social research*. Vol 76: No 1. Spring 2009. P. 260.

⁵⁶ Вислів став алюзією на відомий концепт Вери Данхем щодо «великої угоди» між Сталіним та середнім класом, яка гарантувала певну стабільність та суспільну підтримку. Див.: Dunham V. *Stalin's Time. Middleclass Values in Soviet Fiction*. Durham, 1990.

⁵⁷ Millar J. R. «Little Deal»: Brezhnev's contribution to acquisitive socialism. *Slavic Review*. 1985. 40:4. P. 697.

⁵⁸ Важливо зазначити, що гучні господарські злочини часто-густо завершувались смертною карою для тих, хто їх здійснив. Щоправда, впродовж 1960-тих років кількість покараних осіб мала тенденцію до зменшення. Так, за даними А. Міліна у 1966 році в СРСР вищу міру покарання за господарчі злочини отримало 577 осіб, у 1967 р. — 522, у 1968 р. — 511 у 1969 р. — 471, у 1970 р. — 476. Цит. за: Пашин В, Богданов С., Емельяно С., Зюбан О. *Экономическая преступность в СССР от Хрущева до Горбачева (проблемы детерминации, масштабы, формы и особенности государственного противодействия)*. Курск, 2012. С. 212.

⁵⁹ Millar J. R. «The Little Deal»... P. 697.

⁶⁰ Кордонский С. *Словная структура постсоветской России*. Москва, 2008. С. 59.

1960-х рр. наявність таких людей або груп людей стала очевидною для радянської влади. У травні 1965 р. Центральне статистичне управління СРСР провело вибіркове обстеження зайнятості міського населення. В цілому в містах СРСР, де проводилось дослідження, було виявлено 791,3 тис. осіб, які не працювали й не вчилися. Найбільші показники непрацюючого населення було виявлено у РРФСР (330 тис.) та УРСР (248,8 тис.)⁶¹. Зрозуміло, що серед незайнятих були й матері у декретній відпустці, й хворі, й такі, хто опікувався хворими родичами. Однак тенденція була наявною: з'явилась й зростала когорта людей, чия зайнятість у державному (колгоспному) секторі економіки була або фіктивною, або й взагалі відсутньою. Саме ці люди формували кістяк тіньового ринку робочої сили й виконували ситуативні роботи з акордною або договірною формою оплати праці («шабашники» — будівельники, ремонтники, збирачі врожаїв, лісоруби, курортні фотографи, перекупники тощо).

Деякі учасники тіньового ринку праці ставали успішними та значущими в тих галузях, які вони вибрали (або створили)⁶². Інші⁶³ — студенти/ки, продавці/продавчині в магазинах, лікарі/ки, покоївки та адміністратори в готелях, водії-далекобійники, таксисти — були вписаними в нелегальні економічні відносини час від часу та не визначали їх спрямованості та масштабів. При цьому представники першої групи формували інші стилі та ідеали споживання, інші «споживчі бажання»⁶⁴ та способи їх реалізації, а представники другої — підхоплювали, успадковували і трансливали ці стилі і способи. Вік тих, хто формував «нерадянський спосіб життя», дозволяв їм завдавати «тон» нової споживчої поведінки досить тривалий час, принаймні — декілька останніх радянських десятиліть. Характеризуючи склад притягнутих до кримінальної відповідальності за «приватну підприємницьку

⁶¹ Пашин В., Богданов С., Емельянов С., Зюбан О. *Экономическая преступность...* С. 157–158.

⁶² Веллер Михаил. *Легенда о родоначальнике фарцовки Фиме Бляйшице*. URL: https://lib.misto.kiev.ua/WELLER/fim_bl.dhtml; Нилов А. *Цеховики. Рождение теневой экономики. Записки подпольного миллионера*. Санкт-Петербург, 2006; Тихоненко В. *Тарзан в своем отечестве. Пчела*. 1997. № 11; Богданов С. В. *Хозяйственно-корыстная преступность в СССР 1945–1990 гг.: факторы воспроизводства, основные показатели, особенности государственного противодействия*: дис. ... докт. ист. наук. Курск, 2010; Андрюхин Е. *Предпринимательская деятельность населения СССР в 50–80-е гг. XX в.*: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Курск, 2011; Он же. *Неофициальное предпринимательство в СССР в 50–80-х гг. XX в. Известия Алтайского государственного университета*. 2010. № 4/2. С. 9–12; Он же. *Предпринимательская деятельность советских граждан в 60–80-х гг. XX в. Там же*. 2010. № 4/1. С. 19–23; Он же. *Зарождение и развитие предпринимательства в СССР в 50–80-х гг. XX в. Там же*. 2011. № 4/2. С. 9–12.

⁶³ Васильев Д. *Как делались состояния. Исповедь людей из тени*. Санкт-Петербург, 2007. С. 42–44, 72–93, 136–140.

⁶⁴ Gronow J. Zhuravlev S. *Soviet Luxuries from Champagne to Private Cars. Pleasures in Socialism*. Northwestern University Press, 2010. P. 121–146.

діяльність» у середині 1970-х рр. в УРСР, дослідник Л. Іванов зауважив, що серед них 13,7% отримали вирок у віці від 20 до 30 років, 62,6% — у віці від 31 до 44 років, 23,7% — у віці старше, ніж 45 років⁶⁵. Навіть за умов потрапляння до в'язниці, представники «тіньової» економіки мали «віковий люфт», щоб вийти з-за ґрат й продовжити той самий стиль життя на гроші, які було надійно сховано від правоохоронних органів. Стабільність радянського рубля та цін на золото дозволяла економічним злочинцям не турбуватися про інфляцію.

Видимою відмінністю «успішних тіньовиків» від «звичайних радянських людей» були повсякденні практики: ані вони, ані «їх жінки» не стояли в чергах, не носили одяг радянського виробництва, не їздили містом у громадському транспорті. На тлі офіційно засуджуваної, але не забороненої демонстрації нової споживчої поведінки «ділків», більш відкритими стали й споживчі практики радянської номенклатури. Й ті, й інші, (в т. ч., й члени їх сімей) дозволяли собі «хороше» або «легке»⁶⁶ життя. Не тільки автомобілі, меблі, поїздки на відпочинок, імпортований одяг, а й, за словами Н. Лебіної, «певні продукти перетворилися на неофіційні, тобто незакріплені документально, [...] [...] але стійкі маркери соціального становища людини та її місця в системі соціальних зв'язків»⁶⁷.

Намагання отримати продукти через систему нелегальних соціальних зв'язків (блат, хабар, переплата тощо) й розвиток тіньової економіки, який був відповіддю на цей соціальний запит, створювали не тільки «ринку необхідного», а формували й ринок «престижного», яке завдавало нові конфігурації процесів споживання й символічного простору «продуктових мрій».

Важливо підкреслити, формування споживацьких стратегій через порівняння власного харчування з так званим «еталонним» було зафіксовано та проаналізовано радянськими соціологами у 1970–1980-ті у ході реалізації

⁶⁵ Цит. за: Пашин В., Богданов С., Емельянов С., Зюбан О. *Экономическая преступность...* С. 199.

⁶⁶ У радянській ідеологічній мові «легке життя» — цей вислів з яскраво вираженої негативної конотацією. Шукач «легкого життя» — це підозріла та не дуже радянська людина. Позитивною опозицією вислову «легке життя» було «життя трудове» або «важке, але чесне життя». Найбільш яскраво і недвозначно засудження пошуків «легкого життя» представлено в однойменному фільмі Веніаміна Дормана («Мосфільм», 1964). Фільм посів 17-е місце (24,6 млн. глядачів) в списку найкасовіших фільмів 1964 року. Фраза з іншого популярного фільму «Покровські ворота» (реж. Михайл Козаков, «Мосфільм», 1982) «життя дане не для радості, а для совісті» стала крилатою для опису абсурдної радянської заборони на радість, комфортність і легкість буття.

⁶⁷ Лебіна Н. Плюс десталинизация всей еды... (Вкусовые приоритеты эпохи хрущевских реформ: опыт историко-антропологического анализа) *Теория моды: одежда, тело, культура*. 2011. № 21.

масштабних проєктів, відомих під назвою «Таганрог I, II, III»⁶⁸. Дослідники дійшли висновку, що «після того, як змінюється тип харчування хоча б у частини трудящих, прагнення до тієї ж структури харчування пробуджується у всього населення, принаймні, у міського»⁶⁹, «родина змінює колишні еталони на еталони більш високої групи й порівнює своє споживання з нею»⁷⁰. Відтак, зміни у престижному та непрестижному продуктовому кошику, логіка, вікові, національні, регіональні детермінанти його наповнення є суттєвим маркером динаміки соціальних змін у пізньорадянській Україні. Змін, які в силу своєї позірної незначущості, «неісторичності» залишались у просторі «невидимості», однак — через включення у практики харчування — стосувались всіх людей, а відтак й включали всіх людей не як пасивних об'єктів радянської політики, а як діяльних агентів й вимушених або добровільних творців реальності.

Участь у харчовому споживанні була орієнтована не тільки на соціальне порівняння. Вона, окрім задоволення біологічних та символічних потреб, зумовлялась політичними, економічними й навіть міжнародними чинниками, створюючи всеосяжну систему відносин, змінюючись й змінюючи атрибутивні параметри пізньорадянського суспільства. Міжнародний чинник полягав не тільки в імпортуванні харчових товарів з країн Європи та світу, серед яких чільне місце посідали овочеві консерви з Угорщини та Болгарії, тростинний цукор з Куби, цитрусові — з країн Африки тощо. Його вплив на продуктове споживання проявлявся й через розширення «імпортного кошику» (а з ним — й радянського щоденного та престижного меню), й через загрози й небезпеки, пов'язані із припиненням «продуктового співробітництва». Одна з таких небезпек була, приміром, завжди пов'язаною із експортом зерна, який почався у 1963 р. й продовжувався у наступні десятиліття. Але внаслідок вторгнення СРСР у Афганістан у 1979 р. США запровадили зернове ембарго. Зрештою, ухвалення Продовольчої програми у 1982 р. було спробою запобігти загрози «ефекту доміно», що могло стати наслідком американських санкцій, й сформувати підвалини продовольчої безпеки⁷¹.

Суттєвим підґрунтям змін у процесах харчування, у тому числі, й визначенні просторів престижного, стали соціальні перетворення, пов'язані із

⁶⁸ Офіційна назва «Функціонування суспільної думки в умовах міста та діяльність державних та суспільних інститутів». У проєкті взяли участь Борис Грушин, Леонід Гордон, Наталья Рімашевская, Александр Жаворонков, Тамара Дрідзе, Іван Левикін та ін.

⁶⁹ *Социальное развитие рабочего класса. Рост численности, квалификации, благосостояния рабочих в развитом социалистическом обществе. Историко-социологические очерки.* Москва. 1977. С. 179.

⁷⁰ *Семья и народное благосостояние в социалистическом обществе.* Москва, 1985. С. 137.

⁷¹ Masterovoy A. *Engineering Tastes: Food and the Senses. Russian History through the Senses: From 1700 to the Present.* London, 2016. P. 179.

урбанізаційними процесами. Так, вже наприкінці 1960-х рр. міське населення в УРСР перевищило сільське й, згідно з даними перепису 1970 складало 25 688 560 осіб з 47 126 517⁷² (у 1959 р. — 19 147 419 містян з 41 869 046)⁷³. Міський спосіб життя й міський спосіб споживання у символічному просторі позначались як більш бажані та престижні, порівняно із сільським. А тому й способи харчування — повсякденного та святкового — набували ознак бажаного навіть незважаючи на те, що якість, а часто кількість вживаного були нижчими порівняно із якістю та кількістю продуктів у сільській місцевості. Міські смаки поступово стали грати провідну роль у формуванні уявлення про престижне у селах. Український дослідник О. Нікілев зауважив, що популярними у сільських споживачів у 1960-ті рр. ставали кава, майонез, згущене молоко, яких сільська торгівля систематично недоотримувала, маючи від замовленого «лише 35% кави, 29% майонезу, 14% молочних концентратів»⁷⁴.

Зміни в уявленні про престижне харчування були пов'язані із технологічними вдосконаленнями процесів виготовлення та зберігання їжі, а також із впливами «мікоянівської харчової революції» (привезення з США технологій та рецептур виготовлення швидкої їжі — котлет, ковбас, сосисок, консервів, газованої води, морозива, напівфабрикатів тощо)⁷⁵, які з унікальних та новітніх способів формування харчового кошика кінця 1930-х рр. перетворились на «норму» й «бажання» пізньорадянського споживання.

Як слушно зауважила Н. Чернишева, якщо у 1965 р. тільки скромні 17% мешканців СРСР могли зберігати свіжі продукти у холодильнику, то на початку 1980-х рр. декотрі родини хвалились наявністю двох холодильників⁷⁶. Це було ознакою не тільки побутового технічного прогресу, а й змін у способах харчування⁷⁷. Власне холодильники й морозильні камери

⁷² Всесоюзная перепись населения 1970 года. Городское и сельское население республик СССР по полу и национальности. Украинская ССР. *Сайт Демоскоп Weekly*. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=2

⁷³ Всесоюзная перепись населения 1959 года. Городское и сельское население республик СССР по полу и национальности. Украинская ССР. *Сайт Демоскоп Weekly*. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=2

⁷⁴ Нікілев Олександр. Проблеми торгівлі в українському селі середини 1950–1960-х рр. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Вип. 9. 2011. С. 242–243.

⁷⁵ Глушенко І. *Общепит. Микоян и советская кухня...*

⁷⁶ Chernyshova N. *Soviet consumer culture in the Brezhnev era*. London, 2013. P. 186.

⁷⁷ Виробництво радянських холодильників на початках було орієнтовано на комуніальні квартири, у котрих кожна родина мала своє кухонне приладдя, свої конфорки, полки тощо. Для захисту продуктів від посягань сусідів на дверцята холодильників заводи по виробництву цієї техніки встановлювали замки, які закривались ключем. Прогрес та зміни у способах зберігання їжі позначались не тільки полегшенням праці господинь, а й трагедіями. Діти, граючись у схованки, використовували холодильники в якості укриття (очевидно, що продуктів там стояло не багато, якщо було, де розміс-

(1975 р. — 55 шт. на 100 сімей, 1980 — 79 на 100 сімей, 1985 — 87 на 100 сімей)⁷⁸ дозволяли створювати ефект відкладеного споживання, а з тим й сприяли способу думання про їжу (як «наготовлену на три дні», як «збережену для свята», як «наявну для перекусу» тощо). Ці способи думання формували нові стратегії харчування, з яких поступово випадали обов'язкові, призначені на певний час родинні обіди чи вечері, натомість з'являлись практики «швидкої домашньої» їжі за умов «повного холодильнику» (цей вираз використовувався як еквівалент заможності та достатку).

Технології консервування (1940 р. — 339 млн. банок консервів, 1970 — 2642 млн. банок, 1985 — 3978), промислове вироблення ковбас (1940 р. — 66,8 тис. т, 1970 — 436,4 тис. т, 1985 — 768,1 тис. т), кондитерських виробів (1940 р. — 191,8 тис. т, 1970 — 601,2 тис. т, 1985 — 923,5 тис. т)⁷⁹ та їх по декотрих позиціях десятикратне, порівняно із 1940 роком, зростання водночас й формувало предметний світ харчових вподобань, й завдавало опції й можливості бажаного споживання, їх якісні та кількісні виміри.

Чинником змін у харчуванні ставало розширення мережі закладів громадського харчування: на 10 тис. осіб у 1960 році припадало 6 закладів й 190 місць в них, у 1970 — 10 й 430 місць, у 1980 — 11 й 690 місць, у 1985 — 12 й 795 відповідно⁸⁰. Їдальні, кафе, ресторани формували не тільки навички швидкого чи святкового харчування «поза домом», їх рецептури та страви впливали на перегляд домашнього раціону, внесення до нього нових смаків, страв, елементів престижної подачі⁸¹. Пошуки й бажання нових смаків (чи

титися дитині). Власне цей вибір іноді завершувався бідною: замок на холодильник відкривався лише ззовні. Подібна трагедія сталася в березні 1971 року у Запоріжжі. У пастці холодильнику опинилися двоє дітей семи та трьох років. Коли батьки повернулись додому, діти вже задихнулись. Розселення комуналок й розуміння небезпечності механічних замків стало причиною їхньої заміни на магнітні ущільнювачі. Акбаш Р. Смерть в холодильнику. Життя Запорожжя: «Семидесятые»: март, 1971. *Ретро Запорожжє. Все о твоём любимом городе*. URL: <http://retro.zp.ua/life/305-semidesyatye-mart-1971.html>

⁷⁸ *Народне господарство Української РСР. 1985 р.: статистичний щорічник*. Київ, 1986. С. 286.

⁷⁹ Там само. С. 161.

⁸⁰ Там само. С. 281.

⁸¹ До таких нових страв, що перейшли зі столів їдалень та ресторанів на столи домашньої кухні, були, наприклад, салати із овочів, риби, консервів, рису тощо. Для їдалень та ресторанів салати часто ставали способом відтермінування «смерті» продуктів чи їх пролонгованого використання. Так, рис, зварений та не проданий у якості гарніру, міг ставати основою салату. Трохи підгнилі овочі обрізались й ставали частиною салатів. Салати проникали не тільки у міську, але й сільську кухню, включались у образи святкового столу, що фіксувався радянським кінематографом. Катріона Келлі зазначила, що «салатизація» радянської кухні мала нормуючі ознаки, пов'язані із пропонованою радянським гігієнічним дискурсом необхідністю вживати вітаміни. Нормалізація салатів, на думку дослідниці, почалась ще у 1930-ті роки, позначившись, у тому

просто — смаків) призводили до того, що співробітники закладів громадського харчування вносили пропозиції щодо змін рецептури й це відбивалось на формуваннях повсякденного попиту у споживанні продуктів, декотрі з яких на певний час — короткий чи тривалий — ставали дефіцитними й престижними. Так було, наприклад, із спеціями, які за пропозиціями представників Полтавського трестів столових та ресторанів та Запорізького обласного управління торгівлі було включено у нову збірку рецептурних розкладок для закладів громадського харчування, яку в середині 1960-х рр. готували фахівці Інституту харчування УРСР: «При складанні нової збірки розкладок просимо внести у всі другі м'ясні та рибні страви для підвищення смакових якостей СПЕЦІЇ із зазначенням норми на одну страву»⁸²; необхідно збільшити кількість спецій на страви, включаючи в рецептуру найменування всіх спецій, що входять до страв»⁸³.

Нові, оздоблені спеціями страви, вочевидь сподобались споживачам, сформувавши простір нових смаків, перенесених у домашній вжиток. Перчене, приправлене — на декотрий час було визначено не тільки як смачне, але й як престижне, а відтак й дефіцитне, таке, що «приховувалось» у роздробній торгівлі для «своїх» чи продавалось із «навантаженням» — неходовим та незатребуваним товаром. Так, в результаті перевірок, здійснених комітетом народного контролю у 1970 р., було виявлено, що на складах «Укроптбакалія» Миколаївської області «зберігалися тривалий час дефіцитні товари, відсутні в торговельній мережі міста: цукор ванільний, желатин харчовий, перець духмянний, перець червоний, гірчиця суха, кава розчинна»⁸⁴, а у магазині № 710 Подольського гастроному міста Києва «семикопійкові пакетики зі спеціями для юшки продавались тільки з набором інших продуктів, причому вартість такого набору було доведено до 92 копійок, у тому числі 10 копійок за кульок»⁸⁵.

Фактором формування уявлення про престижне харчування була також й дуже специфічна культура радянського споживання, яка склалась в основних своїх характеристиках напередодні Другої Світової. Незважаючи на те, що «хороше життя» було недосяжним для більшості населення, воно було не настільки далеким, щоб здаватися абсолютно ілюзорним. Крім того, хороше життя було дозволенним й підтриманим сталінською формулою «жити стало

числі, на акцентуванні місця салатів як рекомендованої закуски у виданнях «Книги о вкусной и здоровой пище». Крім того, салати входили у повсякденне життя внаслідок простих й не витратних у часі способів їх приготування, й внаслідок того, що овочі у радянських магазинах можна було купити завжди. Див.: Келли К. «Салат»: «салатизация» советского народа. Ленинградская кухня / La cuisine leningradaise противоречие в терминах? *Антропологический форум*. 2011. № 15. С. 249–259.

⁸² ЦДАВО України. Ф. 4740. Оп. 2. Спр. 166. Арк. 567.

⁸³ Там само. Арк. 313.

⁸⁴ Там само. Ф. Р.-4604. Оп. 2. Спр. 1801. Арк. 48.

⁸⁵ Там само. Спр. 1785. Арк. 2.

краще, жити стало веселіше»⁸⁶. З іншого боку, пам'ять величезної кількості мешканців підрадянської України містила страшні спогади про Голодомор, а для частини людей Голодомор і голоди були не тільки частиною родинної історії, а власним досвідом. Крім того, механізми продуктових обмежень, що виникали як державна, регіональна політика чи локальна практика — «картки» на певні продукти, «продуктові замовлення» для певних категорій населення, магазинні практики продажу товарів під гаслом «більше одного в руки не давати» тощо також ставали потужними спонуками як повсякденного, так й престижного споживання. Тому акцентованим, видимим маркером престижної/бажаної харчової поведінки були кількість та обсяг споживаних продуктів. Ця парадигма розповсюджувалась й для міських, й для сільських їдців. «Заможність у сім'ях (галицьких — О. С.) селян вимірювалася одним фактором: скільки разів на рік різали свиню. Багаті селяни — двічі, бідніші — один раз на рік»⁸⁷, — пригадує К. Волох. Маркером харчового успіху родини були слова «наповнений холодильник», «дім — повна чаша», «стіл ломиться від їжі».

Уявлення про престиж як про кількість, обсяг, вагу продуктів мало характеристики компенсаторних дій, однак почасти й проявом страхів. Проте символічне подолання голоду, «харчове» стирання пам'яті про голодне дитинство поставало й як ознака соціальної перемоги чи, принаймні, як виклик по відношенню до системних обмежень та дефіцитів пізньорадянської реальності.

Незважаючи на гастро-аномію (К. Фишлер)⁸⁸, пов'язану із процесом трансформації режимів харчування за радянських часів (зростання мережі громадського харчування, «інтернаціоналізація кухні»/ привласнення національних кухонь радянським громхарчем, зміни способів проведення родинних повсякденних та святкових застіль), споживання їжі продовжувало наслідувати бажані традиційні взірці. Престижне у традиційному приготуванні та споживанні продуктів іноді мало, з одного боку, демонстративний національний (часом ідентифікаційний та навіть антиколоніальний) характер, однак з іншого, сприяло «етнографізації» українського, зведення масштабів України до «борщу» й «галушок». Їсти смачно, їсти своє, приготоване краще, ніж «чуже», було елементом символічної війни, яку борщ вигравав у шей, паски у кулічів, кров'янка у каші, крученики у рулетиків, всіляка свіжа городина у ріпі. («От скільки я дивлюсь ту «Москву слізам не вірять», стільки дивуюся. Ну не вміють кацапки різати капусту. Ну яко вона її ріже? Це ж не ріже, це

⁸⁶ Gronow J. *Caviar with Champagne...* P. 8.

⁸⁷ Волох К. Галицька кухня «Найвищий прояв кулінарної культури галичан — у поводженні зі свинею». *Галицький кореспондент*. 31 жовтня 2013.

⁸⁸ Fischler C. Food Habits, Social Change and the Nature/Culture Dilemma. *Social Science Information*. 1980. 19 (6). P. 937–953.

рубас. Ну хіба що на щі таке (презирливо посміхається)»⁸⁹. Однак, з одного боку, це була ніби піррова перемога, де «своє» як престижне обмежувалось тільки контурами кухні, а за межами її — дискурсивно поглиналось й розчинялось, видозмінювалось й маркувалось як «загальнорадянське». Але з іншого, українська кухня залишалась одним з чинників відтворення «банального націоналізму» (М. Біліг) — «ідеї нації, яка лежить на поверхні життя й кожного дня відтворюється як конкретний світ, сьогодишнє природне середовище, де короткі слова (у нашому випадку не тільки слова — назви страв, а й всі процеси й слова, пов'язані із їхнім приготуванням та вживанням — О. С.), а не гучні пафосні фрази, постійно, однак рідко усвідомлено, нагадують про батьківщину, не дозволяючи забути про нашу національну ідентичність»⁹⁰. Навіть у зросійщеному Донецьку борщ готували з буряка, а не зі «свьокли», смажили сирники, а не «творожнікі» й крученики, а не «рулетікі», неусвідомлено зберігаючи й відтворюючи світ спалюженого українського.

Слід однак констатувати, що певний — досить тривалий час — радянські можновладці підвищували соціальну престижність української кухні шляхом публікації збірників рецептів та кулінарних книг, створення ресторанів української кухні, вимогою включати до меню республіканських ресторанів національні страви⁹¹ тощо. На думку Е. Джейкобс такі практики створювали платформу не тільки для демонстрації соціального розвитку й технологій, а були частиною політики й геополітики⁹². У випадку із популяризацією української кухні йшлося, як зауважив історик Е. Гейст, у тому числі про «об'єднання ідентичностей та асиміляцію територій Західної України». За даними Гейста, вже в середині 1950-х років міністерство торгівлі УРСР виступило із вимогою створити національну кулінарну книгу, яка б мала поєднати гастрономічні практики й сприяти такій асиміляції. Книжка «Українські страви», що вийшла друком у 1957 р., і поєднувала під однією обкладинкою рецепти всіх регіонів України, перевидавалась у республіці впродовж трьох наступних десятиліть, а її наклад досяг близька півмільйона

⁸⁹ Анонім А. Жінка, 1941 р. н., Запоріжжя, пенсіонерка, раніше — технік електричної підстанції. Бесіда тривала 2 години 3 хвилини. Запис зроблено 21.12.2015 року.

⁹⁰ Billig M. *Banal Nationalism*. London: Sage, 1995. P. 93.

⁹¹ Зі звіту народного контролю щодо ситуації у ресторані «Метро» (Київ) 14 лютого 1970 року: «Преданы забвению многие украинские национальные блюда, пользующиеся особым спросом у потребителей. В меню изделия украинской кухни специально не выделены. Так, 14–15 февраля в общем перечне первых и вторых блюд в меню включены только борщ и битки по-украински». Див.: ЦДАВО України. Ф. Р-4604. Оп. 2. Спр. 1775. Арк. 5.

⁹² Jacobs A. *The Many Flavors of Socialism: Modernity and Tradition in Late Soviet Food Culture, 1965–1985*. University of North Carolina at Chapel Hill Graduate School, 2015. P. 104–105.

екземплярів⁹³. Її успіх не лякав Москву. По-перше, книжка, разом із іншими механізмами, виконувала роль м'якого гастрономічного склеювання/поглинання українських територій, по-друге, як справедливо зазначила М. Литовская, зріла імперія, дозволяючи собі інтерес до кулінарних культур, що її формували, екзотизувала останні⁹⁴, зменшуючи та маргіналізуючи не тільки кухню, а й її носіїв. Відтак, українськими в Україні могли бути хіба що страви. Як зазначила Л. Масенко у 1970-ті рр., у час посилення русифікації, прикметник «український» викреслювали в рукописах зі всіх текстів, у крайніх випадках — обов'язково ставили поруч унормований ще у 1930-ті роки прикметник-додаток «радянський»⁹⁵. Із цим переляканим додаванням пов'язаний епізод з «харчового» життя українських письменників, які наводить дослідниця. «Остап Вишня та Максим Рильський зайшли до ресторану пообідати. Вишня прочитав у меню: «Український борщ». «Ні, — обурився, — я такий борщ їсти не буду». «Чому?» — здивувався поет. «Це небезпечно, Максиме! — без тіні посмішки зауважив Вишня й запросив офіціанта. — Принесіть мені український радянський борщ!»⁹⁶.

Варто зазначити, що оцінка українських страв споживачами загального радянського простору як смачних та бажаних призводила, як було зазначено вище, до їхнього перепривласнення, змінення назв (борщ московський) й рецептури, широкого впровадження у систему громхарчу, а відтак — зниженню рівня престижності й розчиненню у так званій радянській кухні, яка — саме через систему громхарчу — перетворювала смачне на неістівне. Примітно, що пошуки смачного борщу у їдальнях були вагомою частиною фейлетонної роботи журналу «Перець». Певною мірою, критичний український їдець саме через борщ (та інші українські страви, як от галушки, полтавські котлети тощо) був навчений відчувати не смак їжі, а смак розкрадання без усіляких допоміжних засобів на кшталт перевірки звітності. «...взяв порцію борщу і виїв кілька ложок, — писав журналіст «Перця» з Харкова, — вірніше, вихлебтав — такий той борщ був ріденький. Що ж до його смакового букету, то він негайно викликав у мене благородні думки — про дружбу та взаємовиручку. Схотілося поділитися борщем — з ким-небудь»⁹⁷. «Хтозна, — доповідав із закладів громадського харчування Полтави інший журналіст, — може, й справді, ця незрозумілого кольору, позбавлена смаку рідина і є той знаменитий борщ, а все, що я їв раніше, щось

⁹³ Ibid. P. 106–107.

⁹⁴ Литовская М. «История с географией» в советских и постсоветских кулинарных текстах. *Топография популярной культуры: сборник статей*. Москва, 2015. С. 262–281.

⁹⁵ Масенко Л. *Мова радянського тоталітаризму*. Київ, 2017. С. 203–204.

⁹⁶ Цю історію наведено у книжці Цалик С., Селігей П. *Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української літератури*. Київ, 2011. С. 264. Тут цитується за: Масенко Л. *Мова радянського тоталітаризму*. ... С. 204.

⁹⁷ Шиян Л. м. Харків. Секрет кулінарії. *Перець*. 1972. № 2. С. 5.

інше?... А що, коли полтавські кухарі просто забули, загубили рецепт борщу? Бувають ж забуті рецепти?...»⁹⁸. Тож понівечений влиттям у радянську кухню (понівечений не кимось, а у тому числі й самими радянськими українцями) борщ разом із іншими національними стравами залишався смачним тільки, якщо готувати його вдома. Тож «матусин борщ» завжди був кращим за «помій з їдальні», однак висока оцінка домашньої їжі виходила з міркувань якості, а не унікальності та недосяжності.

Щоправда, «зріла імперія» дозволяла собі інтерес далеко не до всіх кухонь, існування яких на рівні повсякденного життя було не стільки питанням престижу, скільки питанням збереження культури, традицій, а відтак — й власне національних спільнот. Престижним тут виявлявся не гастрономічний (хоча й він також), а ідентифікаційний фактор. Смачний вислів Шолом-Алейхема: «Я не віддам шматочка єврейської риби за всі маринади і майонези в світі, та, хай про нас ця річ, я не проміняю єврейську смаженину на двадцять біфштексів, ромштексів, розбратів і ростбіфів. Якщо не лукавити, то що може бути смачнішим за шийку по-єврейськи, начинену борошном? Або за бабку з курячими печінками? Або за нирки, пересипані крихтами тесту? Або чого не вистачає, наприклад, єврейському бульйону з хрущиками, або локшиною, або раптом навіть з вареничками?» очевидно не про гурманство, а про належність до культури, про готовність у будь-який спосіб демонструвати та підтримувати цю належність. Зрештою, євреї України у пізньорадянський період мали небагато можливостей бути собою, не розчиняючись примусово або добровільно у рідині «радянського народу». А відтак саме кухня та страви — форшмак, фарширована риба, бульйон, шийка, кугель, цимес — у щоденному та святковому використанні (поруч із іншими потужними механізмами) охороняли й підважували унікальність та зберігали ідентичність єврейського народу. Примітно, що страви єврейської кухні були відомі мешканцям України й вважались смачними. Однак їхній статус — престижний всередині національної спільноти й замовчаний та ніби неіснуючий на рівні офіційного дискурсу — створював ситуацію «гастрономічного антисемітизму». Він втілювався через привласнення страв «радянською» кухнею із подальшим перейменуванням та «забуванням» про походження або десакралізацію⁹⁹, через розчинення у евфемізмах на кшталт «одеська кухня», через тривалу відмову вважати єврейську кухню «кухнею народів СРСР». І. Фельдман, який працював у 1960-ті директором ресторану «Дніпровський» (Київ), а згодом очолив «Київресторантрест», у 1970 р. видав книжку «Атлас кулінарної мудрості», у котру було включено рецепти

⁹⁸ Прокопенко Ю. м. Полтава. Забутий рецепт. *Перець*. 1975. № 1. С. 6.

⁹⁹ Так, наприклад сталося із халою — сакральним єврейським хлібом, який у радянських магазинах називався «плетінкою», «халою з маком», «халою плетеною», «булкою з маком». Зрештою, специфічна жіноча зачіска радянських часів також отримала назву «хала».

й розповіді про національні кухні 86 країн світу радянських республік, автономних республік, автономних областей й національних округів. У перше видання, як зазначив І. Фельдман, на вимогу головного редактора не увійшла єврейська кухня: «ймовірно нагорі не хотіли «випинати», хоча формально Єврейська автономія мала право на свій розділ»¹⁰⁰. Зрештою, такий розділ все же з'явився у наступних виданнях: він став реакцією на «скарги трудящих», які писали ображені листи авторові й, ймовірно, в інші інстанції.

Одна зі складових єврейської кухні, що мала не тільки гастрономічний, а й релігійний (а відтак й політичний) характер — маца — зазнала у 1960–1970-ті рр. неабияких гонінь збоку органів державної безпеки УРСР та СРСР¹⁰¹. У 1960-ті рр. радянські єврейські родини отримували мацу переважно у посилках з-за кордону^{102,103}. Оскільки відносини між СРСР та Ізраїлем, США, Великою Британією стрімко погіршувались, відтак посилки з мацою були кваліфіковані заступником голови КДБ УРСР полковником Серафимом Крикуном як ворожий ідеологічний акт, інструмент «розпалювання антирадянської націоналістичної пропаганди». Задля перемоги над закордонною мацою посадовець запропонував три напрями: публічна відмова єврейської громади від посилок, роз'яснювальна робота щодо шкідливості ідеологічного підґрунтя надісланої маци й розповсюдження чуток, які б проголосили мацу неправильно зробленою та отруйною, вживання котрої веде до захворювань шлунку й кішківника. Невідомо, чи було запроваджено цей механізм боротьби із мацою повною мірою, оскільки посилки продовжували надходити майже до середини 1970-х рр., поки проблему маци не було вирішено радикально на найвищому радянському рівні. У березні 1975 р. голова КДБ СРСР Ю. Андропов надіслав на ім'я секретаря ЦК КПРС К. Черненко службову записку, у котрій наголошував на ідеологічний шкідливості закордонних посилок з мацою, оскільки вони «були розраховані на збудження націоналістичних настроїв радянських громадян єврейського

¹⁰⁰ Гольд М. Исай Фельдман — «Король советских поваров». *Глобальный еврейский онлайн центр*. 09.12.2016. URL: <https://jewish.ru/ru/interviews/articles/179831/>

¹⁰¹ Цей сюжет у скороченому вигляді взятий з книги: Архипова А., Кирзюк А. Вторая агитлегенда: борьба с двойной лояльностью. *Опасные советские вещи: Городские легенды и страхи в СССР*. Москва, 2020. С. 187–191.

¹⁰² Бейзер М. *Помогая в нужде и в борьбе. Посылочная программа «Джойнта» и «Натива» для советских евреев, 1950–1970 годы, Еврейская эмиграция из России, 1881–2005*. Москва, 2008. С. 220–240.

¹⁰³ Часткова заборона на випікання маци діяла вже в 1950-х роках (наприклад, у Києві, Одесі, Харкові, Ростові, Кишиневі та Ризі), але в 1961 році ця заборона була поширена практично на всю країну. У 1962 р. було оголошено повну заборону випікання маци не тільки у синагогах, але й у приватному порядку. У результаті світових протестів єврейських громад та після усунення М. Хрущева дозвіл на випікання маци отримали Москва, Ленінград та деякі республіканські центри. Див.: Pinkus B. *The Soviet Government and the Jews 1948–1967: A Documented Study*. Cambridge UP, 1984. P. 317.

походження», а тому пропонував/наполягав на тому, щоб такі посилки конфісковувались на пошті¹⁰⁴. У 1976 р. ввіз маці було обмежено, а наступного року — шляхом заборони на ввіз мучних виробів — заборонено взагалі¹⁰⁵.

«Підпільною» престижністю було позначено й готування та споживання інших національних кухонь спільнот, що мешкали в Україні. Страви німецької, грецької, польської кухні не зазнавали таких переслідувань, як маца. Вони працювали на підтримання символічного порядку на рівні родини (як правило, у святкові дні) й були майже невидимі (або розчинені у кухнях метрополій) на рівні офіційного гастрономічного дискурсу.

Уявлення про престижне харчування формувалось також через простір символічного споживання, в який були включені як елементи повсякденної історії (та пам'яті про неї) Австро-Угорської імперії, Польщі, Російської імперії, Румунії, так й практики статусної репрезентації радянської влади, здійснювані за допомогою відомої «Книги про смачну та поживну їжу».

Мешканці тієї частини України, що була приєднана/окупована у 1939 р., у якості елементів престижу, наприклад, зберігали не тільки традиційну кухню, але й її «високий» варіант, що склався «за бабці Австрії», «за Польщі», «за румунів»¹⁰⁶. («Ми крутили штруделя. Це не забувалось й було у багатьох сім'ях. Пили каву, говорили, що кава по-віденські. Жодних «Наполеонів» на свята. Тільки «Захер». Всі мами й бабці моїх подруг готували «Захер», ну й зупи. Ми завжди готували зупу»)¹⁰⁷. Однак, як зазначає Ігор Лильо, «на відміну від післявоєнної Польщі чи Словаччини, де попри пресинг комуністичної влади все ж вдавалось зберігати історичну пам'ять, західноукраїнські землі зазнали сильнішої зачистки»¹⁰⁸. Міська гастрономічна культура Галичини зазнавала втрат через репресивний примус до

¹⁰⁴ Наумов Е. *Хлеб бедности нашей*. 23 апреля 2019. (Вперше надруковано журнал «Лехаим», 2015, апрель, № 276). URL: <https://lechaim.ru/academy/hleb-bednosti-nashey/>

¹⁰⁵ Там же.

¹⁰⁶ Примітно, що «перейменована» на радянський лад висока кухня Російської імперії, фактично загубила свої назви й не відбивалась у пам'яті радянських людей у другій половині ХХ століття. Тамара Кондратьєва у своїй роботі «*Кормить и править. О власти в России XVI–XX в.в.*» наводить список «Нових назв страв» з книги «Продуктовые нормы обедов, отдельных блюд и прочих изделий общественных столовых» (1928). Він цікавий через «радянський переклад» імперської кухні, де «судак меньер» став «судаком під смаженим луком», «консоме рояль» — бульйоном з молочною яєчною, «шнельклопе» — смаженим мясом з луком та сметаною. Див.: Кондратьєва, Тамара. *Кормить и править...* С. 104–105. Частина найменувань, як-то «котлети по-київські», «судак під польським соусом», «лангет», «ескалоп» було повернуто в меню радянських ресторанів після Другої Світової війни й на пересічні кухні у якості престижних святкових страв.

¹⁰⁷ Анонім Т. Жінка, 1975 р. н., Львів, вчителька. Бесіда тривала 1 годину. Запис зроблено 1 листопада 2017 р.

¹⁰⁸ Лильо І. Про кухню аристократичних родів Галичини. Меню родини князів Любомирських (1907–1912). *Місто: історія, культура, суспільство*. № 7: Спеціальний випуск «Їжа та місто». 2019. С. 110.

забування, через фізичну відсутність носіїв кулінарної культури, частину яких було знищено фізично, й через загальну радянську проблему — дефіциту та нестачі продуктів. «Залишки гастрономічної традиції більшості мешканців, — зауважує дослідник, — перемістилась із публічних практик на кухні домашніх осель»¹⁰⁹. Неабияку роль у підтримці традицій святкового та щоденного харчування на західноукраїнських землях відіграла не лише практика жіночих «переписів» (записів кулінарних рецептів, що мала чи не кожна господиня), а й книжки Дар'ї Цвек «Солодке печиво», «До святкового столу», «У будні і свята», «Для сім'ї і гостей», «Нашим найменшим», «На добрий вечір», «Малютам і батькам». Перша з цієї низки кулінарних путівників — «Солодке печиво» — вийшла друком ще на початку 1960-х років, її недавнє, однак радше за все не останнє, перевидання відбулося у 2013 р. Дар'я Цвек ще за життя стала українською кулінарною класикинею, котра своїми рецептами та власною біографією не тільки забезпечувала зв'язок кулінарних часів, ніби розірваних радянською колонізацією, а й символізувала тяглість та нерозривність традицій української галицької кухні як такої. Батько Д. Цвек був інспектором міністерства скарбу у Варшаві, він часто брав доньку у робочі поїздки, частиною котрих були урочисті прийняття та бенкети за своїми правилами подачі їжі, сервірування столу, застільним етикетом тощо. «Радянські визволителі» також вплинули на те, що кулінарія стала частиною життя жінки. У 1946 р. квартира молодого подружжя Цвеків — викладача української гімназії та шкільної вчительки «сподобалась» одному з генералів, а відтак молоді люди опинились на вулиці. Вміння готувати стало частиною рятівної стратегії: Д. Цвек почала пекти торти на замовлення та готувати обіди для професорів, а згодом, залишивши вчителювання, щоб прогодувати родину, жінка влаштувалась до міської лікарні, де одужували партійні чиновники. Серед родинних переказів існує історія про те, що високопосадовці, хоча й цінували смачні страви, завжди побоювались, що «бандерівка» насипле їм отрути, а відтак за її клопотом на кухні завжди спостерігав «чекіст». Готування смачних наїдків навіть відповідно вимог дієтичного пісного меню (та з дуже обмеженим набором інгредієнтів) спонукало радянських можновладців просити Д. Цвек навчити цьому їхніх дружин. Згодом рецепти видатної кулінарки стали надбанням численних домашніх кулінарних записів галичанок. За порадою Ірини Вільде (й, можливо, за її протекції) перша збірка рецептів «Солодке печиво» стала книжкою, популярність якої важко переоцінити¹¹⁰. Рецепти Д. Цвек давали голос не тільки кухні, а культури в цілому, плакаючи

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Див. про Дарію Цвек: *Дарія Цвек. Найвидатніша господиня України* | #02 Сезон 4 | ART Персона. Авторська програма Уляни Маляр спільно з "Time4 Production" URL: https://www.youtube.com/watch?v=_Y152qRjzUM

«банальний націоналізм» (М. Біліг), який — через плячки, пампушки, перекладанці, вергуни, кучерявці — залишався нездоланим.

На відміну від вище названих книжок, рецептами з яких позначались кухні українських господинь, а також на відміну від спогадів/родинних переказів, збереження та відтворення сімейних рецептів, які суттєво різнилися й хронологічно, й географічно, «Книга про смачну та поживну їжу» супроводжувала життя декількох радянських поколінь¹¹¹. Вона перевидавалась в 1945, 1952, 1953, 1954, 1955, 1961, 1963, 1965, 1974, 1975, 1978, 1981, 1986, 1990 роках й змінювалась відповідно до політичних, соціальних й навіть технологічних змін. Так, у 1961 році в «Книзі» з'явився розділ про домашнє консервування. Й майже на ціле десятиліття домашнє консервування стало не тільки елементом повсякденного зберігання продуктів, але й частиною престижного споживання та характеристикою добрих якостей господині¹¹². У цьому контексті вінницькі — 1960-х років — спогади головного героя Д. Рубіної З. Кордовіна про вінницьких сусідів, які «приходили в гості до Литваків, обов'язково з гостинцем — банкою варення або грибів, і сиділи довго, докладно обговорюючи між собою (нікому, крім них самих, це цікаво не було) якість вмісту відкритої банки. «Вань, зі сливою-то ми перемудрили, — помічала Нюся, обережно пробуючи повидло з ложки, — цукру-то ми перебухали»¹¹³, були не стільки про вкоріненість гостей у побутове, скільки про отримання нових, сучасних, технологічних, а з тим й престижних стосунків із їжею, якою у ті часи прийнято було хвалитись¹¹⁴.

У «Книзі» змінювались інтенції, рецепти, зникали одні продукти, з'являлись інші. Однак незмінними залишався характер картинок та фотографій, достаток на яких проявлявся саме у великих кількостях, обсягах, порціях.

¹¹¹ «Книга о вкусной и здоровой пище» перевидавалась в 1945, 1952, 1953, 1954, 1955, 1961, 1963, 1965, 1974, 1975, 1978, 1981, 1986, 1990 роках.

¹¹² У 1961 році в «Книге о вкусной и здоровой пище» з'являється розділ, присвячений домашньому консервуванню. Технологічний прорив, пов'язаний із виробництвом (й домашнім зберіганням) скляної тари та кришок (які були дефіцитом), співпав у часі із зростанням виробництва, а з тим і споживання цукру (від 26,9 кг у 1960 році до 47,5 кг на душу населення у 1985 році. Див.: *Народне господарство Української РСР. 1985...* С. 285. Цукор перейшов із стану рафінованого й такого, що їм самим можна було насолоджуватися як десертом, у стан однієї зі складових «солодкого». Й перший такий прорив до всезагального солодкого, доступного, однак бажаного, — це варення з різних фруктів та ягід. Якщо у 1960-ті роки варення належало до області дитячих (й почасти дорослих) мрій про «солодке життя», а відтак — було престижним, то у наступні роки воно набуло ознак масовості й навіть певної примусовості щодо виготовлення (образ «хорошої господині») й споживання («всім їсти варення, бо пропаде»).

¹¹³ Рубина Д. *Белая голубка Кордовы*. 2009.

¹¹⁴ У книзі Лідії Артюх «Українська народна кулінарія: історико-етнографічне дослідження» (Київ, 1977. С. 32) про ці нові технології було сказано так: «Зросло вживання фруктів та ягід як свіжих, так і в консервованому вигляді. Зовсім новим явищем в селянському побуті є приготування варення, повидла, компотів, соків тощо».

Упорядники «Книги» так само, як й її читачі бачили престижне через пафос кількісних характеристик їжі. Варто зазначити, що кулінарні книги як засоби формування уявлень та бажань, були широко використовуваними не тільки у СРСР. У Західній Європі та Північній Америці в 1960–1980-ті рр. ці книги, здебільшого, працювали на заохочення придбання тих чи інших продуктів, кухонної техніки та/або становлення професійної кухні¹¹⁵, у країнах «соцтабору»¹¹⁶ — формували уявлення про «правильне харчування», гендерний розподіл праці, розповсюджували поради («секрети») економного готування, зберігали рецепти традиційної національної (національних) кухонь тощо.

Радянська «Книга про смачну та поживну їжу», котра у 1960–1980-ті рр. не була єдиною збіркою кулінарних порад й співіснувала із численною кількістю інших книжок про кулінарію, рецепти здорової їжі, способи її подачі, зберігання тощо, все ж посідала абсолютно окреме й унікальне місце у культурі споживання. Розмірковуючи про функції «Книги про смачну та поживну їжу», Є. Добренко цитує дуже влучне висловлювання італійського культуролога Жан-П'єро Піррето: «Книга набуває казкових інтонацій. Це розповідь про казкову їжу, неймовірну, фантастичну, якою заповнені кольорові ілюстрації», додаючи, що «книга стала своєрідним компромісом між гастрономічною утопією та реальністю, що він, втім, не завжди був досяжним»¹¹⁷.

Однак саме пошук утопії та її, утопії, а не реальності відтворення формувало уявлення про престижне харчування. Приблизно так само діяли й інші джерела утопічного натхнення — розповіді, книги, кінофільми про дорадянське (дореволюційне, доокупаційне)/не-радянське (західне) життя.

Розповідь про радянське уявлення щодо «старого життя» та «царського харчування» найбільш яскраво презентовано у фільмі «Іван Васильович змінює професію»¹¹⁸. Окрім тексту, котрий увійшов у радянський міський фольклор «А, нирки заячі верчені, голови щучі з часником. Ікра чорна!

¹¹⁵ Notaker H. *History of Cookbooks From Kitchen to Page over Seven Centuries*. Oakland, California, 2017; Willan A., Cherniavsky M., Claflin K. *The Cookbook Library: Four Centuries of the Cooks, Writers, and Recipes That Made the Modern Cookbook*. University of California Press, 2012; Trubek A. *Haute Cuisine: How the French Invented the Culinary Profession*. Philadelphia, 2000; Pilcher J. *Voices in the Kitchen: Mexican Cookbooks as Cultural Capital. Studies in Latin American Popular Culture*. 14. 1995. P. 297–304.

¹¹⁶ Наприклад: Bracewell, Wendy. *Eating Up Yugoslavia: Cookbooks and Consumption in Socialist Yugoslavia. Communism unwrapped: consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford University Press, 2012. P. 169–196.

¹¹⁷ Добренко Е. Гастрономический коммунизм: вкусное vs. здоровое. *Неприкосновенный запас*. 2009. № 2 (64). С. 155–173.

¹¹⁸ Уривок «Царь трапезничать желают». «Іван Васильович змінює професію». (реж. Леонід Гайдай, кіностудія «Мосфільм», 1973). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pV6M94HQd1k>

Червона! Так ... Заморська ікра ... Баклажанна!»¹¹⁹, примітним є відеоряд, яким зафіксовано уявлення про продуктову розкіш: крупним планом глядачу демонструють блюдо із великою рибою — осетром, після — блюдо із цілим поросям. У наступному кадрі ці страви встановлюють на стіл, і потім глядач знову бачить ці блюда очима головних героїв, що сидять напроти них.

Якщо пам'ять про голоди й Голодомори формувала уявлення щодо престижної їжі у контексті кількості та обсягу, то картини «історичного» споживання, підживлені, у тому числі і ілюстраціями «Книги про смачну та поживну їжу», створювали уявлення про «статусну» їжу у контексті форм та способів її приготування (великі обсяги при цьому залишались суттєвою характеристикою). «Цільне» поросся, цільноприготовані птиці (курка, качка, гуска) чи риба в умовах пізньюрадянських дефіцитів були марнотратством. Економна господиня з цілого шматка м'яса (риби, птиці) могла приготувати декілька страв, яких би вистачило родині на тиждень: зварити суп (борщ), зробити котлети (вареники, налисники із м'ясом, голубці), утушкувати печеню тощо. Офіційний радянський дискурс гастрономічної поведінки наполегливо підтримував ідею суворої економії продуктів¹²⁰. Що у середині 1960-х, що у середині 1980-х через спеціальні рубрики у журналах або навіть через книжки із порадами фахівців із харчування та організації побуту наполегливо розповсюджували настанову використання всіх складових продуктів включно із відходами. У 1965 р. автори брошури «За здоровий побут» застерігали господинь від викидання у відходи «жодного граму їстівного» й давали поради, як можна використовувати «кістки, сухожилля, плівки від м'яса», «зайвий жир, лапки (без кігтів), голову (без дзьоба та очей) курки», «відходи від окуня та іншої риби (без зябра, жовчі, очей та кишок)», «очисток від овочів»¹²¹. Заява генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва на XXVI з'їзді КПРС 1981 року про те, що «економіка має бути економною»¹²² стала черговим (щодо радянської кухні) дороговказом максимально бережливого ставлення до продуктів. З одного боку, цей «економний дискурс» суперечив деклараціями про «підвищення добробуту радянських людей». З іншого, популярні рубрики «остаткі сладкі» («солодкі недоїдки») у жіно-

¹¹⁹ Сценарій фільма «Иван Васильевич меняет профессию». URL: http://www.vothouse.ru/films/ivan_vasiljevich_menjaet_professiju_text.html

¹²⁰ Це було пов'язано не тільки із продуктовим дефіцитом, а й з досвідом голодів (у тому числі, й Голодомору), якими були означені всі періоди попередніх десятиліття існування радянського проекту. Автори брошур декларували не тільки ідеологічні настанови щодо гастрономічної поведінки. Вони часто-густо були впевнені, що саме така харчова поведінка є правильною та прийнятною.

¹²¹ *За здоровий быт*. Ленинград, 1965. С. 84–85.

¹²² *Материалы XXVI съезда КПСС*. Москва, 1981. С. 60.

чих журналах працювали на підтримку «культури бідності»¹²³, в якій заміники м'яса, безвідходне виробництво страв й екстремальне використання всіх — часто мало їстівних — складових продуктів унормовували харчові нестачі як середньостатистичний й правильний стиль життя. Економіка дефіциту пропагувала і виховувала особливий радянський культ бриколажу та кулінарних винаходів («готувати з нічого»), які заповнювали спричинені постійними харчовими нестачами прогалини у задоволенні звичайних потреб¹²⁴.

На цьому загальному фоні одноразове вживання цілого — це надлишкове споживання, це демонстрація статусу та/або багатства, недосяжного для інших й виразно ієрархічного. Героїня фільму «Службовий роман» Л. Калугіна, щоб вразити закоханого в неї (та підлеглого по службі) Новосельцева, вигадує історію про відвідування ресторану із уявним статусним знайомим «на власній «Волзі»: «ми там їли, пригощалися: курчата табака, сациви, купати, шлики...»¹²⁵. Це розповідь не тільки про місце престижного харчування, але й про престижну їжу як таку — цілі курчата, шашлики, помилка у назві яких — «шлики» — підкреслює й брехню героїні, й той факт, що правильній радянській жінці не дуже добре відома назва достатньо розповсюдженої, але беззмислової з точки зору домашньої економіки страви.

Художні тексти не тільки формували уявлення про престижну їжу, але й фіксували наявність відмінностей у споживанні різних людей й різних спільнот. Г. Сідорова проаналізувала матеріали радянського масового мистецтва як способу презентації радянського типу господарської культури й зауважила, що у зображенні усіх щоденних трапез «обов'язково присутні хліб та масло: знак загального достатку, символ вирішення задачі забезпечення населення основними продуктами харчування»¹²⁶, у той час, коли ікра лососевих риб та інші рибні делікатеси протягом 1960–80-х років виступали знаком або «заможного життя», або особливого свята. Дослідниця зауважила, що наприкінці 1970-х років символами належності до сфери розподілу та привілеїв, стали належати шоколадні цукерки й торт «Пташине молоко». «Можливість накрити стіл цілим набором дефіцитних продуктів, —

¹²³ Lakhtikova A., Brintlinger A. Food, Gender, and the Everyday through the Looking Glass of Socialist Experience. *Seasoned Socialism: Gender and Food in Late Soviet Everyday Life*. Bloomington, 2019. P. 4.

¹²⁴ Pirogovskaya M. Documenting Solidarity in Soviet Private Cookbooks, 1950–1980s. *Trust and Distrust under State Socialism, 1953–1991. Special Issue in Journal of Modern European History*. № 15:3. 2017. P. 339.

¹²⁵ Епізод «Хванчкару пили, Боржом пили...» (тривалість 1 хв. 08 сек.). «Службовий роман». (реж. Ельдар Рязанов, кіностудія «Мосфільм», 1977). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8Jrv-wf8ba4>

¹²⁶ Сідорова Г. *Советский тип хозяйственный культуры повседневности в массовом искусстве 1960–1980-х гг.: ценностный аспект*: автореф. дис. ... докт. культурологи. Санкт-Петербург, 2013 С. 41.

підсумовує Сідорова, — знак приналежності до системи розподілу товарів, до радянської чи партійної еліти»¹²⁷.

Уявлення про престижне харчування формувалось і як реакція на дефіцит тих чи інших продуктів у радянських торгівельних мережах, точніше — як реакція на хронологію та географію дефіциту та нестачі продуктів. Певні продукти, які свobodно продавались у магазинах, широко рекламувались та навіть «нав'язувались» як ознака радянської розкоші, раптом зникали безслідно і ніби безпричинно, перетворюючись на місце пам'яті, бажання та гострого дефіциту. «Ще в 60-ті роки в СРСР чорною ікрою були завалені продуктові магазини. Багато радянських громадян могли собі дозволити цей делікатес, адже ікра коштувала недорого. Але у 80-ті її вже доводилося діставати»¹²⁸.

«Дефіцит» та «імпорт», — зауважила українська дослідниця Н. Лаас, — два культу радянського соціуму брежнєвської епохи. Наявність у сім'ї продуктів обох цих категорій свідчило не лише про матеріальний достаток, а й про соціальний престиж. Цитрусові, шпроти, натуральна кава, червона ікра, дунайський оселедець, майонез, «Київський торт», «московська ковбаса», [...] — це брежнєвські символи статусної ієрархії, а не просто матеріальні речі, які можна купити за гроші»¹²⁹.

Слід констатувати, що дефіцитний престижний продуктовий ряд фіксувався у пам'яті радянських людей через різні, у чомусь схожі, а у чомусь — ні, переліки продуктів. Адміністраторка ресторану «Прикарпатський» в м. Калуш Івано-Франківської області у 1970–80-х, а у 1980-х — продавчиня гастроному в м. Макіївка Донецької області дефіцитно-престижні продукти визначила так: «Кава розчинна — її взагалі ніколи не було. Ми отримували тільки в ресторані каву розчинну... й то більше таку заварну отримували, а потім вже почали отримувати розчинну. А в продажу, в магазині, такого навіть не було; майонез в баночках, його ніколи не було в продажу; зелений горошок, хоча його стільки зростає в Україні, його ніколи не було в продажу; олія соняшникова, те, що у нас росте скрізь, рафінована, її ніколи не було в продажу ... [...] Там все було, все делікатеси [...] ковбаса сирокочена, ікра червона, чорна ... все це було в буфеті виконкому. Потім, що ще можна було купити там: балик, шоколадні цукерки, але в упаковках, коробках ... ось вони йшли теж ...»¹³⁰.

¹²⁷ Там же. С. 42.

¹²⁸ Жизнь в СССР: эпоха тотального дефицита. *Предметы советской жизни*. URL: <http://soviet-life.livejournal.com/2469612.html>. — 17.07.2016

¹²⁹ Лаас Н. Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965–1985 рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Вип. 16. Київ, 2011. С. 184.

¹³⁰ Будовська А. Мосюк Анна Іванівна: «Советский дефицит: возьмем гастроном...». *Нові сторінки історії Донбасу*. 2015. Кн. 23. С. 113, 114.

Для жінки, яка мешкала у роки юності у селищі Рутченкове Донецької області, недосяжний й бажаний набір продуктів виглядав так: «У магазині тільки хліб брали, ну, макарони, а ковбасу, масло, у нас не було такої можливості. Масло я спробувала, ой, масло вершкове, коли я працювати пішла в радгосп [...] Я в дитинстві мріяла, що, коли я буду доросла, буду купувати собі кожну зарплату 100 гр. шоколадних цукерок»¹³¹.

Скатеріна Нечаєва, яка досліджувала структури повсякденності радянських людей у біографічних інтерв'ю, у контексті очевидних відмінностей уявлення про престижну та бажану їжу, зауважила, що «розмах дефіциту сильно змінювався залежно від населеного пункту (село, місто, обласний центр) й союзної республіки»¹³². А. Кушкова, котра аналізувала спогади про феномен «продовольчих замовлень», зазначила, що «для зібраних спогадів про радянський дефіцит й практики розподілу дефіцитних продуктів важлива не стільки «класова», скільки «географічна» складова, оскільки, як добре відомо, різні міста й території СРСР постачались по-різному»¹³³. В УРСР ієрархія доступу до дефіцитних товарів відповідно місця проживання, — зазначає Н. Лаас, — формувалася із огляду на пріоритет столиці та промислових центрів, а відтак мешканці Києва та значимих за своїм виробничим потенціалом міст (Донецьк, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя тощо), а також міста курортної зони, які мали бути «вітриною» для туристів, постачались за найвищою категорією, на другому щаблі за рівнем постачання були жителі обласних центрів, потім — мешканці містечок, й на останньому — жителі українських сіл¹³⁴.

Вивчені документи перевірок комітету народного контролю УРСР підтверджують вище наведені зауваження та дозволяють констатувати, що нерівномірний розподіл й централізоване постачання формували ореол нестачі, а з ним й престижності навіть навколо таких продуктів, як осміяна у комедії «Іван Васильович змінює професію» кабачкова ікра: «В магазині № с 132 Сумського міськхарчторгу (горпіщторга — *рос.*) від продажу було затримано в підсобному приміщенні зеленого горошку 25 банок, крохмалю 40 кг, пшона 30 кг, крупи вівсяної 80 кг, ікри кабачкової 72 банки»¹³⁵.

Невидимий для широких узагальнень, кошик дефіцитного, а з тим й на певний час престижного, в підрадянській Україні міг включати не тільки

¹³¹ Псьол К. Псьол Людмила Кирилівна: «Каждый праздник одежда была новая». *Нові сторінки історії Донбасу*. 2015. Кн. 23. С. 96, 95.

¹³² Нечаєва Е. Структури повсякденности советского человека в период перестройки (опыт анализа биографических интервью). *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 8. С. 109.

¹³³ Кушкова А. Советское прошлое сквозь воспоминания о продовольственном дефиците. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2009. № 2 (64). С. 174–187.

¹³⁴ Лаас Н. Матеріальне повсякдення населення... С. 185.

¹³⁵ ЦДАВО України. Ф. Р.-4604. Оп. 2. Спр. 1801. Арк. 59.

рибні делікатеси чи каву («в підсобках виявлено: оселедець дунайський, кури 1 сорту, ікра осетрова в банках, риба копчена-палтус, кава розчинна, шпроти, печінка тріскова та низка інших консервів підвищеного попиту» — м. Київ)¹³⁶ або ковбасу, м'ясо чи цитрусові («у продовольчому магазині ВРП (відділ робочого постачання, рос. ОРС — отдел рабочего снабжения — О. С.) тресту «Краснодонвугілля» в магазині № 10 в підсобному приміщенні знаходилися затримані від продажу дефіцитні товари на суму 1050 рублів, у тому числі 120 кг ковбаси твердокопчені московської, рибних консервів сайри та горбуші 310 банок та свинячої тушонки 150 банок»; «у магазинах № 2 і № 45 Жовтневого та № 18 Приморського райхарчоторгу міста Одеси було приховано 39 кг м'яса баранини, 21 кг м'яса яловичого та 18 штук качок»; «магазин № 510 Московський район 4 лимона можна було купити тільки з банкою журавлинного компоту (1 рубль плюс 89 копійок)»; «продаж цитрусових з примусовим асортиментом встановлений 18 магазинах Києва»)¹³⁷, але й такі продукти, які ніби мали бути доступними для кожної родини.

Часом дефіцит створювався як наслідок специфіки діяльності радянського управлінського апарату. Так, наприклад, на два роки (1974–1976) з продажу у Києві зникли пиріжки. Їх не випікали ані на Київському м'ясокомбінаті, ані на кухнях їдалень, кафе та ресторанів. Проблема полягала у тому, що в 1974 р. збіг термін РТУ 826–63, за якими можна було виготовляти пиріжки. РТУ — це республіканські технічні умови, в яких визначалась кількість та вага продуктів, термін зберігання, ціна тощо. Впродовж двох років відповідні відділи Держплану УРСР та Держстандарту не могли дійти згоди щодо того, яким мав би бути вміст та вага начинки, сортність борошна, ціна пиріжка¹³⁸.

Аналізуючи механізми продовольчих дефіцитів в пізньорадянській Україні, можна констатувати, що вони також були частиною оборудок, спрямованих на збагачення окремих працівників торгівлі (колективу того чи іншого магазину), й групових схем, організованих на рівні районних управлінь, споживчих товариств тощо. Залежно від того, які цілі та завдання бачили собі учасники оборудок (продати «некондиційний товар», організувати «списання», створити штучний ажіотаж, який би сприяв встановленню відповідної «тіньової» ціни тощо) ті або інші продукти дивним чином ставали дефіцитом.

Серед таких дивних дефіцитів початку 1970-х рр., для Житомирської області, наприклад, були мука, пшоно, перловка, гречка: «У підсобках магазинів харчоторгів (піщеторгов — рос.) м. Житомира зберігалися такі товари як пшоно, гречана крупа, борошно, крупа перлова, які були відсутні в про-

¹³⁶ Там само. Спр. 1785. Арк. 31.

¹³⁷ Там само. Арк. 2.

¹³⁸ Прокопенко Ю. Невеличка деталь. *Перець*. 1976. № 10. С. 4.

дажу»¹³⁹. А в місті Біла Церква дефіцитом, окрім круп та муки, «місцем бажання» виявилась томатна паста: «У центральному гастрономі м. Біла Церква було виявлено в підсобці 1500 кг борошна по 41 коп., 264 банки томатного соусу, 300 кг гречаної крупи»¹⁴⁰. Якщо у київських магазинах сливовий компот продавався в «нагрузку» до дефіцитного зеленого горошку («В магазині № 229 Печерського гастрономторгу зелений горошок продавався з компотом «Слива» та консервованим борщем»¹⁴¹), то у Снігурівському районі Миколаївської області той самий компот був настільки бажаним товаром, що у декотрих магазинах їм спекулювали, підвищуючи встановлену ціну більше, ніж на 40% («В продмазі Снігурівського міськпо компот «Слива “Ренклюд” продавався за ціною 1 руб. 06 коп. замість 73 коп.»¹⁴²). Суттєві різниці в уявленнях про престижне харчування були пов'язані також із вищезазначеним трендом моди на міське харчування й відмінностями постачання сільської місцевості України, яке створювало ситуацію, що в ній, за влучним зауваженням Олександра Нікілева, на селі «делікатесами вважалися такі звичні для міста продукти, як оселедці, морозиво, соки й джеми»¹⁴³. Неможливість для дітей із сіл та маленьких містечок на початку 1980-тих років скуштувати морозива можновладці пояснювали так: «Морозива для дітей? Зимом воно не потрібне, а влітку ми його не довеземо, геть розтає. Біда та й годі!»¹⁴⁴.

Заради справедливості варто зазначити, що морозиво як дефіцитний делікатес часом маркувало й міський простір навіть великих промислових міст. У першій половині 1970-х років неабиякі черги за морозивом були типовими для Запоріжжя, у кіосках якого воно бувало нечасто. Коли його привозили, покупці брали одразу багато — п'ять-шість пачок, щоб вистачило на всю родину. «Деякі запорожці проблему дефіциту вирішували радикально — брали великі термоси і їхали в сусідній Дніпропетровськ, щоб набити їх там під зав'язку. Особливо стражденні діти обходилися підручними засобами — набирали сніг та перемішували його зі сметаною та цукром»¹⁴⁵.

Погоджуючись з дослідниками в оцінці важливості географічної, а з нею й хронологічної складової продуктових нестач, ми можемо констатувати, що їх зворотнім боком були ситуативність та регіональні відмінності у формуванні уявлень про престижне споживання. Іншими словами, у пізньора-

¹³⁹ Там само. Ф. Р.-4604. Оп. 2. Спр. 1801. Арк. 18.

¹⁴⁰ Там само. Арк. 33.

¹⁴¹ Там само. Спр. 1785. Арк. 1.

¹⁴² Там само. Спр. 697. Арк. 116.

¹⁴³ Нікілев О. Проблеми торгівлі в українському селі... С. 242.

¹⁴⁴ Сочивець І., спец. кор. «Перцю». Житомирська область. Спростовуйте, будь ласка. *Перець*. 1981. № 19. С. 4.

¹⁴⁵ *Жизнь Запорожья. Досуг запорожцев. Эскимо на палочке. 1970–1980. Ретро Запорожье. Все о твоём любимом городе.* URL: <http://retro.zp.ua/life/leisure/237-eskimo-na-palochke.html>

дянську добу в УРСР образ престижної їжі, що екстраполювався на створення персонального харчового кошику, не був стабільним, завданним раз та назавжди, а виявлявся достатньо мінливим та залежним від продуктового постачання тих чи інших територій.

Частиною механізму мінливості був також й природний цикл, особливості погодних умов у різних регіонах України, а також специфіка ландшафту. Едріенн Джейкобс справедливо зазначає, що «сезонна доступність продуктів представляла одну з найбільш стійких «традиційних» особливостей радянської системи харчування»¹⁴⁶. Протягом незліченних поколінь, зауважує дослідниця, наповнення продуктового кошику залежало від наявності свіжих сезонних товарів та здатності (або нездатності) зберігати ці продукти для цілорічного використання¹⁴⁷. Слід констатувати, що успіхи радянської влади у забезпеченні державної торгівлі холодильниками, складськими приміщеннями, продуманою транспортною логістикою мали місце, однак були такими, що «коливання наявності (наприклад, відсутність томатів взимку), — пише Е. Джейкобс, — «зберігалися впродовж всього радянського періоду». А відтак люди вирощували, отримували, зберігали й транспортували сезонні овочі, фрукти, ягоди тощо здебільшого самостійно. «Сезонні зрушення у доступності продуктів посилили та увічнили традиції садівництва, консервування та інших популярних у СРСР форм вітчизняного виробництва їжі»¹⁴⁸. Значна частина міських українців вирощувала на дачах городину, декотра — збирала у лісах гриби, декотра мала сади із фруктовими деревами, декотра — пасіки, де бджоли виробляли мед. Сезонні й природні відмінності породжували зони харчової престижності. Через продовольчі нестачі, з одного боку, й через зацікавленість у практиках харчування, відмінних від тих, що пропонувала радянська гастрономія, в зону потенційної престижності — через інакшість та унікальність — потрапляли й інші результати «збирацьких» практик. На початку 1980-х років фахівці правильного харчування намагалися навіть «одержавити» ці практики й запровадити в систему громадського харчування «дешеві, поживні й корисні страви з кропиви, подорожнику, стебел кульбабок, бурякового бадилля тощо»¹⁴⁹. Експеримент не вдався, а салат зі стебел кульбабки залишився ознакою оригінальності й почасти бідності, а відтак не поповнив ані щоденного, ані престижного харчового кошику.

Натомість, престижним, наприклад, ставало «перше» у сезоні — перша «молода» картопля, перша полуниця, черешня, кавуни. Ціна «першого» на колгоспних ринках була вищою порівняно із тими, які стабілізувались за тиждень-два. «Перше» не було необхідним, радше — зайвим. Однак пи-

¹⁴⁶ Jacobs A. *The Many Flavors of Socialism...* P. 37.

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Сюткин П., Сюткина О. *Непридуманная история...* С. 128.

тання: «чи вже коштували ви полуницю?» означало побудову невеличкої соціальної ієрархії, у котрій ті, що дозволили собі марнотратство, були «зверху» тих, хто чекав на зниження ціни. Географічна природна престижність була пов'язана, приміром, із грибами. Для мешканців лісових регіонів гриби були сезонно доступним, звичайним продуктом харчування (а іноді навіть запобіжником продуктивних нестач, задорогих цін у магазинах та ринках тощо). Для мешканців степових, південних, східних районів навіть у сезон гриби були делікатесом й частиною престижного кошику. Плоди фруктових дерев з приватних садів Криму — персики або інжир — внаслідок недолугості системи транспортування та зберігання, були частиною бажаного курортного меню для приїжджих й іноді транспортувались разом із відпочиваючими, що повертались додому. Персики за таких обставин ставали маркером й підтвердженням вдалого відпочинку. Однак для мешканців півострову ці фрукти не мали жодних ознак престижності, складаючи звичайне меню літнього споживання.

Незважаючи на численні відмінності, радянський дефіцит продуктів мав і певні характеристики загальності чи, принаймні, тривалості та регіональної подібності. І це, поруч із іншими факторами, сприяло інтернаціоналізації практик як пересічного, так й престижного харчування. У числі таких «проблемних» продуктів найчастіше знаходилося м'ясо.

Відповіддю на цю «проблемність» з боку держави були різні заходи, серед яких традиційно чільне місце посідали постанови ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР, спрямовані на організацію промислового виробництва м'ясних продуктів, збільшення їх обсягу та закупівлі, боротьбу із розкраданням, будівництвом об'єктів тваринництва та птахівництва тощо¹⁵⁰. Зрештою,

¹⁵⁰ Постановление ЦК КПСС и Совета Министров Союза ССР от 3 сентября 1964 г. «Об организации производства яиц и мяса птицы на промышленной основе». URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15666.htm>; Постановление ЦК КПСС и Совета Министров Союза ССР от 29 января 1970 г. «Об увеличении производства и государственных закупок свинины и мяса птицы в 1970 году». URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15067.htm>; Постановление ЦК КПСС и Совета Министров Союза ССР от 26 февраля 1971 г. «О мерах по дальнейшему увеличению производства яиц, и мяса птицы на промышленной основе». URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex14943.htm>; Постановление Совета Министров Союза ССР от 15 сентября 1979 г. «О порядке возмещения ущерба, причиненного хищением, недостачей или утратой мяса и мясопродуктов». URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data02/tex13798.htm>; Постановление Совета Министров Союза ССР от 11 декабря 1979 г. «О мерах по сокращению сроков проектирования и строительства объектов животноводства и птицеводства мясного направления». URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data02/tex13777.htm>; Постановление ЦК КПУ и Совета Министров Украинской ССР от 23 декабря 1980 г. «Об улучшении планирования и экономического стимулирования производства и заготовок сельскохозяйственных продуктов». URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kp800657?an=2&ed=1980_12_23

квінтесенцією державних намагань налагодити виробництво та постачання продуктів харчування та, зокрема, м'яса, стала ухвалена на пленумі ЦК КПРС у травні 1982 року «Продовольча програма»¹⁵¹. «Програма» передбачала, що в 11 п'ятиріччі (1981–1985) буде задоволено попит на хліб, картоплю, цукор, макаронні вироби тощо, а постачання м'яса та молока — покращиться. А вже у 12 п'ятиріччі основний наголос у реалізації Продовольчої програми буде зроблено на збільшення споживання м'яса, олії, овочів та фруктів¹⁵². Виконання планів збільшення обсягів виробництва м'яса наштовхувалось на численні проблеми, серед яких була й неефективність радянської планової економіки, й невирішеність питання кормової бази худоби, що було пов'язано із зниженням закупівлі зерна за кордоном, і розкраданням, обсяги яких зростали щороку.

Відтак іншою відповіддю на «м'ясну» проблему стало зниження норми споживання м'яса та м'ясних продуктів, що встановлювалось державними органами, пов'язаними із плануванням промисловості та контролем «здорового харчування». Іншими словами, опинившись не в змозі забезпечити збільшення споживання м'яса, державна влада вдалася до впровадження медикального дискурсу, який — «згідно із науковими розробками» — встановлював щоразу менші показники необхідного протеїну, який потрапляв на стіл у вигляді м'яса та м'ясних виробів.

Така політика прогнозованого зниження, за спостереженнями дослідників, почалась наприкінці 1960-х років¹⁵³. Якщо у 1968 р. встановленою нормою споживання за даними О. Губаревої, було 90–100 кг¹⁵⁴ на людину, то у 1979 — 75 кг¹⁵⁵, а у 1991 — 70,1 кг¹⁵⁶.

Ці, дедалі знижувані, встановлені державою норми та реальне споживання м'яса та м'ясних виробів не співпадали. Згідно офіційної статистики споживання м'яса та м'ясних виробів, до яких також було включено й сало, й субпродукти, у 1970 р. в УРСР складало 49 кг, у 1980 — 61 кг на людину, у 1985 — 66 кг¹⁵⁷. (За даними А. Зайченко реальний показник душевого споживання м'яса у 1980-ті роки був нижчим, ніж це фіксувалось для офіційного розповсюдження і складав, у цілому по СРСР, не більше, чим

¹⁵¹ *Продовольственная программа СССР на период до 1990 года и меры по её реализации (материалы майского пленума ЦК КПСС 1982 года)*. Москва, 1982. 110 с.

¹⁵² Там же. С. 32–43.

¹⁵³ Нормування здійснювалось із розрахунку споживання на одну людину на рік та вимірювалось у кілограмах.

¹⁵⁴ Губарева О. *Источники роста народного благосостояния в СССР*. Москва, 1968. С. 150.

¹⁵⁵ *Товароведение продовольственных товаров*. Киев, 1979. С. 54.

¹⁵⁶ Скурихин И., Нечаев А. *Всё о пище с точки зрения химика: Справ. издание*. Москва, 1991. С. 211.

¹⁵⁷ *Народне господарство Української РСР. 1985...* С. 285.

40–45 кг¹⁵⁸). Примітно, що на фоні зниження встановлених та реальних норм споживання м'яса у ці роки відбулося зростання державного припису споживання картоплі. Якщо наприкінці 1960-х років «раціональна норма картоплі» 96–100 кг на людину, то наприкінці 1980-х — 126¹⁵⁹. Офіційні показники споживання картоплі в УРСР 1960–1980-х років завжди перевищували завдані норми. Незважаючи на декотре зменшення споживання картоплі та хлібних виробів (включаючи макаронні) — з 174 кг й 163 кг на людину у 1960 році до 138 кг й 139 кг у 1985 відповідно, картопля й хліб/макарони залишались важливою складовою харчування пересічної радянської людини. А щодо картоплі, то офіційні показники її вживання у 1985 році перевищили не тільки державно встановлену норму, але й показники споживання 1980 р., коли було звітовано про споживання 133 кг у рік на людину (за іншими щорічником — 130 кг на людину)¹⁶⁰.

Державне нормування та реальне суспільне споживання пізньорадянської доби відбивали певний «новий продуктовий порядок», підтримуючи який влада змушена була визнати (але й приховувати) погіршення якості харчування радянських людей. У цьому контексті картопля та макаронні вироби стали набувати знакового характеру, перетворюючись на символи бідності та убогості харчового кошику пересічних радянських людей.

Проміжне, а відтак позначене непевністю місце між бідністю та престижністю, посідала риба й морські продукти. З одного боку, виховання смаку та дозволеної радянської розкоші, яке відбувалося через потужну рекламу у 1930–1950-ті роки, визначили ікру, крабів та декотрі сорти риби як такі, що можуть потрапляти у престижний харчовий кошик радянських містян. Символічному наповненню цього кошику за рахунок рибних консервів на кшталт печінки тріски, шпротів, сайри тощо, сприяв дефіцит цих товарів у 1960–1980-ті рр.

З іншого боку, річна риба та морська риба (включно із креветками) були не тільки доступними, а часом й безкоштовними для людей, особливо тих,

¹⁵⁸ Зайченко А. С. США–СССР — личное потребление (некоторые сопоставления). *США–ЭПИ*. 1988. № 12. С. 12–22; Он же. Ещё раз о личном потреблении в СССР и США. *Там же*. 1989. № 6. С. 114–127. Борис Міронов наводить аналогічні цифри — 45 кг «чистого продукту» на 1987 рік. Див.: Міронов Б. *История в цифрах*. Львів, 1991. С. 142–143.

¹⁵⁹ Клинова М. А. *Уровень жизни городского населения РСФСР (1946–1991 гг.) в отечественной историографии: монография*. Екатеринбург, 2014. С. 270.

¹⁶⁰ *Народне господарство Української РСР. 1985...* С. 285. Щодо радянської статистики, то варто зауважити, що у показниках споживання різні статистичні збірники часто давали трохи різні цифри. Так, у «*Українська РСР в цифрах у 1980 році: короткий статистичний довідник*» (Київ, 1981. С. 95) показники по споживанню картоплі у 1980 році складають 130 кг на людину, а не 133, як це зафіксоване у збірці «*Народне господарство в Українській РСР*» (Київ, 1986).

котрі проживали біля водоймищ, рік та морів. Такою рибою навіть годували котів.

Однак на тлі дефіциту м'ясних продуктів, попит на які не вдавалося задовольнити впродовж всього періоду, що вивчається, ставка на рибу, яка б могла «заповнити протеїнову нестачу», була цілком прагматичною стратегією державної харчової політики. Просування риби як «виняткового джерела протеїну» у 1960–1970-ті рр. стало частиною потужної соціальної реклами. У грудні 1969 року, як зазначила Є. Твердюкова, Центральне телебачення СРСР запропонувало громадянам програму «Аукціон», в якій рекламувались «дари моря». Телеглядачі мали взяти участь у «рибній вікторині» та відповісти на питання, якою рибою Земляніка пригощав Хлестакова, яка морська тварина допомагає від облісіння, якою є швидкість пересування крабу тощо. Переможцям пропонувались призи: холодильник, заповнений лангустами, туристичний намет, газова плита із пакетом креветок, банки консервованого кальмару (в декотрих з яких були прикраси з бурштину) й власне дари моря — креветки, трепанги, вобла¹⁶¹. За даними дослідниці «з 1971 по 1974 рр. у 60 газетах СРСР було надруковано 360 рекламних об'яв. З 1971 по 1973 випущено 16 листівок накладом 3 млн. 360 тис. примірників, 2 буклети (255 тис.), 10 плакатів (33,5 тис.). У 1971–1979 рр. Всесоюзне об'єднання «Союзпромрибзбут» замовило 30 рекламних фільмів з рибної тематики, у тому числі «М'ясо антарктичної креветки», «Мойва», «Минтай», «Паста «Океан», «Мідії та устриці», щороку 7–8 кінофільмів демонструвались у кінотеатрах 70 міст»¹⁶². Можна констатувати, що жоден продукт не отримав настільки потужної та щільної реклами у пізньорадянську добу.

Разом із цим збільшувались й масштаби вилову океанічної та морської риби, у тому числі й у водах, логістично далеких від кордонів СРСР¹⁶³. Якщо

¹⁶¹ Твердюкова Е. Советские рекламные технологии периода позднего социализма (1965–1990). *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2015. № 1. Т. 4. С. 137.

¹⁶² Там же. С. 142.

¹⁶³ Не виключено, що промисловий вилов океанічної риби був не тільки піклуванням про покращення харчування радянських мешканців. Якщо до другої половини 1950-тих років промислова здобич риби здійснювалась у північних морях СРСР та Тихого океану, то у наступні десятиліття океанічне риболовство «виходить» у відкриті води океанів: Північно-Східну та Екваторіальну Атлантику, Північне море, значну частину Тихого океану. А відтак, дослідники вважають, що радянська риболовна промисловість була також інструментом зовнішньої політики, а сам риболовний флот успішно використовувався у розвідувальних цілях. Див.: Янышев Нестерова, Ирина. Советский рыболовный флот и внешняя политика СССР в 1960–1970-е гг. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России*. 2014. № 3. С. 102–116.

у 1950 р. загальний обсяг вилову риби та морепродуктів складав 16,5 млн. ц, то у 1975 — 103 млн. ц¹⁶⁴.

Крім того, було зроблено акцент й на промисловому вирощуванні риби у водоймах, штучних ставках, садках, річках. Порівняно із 1960 р., у 1975 р. виробництво риби у внутрішніх водоймах СРСР виросло у 10 разів. Міністерство рибного господарства СРСР звітувало про успіхи, досягнуті на водоймищах України, у котрі у 1975 р. було випущено 6,9 млн. товстолобиків масою 300 г. Вже наступного року вони важили більше 1 кг, а через три роки — у 1978 — більше, ніж 3 кг¹⁶⁵. Однак очевидне збільшення виробництва та вилову риби, як й державне рекламне просування споживання риби й рибних та морських продуктів не давало бажаних результатів у контексті змін харчових уподобань пересічних громадян.

Як зазначає А. Мастеровой, у середині 1970-х «рибний вплив» на зміну повсякденного харчування було здійснено через відкриття спеціалізованих («фірмових») магазинів «Океан» та запровадження 26 жовтня 1976 р. «рибного дня» у всіх закладах громадського харчування.

Магазини «Океан» були радянською калькою західних супермаркетів, де за взірць було обрано іспанський варіант рибного маркету із системою самообслуговування, великими торговими залами, акваріумами із живою рибою, продажем напівфабрикатів й невеличкими кафе, де можна було замовити страви з риби. Одним з перших українських «Океанів» був сумський — відкритий у вересні 1975 року¹⁶⁶. Асортимент магазинів складала морожена, солена, копчена й свіжа риба та морепродукти, а також консерви. Прилавки було прикрашено плакатами на кшталт «Луфарь, бельдюга, прістіпома — украсят стол любого дома» або «Дед і баба не старелі — ведь они макрурус елі»¹⁶⁷. Однак, як правило, в цих магазинах продавали найдешевші сорти риби. Як зазначає А. Мастеровой, риба була заморожена, необроблена та візуально відразлива, вона нагадувала «криво замерзлі трупи»; розпиляні з гігантської брили акуратної геометричної форми шматки містили голови у комплекті з блискучими очима, які витріщалися назовні¹⁶⁸. Сам вигляд риби у магазинах не сприяв підвищенню попиту на неї, а примус до її споживання у робочих їдальнях та ресторанах у «рибні дні» радше відштовхував, ніж призвичаював до використання риби замість м'яса. Риба як така припинила

¹⁶⁴ Каменцев В. Перспективы развития рыбного хозяйства внутренних водоемов. *Плановое хозяйство. Политико-экономический журнал Госплана СССР*. 1978. № 1. С. 9.

¹⁶⁵ Там же. С. 17.

¹⁶⁶ Об истории легендарного советского магазина в Сумах. 11 февраля 2019. *Сумські дебати*. URL: <http://debaty.sumy.ua/news/society/kak-poyavilsya-legendarnyj-sovetskij-magazin-v-sumah>

¹⁶⁷ Александр Савельев, председатель Общественного совета при Росрыболовстве: *От лодки до глотки: рыбному дню — 80 лет*. 11 сентября 2012. URL: <http://prodmagazin.ru/2012/09/11/ot-lodki-do-glotki-rybnomu-dnyu-80-let/>

¹⁶⁸ Masterovoy A. *Engineering Tastes: Food and the Senses...* P. 180.

бути дефіцитом. Однак дорогі сорти риби, як й ікра, потрапляли в магазини зрідка, ставши згодом ґрунтом, на якому зросла так звана «рибна справа»: масштабний економічний злочин з розкрадання елітних сортів риби та ікри та продажу їх, у тому числі, й за кордон, у котрий було втягнуто чиновників найвищого рангу¹⁶⁹.

Доступна ж риба з магазинів «Океан» разом із картоплею та макаронами продовжила своє позиціонування як їжа для бідних. Мойвою радянські містяни продовжували годувати котів.

М'ясо на цьому тлі стало ознакою престижного статусного споживання. Описуючи соціальне значення змін у системі харчування у Середні віки, Жак ле Гофф та Ніколя Трюон звернули увагу на те, що «протистояння культури хліба й культури м'яса» мало місце впродовж всієї історії європейського Середньовіччя: на ранніх етапах воно означало відділення античних людей від варварів, однак з часом споживання м'яса стало «привілеєм невеликої кількості людей», а тому сприймалось як «показник високого суспільного стану», протистояння «культури хліба» й «культури м'яса» перетворилось на протистояння культури бідних й культури багатих. У певному сенсі пізньорадянська «культура м'яса» й форми його споживання стали визначати приблизно ту саму модель протистояння бідності й багатства, які описують ле Гофф та Трюон¹⁷⁰.

Важливо підкреслити, що престижним для міського мешканця було не м'ясо взагалі, оскільки «м'ясо взагалі» — з кістками, жилами, жиром, у вигляді обрізків — купити було можна.

Наявність «м'яса взагалі» було предметом жартів, котрі «проривались» на широкий загал не тільки через анекдоти, але й через монологи сатириків, прозу, кінофільми та мультфільми: «М'ясо краще в магазині купувати», — говорить пес Шарік, герой культової дитячої книжки Е. Успенського «Дядя Фьодор, кіт і пес», на основі якої було знято популярний мультиплікаційний серіал. «Чому?» — питає в нього кіт Матроскін. — «Там кісток більше»¹⁷¹.

Престижним було якісне свіже м'ясо, без кісток, готувати й споживати яке можна було марнотратно — не суп, печеня, котлети, а антрекоти, ескалопи, запечена у духовці «буженина» чи обсмажені на відкритому вогні шашлики — шматки «шиї» чи «вирізки». В сільській місцевості, як зауважила Л. Артюх, м'ясо також стало посідати чільне місце у щоденному споживанні: страви, які готували на свята — тушковане, смажене м'ясо — ставали стравами щоденного вжитку, переважно м'ясними ставали й

¹⁶⁹ Раззаков Ф. Дело «Океан». *Бандиты*. 1970–1979. URL: <https://pub.wikireading.ru/56059>

¹⁷⁰ Ле Гофф Ж., Трюон Н. *История тела в Средние века*. Москва, 2008. С. 134.

¹⁷¹ Уривок «Мясо лучше в магазине покупать» (тривалість 47 сек.). «Трое з Простоквашино». (авт. Едуард Успенский, реж. Владімір Попов, Союзмультфільм, 1978). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zvsvyE4WQPg4>

начинки пирогів, вареників, голубців¹⁷². На відміну від міських споживачів, сільські не «діставали» м'ясо по блату, воно було їх власного виробництва. У 1975 р. у підсобних господарствах селян було вироблено 1220 тис. т м'яса, у 1985 — 1322 тис. т (натомість вироблено у колгоспному та державному секторі УРСР — 2355 тис. т)¹⁷³. У сільській місцевості, зауважила Артюх, м'яса купували менше, проте більше купували ковбасу. Престижність ковбас — твердокопчених, сирокочених, напівкопчених — у сільських мешканців підтверджують й матеріали усних історій.

Важливо зауважити, що виробництво ковбас в цілому за даними офіційної статистики зросло, однак твердокопчені ковбаси вже після 1975 року мали тенденцію до зниження рівня виробництва, копчені вироби на кшталт баликів «впали» у 1985, виробництво напівкопчених знизилось у 1980, а у 1985, хоча й зросло, однак не досягло рівня 1975. Вади виробництва створювали ситуацію дефіциту, а з тим — надавали ковбасі статусу недосяжності й навіть «сакральності».

Таблиця 1.

Виробництво ковбасних виробів за видами (тис. т) 1970–1985 рр.¹⁷⁴

	1970	1975	1980	1985
Ковбасні вироби	436,4	580,8	685,5	768,1
Варена ковбаса	185,7	247,1	326,8	369,7
Сосиски і сардельки	50,7	56,4	80,5	84,6
Напівкопчена ковбаса	108,8	148,4	107,0	142,2
Твердокопчена ковбаса	16,1	25	20,1	17,1
Копченості	28,6	45,0	67,4	59,4
Інші ковбасні вироби	46,5	58,9	83,7	94,4

Престижність та статусність споживання ковбаси, як для містян, так і для селян, мала й символічні, й прагматичні причини. Дефіцит та висока ціна засвідчували статусність ковбасних виробів, навіть порівняно із якісним м'ясом ковбаса виглядала як марнотратний продукт: з неї точно не можна було зварити борщу чи печені. Проте, ковбасу можна було їсти швидко, за власним бажанням, в будь-який час: тоді, коли прийшло відчуття голоду, а не тоді, коли запросили до столу. Певною мірою, прагматична причина престижності копчених ковбас полягала у свободі, непідконтрольності харчування й відсутності надзусиль для тамування власного голоду й голоду випадкових гостей, яких, за наявності ковбаси, завжди було чим пригостити.

¹⁷² Артюх Л. *Українська народна кулінарія: історико-етнографічне дослідження*. Київ, 1977. С. 133.

¹⁷³ Там само. С. 127; *Народне господарство Української РСР. 1985...* С. 161.

¹⁷⁴ *Народне господарство Української РСР. 1985...* С. 164.

Ковбаса, з одного боку, була зайвим продуктом, без якого можна було прожити. З іншого, її наявність засвідчувала статусні можливості мати й споживати зайве й таке, що має високу ціну. Такий самий механізм виведення у зону престижного, очевидно, мали й рибні консерви, балики й почасті тверді сири.

Примітно, що ковбаса, як справедливо зауважують А. Архіпова й А. Кірзюк, у відносно ситі 1960–1980-ті була одним з тих продуктів, які формували не тільки простір престижу, а й харчову культуру недовіри. Дослідниці підкреслюють, що недовіра до промислового виробництва того, що ще двадцять-тридцять років тому вироблялось вдома, не була лише радянським феноменом¹⁷⁵. Чутки, що відкривали «страшну правду» про те, з чого роблять гамбургери, курячі крильця тощо, існували й у США. Соціологи навіть дали назву такій частині фольклору *contaminated food stories* — історії про отруєну їжу. На відміну від американських історій про підступну поведінку «чужих» та/або великих корпорацій, які свідомо труять людей, пізньорадянські чутки про ковбасу (переважно варену) містили в собі знання про масові крадіжки, обладки з м'ясом на м'ясокомбінатах та про антисанітарію на харчових виробництвах. Якщо американський гамбургер позиціонувався як такий, що зроблений з поганого (червивого м'яса), то радянська ковбаса звинувачувалась у тому, що вона виробляється взагалі без м'яса, а, наприклад, з туалетного паперу. Ці підозри не були позбавлені підстав. Погіршення ситуації із виробництвом м'яса у 1960–1970-ті роки призводило до того, що для виконання планових показників працівники м'ясокомбінатів були змушені додавати у фарш мелені кістки, жили, січові міхури, муку, крохмаль, стабілізатори, целюлозу, часник, який взагалі знищував запах всіх інгредієнтів. Зрештою, така практика була легалізована радянськими ГОСТами — стандартними правилами, згідно яких вироблялась споживчі та промислові товари. У ГОСТі 23670-79 від 1979 було зазначено: «допускається замість яловичини, свинини, баранини спільне використання стабілізатора білкового, маси м'ясної яловичої або свинячої, або баранячої, харчової плазми (сироватки) крові, крохмалю або борошна пшеничного»¹⁷⁶. Отже, фактично всі види ковбаси (навіть й гостро дефіцитні — сирокочені) не були товаром високої якості. Судячи за анекдотами про ковбасу¹⁷⁷,

¹⁷⁵ Про історію харчових страхів в історії: Levenstein H. *Fear of Food: A history of why we worry about what we eat*. Chicago, 2012.

¹⁷⁶ ГОСТ 23670-79 Колбасы вареные, сосиски и сардельки, хлебы мясные. Технические условия (с Изменениями № 1-6). *Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации*. URL: <http://docs.cntd.ru/document/gost-23670-79>

¹⁷⁷ «У продаж скоро надійде ковбаса «Член Політбюро», на розрізі якої буде видно профіль Леніна із сала», «Останкінська» ковбаса виробляється з останків ворогів соціалізму», «автором рецепта радянської ковбаси є Лермонтов «змішалися в кучу коні, люди»; «а чому у вас у ковбасі якісь цвяхи та друзки? — Так вона третього сорту! На неї собака разом з конурою йде»; «якщо в ковбасі знайдено м'ясо, то на виробництві стався

культура недовіри до неї набувала неабияких масштабів. Але престижність (принаймні щодо копчених та сирокочених сортів) не падала. Примітно, що «історії про отруйну їжу» для опису виробництва сирів та консервів не були розповсюдженими. Принаймні, мені не вдалося знайти жодної. Ба більше, позначені у критичному (у тому числі, й сатиричному) дискурсі радянських ЗМІ через відомості про «пісок у консервах з овочевої солянки з грибами»¹⁷⁸, «халву Дніпродзержинського заводу продтоварів, що тхне оліфою»¹⁷⁹, «зелений горошок від Чернігівського комбінату, який був “доповнений” сюрпризом у вигляді іржавої шайби»¹⁸⁰ або про консерви з рисової каші та свинини з додатком у вигляді шматка гравію¹⁸¹ та інші подібні історії сприймалися як характеристика безладу у харчовій промисловості, однак — не як привід для формування продовольчих страхів.

Окрім соціальних різниць («культура бідних» проти «культури багатих») в практиках визначення набору престижного харчування були присутніми й гендерні різниці¹⁸², й те, що можна визначити услід за Р. Інглхартом¹⁸³ як фактор досвіду «формуючих років». Вибір статусної їжі може бути позначений як чоловічий, оскільки, по-перше, він був результатом «здобування», участі у символічному полюванні, де замість зброї використовувались посади, великі гроші, нелегальні схеми тощо. По-друге, самі механізми формування практик престижного харчування (і ці механізми є темою одного з наступних розділів) були викликами декларованій ідеї рівності — соціальної, статевої, національної. Виразне і часто демонстративне споживання престижного було й «відтворенням й розриву між офіційною ідеологією та практиками повсякденності»¹⁸⁴, й акцентованою версією патріархального гендерного порядку, який сприймався втомленими від реалізації контракту «матері, що працює» жінками як бажана норма. «Ностальгія за справжніми чоловіками»¹⁸⁵, перекладання на них піклування про формування престиж-

нешасний випадок. Див.: Миронова Анастасія. «Если в колбасе обнаружено мясо, значит на производстве произошёл несчастный случай». 10.03.2016. URL: <https://vinauto777.livejournal.com/87547.html>

¹⁷⁸ Дегустаційний зал виставки (редакційний матеріал). *Перець*. 1976. № 6. С. 6.

¹⁷⁹ Дегустаційний зал. На всі смаки (редакційний матеріал). *Перець*. 1981. № 19. С. 3.

¹⁸⁰ Стіл знахідок. Відновлення традиції (редакційний матеріал). *Перець*. 1981. № 12. С. 3.

¹⁸¹ Сувенір з авансом (редакційний матеріал). *Перець*. 1981. № 11. С. 2.

¹⁸² Див.: Stiazhkina O. Sated People: Gendered Modes of Acquiring and Consuming Prestigious Soviet Foods. *Seasoned Socialism: Gender and Food in Late Soviet Everyday Life*. Bloomington, 2019.

¹⁸³ Inglehart R. *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, 1990.

¹⁸⁴ Темкина А., Роткирх А. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России. *Социс*. 2002. № 11. С. 4–15.

¹⁸⁵ Там же.

ного кошику дозволяло жінками не тільки «виключитись» з битв за їжу, зняти з себе відповідальність за якість та різноманітність харчування, але й «комерціалізувати свою жіночність»¹⁸⁶ через заявлення «продовольчих капризів». Власне, жіночі «продовольчі капризи» могли відігравати певну, однак не дуже суттєву роль у формуванні уявлення про престижне споживання. Можна припустити, що не тільки дефіцит¹⁸⁷, але й «продовольчі забаганки» доповнювали кошик престижного харчування шоколадом та шоколадними цукерками, екзотичними щодо радянського споживача фруктами, кавою.

Однак не тільки «продовольчі капризи» жінок, а й відчуття економічної, фізичної безпеки, яке було пов'язане із дитячими спогадами вживання солодоців, було важливим чинником, що визначав харчові пріоритети престижності дорослих людей — й чоловіків, й жінок. Солодоці — цукерки, десерти, торти — як частина очевидно зайвого, надлишкового, проголошеного «шкідливим для здоров'я, якщо вживати багато», дорогого, порівняно із «корисними» кашами чи макаронами, набували ознак одного з елементів статусного харчування, бажаного та прийнятного подарунка, варіанта хабара як «вдячності за послугу», свідчення заможності родини. Цей процес розгортався у часі поступово. На початку — у середині 1960-х років трирівнева формула правильного обіду включала у якості завершення трапези не десерт, а компот (або його варіації). «Компоти й киселі — солодкі страви, як подають до обіду на третє»¹⁸⁸, — повідомлялося учням 5–7 класів через підручник з домоведення. Позиція компоту як обов'язкової третьої страви позначалась на радянських етикетних порадах, у котрих зазначалось: «компот їдять десертними ложками, а якщо їх немає — чайними»¹⁸⁹. Вона відбивалася у ресторанных меню, де у рубриці «солодкі страви» було включено «узвар, киселицю, яблука по-київськи» (Київ)¹⁹⁰, «компот з черешні, варення, черешня з цукром» (Запоріжжя)¹⁹¹, «компот з чорносливу», «компот зі свіжої черешні»¹⁹² (Дніпропетровськ, нині — Дніпро). Згодом до компотів було

¹⁸⁶ Watson P. Eastern Europe Silent Revolution: Gender. *Sociology*. 1993. V. 27. № 3. P. 472.

¹⁸⁷ А дефіцит був, він, наприклад, виражався не тільки у меншій кількості виробів з шоколаду порівняно із цукерками (1970 р. шоколадні вироби — 13,7 тис. т, тверді цукерки — 163,7 тис. т), але й у суттєвому зменшенні виробництва шоколаду, що сталося у 1980 р.: 1980 р. — 8,9 тис. т, 1975 р. — 19,7 тис. т. Див.: *Народне господарство Української РСР*. 1985... С. 168.

¹⁸⁸ Бунина О., Нечипорук З., Сайко С. *Домоводство. Учебник для 5–7 классов восьмилетней школы* / пер. с укр. Киев, 1963. С. 84.

¹⁸⁹ *За здоровий быт. Сборник лекций* / сост. Н. В. Федорович. Ленинград, 1965. С. 35

¹⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 4740. Оп. 2. Спр. 166. Арк. 30.

¹⁹¹ Там само. Арк. 145.

¹⁹² Там само. Арк. 45, 109.

додано шоколад, шоколадні цукерки, печиво, морозиво¹⁹³. Вже у 1963–1964 роках фахівці кулінарних нарад при обласних управліннях громадського харчування та управління торгівлі дали пропозиції щодо поповнення переліку солодких страв. Компот («передбачити компот та кисіль з чорної смородини, також желе; передбачити компот з нестандартних яблук»¹⁹⁴) ще тримав свої позиції, однак образ солодких страв набував ознак саме десертів. Співробітники закладів громадського харчування пропонували додати до списку затверджених страв «тістечка в асортименті вагою від 39 до 66 г, розширити асортимент печива до 15–20 найменувань, тортів до 11–12 найменувань із включенням нових видів, а саме «Київський», «Празький», «Метро», «Вишневий», «Лимонний» та інші»¹⁹⁵.

Таблиця 2.

Виробництво кондитерських виробів за видами (тис. т) 1970–1985 рр.¹⁹⁶

	1970	1975	1980	1985
Всього кондитерських виробів	601,2	694,6	802,4	923,5
Тверді цукерки	163,7	156,7	180,0	189,9
М'які цукерки	130,8	187,1	204,7	222,5
Шоколад і шоколадні вироби	13,7	19,2	8,9	19,6
Пряники, галети, коврижки	45,9	45,1	61,9	72,9
Печиво	94,7	112,0	127,7	153,8
Торти і тістечка	22,9	29,6	38,2	45,4
Інші вироби	129,5	144,8	181,0	219,4

За п'ятнадцять останніх радянських років виробництво кондитерських виробів зросло у 1,5 рази (без врахування продукції закладів громадського харчування). Частина цих виробів стала виконувати роль фаст-фуду — швидкої їжі, яка потрапляла на стіл, коли без попередження приходили гості, або «шкідливого» перекусу для молодших членів сім'ї. Частина залишилась елементом престижної їжі. Однак на символічному навантаженні тортів збільшення їхнього промислового виробництва позначилось у дивний спосіб. У сталінські та післясталінські часи знаком престижу був покупний торт — порівняно дорога й дефіцитна (а для декотрих споживачів взагалі незнайома) «соковита споруда, прикрашена трояндами, зробленими з рожевої глазури,

¹⁹³ Там само. Арк. 111.

¹⁹⁴ Там само. Арк. 337.

¹⁹⁵ Там само. Арк. 378.

¹⁹⁶ *Народне господарство Української РСР. 1985...* С. 168

конструкція, яка викликає в пам'яті грандіозну сталінську архітектуру»¹⁹⁷. Покупний торт у цей період був маркером соціального статусу, належності до еліти. У пізньорадянський період, як помітила Анастасія Лахтікова, торт, приготований вдома вважався кращим, ніж той, що можна було купити в магазині¹⁹⁸. Саме він, зроблений власними руками з «правильних» інгредієнтів, вигравав порівняно з продуктом масового виробництва, купівля котрого вже не була проблемою, однак якість вважалась гіршою за домашню. Престижність домашнього тортю на святковому столі визначалась його унікальністю й здібностями господині. «Планувальники радянської економіки могли б вважати, що придбання комерційного торта [...] було найкращим соціальним використанням часу, інгредієнтів та ресурсів, але тільки та жінка, яка випікала, була справжньою жінкою», — зауважила Д. Коенкер¹⁹⁹. Власне зусилля, докладені жінкою, яка годує гостей, й були головним маркером престижу, що зосереджувався не стільки на «казковому та вражаючому» торті, скільки на «правильній» жіночій поведінці у радянському соціумі, котре декларувало емансипаційні гасла, але сповідувало патріархальні цінності.

Шоколадні цукерки — одиниця дитячого й родинного харчового престижу. Дефіцитом шоколад та шоколадні цукерки були не скрізь та не завжди. Однак сільські магазини, а відтак й сільські діти були переважно позбавлені можливості вільно отримувати шоколадні вироби. Для міських дітей шоколад був більш доступним, однак внаслідок високої ціни за кілограм або за коробку цукерок (за умов наявності їх у продовольчих магазинах) діставався він дітям не часто. Родинна радянська міфологія наповняла на шкідливості надмірного вживання шоколаду (й солодкого взагалі), оскільки це «спотворювало зуби». На солодку манну кашу ці перестороги не розповсюджувалися.

Найулюбленішими цукерками радянських дітей були «Білочка», «Каракум», «Червоний мак», «Мішка», «Ромашка», «Золота нива», «Спартак», цукерки у коробках «Стріла», «Метеорит», «Пташине молоко» тощо. Цукерки — за певними винятками — були ознакою свята, а не щоденного меню. Ними годували гостей, прикрашали ялинки. Їх дарували на день народження, приносили як «внесок» до столу, коли йшли гостювати, а також давали «потрібним людям» у якості хабара.

¹⁹⁷ Sutcliffe B. Cake, Cabbage, and the Morality of Consumption in Iurii Trifonov's House on the Embankment. *Seasoned Socialism: Gender and Food in Late Soviet Everyday Life*. Blomington, 2019. P. 121.

¹⁹⁸ Lakhtikova A. Professional Women Cooking: Soviet Manuscript Cookbooks, Social Networks, and Identity Building. *Seasoned Socialism: Gender and Food in Late Soviet Everyday Life*. Blomington, 2019. P. 93–94.

¹⁹⁹ Koenker D. P. Afterword: Cultures of Food in the Era of Developed Socialism. *Seasoned Socialism: Gender and Food in Late Soviet Everyday Life*. Blomington, 2019. P. 326.

Якщо цукерки «на вагу» були доступними у магазинах, то дітям дозволялось купити собі одну-дві на здачу, що залишалась від інших, необхідних товарів. Якщо шоколадні вироби були дефіцитом, то їх, відстоявши довгу чергу, купували із запасом, щоб відкласти й скуштувати на свята.

Фантики (обгортки) від шоколадних цукерок діти (звісно, не всі) не викидали. Їх збирали, зберігали, розглядали та показували як підтвердження статусу їдця. Крім того, в них грали. Переможець міг розраховувати на отримання найбільш бажаних та дефіцитних фантиків від цукерки «Гулівер». Дорослі також не викидали, щоправда, не обгортки від цукерок, а коробки. В коробки можна було покласти інші, куплені на вагу, цукерки й «красиво» виставити на стіл. Крім того, у коробках від цукерок — які й для дорослих були свідченням статусу їдця — складала певний господарчий дріб'язок (коліщатка, гудзики тощо)²⁰⁰. Варто зазначити, що жоден інший з радянських харчових виробів не мав такої цінності, щоб зберігати його упаковку як символ достатку й причетності до «красивого життя».

Образ престижної їжі піддавався трансформаціям у контексті віку, життєвих траєкторій та настанов учасників процесу споживання. Відносно молоді люди, містяни, які не пам'ятали й не знали голоду (й про голод не знали також), але були знайомі з практиками радянського дефіциту, будували свій престижний харчовий концепт, спираючись на знання про певний ідеальний західний світ. Ці знання отримувалось з кіно, журналів та книг («В сталінській кулінарній книзі сказано: «Правильне харчування позитивно позначається на працездатності людини». У Гемінгвея їдять тому, що смачно»)²⁰¹, з власного досвіду іноземного туризму та спілкування з тими, хто їздив за кордон («В 1960–70-ті дехто вже почав генделити. Їздили в Польщу, привозили смаколики, але більше розказували, як воно там»)²⁰².

Як зазначає Марія Літовская, внаслідок зацікавленості (а іноді й захоплення) життям «за кордоном», у домашній кухні розповсюджуються неабияк адаптовані через відсутність відповідних продуктів рецепти, у першу чергу віднесені поголосом до французької кухні²⁰³. Однак святковими, а відтак й престижними стають не тільки квазі-французькі страви — торти «Наполеон», «Жозефіна», м'ясо по-французьки, салат «Олів'є», а й, наприклад, судак (риба) по-польськи, домашня піца тощо.

Радянська держава не заперечувала захоплення іноземними та псевдоіноземними стравами, однак спрямовувала їх у ідеологічно правильний бік.

²⁰⁰ Жизнь Запорожья. Быт запорожцев. Сладости жизни. *Ретро Запорожье*. Все о твоём любимом городе. 08.01.2012. URL: <http://retro.zp.ua/life/mode/231-sladosti-zhizni.html>; Раззаков Ф. *Советское детство. Сладости: от конфет до печенья*. URL: <https://pub.wikireading.ru/79023>

²⁰¹ Вайль П., Генис А. *60-е: Мир советского человека*. Москва, 1996. С. 66.

²⁰² Анонім Т. Жінка, 1975 р. н., Львів, вчителька...

²⁰³ Литовская М. «История с географией»...

У 1971 р. у московському видавництві «Харчова промисловість» вийшов переклад книжки «Смачного» («Приятного аппетита») двох німецьких авторів Г. Лінде та Г. Кноблога, які створили збірку рецептів, подорожуючи світом. Кулінарний путівник включав страви всіх континентів й багатьох країн. Перекладачі, які працювали із книжкою, вочевидь, зіткнулися із майже нездійсненним завданням, оскільки самі вони ніколи не бачили світу за межами СРСР й тим більше ніколи не смакували автентичних національних страв. Чи не найбільшої втрати при перекладі зазнала піца. Її було названо пізою й презентовано як «тістечко, замішане на яйцях, із різними начинками»²⁰⁴. Пропонуючи читачам рецепт «неаполітанської пізи» — «золотаво-жовтого пирога з кислого тіста, запеченого на деревних вугіллях»²⁰⁵ — автори (чи перекладачі? — О. С.) зазначили, що «у кожного неаполітанця є власний рецепт виготовлення начинки для пізи. ...Одні їдять з грибами, інші з яблуками, треті — з яйцями, четверті просто із сиром»²⁰⁶.

Незважаючи на втрати при перекладі, укладачі кулінарної книги втілювали не тільки гастрономічні ідеї, а й ідею вищості соціалістичної кухні та її «перемоги» над капіталістичною. Найбільш критикованим в книжці виявився американський стиль харчування й американські продукти. «Дуже люблять в Америці молоко... Пастеризоване, охолоджене, без будь-якого присмаку»²⁰⁷, «якщо б було можливо, то реклама, вочевидь, переконала б американців, що підсолені мильні пластівці — прекрасна їжа для сніданку»²⁰⁸, «час — гроші», — говорять в Америці, у того, хто живе за цим принципом, не залишається часу подумати про те, що він їсть»²⁰⁹.

«Поживний» соціалізм же вигравав у капіталізму не в метафоричному, а в цілком реальному змаганні. Відкриваючи частину, присвячену болгарській кухні, укладачі повідомили читачів про змагання, яке одного разу влаштувало британське телебачення: «перед камерою падають два томати, один італійський, другий болгарський. Перший розбивається, вдаряючись об підлогу, болгарський залишається цілим та неушкодженим. Так було доведено, що одне від іншого різниться. Томат-переможець був з ящику «Плодекспорт»²¹⁰.

Незважаючи на те, що уявний Захід створював символічне занепокоєння щодо якості радянського споживання, його, західна (й ширше — міжнародна) харчова складова залишалась тією мовою, якої не говорили (або не хотіли говорити) фахівці-кулінари й якій не хотіли вчити пересічного їдця.

²⁰⁴ Линде Г., Кноблог Х. *Приятного аппетита*. Москва, 1971. С. 37.

²⁰⁵ Там же. С. 41.

²⁰⁶ Там же.

²⁰⁷ Там же. С. 250.

²⁰⁸ Там же. С. 239.

²⁰⁹ Там же.

²¹⁰ Там же. С. 13.

Ані міжнародні зв'язки, ані дозволені, хоча й обмежений зарубіжний туризм не стали у нагоді для того, щоб пізнати інші гастрономічні досвіди й ширше застосовувати їх у радянській кухні. У 1977 р.²¹¹ вийшло перше, а у 1981²¹² — друге доповнене видання — книжки «Радянська національна та зарубіжна кухня» (А. Титюнник, Ю. Новоженев), яка на десятиліття стала підручником з підготовки студентів-кулінарів²¹³. Спотворений харчовий світ поставав тут не через змагання томатів, а через назви та рецепти, які, з одного боку, мали дуже небагато спільного із гастрономією Німеччини, Італії, Франції (кухні США в книжці не було зовсім), а з іншого — наближали до радянської «майонезної» харчової культури й водночас — підвищували її смак через дивну рецептуру й коментарі щодо вживання продуктів на Заході. «Салат англійський» в книжці — це відварена курка з вареними грибами, соленими огірками та майонезом, «салат італійський» — це нарізані кубиками варені картопля, морква, селера, стручки квасолі, свіжі яблука та солоні огірки, заправлені майонезом й прикрашені вареним яйцем та крабами, замість тикви та цвітної капусти у супі «міністра» (minestrone) «з'являється» ріпа та білокачанна капуста, різзото називається «пловом поміланськи», тартар — біфштексом з сирого м'яса з яйцем, лазанья — «лазанями»²¹⁴, в арабській кухні автори книжки знаходять «м'ясну солянку» та «біляши».

З величезної кількості рецептів, котрі представляють у підручнику зарубіжну гастрономію обрані ті, що складаються (у реальності чи в уяві авторів) з картоплі, оселедцю, яєць, борошна, сосисок, капусти, моркви тощо.

Уявна західна гастрономія — проста й пересічна. Уявний їдець — зарубіжний турист — вередливий. Більше з тим, на відміну від радянського, який має їсти, що дають, гості з-за кордону привозять не тільки інтерес до СРСР, а й харчові вподобання. Кожна частина із рецептами зарубіжних кухонь завершується рекомендаціями про те, як годувати туристів. У них зазначається, що люблять й чого не люблять їсти зарубіжні відвідувачі, для яких в УРСР в цей період існувала мережа ресторанів «Інтурист» (1967 р. — 8 (на 2300 місць), 1971 — 13 (на 6500 місць), 1976 — 16 (на 6271 місце),

²¹¹ Титюнник А., Новоженев Ю. *Советская национальная и зарубежная кухня*. Учеб. пособие. Москва, 1977. 383 с.

²¹² Титюнник А., Новоженев Ю. *Советская национальная и зарубежная кухня*. Учеб. пособие для сред. проф.-техн. училищ. Москва, 1981. 479 с.

²¹³ Ці книжки не були ані першими, ані єдиними «дороговказами» щодо годування іноземних туристів. Меню для них розроблялось й у попередні десятиліття. Див.: Kozovoi A. The way to a man's heart: how the Soviet travel agency 'Sputnik' struggled to feed Western tourists. *Journal of Tourism History*. Volume 6, 2014. Issue 1. P. 57–73.

²¹⁴ Титюнник А., Новоженев Ю. *Советская национальная...* 1981. С. 377, 413–414, 415, 422.

1980 — 20 (на 11130 місць)²¹⁵. Найбільшу кількість іноземних туристів (70–80%) складали гості з соціалістичних країн. Але для них мав бути специфічний гастрономічний підхід. Туристи з Болгарії, йшлося у підручнику, не любили молочних супів, не їли окрошку, борщ, круп'яні страви, сирники та найдки з котлетної маси²¹⁶. Вони, так само, як й польські туристи, з травня не вживали стару картоплю²¹⁷. Угорці позначались як такі, що не люблять кетову ікру, оселедець, гречану кашу та киселі²¹⁸. Натомість туристи з Чехословаччини (названі у книжці «чехами»), кількість котрих у 1970-ті рр. була найбільшою серед всіх іноземних туристів, що відвідали УРСР²¹⁹, були представлені як такі, що «люблять салати всіх видів, заправлені майонезом»²²⁰, а німці, котрі в 1970–1980-ті завжди входили у першу трійку відвідувачів України²²¹, такими, що воліють вживати відварені овочі, особливо картоплю та капусту, а також бутерброди²²². Англійці, згідно з навчальними вказівками, неохоче їли заливну рибу та варені ковбаси, фіни — смажену картоплю, нарізану соломкою²²³. Проте «зі всіх російських блюд шведи, норвежці, данці більш за все любили український борщ»²²⁴.

Внутрішні туристи, згідно настанов цієї книжки, що представляла також кухні всіх республік СРСР, на смакові вподобання не заслуговували. Ані список рецептів латвійської чи туркменської, грузинської або узбецької не завершувався розлогими рекомендаціями на тему, що люблять або чого не вживають радянські литовці, вірмени, українці тощо.

Варто зазначити, що уявний гастрономічний Захід залишався більшою мірою символом екзотики (іноді з негативною конотацією на кшталт «французи їдять жаб») та достатку, ніж смаку. Упевненість у несмачності іноземної їжі, особливо їжі «капіталістичної», підважувалась за рахунок підтримки офіційного сатиричного дискурсу про «їх нрави», оприявленого, у тому числі й у журналі «Перець»: «Іноземець зайшов до ресторану в Нью-Йорку. «Чи можу я прийняти замовлення?» — спитав офіціант. «Так, —

²¹⁵ Радченко О. Створення готельно-ресторанної бази ВАТ «Інтурист» в УРСР у 60–80 рр. ХХ ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2009. Вип. 160/161. С. 152.

²¹⁶ Титюник А., Новоженев Ю. *Советская национальная...* 1981. С. 274.

²¹⁷ Там же. С. 274, 340.

²¹⁸ Там же. С. 301.

²¹⁹ Радченко О. Іноземний туризм у радянській Україні на прикладі прийому туристів із НДР як дзеркало «розвинутого соціалізму». *Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки*. 2012. № 29 (242). С. 106.

²²⁰ Титюник А., Новоженев Ю. *Советская национальная...* 1981. С. 373.

²²¹ Радченко О. Іноземний туризм в Україні... С. 106.

²²² Титюник А., Новоженев Ю. *Советская национальная...* 1981. С. 315.

²²³ Там же. С. 385, 450.

²²⁴ Там же. С. 450.

відповів іноземець. — Два яйця та добре слово». Офіціант приніс яйця й зібрався йти. «А як же добре слово?» — зупинив його іноземець. Офіціант нахилився й прошепотів: «Не їжте яєць»²²⁵. Крім того, «капіталістична їжа» поставала у радянській риторичі не тільки, як не смачна, а і вкрай небезпечна. Цитуючи американського журналіста Майкла Якобсона (не факт, що такий журналіст існував насправді), радянські ЗМІ переповідали, що американська харчова індустрія «...виробляє на мільярди доларів продовольства і напоїв, які позбавлені будь-якої цінності. У виробництві таких «продуктів» використовуються штучні фарби і хімічні добавки, які можуть викликати всілякі хвороби, включаючи рак»²²⁶.

Проявленню смаку (або власного уявлення про смак) міг би сприяти радянський туристичний потік, який був дозволений й кількісно збільшувався в останні радянські десятиліття²²⁷, у тому числі збільшувались дозволені в УРСР прикордонні подорожі — відрядження, обміни спеціалістами, поїздки активістів з товариств «радянсько-польської/чехословацької/угорської дружби»²²⁸. Однак затиснуті між державними інструкціями «не зганьбити честь радянської людини» та власними бажаннями придбати щось з одягу, взуття або навіть з техніки (магнітофон) радянські туристи/спеціалісти/гастролери потрапляли у травматичну щодо їжі ситуацію. Не тільки застілля та бенкети, організовані представниками країни-господаря, а й включені у путівку сніданки й вечері вимагали «правильної» поведінки як з точки зору етикету, так й з точки зору політики. Переваги в обслуговуванні, надані туристам з «капіталістичних» країн, недоліки у приготуванні страв, колір серветок («американцям дали білі, радянським туристам — чорні») ²²⁹, відсутність радянського прапорця на столі, особливо, коли прапорці інших країн стояли у на столах інших туристів²³⁰ — все це було не про їжу та смаки, а про «протистояння», «боротьбу з ворогами», «вищість Радянського Союзу» тощо. Застілля набували неабиякої політичної проблематичності у тих країнах, де СРСР «наводив лад» за допомогою брутального військового втручання (та/або загроз втручанням). Дослідники радянського зарубіжного

²²⁵ Англійські смішинки. *Перець*. 1981. № 2. С. 14.

²²⁶ Самі про себе. Із статті Майкла Якобсона, вміщеної у «Нью-Йорк таймс». *Перець*. 1976. № 6. С. 12.

²²⁷ Однак у відсотковому відношенні — кількість туристів до кількості населення — потік збільшувався не так потужно й швидко. Див.: Tondera B. 'Like Sheep'? Disobedience Among Soviet Tourists Travelling Abroad. *Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung*. 24(2014). Heft 1. S. 22–26.

²²⁸ Див.: Wojnowski Z. An unlikely bulwark of Sovietness: cross-border travel and Soviet patriotism in Western Ukraine, 1956–1985, Nationalities Papers. *The Journal of Nationalism and Ethnicity*. 2014. Vol. 43. Issue 1. PP. 82–101.

²²⁹ Попов А., Орлов И. Сквозь «железний занавес». *Руссо туристо. Советский выездной туризм. 1955–1991*. Москва, 2016. 360 с.

²³⁰ Koenker D. *Club Red: vacation travel and the Soviet dream*. London, 2013. P. 249.

туризму наводять численні приклади, пов'язані з високим рівнем політизації їжі. В літературі описується бенкет радянсько-угорської дружби, на який угорці не приїхали, інцидент у чеському ресторані, де на прохання помити яблука офіціантка відповіла «Мийте вдома, російські вороги. І ми хочемо бачити вас під землею», ситуація урочистої вечері у Празі в листопаді 1969 року, на котрій радянським учасникам подарували календарі та туристичні брошури «Прага в серпні 1968» та ін.²³¹

З іншого боку, «бажання братніх соціалістичних речей, яке перевищувало бажання братнього соціалістичного товариства»²³² для тих, хто опинявся за кордоном у відрядженні або у туристичній поїздці із обмеженим харчуванням, призводило до того, що споживання їжі взагалі викреслювалось із порядку денного як марнотратство. При чому, в такий спосіб діяли не тільки пересічні радянці, а й партійні та комсомольські ватажки, й навіть співробітники КДБ²³³.

Подорожуючі або відряджені за кордон люди привозили їжу з собою: ковбасу, консерви, пакети із сухими супами тощо. Крім того, консервні банки з ікрою в таких та інших поїздках виступали як валюта, котру можна було обміняти на гроші або на бажані товари. Їжа для радянських відвідувачів зарубіжжя часто була тільки видимою, але не спробованою. Примітно, що погляд на повні прилавки й відсутність черг трактувалась радянськими туристами як оприявлення соціальної нерівності, високих цін, а відтак й неможливості для простих людей купувати продукти²³⁴.

Травмуючий досвід подорожі, в котрій треба було «високо нести звання радянської людини», «не піддаватися на провокації», однак придбати все бажане на малі гроші, вимушене порівняння радянських гасел та очевидного достатку навіть соціалістичних країн, вочевидь, потребували компенсації. Часто цей компенсаторний механізм включався при оцінці іноземної гастрономії, на яку радянські туристи скаржились, відгукуючись про зарубіжні харчові традиції як про найбільш неприємний аспект їхнього перебування за кордоном. Як зауважує Д. Коенкер, «ті самі групи, які охоче поглинали визначні пам'ятки соціалістичної Польщі чи Німеччини, не могли поширити таку ж відкритість на нові враження за своїми обідніми столами»²³⁵. Дослідниця зазначає, що згідно звітів про поїздки, радянські туристи були

²³¹ Попов А., Орлов И. *Сквозь «железный занавес»...*; Applebaum, Rachel. *A Test of Friendship: Soviet-Czechoslovak Tourism and the Prague Spring. The Socialist Sixties: Crossing Borders in the Second World*. Bloomington, 2013. P. 213–234.

²³² Gorsuch A. E. *Time Travelers: Soviet Tourists to Eastern Europe. Turizm. The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. London, 2006. PP. 217–221.

²³³ Иванова А. «Солнце село ниже ели...»: Потребительские пристрастия советских работников за границей (1960–1970-е гг.). *Родина*. 2011. № 3. С. 116.

²³⁴ Попов А., Орлов И. *Сквозь «железный занавес»...*

²³⁵ Koenker D. *Club Red: vacation travel...* P. 248.

невдоволені малопоживними, на їх погляд, сніданками й надмірними вечереями, німецькою кухнею, «перевантаженою» бутербродами та ковбасами на сніданок та вечерю, чехословацькою — нудною через постійну подачу тушкованого м'яса та вареної картоплі, занадто перченою угорською тощо. Радянські гості хотіли від закордонних господарів більше хліба та приємних сюрпризів у вигляді російської капустиної юшки (щі) чи українського борщу²³⁶. Д. Коенкер вважає, що радянські їдці, котрі звикли скаржитися на їжу вдома, були дуже консервативними у потенції спробувати щось нове; безпека та звичність їжі була для них важливішою, ніж екзотичний смак²³⁷.

У своєму намаганні перемогти уявний Захід радянські їдці спирались на традиційне для багатьох людей уявлення про кращість та вищість рідної кухні порівняно із всіма решта. А тому інший спосіб споживання їжі — новий або схожий на зарубіжний — й власне іноземні наїдки та смаколики не ставали смаком престижного, а тільки зрідка збуджували уяву питаннями «Кока-Кола пив? Ну і як?»²³⁸ та заводили до тупику лінгвістів, що перекладали назви закордонних страв²³⁹.

Джерелом натхнення щодо визначення власних престижних кошків для певних груп молодих містян ставали не тільки страви з уявного та реального зарубіжжя, й пункти громадського харчування, що створювались, як зазначає Н. Лебіна, у хрущовську відлигу у вигляді численних, схожих на європейські, кафе: «Владні та ідеологічні структури передбачали, що молодіжні кафе допоможуть в організації культурного дозвілля юнаків та дівчат»²⁴⁰. Особливістю нових кафе була їх певна «позапобутовість», яка позначалась на відсутності повноцінного меню, характерного для ресторанів та їдалень.

Відсутність повноцінного меню викликала занепокоєння з боку представників комітету народного контролю, які перевіряли подібні заклади: «Кафе “Грот”» (Хрещатик, 24 від ресторану «Метро»). Обстановка тут нагадує в найгіршому сенсі буфет (в оригіналі — «распівочную» — О. С.). На день перевірки 13 лютого 1970 року в 19 годин 30 хв. на всіх столиках

²³⁶ Ibid.

²³⁷ Ibid.

²³⁸ Уривок «Кока-колу пил?». «Діамантова рука» (реж. Леонід Гайдай, кіностудія «Мосфільм», 1969). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FNVGqSgMWiw>

²³⁹ Олег Дорман розповідав: «Я був учнем Семена Львовича Лунгіна. Одного разу ми сиділи на кухні в нього вдома та писали сценарій. У цей час зайшла його дружина — Ліліана Лунгіна, яка працювала над черговим перекладом у кімнаті. — Хлопці, — засмучено сказала вона. — у мене там герой йде аеропортом й тримає в руці гамбургер. Я не знаю, що це таке. — Схоже на макінтош, — сказав Лунгін. — плащ мабуть якийсь. — Добре, — зраділа Ліліана. — напишу, що він перекинув його через руку. Через декілька хвилин вона знову повернулась й вбитим голосом повідомила: «Він його з'їв». Див.: *Забавная история о трудной работе переводчика в СССР*. 27.02.2018. URL: <http://izbrannoe.com/news/yumor/zabavnaya-istoriya-o-trudnoy-rabote-perevodchika-v-sssr/>

²⁴⁰ Лебіна Н. Плюс десталинизация всей еды...

розпивали спиртні напої. В порушення встановлених правил торгівлі продавався на розлив коньяк. Із закусок нічого не було, крім варених яєць. В наявності було лише 1,5 кг хліба»²⁴¹.

Слід зауважити, що, з одного боку, ідеологія нових кафе, як зазначила І. Гомель, співпадала із соціальною настановою про те, що радянська людина мала стати втіленням й буденного, й, водночас, піднесеного²⁴². З іншого боку, «піднесеність» та «позапобутовість» на практиці часто означали пошуки гемінгвеєвської «маслини в коктейлі»²⁴³: «Зі спостережень видно, що це кафе відвідують одні й ті ж особи. Багато з них приходять і приносять горілку з собою, займають столи, годинами, до повного сп'яніння, просиджують в залі»²⁴⁴.

Формат молодіжних кафе, ця штучно проголошена «піднесеність» поруч із реальними практиками піднесеності алкогольної, яка робила відвідувачів байдужими для сакральних символів радянського («На одній з дверей, що виходять [із кафе — О. С.] до вестибюлю (поруч з захаращеними туалетами) висить брудна, запилена вивіска «Штаб комсомольського прожектора», в цій кімнаті давно вже зберігається різний інвентар, обладнання, будматеріали»)»²⁴⁵ ставали основою для ще одного — абсолютно протилежного стиля престижного споживання, який, по суті, заперечував акцент на їжі як такій.

Варто зазначити, що, реалізуючи вище згадане гасло «економіка має бути економною», творці та транслятори радянського гастрономічного дискурсу у першій половині 1980-х років розпочали наступ на ідею «дім — повна чаша», запропонувавши їдцям іншу престижну альтернативу у реалізації споживацьких бажань. Запроваджуючи стару, випробовану ще у 1920–1930-ті рр., формулу «виховання харчових звичок», фахівці (лікарі, психологи, педагоги) й журналісти знову повернулись до обговорення теми «смачне чи корисне», наполягаючи на тому, що «правильні» їдці, які ніколи «не любили рибу або сир, зрозумівши їх користь для здоров'я, навчились любити ці продукти»²⁴⁶. Справжня культура харчування, писала Ю. Ходош у газеті «Ізвестія» у 1984 р., — «означає, що її носії думають про те, як краще використати державні ресурси», а тому мислять їжу не у термінах «м'ясо», а у термінах «протеїни»²⁴⁷. Смак їжі, зауважував В. Міхайлов з Плеханівського

²⁴¹ ЦДАВО України. Ф. Р-4604. Оп. 2. Спр. 1775. Арк. 6.

²⁴² Gomel E. Gods Like Men: Soviet Science Fiction and the Utopian Self. *Science Fiction Studies*. 2004. Vol. 31. P. 358–359.

²⁴³ Вайль П., Генис А. *60-е: Мир советского человека...* С. 67.

²⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. Р-4604. Оп. 2. Спр. 1775. Арк. 5.

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ Ходош Ю. Экономить ли на еде. *Работница*. 1985. № 8. С. 1–2 в приложеніи. Цит. за: Masterovoy A. *Engineering Tastes: Food and the Senses...* P. 181.

²⁴⁷ Ходош Ю. Кухня, стол и миллионы или из чего складывается культура питания. *Известия*. 30 августа 1985. Цит. за: Anton Masterovoy. *Engineering Tastes: Food and the Senses...* P. 179.

державного інституту економіки, ніщо інше, як продукт уяви, а відтак той, хто не розуміє цього, має звернутися за допомогою до психологів²⁴⁸. Кінець радянської доби в контексті нового-старого харчового дискурсу завершався тим, чим й починався. Так само, як відомий літературний персонаж О. Бендер (І. Ільф, Є. Петров, «Золоте теля»), радянські фахівці у другій половині 1980-х рр. пропонували не робити з їжі культу. Щоправда, запропонована ними альтернатива полягала не тільки у «служінні інтересам держави», а й тому, що зекономлені завдяки науковому способу сприйняття продуктів гроші, можна заощаджувати для того, щоб придбати собі щось більш цінне. Юлія Ходош пропонувала замінити їжу на купівлю автівки²⁴⁹.

Цікаво, що певна кількість й «нових годувальників», й «нових споживачів» самотужки, без підказок панівного дискурсу дійсно обрала собі за установку харчової поведінки гасло «не робити з їжі культу». Щоправда, вона стала базовою у формуванні саме престижних практик споживання, де харчове насичення було не обов'язковим, випадковим, орієнтованим й на «позапобутовість», й на можливість легко витратити гроші та «перекусити» в кафе, ресторані, в буфеті, у друзів, родичів, не звертаючи уваги ані на обсяги, ані на якість їжі. Відмова від пошуків престижного ставала одним з маркерів престижності. Слід підкреслити, що інтенція «не робити з їжі культу» була джерелом контамінації практик престижного споживання, в яких статусність харчового кошику мала місце, однак концентрація уваги на його наявності вважалась «дурним тоном»: «Дурниці все це — краби, ікра ... Звісно, дефіцит і все таке інше, але у них в сім'ї прийнято і до дефіциту ставитися як до речей простих і поширених. «Не робити культу!»²⁵⁰.

Примітно, що механізми відмови формували й інші спільноти «престижних споживачів» — людей, які не маючи доступу до статусного харчування, виривались з пастки радянських практик дефіцитів, черг та розподілів маніфестованим запереченням гонитви за їжею та заміною цієї гонитви вибором іншого простору престижності, пов'язаного із книгами, спілкуванням, творчістю тощо. Львівські кав'ярні, кафе, бари, як зазначає Вільям Річ, створювали простір «богемної атмосфери»: «Тут поети, прозаїки та критики, вживали алкоголь, потягували каву, читали вірші один одному, обговорювали книги, пліткували та жартували над собою, іноді писали за столом різні дрібниці та вірші», «ці бари, кав'ярні та кафе були місцями, де люди, вільні від обмежень офіційних установ, могли більш-менш бути собою»²⁵¹.

²⁴⁸ Masterovoy A. *Engineering Tastes: Food and the Senses...* P. 182.

²⁴⁹ Ibid.

²⁵⁰ Ці слова належать героїні повісті Галини Щербакової «Дверь в чужую жизнь», доньці радянського номенклатурщика. Події повісті відбуваються наприкінці 1970-тих років. 21.07.2016. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=15344&p=9

²⁵¹ Risch, William Jay. *The Ukrainian West: culture and the fate of empire in Soviet Lviv*. Cambridge, Mass., 2011. P. 104, 105.

Спільноти, що часу від часу дозволяли собі «бути собою», не гнатися ані за престижем, ані за їжею як такою, збирались не тільки у львівських кав'ярнях, а й в київських, запорізьких, черкаських тощо. Зрештою, вони могли збиратися й на кухнях. Ці спільноти не були стабільними утвореннями, вони змінювались, розпадались, однак відмова від «харчового клопоту» як ознака інакшості (а з тим й престижності) залишалась «видимою» у символічному полі пізньорадянського споживання.

Підсумовуючи аналіз чинників, факторів та практик формування уявлення про престижне/непрестижне харчування, слід зазначити, що «кошик» престижного харчування у період, що вивчається, не був самодостатнім явищем, оскільки він формувався не стільки персональними смаками чи специфічними знаннями про їжу, скільки залежав від загальної, характерної для більшості громадян радянської України споживацької логіки. Ця логіка завдалась різними чинниками, серед котрих найбільшу роль відігравали історична пам'ять/ історична традиція, технологічні зрушення в організації повсякденного життя, державні практики постачання та розподілу продуктів (й залежні від них ситуації різних дефіцитів). Культура їжі, навіть за наявності можливостей — грошових чи посадових — мати різні продукти, особливими акцентованими відмінностями не позначалась. Крім того, деякі престижні позиції із плином часу чи змінами у системах постачання перетворювались на всезагальні, звичайні способи харчування (як це було із салатами, домашнім консервуванням тощо) й ставали непрестижними. Престижне харчування не було принципово іншим (за винятком втілення стратегій «позапобутовості») порівняно із загальними характеристиками харчового кошику пересічної радянської людини. Престижне завжди було співвіднесеним з цим кошиком, однак перевищувало його за якістю, кількістю, способами отримання та використання продуктів.

§ 3. Їсти в мистецтві кіно²⁵²

Слова «яка гидота... яка гидота ця ваша заливна риба»²⁵³ з кінофільму «Іронія долі, або З легкою парою» стали частиною прецедентного тексту пізньорадянської доби, а з тим сформували певний порядок маркування огидних людських вчинків через означення святкової страви, яка хоча б один раз побувала на столі пересічної радянської людини²⁵⁴.

²⁵² Більшість кінофільмів, які були використані у дослідженні авторкою можна віднайти у вільному доступі в мережі інтернет, зокрема на каналі Ютуб або інших платформах, шляхом пошуку за назвою, датою, режисером.

²⁵³ Уривок «Яка гидота...». «Іронія долі, або З легкою парою!» (реж. Ельдар Рязанов, кіностудія «Мосфільм», 1975). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uuoePB4KUqI>

²⁵⁴ Ці слова можуть викликати й викликають й інші асоціації. У певних випадках вони взагалі втрачають первісний зв'язок із текстом кіно, а існують як вкорінена алюзія, вкорінений зв'язок між двома висловами: «заливна риба» й «гидота».

Художній кінематограф як символічне джерело інформації є складно вписаним у структури повсякденних практик. Як зауважив Кліффорд Гірц, на відміну від генів та інших несимволічних джерел інформації, котрі є тільки *models for*, але не *models of*, витвори культури мають певну двоїстість: вони завдають значення, тобто об'єктивну концептуальну форму соціальної та психологічної реальності, водночас й формуючи її, й формуючись нею²⁵⁵. Це означає, що будь-який дослідник радянського кіноматеріалу має справу із постійним переплетінням двох, а, можливо, й трьох змінюваних стратегій дії: настанов влади, котра сама складається із людей — носіїв певних настанов та моделей поведінки, творців фільму — режисерів, сценаристів, операторів, що знаходяться як під впливом владних вказівок, зовнішніх та внутрішніх цензурних пересторог, так і під впливом власного й дуже різного життєвого досвіду, як схожого, так і не схожого із досвідом інших радянських людей, а також із досвідом глядача/чки або цілої глядацької спільноти, яка може на свій розсуд інтерпретувати та транслювати кіномову та візуальні образи стрічок.

Підходи до роботи із кіно-матеріалами як історичним джерелом є описаними, проаналізованими та дискутованими у межах широкого простору візуальних студій²⁵⁶, частиною яких є візуальна історія²⁵⁷ та візуальна антропологія²⁵⁸. Загальний принцип роботи із візуальними джерелами, як зазначила О. Ковалевська, полягає у розумінні того, що «якими б реалістичними не були образи, відображені візуальними чи зображувальними джерелами, вони є лише інтерпретацією реальної події»²⁵⁹, що потребує відповідних та адекватних зусиль з «розкодування» тих чи інших значень. Й, оскільки

²⁵⁵ Geertz C. Religion as a cultural system. *Anthropological approaches to the study of religion*. Edinburgh, 1966. P. 7–8.

²⁵⁶ Mitchell W. J. T. *Showing Seeing: A Critique of Visual Culture*. *Art History, Aesthetics, Visual Studies*. Williamstown, Mass., 2002. P. 231–50; Moxey K. *Visual Time: the image in history*. London, 2013; Ruby J. *Picturing Culture: Essays on Film and Anthropology*. Chicago, 2000; Усманова А. *Визуальные исследования как исследовательская парадигма. Визуальные и культурные исследования*. Минск, 2012. URL: <http://viscult.ehu.lt/article.php?id=108>; Грей Г. *Кино: Визуальная антропология* / пер. с англ. Москва, 2014. 208 с.

²⁵⁷ Гаскелл А. *Візуальна історія. Нові перспективи історіописання*. Київ, 2004. С. 230–267; Колястрок О. *Визуальные документы как особые источники истории повседневности*. URL: <http://www.photovision-club.ru/ar227.html>; Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2012. Вип. 17. С. 29–39 та ін.

²⁵⁸ Круткин В., Романов П., Ярская-Смирнова Е. Интеллектуальное поле визуальной антропологии. *Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность*. Саратов, 2007. С. 7–18.

²⁵⁹ Ковалевська О. Візуальні дослідження та іконографія: проблема розмежування об'єкта, методу та понятійно-категоріального апарату. *Спеціальні історичні дисципліни*. 2013. Число 22–23. С. 300.

«пикторіальний поворот»²⁶⁰ є результатом «лінгвістичного повороту» (М. Джей), за «очевидностями» та можливостями інтерпретацій візуального завжди стоять дискурсивні системи та способи їх творення та розповсюдження²⁶¹. Згідно думки Т. Мітчела, візуального, вільного модальностей мови та способів говоріння не існує взагалі²⁶².

Наполягаючи на тому, що радянське — це цивілізація слів (С. Коткін), дослідники радянського візуального радикалізують важливість вербального «послання» до повного заперечення самостійного предметного поля аналізу візуальних образів. Текстоцентричне описання візуальних стратегій радянського кінематографу 1930-х рр. дозволило Ю. Мурашову сформулювати ідею про «виховання візуальними засобами сліпої глядацької аудиторії»²⁶³. Є. Добренко, аналізуючи журнали та спосіб формування в них візуальної (фото, плакати, стенограми) інформації, наполягає на тому, що радянський спосіб «виробництва реальності» створював «уявну, вторинну візуальність», над якою превалювала мова. Візуальні процедури, наполягає Добренко, щодо 1920–30-х років, тільки приховували вербальні операції, які вони фактично виробляли. Однак сам процес соціального споживання символів та кодів епохи, на думку згаданого дослідника, проходив на перехресті Слова та візуального образу, де вербальність та візуальність взаємно перетікали одна до одної²⁶⁴.

Ця думка про взаємне перетікання є плідною й конструктивною для історичного аналізу. Сформована оптика гібридного об'єкта дозволяє працювати з тим, що М. Джей назвав «текстами, що розглядаються» чи «образами, які читаються»²⁶⁵. Вона дає доступ до аналізу як історичних, ідеологічних, соціальних й персональноорієнтованих контекстів їх створення, так й до специфіки й умов їх реценсії як умовним глядачем, погляд та читання якого є залежними від соціальних, історичних, політичних обставин, а тому не є й не були незмінними.

²⁶⁰ Mitchell W. J. T. *The Pictorial Turn. Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*. Chicago, 1994. P. 11–34.

²⁶¹ Tagg J. *The Burden of Representation: Essays on Photographies and Histories*. University of Minnesota Press, 1993.

²⁶² Mitchell W. J. T. There Are No Visual Media. *Journal of Visual Culture*. 2005. Vol. 4. № 2. PP. 257–266.

²⁶³ Мурашов Ю. Слепые герои — слепые зрители: О статусе зрения и слова в советском кино. *Советское богатство: Статьи о культуре, литературе и кино*. Санкт-Петербург, 2002. С. 415.

²⁶⁴ Добренко Е. *Политэкономия соцреализма*. Москва, 2007. 592 с.

²⁶⁵ Jay M. *Vision in Context: Reflections and Refractions. Vision in Context: Historical and contemporary perspectives on sight*. Routledge, 1996. P. 1–15. Тут цит. за: Орлова Г. Карти для слепых: политика и политизация зрения в сталинскую эпоху. *Визуальная антропология: режимы видимости при социализме*. Москва, 2009. С. 68–69.

Радянське кіно середини 1960-х — середини 1980-х — як специфічний набір «текстів, що розглядаються» — було відображенням декількох тенденцій, що характеризували досліджуваний період. З одного боку, кінофільми, телестрічки, анімаційні фільми створювались в умовах «тотального реалізму» (І. Голомшток): всеосяжного контролю та управління мистецтвом, вибору однієї офіційної лінії, що відповідала потребам існуючої влади, боротьбою з «неправильними», «нерадянськими», «націоналістичними» напрямками²⁶⁶. Однак з іншого боку, пізньорадянське кіно суттєво відрізнялось від фільмів, відзнятих у 1930-х — початку 1950-х рр. Пануючий метанаратив 1930-х — початку 1950-х, згідно з думкою К. Кларк, базувався на ідеї постання нової радянської людини, яка здійснює перехід від хаотичного, несвідомого життя до життя-служіння. Як правило, цей перехід здійснювався за допомоги «старшого товариша» — комуніста/комсомольця. Окрім цієї ідеї, класичні тексти «соціалістичного реалізму (у тому числі, й кінотексти), обов'язково втілювали концепт боротьби, котрий позначав «нас» — правильних радянських людей, та «їх» — ворогів, імперіалістів, крадіїв, всіх, хто заперечує чи заважає будівництву соціалізму. Третій «кит» метанаративу, на думку Кларк, поставав у формуванні образу Великої родини/радянського народу/ колективу, без яких перетворення героя було б неможливим²⁶⁷. Вже з 1960-х рр., як зауважила Є. Прохорова, цей метанаратив почав змінюватись: не зникати, а поступово фрагментуватися. На підґрунті засвоєного та всім зрозуміло способу описання соціалістичної реальності («герой», «вороги», «велика родина») кінотексти 1960-х зростили нову щирість, нову емоцію (у тому числі, й емоцію кохання), герої отримали не пафосний плакатний спосіб описання, а нову інтонацію людського голосу й недосконалості як прийнятні та звичайні ознаки в образах радянських людей. Замкнений та герметичний наратив, націлений на підвищення рівня умовності, притаманний 1930-м — початку 1950-х рр., на думку Є. Сальнікової, змінився на «ілюзію відкритості для контакту із недосконалим теперішнім, ілюзію своєї належності до достовірної реальності, тієї, в якій жива людина живе кожного дня»²⁶⁸. Для українського кіно це був період створення «української України»²⁶⁹, який було припинено поворотом до чергового етапу «радянізації», «інтернаціоналізації» й русифікації кіно-простору.

²⁶⁶ Голомшток І. *Тоталитарное искусство*. Москва, 1994. С. 10.

²⁶⁷ Clark K. *The Soviet Novel: History as Ritual*. University of Chicago Press, 1981. P. 46–47, 262–263.

²⁶⁸ Сальнікова Е. Еволюція візуального ряду в советском кіно, от 1930-х к 1980-м. *Визуальная антропология: режимы видимости при социализме*. Москва, 2009. С. 337.

²⁶⁹ Вислів режисера Юрія Іллєнка. Детальніше про ці процеси в українському кіно: First J. J. *Scenes of Belonging: Cinema and the Nationality Question in Soviet Ukraine During the Long 1960s*. A dissert. ...of Doctor of Philosophy (History) in The University of Michigan, 2008.

Фрагментація сталінського мета-нарративу продовжилась й у наступні десятиліття. Прохорова справедливо вважає, що у 1970-ті — середину 1980-х міф дробився за рахунок наполегливої концептуалізації ідеї збереження статус кво, страху будь-яких змін й ритуалізованої підтримки системи споживання як такої, що була запорукою вітальності радянського світу²⁷⁰. Однак жанрова диверсифікація радянського кіно цього періоду, яка позначилась через виробництво мелодрам, детективів, комедій та пригодницьких фільмів, була спричинена ще двома чинниками, на яких наголошує В. Головской. По-перше, це були суто економічні міркування, які у багатьох випадках стали переважати ідеологічні: «при середньому продажі 4,2 млрд. квитків навіть середня ціна в 35 коп. приносила дуже значні доходи»²⁷¹. Ті фільми, які у попередні десятиліття були марковані як шкідливі та буржуазні, стали позначитися як популярні, розважальні. Більше з тим, нова парадигма «масового кіно» певною мірою забезпечувала владу від ударів, які завдавали режисерські пошуки нової мови й нового кінематографу. Масове кіно для людей протиставлялось кінопродукції для «високочоліх» інтелектуалів, знецінюючи та знижуючи гуманітарний вплив останніх. Друга причина, яку виявляє В. Головской, це зростання телевізійної мережі й кількості власників телевізорів. «Останкінська голка» перебрала на себе пропагандистські функції, які у попередні часи мала виконувати кіноіндустрія. Перекладання ідеологічних завдань на телебачення розширило простір (однак тільки до певної міри) неідеологічних функцій кіно²⁷².

Можна констатувати, що «нормалізація» радянського у 1970–1980-ті роки була наріжним каменем не тільки політичної й пропагандистської роботи та економічних викликів, а й певним бажанням тих, хто створював кіно й телебачення. Вона брала витоки не тільки у стагнаційному характері пізньорадянського суспільства, яке «відклало» великі цілі «побудови комунізму» й перекладало пропаганду на відповідні телепрограми, а у тій певній відкритості, яка дозволяла режисерам та глядачам через західні стрічки, книжки дивитись на себе й на світ дещо по-новому: з одного боку розуміючи кричущу різницю, з іншого, позірно чи щиро заперечуючи цінності «капіталізму», бажати собі, принаймні, такого ж рівня життя й такого ж способу розмови із глядачем. Ціла низка радянських кінофільмів 1970–1980-х ставала радянською варіацією стрічок «Чоловік і жінка»²⁷³, «Історія кохання»²⁷⁴. М'які запозичення, на думку М. Мировича, містилися у радянських коме-

²⁷⁰ Prokhorova E. *Fragmented Mythologies: Soviet TV Mini-Series of the 1970s*. PhD Thesis, University of Pittsburgh ETD, 2003. P. 53.

²⁷¹ Golovskoy V. *Art and Propaganda in the Soviet Union, 1980–5. The red screen: politics, society, art in Soviet cinema*. London, New York, 2005. P. 264.

²⁷² Ibid.

²⁷³ «*Un homme et une femme*» (Director Claude Lelouch, Les Films 13, 1966).

²⁷⁴ «*Love Story*» (Director Arthur Hiller, Paramount Pictures, 1970).

діях, у тому числі й тих, які стали визначними подіями в СРСР на кшталт «Кавказької полонянки»²⁷⁵ (американська стрічка «Пісня пройдисвіта»²⁷⁶) та «Діамантової руки»²⁷⁷ (данська картина «Бий першим, Фреді»^{278,279}). Радянський неореалізм, радянські вестерни, мелодрами, пригодницькі стрічки — все це було частиною включення радянського у західноєвропейський контекст. Через кіно та телевізійні стрічки радянська людина поставала не носієм тоталітарної соціальної девіації, а цілком нормальною персоною, яка опікується тими самими проблемами, що й всі інші люди.

Мета-нарратив «нормальності» у 1970–1980-ті рр. набував неабиякої потуги. З додаткового та дещо вторинного він поступово перетворювався на провідний, такий, який вбирав у себе ідею позитивного героя, протистояння із ворожим світом, колективізму. «Нормальність» знижувала пафос та зменшувала відчуття плакатності герої, відкриваючи, як зауважила Єкатеріна Сальнікова, багатство фактур матеріального світу»²⁸⁰.

Однією з цих фактур ставала їжа. Якщо у 1930–1950-ті рр. їжа на екранах виконувала функції символічного споживання «достатку» («Свинарка і чабан»²⁸¹, «Весна»²⁸², «Кубанські козаки»²⁸³) та втілювала «концепт культурності»²⁸⁴ через візуалізацію правильних навичок поведінки за столом, на банкеті, вдома, то у 1960–80-ті роки зображення їжі та її споживання акцентувало рутинні практики, через котрі замальовувались соціальні різниці, національні відмінності, гендерні настанови й навіть персональні характеристики героїв.

Примітно, що задушливий ідеологічний контроль, який проявлявся через цензурування сценаріїв, відзнятих матеріалів, включення кіномистецтва у виконання поточних ідеологічних завдань²⁸⁵, системний нагляд над кіно-

²⁷⁵ «Кавказька полонянка, або нові пригоди Шуріка» (реж. Леонід Гайдай, кіностудія «Мосфільм», 1966).

²⁷⁶ «The Rogue Song» (Director Lionel Barrymore, MGM, 1930).

²⁷⁷ «Діамантова рука» (реж. Леонід Гайдай, кіностудія «Мосфільм», 1968).

²⁷⁸ «Slå først, Frede!» (Director Erik Balling, Nordic Film, 1965).

²⁷⁹ Миревич М. *Плагиат в СССР: как это было* — ЖЖ. URL: <https://maxim-nm.livejournal.com/378276.html?page=12>

²⁸⁰ Сальнікова Е. *Еволюція візуального ряду в советском кино...* С. 337.

²⁸¹ «Свинарка і чабан» (реж. Іван Пир'єв, кіностудія «Мосфільм», 1941). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DZ7fC9baXos>

²⁸² «Весна» (реж. Грігорій Александров, кіностудія «Мосфільм», 1947). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kuTP9NZuEDw>

²⁸³ «Кубанські козаки» (реж. Іван Пир'єв, кіностудія «Мосфільм», 1949). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=r5OY3HuYegg>

²⁸⁴ Волков В. Концепция культурности, 1935–1938 годы: советская цивилизация и повседневность сталинского времени. *Социологический журнал*. № 1–2. 1996. С. 194–213.

²⁸⁵ Taylor R., ed. *The Film Factory: Russian and Soviet Cinema in Documents*. Cambridge, MA, 1988; Демиденко Т. Партійно-державна політика в сфері культури в

виробництвом та критику митців за створення ««ідейно незрілих, слабких у художньому відношенні творів»²⁸⁶, за недостатню кількість «фільмів для дітей, музичних, комедійних кінострічок, стрічок про дружбу з соціалістичними країнами, а також фільмів про історичне минуле та національну боротьбу»²⁸⁷, за «невисоку художню якість фільмів, відсутність повноцінного резерву сценаріїв та належного планування тем»²⁸⁸ тощо, попри детальність розборів, критики та акцентування уваги на «нерадянських» дрібницях у кадрі — ніколи не торкався питань із «неправильним», «нерадянським», «шкідливим», «націоналістичним», «ворожим» зображенням харчових практик героїв. Це означало не неуважність чи неважливість ретельної політичної пильності у сфері зображення повсякдення, це означало, що власне зображення їжі та їдців було місцем «суспільної згоди», місцем очевидного та однакового — й для «контролерів», й для митців, й для глядачів — досвіду, навичок та гастрономічної поведінки, в якій — принаймні з близької часової дистанції — не можливо було побачити «ідеологічних мін» чи «викривлень радянської реальності». Хоча саме ці «непомічені», але зафіксовані у безлічі стрічок кадри буденного та святкового споживання їжі виявились чи не найбільш жорстоким вироком «соціалістичній системі» господарювання та соціальних відносин.

У 1960–1980-ті рр. кінотовиробництво СРСР було потужною галуззю, матеріально-технічну базу якого становили 40 кіностудій, на яких щорічно створювалося майже 100 телевізійних та близько 1400 документальних, науково-популярних, навчальних фільмів²⁸⁹. Як зазначила Н. Ховайба, серед 120–130 художніх стрічок, що створювались на просторах СРСР щорічно, українською мовою було тільки 17. Відповідно до плану Держкіно кіностудії республіки щорічно здійснювали дублювання українською мовою 20 худож-

70-ті роки (на прикладі України і Білорусії). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Вип. 1. Київ., 1993. С. 149–163; Безклубенко С. *Кіномистецтво та політика: корот. іст.-теорет. нарис*. Київ, 1991–1995. 431 с.; Крупник Л. *Державна політика у сфері українського професійного мистецтва (1965–1985)*: дис. ... канд. іст. наук. К., 2002. 212 с.; Sanders T. *The Management of Art in the Soviet Union. Entremonts: UPF Journal of World History*. No. 7. (juni 2015). P. 26–54.

²⁸⁶ Постанова ЦК КПУ від 1969 р. «Про посилення цензури». Цит за: Даниленко В. Провінціалізація української культури. *Радянський проект для України*. Київ, 2004. С. 485; Наказ № 218 від 14 жовтня 1970 р. «Про недоліки в репертуарному плануванні та організації випуску кінофільмів вітчизняного виробництва кіномережі республіки» Див.: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 339. Арк. 186–192.

²⁸⁷ Постанова ЦК КПУ від 5 січня 1971 р. «Про дальше поліпшення і розвиток кіномистецтва на Україні». Див.: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 736. Арк. 75.

²⁸⁸ Постанова ЦК КПРС від 2 серпня 1972 р. «Про заходи по дальшому розвитку радянської кінематографії» Див.: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 2661. Арк. 7.

²⁸⁹ *История государственного управления кинематографом СССР: глоссарий*. URL: http://2011.russiancinema.ru/index.php?dept_id=15&e_dept_id=6&text_element_id=55

ніх фільмів виробництва центральних та республіканських студій²⁹⁰. Діючий фільмофонд України в 1980 р. налічував 2967 фільмів. Із них тільки 235 були українською мовою. Репертуар кінотеатрів на 99% був російськомовним, навіть українські стрічки демонструвалися переважно в російськомовному варіанті²⁹¹. Це означає, що кіномистецтво «говорило» із глядачем переважно російською мовою, формуючи прецедентні²⁹² тексти, анекдоти, фольклор, який базувався на популярних фільмах також російською мовою, яку доцільно визначити як радянську російську. У контексті теми цього дослідження варто підкреслити, що герої радянського кіно формували харчовий дискурс та проговорювали свої щоденні споживацькі практики також радянською російською мовою.

Знищуючи — через цензурні заборони, нищівну критику, штучне формування матеріальних нестач, скорочення бюджетів, кадрову політику, загрозливі простої, безробіття, арешти — українське поетичне кіно, влада (у котрій були імена та прізвища й часто — українські) провінціалізувала національний кінопростір. Системно звужуючи рамки дозволеного, керівники кіноіндустрії, вже з початку 1970-х років виштовхнули українських режисерів та сценаристів на терени виробництва ідеологічно правильних фільмів про війну (серед котрих були й такі шедеври, як «У бій йдуть лише «старі»» Л. Бикова²⁹³) та революцію, а також детективів і виробничих драм.

Як зазначає Л. Госейко, в українському кіно чим далі, тим більше знаходилося місце тільки для «ідеологічно надійних кінематографістів... які мають справу з нескладним сценаріями, написаними зазвичай колективно, зі спотвореними постановками та майже не діючою Художньою радою й тематичним планом, постійно далеким від мінливого суспільства...»²⁹⁴. Мінливе ж суспільство із певним запитом на самоосмислення та саморефлексію опинилось споживачем тих парадигм, що їх втілювали у кіно та телестрічки про сучасність умовні московські режисери. Дмитрій та Владімір Шляпентохи зауважили, що у радянському кіно 1970–1985 рр. втілювались чотири версії офіційної ідеології — «брежнєвізм», «неосталінізм», «неоле-

²⁹⁰ Ховайба Н. *Державна політика у галузі кінематографа УРСР (друга половина 1960-х — перша половина 1980-х рр.)*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. С. 80.

²⁹¹ Даниленко В. *Провінціалізація української культури...* С. 491.

²⁹² Термін Юрія Караулова. Див.: Караулов, Юрій. Роль прецедентних текстів в структурі і функціонуванні мовної особистості. *Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. Доклады советской делегации на VI конгрессе МАПРЯЛ*. Москва, 1986. С. 105–126. Про прецедентні тексти радянської доби див.: Сльшкін Г. *Лингвокультурные концепты прецедентных текстов*. Москва, 2000.

²⁹³ «У бій йдуть лише «старі»» (реж. Леонід Биков, Кіностудія ім. О. Довженка, 1973). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bUehQB-RWQ4>

²⁹⁴ Госейко Л. *Історія українського кінематографа. 1896–1995* / пер. с фр. Київ, 2005. С. 277.

нізм» (або ліберальний соціалізм) й ідеологія русофільства. А найбільша ідеологічна битва, зазначають автори, відбувалась між двома останніми. Незважаючи на те, що умовний ліберальний соціалізм та русофільство різнилися в оцінках історичного шляху Росії та СРСР у світі, ролі інтелектуалів та інтелігенції, партії та партійних чиновників, пересічних людей, носії цих ідей (режисери, сценаристи) сходилися у поглядах на вестернізацію, яку вважали злом, що спотворює суспільство цінностями споживацтва та бездуховності й руйнує традиції²⁹⁵. Знаходячись ніби по різні боки у питанні національного, й умовні «ліберали», й умовні «русофіли», плекали московську імперськість. Перші — через демонстративну неважливість національного та позірний інтернаціоналізм, котрий часто відбивався через привласнення та/або екзотизацію Іншого («Бережіть жінок»²⁹⁶, «Одружений парубок»²⁹⁷ тощо). Другі — через акцентоване оприявлення надзвичайного русского народу, його унікальної долі, характеру, внеску в історію людства. Важко визначити, наскільки ідеологічні сутички пізньорадянського кіно були зрозумілими та відрефлексованими невибагливими глядачами. Однак нав'язлива й повторювана, як через різні стрічки, так й через багаторазові повтори одних й тих самих фільмів, російська схема суспільного самоусвідомлення впливала на глядачів й після руйнації СРСР, проявляючись у повсякденній мові, жартах, рекламі у якості прецедентних текстів.

За влучним висловом А. Чанцева, «радянські фільми пережили Союз, щоб торжествувати на його уламках, як бомж, що з тих часів все годується збиранням склотари на його смітниках... Вони виявились пропагандистською машиною з двигуном не слабкішим голлівудських «шевроле»²⁹⁸. І це означає, що символічний ефект, їх вплив на формування ностальгійного дискурсу, а з тим й на підтримку явних та прихованих, неусвідомлених поведінкових (у тому числі, й харчових) настанов, залишався відчутним там, де пізньорадянські кінострічки продовжували своє життя через трансляцію на телебаченні.

Оскільки вибір кінофільмів було обмежено завданнями роботи та ідеєю проаналізувати образ їжі та їдців, процесів буденного та святкового харчування середини 1960-х — середини 1980-х рр., акцент у формуванні джерельної бази було зроблено з орієнтацією на відповідні категорії художніх кінострічок. По-перше, для аналізу обрано фільми, зняті у цей період

²⁹⁵ Shlapentokh D. Shlapentokh V. *Soviet cinematography, 1918–1991: ideological conflict and social reality*. Wayne State University, 1993. P. 148–149.

²⁹⁶ «Бережіть жінок» (реж. Віктор Макаров, Одеська кіностудія, 1981). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=dXHGwdZ3oM4>

²⁹⁷ «Одружений парубок» (реж. Володимир Роговой, Кіностудія ім. М. Горького, 1982). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=dcML5b3c5AY>

²⁹⁸ Чанцев, Александр. Кино. *Vita sovietica. Неакадемический словарь-инвентарь советской цивилизации*. Москва, 2012. С. 81.

про цей період (декотрі винятки, як от включення фільмів «про старі часи» обрані для ілюстрації тих чи інших думок). По-друге, увагу приділено тим фільмам, які з моменту виходу на екрани ставали популярними, а потім часто демонструвались по телебаченню, формуючи корпус прецедентних текстів, які створювали, у тому числі, й специфічну повсякденну мову описання реальності. По-третє, серед фільмів, знятих у названий період, певну увагу приділено тим, які створювались на українських кіностудіях чи за участі українських акторів, режисерів та сценаристів. У тому числі, й тим фільмам, які було «покладено на полицю» внаслідок цензурної політики радянської влади. Всі відібрані для аналізу кінострічки містять сцени споживання їжі, візуалізовані та/або вербалізовані назви продуктів, страв, способів приготування, організації процесів харчування. Фільми рівномірно розподілено за хронологією для того, щоб можна було провести порівняння всередині історичного періоду.

Крім художніх кінострічок джерельну базу дослідження формують й матеріали сатиричного кіножурналу «Фітіль», який став виходити на кіноекрани у 1962 р. й існував, як додаткова, просвітницька частина процесу споглядання фільмів у кінотеатрі. Журнал «Фітіль» точково критикував/викривав «окремі недоліки» радянського суспільства — бюрократизм та бюрократів, розкрадачів соціалістичної власності, прогульників, алкоголіків, негаразди сфери обслуговування, транспорту, зв'язку тощо. Декотрі сюжети журналу «Фітіль» було повністю присвячено критиці закладів громхарчу, інші — у той чи інший спосіб заторкали проблеми харчування. Саме ці сюжети було включено та проаналізовано відповідно до завдань дослідження. Телевізійні стрічки, у тому числі й багатосерійні, також включені, як важливі «образи, що читаються», у тканину аналізу. Цей вибір — данина змінам, які відбувались у процесі «споживання» радянськими глядачами візуальних образів мистецтва соцреалізму. Якщо в 1960-ті рр. головним джерелом постачання кіномови були кінотеатри, то в 1980-ті рр. — телебачення: «у 1960-ті 5% радянського населення могли дивитись телебачення, а у 1986 стали глядачами 93%»²⁹⁹. Як зауважив Б. Шумилович, «у 1980-х роках історик радянського телебачення Еллен Міцкевич “знайшла” радянських людей вдома, перед своїми телевізорами»³⁰⁰.

Це «вкорінення» біля телевізора відбувалось поступово разом із збільшенням кількості приймачів та урізноманітнення телевізійних програм. К. Бьонкер наводить у своїй роботі результати декількох соціологічних досліджень, зроблених в СРСР впродовж середини 1960-х — середини

²⁹⁹ Mickiewicz E. *Split Signals. Television and Politics in the Soviet Union*. Oxford University Press, 1988. P. 3.

³⁰⁰ Шумилович Б. Українські радянські мюзикли й перекодування радянського міфа. *Україна модерна*. 15.08.2018. URL: <http://uamoderna.com/md/shumylovych-media-and-soviet-myth>

1980-х рр., які дозволяють увиразнити цю поступовість. У 1965 р. чоловіки дивилися телевизор 5,9 годин на тиждень, жінки — 3,7 годин (за іншими даними — цей проміжок часу коливався від 3,9 до 6,2 годин для обох статей); наприкінці 1960-х «час телевизору» зріс й став дорівнювати від 7 до 10 годин на тиждень. У середині 1980-х тільки на працю та на сон радянські громадяни витрачали більше часу, ніж на перегляд телевізійних програм; середня кількість «телечасу» для міських чоловіків у 1986 р. складала 14,5, жінок — 10, 6 годин на тиждень³⁰¹.

Примітно, що всі ці люди дивились один й той самий набір програм. Наявність одного й того ж каналу (з двох) у всіх регіонах, по всій території СРСР, а тому одних й тих самих програм, новин, документальних й художніх фільмів, інших матеріалів, створених радянською російською мовою, на думку Міцкевич, сприяло гомогенізації радянського суспільства, члени й членкині якого, сидючи перед телевизором, перетворились з акторів, принаймні у сфері дозвілля, на споживачів уніфікованого продукту, який у площині символічного не тільки «вирівнював» доступ до інформації для сільських, міських, столичних, провінційних, молодих, літніх тощо глядачів, а й формував певні культурні, ціннісні, політичні орієнтири³⁰², а з ними й смакові та стилістичні уподобання й навіть харчові звички. Обов'язковий салат, що з'являвся на екрані телевизора у кіно та телевізійних стрічах був не тільки відбиттям реальності, а й утворювачем її.

Телебачення відіграло неабияку роль у фрагментації мета-нарративу 1930–1950-х рр., оскільки його творці мали справу із щоденним запитом на інформацію та розваги, а тому були змушені віддавати належне соціальним та культурним трендам, моді, у тому числі й моді на кінотексти західного (переважно розважального, французького та італійського) взірця. К. Еванс слушно зауважує, що телебачення відіграло центральну роль у «емоційному менеджменті» й створенні нових, спонсорованих державою «структур почуттів». Значною мірою, саме телебачення стало головним каналом переносу держави у приватний простір громадян³⁰³. При цьому, варто зазначити, що телефільми й телесеріали не меншою мірою, ніж кінострічки, впливали на соціальні процеси й, так само не меншою, надихались ними. Телевізійні герої, там само, як і герої кінофільмів, їли. Й їжа та процеси її поглинання були як додатковим, так й основним двигуном певних сюжетів (Як от у серіалі «Слідство ведуть ЗнаТоКі», де одну з серій було присвячено

³⁰¹ Bönker K. «Dear Television Workers...»: TV Consumption and Political Communication in the Late Soviet Union. *Cahiers du monde russe*. 56/2–3. 2015. P. 373.

³⁰² Mickiewicz E. *Split Signals...* P. 3–11, 204–216.

³⁰³ Evans C. The «Soviet Way of Life» as a Way of Feeling. Emotion and Influence on Soviet Central Television in the Brezhnev Era. *Cahiers du Monde russe. Communiquer en URSS et en Europe socialiste*. 56/2–3. 2015. P. 545.

масштабній корупції у ресторані «Ангара»³⁰⁴, а іншу — розслідуванню обуродок на овочевих базах³⁰⁵).

Окремі сюжети/ образи/тексти кіно та телестрічок потребують як верифікації, так й певних порівняльних епізодів, задля запровадження котрих джерельну базу розширено за рахунок усних історій, анекдотів, міського фольклору, періодичної преси, постанов й наказів органів влади та управління, а також матеріалів перевірок закладів громадського харчування співробітниками Комітету народного контролю³⁰⁶, скарг та заяв радянських споживачів/глядачів. Ці порівняльні етюди дозволять аналізувати не тільки те, що було знято/показано/вербалізовано, й те, що за умовчанням чи внаслідок суспільної згоди, не стало частиною кіномови пізньорадянського періоду.

Мета цієї частини роботи полягає у спробі зрозуміти, як образи їжі та їдців у радянському кінематографі середини 1960 — середини 1980-х рр. співвідносились із реальними практиками харчування, як «говорили» про устрій та протиріччя пізньорадянського, які невідрефлексовані інтенції соціальної організації та її динаміки вони несли, в який спосіб впливали чи не впливали на винайдення (Гобсбавм³⁰⁷) традицій повсякденного життя та створювали/не створювали стилі, усталені настанови, відносини та правила організації соціальних просторів та персональних стратегій. Мені важливо зрозуміти та проаналізувати, що саме герої кінофільмів їли у кадри, якими були названі режисером/сценаристом страви, чи змінювався смак їжі у кіно та як соціальне навантаження мали сюжети, пов'язані із споживанням, приготуванням, процесом харчування як таким; ким були кіно-їдці, де вони

³⁰⁴ «Слідство ведуть ЗнаТоКі. Справа № 4. Повинну голову...» (реж. Вячеслав Бровкін, Головна редакція літературно-драматичних програм ЦТ СРСР, 1971). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=daRZ6abp4SI> Сюжет стрічки побудовано навколо масштабної афери у ресторані «Ангара»: маніпуляції із рецептурою тістечок створювали штучний надлишок інгредієнтів, з якого вироблялась «ліва продукція». Вважається, що у основу сюжету було покладено реальну історію розкрадання у ресторані «Столичний» (м. Київ).

³⁰⁵ «Слідство ведуть ЗнаТоКі. Справа № 16. З життя фруктів. Серія 1–2» (реж. Віктор Турбін, Головна редакція літературно-драматичних програм ЦТ СРСР, 1981). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2XZZMGlRMuU> У стрічці йдеться про масштабну аферу з торгівлі овочами та фруктами, організовану мережею злочинців, яка включала співробітників ринку, плодоовочевої бази та колгоспів.

³⁰⁶ Цей орган було створено шляхом реорганізації Комітету партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Ухвалою VII сесії Верховної Ради СРСР (9 грудня 1965 року) було прийнято закон «Про органи народного контролю в СРСР», згідно з яким створювався Комітет народного контролю при Раді Міністрів СРСР. Комітет народного контролю УРСР утворювався Верховною Радою УРСР, а його голова включався до складу уряду УРСР.

³⁰⁷ Hobsbawm E. Introduction: Inventing Traditions. *The Invention of Tradition*. Ed. Eric Hobsbawm and Terence Ranger. Cambridge University Press, 1983. P. 1–15.

їли й чим локації споживання їжі були для режисерів та глядачів. Не менш важливими є питання про відмінності — національні, професійні, вікові, гендерні, які фіксували чи не фіксували радянські кінострічки, проявляючи бажані/сконструйовані/невідрефлексовані стилі «правильної» чи «неправильної» поведінки радянських людей.

Герої радянського художнього кіно другої половини 1960 — першої половини 1980-х рр. їли чи не в кожній стрічці. Вони по-сімейному снідали, «перехоплювали» на роботі, збирались за вечерею, їли у гостях чи в ресторанах або кафе; вони готували — пекли, смажили, варили; вони накривали столи, пригощали, смакували. Їжа в кіно стала загальним місцем, рутинною ознакою повсякдення та обов'язковою — свята. За обставин настільки масового екранного споживання можна було б спробувати скласти «кулінарну книгу» чи книгу рецептів радянських кіно-їдців. Однак пошук страв, які їли герої кіно, через їх візуалізацію (й впізнавання) чи вербалізацію (називання), дає змогу констатувати, що така книга була б неможливою за браком страв. Виявляється, що перелік названих/визначених/найменованих/упізнаних блюд радянського кіно не є довгим. Незважаючи на фіксацію практик харчування, власне список страв, назви яких пролунали з екранів та/або були візуалізовані, є не довшим за двадцять-двадцять п'ять позицій (і це з урахуванням кіно про «не наше» або «не теперішнє» життя). У цьому списку борщ, котрий згадується як самостійне визначене й часто, але не завжди, візуалізоване блюдо у різних кінофільмах («Стряпуха», «Родинне коло» тощо), заливна риба («Іронія долі, або З легкою парою»), шашлики («Службовий роман», «Москва слъзам не вірить»), ікра — червона, чорна, «заморська баклажанна» («Біле сонце пустелі», «Іван Васильович змінює професію», «Обвинувачується весілля»), кефір («Операція «И» та інші пригоди Шурика», «Короткі зустрічі», «Гостя з майбутнього», «Польоти уві сні та наяву»), дичина («дичь») («Діамантова рука»), нирки («почки царице») («Іван Васильович змінює професію»), пиріг «Ноктюрн», печиво «Маестро» («Найчарівніша та найпривабливіша»), сосиски й гірчиця («Операція «И»...»), оладки («Формула кохання»), ячня («Діамантова рука», «Чародії», «Самотнім надається гуртожиток»), вареники («Вечори на хуторі поблизу Диканьки»), вівсяна каша («Пригоди Шерлока Холмса й доктора Ватсона: Собака Баскервиль»), запечена качка («Той самий Мюнхгаузен»), ростбіф («Вітаю, я ваша тітка»), супчик курячий із потрухами («Місце зустрічі змінити не можна»), салат з потрулаком («Приїхали на конкурс повари»), салат з крабів («Іронія долі...»), раки («Короткі зустрічі»), макарони («Бережіть жінок»). Цей список можна було б доповнити морозивом, цукерками та тістечками, присутніми у кіно як знак дитячої чи жіночої харчової забаганки. Однак образ та текст морозива/цукерок/тістечка завжди зупинявся на родовій ознаці, не доходячи до межі «видів». Це був образ «солодкого», однак не специфічний його смак. Не фруктове чи шоколадне, а просто морозиво, не цукерка чи тістечко із назвою, а просто знак «смачного солодкого» — всеохоплюючого та однакового для всіх.

Якщо виключити з переліку названих вище фільмів, де страви мали власне ім'я, а не тільки контури їстівного, стрічки про «не наше життя» (дореволюційне, довоєнне, іноземне, казкове), то список найменованих блюд значно скорочується. Й постає питання: як саме називали та зображували їжу у радянському кіно, якщо вона фактично не мала власного імені?

Аналізовані матеріали дозволяють констатувати, що найбільш розповсюдженими стратегіями «говоріння» про страви та їжу засобами мови кіно на вербальному рівні були суголосні епосі узагальнені та усталені способи називання не стільки блюд, скільки порядку процесів готування та харчування.

Героїня С. Немоляєвої у кінострічці «Службовий роман» говорить хазяїну дома Басілашвілі: «Я цей салат роблю краще, ніж твоя жінка. Туди треба додавати терте яблуко»³⁰⁸. Героїня «Родинне коло» А. Роговцевої у сцені в ресторані говорить своїй доньці: «Ти куди? Ти що, друге («второе») не будеш?»³⁰⁹. «Не хочеш? Ну тоді друге («второе») їж», — пропонує мачуха пасербиці, яка відмовилась їсти суп («Мачуха»³¹⁰) Батько одного з другорядних героїв зі стрічки «Вперше одружена»³¹¹ в ресторані при подачі блюд каже: «Ага, спробуємо свинину...». «А обід є?», — питає герой Баталова зі стрічки «Москва сльозам не вірить»³¹².

При цьому візуальний ряд, що супроводжував текст, зосереджував глядацький погляд на посуді — щільно накритому столі, великих тарілках, супниці, ході офіціантів з тарілками в руках. Візуальний ряд радянської їжі сконцентровано на обрамленні та організації процесу споживання. Й обрамлення, а не їжа як така визначала соціальні статуси їдців та процесів їх харчування. Щільно заставлений стіл говорив про кількісні показники їжі, супниця на столі — про правильне жіноче господарювання, ресторан — про зайві гроші, які витрачаються сумнівно. Між тим, назви у страв — принаймні у мережі суспільного харчування³¹³ — вже були сформованими та відомими й щодо 1970–1980-х рр. — через стабільне повторювання у меню закладів — були досить усталеними. М'ясні страви називались лангетами, ескалопами, піджарками, котлетами по-київськи, курчатами табака, бефстроганов, шніцелями тощо, перші страви також мали назви — борщ, суп харчо, солянка,

³⁰⁸ «Служебный роман» (реж. Эльдар Рязанов, Мосфильм, 1977). *Тексты фильмов*. URL: <http://vovord.ru/tekst-filma/Sluzhebnyiy-roman/5>

³⁰⁹ «Родинне коло» (реж. Володимир Довгань, Кіностудія ім. О. Довженка, 1980). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tt31httWj2k>

³¹⁰ «Мачуха» (реж. Олег Бондарев, кіностудія «Мосфільм», 1973). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Xvm6xwO4gBQ>

³¹¹ «Вперше одружена» (реж. Іосіф Хейфіц, кіностудія «Ленфільм», 1979). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fflCuz4Fvks>

³¹² «Москва сльозам не вірить», 2-га серія (реж. Владімір Меньшов, кіностудія «Мосфільм», 1979). URL: https://www.youtube.com/watch?v=uUVd9j543s8&has_verified=1

³¹³ ЦДАВО України. Ф. 4740. Оп. 2. Спр. 166. Арк. 45, 107–111, 195–196.

окрошка, курячий бульйон, найменованими були також салати, однак, оскільки салати були новацією радянської кухні, то тут назв було значно менше, однак вони також залишалися типовими та відомими через стандартизацію меню на території всього Радянського Союзу — салат з овочів, салат з капусти, салат «сирний», салат «столичний», салат «м'ясний»³¹⁴.

Однак їжа радянських людей у кіно-образах — генералізована й узагальнена, усупільнена мала, радше, не назви й смак, а тактико-технічні характеристики. Безіменний Салат із доданим чи недоданим яблучком — витвір, відомий всім — й бідним, й багатим, й успішним, й не дуже, й тим, що живуть в столицях, й тим, які живуть малих містечках та селищах. Як зауважила О.Попова «практично у всіх родинах подавали салат, відомий під різними назвами («Столичний», «М'ясний», «Олів'є»), основу якого склали варене м'ясо чи ковбаса, варена картопля, солоний огірок. Пізніше господині за своїм смаком стали додавати до нього зелений горох, варену моркву, яблука»³¹⁵. К. Келлі зауважила на «салатизації радянського народу» й «перемозі» салату (без назви — О. С.) як показовій практиці злиття офіційних норм та повсякденних практик, яке відбулося завдяки широкому розповсюдженню на радянських кухнях магазинного стабілізованого й такого, що зберігався тривалий час, майонезу³¹⁶. Неназваний й навіть не візуалізований у кінострічках, цей майже сакральний салат став штучно створеною традицією радянської кухні та символічним тригером ностальгії за радянським³¹⁷.

«Салат», «второе», «гаряче», «обід», «сніданок», «вечеря», «м'ясо», як правило, не мали у кінострічках видових й візуальних ознак. Кіно-їжа була текстуалізована й переважно позбавлена будь-яких власних візуальних образних характеристик. Перші страви позначились на екранах через супниці, каструлі, глибокі тарілки, другі — через пласкі тарілки, десерти, переважно морозиво, через зображення креманок. Для маркування святкової їжі до кадру потрапляли кришталеві чи скляні вази або щільно заставлений посудом стіл.

Це, очевидно, пов'язано із декількома причинами, серед яких, як специфіка мови кіно, яка не передбачає праці із актором, рот якого забитий їжею, так й історичні передумови та спосіб формування модерністського радянського дискурсу кіно.

³¹⁴ Там само.

³¹⁵ Попова О. Д. Кулинарный код культуры праздника в советском обществе. *Новейшая история России. Modern history of Russia*. 2016. № 2. С. 262.

³¹⁶ Келли К. Ленинградская кухня / La cuisine leningradaise — противоречие в терминах? *Антропологический форум* № 15. 2011. С. 257–258.

³¹⁷ Див. про особливості та закономірності пригадування минулого через образи їжі: Sutton D. *Remembrance of repasts: An anthropology of food and memory*. London, 2001.

Серед історичних передумов — певні, вже сформовані характеристики радянської гастрономічної культури, до яких І. Сохань відносить раціональність, повагу до індивідуального смаку, але тільки у рамках медикалістського дискурсу, чистоту, скромність, однак із можливостями бенкетного наддостаку, відсутність гастрономічних перверзій. На думку дослідниці ці проголошені на ідеологічному рівні характеристики були покликані сформувати особливу тілесність радянської людини, що вона була максимально інтегрована у колективне тіло як засіб реалізації грандіозних завдань влади³¹⁸.

На формування «єдиного колективного тіла» працювали тяглість концепту (й традиційного, й наслідуваного та ідеологічно забарвленого радянського) споживання їжі як «палива» для роботи («не робити з їжі культу»), сконструйовані й у 1960–1980-ті вже інтеріоризовані правила споживання їжі за формулою «перше-друге-третє», пропагована цінність «гарячого» харчування та «домашньої їжі», «фрустрація національного безсвідомого, наляканого соціальними катаклізмами, побічними ефектами яких завжди був голод»³¹⁹ (у випадку фрустрацій українського національного безсвідомого голоди були не тільки побічними ефектами соціальних катастроф, але й організованими стратегіями радянської влади), загальний дефіцит продуктів³²⁰, формування концепту радянської харчової розкоші (Ю. Гронов³²¹), доступної кожному — «ікра, шампанське, шоколад» й єдиної для всіх. Єдність у розумінні їжі та способах її отримання дозволяла не візуалізувати те, що було всім зрозумілим «загальним місцем», яке Похльобкін називав «єдиним універсальним радянським меню»³²².

Тому не смаки та способи приготування, не вподобання та здатність називати чи обирати блюда, а зовнішнє обрамлення трапез чи трапези відігравало ключову роль у символічному наповненні образів споживання їжі.

Екатеріна Сальнікова звернула увагу на трансформацію ролі посуду — вази із фруктами та супниці — у кіно 1960–1980-х рр. Акцентуючи увагу на спадковості ваз з фруктами як парафразу «чаші достатку» («Єдина»³²³; «Не було печалі»³²⁴; «Поворот»³²⁵), дослідниця підкреслює, що супниця

³¹⁸ Сохань І. В. Особенности русской гастрономической культуры... С. 66.

³¹⁹ Там же.

³²⁰ Див. про дефіцит продуктів харчування: Кушкова А. Советское прошлое...; Лаас Н. Матеріальне повсякдення населення...

³²¹ Gronow Y. *Caviar with Champagne*...

³²² Похльобкін В. В. *Моя кухня и моё меню*. Москва, 2004. 39 с.

³²³ «Єдина» (реж. Іосіф Хейфіц, кіностудія «Ленфільм», 1976). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qdAkLgo-q1Y>

³²⁴ «Не було печалі» (реж. Юсуп Даніялов, кіностудія «Мосфільм», 1982). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DFCYx1eqXVw>

³²⁵ «Поворот» (реж. Вадім Абдрашитов, кіностудія «Мосфільм», 1978). URL: <https://w13.zona.plus/movies/povorot-1978>

у сталінському кіно як символ достатку була явною неправдою й майже повним соціальним абсурдом, оскільки більшість людей не мала не тільки квартир та супниць, а й зайвих каструль. Однак в стилістичному сенсі — вона була втіленням ідеалу побутового рівня, що виражав устремління та щирий пафос ідеалізації, який не сприймався як брехня, а був певним державним, підцензурним кресленням правильного майбутнього життя. Однак у пізньорадянському кіно супниця на столі («Родинне коло», «Приватне життя»³²⁶; «Москва сльозам не вірить», «3 життя начальника карного розшуку»³²⁷) — це також тягіння до ідеалізації, однак не санкціонованої, а наївної та щирої. «Ця ідеалізація», — зауважує Сальнікова, — «була інспірована потребою в елементарній красивості візуального ряду [...]». Супниця в кадрах 1980-х років ніби народжена жагою нерадянського побуту, де все чисто й красиво, де у кожного предмета є своя визначена функція [...]. Картинка із супницею несе в собі підспудне роздратування асинхронністю розвитку економіки й індивідуальних матеріальних потреб, які є частиною загальноестетичних потреб людини»³²⁸. Примітно, що «естетичне захоплення супницями» було характерним для зображення міського побуту, у той час, коли сільське споживання їжі візуалізувалося через більш простий та звичний посуд: замість супниці на столі у телефільмі «Юркові світанки»³²⁹ стоїть зелена каструля.

Однак й супниця, й вази з фруктами, й бокали, й кришталеві склянки, й білі фарфорові тарілки — це знак форми й, у той же час, знак імітації, вписування побутової екранної імітації у імітативний державний дискурс «покращення добробуту радянських людей». Скляна та порцелянова ширма як визначення статусів та ієрархій, всередині яких — харчова узагальненість та смакова порожнина. Готовність формувати побут у правилах «не гірше, ніж у людей» створювала беззмістовні захоплення сервізами, можливістю організувати банкети у ресторани, однак залишала без постановки питання про те, що ти хочеш/любиш (насправді любиш й насправді хочеш) їсти. Картина «Маленька Віра»³³⁰, що завдала ударів багатьом імітаціям радянського, змінила ідеальну супницю на звичну та звичайну каструлю, деконструюючи тягіння до красивості міського життя повною деестетизацією радянської реальності як такої.

³²⁶ «Приватне життя» (реж. Юлій Райзман, кіностудія «Мосфільм», 1982). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XDDBJIJ-weY>

³²⁷ «3 життя начальника карного розшуку» (реж. Степан Пучінян, Кіностудія ім. М. Горького, 1983). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eiVprswODPg>

³²⁸ Сальнікова Е. Еволюція візуального ряду в советском кино... С. 343, 344.

³²⁹ «Юркові світанки», 1–4 серії (реж. Микола Ільїнський, кіностудія ім. О. Довженка, 1974). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Lv950ACjgrc&list=PLJu5hcZn9QYarkNIaT36l2xrLRh92-oXN>

³³⁰ «Маленька Віра» (реж. Васілій Пічула, Кіностудія ім. М. Горького, 1988). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IywMMd-FEx4>

Імітативний дискурс, закладений як у візуальних образах харчування в радянському кіно, так й повсякденні практики набуття престижного обрамлення для харчування за рахунок кришталю та сервізів «мадонна», можуть бути проаналізовані не тільки як відлуння, а й як свідоме чи несвідоме наслідування імітативного стилю офіційного державного радянського дискурсу, в якому, як зауважив А. Юрчак, зміст було замінено повторюваними й часто малозмістовними владними формулами, що, кочуючи з матеріалів одного з'їзду до матеріалів іншого, прикривали кричущі соціальні й економічні проблеми суспільства. Дослідник зауважив, що процес стандартизації на рівні форми відбувався не тільки у мові, якою говорила влада, він відбувався й у візуальних образах, у структурі радянських ритуалів, у формальних структурах повсякденного життя, зрештою повсюдне копіювання й цитування фіксованих усталених форм авторитетного дискурсу перетворилось у самоціль³³¹.

Можна припустити, що оскільки цей імітативний, ритуальний стиль був єдиним для всіх засобом трансляції та сприйняття державної мови, він легко копіювався на рівні побутових практик, що втілювались не через реальне покращення життя, а через способи зовнішньої репрезентації цього покращення. Примітно, що суб'єктивна оцінка власне харчування, як зауважила Н. Зарубіна, коливалась між «хорошим» та «задовільним». Дослідниця припустила, що на такі оцінки впливав габітус радянських людей, що сформувався в умовах голоду та недоїдання й саме це зумовлювало цінність насиченості, а не різноманітності та гурманства³³².

Візуальне явлення та текстуальний супровід образів наїдків із назвами чи очевидно впізнаваних страв (як-то раки, червона риба, червона ікра, торт), як правило, мали художнє завдання фіксації не-норми радянського — від позитивно-нейтрального балансування на межі норми-не норми аж до повного відхилення від правил радянського життя.

Їжа в кіно про реформу закладів громадського харчування («Дайте книгу скарг»³³³) присутня в тих кадрах, які засвідчують «розкладання» та «безлад» у ресторані «Одуванчик». Після реорганізації їжа зникає, залишаючи по собі музику, танці, спілкування та коктейлі. «Розкішна» їжа зі сцени в ресторані «Колискова для чоловіків»³³⁴ — червона ікра, червона риба крупним планом — засвідчують грабіжницькі та хижацькі настрої дівчини Валі щодо молодого

³³¹ Юрчак А. *«Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение»*. Москва, 2014. С. 75–76.

³³² Зарубина Н. Н. Социологическая наука и социальная практика От дефицита к диете: повседневные практики питания в советских и постсоветских анекдотах. *Социологическая наука и социальная практика*. № 2 (10). 2015. С. 139.

³³³ «Дайте книгу скарг» (реж. Ельдар Рязанов, кіностудія «Мосфільм», 1965). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=immo4Jl8CP0>

³³⁴ «Колискова для чоловіків» (реж. Іван Лукінський, Владімір Златоустовській, Кіностудія ім. М. Горького, 1976). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=S-foZNjcu3Y>

хлопця-школяра, який в неї закохався. Кефір, присутній як символ радянського швидкого щоденного споживання у багатьох кінострічках аналізованого періоду, втрачає риси нейтральності й стає маркером потенційного злочину у той момент, коли космічний пірат обирає його як об'єкт палкого гастрономічного бажання («А ти кефір тутешній пробував? Взяв би собі дві... ящик взяв би»³³⁵).

Названі та візуалізовані страви, а також продемонстроване ставлення до них в радянському кіно марковані як символічний надлишок, що відіграє певну роль у характеристиці героїв та їх станів. При цьому хронологічна динаміка візуалізації та трактування «смачного» є наявною та, вочевидь, пов'язаною із загальними суспільними настроями, якими відрізнялись 1960-ті, 1970-ті, 1980-ті роки.

У кіно 1960-х з акцентованим (позначеним крупними планами та/або вербальним підтвердженням) смаком їдять різні герої — й хороші, й погані.

Героїня стрічки «Дівчата» смачно їсть хліб із варенням³³⁶ та вступає в діалоги, де їжа позначена як більш важлива, ніж кохання, складова життя: «— Любиш? — Кого? — Гречку?»; «Я взагалі вирішила заміж не виходити. Одній спокійніше, правда? Хочу халву їм, хочу — пряники»³³⁷.

Із задоволенням поглинає їжу «Федя» — дрібний кримінальний злочинець, якому на місце відбуття трудового покарання міліція привозить обід з трьох блюд³³⁸.

Вербалізована (однак візуалізована тільки через глибоку тарілку) екзотика — «цибулевий суп за рецептом Дюма-батька»³³⁹, яким мати годує радянського Робін-Гуда «Деточкіна» засвідчує «інакшість» й навіть глибоку європейську вкоріненість битви за справедливість, яку веде благородний розбійник. Колгоспники вередують, відмовляючись їсти несмачне («бурда! Ніякого навару! Неможливо їсти»), приготоване у польовій колгоспній кухні випадковим куховаром, а потім із задоволенням смакують борщем, що

³³⁵ Кадр «Ты кефир местный пробовал?». «Гостя з майбутнього» (реж. Павел Арсенов, Кіностудія ім. М. Горького, 1984). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JaхгХz97w8g>

³³⁶ Кадр «Бутерброд с вареньем». «Дівчата» (реж. Юрій Чулюкін, кіностудія «Мосфільм», 1961). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PcV4ahIFWf0>

³³⁷ Кадр «Хочу халву ем, хочу пряники». «Дівчата» (реж. Юрій Чулюкін, кіностудія «Мосфільм», 1961). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Xj4ETHMvbGQ>

³³⁸ Кадр «А компот?». «Операція “И” та інші пригоди Шурика» (реж. Леонід Гайдай, кіностудія «Мосфільм», 1965). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZlcAj5Txx1k>

³³⁹ Кадр «Луковый суп». «Бережись автомобіля» (Ельдар Рязанов, кіностудія «Мосфільм», 1966). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UisboTmYb7U>

варить молода повариха³⁴⁰. Із неприхованим задоволенням їдять варену картоплю герої з кінофільму «Джентльмени вдачі»³⁴¹.

У радянському кіно 1960-х образи їжі та їдоків фіксували не просто механічне споживання, вони фіксували та акцентували смак того, що їдять чи планують їсти, задоволення чи незадоволення від процесу харчування, очевидно виражені, хоча й здебільшого прості, харчові бажання.

Однак вже з початку 1970-х смак та надлишок їжі стають характеристикою таких людей, що переживають якусь кризову (іноді із позитивним, частіше із негативним забарвленням) подію. Або (й переважно!) не дуже радянських людей — ділків, спекулянтів, крадіїв. Пафосний монолог директора ресторану зі стрічки «У матросів немає питань»: «Я говорю об искусстве!. Искусстве кулинарии! конечно, не хлебом единым жив человек, но и не единой духовной пищей. И учтите, что даже гамлетовское «быть или не быть», я понимаю как «есть или не есть». Вот в чем вопрос!»³⁴² вражає молодих родичів директора й звучить як справжній гімн смачної їжі. Однак правда та пафос цієї заяви зникають в ту мить, коли контролери починають контрольне зважування страв, а директор скидає на підлогу тарілки з наїдками, щоб унеможливити контрольну закупку. Гімн мистецтву їсти, покладений в уста крадія, характеризує не тільки його персональну брехливу вдачу, але й ставить під великий сумнів власне тезу про необхідність та красу майже гамлетівської формули «їсти чи їсти».

Правильні радянські кіногерої продовжують «не робити з їжі культу» й споживати їжу як «паливо» у категоріях «корисного», а не «смачного». Майже взірцева сцена щодо правильного відношення до їжі продемонстрована у фільмі «За власним бажанням». У їдальні металургійного заводу бригада ковалів приймає до своїх лав юнака, навчаючи його не тільки правильно працювати, а й правильно харчуватися. Бригадир Костянтин (Є. Кіндінов) звертається до поварихи: «А споруди мені щось м'ясного». Вона пропонує піджарку або біфштекс. Робітник відповідає: «А... Все одно. Давай сип в одну тарілку». Костянтин приносить тарілку, де «насіпано все» (смак неважливий, неважливий вигляд, вміст тарілки не візуалізується — О. С.) до столу й ставить її перед юнаком Петром, забираючи в нього його тарілку зі словами: «О, ні, бульйончик не пройде! Давай їж оце!». «А це навіщо?» — питається Петро. «Не той харч, Петь», — говорить ще один робітник. — «Він у тебе через півгодини потом вийде. А до кінця другої зміни він у нас після свого супчику на бюлетень запроситься... А після

³⁴⁰ «Кухарка» (реж. Едмонд Кеосаян, кіностудія «Мосфільм», 1966). URL: https://www.youtube.com/watch?v=yEgMkoLlj_o

³⁴¹ Кадр «Картошечка». «Джентельмени вдачі» (реж. Александр Серий, кіностудія «Мосфільм», 1971). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UlsboTmYb7U>

³⁴² Сцена в ресторані. «У матросів немає питань» (реж. Владімір Роговой, Кіностудія ім. М. Горького, 1980). URL: https://www.youtube.com/watch?v=_Z_0cd26gCw

п'ятої — папірці писати до контори. Й вітатися з нами припинить...»³⁴³. Варто підкреслити, що в цій сцені акцентована численна кількість «виховних меседжів» радянського кіно: позиція робітничого класу як гегемону встановлення соціальних настанов справжньої маскулінності; доступність для щоденного споживання м'ясних виробів; металургійний завод як осердя праці, годування та культурного відпочинку; ієрархія страв, що пасують «мужнім» й що годяться тільки для слабких. Й, зрештою, формула «все одно, сип в одну тарілку» як втілення ідеї їжі як корисного палива для фізичного організму людини та символічного організму заводу/ народного господарства.

Відмінності у кіно-візуалізації образів їжі збігаються із загальною логікою «естетичної експлуатації кулінарних образів», яка за словами П. Сюткіна, була також неоднорідна, оскільки у різні періоди мала різні цілі та завдання. Естетика візуального зображення їжі у 1920-ті, виконана у авангардній стилістиці, була націлена не на рекламу продуктів, а на формування харчових та соціальних звичок, пов'язаних із процесами організації харчування. Апофеоз продуктової реклами в 1930–1950-ті ро. мав на меті пропаганду ролі радянської держави в годуванні та забезпеченні народу та на знайомство із новими продуктами, у тому числі з ряду «продуктової розкоші». В 1960-ті, зауважує автор, кулінарна візуальна естетика згортається, реклами стає менше, рекламується те, що покликано стати альтернативою традиційним блюдам, які перейшли до категорії дефіцитів: океанічна риба, морепродукти тощо. В 1970–80-ті візуальна кулінарна естетика зникає взагалі, залишаючи по собі візуальні образи «битви за урожай» та карикатури на несунів та спекулянтів, «мещан» у гумористичних журналах³⁴⁴.

Відображення процесів харчування в кіно 1970–80-х років — данина реалістичності сюжетів повсякденного життя, в якому радянські люди не мали надлишково думати про їжу як таку. Однак це не було тільки підцензурною вимогою. Як було зазначено вище, власне процеси споживання їжі ніколи не були частиною прискіпливою критики замовників, контролерів та цензорів радянського кіно. Перехід від «смачних», повних бажань та сподівань 1960-х до «сірих» й однаково байдужих до смаків та бажань 1970-х — середини 1980-х був також частиною реалізації внутрішніх настанов та поглядів режисерів та сценаристів — митців, що в умовах «онтологічної непевності» віддавали перевагу ідеям, а не бажанням, суспільній користі, а не індивідуальним смакам, перемозі духовного світу над світом матеріального (В сатиричній формі ця концепція «правильного життя» була

³⁴³ Сцена у їдальні, уривок 4.00.–4.44. «За власним бажанням» (реж. Едуард Гаврілов, кіностудія «Мосфільм», 1973). URL: https://www.youtube.com/watch?v=rEpO7pI_IYI

³⁴⁴ Сюткин П. *Чем же была советская кухня-2*. URL: <https://p-syutkin.livejournal.com/27803.html>

описана словами одного з героїв кінострічки «Покровські ворота» «живуть не для радості, а для совісті»³⁴⁵). Зрештою, ця «перемога» була контамінацією радянського та архаїчного, модернового та традиційного. В цій соціальній контамінації їжа сприймалась не тільки як не дуже важлива характеристика поведінки радянських людей. Вона, згідно концепції М. Бахтіна³⁴⁶, символізувала тілесний «низ», який протистоїть «духовному верху». Однак включення, а радше не включення візуальних образів їстівного у тканину кіносюжетів — це ще й відлуння продовольчих дефіцитів, а з тим організаційної та технічної неспроможності накривати столи для десятків дублів.

Але, як засвідчують проаналізовані матеріали, у кіномові 1970–1980-х були винятки — сцени, сюжети, кадри — в яких їжа грала важливу роль для розкриття характеру персонажів та іноді була двигуном їх стосунків. Передовсім йдеться про візуалізацію та вербалізацію їжі, пов'язаної із проявленням та фіксацією кохання (аж до еротичних натяків).

Слід підкреслити, що символіка їжі як еротичної (не завжди безпечної) спокуси та/або жертви має глибоке вкорінення у європейській культурі. Незважаючи на те, що символіка яблука, хліба, виноградної лози у мистецтві Середньовіччя, як зауважила В. Суковата, взагалі не була пов'язана із власне процесами харчування, а використовувалась як винятково релігійний текст, вже у культурі Відродження функціональна семантика їжі поступово змінювалась, акцентуючи можливість та смисл тілесного зв'язку людини із земним, а не спірітуальним життям³⁴⁷. Цей тілесний акцент став одним з наріжних каменів психоаналітичної парадигми³⁴⁸, в межах якої первинний харчовий досвід розглядається як базисний для формування особистості. Одна з базових ідей полягає в тому, що харчовий досвід є пропусканням через людину позитивної/негативної енергії лібідо, тобто зустріч зі світом в

³⁴⁵ Кадр «Живут не для радості, а для совести». «Покровські ворота» (реж. Міхаїл Козаков, кіностудія «Мосфільм», 1982). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=D9QJY6U18g0>

³⁴⁶ Бахтин М. М. *Творчество Франсуа Рабле...*

³⁴⁷ Суковата В. А. Символика еды в современном и постсовременном кино: анализ курсов (Case studies на примере фильмов «Скромное обаяние буржуазии» Л. Бунюэля и «Повар, вор, его жена и ее любовник» П. Гринуэя). *Еда и культура. Сборник статей*. Москва, 2015. С. 274.

³⁴⁸ Фрейд З. Страх и жизнь влечений. *Интерес к психоанализу: сборник*. Минск, 2007. С. 186–199; Кляйн М. *Зависть и благодарность. Исследование бессознательных источников*. / пер. с англ. Санкт-Петербург, 1997. 96 с.; Франкл Д. *Непознанное Я*. Москва, 1998. 245 с.; Перлз Ф. *Эго, голод и агрессия*. Москва, 2000. 368 с.; Кириленко С. А. Культурная унификация в сфере питания как отражение функционализации телесного опыта. *Studia culturae. Альманах кафедры философии культуры и культурологии и Центра изучения культуры философского факультета Санкт-Петербургского государственного университета*. Санкт-Петербург, 2002. Вып. 3. С. 111–125.

первинному акті харчування пробуджує власну лібідозну енергію індивіда, постання якої у позитивному варіанті є пов'язаним із задоволенням по відношенню до світу як джерела їжі. Однак у негативному варіанті їжа може перетворюватися у символ підсвідомого бажання, яке не реалізується. У цьому сенсі й їжа, й секс (лібідо) є не тільки способами задоволення базових біологічних потреб, але й символами отримання/не отримання насолоди, яка регламентується суспільними настановами та, власне, культурою.

Їжа та кохання, їжа та сексуальне бажання — через образну семантику кіно — стали частиною європейського та американського кінематографу другої половини ХХ століття. Спільні трапези та спільні приготування їжі («Хрещений батько»³⁴⁹), сніданки, обіди та походи до кав'ярень, ресторанів («Сніданок у Тіффані»³⁵⁰, «Жандарм одружується»³⁵¹; «Приборкання норвільового»³⁵²), накривання столу та намагання пообідати («Скромна чарівність буржуазії»³⁵³) — ці та інші сюжети й образи надавали їжі символіки зваблення та бажання, як правило, контекст такого зваблення та бажання був позитивним.

У радянському кіно образ їжі як зваблення мав різні конотації та семантику. Два тренди були найбільш потужними та стабільними у кіно 1970–1980-х рр. Перший — демонстрація усередненої, доступної всім їжі та використання її як мови кохання в контексті формування позитивних стосунків між жінкою та чоловіком. Так, процес готування «обіду», шашликів, розповіді про оселедець із чорним хлібом — виступає очевидним позитивно еротичним забарвленням історії кохання Катерини та Гоші з «Москва сльозам не вірить»³⁵⁴.

Їжу показано як наївний, але прийнятний спосіб зваблення вчителя Нестора Петровича з боку дорослої учениці вечірньої школи («Велика перерва»³⁵⁵). Приготована власноруч їжа — пиріг «Ноктюрн», пиріжки «Маестро» — позначена не тільки як афродізіак у роботі психологині та її

³⁴⁹ «Хрещений батько» (реж. Френсіс Форд Коппола, Paramount Pictures, 1972). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mJLWydHPkMw>

³⁵⁰ «Сніданок у Тіффані» (реж. Блейк Едвардс, Paramount Pictures, 1961). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GffXl8ZjcVk>

³⁵¹ «Жандарм одружується» (реж. Жан Жіро, Société Nouvelle de Cinématographie і Medusa Film, 1968). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eAJJoOjMA9w>

³⁵² «Приборкання норвільового» (реж. Франко Кастеланно, Джузеппе Мочія, 1980). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ajp6kFkNRZo>

³⁵³ «Скромна чарівність буржуазії» (реж. Луї Бунюель, Dean Film, Greenwich Film Productions, Jet Films, 1972). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NTBrMYnXzYg>

³⁵⁴ «Москва сльозам не вірить»... URL: https://www.youtube.com/watch?v=uUVd9j543s8&has_verified=1

³⁵⁵ «Велика перерва», 4-та серія (реж. Алексей Коренев, кіностудія «Мосфільм», 1972–1973). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VJfnhcOSoBU>

клієнтки з фільму «Найчарівніша та найпривабливіша»³⁵⁶, але й як спосіб отримати симпатію, а потім, можливо, й шлюб із конкретно обраним у ході експерименту чоловіком-колегою. Власноруч квашена капуста, якою Кіра з фільму «Дош у чужому місті»³⁵⁷ годує свого коханого інженера Чижегова, рукою відправляючи її спочатку до рота чоловіка, а потім до свого рота — підкреслює близькість та неабияке сексуальне тяжіння, що виникає між жінкою та чоловіком.

Друга тенденція у акцентованому зображенні їжі як спокуси була пов'язана із демонстрацією певної надлишковості та/або недоступності тих чи інших страв чи продуктів. Й власне ця надлишковість, недосяжність, «іншість» способу харчування маркувалась у радянському кіно як вада й надлишкова, небажана еротичність одного/однієї з учасників стосунків. Ці кадри мали підсилувати авторську інтонацію засудження та викликати глядацьку зневагу. Надлишок смачного, наддостаток харчового зваблення — це сніданок, поданий у ліжку, це торт, оздоблений жирним кремом, якими коханка годує майже розлученого героя Ф. Мкртчяна зі стрічки «Суєта суєт»³⁵⁸. Нудотний присмак солодкого та жирного — цукерки, варення, сметана, що раз у раз потрапляють у кадр як головні характеристики героїні стрічки «Солодка жінка»³⁵⁹, засвідчують її низинні інстинкти, підвищену ненажерливість, її тяжіння не до «правильного», а до «солодкого» життя, в якому заради фізіологічних інстинктів можна зрадити чоловіка, сина, друзів.

Однак саме через їжу — її споживання — формується специфічний радянський жіночий погляд любові. Він — їсть, Вона — дивиться. Мати — на дітей (переважно, на сина), жінка — на чоловіка, старші — на молодших. В цьому специфічному погляді любові неважливо, чи «правильними» чи «неправильними» є героїні. Рука, підставлена під підборіддя, хвилиenne завмирання й фіксація камерою щасливого, трохи зволоженого сльозами погляду на коханого їдця зрівнює «погану» «Блондинку за рогом»³⁶⁰ з «правильною» радянською жінкою К. Тіхоміровою («Москва сльозам не вірить»), з мамами та бабцями, які годують та дивляться на дорослих дітей та

³⁵⁶ «Найчарівніша та найпривабливіша» (реж. Геральд Бежанов, кіностудія «Мосфільм», 1985). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=v7PbeasXUuM>

³⁵⁷ Сцена годування, уривок 22.04.–22.06. «Дош у чужому місті» (реж. Володимир Горпенко, Михайло Резнікович, Кіностудія ім. О. Довженка, 1979). URL: https://www.youtube.com/watch?v=W4m02Qh1bH4&list=PLzh_6ewex4LzXgNb8EenpYiCZsi8yVugz

³⁵⁸ Кадр «Не надо пичкать ребенка». «Суєта суєт» (реж. Алла Сурікова, кіностудія «Мосфільм», 1979). URL: https://www.youtube.com/watch?v=jQ_9--gzpo

³⁵⁹ «Солодка жінка» (реж. Владімір Фетін, кіностудія «Ленфільм», 1976). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vnD202xHxyc&list=PLO7FUJHSsKrDoDPB15m7OJ8ym7XKS7acR&index=29>

³⁶⁰ «Блондинка за рогом» (реж. Владімір Бортко, Кіностудія «Ленфільм», 1984). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=l3x7BaWFZYQ&list=PLO7FUJHSsKrDoDPB15m7OJ8ym7XKS7acR&index=28>

онуків («Не було печалі», «Бережись автомобіля», «Джентльмени долі» тощо), зі всіма кіно-жінками, любов яких розчинена у процесі годування. Однак не тільки любов. У цьому погляді присутня й влада «гастрономічної матері», яка, за словами Славки Вальчевської, стоїть «між голодом, архаїчним та болісним почуттям нестачі й безтурботною ситістю», яка «вирішує, що, де й коли можна з'їсти, формує меню», «визначає час споживання» тощо. Інфантилізуючи родину, гастрономічна мати намагається стати для неї такою ж важливою та необхідною, як мати-годувальниця для немовляти»³⁶¹. Тому, кожний/кожна, хто їсть, стає для «матері» символічним немовлям, любов до котрих є всеосяжною.

З іншого боку, розділена чи віддана трапеза — найбільша міра інтимності, у підґрунті якої не тільки первісні та християнські архетипи «хліба, розділеного на всіх», формули «шлях до серця чоловіка лежить через шлунок», влада «гастрономічної матері», але й глибокий історичний контекст, в якому їжа була й залишалась частиною непрожитого життя, частиною тілесності, наслідуваної від мертвих. Акт споглядання тут навіть є більшим, ніж тілесна близькість.

Важливо зазначити, що зображення продуктів, наїдків, окремих блюд у радянському кіно означеного періоду означало різне для різних поколінь глядачів й різне — для мешканців різних республік, міст, селищ та сіл. Певні символи та сигнали, сформовані навколо їжі, були очевидними для глядачів у 1960–80-ті рр., однак припинили зчитуватися як послання та знаки для наступних генерацій. Наприклад, цитрусові на столі були символом свята (Нового року) й, водночас, доступу до дефіцитного харчування. Кіномова докладалася до формування уявлення про престижне не тільки акцентуванням у кадрі тих чи інших продуктів, а й — проголошенням від імені «магазину-продавця» — їх статусу та умов правильного вживання. Так, репресивною турботою позначений діалог практиканта-продавця овочевого магазину й бабусі, яка хоче купити апельсини³⁶². «Вам чого, бабуся? Кілограмчик апельсинчиків? Середньких?» — «Так», — каже бабуся. — «У лікарню напевно?» — з повагою зауважує добрий продавець. — «Так, в лікарню, дорогенький», — через паузу відповідає бабуся, яка, разом із глядачами, має розуміти неабияку цінність апельсинів, а тому й неможливість з'їсти їх просто так, за власним бажанням, без прив'язки до календаря свят чи візиту до хворого.

³⁶¹ Вальчевська Славка. Особиста свобода. Домашній матриархат (розділи з книги «Дами, лицарі, феміністки»). *Культурологічний часопис «І»*. 2000. № 17. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/walczew.htm>

³⁶² Сцена 00.18.–00.23. *Сатиричний кіножурнал «Фіміль» № 176-06 «Чужинець»* (реж. А. Бобровській, кіностудія «Мосфільм», 1984). <https://www.youtube.com/watch?v=xhpGbCWd7d8&t=30s>

Так само ознакою свята чи іншої екстремальної події (красивого залицяння, дачі хабара тощо) були візуалізовані коробки цукерок, престижні консерви на кшталт «шпротів». Якщо у кадрі необхідно було підкреслити статус їдців, їх спроможність добре харчуватися, то достатньо було зафіксувати вазу із цитрусовими («Короткі зустрічі», «Міміно»³⁶³, «Три плюс два»³⁶⁴, «Спортлото-82»³⁶⁵ та ін.), пляшку коньяку, відкриту коробку цукерок.

Примітно, що підкреслення статусу їдців за рахунок демонстрації та/або називання продуктів з радянської престижної харчової корзини розповсюджувалось не тільки на власне радянських людей, але, як не дивно, й на запеклих ворогів СРСР — «німецьких фашистів»: «У мене є коньяк. Хочете випити?» — питає генерал Вермахту у Штірліца. «У мене теж є коньяк», — відповідає Штірліц. «Але ймовірно у вас немає салямів», — говорить генерал. — «У мене є салямів», — відповідає Штірліц. — «Значить, ми з вами їмо з однієї тарілки»³⁶⁶.

Мінливість складу престижного кошику радянського харчового споживання, залежність набору престижних продуктів від особливостей державного планування й постачання, експортно-імпортних відносин із світом, регіональної специфіки споживання робить образи престижного в кіно почасти невлловимими, такими, що не зчитуються, з огляду на історичну дистанцію, без можливих помилок. Варена ковбаса, наприклад, символізувала середній, ніби розповсюджений на всіх достаток. Її наявність була звичною для тих, хто створював кіно. Тому варена ковбаса у сцені «Операція «И» та інші пригоди Шурика» стає їжею не тільки для людей, але й для злого собаки. Іван Васильович зі стрічки «Іван Васильович змінює професію» дістає й розрубає шаблею не шматок, а цілий батон вареної ковбаси. Однак цей погляд на доступність, а з тим на середньостатистичний символізм вареної ковбаси був столичним, ієрархічним поглядом на способи споживання, які були не відомі авторам кінофільмів. «Коли мене батьки дівчинкою привозили до Ленінграду до родичів наприкінці 1960-тих років, я щиро думала, що тут люди живуть вже при комунізмі: вода гаряча й холодна в дім йде, туалет теплий... в магазинах завжди є ковбаса й сосиски», — пригадує свій досвід споживання жителя м. Остер Чернігівської області. — «Відповідно й фільми я дивилась як не про наше, а про їхнє, інше життя.

³⁶³ «Міміно» (реж. Георгій Данелія, кіностудія «Мосфільм», 1977). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=P4k2LNPRV-0>

³⁶⁴ «Три плюс два» (реж. Генріх Оганесян. Кіностудія ім. М. Горького, 1963). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fH7gtgeckWk>

³⁶⁵ «Спортлото-82» (реж. Леонід Гайдай, кіностудія «Мосфільм», 1982). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FxWczA4ZgI4>

³⁶⁶ Епізод «Діалог Штірліца і генерала Вермахта». «Сімнадцять миттєвостей весни» (реж. Татьяна Ліознова, Кіностудія ім. М. Горького, 1971–1973). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4T2s7WM4Uqk>

Було й так, що співпадало, але часто — ні. Не всі так жили, щоб ковбасу собаці давати»³⁶⁷. Втім, ковбаса на сніданок, бутерброд із ковбасою, смажена ковбаса залишались широко розповсюдженим маркером середнього, але стабільного достатку у пізньорадянському кіно, якщо йшлося про сюжети, пов'язані із міським життям.

Рибні вироби та морепродукти мали ознаки проблематичної престижності. З одного боку, фарширована риба («Іван Васильович змінює професію»), краби («Відпустка у вересні»³⁶⁸), раки («Короткі зустрічі»), заливна риба («Іронія долі...») й навіть омар («Манія величі»³⁶⁹) позначені як страви урочисті, приготовані для свята, бенкету, замовлені в ресторані. Серед них, як ознака радянських розкошів, чорна та червона ікра, наявність яких впродовж всього періоду, що вивчається, підкреслювала високий статус та/або високі статки їдців.

Незважаючи на зусилля, якими держава намагалась створити звичку широкого споживання риби та рибних страв, та певні успіхи цих зусиль — споживання риби на душу населення зростало впродовж 1960–1980-х рр: у 1960 р. на людину приходилось 9,7 кг риби та рибних консервів на рік, у 1970 — 15,9 кг, у 1980 — 16,7 кг, у 1985 — 18,3 кг³⁷⁰ відповідно — риба як ознака повсякденного столу майже не потрапляла до кадру. Рибний день, введений, як попередньо було зазначено, у 1976 й призначений на четвер, маркується в радянських фільмах як прикрість, що унеможлиблює «нормально» поїсти в їдальні чи відсвяткувати у ресторані («Кохана жінка механіка Гаврилова»³⁷¹). Споживчий вибір рибних консервів — сайри, шпроти, крабів — як святкової їжі позначається у стрічках відкритою консервною банкою, що стоїть на столі («Відпустка у вересні») або демонстрацією рибних консервів, які чекають свої черги щодо обробки на столі у господині, яка готується до свята (як-от банка шпрот у фільмі «Іронія долі...»). Рибні консерви у стрічці «Москва сльозам не вірить» працюють на формування ностальгійного харчового дискурсу щодо років «відлиги». Радянський функціонер Антон викладає на стіл декілька банок консервів зі

³⁶⁷ Анонім А. Жінка, 1958 р. н. р, м. Остер, Чернігівська область, інженерка тепломережі, пенсіонерка. Запис зроблений 23 березня 2018 року. Тривалість 1 година 12 хвилин.

³⁶⁸ «Відпустка у вересні» (реж. Віталій Мельніков, кіностудія «Ленфільм», 1979). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=10Oa6UfRimg>

³⁶⁹ Сатиричний кіножурнал «Фіміль» № 183-07: «Манія величі» (реж. Леонід Марягін, кіностудія «Мосфільм», 1977). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IwCg0PcHPPU>

³⁷⁰ Народне господарство Української РСР. 1985... С. 285.

³⁷¹ «Кохана жінка механіка Гаврилова» (реж. Пьотр Тодоровській, кіностудія «Мосфільм», 1981). URL: https://www.youtube.com/watch?v=_НІ9ІО5М4g&list=PLjPJсСКо_УМТхz25ІqD4Th3yt5texk_2&index=6

словами: «Дівчата! Моя доля...»³⁷². Камера фіксує коробки крабів із назвою «Chatka», червоної та чорної ікри, печінки тріски. Подія, за задумом режисера, відбувається у 1958 р. Однак, у намаганні підкреслити статусність радянського функціонера Антона (В. Басов), режисер стрічки акцентує в кадрі уявлення про престижність рибних консервів, яке сформувалось у 1970–1980-ті рр. Як свідчать его-документи, у 1940–1950-ті рр. краби були доступні й не формували престижного харчового кошику³⁷³.

У кінострічках пізньорадянської доби зафіксовано дві сакральні страви: хліб та салат «Олів'є». Й якщо сакральність хлібу була, у тому числі, й даниною традиційній культурі, то салат «Олів'є» став унікальним — за своїм значенням — витвором власне радянської гастрономії. Як було сказано вище, цей салат, зафіксований через показ глибоких мисок та/або ваз, подрібнених та залитих майонезом продуктів або не візуалізований взагалі, а просто урочисто названий Салатом з великої літери, був стабільною, принаймні із середини 1960-х років, ознакою сюжетів, пов'язаних із домашнім святом та/або бенкетом у ресторані. Салат (з великої літери) був оприявлений в кіно як головна ознака урочистого застілля — Нового року, святкування дня народження, весілля, бенкету з нагоди отримання посади чи нагороду, інтимної, але святкової вечері на двох («Пригощайтесь салатом. Салат дуже вдалий»), — говорить героїня «Службового роману» Л. Калугіна на першому гостюванні у неї вдома закоханого в неї Новосельцева).

Існуючи як всім відомий, однак фактично безіменний, точніше — не названий³⁷⁴, цей Салат ніколи не був продемонстрований як страва повсякденного харчування. Ця відсутність салату Олів'є у буденному споживанні підтверджується й матеріалами усних історій. Власне це місце відсутності й дозволяє припустити, що Салат набував й набув певних ознак сакральності, чіткої приналежності тільки до святкового столу. Аналізуючи його невключеність у повсякденне меню радянських людей, респонденти припускали, що не-готування Салату для себе та тільки для членів родини у звичайні дні могло бути пов'язаним із браком часу у господині та/або з відсутністю певних інгредієнтів (зеленого горошку, майонезу, ковбаси, м'яса). Однак ці аргументи не завжди витримують критики: на приготування салату з овочів (огірки, помідори, перець, цибуля) витрачалось стільки ж часу, скільки на

³⁷² Епізод «Дівчата! Моя доля». «Москва сльозам не вірить»... URL: https://www.youtube.com/watch?v=uUVd9j543s8&has_verified=1

³⁷³ У стрічці «Місце зустрічі змінити не можна» (реж. Станіслав Говорухін, Одеська кіностудія, 1979), де продемонстровано голодні післявоєнні роки, карткову систему, а смажену картоплю як чи не єдиний смаколик, коробка «чатки» стоїть на столі як доступний всім продукт.

³⁷⁴ Зі всіх проаналізованих тут стрічок кіно й телевізійного виробництва, назву «салат Олів'є» я почула тільки в одній. У фільмі «Старий Новий рік» (реж. Наум Ардашніков, Олег Єфремов, кіностудія «Мосфільм», 1980) господиня говорить, що треба приготувати «салат Олів'є», а інша відповідає, що всі обійдуться вінегретом.

нарізку картоплі, яєць, огірка, ковбаси. Процес варення картоплі не був довшим, ніж аналогічний процес для приготування картопляного пюре. Дефіцит тих чи інших продуктів, особливо м'яса та ковбаси, був характерним для маленьких містечок, в великих містах варена ковбаса, хоча б одного виду, продавалась у гастрономах вільно. Зелений горошок для святкового готування часто заміняли свіжим огірком. Майонез, відсутній у продажу, можна було зробити у домашніх умовах. Для жінок, які готували торти, заварні тістечка, пекли здобу, проблема майонезу не належала до низки таких, що їх не можна вирішити.

То чому Салат став й зображувався як частина святкового ритуалу? Можна припустити, що він — безіменний у кіно, але відомий всім — сам набув ознак символу, а його приготування — ознак ритуалу наближення свята. Для радянського столу Салат став своєрідною радянською Паскою — символом іншого, кращого, ситого (західного) світу, який можна приготувати з суто місцевих, простих інгредієнтів та модернового, однак єдино доступного, соусу «майонез». Радянська сакралізація щодо цього Салату була, з одного боку, даниною глибокій архаїці, в межах якої сакральна та профана їжа завжди були «розведені» у хронотопі, а з іншого — вона була цілком модерновим явищем самодисципліни й цілком радянським — саморепресії, пов'язаної із придушенням бажань, котрі могли бути позначені як «інші», «чужі», «не такі, як у всіх». Видаючи невинні й звичні сюжети, пов'язані із репрезентацією Салату як винятково святкової та урочистої страви, радянській кінематограф підтримував цю смакову саморепресію й робив неможливою саме постановку питання про салат, який міг би бути простою частиною буденного життя.

По-іншому працювала образність хлібу. У радянському кінематографі середини 1960-х — середини 1980-х рр. хліб — на окремій тарілці, охайно порізаний та принципово видимий, акцентовано візуалізований, але майже ніколи не вербалізований — є присутнім на всіх столах: й на кухонних, й на ресторанных, й на столах в їдальні чи на банкеті. Хліб у цей період — це образ розділеної на всіх ситості, можливості їсти та наїстися (правило «їсти з хлібом» розповсюджувалось на всі верстви населення). Хліб на всіх столах — фіксація достатку та подоланої соціальної бідності, подолання голоду та зубожіння. Доступний для всіх й присутній всюди хліб — символ переваги й перемоги соціалістичного ладу й навіть певне підґрунтя для візуалізації онтологічної безпеки. Соціальні різниці споживачів у кіномові також часто фіксовані через хліб та його відсутність: заможні родини на святковому столі хліб не тримають, він стоїть окремо («Старий новий рік»³⁷⁵), родини з нижчим достатком подають на стіл бутерброди — хліб та ковбасу, хліб та

³⁷⁵ «Старий новий рік» (реж. Наум Ардашніков, Олег Єфремов, кіностудія «Мосфільм», 1980). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vSAVYvnSJ3U>

сир, у той час, коли більш багаті подають ковбасу та сир на окремих тарілках.

Радянське кіно фіксувало/відтворювало не тільки соціальні, а й генераційні відмінності щодо знайомства з тими чи іншими продуктами та споживання їх. Те, що молоді люди чи особи, що виростили у великих містах та заможних родинах, вважали природнім для споживання, люди більш старшого віку чи прибульці, що приїхали з «глибинки» могли не впізнавати та/або бачити вперше, не знаючи не тільки, як його їсти. Дві яскраві сцени засвідчують ці процеси. У фільмі «Короткі зустрічі»³⁷⁶ зафіксований такий генераційний розлам. Героїня їсть у кафе тістечко («піроженое»), до неї звертається «міський божевільний», що втратив на війні всю родину: «Что это ты ешь? Пирожное или мороженое?». — «Пирожное», — не дивуючись, що чоловік не розрізняє тістечко та морозиво, відповідає вона. — «А я його не люблю». Друга — більш відома — сцена з фільму «Москва сльозам не вірить», де героїня у гостях в своєї потенційної свекрухи відмовляється їсти рибу, оскільки не знає, як правильно користуватись столовими приборами³⁷⁷.

Незважаючи на те, що їдці радянського кіно середини 1960-х — середини 1980-х споживали майже однакові безіменні страви, харчуючись «обідами», «другим» чи «гарячим», саме через стосунки із їжею кіномова формувала/фіксувала різниці та відмінності, які зчитувались сучасниками як певні вияви свободи та/або іншості.

Перша тенденція «іншості» була, до певної міри, інерцією зображення радянської людини як такої, що відмовилась від матеріальних потреб задля служіння «великим ідеалам». Кіногерої, створені у рамках наслідування чи відтворення цієї концепції, демонстрували свободу від їжі — байдужість щодо харчування, неважливість самого смислу цього процесу. Відданість важливій справі була більш вагомою, ніж дрібниці побутового життя («Дев'ять днів одного року»³⁷⁸). Як правило, таку свободу від їжі демонстрували герої-чоловіки, а сама така поведінка маркувалась як позитивна та схвальна. Однак вже з кінця 1960-х рр. концепт «великого служіння» у радянському кіно зазнав занепаду, а «свобода від їжі» поступово набувала ознак, що підкреслювали чоловічу самотність, невлаштованість, критичне невміння готувати, гастрономічну бездарність. Для руху сюжетів така «свобода» ставала простором змін, де уможлилювалась, як було зазначено вище, жіноча активність з годування та спільного харчування.

³⁷⁶ «Короткі зустрічі» (реж. Кіра Муратова, Одеська кіностудія, 1967). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=28skxPwAvaM>

³⁷⁷ Епізод «Нет, мне рыбу нельзя. У меня от нее аллергия». «Москва сльозам не вірить»...

³⁷⁸ «Дев'ять днів одного року» (реж. Міхаїл Ромм, кіностудія «Мосфільм», 1961). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=K8Ew8x3D0zE>

Зовсім в інший спосіб у радянському кіно позначались сюжети та образи, пов'язані із свободою вибору їжі та проявленими смаковими бажаннями. Продовольчі капризи, забаганки та харчовий вибір був умовно дозволений дітям та — рідше — жінкам й людям, що хворіють (головний герой стрічки «Вокзал для двох» просить й не отримує дієтичну курку, а не «комплексний обід», оскільки він має хворий шлунок³⁷⁹).

Жіночі продовольчі капризи демонструвались здебільшого у фільмах про «не наше» життя. «Наш», «радянський» погляд на «інший» світ — світ минулого чи/та світ капіталістичний — у тому числі й через жіночі харчові забаганки поставав як незрозумілий, чужий й почасти ворожий. Тільки в «не нашому» світі жінка могла вимагати в закоханого в неї чоловіка принести їй персик серед зими, а потім передумати й забажати апельсин («Не буду гангстером, люба»³⁸⁰) або на самоті відправитись до ресторану та замовити там смаженої картоплі, біфштекс та пиво («Театр»³⁸¹).

Продовольче вередування радянських жінок показано як менш екзотичне, менш загрозливе щодо існування «колективного споживацького тіла» та здебільшого ситуативне. Як правило, воно проявлене у ситуації небезпеки та/або непокори. Відмовляється їсти та перегортає тацю із наїдками Ніна з «Кавказької полонянки»³⁸². «Я не їм солодкого, бережу фігуру. Зараз модно, щоб хребці стирчали, а живіт западав усередину»³⁸³, — каже донька головного героя стрічки «Суєта суєт», відмовляючись від їжі за столом у його коханки.

Втім, свідомі відмова від їжі та дієта зображені у радянському кіно чи не якнайвища форма негативізації цінностей «правильного життя». Радянська версія зіткнення світів — правильного та неправильного, природного та штучного, справжнього та придуманого — саме через жіночий вибір дієти змальовано у фільмі «Любов та голуби»³⁸⁴.

Сцена, в якій герой Василь перекручує сирий буряк, моркву та капусту (опозиція сирого та зготованого як природи та культури за К. Леві-

³⁷⁹ Епізод «Из диетического у нас только курица». «Вокзал для двох» (реж. Ельдар Рязанов, кіностудія «Мосфільм», 1982). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ICLklZs3wgU>

³⁸⁰ «Не буду гангстером, люба» (реж. Альгімантас Пуйпа, Литовська кіностудія, 1978). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zCQJQKGPCAU>

³⁸¹ «Театр» (реж. Яніс Стрейч, «Ризька кіностудія», 1978). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jhnQMkIsXTM>

³⁸² Епізод «От супа отказалась. В скобках. Суп-харчо. Три порции шашлыка — выбросила в пропасть». «Кавказька полонянка, або нові пригоди Шурика»... URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JhNhJ7PitGo>

³⁸³ Епізод «Я не ем сладкого, берегу фигуру». «Суєта суєт»... URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6ZFFdCxYavA>

³⁸⁴ «Любов та голуби» (реж. Владімір Меньшов, Кіностудія «Мосфільм», 1984). URL: https://www.youtube.com/watch?v=HbFSYsvZ_RI

Строссом³⁸⁵), супроводжується діалогом потенційних споживачів «корисного харчування»: «Сіль — це білий яд, — говорить “Раїса Захарівна”, ініціаторка дієтичного та здорового, на її погляд, харчування. — Так цукор же — білий яд! — розгублено відповідає їй Василь. — Цукор — це солодкий яд. — Раїсо Захарівно, може, з хлібчиком, а? — Хлібчик — взагалі отрута! — Ні, я б зараз горбушечкой отруївся б... Ну правда жерти охота! — Не “жерти”, а “їсти”. — Чо? — Та не “чо”, а “що”!»³⁸⁶.

Е. Джейкобс звертає увагу на те, що у цій сцені зафіксовано небезпечну для радянського російського світу відмову не тільки від «правильного» патріархального устрою суспільства, а й руйнацію більш важливих, «сакральних» настанов. Відмова Раїси від хлібу, зауважує дослідниця, «повністю заперечує звичаї батьківщини, а також стандарти того часу, коли й радянські керманічі й більша частина населення вважали хліб «священним»³⁸⁷, а хліб та сіль уявляли собою ключовий елемент історичної гостинності³⁸⁸. Раїса Захарівна — через наукову дієту та контроль харчових звичок — втілює образ повзучої вестернізації й постає як небезпечно чужа, інша не тільки з точки зору гендерних правил, а й з точки зору глобального протистояння СРСР та Заходу³⁸⁹.

Демонстрацією харчових капризів в радянському кіно позначено дитячу поведінку. Діти відмовляються від їжі як такої, від певних страв (переважно, манної каші³⁹⁰), вони просять чи навіть вимагають морозива або солодоців, вони «не хочуть» суп тощо. Дійти розуміння з дітьми або встановити із ними контакт у радянському кіно — це пригостити їх морозивом. До таких практик вдаються як шахраї («Дітям — морозиво, його бабі — квіти. Дивись не переплутай»³⁹¹), так і добрі, «правильні» з точки зору радянського люди, як от вчителька зі стрічки «Чотири нуль на користь Тетянки»³⁹², яка купує морозиво для всіх учнів свого класу.

³⁸⁵ Леви-Строс К. *Мифологика: Сырое и приготовленное*. Москва, 2006. 399 с.

³⁸⁶ Діалог з фільму: «Любов та голуби»... URL: https://www.youtube.com/watch?v=HbFSYsvZ_RI

³⁸⁷ Jacobs Adrienne K. Love, Marry, Cook: Gendering the Home Kitchen In Late Soviet Russia. *Seasoned Socialism: Gender and Food in Late Soviet Everyday Life*. Indiana Press, 2019. P. 45.

³⁸⁸ Ibid.

³⁸⁹ Ibid. P. 46.

³⁹⁰ «Дивовижні пригоди Дениса Корабльова», 1-ша серія (реж-ри Ігорь Пушкарьов, Марк Брауде, Ігорь Добролюбов, Віталій Дудін, кіностудія «Беларусьфільм», 1979). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=I1zz6MwJNu4>

³⁹¹ Епізод «Дітям — мороженое, его бабе — цветы ...». «Брильянтова рука»... URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JqocPdsQiJQ>

³⁹² «4:0 на користь Тетянки» (реж. Радомір Василевський, Одеська кіностудія, 1982). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KnMzTAtCV5w>

Специфіка виховання радянських харчових звичок, зафіксована у кіно 1960–1980-х, полягала у тому, вередливі щодо їжі діти мали стати байдужими щодо смаків їжі дорослими. Загальний суспільний перехід від принципу задоволення до принципу корисності, який був вироблений та нав'язаний споживачам впровадженням більшовицьких гастрономічних ідей у 1920–1930-ті роки³⁹³, в пізньорадянський період ставав вже не державною політикою, а був інтеріоризований на рівні родини як правила виховання харчових навичок дітей. У цій виховній парадигмі проявлення власних смакових уподобань, які демонстрували діти, сприймалось та маркувалось як нечувана свобода та суцільна небезпека. Надавати перевагу чомусь смачному, любити їсти не те, що дають, а те що хочеться, споживати смачне за власними правилами, а не за правилами «колективного тіла», вписаного у економіку дефіциту (Я. Корнаї³⁹⁴) — все це позначалось у кіномові як удар, завданий базовим суспільним устоям. Найбільш яскраво небезпеку дитячих смакових вподобань висвітлено у монолозі роздратованого поведінкою сина батька зі стрічки «Кур'єр»: «Ну, загалом, син є син, нічого поганого про нього не скажу. Але любить, розумієте, пити молоко з банки. — Тобто? — Ну банки такі, знаєте, жовті. Концентроване молоко. Там ще корова намальована. Я йому кажу: "Ну для чого ти п'єш молоко нерозведене? Воно ж жирне, правда. Його розводити потрібно". Люблю, каже, нерозведене. Любить він, розумієте?»³⁹⁵.

Якщо у 1960-ті роки візуалізація та вербалізація смакових вподобань у радянському кіно була образним втіленням змін, пошуків нормалізації та правил нормалізації життя, а з тим — реабілітацією бажань, то наприкінці 1970-х — у 1980-ті бажання, у тому числі й бажання їсти те, що хочеться, набувало негативних ознак, пов'язаних із зазіханням на суспільний договір, що підтримував ідею рівності у бідності, розділеної на всіх. У свободі обирати їжу була відчутна потенція іншої — небезпечної — свободи обирати стилі життя, заперечуючи той, який гарантував стабільність радянської системи.

Тому хороші й здорові діти пізньорадянського кіно зображені такими, що мають добрий апетит, не вередують, не обирають, що їсти, а чого не їсти. Виховання правильних харчових звичок відбувається через батьківський та/або родинний примус: «Їж!», — кричить мати на дитину. — «Може, не

³⁹³ Див.: Сохань И. В. Тоталитарный дискурс еды в советской России 1920–1930-х гг. *Вестник Томского государственного университета*. Томск, 2010. № 332 (март). С. 63–68.

³⁹⁴ Kornai J. *Economics of Shortage*. Vol. A–B. Amsterdam, 1980.

³⁹⁵ Монолог «Молоко из банки». «Кур'єр» (реж. Карен Шахназаров, кіностудія «Мосфільм», 1986). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=06IlegnnOPY>

треба примушувати?» — питається батько. — «Як це — не примушувати?!» — вибухає матір (епізод зі стрічки «Екіпаж»³⁹⁶).

Показове протистояння між вередливим молодшим й розумним старшим з дитячого тележурналу «Єралаш»³⁹⁷ детально змальовує, якими можуть бути дитячі застільні капризи й як з цим можна боротися. Брати сидять на кухні перед супом, розлитим по тарілках. Старший їсть, молодший — ні. Він раз у раз проголошує причини, з яких не може їсти суп. «Він гарячий, я не буду!», «а тут цибуля, а я цибулю не люблю!», «а там ще морква, а я моркву не люблю!», «не буду їсти, він без солі», «а тепер він холодний, а я компот хочу», «лапша довга, а я хочу коротку». Старший брат послідовно й досить спокійно виконує всі забаганки молодшого: використовує вентилятор, щоб суп швидше охолонув, вибирає з тарілки молодшого шматочки цибулі та моркви, солить... Зрештою старший не витримує й перегортає тарілку з супом на голову молодшому. Той, налякано посміхаючись, каже: «А компот не перегортай. Компот я буду».

У випадках гуманної педагогіки проблему «діти погано їдять», директор дитячого садочку зі стрічки «Джентльмени вдачі» вирішує через гру у комічний політ: «Сьогодні сніданок у нас у дитячому садку відміняється», — говорить директор. — «Ура!» — радісно кричать діти. — «Ми здійснимо політ на космічній ракеті на Марс. Командором призначається Ігорьок... Прошу вас: візьміть до рук космічні ложки й підкріпіться, як слід. Ракета до обіду на Землю не повернеться»³⁹⁸. Після цієї заяви діти швидко та радісно їдять кашу, а молода вихователька із захопленням каже: «Геніально». Примітно, що у дітей, які не хочуть їсти, не має варіанту не їсти. Коли вони «погано їдять», ніхто не з'ясовує, чому. Завдання стоїть не в тому, щоб дати дітям можливість обрати, поскаржитись на несмак страв, відсутність апетиту, а в тому, щоб через відкрите, жорстке, або через м'яке, маніпуляційне насилля примусити їх їсти.

Езопова мова радянського кінематографу, до якої вдавались декотрі режисери та сценаристи, пропонувала дітям (й дорослим) ще один шлях отримання персональної незалежності, на якому відмова від їжі — індивідуальний голод — могли стати запорукою особистісного розвитку. У кінострічці «Автомобіль, скрипка й собака Клякса» один з головних героїв — хлопець-скрипаль — грає для публіки для того, «щоб заробити на хліб» собі та своїм друзям. Після імпровізованого концерту серед відпочиваючих на

³⁹⁶ «Екіпаж» (реж. Александр Мітта, кіностудія «Мосфільм», 1979). URL: https://www.youtube.com/watch?v=lgS17D_vtEE

³⁹⁷ Кіножурнал *Єралаш* № 94 «Компот» (реж. Владімір Мартинов, Кіностудія ім. М. Горького, 1992). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=dJWu5ZFDrEw>

³⁹⁸ Епізод «Сніданок у дитячому садку», тривалість 6.03–7.00. «Джентльмени вдачі»... URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8tJPKSz6Gaw>

морі, він, у сльозах, втікає та скаржиться на ситуацію повара з шашличної³⁹⁹: «Вони мене не слухали! Вони танцювали! ... Я хотів заробити на хліб». Повар (В. Смірнов) з вираженим грузинським акцентом наставляє хлопця: «Повір, генацвале, повір, любий, талантом на хліб на заробиш. Талант з молодих років має ходити голодним... Ходи голодним! Голодним ходи!»⁴⁰⁰.

Багатошарове й метафоричне смислове навантаження цієї сцени містило в собі авторський погляд на ціну питання щодо «торгівлі талантом» в умовах, коли єдиним годувальником виступає влада. Вічна проблема стосунків митця та влади у цьому сюжеті вирішувалась на користь незалежності митця та самоцінності таланту. Але її буквальний, умовно «дитячий» сенс зчитувався як обмежений лише двома опціями вибір: або мати талант й бути голодним, або бути бездарним, залежним, однак ситим.

За означених вище кінонастанов — «їсти, що дають», «не дозволяти собі любити й обирати смачне», «ходити голодним» — радянські стрічки позначали процес харчування як обов'язковий, однак непевний щодо позитивних/негативних характеристик. Обмежені неправдивими рамками опції вибору робили неможливим формування свідомих стосунків з їжею. Й це, в умовах харчових дефіцитів, відтворювало міжгенераційну традицію відсутності базової довіри до світу.

Разом із небезпекою, яку містив образ смачного харчування, у радянському кіно кінця 1970–1980-х років поставали й безпечні, анекдотичні їдці, які любили та вміли добре й красиво їсти, обирати страви, знатися на делікатесах. Схвалене через кінематограф й дозволене до масштабної візуалізації гурманство ставало ознакою героїв-«кавказців». Герой Мкртчяна «здає» назад свою дружину, оскільки вона готує тільки яєчну, а він скаржиться, що скоро буде кудахкати. («Самотнім надається гуртожиток»⁴⁰¹), герой «Міміно»⁴⁰², «хоче» не тільки Ларису Іванівну, але й стіл у ресторані, щоб здивувати та вразити кохану жінку. У такий спосіб, як зауважив А. Цуциєв, «тривожний, похмурий й розбійницький Кавказ, «Кавказ-виклик» поступається місцем Кавказу курортному, прирученому», а колишній «розбійник Честі» стає об'єктом прихованого глузування⁴⁰³. Таке колоніальне привласнення та упокорення Кавказу формується не тільки через образи марно-

³⁹⁹ Поварами в шашличній були перевдягнені чарівники, які супроводжували подорож героїв, впродовж всієї стрічки з'являючись на шляху у різних іпостасях.

⁴⁰⁰ Епізод «Талантом на хліб не заробиш». «Автомобіль, скрипка й собака Клякса» (реж. Ролан Биков, Кіностудія «Мосфільм», 1974). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gY9Vx11LVmQ>

⁴⁰¹ «Одиноким надається гуртожиток» (реж. Самсон Самсонов, Кіностудія «Мосфільм», 1983). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IUahcNnNdLs>

⁴⁰² «Міміно» (реж. Георгій Данелія, кіностудія «Грузія-фільм», Кіностудія «Мосфільм», 1977). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=P4k2LNPRV-0>

⁴⁰³ Цуциєв А. Россия и кавказцы: по ту сторону дружбы народов. *Россия и мусульманський мир*. 2006. № 4. С. 39, 40.

тратних та щирих їдців, але через репрезентацію — візуальну та вербальну — декотрих блюд, серед яких чільне місце посідав шашлик («Операція И та інші пригоди Шурика», «Москва сльозам не вірить»), який зображувався як шматки м'яса, насажені на металевий шампур. Вербаліка кавказької кухні відбувалась через найменування страв. Класикою такого найменування у радянському кіно була промова головної героїні стрічки «Службовий роман» щодо відвідування ресторану «Арагві»: «Цыплята табака... сациви... купаты... шаш-шш-шлыки... чебуреки»⁴⁰⁴.

Іншими, порівняно із «середньостатистичним радянським їдцем», зображувались їдці-українці. На відміну від домінуючого зображення кавказької кухні як сучасної частини радянського гастрономічного проекту, українська здебільшого репрезентувалась як частина історичного наративу. Важливою була різниця, що позначалась при погляді на процес харчування зсередини — від позиції українського режисера — й «ззовні» — від позиції режисера «радянського кіно». Українське кіно, так само, як, наприклад грузинське кіно («Жив співучий дрізд»⁴⁰⁵) — сцена у ресторані, сцена домашнього застілля; «Бувай здоровий, дорогий» — численні сцени застілля, промова до музиканта-іноземця «подобається (їжа)? О-о-о, він розуміє грузинську!»⁴⁰⁶) презентували процес харчування як панування смаків, бажань, напоїв, страв, розмов, пісень, музики й — через це — ствердження національної ідентичності. У кінострічці «Пропала грамота» це буяння насолоди та бажань сформовано вербально: «— Чого товариство забажає? — Ковбаси. Багато. Сала багато. Оселедців багато. Вареників багато. Шинки багато. Тарані багато. Горілки пити не будемо. Пампушок. З часником. Слухай, Василю, а мо', вип'ємо? Трішечки?.. — Хм... ху... Нема сил відмовитись. Трішечки... Але відро. — Ну два. Відра! — І бочечку пива!»⁴⁰⁷.

Однак погляд «ззовні» — й на інших їдців й на іншу кухню — є поглядом на екзотичне, «не таке», «не зовсім нормальне», іноді — надлишково гостинне чи надлишково марнотратне, як, наприклад у фільмі «Коли приходять вересень»⁴⁰⁸ (Е. Кеосаян, 1975), в якому вірменин Левон жарить шашлик на балконі багатоповерхівки чи у фільмі «Кавказька полонянка», де «товариш Саахов» зваблює Ніну саме шашликом. Смакові

⁴⁰⁴ Епізод «Цыплята табака... сациви... купаты... шаш-шш-шлыки... чебуреки». «Службовий роман»... URL: <https://www.youtube.com/watch?v=En2il--1w9o>

⁴⁰⁵ «Жив співучий дрізд» (реж. Отар Іоселіані, Кіностудія «Грузія-фільм», 1970). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=aenPWFAPnqM>

⁴⁰⁶ Епізод 1.00.49.–1.00.51. «Будь здоровий, дорогий!» (реж-ри Тамаз Гомелаурі, Вахтанг Кікабідзе, Кіностудія «Грузія-фільм», 1981). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1h-WON0uVaE>

⁴⁰⁷ Епізод у шинку «Горілки пити не будемо». «Пропала грамота» (реж. Борис Івченко, Кіностудія ім. О. Довженко, 1972). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=r8ZDetHKKY4>

⁴⁰⁸ «Коли приходять вересень» (реж. Едмонд Кеосаян, Кіностудія «Мосфільм», 1975) URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Oz6FBgp0QTQ>

вподобання українців цим поглядом ззовні часто маргіналізуються та осміюються. У кінострічці «Служили два товариша» герой епізоду, махновець, відмовляється дивитися на те, як купаються голі жінки, промовляючи кулінарне пояснення такої відмови: «Якби ти мені показав ковбасу, сало, або вареники з сметаною... А то я такого добра багато бачив!»⁴⁰⁹.

Варто підкреслити, що історичний наратив, в який було обрало називання українських страв «сала й ковбаси», переконливо засвідчував відмінності споживання м'ясних виробів: якщо створювана «радянська людина» потребувала реклами ковбаси, оскільки вона вважалась іноземним смаколиком у 1920–30-ті роки⁴¹⁰, а в 1960–1980-ті ковбаса, за висловом І. Клеха, ставала однією з найбільш уявних величин матеріального світу й, водночас, величиною насамперед політичною⁴¹¹, то для українців ковбаса не потребувала ані реклами, ані уявної величі. «Ковбаса», названа/проявлена через образи українців-їдців, не ставала радянським сакральним символом, а була частиною відомої всім, звичної, традиційної кухні. Однак любов до сала й ковбаси (як і до вареників, борщу тощо) у радянському кіно зафіксовано як об'єкт глузування щодо особливостей національного харчування українців. Варто зазначити, що так само, як й з «тривожним Кавказом», через практики образного втілення їдців-українців, радянський кінематограф «знижував» рівень загрози українського націоналізму, який було відтворено у низці радянських кінофільмів попереднього десятиліття через впровадження образів «бандерівців»⁴¹² та представників української діаспори⁴¹³. Анекдотичний українець, любитель сала й горілки, трохи лінивий, доброзичливий та недалекий «інший»⁴¹⁴ був позначений як прийнятний менший «брат», а не ворог-націоналіст, не приборканий радянським проектом «чужий». Втім, позначаючи «смак їжі» як характеристику для дітей й вередливих жінок, радянський кінематограф ставив українців, грузин, вірмен, мешканців Північного Кавказу у позицію підлеглості та невідповідності «дорослій» поведінці, яку радянська влада пропонувала громадянам.

⁴⁰⁹ Епізод «Якби ти мені показав ковбасу...». «Служили два товариші» (реж. Євгеній Карелов, Кіностудія «Мосфільм», 1968). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RnQPRKMWnv8>

⁴¹⁰ Глущенко І. Советская модернизация и кулинарная политика как факторы трансформации бытовой культуры в СССР. *Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Белинского*. 2012. № 27. С. 571.

⁴¹¹ Клех І. *Книга еды*. Москва, 2007. С. 128.

⁴¹² Miroslav Tomek. Українець як ворог: українські націоналісти у чехословацькій та радянській кінематографії. Marcin Gaczkowski: *Ukraina: narracje, języki, historie*. Wrocław. 2015. 95–106.

⁴¹³ Петренко О. Пияки, пустослови, запроданці. До репрезентації української діаспори в радянських фільмах. *Україна модерна*. 5.12.2016. URL: <http://uamoderna.com/blogy/olena-petrenko/ukrainian-diaspora-soviet-movies>

⁴¹⁴ Див.: Борисова Марта. *Кино и немцы, а также украинцы...* URL: <https://zrada.org/hot/26-nation/156-kino-i-nemtsy-a-takzhe-ukraintsy.html>

Цікавим з точки зору формування гастрономічного дискурсу як частини соціальної історії, є інтерпретації існування національних кухонь в межах радянського російського проекту. Американський історик Г. Р. Мак й журналістка А. Суріна у книзі «Харчова культура в Росії та Центральній Азії», підкреслюють, що «Україна та балтійський регіон слугували провідниками [кулінарних] ідей та культурного впливу з Європи переважно зі Скандинавії, Німеччини та Східної Європи»⁴¹⁵. «Проте», — підкреслюють дослідники, — «українська їжа ніколи не схилилась перед російською кухнею, а деякі з кращих так званих російських страв можна по праву вважати українськими. Насправді, через особливості клімату, більш тривалий вегетаційний період, родючі ґрунти, країна виробляє більш широке різноманіття сільськогосподарської продукції, ніж Росія. Це створює основу для багатой та відмінної від російської кулінарної культури. Ті страви, які були перетворені на радянську або російську кухню, такі як борщ або голубці, назавжди матимуть спільну спадщину»⁴¹⁶.

Російські дослідники, помічаючи спроби привласнення та розчинення національних кухонь у російській, напроти вбачали у радянських кулінарних практиках більш вигршне становище перших, трактуючи цю тенденцію як наслідок збереження традиційних укладів та політики «дружби народів, яка допомагала зберегти обличчя неруським кухням. В результаті, — зауважив А. Геніс, — по-справжньому смачна їжа пов'язувалась у радянської людини із блюдами кавказького чи середньоазійського репертуару — плов, манти, чебуреки, сациви, чанахи, піти, курчата табака, люля-кебаб»⁴¹⁷. І. Глущенко зазначила, що «принципова новизна радянського періоду була у тому, що формувалась інтернаціоналізація кухні»: «так само, як у суспільне життя країни вливались мільйони представників національних меншин, так й в галузі харчування традиції російської кулінарії змішувались із кухнями інших народів»⁴¹⁸. А. Кіріленко наполягає на тому, що уніфікація системи харчування, реструктуризація національних кухонь на користь входження страв з них у категорію «всенародних», не були специфікою радянського політичного проекту, а відповідали єдиними для усього світу трендам урбанізації, які повсюдно характеризувались «культурною уніфікацією під знаком запровадження в життя єдиних принципів функціонального харчування»⁴¹⁹.

⁴¹⁵ Mack G. R., Surina A. *Food culture in Russia and Central Asia (Food around the World)*. Westport, Conn., 2005. P. 8.

⁴¹⁶ Ibid. P. 9.

⁴¹⁷ Геніс А. *Колобок и др. Кулинарные путешествия*. Москва, 2010. С. 284.

⁴¹⁸ Глущенко И. *Советская модернизация...* С. 571.

⁴¹⁹ Кириленко С. А. Культурная унификация в сфере питания как отражение функционализации телесного опыта. *«Studia culturae»*. Альманах. № 3. Санкт-Петербург, 2002. С. 111–125.

«Як міг би сказати Гомі Бгабга, вже сама настирливість цієї аргументації є ознакою тріщини в будівлі імперської безпеки»⁴²⁰, — зауважила Е. Томпсон. Аналізуючи способи творення літературної візії російських та радянських письменників щодо «інших», колонізованих Росією народів та територій, дослідниця погоджується із думкою П. Форда, який зазначив, що «у серцевині ставлення Росії до її колишніх колоній лежить загальне глибоке переконання, що російська імперія мала позитивний вплив, який вітали народи Кавказу, Середньої Азії та Східної Європи»⁴²¹ й акцентує увагу на думці Девіда Кеннедайна, що є дуже слушною не тільки у контексті аналізу літератури, а й більш широких системних процесів, які відбувались у межах колоніальних практик. Так, Д. Кеннедайн зазначив, що однією з поширених практик імперій було зашифрування імперської вишості у посланнях, які начебто не мають очевидного зв'язку з політичними питаннями⁴²². Національна їжа, яка «художньо» розчинялась у «інтернаціональній (читай — російській) кухні, у тому числі, й засобами кінематографу, та вписувалась у «всенародну», «уніфіковану», «інтернаціональну» засобами наукового дискурсу, не була яскраво політичним питанням. Однак саме через їжу — як через спосіб задоволення базових фізіологічних потреб — відбувалось те, що у постколоніальних працях називають термінологічним присвоєнням однієї культури іншою. Це, на думку Еви Томпсон, прирікало сусідів Росії на цивілізаційну невидимість⁴²³.

Крім стратегії невидимості через поглинання щодо національних кухонь, радянський кінематограф впроваджував стратегію «екзотизму» як ознаку периферійних народів. Обидві вони ставили «національних їдців», як було зазначено вище, у категорію «дітей», які мали б «вирости й стати, такими як ви». Тобто такими, які позбавлені смакових вподобань, бажань та інших, окрім підтриманого суспільного ставлення до їжі як до корисного та функціонального, стилів харчового споживання.

Якщо кулінарну книгу зі страв, показаних у радянських кінофільмах, створити важко, оскільки вийде не книга, а невеличка брошура, то скласти мапу «місць харчування» можна, більше з тим, ця умовна «мапа» була змінюваною й такою, що мала тенденцію до розширення й визначення все нових точок у просторі.

«Правильний» вибір місця їжі у 1960-ті р. маркований у радянському кіно переважно «домом» — помешканням, де живуть герої. При цьому, «їсти вдома» означає «їсти у кімнаті», а не на кухні. Однак поступово, саме кухня перебирає на себе просторову характеристику домашнього харчування.

⁴²⁰ Томпсон Е. *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм* / пер. з англ. Київ, 2006. С. 121.

⁴²¹ Там само. С. 25.

⁴²² Там само. С. 27.

⁴²³ Там само.

В такий спосіб радянське кіно відбиває реальність житлового будівництва, розселення комунальних квартир, гуртожитків, бараків, підвалів. Як зазначили О. Янковська та Д. Бачинський, «в 1956–1965 рр. в республіці введено в експлуатацію 4101,3 тис. квартир житловою площею 182,423 млн. кв. м; 17,9 млн. громадян переїхали з бараків, підвалів і напівпідвалів та комуналок до індивідуальних квартир з незвичними для них зручностями»⁴²⁴. Враховуючи той факт, що у 1950-ті роки в УРСР, «бараки становили 9% житлової площі міст, 54% житлової площі не мали водогону, 59% — каналізації»⁴²⁵, шестиметрова (а іноді й чотириметрова) кухня із газовою плитою, водою, без сумнівів, належала до цих незвичних зручностей. Вона сама ставала повноцінною кімнатою, зручною не тільки для того, щоб готувати, а й для того, щоб споживати їжу. Щоправда, процес перетворення кухні на їдальню в образній мові радянського кіно мав певні маркери щодо означення «добрих» та «недобрих» господинь. Якщо режисерові та сценаристові треба було акцентувати увагу на майже ідеальних властивостях жінки-господині, то її родина показувалась такою, що навіть за обставин окремої квартири й обладнаної кухні, їсть у кімнаті за красиво накритим столом («Мачуха»⁴²⁶, «Коли приходить вересень»⁴²⁷). Проте, в цілому, кухня як простір повсякденної їжі та кімната як місце святкування, збирання гостей («Старий Новий Рік»⁴²⁸, «Приватне життя»⁴²⁹, «Час бажань»⁴³⁰, «Кур'єр»⁴³¹) чи тільки одного гостя («Іронія долі, або 3 легкою парою», «За сімейними обставинами») стали загальним образом споживання їжі у радянському кіно. Однак навіть за умов увиразнення святкового та щоденного через опозицію «кімнати» та «кухні», саме «кухня» у радянському кіно кінця 1970-х — початку 1980-х рр. поступово почала позначитися як єдине та головне місце харчування: «святкове» тут зливалось із «буденним», «кухня» набувала ознак місця для «своїх», для суто чоловічих («Осінній марафон»⁴³², «Польоти уві сні та

⁴²⁴ Янковська О., Бачинський Д. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950–1960-ті рр.): житлове забезпечення. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 18. Київ, 2013. С. 139.

⁴²⁵ Там само. С. 133.

⁴²⁶ «Мачуха»...

⁴²⁷ «Коли приходить вересень»...

⁴²⁸ «Старий новий рік», 1-ша серія...

⁴²⁹ «Приватне життя»...

⁴³⁰ Сцени застілля. «Час бажань» (реж. Юлій Райзман, кіностудія «Мосфільм», 1984). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xWarnq6hRbM>

⁴³¹ Сцена гостювання. «Кур'єр»... URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XzFSQcxMBFA>

⁴³² Епізод «Хорошо сидим». «Осінній марафон» (реж. Георгій Данелія, кіностудія «Мосфільм», 1979). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mbKacELW46c>

наяву»⁴³³) чи жіночих розмов («Найчарівніша та найпривабливіша», «Ксенія, кохана дружина Федора»⁴³⁴, «Господиня дитячого будинку»⁴³⁵), простору інтимності та певного заперечення радянських побутових настанов.

Слід зазначити, що кухня та кімната («їдальня») була місцем споживання їжі, якщо йшлося про міське життя. Радянське кіно про життя села або дачників зображувало місцем харчування, особливо святкового, переважно подвір'я, а не кімнату («Вітаю й до побачення»⁴³⁶, «Цілюються зорі»⁴³⁷, «Молода дружина»⁴³⁸, «Тепло рідного дому»⁴³⁹).

Їсти на вулиці міські мешканці у кадрі могли тільки морозиво або насіння. Спосіб організації життя та праці сільських мешканців, зображений у радянському кіно, напроти, передбачав як вуличні (подвірні), так й польові способи споживання їжі. Певна екзотизація, яка вмонтовувалась у кадри селянського споживання їжі через тексти, музику, широкі плани із додаванням картин природи (ланів, дерев тощо), формувала образ сільського харчування як образ «іншого», архаїчного, ненормативного, створюючи та підтримуючи соціальну ієрархію, у котрій місто та міський спосіб життя, навіть за умов харчових дефіцитів, обіймали вищу, порівняно із селом, позицію. «Проста» селянська їжа — овочі, хліб, пиріжки, ягоди, гриби, соління — символічно протистояли у кадрі «модерновому» «салату з майонезом», рибним консервам («крабам»), апельсинам, радянській ковбасі та сиру. Примітно, що їжа селян — картопля, солена капуста, огірки, яблука, варення, хліб — були, як правило, візуалізовані («Калина червона»⁴⁴⁰, «Мужики»⁴⁴¹, «Й знову Аніскін»⁴⁴²). Хоча й тут кадри, що фіксували посуд — глиняні

⁴³³ «Польоти уві сні та наяву» (реж. Роман Балаян, Кіностудія ім. О. Довженка, 1983). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HkxWxGrPTVg>

⁴³⁴ «Ксенія, кохана дружина Федора» (реж. Віталій Мельніков, кіностудія «Ленфільм», 1984). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=P2uVALvN6e8>

⁴³⁵ «Господиня дитячого будинку», 2-га серія (реж. Валерій Кремнев, Головна редакція літературно-драматичних програм ЦТ СРСР, 1983). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=T40wGmTjabI>

⁴³⁶ «Вітаю й до побачення» (реж. Віталій Мельніков, кіностудія «Ленфільм», 1973). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PMbNqkxTae0>

⁴³⁷ «Цілюються зорі» (реж. Сергій Ніконенко, кіностудія «Мосфільм», 1978). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zIgfXYiJHul>

⁴³⁸ «Молода дружина» (реж. Леонід Менакер, кіностудія «Ленфільм», 1979). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LzTpIddexXo>

⁴³⁹ «Тепло рідного дому», 1-ша серія (реж. Генадій Карюк, Одеська кіностудія, 1983). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LMEIiGgDvdg>

⁴⁴⁰ «Калина червона» (реж. Васілій Шукшин, кіностудія «Мосфільм», 1973). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Mymi--Kot-k>

⁴⁴¹ «Мужики!» (реж. Іскра Бабіч, кіностудія «Мосфільм», 1981). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=N2T0QwhmO70>

⁴⁴² «Й знову Аніскін» (реж.ри Віталій Іванов, Михайл Жаров, Кіностудія ім. М. Горького, 1978). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HRvSJTIMDp8>

гличики, макітри, самовари, кувшини («Приїжджа»⁴⁴³) — відігравали неабияку роль, іноді, щоправда, демонструючи не стільки способи селянського харчування, як уявлення містян про нього.

Поруч із домом як простором правильного харчування чільне місце у радянських кінострічках посідала їжа в їдальнях — як закладах, призначених для харчування людей, що працюють, перебувають у відрядженнях або на курортах. Оприявлення їдалень, ресторанів, буфетів в кіно відповідало тенденції збільшення закладів «громхарчу» та місць у них. Так, якщо у 1960 р. в УРСР на десять тисяч осіб припадало 6 таких закладів із 190 місцями, то у 1970 — відповідно 10 та 430, у 1980 — 11 та 690, у 1985 — 12 та 795⁴⁴⁴. Незважаючи на те, що згідно державних настанов, їжа визначалась основним смисловим кодом «громхарчу», власне зображення страв (чи їх називання) було радше винятком, ніж правилом. Їжа, що потрапляла в кадр з рук офіціантів, з таць або вітрин самообслуговування, не потребувала ані назв, ані коментарів, оскільки була однаковою на всьому радянському просторі та відомою глядачам. Акценти щодо харчування у їдальнях було розставлено по-іншому. У 1960-ті роки, наприклад, міські їдальні поставали, у тому числі, і як місце глибокої непевності щодо відповідності чи невідповідності правил поведінки у закладах громадського харчування сільських мешканців чи мешканців малих містечок, які переїхали до великих міст. Найбільш яскраво це показано у кінострічці К. Муратової «Короткі зустрічі», де молода дівчина, що приїхала з села, скаржиться сама на себе: «Я ось дома прийду з роботи, наварю борщу. Як нарубаюсь! А тут в їдальню прийшла й ніби заплатила. А їсти не можу — соромлюсь»⁴⁴⁵.

Непевність та не комфортність як символічна ознака кадрів із споживанням їжі у їдальнях та кафе залишалась значною й у наступні роки, однак вектор непевності завдавався не тільки незнанням правил, але й загальним нерозумінням, що треба робити у кафе, окрім як з'їсти морозиво («Родинне коло»⁴⁴⁶, «Дами запрошують кавалерів»⁴⁴⁷). «Піти в кафе з'їсти морозива» ставало певним ритуалом, яке не мало стосунку до гастрономічного задоволення, а набувало ознак правильного залицяння юнаків до дівчат або

⁴⁴³ «Приїжджа» (реж. Валерій Лонской, Кіностудія ім. М. Горького, 1977). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LDhszLF8pd8>

⁴⁴⁴ Народне господарство Української РСР. 1985... С. 281.

⁴⁴⁵ Епізод з: 1.21.51. «Короткі зустрічі»... URL: <https://www.youtube.com/watch?v=28skxPwAvaM&v=ru>

⁴⁴⁶ «Родинне коло»...

⁴⁴⁷ Епізод в ресторані 22.01.23–04. «Дами запрошують кавалерів» (реж. Іван Кіасавілі, кіностудія «Мосфільм», 1980). URL: https://www.youtube.com/watch?v=VypmP_Wq1dU

схвальної поведінки розлученого батька, який «бере дітей на вихідні» («Дивні дорослі»⁴⁴⁸).

Невизначеність статусу кафе-закусочних у контексті того, що треба в них робити — їсти чи пити — була підґрунтям формування певних сюжетних колізій, де кафе-закусочні поставали місцем потрапляння до небезпечної публіки. «Ну що, заїдемо?» — питає вчителька, що приїхала на практику, у свого колеги, також студента-практиканта, перед входом до кафе-закусочної «Дельфін». «Ти що, налякався?» — наполягає вона. Він знизує плечима та відповідає: «Я що? У мене все ж таки був розряд по дзюдо!». Дівчина зауважує: «Давай домовимось: ти за мене ніколи не бійся!»⁴⁴⁹. Відвідувачі кафе-закусочної зображені як агресивні та здебільшого маргінальні чоловіки, які сидять за брудними столами та п'ють пиво й горілку, заїдаючи їх вареним яйцем або не заїдаючи взагалі. Серед відвідувачів вчителька-практикантка бачить свого учня, який, на відміну від інших чоловіків в кафе, їсть сосиску та п'є какао. Погляд молодої вчительки на хлопця засвідчує ненормальність такої ситуації. У цьому та інших сюжетах з інших стрічок («Короткі зустрічі», 1967, «Транзит», 1982⁴⁵⁰, «Коли стають дорослими», 1985⁴⁵¹) було закладено подвійність соціального ставлення до кафе, їдалень, закусочних. З одного боку, розвиток мережі громадського харчування був частиною радянської соціальної політики, яка відповідала європейським тенденціям швидкого й доступного харчування. З іншого — відвідування їдалень, кафе, закусочних (якщо не йшлося про їдальні на виробництві та в установі) в радянському кіно було ознакою збою/руйнації в організації життя. Харчування у «громхарчі» демонструється здебільшого як вимушене обставинами — геологічною експедицією відрядженням, студентською практикою, соціальним сирітством, для чоловіків — неодруженістю або розлученням. Їдальня/закусочна у цих контекстах постають як місце тимчасової помилки, яку слід виправити чи яка буде виправлена, коли зміняться обставини. Їдці у закладах громадського харчування не очікують нічого доброго, нічого не обирають, слідуючи формулі «їсти, що дають»: «Сто грамів, який-небудь салат та пляшку мінеральної води», — замовляє столичний відряджений у кафе провінційного міста

⁴⁴⁸ «Дивні дорослі» (реж. Аян Шахмалієва, кіностудія «Ленфільм», 1974). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fbmvd1Azv7k>

⁴⁴⁹ Епізод «Советское кафе-закусочная. 1975». «Це ми не проходили» (реж. Ілья Фрез, Кіностудія ім. М. Горького, 1975). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YDVYUtNQtZo>

⁴⁵⁰ «Транзит» (реж. Валерій Фокін, Свердловская кіностудія, 1982). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uPCFvSN6Fww&list=PLjX6XvuqfSF2JZh4nTRbei3oirR1mWt&index=19>

⁴⁵¹ «Коли стають дорослими» (реж. Сергій Ашкеназі, Одеська кіностудія, 1985). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IYISXpljniU>

Ликов («Дощ у чужому місті»⁴⁵²). Їсти в системі громхарчу — навіть у ресторанах — це прикрість, яку можна й треба виправити: «Тасік, послухай, що я скажу. Пішли додому, Тасік. Дома борщ я наварила, є студень є, й вареники з вишнями. Ну що ти тут сидиш, як каторжник, казьонне їж?»⁴⁵³, — просить теща свого зятя, намагаючись забрати його з ресторану («Рідня»). У стрічці «Гонки по вертикалі»⁴⁵⁴ офіціант приносить головному герою суп й каже: «Будь ласка. Їжте на здоров'я!». Колишня дружина головного героя зауважує: «Яке ж тут здоров'я: їсти суп об одинадцятій вечора!».

У ставленні до харчування «не дома» радянське кіно підтримує/формує/транслює численну кількість соціальних парадоксів. Залишаючи героїв поза смаковими уподобаннями, кіномова акцентує увагу на перевазі «домашнього» як якісного та здорового порівняно із «громхарчевським». Фіксуючи й ніби схвалюючи мобільність радянських людей (як будівників, геологів, відряджених у справах, студентів, курортників, охочих переїхати до Москви), пізньорадянське кіно затверджує образ системи громадського харчування як одну з обов'язкових небезпек будь-якої подорожі, подолати яку неможливо. Ціною свободи пересування стає загроза обмеженого, неякісного, нездорового харчування, якої можна уникнути, тільки якщо нікуди не їхати та/або повернутись додому — й у географічному, й у символічному сенсі. Якщо географічною точкою «дому» виступає оселя (квартира, кімната в квартирі, гуртожиток) або робоче місце, то символічною точкою дому — жінка — «гастрономічна матір».

Небезпека їжі «не дома» — це факт, зрозумілий всім: й тим, хто знімав кіно й часто бував відвідувачем закладів громадського харчування, й тим, хто дивився кіно, й мав досвід відряджень. Окрім того, що в кафе/закусочних/їдальнях могла збиратися не дуже привітна публіка, самі заклади харчування працювали як окремі репресивні об'єкти, завдання яких полягало не в обслуговуванні клієнтів, а в виконанні державного плану й набутті «тіньових» доходів. В радянських фільмах це фіксується як само собою зрозумілий факт: у кінострічці «Короткі зустрічі» бувалий працівник чайної у маленькому містечку навчає героїню Надю, яка працює перші дні: «От бере у тебе покупець 150 грамів ковбаси, так ти йому даси 150 чи 148? Яка йому різниця? Йому від цього нічого поганого не зробиться й державі також. А тобі — користь» «Від двох грамів — користь?» — питає Надя. «А скільки

⁴⁵² Епізод «Сцена в кафе», тривалість 49.43.–49.46. «Дощ у чужому місті» (реж-ри Володимир Горпенко, Михайло Резнікович, Кіностудія ім. О. Довженка, 1979). URL: https://www.youtube.com/watch?v=W4m02Qh1bH4&list=PLzh_6ewex4lZxgNb8EenpYiCZsi8yVugz

⁴⁵³ Сцена 1.09.22.–1.09.27. «Рідня» (реж. Нікіта Міхалков, кіностудія «Мосфільм», 1981). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=du-1H8aLjtj8>

⁴⁵⁴ Епізод в ресторані «Разговор с бывшей». «Гонки по вертикалі» (реж. Олександр Муратов, Кіностудія ім. О. Довженко, 1982). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sAHZGG7yhC4>

сьогодні було людей в нашій чайній? Сімдесят? А ну помнож два на сімдесят Скільки буде?... Сто сорок грамів й всі твої. Торгувати, моя люба, треба із розумом»⁴⁵⁵.

Крім того, залучення, безпосередня близькість до харчів формувала й певний стиль поведінки співробітників закладів громхарча, який наближався до наслідування владного стилю місцевих чиновників. Офіціанти, прибиральниці, роздавальниці говорять в радянських кінострічках (за певним винятком) з однаковою інтонацією роздратування та зневаги. З урочистим апломбом та погано прихованим глузуванням вони повідомляють: «Салату «Фантазія» немає»⁴⁵⁶, «є тільки борщ», «м'яса немає, сьогодні рибний день»⁴⁵⁷. Красномовним є й візуальне супроводження випадкових та вимушених відвідувань їдалень, кафе, закусочних: неохайні вітрини, надписи «кавоварка не працює», завітрені продукти, брудний посуд й столи тощо («Короткі зустрічі», «Транзит», «Коли стають дорослими»).

Те, що акцентовано або мимохідь фіксували екранні образи цілком відповідало реальності. При чому, й усні історії, й письмові свідчення, у тому числі й у соціальних мережах, відзначають ті самі маркери закладів громадського харчування, які були вписані у радянську кіно мову. «Їдальні часів соціалізму... При них можна скласти поему. Один запах — однаковий й такий, що ніколи не вивітряється — чого вартий! Каламутні скла й патьоки на кахлі та стінах. Брудні, клишоногі столики. Ні, їх, звісно, час від часу витирали (варто було вам тільки сісти за стіл, одразу ж підходила технічка зі смердючою ганчіркою, щоб повозити нею у вас під носом). Але чистішими столи від цього не ставали. А кимось обгризені (вочевидь від голоду) по краях підноси з калюжами темної рідини. Її за стійкою розливає з алюмінієвого бака тітка в брудному халаті. На баку видно червоні напівстерті літери: «-офе». Взагалі всі ці тітки, працівниці їдалень, ба-а-альшіє начальнікі. Голоси у них зичні, а погляди похмурі. Їх всі слухалися. Пам'ятаєте, як слухняно ми задкували, відскакували, піднімали ноги, щоб звільнити для прибиральниці займаний нами шматочок підлоги, який вони якраз в цей момент мали намір помити?»⁴⁵⁸.

Примітно, що у радянському кіно в їдальнях, кафе, ресторанах зневажали й принижували відвідувачів не тільки реальні офіціантки, буфетниці, адміністратори, але й чарівні їх «замінники», як це, наприклад, було показано у

⁴⁵⁵ Епізод «Разговор в чайной», тривалість 36.20.–36.41. «Короткі зустрічі»... URL: <https://www.youtube.com/watch?v=28skxPwAvaM>

⁴⁵⁶ «Ми веселі, щасливі, талановиті» (реж. Александр Сурін, кіностудія «Мосфільм», 1986). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QGfphRdnF5s>

⁴⁵⁷ «Кохана жінка механіка Гаврилова»...

⁴⁵⁸ Онежкина Е. Общественное питание — путь к социализму. / Уривок зі статті під рубрикою «Зроблено в СРСР» німецької газети «Русская Германия». Цит за: Юхно Б. Столовецький союз. *Нова доба. Черкаська область*. 10.08.2018. URL: <https://novadoba.com.ua/print:page,1,51140-pokuy-ne-pochalosya-z-borysom-yukhnom.html>

стрічці «Чародії», де скатертина-самобранка нахабно заявляла «бутербродів не тримаємо», «ба чого захотіли, лимони зимою», «вибачте, не впізнала»⁴⁵⁹.

Небезпека та не комфортність закладів громадського харчування були причиною, щоправда, не єдиною, радянського феномену їжі у поїздах, у тому числі, й у тих випадках, коли відстань між пунктами відправлення та призначення вимірювалась однією ніччю. Кіно та телестрічки 1960–1980-х фіксують накриті столи в купе чи у плацкарті як прийнятну та правильну модель харчової поведінки в дорозі. Й тим самим — несвідомо й ненавмисно — ставлять під сумнів якість, розгалуженість, комфортність радянської системи громхарчу, рівень купівельної спроможності та рівень довіри споживачів до точок громадського харчування.

Кіномова 1960–1980-х фіксує простір їдальні як функціональний та організований для споживання, а не для спілкування. Високі столи без стільців, неохайні приміщення, практика знаходження біля столу чи за столом із незнайомими людьми — все це працювало на розмивання ідеї громадського харчування як публічного простору, що було притаманно модерністським й навіть середньовічним містам Європи. З іншого боку, їдальня на виробництві чи в установі, де в обідню перерву могли харчуватися робітники та службовці, представлялась, у тому числі, й як місце спілкування й навіть обговорення пліток («Службовий роман», «Денний поїзд»⁴⁶⁰), сімейних стосунків («Небезпечний вік»⁴⁶¹), специфіки роботи («Афоня»⁴⁶², «За власним бажанням»), однак цей простір так само не ставав публічним. Напроти, він «зачиняв» спільноту у «колективі», перетворюючи, у тому числі, й спільними обідами, колектив на квазі-родину, яка мала жити за правилами родинної, архаїчної й патріархальної соціальності, де начальник/бригадир/директор посідав місце символічного батька, а старша колега/старша подруга/начальниця — матері.

Кінообрази, пов'язані із необхідністю та/або бажанням їсти в ресторані — найбільш складна за символізмом форма/образ споживання їжі та поведінки їдців. На формування такої кіномови впливала невизначеність самого ресторану як місця водночас й розкоші, й непевності, й нерадянськості й здебільшого — не їжі.

Ресторани в радянському кіно — частина специфічного радянського ландшафту й специфічної символічної географії, в якій є тільки декілька

⁴⁵⁹ Епізод «Скатерть-самобранка». «Чародії» (реж. Костянтин Бромберг, Одеська кіностудія, 1982). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fOyYgjAZE3o>

⁴⁶⁰ «Денний поїзд» (реж. Інесса Селєзньова, творче об'єднання «Екран», 1976). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PEUqvRHSyt4>

⁴⁶¹ «Небезпечний вік» (реж. Александр Прошкін, творче об'єднання «Екран», 1981). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7tmdV27H4m4>

⁴⁶² «Афоня» (реж. Георгій Данелія, кіностудія «Мосфільм», 1975). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L9HATyYkZLs>

міст, що мають право бути названими й візуалізованими. Це Москва й Ленінград. Інші міста й інша географія оприявлюються як загальна, типова, уніфікована (за винятком національного, переважно грузинського кіно та кіно балтійських республік, а також історичних фільмів, у тому числі й фільмів про Другу світову війну) місцевість. Радянська кіногеографія формує ландшафт, що втілює метод соціалістичного реалізму, де типова людина діє у типових обставинах та всередині типових просторів. Однак естетика та монополія центру імперії дається взнаки навіть у тому, що ресторани Москви, показані/названі в кіно, мають справжні власні імена. Звідси формується й гастрономічна монополія. Уявлення про красиве сите й, головне, реальне, життя, яке створюються через трансляцію радянських кінострічок у кіно-театрах та по телебаченню, мало відповідні простори реалізації — ресторани «Арагві» («Службовий роман»), «Асторія» («Місце зустрічі змінити не можна»), ресторан готелю «Росія» («Міміно»), «Інтурист» («Інтердівчина»⁴⁶³).

Стратегія зображення інших міст СРСР в кіно була різною. Від не називання взагалі до оприлюднення дивних й неіснуючих імен — «Поваріхіно», «Ликове», «Чулімск». «Оханск», «Заступінськ» тощо. Запорізькі глядачі, наприклад, могли впізнати своє місто у стрічці «Безсонна ніч»⁴⁶⁴, однак кіномісто мало назву Сибірськ.

Місто Запоріжжя та його кафе й ресторани були також позбавлені справжніх та й взагалі будь-яких імен у стрічках «Єдина», «Канікули Кроша»⁴⁶⁵. Місто Дніпро (кол. Дніпропетровськ) та зображені в ньому заклади громадського харчування постають безіменними у фільмах «Переходимо до любові»⁴⁶⁶, «Рідня», «Вийти заміж за капітана»⁴⁶⁷ та ін.⁴⁶⁸ Аналогічно не проявлено є назва Одеси та її локацій у стрічках «Короткі зустрічі», «Пригоди Електроніка»⁴⁶⁹, «Кохана жінка механіка Гаврилова»⁴⁷⁰.

⁴⁶³ «Інтердівчина» (реж. Пьотр Тодоровскій, кіностудія «Мосфільм», 1989). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QfxqPjtol7s>

⁴⁶⁴ «Безсонна ніч» (реж. Ісідор Анненскій, кіностудія ім. М. Горького, 1960). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YjGk17ZTWkM>

⁴⁶⁵ Нечет Татьяна. Досуг и еда. *Подборка фильмов снятых в Запорожье*. URL: https://zp.vgorode.ua/news/dosuh_y_eda/108242/

⁴⁶⁶ «Переходимо до любові» (реж-ри Алексей Мішурін, Олег Фіалко, кіностудія ім. М. Горького, 1976). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NDuzXClsmFI>

⁴⁶⁷ «Вийти заміж за капітана» (реж. Віталій Мельніков, кіностудія «Ленфільм», 1986). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9TpHVGye1jU>

⁴⁶⁸ Подольская М. *Почти Голливуд: ТОП фильмов, которые снимали в Днепре*. 22.12.2017. URL: <https://dp.informator.ua/2017/12/22/pochti-gollivud-top-filmov-kotorye-snimali-v-dnepre/>

⁴⁶⁹ «Пригоди Електроніка», 3 серії (реж. Костянтин Бромберг, Одеська кіностудія, 1979). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IWC6ivtQkuA>

⁴⁷⁰ *10 известных фильмов которые снимали в Одессе*. 04.01.2019. URL: <https://myod.info/10-izvestnyh-filmov-kotorye-snimali-v-odesse>

Упізнаваною, але не названою була й столиця УРСР у стрічках «Народжена революцією»⁴⁷¹, «Родинне коло» та ін. Якщо українські міста привласнювались згідно з логікою імперської географії — Одеса з «Пригод Електроніка» видавалась за Москву, Львів зі «Старих розбійників» за Ленінград, Запоріжжя — за Сибірськ — то ресторани цих міст розчинялись у кінопросторі типовості й уніфікованості. Дніпровський ресторан «Маяк» («Вийти заміж за капітана»), запорізьке кафе «Сніжинка» («Канікули Кроша») та інші показані як узагальнені точки громхарчу.

Можна припустити, що не тільки вимоги методу соцреалізму, а й певні етичні міркування, а також більша свобода у реалізації сюжетних поворотів, були у підґрунті «невидимості» конкретних локацій. Причиною було й тяжіння до просторової уніфікації радянського простору. Як зазначив К. Шльогель, «у багатьох населених пунктах було важко зорієнтуватися, де саме ти перебуваєш, настільки однаково, ніби за принципом, аналогічним принципу моделювання уніформи, були спроектовані квартали»⁴⁷². А. Раппапорт помітив, що конкретне предметно-просторове й темпоральне різноманіття тоталітарної культури завжди окутане пеленою нечіткості, а її фразеологія сповнена ухильних формулювань на кшталт «деінде», «у низці випадків», «не завжди» тощо⁴⁷³. Ресторани пізньорадянської доби, зображені в кіно, поставали як ситуації «деінде» й той же час, як ситуація «уніформи». Це маркувало території як однаково провінційні й однаково такі, що не дотягували рівня столиці. А тому — приречені на те, щоб бути гіршими за московський взірець. Гастролери з фільму «Унікум», що вечеряють у провінційному ресторані, обговорюють якість їжі: «Я не раджу вам їсти місцеве. Ось ви вчора з'їли тут фірмові страви, й якість снів погіршилася»⁴⁷⁴.

Типові ресторани та харчування в них постають як ситуація позитивної чи негативної пригоди, часто — небезпеки та приниження — для хороших, правильних людей. Героїня стрічки «Дами запрошують кавалерів» стає жертвою шахрая, який запрошує її в ресторан, поводить себе як «володар життя», кажучи офіціанту начальственным тоном: «Не підсаджуйте до нас

⁴⁷¹ «Народжена революцією. Комісар міліції розповідає» (реж. Грігорій Кохан, Кіностудія ім. О. Довженка, 1974). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=X4cq0IDCwbo>

⁴⁷² Шльогель К. *Археологія комунізму*. Київ, 2018. С. 36; К. Шльогель цитує й більш красномовну думку щодо радянського простору, висловлену письменником Сергеем Лебедевим: «... (будівлі) нашої країни не емоційному рівні нагадували мені бараки концтабору». *Там само*. С. 37.

⁴⁷³ Раппапорт А. К эстетике тоталитарных сред. *Декоративное искусство СССР*. 1988. URL: http://papardes.blogspot.com/2009/10/blog-post_20.html

⁴⁷⁴ Епізод «Советский ресторан 1983 года». «Унікум» (режисер Віталій Мельніков, кіностудія «Ленфільм», 1983). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YIpn6z8mYQo>

нікого»⁴⁷⁵. Але робить все це тільки для того, щоб поїсти за її рахунок, а тому просто залишає героїню розплачуватись за стіл.

Ресторани у пізньорадянському кіно постають як репресивний простір, як певне задзеркалля, яке існує за власними правилами й в якому, як зазначила Н. Колосова, гастрономічна складова неминуче відходила на другий план⁴⁷⁶. Образ відвідувача у ресторані — радше образ чужинця, людини, яка потрапляє на недружню територію й не має/ не знає всіх правил, щоб скористатися цим походом вірно.

Репресивність позначається численними обмеженнями, які починаються з моменту потрапляння у ресторан, де швейцар може пустити за відповідну платню, а може сказати: «Юначе! Куди йдете? ... А ну катись звідси разом зі своєю командою!... Ходити, де хоче, може тільки немовля. А тобі пора знати своє місце»⁴⁷⁷. Заборони й обмеження продовжуються при зайнятті столу: «Пересядьте звідси!» — каже метрдотель московського ресторану молодому провінціалу, лісорубу зі стрічки «Громадянин Льошка»⁴⁷⁸, коли до столу підсаджують німецького туриста. — «Нічого, хай сидить!» — говорить турист, чим припиняє процес примусового пересадження.

Обмеження набирають непереборної сили в процесі замовлення страв. Меню, яке ніби було затвердженим директором установи документом, не гарантувало клієнту нічого. Зі згаданою вже інтонацією неприхованого задоволення офіціанти повідомляли, що тієї чи іншої (як правило, це стосувалось недорогих позицій) страви немає. Красномовний діалог відвідувача та офіціантки з «Вокзалу для двох» звучить так: «На закуску нам...» — «Із закусок тільки сир!»⁴⁷⁹.

Більш розлога сцена замовлення зі стрічки «Коли йдеш — йди» виглядає/звучить так. «Що будете замовляти?» — с презирством та втомую питає офіціантка. — «А що у вас є?» — ввічливо та грайливо питає один з відвідувачів. — «Все написано у меню!» — огризається офіціантка. — «Тоді салат з крабів та осетрину по-монастирськи», — замовляє той самий відвідувач. «Будете гуморити — уйду!» — погрожує офіціантка й додає — «Є все, напроти чого стоїть поназчка». — «Тоді курча табака!». Офіціантка суворо хитає головою. Й другий відвідувач говорить їй покійно: «Салат, лагнет, кава»⁴⁸⁰.

⁴⁷⁵ Епізод в ресторані 22.01.23–04. «Дами запрошують кавалерів»...

⁴⁷⁶ Колосова Н. А. Пространство ресторана в культуре русского города. *Городская повседневность в России и на Западе. Сб. статей.* Саратов, 2006. С. 200.

⁴⁷⁷ Епізод 1.03.–1.88. «За власним бажанням»...

⁴⁷⁸ «Громадянин Льошка» (реж. Віктор Крючков, кіностудія «Мосфільм», 1980). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=SvAczKhE0cY>

⁴⁷⁹ Сцена 1.12.19. «Вокзал для двох»...

⁴⁸⁰ Сцена 00.28.29. «Коли йдеш — йди» (реж. Віктор Трегубович, кіностудія «Ленфільм», 1978). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sCmF7htq2Hk&list=PLW-Z0qbtPbsy8byh9oj8bX2yixVncpF8t&index=33>

Кіно та телевізійні стрічки фіксують, що найбільш розповсюдженим правилом замовлення було питання: «що у вас є (з м'ясного, гарячого, першого, салатів, дієтичного)?»⁴⁸¹. Коли офіціантка була зовсім не в душі, як у вище згаданому епізоді, відвідувач мав здогадатися, що точно може бути в ресторані та замовити саме це, щоб не дратувати її. До певної міри, таку покору можна трактувати не тільки як нездатність протистояти репресивним системам, а й як реалізацію загальної настанови «їсти, що дають». Тільки в ресторані символічним джерелом влади виступає не держава-годувальниця, й не гастрономічна мати, а власне установа, що в рамках соціальної політики радянського була проголошена як заклад, орієнтований на задоволення потреб трудящих.

Кінострічки фіксують, що готовність до покори не завжди влаштувала офіціантів, а тому на питання «що є з м'ясного?», відвідувач міг отримати відповідь «у нас рибний день», на «що дієтичного?» — «ваш поїзд поїде, поки ми будемо це готувати»⁴⁸². Іноді, навпаки, непокора та наполегливо проявлене бажання відвідувача було продемонстрованим як спосіб конвертації цього гастрономічного бажання у високі чайові офіціанта. У кіножурналі «Безумовний Рефлекс» («Фітіль») відвідувач (з яскраво акцентованою середньоазійською зовнішністю) закладу «Східна кухня» заявляє: «Хочу харчо!». Офіціант (В. Павлов) роз'яснює, що харчо — відсутнє, немає повара, який вміє його готувати, не працює плита, на якій можна його готувати тощо. Кожне пояснення офіціанта відвідувач байдуже й спокійно завершує фразою: «Хочу харчо!». Врешті решт офіціант приносить йому замовлення. А на зауваження поварихи: «Бач, як він тебе дістав. Треба було одразу принести» відповідає: «Дурьоха! Якщо кожному одразу приносити то, що він просить, то як же жити (заробляти — О. С.) тоді?»⁴⁸³.

Примітно, що співробітники ресторану не тільки принижують та обмежують, вони — піклуються та контролюють: офіціантка з ресторану допомагає не дати клієнту-вегетаріанцю з'їсти надлишок м'яса: «Всі гарячі м'ясні страви віддано на банкет» (Ми веселі, щасливі, талановиті)⁴⁸⁴, офіціантка Віра з «Вокзалу для двох» випроваджує з ресторану клієнта, що перебрав горілки: «Тобі вже досить! Йди додому. Дім в тебе є? Знайдеш?». Випадкові клієнти ресторанів постають у кіномові як діти, котрі, з одного боку, мають бути покараними за похід у небезпечне місце, а з іншого — мають бути убезпечені від реальних загроз отруїтися чи пережити.

⁴⁸¹ «Кохана дружина механіка Гаврилова»...

⁴⁸² «Вокзал для двох»...

⁴⁸³ Сатиричний кіножурнал «Фітіль»: «Безумовний рефлекс» (реж. Самсон Самсонов, кіностудія «Мосфільм», 1979). URL: https://www.youtube.com/watch?v=i9tEibW_GMA

⁴⁸⁴ «Ми веселі, щасливі, талановиті» (реж. Александр Сурін, кіностудія «Мосфільм», 1986). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QGfphRdnF5s>

Покаранням для випадкових клієнтів може стати не тільки спосіб обслуговування, а й, власне, якість їжі: «Ця курка схожа на ваших офіціантів!» — говорить Платон Вірі-офіціантці, намагаючись порізати та проковтнути кусень птиці. «Така ж мерзена?» — спокійно уточнює вона. «За таку їжу ви нам маєте доплачувати!» — говорить один з пасажирів потяга — клієнтів ресторану, що скуштував «експрес-обід».

Частівка про якість комплексних обідів в ресторані звучить з екрану телевізора у фільмі «Москва сльозам не вірить»: «В ресторане как-то дед скушал комплексный обед. И теперь не платит дед ни за газ и ни за свет»⁴⁸⁵.

Примітно, що якість їжі, заміна дорогих інгредієнтів дешевими, зменшення ваги наїдків або штучне звуження асортименту страв на користь дорогих у радянських ресторанах не було секретом ані для споживачів, ані для контролюючих державних установ. У звітах народного контролю раз у раз фіксувались, що у ресторанах «порушується технологія приготування страв, мало виготовляється рибних, овочевих та молочних страв. Проте приділяється більше уваги виготовленню дороговартісних м'ясних страв»⁴⁸⁶; «мають місце випадки порушення процедури приготування їжі, відпуску неповноцінних порцій готової продукції та обрахунки покупців»⁴⁸⁷. У конкретних закладах громадського харчування контролери знаходили, що «шашлик приготований погано, м'ясо не можна розжувати, воно як гума»⁴⁸⁸, «котлети по-полтавськи виготовлені з хлібом, реакція на люголь різко позитивна»⁴⁸⁹, «замість м'яса подавались кусні сала, капуста з грибами був приготований з прілих грибів»⁴⁹⁰, «в ресторані Миргорода було випущено недоброякісну прокислу продукцію»⁴⁹¹. Зрештою, сюжети про кримінальні розслідування злочинів підміни продуктів у стравах оприявлювались як епізоди кіно- та телестрічок, а також як окремі випуски кіножурналу «Фітіль». Діалог у сюжеті «Фірмова страва» є вартим для повного цитування. Директор ресторану подає тарілку зі стравою зі словами: «Це біфштекс рублений. Наша фірмова страва. Прошу!». «Ну що ж... Спробуємо», — говорить чоловік за столом й, скуштувавши, додає. — «Зрозуміло». «А це котлети», — подає іншу страву директор й питає: «Перчику?». Після паузи чоловік цікавиться: «А у чому різниця?». «А різниці жодної. Тільки в котлети ми додаємо трошечки хлібчику. Трошечки...». — «Трошечки?» — перепитує чоловік й знову із зацікавленням питає. — «Вікторе Сергійовичу,

⁴⁸⁵ Куплети. Павел Рудаков та Борис Барінов. «Москва сльозам не вірить»... URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wguvnCVibdw>

⁴⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 4640. Оп. 2. Спр. 694. Арк. 55–56.

⁴⁸⁷ Там само. Арк. 143.

⁴⁸⁸ Там само. Спр. 1775. Арк. 10.

⁴⁸⁹ Там само. Спр. 694. Арк. 158.

⁴⁹⁰ Там само. Арк. 168.

⁴⁹¹ Там само. Арк. 119.

а якщо взагалі тільки з хліба, то що вийде?» Директор бадьоро відповідає: «Біфштекс! Але його ви вже скуштували, громадянин слідчий!»⁴⁹².

Ідея боротьби із «розкрадачами соціалістичної власності» в цій замальовці є простою та зрозумілою як для творців, так й для глядачів. Однак цей сюжет, як й багато інших детективних історій пізньорадянського, виявляється таким, що за влучним спостереженням С. Ушакіна, демонструє «нездатність метонімічного соціалістичного реалізму обернути символічний порядок від корозії метафоричної двозначності»⁴⁹³. Цей символічний порядок в неочевидний й в невидимий, принаймні для творців стрічки, розпадається не декілька репрезентацій соціального порядку, які ставлять під сумнів декларовані цінності радянської системи. В першу чергу, тут йдеться про буденність, звичність ситуації, в якій розкрадач, хоча й почувається некомфортно, все ж не є таврованим як такий ворог, що мав би підлягати фізичному знищенню. Директор ресторану постає не як виняткова фігура, яка в унікальний спосіб зазіхнула на порядок у суспільстві, а, радше, як прикра, однак розповсюджена неприємність, з якою в середині 1980-х років вже важко боротися. Другий, так само неочевидний для митців, простір презентації соціального порядку стосується певної харчової чи смакової незайманості представника радянських правоохоронних органів. «Громадянин слідчий» не може відрізнити біфштекс з хлібу від біфштексу з м'яса. Принаймні, без спеціальної експертизи або щиросердного зізнання шахраїв. Слідчий, так само, як й всі інші радянські люди, навчений правилам харчування: їсти, що дають, не вередувати, не перебирати харчами, доїдати все, що є в тарілці, не мати смакових бажань та вподобань. Зіткнення з шахрайством у системі громадського харчування ставить під сумнів правильність цих навичок. Більше з тим, ітеріоризовані правила радянського харчування стають одним з двигунів, які уможливають систему шахрайства. Репресивне правило «їсти, що дають» й «не вередувати», яке від імені держави проголошують заклади громадського харчування, стає запорукою існування тіньової економіки. Але той, хто мав би відтворювати й охороняти соціальний порядок, виявляється критично неспроможним робити це, оскільки специфіка його харчових навичок перетворює його самого на жертву, хоча й тіньового, але послідовно репресивного механізму, що сформувалась у системі громадського харчування.

За логікою радянських кінообразів спробувати подолати репресивність ресторанів було можливо у трьох варіантах. Перший — це колективний похід та/або заздалегідь замовлений банкет, який є вигідним й кухні, й офіціанту. Окрім недовкладення у порцію відповідних грамів страви, банкет

⁴⁹² Сатиричний кіножурнал «Фітіль»: «Фірмова страва» (реж. В. Кольцов, кіностудія «Мосфільм», 1984). URL: https://www.youtube.com/watch?v=_WqvSWrXOHo

⁴⁹³ Ушакин С. Следствие ведут «затоки» и не только. *Неприкосновенный запас*. 2007. № 3. С. 161–181.

дозволяв вводити 20% націнку⁴⁹⁴, а також повісити на двері табличку «спецобслуговування» й за рахунок цього перетворити не зайняті в урочистостях столи на предмет тіншового заробітку швейцара, метрдоателя та офіціантів.

Бенкет з приводу захисту дисертації («У матросів немає питань»), ювілей («Громадянин Льошка», «Вийти заміж за капітана»), урочисте «обмивання» отриманої посади («Не було печалі»), квартири («Відпустка у вересні»), весілля («Єдина», «Рідня», «Вокзал для двох») — всі ці урочисті події не мали стосунку до власне харчування. Вони були ознакою символічних переходів зі одного стану до іншого й трансливали традицію суспільного пиру — розділеної трапези внаслідок успішного символічного полювання. У цьому контексті ресторан поставав не як міський модерний, а як глибоко архаїчний простір. А його репресивність знижувалась як вигодою, так й кількісної перевагою гостей (клієнтів) над господарями. Щоправда, крихкий баланс між гостинністю, задоволенням та прагматичним інтересом колективу ресторану міг бути зруйнованим за рахунок «контрольних закупок», які здійснювали представники відповідних державних органів, як це показано у стрічці «У матросів немає питань», коли бенкет з нагоди захисту докторської дисертації «людини зі Сходу» перетворюється на катастрофу зважування порцій.

Однак навіть колективне подолання репресивності ресторану не позбавляє клієнтів певних загроз. Тільки носіями загроз в цьому випадку виступають не співробітники ресторану, а інші клієнти — з тієї самої або сусідньої кампанії. У разі колективного відвідування — ресторан у кіномові часто постає як місце бійки й навіть смерті, як це, наприклад, продемонстровано у стрічці О. Ітигілова «Обвинувачується весілля». У розпал веселого та багатого весілля, де столи заставлені дефіцитними стравами та напоями, а серед гостей — показний почесний персонаж — «рубщик м'яса з сімнадцятого гастроному», відбувається конфлікт, який переростає у вбивство. Один з учасників бійки, погрожуючи іншим ножем, кричить: «М'ясо! М'ясо!»⁴⁹⁵, лякаючи та, водночас, маркуючи присутніх перетворенням на ту саму їжу, яку вони всі жваво споживали.

Другий спосіб подолати страхи, що продукуються системою відносин в ресторані, це наявність грошей та/або певного статусу у клієнта. Іноземець з

⁴⁹⁴ В УРСР такі націнки було введено Наказом міністра торгівлі УРСР № 368 від 28 жовтня 1966 р. Вони стосувались продажних цін обслуговування бенкетів, весіль, святкових та передсвяткових вечорів, а також виготовлення індивідуальних замовлень на кулінарні, мучні вироби та здобу. Див.: ЦДАВО України. Ф. 4640. Оп. 2. Спр. 694. Арк. 174.

⁴⁹⁵ Сцена бійки біля ресторану. «Обвинувачується весілля» (реж. Александр Ітигілов, кіностудія ім. О. Довженка, 1986). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EwH U0lvxf0E>

картини «Громадянин Льошка» може розраховувати на окремий стіл внаслідок, власне, свого статусу іноземця. Народний депутат з тієї є самої стрічки без принижень отримує й бенкетну залу, й бенкет, й певне відокремлення від решти відвідувачів. Міміно, який щось шепоче офіціанту, без проблем й очікувань стає «володарем» окремого, багато накритого столу московського ресторану. За окремі гроші він також отримує музичне супроводження своєї появи у ресторанній залі. Жодних проблем із замовленням та обслуговуванням не має радянський ділок з телестрічки «Слідство ведуть ЗнаТоКі. Справа № 17»⁴⁹⁶, як не має їх й чиновник з міністерства Станіслав Христофорович, який зі смаком їсть бутерброд з ікрою, курку, рис, розмірковує про культуру та опозиційний театр на Таганці, та бере у ході обіду хабар: «а це вам, як говорить, добро за добро. Решту, як зазвичай, поштою»⁴⁹⁷. Офіціант з кінострічки «Калина червона» влаштовує герою В. Шукшина «бордельєро»⁴⁹⁸ — окремий бенкет з «дівчатами», наїдками, спиртним. Ціна питання — пачка грошей, де кожному учаснику по сто рублів, решту — офіціанту. Дорогими гостями, яким дуже комфортно у ресторані, виглядають й герой стрічки «Прохіндіада, або біг на місці»⁴⁹⁹ — середнього масштабу радянський ділок, й герой телефільму «Професія — слідчий»⁵⁰⁰, учасник незаконних економічних оборудок А. Крупанін.

Однак й їх умовне подолання репресивності, отримання комфорту, певного рівня поваги, хороших страв та обслуговування, виявляється ілюзорним. Як би багато не платили, ким би не були відвідувачі ресторану цієї категорії, для співробітників закладу вони — чужі. Бармен зі стрічки «Бармен з Золотого якоря»⁵⁰¹ привласнює собі гаманець іноземця, ресторанні музики, які мають грати «Суліко» для Міміно, говорять про нього між собою: «Ось йде той чайник», мафіозі А. Крупанін зі стрічки «Професія — слідчий» гине в ресторані в інспірованій іншим злочинцем бійці.

Образ ресторану постає взагалі як дуже мало пов'язаний із харчуванням. Не їсти, а бути в ресторані, дозволити собі ресторан — це програма, яку виконують грошовиті та статусні люди. Звідси сам ресторан — чуже місце

⁴⁹⁶ «Слідство ведуть ЗнаТоКі. Справа № 17: Він десь тут» (реж. Геннадій Павлов, кіностудія «Центральне телебачення», 1982). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fxHfOM9tb-c>

⁴⁹⁷ «Петля» (реж. Аркадій Адамов, Кіностудія ім. О. Довженка, 1983). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MRCcp0mjAHE>

⁴⁹⁸ Епізод «Бордел'єро». «Калина червона»... URL: https://www.youtube.com/watch?v=X3b_Zj_Jw8w

⁴⁹⁹ «Прохіндіада, або біг на місці» (реж. Віктор Трегубович, кіностудія «Ленфільм», 1984). URL: https://www.youtube.com/watch?v=_JYjllGi-Eg

⁵⁰⁰ «Професія — слідчий» (реж. Александр Бланк, творче об'єднання «Екран», 1982). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4QEDhuMjDoo>

⁵⁰¹ «Бармен зі «Золотого якоря» (реж. Владімір Живолуб, Кіностудія ім. М. Горького, 1986). URL: https://www.youtube.com/watch?v=Sm_qW2F4IMM

для хороших людей. Афоня з однойменного фільму мстить ресторанові як недосяжному статусу «іншості». Він замовляє й замовляє не гідну для ресторану псевдонародну пісню — «мілий чо да мілий чо, навалілся на плечо» — й на самоті танцює під неї у центрі ресторанного залу⁵⁰².

Але воно чуже й для умовно поганих. Патологічна соціальна агорофобія (А. Раппапорт) — як специфічний й обумовлений попередніми десятиліттями режимних обмежень та заборон на пересування — у способі думання про простір втілює через кіно мову образ ресторану, що, як й багато інших радянських закладів (не тільки харчування, але й освіти, культури, виробництва тощо), існує між імітативним лозунгом «ласкаво просимо» й реальним «стороннім вхід заборонено». Радянська побутова мова реагує на відчуття від ресторанів як від репресивних й режимних об'єктів, називаючи рахунок за стіл «виροком» («Валютні операції»⁵⁰³).

Клієнт в кіномові — сторонній, чужий й майже зайвий суб'єкт. Він та його бажання — прикре непорозуміння та необхідне зло. Але «своє життя» ресторану є геть іншим. Між спробою реформування ресторану та перетворенням його на місце співу, зустрічей молоді, сучасних танців та «культурного відпочинку» з фільму «Дайте книгу скарг» середини 1960-х років й образами ресторанів початку 1980-х — «Рідня», «Вокзал для двох» — прірва. Історію «падіння» й образ трагічної неможливості реформувати перетворити ресторани з небезпечного місця в дружній до споживача простір зафіксовано у численних сюжетах кіножурналу «Фітіль». Герой Р. Бикова з епізоду «Булочка з маком» не може отримати кефір та булочку з маком, оскільки офіціанти та адміністратор вважають це не гідним для ресторану замовленням й актом хуліганства⁵⁰⁴. Стотисячним відвідувачем ресторану, якому директор вручає приз — холодильник, наповнений дефіцитними наїдками — виявляється ревізор-контролер («Дорогий відвідувач»⁵⁰⁵), скандальні клієнти, на котрих ніхто з офіціантів не звертає уваги, припиняють скандалити, коли один з відвідувачів сам приймає в них замовлення замість байдужих офіціантів («Окремий випадок»⁵⁰⁶), математик, який вдає з себе дамського кравця, отримує чисту скатертину, «боржомі» й наїдки (щоправда, не

⁵⁰² Епізод «Танець у ресторані». «Афоня»... URL: https://www.youtube.com/watch?v=KNZ4WDrd_es

⁵⁰³ Сатиричний кіножурнал «Фітіль»: «Валютні операції» (реж. Віктор Кремнев, кіностудія «Мосфільм», 1981). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tcoJpnbXxK0>

⁵⁰⁴ Сатиричний кіножурнал «Фітіль» № 178-02: «Булочка з маком» (реж. Ролан Биков, кіностудія «Мосфільм», 1965). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BtaxilGRu7g>

⁵⁰⁵ Сатиричний кіножурнал «Фітіль»: «Дорогий відвідувач» (реж. Владімір Дьяченко, кіностудія «Мосфільм», 1969). RL: <https://www.youtube.com/watch?v=H12BStNhzFI>

⁵⁰⁶ Сатиричний кіножурнал «Фітіль»: «Окремий випадок» (реж. А. Бобровській, кіностудія «Мосфільм», 1969). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sWbaKL8jKS4>

візуалізовані) у той час, коли всі решта відвідувачів сидять за порожніми брудними столами («Манія величі»⁵⁰⁷).

Кардинальною постає різниця між ресторанами як точками відліку (чи завершення) великої подорожі (геологічної експедиції, відрядження, участі у «будівлі століття» тощо). Вокзальні ресторани кінця 1960-х — середини 1960-х із непоганою, але й не розкішною їжею, добрими та невибагливими людьми, що їхали «освоювати» Північ, пустелі, сільські школи, таємниці ядерної фізики («Дев'ять днів одного року»⁵⁰⁸, «Дорога моя людина»⁵⁰⁹) перетворилися на суцільний «Вокзал для двох»⁵¹⁰ — небезпечний простір шахрайства, обманів, поганої їжі для відряджених, але доброї — для своїх.

Ресторани 1980-х фіксуються та демонструються як закриті й орієнтовані на внутрішні — не завжди й не зовсім радянські — правила життя. Вони вже не підлягають реформі внаслідок свого закам'яніння навколо власних правил. Кухня й офіціанти в ресторані «Рідня» дивляться телевизор, курять дефіцитне «мальборо», приміряють дефіцитну хутрову шапку. Інтенсивне «своє» життя ведуть й робітники ресторану зі стрічки «Вокзал для двох»: вони солідаризуються на затриманні клієнтів, які не хочуть платити, закохуються у музикантів, підміняють одна одну у разі побачення з коханим; вони знають та/або беруть участь у розбавленні коньяку, використанні неякісних продуктів; вони разом ділять залишки страв та забирають їх додому.

Подолати небезпеку й репресивність ресторанів, згідно з логікою кіно-текстів, можна тільки, якщо стати «своїм». Й це умовний третій сценарій, які пропонували глядачам кінообрази пізньорадянських фільмів. Однокласник — офіціант Діма зі стрічки «Відпустка у вересні»⁵¹¹ забезпечує головному герою не тільки стіл у будь-який час, а й «хорошу кухню», й неабиякі престижні страви для гостей («О, краби! Яка розкіш»). Офіціант Діма не принижує, не використовує зверхніх та зневажливих інтонацій, не обманює, не обраховує — він вчасно й гідно міняє посуд, приносить страви, наливає напої тощо. Молоді батьки з донькою зі стрічки «Двоє у новому домі»⁵¹², отримавши неочікувані гроші, йдуть не в ресторан, а «до Фелікса» — до друга, який працює в цьому ресторані та забезпечує їм й «найкращий» стіл, й вечерю, й навіть можливість потанцювати, бо саме офіціант Фелікс бере на себе функцію няньки їх дитини. «Свої» родичі — племінниця та її жених — адміністратора ресторану з фільму «У матросів немає питань» отримують

⁵⁰⁷ Сатиричний кіножурнал «Фітіль» № 183-07: «Манія величі»...

⁵⁰⁸ «Дев'ять днів одного року»...

⁵⁰⁹ «Дорога моя людино» (реж. Іосіф Хейфіц, кіностудія «Ленфільм», 1958). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nRwWuZy5uhc>

⁵¹⁰ «Вокзал для двох»...

⁵¹¹ Сцена 14.39–14.43. «Відпустка у вересні»...

⁵¹² «Двоє в новому домі» (реж. Тофік Шахвердієв, кіностудія «Ленфільм», 1978). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4frxSMaoZ-8>

обслуговування «екстра-класу», як включає у себе не тільки швидкість появи страв на столі, але й постійну присутність поруч декількох офіціантів, які у будь-який момент готові замінити прибори, прибрати брудні тарілки тощо. «Свій» — чоловік офіціантки кафе-ресторану «Уют» з кінострічки «Єдина» — може завжди прийти й не тільки поїсти, але й посидіти та поспілкуватися у закладі, так само й як «свій» чоловік завідувачки виробництвом ресторану «Ангара» («Слідство ведуть ЗнаТоКі. Справа 4: «Повинну голову»⁵¹³) може обідати у ресторані кожного дня. «Своїм» у ресторані можна було стати не тільки через дружбу або сімейні стосунки, а й через прагматичний взаємобмін: герой кіножурналу «Фітіль» («Валютні операції»⁵¹⁴) сплачує рахунок записками до начальника відділу килимів універмагу, директора книжкового магазину, репетитора з санскриту тощо. Задоволений офіціант за власний рахунок накриває стіл вдруге, оскільки саме репетитор з санскриту виявляється найдорожчою валютою, яка вдвічі перевищує з'їдене та випите відвідувачами.

Коли головний герой з «Вокзалу для двох», піаніст Платон стає для ресторану «своїм», то вже у ході замовлення він набуває знання про те, як працює ресторанна кухня: «Й скажи там, нехай підсмажать (котлети) на хорошій олії. Скажи, що це для мене», — говорить його супутниця Віра своїй колезі-офіціантці. Вступаючи у компанію «своїх», Платон додає: «Й передайте на кухню, щоб у морозиво не клали нічого, окрім морозива» (Авторам фільму здається, що жарт про морозиво — вдалий саме тому, що в морозиво не можна покласти нічого зайвого. Однак практика радянських ресторанів спростовує це уявлення режисера та сценариста. Запис у книзі скарг кафе «Грот» від 3 травня 1970 р. від мешканців Києва Чмир Г. та Пецух І. «замовлене морозиво подали рідке з крупинками подібними до манної каші. На вимогу пояснити причину цього, буфетниця відповіла: «Спитайте у директора ресторану “Метро”»⁵¹⁵).

Однак стати остаточно «своїм» у ресторані не можна. Непевність статусу місця та статусу людей, які тут працюють, унеможливають цей процес для «чужих». «Екстра-класне» обслуговування зі стрічки «У матросів немає питань» виявляється частиною великого шахрайства, як дозволяє собі дядько героїні. Офіціанта Діму головний герой називає «лакеєм», демонструючи реальне ставлення «правильних» радянських людей до тих, хто працює у сервісній сфері. Бути офіціанткою ресторану, на думку сестри та матері головного героя фільму «Єдина», виявляється не гідною професією для доброї дружини.

Зрештою, навіть їжа, приготовлена для «своїх» у вокзальному ресторані, виявляється такою, що не влаштовує саму офіціантку Віру. Коли жінка

⁵¹³ «Слідство ведуть ЗнаТоКі. Справа № 4. Повинну голову»...

⁵¹⁴ Сатиричний журнал «Фітіль»: «Валютні операції»...

⁵¹⁵ ЦДАВО України. Ф. Р-4604. Оп. 2. Спр. 1775. Арк. 7.

приїздить на побачення до табору, де відбуває свій термін покарання за-суджений Платон, вона привозить із собою не ресторанный найдки, а пірижки, котлети, суп, соління, приготовані нею власноруч⁵¹⁶.

Зрештою, радянський кінопростір середини 1960-х — середини 1980-х рр. й фіксував, й формував динаміку зміни уявлення про правильне місце харчування. Великий соціальний проект «громхарча» 1920–30-х рр. поступився місцем приватному, домашньому харчуванню, в якому не тільки кухонне приладдя, а й сам процес споживання їжі перемістився із кімнати («їдальні», «гостинної») на кухню, а його повсякденне обрамлення стало суттєво відрізнятися від святкового. Радянські кухонні їдці у радянському кіно їли те, що їли всі, й тому камера частіше зосереджувала погляд глядача на пательні, з якої їв герой («Польоті уві сні та наяву»⁵¹⁷), або на холодильниках, каструлях чи мисках, що в них зберігалась чи готувалась їжа. Примітно, дефіцитні продукти, які бачились як бажані, якщо вони їлись вдома, зчитувались глядачем як ознака престижного харчування, у той час, коли ресторанне споживання описувалось та візуалізувалось як «окремий випадок», в принципі доступний всім. Якщо не йшлося про «поганих», «нерадянських» людей, то «окремий випадок» відвідування ресторану майже нічого не додавав до характеристики соціальних ієрархій та престижного споживання героїв й працював на ідею всезагальної доступності ресторанів для радянських людей. Однак сам простір ресторану поставав як небезпечний й не до кінця зрозумілий. Ані автори, ані умовні «цензори» внаслідок «вибірковості радянського зору» (В. Каганський) формували/відтворювали кінообраз ресторану, який, з одного боку, наслідував уявлення про «минулі» часи, з іншого, був орієнтований на імітацію «західного образу життя». Ці обидві тенденції не залишали в цьому образі місця для їжі, для смаків та страв. Більше з тим, спроби реформування цього простору, зміни його сприйняття у 1960-х, наштовхнулись на невдачу. В кіно 1970–1980-х ресторани поставали як репресивна установа, де співробітники, з одного боку, імітували стиль та поведінку владних інституцій, а з іншого, формували й вписувались у нелегальну тіньову економіку.

Якщо місця їжі пізньорадянське кіно оприявлювало ледь не в кожній стрічці, то простори надбання продуктів харчування потрапляли до кадру дуже не часто. На відміну від місць харчування, місця отримання/покупки продуктів, за невеличким винятком, не створювали ані сюжетних ліній, ані важливих для розуміння характеру героїв та їх історій епізодів. Здебільшого до кадру потрапляли жінки, чоловіки, діти, які вже купили щось необхідне й несуть це вулицею або сходами у під'їзді додому. Авоська — нитяна плетена сумка — ясно свідчила, що людина повертається з магазину. Марія Бурас та

⁵¹⁶ На цю яскраву деталь першою звернула увагу Едрієнн Джейкобс: Jacobs Adrienne K. Love, Marry, Cook: Gendering the Home Kitchen... P. 44.

⁵¹⁷ «Польоти уві сні та наяву»...

Міхаїл Кронгауз зазначили, що за знаковим для радянського періоду словом «авоська» «стоїть яскравий й чіткий образ типового володаря та типового наповнення. 1. Стара-пенсіонерка, 2. П'яниця у тренувальних штанах із відвислими колінками, а в авосьці в них — 3. Пляшка кефіру, 4. Батон хліба, 5. Сирок «Дружба», 6. Четвертинка горілки. Якщо ж пощастить, то й загорнуті у товстий обгортковий папір 7. Сто грамів «Любительської ковбаси»⁵¹⁸.

В образній мові кіно образ володаря/володарки авоськи є значно ширшим та значно демократичнішим. Дещо відмінним, хоча у загальних рисах схожим, було й наповнення. Як правило, видимим та впізнаваним був хліб («Денний поїзд»⁵¹⁹), кефір («Гостя з майбутнього»), мінеральна вода («За сімейними обставинами»⁵²⁰), яйця (Фітіль, Вихід зі становища⁵²¹), цибуля («Блондинка за рогом»). Решта продуктів, якщо вони й були в авосьці, демонструвались загорнутими у папір. Й саме папір натякав глядачеві, що було куплено сир, масло, варену ковбасу — щось, що відрізалось від великого кусня, зважувалось й загорталось на прилавку магазину. Однак володарем/володаркою авоськи могла бути й директорка підприємства («Москва сльозам не вірить»), й школяр («Коли я стану велетнем»⁵²²), й сімейний чоловік («Блондинка за рогом»), і радянська чиновниця («Рік активного сонця»⁵²³).

У тих нечастих випадках, коли місце здобичі візуалізувалось та/або називалось, йшлося про ринок та магазин. Ринок у кіно та телестрічках 1960–1980-х рр. залишався стабільним та прийнятним образом місця продажу та покупки їстівного. На ринку продає м'ясо героїня стрічки «Три тополі на Плющисі»⁵²⁴, на ринку закупає харчі героїня стрічки «Короткі зустрічі». Героїня кіно з 1970-х «Молода дружина» також приїздить до міста на ринок, щоб продати м'ясо. Головний герой стрічки «Пізні зустрічі»⁵²⁵ зустрічається зі своєю колишньою дружиною на ринку й та дорікає йому, що у шлюбі з

⁵¹⁸ Бурас М., Кронгауз М. Авоська. *VITA SOVIETICA Неакадемический словарь-инвентарь советской цивилизации*. Москва, 2012. С. 8.

⁵¹⁹ Сцена 1.08.53. «Денний поїзд»...

⁵²⁰ Сцена 54.21. «За сімейними обставинами» (реж. Алексей Коренев, кіностудія «Мосфільм», 1977). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CLiVVm7uaeA>

⁵²¹ *Сатиричний кіножурнал «Фітіль»: «Вихід зі становища»* (реж. Ісаак Марітон, Кіностудія ім. М. Горького, 1966). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KWn3QwkgB5I>

⁵²² «Коли я стану велетнем» (реж. Інна Туманян, кіностудія ім. М. Горького, Ялтинська філія, 1978). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ulPpiARmXjs>

⁵²³ «Рік активного сонця», 1-ша серія (реж. Наталія Збандут, творче об'єднання «Екран», 1982). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bdBZN-L3eG4>

⁵²⁴ «Три тополі на Плющисі» (реж. Татьяна Ліознова, Кіностудія ім. М. Горького, 1967). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZgeEWhifnMc>

⁵²⁵ «Пізні зустрічі» (реж. Владімір Грігор'єв, кіностудія «Ленфільм», 1980). URL: https://www.youtube.com/watch?v=4PTC6_7g7lg

нею чоловікові не приходилось сюди ходити. Ринок як місце продуктового, однак спекулятивного й нечесного достатку, постає у стрічці «Вокзал для двох», де герой змушений сам продавати дині на ринку. Спекуляція апельсинами відбувається на ринку у фільмі «Спортлото-82». На ринку, однак, можна завжди купити перші свіжі овочі — зелену цибулю, редис тощо («Рік активного сонця»⁵²⁶).

Ринок/базар у радянському кіно — проблематичний й мінливий образ. Мінливий, тому впродовж періоду, що вивчається, він перетворюється з місця, де торгують (не завжди з власної волі) добрі й чесні колгоспники, на простір, де чесна праця колгоспників витісняється нечесною — перекупників, які не мають жодного трудового стосунку до товару, який вони продають. Проблематичний, тому що стихія ринку — це не тільки перекупники, а й неправильні ваги, дрібні злодюжки, які можуть поцупити гаманець, високі ціни. А з іншого боку, це місце, де можна скоштувати (й навіть наїстися), й торгуватися, сперечатися, критикувати («Чому тут три рублі, а там два п'ятдесят? Ви на руки його подивіться! Він бахчі зроду не бачив. На тимчасових труднощах харю наїв. Спекулянт він! ... Ну нахаба! В магазині тебе оскорбляють, прийдеш на ринок відпочити, а тут те саме!»⁵²⁷; «Я б купив у тебе цей апельсин за рубль, якщо б ти зміг купити собі на нього хоча б один грам совісті»⁵²⁸). Примітно, що у візуалізації продуктів ринок постає чи не єдиним місцем, де камери операторів зупиняються на помідорах, огірках, капусті, зелені, кавунах, яйцях, інших продуктах, які лежать на прилавках. Ринок демонструється не як символічне місце наявності їжі, а як чи не єдине, цілком реальне, де власне акцент на присутності та наявності справжнього відіграє ключову роль.

Ще одним таким місцем присутності й справжності маркується дача. Видима капуста, видимі помідори у кадрі «Москва сльозам не вірить» супроводжуються діалогом щодо продуктів з дачі як способу надбання харчів: «Ну вас пора розкуркулювати за використання робсили зі сторони», — каже гостя, яка заносить у літню кухню відро помідорів, господарці дачі. — «Ну я подивлюсь, що ти скажеш, коли ці банки взимку будеш відкривати»⁵²⁹. При цьому вже законсервовані помідори й огірки потрапляють в кадр як доказ того, що консервування тут — у самому розпалі⁵³⁰.

⁵²⁶ Сцена 35.40. «Рік активного сонця»...

⁵²⁷ Сцена: 58.20–58.50. «Вокзал для двох»...

⁵²⁸ Сцена 28.17–30.37. «Спортлото-82»...

⁵²⁹ Сцена 24.8–24.13. «Москва сльозам не вірить»...

⁵³⁰ Слід принагідно відзначити, що тема запасів, які робили радянські люди на випадок дефіциту, голоду, війни, й який формувався з круп, муки, консервів, не була проявленою у радянському кіно. Очевидно, це не відповідало концепту «нормалізації», який підтримувався як ідеологічна конструкція пізнього радянського суспільства, і як естетичне та етичне бажання творців кінопродукції.

Інша справа — магазин/магазини. У сюжетах, пов'язаних із магазинами, камера операторів проїжджає повз продуктів значно швидше, зупиняючись на великій кількості одних й тих самих товарів, виставлених на полки чи прилавки. К. Шльогель — через оптику доброзичливого іноземного спостерігача — зауважив, що «товару, судячи зі способу викладення на полицях й вітринах, було цілком байдуже до того, щоб зацікавити та спокусити покупця»⁵³¹. Спокушання та зацікавлення покупця були нецікавими й недоречними для режисерів та операторів фільму. Вони, здебільшого, знімали те, що було. До кадру потрапляли «поля» кефірів чи молока (пляшки відрізнялись кольором кришки) («Афоня», «Блондинка за рогом»), банки чи то компотів, чи то консервованих овочів, коробки рибних консервів («Денний поїзд», «Москва сльозам не вірить»). Порівняно із консервами та молочними продуктами, ковбаса, сир, м'ясо мали значно коротшу експозицію на екрані. Сільські магазини — сільпо — демонструються майже такими, якими вони були в реальності (за винятком дефіцитів найбільш необхідних товарів, про які писали, у тому числі, й у наукових дослідженнях⁵³²). На полицях — й продукти, й промислові товари. Тут можна купити цукор й хліб, а можна одяг та мило («Й знову Аніскін», «Молода дружина»⁵³³). Сільські магазини, на відміну від міських, постають не так місцем надбання їжі, як простором громадського спілкування.

Міський магазин — символічний. Він — частина світу, який, за словами І. Утехіна, перетворював похід за продуктами на авантюрну пригоду. Варто підкреслити, що герої фільмів, які йшли на ринок, розуміли, що вони можуть й хочуть там купити. Магазини — інша справа. «А де гуся брали?» — питається після обідньої перерви одна співробітниця у іншої. «А... там їх вже немає», — відповідає друга⁵³⁴. «Я ж казала тобі, купити масло, якщо воно тобі зустрінеться», — каже мати сину Ніколаю зі стрічки «Блондинка за рогом». — «Воно мені не зустрілося», — печально відповідає Ніколай. «Мені треба щось з фруктів. У мене будуть гості», — говорить покупчина молодому продавцю-практиканту овочевого магазину з журналу «Фітіль» («Чужинець»⁵³⁵).

Дорослі люди, вже навчені їсти, що дають, в радянських магазинах купують, «щось» або те, «що дають». Візуальний ряд, який супроводжує похід магазином-універсамом героїні стрічки «Москва сльозам не вірить» Катерини, фіксує невпевненість та навіть розгубленість героїні. Вона точно не знає, що це за банка чи коробка, чи потрібна вона їй сьогодні, але вона

⁵³¹ Шльогель К. *Археологія комунізму*. С. 34.

⁵³² Артюх Л. *Українська народна кулінарія: історико-етнографічне дослідження*. Київ, 1977.

⁵³³ Сцена 24.40. «Молода дружина»...

⁵³⁴ Сцена 1.19.37. «Службовий роман», 1-ша серія...

⁵³⁵ *Сатиричний кіножурнал «Фітіль» № 176-06: «Чужинець»...*

наповняє цими продуктами тачку. Й, разом з іншими покупцями, кидається до щойно виставленої таці з ковбасою. Зрештою, Катерина бере шматок вже запакованої ковбаси, але не тому, що вона хоче ковбаси й прийшла за нею до магазину, а тому що вона їй, як й іншим покупцям, «трапилась», «зустрілась».

Коли похід до магазину осмислюється певним завданням щодо харчів з престижного кошику, то він все одно залишається пригодою, в якій магазин постає не як найближча точка продажу продуктів, а як символічний простір, що єднає під назвою «магазин» певну кількість точок, які треба освоювати та «підкорювати» у пошуках того, що є потрібним чи необхідним: «Мені все одно треба в магазин: треба пошукати курчат. У мене ж у четвер день народження», — каже одна з героїнь фільму «За сімейними обставинами».

Вже в кіно 1960-х років магазин/гастроном демонструється в кіно як не дуже дружнє й не дуже комфортне місце для покупців. У магазині середини 1960-х, який, як написано на плакаті «бореться за відмінне обслуговування», покупцям відмовляють у тому, щоб загорнути куплені продукти — яйця, напої, варення⁵³⁶. Кмітливий покупець здирає плакат про «відмінне обслуговування» й загортає продукти в нього. У магазині початку 1980-х з телефільму «Мелодія на два голоси» (1980) — черга. Продавчиня у підсобці розмовляє по телефону. Коли голоси з черги ображено дорікають на невиконання нею обов'язків: «Ну де ж ви так довго? Ну скільки можна ходити? Ми ж тут скільки стоїмо», вона нервово відповідає: «Ви люди, да? Ви — люди, а я не людина, да?»⁵³⁷.

Між двома замальовками відбувається стратегічна зміна в позиціонуванні магазинів як місця здобичі їжі. Якщо в 1960-ті магазини й продавці постають як дрібне лихо, що стоїть на заваді доступу до харчів, однак його можна подолати хитрістю, солідарністю, скаргами, жорсткими вимогами, то на початку 1980-х магазин, як й аналізований вище ресторан, перетворюється на простір, який живе за власними законами, який встановлює власні правила й ієрархії. Зрештою, магазин перетворюється на місце влади. Тут імітуються й владні стилі, й владні інтонації, а головне — саме магазин у образній мові кіно перетворюється на «годувальника», від котрого залежить не тільки процес подолання голоду, а й інші процеси, у тому числі й процеси створення та контролю соціальних зв'язків між «своїми» людьми. Найбільш яскраво це перетворення зображено у фільмі «Блондинка за рогом». Еліта великого гастроному-універсаму готова до будь-яких викликів: м'ясник імітує стиль Мікеланджело при рубці м'яса, колектив жваво обговорює теми, якими можна зустріти інопланетян. У процесі робочого дня співробітники

⁵³⁶ Сатиричний кіножурнал «Фітіль»: «Вихід зі становища»...

⁵³⁷ Епізод 58.45–58.48. «Мелодія на два голоси», 1-ша серія (реж. Александр Боголюбов, Творче об'єднання «Екран», 1980). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=otYVfhFAIqA>

дивляться телевизор й вболівають за радянську збірну, після поразки якої обговорюють негаразди підготовки команди й шляхи виходу з цієї ситуації. «Магазин» цілком освоює владну мову: й мову партійних зборів, й радянської агітації, й репресивну мову також. Сценарист фільму А. Червінський влучно використовує всі радянські владні кліше та стилі у розмові, які відбулась після поразки команди «Торпедо» мюнхенській «Баварії».

Покупець: «Я тут про цибулю... Скажіть, буде цибуля чи ні...»

Продавчиня Надя, не звертаючи увагу на покупця, передає каблучку м'яснику Рашиду: «Бери, Рашиде. Моє слово — закон. Ти мене знаєш. Я діамантової каблучки не пошкодую аби наші буржуїв покарали. Я чесно не розумію, чому наша команда програє. Для них створені всі умови. Вони тренуються цілий рік. Машину — беріть, квартиру — безкоштовно, поїздки за кордон — будь ласка. В них 60 мільйонів вболівальників. Ні, бісові діти, програють!»

Покупець: «Вибачте будь ласка, я знову вас питаю: цибулю будуть давати чи не будуть?»

Рашид: «Правильно у нас в газетах пишуть: немає відповідальності у людей! Всім не все начхати. Немає поваги до дорученої справи!»

Співробітник магазину (1): «Тому що народ жадібний став...»

Співробітник магазину(2): «Забули, як раніше жили. Раніше макарони жерли й були веселі. Збирались, пісні співали. Й вигравали, проміж іншим. В зараз все у всіх є, й все — мало»

Співробітник (1): «Тому що, якщо його з одного місця звільнять, він на інше піде...»

Покупець: «Товариші! Відповідь мені хтось чи ні...»

Рашид: «Кожен забагато про себе розуміє. Я що своїм дітям кажу: головне — це колектив. Ось прутик — його легко зламати можна. А багато — це віник. Його на зламаєш. Футбол — це колектив. Дуже розумні всі стали!»

Співробітник (1): «Людина повинна мати страх!»

Покупець: «Так як? Ніхто нічого не знає, чи як?!»

Рашид: «Юначе, чому ви кричите?»

Покупець: «Цибуля! Цибуля буде чи не буде?!»

Рашид, продовжуючи пити чай: «Йому моя душа не потрібна. Йому цибуля потрібна!»

Покупець: «А ви не грубіяньте. Мене черга послала!»

Рашид: «Юначе! Вас черга послати не може. Тому що у нас немає такої організації «черга». Вийди у торгівельний зал, візьми книгу скарг й напиши!»⁵³⁸

Магазин, як символічний простір влади, та його уповноважена представниця — начальниця відділу Надя — беруть на себе зобов'язання, яке є абсолютним наслідування соціальної інженерії радянської влади: а саме —

⁵³⁸ Розмова у магазині з 00.06.31–00.08.06. «Блондинка за рогом»...

творення нової людини. Відповідаючи на репліку Рашида про те, що покупець — «звір» й «дурний»⁵³⁹, Надя (Т. Догілева) заявляє: «Будь-кого можна зробити людиною. Якщо підійти по-людськи, будь-кого можна». У якості її підшефного опиняється колишній астроном (А. Міронов), а тепер вантажник магазину, що напився й заснув у цибулі. «Якщо не ми, Рашидіку», — каже Надя. — «То хто людину врятує?»⁵⁴⁰.

Радянський сталінський міф про перетворення людини, протистояння «ми» й «вони» («покарати буржуїв»), велику родину («футбол — це колектив»), який допомагає нерозумному герою («може, у нього матері не було, може ніхто не пояснив йому, як слід поводитись») вибороти себе й свою нову ідентичність, цілком унаслідується, хоча й у перегорнутому варіанті, у цій стрічці. Нова владна композиція, яку уособлює Надя-магазин, діє через голод та упокорення голодом, й через вмонтовування героя у «правильні» соціальні зв'язки: тобто через ті самі точки впливу, через які діяла в 1920–1930-ті роки більшовицька влада.

Сатиричний текст кінофільму пародіював та висміював нову радянську еліту, що поставала з нетрів тіньової економіки й, як продемонстровано у фільмі, врешті решт програвала справжнім людським устремлінням та цінностям — цінностям щирих стосунків, захоплення ідеями, чесною бідністю тощо. Однак, й навряд чи це було свідомим завданням митців, магазин постає як місце владної продуктової та соціальної диктатури, яка перебирає на себе функції плекання та контролю пересічної людини. Як нове місце сили, «магазин» формує нову владну ієрархію із обмеженим доступом до системи перерозподілу благ, наслідуючи при цьому й практики, й стилі партійно-номенклатурної еліти, у тому числі й практики штучної маргіналізації й стигматизації, в межах яких той, хто не є «своїм», маркується не тільки як дурний, але й як ворожий й небезпечний «звір», а будь-якому неформальному зібранню людей (як-от черзі) відмовляється у визнанні та легітимізації у якості носія спільних (у тому числі, й опозиційних) настроїв.

За таких обставин фрагментований на користь «нормалізації» міф радянського кіно спрацьовує на легалізацію нового тоталітарного консенсусу, в якому роль репресивно-виховного апарату перебирає на себе установа, яка б мала продавати людям продукти. В такий спосіб їжа отримує додану вартість зіткнення з репресивним апаратом, додану вартість приниження та примусу стати «своїм» в новій/старій системі володарювання. «Споживацька революція» у кінообразі, що розглядається, стає більш схожою на більшовицьку, ніж на процес вирівнювання із трендами західного світу.

Слід констатувати, що образ черги за продуктами у пізньорадянському кіно не був представлений як окремих, виразний випадок. Як й власне похід за продуктами, черга — не часто візуалізована у кінофільмах 1960–1980-х.

⁵³⁹ Сцена: 00.08.06. *Там само.*

⁵⁴⁰ Епізод 08.36.–09.07. *Там само.*

Час від часу вона потрапляє до кадру, коли герої опиняються в магазині чи на базарі, однак як своєрідний соціальний організм, який живе за своїми правилами, черга у магазинах візуалізується та вербалізується тільки у випадку намагання персонажів купити алкогольний виріб. Харчі в кіно, зрозуміло, не покупаються без черги: відряджений до Ленінграду герой стоїть у черзі до каси універсаму («Денний поїзд»⁵⁴¹); у черзі за кавунами зі стрічки «Службовий роман» відбувається невеличкий скандал на тему «я стояла! Я за грошима бігала! Я стояла!!!»⁵⁴²; у черзі, хвіст якої виходить на вулицю й повертає за риг, стоїть на ананасом героїня фільму «Щаслива, Женька»⁵⁴³) тощо. Однак, в цілому, черга, як й похід за продуктами, знаходиться у зоні умовчання — певної невидимості. І ця невидимість, неприсутність у кадрі віддзеркалює ситуацію «в магазинах — порожньо, у на столах у всіх все є», яку Наталя Зарубіна назвала одним з «парадоксів розвиненого соціалізму»⁵⁴⁴. (Не виключено, що зона не проявлення черг та магазинів були й чоловічою точкою зору на радянську повсякденність, оскільки більшість режисерів та сценаристів аналізованих фільмів склали чоловіки, які не опікувались згідно з діючого радянського контракту «працюючої матері», проблемами постачання, черг та магазинів. Це зауваження потребує детальнішого порівняльного аналізу образів та сюжетів).

* * *

Підсумовуючи огляд візуальних та вербальних репрезентацій їжі та їдців у радянському кіно, варто наголосити, що ця наукова розвідка не є вичерпною та остаточно завершеною. Численна кількість тем, сюжетів та проблем залишилась поза полем дослідження. Однак всі вони — від аналізу специфіки національної кухні як мови («якщо тобі подобається наша їжа, ти вже говориш грузинською») до відмінностей образів харчування у місті та в селі, у столицях та провінціях, від дослідження змін правил застільної поведінки, відмови від правила «коли я їм, я глухий та німий» та переходу до повернення застільних бесід до аналізу окремих фільмів та репрезентації в них соціальних порядків та інтеракцій, пов'язаних із їжею, від символіки конкретних продуктів до вивчення образів радянської бенкетної культури — мають неабиякий евристичний потенціал. Однак й проаналізовані кінотексти дають змогу сформулювати певні висновки щодо устрою та правил пізно-радянської соціальності та динаміки її змін, втілених через образи їдців та їжі. Й перше, на чому належить акцентувати: на відміну від попередніх

⁵⁴¹ «Денний поїзд»...

⁵⁴² Епізод «Я стояла». «Службовий роман»... URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ARwkv4WX1HU>

⁵⁴³ «Щаслива, Женька!» (реж. Александр Панкратов, кіностудія «Мосфільм», 1984).

⁵⁴⁴ Зарубина Н. Практики питания как маркер неравенства в России. *Историческая психология и социология истории*. Т. 7. № 2. 2014. С. 13.

десятиріч, радянське кіно 1960–1980-х рр. широко й системно демонструвало саме повсякденні практики різних верств населення, а вагомою частиною цих повсякденних практик було споживання їжі. Образи пізньорадянськїї екранних їдців формувались під впливом ідей та ідеологій, які були інтеріоризовані як творцями, так й споживачами кіно. Як засвідчує аналіз документів, жодна стрічка цього періоду не була розкритикованою та/або знятою з прокату внаслідок «невірного» зображення процесів споживання їжі. Сніданки та вечері, кухні та ресторани, їдальні та бенкети, зображені у кіно 1960–1980-х років, були простором «згоди» та відсутності конфлікту між носіями цензурних повноважень, можновладцями, режисерами, акторами та глядачами. Ця точка порозуміння була символічною площиною, яка, в силу своєї буденності, звичайності, потрапляла у зону «невидимості» та відчувалась як потенційно безпечна.

Внаслідок удаваної безпеки, простір зображення їжі та їдців в кіно став промовистим документом, який засвідчив негаразди та пролонговані катастрофи радянської доби як такої. Незважаючи на те, що герої кінофільмів їли, список названих та/або візуалізованих страв був дуже коротким, а їжа поставала як «загальновідома», уніфікована, однак невидима чи, радше, тільки символічно позначена — через демонстрацію посуду — субстанція. Не страви, а «режим» прийняття (сніданок, обід, вечеря) та черговість («перше», «друге», «третє») харчування були зафіксовані у пізньорадянському кіно як загальноприйнятий ритуал споживання. Уніфікація кіно-столу співпадала із уніфікацією харчового кошика й пересічних радянських людей, й радянської «еліти», а тому однаковий для всіх глядачів «салат» не потребував ані уточнень щодо його складових, ані власної назви.

Опція «їсти зі смаком», «їсти заради смаку» була наявною для радянських кіногероїв — й «хороших», й «поганих» — у стрічках 1960-х років: сподівання на зміни, відчуття їх можливості та інерція цього відчуття відбивалась через акцентовану вітальність та певну соціальну ейфорію, частиною якої були перші не позначені катастрофами голоду роки. Однак вже з початку 1970-х рр. ця опція стає вибірковою. Смачна їжа, бажання їсти зі смаком, продовольчі забаганки та вередування у 1970-ті — першій половині 1980-х позначають певні характери кіногероїв. Смачна їжа візуалізується як частина еротичного зваблення; небезпечна дитяча поведінка; соціальна характеристика «не зовсім радянських людей»; етнографічний казус в описанні «братніх народів» України, Кавказу. Тоталітарний та колоніальний дискурси в радянському кіно спрацьовують не прямо: їх послання, «зашифровані» у позбавленому смаку «режимі споживання», глузуванні чи критиці тих, кому смачно, у виховних практиках «молодого покоління», яке мало навчитися «їсти, що дають», не заторкали набутої у 1960–1980-х роках онтологічної безпеки, оскільки за «неправильну» харчову поведінку влада не вбивала й не репресувала. Однак радянське кіно з невідрефлексованою наполегливістю фіксувало розлам базової довіри до світу, що мав би

формуватися через принцип задоволення їжею. Не тільки дефіцити, брак продуктів, черги, а й сам процес споживання їжі як корисного «палива», наявність якого є, з одного боку, необхідною, а з іншого, такою, що залежить від факторів, які не піддаються персональному контролю та плануванню, демонстрував/формував «індивідів», позбавлених смаку й вибору задоволення від смаку, а з тим — прозорих для реалізації будь-якої владної задачі⁵⁴⁵. Але специфіка ситуації полягає у тому, що представники влади також були/репрезентувались частиною колективного тіла, позбавленого опції смаку. Їх смакові уподобання були також відсутніми, а соціальна значущість будувалась на доступі до їжі, до насиченості у будь-якій момент. Система задоволення візуалізована як працююча через смак (або через свідому відмову від нього) тільки у декотрих радянських героїв, які зображались як не дуже радянські, а тому їх вітальність, здатність відчувати задоволення, у тому числі і від їжі, зчитувалась аудиторією як «чужа» чи «небезпечна» модель ідентичності. Тому їжа та їдці у радянському кіно були образами, що формувались та формували культуру бідності (чи синдром бідності, стиль бідності⁵⁴⁶), який формував/закріплював патерналістські та інфантильні настанови радянських людей з різних соціальних, вікових та національних прошарків.

Радянські кінообрази фіксували не тільки образ несмачної або небезпечно смачної їжі. В стрічках відбивались й інші соціальні процеси, у тому числі, пов'язані із появою та закріпленням нових наїдків та продуктів (морозиво, тістечко, рибні консерви), стабілізація ролі жінки як «гастрономічної матері» у родині, зміщення місця «правильного харчування» від кімнати-їдальні до кухні, непевність та невизначеність щодо місць громадського харчування, особливо ресторанів. Кінообрази фіксували символіку харчових дефіцитів та його хронологічні, географічні відмінності. Їжа поставала як частина ознак соціальних ієрархій, у котрій харчування містян, незважаючи на всі негаразди та нестачі, позначалось як більш висока форма правильного споживання, яку слід вивчати та освоювати селянам та новітнім містянам. Залишаючись в зоні відсутності рефлексії з боку цензорів, режисерів, сценаристів, їжа в радянському кіно промовляла колоніальний дискурс поглинання радянською кухнею інших кухонь, відбивала посилення патріархатних соціальних настанов, демонструвала соціальне розшарування, яке стосувалось не смаків та уподобань, а кількості та доступності харчів. Вона виступала ілюстрацією процесів імітації «радянського достатку» й практик

⁵⁴⁵ Сохань І. В. Особенности русской гастрономической культуры... С. 66.

⁵⁴⁶ Lewis O. The culture of poverty. *Scientific American* Vol. 215, No. 4 (October 1966). Pp. 19–25. URL: [https://www.ssc.wisc.edu/~gwallace/Papers/Lewis%20\(1966\).pdf](https://www.ssc.wisc.edu/~gwallace/Papers/Lewis%20(1966).pdf); Jencks C. *Rethinking social policy*. London, 1992; Marklund St. Structures of modern poverty. *Acta Sociologica*. 1990. Vol. 33. No. 2. P. 125–140; Філь Г. В. Специфіка культури і субкультури бідних. *Вісник: Соціологія та профспілковий рух*. 2009. № 5. С. 25–31.

його демонстрації. Образи їжі та їдців перетворювались на пастку само-репрезентації, у котрій подолані, але не забуті голоди й голодомори, війни, карткові системи, репресивна функціональність радянського способу харчового споживання, травма пізньорадянських дефіцитів давалася взнаки в численній кількості епізодів, пов'язаних із візуалізацією чи вербалізацією їстівного та їдців. Незважаючи на фіксацію у кіномові певних глобальних тенденцій харчування, пов'язаних із розповсюдженням як нових продуктів та напоїв, так й зі способом їх споживання (швидка їжа у кафе), а також із інтернаціоналізацією кухні, яка у радянському кіно мала виразну інтенцію поглинання російською радянською кухнею всіх інших гастрономічних традицій, герої радянського кіно — й бідні, й багаті, й молоді, й старі, й жінки, й чоловіки — режимно споживали уніфікований набір продуктів, який з огляду історичної дистанції виглядає як пайок, що розподілявся не через карткову систему, а через торгівлю (у тому числі, й через «блат») та заклади харчування, які увібрали в себе методи контролю, обмежень, маніпулювання голодом та нестачами, підсилюючи онтологічну непевність радянських людей не тільки через ціннісний, але й через біологічний вимір. Щоправда, в умовах відсутності фізичних репресій ця біологічна непевність не відрефлексовувалась ані митцями, ані цензорами, ані глядачами. Більше того, саме заклади громадського харчування та продуктові магазини поставали у кіно-образах як установи, що перебрали /перебирали на себе стилі та функції радянської партійної еліти: вони творили «нову людину», долучаючи її до «правильних» соціальних зв'язків та норм поведінки, вони маргіналізували й стигматизували «інших», тих, хто не міг потрапити до кола «обраних». Заклади громадського харчування та продуктові магазини говорили мовою репресивного апарату, позначаючи відвідувачів як «ворогів», а їхні бажання — як надлишкові та заборонені. Проявлення у кіно та телестрічках повсякдення, яке мало позначати «нормалізацію» радянського, при глибокому аналізі виявилось проявленням у кіномові процесів наслідування та розчинення репресивного апарату та стилю в установах, де ніби відбувалась «споживацька революція». Тотальне свавілля уповноважених державою закладів годування посилювало харчову само деструкцію, впливаючи на закріплення навичок непевності й неважливості буттєвих бажань людини.

Розділ 8.

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ В МУЗЕЙНИХ ТЕХНОЛОГІЯХ

Руслана Маньковська

§ 1. Музейний компонент соціокультурного простору

Половинчастість хрущовських реформ не зачепила основ тоталітарної системи, що негативно позначилось на подальшому розвитку суспільства. Брежнєвський період характеризувався поступовим поверненням до сталінської спадщини, посиленням централізованої системи управління, бюрократизацією державного апарату та політичного життя, призупиненням процесу реабілітації жертв сталінських репресій. Панівна роль у державі відводилася комуністичній партії, наділеній функціями тотального контролю з відповідними методами впливу: політичні переслідування, державний примус та насильство, посилення ролі спеціальних структур у боротьбі з ідеологічно ворожими елементами в усіх сферах діяльності людини. Зрештою, все звелось до консервації тоталітарної системи в умовах безперспективності задекларованого «розвинутого соціалізму». У галузі культури пріоритетними залишалися ідеологічні гасла та принципи соціалістичного реалізму, нівелювання національних особливостей з насадженням поняття «єдиний радянський народ», формування «нової людини» з особливими якостями — будівника комунізму.

Найчастіше цей період серед широкого загалу та в дослідницькій літературі визначається терміном «застій», коли державна система трималася на тотальному ідеологічному впливі на людей. Влада не зважала на громадську думку, замінюючи її офіційними політичними оцінками, заперечувала загальнолюдські основи моралі, яка підпорядковувалася політичній доцільності й по суті руйнувалася¹. Тоталітарний режим створив потужну машину ідеологічної обробки населення для маніпулювання суспільною свідомістю, використовуючи політичну пропаганду як засіб управління масами. Незгідних з «курсом партії та досягненнями радянської демократії» позбавляли засобів до існування, запроторювали у в'язниці, концтабори та психіатричні лікарні.

Прагнення розвивати власну культуру, почуття національної гідності сприймалися як прояви націоналізму та антирадянщини. Українська мова поступово витіснялася з багатьох сфер суспільного життя. Репресії проти інакомислячих, перш за все поборників національної свідомості, — одна з

¹ Кульчицький С. В. Новітня історія України. *Український історичний журнал*. 1991. № 12. С. 3–15.

головних ознак брежнєвського неосталінізму в Україні. Формування єдиної радянської ідентичності, радикальна боротьба з «буржуазно-націоналістичними проявами», «ідеалізацією патріархальщини», «очорненням героїчних звершень радянського народу» — усі ці й подібні до них гасла і дії влади були спрямовані на викреслення з українського минулого цілих періодів, зокрема пов'язаних з історією запорозького козацтва, подіями національно-демократичної революції 1917–1921 рр., Голодоморів, політичних репресій. Офіційна історія розглядалась в контексті історії КПРС і поставала з лакованою соціалістичною дійсністю та суцільними перемогами на шляху до комуністичного майбутнього².

Суспільне життя було наскрізь пронизане диктатом комуністичної ідеології. Про авторитаризм влади говорить історик Я. Грицак, зазначаючи, що держава була головною дійовою силою у проведенні політичної, культурної та економічної модернізації. Навіть у галузі культури вона визначала, як писати вірші чи музику та ліпити скульптури³. Питаннями ідеології за часів В. Щербицького відав одіозний секретар ЦК КПУ В. Маланчук, який відзначався неприхованою українофобією, проведенням широкомасштабних кампаній проти наукової та творчої інтелігенції. На початку 1970-х рр. з його ініціативи розгорнулася політична кампанія, спрямована головним чином, за визначенням того ж В. Маланчука, проти «сучасних трубадурів націонал-комунізму»⁴. Ідеологічний пресинг, моральний тиск, публічні звинувачення, виявлення «неблагонадійних» навіть серед партійно-державного керівництва були спрямовані на упокорення творчої інтелігенції. У практику ввійшли «чорні списки», посилення цензури, політичні доноси.

Ідеологічний диктат не обминув і музейну галузь: з експозицій нещадно вилучалось усе, що партійним керівникам «пахло українським буржуазним націоналізмом». Ситуацію в духовній сфері того часу згодом охарактеризував Олесь Гончар у своєму виступі на Установчій конференції Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка в лютому 1989 р.: «Зникали національні школи, недоступною ставала справжня історія народу, різні недоуки замінювали її своїми кон'юнктурними фальсифікаціями. Робилося це з метою нині очевидною: швидше перемішати, перетопити всіх нас у єдиному соцказані, перетворити націю в кочуючі орди, щоб, руйнуючи генетичну пам'ять народів, позбавляти їх коріння, щоб замість мислячих свідомих громадян мати перед собою натовпи спримітизованих, задурманених догмами послушників, таких зручних для адміністративно-бюрократичного

² Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.)*. Київ, 2000. С. 460–477.

³ Грицак Я. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*. Київ, 2004. С. 319.

⁴ Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеєм...». *Літературна Україна*. 1993. 2 грудня.

апарату»⁵. Культура для комуністичної влади була інструментом ідеологічного впливу на суспільне життя. Прискіплива увага, зокрема, до музеїв обумовлювалася їхнім візуальним потенціалом формувати світогляд людини.

Констатуючи, що музеї використовувалися радянською владою насамперед для політичної пропаганди, важливо розглянути сутнісний зміст цих закладів культури під кутом сучасних теоретичних підходів, які дозволяють глибше проникнути в технологію маніпулювання масовою свідомістю. Візуальний простір музею володіє винятковою можливістю ефективно взаємодіяти з людиною. Дослідження в цьому напрямі помітно актуалізувалися у світі ще в другій половині ХХ ст., сформувався окремий міждисциплінарний напрям візуальних студій (visual studio), вибудовувалися нові дослідницькі парадигми щодо візуальності та зорових образів, переосмислювалося й місце візуальних джерел у дослідницькій лабораторії науковців. Звернення до зорових структур та спроби їх інтерпретацій вчені, з подачі теоретика візуальних досліджень У. Мітчела, означили як «візуальний поворот» («pictorial turn») у науці.

Якщо раніше візуальна інтерпретація була основою професії істориків мистецтва, мистецтвознавців, кінокритиків, фахівців масової культури, то на сучасному етапі ця когорта значно поповнилася представниками інших галузей знань: історії, культурології, музеології, соціології, антропології, філософії, психології та ін. Спостерігаються помітні зрушення в означенні джерел: від традиційного, поданого у вигляді лише писемних текстів, до інноваційного, представленого у візуаліях. Науковці, окрім вербальної форми відтворення власних ідей та бачень, залучають зорові образи, вибудовуючи новий напрям досліджень. Візуалії, до яких відносимо і музейні предмети, поступово поповнюють джерельну базу дослідників.

Нині формується історіографічна база з візуальних студій, яку складають праці зарубіжних та українських науковців. Професорка Європейського гуманітарного університету Альміра Усманова вбачає ключовими у формуванні парадигми visual studies такі праці, як «Суспільство спектаклю» французького філософа Гі Дебора (1967), «Способи бачення» англійського мистецтвознавця Джона Бергера (1972) та «Наглядати і карати: народження в'язниці» французького філософа, теоретика культури Мішеля Фуко (1975), наголошуючи на ролі вивчення візуального світу та візуального досвіду в пізнанні, соціальних відношеннях⁶. Введення візуальних джерел до дослідницького поля істориків дослідниця з Києва О. Ковалевська пов'язує з діяльністю в першій половині ХХ ст. представників школи «Анналів». Нові

⁵ Гончар О. Т. *Чим живемо. На шляху до українського Відродження*. Київ, 1992. С. 66–71.

⁶ Усманова А. Визуальная культура — это наша повседневность. *Европейский гуманитарный университет*. URL: <https://ru.ehu.lt/novosti/almira-usmanovaa-vizualnaja-kultura-jeto-nasha-povsednevnost/>

підходи французьких істориків Марка Блока та Люсьєна Февра в історичній методології позначилися на зміні ставлення науковців до візуальної інформації⁷. Згодом ще один французький історик Жан-Клод Шмітт констатує, що зображення залучає суттєво відмінне «мислення наочними образами», ґрунтоване на «баченні»⁸. Перед дослідниками постала проблема співвідношення візуального та текстуального, реконструкції та інтерпретації образів, актуальності набуло гасло «Навчитися бачити!»⁹. Попри те, що візуальні студії широко представлені в сучасному науковому дискурсі, особливості синергії музейного простору та візуальності, музейна візуальність не ставали об'єктом дослідження вчених. Візуальний підхід до музейного простору поглиблює розуміння впливу музейного предмета на відвідувача, розкриває специфіку музейних практик, спрямованих на комплексне (зорове, візуальне, чуттєве) сприйняття людиною конкретної інформації.

Сучасне музейництво вибудувало своєрідний візуальний простір, який органічно поєднує історичне документування та образну екстраполяцію, а музейні практики напрацьовують інноваційні технології моделювання візуального простору. Концептуально музейна візуальність, основу якої складає експозиційний комплекс із документів, світлин, аудіо-, відеозаписів, речових предметів, як частина візуальної культури, спрямована на синергію пізнавального і чуттєвого. Через музейні практики музейний простір, відтворюючи образи відомих постатей, атмосферу певної історичної епохи, інтелектуальне чи повсякденне життя різних соціальних груп, має, перш за все, візуально зацікавити відвідувача та викликати у нього емоції на рівні чуттєвого сприйняття.

Основу музейної візуальності складає музейний предмет, загальними характеристиками якого є автентичність, достовірність, наглядність, синкретичність, інформаційність, емоційність, аксіологічність¹⁰. Зауважимо, що особливістю музейного предмета також є «легенда пам'ятки» — історія та обставини її потрапляння до музейної збірки. У музейній практиці пам'ятка, щоб стати музейним предметом, на шляху до музейної колекції проходить спеціальну процедуру відбору, де враховуються її історична цінність, унікальність та стан збереження. Оцінка музейної візуалії/експонату включає змістове наповнення, особливості та експозиційні можливості пам'ятки для реконструкції подій та фактів. Варто відзначити, що музейні практики передбачають спеціальну методикку з формування музейних фондів. За відбір пам'яток до музейної колекції відповідає фондова комісія закладу у складі

⁷ Ковалевська О. Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26. С. 216.

⁸ Там само. С. 218.

⁹ Там само. С. 222.

¹⁰ Маньковська Р. В. *Музеї України у суспільно-історичних викликах ХХ — початку ХХІ століть*. Львів, 2016. С. 41.

представників усіх підрозділів музею. Фахівці оцінюють, аналізують, співставляють усі властивості пам'ятки, що дозволяє забезпечити об'єктивність у процесі відбору предметів, які пройдуть процедуру музеєфікації і, потрапивши в музейну експозицію, отримають ознаки музейної візуалії. Зауважимо, що в радянські часи ідеологічний зміст пам'ятки носив визначальний характер. Фондові комісії, в основному, відмовлялася включати до музейних колекцій матеріали, які хоч побіжно торкалися заборонених сторінок української історії та культури.

Поza тим у радянський період існувала практика вилучення із музейних експозицій (а то й колекцій загалом) автентичних пам'яток, які не відповідали марксистсько-класовому підходу. Так, із фондів одного із найбільших сьогодні музеїв України — Національного музею у Львові лише в 1952 р. було вилучено 1729 предметів образотворчого мистецтва, понад 4 000 книг бібліотечного фонду, 138 томів і папок рукописного та на правах рукопису матеріалів¹¹, що суттєво змінило структуру унікальної музейної колекції.

Музейні заклади й надалі контролювались органами влади. Місце знищених музейних раритетів займали схеми про суспільно-економічні формації, численні цитати класиків марксизму-ленінізму, витяги з постанов партії та уряду, що надавало експозиції вигляду скоріше стендів про соціалістичне будівництво. Звісно, що однотипні та жорстко регламентовані ідеологічними приписами візуалії не сприяли зацікавленості відвідувачів музеями, в яких співробітники потерпали від «вказівок зверху» щодо тематики та змістовного наповнення експозицій.

Такий стан речей був характерним для всього українського музейництва і яскраво демонструє ставлення тоталітарної влади до музейних колекцій: партноменклатура остерігалася широкого висвітлення національного надбання України, усвідомлюючи його глибокий вплив на світогляд і свідомість суспільства. Тоталітарна держава планомірно і цілеспрямовано використовувала музейні заклади як пропагандистські осередки радянського режиму з метою виховання самовідданих будівників комунізму.

Все це суперечило сутності музею, для якого важливо представити реліквію та візуалізувати закладену, нерідко й приховану, в ній інформацію, змоделювати нову реальність, викликати емоції у відвідувача. Музейна експозиція, яка через музейні візуалії відтворює історичне минуле, формує простір, який відвідувач, потрапляючи в світ музейної візуальності, має декодувати, інтерпретувати сенси побачених музейних конструктів, і, як справедливо зазначає дослідниця Є. Батаєва, проникнути «всередину їх візуальної плоти»¹². Професорка А. Усманова підкреслює, що візуальна компо-

¹¹ Посацька Д. З історії фондів збірок музею. *Літопис Національного музею у Львові*. 2000. № 2 (7). С. 53.

¹² Батаєва Е. В. *Видимое общество. Теория и практика социальной визуалистики*. Харків, 2013. С. 50.

зиція в музеї, окрім онтологічного (походження та реалізація концепції) та гносеологічного (знання про історичну реальність) аспектів інформації, включає і соціологічний, маючи на увазі соціокультурний вплив на соціум¹³.

У радянський період, усвідомлюючи вплив музейних експозиції на відвідувачів, влада взяла музеї під свій контроль та через Міністерство культури координувала роботу усіх закладів, незалежно від їх відомчої приналежності, впливала на зміст та напрями їхньої діяльності. Навіть більше, починаючи з 1950-х рр., зокрема постановою Уряду УРСР від 21 жовтня 1951 р. «Про реорганізацію музеїв» закладам вказувалося не захоплюватися «старовиною», а зосередитися на висвітленні історії комуністичної партії і радянської держави, активніше долучатися до виховання трудящих в дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. За неофіційною вказівкою, сімдесят відсотків експонованих матеріалів повинні були відображати радянський період і лише тридцять — історію і природу краю¹⁴. Щодо історії краю, то вона теж мала відповідати загальноприйнятій марксистсько-ленінській ідеології. Повсюдно відкривалися відділи історії радянського суспільства. Такий формат музейної візуалізації діяв аж до часів «горбачовської перебудови».

Розглядаючи музеї в контексті візуальних студій, необхідно акцентувати увагу на методологічній базі нового напрямку, яка донині перебуває в стані оформлення. Теоретичний інструментарій дозволяє заглибитися в функціонування технології впливу на людину візуалій. Певна річ, що центром теоретико-методологічної лабораторії візуального напрямку став міждисциплінарний підхід, який дає можливість висвітлити нові грані візуальних образів, переосмислити їх сенси, віднайти приховані змісти та розкрити їхній джерелознавчий ресурс. Застосовуючи такий підхід своєрідного перехресного дослідження, фахівці крізь призму різних наук синергують актуальні смисли, комплексу аналітику та системні зрушення в наукознанні.

Сучасні вчені для дослідження візуалій використовують досягнення з іконографії, семіотики, психоаналізу, постструктуралізму, соціології. Британський дослідник П. Берк виділяє іконологічний, психоаналітичний, семіотичний (структуралістський) та соціальний наукові підходи. Водночас український науковець Є. Рачков стверджує, що, поєднуючись, ці підходи утворюють комплекс принципів роботи з візуальним матеріалом¹⁵. Зупиняючись на психоаналітичному підході, він наголошує на ключовій ролі

¹³ Усманова А. Візуальные исследования как исследовательская парадигма. *Визуальные культурные исследования*. 2013. URL: <http://viscult.edu.lt/article.php?id=108>

¹⁴ Панкулич В. В. Розвиток музейництва Ужгорода в 1920–1940-х рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія»*. Вип. 1 (32). Ужгород, 2014. С. 48.

¹⁵ Рачков Є. С. Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії. *Харківський історіографічний збірник*. 2015. Вип. 14. С. 29.

підсвідомого у створенні образів, через які дослідник може відтворити підсвідомі бажання і переконання автора¹⁶. Такий підхід дозволяє заглибитися в духовні феномени людини, історичної епохи, конструювати моделі свідомості, ідей, ментальності в часі.

Музейні візуалії, торкаючись духовних глибин людини, здатні віднайти відгомін у почуттях і свідомості глядача. І якщо це раритетні предмети національного змісту, то вони, без сумніву, викличуть певні емоції та зацікавленість у відвідувача. Тому комуністична влада повсюдно контролювала все, що пов'язувалося з українською історією та культурою. Так сталося з унікальною колекцією відомого скульптора І. Гончара, який в 1960 р. у своєму приватному будинку відкрив «Дім-музей». Митець сам зустрічав відвідувачів, розповідав про українську культуру, разом з односторонніми відтворював народні звичаї. Музей в оселі художника став народознавчим осередком, де кожен міг доторкнутися до української минувшини, усвідомити її самобутність і неповторність, через що спецслужби тримали його під постійним контролем. Були спроби влади відібрати колекцію і розпорошити її по інших музеях. І. Гончару було заборонено створення музею народної культури, де Україна була б представлена не в рамках закостенілих радянських догм, а гідно і правдиво, на зразок народів світу¹⁷.

Про базові підходи аналізу візуального і візуальності пише російська дослідниця Т. Вдовіна, виділяючи психоаналітичний, соціально-критичний, деконструкціоністський, герменевтичний, семіотичний, структуралістський та дискурсивний наукові підходи¹⁸. До методології візуальних досліджень соціологіння І. Чудовська-Кандиба долучає рефлексивний та критичний підходи¹⁹. У цілому дослідники візуального середовища виділяють низку наукових підходів, які демонструють міждисциплінарний характер візуальних студій: психоаналітичний, соціально-критичний, герменевтичний, семіотичний, структуралістський, дискурсивний²⁰.

У зв'язку з використанням інформаційних технологій особливого значення набуває теоретико-методологічне оформлення методу спостереження. Значну увагу йому приділив французький вчений Марк Блок, наголошуючи, що візуальне вивчення історії включає сприйняття неписаних свідчень та

¹⁶ Там само. С. 33.

¹⁷ Крупник Л. Музеї УРСР як засоби радянської ідеологічної політики у 70-і роки ХХ ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 19 (2). Київ, 2009. С. 382–393.

¹⁸ Вдовіна Т. В. *Визуальные исследования: основные методологические подходы*. *Вестник РУДН. Серия: Социология*. 2012. № 1. С. 16–26.

¹⁹ Чудовська-Кандиба І. *Візуальне у дослідженнях культури. Якісні дослідження в соціологічних практиках: [навчальний посібник]*. Київ, 2009. С. 117.

²⁰ Зенкова А. Ю. *Visual studies как интегральная область социально-гуманитарного дискурса. Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ*. 2006. № 1. С. 170.

писемних документів. Він виокремив опосередковане спостереження, а також показав різницю між дослідником-учасником історичної події та дослідником-спостерігачем за цією подією. Історик наголосив на різноманітності історичних свідчень та їх безкінечності: «все, що пов'язано з діяльністю людини, може давати і дає про неї відомості»²¹.

На думку професорки А. Усманової, нагальним для візуальних досліджень є метод інтерпретації, який включає дескрипцію (вербальне відображення візуальних зображень), акрибічну реконструкцію (значення символічних текстів) та соціокультурну інтерпретацію (конструювання нових смислів)²². Проблема інтерпретацій є чи не центральною у візуальних дослідженнях. Історик Є. Рачков виділяє такі завдання до інтерпретацій зображень: їх історичний, культурний чи ідеологічний контекст, декодування деталей, формування методологічного підґрунтя²³. Посилаючись на інтерпретативний аналіз візуальних джерел у роботах британської філософині Джилян Роуз, американських істориків Ервіна Панофські та Реллофа Ван Стратена, дослідники з Харкова О. Ковтун та С. Баранова зупиняються на застосуванні контент-аналізу відносно вивчення візуальних джерел. Процес декодування інформації включає всебічні характеристики образу, його стилістичні особливості, тематичний контекст, локалізацію, рівень документальності чи художнього вирішення²⁴.

Однією з проблем візуальних студій є визначення змістових сенсів стрижневого поняття «образ», який широко дискутується серед представників даного напрямку. Польський соціолог П. Штомпка до образу, який діє на підсвідомість, включає інформацію, знання, емоції, естетичні переживання, цінності²⁵. Як справедливо зазначає російська дослідниця Л. Мазур, науковці використовують цей напівструктурований термін, який будується скоріше на чуттєвому досвіді, аніж на логічних принципах моделювання, і носить суб'єктивний характер²⁶. Вона цілком слушно наводить низку питань, які постають перед науковцями: чи може бути візуальний образ джерелом історичної інформації? які методи вивчення візуальних образів? як співвідносяться мова образів та вербальна мова? як функціонує образ у свідомості,

²¹ Блок М. *Апология истории или Ремесло историка*. Москва, 1986. 256 с.

²² Усманова А. *Визуальная культура...*

²³ Рачков Є. С. *Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії*. Харківський історіографічний збірник. 2015. Вип. 14. С. 38.

²⁴ Ковтун О. С., Баранова С. С. Специфіка аналізу візуальної інформації в дослідженнях соціальної комунікації. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2016. № 12. С. 82–85.

²⁵ Чудовська-Кандиба І. *Візуальне у дослідженнях...* С. 97.

²⁶ Мазур Л. Н. «Визуальный поворот» в исторической науке на рубеже XX–XXI вв.: в поисках новых методов исследования. *Источниковедение. ru*. URL: http://ivid.ucoz.ru/publ/lappo_150/mazur_ld/16-1-0-144

пам'яті та творчій уяві? яке співвідношення історичної реальності та історичних форм візуальної культури?

Звісно, що дослідження візуальних образів пов'язане із механізмом сприйняття глядачем візуалій, який актуалізує не категорії процесу мислення, а задіює чуттєве сприйняття подій, предметів та явищ. У науковій літературі зустрічається термін із галузі психологічних наук «перцептивний»²⁷, який відображає зв'язок внутрішнього та зовнішнього світу людини через реакції органів чуття. Зауважимо, що в умовах тоталітарної системи, коли зовнішнє життя людини цілковито контролювалося владою, інструментом впливу на її внутрішній світ ставали музеї, діяльність яких повністю регламентувалася державою. Міністерство культури вирішувало і затверджувало їхні кадрові питання, тематику експозиційно-виставкової, лекційної роботи, напрями наукових досліджень, і навіть будь-яка зміна експозиції мала узгоджуватися з науково-методичною радою музею і місцевими управліннями міністерства культури республіки, заклади систематично отримували примусові рознарядки щодо вікового та соціального статусу відвідувачів. Кожна анотація, постать чи музейний предмет в тематико-експозиційному плані піддавалися жорсткій цензурі, головним центром якої в Україні виступав так званий Укрліт — республіканський підрозділ союзного цензурного органу Головліту. Комуністичний режим, перетворивши музеї на ідеологічний інструмент, впливав на світоглядні основи людини, її внутрішній світ.

У музейному просторі особливого значення набуває процес бачення, коли автори візуалізації передають певні сенси, які глядач сприймає і осмислює для себе. Візуальна виразність досягається такими актуальними художніми засобами, як метафора, символ, знак, алегорія. Вивченням поняття символічного займалися відомі психоаналітики З. Фрейд та К. Юнг, структуралісти М. Фуко, Дж. Лакан, Ф. де Соссюр, Р. Барт, Р. Якобсон, С. Трубецкой, дослідник семіотики Ч. Пірс. Засоби виразності, до яких вдається творець образу, народжують ряди асоціацій, а не аналогію з чимось конкретним. Образ не відсилає нас до певних явищ дійсності, а несе в собі досить складну, а іноді і не однозначну метафору.

Візуальні технології спрямовані на чуттєве сприйняття людиною візуального простору. Процес деконструювання образу розвиває в людини художньо-образне мислення, формує її світогляд, однак і впливає на неї, непомітно для людини змінюючи її. Варто зауважити, що в умовах ідеологічного диктату КПРС, одним із основних завдань якої було виховання активного будівника комунізму, будь-які спроби громадськості зберегти культурні надбання українського народу придушувалися, або наштавхувалися на жорсткий супротив влади з наслідками політичних репресій серед

²⁷ Усманова А. *Визуальные исследования...*

інтелігенції. Вочевидь, що національні пам'ятки могли «зашкодили» будівнику «світлого майбутнього» покійно виконувати партійні настанови, тому радянські владні органи піддали суворій критиці діяльність, зокрема Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, створеного у 1966 р. за закликом мистецтвознавця, архітектора Г. Логвина та за підтримки відомих науковців, митців, діячів культури²⁸. Державне керівництво в жовтні 1972 р. різко засудило учасників організації за «захоплення старовиною, її ідеалізацію, некритичне ставлення до архаїчних форм у побуті і звичаях»²⁹. Від дослідницької роботи в УТОПШ усунули істориків О. Апанович, О. Компан, археолога М. Брайчевського, скульптора І. Гончара, мистецтвознавця Г. Логвина, звинувачуючи їх у націоналізмі. Натомість діяльність Товариства скеровувалась на пропагування пам'яток «революційної, трудової, бойової слави», «дружби народів СРСР», особлива увага приділялась підбору «ідеологічно витриманих» кадрів³⁰. Партійний диктат вимагав впровадження комуністичної ідеології в усіх можливих форматах культури.

Проблему збереження особистої ідентичності людини в сучасному візуально-віртуальному просторі вивчає російська дослідниця І. Мальковська, застерігаючи від стрімкого натиску безлічі видовищ та образів³¹. Постіндустріальне, інформаційне суспільство стоїть перед новими викликами. Докторка мистецтвознавства з Харкова З. Алфьорова виділяє в розвитку морфології сфери візуального «некласичну фазу» з її деконструкцією смислів та класичних художніх форм, «постнекласичну» у мультимедійному середовищі та «постсинергетичну» з дисипативними (нестійкими) процесами усіх елементів візуалій³². Візуальність в якості дослідження постає частиною повсякденної культури, самою повсякденністю. Для дослідників візуального

²⁸ Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан. *Історик Олена Компан: матеріали до біографії*. Київ, 2007. С. 433–434.

²⁹ Завдання організацій товариства по виконанню постанови ЦК Компартії України «Про роботу Українського товариства охорони пам'яток історії та культури». Київ, 1972. С. 7.

³⁰ Ковпаненко Н. Збереження і наукові дослідження архітектурно мистецької спадщини України в контексті розвитку пам'яткоохоронної справи (друга половина 1960-х — 1980-ті рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 25. Київ, 2020. С. 265–266.

³¹ Мальковская И. А. Визуальная культура: проблема самоидентичности. *Гуманитарные науки: теория и методология*. 2008. № 4. С. 45–49.

³² Алфьорова З. І. Дисипативні засади перетворень сфери візуального та аудіовізуального: морфологічний аспект. *Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання мистецтвознавства: виклики ХХІ століття», присвячена 95-річчю заснування вищої художньої школи Харкова. 13 жовтня 2016 р. Збірник статей*. ХДАДМ. Харків, 2016. С. 5–6.

ключовим є властивість доступу до предмета, або його образної моделі, до зору людини³³.

Слушною є думка, що основою музейної візуальності є пам'ятки — музейні предмети — візуалії, через які відвідувач опосередковано пізнає природу, історію, культуру краю, країни. Однак музейні експозиції радянського періоду вирізнялися винятковою заідеологізованістю та політичною заангажованістю. На прикладі Уманського краєзнавчого музею можна простежити, що всі краєзнавчі музеї мали ідентичну типову структуру і склалися з відділів історії та природи. Обов'язковими розділами історичної експозиції були такі, як «Уманщина в роки Великої Вітчизняної війни», «Назустріч XXIII з'їздові КПРС і КПУ», «Розвиток і занепад феодалізму на Правобережній Україні». Однак документи про діяльність Уманського краєзнавчого музею засвідчують, що попри трафаретні плани роботи співробітники наприкінці 1960-х рр. підготували низку заходів, присвячених українській історії: виставки — творчості І. Котляревського, подіям Коліївщини, конференцію про селянські повстання під проводом М. Залізняка та І. Гонти. Та вже в 1980-х рр. тематику експозиційно-виставкової роботи музею визначали річниці до дня народження В. Леніна, Г. Котовського, піонерської організації, II з'їзду РСДРП, Перемоги у Великій Вітчизняній війні³⁴. Радянська дійсність вимагала ідеологічних форматів роботи, експозиції рясніли комуністичними лозунгами з російськоцентричними поняттями «єдиний радянський народ», «давньоруська народність», «возз'єднання 1654 р.» тощо. Водночас варто відзначити, що працівники музеїв і далі не полишали пошуково-дослідницької роботи з української тематики, затиснутої партійними заборонами.

Визначаючи візуальні студії як напрям наукових досліджень історичного, соціологічного, культурологічного, політологічного та психологічного характеру, історикиня О. Ковалевська як об'єкт напряму розглядає візуальну культуру³⁵. Це комплексне поняття охоплює історію, історію культури, культурологію, антропологію, соціологію і через зорові образи, а останнім часом, здебільшого за допомогою інформаційних технологій, відображає соціокультурні процеси в житті людини та суспільства.

Візуальна культура — це новий міждисциплінарний напрям, що виник на перехресті філософії, теорії культури, мистецтвознавства та соціології,

³³ Крышталева М. К. Визуальные исследования: генеалогия и культурологический потенциал. *Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена*. 2014 (июнь). № 169. С. 125–129.

³⁴ Барвінок О. В. Музейна справа на Уманщині в умовах лібералізації суспільного життя (60–80 рр. XX ст.). *Уманська старовина*. 2016. Вип. 2. С. 59–65.

³⁵ Зенкова А. Ю. Visual studies как интегральная область социально-гуманитарного дискурса. *Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ*. 2006. № 1. С. 182.

центральною проблемою якого є дослідження культурної логіки «постмодерніського», «мас-медійного», «візуального» повороту. Як домінуюча форма культури вона охоплює різні за засобами вираження та своєю «ідеологією» культурні феномени³⁶. Виокремлення в дослідницькому полі напряму візуальної культури, його багатовекторність та міжгалузеві можливості, обумовлено цілковитим поглинанням соціуму візуалізацією з її видовищами, діями, представленнями, феєріями.

Досліджуючи візуальну культуру, необхідно враховувати актуальні тенденції в сучасному культурному процесі, концептуальні підходи до вивчення розвитку культури, специфіку кожного із видів візуалізації: музейної експозиції, фільму, мистецького твору тощо. Згаданий вище вчений У. Мітчел відзначає, що в останні десятиліття значно підвищився інтерес фахівців гуманітарних наук до вивчення візуальної культури. Науковець визначає візуальну реальність як культурний конструкт, який потребує «прочитання» й інтерпретації³⁷. Візуальну культуру, як семіотичну реконструкцію «історії образів», розглядають зарубіжні теоретики Н. Брайсен, М. Холлі, К. Моксіта. Вчені К. Джексон, Г. Поллок, Ф. Джеймісон, Дж. Вулф характеризують «візуальні дослідження» як соціологію візуальної культури або соціальну теорію візуальності³⁸.

Виділяючи музейну експозицію як форму візуальної культури, де музейний концепт виступає ключовим елементом візуалії, можна розглядати музейну візуальність в контексті окреслених науковцями наукових парадигм натуралізму (реальне відображення), структуралізму (система взаємопов'язаних частин), конструктивізму (моделювання) та феноменології (сприйняття, відчуття). У радянський період можемо спостерігати, як тоталітарна система ламала наукові підходи до розвитку музейної справи, а ідеологічний підхід до музейної візуальності вимагав пропагувати «досягнення епохи соціалізму». Партійна цензура під час підготовки в 1973 р. тематико-експозиційного плану Музею народної архітектури та побуту Української РСР виявила «замилування патріархальною старовиною» та вказала на відсутність в експозиційному показі позитивних змін у житті трудящих за роки радянської влади³⁹. Про «серйозні недоліки» колективу Історико-культурного заповідника на острові Хортиця відзначалося в доповідній записці ЦК КПУ від 20 серпня 1973 р. Партійне керівництво дратувала і насторожувала

³⁶ Дубовая Н. В. Визуальная культура в аспекте современности. *Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сборник статей по материалам международной заочной научно-практической конференции*. 2010. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vizualnaya-kultura-kak-sredstvo-sotsializatsii-lichnosti-rebenka/viewer>

³⁷ Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних наук. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 17. Київ, 2012. С. 30.

³⁸ Усманова А. Визуальные исследования...

³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2134. Арк. 2.

увага громадськості до створення музею козацтва. Небезпечними вважалися сторінки української історії, які «здатні підживлювати націоналістичні та шовіністичні пережитки»⁴⁰. Не дивно, що цілісний проєкт музею на Хортиці не був реалізований. Натомість, за вказівкою партійного керівництва, його переформатували на музей історії Запоріжжя з висвітленням етапів пролетарського революційного руху, здобутків соціалістичного будівництва, втілення у життя ленінського плану ГОЕЛРО, спорудження Дніпрогесу та ін. Запорозькому козацтву відводилось місце в експозиційному розділі про боротьбу проти соціального і національного гніту та іноземних поневолювачів, про зміцнення дружби українського і російського народів, возз'єднання України з Росією⁴¹. Ідеологічні штампи спотворювали відображення музеями правдивої історії українського народу, безцінні національні скарби оголошувалися архаїкою та пережитками минулого.

Візуальні студії є своєрідним викликом для класичних наукових підходів. На прикладі музейництва розглядаємо музейну експозицію як візуалію, спрямовану значною мірою на синергію пізнавального і чуттєвого. Історичний документ з важливою інформацією на пожовклому від часу папері має візуально зацікавити відвідувача на рівні чуттєвого сприйняття. Вочевидь, що художня візуалізація історичних подій чи фактів, реконструкція та створення образів відомих постатей («візуальна антропологія»), атмосфери певної історичної епохи, повсякденного життя різних соціальних груп сприймаються не всіма вченими як об'єкт наукового дослідження.

У сучасних експозиціях візуальні конструкти, сформовані з музейних предметів «брежнєвського періоду», відтворюють час, коли повсякденне життя громадян обмежувалося та регулювалося державою, марксистсько-ленінська ідеологія з провідною роллю Компартії як альфа і омега комуністичного режиму пронизувала їхнє повсякдення, руйнувала систему загальнолюдських духовних цінностей, деформувала суспільну свідомість та притлумлювала національно-патріотичні почуття власної свободи та гідності.

Однак у музейництві, яке органічно поєднує історичне документування і образну екстраполяцію, вже сформувалася власна методологічна база та напрацьовані своєрідні візуальні технології. За концептуальними положеннями візуальних студій музейні матеріали, зокрема документи, світлини, аудіо-, відеозаписи, речові предмети тощо, долучені до наукової джерельної бази. Кожен з видів візуальної інформації передбачає свої специфічні методи опрацювання. Для вивчення музейних візуалій, як засобів художньої виразності, дослідниця Д. Загайська пропонує застосовувати культурологічний,

⁴⁰ Там само. Оп. 10. Спр. 1470. Арк. 90.

⁴¹ Там само. Оп. 32. Спр. 2134. Арк. 97.

соціологічний, семантичний, семіотичний, психологічний, антропологічний, мистецтвознавчий теоретично-практичні підходи⁴².

Такий комплексний підхід із залученням міждисциплінарного теоретико-методологічного інструментарію визначає методику музейника. Наприклад, метод спостереження в музейництві пов'язаний з відтворенням подій за візуальною інформацією, яку вдалось відшукати, зібрати, або зафіксувати через конкретні документальні свідчення — музейні предмети — та інтерпретувати через музейний нарратив. Експозиціонер отримує не лише інформацію, яка закладена в реліквії, але й відкриває приховану інформацію. Тобто, він інтерпретує і моделює видобуту із джерела інформацію, створює нову історичну реальність. Такий підхід активно застосовується в дослідженнях соціальної історії, повсякденності, інтелектуальної історії, просопографічних публікаціях.

Як візуальна форма реконструйованої історичної реальності, музейна експозиція володіє значним потенціалом через музейні предмети документально відображати події та факти суспільних процесів та явищ, а також життєві ситуації окремої особистості. Зокрема меморіальні музеї зберігають не лише документальні свідчення про видатних особистостей, але й приватний простір діяча, де він жив і творив. Вони є особливо цінними для вивчення творчої лабораторії, або місця формування визначних постатей української історії та культури, значна частина імен яких у радянський період була заборонена або викреслена з національної духовної скарбниці. Впродовж 1967–1987 рр. радянська влада всіляко перешкоджала відкриттю музею Л. Курбаса в парафіяльному будинку його родини у Старому Скалаті на Тернопільщині, ініціатором створення якого виступив співробітник Тернопільського обласного краєзнавчого музею І. Герета. Музейника підтримали діячі культури Н. Корнієнко, Л. Танюк, залучивши до співпраці міжнародну організацію ЮНЕСКО. 1987 р. був оголошений цією організацією роком Л. Курбаса. Однак навіть після відкриття музею партійні керівники забороняли приймати відвідувачів.

Безперечно, достовірність конструйованого образу історичної епохи чи світогляду людини в значній мірі залежить від різноманітності музейного матеріалу та фаховості експозиціонерів, де досить важливу роль відіграє робота художника-оформлювача. Завдання музейної візуальності — не лише донести певний історичний факт, але й викликати емоційні та чуттєві переживання у відвідувача, торкаючись його свідомості та ментальних рівнів.

⁴² Загайська Д. Л. Співвідношення символу та метафори, алегорії, образу, знаку як засобів художньої виразності. *Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання мистецтвознавства: виклики XXI століття»*, присвячена 95-річчю заснування вищої художньої школи Харкова. 13 жовтня 2016 р. *Збірник статей*. ХДАДМ. Харків, 2016. С. 66–67.

Акцентуючи увагу на особливостях інтерпретації музейних візуалізацій, необхідно враховувати низку важливих аспектів. Музей створює тематичну візуальність, обумовлену його профілем та змістом колекцій, яка спрямована на відвідувача як головного співбесідника. Тому правила створення музейної візуальності передбачають врахування вікових, соціальних, професійних, тепер й інклюзивних, характеристик аудиторії.

Важливим для музейників залишається питання співвідношення подачі вербального та візуального матеріалу. Ще у 1960-х рр. канадський теоретик музейних комунікацій із значним практичним досвідом, директор музею в м. Калгарі Д. Камерон виділив такі особливості комунікативної системи музею, як візуальність та просторовість. Музеолог наголошує, що предметне поле музею має бути зрозумілим для відвідувача. Експозиціонери створюють такий невербальний простір, щоб глядач збагнув мову предметів, побачив і дешифрував інформацію, закодовану в музеаліях. У процес сприйняття експозиції аудиторією задіяний музейний працівник (екскурсовод), а, на думку Д. Камерона, це має бути музейний психолог, музейний соціолог, завдання якого «не перевести візуальні висловлювання у вербальну форму, а навчати відвідувачів мові предметів, незалежно від їхнього віку»⁴³. Зауважимо, що радянська влада пильно стежила за музейними комунікаціями. У 1973 р. відомого пам'яткоохоронця П. Арсенича звільнили з посади завідувача відділу історії Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею і перевели на нижчу посаду, вилучили з його приватної бібліотеки значну кількість літератури з історії України, заборонили виступати з лекціями. Партійні керівники вважали недопустимими та шкідливими для відвідувачів музею дослідження музейника про історію, видатні постаті та культуру краю, якими він ділився під час музейних екскурсій та лекцій.

Про невербальну мову предметів у музейній експозиції зазначає і професорка зі Львова Л. Вербицька, торкаючись питання про залучення органів чуття людини під час спілкування з музейними предметами та переважання в музеї невербальної мови над акустичною і тактильною. Перебування відвідувача в музейному середовищі, через пізнання, візуальне сприйняття, емпатію активізує в нього розмаїття інтелектуальних, емоційний та чуттєвих каналів. Водночас, дослідниця акцентує увагу на нових викликах для музеїв, коли їхня привабливість досягається не стільки змістом експозиції, скільки її вдалими візуальним представленням⁴⁴.

Відвідувач, потрапляючи в музейне середовище, занурюється у тематично-образний візуальний простір. Цей метод в музейництві відомий як субмерсивний (метод занурення), а музейні візуалії створюються за типом реконструкції, коли застосовуються додаткові предмети для відтворення не

⁴³ Вербицька Л. Музейна комунікація в умовах викликів глобалізації. *Historical and Cultural Studies*. Vol. 3. № 1. 2016. С. 22.

⁴⁴ Там само. С. 23–24.

лише історичних подій, але й суспільно-культурної атмосфери епохи. Також у музейних практиках використовують такі типи експозиційних візуалій, як транспозиція з фіксацією усіх деталей і взаємозв'язків та стилізація з моделюванням явищ без автентичних музейних експонатів⁴⁵. У сучасних музейних практиках напрацьовано різні підходи до створення музейних експозицій. Відомий музейник з Росії Т. Поляков, як перспективні, виділяє образно-сюжетний та художньо-міфологічний методи⁴⁶.

Музейна візуальність конструє історичну реальність за допомогою візуальних образів та створює нові змісти і сенси, чим увиразнює проблему формування музейної культури, розвитку здатності бачити та оволодіння певними знаннями, уміннями сприймати і розуміти мову образів і символів у музейній експозиції. Про візуальну мову, яка стає знаками пропорції, оптичної ілюзії, гри світла та тіні, пустоти та обсягів, кольору та масштабу, зазначає дослідник С. Дудка, долучаючи також поняття «форма». Образ для нього наділений ідеєю змісту та формою, що об'єднана виражальними засобами⁴⁷.

Задля посилення зацікавленості відвідувачів музеєм експозиціонери впроваджують нові ідеї, оригінальну сюжетно-образну символіку, засоби емоційного відображення й анімації музейних експозицій, доповнюють їх раритетними предметами з відповідною трансформацією логіки побудови всієї композиції та маршрутно-акцентного проведення екскурсійного огляду, використовують різного роду технічні засоби. Музейна візуальність тісно пов'язана з використанням інформаційних технологій. Технічні інновації дозволяють розширити змістове наповнення експозиції, через аудіо- та відео-ефекти підсилити її емоційне сприйняття відвідувачем. Творче поєднання музеалій з сучасними мультимедійними програмами сприяє не лише розширенню аудиторії відвідувачів, серед яких значна кількість молоді, але значно підвищує ефективність комунікацій з глядачем, надає можливість для застосування диференційного підходу та врахування зацікавлень аудиторії.

Отже, особливість музею впливати на людину, яка активно використовувалася в радянський період, підтверджується науковим аналізом теоретико-методологічних засобів візуальних студій. Музейна візуальність, як одна із форм візуальної культури, з власною теоретико-методологічною,

⁴⁵ Новікова Г. Ю. *Середовищний музей як феномен сучасних креативних індустрій*: дис. ... канд. культурології. Харків, 2019. С. 23; Чуклина Т. И. *Метод погружения как актуальный метод построения музейной экспозиции*: дис. ... канд. культурологии. Санкт-Петербург, 2011. 182 с.

⁴⁶ Поляков Т. П. *Мифология музейного проектирования или «Как делать музей?»*. Москва, 2003. С. 22.

⁴⁷ Дудка С. Питання «образу» в інтер'єрному дизайні. *Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання мистецтвознавства: виклики XXI століття»*, присвячена 95-річчю заснування вищої художньої школи Харкова. 13 жовтня 2016 р. *Збірник статей*. ХДАДМ. Харків, 2016. С. 53–54.

джерелознавчою, технологічною специфікою, комплексно представлена музейною експозицією, поєднує образну репрезентацію, інтерпретацію символів та емоційно-ментальне сприйняття. Музейна візуальність відкриває нові перспективи дослідження музейного феномену впливу на людину, який повсюдно застосовувався тоталітарною системою для ідеологічного тиску на суспільну свідомість та її деформації.

§ 2. Музеї в умовах брежнєвського «застою»

Суспільні процеси впродовж 1960–1980-х рр. висвітлили нагальну потребу змін у політичному житті країни, що, зрештою, призвело до розпаду СРСР. Протестом існуючому комуністичному режимові став у означений період опозиційний рух в Україні, який засвідчив безперервність національно-визвольної боротьби за державну незалежність. У хрущовський період значна частина українського суспільства сподівалася на національне відродження, розширення прав і свобод людини і народу в цілому. Як справедливо стверджує дослідник радянського періоду історії України професор В. Даниленко, у громадянстві прокинувся потенціал «українськості» України, що увібрав історичний досвід національно-демократичної революції 1917–1920-х рр. з державницькою перспективою самостійності на майбутнє⁴⁸. Але, як показав час, влада не збиралась руйнувати основи тоталітарної системи. Часткова десталінізація імперії здійснювалася задля самоутвердження нового компартійно-державного керівництва⁴⁹.

Наперекір адміністративно-партійній системі, ризикуючи свободою та власним життям, сотні представників української інтелігенції заявили про прагнення мирним шляхом відродити українську державність. «Тверезомислячі реалітетники», так окреслив коло української дисидентської інтелігенції історик Я. Грицак, і пояснив, що для них «незалежна українська держава якщо й мала постати, то лише з переродженої Української РСР, в умовах кризи комуністичного режиму... Вона (криза режиму. — Р. М.) неминуче мала б накластися на велике соціально-економічне невдоволення підсоветського населення, яке в Україні та інших неросійських республіках доповнилося б ще й національним»⁵⁰.

У лібералізації режиму в роки хрущовської «відлиги» й пробудженні національної самосвідомості правляча еліта побачила реальну загрозу своєму існуванню. Вже на початку 1960-х рр. влада звинувачувала багатьох представників інтелігенції в «безідейності», «буржуазному націоналізмі», «від-

⁴⁸ Даниленко В. М. Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина ХХ ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Вип. 36. Київ, 2008. С. 98–102.

⁴⁹ Зайцев Ю. Опозиційний рух на Львівщині 1960–1980-х років. *Реабілітовані історією. Львівська область. Книга перша*. Львів, 2009. С. 665.

⁵⁰ Грицак Я. *Страсті за націоналізмом...* С. 122.

ступах від соціалістичного реалізму», «проявах формалізму і абстракціонізму» у культурі та жорстко контролювала їх діяльність. Творчість низки письменників, художників, працівників театру і кіно дала початок такому явищу як шістдесятництво, яке згодом частково переросло в дисидентство. Із 24 серпня до 4 вересня 1965 р. Україною прокотилася перша хвиля політичних арештів. У Києві, Львові, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Феодосії було затримано два з половиною десятка осіб⁵¹. У слідчих ізоляторах КДБ опинились представники інтелігенції, звинувачені в «антирадянській агітації та пропаганді». Серед них поет і літературознавець І. Світличний, художник О. Заливаха, науковець-психолог М. Горинь, викладачі М. Осадчий, М. Косів, В. Мороз, музейні працівники Б. Горинь та І. Герета.

Нова хвиля репресій прокотилася в 1972–1973 рр. Посилюючи наступ на опозиційні сили, зокрема через значне поширення самвидаву, який влада розцінювала як дискредитацію СРСР, ЦК КПРС влітку 1971 р. ухвалив таємну постанову «Про заходи протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів». Через місяць таку ж постанову з наведенням місцевих фактів ухвалив ЦК Компартії України. В ній зазначалося, що найбільше самвидавом цікавиться творча інтелігенція й молодь, він використовується емігрантськими організаціями й спецслужбами капіталістичних країн на шкоду СРСР. З-поміж особливо дошкульних прикладів було названо журнал «Український вісник», книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби та «Лихо з розуму» В. Чорновола, статті В. Мороза, Є. Сверстюка. Скоординовану акцію ізоляції активних діячів опозиції було здійснено 12 січня 1972 р., арешти тривали і в наступні роки⁵².

Учасниками дисидентського руху були і музейні працівники. Науковий співробітник Львівського державного музею українського мистецтва Б. Горинь, мистецтвознавець, політичний та громадський діяч, в подальшому народний депутат України 1-го та 2-го скликань, працюючи в 1962–1965 рр. у музеї, організував видання і поширення самвидаву. Влітку 1965 р. музейника заарештували, звинуватили в «антирадянській пропаганді» і засудили на три роки концтаборів, які він відбув у Мордовській АРСР. Після повернення до Львова Б. Горинь працював малярем, кочегаром, з 1976 р. — старшим науковим співробітником Львівської картинної галереї, а з 1990 р. — у Львівському історичному музеї. Продовжуючи активну громадську діяльність, він у 1988 р. став одним із засновників Української гельсінської спілки. У 1994–1996 рр. Б. Горинь очолював Інститут досліджень діаспори⁵³.

⁵¹ Зайцев Ю. Опозиційний рух на Львівщині... С. 673.

⁵² Там само. С. 678.

⁵³ Зайцев Ю. Д. Горинь Богдан Миколайович. *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 2: Г–Д*. Київ, 2004. С. 163.

Серед української інтелігенції широко відоме ім'я І. Герети з Тернополя, який з 1963 р. працював в обласному краєзнавчому музеї. У 1966 р. за участь в українському дисидентському русі засуджений до п'яти років позбавлення волі умовно, що позначилось на подальшій науковій кар'єрі музейника. Незважаючи на постійний контроль влади, він не полишав культурницької діяльності. Він був ініціатором і співорганізатором відкриття музею-садиби С. Крушельницької у селі Біла Тернопільського району, музею-садиби Л. Курбаса в Старому Скалаті (Підволочиський район), археологічного музею-парку на місці розкопок могильника черняхівської культури (III–IV ст. н. е.) у Чернеліві-Руському Тернопільського району, разом із О. Черемшинським був співавтором експозиції етнографічно-меморіального музею В. Гнатюка у с. Велеснів Монастирського району. Помер він 5 червня 2002 р., його ім'я, як ініціатора створення, носить Тернопільська обласна експериментальна школа мистецтв⁵⁴.

Свою громадянську позицію музейнику довелось відстоювати під час заснування музею в парафіяльному будинку родини Л. Курбаса у Старому Скалаті. У 1970-ті рр. музейник ініціював створення першої картинної галереї на Тернопільщині в історичній будівлі XVIII ст. — Домініканському соборі. У 1978 р. у приміщенні, де раніше радянська влада розміщувала склад, перших відвідувачів прийняла картинна галерея Тернопільського краєзнавчого музею. Як її керівник, І. Герета був автором експозиції, для якої особисто зібрав понад 300 творів живопису, графіки і скульптури українських митців. Нині на базі цієї колекції уже в новому приміщенні діє обласний художній музей⁵⁵.

Низка музеїв Івано-Франківська, Львова, Києва поповнювали свої фонди завдячуючи приватній збірці відомого музейника, пам'яткоохоронця та краєзнавця Петра Арсенича, що нараховувала понад 1300 пам'яток. З 1958 р., після закінчення університету, молодий історик-музеєзнавець працював у Станіславському краєзнавчому музеї, а в 1962 р. перейшов на викладацьку роботу до Станіславського педагогічного інституту. Разом з однодумцями, серед яких був викладач університету, а в подальшому політв'язень та дисидент, історик Валентин Мороз виступав з лекціями про заборонені сторінки української історії, політику русифікації в Україні. У 1966 р. П. Арсенича «за підтримку ідеології українського буржуазного націоналізму та зв'язок з націоналістом В. Морозом» звільнили з роботи в педінституті, виключили з КППС. На засіданні парткому Івано-Франківського педінституту було прийнято характерне для таких випадків рішення: виключити з

⁵⁴ Мисик В. Ігор Герета та розвиток музейних інституцій на Тернопіллі. *Збірник праць. Терноп. осередок Наук. т-ва ім. Шевченка*. Т. 8: Музеї Тернопільщини. Тернопіль, 2013. С. 315–327.

⁵⁵ Литвин М. Одержимість Ігоря Герети. *Тернопілля '98–99: регіональний річник*. Тернопіль, 2002. С. 474–483.

партії «за втрату т. Арсеничем П. І. політичної пильності, яка проявилась у тому, що він попав під вплив українського буржуазного націоналіста, одержував від Мороза, збирав і розповсюджував ворожі антирадянські вірші і пісні, приховував націоналістичну діяльність Мороза, за нещирість на партзборах, яка проявилась в тому, що він не все розповів про свій зв'язок з націоналістами»⁵⁶.

Повернувшись за якийсь час до краєзнавчого музею, П. Арсенич займався науковою та культурно-освітньою діяльністю, досліджував історію Українських січових стрільців, воїнів Української Галицької армії, діячів комуністичної партії Західної України, репресованих у 1937–1938 рр. сталінським режимом. Однак музейник постійно перебував під пильним оком органів КДБ.

Впродовж життя П. Арсенич зібрав унікальні колекції рідкісних книг та поштових листівок часів національно-визвольної боротьби українців першої половини ХХ ст., серед яких поштівки з автографами відомих діячів науки і культури, а також присвячені видатним постатям Т. Шевченка, І. Франка, Б. Лепкого та ін. Потрібно відзначити, що значну частину власного зібрання він передав до музеїв І. Франка у Львові, Криворівні, Нижньому Березові, долучився до створення музеїв мистецтв Прикарпаття, освіти краю, розробляв проєкт музею Т. Шевченка в Івано-Франківську.

Самобутньою постаттю в українському музейництві другої половини ХХ ст. виступав І. Гончар — скульптор, живописець, колекціонер, засновник відомого в Україні й за кордоном громадського музею, який від 1960-х рр. став одним з осередків українського національного відродження. Навесні 1957 р. І. Гончар здійснив унікальну експедицію по Україні, об'їздив Київщину, Житомирщину, Полтавщину, Донбас, Поділля, Подністров'я, Галичину, Буковину, Закарпаття. Художник описував етнографічні артефакти народної культури, вивчав традиції та звичаї в різних регіонах, замальовував багато предметів з натури. Збираючи твори народного мистецтва, предмети старовини, він створив їх унікальну колекцію, а також збірку стародруків XVII–XIX ст. Його приватна бібліотека нараховує близько 3 тис. українознавчих видань, а в особистому архіві зберігаються рукописи, листи, записники, щоденники, аудіо- та фотоматеріали, сформовано ілюстровану енциклопедію народного мистецтва, 18 томів історико-етнографічного альбому митця «Україна й Українці»⁵⁷.

На початку 1970-х рр. збірка його приватного музею нараховувала більше семи тисяч предметів XVII — сер. ХХ ст. Незважаючи на переслідування

⁵⁶ Паньків М. Український шляхтич за походженням, музеєзнавець за освітою і діяльністю, краєзнавець за покликанням (до 80-річчя від дня народження Петра Арсенича). *Народна творчість та етнологія*. 2014. № 2. С. 91–93.

⁵⁷ Гончар І. М. Одержимість. *Майстер, або Терни і лаври Івана Гончара*. Київ, 2007. С. 39–165.

та нагляд спецорганів, художнику вдалося перетворити власну оселю на цитадель української культури. Тут бували В. Стус, І. Світличний, В. Чорновіл, А. Горська, приходили студенти, щоб ознайомитися з взірцями народного мистецтва⁵⁸. На основі його колекції у 1999 р. створено Український центр народної культури «Музей Івана Гончара» (з 2009 р. — національний).

Становище творчої інтелігенції в умовах комуністичного режиму описав у своїх спогадах літературознавець, доктор філологічних наук Р. Гром'як, який наприкінці 1960-х рр. викладав у Донецькому університеті: «Порізному глушили нашу творчу ініціативу: не допускали до спецсховищ, обмежували чи забороняли теми для досліджень, залякували репресіями, проводили профілактичні бесіди, настійно радили, що цитувати, а чого уникати. Проте найстрашніше — витончені форми духовної стерилізації — чекало нас дещо пізніше, коли став секретарем ЦК КПУ горезвісний В. Ю. Маланчук»⁵⁹. Викладач Р. Гром'як свої публікації в пресі підписував псевдонімом Глушин, а на лекціях зі студентами йому доводилося «громити» писанину цього самого Глушина.

Негативні тенденції у сфері культури в цілому і музейництві зокрема спостерігаються з початку 1960-х років. Асигнування на культуру різко зменшилися — як наслідок нігілістичного ставлення до гуманітарної сфери з боку керівників комуністичної партії та радянської держави. Зокрема, на січневого (1961р.) ЦК КПРС партійний лідер М. Хрущов різко розкритикував будь-які витрати на розвиток музейних закладів, що спричинило капітальне скорочення мережі державних музеїв у СРСР. Лише в Україні з музейних закладів звільнено близько 400 працівників, 10 державних музеїв було переведено на громадські засади. Після проведеної «перебудови» в республіці налічувалось лише 89 державних музеїв разом з філіалами⁶⁰. Наприклад, у Черкаській області лише шість музеїв мали статус державних, у тому числі два краєзнавчих — у Черкасах та Умані. Така профільна спеціалізація музеїв збереглася до 1970 р.⁶¹

Суттєво скорочуючи виділення коштів на музейну галузь, держава планомірно знищувала музейні заклади, де у фондах зберігалися унікальні раритети історико-культурної спадщини. Розпочата реорганізація системи

⁵⁸ Коваленко Н. П. Радянський період творчої і наукової діяльності Івана Гончара. *Суб'єкт. Пам'ять. Символічне: Зб. наук. ст. та тез наук. повід. за матеріалами дистанційної Міжнародної наук.-теор. конф. та наук. круглого столу «Культурна спадщина радянського періоду в сучасній Україні: від ностальгії — до переосмислення», Київ, 28 травня 2020 р.* Київ, 2020. С. 49–53.

⁵⁹ *Вертели долі. Спогади про Романа Гром'яка.* Тернопіль, 2016. С. 73.

⁶⁰ Крук О. І. *Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950–1980-ті рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук.* Харків, 2000. С. 8.

⁶¹ Мельниченко О. В. *Розвиток музейної справи на Черкащині в 1950–1960-х рр. Черкащина в контексті історії України (матеріали конференції).* Черкаси, 2004. Ч. 1. С. 341.

управління музейними закладами передбачала створення об'єднаних дирекцій музеїв, частина з яких отримували статус громадських. Зокрема, в Харківській області на громадські засади були переведені Ізюмський та Красноградський краєзнавчі музеї. Зменшення музейної площі, втрата досвідчених працівників через скорочення штатів створювало загрозу існуванню музеїв взагалі. Перший поверх Ізюмського краєзнавчого музею було передано для розміщення парткабінету та методкабінету райкому партії, а експонати були перевезені до місцевої школи⁶².

Треба відзначити, що в тих умовах громадськість України, провідні вчені, музейники намагалися врятувати національні скарбниці. Під їхнім тиском Міністерство культури УРСР наказом від 18 грудня 1962 р. затвердило «Примірне положення громадського інспектора по музеях і охороні пам'ятників культури», до музейної роботи було залучено шанувальників історії, створено 64 музейні масові відділи на громадських засадах, які об'єднали майже дві тисячі охоронців української культури. Активність громадськості змусила Міністерство культури клопотати перед Радою міністрів республіки про відновлення роботи десяти державних музеїв та двох філіалів. У результаті музейна мережа України на кінець 1960-х рр. нараховувала 132 історичних, краєзнавчих, художніх, літературно-меморіальних музейних заклади⁶³.

У 1960–1980-х рр. особливо посилилися процеси загальносоюзної централізації управління в гуманітарній сфері, зокрема галузі культури та науки, зміцнювався ідеологічний контроль за їхнім станом та розвитком. Актуалізувалося питання введення єдиної системи обліку музейних колекцій, систематизації музейних фондів, запровадження інвентарних книг та інших облікових документів єдиного зразка, створення Музейного фонду, який розглядався як сукупність предметів. Важливо зауважити, що в «Положенні про Музейний фонд СРСР» від 26 липня 1965 р. наголошувалося на «забезпеченні правильного комплектування, обліку, зберігання і використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, що належать державі, з метою розвитку радянської науки і комуністичного будівництва»⁶⁴, однак про республіканські музейні фонди в документі не згадувалося, їх створення не передбачалося. Попри те до Музейного фонду держава віднесла, окрім музейних цінностей, і пам'ятки, що знаходились у віданні наукових установ, навчальних закладів, підприємств, судових, митних органів, твори народного мистецтва з колекцій Будинків народної творчості, знахідки геологічних,

⁶² *Музейна справа на Харківщині: становлення та розвиток (наук.-допоміж. показжч.)*. Харків, 2009. С. 14–15.

⁶³ Крук О. І. *Розвиток музейної справи в Україні...* С. 8.

⁶⁴ *Положение о Музейном фонде Союза ССР: приложение к приказу МК СССР № 273 от 26 июля 1965 г. «О музейном фонде Союза ССР»*. Москва, 1965. С. 2.

палеонтологічних, археологічних, етнографічних експедицій, речі релігійних громад⁶⁵.

Складалася ситуація, що музейне надбання усіх республік належало державі, а це давало можливість їх переміщувати в межах усієї країни. Між тим, документ надавав нормативно-методичне регулювання культурними цінностями, окреслив структурні межі та склад музейного фонду держави, визначив відповідальних за спадщину, впорядковував фондову діяльність музейних закладів. Наступне Положення було затверджене в 1988 р. і містило результати науково-методологічних досліджень та нормативно-правових напрацювань у музеєзнавстві, зокрема і щодо змісту поняття «Музейний фонд» та його структури в складі музейних предметів, які пройшли музейний відбір.

Відповідна система у діяльності музеїв передбачала контроль над кадровими питаннями, регламентацію тематики експозиційно-виставкової, лекційної роботи, напрямів наукових досліджень, примусові рознарядки щодо вікового та соціального статусу відвідувачів. Повсюдно відкривалися відділи історії радянського суспільства, будь-яка зміна експозиції мала затверджуватися та узгоджуватися з науково-методичною радою музею і місцевими управліннями міністерства культури республіки.

На тлі часткових і суперечливих змін у культурницькій сфері — від послаблення заборон до суворих диктаторських вимог — музейна галузь і надалі залишалася ідеологічним інструментом впливу на суспільну свідомість. Основним гаслом музейних експозицій було формування будівника комунізму з марксистсько-ленінським світоглядом, позбавленим засад загальнолюдських духовних цінностей, національно-патріотичних почуттів, власної свободи та гідності. Заклади зобов'язані були дотримуватися офіційного бачення історичних подій, явищ, процесів. Випробуваними методами тиску на музейних працівників, на відміну від фізичного їх знищення у сталінський період, були стримування кар'єрного росту, усунення з роботи, перешкоджання науковим дослідженням, цькування на зборах партійних організацій та трудових колективів.

Ідеологічний зміст носила подія зі вступу в 1957 р. радянських музейних організацій до Міжнародної ради музеїв (ICOM): це жодним чином не вплинуло на зростання суспільної ролі закладів та рівень їх матеріально-технічного забезпечення. Музеї потерпали від мізерного фінансування, що призвело до закриття низки закладів, скорочення працівників музейної галузі. Разом з тим музейна справа і надалі розглядалася як складова ідеологічного впливу на населення.

На політичній і державній важливості музейництва наголошувалося в постанові ЦК КПРС від 12 травня 1964 р. «Про підвищення ролі музеїв в

⁶⁵ Рябчикова Ф. Формування та еволюція поняття Музейний фонд держави. *Краєзнавство*. 2016. № 1–2. С. 195–204.

комуністичному вихованні трудящих». Центральним комітетам компартій союзних республік, міністерству культури СРСР і республіканським міністерствам культури пропонувалось «організувати в усіх музеях, крім меморіальних, відділи радянського періоду — від Великої жовтневої соціалістичної революції до наших днів. У експозиціях музеїв повинні бути відображені успіхи комуністичного будівництва в СРСР, перемога ленінського курсу Комуністичної партії, боротьба радянського народу за здійснення програми КПРС, заходи партії по подальшому піднесенню промисловості, сільського господарства і культури, підвищення добробуту народу»⁶⁶.

Аналогічну постанову незабаром прийняв ЦК Компартії України. 28 липня 1964 р. колегія Міністерства культури УРСР заслухала питання про заходи з виконання даної постанови, затвердила рекомендації щодо підвищення ролі музеїв — звісно, що в «комуністичному вихованні трудящих». Міністерство подало в ЦК КПУ та уряд республіки пропозиції про черговий перегляд музейної мережі в Україні, і вона була затверджена постановою Ради міністрів УРСР від 20 вересня 1965 р.⁶⁷

Ідеологічний контроль за змістом експозицій включав обов'язкове представлення сучасного матеріалу та здобутків радянського будівництва. Міністерство культури УРСР своїм наказом від 10 грудня 1973 р. «Про подальше покращення обслуговування відвідувачів музеїв в Українській РСР» наголосило на необхідності в науково-освітній роботі музеїв приділяти увагу пропаганді ленінських документів, матеріалів партійних з'їздів, висвітленню досягнень соціалістичного будівництва, дружби та інтернаціональних зв'язків радянських республік. У музейних експозиціях, згідно з марксистським розумінням місії музею, основний акцент робився на відображенні новітнього (тобто, радянського) періоду історії, всіляко пропагувалися «досягнення епохи соціалізму». Ідеологічний підхід до діяльності музеїв згубно впливав на профільний зміст всієї музейної мережі.

У 1975 р., через «недоліки в соціальному звучанні» запропонованої експозиції Державного музею книги і друкарства Української РСР, як особисто відзначав секретар ЦК Компартії України В. Маланчук, відкриття закладу було відкладено на три місяці. Авторів експозиції звинувачували у недостатньому розкритті взаємозбагачення російської, української та інших братніх культур, відсутності у вітринах більшовицької літератури періоду революції 1905–1907 рр., жовтневої революції, значення книг радянських літераторів під час Вітчизняної війни 1941–1945 рр. тощо⁶⁸. Для ліквідації

⁶⁶ Постановление ЦК ЦКСС от 12 мая 1964 г. «О повышении роли музеев в коммунистическом воспитании трудящихся». *Справочник партийного работника*. Вып. 6. Москва, 1966. С. 354–356.

⁶⁷ Ожицкая М. И., Василенко А. С. *Могучий арсенал воспитания молодежи*. Киев, 1984. С. 23–24.

⁶⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 1470. Арк. 8.

недоліків було створено комісію у складі представників Міністерства культури УРСР, Державного комітету Ради міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі, науковців Академії наук УРСР, письменників та художників, яка згодом доповіла в ЦК КПУ про головний результат своєї роботи: із п'яти залів музею чотири відводились під матеріали про видавничу справу радянського періоду⁶⁹.

Під час підготовки до святкування 1500-річчя Києва в 1982 р. відкрито музей історії міста. Поряд з древньою його історією переважну частину експозиції заповнили матеріали про Київ революційний, соціалістичний, інтернаціональний, починаючи від перших марксистських гуртків, страйків, маївок. Акцент робився на керівній ролі комуністичної партії, значенні жовтневої революції, встановленні радянської влади у Києві та в Україні, воєнних і післявоєнних роках⁷⁰.

У Черкаському обласному краєзнавчому музеї в 1984 р. під час підготовки до відкриття експозиції в новому приміщенні виникли ускладнення щодо експонування археологічної колекції: їй «чомусь» не знайшлося місця. Щоб здійснити змістовний показ, необхідні були відповідні площі, тому разом з музейниками дві зали для археологічних артефактів виборювали відомі вчені та музеєзнавці Ю. Омельченко, Г. Мезенцева, Б. Рибаків. Діяльність музеїв, їх структура перебували під постійним особистим наглядом першого секретаря обкому партії І. Лутака і заступника голови облвиконкому О. Дубового.

Внаслідок неослабного партійно-державного контролю за формуванням експозицій музеїв вони, як уже відзначалося, й надалі надмірно переповнялися тиражованими матеріалами про керівну роль комуністичної партії, діяльність комсомолу та радянських профспілок, пафосними експонатами: плакатами, рапортами, вимпелами, перехідними прапорами та іншими пропагандистськими атрибутами. Та навіть за таких умов українське музейництво гуртувало навколо себе все більше дослідників місцевої історії, сприяло виробленню у них навиків пошукової та науково-дослідної роботи. Крім обов'язкової партійно-ідеологічної тематики, в експозиціях громадських музеїв дедалі більше знаходили відображення різні періоди історії краю, а фонди поповнювалися оригінальними експонатами, виявленими і збереженими громадськими дослідниками⁷¹.

Музейна галузь, як і культурна сфера в цілому, піддавалась все жорсткішому ідеологічному тиску. Керівництво діяльністю музеїв компартія вва-

⁶⁹ Там само. Оп. 32. Спр. 2134. Арк. 21.

⁷⁰ Василенко А., Шифман А. *Пам'ять народу. Музеї України та інтернаціональне виховання трудящих*. Київ, 1983. С. 12.

⁷¹ Мельниченко О. В. *Музейна справа та пам'яткоохоронна робота на Черкащині в другій половині ХХ — початку ХХІ ст.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2007. С. 6–12.

жала важливою ланкою ідеологічної роботи: «Музеї, як могутні арсенали виховання радянської людини, повинні висвітлювати, цілеспрямовувати, орієнтувати, утверджувати цінності нового комуністичного світогляду, спільно з іншими засобами ідеологічно забезпечувати побудову комунізму»⁷². На партійних з'їздах, конференціях, численних семінарах, у збірниках статей та монографіях постійно наголошувалось на «посиленні партійного керівництва в розвитку музейного будівництва», на «відповідальній місії музеїв у формуванні нової людини», на «перетворенні музеїв у вогнища комуністичного виховання мас»⁷³.

На виконання цих завдань була націлена чергова постанова ЦК КПРС «Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв» (1982 р.). Вона вкотре підкреслювала необхідність посилення керівництва музеями з боку партійних комітетів, відповідних міністерств та відомств, підвищення їх ролі в комуністичному вихованні трудящих. Постанова вимагала «широко розкривати в експозиціях музеїв процес зближення націй і народностей», «яскраво і переконливо показувати переваги соціалістичного способу життя», «розширення практики організації музеїв дружби народів, створення спеціальних залів інтернаціональної дружби», «ефективно використовувати досвід музеїв у вихованні учнівської і студентської молоді на прикладах життя і діяльності В. І. Леніна, героїчної історії КПРС, революційних, бойових і трудових традицій народу, в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму»⁷⁴.

«Радянський патріотизм» та «соціалістичний інтернаціоналізм» — неодмінні атрибути комуністичної ідеології, якими система прикривала імперську суть тоталітарної держави, насадження русифікації, спотворення справжньої історії поневолених народів СРСР, викорінення навіть самої думки про відновлення їхньої незалежності. Під особливим контролем кремлівської верхівки перебувала Україна, її економіка, соціальні процеси, суспільна атмосфера, освіта, культура, мистецтво. Не залишалася поза ідеологічним наглядом і музейна галузь республіки, чим неприховано пишалися ідеологічні куратори: «За даними вибіркового аналізу, проведеного науково-методичним відділом музеєзнавства Міністерства культури УРСР, близько 30 процентів нових фондів надходжень впродовж 1970-х — початку 1980-х рр. становлять матеріали інтернаціонального значення. Інтернаціональна тема виступає однією із провідних у науково-фондовій роботі, обов'язково входить окремою рубрикою у поточні та перспективні плани комплектування фондів, береться до уваги при розробці програм музейних

⁷² Ожицкая М. И., Василенко А. С. *Могучий арсенал...* С. 23–24.

⁷³ Буланый І. Т. *Виховання радянського патріотизму*. Харків, 1969. 105 с.; *Роль музеїв в комуністическом воспитании трудящихся*. Москва, 1966. 243 с.; *Музей — очаг воспитания*. *Правда*. 1982. 20 августа.

⁷⁴ Василенко А., Шифман А. *Пам'ять народу...* С. 12.

пошукових експедицій та наукових відряджень»⁷⁵. Типовим прикладом такої діяльності музейних закладів була практика Державного історичного музею УРСР, який за вказівкою партійних органів замість справді наукової роботи був вимушений займатися створенням у Києві показових музейних лекторіїв та гуртків, «університетів дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму», проводити лекції на теми «Соціалістична економічна співдружність — союз нового типу», «СРСР — єдиний народногосподарський комплекс», «Ленінська програма миру в дії», «Пролетарський інтернаціоналізм і боротьба проти буржуазного націоналізму» тощо⁷⁶.

Як зазначають партійні документи та література тих часів, важливим стимулом активізації музейної ідейно-виховної роботи служило відзначення знаменних радянських дат та ювілеїв. Щодо України були ще й окремі ідеологічні дати. Як відомо, у 1954 р. комуністична імперія помпезно відзначала 300-річчя так званого возз'єднання України з Росією, використавши цей привід для подальшої історичної та духовної експансії супроти українського народу. В епоху брежневського неосталінізму комуністичні ідеологи знову повернулися до набутого досвіду, запустивши в обіг підготовку до 325-річчя Переяславської ради (1979 р.). У музеях розгорнулася бурхлива робота зі створення експозицій про «споконвічну дружбу російського і українського народів», музейники влаштовували пересувні виставки на підприємствах, у колгоспах та освітніх закладах, проводили семінари та конференції на тему «братніх зв'язків України і Росії — двох республік-сестер». Епіцентром музейних заходів став Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник, який, як згодом звітувало партійне керівництво республіки, у ювілейному році відвідало понад 300 тисяч осіб із 270 міст СРСР та 20 зарубіжних країн. Державний історичний музей УРСР розгорнув виставку «Навіки разом» із майже тисячею ідеологічних експонатів у Державному історичному музеї в Москві⁷⁷.

Щоб непорушна дружба двох народів була ще тіснішою, компартійні ідеологи придумали своєрідний «союз у союзі»: до кожної області УРСР було прикріплено «для братніх зв'язків» по одній області Російської Федерації. Партнер призначався відповідно до того, на якому «ідеологічному рахунку» в партійних органах перебувала та чи інша область України. Наприклад, для Львівщини, з якою режим на всіх етапах мав чимало ідеологічних клопотів, було виділено Ульяновську область — батьківщину самого вождя пролетаріату В. Леніна. Зв'язки налагоджувалися на всіх рівнях суспільного життя, в тому числі і між музеями. У публікаціях того часу зазначався промовистий приклад своєрідного «музейного шефства» російських братів над українцями: «За допомогою громадськості й музейних

⁷⁵ Там само. С. 13.

⁷⁶ Там само. С. 51.

⁷⁷ Там само. С. 49, 56.

працівників Ульянівська львів'яни створили у кожній школі музей або ж кімнату В. І. Леніна, а також 83 музеї бойової та трудової слави, 458 клубів інтернаціональної дружби. Про життя і діяльність Володимира Ілліча розповідають у музеї Сколівської школи-інтернату 600 документів, фотографій, речей, експонатів, надісланих ульянівцями... Вони стали ще одним яскравим підтвердженням всенародної любові до вождя, свідченням тісних зв'язків трудящих Львівщини з батьківщиною Ілліча»⁷⁸.

Музеї були активно залучені до атеїстичної пропаганди та масово-політичних заходів з питань «наукового атеїзму». Низка постанов ЦК КПРС «Про серйозні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходах її покращення» (1954 р.), «Заходи з посилення атеїстичного виховання населення» (1964 р.), наказ міністра культури СРСР «Про участь органів культури в роботі з посилення атеїстичного виховання населення» (1964 р.) зумовили появу наказу міністра культури УРСР «Про заходи з посилення науково-атеїстичної пропаганди в закладах культури республіки» (1964 р.), постанови колегії Міністерства культури УРСР «Про стан і заходи з покращення науково-просвітницької діяльності музеїв республіки» (1969 р.)⁷⁹. У документах з-поміж інших закладів культури особливе місце відводилося музейним закладам. Зокрема, історичним, краєзнавчим, археологічним музеям, планетаріям необхідно було запроваджувати тематичні лекції, пересувні виставки, інші масово-політичні заходи з пропаганди питань наукового атеїзму.

Під особливо пильною увагою знаходилися західні області УРСР, де місцеве населення чинило відвертий чи прихований спротив атеїстичній пропаганді. У 1959 р. за рішенням Львівського обкому партії в обласному історичному музеї відкрилась постійно діюча виставка «Походження і соціальний зміст християнства», де акцент робився на «реакційній ролі християнської церкви в історії людства»⁸⁰. На базі виставки у 1960 р. відбувся семінар для працівників музеїв Львівської, Івано-Франківської, Ровенської, Тернопільської, Чернівецької, Закарпатської, Волинської, Хмельницької областей, присвячений методиці проведення науково-атеїстичної пропаганди музейними засобами. В подальшому матеріали виставки історичного музею лягли в основу Львівського музею історії релігії і атеїзму, який відкрився в 1973 р. згідно з постановою ЦК КПУ від 11 квітня 1972 р. та постановою Ради міністрів УРСР від 23 жовтня 1972 р., хоч рішення про заснування установи прийнято Львівським обкомом партії та облвиконкомом ще 9 квітня 1970 р. Таким чином, в СРСР на той час діяло два державні музеї історії релігії та атеїзму — у Ленінграді та Львові. Львівський музей, як

⁷⁸ Там само. С. 48.

⁷⁹ *О религии и церкви: Сборник документов.* Москва, 1965. С. 71, 85.

⁸⁰ *Походження і соціальний зміст християнства. Довідник-путівник по залах виставки.* Львів, 1967.

методичний центр атеїстичної роботи в західному регіоні України, носив виразно ідеологічний зміст, про що свідчать розділи його експозиції: «Походження релігії та виникнення атеїзму», «Походження християнства», «Католицизм на західноукраїнських землях», «Уніатство», «Православ'я та розвиток атеїзму», «Релігійне сектантство», «Іудаїзм», «Подолання релігійних пережитків», а також офіційні путівники та довідкові видання про установу⁸¹. Однак, нині Львівський музей історії релігії, який у тоталітарні часи створювався для пропагування атеїзму, є унікальною скарбницею релігійної думки та збережених національних пам'яток.

Однією із особливостей антирелігійної кампанії радянської влади було використання культових споруд, які ще залишились після нищення, під атеїстичні музеї. В Україні добра третина пам'яток церковної архітектури зникла в результаті варварської політики радянської влади. У 1964 р. Закарпатський обком партії прийняв постанову «Про використання знятих з обліку церков та будинків молитви», в якій йшлося про створення атеїстичних музеїв у культових спорудах. До кінця 1960-х рр. під такі музеї у Закарпатській області задіяли дев'ять колишніх культових споруд, у Чернівецькій — десять, Івано-Франківській — вісім, Львівській — чотири. У 1970-х рр. їх кількість у різних регіонах зросла у два і більше разів. Такий тотальний наступ атеїзму, особливо серед школярів та молоді, не міг минути безслідно. Так, учні однієї з ужгородських шкіл після відвідання атеїстичного музею в колишньому Покровському храмі у книзі відгуків написали: «Експонати музею ще раз переконують у тому, що релігія на всіх її етапах була спрямована проти народу і виражала інтереси експлуататорів»⁸².

Осередком атеїстичного виховання став також Музей історії релігії та атеїзму в Дніпропетровську, відкритий у 1977 р. в приміщенні Спасо-Преображенського собору. Громадські музеї атеїзму в закритих владою сакральних спорудах діяли в Почаєві, Білгороді-Дністровському, Ізмаїлі та інших містах і селах. У Києво-Печерській лаврі під час проведення в 1975 р. виставки «Архітектурний ансамбль Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника» демонструвались матеріали про «реакційну суть монастиря як ідеологічної опори експлуататорського класу»⁸³.

У Харківській області на початок 1980-х рр. значилася 41 недіюча культова споруда, більша частина з них була історико-культурними пам'ятками. Влада використовувала їх на власний розсуд, аж до влаштування у них різноманітних складів. У одній із церков був створений відділ атеїзму Харківського історичного музею, який, окрім того, займав приміщення Архієрейського будинку та Свято-Покровського монастиря. У церквах міст Ізюма та Чугуєва, в храмах Харківського, Сахновського, Краснокутського,

⁸¹ Львовский музей истории религии и атеизма. Путеводитель. Львов, 1988. 124 с.

⁸² Ожицкая М. И., Василенко А. С. Могучий арсенал... С. 114.

⁸³ Крупник Л. Музеї УРСР як засоби... С. 382–393.

Барвінківського та Золочівського районів передбачалося створення музеїв та виставкових залів⁸⁴, хоч їх тематика аж ніяк не збігалась з епохою пам'ятки.

Традиційними, як відзначалося в пресі та політичній літературі тих часів, стали для Української РСР широкі зв'язки з музейними закладами країн соціалістичної співдружності. Звичайно, що така співпраця носила передусім ідеологічний характер: радянські представники повинні були навчати європейців, як успішно будувати соціалізм у своїх країнах. Проте слід відзначити, що музейники обох сторін використовували такі зв'язки і для справжнього обміну досвідом у музейній справі, налагодження співробітництва між музейними закладами та особистих контактів. У травні 1977 р. в Москві та Ленінграді відбулася XI Генеральна конференція Міжнародної ради музеїв (ICOM), і саме тоді Радою музеїв було прийнято рішення про щорічне відзначення 18 травня Міжнародного дня музеїв⁸⁵.

Упродовж 1970–1980-х рр. у близько 30-ти рішеннях ЦК компартії України і Ради міністрів УРСР йшла мова про організацію та діяльність музейних закладів. У цей час у республіці діяв 391 музей, зокрема 14 історико-краєзнавчих, 70 краєзнавчих, 67 художніх, 23 меморіальних, 48 літературних та літературно-меморіальних. Музейний фонд України нараховував близько шести мільйонів одиниць збереження. Значна частина пам'яток зберігалась у 21-му державному заповіднику⁸⁶.

Отже, процеси, що відбувалися у другій половині 1960–1980-х рр. у музейній галузі мали суперечливий характер. Про ідеологічний диктат у музейництві говорять чисельні постанови, директиви та заходи вищого партійного керівництва — «широко розкривати в експозиціях музеїв процес зближення націй і народностей», «яскраво і переконливо показувати переваги соціалістичного способу життя» тощо, з експозицій нещадно вилучалось усе, що «пахло українським буржуазним націоналізмом». Влада змушувала музеї працювати за єдиним ідеологічним шаблоном, жорстко стежила за «упущеннями» в музейних експозиціях у висвітленні національного питання, дотриманні принципу класового підходу в розкритті історичного розвитку суспільства, проведенні заходів з інтернаціонального виховання. Однак, громадський супротив диктату влади мав певні прояви в музейній галузі. Частина музейників була учасником дисидентського руху, докладала чималих зусиль до збереження національного надбання. Формування музейного фонду заклали основу подальшого розвитку музейної справи в Україні.

⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 54. Спр. 4359. Арк. 25.

⁸⁵ Василенко А., Шифман А. *Пам'ять народу...* С. 45.

⁸⁶ Крук О. І. *Розвиток музейної справи в Україні...* С. 9.

§ 3. Соціальний фактор в динаміці музейних зрушень

Попри системний контроль та ідеологічний тиск командно-адміністративної системи в галузі культури, слід відзначити прояви загальноєвропейських тенденцій у культурному розвитку України. У музейництві це означено своєрідним «бумом» громадських музеїв та створенням музеїв під відкритим небом.

Громадські музеї, на нашу думку, варто розглядати як складову громадянського суспільства, характерними для якого є колективна самоорганізація, відповідальність перед громадою, належний рівень розвитку суспільної свідомості та політичної культури. Історія формування громадського музейництва, започаткованого в XIX ст., доводить об'єктивне прагнення спільноти до демократичних цінностей та її здатність до самоврядності. У тоталітарному суспільстві подібні прояви були заборонені, а розвиток громадських закладів у 1960–1980-х рр. засвідчує, що громадські свободи «будівника комунізму» залишалися профанацією.

На українських теренах сформувалась своя історія народних музеїв. Зауважимо, що в Східній Європі саме в Україні з'явився перший громадський музей⁸⁷. Значний розмах громадське музейництво отримало в 1920-х рр. у зв'язку з піднесенням краснавчого руху, але «бумом» появи громадських музеїв стала друга половина 1950–1980-і рр. Вони виникали при закладах культури, школах, на виробництві і створювалися з ініціативи громадськості, яка обирала раду музею, керівника, охоронця фондів, діяли на громадських засадах. Працювали вони під науково-методичним керівництвом державних музеїв і були важливою складовою музейної мережі, джерелом поповнення Музейного фонду України, хоч практично не були включені до нього. У 1950-х рр. в Україні нараховувалось понад 30 музеїв на громадських засадах⁸⁸, на початку 1960-х рр. їх вже діяло понад 400⁸⁹. Саме тоді вперше починали проводитись семінари, науково-практичні конференції, курси з підготовки громадських екскурсоводів, їх стажування на базі державних музеїв. У 1963–1965 рр. відбулися три Всесоюзні наради, присвячені проблемам удосконалення роботи громадських музеїв, дві з них — у Харкові та Павлограді. Із середини 1960-х рр. народні музеї пройшли першу паспортизацію, і в 1971 р. їх кількість становила вже 2278 громадських осередків⁹⁰.

Зауважимо, що серед науковців та музейників широко вживається термін «громадський музей», який відображає сутнісний зміст цього соціокультурного явища в музейництві — громадська ініціатива та недержавний

⁸⁷ *Український музей*. Збірник І. К., 1927. С. 2.

⁸⁸ Буланый І. Т., Явтушенко І. Г. *Народные сокровищницы*. Київ, 1984. С. 13.

⁸⁹ Там само. С. 16.

⁹⁰ Там само. С. 23.

заклад. До функцій цих музеїв входить збереження та популяризація пам'яток природи, історії, культури, виховання бережливого ставлення до народних надбань. Щодо їх класифікації, яка визначається складом музейного зібрання, принципами комплектування музейних фондів, тематикою експозиційної роботи, науково-просвітницькою діяльністю та профілем музеїв (природничі, історичні, художні, етнографічні), — то вони найчастіше носять комплексний, краснзнавчий характер⁹¹. Музейне поняття «громадський музей», минаючи терміни «місцевий», «недержавний», «самодіяльний», «народний», увійшло до наукового обігу в 1978 р.⁹²

Всупереч одіозним експозиціям «радянського періоду», які превальювали у всіх без винятку державних музеях, на початку шістдесятих років в Україні відновилась робота зі створення музеїв і музейних кімнат на громадських засадах. Однак дуже скоро і такі заклади, що виникли з народної ініціативи, стали об'єктами пильної уваги з боку партійної та державної влади. Головним завданням таких осередків, за визначенням ідеологів, мало б бути, зрозуміло, «відтворення в музейних експозиціях бойової, революційної і трудової слави радянського народу, широке висвітлення нинішнього дня в комуністичному будівництві в країні, республіці, краї, комуністичне виховання трудящих і в першу чергу молоді»⁹³.

Державними директивами, зокрема наказом Міністерства культури УРСР від 5 квітня 1957 р. про підтримку державними музеями громадських закладів, проводились семінари, науково-практичні конференції, курси з підготовки громадських екскурсіводів, стажування на базі державних музейних закладів.

У програмі КПРС, схваленій 1961 р. на XXII з'їзді партії, наголошувалося на ролі громадських форм у всіх сферах життя радянського народу. Насправді ж встановлювався жорсткий контроль за громадським рухом, у тому числі й за діяльністю громадських музеїв і музейних кімнат, запроваджувалось строге планування та сувора багатоступенева звітність перед партійним керівництвом. Радянська влада натхненно кувала ідеологічну зброю для «виховання та перевиховання» мас.

Для координації діяльності громадських музейних закладів при Міністерстві культури УРСР було створено спеціальну науково-методичну раду. Вона розробила і надіслала в кожен районний центр республіки «Типові положення про народні музеї», «Інструкцію про порядок підготовки і

⁹¹ Гнедовский М. Профиль музея. *Советский музей*. 1985. № 5. С. 48; Туманов В. Е. Общественные музеи. *Музейное дело в СССР. Музейная сеть и проблемы её совершенствования на современном этапе*. Москва, 1985. С. 113–114.

⁹² О музее, работающем на общественных началах: типовое положение от 12 апреля 1978 г. См.: Буланый И. Т., Явтушенко И. Г. *Музей на общественных началах*. М., 1985. С. 185–188.

⁹³ Ожицкая М. И., Василенко А. С. *Могучий арсенал...* С. 26–27.

відкриття музейних виставок», «Пам'ятку зі збирання експонатів», «Рекомендації «Як створити музей чи музейну кімнату»⁹⁴. Затверджене Радою міністрів СРСР «Положення про Музейний фонд СРСР» (1965 р.) зобов'язувало всі міністерства союзних республік, організації, підприємства, колгоспи і радгоспи безкоштовно передавати в музеї для експонування зразки промислової сільськогосподарської продукції, різноманітні моделі, стенди та інші матеріали, які відображали науково-технічний прогрес і досягнення комуністичного будівництва⁹⁵.

Про завдання, які ставили перед музеями партійні організації, говорять самі назви їх постанов, директив та заходів. Зокрема, згідно з постановою ЦК КПРС від 9 січня 1969 р. «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», музеї мусили висвітлювати переваги та досягнення соціалізму, радянського способу життя, розкривати направляючу та керівну роль КПРС. Наприклад, рішення відкритих зборів первинної партійної організації Волинського обласного управління культури (19 травня 1965 р.), на яких обговорювався хід виконання обласними краєзнавчими музеями згаданої вище постанови ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв в комуністичному вихованні трудящих», передбачало створити при районних управліннях культури музейні ради з відповідальних партійних, комсомольських і радянських працівників і зобов'язувало «всіх комуністів постійно надавати методичну допомогу громадським музейним радам у містах і селах області»⁹⁶.

Подібні заходи були розгорнуті в усіх областях України. Так, Івано-Франківський обком партії, підпорядковуючи діяльність музеїв ідеологічним завданням, рішенням бюро (січень 1965 р.) зобов'язав міськкоми, райкоми, первинні парторганізації, виконкоми обласної, міських, районних і сільських рад створити в усіх колгоспах і на підприємствах, що носили ім'я Леніна та жовтневої революції, громадські музеї та музейні кімнати. Уже через місяць обласна рада звітувала про виконання рішення обкому, розглянула питання «Про роботу обласного краєзнавчого музею по комуністичному вихованню трудящих», постановивши заодно докорінно перебудувати експозицію народних музеїв, і зокрема — у селах Кобаки (батьківщина відомого українського письменника Марка Черемшини) та Стецева (тут тривалий час жив і працював В. Стефанік) «згідно з завданнями соціалістичної перебудови колгоспного села».

Бюро Полтавського обкому КПУ націлило партійні організації на залучення до музейної виховної роботи старих більшовиків, ветеранів війни і праці, а роботу зі створення музейних експозицій взяти під постійний партійний контроль. Колектив Уманського краєзнавчого музею на Черкащині вже в 1960 р. надавав методичну і практичну допомогу в організації

⁹⁴ Там же. С. 28.

⁹⁵ *Собрание постановлений правительства СССР*. Москва, 1965. № 13. С. 249.

⁹⁶ Ожицкая М. И., Василенко А. С. *Могучий арсенал...* С. 25.

музейних кімнат у селах Паланці, Бабанці Уманського району, в Монастирищенському і Тальнівському районах, серед яких — меморіальний музей організатора колгоспного руху в Україні Ф. Дубковецького. У 1970 р. Уманський краєзнавчий музей відкрив два філіали — музей ленінської газети «Іскра» та музей-квартиру Г. Котовського, який керував придушенням масових антибільшовицьких повстань у 1920-х рр.⁹⁷.

Львівський обком партії до таких же настанов додав вимогу про обов'язкове залучення до створення громадських музеїв студентської і учнівської молоді. З цією метою в лютому 1967 р. на базі Ходорівського музею Леніна Жидачівського району було проведено семінар секретарів партійних організацій, директорів шкіл і культосвітніх установ, і вже незабаром лише в цьому районі функціонували 13 музейних ленінських кімнат та 8 кімнат бойової слави. Взяти під контроль створення таких музеїв обком партії зобов'язав партійну організацію Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, який був створений у 1950 р. спеціальною постановою ЦК ВКП(б)⁹⁸. На республіканському рівні таку роботу очолили Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна та Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Музей на громадських засадах міг діяти лише на підставі рішення виконкому місцевої ради народних депутатів, що надавало державі можливість повного контролю над закладом. Народні музеї перебували на фінансуванні організації-засновника, з якою вони постійно узгоджували свою діяльність і були залежними від неї⁹⁹. Методичну підтримку громадські осередки отримували від спеціально створених методичних відділів у обласних історичних та краєзнавчих музеях¹⁰⁰. Громадські музеї поділялись на три групи: музеї, що працювали під керівництвом органів культури (районні, міські, сільські); музеї на підприємствах, у колгоспах, вищих і середніх спеціальних навчальних закладах; музеї у школах, діяльність яких регламентувалась спеціальним «Положенням про шкільні музеї» (1974 р.).

Як бачимо, музеї в загальноосвітніх навчальних закладах виділялись окремо і увага до них була особливою. Спостерігається суттєва трансформація функцій шкільних музеїв, яка відбулася від часу їх виникнення. Якщо в ХІХ ст. вони розглядались як засіб підвищення ефективності навчання, ілюстрували зміст навчальних предметів, у 1920-х рр. — використовувались для культурно-освітнього розвитку школярів, то в 1960–1980-х рр. перевага віддавалась ідеологічному вихованню учнів.

⁹⁷ Барвінок О. В. Музейна справа на Уманщині... С. 59–65.

⁹⁸ Ожицкая М. И., Василенко А. С. *Могучий арсенал...* С. 25.

⁹⁹ О народном музее: типовое положение от 15 февраля 1965 г. *В помощь народным музеям*. Москва, 1976. Тр. 42. С. 71.

¹⁰⁰ Буланый І. Т., Явтушенко І. Г. *Громадські музеї України: Історія, досвід, проблеми*. Київ, 1979. С. 20.

Один із перших краєзнавчих музеїв при школі виник у 1948 р. у с. Первомайську Ізюмського району на Харківщині зусиллями учителя історії Я. Красюка, який з учнями збирав пам'ятки під час шкільних туристично-краєзнавчих походів та археологічних розкопок. Це сприяло розвитку інтересу учнів до історії та культури краю, звичаїв та обрядів минувшини, вони набували навиків проводити систематизацію зібрань, вивчати та представляти предмети в музейній експозиції, налагоджувати зв'язки з музейниками, відшукувати нові експонати¹⁰¹.

У 1970-х рр. запроваджується почесне звання «народний музей», яке отримували кращі заклади на громадських засадах¹⁰². Протягом 1975 р. це звання отримали 226 таких музеїв, 37 з яких підвищили свій статус і стали філіалами державних закладів¹⁰³.

Статус державного отримав громадський музей в Пархомівці на Харківщині, ініціатором створення якого став учитель місцевої школи Опанас Луньов. У народі музей називали «Пархомівською Третьяковкою». Унікальну колекцію із понад шести тисяч художніх творів мистецтва, скульптури, старовинних ікон, фарфорових виробів XVIII століття, зброї та знарядь праці епохи неоліту і бронзи, предметів побуту від часів Київської Русі і закінчуючи XIX століттям упродовж майже п'ятдесяти років О. Луньов збирав зі школярами. Музей відомий далеко за межами України, він вражає творами Пікассо, Ренуара, Бенуа, Малевича, Кандінського, Верещагіна, Шишкіна, Рєпіна, Левітана, є ескізи В. Маяковського, рисунки Т. Шевченка¹⁰⁴. Вже за незалежної України заклад став відділенням Харківського художнього музею, йому присвоєно ім'я О. Луньова.

Засновником і директором Торчинського народного історичного музею на Волині був подвижник народного музейництва Григорій Гуртовий — журналіст, педагог, краєзнавець, музейник, натхненний збирач і дослідник пам'яток історичної старовини. У селище Торчин він приїхав у 1947 р. і зумів створити унікальний музейний заклад, залучивши до його роботи вчителів, учнів, мешканців довколишніх сіл. У музеї серед 15 тисяч предметів, частину з яких пошуковець придбав за власні кошти, знаходяться залишки мамонта, монета Філіпа II (батька О. Македонського, III ст. до н.е.), козацькі гармати XVII–XVIII ст., раритетні документи про історію Волині¹⁰⁵. Музейник віддав музею 55 років свого життя. З відкриття музею 23 березня

¹⁰¹ *Музейна справа на Харківщині...* 2009. С. 15–16.

¹⁰² Буланый И. Т., Явтушенко И. Г. *Музей на общественных началах...* С. 158–159.

¹⁰³ Кочан І. *Скарби народу. Скарбниці слави народної. З досвіду роботи громадських і народних музеїв республіки*. Київ, 1975. С. 9–11.

¹⁰⁴ Воронцова Ю. *Пархомівський історико-художній музей ім. П. Ф. Луньова*. URL: http://ua.dorogovkaz.com/stati_parhomovskij_musej.php.

¹⁰⁵ Мельник О. *Музей — пісня всього життя Григорія Гуртового. Перші Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового*. *Наук. зб.* Луцьк, 2014. С. 30.

1957 р. безпосередньо в редакції газети, де в той час працював Г. Гуртовий, і до 1960 р. було відведено спеціальні кімнати. Коли музею виділили окреме приміщення, краєзнавець на громадських засадах невтомно продовжував збирати колекції, проводити екскурсії, залучати учнів до музейної справи. Нині в новій будівлі (2003 р.) продовжує працювати музей, який з 2013 р. за рішенням Луцької райради носить ім'я Г. Гуртового¹⁰⁶. Торчинський народний історичний музей нині є самобутнім центром культурно-освітнього життя області.

Народне музейництво, що охопило всі регіони України, характеризувалося динамічним розширенням мережі громадських закладів, які збирали пам'ятки природи та історико-культурної спадщини. Враховуючи те, що у зібраннях громадських музеїв велику частину займали автентичні предмети, з 1978 р. у типові положення про такі заклади внесено розділ «Облік і забезпечення збереження фондів»¹⁰⁷, де зазначалось, що цінні пам'ятки повинні ставитись на дублюючий облік у державному музеї.

Традиційними формами масової роботи громадських музеїв були екскурсії, лекції, консультації, бесіди з фахівцями, круглі столи, робота з індивідуальним відвідувачем. Музейні осередки тісно співпрацювали з громадськими радами, а також з науково-методичними відділами обласних музеїв, які надавали консультації наукового, методичного та практичного змісту з основних напрямів фондової, науково-дослідної, експозиційної та виставкової діяльності, налагоджували облік і збереження музейних фондів, розглядали і рецензували тематико-експозиційні плани, проводили аналіз щорічних звітів. Така науково-методична співпраця фахівців музейної справи з музейниками-аматорами забезпечила впровадження у громадське музейництво професійних методів роботи, сприяла якісному обліку та збереженню історико-культурної спадщини. На початок 1984 р. в Україні діяло 6858 громадських музеїв, до участі в роботі яких було залучено понад 200 тис. осіб. У подальшому планувалось відкрити ще 4,5 тисяч нових громадських музеїв¹⁰⁸.

Проте директиви партійного керівництва про прискорене і повсюдне створення музеїв призвели до їх формалізації, експозиції хибували однамітністю, схематизмом, з'являлися осередки, які майже не мали оригінальних матеріалів. Увага держави до громадських музеїв обумовлювалась використанням їх дієвого впливу на місцеву громаду: такі осередки, поряд з іншими закладами культури, влада розглядала передусім як ідеологічний інструмент

¹⁰⁶ Мельник О. Ентузіаст музейного краєзнавства Волині (до 90-річчя від дня народження Г. О. Гуртового). *Музейний простір Волині*. URL: http://volyn-museum.com.ua/publ/torchinskij_narodnij_kraeznavchij_muzej/entuziast_muzejnogo_kraeznavstva_volini_do_90_richchja_vid_dnja_narodzhennja_g_o_gurtovogo/18-1-0-242

¹⁰⁷ Буланый И. Т., Явтушенко И. Г. *Музей на общественных началах...* С. 161–165.

¹⁰⁸ Буланый И. Т., Явтушенко И. Г. *Громадські музеї України...* С. 23.

у зомбуванні населення. Про це свідчить численна кількість музеїв ідеологічного змісту: ленінських, жовтневої революції, інтернаціональної дружби, воєнничого атеїзму, бойової, трудової, комсомольської слави, одіозних діячів тоталітарного режиму.

Так, на Львівщині в 1985 р. із 494 громадських музеїв 309 носили ідеологічний характер, а 57 містилися у закритих культових спорудах (до речі, місцеве населення здебільшого ігнорувало такі «музеї», виступало проти насильницького перетворення храмів у «музеї атеїзму», «будинки природи» тощо). На території Автономної Республіки Крим на початку 1990-х рр. 90% громадських музеїв відносились до історичного профілю, серед яких 61% (140 закладів) складала музеї бойової й трудової слави. Їхні експозиції пропагували революційну тематику, висвітлювали розвиток Криму за роки радянської влади, демонстрували копії партійних документів, газетні статті, натомість оригінальний краєзнавчий матеріал умисно ігнорувався¹⁰⁹.

Аналізуючи розвиток громадського музейництва в 1960–1980-х рр., відзначаємо жорсткий контроль та грубий ідеологічний тиск комуністичної системи на громадську ініціативу. Однак існували і справді народні музейні заклади, які протягом десятиліть нагромадили величезний матеріальний і духовний капітал нації, унікальний фонд національної і світової культурної спадщини. На їх захист і збереження виступили передусім науковці, музейники, громадські організації. Завдяки ініціативності та самовідданості місцевих краєзнавців вдалося не тільки зберегти сотні тисяч оригінальних документів, пам'яток історії та культури, але й відкрити чимало нових і відродити значну кількість занепалих громадських музеїв. Нині в Україні їх нараховується понад 6 тисяч¹¹⁰.

У 1960–1980-х рр. в Україні почали з'являтися заклади нового типу — музеї під відкритим небом, скансени. У Європі перший музей на спеціально виділеній території — скансен — створив у 1891 р. під Стокгольмом шведський етнолог А. Газеліус. Музеї під відкритим небом формувались на основі нерухомих пам'яток і архітектурно-ландшафтних комплексів, що відтворювали їх автентичне середовище, а місцем збереження виступала музейна територія. На сьогодні в Європі нараховується близько двох тисяч таких музеїв, лише у Швейцарії їх — близько тисячі. Вони поділяються на дві категорії: ті, що формуються із пам'яток, перевезених з різних місць, і ті, що музеєфіковані безпосередньо в їхньому історичному середовищі¹¹¹.

¹⁰⁹ Стельмах І. Ф. *Розвиток громадського музейництва в Автономній Республіці Крим (1991–2011 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2012. С. 10–11.

¹¹⁰ Гріфен Л. О., Константинов В. О., Титова О. М. *Пам'ятки техніки*. Київ, 2010. С. 7–8.

¹¹¹ Никишин Н. А. Музеи под открытым небом. *Российская музейная энциклопедия*. Москва, 2005. С. 393–394.

На українських теренах перші архітектурно-етнографічні комплекси під відкритим небом створювалися під час крайових етнографічних, сільськогосподарських та промислових виставок кінця XIX — поч. XX ст. в Тернополі, Львові, Чернівцях, Катеринославі. Ідея започаткувати постійно діючий музей під відкритим небом, який би демонстрував різноманіття і самобутність української народної культури, неодноразово обговорювалася відомими українськими діячами — музеєзнавцем М. Біляшівським у Києві, істориком Р. Кайлем у Чернівцях, мистецтвознавцями І. Свенціцьким та М. Драганом у Львові, академіком Д. Яворницьким у Катеринославі. Були спроби втілити такі задуми на практиці. Однак, зусилля музейників та пам'яткоохоронців наштовхувалися на заборони зі сторони імперської влади, для якої ствердження національної неповторності українців було неприпустимим кроком.

Реальним внеском у започаткування створення музеїв під відкритим небом можна вважати діяльність відомої на західноукраїнських землях родини Шептицьких, зокрема митрополита Андрея та його брата Климентія, які в 1927 р. викупили ділянку землі на околиці Львова і стараннями мистецтвознавця М. Драгана, музейника І. Свенціцького сюди була перевезена бойківська дерев'яна церква св. Миколи з карпатського села Кривка (побудована у 1795 р.)¹¹². Однак події Другої світової війни стали на перешкоді планам А. Шептицького щодо подальшої розбудови закладу. Залишилися поза увагою органів державної влади звернення в 1944 р. фахівців, зокрема старшого наукового співробітника Львівського етнографічного музею В. Паньківа, про створення тут Парку української культури.

Згодом, у 1960 р., публікація письменниці В. Василевської в газеті «Правда України» про необхідність збереження пам'яток архітектурної спадщини викликала широкий громадський інтерес¹¹³. Перший музей просто неба на території України було створено в 1964 р. у Переяславі-Хмельницькому на Київщині¹¹⁴. Його ініціатором виступив відомий український музейник М. Сікорський, коли з'ясувалося, що внаслідок будівництва Канівської ГЕС під затоплення потрапляє майже двадцять придніпровських сіл з унікальними пам'ятками народної архітектури. У музеї передбачалося представити селянські житла, господарські та громадські будівлі Середнього

¹¹² Надопта А. В. Аграрно-промислові та етнографічні виставки в Галичині в к. XIX — на поч. XX ст. як важливий чинник до зародження українського етнографічного музейництва. *Вісник Львівського національного університету*. Львів, 2017. № 2. С. 287.

¹¹³ Крук О. Створення етнографічних комплексів та експозицій як один із напрямів розвитку українського музейництва 1960-х — 1980-х років. *Краєзнавство*. 2009. № 1. С. 123.

¹¹⁴ Данилюк А. Г. *Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку*. Тернопіль, 2006. С. 35.

Подніпров'я середини ХІХ ст., відтворити народні ремесла¹¹⁵. За підтримки заступника голови Ради міністрів УРСР П. Тронька впродовж 1965–1966 рр. формувалася експозиція музею: перевозилися і встановлювалися сакральні та господарські будівлі, під час пошукових експедицій накопичувалися автентичні речі побуту та вжитку мешканців краю. Державний історико-культурний заповідник було відкрито у 1979 р., а згодом, в 1999 р., йому надано статус національного. Це сприяло збереженню унікального історичного середовища древнього українського міста. За подальші роки своєї подвижницької діяльності видатний музеєзнавець, Герой України М. Сікорський перетворив Переяслав-Хмельницький у місто-музей. Руками і завзяттям Михайла Івановича за підтримки однодумців та справжніх ентузіастів-пам'яткоохоронців створено 29 музеїв.

У лютому 1967 р. уряд УРСР прийняв постанову «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії Української РСР», яка передбачала створення таких музеїв у Києві, Львові та Ужгороді. Відповідні розпорядження отримали виконкоми Київської міської, Київської, Львівської та Закарпатської обласних рад щодо закупівлі цінних пам'яток народної архітектури і побуту для цих музеїв¹¹⁶.

В умовах постійної боротьби з «проявами українського буржуазного націоналізму» музеєфікація народної культури перебувала під жорстким контролем влади. Саме так відбувалося під час будівництва музею народної архітектури і побуту України поблизу с. Пирогів. Зводився він задля збереження, відтворення і популяризації самотніх зразків українського народного зодчества, прикладного мистецтва, промислів, народного побуту. Рішення про створення цього унікального закладу уряд прийняв 26 лютого 1969 р., а 17 липня 1976 р. було відкрито першу чергу музею¹¹⁷. Та цей шлях не був безхмарним. Значну роль у будівництві музею відіграв заступник голови Ради міністрів П. Тронько, при тому, що компартійна влада постійно звинувачувала його в «патріархальщині». Незважаючи на несправедливі нападки, він взяв на себе основну організаційну роботу. Необхідно було задіяти фахівців різних професій, провести колосальну пошукову роботу, розробити методичку відбору експонатів, технологію їх передислокації, консервації та реставрації, створити концепцію структури та експозиційного показу. В основу структури музею покладено представлення пам'яток народного зодчества окремими поселеннями або фрагментами поселень в орга-

¹¹⁵ Шкіра М. В. Школою М. Сікорського називаємо ми роки, проведені під його керівництвом. *Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу*. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 467.

¹¹⁶ *Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ, 1967. № 2. С. 20.

¹¹⁷ Тронько П. Т. *Краєзнавство у відродженні духовності та культури*. Київ, 1994. С. 74–77.

нічному поєднанні з навколишнім ландшафтом. Колектив відданих ентузіастів і подвижників створив самобутній осередок української культури.

Серед фундаторів музею — В. Сікорський, Я. Петрусенко, М. Ходаківський, С. Смолінський, Л. Орел, С. Щербань, Н. Зозуля, Н. Зяблюк та інші. Напружена робота не припинялась ні на день, в усіх областях України працювали науково-етнографічні експедиції з виявлення історико-етнографічних пам'яток, після чого їх доставляли до Києва. Під час однієї з таких операцій, коли повз вікна робочого кабінету В. Щербицького проїжджала вантажівка з фрагментами вітряка, він зателефонував Петру Тимофійовичу і обурився: що за мотлох перевозять? На що заступник голови Ради міністрів відповів: «Ви ще будете дякувати за цей «мотлох».

За дорученням В. Щербицького в 1972 р. до музею була споряджена спеціальна комісія для з'ясування стану справ, довго розбиралися з «патріархальщиною», однак завдяки переконливим аргументам фахівців музейної справи та науковців роботи були продовжені. Зауважимо, що через проблеми державного фінансування розбудову взяло на себе УТОПІК, яке щорічно витратило на музей понад 1 млн. крб.¹¹⁸ У день відкриття музею його відвідало вище керівництво України, і в книзі почесних відвідувачів той же В. Щербицький записав: «Колектив музею зробив велику, корисну справу. Сердечне вам спасибі за це, дорогі товариші!»¹¹⁹. Проте, висока оцінка керманців республіки уже в недалекому майбутньому не вберегла співробітників музею від утисків влади, яка вперто вбачала в діяльності музею підґрунтя «буржуазного націоналізму» та «ідеалізацію патріархальщини», вимагаючи сконцентрувати увагу на створенні експозиції соціалістичного села.

Музей, який обіймав територію 147 гектарів, нині «обрізаний» сучасними бізнесменами і займає лише 90 гектарів. Тут зберігається понад 80 тис. експонатів, перевезено і встановлено понад 300 пам'яток народного зодчества XVI–XX ст. Історичною прикрасою музею є Троїцька церква 1773 р., збудована на кошти останнього кошового Запорозької Січі П. Калнишевського. Багаторічна дослідницька діяльність музейників, їх високий фаховий рівень, сприяли тому, що музей протягом певного часу був науковою установою в складі НАН України, однак під приводом відсутності належних коштів згодом його передали у відання міністерства культури. Діяльність музею у всіх її етнографічних аспектах і в подальшому супроводжувалася звинуваченнями в націоналізмі, «захопленням старовиною», «розтраті державних коштів», «звезенні мотлоху». Однак стійкість подвижників національної культурної спадщини, титанічна робота зі збирання, реставрації та

¹¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4760. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 9.

¹¹⁹ Тронько П. Т. *Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття*. Київ, 2000. С. 60–65.

музеєфікації унікальних пам'яток народного мистецтва зберегла для України самобутній музейний заклад¹²⁰.

В Ужгороді будівництво музею під відкритим небом на території 3,5 гектара біля Ужгородського замку тривало п'ять років, його відкриття відбулося у 1970 р. Експозиція музею відображає побут етнографічних груп гуцулів, бойків, взаємовпливи української, угорської та румунської культур впродовж XVIII — середини XX ст. Справжнім шедевром народного зодчества стала Михайлівська церква 1777 р. із с. Шелестово Мукачівського району¹²¹.

У 1971 р. Музей народної архітектури та побуту постав у Львові. До його створення причетні відомі діячі української культури І. Вільде, О. Кульчицька, Ф. Колесса, М. Вознюк, І. Свенціцький, І. Крип'якевич, які впродовж тривалих років формували громадську думку щодо необхідності побудови такого музею. На території 36,5 гектара музейники представили культурні набутки Бойківщини, Лемківщини, Гуцульщини, Волині, Поділля, Полісся, Буковини, Закарпаття і Львівщини¹²².

Майже десять років тривала копітка праця зі створення Чернівецького обласного державного музею народної архітектури та побуту. Завдячуючи зусиллям музейників Т. Герцюк, П. Миколайчук, К. Павельчук та В. Павлюк, у 1986 р. музей зустрів своїх перших відвідувачів¹²³. Оригінальний музей історії сільського господарства відкрився в 1979 р. в с. Рокині на Волині, який зусиллями директора О. Сердюка наприкінці 1980-х рр. переформатовано на скансен. На території Рокинівського дендропарку розміщено 12 давніх архітектурних споруд¹²⁴. У жовтні 1980 р. Міністерство культури України розглянуло питання про створення у селі Петриківка Дніпропетровської області етнографічної експозиції, присвяченої петриківському розпису.

Скансени організовувалися за принципом моделювання етнокультурного, історико-архітектурного надбання окремого краю. Важливим доповненням до збережених архітектурних споруд стало використання предметів народного побуту, формування аграрного ландшафту, відтворення традиційних народних промислів, етнографічних свят. Загалом у системі українських

¹²⁰ *Що ми залишимо нащадкам?: зб. матеріалів і документів*. Київ, 2008. С. 193.

¹²¹ Кузьма В. В. Створення музею народної архітектури і побуту в Ужгороді та розширення мережі етнографічних експозицій у Закарпатській області (60–80-ті рр. XX ст.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2016. № 1. С. 115.

¹²² *Музей народної архітектури та побуту у Львові ім. Климента Шептицького*. URL: <http://lvivskansen.org/>

¹²³ *Чернівецький обласний музей народної архітектури та побуту*. URL: <http://bukovina-museum.com/>

¹²⁴ *Рокинівський музей історії сільського господарства Волині*. URL: http://volyn-museum.com.ua/index/rokinivskij_muzej_istoriji_silskogo_gospodarstva_volini_skansen/0-23/

музеїв просто неба вдалося зберегти і відреставрувати понад 600 пам'яток традиційної архітектури¹²⁵. Музеї під відкритим небом чітко засвідчили поширення загальносвітових тенденцій у музейній справі. Україна увібрала нові впливи в музейництві, що позитивно позначилося на збереженні її національного надбання.

Розвиток українських скансенів слід розглядати в контексті виникнення у Європі екомузеїв. Наприкінці ХХ ст. в західноєвропейській музейній практиці все більше утверджується ідея збереження пам'яток народної архітектури безпосередньо в їхньому історичному середовищі. За кордоном отримали розвиток екомузеї, поле діяльності яких вийшло за межі комплектування, вивчення, консервації та експонування фондів. У сучасних підходах музей виступає не лише сховищем і науково-дослідним центром, яким він був у традиційній концепції, але й інструментом соціальних і культурних перетворень. Він розглядається як впливова частина соціокультурного простору, яка допомагає суспільству через історико-культурні надбання усвідомити власну самотність, крізь призму минулих подій знайти відповіді на сучасні проблеми. Для другої половини ХХ століття характерною стала тенденція поступової інтеграції музеїв у культурні процеси окремого краю, що виявилось у зміні типологічного спектру музейних закладів.

Виникнення екомузеїв безпосередньо пов'язано з посиленням суспільного інтересу до проблем місцевого культурного розвитку і охорони навколишнього культурно-історичного середовища. Екомузей — тип музею, що вирізняється від інших активною взаємодією із соціально-природним середовищем, максимальним залученням музейної діяльності в інші суспільні (економічні, культурні) процеси, які відбуваються на конкретній території. Цей термін, запропонований французьким музеологом Югом де Варіном в 1971 р., не розшифровується як екологічний музей. Його зміст значно ширший і пов'язаний з комплексним відтворенням і охороною культурно-історичного середовища людини¹²⁶. Музейник Ж. А. Рів'єр порівнює екомузей із дзеркалом, у якому люди можуть побачити і впізнати себе, а також набути знань про край, де вони проживають¹²⁷. Діяльність екомузею полягає не тільки в музеєфікації об'єктів, але й у збереженні навиків, технічної майстерності, ремесел, промислів. Про екомузей можна говорити тоді, коли він починає складати єдине ціле з оточуючим соціальним середовищем, і виступає у відношенні до нього як життєво-необхідний компонент, як механізм його самозбереження і саморозвитку. Екомузеї отримали поширення в 1970–1980-х рр. у Франції, Канаді, Португалії, Швеції, Бразилії тощо. На сьогодні в світі нараховується десятки екомузеїв. Перший екомузей

¹²⁵ Ковпаненко Н. Збереження і наукові дослідження... С. 266.

¹²⁶ Юрєнева Т. Ю. *Музей в мировой культуре*. Москва, 2003. С. 457.

¹²⁷ Ривьер Ж. Эволюционное определение экомuzeя. *Museum*. 1985. № 148. С. 3.

Ле Крџозо, створений в 1971 р. у департаменті Сени і Луари на території Франції¹²⁸.

В Україні назва екомузей не зустрічається в номенклатурі музейних закладів. Проте, якщо враховувати не назву, а основні принципи діяльності, характеристики, особливості екомузею (територію розміщення, тісний зв'язок з господарським і культурним життям населення), то до цієї категорії можна віднести цілу низку українських музейних закладів.

Яскравим прикладом може слугувати досвід Переяслава-Хмельницького у збереженні історико-культурного середовища в міській місцевості. З 1972 р. тут здійснювалася цілеспрямована програма охорони міського і природного середовища. В одному із найдавніших міст України збереглась значна кількість пам'яток археології, історії, архітектури, також частково середньовічні земляні укріплення¹²⁹. Охоронна зона міста охопила територію 297 гектарів, куди входить долина річки Трубіж у межах міста і територія навколо Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Давня частина міста зберегла своє природне оточення і понині. Її охорона полягає у збереженні природного ландшафту, який є органічною складовою пейзажів історичного міста. Забудова історичної частини не дуже змінила місто за минуле століття, а в деяких місцях збереглись риси і більш ранньої забудови. Таке міське середовище допомагає сприйняттю історичного центру як своєрідного цілісного стародавнього в своїй основі містобудівного утворення. Рельєф заповідної частини міста і прилеглої до неї місцевості і зараз такий же, як і в давнину. Менше збереглись міські оборонні вали, які можуть бути відтворені, так само, як і річище Альти¹³⁰.

Простежуючи поширення особливостей екомузеїв в українському музейництві, необхідно відзначити, що участь місцевого населення у відтворенні традиційних промислів та ремесел була чи не ключовою у радянський період. В Україні саме завдяки небайдужості громади відроджено і створено значну кількість музейних об'єктів. Яскраво проявилась ця тенденція у розбудові самобутнього осередку традиційної культури в «столиці» українського гончарства — Опішні на Полтавщині. Витоки цієї гончарної культури сягають доби Київської Русі, упродовж століть вона була високим взірцем національного самовираження у прадавньому матеріалі — глині. У 1985 р. заслужені майстри народної творчості УРСР, члени Співки художників СРСР В. Омеляненко, І. Білик, О. Селюченко та 20 мешканців Опішні звернулись з листом до редакції журналу «Пам'ятники України», яку очолював на той час П. Тронько, про створення в Опішні, в будівлі першої на

¹²⁸ Юрєнева Т. Ю. *Музей...* С. 456.

¹²⁹ Водзинський Є. Переяслав-Хмельницький. Ландшафт історичного міста. *Відлуння віків*. 2004. № 1. С. 64.

¹³⁰ Там само. С. 65.

Лівобережній Україні губернської гончарної майстерні, музею гончарства¹³¹. Підтримка академіка сприяла появі у серпні 1986 р. такого музею. П. Тронько допоміг також вирішити питання про відкриття в Опішні філіалу Решетилівського професійно-технічного училища та дитячої школи народних мистецтв. Згодом планувалось створити ландшафтний етнографічний парк, який мав відтворити середовище побутування стародавнього промислу і традиційний побут гончарів цього історико-етнографічного краю України. Йшлося про запровадження в Опішні державного музею-заповідника українського гончарства як центру дослідження і популяризації мистецтва кераміки. Сучасна Опішня продовжує славиться своїми майстрами: традиції І. Білика, подружжя Г. та Є. Пошивайлів, В. Нікітченка, М. Китриша, В. Омеляненка, Г. Киричка, Н. Білик-Пошивайло, Г. Тріпич, М. Дугельної, О. Селюченко живуть у творах їх учнів та послідовників.

Характеризуючи стан і розвиток українських музеїв з врахуванням критеріїв, притаманних екомuzeю, слід відзначити, що в Україні це явище частково існувало і розвивалось з 1970-х рр. як наслідок об'єктивних процесів і змін, що торкнулися українського суспільства, галузей культури і музеїв зокрема. За своїм змістом екомuzeй як специфічний тип музейного осередку зберігає і відтворює культурне надбання в історичному середовищі, чуттєво реагує на суспільні трансформації в окремому регіоні, активізує місцеву громаду, тому повноцінно може розвиватися в демократичних умовах. Підкреслимо роль фахівців і ентузіастів музейної справи. Вони за тоталітарних часів прагнули зберегти культурне надбання народу для нащадків, впроваджуючи європейські новації у вітчизняному музейництві.

Отже, простежуючи історію становлення та розвитку громадського музейництва в Україні, можна стверджувати, що громадський музей став дітищем і водночас складовою громадянського суспільства. Як соціокультурний феномен, він виник з суспільної ініціативи і, розвиваючись, впливав на життя громади. У тоталітарній державі він перебував під суцільним контролем влади, яка деформувала демократичні принципи його діяльності. Сьогодні громадський музей став комплексним культурним осередком, який зберігає історичну пам'ять народу, творить культурно-мистецьке середовище краю, здатний акумулювати творчу енергію людей, своєчасно реагувати на суспільні виклики, є проявом зрілості громадянського суспільства. Впродовж 1960-х–1980-х рр. в Україні постали шість музейних закладів просто неба. Продовжуючи європейські традиції побудови скансенів, вони водночас вирізнялись самобутнім змістом. Варто відзначити, що виникли такі музеї значною мірою в протистоянні з тоталітарною владою та ідеологічним мракобіссям. Творча інтелігенція, музейні працівники, науковці, реставратори, етнографи, архітектори, краєзнавці та громадські діячі наражалися на

¹³¹ Крутенко Н. Г. Майстер кераміки О. Ф. Селюченко. *Народна творчість та етнографія*. 1986. № 5. С. 49–52.

утиски та звинувачення в націоналізмі та інших «ворожих проявах». Зі створенням мережі скансенів, архітектурно-етнографічних музеїв з'явилася можливість зберегти унікальні храми, дерев'яні церкви, житлові та господарські будівлі.

§ 4. Українське музейництво в особах

Контроль за сферою культури в 1960–1980-х рр. ставав усе шільнішим, а працівників галузі влада перетворювала на слухняний інструмент власної політики. Однак всупереч ідеологічному тиску та системі заборон присутність в українському суспільстві особистостей з глибокими духовними засадами, здатними, попри всі суспільні катаклізми, політичні обставини і часи, дбати про спадкоємність поколінь, відстоювати духовне надбання нації, бути відповідальними перед сучасним і майбутнім, певним чином убезпечила національну спадщину від тотального нищення. Вболіваючи за національне культурне надбання, музейники зверталися за підтримкою до творчої інтелігенції, відомих постатей у галузі культури і спільними зусиллями, хоч і нечасто, досягали позитивних результатів.

Відкритий виступ окремих діячів за збереження української спадщини в умовах наступу на все українське можна розглядати як їхній громадянський подвиг. Науковців, музейників, митців, які в своїй діяльності та творчості зверталися до української тематики, супроводжували нещадні кампанії переслідувань. Особливо загострилась ситуація в період «маланчукізму». Це був час, коли прагнення представників творчої інтелігенції, наприклад, істориків Ф. Шевченка, О. Апанович, О. Компан, М. Брайчевського, письменників О. Гончара, Л. Костенко, Р. Іваничука, Ірини та Ігоря Калинців і багатьох інших доторкнутися до української минувшини влада розцінювала як прояви націоналізму, сепаратизму і т. п. Втім, інтелігенція робила все можливе, щоб привернути увагу суспільства до проблем духовного відродження нації, в тому числі розвитку українського музейництва, збереження музейних скарбниць, відкриття доступу до мистецьких шедеврів, запроторених у так звані «спецхрані» та «спецфонди».

Виразним свідченням того, як, попри політичні та ідеологічні перестороги, слід плекати справу збереження національного надбання, стали конкретні справи академіка НАН України, Героя України П. Тронька. Його державницька, наукова та громадська діяльність завжди була пронизана повагою до історії та культури українського народу, що відобразилося в його ініціативах та участі у підготовці унікальних багатотомних наукових видань, створенні музейних комплексів, заповідників, у реалізації низки інших проєктів, які склали безцінну скарбницю національної і світової культури.

У 1961–1978 рр., коли дії української влади були під пильним наглядом союзного керівництва, заходи з розвитку української культури дозувались крізь густе решето «дозволеного», а все, що поза тим, розглядалося як

підступні і ворожі прояви, П. Тронько займав посаду заступника голови уряду УРСР з гуманітарних питань. Варто зазначити, що в період перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста (1963–1972 рр.) у суспільно-культурному житті України відбулися певні зрушення, обумовлені, зокрема, особистісним ставленням керівника республіки до історичної минувшини народу. Так, у його щоденнику знаходимо запис від 14 травня 1969 р.: «Дуже погано, що деякі українці не знають історії власного народу і не хочуть робити нічого для увічнення культури, побуту і боротьби власного народу»¹³². Безперечно, навіть часткове послаблення ідеологічного тиску вищих органів влади у галузі гуманітарної політики того часу помітно вплинуло на відновлення і розвиток духовних сил українства. Не випадковим видається той факт, що саме на П. Троньку покладались завдання з реалізації державних масштабних заходів. Так, це входило в коло його посадових обов'язків, але ставлення до дорученої справи, в яку він вкладав не лише організаторські здібності, але й власне вболівання за українську культуру, виразно промовляє про почуття національної гідності людини, наділеної високими державними повноваженнями.

В умовах ідеологічного тиску тоталітарної системи відважним кроком громадянської мужності П. Тронька стало започаткування у 1965 р. широкої пам'яткоохоронної програми, яка охоплювала історичні події козацької доби в Україні. Як відомо, історію українського козацтва комуністична ідеологія пильно тримала у визначених нею рамках, вона або замовчувалась, або спотворювалася, з народної пам'яті намагалися витравити імена українських гетьманів та інших видатних постатей, а прагнення увічнити їх героїчну славу в монументальних формах, у наукових працях чи художніх творах викликало у партійних функціонерів тривогу і неспокій. І все-таки П. Тронько домігся прийняття урядової постанови, яка передбачала встановлення 45 гранітних обелісків, 25 скульптурних зображень відомих представників українського козацтва, 50 стел, 20 пам'ятних знаків та 14 меморіальних таблиць, які розповідали б про славу боротьбу і мужність народних героїв¹³³.

На острові Журавлиха у верхів'ї річки Стир, на місці трагічної для гетьмана Б. Хмельницького і України Берестецької битви, у 1966 р. започатковано створення музею-заповідника «Козацькі могили». Петро Тимофійович часто згадував, як вперше довелося йому побачити ті козацькі захоронення: вони перебували в жахливому стані, його вразила занедбаність святих для кожного українця місць¹³⁴. Для гідного пошанування козацької

¹³² Бажан О. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2011. Вип. 37. С. 219.

¹³³ Реєнт О. П. Патріарх українського краєзнавства (До 85-річчя академіка НАН України П. Т. Тронька). *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 113–114.

¹³⁴ Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

звитяги П. Тронько не тільки використав усі можливі і неможливі владні важелі, а й доклав чимало особистих зусиль для музеєфікації історичних подій, щоб не стерлися з народної пам'яті подвиги героїв.

За його наполяганням, як заступника голови уряду з гуманітарних питань, у 1970 р. був затверджений проєкт спорудження на острові Хортиця Державного історико-культурного заповідника¹³⁵. Та вже через три роки (у 1972 р. першим секретарем ЦК КПУ став В. Щербицький) партійне керівництво України під тиском ідеологів з Москви відмінило своє ж рішення про вшанування козацької минувшини, вказало на «ідейні хиби» в документі уряду республіки, докорінно змінило зміст розпочатої роботи на острові Хортиця, спрямувавши її на відображення соціально-економічних перетворень в регіоні, будівництво Дніпрогесу та інших здобутків «розвинутого соціалізму». Ініціатори та активісти увічнення пам'яті українського козацтва М. Киценко, С. Кириченко, О. Компан, О. Апанович, К. Гуслистий були звинувачені в «українському буржуазному націоналізмі, ідеалізації патріархальщини», чимало науковців зазнали політичних переслідувань, звільнення з роботи, ігнорування їхніх наукових можливостей. Серед «націоналістично налаштованих діячів» значилось і прізвище П. Тронька.

Як державник і патріот, П. Тронько ініціював і невтомно здійснював справи національно-патріотичного змісту, зокрема відзначення на державному рівні ювілеїв видатних діячів української культури. Підготовка таких урочистостей супроводжувалась копіткою працею: відкривались меморіальні музеї, відновлювались бібліотеки, споруджувались пам'ятники. У березні 1964 р., коли Україна і світова громадськість відзначали 150-і роковини від дня народження Т. Шевченка, П. Тронько звернувся до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста з пропозицією про перейменування Черкаської області в Шевченківську область. Аргументами стали прохання громадян Черкащини, де народився український Пророк і де знаходиться 25 історичних місць, пов'язаних з його життям і творчістю, а також той факт, що у 1920-х рр. у складі Київської губернії вже була Шевченківська округа¹³⁶.

Особливу увагу високопосадовець приділяв музеям, чітко усвідомлюючи їх роль у культурному житті країни, особисто брав участь у створенні унікальних музейних закладів. Долаючи перестороги та заборони влади, він послідовно досягав позитивних результатів. Коли на початку 1960-х рр. доля Полтавського краєзнавчого музею, унікальної пам'ятки українського модерну, одного з кращих музейних зібрань України, опинилася під загрозою, П. Тронько зробив усе, щоб з бюджету були виділені кошти на реставрацію будівлі. Не забарилися і доноси, московське керівництво звинуватило П. Тронька у марнотратстві, оскільки він, мовляв, витрачав державні кошти

¹³⁵ *Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х–80-х рр. XX ст.: Зб. док. та матер.* Київ, 1997. С. 11–16.

¹³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 2368. Арк. 12–13.

на музеї та церкви. Проте капіталовкладення на реконструкцію пам'ятки українського зодчества продовжували надходити, аж доки В. Щербицький не отримав чергову скаргу, що П. Тронько та А. Барановський (міністр фінансів) не розуміють політики партії і продовжують фінансувати реставрацію будівлі Полтавського краєзнавчого музею. Відбулася різка розмова у високих партійних кабінетах. Через декілька тижнів В. Щербицький, перебуваючи у Полтаві, спеціально відвідав музей, а повернувшись до Києва, знайшов у собі мужність, щоб зателефонувати Петру Тимофійовичу і вибачитися, визнавши, що на такий шедевр кошти виділяти треба. Принциповість та стійка громадянська позиція П. Тронька допомогли відстояти музей, реставрувати його після руйнації в роки воєнного лихоліття і повернути людям¹³⁷. Таку ж принциповість він проявляв, захищаючи від руйнування багато пам'яток історії і культури, зокрема запобіг знищенню будинку-музею Марії Заньковецької у столиці.

Як зазначалося, не був безхмарним шлях П. Тронька в створенні унікальної скарбниці культури українського народу — Національного музею народної архітектури і побуту України.

Працюючи в уряді, П. Тронько у 1966 р., як громадський діяч, став організатором УТОПК, а з початку 1968 р. і протягом 22-х років очолював його. Вперше в Україні пам'яткоохоронний рух набув таких широких масштабів. Зусилля Товариства спрямовувалися не лише на охорону та збереження історико-культурної спадщини України, але й на створення нових музейних закладів. За фінансової підтримки Товариства постали той же Музей під відкритим небом у Пирогові, Музей видатних діячів української культури, відбудована пам'ятка XI ст. «Золоті ворота» в Києві. Товариство виділило 10 млн. крб. на будівництво музею, який нині відомий як Меморіальний комплекс «Національний музей історії України в Другій світовій війні»¹³⁸. Розмах громадського пам'яткоохоронного руху, який охопив українське суспільство в 1970–1980-х рр., переконливо засвідчив про його готовність зберігати і примножувати культурне надбання попередніх поколінь.

Завдяки зусиллям П. Тронька музейна мережа України поповнилась унікальними меморіальними музеями, присвяченими видатним діячам української культури. Саме він стояв біля витоків Національного літературно-меморіального музею Г. Сковороди, створеного у 1972 р. в с. Сковородинівці на Харківщині. Яскравим свідченням особистої відповідальності Петра Тимофійовича за збереження історичної пам'яті народу є історія створення музею Лесі Українки у м. Новограді-Волинському на Житомирщині. У 1971 р. Україна і світ широко відзначали 100-річчя від дня народження видатної поетеси і громадської діячки. Серед низки заходів із вшанування славетної

¹³⁷ Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

¹³⁸ Тронько П. Т. *Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття*. Київ, 2000. С. 114–115.

українки особливе місце займала волинська земля. У лютому 1971 р. заступник голови Ради міністрів УРСР мав зустріч з інтелігенцією Житомира. Як пригадує завідувачка меморіальним музеєм Лесі Українки В. Римська, в розмові з П. Троньком місцеві краєзнавці і дослідники повідомили про справжнє місце народження поетеси — місто Новоград-Волинський, що підтверджено записами у метричній книзі, віднайденій в Державному архіві Житомирської області. Рішення урядовця було миттєве: в Новограді-Волинському необхідно створити музей Лесі Українки. Музей був відкритий вчасно, до сторіччя з дня народження поетеси¹³⁹.

Як справжній суспільний прорив у національній свідомості можна оцінити підготовку фундаментального 26-томного видання «Історія міст і сіл Української РСР». Саме під орудою П. Тронька стотисячний колектив дослідників (а це від учителів історії сільських шкіл до академіків) здійснив цей унікальний загальнодержавний проєкт. Згодом, як голова редакційної колегії, він визнавав недоліки видання, зумовлені тогочасними політичними реаліями: заідеологізованість текстів, лакування радянської дійсності, певний схематизм у викладі матеріалу, замовчування заборонених сторінок української історії. Однак уперше кожен із тридцяти тисяч населених пунктів України отримав у виданні власну наукову біографію, започатковано новий напрям в історіографії — мікроісторія. І хоч у 1976 р. колектив авторів отримав Державну премію СРСР в галузі науки і техніки, супротивників цього видання було достатньо. Так після виходу першого тому, присвяченого Харківській області, тодішній головний ідеолог компартії, секретар ЦК КПРС М. Суслов, виступаючи перед слухачами вищої партійної школи в Москві розкритикував редколегію видання за «... недбайливе використання паперу та державних коштів»¹⁴⁰, вбачаючи в цьому проєкті націоналістичні прояви.

Про несприйняття видання у центральних органах влади свідчить, зокрема, і такий факт: П. Тронько прагнув поширити український досвід в інших союзних республіках, тож у 1972 р. він організував Всесоюзну конференцію в Каневі — духовній сповідальниці українців, — де 150 представників з усіх республік вивчали методика підготовки безпрецедентної багатотомної праці. Але продовження ця ініціатива не мала: вона була задушена союзним керівництвом з самого початку, про неї заборонялось навіть згадувати¹⁴¹. Аналогів такого унікального видання і досі не існує ні в країнах колишнього Союзу, ні в світі. Його пізнавальне значення українське суспільство цінить і по сьогодні.

¹³⁹ Маньковська Р. В. *Музеї України в суспільно-історичних викликах ХХ — початку ХХІ століть*. Львів, 2016. С. 255.

¹⁴⁰ Бажан О. Українознавчі дослідження під пресом ідеологічних репресій в 1970–1980-х роках. *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 53.

¹⁴¹ Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

Внесок П. Тронька, як авторитетного державного діяча, визначного вченого, відомого громадського очільника, у розвиток української культури, збереження національної спадщини є неоціненним надбанням нашої історії. Доробок вченого ще потребує всебічного дослідження та наукового осмислення, але конкретні справи П. Тронька вже працюють на користь держави і народу. Досвід науковця в музейній справі збагатив і зміцнив українське музейництво, переконливо засвідчив його європейський вимір. Вчений обгрунтовано довів, що музеї, як дослідницько-просвітницькі центри на місцях, виконують надзвичайно відповідальну роль впливового соціального інституту.

Громадянським подвигом у повному значенні цих високих слів можна назвати життя і діяльність видатного музейника, лауреата Національної премії імені Т. Шевченка, Героя України М. Сікорського. У 1951 р., після закінчення історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Михайло Іванович пов'язав свою долю з Переяславом¹⁴². Очоливши місцевий музей з фондами всього лише 32 одиниці, він із тринадцятьма музейниками за два роки розширив музейну збірку до двох тисяч предметів¹⁴³ (нині понад 180 тис. од. зб.)¹⁴⁴.

При формуванні музею (1954 р.) столичні консультанти постійно нав'язували експозицію ідеологічного змісту, навіть уже перед відкриттям закладу за їхніми настановами в залах намагались розмістити вітрини з відповідними матеріалами, але музейник не зламався: «Нам така експозиція не підходить!» і переробив її за ніч. Особливо пишався М. Сікорський меморіальним музеєм Г. Сковороди в приміщенні колишньої духовної семінарії з унікальною колекцією стародруків, Музеєм архітектури Переяслава періоду Київської Русі, народного одягу Наддніпрянської України, «Заповіту» Т. Шевченка, кобзарства, козацької слави, трипільської культури. Руками і завзяттям Михайла Івановича за підтримки однодумців та ентузіастів-музейників створено 27 музеїв, які в 1979 р. були об'єднані у Державний історико-культурний заповідник «Переяслав», у 1999 р. йому надано статус національного¹⁴⁵. Для директора музей був сенсом його життя, у колі своїх колег він ділився власним баченням храму муз: «Кожна річ музею живе як квітка, як кущ калини, як всіма і Богом не забутий, глибоко захований у товщі часу

¹⁴² Махінчук М. *Переяславський скарб Михайла Сікорського: художньо-документальна повість*. Київ, 2005. С. 6–38.

¹⁴³ Мінгатзудінов А., Латиш Ю. Великий подвижник музейної справи (до 90-річчя від дня народження М. І. Сікорського). *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Історія*. 2013. С. 40–44.

¹⁴⁴ Сога Л. В. *М. І. Сікорський: інтелектуальний портрет краєзнавця, організатора музейної справи в Україні (1950-і рр. — поч. ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук*. Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 14.

¹⁴⁵ Коцур В. П. Немілючі духовні джерела Михайла Сікорського. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 21. С. 481.

людський погляд, людська усмішка, туга, жаль, горе і щастя...»¹⁴⁶. Не дивно, що коли у грудні 1976 р. до музею, реагуючи на анонімні та безпідставні звинувачення діяльності директора, приїхала комісія з Києва, колеги на загальних зборах стіною стали на захист М. Сікорського. У розчуленого музейника від нервового перенапруження відібрало мову, довелося звертатися до лікарів¹⁴⁷. Психологічний тиск, приниження професійних здібностей, нівелювання реальних досягнень фахівця — такі підходи були звичними для тоталітарної системи, яка усіма способами плекала однотипність та сірість мас.

Однак, енергії та стійкості М. Сікорського вистачало на проведення археологічних досліджень історичного дитинця Переяслава-Хмельницького, збереження Спаського та Михайлівського храмів XI ст., хати А. Малишка в Обухові, оселі І. Козловського в Мар'янівці Васильківського району, будинку Марка Вовчка в селі Хохітва Богуславського району, садиби композитора К. Стеценка у селі Веприк Фастівського району¹⁴⁸. Дослідник долучився до формування Переяславської археологічної школи, у 1979 р. створив у складі музею відділ археології, сприяв організації лабораторії археологічних досліджень при університеті в Переяслав-Хмельницькому. «Переяславський Скарбничий», як називали його у колі музейників і науковців, зберіг для нащадків унікальну духовну спадщину. Пройшовши крізь нелегкі життєві випробування, він найбільше цінував у людях доброту. Можливо саме її нам не вистачає, щоб гідно вшанувати пам'ять великого українця — присвоїти Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» ім'я його засновника М. Сікорського.

Ґрунтовного вивчення потребує сповнене драматизму та наукового подвижництва життя В. Свенціцької, доньки славетного вченого і організатора музейної справи І. Свенціцького. Після закінчення Львівського університету вона, відмовившись від пропозиції залишитись на кафедрі, до початку 1940 р. викладала у жіночій господарській школі, а в січні 1940 р. повернулась у музей, якому віддала свої життєві та творчі сили¹⁴⁹.

Разом з музеєм В. Свенціцька пережила і погроми радянської влади, і німецьку окупацію, коли разом з батьком рятувала музейні скарби від знищення та пограбування, і шалений наступ репресивних органів у перші

¹⁴⁶ Бузян Г., Лизогуб Н. Археологічний скарб Михайла Сікорського. *«Музеї — моє життя. Мій заповіт — мої музеї» (до 85-річчя М. Сікорського)*. Переяслав-Хмельницький, 2008. С. 21–22.

¹⁴⁷ Козій Г. Ще одна сторінка із біографії М. І. Сікорського (з особистого архіву автора). *«Музеї — моє життя. Мій заповіт — мої музеї» (до 85-річчя М. Сікорського)*. Переяслав-Хмельницький, 2008. С. 24–25.

¹⁴⁸ Авраменко Ю. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Івановича Сікорського. *Краєзнавство*. 2013. № 4. С. 99–104.

¹⁴⁹ Сидор О. Віра Свенціцька. *Сучасність: література, мистецтво, суспільне життя*. Нью-Джерсі, 1991. Ч. 10 (366). С. 48.

повоєнні роки, коли один за одним зникали у лабетах НКВС її друзі і співробітники. 6 листопада 1948 р. прийшла черга і на неї: за надуманим звинуваченням — «участь у ОУН з 1932 р., збереження грошей і організаційний зв'язок»¹⁵⁰ — В. Свенціцьку заарештували. 28 травня 1949 р. Особливою нарадою при МДБ СРСР їй було засуджено до 25 років виправно-трудових таборів з конфіскацією майна. Покарання В. Свенціцька відбувала в Сибіру, в тайшетських таборах на Ангари, на лісозаготівельних роботах. Після восьми жакликих років ув'язнення вона 14 травня 1956 р. нарешті вийшла на волю. Повернувшись до Львова, Віра Іларіонівна ще застала живим батька, який важко хворів після трагічних випробувань, коли партійними органами та службами КДБ було злочинно знищено, спалено у печах сотні художніх творів, книг і рукописів з фондів Львівського музею українського мистецтва, багаторічним директором якого був І. Свенціцький.

Пройшовши крізь пекельні кола ГУЛАГу, мужня і сильна жінка знайшла в собі сили жити далі, зайнятись улюбленою справою. І. Свенціцька не уявляла себе без музею, і після смерті батька відчувала своїм обов'язком опікуватись його дітищем. Декілька місяців «компетентні органи» розглядали її заяву про поновлення на роботі, і тільки 1 грудня 1956 р. їй прийняли на посаду наукового співробітника музею. У 1961 р. вона закінчила заочну аспірантуру при Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, працюючи над дослідженням мистецького доробку І. Рутковича, захистила дисертацію та отримала науковий ступінь кандидата мистецтвознавства¹⁵¹.

В. Свенціцька продовжувала працювати у музеї, завідувала відділом народного мистецтва та мистецтва XIV–XVIII ст., у 1975 р. очолила відділ давнього українського мистецтва, заглибившись у особливості маловивченого на той час середньовічного українського малярства. Дослідниця наголошувала: «У творах далекого минулого варто було навчитися бачити і відчувати їх своєрідну красу, бо це розширює обрії духовності, поглиблює усвідомлення вагомості і значення внеску українського народу в національну і світову скарбницю культури»¹⁵².

Збереження та дослідження іконописних шедеврів стало головною справою її життя, громадянським і науковим обов'язком. На час її повернення з сибірської каторги у приміщеннях недіючої Вірменської церкви та монастиря зберігалися сотні ікон та інших творів сакрального мистецтва, зведені владою як «непотріб» з Музею українського мистецтва. Щоб не дати

¹⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 52578 ФП. Арк. 2–5, 48–54.

¹⁵¹ Павличко Я. Віра Свенціцька — відома вчена, музейник і дослідник українського сакрального мистецтва. *Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*. 2008. № 6. С. 202.

¹⁵² Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. *Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова*. Львів, 1990. С. 19.

пропасти цим скарбам, Віра Іларіонівна, по суті, переселилася у монастирські мури, вона так і запам'яталася колегам: «У холодному соборі, куфайка на куфайці, десять теплих хустин на голові, замерзлі й посинілі руки. У пилюці, у темряві. Десятки років роботи. Старанно ховала від стороннього ока скарби»¹⁵³. У 1960–1970-х рр. їй вдалося відстояти колекцію від неодноразових спроб розформувати та розпорошити збірки по різних музеях, а то і знищити. Наполегливі звернення В. Свенціцької виділити відповідне приміщення для цінних пам'яток української культури не знаходили підтримки у влади. «Її ніби не чули», — згадував учений В. Александров, підкреслюючи вирішальну роль науковця і громадянина у збереженні колекції¹⁵⁴. Лише з відновленням Української державності врятована В. Свенціцькою унікальна збірка ікон була перенесена у новозбудоване приміщення, стала однією з найбільш цінних експозиційних колекцій теперішнього Львівського національного музею ім. Митрополита А. Шептицького.

21 травня 1991-го, на 78-му році життя, велика українка пішла у засвіти. Багаторічна невтомна праця В. Свенціцької на музейницькій ниві відзначена, але, на жаль, посмертно: у 1995 р. їй присуджено Державну премію імені Т. Г. Шевченка за упорядкування альбому «Українське народне мистецтво XIII–XX ст.» у співавторстві з ученим-музезнавцем В. Отковичем¹⁵⁵. По її смерті суспільство віддало ще один борг В. Свенціцькій, якій довелося довгі роки жити з несправедливим тягарем політув'язненої: реабілітація прийшла лише 29 листопада 1996 р.

Уже в незалежній Україні була високо поцінована самовіддана праця на ниві музейництва директора Львівської галереї мистецтв, академіка Української академії мистецтв, Героя України, лауреата Національної премії імені Тараса Шевченка, президента Українського національного комітету Міжнародної ради музеїв (ICOM) Б. Возницького. Перший музейний досвід він отримав у містечку Винники під Львовом, де в школі створив історико-краєзнавчий музей. Згодом працював старшим інспектором з музеїв Львівського обласного управління культури, заступником директора з питань науки Музею українського мистецтва. У 1962 р. Б. Возницького призначили на посаду директора Львівської галереї мистецтв, фонди якої нараховували тоді 11 тисяч од. зб. За п'ятдесят років невтомної праці музейника збірки Національної галереї мистецтв зросли до 60 тисяч предметів, з якими можна ознайомитися в Галереї мистецтв та її 16-ти філіях¹⁵⁶. Заклад став авторитетним науково-дослідним, реставраційним та просвітницьким центром.

¹⁵³ Горак Р. Дорога до Шевченківської премії. *Шлях перемоги*. 1995. 25 березня. № 11 (2135). С. 6.

¹⁵⁴ *Поступ*. 2003. 28 серпня 3 вересня. № 151 (1206). С. 5.

¹⁵⁵ Горак Р. Дорога до... С. 6.

¹⁵⁶ *Охоронець львівських скарбів. Альманах-вшанування, присвячений Б. Возницькому*. Львів, 2013. С. 5–8.

Б. Возницький невтомно подорожував містами і селами, збираючи скульптури, картини, книги, ікони і рятуючи їх від знищення після закриття храмів. Сучасники недаремно назвали його Рятівником скарбів, а Б. Возницький часто цитував патріарха Й. Сліпого: «Народ, що загубив минуле, зникає з лиця землі»¹⁵⁷. Всупереч протистоянню, байдужості влади, вічному безгрошів'ю музейнику вдалось створити музей на садибі М. Шашкевича у Підлиссі, музей «Русалки Дністрової» у дзвіниці зруйнованого під час війни храму Святого Духа у Львові, музей найдавніших пам'яток Львова, музей скульптури геніального митця Іоана-Георгія Пінзеля, музей оборонної архітектури XVI ст. в «П'ятничанській вежі» (Жидачівський район на Львівщині), титанічними зусиллями відновити Олеський, Золочівський, Підгородецький замки. З часом нащадки усвідомили місію подвижника: відроджуючи шедеври минулого, зберегти духовний код нації, подарувати їй майбутнє.

На Івано-Франківщині до музейництва долучився професор Прикарпатського університету імені В. Стефаника, академік В. Грабовецький, глибоко усвідомлюючи роль національної спадщини для наступних поколінь. Впродовж півстоліття він збирав власну колекцію пам'яток історії та культури. Серед тисячі раритетів — міська печатка XVIII ст., копії привілеїв А. Потоцького XVII ст., унікальний авторства італійського архітектора Ф. Корассіні макет міста-фортеці Станиславів, а також перша книга про історію Івано-Франківська (1887). Історик уже за незалежної України став ініціатором та засновником низки музеїв: 1995 р. в м. Івано-Франківську зустрів перших відвідувачів історико-меморіальний музей легендарного героя О. Довбуша, де нині розміщено меморіальний кабінет з особистим архівом В. Грабовецького, 2000 р. — музей кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, 2003 р. — музей міста Івано-Франківська. Основу створених музейних закладів склали приватні колекції науковця.

З 1976 до 2003 рр. Тернопільський обласний краєзнавчий музей очолював історик та талановитий музейник В. Лавренюк. Завдячуючи його наполегливості, музей отримав новозбудоване приміщення. Щоб після 15-річного затишшя відродити заклад, директор організував групу з вивчення досвіду роботи кращих музеїв України, Білорусії, Росії. Усвідомлюючи всі виклики часу, В. Лавренюк основну пошуково-експозиційну роботу спрямовував на археологічну, мистецьку та релігійну проблематику, розвивав наукову діяльність. Музейні колекції поповнилися матеріалами археологічних експедицій, художніми полотнами українських і зарубіжних авторів та предметами сакрального змісту, а Тернопільський музей став першим в Україні, що почав видавати «Наукові записки». Експозиційні новації директора та

¹⁵⁷ Козирева Т. Він не боявся робити добро. *День*. 2016. № 67–68. 15–16 квітня. С. 18.

колективу музею були відзначені найвищою оцінкою вітчизняних і зарубіжних музеєзнавців на ВДНГ України, а в 1980-х рр. музей у запроваджених в радянські часи соціалістичних змаганнях посів друге місце в СРСР і три роки підряд відзначався Перехідним прапором Міністерства культури України. В. Лавренюк ініціював і сприяв створенню 15-ти музеїв на Тернопільщині, серед яких Тернопільський художній музей, Меморіальний музей-садиба Л. Курбаса в Старому Скалаті, Музей С. Крушельницької в її рідному селі Біла, Музей Зборівської битви¹⁵⁸.

Очілнику вдалося створити такий музейний простір, про який доктор мистецтвознавства О. Федорук згодом писав: «Музеєзнавчі ініціативи керованого Лавренюком закладу несуть здорові пізнавальні, об'єктивно сформульовані істини про тернопільський край, що гармонійно співвідносяться з поняттями про загальнонаціональну ідею та розбудову державництва в Україні...»¹⁵⁹. На початку 1990-х рр. В. Лавренюк відродив та очолив обласну організацію Всеукраїнської спілки краєзнавців, був відзначений Всеукраїнською краєзнавчою премією ім. Д. І. Яворницького.

Завдячуючи музейникам, мистецтвознавцям були врятовані самотні національні пам'ятки. Відомий дослідник В. Овсійчук, працюючи у Львівській галереї мистецтв, досліджував українське старовинне мистецтво Галичини, займався реставрацією Олеського замку, який увійшов до перлин культурного надбання України. Завідувачка відділу Київського державного музею українського образотворчого мистецтва Л. Міляєва, відстоюючи в атеїстичні часи самотність національної спадщини, всупереч пересторогам колег пов'язала свої дослідження із сакральним мистецтвом. Її студентка Київського державного художнього інституту у 1960-і рр., нині — доктор мистецтвознавства, член-кореспондент Національної академії мистецтв України Т. Кара-Васильєва згадувала про науково-практичну і викладацьку діяльність Людмили Міляєвої: «Перед нами Людмила Семенівна демонструвала фото давніх ікон, дерев'яних церков та іконостасів, які були знайдені і щойно привезені з численних експедицій, відряджень до музеїв, приватних колекцій, а іноді й просто врятованих у клунях і на горищах»¹⁶⁰.

Висока когорта подвижників збереження культурної спадщини — Г. Логвин, С. Таранушенко, П. Жолтовський, Б. Возницький, М. Драган — під час наукових експедицій Чернігівщиною, Полтавщиною, Закарпаттям, Волиню, Поділлям рятували від знищення унікальні національні надбання. До Національного художнього музею України були передані візантійський дерев'яний рельєф «Св. Георгій з житієм» XII–XIII ст. із Маріуполя, ікони Богородиці Одігітрії XVII ст. з Бучача, Покрова Богородиці XVIII ст. з

¹⁵⁸ Савак Б. Лавренюк Венедикт Антонович. *Краєзнавці Тернопільщини: Біографічний довідник*. Денісів, 2003. С. 38–39.

¹⁵⁹ В. Лавренюк. *Храм у дзеркалі ріки*. Тернопіль, 2000. С. 6–7.

¹⁶⁰ *Міляєва Людмила Семенівна: Бібліографічний покажчик*. Київ, 2015. С. 9.

Миргорода, ікона Волинської Богоматері XIV ст. з Покровської церкви Луцька. За безпосередньої участі мистецтвознавця П. Жолтовського були сформовані цінні колекції сакрального мистецтва в Ровенському і Волинському обласних краєзнавчих музеях, Острозькому історико-культурному заповіднику. Зокрема, зібрана колекція волинського іконопису й декоративної скульптури XVI–XVIII ст. склала основу відкритого у 1993 р. Музею волинської ікони. Археолог та реставратор О. Домбровський в Криму вивчав Херсонес, за власною методикою реставрував його мозаїки, розкопав єдиний у Північному Причорномор'ї античний театр.

Важливу роль у розвитку українського музейництва 1960–1980-х рр. відіграли відомі діячі культури, члени творчих спілок та громадських організацій, яким належать ініціатива та організація низки музейних закладів. Їхніми зусиллями вдалося зупинити руйнування окремих історичних пам'яток та зберегти значну кількість національних раритетів у галузях історії, архітектури, літератури, мистецтва. Ключову роль у збереженні національної спадщини відіграла принципова позиція голови правління СПУ О. Гончара. Варто зазначити, що класик української літератури і сам перебував під ідеологічним пресингом політичного керівництва УРСР. За роман «Собор» його звинувачували у надмірному захопленні козаччиною, зокрема голова КДБ СРСР Ю. Андропов у 1968 р. назвав твір «політично шкідливим, з елементами націоналізму, таким, що спотворює радянську дійсність»¹⁶¹.

Спілка письменників послідовно відстоювала духовну спадщину України. Письменники ініціювали створення Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва: у березні 1965 р. голова правління СПУ О. Гончар та відповідальний секретар правління П. Загребельний звернулися з офіційним листом до заступника голови Ради міністрів України П. Тронька про необхідність започаткувати створення загальноукраїнського музею, де б у особових фондах діячів культури зберігалися їхні документи, рукописи, епістолярії, особисті речі. Літератори відзначили факт існування напівприватних музеїв письменників Ю. Яновського, Остапа Вишні, М. Рильського, В. Василевської, О. Білецького, висловлювали занепокоєння незадовільним рівнем зберігання у приватних архівах унікальних матеріалів Ю. Федьковича, Л. Мартовича, М. Черемшини, П. Мирного, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького та запропонували організувати «літературний музей-сховище, передбачивши в ньому читальні зали, приміщення-сейфи для зберігання класичної рукописної спадщини, найсучасніші книгосховища»¹⁶².

Ініціативу письменників підтримали інші творчі спілки, Українське театральне товариство, УТОПШ. За підтримки Головархіву України було підготовлено «Положення про Центральний державний архів-музей літера-

¹⁶¹ Бажан О. Українознавчі дослідження під пресом ідеологічних репресій в 1970–1980-х роках. *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 45.

¹⁶² ЦДАМЛМ України. Ф. 590. Оп. 1. Спр. 607. Арк. 6.

тури та мистецтва України», в якому зазначались перелік закладів, критерії та шляхи відбору матеріалів до нової установи, окреслювалось коло діячів науки та культури, фонди яких мали б поповнити майбутнє архівосховище, подавався опис документів та особистих речей, що в подальшому мали скласти основу меморіальних кабінетів, окремих стаціонарних і пересувних виставок¹⁶³. Першими експозиціями архіву-музею стали відтворені кабінети письменників Ю. Смолича, І. Микитенка, Ю. Яновського, Н. Рибака, Л. Первомайського та художня майстерня М. Глуценка. За постановою Ради міністрів УРСР у травні 1966 р. було створено ЦДАМЛМ УРСР, який вже в серпні 1967 р. у приміщенні колишньої бурси на території заповідника Софії Київської розпочав свою діяльність.

Директором архіву-музею було призначено Л. Проценко¹⁶⁴. Відома історикня, архівістка, краєзнавиця, родові коріння якої сягали родин Б. Хмельницького та П. Тетері¹⁶⁵, розвивала некрополістику як новий дослідницький напрям історичної науки, авторка праць про київські некрополі¹⁶⁶, картотеки про понад 40 тисяч повернутих із забуття персоналій, серед яких поховання художника Г. Нарбути, історика В. Антоновича, академіка-епідеміолога Д. Заболотного, загиблих студентів під Крутами. У 1994 р. дослідниця ініціювала створення Державного історико-меморіального заповідника-меморіалу на Лук'янівському кладовищі. Важко переоцінити внесок Л. Проценко в формування фондів архіву-музею. Завдяки копіткій пошуковій діяльності в умовах ідеологічних пересторог були зібрані раритетні матеріали відомих особистостей української культури, релігійних та репресованих діячів. Однак, у 1973 р. вона змушена була залишити не лише посаду директора, але й архівну справу. Проте закладені чіткі засади в організації роботи знайшли подальший розвиток установи.

Якщо до 1983 р. на державне зберігання до архіву-музею надходили документи із 67 установ і організацій, то на початку 1990-х рр. ця кількість подвоїлася. У 1984 р. із 162,4 тис. одиниць збереження значну частину склали матеріали особових фондів українських науковців, письменників, діячів театру, композиторів, художників, архітекторів, родинних фондів. Музейний фонд архіву-музею склав основу меморіальних кабінетів діячів української культури. Цінними є художні роботи М. Глуценка, Г. Дядченка,

¹⁶³ ЦДАМЛМ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 1286. Арк. 87–95.

¹⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 2. Спр. 1919. Арк. 2, 99.

¹⁶⁵ Гарбар Л. В. Проценко Людмила Андріївна (1927–2000): фото з архіву. *Національна бібліотека України ім. В. Вернадського*. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3694>

¹⁶⁶ *Київський некрополь: путівник-довідник*. Київ, 1994. 336 с.; Проценко Л. А. *Історія Київського некрополя* Київ, 1995. 413 с.; Проценко Л., Костенко Ю. *Лук'янівське цивільне кладовище: путівник*. Київ, 1998. 144 с. (Серія «Некрополі України»; вип. 5).

І. Їжакевича, Ф. Красицького, М. Мурашка, І. Кавалерідзе та інших митців¹⁶⁷. У 1975 р. у селі Плюти на Київщині було відкрито філіал — Літературно-меморіальний будинок-музей письменника О. Корнійчука, в якому проживав письменник з дружиною, письменницею В. Василевською. З 1999 р. тут було створено відділ у складі установи «Літературно-мистецькі Плюти».

Українські письменники ініціювали створення музею літератури. Це питання стояло на порядку денному з 1960-х рр. Тільки 5 серпня 1981 р. уряд України прийняв постанову про створення Державного музею літератури України в м. Києві¹⁶⁸. Щодо розміщення експозиції музейного закладу в історичному приміщенні колегії П. Галагана було прийнято пропозицію члена Спілки архітекторів України, доцента архітектури О. Силіна, який надіслав до секретаріату СПУ свої пропозиції про переобладнання відомої будівлі¹⁶⁹.

У цей період літературні музеї відкрилися в Одесі, Полтаві, Хмельницькому та в інших обласних центрах України, хоч в окремих випадках доводилося долати серйозний опір місцевих владних структур. У Херсоні через спротив обласного партійного керівництва до справи створення музею долучився секретар СПУ Б. Олійник. У 1987 р. необхідність створення літературної експозиції у Харкові доводив керівництву області перший секретар правління СПУ Ю. М. Мушкетик¹⁷⁰. Оpubліковане в газеті «Літературна Україна» звернення творчої інтелігенції про організацію комплексу музеїв корифеїв української літератури, театру і музики — Лесі Українки, М. Лисенка, Марії Заньковецької, Панаса Саксаганського, М. Старицького вплинуло на позитивне вирішення питання виконкомом Київської міської ради¹⁷¹. У липні 1987 р. Рада міністрів УРСР прийняла постанову про створення музею видатних діячів української культури Лесі Українки, М. Лисенка, Панаса Саксаганського, М. Старицького. Під експозицію музею передавалися будинки по вулиці Саксаганського, 93, 95, 97 і вулиці Жаданівського (нині — вулиця Жилианська), 96-а, в яких проживали ці видатні діячі¹⁷². Варто зауважити, що в цей період знакові постаті української культури були увічнені в музейних експозиціях у Волинській, Житомирській,

¹⁶⁷ Ходоровський М. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: історія, джерельна база, сьогоденні реалії. *Архіви України*. 2008. № 1–2 (260). С. 50–58.

¹⁶⁸ Крук О. Участь громадськості у розвитку українського музейництва 1960-х–1980-х років. *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 128–137.

¹⁶⁹ Крук О. І. Шляхи формування мережі державних музеїв України (1960-ті–1980-ті рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Вип. 10. Київ, 2000. С. 396.

¹⁷⁰ ЦДАМЛМ України. Ф. 590. Оп. 1. Спр. 1308. Арк. 87; Спр. 1307. Арк. 47–48, 101.

¹⁷¹ Створимо музейний комплекс видатних діячів культури. *Літературна Україна*. 1986. 22 травня.

¹⁷² ЦДАМЛМ України. Ф. 590. Оп. 1. Спр. 1302. Арк. 20.

Полтавській, Кіровоградській областях. Зокрема, за сприяння Спілок письменників та художників постали музеї Лесі Українки в містах Ялті в Криму, Сурамі в Грузії, Сан-Ремо в Італії¹⁷³.

Показовою щодо ставлення владних структур до культурної спадщини стала ситуація з меморіальним будинком-музеєм першої народної артистки України Марії Заньковецької у Києві по вулиці Червоноармійській (нині — Великій Васильківській). У цьому будинку з ініціативи видатного співака І. Козловського в 1960 р. у двох кімнатах почав працювати перший меморіальний акторський музей в Україні. Його щороку відвідувало до семи тисяч осіб з усіх куточків світу. Проте, незважаючи на протести громадськості та заклики відомих діячів — академіка П. Тронька, письменника П. Загребельного, народних артистів СРСР М. Царьова, О. Гоголевої, І. Глинського, І. Козловського, Є. Матвєєва, Л. Утьосова проти руйнації меморіального будинку, у 1983 р. музей-квартиру Марії Заньковецької було за дві години знесено бульдозером для вивільнення площі під будівництво житлових будинків Управління справами ЦК КПУ. Але вже через три роки під тиском творчої громадськості Київська міська рада винесла рішення про відновлення меморіального будинку. 1989 р. будинок-музей Марії Заньковецької зустрів перших відвідувачів¹⁷⁴.

Принципова позиція творчої інтелігенції сприяла збереженню і музеєфікації цілої низки унікальних меморіальних об'єктів. Типовою стала історія реконструкції садиби І. Котляревського в Полтаві, коли з 1967 р. в керівників області почала стверджуватися хибна думка про «немеморіальність» будинку письменника, змальованого Т. Шевченком у 1845 р. та описаного в його повісті «Близнецы». А в ювілейний 1969 р. — 200-річчя від дня народження поета, на Івановій горі, поруч з садибою розпочалось будівництво ресторану. На шпальтах газет з'явилися статті-протести, зокрема у газеті «Літературна Україна» виступив відомий полтавський краєзнавець, енциклопедист і письменник П. Ротач, водночас у «Известиях» вийшла публікація кореспондента в Харківській і Полтавській областях М. Буренкова «Такие музеи нам не нужны».

Колектив музею, навіть наперекір його директору, разом із інтелігенцією міста звернувся до відомих українських діячів О. Гончара, О. Корнійчука, А. Тобілевича, П. Тронька, П. Федченка, В. Сухомлинського та багатьох інших із закликом зберегти будинок. Зауважимо, ще в 1963 р. О. Гончар та П. Воронько в листі до першого секретаря Полтавського обкому КПУ Я. Погребняка повідомляли про ситуацію довкола могили І. Котляревського: «Головний архітектор м. Полтави Л. Вайнгорт заборонив учням 27-ї полтавської школи, яка шефствує над могилою класика української літератури

¹⁷³ Там само. Спр. 530. Арк. 64; Спр. 890. Арк. 2.

¹⁷⁴ Історія музею Марії Заньковецької. *Музей театрального, музичного та кіномистецтва України*. URL: <https://www.tmf-museum.com/muzej-mariyi-zankoveckoyi>

І. П. Котляревського, висаджувати навколо могили квіти... За ініціативою того ж Вайнгорта вночі таємно було знято дві меморіальні дошки...»¹⁷⁵.

Зрештою, уряд прийняв рішення про відбудову хати-садиби І. Котляревського, створив ювілейну комісію, було затверджено проєкт садиби письменника і в стислі терміни, за три місяці, здійснено її реконструкцію. Як згадувала А. Ротач, дружина й соратниця П. Ротача, яка впродовж 1953–1985 рр. працювала старшим науковим співробітником Літературно-меморіального музею І. Котляревського і була безпосередньою учасницею подій: відкриття садиби-заповідника «було святом душі і серця українського народу, його живого слова. Здається, вперше ім'я Котляревського постало в один ряд з іменами Рабле, Свіфта, Аріосто, Франса»¹⁷⁶. Важливим досягненням громади можна вважати і напис на пам'ятному знаку: «З цієї садиби на весь світ пролунав голос першого класика нової української літератури І. П. Котляревського. 1769–1838 рр.»¹⁷⁷.

Під контролем влади перебувала наукова робота музею. З кінця 1950-х рр. в музеї виходили збірники матеріалів тематичних науково-практичних конференцій. Всього вийшло шість випусків. У фондах музею зберігаються рукописи сьомого та восьмого випусків «Котляревських читань», підготовлених до друку в 1972–1973 рр., але заборонених через наявність у них статей дослідників творчості І. Котляревського — дисидентів. У 1973 р. напередодні конференції, присвяченої 175-річчю першого видання «Енеїди», терміново, після усунення прізвищ учасників-дисидентів, були передруковані запрошення та програма заходу.

Згадуючи родину Ротачів, варто наголосити, що інтелігенти понад сорок років перебували під постійним наглядом органів КДБ. За спогадами Л. Ольховської, яка у 1979 р. працювала завідувачкою фондами Літературно-меморіального музею В. Короленка, коли П. Ротач прийшов до музею працювати з документами, то директорка попередила співробітницю, що за вказівкою ідеологічного відділу обкому партії йому краще нічого не видавати. Однак дослідник все ж таки працював у бібліотеці письменника і передав музеєві власноруч складену тематичну картотеку книгозбірні письменника¹⁷⁸.

В автобіографії, яка зберігається в Державному архіві Полтавської області, в особовому фонді письменника (Ф. 9092), П. Ротач описує митарства не лише власні, але й інших інтелігентів, які потерпали від тоталітарного

¹⁷⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 590. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 65.

¹⁷⁶ Гірки і світлі 30 і три роки. *Зоря Полтавщини*. 2019. 6 серпня. URL: <http://zorya.poltava.ua/girki-i-svitli-tridcjat-lit-i-tri-roki/>

¹⁷⁷ Гладиш К. В. Свідки життя великого ювіляра. *Пам'ятники України*. 1969. № 1–2. С. 37.

¹⁷⁸ Ольховська Л. Петро Петрович Ротач. Штрихи до портрета справжнього українського інтелігента. *Рідний край*. 2015. № 1 (32). С. 151–152.

режиму: «Минали десятиліття, а моральний тиск, потаємне стеження за кожним кроком, перлюстрування листів і матеріалів.., виклики на “беседи”, підслуховування телефонних розмов — усе це продовжувалось ще й у 1980-х роках, навіть і в період так званої перебудови»¹⁷⁹. Тиск системи, несподівані виклики до КДБ, відзначав письменник, були спрямовані на те, щоб людину постійно тримати в страху бути нізачо заарештованим і ув’язненим, у постійному моральному приниженні, поширенні брехливих чуток, у переживаннях, пов’язаних із заборорою друкуватись у пресі і видавати книжки.

У 1980-х рр. творчі спілки письменників і художників, УТОПІК, Український фонд культури, науковці-франкознавці об’єднали зусилля щодо розширення музейної Франкіани. Початки Державного історико-культурного заповідника «Нагуевичі» закладались ще у 1946 р., коли невеличку експозицію відкрили у хаті Франкового племінника Миколи, сина Франкового брата Захара. У 1951 р. експонати перенесли до більшої будівлі в центрі Нагуевич, а з 1962 р. музей став філіалом Львівського літературно-меморіального музею письменника¹⁸⁰.

У серпні 1981 р. на відтвореній батьківській садибі відкрили музей «Садиба Івана Франка». Музейники опиралися на опис хати, в якій народився Франко і яка згоріла в 1885 р. від блискавки, батькової кузні, стодоли, пасіки, колодязя, яблуневого саду, оборога: письменник детально описав садибу у нарисі «Моя вітцівська хата». Окрім відтворення середовища, в якому зростав Іван, пошуку артефактів, працівники музею відшукали могилу поетового батька: Яків Франко був похований біля церкви — як вдячність односельчан за подароване ним Євангеліє та виготовлений вівтар для храму¹⁸¹.

Поруч, через дорогу, зведено двоповерхову будівлю, в якій розміщена літературна експозиція музею І. Франка: експонати розповідали про життя і творчість Каменяра, виставлено ілюстрації до його творів, картини, скульптури, вироби майстрів народної творчості, Книгу відгуків, де залишили свої думки про українського генія гості буквально з усіх континентів. У 1981 р. створено художньо-меморіальний комплекс «Стежка Івана Франка», яка поєднала лісову алею, «Гаявину казок» з дерев’яними скульптурами персонажів творів письменника — «Прометей», Каменярі», Мойсей», «Захар Беркут», каплиця Різдва Богородиці та Літній театр¹⁸².

¹⁷⁹ Пустовіт Т. П. Письменник, літературознавець і великий патріот України (до 90-річчя від дня народження Петра Ротача). *Архіви України*. 1995. Вип. 1 (295). Січень–Лютий. С. 241–252.

¹⁸⁰ Пастух Р. *Франкова доля*. Дрогобич, 2006. С. 150–151.

¹⁸¹ Бонь В., Оркуш М. *Літературно-меморіальний музей у селі Івана Франка*. Путівник. Львів, 1978. С. 13–14.

¹⁸² *Шляхами Івана Франка на Україні*. Путівник. Львів, 1982. С. 12–13.

У 1960 р. створено Літературно-меморіальний музей І. Франка у Криворівні Верховинського району Івано-Франківської обл. У карпатське село над Черемошем І. Франко приїжджав на відпочинок упродовж 1901–1914 рр., крім 1905 та 1908 рр. Тут він зустрічався, проводив бесіди, ходив у гори з багатьма діячами української культури, які теж облюбували для відпочинку цю мальовничу місцину. І. Франко винаймав кімнату у хаті В. Якіб'юка, місцевого різьбяр, знавця народної медицини і фотографа-самоука (збереглися його світлини Франка). У цій гуцульській хаті і створено музей, а першою його завідувачкою була П. Хоткевич, дружина письменника і громадського діяча Г. Хоткевича, керівника створеного ним у сусідньому селі Краснолово самобутнього Гуцульського театру¹⁸³. Витоки музею сягали 1953 р., коли в цьому будинку заснували меморіальну кімнату, розмістили сільський клуб та бібліотеку. У 1981 р. поруч з музеєм після його реконструкції відкрили погруддя Каменяреві. На Прикарпатті багато місць, пов'язаних з перебуванням І. Франка: Коломия, Івано-Франківськ, Калуш, Снятин, Нижній Березів... Але є село, яке зустріне вас зворушливим банером уже на автобусній зупинці: «Вас вітає село Франкового кохання». Це — Лолин. Саме тут ще гімназистом зустрів Франко своє перше кохання — доньку місцевого пароха О. Рошкевич. Не судилося їм бути разом: судовий політичний процес 1878 року над «проскрибованим» студентом Львівського університету проліг неподоланим бар'єром між І. Франком і переляканим отцем Михайлом... Лолин назавжди лишився у його серці. А Франко — у серці Лолина. Тут у 1981 р. в Народному домі відкрито громадський Музей І. Франка, а навпроти — пам'ятник Поетові¹⁸⁴.

У досліджуваній період творча інтелігенція долучилася до відкриття в 1968 р. літературно-меморіальних музеїв М. Рильського в Голосієво та І. Нечуя-Левицького в селі Стеблів Черкаської області, у 1983 р. — письменниці Марко Вовчок у м. Богуславі¹⁸⁵. Про музеєфікацію будівель Київського братства та Київської академії, пов'язаних з іменами П. Сагайдачного, Г. Сковороди, Ф. Прокоповича, М. Смотрицького, І. Гізеля та інших, зазначалося в листі секретарів СПУ В. Коротича та В. Козаченка від 26 жовтня 1967 р. до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста¹⁸⁶. Чернігівські краєзнавці разом з членом-кореспондентом Академії архітектури А. Карнабедом, який з 1967 р. працював зберігачем фондів Чернігівського архітектурно-історичного заповідника (нині — Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній») та пам'яткоохоронцем Ф. Блохою підготували в 1981 р. доповідну записку про необхідність музеєфікації будинку Д. Лизо-

¹⁸³ Дзурак М. *Літературно-меморіальний музей Івана Франка в Криворівні. Путівник*. Косів, 2009. С. 9–27.

¹⁸⁴ *Каменяр і Прикарпаття. Ілюстрований довідник*. Івано-Франківськ, 2016. С. 91.

¹⁸⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 590. Оп. 1. Спр. 607. Арк. 7; Спр. 722. Арк. 1.

¹⁸⁶ Там само. Спр. 868. Арк. 184.

губа у Чернігові, унікального палацово-паркового комплексу в с. Сокиринці Срібнянського району Чернігівської області та Антонійових печер¹⁸⁷.

Отже, до розвитку українського музейництва, збереження музейних колекцій та конкретних музейних закладів причетні, окрім подвижників музейної справи, відомі вчені, митці, творча інтелігенція, громадські організації та об'єднання. Їхніми зусиллями відбулися помітні зрушення в практичному музейництві, на кінець 1980-х рр. з'явилися нові культурно-освітні заклади, музейна мережа поповнилася низкою художніх, літературних та меморіальних музеїв.

* * *

В Україні вже три десятиліття поспіль триває складний процес розбудови національної державності. Долаючи важкі наслідки колоніального та тоталітарного минулого, загартовуючись на фронтах гібридної війни з Російською Федерацією, українське суспільство невпинно виборює суверенне право будувати власну незалежну державу. Серйозним чинником у цьому протистоянні є самоусвідомлення кожним громадянином країни своєї причетності до української нації та осмислення історичних уроків пройденого народом шляху. Період 1960–1980-х рр. у радянській Україні характеризувався наростанням кризи авторитаризму. В той час у суспільно-політичному житті формується рух шестидесятників, а згодом — дисидентів, які виступили проти ідеологічних стереотипів, національного та політичного невільництва.

Державна тоталітарна машина одним із інструментів ідеологічних маніпуляцій продовжувала використовувати соціокультурні інститути, зокрема музейні заклади. Розглядаючи (радянські музеї як засіб впливу на людину) в контексті сучасних теоретичних напрацювань візуальних студій функціонування радянських музеїв як засіб впливу на людину, ми через розуміння методологічних засад візуальності розкриваємо особливості музейної візуальності, простежуємо формування механізму дії музейної експозиції на громадянина і на суспільство в цілому. Комуністична влада жорстко контролювала діяльність музейних закладів, їх фондову, експозиційну роботу, суворо скеровувала ідеологічно-пропагандистський зміст освітнього та популяризаторського сектора.

Теорія візуальності дозволяє глибше осмислити процес маніпуляції свідомістю людини. У музейному середовищі вплив на відвідувача відбувався через музейний конструкт (експозицію), музейний наратив (інтерпретацію символів) та враження від візуалій (емоційно-ментальне сприйняття). Радянська тоталітарна система за допомогою ідеологічних технологій використовувала музеї для формування людини радянського типу. Музеї під тиском командно-адміністративної системи екстраполювали модель процві-

¹⁸⁷ ДАЧНО. Ф. Р. 8852. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 131; Спр. 91. Арк. 45.

таючого життя в країні розвинутого соціалізму, яка впевнено будує комуністичне майбутнє. Штучний образ радянської дійсності абсолютно розходився з реаліями.

Музейна галузь у 1960–1980-х рр., потерпаючи від жорсткого диктату тоталітарної держави, перебувала в умовах тиску ідеологічних технологій влади. Нескінченні розпорядження та директиви вищого партійного керівництва змушували музеї діяти за конкретними шаблонами, створювати фальшиві ідеологічні міфи про комуністичну систему і, що є непоправним, позбавлятися унікальних предметів національної історико-культурної спадщини. Будь-який відхід від діючих стандартів або навіть незначні відхилення в ідеологічних акцентах музейних експозицій призводили до репресивних наслідків: від вилучення експонатів із музейних колекцій до переслідування інакодумців. Однак, відзначаючи суперечливий характер розвитку музейної галузі в досліджуваний період, важливо наголосити на ролі свідомої частини музейників у цьому процесі. Саме вони виступали проти системи, стали учасниками дисидентського руху, всупереч партійним заборонам зберігали від знищення унікальні пам'ятки української історії та культури, намагалися наповнити Музейний фонд цінними реліквіями.

Аналізуючи вплив на суспільне життя українського музейництва в 1960–1980-х рр., відзначаємо виразне проявлення певних особливостей музею як соціокультурного інституту. Можна стверджувати, що музеї перебували у полі об'єктивних процесів розвитку культури та реагували на суспільні зміни. Вочевидь, що деформації в музейній галузі, обумовлені ідеологічним тиском тоталітарної системи, спричинили активне поширення громадського музейництва в Україні як певної альтернативи музейництву державному. Зважаючи на характерну особливість громадського музею, який постав із суспільної ініціативи, можна цілком обґрунтовано говорити про громадський музей як складову громадянського суспільства. Саме тому командно-адміністративна система взяла їх під суворий контроль. Історичним парадоксом виглядає на тлі тоталітарного режиму поява в 1960–1980-х рр. в Україні музеїв просто неба. Вони засвідчили про об'єктивний характер розвитку музейництва та поширення європейських тенденцій в Україні. Завдячуючи музейникам, творчій інтелігенції, громадським діячам, краєзнавцям, яких не зупинили утиски влади, в Україні була започаткована традиція створення скансенів та архітектурно-етнографічних музеїв.

Узагальнення дослідження розвитку музейної справи в умовах репресивної сутності тоталітарного режиму впродовж означеного періоду доводить, що визначальним для українського музейництва в радянський період став антропологічний фактор. Зусиллями музейних працівників, української творчої інтелігенції, дії яких на той час можна розглядати як громадянський подвиг, постала низка музейних закладів, заповідників, збережено значну частину національної спадщини.

ЧАСТИНА 3. AGAINST/BEYOND «РАДЯНСЬКОГО»*

Розділ 9. ВИКЛИКИ ПРИРОДИ І ПРИРОДИ

Альбіна Пагіря

§ 1. Програма «перетворення природи» і «... плюс хімізація»

Після Другої світової війни техногенне навантаження на природу в Україні суттєво зросло, що було пов'язано з масштабною розбудовою у Радянському Союзі військово-промислового комплексу та індустріальної бази, яка була його осердям. Водночас повзуче відставання від Заходу за рівнем економічного розвитку підштовхувало комуністичне керівництво до нещадної експлуатації природних ресурсів з метою подолання технологічної прірви з капіталістичними країнами. Жертвою модернізації по-радянськи, що наздоганяла більш розвинені країни, стала природа.

З огляду на низький рівень культури та слабкий розвиток технологій, радянський тоталітарний режим вчасно не зафіксував біотичні сигнали небезпеки, зміну параметрів розвитку довкілля, і продовжував розвивати колоніальні, екстенсивні підходи до ведення народного господарства. Це, у свою чергу, привело до екологічної кризи, яка поступово почала підривати основи життєдіяльності, генетичну сталість, стійкість живих систем, включаючи й людину, до різноманітних зовнішніх впливів.

У перші роки після закінчення Другої світової війни радянський режим намагався вирішити економічні проблеми в країні за рахунок екстенсивного використання природних ресурсів. Саме на УРСР поклали найбільші надії у цьому плані, адже наголошувалось на тому, що Україна несе борг перед СРСР в сфері зміцнення могутності та комуністичного будівництва¹. При цьому радянським керівництвом ігнорувалися екологічні наслідки. Пріоритетним напрямком стала політика перетворення та підкорення природи в ім'я створеного нового типу людини та держави. Необхідністю побудови нового суспільства пояснювались все нові та нові немилостиві витвори сталінської

* Against/beyond (з англ. проти / за межами) — термін, що у західних наукових колах позначає спротив «радянському» або дистанціювання від нього.

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 749. Арк. 40.

системи до природного довкілля аж до перенесення соціальних законів класової боротьби по відношенню до природи.

Розвінчування культу особи Й. Сталіна в середині 1950-х рр. поклато край подальшому існуванню жорсткого політичного терору і насильства в умовах тоталітарного режиму. Однак це радикально не змінило його соціально-економічного курсу на підкорення природи. Позиції та погляди хрущовського компартійного керівництва щодо стратегії природокористування мало чим відрізнялись від сталінських категорій «панування» і «підкорення»². Відтак, плануючи гігантоманійні антиекологічні соціально-економічні проекти, воно не розуміло до кінця його наслідків для навколишнього середовища та загалом важливості природоохоронної політики.

Компартійне керівництво приділяло неабияку увагу розвитку хімічної промисловості як одній із найважливіших галузей важкої індустрії. Радянська наука визначала хімізацію одним із магістральних напрямів світового науково-технічного прогресу. Свого часу М. Хрущов доповнив ленінський постулат «Комунізм — це радянська влада плюс електрифікація всієї країни» словами «і хімізація сільського господарства». Таке доповнення першого секретаря ЦК КПРС не було марнослівним і згодом набуло характеру системної політики.

З одного боку, впровадження хімічних досягнень у господарський комплекс докорінно змінювало техніку й економіку виробництва. Такі здобутки хімічної науки, у свою чергу, ставали одним із чинників, що сприяли прогресивним економічним структурним змінам, забезпечуючи суттєве зменшення витрат на виробництво, підвищення продуктивності праці, покращення культурно-побутових умов життя населення. А з іншого, форсована хімізація у Радянському Союзі, спрямована на досягнення паритету із розвиненими країнами Заходу, призвела до метастазних явищ в економіці і катастрофічно позначилася на довкіллі та стані здоров'я населення.

На межі 1950-х–1960-х рр. радянська хімічна індустрія отримала потужний поштовх для свого розвитку. У травні 1958 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому було прийнято постанову «Про прискорення розвитку хімічної промисловості та особливо виробництва синтетичних матеріалів і виробів з них для задоволення потреб населення та народного господарства»³. Остання передбачала зростання важливих хімічних продуктів не менше ніж в 2–3 рази, а виробництво штучних і синтетичних волокон і пластмас — в 4,5–8 разів. Формування курсу на хімізацію радянського господарства завершилося у 1963 р. на грудневому пленумі ЦК КПРС.

У період 1950–1960-х рр. в хімічній галузі було справді досягнуто значних успіхів, що мало істотний вплив на підвищення ефективності економіки

² Шибко В. Я. *Екологія і політика*. Київ, 1991. С. 19.

³ *КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971)*. Т. 7. 1955–1959. Москва, 1971. С. 323.

в СРСР. За обсягом виробництва і споживання продукції хімічної промисловості СРСР вийшов на перше місце в Європі і друге місце в світі.

Радянська Україна стала однією зі стратегічно важливих територій, на якій розбудовувалася мережа хімічних заводів і підприємств, перш за все, зорієнтованих на виробництво мінеральних добрив для сільського господарства. На XX позачерговому з'їзді КПУ 16–17 січня 1959 р. в Києві М. Хрущов заявив, що «справа честі Компартії України — забезпечити своєчасне введення в дію нових потужностей хімічної промисловості і виконати план виробництва її продукції». Загальний обсяг хімічної продукції у семирічному плані УРСР (1959–1965-х рр.) передбачається збільшити майже в 3,3 рази⁴.

Зокрема, у 1950–1960-х рр. на території України були побудовані та введені в експлуатацію чотири гіганти «великої хімії» — Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод. Сумський хімічний комбінат (сумське виробниче об'єднання «Хімпром») вперше в Радянському Союзі 1959 р. почав виробляти кормові знефторені фосфати⁵. Загалом у цей період в Україні було збудовано понад 300 промислових об'єктів, а об'єм виробництва хімічної продукції зріс майже в 3 рази⁶. У середині 1960-х хімічні підприємства УРСР виробляли п'яту частину всієї валової продукції хімічної галузі СРСР⁷.

Протягом 1960-х–1970-х рр. основні виробничі фонди хімічної промисловості збільшилися в шість разів. За темпами їх нарощування ця галузь УРСР займала перше місце, випереджаючи такі, як електроенергетика, чорна металургія, машинобудування. Поряд із Донецько-Придніпровським промисловим районом було створено новий великий центр хімічної індустрії на базі мінеральних та нафтових родовищ Прикарпаття. Саме в цей час в Україні було освоєно виробництво багатьох нових складних видів продукції синтетичних смол, пластмас, висококонцентрованих міндобрив, хімічних засобів захисту рослин, синтетичних волокон, барвників⁸.

Окрім промисловості, в хрущовські часи розпочалася активна хімізація сільського господарства, було взято курс на меліорацію земель. На поля колгоспів і радгоспів було розпорошено необмежену кількість мінеральних добрив і біоцидів. Виробництво мінеральних добрив в Україні у 1970-му збільшилось, порівняно з 1940-м, в 11 разів⁹. Розвиток виробництва міне-

⁴ *Матеріали XX з'їзду КП України*. Київ, 1959. С. 27.

⁵ *УРСР. Енциклопедичний довідник*. Київ, 1986. С. 447.

⁶ *История УССР в 10-ти томах*. Т. 9. УССР в период построения развитого социалистического общества (1945 — начало 60-х гг.). Київ, 1985. С. 365.

⁷ *Історія УРСР*. Київ, 1981. С. 407.

⁸ Скрипник О. М. «Велика хімія» в УРСР (1958–1988 рр.): соціоісторичний аспект: автореф. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2012. С. 15–16.

⁹ *Хімізація — один из путей интенсификации сельского хозяйства. Сборник научных статей*. Днепропетровск, 1978. С. 17.

ральних добрив у республіці включав три головні напрями: випуск азотних, фосфатних та калійних добрив. Зокрема, хімічні підприємства УРСР виробляли майже третину всіх фосфорних добрив СРСР.

На рубежі 1960-х–1970-х рр. хімізація була вже оголошена магістральним напрямом розвитку сільського господарства, поряд із комплексною механізацією, електрифікацією та меліорацією. Наприкінці 1960-х рр. Україна належала до зони найбільш інтенсивного застосування отрутохімікатів у сільському господарстві — у середньому на гектар посівних площ вносилося по 76 кг хімічних речовин. За таких масштабів поглиблювалась проблема забруднення навколишнього середовища, повітря, води та ґрунту, а також впливів забруднення на здоров'я людини, рослинного і тваринного світу. «Отже, — підсумовувалось у доповідній записці в ЦК КПУ та Раді Міністрів УРСР, — поряд з позитивними наслідками, які ми одержали при правильному застосуванні хімічних засобів захисту рослин, безсистемне і безконтрольне їх використання призводить до порушення біологічної рівноваги, забруднення навколишнього середовища і негативно впливає на здоров'я людей»¹⁰.

За неповними даними, наприкінці 1960-х на станціях доріг просто неба зберігалось 10 274 тони мінеральних добрив. Внаслідок атмосферних опадів, вивітрювання та забруднення більшість із них стала зовсім непридатною. Почалось грабування отрутохімікатів місцевими жителями. Складалась ситуація, яка створила загрозу не лише довкіллю, а й здоров'ю населення. Водойми стали екологічно забруднені, а населення — дедалі частіше хворіти. Нераціональне використання міндобрив спричинило появу і поширення таких явищ, як кислотні дощі, перенасиченість ґрунту солями, зростання кількості алергічних та виразкових захворювань серед населення.

Однак радянська влада не особливо переймалася такими проблемами. У хімізації вона насамперед вбачала хороший засіб для підвищення ефективності господарства й інтенсифікації соціалістичного змагання. Перед нею стояла одна мета — якомога екстенсивніше використовувати природних ресурсів для вирішення проблем нерентабельної, громіздкої та вкрай неефективної радянської економіки. У процесі хижацької експлуатації природи Москва відводила територіям УРСР вирішальну роль.

Інтенсивний розвиток хімічної індустрії у 1940–1980-ті рр. мав двосторонній характер: по-перше, він зробив помітний позитивний вплив на розвиток економіки УРСР. За кількістю виробництва хімічної промисловості вона вийшла на перше місце в Європі і на друге місце в світі. Багато хімічних підприємств було реконструйовано, чимало нових створено. Було відкрито шлях до промислового та побутового використання багатьох синтетичних матеріалів, а також до застосування мінеральних добрив у сільському господарстві, що призвело до зростання врожайності різних сортів

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 4778. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 2, 4.

зерна та інших продуктів. У машинобудуванні почали частіше використовувати деталі з пластмас, що було більш практичними, так як залізні матеріали були набагато дорожчі за пластмаси, а УРСР не могла дозволити собі цього після війни, тим паче, що в цей час йшов процес відбудови всієї промисловості, і не лише хімічної.

З іншого боку, цей процес тягнув за собою багато соціальних та екологічних проблем. Починали руйнуватися природні підвалини добробуту народу, умови та перспективи його подальшого соціально-економічного прогресу, фізичного і духовного розвитку. Адаже в період інтенсивної хімізації аграрного виробництва в колгоспи завозилась велика кількість хімічних речовин для захисту рослин. У середньому кожен з них міг містити в собі до 20 тон отрути. Але не всі вони були використані в свій час, а зберігаючись на складах, із року в рік втрачали свої властивості. Чимало було знято з виробництва, будучи забороненими до використання.

Однак всі наслідки та проблеми, які несла за собою хімізація не були першорядним питаннями у політиці влади, і навіть не другорядними, оскільки та була зосереджена лише на підвищенні ефективності економіки країни та соціалістичному змаганні.

Швидка урбанізація й індустріалізація, надміру інтенсивна хімізація сільського господарства, посилення багатьох інших видів тиску радянського державної машини на природу — порушували біологічний кругообіг речовин у природі, перешкождали її регенераційним механізмам, внаслідок чого розпочалося її руйнування, що прогресувало.

Глибинна антигуманна та антиекологічна природа комуністичного режиму обумовлювала всю суперечливість та дволикість його турботи про довкілля. У 1960-ті–1980-ті рр. радянсько-комуністична система продовжувала реалізовувати сталінські економічні підходи. У цей період природоохоронні заходи носили яскраво виражений вторинний характер по відношенню до господарської діяльності, при чому остання вважалася безумовним пріоритетом¹¹. З огляду на таку політику, екологічна ситуація в Україні продовжувала погіршуватись. Завдяки розвитку за моделлю гіперекстенсивного господарства, реальністю стало поступове вичерпання в Україні родовищ ряду корисних копалин, орієнтація на поставки їх з Росії та інших радянських республік¹². Так, саме в 1950-ті рр. в Україні південніше Харкова було розвідано найбільше на той час в Європі Шебелинське родовище газу. За оцінкою спеціалістів, при раціональному використанню воно могло 50–100 років забезпечувати газом весь Донецько-Придніпровський економічний район — найпотужніший в Україні та у колишньому СРСР промисловий регіон. Однак газ почали постачати на територію всієї Європейської частини колишнього СРСР і навіть у Казахстан. В результаті за десять років Шебе-

¹¹ Голубець М. А. *Актуальные вопросы современной экологии*. Київ, 1982. С. 140.

¹² Хилько М. І. *Принципи формування екологічної політики*. Київ, 1999. С. 5–6.

линське родовище вичерпало свої промислові запаси і довелось прокладати газопроводи із Сибіру. Колоніальна політика та безгосподарність призвели також до швидкого виснаження досить великих родовищ нафти та газу в Бориславі й Дашаві на Львівщині та Полтавщині, кам'яного вугілля у Донбасі, найбільших у колишньому СРСР копалень марганцю — в Нікополі та багатих на залізо руд у Кривому Розі на Дніпропетровщині та ін.¹³

Незважаючи на загальні декларації КПРС про турботу про природу, за вказівкою першого секретаря М. Хрущова в СРСР було закрито 16 заповідників, скорочена частина площі існуючих. На законодавчому рівні існувало розпливчате трактування екологічних проблем. Так, до прийняття Конституції СРСР 1977 р. юридично природні ресурси вважались абстрактною загальнонародною, а не державною власністю. Тому шкода, що завдавалась природі, юридично навіть не трактувалась як така, що наноситься самій державі.

За даними Державного комітету Ради Міністрів УРСР з охорони природи особливо незадовільно здійснювалися природоохоронні заходи на підприємствах міністерств чорної металургії, енергетики та електрифікації, промисловості будівельних матеріалів, вугільної промисловості та комунального господарства, де був відсутній контроль за виконання планів будівництва очисних та пилогазоуловлюючих споруд. Деякі міністерства і відомства УРСР грубо порушували встановлений порядок землекористування та допускали забруднення і безгосподарське руйнування родючого шару ґрунту. У басейн Дніпра скидалося на рік до 500 млн. кубометрів неочисних стоків від підприємств, мінералізованих вод гірничодобувних підприємств міністерств чорної металургії, вугільної промисловості УРСР та ін. Також не було вирішене питання забруднення головної артерії України отрутохімікатами, мінеральними добривами та нафтопродуктами, а на багатьох водозаторах були відсутні рибозахисні споруди¹⁴.

Металургійні підприємства мали багато джерел викидів шкідливих речовин і без особливої уваги відносилися до вказівок контролюючих та інспекторських органів, які відмічали порушення правил та норм природокористування. За даними Державного комітету охорони природи, у 1974 р. підприємства Міністерства чорної металургії скидали у водоймища без очистки 0,43 млн. куб. метрів на добу стічних і шахтних вод. Із 90 наявних очисних споруд неефективно працювали 14% споруд біологічної очистки та 33% споруд механічної та фізико-хімічної очистки. Загалом на рік в українські водоймища скидалося без очистки 800 млн. куб. метрів, з яких 43% припадало на викиди об'єктів комунального господарства (станом на 1979 р. 100 міст в УРСР не мали каналізації і біля 18% всіх очисних споруд

¹³ Лебединець В. О. Витоки еколого-етнічної кризи й шляхи подолання її. *Ойкумена. Український екологічний вісник*. 1993. № 1. С. 37.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 4778. Оп. 1. Спр. 300. Арк. 62, 83.

працювали неефективно)¹⁵. Особливо забруднені були водні та повітряні простори Донецького вугільного та Криворізького гірничовидобувного басейнів, міст Дніпропетровська, Запоріжжя, Кривого Рогу¹⁶.

Однак, як слушно зауважує дослідник В. Крисаченко, головні засади екологічного права в СРСР визначалися швидше не законами, а «державною доцільністю». Тобто, формувалася система юридичного двовладдя, коли воля бюрократичної машини переважала формально закріплені юридичні закони. У такій правовій системі склалися вкрай сприятливі умови для безконтрольного грабунку природних ресурсів, безжалісного нищення флори та фауни, хижацької експлуатації корисних копалин, безконтрольного забруднення води, повітря, ґрунтів тощо. Тому формально існуюча система екологічного права не могла сприяти виправленню негативної екологічної ситуації, що склалася в Україні в цей час¹⁷. Загалом, за підрахунками Н. Конищева, з 1960-х рр. в СРСР було прийнято понад 70 загальнодержавних документів, що мали б регулювати природокористування, однак реалізовувалися вони незадовільно. Якщо взяти до уваги, що окрім держави свої стандарти і норми в сфері захисту природи розробляли понад 100 організацій різноманітних міністерств, і ці стандарти були нерідко взяті «зі стелі», то в країні панував цілковитий хаос щодо збереження довкілля¹⁸.

На офіційному державному рівні сфера екології теоретично розглядалась як форма діяльності, що ґрунтується на всебічному вивченні партією екологічної обстановки. Насправді формування ідейно-теоретичних основ екологічної політики головним чином залежало від компетенції та зацікавленості в її розвитку партійного апарату та його окремих чиновників. Таким чином, об'єктивно зростаюче значення екологічної політики та її реалізація в умовах адміністративно-командної системи опинилися у переважній залежності від суб'єктивного фактора розвитку. Тому дуже часто ті чи інші висунуті природоохоронні проекти не підкріплялись глибокими теоретичними висновками, а рекомендації вчених, якщо вони не відповідали заідеологізованим уявленням партапарату про їх доцільність, відкидалися і не бралися до уваги. Загальна деформація тоталітарного адміністративно-командного суспільства заважала прийняттю дієвих природоохоронних заходів, а ті, що приймалися, залишались неефективними в силу позаекономічного характеру їх реалізації. В той же час економічним, податково-фінансовим важелям раціонального природокористування та охорони довкілля державою приділялась вкрай недостатня увага. Чимало надзвичайно корисних природоохоронних заходів так і залишились на папері.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 4778. Оп. 1. Спр. 333. Арк. 19, 58; Спр. 437. Арк. 4.

¹⁶ Там само. Спр. 342. Арк. 72.

¹⁷ Крисаченко В. С. *Екологічна культура: теорія і практика: навч. посібник*. Київ, 1996. С. 235.

¹⁸ Там само. С. 236.

Широкомасштабне антропогенне втручання в довкілля вже у 1970-ті рр. у значній мірі вийшло з-під контролю суспільства. Ситуація, що складалася, вимагала прийняття більш радикальних заходів з охорони навколишнього середовища, раціоналізації використання природних ресурсів України.

Неефективність та суперечність радянської природоохоронної політики стимулювало погіршення екологічної ситуації в УРСР. Причинами цього, окрім згаданих вище, були також недостатнє здійснення заходів по запобіганню забруднень, особливо на стадії проектування та реконструкції виробничих об'єктів, систематичне невиконання міністерствами і відомствами завдань з охорони природи, відтворенню та поліпшенню використання природних ресурсів. Правдива інформація стосовно реальних масштабів і характеру забруднення природи в Україні не доходила до широкої громадськості, що також не сприяло піднесенню ефективності екологічної політики. В структурі громадської свідомості екологічна проблема продовжувала розумітись не комплексно, а як така, що може вирішуватись за допомогою окремих заходів. При цьому на практиці ігнорувались взаємозв'язки багатьох її аспектів з відсталою технологічною базою, нераціональним розміщенням і недосконалою структурою виробництва, недоліками системи планування тощо¹⁹.

Виконання постанови щодо запобігання забруднення акваторії Чорного та Азовського морів (1976 р.), як засвідчили наступні роки, саботувалося з боку підприємств Мінхімпрому та Міндобрив. Зокрема, не зупинявся викид забруднювальних стоків Рубежанським виробничим об'єднанням «Кришталь», Лисичанським содовим заводом, Сакським хімзаводом Мінхімпрому та Констанівським хімзаводом, що належав Міндобривам. Особливо складна ситуація спостерігалася у північному Криму, де були розміщені великі хімічні підприємства: Перекопський бромний завод, Кримський содовий завод, Кримське виробниче об'єднання «Титан» та Сивашський фарбовий завод. Ними щорічно скидалося у водоймища Чорного та Азовського моря 17 млн. м³ стічних вод, в тому числі 8,6 млн. м³ забруднених, що складало 11% від викидів забруднених вод Криму. В Кримській області високо мінералізовані стічні води хімічних підприємств забруднили підземні горизонти на площі біля 500 км³, внаслідок чого із ладу було виведені джерела постачання питною водою загальною потужністю біля 50 тис. м³ за добу. Сакський хімічний завод, негативно впливаючи своїми виробничими потужностями та викидами на стан лікувальних грязей, поставив під загрозу існування курорту Саки.

У таких містах півострова як Керч, Ялта та Севастополь забруднення морських вод нафтопродуктами в середньому в 2–16 разів перевищувало допустиму норму. Плани введення в дію очисних споруд для стічних вод систематично не виконувалися, а викид шкідливих речовин в уже забруднені

¹⁹ Голубец М. А. *Актуальные вопросы...* С. 140.

стічні води продовжувався. Загалом щорічно у води республіки скидалося 1,4 млрд. м³ неочищених стічних вод²⁰.

Поряд з цим велику тривогу викликало забруднення викидами хімічних підприємств атмосферного повітря. Концентрація шкідливих речовин у повітрі перевищувала допустимі норми. Близько 27% джерел викидів не було забезпечено пилоочисними установами, а з них 15% працювали неефективно. На підприємствах Міндобрив 20% джерел викидів не було оснащено очисними спорудами, а 12% були неефективними, або взагалі не працювали²¹.

Забруднення Сіверського Донця внаслідок щорічних викидів хімічних речовин спричинило справжнє екологічне лихо. Під загрозою опинилася не тільки вся долина повноводної річки, а й унікальні запаси підземних вод (до 1 млрд. м³ в рік), які були головним джерелом водопостачання значної частини міста Харкова та області. Причиною забруднення підземних вод регіону були викиди 92 шахтами 250 млн. м³ у рік високомінералізованих шахтних вод, внаслідок чого із загальної кількості розвіданих запасів — 2 млн. м³ — лише 0,67 куб. на добу відповідали нормам питної води²².

Складна екологічна ситуація спостерігалася у м. Краматорськ на Донеччині. Тут головним джерелом забруднення екології був металургійний завод ім. Куйбишева, на якому 60% джерел викидів не були оснащені газоочищенням. Санітарно-захисна зона у місті була взагалі відсутня, в аварійному режимі експлуатувалися накопичувачі токсичних шлаків газоочищення доменних печей, що у свою чергу загрожувало забрудненням Сіверського Донця²³.

Подібна ситуація була і в інших великих індустріальних центрах УРСР — Дніпропетровську, Лисичанську, Запорожжі, Кривому Розі тощо. Зокрема, підприємства останнього щорічно скидали у р. Інгул понад 60 млн. м³ забруднених та високомінералізованих шахтних вод, внаслідок чого вміст солі в річці перевищив допустимі норми у 4 рази, погіршився фізичний стан підземних надр²⁴.

Водночас екологічна ситуація в Західній Україні, хоча і була значно кращою, ніж в інших регіонах УРСР, на початок 1980-х рр. почала теж суттєво погіршуватися. Наприклад, щодобово у р. Дністер хімічним об'єднанням «Хлорвініл» (Калушина) скидалося 286 т солі (при допустимій нормі у 94 т). Подібну шкоду приносило природі промислове об'єднання «Хімпром» (Первомайськ, Миколаївщина)²⁵. За даними Р. Чигура, у ріках Стрий, Вишня, Шкло, органічне забруднення у 2 рази переважало затверджені

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 4778. Оп. 1. Спр. 491. Арк. 102.

²¹ Там само. Спр. 475. Арк. 139–140, 159–162.

²² Там само. Спр. 467. Арк. 83–84.

²³ Там само. Спр. 529. Арк. 18.

²⁴ Там само. Спр. 491. Арк. 62.

²⁵ Там само. Спр. 529. Арк. 49.

нормативи, а бактеріальне у 100 разів. У басейні Західний Буг на початку 1980-х рр. вміст азоту був у 14–20 разів вищим від ГДК, перевищення забруднення нафтопродуктами рік Чорна Тиса, Латориця, Тересва склало 87%. Верхів'я р. Дністер мало підвищений вміст азоту і фенолів більше від ГДК на 80%, а забруднення органічними речовинами становило 50–100% більше норми ГДК. А деякі з них були настільки забрудненими, що стали непридатними для споживання та використання.

Окрім цього внаслідок зростаючого антропогенного навантаження на ліс та природних катаклізмів була деформована його рівновага: в українській частині Карпат площа букових лісів зменшилася на 272 тис. га, молодняки становили 43,4% вкритої лісом площі, а залишки природних лісів склали 40 тис. га (0,3%) вкритої лісом площі. Такий стан призвів до дефіциту деревини. Адже для задоволення мінімальних потреб України потрібно було щорічно 45 млн. м³ деревини, а за рахунок власних ресурсів, вона задовольняла себе на 25%, решту завозили з північних районів СРСР і Сибіру.

Забрудненість навколишнього середовища призвела до того, що у 1975–1981 рр. в Україні загальна захворюваність населення щорічно збільшувалася на 1,3–1,6 випадків. Середня тривалість життя скоротилася у цей час, у чоловіків на 2%, жінок — 1%, 6–10% дітей мали різні вади аномальних відхилень у розвитку²⁶.

Тим часом запаси води в Україні нестримно вичерпувалися. На початок 1980-х рр. на кожного жителя УРСР її припадало у десять разів менше, ніж у середньому по Радянському Союзу, а в південних і східних областях — Запорізькій, Донецькій, Одеській, Херсонській, Ворошиловградській, Миколаївській — ще менше²⁷.

На середину 1980-х рр. Україна належала до екологічно найбільш забруднених регіонів планети. На неї припадало чверть союзних промислових забруднень. Із 45 великих міст республіки тільки у чотирьох концентрація шкідливих речовин не перевищувала норми. Тисяча хімічних заводів виробляло продукцію, лише 7% якої використовувалося для задоволення потреби республіки.

Внаслідок значної густоти населення, особливостей природних умов, зосередження природних ресурсів та економіко-географічного розташування в Україні сформувалося нерівномірне розселення, існували значні регіональні відмінності в рівні розвитку та галузевій структурі виробництва, а відтак в екологічному забрудненню різних територій. Особливо напружена екологічна ситуація склалася на Донбасі, де проживало 16% населення УРСР, із них — майже 22% — у містах. До екологічно напружених регіонів належали також Прикарпаття, Північний Крим, північна частина Сумщина та

²⁶ Чигур Р. Ю. *Соціально-екологічні процеси в Західному регіоні України 70–80-х рр. XX ст.*: автореф. ... канд. іст. наук. Львів, 2003. С. 10–12.

²⁷ Вашенко Г. І. *Вода України. Рідна природа*. 1982. № 4. С. 20.

подніпровська частина Черкащина, райони Київської, Харківської, Івано-Франківської, Вінницької, Рівненської, Хмельницької, Запорізької та Одеської областей²⁸.

Диспропорція в економіці з переважанням видобувної, металургійної та хімічної галузей викликали не тільки забруднення середовища, але й вимагали величезних енергетичних та фінансових затрат. Спустошені надра — вугільні, газові, нафтові, графітові та інші родовища — змушували шукати джерела сировини деінде. Безжалісна експлуатація земель призвела до ерозії переважної частини чорнозему.

Водночас вжиті заходи з боку радянського керівництва у сфері захисту природи мали утилітарно-прикладне значення і не давали бажаного результату, а в деяких випадках навіть оберталися негативною стороною до навколишнього середовища. «Турбуючись» про будівництво соціалізму та техногенну гонку, комуністичні партократи часто приймали рішення, які нівелювали попередні, спрямовані на покращення екології.

Гонка озброєнь важким тягарем лягала на радянську економіку, знижуючи життєвий рівень суспільства та безпосередньо впливаючи на природне середовище, призводило до деградації біосфери, поглинаючи величезну кількість ресурсів. Включення СРСР у це змагання без достатніх для цього економічних ресурсів сформувало гіпермілітаризоване господарство, байдуже до життєвих потреб суспільства, в тому числі у підтриманні рівноваги природних систем. Навіть мирне використання ядерної енергії приховувало в собі велику небезпеку для людства та навколишнього середовища, про що засвідчила аварія на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р.

Валентин Лазуренко, Ганна Чепурда

§ 2. Затоплені села

Одним з проявів ігнорування законів природи і втілення на практиці науково не обґрунтованих ідей гігантоманії стали положення розробленого ще за життя Й. Сталіна й розвинутого його наступниками плану, який свого часу з подачі компартійних ідеологів отримав назву «сталінського плану перетворення природи». Відправною точкою цього плану став комплекс заходів, передбачених постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП (б) від 20 жовтня 1948 р. «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництві ставків і водойм для забезпечення високих і сталих врожаїв у степових і лісостепових районах Європейської частини СРСР»²⁹.

²⁸ Генсірук С. А. *Регіональне природокористування: навч. посібник*. Львів, 1992. С. 281.

²⁹ Постановление Совета Министров Союза ССР и ЦК ВКП(б) от 20 октября 1948 г. «О плане полезащитных лесонасаждений, внедрения травопольных севооборотов,

Безпрецедентна за своїми масштабами комплексна програма регулювання природи мала за мету змінити кліматичні умови на великих територіях Радянського Союзу, у тому числі й в Україні, і, завдяки цьому, домогтися підвищення продуктивності сільського господарства. Основу плану, як відомо, складала насадження лісових смуг, які за задумом розробників повинні були перегородити дорогу суховіям і змінити клімат на площі в 120 млн. гектарів, що дорівнює територіям Англії, Франції, Італії, Бельгії та Нідерландів разом узятих. Та невдовзі «план перетворення природи» був суттєво доповнений наступниками Й. Сталіна. Відсунувши полезахисні заходи на другий план, радянське керівництво на чолі з М. Хрущовим головним пріоритетом визначило і запланувало спорудження гігантських гідроелектростанцій на великих ріках Радянського Союзу. Складовою частиною цих додаткових положень плану стало будівництво каскаду потужних гідроелектростанцій на Дніпрі.

Перші «успіхи» у зарегулюванні Дніпра, пов'язані із завершенням у 1955 р. будівництва Каховської ГЕС, зміцнили у післясталінського керівництва СРСР переконання щодо необхідності продовжувати розроблення та реалізації масштабних дніпровських гідротехнічних проектів. І вже 10 грудня 1955 р. Рада техніко-економічної експертизи Держплану СРСР розглянула та затвердила на своєму засіданні розроблену спеціалізованим інститутом Гідроенергопроект схему комплексного використання водних ресурсів Дніпра³⁰. Планувалося спорудити вище по Дніпру Кременчуцьку, Дніпродзержинську, Київську і Канівську гідроелектростанції.

Але ще на стадії розроблення проектів «приборкання» Дніпра не брався до уваги важливий чинник — те, що басейн Дніпра історично має високу економічну, соціальну, природничу і духовну цінність для українського народу, адже він займає 46,6% території України. Розробники проекту залишали поза увагою й те, що Дніпро — практично єдине джерело водопостачання великих промислових центрів південної і південно-східної частини України, а водними ресурсами ріки забезпечується близько 60% потреб держави у прісній воді³¹.

Не враховувалися й історичні уроки, коли ще на початку 1930-х рр. внаслідок недооцінки та нехтування об'єктивних чинників і закономірностей природи при будівництві Дніпрогесу новоутворене водосховище справляло негативний вплив на природне середовище. Так, після завершення будів-

строительства прудов и водоемов для обеспечения высоких и стойких урожаев в степных и лесостепных районах европейской части СССР». *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов за 50 лет: В 5 т. Т. 3. 1941–1952.* Москва, 1968. С. 531–549.

³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4979. Арк. 77–81.

³¹ Хвесик М. А. Екологічні проблеми басейну р. Дніпро та шляхи їх вирішення. *Екологія і природокористування.* Вип. 17. 2013. С. 68–69.

ництва на мілководних ділянках науковцями ще в довоєнні роки відзначено появу синьо-зелених водоростей у зв'язку з тим, що істотно зменшилася швидкість течії ріки.

Якщо у 1929 р. біля Дніпропетровська вона становила 0,63–0,83 метрів у секунду, а біля порога Вільного — 1,27–4,7 метрів у секунду, то після затоплення вона зменшилася, відповідно, до 0,03–0,08 метрів у секунду та 0,01–0,19 метрів у секунду. При цьому за три роки товщина шару мулу у водосховищі збільшилася приблизно вдвічі, тобто чітко проявилися ознаки озерного типу водойми. Також істотно погіршився хімічний склад дніпровської води, що було обумовлено як зростанням обсягів стічних вод промислового виробництва, так і зарегульованістю річкового стоку³².

Не зробивши висновків із зовсім близького у часі досвіду гідробудівництва, вже у 1950–1975 рр. відповідно до сформульованих у сталінський період і розвинутих у наступні роки положень «великого плану перетворення природи» на Дніпрі створюється ще п'ять водосховищ, і ріка почала «працювати на комунізм», ставши повністю зарегульованою на усій території України.

Затоплені при спорудженні гідроелектростанцій площі склали 6 тис. кв. км. Найбільша площа (третина) припадає на Кременчуцьке водосховище — 2085,5 кв. км. Дещо менші площі потрапили під затоплення Каховським водосховищем — 1879 кв. км. Найменше земель затоплено водосховищем Дніпрогесу — 255,2 кв. км³³.

Створення каскаду дніпровських гідровузлів стало наочним проявом гігантоманії, характерної для доби «великих будов комунізму». До того ж в основу цього проекту була покладена хибна концепція зведення потужних гідроелектростанцій на рівнинних ріках без врахування світового досвіду. І лише в 1970-х рр., коли гідровузли на Дніпрі були вже введені в дію і очевидними стали негативні наслідки, керівництво СРСР відмовилося від подібної практики.

При економічній оцінці наслідків спорудження водосховищ на Дніпрі важливим вбачається висновок науковців щодо помилковості ключової тези «сталінського плану перетворення природи» щодо економічної доцільності створення водосховищ і будівництва каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі, яка базувалася на отриманні дешевої і екологічно чистої електроенергії. В Національній програмі екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води від 27 лютого 1997 р. зазначено, що утримання каскаду ГЕС в 1990-х рр. обходилося у 6–30 разів дорожче вартості енергії,

³² Шапар А. Дніпро сьогодні: тільки стогне, але вже не реве. *Дзеркало тижня. Україна*. 2011. № 24. 1 липня; Хвесик М. А. Екологічні проблеми басейну р. Дніпро... С. 68–74.

³³ Скрипник А. В., Голячук О. С. Раціональне природокористування та каскад Дніпровських водосховищ. *Проблеми економіки*. 2014. № 4. С. 153–160.

що на них виробляється. А кожні 10 років необхідно вкладати кошти, що перевищують балансову вартість гребель у 17 разів³⁴.

Значно нижчим очікуваного виявилось і зростання обсягів дніпровських перевезень. В основі своєї це було пов'язано із невідповідністю технічної бази річкового транспорту новим умовам судноплавства, які докорінно змінилися у результаті будівництва каскаду гідровузлів.

У першій половині 1960-х рр. наявні на балансі у Дніпровському пароплавстві судна за своєю конструкцією та призначенням вже не могли використовуватися у середній та нижній течіях Дніпра³⁵. Єдиним виходом забезпечення ефективного вантажопотоку вбачалося поповнення річкового флоту суднами озерного типу. Економічні розрахунки показували, що це дозволило б знизити собівартість вантажоперевезень мінімум вдвічі³⁶. Проте ця край потрібна модернізація розтяглась на довгі десятиліття.

З економічної точки зору негативним наслідком непродуманого втручання людини в природне середовище стало й те, що затоплені дніпровськими водосховищами землі практично назавжди вилучилися із сільськогосподарського обігу. У 1990-х рр. роках одночасно з виявленням досить низької ефективності роботи гідровузлів науковцями встановлено, що втрати тільки від затоплення чорноземів дніпровських заплав майже в 400 раз перевищили прибуток від роботи шести гідроелектростанцій на Дніпрі.

Крім того утворилися великі мілководні ділянки водосховищ. Зокрема після затоплення ділянки глибиною до 2 м склали 150 тис. га, до 1 м — 70 тис. га, що становить відповідно 20% і 10% затоплених земель. Тобто мілководдя становлять приблизно третину затоплених угідь³⁷.

Спорудження передбачених «сталінським планом перетворення природи» водосховищ дніпровського гідрокаскаду призводило до руйнування прилеглих до них земель і зумовлювало необхідність виконання великих обсягів протиерозійних робіт з обліснення змитих та розмитих ґрунтів³⁸. Однак плани лісонасаджень хронічно не виконувалися.

Так, захисні насадження по берегах Каховського водосховища планувалося створити ще у 1956–1962 рр. на площі 5685 га. По берегах Кременчуцького водосховища створення всіх видів захисних насаджень площею 4485 га повинні були завершитись у 1959 р. Проте ця робота була виконана відповідно на 85,2% та 51,8%³⁹.

³⁴ Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води від 27 лютого 1997 року № 123/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 41. С. 20–22.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 9. Спр. 6009. Арк. 66.

³⁶ Там само. Спр. 4543. Арк. 110–117.

³⁷ Хесик М. А. Екологічні проблеми басейну р. Дніпро... С. 69.

³⁸ ЦДАВО України. Ф. 5105. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 14.

³⁹ Там само. Ф. 5106. Оп. 1. Спр. 360. 34 арк.; Обухов Є. В. Каховському водосховищу — 55 років. *Український гідрометеорологічний журнал*. 2012. № 10. С. 116–125.

Співставлення фахівцями позитивних та негативних наслідків створення каскаду водосховищ на Дніпрі з використанням статистичних даних та експертних оцінок дало підстави для однозначного висновку про те, що функціонування каскаду дніпровських водосховищ економічно збиткове. При цьому негативні наслідки в сучасних умовах перевищують позитивні у 3–9 разів⁴⁰.

Як позитивні, так і негативні наслідки мало затоплення дніпровських порогів на довжині 65–80 км. Позитивне значення мало те, що затоплення давало змогу транспортувати вантажі без перевантаження. Водночас затоплення порогів призвело до втрати унікальних історико-природних ландшафтів — важливого гуманітарного, а також економічного чинника (туризм).

Негативні економічні наслідки значно переважають декларовані і широко популяризовані при розробці та прийнятті плану його позитивні наслідки, зокрема щодо приросту виробництва електроенергії за рахунок гідроелектростанцій. Насправді ж, у повоєнні роки приріст електроенергії забезпечували переважно теплові електростанції.

Необхідно взяти до уваги й те, що за оцінками українських фахівців близько 10% виробленої електроенергії використовується на підтримку безпечного функціонування самих водосховищ — забезпечення річкового стоку, вертикального дренажу та інших робіт. Окрім того на дніпровських водосховищах функціонує понад 30 потужних насосних станцій, які безперервно перекачують воду 30 річок — приток Дніпра, у водосховища із загальною продуктивністю 516 метрів кубічних/секунду та потужністю 66553 кВт⁴¹.

Не відбулося й очікуваного збільшення вилову риби при створенні каскаду дніпровських водосховищ. Значно зрослий вилов риби в перші роки створення водосховищ — до 100 тис. тонн у 1973 р., з часом уповільнився і швидко почав зменшуватися. І вже в 1991 р. у Дніпрі впродовж року було виловлено лише 30 тис. тонн риби. На цьому рівні показник перебуває досі⁴².

Але найгострішою не тільки економічною, а, передусім, соціальною проблемою сучасності, пов'язаною із спорудженням гідроелектростанцій стало значне скорочення кількості населених пунктів внаслідок заповнення водосховищ. І на сьогодні немає точних статистичних даних наслідків цієї масштабної акції.

Підрахунок кількості затоплених населених пунктів, переселених господарств і числа переселенців утруднюється тим, що ці показники протягом періоду проектування і спорудження гідровузлів часто змінювалися. Очевидно, що цифри, які фігурують у публікаціях сучасних дослідників, є приблизними і враховують окрім сіл ще й численні хутори у плавнях Дніпра, а

⁴⁰ Шапар А. Дніпро сьогодні: тільки стогне... С. 4.

⁴¹ Хесик М. А. Екологічні проблеми басейну р. Дніпро... С. 73.

⁴² Шапар А. Дніпро сьогодні: тільки стогне... С. 4.

також населені пункти, які були частково підтоплені. Найближчими до істини вважаються дані сучасної дослідниці Н. Горло, яка у своїх працях наводить дані про затоплення близько 3 тис. сіл, і про те, що близько 3 млн. жителів придніпровських сіл змушені були залишити свої понад 500 тис. садиб⁴³.

Першими від затоплення потерпіли придніпровські території під час заповнення чаші водосховища Каховської ГЕС, будівництво якої розпочалося у вересні 1950 р. у відповідності з постановою Ради Міністрів СРСР від 20 вересня 1950 р. «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південно-Українського каналу і зрошення земель південних районів України та північних районів Криму». Ця постанова поклала початок реалізації «сталінського плану перетворення природи» на Дніпрі⁴⁴.

При спорудженні Каховського водосховища були затоплені унікальні за своєю врожайністю і природними ландшафтами Кінські плавні⁴⁵. Цей природний комплекс — заплавна тераса Дніпра, яка розширюється до ширини понад 20 км і займає близько 80 тис. гектар, що знаходились між Дніпром і його притокою річкою Кінська (Кінка, Конка), що здавна називалась в народі «Кінські плавні» або «Великий Луг»⁴⁶. Нині ця територія майже повністю затоплена водами Каховського водосховища.

Під воду пішли тисячі пам'яток історії і археології, серед яких сім із восьми майже не вивчених Запорозьких Січей. Головне, що всього цього можна було б уникнути, якби будівельники здійснили проект у повному об'ємі, тобто спорудили захисну дамбу для збереження від затоплення більшої частини Великого Лугу. Археологи завжди були проти спорудження Каховського водосховища, а сьогодні їх увага зосереджена на збереженні відомої пам'ятки археології «Мамай-Гора», яка знаходиться біля обриву водосховища⁴⁷.

Затоплення Кінських плавнів з їх лісами, озерами, старицями та протоками є класичним прикладом бездумного втручання людини в природу. Під водою опинилися десятки населених пунктів та орієнтовно 30 тис. гектар родючої землі, зникло понад 60 дрібних річок і озер. Ліквідовано цілий ландшафтний регіон, біокомплекс — регулятор місцевого клімату, унікаль-

⁴³ Горло Н. В. Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини (50–70-ті рр. ХХ ст.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Вип. 14. Київ, 2008. С. 221–231.

⁴⁴ Обухов Є. В. Каховському водосховищу... С. 116–125.

⁴⁵ *Економічна історія України: підруч. для студ. вищ. навч. закл.* / Ред. Б. Д. Лановик. Київ, 2004. С. 384.

⁴⁶ Великий луг. [Електронний ресурс]. URL: <https://pzf.mepr.gov.ua/великий-луг-нпш.html> Назва з екрана; *Кінська, Конка, Кінка. Географічна енциклопедія України: В 3-х т.* Київ, 1990. Т. 2. С. 155.

⁴⁷ *Археологи пропонують знищити Каховське водохранилище*. URL: <http://glavred.info/archive/2009/09/10/192735-11.html>

ний біофільтр, неоціненна комора природних ресурсів (рибних, рослинних, мисливських тощо)⁴⁸. Якби гідровузол побудували дещо вище за течією, то можна було б зберегти близько 100 тис. га із 257 тис. га затоплених водосховищем плавнів Запорізької та Дніпропетровської областей, а також частину із 27 затоплених селищ⁴⁹.

У 1958 р., коли у Каховському водосховищі рівень води досяг «нормального підпірного горизонту», відомий український письменник і режисер О. Довженко писав: «Протягом усієї зими піднімалися води Дніпра, заливаючи плавні, озера. А навесні, коли по всіх притоках із верхів'я рушив лід, а за льодом величезна повінь — весь Дніпровський Низ від Запоріжжя до Каховки відразу став невпізнаним. Пішов під воду запорозький Великий Луг, потонули навіки старі хрести на дідівських кладовищах. Зникли річки Підпільна, Скарбна... Народилося море, безкрайне, з неосяжним морським горизонтом. Геологічне диво!.. На дні якого затонуло навіки дитинство»⁵⁰.

Чимало недоліків допускалося при плануванні на нових місцях перенесених із зони затоплення Каховським водосховищем населених пунктів. Так, село Золота Балка Херсонської області на новому місці було розтягнуте вздовж водосховища на 3,7 км⁵¹. Крім відходу від традицій забудови, це ще вимагало й зайвих затрат на продовження комунікацій.

Казенний підхід до планування нових сіл відзначав і О. Довженко, побувавши у 1955 р. на Херсонщині. Його неприємно вразило, що село Мала Каховка Каховського району було збудоване фактично без центру з трьома витягнутими в довжину вулицями. Такими ж прямими як по нитці вулицями було збудоване й село Покровське Білозерського району. Своє ставлення письменник висловив такими словами: «Це “нововведення” — вистроювати нові будинки в струнку — йде, очевидно, від спрощеного розуміння критики старого українського села з його найчастіше вузькими, кривими вулицями, вуличками, що виникли стихійно, без будь-якого видимого планування»⁵².

Письменник О. Дмитренко на сторінках журналу «Вітчизна» писав: «Чи втямки було сталінському ентузіастові, що ніякі сонцесайні й зореносні Дніпрельстани не владні замінити й не замінять ніколи того, що для народу, для його історичної пам'яті становило багатовікову святість, невмирущу славу, думу, пісню, саму душу його. А то таки справді так — незнищений дух цілих поколінь увібрала в себе незборима вольниця, непохитна демократична «козацька республіка» за порогами, де підпирали небо раменами

⁴⁸ Довженко А. Мы строим сёла будущего. *Молодой колхозник*. 1955. № 2. С. 3.

⁴⁹ Обухов Є. В. Каховському водосховищу... С. 119.

⁵⁰ Голубкіна Г. С. Як море поглинало Великий Луг. *Запорізька правда*. 2013. 28 вересня. С. 2.

⁵¹ Моравский В. Формирование планировочной структуры сел в зоне днепровских водохранилищ. *Строительство и архитектура*. 1974. № 5. С. 20.

⁵² Довженко А. Мы строим сёла... С. 14.

тисячолітні дуби-велетні й звідки веслували аж до Царгорода на швидких чайках, дубах і байдарках зірвіголові й вусаті відчайдухи-козаки»⁵³.

Тяжким випробуванням для населення придніпровських сіл стало переселення із зони затоплення, про що люди й досі з гіркотою згадують як про велику трагедію. Сповна це відчули жителі населених пунктів, які потрапили в зону затоплення Кременчуцького водосховища — найбільшого не тільки за площею затоплення серед гідровузлів на Дніпрі, а й за кількістю людей, які мали покинути свої домівки.

Про масштабність акції з переселення свідчить те, що усього із визначених під рукотворне Кременчуцьке водосховище територій на нові місця необхідно було перенести 186 населених пунктів, у тому числі в Черкаській області — 85, Полтавській — 73 і Кіровоградській — 28. Затопленню підлягали 70687 дворів, з них у Черкаській області 46061, Полтавській — 18792 і Кіровоградській — 5834. Підлягали безумовному переселенню і втрачали свої житла через затоплення 131072 жителів, зокрема в Черкаській області — 80281, Полтавській — 35352 і в Кіровоградській — 15439 жителів⁵⁴.

Досвіду переселення такої великої кількості людей з територій, які мали стати дном майбутнього гігантського Кременчуцького водосховища (причому у стислі терміни), влада не знала. Практика відселення жителів під час будівництва ДніпроГЕСу, чи Каховської ГЕС, для Кременчуцької ГЕС не підходила, оскільки водосховища попередніх електростанцій зачіпали відносно незначну кількість поселень та їхніх жителів.

Підготовка до переселення сіл розпочалася у 1956 р. після прийняття постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 74/33 від 31 грудня 1955 р. «Про переселення населення і перенесення будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС». Відповідні постанови на її виконання були прийняті на обласному і районному рівнях.

При виборі місць для переселення переважав принцип «економічної доцільності», згідно якого людей переселяли без їхньої згоди на визначені органами влади території. Не проводилося належної роз'яснювальної роботи, значні недоліки мала система виплати компенсацій за втрачені садиби, що дуже утруднювало відновлення господарств, яке було справою самих переселенців. Господарське облаштування представників пільгових категорій відзначалося формальним підходом з боку владних інстанцій⁵⁵.

Кожен власник садиби, котрий переїжджав на нове місце проживання, повинен був звільнити свою ділянку від дерев, щоб не заважали майбут-

⁵³ Дмитренко О. Хвіст ящірки, або Друга дума про чисте плесо. *Вітчизна*. 1990. № 9. С. 136.

⁵⁴ Бабенко О. О. *Будівництво Кременчуцького гідровузла (за документами Державного архіву Кіровоградської області)*. Кропивницький, 2016. С. 18–19.

⁵⁵ Там само. С. 16.

ньому судноплавству. Приватні будинки й подвірні споруди господарям доводилося розбирати самим — за це їм передбачалась мізерна компенсація⁵⁶.

Роботи з перенесення населених пунктів і переселення людей планувалися без належних економічних розрахунків, внаслідок чого порушувалися терміни їх виконання і завдавалися матеріальні і моральні збитки населенню. Про це свідчить характерна й для інших регіонів організація переселення в Чигиринському районі Черкаської області, багато сіл якого потрапили в зону затоплення Кременчуцьким водосховищем. Тут, як і в інших місцях, оцінкою вартості будівель і споруд, які знаходилися в зоні затоплення, займалася районна оціночна комісія. До її складу входили: представник райвиконкому (голова комісії), фахівці від районного відділу з будівництва в колгоспах, районного фінансового відділу і дирекції Кременчуцької ГЕС. Чигиринська районна рада народних депутатів затвердила склад комісії 1 лютого 1956 р.

Вже від самого початку переселення не витримувалися терміни виконання робіт. У квітні 1956 р. ще не всі переселенці першої черги отримали офіційні повідомлення з відведенням садиб в натурі⁵⁷. Хоч терміни переселення кожному окремому господарству повинні були оголосити не пізніше, ніж за шість місяців⁵⁸.

Оскільки не всі переселенці могли самостійно перенести будинки чи побудувати нові, то були складені списки пільгових категорій. До них були включені інваліди праці, громадянської і німецько-радянської війн, сім'ї загиблих воїнів радянської армії і флоту, пристарілі, одинокі громадяни. Кошти пільговим категоріям на будівництво нових будинків виділялися державою. Площа будинків мала бути в межах санітарної норми, але не більше, ніж на старому місці.

Як свідчать архівні документи, із запланованих в Чигиринському районі на 1956 р. 63 будинки для пільгових категорій на 8 червня 1956 р. розпочато будівництво лише фундаментів для 45 будинків. Не вистачало будівельних матеріалів — цегли, цементу, каменю, кваліфікованих робітників, вантажних автомобілів.

Згідно плану за весь період необхідно було збудувати 238 будинків для пільгових категорій. Однак в 1956–1957 рр. не було збудовано жодного будинку. І лише в травні 1958 р. було розпочато будівництво 57 будинків⁵⁹.

Про громадські настрої та сприйняття жителями затоплених сіл заходів з переселення можна судити зі спогадів очевидців. Житель села Сагунівка

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 5105. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 2.

⁵⁷ ДАЧкО. Ф. Р-4313. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 29–31.

⁵⁸ Там само. Спр. 698. Арк. 16.

⁵⁹ Чигирик Н. В. З історії переселення сіл Чигиринщини з чаші Кременчуцького водоймища. *Збірка праць Олександрівського краєзнавчого музею*. Олександрівка, 2008. С. 31–33.

Черкаського району на Черкащині І. Жученко, згадуючи затоплення придніпровських сіл Кременчуцьким водосховищем, зазначав, що «люди, за війну і попередні, не менш руйнівні десятиліття в історії України, так звикли до експериментів над собою, що прийняли все покірно. У 1956 р. людей вивезли в поле, поставили там столи, і кожен тягнув собі номерка, де кому поселитися. Кілька кутків із обох сіл переселили у Кіровоградську та Миколаївську області. Люди були дуже проти. Багато хто потім купив хату в Сагунівці і повернувся.

Всі дворища об'їжджали уповноважені, описували, що є в кожному дворі. Усе це потім оцінили, видали кошти на будівництво. Самому не віриться, що за три роки збудували нове село на рівному місці. Так само забудовувалося все від Черкас до Світловодська, а пізніше — і Канівське водосховище споруджували. Люди вдень ходили на роботу, а вечорами — пішки за 3–5 кілометрів на будівництво.

Держава осторонь не стояла: підвозили шифер, камінь, ліс везли аж із Сибіру. Працювали і приїжджі бригади. Людські ж хати будувались так: спочатку робили фундамент, а потім розламували свої хати, а будматеріали перевозили до нових. Жили в цей час де прийдеться, тож побудуватись треба було буквально за літо. Працювали толоками — і старі, й малі. Мазали в день одночасно по 30–50 хат. Нові помешкання отримали навіть покійники — спеціальна бригада викопувала і переносила на нове місце могили»⁶⁰.

Невтішними були наслідки й для жителів придніпровських сіл, які потрапили в зону затоплення водосховищем ще однієї, останньої гідроелектростанції дніпровського каскаду — Київської, будівництво греблі якої у Вишгороді припало на 1959 р. Штучне Київське море (водосховище) заповнювалося в 1964–1966 рр. Тут переселенню підлягало понад 52 населених пунктів з населенням понад 33 тис. жителів. При цьому було затоплено багато сіл Київщини, серед яких низка стародавніх. На правому березі Дніпра — Бірки, Толкунська Рудня, Ротичі, Домонтова. На лівому березі — Старосілля, Сваром'я, Ошитка, Тарасовичі, Чернин, Новосілки-на-Дніпрі, Окунінове, Новий Глібів, Старий Глібів.

Деякі з них, наприклад Старосілля (Ольжич), згадуються ще в XI ст. Люди мали господарство, худобу, городи, садки, на кладовищах спочивали їхні діди та прадіди, були збудовані величні церкви. Навколо — заливні луки з родючою землею. Відомо, що в одному із затоплених сіл — Старосіллі, розміщувалася літня лабораторія біологічної станції ВУАН, заснована у 1918 р. В. Вернадським. А поруч з ним, у селі Хотянівці, було зібрано етнографічну колекцію, що становила основу Етнографічного музею ВУАН.

Багато жителів затоплених сіл переселилися у навколишні населені пункти. Зокрема, усіх жителів села Сваром'є, де було 44 хати, переселили у

⁶⁰ Лисенко С. *На Черкащині можна побачити села, затоплені колись Кременчуцьким водосховищем*. Прес-центр. 2012. 29 січня. С. 6.

Нові Петрівці. Немало таких переселенців у селі Демидові, де встановлено пам'ятник затопленим Київським морем селам. Деякі села не повністю поглинуло Київське водосховище. Так була затоплена більша частина села Козаровичі. Від старого села залишилася одна вулиця Першотравнева. Майже 1300 дворів козаровичан було перенесено і заново збудовано на іншому місці⁶¹.

Наповнення дніпровими водами водосховищ каскаду гідроелектростанцій пройшло глибокою борозною по долях тисяч людей, кардинально зламало їхній закорінений у багатовікові традиції уклад життя. Переселення, яке буквально увірвалося у повсякдення жителів придніпровських сіл, стало для них суцільною смугою побутового і житейського дискомфорту, позначеною тяжкою працею на зведенні житла та господарських споруд, пошуком транспорту для підвезення будівельних матеріалів і всього необхідного для своїх родин. При цьому від роботи в колгоспах селян ніхто не звільняв, тож обов'язкові норми трудоднів треба було виконувати будь-якою ціною. Нерідко до цієї роботи залучалися діти, які виконували роботу батьків, коли ті будували житло. Найважче доводилося сім'ям, де були малі діти, оскільки будувати помешкання батьки змушені вночі та у свята, щоб це не позначалося на роботі в колгоспі.

Жителька села Жовнині Чорнобаївського району на лівобережній Черкащині А. Яременко згадувала: «Будувалися і вдень, і вночі, і без вихідних... Допомогали одне одному за відробіток: я — тобі, а ти — мені. Які добрі, порядні, працюючі та трудолюбиві тоді були люди, все робилося від чистого серця, тому що всіх спіткала одна біда. Тоді у людей жив дух терпіння, взаємовиручки та допомоги...

Ось так не покладаючи рук, працюючи на межі власних сил, не вимагаючи ніякої плати, мало того ще й на роботу ходили, будувалося й росло нове красиве село. І все це зробили працюючі та невтомні руки жовнян! Звісно, що за старим селом переселенці й досі сумують... згадують... переглядають безцінні чорно-білі світлини... радіють, коли молоде покоління цікавиться «а як там було на низу?»... І вони можуть годинами розповідати «як там було на низу». А ми можемо годинами слухати, немов зачаровані»⁶².

Передбаченої урядовими рішеннями фінансової та матеріальної допомоги для переселення та облаштування житла на нових місцях було замало. Тому основний тягар лягав на родинні бюджети. Жителька сусіднього села Васютинці Г. Шестопалько згадувала, що для будівництва хати на новому місці довелося продати корову, взяти 10 тис. крб. безпроцентного кредиту, який давала держава переселенцям на пільгових умовах. Додався і виграш

⁶¹ Перегуда В. *Затоплені села Київського Полісся ХХ століття*. URL: <http://vikz.org.ua/zatoplen-sela-ki-vskogo-pol-ssya-hh-st-.html>

⁶² Омелечко Р. Б. *Пам'ять затоплених сіл*. Чорнобаїв, 2020. С. 135–136.

1 тис. крб. по облігаціях, що дало змогу закупити дерево на столярні роботи, дах, сохи. За її словами, «найважчою, як і для всіх, була перша мазка. Треба завести глину, соломку, воду і дістати коней для замісу. На наступний день, в неділю, осіб 60 мазали хату «на відробіток». «Рудити» хату теж приходило осіб 20. Допомогали родичі, колеги, друзі. Між людьми в той час відчувалась взаємовиручка, взаємодопомога».

Далі Г. Шестоपालко згадувала: «Враховуючи те, що в будівництві задіяно багато молодих сімей, які мали малолітніх дітей, по лінії Міністерства здоров'я організували в Ірклієві цілодобову роботу дитячих ясел і приймали до них дітей з 4-місячного віку.

Мені, як завідуючій цими яслами, разом з колективом було дуже важко. Ми сповна віддавались роботі, старались, щоб три десятки малюків були і нагодовані, і доглянуті, і здорові, а батьки — спокійні і могли повністю віддаватись будівництву»⁶³.

З переселенням пов'язані не тільки матеріальні, а й непоправні моральні і духовні втрати, яких зазнали люди затоплених територій і які залишилися незагойною раною для наступних поколінь. Під час заповнення водосховищ дніпровського каскаду було зруйновано і затоплено понад 2 тис. церков. Під водою опинилося понад 10 тис. кладовищ. Тому одним із заходів щодо підготовки чаші майбутніх водосховищ було закриття усіх кладовищ та їх перенесення.

У колишньому лівобережному Іркліївському районі Черкаської області ще в 1955 р. проведено їх обстеження для наступного перенесення. Не підлягали перенесенню старі кладовища, в яких вже не видно могил і хрестів. З 1957 р. в селах, які підлягали затопленню, заборонялося проводити поховання. В районі працювало кілька бригад робітників з інших регіонів, які мали відповідний дозвіл. Проектні установи виділили місце під нові кладовища.

Контроль за виконанням робіт з перенесення кладовищ покладался на сільські ради, які повідомляли жителів сіл про час і порядок проведення робіт. З могил двох-чотирирічної давності повністю переносилися труни. При цьому могли бути присутні родичі покійних. Бувало, що в окрему труну за проханням родини клали рештки інших померлих родичів і ховали їх в окремій ямі. Пізніше встановлювали пам'ятник і вказували імена похованих. Після викопування праху померлих проводили дезінфекцію. Окремо відбувалося перепоховання останків солдатів, які загинули в роки Другої світової війни під час битви за Дніпро і в боях за звільнення Лівобережжя від нацистів у 1943 р. Вони поховані в центрах нових сіл, а також на сільських кладовищах, де на могилах встановлені пам'ятники та пам'ятні знаки.

Комісія у складі голови сільської рад, працівника санстанції, депутатів складала акт про проведення поховання. У вартість виконаних робіт по

⁶³ Там само. С. 127–128.

перенесенню кладовища входило виготовлення трун, транспортування, підкопка могил, їх засипка, поховання.

Архівні документи свідчать, що у Васютинцях така бригада у складі 20 осіб працювала з 1 по 20 квітня 1957 р. За цей час нею розкопано 1395 могил, рештки померлих з яких перепоховані у 12 трунах та 63 ящиках. У селі Москаленки розкопано 1499 могил і здійснено перепоховання в 25 трунах та 265 ящиках. Така ж робота виконана і в інших селах Іркліївського району. Усього в районі перенесено 39 сільських кладовищ, на що витрачено 840 тис. крб. бюджетних коштів⁶⁴.

Мали місце й факти незадовільної організації роботи щодо перенесення кладовищ, поспішності та не дотримання санітарно-епідемічних вимог. На Каховському водосховищі працівники спеціальних бригад, які займалися перезахороненням, свої обов'язки виконували несумлінно. В першу чергу вони відкопували тих захоронених, за кого більше доплатили. При цьому труну мали надати замовники-родичі⁶⁵.

Зустрічалися випадки цинічно-блюзнірського ставлення до роботи з перезахоронення. За свідченням переселенки Г. Рудас із села Старосілля (Київське водосховище), на кладовищі могили розкопали, рештки викинули на землю, а сільчанам сказали: «Вибирайте, де ваше, а не то в Лебедівці, у братській могилі, перезаховаємо»⁶⁶.

В історію затоплення і переселення придніпровських населених пунктів сумною сторінкою увійшло перенесення військових поховань. Це, передусім стосувалося правого берега Дніпра, який під час Другої світової війни восени 1943 р. став місцем запеклих і кровопролитних боїв. При форсуванні Дніпра і звільненні від нацистів сіл загинуло багато радянських воїнів. Полеглих воїнів ховали в поодиноких чи в загальних — «братських», могилах.

У Новогеоргіївському районі Кіровоградської області у селах, які підлягали затопленню, було 26 облаштованих військових поховань з пам'ятниками таobelісками, усі вони перебували на обліку і доглядалися. У них покоївся прах 2876 полеглих воїнів. Їх перенесення згідно рішення районної влади розпочалося у 1956 р. і мало закінчитися у 1957 р. Однак із-за поганої в ряді випадків організації роботи перезахоронення тривало значно довше.

Так, перезахоронення 169 загиблих у роки війни радянських воїнів, похованих у Новогеоргіївську на базарній площі, відбулося тільки у квітні 1959 р. Для цього рештки загиблих воїнів поклали до нових трун, перевезли на відстань 20 км, встановивши на місці нового поховання пам'ятник. Іншу могилу, де покоївся прах 15 радянських воїнів, полеглих у боях за звільнення Новогеоргіївська, теж перенесли весною 1959 р. Перезахоронення праху

⁶⁴ Там само. С. 31–33.

⁶⁵ Горло Н. В. Вплив гідробудівництва... С. 221–231.

⁶⁶ Ковальчук Л. Киевское море: там, где сейчас лежит радиоактивный ил, прежде было 52 села. *Сегодня*. 2002. 25 марта.

інших визволителів Новогеоргіївська завершилося лише у серпні 1959 р. — за півтора місяці до початку затоплення чаші водосховища.

Процес перезахоронення відбувався як звичайна господарська робота без ніяких урочистостей. За рахунок місцевих бюджетів було закуплено 7 скульптурних пам'ятників з нетривких матеріалів та невеликі бетонні обеліски, які встановлювалися на окремих могилах. У селах Миронівка, Федірки, Арсенівка могили решток полеглих воїнів на новому місці не були облаштовані і невдовзі заросли бур'янами. Постановою бюро Новогеоргіївського райкому КПУ від 7 грудня 1956 р. «...за безвідповідальне ставлення до будівництва пам'ятників і охорони братерських могил» голів сільських рад — Глинської, Захарівської, Федірівської, Арсенівської попередили⁶⁷.

В Новогеоргіївському районі зволікалось перенесення і сільських кладовищ. На кінець червня 1959 р. все ще не перенесеними залишалися кладовища в селі Калабарок з 923 могилами, в селі Нове Липове — 1377 видимих могил, в селі Старе Липове — 1169 могили, в селі Чаплине — 4866 могил, в селі Подорожне — 11234 могили, в місті Новогеоргіївську — 5300⁶⁸.

Затоплення придніпровських населених пунктів, руйнування чи перенесення на нові місця жител та праху своїх близьких і далеких у часі пращурів не тільки порушило усталений ритм повсякдення «переселенців», а й наклало гіркий відбиток на їх світосприйняття. Адже руйнувалася не тільки історична пам'ять, а й назавжди втрачалось сформоване впродовж тисячоліть відчуття осілості і безперервності життя саме на берегах Дніпра — сакральної річки України.

Жителька села Демки Іркліївського району Т. Рідченко-Скиба згадувала: «Чомусь в моїй свідомості відклалося переконання, що в нашій старій хаті в Демках завжди світило сонце, співали пташки і люди були щасливі.

Та одного дня бабуся сказала, що будуть руйнувати нашу хату. «Як, навіщо, невже таке можна зробити?» — мені це було незрозумілим. «Так треба. Сьогодні будемо прощатися з хатою», — зі сльозами на очах сказала вона. Хату святково прибрали, діл застелили зеленою осокою, на покуті — букет квітів, на столі — пиріжки з капустою і маком. Члени сім'ї тоді довго розмовляли, щось згадували, про щось радилися»⁶⁹.

Журналіст Ю. Матівос із Кропивницького писав: «Для місцевих переселення було справжнім горем, люди називали його евакуацією. Тим більше, що багато з них пережили справжню евакуацію у роки німецької окупації. Час переселення теж, на погляд людей, був обраний невдало. Був травень, все цвіло і пахло, розпустили віти улюблені берізки, у яких утопали села Придніпров'я. Люди пиляли дерева, плачучи, прощалися, мов з живими істотами. Бували випадки, коли у розпачі чоловік кидав сокиру і вішав на

⁶⁷ ДАКО. Ф. Р-3024. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 67.

⁶⁸ Там само. Ф. Р-6713. Оп. 1д. Спр. 83. Арк. 8.

⁶⁹ Омелечко Р. Б. *Пам'ять...* С. 121.

гіллі зашморг. Згідно з офіційною статистикою у зоні виселення було зафіксовано понад дві сотні самогубств. Бувало, приходять людина додому, а на дверях табличка "Хату розібрати до 25 травня". Не встиг чи не захотів — руйнує техніка»⁷⁰.

Зірвані з обжитих батьківських місць люди, переживши біль втрати, поступово обживали нові місця. Витримавши усі пов'язані з переселенням випробування, жителі нових населених пунктів працювали, налагоджували домашнє господарство, ростили і виховували дітей. Молодь сприймала перебіг подій спокійно — адже агітатори обіцяли на нових місцях кращі умови життя і блага цивілізації. У свідомості ж людей старшого віку і до цього часу зберігається генетично сформоване відчуття зрощеності із прабатьківською землею.

Показовою щодо цього може бути доля колишнього українського села Хрести Золотоніського району на Черкащині. Лише під тиском обставин, та під гарантії покращення житлових умов його жителів за кілька заходів у 1962–1964 рр. вдалося переселити в інше село — Нову Дмитрівку, яке не підлягало затопленню. Кілька стареньких бабусь трималися до останнього. Казали «Хочу померти на своїй землі».

Вивчаючи історію села своїх пращурів молода дослідниця Д. Нагаєвська в 2011 р. писала: «Ті, хто був силоміць видворений з віками обжитих гнізд, переселений у розбиті під лінійку місця для стандартних сіл, змушені були розпочинати нове життя. У Новій Дмитрівці побудували цегляні будинки, підвели електрику, робота була поруч з домівкою, але для більшості переселенців нове життя було сповнене ностальгії за втраченим благословенним придніпровським раєм. З неповторними малими річками і озерами, луками, гаями, лісами, родючими полями з унікальним кліматом і красою природи, яка не мала собі рівних. Колишнім хрестівцям і нині сняться квітчасті луки і переповнені рибою озера».

Бабуся й досі не може згадувати без сліз рідний дім і лугове роздолля. Дехто з тих, хто виїхав, не зміг жити на новому місці і згодом повертався ближче до втраченої батьківщини — у Кедину Гору, Коробівку, Чапаєвку. Більшість з опитаних колишніх жителів Хрестів жалкують за батьківщиною і вважають рішення про переселення несправедливим»⁷¹.

Не бачена досі за своїми масштабами акція з перенесення населених пунктів і переселення їх жителів, створювала соціальну напругу, яка підсилювалася чисельними недоліками в організації переселення. Передусім, це зумовлювалося стислими термінами, недостатнім матеріально-фінансовим

⁷⁰ Матівос Ю. Сумна історія: зникли з карти, живуть у пам'яті. Фото. *Мартиролог затоплених сіл, музей села Захарівки*. URL: <http://akulamedia.com/sumna-istorija-znikli-z-karti-zhivut-u-pam-jati-foto>

⁷¹ Нагаєвська Д. О. Нарис історії села Хрести. *Краєзнавство Черкащини*. 2011. № 9. С. 83–115.

забезпеченням, відомчою неузгодженістю, браком інформації і звичайним бюрократичним чванством. Усе це стало причиною того, що переселенці болюче сприймали затоплення населених пунктів і не схвалювали акції переселення, а багато хто і будівництва гідроенергетичних гігантів.

Про те як відбувалося затоплення чаші Каховського водосховища на Херсонщині писав один із відселених жителів Бериславського району А. Шульга: «Коли вода почала заповнювати дно моря, то на березі від Нововоронцовки до Качкарівки і Дудчан стояли люди, здебільшого старі, і плакали. По скаламученій воді пливли, крутилися, пірнали і виринали величезні дерева, вагани, пляшки, куфайки, копиці сіна. Пливли живі тварини: корови, свині, олені. Полізли на берег тисячі водяних щурів, гадюк. Над грязною велетенською калюжею кружляли дикі качки, гуси, інша різна птиця. Для плавньових тварин це був кінець світу — потоп. Випливали і бились об берег вимиті сильними хвилями тіла мерців, котрі були поховані недавно і не перенесені на інше місце. Цю страшну картину не можна на малювати, її потрібно було бачити»⁷².

Реальну, сповнену протиріч, людських страждань і компромісів, картину спорудження дніпровських гідроелектростанцій, відселення жителів і затоплення населених пунктів змалювали у своїх творах українські письменники О. Довженко («Поема про море»), О. Гончар («Собор»), С. Плачинда («Шугаї»). Засобами художнього слова вони крізь призму людських доль розкрили суть волюнтаристських методів реалізації грандіозних проектів перетворення природи і показали приклади знецінення людської гідності, зневагу до пам'яті про історичне минуле⁷³.

Узагальнення фактів, спогадів жителів придніпровських сіл — безпосередніх учасників будівництва понад півстоліття тому водосховищ та переселення, засвідчують, що головною втратою для них стали затоплені землі. І хоча час згладив гіркоту примусового розставання з прабатьківськими оселями і на нових місцях вже вирости покоління дітей, які ніколи не були там, колективна історична пам'ять ще зберігає феномен Дніпра, на родючих і благодатних берегах якого жили тисячі українських селян, які стали вимушеними переселенцями.

Жителька переселеного села Худяки Черкаського району О. Стась з жалем згадує: «часто воно приходить до мене у снах, наше старе село, бачу, як намальовані, білі хати, вишняки, високі мальви. У кожного у березі була криниця і копанка. Паші на луках — пахущої, як чай, росло для худоби стільки, що не встигали випасати. Аж тут раптом, у 1956 році, як грім серед ясного неба, на загальних колгоспних зборах оголосили: збирайтеся, переселятиметься від Дніпра у степ. Село затоплюватимуть. Ми тільки-но з

⁷² Шульга А. Море чи людське горе? *Вісті*. 1996. 3 лютого.

⁷³ Горло Н. В. Вплив гідробудівництва... С. 228–229.

чоловіком, фронтовиком, стяглися на хату, почали жити у нових стінах, а тут така біда»⁷⁴.

Важливою і суспільно значимою справою є увічнення пам'яті про зниклі села — встановлення пам'ятних знаків, створення реєстрів затоплених поселень, музеїв і музейних експозицій, видання історико-краєзнавчої літератури, проведення науково-просвітницьких заходів цієї тематики. Перший в Україні пам'ятний знак затопленим селам Худяки і Талдики на Черкащині відкрито у 2009 р.⁷⁵

Підсумовуючи, можна правомірно стверджувати, що негативні наслідки реалізації закладеної в «сталінському плані» ідеологізованої концепції гігантоманії та ігнорування законів природи при будівництві дніпровського гідрокаскаду значно перевищили позитивні. Введення в дію гігантських водосховищ призвело до затоплення і безповоротного вилучення із сільськогосподарського обігу величезних площ родючих земель, а значні території опинилися в зоні підтоплення.

Держава і тисячі громадян понесли великі матеріально-фінансові втрати у зв'язку з переселенням на нові місця населених пунктів, господарських і соціально-культурних об'єктів. Поспішність і недостатня фінансово-економічна підтримка при переселенні жителів придніпровських сіл створювали соціальну напругу. Непоправної шкоди завдано гуманітарній сфері — зникло багато археологічних, архітектурних та історико-культурних пам'яток національного значення. Було зруйновано або затоплено велику кількість культурних приміщень, цвинтарів і місць захоронень, що залишило глибоку моральну травму у долях людей.

Після заповнення водосховищ екосистеми водних об'єктів — річок, озер, при експлуатації ГЕС зазнали негативних змін у гідробіологічному режимі, якості води та рибопродуктивності. Стояча вода і мілководдя спричинили також загострення проблеми цвітіння синьо-зелених водоростей. Зростали витрати на укріплення берегової лінії, розчистку фарватера дніпровських водосховищ. У зв'язку зі старінням посилювався ризик руйнування гребель та інших гідротехнічних споруд. Значні кошти витрачалися на перманентні ремонтні та модернізаційні роботи на діючих об'єктах гідроенергетики, а також меліорації і судноплавства.

Руслана Маньковська

§ 3. Світлотіні Північно-Кримського каналу

Кримський півострів завжди був природною перлиною на Північному узбережжі Чорного моря. Впродовж тисячоліть під впливом своєрідних

⁷⁴ Титаренко Л., Раїна Н. Затоплена пам'ять. *Голос України*. 2009. 4 червня.

⁷⁵ Вівчарик Назарій. З'явився перший пам'ятник затопленим селам. *Прес-центр. Громадсько-політичне видання*. 29.10.2009. URL: <https://web.archive.org/web/20160305005841/http://pres-centr.ck.ua/person/12961/>

ландшафтно-кліматичних чинників та в процесі історичного розвитку тут сформувалася самобутня етнічна палітра населення з власним соціокультурним досвідом, притаманними цій території традиціями та формами господарювання. Вочевидь, що кардинальні зміни в соціально-економічній сфері відбулися на півострові після 1954 р., коли Крим увійшов до складу Української РСР. Історичні факти, які красномовно свідчать про рівень життя мешканців півострова після трагедій Другої світової війни та повоєнний період, вказують, що «наприкінці 1953 р. на весь Крим було тільки 3 хлібних, 18 м'ясопродуктових, 8 молочних і 28 книжкових магазинів...»⁷⁶, а зруйнований на 40% під час війни житловий фонд практично не відновлювався⁷⁷. Великими зусиллями материкової України розпочався у Криму стрімкий етап соціально-економічного розвитку. Півострів пронизали транспортні, електричні та інформаційні мережі, а цілеспрямоване переселення українців до Криму сприяло вирішенню кадрових проблем у всіх галузях народного господарства, його інфраструктурній розбудові. Зазначимо, що лише у 1950–1957 рр. з різних регіонів України у Крим переселилися майже 60 тисяч родин⁷⁸.

У сучасній українській історіографії широко представлені актуальні проблеми в галузі екології, впливу діяльності людини на навколишнє природне середовище та його охорону, ролі техногенного чинника в знищенні природних ресурсів. Зокрема, це стосується і наслідків будівництва та експлуатації великих іригаційних споруд. Питання раціонального використання природних ресурсів, регіональних стратегій охорони навколишнього середовища, водоохоронної політики України, екологічних проблем басейнів транскордонних водних об'єктів, зокрема таких, як Дніпро, Дністер, Південний Буг та Сіверський Донець, розробляє директор Українського науководослідного інституту екологічних проблем, професор А. Гриценко⁷⁹. Тему взаємодії людини як біопсихосоціальної істоти з факторами навколишнього середовища з урахуванням прямих і зворотніх зв'язків висвітлює професор Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, доктор педагогічних наук Ю. Бойчук⁸⁰. Технології екологічних моніто-

⁷⁶ *Історія Криму в запитаннях та відповідях*. Київ, 2015. С. 12–13.

⁷⁷ Вольвач П. Чи став би Крим орденом на грудях планети, якби не українські мозолі? *Наш Крим: неросійські історії українського півострова*: зб. ст. Київ, 2016. С. 260.

⁷⁸ Сергійчук В. *Український Крим*. Київ, 2001. С. 239.

⁷⁹ Гриценко А. В. Розроблення удосконаленого національного Переліку нормативів екологічної безпеки рибогосподарського водокористування. *Проблеми охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки*. Вип. 38. 2016. С. 29–37; *Методика екологічної оцінки якості поверхневих вод за відповідними категоріями*. Харків, 2012. 37 с.

⁸⁰ Бойчук Ю. Д. *Екологія і охорона навколишнього середовища: навч. посіб. для студ. вузів*. Суми, 2002. 283 с.; Гончаренко М. С., Бойчук Ю. Д. *Екологія людини*. Суми, 2005.

рингів річкових систем досліджують науковці Інституту телекомунікацій і глобального інформаційного простору НАН України, а кандидат технічних наук Т. Триснюк вивчає технічні аспекти системи гідроресурсів⁸¹.

Екологічну безпеку та її соціально-економічну сутність розглядає в своїх працях доктор економічних наук, професор Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана Є. Хлобистов⁸². Дослідниця з Київського національного університету імені Тараса Шевченка М. Баштова вивчає актуальні еколого-економічні проблеми Автономної Республіки Крим та шляхи їх подолання. Наголошуючи на напруженій екологічній ситуації в Криму, науковиця основною причиною руйнування ландшафтних систем вважає антропогенний фактор⁸³.

Наслідкам використання водної артерії Дніпра, будівництва і експлуатації Північно-Кримського каналу присвячена низка публікацій в засобах масової інформації, зокрема З. Аширової, О. Шами, З. Тимченко. Однак комплексний аналіз проблем будівництва, експлуатації Північно-Кримського каналу та їх впливу на екологічний стан природного середовища Південного регіону України та Кримського півострова не проводився науковцями. Актуальність означеної проблеми обумовлена соціально-економічними, екологічними чинниками, а також загострена сучасною політичною ситуацією в Україні, пов'язаною з окупацією Криму Російською Федерацією.

Питання про використання Дніпра для кримських степів поставало ще в російській імперії в середині XIX ст. та на початку XX ст. Про будівництво каналу в 1930-ті роки заявляв і Й. Сталін. А вже в повоєнні роки в рамках сталінського плану перетворення природи на Подніпров'ї був розроблений один із проектів «будов комунізму» на Дніпрі. 21 вересня 1950 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) та Ради міністрів СРСР «Про будівництво Каховської ГЕС на р. Дніпрі, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів»⁸⁴, реалізація якої в подальшому пожвавила інтеграційні процеси Кримського

⁸¹ Триснюк Т. В. Система мобільного екологічного моніторингу Дністра: моделювання технічної системи гідроресурсів та екстремальних паводків. *Екологічна безпека та природокористування. Зб. наук. праць*. 2021. № 38 (2). С. 121–128.

⁸² Хлобистов Є. В. *Екологічна безпека трансформаційної економіки*. Київ, 2004. 336 с.; Він же. Соціально-економічна сутність екологічної безпеки у системних поглядах на сталий розвиток продуктивних сил. *Продуктивні сили України: науково-теоретичний економічний журнал*. 2007. № 2 (003). С. 213–222.

⁸³ Баштова М. О. Еколого-економічні проблеми територіального розвитку Автономної Республіки Крим. *Ефективна економіка: електронне фахове видання*. 2013. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_7_17; Баштова М. О. Трансформаційні зрушення регіональної політики сталого розвитку. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка*. 2016. Т. 21. Вип. 9. С. 95–98.

⁸⁴ Сацький П. В. Основні чинники інтеграції економіки Криму із УРСР у ході вибору траси будівництва Південно-українського і Північно-Кримського каналів. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Т. 292. Вип. 280. Миколаїв, 2017. С. 25.

півострова з Українською РСР, налагодила економічну кооперацію між південними районами УРСР і північною частиною Криму, їхніми промисловими підприємствами.

Наприкінці листопада 1950 р. українське керівництво затвердило постанову «Про проведення першочергових пошукових та проектних робіт для будівництва Каховської ГЕС, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів»⁸⁵. Слід зауважити, що до цих проектно-пошукових робіт було залучено понад 2 тис. осіб інженерно-технічного профілю, задіяно 17 науково-дослідних і навчальних закладів УРСР⁸⁶. Окрім того, будівництву передувало активне обговорення в 1952 р. варіанту зрошення земель, вибору траси каналів. Гарячі дискусії точилися довкола самопливного і машинного способів зрошення. І хоч зупинилися на другому способі, на практиці довелося впроваджувати обидва.

Той факт, що з 1951 р. дирекція будівництва Каховського водосховища розміщувалася в Сімферополі, а роботи проводилися у Новій Каховці в УРСР, не сприяв налагодженню організованої роботи, призводив до непорозумінь у координації дій. Недаремно більшість сучасних істориків та економістів висловлюють слушну думку, що участь України в будівництві Північно-Кримського каналу відіграла суттєву роль у передачі півострова від РРФСР до складу УРСР у 1954 р., оскільки згодом значна частина робіт з підготовки й забезпечення будівництва каналу лягла на плечі української сторони. Не слід забувати, що Україні Крим дістався разом із багатьма іншими соціально-економічними проблемами.

Після передачі в лютому 1954 р. Кримської області до складу УРСР, вже у березні Рада міністрів УРСР і ЦК КПУ за пропозицією Ради міністрів СРСР прийняли постанову «Про будівництво Північно-Кримського каналу», якою затверджувалося рішення про спорудження каналу для зрошення і обводнення 800 тис. га земель степових районів Криму за рахунок водних ресурсів Дніпра, а також забезпечення водою міст Керчі, Феодосії та промислових підприємств, включаючи металургійний комбінат і коксохімічний завод⁸⁷.

⁸⁵ Постанова Ради Міністрів Української РСР та ЦК КП(б)У від 29 листопада 1950 р. «Про проведення першочергових пошукових та проектних робіт для будівництва Каховської ГЕС, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів». *Крим в умовах соціально-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів*. Київ, 2016. С. 112–116.

⁸⁶ Сацький П. В. Розподіл функцій між українськими і союзними установами у проектному забезпеченні будівництва Південноукраїнського і Північнокримського каналів й інтеграція Криму з Україною. *Сторінки історії*. 2017. Вип. 44. С. 149.

⁸⁷ Постанова Ради Міністрів Української РСР і ЦК КПУ від 15 березня 1954 р. «Про будівництво Північно-Кримського каналу». *Крим в умовах соціально-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів*. Київ, 2016. С. 176–178.

Будівництво Північно-Кримського каналу та системи зрошення було покладено на Головне Управління «Укрводбуд» Міністерства бавовництва СРСР. З української сторони проект перебував під особистим контролем голови Ради міністрів УРСР Д. Коротченка та першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова. Вже на початках довелося вирішувати проблеми залізничного сполучення, зокрема на відтинку Федорівка–Каховка та Запоріжжя–Джанкой, передбачалося залучити до будівництва металургійний завод у Керчі, розгортання автомобільної мережі доріг, розбудови промислових і сільськогосподарських підприємств. У цілому започаткування різних виробничо-соціальних об'єктів у Криму, пов'язаних з будівництвом каналу, в подальшому і забезпечувало тісну кооперацію з українськими територіями, створювалися умови для формування в майбутньому єдиного агропромислового комплексу.

Під контролем ЦК КП(б)У перебували питання кадрового забезпечення будівництва. І хоч у структурі «Укрводбуду» для координації організаційно-ідеологічною роботою в зоні будівництва був створений політвідділ, начальником якого призначили М. Штефана, вже у жовтні 1950 р. перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников поставив питання про мобілізацію для потреб будівництва кадрових ресурсів з УРСР, а в березні 1951 р. постановою Ради міністрів УРСР та ЦК КП(б)У розпочався набір працівників на будівництво з усіх областей республіки. Однак через інертність «добровільної» мобілізації в червні 1951 р. Рада міністрів УРСР постановою «Про переселення колгоспників з Української РСР у Кримську область» зобов'язує обласні ради Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької), Житомирської, Київської, Сумської, Чернігівської областей переселити в 1952 р. до Криму 1000 сімей колгоспників, переважно цілими колгоспами по 200 сімей з кожної області⁸⁸. Надалі таких документів про переселення з різних областей України було прийнято цілу низку. Вже на вересень 1951 р. на роботи завербувалися майже 6,5 тис. працівників. Загалом Північно-Кримський канал будували більш як 10 тис. робітників, було задіяно понад дві тис. землерийних машин, серед яких бульдозери, переобладнані з танків, з яких зняли гармати і встановили ковші і лопати⁸⁹.

Водночас керівництво відзначало значний відтік кадрів через незадовільні умови праці та відсутність матеріального заохочення. Питання про недостатнє фінансування будівництва неодноразово піднімав перед союзним керівництвом перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников. Із 12 млрд. крб.

⁸⁸ Постанова Ради Міністрів Української РСР від 13 червня 1951 р. «Про переселення колгоспників з Української РСР у Кримську область». *Крим в умовах соціально-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів*. Київ, 2016. С. 131–132.

⁸⁹ Аширова З. Крим. Канал життя. *Укрінформ*. 2 січня 2020 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2375316-krim-kanal-zitta.html>

планових капіталовкладень за 1951–1953 рр. було виділено лише 620 млн. крб.⁹⁰

Безумовно, що відсутність житла, об'єктів соціальної інфраструктури для робітників створювали на будівництві кадрову проблему. Крім того важкі умови праці ускладнювалися тотальним контролем політичного керівництва за проявами неблагонадійності, виявленням шпигунів. Невчасне та неякісне виконання завдань розглядалося як зумисне шкідництво⁹¹. Приділялась увага національному складу працівників. Особливо прискіпливе ставлення було до робітників із західних областей УРСР, серед яких виявляли «ворожі націоналістичні елементи». На нарадах неодноразово говорилося про недовіру до переселенців із західноукраїнських областей, наголошувалося на необхідності їх ідеологічного «перевиховання», через що було прийнято рішення збільшити видання пропагандистської літератури українською мовою. Гостро стояло питання з кваліфікованими кадрами. Їхній брак намагалися закрити мобілізацією інженерно-технічних кадрів з усієї території УРСР⁹².

Власні враження про атмосферу на «будові комунізму» залишив у своєму щоденнику письменник О. Довженко, який у 1952 р. працював над сценарієм фільму «Поема про море». Перебуваючи в Новій Каховці, яку називав «милою» і «синьою», зустрічався з робітниками і відзначав, що в них «більше чувається ідейна висота будівників комунізму, більше широти і мрії, ніж серед керівників»⁹³. Про деяких кабінетних чиновників у фрагменті «Хам» він занотував: «Зайшов до Н в кабінет. Переді мною сидить свиня... Через кілька хвилин мовчанки вона запитала мене, чи я до неї прийшов. Коли я сказав “так” і назвався, вона, не дивлячись на мене, спитала, що мені треба. Потім таким же... тракторно-хамським чином вона спитала мене, для якої мети, і потім помовчала хвилин зо три, займаючись підписуванням якихось паперів...»⁹⁴. Ідеологізація повсякденного життя, бюрократичний формалізм та байдужість до людини праці в реальності були характерними рисами радянського суспільства.

Хроніка подій, пов'язаних з підготовкою та початком будівництва Північно-Кримського каналу, переконливо свідчить, що роль України в соціально-економічному розвитку післявоєнного Криму була вирішальною. Тісні

⁹⁰ Сацький П. В. Ідеологічно-організаційне забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів (1950–1953 рр.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 17. С. 84–86, 88.

⁹¹ Там само. С. 87.

⁹² Сацький П. В. Інтеграція Криму і України в єдиний економічний регіон в процесі мобілізації трудових резервів для засвоєння півдня УРСР і півночі Кримської області (1950–1953 рр.). *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки»*. Вип. 85. № 6. Ніжин, 2016. С. 176–177.

⁹³ Довженко О. П. *Сторінки Щоденника (1941–1956)*. Київ, 2004. С. 332.

⁹⁴ Там само. С. 333.

економічні зв'язки України та Криму в енергетичній, металургійній, машинобудівній, будівельній галузях, формування єдиної мережі залізничних та автомобільних шляхів, допомога у вирішенні проблем з водопостачанням та розвитком сільськогосподарського виробництва стали об'єктивними чинниками входження Криму, який на той час перебував у глибокій соціально-економічній кризі, до складу УРСР. Заслуговує на увагу думка історика, вихідця із Криму С. Громенка про доктрину анклавів у СРСР, які радянська влада цілеспрямовано формувала впродовж десятиліть для дестабілізації ситуації в Молдові (Придністров'я), Грузії (Абхазія), Азербайджані (Нагірний Карабах), Осетії, Інгушетії, Дагестані і, звісно, в Україні⁹⁵. Комплексний підхід у вивченні цього «феномену» комуністичної імперії дозволяє враховувати і політичні наслідки історичних подій в сучасній ситуації щодо окупованого Росією Криму.

Введення в експлуатацію Північно-Кримського каналу відбувалося поетапно. Його керівництво розміщувалося в місті Таврійську Херсонської області. Розпочалося будівництво каналу в 1957 р., а вже перша дніпровська вода 17 жовтня 1963 р. перетнула Перекопський перешийок і заповнила перші 125 км. На честь цієї події неподалік Армянська був організований урочистий мітинг. У ньому взяли участь перший секретар ЦК КПРС, голова Ради міністрів СРСР М. Хрущов, очільник КПУ П. Шелест та голова Ради міністрів УРСР І. Казанець, чим засвідчили особливу значущість події⁹⁶.

Будівництво першої черги завершилося в грудні 1975 р. із введення в експлуатацію Станційного (Керченського) водосховища. Воду отримало й місто Керч. Довжина магістралі каналу склала 402,6 км, його середня ширина — 10–15 м, а максимальна глибина досягала 6 м. Щорічно, з березня до грудня, в період роботи Північно-Кримського каналу, як стверджує заступник керівника басейнового управління водних ресурсів нижнього Дніпра А. Пузанов, з Дніпра забирали до 1,7 млрд. кубометрів води. Із них приблизно 0,5 млрд. куб. м йшли на потреби Херсонщини. У Криму втричі збільшилась площа зрошувальних (до того у Криму практикувалося лише богарне зрошування дощовою водою) земель, що склало 35 тисяч га лише на ділянці каналу 208,9 км, де вода подавалася самопливним способом⁹⁷.

⁹⁵ Громенко С. В. Кримський яр: Що стояло за передачею півострова у 1954 році. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: зб. ст.* Київ, 2016. С. 269–271.

⁹⁶ Шама О. Важка вода Дніпра. Як Північно-Кримський канал забезпечив Крим водою і зламав життя тисяч українців. *НВ*. 4 грудня 2018. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vazhka-voda-dnipra-yak-pivnichno-krimskiy-kanal-zabezpechiv-krim-vodoyu-i-zlamav-zhittya-tisyach-ukrajinciv-2511298.html>

⁹⁷ Дорогань А., Домашенко І., Руденко А. Дніпро заболочується через перекритий Північно-Кримський канал? *Радіо Свобода*. 12 вересня 2020 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/cy-dnipro-zabolochuyet%CA%B9sya-cherez-perekrytyy-pivnichnokryms%CA%B9kyu-kanal/30833477.html>

Весь проєкт включав чотири черги будівництва Північно-Кримського каналу і передбачав постачання води через весь Крим до південного його берега. У 1976 р. розпочалось будівництво другої черги каналу, щоб 46-кілометровим з'єднувальним каналом скоротити шлях для подачі води в центральні райони півострова. Вода по цьому каналу, піднята на 88 м п'ятьма потужними насосними станціями, подавалася до Сімферополя. Однак на початку 1980-х рр. фінансування різко скоротилося і незавершеною залишилася третя черга: побудували лише найбільше на півострові водосховище Міжгірне, яке живило частину Сімферополя та інші міста уздовж траси на Євпаторію, до четвертої справи не дійшли⁹⁸.

Лише в Криму загальна довжина каналної мережі систем зрошення Північно-Кримського каналу склала 10761,1 км. Комплекс споруд забезпечував подачу 0,41 млрд. куб. м для побутових та технічних потреб і 3,51 млрд. куб. м — для зрошення. Загалом, Кримський півострів отримував 85% дніпровської води від загального обсягу водоспоживання. Для безперебійного постачання були побудовані Феодосійське, Фронтове, Старокримське, Станційне (Керченське) водосховища⁹⁹.

Будівництво масштабної гідротехнічної споруди міцно пов'язало материкову частину України та півострів. Дніпровська вода із Каховського водосховища самопливним способом через Херсонську область та Перекопський перешийок діставалася до Джанкоя, де чотирма насосними станціями піднімалася на висоту понад 100 м. А далі сталевими трубами і зрошувальними каналами потрапляла до водосховищ, населених пунктів та сільськогосподарських угідь. Водами каналу жили міста і села Криму, зрошувалося 300 тис. гектарів полів, на яких вирощувалися рис, кукурудза, соя, розвивалося садівництво та виноградарство.

Таким чином, у другій половині ХХ ст. в нижньому Подніпров'ї було зведено найбільшу в Європі за масштабом виконаних робіт і функціонуванням споруд іригаційну систему, до якої ввійшов найдовший на європейському континенті Північно-Кримський канал. Вирішення проблеми водопостачання для Півдня України та Криму, зрошення сільськогосподарських угідь стали вагомим чинником значного розвитку цих територій. За декілька десятиліть дніпровська вода перетворила Крим у справжню оазу: в чотири рази збільшилась врожайність зернових, у п'ять — фруктів, у два — овочів. На 25 тис. га солончакових землях після зрошення почали вирощувати рис. Станом на 1990 р. на Кримському півострові вже вироблялося 38% винограду, 15% плодів і ягід, 6% овочів, 4,6% м'яса від показників в цілому в СРСР¹⁰⁰.

⁹⁸ Тимченко З. Північно-Кримський канал. Історія будівництва. *Історична правда*. 13 травня 2018 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/13/142692/>

⁹⁹ Аширова З. Крим. Канал життя...

¹⁰⁰ Там само.

Науковці Інституту зрошуваного землеробства Національної академії аграрних наук України та Херсонського державного аграрного університету Л. Грановська та П. Жужа підтверджують, що впродовж 1950–1970-х рр. було створено потужний водогосподарсько-меліоративний комплекс, представлений надзвичайно складними за технічними характеристиками водогосподарськими, гідротехнічними та меліоративними об'єктами. Комплекс включав загальнодержавні, міжгосподарські системи водопостачання та водорозподілу, гідротехнічні об'єкти й споруди, мав складну інженерну інфраструктуру і технологічну організацію управління процесами, пов'язаними з забором і транспортуванням води із джерела зрошення, проведенням поливів, водовідведенням та дренажуванням сільськогосподарських земель.

У цей період були побудовані Каховська, Краснознам'янська та Інгулецька зрошувальні системи, а також зрошувальні системи в зоні дії Північно-Кримського каналу. Останній забирав воду із Каховського водосховища і забезпечував не тільки зрошення сільськогосподарських угідь, а й питне водопостачання. Як вважають вчені-меліоратори, поєднання природно-кліматичних особливостей південного регіону України із зрошувальними технологіями дозволили підвищити врожайність сільськогосподарських культур майже в 3–5 разів¹⁰¹.

У радянські часи, як зазначає директор Інституту водних проблем і меліорації, академік НААН М. Ромащенко, площі зрошення в Україні склали 2 млн. 650 тис. га. До 2014 р. поливалося максимально 612 тис. га, з них у Криму — до 135 тис. га. Разом з тим, технічний стан інфраструктури зрошувальних систем дозволяє забирати і підводити воду в кількості, достатній для поливу близько 2 млн. га угідь¹⁰².

Незабаром після введення в експлуатацію Північно-Кримського каналу як складного інженерно-технічного комплексу споруд, проявилися прорахунки в проектуванні та недоліки, допущені під час його будівництва. Незважаючи на застосування антифільтраційних методів (бетонне облицювання, поліетиленова плівка із залізобетоном, трубопроводи), втрати води в каналі були значними. Виявилось, що Каховське водосховище випаровувалося інтенсивніше, ніж передбачалося проектом, втрата води в каналі через тріщини штучного русла складала 40%, тому постала технологічна необхідність зведення каскаду додаткових водосховищ: Запорізького, Дніпродзержинського (тепер Кам'янське), Кременчуцького, Канівського і Київського.

¹⁰¹ Грановська Л. М., Жужа П. В. Еколого-меліоративний стан земель та фактори його формування на території нижньодніпровської дельтової рівнини. *Зрошуване землеробство*. 2018. Вип. 69. С. 27.

¹⁰² Чи стане зрошення загальнодержавним проектом? Інтерв'ю з директором Інституту водних проблем і меліорації, академік НААН М. Ромащенко від 07.12.2016 р. *Інститут водних проблем і меліорації*. URL: <http://igim.org.ua/?p=2852>; *Концепція відновлення та розвитку зрошення у південному регіоні України*. Київ, 2014. 28 с.

Під водою опинилося понад 500 тис. га української землі, що втричі перевищило заплановані показники зрошуваних площ у Криму. За підрахунками вченого-грунтознавця В. Ковда, на дні штучних водойм опинилися близько 2,5 тис. сіл і 156 містечок, з яких виселили близько 3 млн. жителів¹⁰³.

Враховуючи, що під затоплення потрапили величезні території з глибокою історичною спадщиною, багатим соціокультурним спадком, то духовні та матеріальні втрати для українського народу, його історичної пам'яті виявилися непоправними. На дні водосховища опинився козацький Великий Луг та багато визначних пам'яток національної культури. Краєзнавцям і археологам вдалося лише перепоховати останки кошового отамана Війська Запорозького І. Сірка в кургані Баба-могила поблизу села Капулівки на Дніпропетровщині. О. Довженко, який перебував на Великому Лузі перед затопленням, залишив щемкий запис у щоденнику: «У Покрівці, де пишу я сі рядки, теж була Січ. І церква тут стоїть ще запорозька, поки не залле її водою. І теж нікого вже не інтересує старовина. Була колись. Да-да. Як же. Ось там і хрест стоїть курінного Кабиса, посеред вулиці стоїть хрест на кам'яній плиті і, видно, здорово заважає шоферам і заввідділам пропаганди. Слава Богу, через два роки щезне під водою. Щезайте, курінний...»¹⁰⁴. Письменник з невимовним болем прощався з дорогими для кожного українця місцями, знищення яких збіднило не лише пам'ять нащадків, але й притлумило їхню історичну свідомість.

Будівництво і подальша експлуатація Каховського водосховища з його іригаційною зрошувальною системою магістральних каналів призвели до зміни природної гідрогеологічної обстановки на території Нижньодніпровської дельтової рівнини, а внаслідок фільтрації з Північно-Кримського каналу сформувався шар іригаційно-грунтових вод. Він став перешкодою для розвантаження підземних вод у бік моря. Також фільтраційні втрати з магістральних каналів і зрошувальної мережі збільшили величину живлення ґрунтових вод, що спричинило підйом рівнів ґрунтових вод¹⁰⁵.

Минуло кілька років після пуску каналу, а через підняття ґрунтових вод під загрозою затоплення опинилися населені пункти, розміщені вздовж штучної ріки. Загострили проблему аварії: в 1966 р. в районі селища Ставки на Херсонщині, де під затоплення потрапило 1,8 тис. га, та в 1968 р. у

¹⁰³ Шама О. Важка вода Дніпра. Як Північно-Кримський канал забезпечив Крим водою і зламав життя тисяч українців. *НВ*. 4 грудня 2018. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vazhka-voda-dnipra-yak-pivnichno-krimskiy-kanal-zabezpechiv-krim-vodoyu-i-zlamav-zhittya-tisyach-ukrajinciv-2511298.html>

¹⁰⁴ Довженко О. П. Сторінки щоденника (1941–1956)... С. 329.

¹⁰⁵ Ковальчук П. І., Шевчук С. А., Ковальчук В. П., Кузьменко В. Д., Марків О. М. Моделювання підтоплення територій за даними натуральних спостережень з використанням ГІС-технологій. *Таврійський науковий вісник*. Херсон, 2008. Вип. 61. С. 208–217.

Джанкойському районі¹⁰⁶. За останніми даними Державної служби України з надзвичайних ситуацій серед техногенних загроз найбільшу небезпеку для території та населення Криму продовжували становити ситуації, пов'язані з підняттям ґрунтових вод, підтопленням угідь, засоленням ґрунтів, особливо в Джанкойському, Нижньогірському та Ленінському районах¹⁰⁷. Північно-Кримський канал, як велика гідротехнічна споруда, мав значний вплив на гідрогеологомеліоративний стан земель Херсонщини, де рівень ґрунтових вод досягав до 2 м. Для запобігання підтопленню населених пунктів, після невдалих спроб застосування горизонтального дренажу, у 1966–1977 рр. у складних гідрогеологічних умовах було побудовано 473 свердловини для вертикального дренажу, який є енергозатратним і переривчастим в процесі роботи¹⁰⁸. Для ліквідації негативних наслідків, зокрема підйому ґрунто-іригаційних вод, вторинного засолення ґрунтів на зрошувальних землях, у 1981 р. було прийнято рішення про створення Міжрайонного управління колекторно-дренажних систем. Загальна довжина колекторно-дренажних мереж у Криму становила близько 14 тис. км¹⁰⁹.

На території Нижньодніпровської дельтової рівнини з 1975 р. загальна площа підтоплених земель була найбільшою і складала 14 922 тис. га¹¹⁰. Вчені доводили, що побудова Каховського водосховища сформувала потужний потік по неогеновому водоносному горизонту до місць розвантаження на південь та південний схід, а в південній частині утворилась зона стійкого підтоплення¹¹¹. Поза тим під впливом дренажних вод з Північно-Кримського каналу почалося опріснення озера Сиваш. Дослідження та аналіз природних, антропогенних і техногенних причин затоплень на Півдні України виявили основні його фактори: геологічні, гідрогеологічні та природно-кліматичні умови, будівництво та функціонування інженерних водогосподарських об'єктів і зрошувальних систем, інтенсивність фільтрації води з Каховського водосховища, фільтраційні втрати з Північно-Кримського, Краснознам'янського та Зонального магістральних каналів, багаторічний період зрошення сільськогосподарських земель, технології зрошення, технічний стан дренажу

¹⁰⁶ Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України про забезпечення сталості роботи Північно-Кримського каналу по безперебійному водопостачанню Півдня України. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua › zweb2 › webproc34>

¹⁰⁷ Інформацію див.: *сайт Державної служби України з надзвичайних ситуацій*. URL: <http://www.mns.gov.ua/content/nasdropovid2011.html>

¹⁰⁸ Грановська Л. М., Жужа П. В. Еколого-меліоративний стан земель... С. 31–32.

¹⁰⁹ Тимченко З. Північно-Кримський канал...

¹¹⁰ Рябцев М. П. Подтопление и затопление территорий населенных пунктов — проблемы, требующие комплексного решения. *Меліорація і водне господарство*. Київ, 2005. Вип. 92. С. 173–182.

¹¹¹ Рябцев М. П., Хеміч І. М. Причини підтоплення земель і населених пунктів приморської зони Краснознам'янського масиву зрошення. *Меліорація і водне господарство*. Київ, 2004. Вип. 91. С. 171–180.

та поливної техніки, рівень фінансування гідротехнічної діяльності та не достатньо ефективна система управління водними ресурсами і зрошувальними системами¹¹².

Важких наслідків радянської гігантоманії зазнала третя за величиною ріка в Європі — Дніпро, яка перетворилася на каскад водосховищ, внаслідок чого повноводна зі стабільною екосистемою водна артерія втратила свої незліченні багатства: заплавні луки, безмежні пасовища, сади, ліси, українські родючі чорноземи, флору і фауну, сотні сіл.

Фахівці застерігали, що будувати на рівнинній місцевості водосховища є не виправданим кроком і призведе до повної деградації екосистеми Дніпра. Неконтрольована меліорація, будівництво заводів-велетнів по всьому стоку Дніпра, величезний забір води на промислові потреби, гігантські обсяги забруднень призводили до того, що річковий режим трансформувалася в озерний, різко уповільнювався водообмін, утворювалися зони замору.

Функціонування Північно-Кримського каналу значною мірою сприяло розвитку промисловості на Кримському півострові. Побудовані великі хімічні підприємства, зокрема «Кримський титан», «Кримський содовий завод» і «Бром». За дослідженнями гідрологів, протягом поливного сезону з Каховського водосховища через головну споруду в Північно-Кримський канал подавалось 1,7 млрд. куб. м дніпровської води. З них 1,4 млрд. куб. м використовувалось на зрошення 200 тисяч га поливних земель Херсонщини і Криму, 38 млн. куб. м подавалось на технічні потреби таких великих підприємств, як завод «Кримський титан», на якому наприкінці 1969 р. був введений в експлуатацію цех з виробництва сірчаної кислоти, а вже 1971 р. розпочалося виробництво діоксиду титану (40 тис. т), і «Кримський содовий завод», будівництво якого розпочалося в 1967 р. 47,5 млн. куб. м води йшло на водопостачання міст Керчі, Сімферополя, Феодосії й інших населених пунктів¹¹³.

Будівництво в другій половині ХХ ст. Північно-Кримського каналу та функціонування впродовж багатьох десятиліть виявили його істотний антропогенний вплив на природу. Якщо в радянський період водогосподарський об'єкт влада називала «каналом життя», який, завдячуючи титанічним зусиллям «братніх народів», перетворив Крим у квітучу оазу з міцним народногосподарським комплексом, то на сьогодні вчені дійшли висновку, що наслідком багаторічного інтенсивного використання водогосподарської

¹¹² Бурдин Л. М. *Влияние вертикального дренажа на изменение гидрогеолого-мелиоративных условий массивов орошения на аллювиальных террасах Нижнего Днепра*: автореф. дис. ... канд. техн. наук. Київ, 1982. 20 с.

¹¹³ Ладичук Д. О., Петрікаус А. Е., Салеба В. К. Технічні проблеми у функціонуванні Північно-Кримського каналу. *Гідротехнічне будівництво: минуле, сьогодення, майбутнє: зб. наук. пр.: присвячений 55-річчю заснуванню факультету водного господарства, будівництва та землеустрою ДВНЗ «ХДАУ»*. Херсон, 2019. С. 24.

меліоративної системи, застосування недостатньо науково обґрунтованих режимів зрошення, інфільтраційного живлення ґрунтових вод та неефективної роботи вертикального і горизонтального дренажу стало значне погіршення природних гідрогеологічних умов у Південному регіоні України та на Кримському півострові. Вирішуючи соціально-економічні проблеми в Криму з водопостачанням, що включало соціальну та інфраструктурну галузі, відбудову населених пунктів, розвиток промисловості та сільського господарства, впровадження нових напрямів: садівництво, виноградарство, вирощування рису тощо, господарська діяльність людини мала негативний вплив на екологію, ґрунти, рослинний і тваринний світ Півдня України та півострова. Результати наукових досліджень свідчать про невігнані наслідки впровадження недосконалих меліоративних технологій, які проявилися в підтопленні сільськогосподарських угідь та населених пунктів, збільшенні площ осолонцюваних земель, зміні водно-сольового режиму зони аерації та погіршенні показників родючості ґрунтів¹¹⁴.

У радянські часи проблеми Північно-Кримського каналу не були присутні в широкому інформаційному просторі і не обговорювалися предметно громадськістю.

Віктор Крупина

§ 4. Куренівська трагедія 1961 р. у Києві

Тоталітарні держави, до яких відноситься і радянський Союз, здійснювали цілковитий контроль над інформаційною сферою. Масштаби засекреченості і цензури в таких країнах значно перевищують раціональні рамки. Після розгортання холодної війни інформація стала повноправною зброєю у протистоянні капіталістичної і соціалістичної систем. Маніпулюючи інформацією, засекречуючи чи виопуклюючи певні дані, можна було досить ефективно протистояти в ідеологічній війні, формуючи власний позитивний образ та дискредитувати опонентів.

Суцільний контроль над інформацією в радянському Союзі надзвичайно яскраво проявлявся під час надзвичайних подій. Якщо природні катаклізми (повені, зливи тощо) у ЗМІ відображалися, то аварії техногенного характеру висвітлювалися не завжди і далеко не в повному обсязі. До таких надзвичайних подій, інформація про які розголошувалася дозовано, належить Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві, коли наміта піщано-ґрунтова суміш вийшла з Бабиного Яру й спричинила значні руйнування з людськими жертвами на Куренівці.

Після війни Яр виглядав як рівчак глибиною до 50 м і довжиною до 2,5 км і знаходився недалеко центра Києва. Поруч розмішувалися кілька

¹¹⁴ Шевчук С. А. Типізація зрошуваних територій за ресурсним забезпеченням та ризиками використання. *Меліорація і водне господарство*. 2010. Вип. 98. С. 80–91.

цвинтарів. Плани ліквідації останніх та вирівнювання рельєфу Яру, створення на цьому місці парку до війни реалізовані не були. Після війни влада вирішила перетворити Бабин Яр на корисну площу, покращивши тим самим сполучення Сирця і Куренівки. При цьому були абсолютно проігноровано новий статус Яру, набутий у результаті нацистських розстрілів тут у 1941–1943 рр. Він став символом Голокосту, братською могилою різних соціальних і національних груп. Політика державного антисемітизму, що розгорнулася в радянському Союзі наприкінці 1940-х рр., призвела не лише до згортання проєктів меморіалізації Яру, але й обернулася прямою наругою над пам'яттю жертв Голокосту.

Ліквідація Бабиного Яру відбувалася з «користю» для економіки. Величезні потреби в цеглі для відбудови Києва вимагали забезпечення стабільної роботи цегельних заводів міста. Розташовані поблизу Яру Петровські цегельні заводи № 1 і 2 за п'ять повоєнних років збільшили виробництво цегли у 15 разів. Збільшення масштабів випуску продукції потребувало видалення з їхніх кар'єрів відходів виробництва, що перешкоджали нарощуванню темпів.

11 березня 1950 р. нарада в заступника міністра промисловості будівельних матеріалів УРСР Н. Іотенка ухвалила рішення про складування пульпи (відходи — суміш піску, глини та землі, супутніх матеріалів) Петровських цегельних заводів в урочище Бабиного Яру. Варіант переміщення відходів у заплаву Дніпра був відхилений як ресурсо- та часозатратний. Спираючись на господарські розрахунки («виконання планів» та «виробнича програма») управлінці ухвалили рішення про замив Бабиного Яру відходами Петровських цегельних заводів.

Третій відрог (ділянку) Бабиного Яру, в якому сталася аварія, розпочали замивати у 1954 р. Яр повільно, але безповоротно втрачав рельєф і зникав, тішачи виконавців силою технологій та техніки, надихаючи одних сучасників могутністю людини у підкоренні природи і лякаючи інших блюзнірством, наругою над пам'яттю похованих тут людей.

Ідея проєкту полягала в перекачуванні розріджених відходів з кар'єрів Петровських цегельних заводів до Бабиного Яру, де вони, виштовхнувши воду нагору, мали консолюватися (ущільнитися) і набути твердості. Технологічна вода з поверхні наміву через водовідводні колодязі по трубах мала повертатися до р. Сирець і далі в кар'єри. Подібна технологія вже успішно проявила себе на відрогах № 1 і 2, де по намитих ґрунтах після їх консолюдації вже їздила техніка. Процедура наміву передбачала перекачування розріджених відходів із кар'єрів по трубах завдовжки 1,5–2,8 км. Намив мав тривати вісім годин, вісім годин мала відстоюватися вода і стільки ж часу передбачалося на її відкачування назад у р. Сирець.

Згодом була утворена для встановлення причин аварії комісія спеціалістів на чолі з президентом Академії будівництва і архітектури УРСР академіком П. Бакумою. Ознайомившись з аварійною ділянкою на місці,

вивчивши необхідні документи, що проливали світло на обставини прийняття дозвільних рішень, заслухавши пояснення проектної й будівельної організацій тощо комісія у стислі терміни підготувала висновок про причини виносу пульпи. Він вражає кількістю недоліків проекту замиву та фактами халатності виконавців робіт. Зокрема, проєкт не враховував гранулометричний склад відходів, перекачуваних у відроги. Суміш землі, піску, глини та ін. дуже погано консолидувалася, погано віддавала воду, тобто тривалий час перебувала у рідкому чи напіврідкому стані. Проєктувальники випустили з виду вихід на поверхню дна Яру підземних джерел. Тобто питання відведення технічної води з Яру мали надзвичайно важливе значення, однак його ігнорували. Автори проєкту не передбачили потребу будівництва капітальної захисної споруди (дамби), яка б стримувала всю наміту масу; не було розраховано стійкість усього намиву. Нарешті, у масштабі СРСР цей проєкт був пілотним у частині перекачування пульпи з високою концентрацією ґрунту.

Проєктна недосконалість посилювалася халатністю виконавців. Вони дбали передовсім про виконання планових завдань, що приносило премії. У результаті обсяги перекачуваної пульпи перевищували планові показники удвоє, від чого страждала безпека і так недосконалого проєкту. До кінця 1960 р. у третій відрог Бабиного Яру було перекачано понад 3 млн кубометрів пульпи, виробничники дійшли до проєктних позначок. З початку наступного року виконавець робіт (Київське спеціалізоване управління № 610) мало переключитися на замив Реп'яхового Яру, розташованого поруч. Непідготовленість нової ділянки до початку робіт загрожувала невиконанням «плану». На виробничій нараді КСУ № 610, що відбулася наприкінці листопада або на початку грудня 1960 р., виконроб ділянки Є. Ратьковський заявив про неможливість продовження робіт, однак отримав вимогу начальника управління Б. Цепенюка «протриматися», тобто продовжити роботи з намиву¹¹⁵. Бригада, що боролася за звання «колективу комуністичної праці», віти всупереч волі керівництва не могла.

Труби дренажної системи мали удвічі менший передбаченого діаметр, тож порушити стійкість намиву могли б навіть природні опади. Кілька днів до трагедії намив тривав удвічі довше часу, аніж було передбачено проєктом, а відкачування води не проводилося узагалі, адже мерзлі частинки пульпи могли зіпсувати насоси. Натомість дренажна система мала удвічі менший необхідного діаметр труб. Власне, сам проєкт повного облаштування Яру не був розглянутий і затверджений ні в Міністерстві промисловості будівельних матеріалів, ні в Київському міськвиконкомі.

Напередодні трагедії третій відрог Бабиного Яру уміщував майже 3,2 млн кубометрів пульпи. Він був наповнений майже вщерть. Відвали були

¹¹⁵ Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали. Київ, 2012. С. 55.

на межі стійкості. Яр нагадував ванну, три борти якої були надійними, а четвертий — нічим не посилена дамба з майже такого ж ґрунту. Сукупність недоліків проекту, посилена халатністю виконавців, фактично запрограмувала трагедію. «Це було неминуче. Події просто прискорилися. Вони все одно коли-небудь настали б», — стверджував гідробудівельник О. Філахов¹¹⁶. Тож цілком закономірно, що скупчена у верхів'ях Яру вода, не прийнята дренажною системою, почала розмивати береги / укріплення наміву. Ще з 11 березня 1961 р. розташоване біля підніжжя Бабиного Яру Подільське трамвайне депо ім. Красіна заливало водою з нього. Коли бл. 7-ї години ранку 13 березня черговий робітник Соловей виявив розмив захисної дамби (борту) верхньої тераси наміву, зарадити аварії вже не вдалося. Ділянка розмиву була великою, а техніка прибула на місце аварії надто пізно. О 9:10–9:20 перенасичена водою пульпа нижнього ярусу прорвала найнижчу дамбу і по зволоженому водою руслі Яру подібно лавині посунула на житлові будинки, бараки-гуртожитки, дитячий садок, виробничі приміщення житлового масиву Куренівка, Подільське трамвайне депо ім. Красіна. Бл. 650 тисяч кубометрів бруду за півгодини накрили мікрорайон Куренівка, що на 40–60 метрів лежав нижче Яру. Постраждали також випадкові перехожі, громадський транспорт і автомобілі. Урятуватися можна було лише дивом.

Перший секретар Київського обкому КПУ П. Шелест у своєму щоденнику занотував: «Поїхав на місце катастрофи. Картина жахлива. Усе залито водою, мулом, піском на 2,5–3 м. Люди рятуються на дахах будинків, деревах. Я тут уранці проїздив усього хвилин за 15–20 до катастрофи і випадково її оминув»¹¹⁷.

Незаперечна перевага тоталітарних держав полягає в її мобілізаційних здібностях. 13 березня була утворена спеціальна урядова комісія на чолі з секретарем ЦК КПУ І. Казанцем, що займалася організацією очисних робіт та опікувалася потерпілими. Вона негайно мобілізувала військові частини Київського гарнізону, частини військ МВС, пожежні команди, міліцію, будівельні організації, громадськість. Для ліквідації наслідків аварії було задіяно ти Київські спеціалізовані управління «у повному складі людських, матеріальних і технічних ресурсів», управління будівництва «Донбасканалбуд», трести «Укрескавація» і Дніпроспецбуд. Тут працювало 20 екскаваторів, 42 бульдозера, бл. 450 автомобілів¹¹⁸. Із зони аварії було вивезено 326 тис. кубометрів пульпи. Вже 20 березня вулицею ім. Фрунзе було відновлено трамвайно-тролейбусний рух, а очисні роботи продовжилися на стадіоні «Спартак» та Троїцько-Кирилівській вулиці.

¹¹⁶ Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини... С. 65.

¹¹⁷ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Заг. редакція та вступ Ю. Шаповала. Київ, 2011. С. 215.

¹¹⁸ Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини... С. 375.

Одразу після аварії із зони затоплення було евакуйовано 800 осіб, яких розмістили у приміщеннях трьох шкіл і клубу взуттєвої фабрики № 4. Їх забезпечили харчуванням і медобслуговуванням. Ще 142 особи доправили до лікарень. Влада виділила потерпілим майже 400 квартир та виплатила грошову допомогу у розмірі щонайменше 260 тис. рублів. Ніби купуючи лояльність людей, влада щедро відшкодовувала потерпілим матеріальні збитки. Значна турбота у вигляді наданих квартир і фінансових компенсацій збитків мало зараджували горю людей, які не лише втратили майно, але й отримали ушкодження чи загубили рідних чи близьких.

Питання щодо кількості жертв Куренівської трагедії залишається відкритим і оповите міфом. Масштаби руйнації на 34 га затоплення, замовчування власне події не сприяли довірі до офіційно оприлюдненої інформації. 31 березня газета «Вечірній Київ» умістила повідомлення Урядової комісії про завершення розслідування причин аварії та заходи по ліквідації наслідків, називаючи кількість 145 жертв. Ці дані спиралися на регулярні повідомлення І. Казанця в ЦК КПУ про хід відновлювальних робіт. Останнє відоме на сьогодні таке повідомлення від 25 березня констатувало 137 загиблих та 8 загиблих, чийі тіла ще не виявлено¹¹⁹. Громадяни вважали цю кількість заниженою в десятки а то й більше разів. Дійсно, потенційні мерці могли бути серед майже 70 осіб, які на кінець березня перебували у лікарні. Тіла невідомих загиблих, ймовірно, можна було виявити і в товщі тієї пульпи, що не була вивезена із зони затоплення, а перелопачена і залишена для підняття рівня поверхні.

Перший секретар Київського обкому КПУ, згодом — очільник ЦК КПУ, П. Шелест у спогадах твердив про 198 загиблих, однак жодних деталей підрахунків чи документів не наводив¹²⁰. На думку краєзнавця О. Анісімова, Куренівська трагедія забрала життя 1500 осіб¹²¹. На жаль, автор не навів жодних документальних підтверджень або методики розрахунків.

Цікаву спробу підрахунків кількості жертв здійснив історик І. Афанасьєв. Шляхом встановлення щільності забудови зони затоплення та кількості загиблих мешканців зони, кількості транспортних засобів у зоні аварії та загиблих у них пасажирів, кількості працівників організацій, що знаходилися в зоні затоплення Куренівської трагедії автор спробував встановити мінімальний та максимальний діапазони загиблих¹²². Він доходить висновку про діапазон кількості жертв від 250 до 550 осіб, а найімовірніше, 350–

¹¹⁹ Там само. С. 163.

¹²⁰ Шелест П. «Справжній суд історії... С. 216.

¹²¹ Анісімов О. Л. *Куренівський апокаліпсис: Київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах...* Київ, 2000. С. 12.

¹²² Афанасьєв І. Ю. Уточнення наслідків Куренівської катастрофи. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 107. С. 98–102.

450 осіб¹²³. Уважний розгляд цієї статті залишає питання щодо врахування всіх категорій жертв та обґрунтованості підрахунків. Так, автор стверджує, що «На інших підприємствах, стаціонарних робочих місцях, могло набратися ще 5–10 загиблих із тих, хто не мешкав у зоні затоплення, а лише працював тут»¹²⁴. Украй сумнівно, що у результаті повного (!) руйнування малого корпусу Подільської лікарні з реєстратурою, лабораторією тощо, виробничого корпусу № 2 Експериментального заводу Головнісцевпрому площею 1117 кв. метрів, часткового руйнування триповерхового головного корпусу лікарні Подільського району та численних споруд жертв виявилось лише 5–10 осіб. Не обґрунтована ученим кількість 15–20 загиблих водіїв та пасажирів легкових та вантажних машин і т.д. Тож встановлена І. Афанасьєвим кількість жертв Куренівської трагедії спирається на припущення і не може вважатися достовірною.

Пошук винуватців розпочався одразу після аварії. «Винні, звісно, інженери і начальство з міського управління, але покарають, напевно, лише виконробів», — вважала дружина письменника Копиленка¹²⁵. Її думку поділяли чимало осіб. Існувала одностайна віра у провині голови Київського міського виконкому депутатів трудящих О. Давидова, який ніби то ігнорував неодноразові повідомлення про витік води з Яру. До нього вже давно були претензії у містян, тож висловлювання про необхідність його покарання набували категоричності. Попри відсутність контролю столичного керівництва за ходом наміву ніхто з управлінців покараних не був. О. Давидов, за якого заступився перший секретар Київського обкому КПУ П. Шелест, отримав лише «сувору догану» і незабаром був знову «рекомендований» на посаду.

Здійснювали пошук винних і правоохоронні органи. Опитування причетних до замиву осіб проводили оперативники КДБ. Проварила розслідування прокуратура. У підсумку двоє московських авторів проєкту К. Шепеленко та І. Анікеєв (Аніксеев) за випуск технічного проєкту з помилками були заарештовані і понесли кримінальну відповідальність. До кримінальної відповідальності притягнуто начальника спеціалізованого управління «Гідробудмеханізація» № 610 Б. Цепенюка, головного інженера цього ж управління Д. Іванченка, головного інженера тресту Укрголовспецбуд Є. Ромаська. «У гонитві за високими заробітками ці особи навмисно нехтували основними правилами ведення розкривних робіт і замиву відрогів Бабиного Яру», — характеризував провину керівних працівників прокурор УРСР Д. Панасюк¹²⁶. Позбувся волі начальник виконробської ділянки Є. Ратьковський. Власне, покарані вони були справедливо, утім серед підсудних явно

¹²³ Там само. С. 101.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ *Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини...* С. 103.

¹²⁶ Там само. С. 152.

не вистачало високопосадовців міністерства будівництва або київського міськвиконкому.

Очевидна сучасникам наявність жертв віднесла Куренівську трагедію 13 березня 1961 р. у Києві до подій, інформація про які у публічний простір подавалася препаровано. Лише через три дні після аварії прозвучало перше радіоповідомлення для мешканців Києва, а через п'ять днів — друге. Вони стисло розповідали про аварію та її наслідки, кваліфікуючи її як «пошкодження внаслідок раптового сповзання ґрунту і проникнення вод з Сирецького Яру»¹²⁷. 21 березня було опубліковано некролог від столичних партійних і виконавчих органів влади. Нарешті, 31 березня 1961 р. у пресі вийшло повідомлення Урядової комісії про закінчення розслідування причин аварії. Трагедія була відображена у ньому досить докладно, хоча розставлені акценти суттєво змінювали її причини. На цьому інформування громадян про Куренівську трагедію припинилося. У той же час, міжміський телефонний зв'язок блокувався, а нагляд за іноземцями було посилено. Влада перешкоджала поширенню актуальної інформації про трагедію, очікуючи результатів розслідування та запобігаючи зростанню соціальної напруги.

Надалі інформаційна блокада Куренівської трагедії 1961 року стала необхідною з кількох причин. По перше, у 1941–1943 рр. Бабин Яр став братською могилою для бл. 100 тисяч осіб, перш за все євреїв, а також представників інших національностей, людей різного роду занять. Зайвий розголос власне про будівництво та руйнування на місці братської могили був для радянської влади небажаним, адже брутальна ліквідація місця пам'яті аж ніяк не сприяла б підтриманню позитивного образу радянського Союзу.

По друге, розмови про аварію неодмінно підіймали б питання про власне проєкт замиву Бабиного Яру, його технічну і технологічну якість, виконавців і винних. Приховувати було що: проєкт був недосконалий, а його реалізація характеризувалася халатністю. Тобто правда загрожувала потенційною дискредитацією технологічної досконалості радянських проєктів. Нарешті, правда про Куренівську трагедію викривала б недоліки управління в столиці, керівництво якої не повністю контролювало гідронамив, не забезпечило безпеку мешканців мікрорайону Куренівки, розташованого нижче Яру. Отже, зазначені фактори обумовили обмеження розголосу, замовчування інформації і зняття інформаційного табу про неї відбулося лише на початку 1990-х рр.

Куренівська трагедія стала техногенною аварією локального характеру, яка, утім, віддзеркалювала типові радянські практики у широкому масштабі: примат виробництва над людським життям, виправдання метою засобів, засекреченість актуальної інформації, кон'юнктура пам'яті про жертви війни,

¹²⁷ Там само. С. 92, 113.

вибіркове покарання винних. Уроки трагедії засвоєно не було — виправивши конкретні помилки проєкту, Бабин Яр продовжили замивати.

Святослав Юсов

§ 5. *Чорнобильська АЕС: програмування катастрофи*

Передісторія та історія Чорнобильської катастрофи 1986 р. не може розглядатися поза контекстом історії радянського суспільства 1960–1980-х рр., адже страшна аварія стала наслідком пороків пізньорадянської економіки та системи управління¹²⁸. Як слушно зазначає Н. Маковська, «трагедія розпочиналася під урочисті звуки фанфар у "декораціях" будівництва комунізму». Якщо розглядати передісторію катастрофи, то вона демонструє той же примат політики над професійною компетентністю та здоровим глуздом¹²⁹.

Катастрофа виявила, на думку письменника Ю. Щербака, величезні вади у плануванні, будівництві та експлуатації екологічно небезпечних об'єктів народного господарства¹³⁰. Заступник Голови Ради Міністрів УРСР й голови урядової комісії з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС Г. Дзись вказував пізніше, що «[...] часу на досконале вивчення геологічних проблем місцевостей, на яких планувалося спорудження ядерних об'єктів, завжди "не вистачало". [...] Мені достеменно відомо, що в пору задуму та проєктування, коли йшлося про вибір типу реактора й майданчика для будівництва Чорнобильської АЕС, рішення приймали свавільно, попри здоровий глузд та елементарне почуття відповідальності [...]»¹³¹. Втім, звертаємо увагу, що Г. Дзись указує про поспіх і свавілля при виборі типу реактора й майданчика для будівництва, а не про будівництво та експлуатацію АЕС.

Задіяні нами джерела свідчать про чисельні факти недоброякісного виконання будівельномонтажних робіт, поставок бракованого обладнання, порушення технологічних норм експлуатації станції, правил пожежної і радіаційної безпеки тощо. Документи, крім того, відображають результати розслідування причин позапланових зупинок енергоблоків та виникнення інших аварійно небезпечних ситуацій на станції у доаварійний період.

Саме ці проблеми будуть, передусім, висвітлені в цьому параграфі. Концептуальний підхід у нашому дослідженні зосереджено на виокремленні та аналізі співвідношення тих людських і (не)технологічних чинників, котрі

¹²⁸ Валерий Легасов: *Высвечено Чернобылем. История Чернобыльской катастрофы в записях академика Легасова и современной интерпретации*. М., 2020. С. 6.

¹²⁹ Маковська Н. В. Політична ретроспектива Чорнобильської катастрофи в документах. *Архіви України*. 1993. № 1–3. С. 99.

¹³⁰ Зелений світ чи «світ після Чорнобиля»? Інтерв'ю з Ю. Щербакком. *Україна*. № 6 (1670). 1989. 5 лютого. С. 1.

¹³¹ «В епіцентрі людської біди». *Хрещатик*. № 62. 2003. 6 травня. URL: <http://kreschatic.kiev.ua/ua/2269/rubs/pdf.html>

запрограмували катастрофу, що сталася 26 квітня 1986 р. на четвертому енергоблоці ЧАЕС.

Насиченість народного господарства УРСР промисловими об'єктами, кількість яких у добу «розвиненого соціалізму» зростала, вимагала більшого енергоспоживання¹³². З початку 1960-х рр. в Україні велися активні пошуки ефективних джерел електроенергії. У 1966 р. заступник голови Ради Міністрів України О. Щербань у доповідній записці, поданій до ЦК КПУ попереджав, що якщо не знайти якнайшвидше нові джерела енергії, то економічний розвиток республіки може загальмуватися¹³³.

Завдання щодо повної електрифікації республіки були викладені в матеріалах до проекту «Основних напрямів розвитку народного господарства Української РСР на 1960–1970 рр.». У цьому документі до переліку найважливіших об'єктів будівництва увійшли й атомні електростанції. Втім, більш акцентовано про необхідність будівництва АЕС було наголошено у постанові Президії ЦК КПУ «Про основні напрямки розвитку атомної науки і техніки та впровадження результатів наукових досліджень у цій галузі в народне господарство», що була прийнята в листопаді 1965 р.

Зрозуміло, що така важлива справа не могла вестись без відома союзного центру. Адже Міністерство енергетики й електрифікації СРСР мало здійснювати по всьому Союзу функції головного замовника з будівництва великих ГЕС та АЕС¹³⁴. Воно було фактично безконтрольним. Упродовж багатьох років міністерство самостійно приймало рішення про будівництво атомних електростанцій на будь-якій території. Воно мало свої будівельні загони, свою техніку, проектні інститути. Останні були закритими для обговорення під приводом «засекреченості»¹³⁵.

Будівництво майбутньої ЧАЕС було передбачено постановою Ради Міністрів СРСР від 29 вересня 1966 р. № 800-555 «Про план будівництва та введення в дію атомних електростанцій на 1966–1975 роки». Постанова передбачала досить швидкі темпи будівництва, а саме: введення у дію першої черги у 1974 р. та другої — у 1975 р.¹³⁶ В цьому випадку черга — це реактор, кожний з них — потужністю 1000 Мвт.¹³⁷

Згодом, первинні плани було скореговано, і перший реактор введено в експлуатацію лише у серпні 1977 р., а другий — у листопаді 1978 р. Третій

¹³² Полушкин К. Атомный богатырь. *Наука и жизнь*. 1980. № 11. С. 44.

¹³³ Плохий С. *Чернобыль. История ядерной катастрофы*. Москва, 2021. С. 27.

¹³⁴ Маковська Н. В. *Політична ретроспектива...* С. 100.

¹³⁵ Шановська О. Громадянська мужність провідної української інтелігенції у протистоянні офіційній політиці дезінформації, применшення наслідків Чорнобильської аварії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. 2015. Вип. 2, ч. 4. С. 78.

¹³⁶ Волошко В. *Город, погибший в 16 лет*. URL: <http://www.souzchernobyl.com/ru/?id=148>

¹³⁷ *Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали*. Київ, 1996. С. 6.

і четвертий енергоблоки стали до ладу, відповідно, 1981 р. та 1983 р. Це поставило ЧАЕС в один ряд з найпотужнішими у світі станціями «Фукусіма» (Японія) та «Боже» (Франція)¹³⁸. Але і це не було межею. За задумами радянського Держплану, вона повинна була стати найбільшою на Землі¹³⁹.

Початок проєктування станції було покладено Уральським відділенням інституту Теплопроект. Останній запропонував проєкти на першочергові об'єкти ЧАЕС, а також підпорядкувати її Головатоменерго Міненерго СРСР. Наказ підписав міністр П. Непорожній. Згодом генеральним проєктувальником став інститут Гідропроєкт ім. С. Я. Жука. Реакторний зал, спецводоочищення та інші спецпоруди проєктували підприємства Міністерства середнього машинобудування СРСР. Генеральною підрядною організацією було визначено Управління будівництва «Кременчукгесбуд» на чолі з Г. Строковим, а директором АЕС призначено В. Брюханова¹⁴⁰.

Майбутня АЕС мала стати не лише першою на території України. Це був вихід на новий рубіж і для Міненерго СРСР, яке ще не будувало атомні станції з нуля. Такими справами займалося оточене атмосферою таємничості згадане Міністерство середнього машинобудування СРСР. Останнє відповідало за програму ядерних озброєнь і було настільки секретне, що сама його назва була скорочена, зашифрована, щоб стримати непотрібну цікавість¹⁴¹. Також і будівництво стратегічних об'єктів до яких відносились й АЕС, у СРСР намагались засекретувати.

Якщо навіть для Міненерго СРСР це був перший досвід, то тим більше це стосується Міненерго УРСР. Воно не мало досвіду експлуатації та режиму безпеки на атомних електростанціях і не володіло усією повнотою інформації. На це звертало увагу 2-е управління КДБ при РМ УРСР у донесенні за 19 вересня 1971 р., адресованому вищим інстанціям¹⁴². Ці міністерства не мали не лише досвіду, але й потрібної виробничої інфраструктури, зокрема — заводів і фабрик. Майбутній заступник головного інженера з експлуатації ЧАЕС А. Дятлов свідчив: «Був я на деяких заводах допоміжного обладнання Міненерго — оснащення на рівні поганих майстерень. Доручати їм виготовлення обладнання для реакторного цеху — все одно, що тесляра змушувати робити роботу столяра. Так і мучилися з виготовленням на кожен блок» (мається на увазі — енергоблок)¹⁴³.

¹³⁸ Там само. С. 6.

¹³⁹ Григорьев К., Кисилев С. Споры вокруг третьей очереди Чернобыльской АЭС. *Литературная газета*. 1987. 27 мая. С. 3.

¹⁴⁰ *Чернобыльське дос'є КГБ. Від будівництва до аварії: збірник документів про катастрофу на Чернобыльській АЕС*. Київ, 2020. С. 10.

¹⁴¹ *История атомной энергетики Советского Союза и России*. Выпуск 4: Уроки аварии на Чернобыльской АЭС. Москва, 2002. С. 219.

¹⁴² *Чернобыльське дос'є КГБ...* С. 11–12.

¹⁴³ Дятлов А. *Чернобыль: Как это было*. Москва, 2003. С. 33.

Важливим системним фактором програмування аварій на АЕС була некомпетентність вищої та середньої управлінської ланки керування атомною промисловістю та енергетикою. Так, за свідченням Г. Медведєва¹⁴⁴, центральний апарат Мініенерго СРСР, включаючи міністра та низку його заступників, напередодні Чорнобиля були некомпетентні в атомній специфіці, в енергетичному будівництві тощо. Так само некомпетентним, на його думку, був і вищий персонал Всесоюзного промислового об'єднання з атомної енергетики, що здійснювало керівництво експлуатацією чинних атомних електростанцій¹⁴⁵.

Утім, керівництво республіки дуже хотіло мати в Україні АЕС, щоб бути на передньому фланзі прогресу¹⁴⁶. І чим швидше, тим краще! Як слушно відмічає Н. Маковська, «це був час, коли все владніше, все впливовіше звучав політичний фактор: створення матеріально-технічної бази комунізму за 20 років. Слово "швидше!" стало визначальним лозунгом»¹⁴⁷. Зайве буде уточнювати, що будівництво та експлуатація таких важливих технологічних об'єктів несумісні зі словом «швидко». Це прискорення вкупі з деякими негативними особливостями командно-адміністративної системи, програмувало від початку високу ймовірність катастрофи.

Апелювання до комсомольських звершень перших п'ятирічок, коли було популярно гасло «Даеш!», проглядає й у рішенні ЦК ВЛКСМ, що оголосив будівництво атомної електростанції та міста ядерників Всесоюзним ударним комсомольським будівництвом, залучаючи на ЧАЕС молодь із різних куточків країни¹⁴⁸.

Отже, директором майбутньої ЧАЕС взимку 1970 р. був призначений інженер-теплотехнік В. Брюханов, який почав створювати колектив експлуатаційників. Важливо наголосити, що інженерів, які були б підготовлені спеціально для будівництва атомних станцій, практично в той час не було¹⁴⁹. Заступник директора з питань капітального будівництва В. Волошко відзначав витримку, культуру та відповідальність В. Брюханова¹⁵⁰. Досить позитивно оцінює ділові якості В. Брюханова як управлінця історик С. Плохий¹⁵¹.

Спорудження першочергових об'єктів на промисловому майданчику атомної станції, розташованому за 15 км на північний захід від м. Чорнобиля, розпочалося у квітні 1970 р.¹⁵² Майданчик для житлового селища

¹⁴⁴ Григорій Устинович Медведєв (13 грудня 1933, Одеса, УРСР — 27 червня 2016, Московська область, Росія) — інженер-енергетик, в 1972–1974 рр. — заступник головного інженера з експлуатації ЧАЕС, відомий книгами на тему ядерної енергетики.

¹⁴⁵ Медведєв Г. *Чернобыльская хроника*. Москва, 1989. С. 20–21.

¹⁴⁶ Волошко В. *Город, погибший в 16 лет...*

¹⁴⁷ Маковська Н. В. Політична ретроспектива... С. 100.

¹⁴⁸ Плохий С. *Чернобыль...* С. 30.

¹⁴⁹ Там же. С. 24.

¹⁵⁰ Волошко В. *Город, погибший в 16 лет...*

¹⁵¹ Плохий С. *Чернобыль...* С. 16–17, 28–29, 31.

¹⁵² *Чернобыльське дос'є КГБ...* С. 10.

було обрано на північному сході залізничної ст. Янов. Загальна площа земель, що відводилася для електростанції та житлового селища, становила не більше 1676 га¹⁵³.

Документи свідчать про досить швидке будівництво будинків у житловому селищі. Про це промовляє, наприклад, ухвала міністерства енергетики та електрифікації СРСР від 2 травня 1971 р., яка затверджена міністром П. Непорожним 25 червня 1971 р. — «Про прискорення будівництва житла у великопанельному виконанні у сел. Чорнобильській атомної електростанції». Малось на меті як найшвидше формування колективу будівельно-монтажних кадрів та забезпечення розвороту робіт з будівництва ЧАЕС¹⁵⁴, а для цього робітникам необхідно було побудувати житло.

Перші гуртожитки та багатоквартирні будинки звели в 1972 р.¹⁵⁵ До того ж щомісяця вводився один будинок¹⁵⁶. Не дивлячись на швидкі темпи будівництва житла, його на всіх не вистачало. В. Брюханов згадував: «Коли в центрі Прип'яті збудували перший цегляний будинок, то навіть мені, директору, знадобився особистий дозвіл першого секретаря обкому, щоб отримати квартиру в ньому. Тому що існувала черга на житло»¹⁵⁷.

У цьому ж 1972 р. місто ядерників отримало назву Прип'ять¹⁵⁸. Нове місто росло так швидко, що спочатку в ньому не було брукованих доріг та центрального опалення. Але для молодих ентузіастів-ядерників побутові проблеми були дрібницями: щоб не замерзнути ночами, вони спали у верхньому одязі¹⁵⁹. Вочевидь, факт відсутності опалення в домівках працівників відсилає до визначального гасла будівництва — «швидше!».

На поспіх у будівництві вказувала й ситуація з побутовим обслуговуванням та громадським харчуванням будівельників. І те, й інше потребувало серйозного покращення. Так, забезпеченість бригад побутовими приміщеннями складала 40% від необхідного. До того ж останні були укомплектовані інвентарем незадовільно. У їдальнях було велике скупчення людей, що призводило до тривалих черг. Водночас будівництво та обладнання нових їдалень затримувалося. У селищі будівельників відчувалася гостра нестача торгових приміщень, підприємств побутового та комунального призначення. До партійних та державних органів доходили скарги робітників про недостатнє постачання деякими продовольчими та промисловими товарами тощо¹⁶⁰.

¹⁵³ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали... С. 11.

¹⁵⁴ Там само. С. 20.

¹⁵⁵ Хиггинботам А. *Чернобыль. История. Катастрофы*. М., 2020. С. 23.

¹⁵⁶ Волошко В. *Город, погибший в 16 лет...*

¹⁵⁷ Брюханов [Интервью Марии Василь]. *Факты и комментарии*. 2000. 18 октября.

URL: <https://pripyat-city.ru/publications/8-intervyu-s-viktorom-bryuxanovym.html>

¹⁵⁸ Волошко В. *Город, погибший в 16 лет*.

¹⁵⁹ Хиггинботам А. *Чернобыль. История...* С. 23–24.

¹⁶⁰ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали... С. 28.

Перший рік будівництва самої АЕС був не досить вдалим. В. Волошко пояснює це насамперед суб'єктивними чинниками. За його свідченнями з самого початку будівництву не пощастило в тому, що за нього взялися гідробудівники «Кременчукгесбуду». Навколо чорнобильського проммайданчика вони постійно вели якісь інтриги і в цьому основна вина лягала на керівника управління будівництва названої організації Г. Строкова. Гідробудівники майже всіх людей розділили на своїх і чужих. При тому, у таборі «чужих» опинилася ключова для будівництва фігура — начальник будівельного управління П. Моїсеєнко, який мав досить значний досвід будівництва електростанцій, в тому числі й спорудження АЕС, але через характер не зміг протистояти інтригам.

В. Волошко висловлюється з цього приводу досить різко. За його твердженням, результатом інтриг став відкритий саботаж робіт. Зокрема техніку віддали на будівництво браковану. Відтак вона більше ремонтувалася, ніж працювала¹⁶¹. Також, на низькому рівні будівництво забезпечувалося збірним залізобетоном. Доходило до того, що виконробі їздили по районах, щоб здобути навіть перемички для віконних отворів тощо¹⁶².

Спогади В. Волошка про незадовільну роботу «Кременчукгесбуду» з будівництва АЕС підтверджують офіційні документи впродовж кількох років. Так, у постанові ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР від 16 вересня 1971 р. № 684-200 зауважено, що «Кременчукгесбуд» повільно здійснює будівництво Чорнобильської АЕС. На будівництві «[...] не вистачає автотранспорту, екскаваторів, бульдозерів і автокранів, допускаються великі втрати робочого часу із-за несвоєчасного постачання металоконструкцій, труб, цементу, цегли та інших матеріалів тощо»¹⁶³. У постанові ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР «Про хід будівництва Чорнобильської атомної електростанції» від 14 квітня 1972 р. також було зазначено, що «Кременчукгесбуд» повільно розгортає будівництво ЧАЕС. Зокрема, незадовільно ведеться будівництво виробничої бази: за 2 роки освоєно лише 60% коштів, призначених для її розвитку.

Важливою є констатація в останньому документі того, що будівельно-монтажні роботи виконуються на низькому інженерному рівні. Будівництво не було повністю забезпечено матеріальними ресурсами, транспортними засобами, машинами та механізмами. Допускалися великі втрати робочого часу будівельників через те, що недостатньо використовувалася будівельна техніка. Об'єкти будіндустрії були не укомплектовані технологічним, підіймально-транспортним обладнанням, електротехнічними пристроями та кабельною продукцією. Майже всі ці критичні зауваження будуть повторюватися в подібних постановвах до початку 1980-х рр.

¹⁶¹ Волошко В. *Город, погибший в 16 лет...*

¹⁶² Там же.

¹⁶³ *Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали...* С. 24.

У постанові від 14 квітня 1972 р. критикувалася й дирекція АЕС. Зокрема, вказувалося, що вона «[...] невчасно та некомплектно видає на будівництво необхідну проектно-кошторисну документацію. Станом на 1 січня цього року було недодано робочих креслень на 2,9 млн руб, у т. ч. значну кількість по головному корпусу. Тривалий час не вирішується питання про резервне джерело електропостачання будівництва»¹⁶⁴.

Важливою в постанові була й заувага про те, що керівники «Кременчукгесбуду», АЕС та домобудівного комбінату «[...] допустили серйозні недогляди у питаннях підбору та розміщення кадрів, внаслідок чого понад 30% інженерно-технічних посад зайнято особами без спеціальної освіти чи практиками»^{165, 166}. Подібні проблеми з кадрами стануть перманентними.

Критичну інформацію про хід будівництва доповнюють матеріали інтерв'ю з провідними працівниками станції та будівельних організацій, що були зібрані американським дослідником А. Хіггінботамом. Так, дослідник каже, що найважливіші механізми і будматеріали надходили із запізненням чи не надходили взагалі, а ті, що доставлялися, часто виявлялися бракованими. Надіслане виробником обладнання — трансформатори, турбіни, трансмісії — розбирали, перевіряли, ремонтували та збирали знову за оригінальними специфікаціями на місці. Тільки після цього обладнання могло бути встановлене безпечно. Таке марнотратне дублювання робіт викликало затримки, що розтягувалося на багато місяців, а також призводило до додаткових витрат на мільйони рублів¹⁶⁷.

В. Склярів¹⁶⁸ згадував, що сталь і цирконій, необхідні для кілометрів трубопроводів і сотень збірок паливних елементів, які належало завантажити до реакторів, були в дефіциті, труби та залізобетон часто виявлялися непридатною якості, їх доводилося відкликати. А якість робіт на багатьох рівнях виробництва була настільки низька, що будівельні проекти в енергетиці були змушені включати «передмонтажну ревізію обладнання»¹⁶⁹.

Як вважав В. Волошко, зі зняттям з посади у грудні 1971 р. П. Моїсеєнка і призначенням на його місце В. Кизими, справи пішли набагато краще. Останній був грамотним організатором виробництва, якому вдалося нарост-

¹⁶⁴ Там само. С. 28.

¹⁶⁵ Маються на увазі інженери-практиканти. По суті — стажисти.

¹⁶⁶ *Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали...* С. 28.

¹⁶⁷ Хіггінботам А. *Чернобыль. История...* С. 25.

¹⁶⁸ Віталій Федорович Склярів (10 серпня 1935, Чечено-Інгуська Автономна Радянська Соціалістична Республіка, тепер Російська Федерація) — у 1973–1977 рр. — головний інженер, генеральний директор виробничого енергетичного об'єднання «Київенерго». У 1977–1982 рр. — 1-й заступник міністра енергетики і електрифікації Української РСР. 11 травня 1982 р. — 3 січня 1993 р. — міністр енергетики і електрифікації Української РСР (України).

¹⁶⁹ Склярів В.Ф. *Завтра был Чернобыль: документальная повесть*. Москва, 1993. С. 163–165.

тити в короткий термін колективи будівельників та монтажників. Під його безпосереднім керівництвом проводилась величезна робота зі спорудження об'єктів житла та соціально-культурного побуту¹⁷⁰. Саме він керував будівництвом кожного енергоблока. Згідно С. Плохія, В. Кизима мав величезну владу і авторитет — навіть більші, ніж В. Брюханов¹⁷¹.

Дійсно, ситуація в 1972 р., як свідчать документи, покращилась. Так, у цьому році виконання будівельно-монтажних робіт перевищило план й у два рази перевищило обсяг робіт 1971 р. Як зазначав, у своїй доповідній до ЦК КПУ від 29 січня 1973 р., секретар Київського обкому КПУ Є. Литвинов, за рік було значно поліпшено житлові та виробничо-побутові умови будівельників. Зокрема, здано в експлуатацію 41,1 тис. кв. м житла (185%). Було відселено мешканців з брандвахт і вагончиків; на всіх будівельних ділянках обладнано побутові приміщення; розширено мережу громадського харчування, торгівлі та підприємств побутового та комунального обслуговування. Відкрилися середня школа на 1280 учнів, дошкільний заклад на 280 місць та ряд інших об'єктів¹⁷². Загалом план капітальних вкладень з житлового та культурно-побутового будівництва виконано на 223%¹⁷³.

Що стосується об'єктів виробничої бази, то за інформацією Є. Литвинова тут також було перевиконано завдання по будівництву. Зокрема, було введено в дію бетонний завод, асфальтовий завод, арматурний цех та деревообробне господарство.

Однак, далеко не всі недоліки, що були відмічені постановою від 14 квітня 1972 р. були усунено. Будівництво самої електростанції йшло досить повільно. На початок 1973 р. через незабезпеченість будови необхідними матеріалами, виробами та конструкціями план будівельно-монтажних робіт на об'єктах виробничого призначення було виконано лише на 81,2%. При тому, що не передбачалося надолужити це відставання і в 1973 р.¹⁷⁴ Відтак, лише 15 серпня 1972 р. було укладено перший кубометр бетону в основу головного корпусу електростанції¹⁷⁵.

Нарікання на незадовільну роботу «Кременчукгесбуду»¹⁷⁶ присутні у партійно-державному документі від 16 листопада 1973 р. Так, у постанові ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР указувалося, що будівництво незадовільно забезпечується технічною документацією, металоконструкціями, кабельними виробами, трубами, цементом та іншими матеріалами. На будові допуска-

¹⁷⁰ Волошко В. *Город, погибший в 16 лет...*

¹⁷¹ Плохий С. *Чернобыль...* С. 33.

¹⁷² *Чернобыльская трагедия. Документы и материалы...* С. 31.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ *Припять. Фотоальбом.* Київ, 1986. С. 10.

¹⁷⁶ Згодом організацію було перейменовано у «Південьенергобуд».

лися значні втрати робочого часу. В черговий раз зверталася увага на велику плінність кадрів тощо¹⁷⁷.

Стосовно нераціонального використання виробничих ресурсів поступала інформація й з боку КДБ. Утім, у донесеннях агентури та довірених осіб основна увага приділялась фактам систематичного порушення технології виробництва будівельно-монтажних робіт. Кількість сигналів, як вказує дослідник цієї теми О. Бажан, зростала з прискоренням будівництва АЕС. Так, упродовж весни–літа 1973 р. від спецслужбістів надходили повідомлення про недотримання технологічних процесів під час будівництва станції. Приміром, у доповідній записці УКДБ при РМ УРСР по Київській області до Київського обласного комітету КПУ «Про випадки порушень технічних норм при будівництві Чорнобильської АЕС» від 12 квітня 1973 р. наводилося чимало фактів, що свідчили про незадовільну роботу арматурного цеху. Наприклад, фундамент плити під реактор АЕС мав арматуру, що не відповідала запроектованій (у бік зниження міцності). Для того, щоби це скрити, в робочі креслення шляхом підчистки, вносились зміни відповідно до виконаних робіт. Приймальники робіт неодноразово виявляли випадки неякісного зварювання стиків арматури тощо. Варто зазначити, що дирекція АЕС таки звертала увагу на серйозні недоліки в роботі арматурного цеху, однак нічого не мінялося¹⁷⁸.

В іншій доповідній записці «Про недотримання технологічних процесів при будівництві ЧАЕС» від 24 липня 1973 р. співробітники КДБ, окрім незадовільної роботи арматурного цеху вказували ще на особливо погане становище, що створилося з влаштуванням гідроізоляції з бітумної мастики та бітуму з бетонної підготовки під спорудження головного корпусу електростанції¹⁷⁹. Стосовно бітуму цікавий факт наводить А. Хіггінботам з матеріалу інтерв'ю з В. Кизимою. Коли в Міністерстві енергетики СРСР дізналися, що дах турбінної зали станції покрили легкозаймистим бітумом, то наказали переробити. Але вогнестійкий матеріал для покриття даху — 50 м завширшки і майже кілометр завдовжки — не вироблявся у СРСР. Тоді міністерство зробило виняток — бітум залишили. В. Кизима свідчить і ще про один подібний факт: згідно з технологією потрібно було використовувати вогнестійкі троси, але взяти їх не було де, і будівельники використовували те, що було¹⁸⁰. Але ж зрозуміло, що в обох випадках названі матеріали не відповідали вимогам пожежної безпеки, а це несло потенційну загрозу.

Дещо інакшою, але подібною була історія й з покрівлею машинного залу. Тут також було покладено бітум не належної марки, який протікав під

¹⁷⁷ *Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали...* С. 34.

¹⁷⁸ *Чорнобильське досьє КГБ...* С. 35–36.

¹⁷⁹ Там само. С. 37–38.

¹⁸⁰ Хіггінботам А. *Чернобыль. История...* С. 32.

час опадів. У наступні роки адміністрація атомної електростанції вживала заходів щодо усунення дефектів, пов'язаних з цим бітумом. Але вживані заходи не призводили до бажаних результатів. Зокрема, течія покрівлі машзала з кожним роком збільшувалася, що за сильних атмосферних опадів, загрожувала аварійним зупином як основного, а також і допоміжного обладнання. У 1983 р. В. Брюханов звернувся до П. Непорожнього з настійливим проханням виділити достатню кількість бітуму потрібної марки МБ-4 для належного покриття покрівлі¹⁸¹.

У партійно-державних документах та в документах КДБ і в наступні роки наводить чимало фактів щодо різних недоліків при будівництві та експлуатації ЧАЕС. Зокрема вказувалося на недотримання технологічних процесів, затримки з постачаннями обладнання чи постачі бракованого обладнання та матеріалів тощо. Варто зазначити, що багато аварійних ситуацій були запобіжені вчасними сигналами агентів чи довірених осіб КДБ на будівництві. Так, наприклад, у червні 1975 р. агенти КДБ виявили наступне: на ділянці монтажу баків сховища рідких відходів по баку 1500 куб. м був допущений технологічний брак, який міг згодом призвести до витікання рідких відходів. При монтажі компенсатора в шахті реактора були виявлені недопустимі відхилення від проекту, що у процесі експлуатації могли призвести до аварії¹⁸².

В. Волошко, який організовував та здійснював систему контролю за будівельно-монтажним процесом, а потім обіймав посаду заступника директора ЧАЕС з капітального будівництва, у своїх спогадах явно перебільшував ефективність цієї системи контролю якості. Він вказував, що у перші роки було створено комісію та підкомісії з приймання блоків під бетонування, а також всі види монтажних робіт. До складу комісії входили представники обох сторін (замовника і генпідрядника). Також і монтажні організації мали свої лабораторії, які контролювали якість зварних з'єднань. Були створені служби технічного контролю, які займалися вхідним контролем якості обладнання, трубопроводів. Така служба працювала й у замовника. Всі ці структури, за В. Волошком, дуже багато зробили задля досягнення високої якості. У монтаж видавалися трубопроводи та обладнання лише після приймання їх вищезгаданими службами й це попри документи, що супроводжували обладнання та були видані заводами-виробниками. Випадків доробок на трубопроводах та устаткуванні після вхідного контролю було чимало. Тобто, заступник директора ЧАЕС, не заперечує факти постачання бракованої продукції заводами-виробниками, але у будівництво, за його свідченням, вона не йшла.

Робота всіх комісій та служб себе виправдала і була десь протягом перших двох років (1972–1973 рр.) відпрацьована до автоматизму, тому

¹⁸¹ *Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали...* С. 48–49.

¹⁸² *Чорнобильське досвє КГБ...* С. 40.

В. Волошко категорично відкидає можливість того, що в наступні роки колективи контролерів могли допустити очевидний брак заводів-виробників, будівельних та монтажних організацій¹⁸³.

Матеріали КДБ показують, що картина змальована В. Волошком не виглядала такою райдужною. Вище вже було наведено приклади, що спростовують твердження В. Волошка стосовно ефективності комісій з приймання і контролю якості продукції та будівельно-монтажних робіт. Наведемо ще декілька фактів.

У лютому 1976 р. органи КДБ встановили факти щодо постачання на ЧАЕС непридатних до експлуатації труб для циркулярного водоводу, вироблених на Курахівському котельно-механічному заводі. Втім, жодна комісія не завадила директору станції В. Брюханову та головному інженеру Управління будівництва І. Лукову після ремонту на АЕС передати браковані труби не на завод для усунення браку, а до чорнобильської ділянки тресту «Південьенергомонтаж» для монтажу. Надалі браковані труби Курахівського заводу постачалися на ЧАЕС і в наступні роки¹⁸⁴.

Постачали браковану продукцію й інші заводи. Щоправда, в більшості випадків її завертали комісії (однак, це затримувало процес будівництва). Втім, як і у випадку Курахівського заводу, бракована продукція деяких заводів приймалася. Так, Бучанський цегельний завод систематично постачав будівництву АЕС облицзовальну плитку та цеглу низької якості.

Через слабкий контроль за якістю зварних робіт з боку однієї з лабораторій та недосвідченості зварника в липні 1976 р. «були заварені електродами з нержавіючого дроту 04×19Н11ЖЗ — 43 тракти технологічних каналів «низу» реактора сталлю 10×СНД». Ця помилка була виправлена: тракти «перетравлені» потрібною сталлю. Таке хибне зварювання могло призвести під час експлуатації реактора до появи в зоні зварювальних швів тріщин та витікання через них радіоактивних компонентів у навколишній простір¹⁸⁵. Подібних фактів, що стосуються робіт з будівництва першого енергоблоку ЧАЕС, у документах КДБ наводиться чимало.

Все вищенаведене, а передусім, перманентні затримки з постачачами обладнання та матеріалів, призводили до перенесення з року в рік дати пуску першого реактору ЧАЕС. У квітні 1975 р. перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький вимушений був звернутися до голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна з проханням вплинути на заводи-постачальники та прискорити виготовлення та постачання ними обладнання для ЧАЕС¹⁸⁶. С. Плохій вважає, що це звернення «дало результат — необхідні постачі нарешті пішли

¹⁸³ Волошко В. *Город, погибший в 16 лет...*

¹⁸⁴ *Чорнобильське досьє КГБ...* С. 12, 47.

¹⁸⁵ Там само. С. 47–48.

¹⁸⁶ *Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали...* С. 34–35.

без перебоїв»¹⁸⁷. Якщо так, то чому через рік (19 лютого 1976 р.) з аналогічним листом звернувся секретар ЦК КПУ О. Титаренко. На цей раз звернення було адресовано до заступника голови Ради Міністрів СРСР В. Новікова¹⁸⁸.

Врешті, ЦК КПУ прийняв у червні 1976 р. постанову «Про роботу парткому будівництва Чорнобильської атомної електростанції щодо мобілізації колективу на забезпечення введення в дію 1976 р. першого енергоблоку». Хоча провина за затримку постачання обладнання та матеріалів падала на заводи-постачальники, в постанові була піддана критиці й дирекція електростанції. У провину їй ставилося те, що вона не забезпечила своєчасного постачання названого вище. В постанові також наводились й інші причини затримки пуску першого енергоблоку. Тут уже провина конкретно накладалася на Управління будівництва ЧАЕС (начальник В. Кизима). Серед іншого, вказувалося на те, що особливо відстають оздоблювальні роботи. А, це, своєю чергою, призводить до невчасного передання приміщень під монтаж обладнання. Серед серйозних недоліків роботи Управління були також наступні: «[...] Будівництво недоукомплектоване робітниками, разом з тим інженерна підготовка виробництва знаходиться на низькому рівні, великі втрати робочого часу, погано використовується будівельна техніка, слабо впроваджується передовий досвід, не виконуються завдання щодо зростання продуктивності праці. [...] Серйозні недоліки допускаються парткомом та господарськими керівниками будівництва роботи з кадрами. Велика ще плінність робітників та інженерно-технічних працівників»¹⁸⁹.

В інформаціях, адресованих партійним структурам, спецслужбісти неодноразово попереджали та наводили факти й аргументи щодо не реальності планів щодо швидкого пуску першого енергоблока ЧАЕС. Так, у травні 1976 р. на ЧАЕС відбулася виїзна колегія міністерства енергетики та електрифікації СРСР. Роботою колегії керував сам міністр енергетики П. Непорожний. Він категорично вимагав запустити станцію в 1976 р. «за будь-яку ціну», зокрема, в грудні цього року¹⁹⁰. Місцеві органи КДБ на це зреагували і надіслали на «гору» донесення: «На думку спеціалістів, агентури, довірених осіб згідно з реальним станом справ на будівництві ЧАЕС фізичний пуск першого енергоблока в грудні 1976 р. неможливий і неприпустимий оскільки в зимових умовах за наявності теперешньої будівельно-монтажної готовності може призвести до надзвичайних подій (радіоактивному забрудненню навколишнього середовища)»¹⁹¹.

¹⁸⁷ Плохий С. *Чернобыль...* С. 28–29.

¹⁸⁸ *Чернобыльская трагедия. Документы и материалы...* С. 35.

¹⁸⁹ Там само. С. 36–37.

¹⁹⁰ *Чернобыльское досье КГБ...* С. 14–15.

¹⁹¹ Там само. С. 45.

Вочевидь, вище партійне керівництво УРСР завдяки цим донесенням та іншій інформації, розуміло реальний стан справ. Тому перший реактор було введено в експлуатацію лише у 1977 р. А саме — 26 вересня 1977 р. включенням у мережу турбогенератора № 2 енергоблок № 1 ЧАЕС введений у дію. Таким чином, на території України офіційно з'явилася перша атомна електростанція.

Ще одною важливою складовою програмування катастрофи на ЧАЕС була фактична відсутність упродовж років системи режимності. Так, в одному з донесень чорнобильського райвідділу УКДБ за 1976 р. указувалося, що на всіх АЕС існує найсуворіший режим, що сприяє нормальній роботі з будівництва та своєчасного введення об'єктів до ладу. Такий режим є певною гарантією щодо недопущення виникнення надзвичайних обставин. Однак, на будівництві ЧАЕС системи режимності фактично не було. Спецслужбисти неодноразово пропонували керівникам станції привести в належний порядок систему режиму на ЧАЕС, на що вони відповідають лише одними запевненнями¹⁹². Непокоїли співробітників органів держбезпеки й відсутність огорожі зовнішнього периметра території атомної станції, не достатність охорони, що призводило до випадків розкрадання будівельних матеріалів і, навіть, цінного обладнання, електроапаратури, приладів тощо¹⁹³.

Подібна ситуація зберігалася довгий час. Незадоволені охороною ЧАЕС гебісти були й у 1984 р., коли її вже здійснювала спецкомендатура Управління внутрішніх військ, що знаходилася в оперативному забезпеченні КДБ СРСР. У спецповідомленні за жовтень 1984 р. співробітники 6-го відділу УКДБ вказували на серйозні недоліки організації караульної служби, на низький рівень ідейно-виховної роботи, моральне розкладання окремих військовослужбовців тощо¹⁹⁴. Не дивно, що сторонні особи проникали на станцію, зокрема, на 3-й енергоблок і в цей період¹⁹⁵.

Варто навести кричущі факти розкрадання на першому енергоблоці. Так, у вересні 1976 р. невідомими особами розмонтовано та винесено вимикачі, резистори, транзистори та інші комплектні деталі електроприладів, що ви-прямяють системи управління та захисту (!) блоку «А». У першій половині 1977 р. сталося кілька крадіжок: у січні, внаслідок зламування дверей одного з приміщень блоку «В», зникло дефіцитне електрообладнання, а з приміщень апаратного відділення блоку «А» та боксу турбогенератора № 2 блоку «Г» викрадені імпульсні трубопроводи з нержавіючої сталі до датчиків контрольно-вимірювальних приладів; у березні — вкрадено змонтовану на щиті водного господарства АЕС електроапаратуру; у травні — у виробничому приміщенні, де встановлено обладнання подачі ядерного палива до цент-

¹⁹² Там само. С. 43.

¹⁹³ Там само. С. 12, 48, 50.

¹⁹⁴ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 1. Т. 32. Арк. 35.

¹⁹⁵ *Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали...* С. 49.

ральної зали реактора (!), зникло електродвигун поворотно-консольного крана тощо¹⁹⁶.

Як бачимо, розкрадання відбувалося на самій електростанції. Цікаво, що В. Волошко у своїх спогадах хвалився: «[...] навряд чи якийсь інший замовник міг змагатися з нами в частині зберігання обладнання — відділ обладнання та його складське господарство було найкращим у системі Мін-енерго СРСР»¹⁹⁷. Напевно, що самі склади з обладнанням охоронялися добре.

До цього ще можна додати таке: згідно з радянськими проектними нормативами, майбутнє місто від АЕС відокремлювала санітарна зона, будівництво в якій заборонялося, щоб населення не потрапляло до зон іонізаційного випромінювання низького рівня. Але місто зростало, і жителі потихеньку почали будувати літні будиночки в санітарній зоні, ігноруючи всі інструкції заради збудованої своїми руками дачки та городів¹⁹⁸. Це також свідчить про порушеність системи режиму АЕС. До речі, санітарна зона АЕС, а також територія, відведена під будівництво, були захищені різним сміттям. Ця ситуація зберігалася ще станом на весну 1984 р.¹⁹⁹

Отже, всі перечислені негативні явища при будівництві першого енергоблоку ЧАЕС, а саме — «штурмівщина», самовільне відхилення від проекту, брак і нехлюйство під час виконання будівельно-монтажних робіт, неготовність підприємств суміжних міністерств та відомств до виробництва потрібної кількості та належної якості обладнання та матеріалів, не підготовленість персоналу, відсутність режимності та розкрадання обладнання — стали тими цеглинами, що лягли в основу катастрофи 1986 р. Найближчим результатом цих явищ стало забруднення радіонуклідами навколишнього середовища вже в 1978 р. Так, Г. Дзись свідчив: «Перший енергоблок Чорнобильської АЕС було введено в експлуатацію восени 1977 року. Уже через рік українські вчені зоологи провели на території поблизу чинного реактора контрольні дослідження тварин і знайшли в їхніх організмах небезпечний радіоактивний елемент — тритій. Виявили його також учені-гідрогеологи в замулі поблизу греблі Київської ГЕС. Річ у тім, що небезпечне рукотворне водоймище для утримання та очищення забрудненої радіонуклідами води розташували на поліських піщаних ґрунтах. До того ж ще й без надійних захисних антифільтраційних споруд»²⁰⁰.

Аналогічні нездорові явища спостерігалися і під час спорудження 2-го енергоблока ЧАЕС. Їх накопичення врешті призвело до реакції з боку першого секретаря ЦК КПУ, який в січні 1979 р. надіслав шифротелеграму

¹⁹⁶ Чорнобильське досьє КГБ... С. 50–51.

¹⁹⁷ Волошко В. *Город, погибший в 16 лет...*

¹⁹⁸ Хиггинботам А. *Чернобыль. История...* С. 24.

¹⁹⁹ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали... С. 53.

²⁰⁰ «В епіцентрі людської біди»...

міністру енергетики та електрифікації СРСР П. Непорожньому. В. Щербицький запропонував створити відомчу комісію для перевірки дотримання правил безпеки загалом на всіх об'єктах атомної енергетики Української РСР²⁰¹.

Прикметно, що доволі часто на 1-му і 2-му енергоблоках (а, згодом і на інших енергоблоках, що були запущені пізніше) ставалися аварійні ситуації. За період експлуатації 1977–1981 рр. на атомній електростанції сталося 29 аварійних зупинок, з них 8 з вини обслуговочного персоналу, а решта з різних технічних причин²⁰². Утім, останні, так чи інакше, були в кінцевому результаті провинною або персоналу АЕС, або постачальників чи виробників матеріалів та обладнання.

Наведемо, два приклади. Так, у випадку аварійної ситуації, що склалася на другому енергоблоці 3 грудня 1980 р., безпосередньо винен був черговий реакторного цеху. Він, в силу своєї не достатньої компетентності, не правильно повернув один з вентилів. Внаслідок чого спрацювала система автоматичного захисту, котра зупинила роботу всього енергоблоку. Як було встановлено в процесі розслідування постійною технічною комісією ЧАЕС, черговий «[...] у процесі огляду [...] вважав, що вентиль продувки системи вимірювання рівня теплоносія в баках-сепараторах перебуває у неправильному положенні та з власної ініціативи без узгодження, як цього вимагає інструкція, з начальником зміни реакторного цеху та начальником зміни станції, порушив його положення, що призвело до зміни рівня теплоносія та спрацьовування датчиків АЗ-5 [...]»²⁰³. Тут, зрозуміло, що на перший план виступає людський чинник аварії, а саме недостатня кваліфікація техніка.

Ніби-то суто технологічні недоліки призвели до аварійної зупинки 9 вересня 1982 р. енергоблока № 1. Тоді під час пробного пуску реактора (після планового капітального ремонту), коли його потужність буда піднята до 20% від номінальної стався розрив одного з технологічних каналів. У результаті обірвалася штанга, на якій кріпилися дві тепловидільні збірки. У розрив, що утворився, з обох збірок пішло паливо²⁰⁴. Як наслідок, у приміщеннях газового контуру та дренажних систем реакторного відділення підвищився рівень гамма-випромінювань до 1000 мікрорентген в секунду (рівень норми місцями перевищено 10–100 разів)²⁰⁵.

Однак, опосередкованою причиною цієї аварії була конструктивна особливість реактора РБМК-1000. Річ у тому, що його технологічні канали виготовлялися із двох металів — нержавіючої сталі та цирконію, котрі мають різні коефіцієнти розширення. Метали з'єднувалися за допомогою дифузій-

²⁰¹ *Чорнобильське досье КГБ...* С. 66–67.

²⁰² Там само. С. 87.

²⁰³ Там само. С. 74.

²⁰⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985). Спр. 70. Арк. 145.

²⁰⁵ Там само. Ф. 65. Спр. 1. Т. 5. Арк. 197–198.

ного зварювання. У процесі розслідування причин аварії було встановлено, що завод-виробник не дотримувався технології виробництва технологічних каналів і у перехідній частині зазначеного каналу (цирконій — нержавіюча сталь) порушив рекомендації головного проєктувальника — Науково-дослідного інституту конструювання енерготехніки. Зокрема, було не дотримано співвідношення кількості титану до вуглецю²⁰⁶. Як бачимо, і в цьому випадку винні конкретні люди, тобто опосередкованою причиною аварії був людський чинник.

При перевірці 200 технологічних каналів реактору енергоблока № 1 було виявлено відношення титану до вуглецю менш рекомендованого, тобто можливість нових аварій зберігалася і надалі. Зазначимо, що аварія 9 вересня 1982 р. на першому енергоблоці була найбільш серйозною серед інших у період до катастрофи 1986 р.²⁰⁷

Доволі часто відбувалися перевірки будівництва та експлуатації електростанції комісіями від різних відомств. Інколи їх висновки були загалом задовільними, інколи — навпаки. У випадку аварійної зупинки 9 вересня 1982 р. енергоблока № 1, перевірку проводили інформатори КДБ з-поміж спеціалістів. У травні 1981 р. перевірку проводила комісія Союзатоменерго. Вона обстежила рівень експлуатації та виконання заходів, спрямованих на підвищення надійності роботи ЧАЕС. Хоча комісія знайшла чимало незначних порушень, однак загалом було визнано, що організація робіт у частині підготовки персоналу, ведення експлуатаційної документації, дотримання техніки безпеки та охорони праці, підвищення пожежної безпеки, ведення експлуатації та контролю за станом обладнання в основному відповідає вимогам директивних документів²⁰⁸.

Проте в цей рік перевірку також зробила комісія Комітету народного контролю УРСР. У своїй постанові від 17 червня 1981 р. «Про недоліки у будівництві атомних електростанцій», поміж іншого, Комітет установив, що на ЧАЕС у результаті незадовільного зберігання виробів і матеріалів при транспортуванні та розвантаженні понад 1 тис. куб. м залізобетонних конструкцій, 1,5 тис. керамічних труб різних діаметрів і довжини стали непридатними²⁰⁹.

Невдоволення роботою Управління будівництва висловлював час від часу директор ЧАЕС. Так, у липні 1982 р. В. Брюханов просив В. Кизиму вжити термінових заходів щодо ліквідації недоробок, які «[...] різко знижують пожежну, ядерну та радіаційну безпеку енергоблоку ст. № 3, погіршують умови праці експлуатаційного та ремонтного персоналу, не

²⁰⁶ Там само. Арк. 34.

²⁰⁷ *История атомной энергетики Советского Союза и России...* С. 24.

²⁰⁸ *Чернобыльская трагедия. Документы и материалы...* С. 39–42.

²⁰⁹ Там само. С. 43–44.

дозволяють ремонтувати «брудне» технологічне обладнання у спеціалізованій майстерні»²¹⁰.

Діставалося від В. Брюханова і керівникам монтажного тресту. Так, у листі до них від 20 вересня 1983 р. він пише: «Ще раз звертаю Вашу увагу на низьку культуру ведення монтажних робіт та недотримання безпеки устаткування в блоці Б. Окрім приміщень 208/9-16, скрізь монтаж проводиться у захаращених або напівзатоплених приміщеннях. Попри багаторазові письмові та усні нагадування, попередження, заходів практично ніяких не вживається. Особливо тривожно, що таке ставлення спостерігається до трубопроводів КБПЦ та реактора. Так, досі не захищено крила трубопроводів КЦТК на плато реактора, абсолютно ніяких заходів не вживається захисту труб ПВК при зварювальних роботах. Залита бетоном та розчином арматура живильного вузла. *І найгарячішим бажанням скорочення термінів робіт не можна виправдати низьку якість монтажу* (курсив — С. Ю.)»²¹¹. Якось, розмовляючи з репортером наприкінці 1985 р., В. Брюханов сказав сакраментальну фразу: «Звикаємо до ненормального, воно вже як нормальне сприймається. Ось що страшно!»²¹².

З тих чи інших причин, за даними Г. Дзіся, упродовж 1983–1985 рр. на ЧАЕС сталося 5 локальних аварій, а основне устаткування відмовляло понад 60 разів²¹³. При цьому, спеціалістами (довіреними особами КДБ) було здійснено аналіз трьох аварійних ситуацій і 22-х відмов, які мали місце у 1983 р. Як з'ясувалося, 80% аварійних ситуацій і відмов були пов'язані з роботою електроцеху та цеху теплової автоматики та вимірів, а також постачанням неякісного обладнання заводами-постачальниками²¹⁴.

У 1984 р. довіреними особами КДБ було проведено аналіз надійності роботи всіх енергоблоків. У результаті вивчення було встановлено, що перший та другий енергоблоки ЧАЕС менш надійні щодо безпеки навколишнього середовища, тому що при можливих розривах трубопроводів КБПЦ діаметром понад 300 мм системи аварійного відключення та безпеки не забезпечать локалізації витоку теплоносія, що призведе до радіоактивного забруднення місцевості. На думку спеціалістів-інформаторів, третій, четвертий і наступні блоки ЧАЕС конструктивно виконані більш надійно, оскільки на них є блок локалізації аварій, що практично запобігає витоку теплоносія при розривах трубопроводу КБПЦ будь-якого діаметру. Водночас за даними фахівців, ці блоки не гарантують надійної та безпечної роботи, адже їх випробування при екстремальних умовах не проводилися.

²¹⁰ Там само. С. 48.

²¹¹ Там само. С. 50.

²¹² Плохий С. *Чернобыль...* С. 31.

²¹³ «В епіцентрі людської біди»...

²¹⁴ *Чорнобильське досье КГБ...* С. 20.

Аналіз аварійних ситуацій та відмов у роботі обладнання, встановленого на станції, також, як і при аналізі, зробленому в 1983 р., свідчив про низьку надійність автоматики керування реакторами. Близько 50% відмов відбувалося з вини заводів-постачальників.

Однією з причин, яка могла призвести до «НП» була неякісно виконана теплоізоляція в приміщеннях барабан-сепараторів 3 та 4 енергоблоків ЧАЕС. Зокрема, вказана проблема могла призвести до руйнування ряду приміщень, виходу з ладу основного обладнання та радіоактивного забруднення навколишнього середовища. У цьому ж спецповідомленні в черговий раз йшлося також про те, що на енергоблоках ремонтні роботи проводяться на низькому рівні²¹⁵.

В іншому спецповідомленні УКДБ по м. Києву та Київській області від 17 березня 1984 р. йшлося про недоліки на третьому та четвертому енергоблоках АЕС. За даними фахівців, на третьому енергоблоці у плитах перекриттів є тріщини, відзначено зміщення ригелів, плит перекриттів, навісних залізобетонних та керамзитових панелей. З урахуванням того, що ригеля є опорними конструкціями, на які передається навантаження від плит перекриттів і встановленого на них технологічного обладнання, у тому числі барабанів-сепараторів, становище, що склалося, представляло небезпеку для головного корпусу 3-го енергоблока. Аналогічна ситуація складалася і на 4-му енергоблоці²¹⁶.

Згодом подібна проблема виникла і при спорудженні 5-го енергоблоку ЧАЕС. Як встановили інформатори КДБ, приблизна площа перекриття цього енергоблоку, непридатна до експлуатації, дорівнювала 300 кв. метрів. Виявлені порушення технології виконання бетонних робіт у процесі експлуатації 5 енергоблоку, на думку цих інформаторів, могли призвести до серйозних аварійних ситуацій, у тому числі з людськими жертвами²¹⁷. Це спецповідомлення датовано 26 лютого 1986 р.

Дещо раніше, 4-м лютого 1986 р. датовано спецповідомлення 6-го відділу УКДБ по м. Києву та Київській області «Про можливі наслідки зниження потужності на Чорнобильській АЕС». У ньому йдеться про те, що в 1985 р. знову мали місце аварійні зупинки енергоблоків та відмови обладнання з різних причин. Окрім того, впродовж року 26 разів відбувалося зниження потужності станції, а отже і реакторів. На думку провідних спеціалістів АЕС, які інформували відділ УКДБ, «[...] кожне зниження потужності реакторів негативно позначається на їх надійності та довговічності в роботі. Крім того, як впливає з «Технічного проекту реактора РБМК-1000», він має працювати у базовому режимі. При змінах потужності реактора в процесі його експлуатації спостерігається збільшення викидів

²¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 1. Т. 32. Арк. 33–35.

²¹⁶ Там само. Арк. 5–6.

²¹⁷ Там само. Арк. 169–170.

радіоактивних аерозолів у навколишнє середовище, відбувається неповне вигорання ядерного палива та його передчасне вивантаження, створюються температурні перенапрути в конструкційних матеріалах апарату, тим самим збільшується ймовірність передумов до аварійних зупинок, скорочуються гарантійні терміни експлуатації енергоблоків станції, а також перевитрати органічного палива на теплових електростанціях»²¹⁸.

Утім, парадоксальним є те, що інциденти на ЧАЕС траплялися рідше, ніж на інших АЕС подібного типу, і загалом (за мірками радянської атомної галузі) Чорнобильська станція показувала непогані результати²¹⁹.

Майже у всіх випадках факти аварій чи аварійних ситуацій не ставали відомими широкому загалу та ЗМІ. Як правило, про них знало вузьке коло осіб: посвячені з владних інстанцій та працівники станції²²⁰. Адже у ті роки інформація про аварії та неполадки на АЕС усіяко фільтрувалася через міністерське сито обережності. Позаяк, гласності підлягало лише те, що «на горі» вважалося за потрібне опубліковувати. При тому інформація не доповідалась не лише суспільству, але і персоналу АЕС (інших станцій). Тоді як зрозуміло, що своєчасне знання негативного досвіду є гарантією неповторення подібного у майбутньому²²¹.

З початком перебудови недоліки будівництва й експлуатації ЧАЕС стали проникати до ЗМІ. У 1985 р. у місцевій газеті «Трибуна енергетика» (м. Прип'ять) журналістка Л. Ковалевська зробила публікацію, в якій містився висновок, що катастрофа на ЧАЕС — лише «питання часу». За місяць до катастрофи, 27 березня 1986 р. журналістка опублікувала статтю «Не приватна справа» вже в республіканській газеті «Літературна Україна». У ній йшлося про недоліки та брак на будівництві третьої черги ЧАЕС, яка стала передбаченням катастрофи та зробила авторку відомою у світі²²². Автор зосередила вогонь критики на будівництві п'ятого блоку, терміни спорудження якого було скорочено з трьох років до двох. Л. Ковалевська наводила кричущі факти безвідповідальності та халтури. Так, у 1985 р. постачальники недодали 2359 т. металоконструкцій. Та й те, що поставили, найчастіше було браковане. Також 326 т. щільного покриття на сховищі відпрацьованого ядерного палива надійшло бракованим із Волзького заводу металоконструкцій. Близько 220 тонн бракованих колон надіслав на монтаж сховища Кашинський ЗМК тощо²²³.

²¹⁸ Там само. Арк. 167–168.

²¹⁹ Плохий С. *Чернобыль...* С. 41.

²²⁰ Эсаулов А. *Это горькое слово Чернобыль.* (Записки зампреда из города, которого нет). URL: <https://proza.ru/2004/06/10-114>

²²¹ Медведев Г. *Чернобыльская хроника...* С. 8, 17–18.

²²² Королевська А. В. Ковалевська Любов Олександрівна. Енциклопедія Сучасної України. Київ, 2013. *Сайт Енциклопедія сучасної України.* URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=8915.

²²³ Щербак Ю. *Чернобыль. Документальное повествование.* Москва, 1991. С. 16.

Попри всі технологічні, технічні, матеріальні та інші подібні чинники, що складала фундамент майбутньої катастрофи, все ж таки, на перше місце ставимо людський фактор. Саме дії чи бездіяльність конкретних людей — вищої та середньої управлінської ланки, проєктувальників обладнання чи окремих вузлів станції, керівництва та персоналу станції, будівельників та монтажників, робітників заводів-постачальників тощо — сприяли виникненню надзвичайних ситуацій техногенного характеру.

Окрім приведених фактів, ще зупинимось на наступному. З роками колектив ЧАЕС змінився. Як образно пише А. Хіггінботам, «команда молодих ентузіастів, яка колись обживала замерзлу лісову ділянку, а потім запускала перші реактори ЧАЕС, рушила далі країною». Як свідчив М. Штейнберг²²⁴, досвідчена команда вдумливих експертів, яка проводила запуск перших чотирьох реакторів, дійсно поступово роз'їхалася, і на ЧАЕС відчувався передусім брак старших спеціалістів²²⁵. Про зміни у кадровому корпусі експлуатаційників АЕС при значному дефіциті атомних операторів, згадував також Г. Медведєв. Зокрема, він також указував на те, що якщо раніше туди йшли працювати переважно ентузіасти атомної енергетики, що глибоко полюбили цю справу, то тепер ринувся випадковий народ²²⁶.

Значна частина нових спеціалістів була практикантами-інженерами. Вони приїжджали спостерігати, як працюють досвідчені фахівці, сподіваючись стати частиною радянської технічної еліти — ядерниками. Інші співробітники — механіки та електрики з традиційних областей енергетики — мали досить хибні уявлення про АЕС. Їм казали, за спогадами іншого старшого інженера О. Назарковського, що радіація настільки безпечна, що «її можна на хліб мазати»²²⁷. Щодо атомного реактора, то він сприймався ними «чи не як тульський самовар, може, трохи складніше»²²⁸. Деякі приносили з роботи додому скляний посуд з гарними райдужними візерунками — вони, як хвалилися умільці, з'являлися, якщо скло занурити у радіоактивну воду басейну витримки відпрацьованого палива. Хтось проводив зміни, читаючи книги чи граючи в карти²²⁹. Зрозуміло, що подібна безвідповідальність й легковажність створювали певну атмосферу, котра аж ніяк не відповідала правилам режимності й техніці безпеки на такому потенційно

²²⁴ Микола Олександрович Штейнберг (24 червня 1947 р. — Кіровоград, УРСР, СРСР) — у 1971–1983 рр. працював на ЧАЕС: старший інженер управління енергоблоку, начальник турбінного цеху. У 1986 р. після аварії призначений головним інженером ЧАЕС.

²²⁵ Хіггінботам А. *Чернобыль. История...* С. 33.

²²⁶ Медведєв Г. *Чернобыльская хроника...* С. 9.

²²⁷ Хіггінботам А. *Чернобыль. История...* С. 34.

²²⁸ Медведєв Г. *Чернобыльская тетрадь. Документальное расследование*. Санкт-Петербург, 2020. С. 79; Плохий С. *Чернобыль...* С. 21.

²²⁹ Хіггінботам А. *Чернобыль. История...* С. 34.

небезпечному об'єкті, яким є атомна станція²³⁰. Системним фактором програмування катастрофи врешті, була відсутність культури безпеки²³¹.

Ця безвідповідальність, а інколи й байдужість працівників були продуктом доби «застою». Серед персоналу станції було чимало зайвих людей. Утім, роздуті штати та неробство на роботі були проблемами хронічного характеру для СРСР. Подібна атмосфера породжувала зниження мотивації з виробництва. Це явище влучно характеризує А. Хіггінботам: «Ті, хто дійсно мав важливу роботу, називалися — з бюрократичною відвертістю на межі сатири — Групою ефективного управління. Однак мертвий вантаж марного штату тиснув і на тих, хто мав невідкладну відповідальну роботу, заражаючи вірусом неефективності та небезпечним почуттям інерції»²³². До того ж, як свідчив Г. Медведєв, серед керівництва ЧАЕС практично не було інженерів-ядерників, а тому вони до кінця не розуміли фізичних процесів у реакторі, а також не уявляли ризиків у випадку серйозної помилки під час експлуатації²³³.

Про моральний клімат на ЧАЕС розповідала в 1986 р. Ю. Щербак угадана вище журналістка Л. Ковалевська. Вона вважала, що однією з причин аварії була ненормальна ситуація, що склалася на станції. Зокрема, «[...] у дирекції працювали цілі династії, сімейність процвітала. Там висока зарплата, вони отримували за шкідливість, були проведені «брудною сіткою» [...]. Це було як держава у державі». Л. Ковалевська свідчила, що найкращі кадри з будівництва АЕС йшли в дирекцію, адже там добре платили, скоріше надавали квартири, давали талони на харчування, пайки, путівки тощо. Дирекція навіть переманювала добрих фахівців. Працівники, що перейшли до дирекції з будівництва згодом розповідали журналістці: «Господи, наскільки люди чесно працюють на будівництві і наскільки тяжкий моральний клімат на станції. Ніби ти прийшов зайняти чуже місце. Кар'єризм, боротьба за місце, посаду»²³⁴. Утім, персонал АЕС дотримувався протилежної думки щодо ситуації на станції та будівництві²³⁵.

Слід також відзначити, що головна відповідальна особа за забезпечення безпеки АЕС В. Брюханов, зі зростанням м. Прип'яті все більше відволікався на вирішення різних міських справ. За кілька місяців до катастрофи він в одному з інтерв'ю зазначив: «На такому тлі другорядним стає головне — забезпечення надійності та безпеки нашої роботи. [...] Не приведи Бог, щось

²³⁰ Медведєв Г. *Чернобыльская тетрадь*. С. 78–79; Складов В. Ф. *Завтра был Чернобыль...* С. 6.

²³¹ *История атомной энергетики Советского Союза и России...* С. 11; Складов В. Ф. *Завтра был Чернобыль...* С. 6, 115.

²³² Хиггинботам А. *Чернобыль. История...* С. 34.

²³³ Медведєв Г. *Чернобыльская тетрадь...* С. 69–79.

²³⁴ Щербак Ю. *Чернобыль...* С. 17–18.

²³⁵ Там же. С. 31; Плохий С. *Чернобыль...* С. 33.

серйозне буде у нас, — боюся, не тільки Україні, але й всьому Союзу з цією бідою не впоратися»²³⁶.

Між тим від будівельників і персоналу вимагали високі темпи спорудження нових енергоблоків, стислі терміни освоєння їхньої проектної потужності та водночас жорсткі вимоги у питаннях безпеки та надійності роботи ЧАЕС. Все це, вочевидь, потребувало компетентності та оперативності адміністративно-господарського та інженерного управління, високій кваліфікації та натренованості персоналу, його спеціалізації та раціонального використання тощо.

Отже, техногенну катастрофу, що виникла 26 квітня 1986 р. на четвертому енергоблоці Чорнобильської АЕС, загалом детермінували політико-ідеологічні та соціально-економічні тенденції псевдотехнократичного розвитку пізнього СРСР за умов адміністративно-командного управління²³⁷. Важливим системним фактором, зокрема, була некомпетентність вищої і середньої управлінської ланки керування атомною промисловістю, енергетикою та експлуатацією АЕС. Постійні вимоги партійно-державних органів пришвидшити темпи будівництва та запуски енергоблоків створювали атмосферу авралу, «нагальності та терміновості»²³⁸, що негативно позначалося на якісному виконанні будівельно-монтажних робіт і подальшій експлуатації енергоблоків. Це також сприяло виникненню значної кількості аварій або надзвичайних ситуацій техногенного характеру. Кількість у будь-який момент могла перейти в якість, що врешті й сталося.

Складовими програмування катастрофи стали такі антропогенні фактори, що призводили до техногенних ризиків: брак або неналежна якість обладнання та матеріалів, самовільне відхилення від проекту монтажу тих чи інших вузлів станції, брак і нехлюйство під час виконання будівельно-монтажних робіт, відсутність режимності та розкрадання обладнання, порушення правил пожежної та радіаційної безпеки, недотримання технологічних норм експлуатації атомної станції тощо.

Загалом, соціально-виробнича атмосфера, що її породжувала доба застою, призводила до роздутості штатів, проявам неробства, безвідповідальності, нехлюйства, зниженню мотивації до роботи. До цього ще і додати таке явище, як перманентна велика плинність робітників та інженерно-технічних працівників. Останнє впливало на загальний рівень підготовки персоналу станції в бік його зниження в середньому. Вочевидь все це також програмувало складові катастрофи.

У параграфі нами не висвітлено ще низку негативних явищ, котрі, тією чи іншою мірою, впливали на створення нездорової соціально-виробничої та моральної атмосфери, як на самій станції, так і в м. Прип'ять. Дослідження

²³⁶ Плохий С. *Чернобыль...* С. 31.

²³⁷ Шановська О. *Громадянська мужність...* С. 78.

²³⁸ Маковська Н. В. *Політична ретроспектива...* С. 106.

цих явищ має стати темою перспективних досліджень. Це явища як на виробництві (індивідуальні та соціальні), так і в побутовій сфері. Зокрема, у першому випадку, це наявність досить великої кількості виробничих травм, як на будівництві атомної електростанції, так і під час її подальшої експлуатації; серед соціальних, слід назвати масові відмови від роботи (фактично — страйки) в будівельних організаціях у зв'язку із затримкою виплати заробітної плати та неправильним розподілом премій та деякі інші стихійні заворушення²³⁹. У побуті — це невдоволення умовами проживання (аж до мітингів); скарги на низьку якість продукції хлібозаводу та перебої з постачанням хліба в магазини міста; незадоволення системою водопостачання у м. Прип'яті тощо.

Зрозуміло, що будь-які соціальні протести у формі страйків, мітингів тощо на такому стратегічному об'єкті, як АЕС (включно з містом ядерників та місцевими дотичними виробництвами) несли політичну загрозу системі. Перспективним, у зв'язку з цим, було б дослідити питання щодо можливих контактів між обуреними (тими чи іншими діями влади) чорнобильцями та політичними дисидентами СРСР. Зазначимо, що у м. Прип'яті ходили «самопальні» видруки дисидентів, а населення слухало радіостанції «Голос Америки» і ВВС²⁴⁰. Утім, висвітлення дисидентського руху у добу «застою» є темою наступного розділу за авторством О. Бажана.

²³⁹ Грицак Я. Й. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* Київ, 1996. С. 296.

²⁴⁰ Шигапов А. *Чернобыль, Припятъ, далее нигде...* Москва, 2010. 272 с.

Розділ 10. РУХ ОПОРУ ЯК ЧАСТИНА РАДЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Олег Бажан

§ 1. Динаміка та масштаби Руху опору

Період хрущовської «відлиги» позначився на усіх сферах суспільно-політичного та культурного життя Української РСР. Зростанню національної свідомості, вихованню політичної культури значною мірою сприяли позитивні зміни в духовній сфері спричинені курсом нового керівництва КПРС на лібералізацію внутрішньої політики. Відхід від сталінізму призвів до зменшення тотального контролю над усіма сферами життя, послаблення цензури, припинення кампаній боротьби проти націоналізму, розширення рамок для творчої та наукової діяльності, зростання кількості нових наукових центрів, громадських організацій, творчих спілок. В умовах «відлиги» чи не вперше в історії України радянського періоду було окреслено, хоча і в декларативній формі питання про необхідність забезпечення прав людини як необхідної умови подальшого суспільного розвитку. У відповідності з постановою Секретаріату ЦК КПУ від 4 березня 1963 р. була видана українською мовою «Загальна декларація прав людини».

Реформи М. Хрущова, які не зачіпали фундамент тоталітарної системи, породжували протестні настрої навіть серед осіб, лояльних щодо марксистсько-ленінської ідеології. Завдання боротися за поглиблення та подальший розвиток процесу десталінізації радянського суспільства, ствердження «чистоти» марксистсько-ленінської ідеології ставили перед собою нелегальні організації, які діяли на території України на початку 1960-х років: «Демократичний союз соціалістів» (Одеська область), «Ленінська комуністична партія Радянського Союзу» (Харків), «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей» (Луганськ) та інші.

Непослідовність і обмеженість процесу десталінізації в СРСР у цілому і в Україні зокрема обумовили новий етап боротьби з будь-якими проявами інакодумства. Коригуючи політичну доктрину держави, новий лідер країни не збирався відступати від випробуваного методу правління за допомогою терору та примусу. У прагненні зберегти за собою всю повноту влади і забезпечити непорушність ідеологічної основи радянського політичного ладу, Хрущов інколи повертався до терористичних методів. Проте терор як політика залякування та придушення політичних опонентів насильницькими засобами у хрущовську «відлигу» набув лібералізованих форм і застосовувався більш селективно та індивідуалізовано. Рецидиви терору давалися взнаки протягом усього «хрущовського десятиліття», простежувалися як у

внутрішній, так і зовнішній політиці радянської держави. Перегляд установлених цінностей, критичний аналіз минулого, реабілітація жертв політичного терору у процесі десталінізації зовсім не означали, що група вищих функціонерів і вождів комуністичної партії змінила своє ставлення до інакості як суспільно-політичного явища в житті радянського суспільства. Правляча верхівка на чолі з М. Хрущовим, так само як і Й. Сталін, розглядала різні прояви опозиції як смертельну загрозу пануючому режимові.

Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС керівництвом СРСР були прийняті рішення, які не просто відрізали шлях до плюралізму думок і поглядів, а й спрямовували партійні організації, силові структури на будь-яку протидію опозиційним настроям серед різних верств населення. Обговорення листа ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. «Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів» у нижчих партійних осередках вилилось у гучну ідеологічну кампанію, під час якої зводилися нанівець позитивні здобутки, досягнуті в процесі десталінізації країни, робилися реальні спроби реанімації теорії і практики сталінізму. Хиткість і незавершеність демократичних перетворень, спричинили в країні крутий поворот до неосталінізму. Мінливість політичного курсу серед перших відчула інтелігенція, яка після коротко тривалого «шумування» була знову затиснута в ідеологічні лещата. Невипадково численні представники наукової та творчої інтелігенції у середині 1960-х років зайняли тверду неконформістську позицію щодо режиму і склали ядро різноманітних підпільних організацій та груп. Розчарування у політиці влади спостерігалось серед робітників та селян, невдоволення яких підсилювалось складною економічною ситуацією в країні, явними прорахунками керівництва КПРС в соціальній та економічній сферах. Навіть косметичні спроби реформування політичної системи партноменклатура та адміністративний апарат сприйняли як загрозу власному існуванню і почали готувати змову проти М. Хрущова. До того ж крах соціальних і економічних реформ негативно позначився на авторитеті М. Хрущова і викликав невдоволення серед найширших кіл суспільства. Зміна М. Хрущова на тлі суспільного невдоволення на певний хоча і досить нетривалий час, стабілізувало обстановку. Голова КДБ при РМ СРСР В. Семичастний інформував президію ЦК КПРС про те, що в 1965 р. у порівнянні з 1964 р. число осіб, які займалися виготовленням критичних матеріалів про соціально-економічне життя в СРСР зменшилось більше ніж в 2 рази¹.

Певні надії на покращення добробуту громадян вселяла економічна реформа 1965 року в СРСР, яка була націлена на подолання притаманних для радянської моделі економіки (неефективне використання виробничих фондів, диспропорції у розвитку галузей господарства, низька ефективність сільського господарства тощо). Заходи спрямовані на посилення економічного

¹ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 6. Спр. 30. Арк. 2.

стимулювання і підвищення матеріальної зацікавленості трудових колективів, на розвиток матеріальної і соціальної бази села призвели у другій половині 1960-х років до помітних позитивних результатів. Проте економічні перетворення здійснювані в рамках командно-адміністративної системи на початку 1970-х рр. пішли на спад. У кінці 1960-х рр. спостерігається новий сплеск невдоволення населення, пов'язаний з житловою проблемою, дефіцитом продуктів харчування, промислових товарів, порушення принципів матеріального стимулювання праці. Внаслідок серйозних недоліків в організації виробничого процесу, неухважного ставлення керівників підприємств до запитів і потреб працівників фабрик і заводів лише за період січень-жовтень 1967 року у республіці мало місце 8 випадків відмови від роботи, в яких приймало участь 435 осіб. Факти протесту робітників спостерігалися в Миколаївському автопарку, на Рівненському льонокомбінаті, Київському заводі «Реле і автоматика», Харківському заводі «Електромашина»². 7 березня 1968 р. на Черкаському комбінаті шовкових тканин відмовились від роботи близько 400 жінок ткацького цеху³.

Подібні акції мали місце на інших промислових підприємствах України. Питання «Про факти колективної відмови на деяких підприємствах країни» розглянув Секретаріат ЦК КПРС 7 січня 1970 року. У підготовлених документах зазначалося, що факти колективної відмови від роботи мали місце в 20 виробничих колективах, причому переважна більшість з них — 11 відбулися в Україні. Порушення принципів матеріального стимулювання, відсутність належних виробничих і побутових умов стали причиною відмови від роботи 35 робітників Харківського шкіряного заводу № 7. На шахті тресту «Терновська» тресту «Павлоградвугілля» (Дніпропетровська обл.) з невдоволенням був зустрінутий наказ міністра вугільної промисловості УРСР про організацію роботи в один з вихідних днів. 10 робітників цієї шахти відмовились виконати цей наказ і 24 серпня 1969 р. не вийшли на роботу. 21 березня 1969 р. робітники двох змін Київського житло будівельного комбінату № 3 відмовилися вийти на роботу, мотивуючи свої протестні дії низькою зарплатою, важкими умовами праці, порушенням вимог техніки безпеки.

Якщо в 1960-х — першій половині 1970-х рр. йшлося в основному про окремі факти колективних відмов від роботи, то наприкінці 1970-х рр. партійний ареопаг був дуже стурбований активізацією в СРСР страйкового руху про що наголошувалось на засідання політбюро ЦК КПРС 31 липня 1979 р. при розгляді питання «Про страйки в трудових колективах ряду регіонів країни»⁴. На тлі страйкового руху 1960–1980-х рр. в Україні виникло ряд нелегальних організацій та груп, які головну мету своєї діяльності

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3106. Арк. 55.

³ Там само. Оп. 1. Спр. 2056. Арк. 151.

⁴ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 9. Спр. 1. Арк. 1.

вбачали в боротьбі за поліпшення добробуту трудівників міста і села. Серед них: «Вісник свободи України» (1963 р., м. Херсон), «Підпільний центр «Свобода» (1962 р., м. Костянтинівка Донецької обл.), «Партія народних комуністів» (1968 р., м. Донецьк–Ленінград). Прорахунки у галузі соціально-економічної політики правлячого режиму, невдоволення своїм матеріальним становищем різних соціальних груп, у першу чергу робітників та селян, стали підґрунтям для посилення протестних настроїв серед жителів республіки, істотним фактором для формування ідеології дисидентства в УРСР. На зростаючу соціальну напруженість і потенціал протесту в українському соціумі звертав увагу перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, який у своєму щоденнику від 9 січня 1972 р. записав: «У республіці в 1971 році зафіксовано понад 100 випадків поширення листівок ворожого змісту. На адресу радянських, партійних органів надійшло 1000 анонімних листів антирадянського, наклепницького та погрозного характеру. Більше листів і листівок злісних, антирадянських, в яких є напади на керівництво партії, афішуються порушення законності й Конституції... Ми провели розшук анонімників, пояснювальних листівок, але що це дасть? Адже це не головне. Виявили 80 осіб, які виготовляли і поширювали листівки, 221 автора анонімних листів, 24 особи заарештовано и притягнуто до кримінальної відповідальності. А у цілому дуже складна обстановка»⁵.

Не менш важливим чинником, який впливав на активізацію руху опору в УРСР 1960–1980-х роках стала проведення національної політики КПРС, що набувала рік у рік більш шовіністичного забарвлення. Після прийняття XXII з'їздом КПРС Програми (1961 р.), яка проголосила курс на поступове і неухильне стирання в СРСР національних відмінностей, прикриваючись гаслами «соціалістичного інтернаціоналізму» вище політичне керівництво країни стало здійснювати на практиці політику русифікації. Втілення в життя владними структурами законодавчих норм та конкретних заходів за для штучного звуження сфери вжитку української мови та мовно-культурної асиміляції українського етносу викликало несприйняття і спротив національно свідомої частини населення республіки.

Русифікаторські тенденції в освітянській та видавничій сферах посилили громадський рух на захист історичних та духовних цінностей українського народу. Про зростання радикальних настроїв у суспільстві у зв'язку з набуттям чинності «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959 р.) свідчать аналітичні довідки КДБ при РМ УРСР того періоду. В одному з інформаційних листів на адресу вищого політичного керівництва України голова КДБ В. Нікітченко повідомляв: «Якщо раніше окремі представники інтелігенції вбачали у різних випадках зневажливе ставлення до питань

⁵ Шелест П. *«Справжній суд попереду»*. Заг. редакція та вступ Ю. Шаповала. Київ, 2011. С. 555–556.

розвитку української мови, відносили це за рахунок неправильних дій місцевих установ котрі, на їхню думку, по інерції продовжували вести характерну для періоду культу особи «лінію уніфікації націй і мов», то після прийняття «Закону про школу» вони стали оцінювати це як офіційне утвердження «сталінського курсу русифікації»... Такі настрої стали знаходити відображення в поширюваних у рукописах творів, де в формі алегорії або відкрито говориться про витіснення української мови й звучать заклики до її захисту»⁶. Крім того упродовж 1961–1964 рр. органами КДБ при РМ УРСР були викриті та профілактовані групи з числа молоді й інтелігенції Києва, Дніпропетровська, Львова, Івано-Франківська, основою виникнення котрих були сумніви у правильності національної політики КПРС в Україні, а у практичній діяльності — утвердження серед оточення думки про необхідність протидіяти здійснюваній русифікації України. У статуті викритої в Дніпропетровську у 1963 р. нелегальної молодіжної групи, куди входили студенти місцевого держуніверситету, медичного і гірничого інститутів вказувалося: «Незважаючи на всі переваги та прогресивність нашої соціалістичної системи, вирішення національного питання у нас, на Україні, не можна принаймні назвати повністю задовільним. Справа в тому, що хоча після значного періоду ігнорування української культури, мови і т.д. компартія змінила свою позицію у цьому питанні та в ряді рішень спробувала втілити його в життя, але резолюції формально українізованих центральних органів України розбивались і розбиваються об байдужість, опір русифікованого бюрократизму на місцях. Перед усією прогресивною, національно-свідомою громадськістю стоїть завдання — пересилити цей спротив, бо він гальмує наш культурно-національний прогрес. Або Україна стане жертвою русифікації, або рушить шляхом розвитку своєї національної культури, мови й т.д. щоб внести відповідний вклад у скарбницю світової культури. Історія ставить таку альтернативу, і середнього шляху бути не може»⁷.

Сподівання змін на краще у мовній політиці в УРСР вітчизняна інтелігенція пов'язувала з усуненням із політичного Олімпу М. Хрущова. Після жовтневого пленуму (1964 р.) ЦК КПРС серед значної її частини спостерігалось намагання винести питання про розвиток української мови на обговорення партійних органів та прагнення домогтися відміни 9-го пункту Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». В одному із донесень структурних підрозділів держбезпеки повідомлялося: «Переважна більшість осіб, відома органам КДБ як невдоволені національною політикою на Україні, в приватних бесідах висловлює думку, що питання про покращення розвитку української мови й культури можна вирішити тільки у контакті з партійними органами. В зв'язку з цим висловлюється невдоволення деякими публічними

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. (1968). Пор. 2. Арк. 264–276.

⁷ Там само.

виступами письменників Дзюби та Шумила, котрі, на їх думку, інколи мають провокаційний характер і заважають створенню нормальної обстановки у творчих організаціях»⁸. За даними радянських спецслужб наприкінці жовтня 1964 р. членами Спілки письменників України на адресу ЦК КПРС планувалося відправити ряд відкритих листів з метою привернути увагу Кремля до «існуючих перегинів ленінської національної політики на Україні»⁹. У творчих колах, студентських аудиторіях знову набувала актуальності дискусія з національного питання в Україні, зростав інтерес до вивчення політики коренізації в УРСР у 1920–1930-ті рр. Наростання опору денационалізації з боку інтелігенції й студентства спонукали партійну верхівку в 1965 р. зробити кілька несміливих кроків у напрямку поширення української мови у вищій школі. Зокрема, виступаючи на нараді ректорів і секретарів партійних організацій вищих навчальних закладів у липні 1965 р., секретар з ідеології ЦК КПУ А. Скаба дав указівку про перехід викладання у вузах республіки національною мовою в тримісячний термін. Аналогічні рішення ухвалили деякі органи державного управління. Проте накреслені плани на практиці реалізовані не були. Більше того, за вказівкою союзного керівництва, наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. у різних куточках України прокотилася хвиля політичних арештів. У слідчих ізоляторах КДБ опинилися 24 особи, причетні до «антирадянської агітації й пропаганди». Застосований інструментарій компартійною верхівкою лише посилив процес політизації руху за відродження національної мови у другій половині 1960–1980-х років.

Розчарування у внутрішній та зовнішній політиці КПРС, істотні прорахунки радянського керівництва країни в соціально-економічній сфері, серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті і віросповідань, процеси ресталінізації, серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті і віросповідань, заборона на свободу творчості надали потужний імпульс розвитку інакодумства та заклали основу до подальшого розгортання дисидентського руху в Українській РСР.

Зростання опозиційних настроїв серед різних верств населення значною мірою обумовило формування і зміцнення реальних сил, здатних протистояти тоталітарному режиму. Останні здебільшого групувалися навколо національно-свідомої української інтелігенції, яка в силу притаманних їй соціальних функцій виступала хранителем національного генофонду та культурних традицій. Відстоювання національних форм життєдіяльності українського народу поєднувало в собі найрізноманітніші форми громадського протесту: від інтелектуального опору, що виражався у написанні й поширенні через «самвидав» оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, у яких рішуче викривалися серйозні деформації радянського сус-

⁸ Там само.

⁹ Там само. Арк. 140–146.

пільства до створення організаційних структур для боротьби з існуючим державним та суспільним ладом.

У першій половині 1960-х рр. помітними стали тенденції, пов'язані з підготовкою узагальнюючих праць про давню і новітню історію України, шляхи реалізації національної політики в СРСР. Характерною в цьому відношенні стала праця відомого в колах української інтелігенції критика та літературознавця, члена Спілки письменників України Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Її автор, спираючись на роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, документи Комуністичної партії 1920–1930-х рр., відкриті статистичні матеріали, свідчення періодичної преси, намагався довести, що причини усіх негараздів, які переживає Україна у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики і єдиним рецептом на порятунок є повернення до неї. Автор наукового трактату вважав за доцільне ознайомити з результатами свого дослідження вищих посадових осіб УРСР. У грудні 1965 р. праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» із супровідним листом була надіслана першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту. Реакцією з боку партійного апарату республіки стало здійснення спеціально розроблених заходів, спрямованих на дискредитацію як самої праці, так її автора. Необґрунтованими, відверто образливими твердженнями були насичені висновки комісії ЦК КПУ від 15 лютого 1972 р. «Про лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надісланий до ЦК КПУ. Комісія у складі високопосадовців, науковців та літераторів винесла вердикт: «...підготовлений Дзюбою матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?» є від початку і до кінця пасквілем на радянське дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР»¹⁰.

Попри партійний осуд трактат І. Дзюби нелегально розповсюджувався в Україні та за її межами. Українською та російською мовами праця розповсюджувалася на V з'їзді письменників України в листопаді 1966 р., Всесоюзній нараді психологів влітку 1968 р. у Києві, під час проведення інших наукових та культурних заходів¹¹. Активно пропагувала закладені в праці І. Дзюби ідеї і мережа кореспондентів, яка діяла практично в усіх областях України. Прикметно, що цілий ряд осіб не просто студіювали книгу І. Дзюби або розповсюджували її серед свого оточення, а й бралися допомогти її автору у зборі конкретного фактичного матеріалу, виявленні необхідної літератури. Письменник з м. Черкаси В. Захарченко за власною ініціативою, користуючись становищем літпрацівника газети «Черкаська правда» збирав для І. Дзюби матеріали про стан викладання української мови, звуження мережі українських шкіл, нищення безцінних пам'яток

¹⁰ *Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів*. Київ, 1994. С. 384–385.

¹¹ ГДА СБУ. Спр. 69260-ФП. Т. 4. Арк. 42, 174.

історії та культури. У той самий час завідуючий редакцією пропаганди Головної редакції Української радянської енциклопедії І. Турбай сприяв доступу І. Дзюби з раритетними виданнями, присвяченими національному питанню¹².

Незважаючи на комплекс контрпропагандистських заходів партійного керівництва республіки трактат І. Дзюби аргументовано і логічно спростував міф про розв'язання національного питання в СРСР, привернув увагу до мовного питання в УРСР широких кіл громадськості, послужив важливим чинником піднесення опозиційного руху в республіці.

Своєю спробою хоча б частково осмислити історичні шляхи розвитку України, І. Дзюба спонукав значне коло осіб шукати можливі рецепти виходу з того складного становища в якому внаслідок російської великодержавницької політики опинилася українська нація. До когорти інтелектуалів, які займалися рефлексіями стосовно природи радянського суспільства належав публіцист, літературознавець Юрій Бадзьо. Його робота над історико-філософською працею в 1972–1979 роках з символічною назвою «Право жити», присвяченої обґрунтуванню права кожної нації жити повноцінним політичним, економічним і духовним життям, зайняти своє, приたまанне лише їй місце на теренах світової цивілізації. Одне з центральних місць в роботі посідає критика хибної теорії «злиття націй», яка на думку автора, є нічим іншим як засобом асиміляції всіх націй і народностей, що входили до складу СРСР.

Осмиленню минулого України присвячена праця лікаря-стоматолога з м. Червонограда Львівської області С. Хмари «Етноцид українців у СРСР», написаний у 1974 р. під псевдонімом Максим Сагайдак. Разом з іншими матеріалами «Українського вісника» № 7–8 вона була вивезена за кордон і опублікована у видавництві «Смолоскип». У роботі С. Хмара змалював жахливу картину, в якій перебував український народ в умовах панування тоталітарного режиму. Кровопротитна громадянська війна, зловісні голодомори, насильницька колективізація, масові депортації, нічим не виправдані репресії, доводив автор, нанесли непоправної шкоди генофонду української нації, а здійснювана політика русифікації поставила український народ на межу духовного зубожіння.

У 1966 р. співробітник республіканської газети «Друг читача» В. Чорновіл підготував публіцистичну працю «Правосуддя чи рецидиви терору?», в якій він намагався розкрити зловісний механізм політичних репресій другої половини 1960-х рр., показати аморальність правоохоронних органів, зорієнтованих лише на виконання соціального замовлення, розповісти широкій громадськості про долю представників творчої інтелігенції, які за свої погляди опинилися у в'язницях і таборах¹³. Незабаром у 1968 р. побачила світ

¹² Там само.

¹³ ГДА СБУ (м. Львів). Спр. П-23335. Т. 2. Арк. 214–216. Т. 3. Арк. 23.

у Франції його друга книга «Лихо з розум»¹⁴, в якій він наочно довів, що радянські владні структури переслідують аж ніяк не купку «відщепенців», а тих, кого по праву можна віднести до української еліти. З іменем В. Чорновола пов'язане також широке розповсюдження публіцистичного доробку українського історика, політв'язня В. Мороза. У червні–липні 1967 р. В. Чорновіл надіслав голові президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченку, секретареві президії Верховної Ради УРСР А. Зленку, депутатам Верховної Ради УРСР М. Кіх, С. Стефанику статтю В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», в якій червоною ниткою проходить думка про те, що «зловісна імперія Берії»¹⁵ — територія насильства і терору не лише не перестала існувати, а й стала ще могутнішою і впливовішою.

Широтою і багатоплановістю відзначалася позацензурна публіцистика літературного критика Є. Сверстюка добре знана в колі творчої інтелектуальної еліти в кінці 1960 — поч. 1970-х рр. Провідною темою есеїв і памфлетів «Собор у риштуванні», «З приводу процесу над Погружальським», «Іван Котляревський сміється», «На мамине свято» Є. Сверстюка стала проблема історичної амнезії українського народу внаслідок чого вилучалися цілі пласти національної культури, зображувались у викривленому світлі найбільш яскраві сторінки історії України, діяльність її політичних та державних діячів, культивувалися бездуховність і безкультур'я.

Згадана тема була близькою і талановитому українському журналісту В. Марченку, особисто долю якого визначили написані ним в 1972 р. три статті «за параваном ідейності», «Страшний якийсь тягар» та «Київський діалог», кваліфіковані органами КДБ як антирадянські і наклепницькі документи¹⁶. У своїх творах інакодумець В. Марченко ставив риторичні запитання: чому занепадає українська мова; чому так безславно замальовується український народ; чому з легкої руки високих партійних чиновників підноситься безбарвна, відверто кон'юктурна література, яка вводить в оману сучасні та прийдешні покоління.

Інтерес в літературно-мистецькому середовищі, дискусії в «кулуарах» викликали позацензурна публіцистика Є. Кузнецової, М. Масютка, Л. Плюща, І. Сокульського, О. Тихого, С. Караванського, В. Стуса.

Наступ радянської компартійної критики на українську духовно-ментальну ідентичність спричинив інтелектуальний опір у вигляді поезії, яка в силу своєї ідейної спрямованості не лише не могла бути оприлюдненою в Україні через потрапляння в розряд ««антирадянських документів», а й ставала основою для фабрикації правлячим режимом кримінальних справ. Поетичний доробок В. Стуса, В. Барладяну, Ігоря та Ірини Калинців, І. Сенік, Я. Лесіва, Т. Мельничука, Б. Ковгара, М. Холодного, С. Сапеляка,

¹⁴ Чорновіл Вячеслав. *Лихо з розуму*. Париж, 1968. С. 338.

¹⁵ ГДА СБУ (м. Львів). Спр. П-23335. Т. 2. Арк. 217.

¹⁶ Марченко В. *Листи до матері з неволі*. Київ, 1994. С. 30–40.

М. Горбачова різними каналами доходив до читачів, сприяв утвердженню української національної свідомості. Інтелектуальний опір радянському режиму знаходив вияв у виготовленні та розповсюдженні конспіративним шляхом заяв, петицій, критичних листів, звернень на адресу вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, численних міжнародних організацій. Спрямовані конкретному адресату відозви ставали надбанням української та світової громадськості, несли в собі інформацію про стан речей в республіці, серйозні збочення в сфері національно-культурної політики, оприлюднювали факти переслідувань інакодумців.

Попри ідеологічний та правовий пресинг, монопольне право на істину з боку партійно-державних структур, українською інтелігенцією робилися реальні спроби дати об'єктивну оцінку політичним, економічним, культурним процесам в Україні.

В умовах жорсткого державного нагляду за пресою та засобами масової інформації про будь-яке оприлюднення позацензурної літератури, протестних листів інакодумців не могло бути ніякої мови. Єдиним каналом їх розповсюдження в 1960–1980-х рр. залишався «самвидав» — непідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації про Україну. На переконання українського філософа, політ'язня Василя Лісового «створення та поширення самвидавної літератури стало основним способом діяльності дисидентського руху»¹⁷. Період розквіту самвидаву припав на середину 1960-х — початку 1970-х років. Ось як пояснював це явище український правозахисник І. Світличний: «Інтерес до антирадянської літератури виник... коли в політиці став відчутно проявлятися авантюризм Хрущова, коли слово почало розходитися з ділом, коли безкінечні реформи не приносили обіцяного блага — словом, коли в багатьох випадках стали виявлятися пережитки вже засудженої партією політики. Це підривало віру людей у перетворення, що здійснювались в країні, породжувало скептицизм, змушувало людей де завгодно шукати відповідь на наболілі питання суспільного життя»¹⁸.

У цей же період завдяки «самвидаву» поширювались твір І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», трактат М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», анонімні есе Є. Сверстюка «Собор у риштованні», «Іван Котляревський сміється», «Остання сльоза», «На мамине свято» та памфлет «З приводу процесу над Погружальським», оригінальна розвідка Г. Снегірєва «Набої для розстрілу» («Ненько моя, ненько...»), публіцистичний доробок В. Черновола «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму», «Як і що обстоє Богдан Стенчук», статті В. Мороза «Серед снігів», «Хроніка опору», «Мойсей і Датан», «Репортаж із заповідника імені Берії», позацензурні поезії В. Симоненка, М. Холодного, І. Сокульського, дослід-

¹⁷ Лісовий В. Дисидентський рух в Україні. *Дисиденти. Антологія листів*. Київ, 2018. С. 501.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 68805-ФП. Т. 7. Арк. 253.

ження І. Кошелівця «Сучасна українська література», книга Б. Кравціва «На багрянному коні революції: до реабілітаційного процесу в УРСР», праця Є. Пронюка «Стан і завдання Українського визвольного руху (неповні тези для обговорення)», інформації про умови утримання політв'язнів в радянських виправно-трудовах таборах. Якщо в 1960-х рр. засобом «самвидаву» поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 1970-х рр. цілком резонно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу наявних в Україні проблем. Так народилась і стала реалізовуватись ідея підготовки «Українського вісника», яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців. Як пригадував один з ініціаторів випуску «Українського вісника» В. Чорновіл, праця українських правозахисників аж ніяк не була наслідком «Хроніки текущих событий», або інших аналогічних видань, а виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань¹⁹.

У підготовці і розповсюдженні 1–5 чисел «Українського вісника» під редакцією В. Чорновола найактивнішу участь брали М. Косів, Я. Кендзьор, О. Антонів, Л. Шереметьєва, С. Гулик, Я. Дашкевич, З. Франко, В. Мороз, І. Світличний, В. Лісовий, М. Плахотнюк, З. Антонюк, Л. Плющ та інші. «Український вісник» мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Одесі, Тернополі, Чернівцях, Черкасах. Часопис друкував на своїх сторінках літературні твори та полемічні нариси, а також хроніку українського правозахисного руху. В січні 1972 р. головного редактора «Українського вісника» було заарештовано. Без участі В. Чорновола 5-е число журналу підготували і розповсюдили М. Косів та Я. Кендзьор. Однак пізніше, з метою конспірації, і вони були змушені призупинити видання часопису. Незабаром редакція «УВ» перемістилася зі Львова до Києва. Тут складні і небезпечні обов'язки, пов'язані з виданням часопису, взяли на себе наукові працівники Інституту філософії АН України Є. Пронюк, В. Лісовий, студент філологічного факультету КДУ В. Овсієнко. За короткий час вони підготували до друку ряд матеріалів: «Замість останнього слова» В. Мороза, «Громадянину слідчому В. Даниленку» Б. Ковгара. Тиражування чергового номера журналу взяла на себе студентка факультету журналістики Київського держуніверситету Р. Сидоренко, яка виготовила до десятка примірників «УВ». Останні розповсюджувались В. Овсієнком в першу чергу серед студентів Київського держуніверситету²⁰.

Попри нейтралізацію органами КДБ групи В. Лісового робота над «Українським вісником» не припинялася. В 1974 р. основні функції по його

¹⁹ ГДА СБУ (м. Львів). Спр. П-23335. Т. 2. Арк. 11.

²⁰ ГДА СБУ. Спр. 69308-ФП. Т. 15. Арк. 146–151; Т. 16. Арк. 148, 258, 280, 296–297; Т. 26. Арк. 64.

підготовці перебравли на себе лікар С. Хмара, художник-реставратор В. Карабін, науковець О. Шевченко та інженер В. Шевченко, які включили до часопису (№ 7–8) ряд статей про переслідування української інтелігенції, нищення пам'яток історії та культури, порушення прав віруючих тощо. Центральне місце на сторінках часопису займала праця самого С. Хмари під псевдонімом М. Сагайдак «Етноцид українців в СРСР», просякнута глибокою стурбованістю за всю подальшу долю українського народу. Згаданою ініціативною групою було підготовлене і наступне число журналу. Однак внаслідок оперативних заходів радянських спецслужб його фотокопії потрапили не за кордон, а в Управління Комітету держбезпеки по Львівській області²¹.

Незважаючи на певні невдачі у поширенні «Українського вісника» поява періодичного опозиційного видання засвідчила вихід українського національного руху на новий організаційний рівень. Масштаби розповсюдження «самвидаву» зумовили проведення ряду операцій органів КДБ, спрямованих на виявлення осередків виготовлення, зберігання та розповсюдження «самвидаву». Зокрема, в 1965 р. такі осередки було викрито в Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі. Під час проведених обшуків було вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, які використовувались для їх тиражування²².

Згідно оперативним та слідчим документам органів КДБ, розповсюдженням «самвидаву» активно займалися лаборантка хімічного факультету Київського держуніверситету Є. Кузнецова, інженер-геодезист Київоблпроекту І. Русин, студент Київського медичного інституту Я. Геврич, художник Київського драматичного театру ім. І. Франка, студент-заочник КДУ П. Моргун, слюсар Львівського електролампового заводу, студент-заочник ЛДУ І. Гель, старший інженер-психолог лабораторії психології і фізіології праці Львівського заводу навантажувачів М. Горинь, науковий співробітник Тернопільського музичного училища М. Чубатий, викладач Івано-Франківського педінституту В. Мороз, асистент Луцького педінституту Д. Іващенко. Крім того, правоохоронні органи рекомендували звернути особливу увагу на групу осіб, причетних до розповсюдження «самвидаву». Серед них: літератори І. Драч, Ю. Назаренко, Б. Антоненко-Давидович, Л. Кореневич, С. Тельнюк, науковці АН України З. Франко, І. Ющук, В. Сазанський, художниця А. Горська та ін.²³ «Самвидав» ледь не привів на лаву підсудних студентів Київського державного університету Б. Уніята та І. Балясного, які, отримуючи у Києві нелегальні видання, розповсюджували їх в інших областях України. Тиражування та розповсюдження «самвидаву» ставила за мету

²¹ ГДА СБУ (м. Львів). Спр. П-57316. Т. 2. Арк. 2, 5, 131, 237; Хмара С. Нові порядки в старому домі. *Українська газета*. 1994. № 15–16.

²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6160. Арк. 25–26.

²³ Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 546. Арк. 22–24.

також група у складі Б. Чабана, Я. Литвина, С. Бедріла. В кінці 1960-х рр. вона виготовила фотоплівки статті «Пам'ять героя» про самоспалення В. Макуха, «Репортажу із заповідника імені Берії» та ін., які регулярно переправлялися до Кам'янка-Бузького району Львівської області для виготовлення фотокопій²⁴.

У першій половині 1970-х рр. активно займалася розповсюдженням «самвидаву» в Івано-Франківській області «Городенківська група» у складі заступника голови Городенківської районної організації Товариства охорони природи Ф. Вережака, відповідального секретаря цієї організації М. Гамули, зчіплювача вагонів Городенківського цукрокомбінату М. Гуцула, а також будівельника з Чернівців Р. Гайдука. За допомогою фотоапарата «Зоркий-4», друкарської машинки вони розмножили екземпляри трактатів М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М. Джиласа «Новий клас», публіцистичних творів В. Мороза²⁵. Більше десяти років, починаючи з 1961 р., займався розповсюдженням «самвидаву» вчитель іноземної мови Боярської вечірньої школи робітничої молоді І. Коваленко. Встановивши необхідні контакти, він регулярно отримував з Москви позацензурні праці, з якими знайомив своїх однодумців²⁶. Зі столиці колишнього СРСР отримував також екземпляри «самвидаву» старший лаборант фотолабораторії Музею народної архітектури та побуту України В. Вилегжанін. Безпосередньо на робочому місці він розмножив ряд заборонених цензурою праць. Серед них — оригінальну розвідку А. Амальрика «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?»²⁷.

Одним з перших спробував переправити за кордон позацензурні праці українських авторів слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України член Комуністичної партії Канади, канадський громадянин, українець за походженням І. Коляска. Влітку 1965 р. за допомогою своїх соратників С. Мащевича і Д. Голоско він намагався вивезти заховані в тайниках документи і праці, які найбільш яскраво характеризували процес русифікації України. Спроба ця виявилася невдалою. Зібрані ним матеріали були вилучені на Київській та Московській (Шереметьєвській) митницях, а сам І. Коляска за підривно діяльність проти Радянського Союзу був видворений за межі країни²⁸. Подібна доля спіткала і громадян США Хартсоу і Фея, громадянина ФРН Лерхбаумера, громадянина Ізраїлю Аксельрода та інших²⁹. 13 грудня 1965 р. позацензурну літературу («Інтернаціоналізм чи русифі-

²⁴ ГДА СБУ (м. Львів). Спр. П-28461. Т. 1. Арк. 2.

²⁵ ГДА СБУ (м. Івано-Франківськ). Спр. П-37528. Т. 1. Арк. 232–236; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1044. Арк. 125–125 зв.

²⁶ ГДА СБУ. Спр. 68805-ФП. Т. 18. Арк. 7–8.

²⁷ ГДА СБУ (м. Чернівці). Спр. П-7302. Т. 1. Арк. 99.

²⁸ ГДА СБУ. Спр. 6805. Т. 8. Арк. 203; Т. 18, Арк. 40–41.

²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5591. Арк. 129.

кація?» І. Дзюби, «З приводу процесу над Погружальським» Є. Сверстюка, листування В. Лобка з М. Рильським та ін.) намагався вивезти за кордон науковий працівник Пряшівського університету, аспірант-заочник КДУ, член Комуністичної партії Чехословаччини, українець за походженням, М. Мушинка. Заховані під натільною білизною «ідейно шкідливі документи» були вилучені при митному догляді на залізничній станції Чоп³⁰. 3 липня 1967 р. при виїзді з СРСР в Чехословаччину рукописи та машинописні тексти статей, літературні твори та фотографії були вилучені у громадянки Чехословаччини Ірини Генік-Березовської. Дещо пізніше, 31 січня 1968 р., фотоплівка з «Репортажем із заповідника імені Берії» була знайдена і відібрана у наукових співробітників Інституту мовознавства Чехословацької академії наук Є. Покорної та В. Червеної³¹. Не зміг досягти поставленої мети і підданий Бельгії, студент Лювенського католицького університету, секретар головної управи Українського допомогового комітету по Бельгії Я. Добош. 5 січня 1972 р. під час обшуку на прикордонній станції Чоп у нього були вилучені фотоплівка з роботою С. Караванського «Словник українських рим», фотокартки В. Мороза, В. Стуса та інші матеріали³². Більш успішною виявилась місія студентки КДУ, громадянки Чехословаччини Г. Коцурової. За допомогою Г. Шевчука, І. Світличного, Л. Селезенка, М. Плахотнюка, З. Антонюка та інших їй вдалося вивезти до Чехословаччини, а згодом переправити в інші європейські країни фотоплівки з творами Є. Сверстюка, М. Осадчого, І. Калинця, В. Стуса, окремі числа «Українського вісника»³³.

Широке розповсюдження «самвидаву», створення осередків з їх популяризації підштовхнули вище політичне керівництво СРСР та УРСР до розробки спеціальних заходів «По протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів», схвалених постановами ЦК КПСР (від 28 червня 1971 р.) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971 р.)³⁴. Однак, незважаючи на свою жорстокість і вимогливість, вони не дали бажаного результату, оскільки і в 1970-х, і в першій половині 1980-х рр. у доповідних Комітету держбезпеки СРСР Україна називалася як одна з найбільш неблагонадійних в цьому плані республік³⁵.

Таким чином, незважаючи на рішучу протидію владних структур, «самвидав» в 1960–80-х роках залишався помітним фактором, що впливав на суспільно-політичну ситуацію в республіці, сприяв консолідації і взаєморо-

³⁰ ГДА СБУ. Спр. 69260-ФП. Т. 3. Арк. 130; Спр. 68805-ФП. Т. 7. Арк. 158–159.

³¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 64. Арк. 13–17, 44–49; Спр. 65. Арк. 31.

³² ГДА СБУ (м. Львів). Спр. П-11547. Т. 1. Арк. 312, 316.

³³ Там само. Т. 4. Арк. 207; Т. 5. Арк. 19–21; Т. 7. Арк. 287.

³⁴ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Пер. 46. Спр. 35. Арк. 1–5; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 1024. Арк. 68–70.

³⁵ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Пер. 55. Спр. 1. Арк. 1–6; Пер. 51. Спр. 10. Арк. 1–2; Спр. 13. Арк. 1.

зумінню національно-патріотичних сил в умовах тоталітарної системи, показував конкретні шляхи реалізації національної ідеї, які полягали в збереженні і піднесенні багатовікових народних традицій, пропаганді кращих зразків культурної спадщини, створенні необхідних умов для формування і ствердження української державності.

Якщо в першій половині 1960-х років протести здебільшого носили анонімний характер здійснювались у формах розповсюджених листівок, національної символіки, поширення петицій та заяв то з середини 1960-х років за кожним виступом проти тоталітарної системи стояли особи, які вважали за непотрібне приховувати свої погляди, обличчя і ім'я. Подією виняткового значення, яка отримала широкий розголос у світі стала демонстрація протесту інакодумців І. Дзюби, В. Стуса, В. Чорновола, Ю. Бадзьо проти політичних репресій наприкінці літа 1965 р. в кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків».

Подібні демонстрації все частіше «порушували спокій» в столиці України, інших містах республіки. У другій половині 1960-х — початку 1970-х років занепокоєння у партійних та правоохоронних органів Києва викликали траурні шевченківські дні — 22 травня, коли заходи по вшануванню національного генія за участі лікаря М. Плахотнюка, художниці А. Горської, літераторів І. Світличного, В. Рубана, науковця В. Лобка, артистки Т. Цимбал, пенсіонерки О. Мешко, студента-заочника А. Лупиноса переростали в бурхливі політичні демонстрації³⁶.

Відкрите проголошення незгоди з існуючим режимом висловив викладач Ужгородського державного університету М. Бондар, який з гаслом «Ганьба злочинному керівництву КПРС!» вдалося на жовтневій демонстрації 1970 р. підійти до урядової трибуни. Про причини, які штовхнули його на такий крок довідуємось з листа М. Бондаря, направлено на адресу ЦК КПРС, президії Верховної Ради та Ради міністрів СРС 6 листопада 1970 р. М. Бондар звинувачував вище політичне і державне керівництво країни у придушенні будь-яких паростків демократії, відсутності гласності, зневазі до особистості, переслідуванні інакодумства, створенні неефективних засад радянської економіки, проведенні жандармської зовнішньої політики³⁷.

Самоспалення як форму індивідуального протесту проти колоніального становища України здійснив 5 листопада 1968 року у Києві уродженець села Карів Сокальського району, що на Львівщині В. Макух. 10 лютого 1969 р. на знак протесту проти русифікації спробу самоспалення у приміщенні КДУ зробив уродженець і житель села Осипенко Бердянського району Запорізької області М. Береславський. Лише втручання вахтерів навчального закладу

³⁶ Дзира Я. Шевченківський травень у роки застою. *Молодь України*. 1990. 13 травня.

³⁷ ГДА СБУ. Спр. 72253-ФП. Т. 1. Арк. 7, 41–60.

завадили йому здійснити свій намір³⁸. 21 січня 1978 р. пізньої ночі на Чернечій горі в м. Каневі, поблизу могили Великого Кобзаря, запалав смолоскипом О. Гірник з м. Калуша Івано-Франківської області. Мотиви свого вчинку він пояснював у розкиданих на території музею-заповідника численних листівок зі словами: «Для поневоленого народу самостійна незалежна держава є необхідністю для його розвитку. Протест проти російської окупації на Україні»³⁹. Незважаючи на те, що органи КДБ намагалися всіляко приховати не лише справжні причини самоспалення українських патріотів, а й навіть сам факт їх здійснення, правда про згадані акти протесту долала «залізну завісу» і ставала надбанням світової громадськості, яскраво свідчила про готовність борців за державну незалежність України до найрішучіших дій.

У другій половині 1960-х–1980-ті роки в Україні виникає ціла мережа таємних організацій і осередків опозиційного спрямування. Деякі з них діяли на засадах інтегрального соціалізму — «Український національний фронт» (1964–1967 рр.; Львівська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Донецька обл.), інші — «Українська національна комуністична партія» (1971–1972 рр.; м. Київ), «Партія національного прогресу» (кінець 1970-х — початок 1980-х рр.; м. Горлівка Донецької обл.) — спиралися на ідеї націонал-комунізму. Якщо націонал-комуністичні та націоналістичні угруповання робили основний акцент на розв'язання національних проблем і домагалися побудови незалежної Української держави, то ціла низка організацій і груп («Підпільний центр «Свобода» — м. Костянтинівка Донецької обл., «Демократичний союз соціалістів» — с. Серпневе Одеської обл., «Боротьба за громадську справедливість» — Миколаївська обл., «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей» — м. Луганськ та ін.) виводили на перший план завдання реалізації демократичних прав і свобод громадян незалежно від їх національної приналежності як неодмінну запоруку подальшого розвитку радянського суспільства.

Нелегальне становище в якому діяли згадані націонал-комуністичні, націоналістичні, загальнодемократичні організації і групи, значною мірою обмежувало їх можливості, звужувало контакти з зарубіжними засобами інформації, міжнародними правозахисними організаціями, перешкоджало активно і цілеспрямовано впливати на громадську думку. Тому вже на початку 1970-х років постало питання про створення організацій і груп, які б легально діяли в рамках радянського законодавства та міжнародного права. Однією таких організацій став «Громадський комітет на захист Ніни Строкатової» — перша правозахисна організація в Україні, створена 1971 року у Львові В. Чорноволом та І. Стасів у зв'язку з арештом в Одесі дружини

³⁸ Там само. Спр. 70131-ФП. Т. 1. Арк. 7, 45, 117 зв.

³⁹ Іщенко М. ... Спалився Гірник Олекса з Калуша. *Літературна Україна*. 1992. 20 лютого.

правозахисника С. Караванського — Н. Строкатової. На жаль, «Комітет» не встиг розгорнути свою діяльність через арешт частини його учасників (І. Стасів, В. Чорновола, В. Стуса). Разом з тим, вже сам досвід створення легальної правозахисної організації мав своє позитивне значення. По-перше, він переконав у доцільності об'єднання зусиль найбільш активної групи правозахисників; по-друге, проклав шлях до створення такої правозахисної організації, яка б опікувалася долею не окремого політв'язня, а й взяла на себе координацію усього правозахисного руху.

Нові спроби створення легальної української правозахисної організації спостерігаються в середині 1970-х років і спираються на ті реалії, які склалися на той час у внутрішній та зовнішній політиці СРСР. Ініціатором створення Української громадської групи сприяння Гельсінським угодам виступив письменник М. Руденко, до якого приєдналися О. Бердник, О. Мешко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, О. Тихий, Н. Строкатова-Караванська, М. Матусевич, М. Мартинович, П. Григоренко. Першим документом, підготовленим УГГ, була «Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод», у якій окреслювалися завдання і напрями діяльності правозахисної асоціації. Група ставила за мету сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини, втілювати на практиці положення гуманітарних статей Прикінцевого Акта Гельсінської наради (1975 р.), домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мали обговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна держава і член ООН була представлена окремою делегацією, створення незалежних прес-агентств для налагодження вільного обміну інформацією.

Арешти і суди над учасниками Гельсінського руху в Україні М. Руденком, О. Тихим, М. Мартиновичем, М. Матусевичем та Л. Лук'яненком протягом 1977 р. не привели до самоліквідації організації. У кінці 1970-х — на початку 1980-х рр. членами УГГ стали П. Вінс, В. Овсієнко, В. Чорновіл, С. Шабатура, Д. Шумук, В. Романюк. За весь час існування УГГ (1976–1988 рр.) її членами була 41 особа. З них 39 за правозахисну діяльність отримали значні терміни ув'язнення, 4 — В. Стус, О. Тихий, В. Марченко, Ю. Литвин — загинули в неволі.

Діяльність УГГ ознаменувала новий етап в українському русі опору в 1970–80-х рр., що поєднав боротьбу проти національного гніту з боротьбою за демократичні права в УРСР. У липні 1988 р. УГГ було реорганізовано в Українську Гельсінську спілку.

У літописі опозиційного руху другої половини 1960–1980-х рр. в Україні значне місце посідає кримськотатарський національний рух — самовіддана та послідовна боротьба кримських татар за повернення на свою історичну Батьківщину, реалізацію прав і свобод, гарантованих міжнародними актами, союзною та українською Конституціями. Перші кроки у становленні кримськотатарського національного руху спостерігаються вже в другій половині

1940-х рр. Вони виявились у нестримному прагненні кримських татар зберегти власну самобутність, мову, культуру, у масових втечах із місць «спецпоселення», порушенні встановленого режиму їх функціонування, в масовій перманентній петиційній кампанії, діяльності таємного гуртка «Союз кримськотатарської молоді з повернення на Батьківщину» на чолі з М. Джемілевим, М. Омеровим, Р. Годженовим та ін.

Штучні обмеження в переселенні кримських татар до Криму породжували масові демонстрації в Запорізькій, Кримській та Херсонській областях, акти самопожертви М. Мамута, І. Мамедуллаєва.

Значний пласт опозиції в Україні становив єврейський національний рух, представлений двома основними течіями — «еміграційників» (домогання реалізації права на еміграцію) і «культурників» (завдання відродження історико-культурних традицій українського єврейства). Активісти єврейського національного руху Й. Зісельс, Я. Левін, Я. Меш, О. Парицький доклали чимало зусиль для створення нелегальних культурноосвітніх центрів — «ульпанів» — у Києві, Харкові, Одесі, задоволення релігійних потреб єврейської меншини, подолання негативних наслідків прояву побутового і державного антисемітизму.

Антицерковна кампанія другої половини 1950-х — поч. 1960-х рр., що супроводжувалася форсованим подоланням «релігійності», адміністративним втручанням у діяльність релігійних організацій, викликала появу релігійного дисидентства. У лоні Російської православної церкви існувало кілька течій, спрямованих як проти Московської патріархії, так і проти державних органів. Ідеться про «Християнський комітет захисту прав віруючих в СРСР» (1976 р.), прилюдні виступи єпископа полтавського і кременчуцького Феодосія проти грубого втручання держави у справи церкви, правозахисну діяльність священників П. Здрілюка⁴⁰, В. Романюка⁴¹, протести віруючих проти масового закриття церков і монастирів, нищення святих місць тощо.

Серйозну силу являв собою рух за відновлення Української греко-католицької церкви, який виник практично відразу після неканонічного Львівського собору 1946 р. і знайшов своє виявлення у функціонуванні незаереєстрованих релігійних громад, створенні організацій захисту прав віруючих («Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви» на чолі з Й. Терелею), ряді акцій протесту, богословських творів Й. Сліпого, В. Величківського, Р. Бахталовського.

Унаслідок державної політики щодо релігії і церкви в опозиції до режиму перебували представники римо-католицьких, юдейських громад. Високою активністю відзначалися опозиційні течії серед євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, що створили

⁴⁰ Науковий архів міжнародного історико-просвітницького та благодійницького товариства «Меморіал» (м. Москва). Ф. 103. Папка «Репресії». Спр. 6. Арк. 41.

⁴¹ ГДА СБУ (м. Івано-Франківськ). Спр. 10123-П. Т. 1. Арк. 31–33 зв.

незалежні від держави духовні центри («Рада церков євангельських християн-баптистів», «Вірні і вільні адвентисти сьомого дня»), поширювали релігійний «самвидав», апелювали до світової громадської думки.

Союзне і республіканське партійно-державне керівництво офіційно не визнавало наявність будь-якої опозиції режиму, характеризуючи її представників як «відщепенців», «кримінальних злочинців», послідовно проводило боротьбу з нонконформістськими силами. Відповіддю на активізацію дисидентського руху стали політичні репресії, які проводились за допомогою створеного розгалуженого карального апарату та спиралися на відповідну законодавчу і нормативну базу.

За період з 1954 р. (часу створення Комітету держбезпеки при РМ УРСР) по першу половину 1964 р. в Україні органами КДБ було притягнуто до кримінальної відповідальності за так звану «націоналістичну діяльність» 793 особи. За вказане десятиліття співробітниками КДБ викрито та ліквідовано 77 націоналістичних організацій та груп із загальним числом учасників 601 осіб⁴². Хвиля арештів, що прокотилася у Києві, Львові, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Феодосії в серпні–вересні 1965 р., в результаті яких в слідчих ізоляторах КДБ опинилося 24 найактивніших учасників українського національного руху (18 з яких згодом було засуджено до різних термінів покарань) була превентивною атакою правлячого режиму на розвиток інакомислення в Україні. Статистика арештів «антирадянського елементу» в наступні роки виглядала наступним чином: 1966 р. — 4 особи (всього в 1966 році співробітниками Комітету держбезпеки при РМ УРСР викрито 73 організацій та груп, до яких входило 450 осіб); 1967 р. — 21; 1968 р. — 10⁴³.

Кампанія з викорінення інакомислення як суспільного явища в республіці тривала і надалі. В 1969 році органами держбезпеки була викрита та припинена організована діяльність 76 угруповань у складі 335 учасників. За антирадянську діяльність до кримінальної відповідальності в 1969 році було притягнуто 55 осіб (всього у період з 1965 по 1969 роки за проведення антирадянської агітації та пропаганди на території УРСР органами КДБ притягнуто до кримінальної відповідальності 77 особи, з яких 43 чол. протиправні дії здійснювали одноосібно, 34 чол. входили в 10 антирадянських груп). Крім того, за матеріалами органів КДБ по лінії прокуратури та міліції було засуджено 208 осіб. Тільки в 1969 році органами КДБ республіки було розшукано 245 авторів, які у 86 випадках розповсюдили 465 листівок та 383 анонімних листа. На боротьбу з дисидентами правлячий режим прагнув залучити громадськість. В 1969 р. за матеріалами органів держбезпеки УРСР профілактовано 2697 осіб, з них 808 чол. за участі трудових колективів. Незважаючи на вражаючу статистику у боротьбі з дисидентським рухом

⁴² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. (1967). Спр. 2. Арк. 277.

⁴³ Там само. Оп. 3. (1974). Спр. 5. Арк. 284.

(відомо, що за період з 1967 р по червень 1971 р. КДБ УРСР було «профілактовано» понад 6 тисяч громадян), голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко звертав увагу вищого політичного керівництва республіки на тенденцію зростання кількості осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням ворожих за змістом листівок та анонімних листів (з 406 осіб в 1968 р. до 515 осіб в 1969 р.). Непокоїло керівництво спецслужб і вікова категорія «незгодних» з існуючим соціалістичним ладом. Починаючи з 1966 року кількість профілактованих осіб органами держбезпеки у віці до 25 років із року в рік збільшувалася: 1966 р. — 442 чол.; 1967 р. — 461; 1968 — 581; 1969 — 684⁴⁴.

Відомо, що у період підготовки та проведення XXIV з'їзду КПУ та XXIV з'їзду КПРС в січні–березні 1971 р. органами КДБ УРСР була припинена діяльність двох націоналістичних угруповань на території Івано-Франківської та Тернопільської областей, профілактовано понад 100 осіб, які допускали антирадянські висловлювання, розшукано 86 осіб — розповсюджувачів 209 листівок та 91 анонімного документа, розкрито 15 проявів руйнування радянських пам'ятників, притягнуто до кримінальної відповідальності за висловлювання погроз на адресу радянсько-партійного активу 19 осіб.

Незважаючи на рішучу протидію владних структур різноманітним формам інтелектуального опору, розповсюдження в республіці та поза її межами самвидавних позацензурних творів залишалося непідконтрольною ділянкою «фронту» для радянських спецслужб.

Занепокоєння компартійної верхівки сплеском суспільного інтересу до самвидаву знайшли відображення у змісті постанов ЦК КПРС (від 28 червня 1971 р.) та ЦК КПУ (від 27 липня 1971 р.), які мали спільну назву «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів»⁴⁵. На виконання вказівок партійного апарату КДБ при РМ УРСР влітку 1971 року розпочав розробку спецоперації під кодовою назвою «Блок» — заходи по нейтралізації найбільш активних і пов'язаних між собою «націоналістичних елементів» в Українській РСР, причетних до нелегального розповсюдження «антирадянських та і інших політично шкідливих матеріалів /так званий самвидав/». Характерно, що вже через кілька днів після схвалення постанови ЦК КПУ, 9 серпня 1971 року органами держбезпеки УРСР була порушена кримінальна справа № 42 по факту виготовлення та поширення нелегального часопису «Український вісник».

Внаслідок проведених оперативно-розшукових заходів у справах «Блок» та «Українського вісника» в поле зору органів держбезпеки потрапили жителі Києва, Львова, Одеси інших населених пунктів України — І. Світличний, І. Дзюба, О. Сергієнко, І. Русин, В. Чорновіл, Н. Строкатова,

⁴⁴ Там само. Арк. 24.

⁴⁵ Там само. Оп. 7. (1985). Спр. 5. Арк. 68–75.

В. Некрасов, В. Романюк, С. Параджанов, В. Стус, Л. Селезненко, брати Горині, С. Шабатура, І. Гель, З. Франко, Є. Сверстюк, М. Плахотнюк, Ір. Калинець, Л. Плющ, Б. Антоненко-Давидович. На основі добутої інформації органам держбезпеки стало відомо, що фігуранти у справі «Блок» мають тривалі зв'язки з так званими «демократами» з Москви — причетними до випуску позацензурного альманаху «Хроніка поточних подій», діяльності «Ініціативної групи по захисту громадянських прав у СРСР» та налагоджують контакти з окремими «єврейськими націоналістами» та «кримськотатарськими автономістами» з метою створення в СРСР масового опозиційного руху. У ході реалізації справи «Блок» упродовж 1972 р. за ґратами опинилось близько 70 дисидентів: І. Світличний, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, В. Стус, І. Гель, Ір. Калинець, С. Шабатура, В. Романюк, Д. Шумук, Л. Плющ, М. Плахотнюк, З. Антонюк, Л. Селезненко, В. Рокецький, М. Осадчий та ін.

Нове оперативне розгортання справа «Блок» отримала у липні 1976 р. коли колегія КДБ при РМ УРСР заслухала питання «Про стан розробки об'єктів справи "Блок" та заходи по її поліпшенню» і рекомендувала своїм обласним управлінням активізувати зусилля по нейтралізації націоналістичних елементів та нанести превентивний удар по організаторам і учасникам гельсінського руху. У 1977 р. заарештовано членів-засновників УГГ: М. Руденка, О. Тихого, Л. Лук'яненка, М. Мариновича, М. Матусевича. 1979 рік вирвав з лав УГГ О. Бердника, П. і В. Січків, Ю. Литвина, В. Овсієнка, Й. Зісельса. Роком пізніше суворі вирoki отримали О. Гейко-Матусевич, М. Горбаль, В. Калиниченко, П. Розумний. Судовий розгляд справ О. Мешко, В. Стуса, І. Кандиби, Я. Лесіва, І. Сокульського відбувся в 1981 р.

Спецоперація КДБ УРСР «Блок» тривала п'ятнадцять років, (останні її документи датовані 1986 р.), однак ніякі довготривалі переслідування не звели нанівець український національний рух, який і в часи «горбачовської перебудов» залишався основною силою, навколо якого гуртувалося все здорове і прогресивне в українському соціумі.

Отже в 1960–1980-х роках в Україні існувала і протидіяла радянському тоталітарному режиму реальна опозиція, яка здійснювала системну і різнопланову діяльність, спрямовану на демократизацію усіх сторін суспільного життя, піднесення державотворчих процесів, формування політичної і правової культури у співвітчизників. Найбільш організованою і згуртованою силою виступив український національний рух, який об'єднав навколо себе представників інтелектуальної еліти, палких прихильників української ідеї в різних регіонах республіки. Для досягнення своїх кінцевих цілей український національний рух тісно взаємодіяв з іншим нонконформістськими силами в Україні — активістами кримськотатарського, єврейського національних та релігійних рухів. Нонконформістські сили при всій своїй специфіці виступали єдиною силою для досягнення демократичних прав і свобод, які відкривали шлях для вільного розвитку всіх народів, що населяли Україну.

§ 2. *Зовнішньополітичні події та опозиція в Україні*

Поширення дисидентства у 1960–1980-х роках, розповсюдження опозиційних настроїв серед різних верств населення України стало своєрідною реакцією не лише на внутрішню політику КПРС, що характеризувалася невиправданими деформаціями в економічній та духовній сферах, а й на зовнішньо-політичні акції радянської держави, які супроводжувались силовими демаршами на міжнародній арені, втручанням у справи країн соціалістичної орієнтації.

Якщо події в Угорщині 1956 року викликали дещо поодинокі, несміливі, не досить організовані спалахи протесту⁴⁶, то вторгненню радянських військ у Чехословаччину в серпні 1968 року вже протистояв організований рух опору.

З обранням 5 січня 1968 р. на пленумі КПЧ першим секретарем ЦК Компартії Чехословаччини Олександра Дубчека у цій центральноєвропейській країні розпочався період політичної лібералізації, який увійшов у світову історію під назвою «Працька весна». Нове керівництво в особі найбільш освічених комуністичних функціонерів (О. Дубчек, З. Млинарж, Й. Сморковський) проголосило курс на трансформацію існуючих державних інституцій та створення нової моделі соціалістичної демократії. Програма суспільно-політичних реформ, спрямованих на побудову «соціалізму з людським обличчям», підтримка її широкими верствами чехословацького суспільства, викликала занепокоєння Кремля.

Серйозна стурбованість діями реформаторів у сусідній державі спостерігалася і серед партійного керівництва Української РСР. На березневому пленумі ЦК КПУ 1968 р., присвяченому покращенню постановки партійної інформації, секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко у виступі вказував: «Необхідно значно покращити інформацію з міжнародних питань. Необхідно оперативно та своєчасно давати глибокі та кваліфіковані роз'яснення у пресі хоча б у закритих оглядах, так як пропагандисти, агітатори та партійні працівники часто не можуть правильно відповісти на питання трудящих із-за несвоєчасного узагальнення інформації по різних проблемам міжнародного життя»⁴⁷. В одному з інформаційних листів, направлених навесні 1968 р. до ЦК КПРС, перший секретар ЦК КПУ П. Шелест наголошував: «Найбільш широко вказані події коментуються у прикордонних із ЧССР областях республіки, де населення має можливість прослуховувати чехословацькі радіотелевізійні передачі і куди безпосередньо з ЧССР по пошті та по каналу приватного в'їзду проникають різноманітні друковані

⁴⁶ Див.: Бажан О. Реакція українського суспільства на події 1956 року в Угорщині. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія*. Вип. 18. Ужгород, 2007. С. 32–38.

⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2050. Арк. 72.

матеріали, в тому числі видання, в окремих номерах яких опубліковані наклепницькі та антирадянські матеріали»⁴⁸.

Усвідомлюючи «загрозу завоюванням соціалізму» з боку «чехословацьких ревізіоністів», вище політичне керівництво республіки прагнуло створити щільний заслін впливу демократичного руху у ЧССР на українське суспільство. З метою припинення шляхів проникнення в Україну об'єктивної інформації про політичні процеси у Чехословаччині (лише в Закарпатську область, за даними «Союздруку», на травень 1968 р. надходило 248 назв чехословацьких газет і журналів, загальним разовим тиражем 4455 прим.⁴⁹) партійні органи Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей вживали заходи для попередження розповсюдження газети «Нове життя», журналів «Дукля» та «Дружно вперед», які висвітлювали життя українців ЧССР, проблеми легалізації греко-католицької церкви на Пряшівщині, знайомили читачів з ідеями лідерів «Празької весни»⁵⁰. На прохання партійної еліти Західної України відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ у травні 1968 р. звернувся до відділу пропаганди ЦК КПРС з пропозицією розглянути питання про доцільність обмеження надходження чехословацьких періодичних видань у масштабах СРСР⁵¹.

Посилена агітаційно-пропагандистська робота, зорієнтована на формування «правильної» громадської думки щодо подій в Чехословаччині, спостерігалася не лише у географічно наближених до ЧССР областях України, а й у центральних та південних регіонах республіки. Проблемою впливу «Празької весни» на широкі верстви населення серйозно переймалися в Одеській обласній партійній організації. Відомо, що на засіданні секретаріату Одеського обкому КПУ від 19 серпня 1968 р. було прийнято рішення про створення інформаційної групи для вивчення та узагальнення висловлювань та відгуків трудящих Одеської області про події у Чехословаччині у складі 11 осіб⁵².

Характер проголошених реформ у ЧССР, помітні розшарування в оцінці чехословацьких подій населення республіки спонукали високих партійних функціонерів УРСР услід за кремлівським керівництвом розгорнути чергову ідеологічну кампанію, спрямовану на «зміцнення комуністичної переконаності, почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму у кожного комуніста і радянської людини», розпочати боротьбу з різними проявами інакodomства. Так, перший секретар Чернігівського обкому КПУ М. Борисенко у листі під назвою «Про деякі недоліки у вихованні молоді» від 9 квітня 1968 р. звертав увагу П. Шелеста та В. Щербиського на ідейний

⁴⁸ Там само. Оп. 25. Спр. 1. Арк. 166.

⁴⁹ Там само. Спр. 28. Арк. 100.

⁵⁰ Там само. Арк. 166.

⁵¹ Там само. Арк. 101.

⁵² Там само. Ф. 1. Оп. 54. Спр. 278. Арк. 4.

зміст іноземних кінокартин, закуплених в тому числі і в Чехословаччині: «У виховній та ідеологічній роботі дрібниць не буває [...]. Від дрібних помилок у виховній роботі до серйозних політичних провалів теж невелика відстань. Це особливо переконливо підтверджується останніми подіями в ряді європейських держав. Виникають питання, чому ми закупаємо [значну] кількість безідейних, пронизаних буржуазними звичаями кінокартин, чому наші кіностудії все більше і більше створюють кінокартини, що наслідують Захід?»⁵³.

Піднесенням демократичного руху у ЧССР та контрзаходами в СРСР, вдало скористався перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко, який започаткував ідеологічний похід проти письменника О. Гончара та його нового твору «Собор» (в образі негативного герою роману Володьки Лободи партократ побачив натяк на власну персону). За зовні непомітним сигналом критика ідейно-шкідливого роману «Собор» активно поширилася в різних областях України.

На тлі подій у Чехословаччині партійно-державний апарат республіки одночасно прагнув всілякими засобами звести нанівець неформальне спілкування між громадянами УРСР та ЧССР. У розпал «Празької весни» за обмеження туристичних поїздок до Чехословаччини послідовно виступав Закарпатський обком КПУ. На початку серпня 1968 р. згідно з розпорядженням Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР було припинено обмін між радянськими та чехословацькими студентами⁵⁴.

У дискредитації реформаторського курсу О. Дубчека певна роль відводилася радянським спецслужбам. ЦК КПРС зобов'язав органи КДБ за допомогою специфічних засобів та методів «зривати підготовлені розвідками імперіалістичних країн ворожі акції проти СРСР, забезпечувати радянських людей від підступів ідеологічних диверсантів». Спираючись на вироблені на Луб'янці циркуляри, Комітет державної безпеки при РМ УРСР регулярно інформував ЦК КПУ про досвід проведення реформ у ЧССР, знайомив вище політичне керівництво УРСР із загальною характеристикою настроїв населення республіки щодо подій у Чехословаччині. Спираючись на вироблені на Луб'янці циркуляри, Комітет державної безпеки при РМ УРСР регулярно інформував ЦК КПУ про досвід проведення реформ у ЧССР, знайомив вище політичне керівництво УРСР із загальною характеристикою настроїв населення республіки щодо подій у Чехословаччині.

Особливо ретельно органи держбезпеки вивчали реакцію населення Закарпаття на процеси у сусідній державі. Прискіплива увага чекістів до регіону обумовлювалася тим, що «Закарпаття раніше входило до складу Чехословаччини. Значне число жителів цієї області мають родичів в ЧССР [...]. На територію області приїжджає значна кількість громадян ЧССР, у

⁵³ Там само. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 102.

⁵⁴ Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1. Арк. 194.

зв'язку з чим, населення області більш поінформоване про події в ЧССР»⁵⁵. Поряд з проблемою блокування інформаційних потоків з ЧССР турботою радянських спецслужб стала нейтралізація чуток про повернення в недалекому майбутньому Закарпаття до «оновленої» Чехословаччини. Викликало занепокоєння співробітників КДБ і тематика розмов студентів Ужгородського університету. Навесні 1968 р. молодь обласного центру із зацікавленням обговорювала шляхи реформи вищої освіти, запровадження свободи слова в ЧССР та висловлювала побоювання на кшталт: «Наші введуть війська та знову все там придушуть»⁵⁶.

Ідеї «Празької весни» не просто політизували суспільство, а й послужили дієвим чинником подальшого розвитку опозиційного руху в Україні. Документи радянських спецслужб свідчать, що саме у 1968 р., у порівнянні з минулими роками, простежувався процес зростання опозиційних настроїв населення України, який найбільше проявився у виготовленні та розповсюдженні антирадянських листівок, анонімних листів та надписів. Про масштаби проявів такого роду протестних настроїв звертав увагу ЦК КПУ голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко: «В 1965 р. на території республіки виготовлено та розповсюджено 922 екземпляра листівок, листів та надписів, в 1966 р. — 641, в 1967 — 1257 і в 1968 р. — 1781»⁵⁷.

Систематично КДБ при РМ УРСР інформував першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста про випадки, пов'язані зі пошкодженням державних прапорів, портретів керівників партії та радянського уряду, політичних лозунгів, плакатів, стендів передовиків виробництва, святкового оформлення (з 88 проявів в 1967–1969 рр. зафіксовано 18 випадків псування, зривання та підпалів державних прапорів та 70 випадків пошкодження портретів, лозунгів, стендів. Найбільше число таких проявів зустрічалося у Сумській, Черкаській, Луганській, Донецькій, Чернівецькій, Дніпропетровській, Волинській областях⁵⁸).

Окупація Чехословаччини військами країн Варшавського договору відібрала останню надію у тих, хто не сподівався на демократизацію радянського суспільства, пропагував ідеї «соціалізму з людським обличчям». Численні мітинги на підтримку КПРС, кампанія листів трудящих нагадувала невдало зрежисований і зіграний фарс. Помітивши це, письменник, дисидент, радянський політв'язень Анатолій Марченко у своєму «Відкритому листі до комуністичних газет» ще за місяць до вторгнення в Чехословаччину писав: «Мені соромно за свою країну, яка знову виступає в ролі жандарма Європи. Мені було б соромно і за мій народ, якби я вірив, що він дійсно одностайно підтримує політику ЦК КПРС і уряду в справі Чехословаччини. Але я певен,

⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. (1971). Пор. 3. Арк. 47.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само. Оп. 1. (1972). Пор. 4. Арк. 263–264.

⁵⁸ Там само. Пор. 5. Арк. 269–270.

що насправді це не так, що мій лист не єдиний, що такі листи не публікуються у нас. Одностайність наших громадян і в цьому випадкова фікція, творена штучно шляхом порушення тієї самої свободи слова...»⁵⁹. Думку відомого правозахисника підтверджує той факт, що 25 серпня 1968 р. о 12-й годині дня на Червоній Площі при великому скупченні радянських та іноземних громадян група російських дисидентів підняла плакати з написами «Руки геть від ЧСРСР!», «За вашу і нашу свободу!», «Геть окупантів!», «Хай живе вільна і незалежна Чехословаччина!». Марно через декілька днів голова КДБ СРСР Ю. Андропов, міністр внутрішніх справ СРСР М. Щолоков переконували Політбюро ЦК КПРС, що демонстранти — молодший науковий співробітник Інституту російської мови та літератури АН СРСР К. Бабицький, старший науковий співробітник Всесоюзного науково-дослідного інституту наукової інформації Л. Богораз-Даніель, екскурсовод Павлівського палацу в Ленінграді В. Файнберг, інженер проектного інституту Н. Горбаневська, студентка історико-архівного інституту Т. Баєва, науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин Коркова, експерт Всесоюзного науково-дослідного інституту Русанівська, тимчасово непрацючі П. Литвинов, В. Делоне, В. Дремлюга — не більш ніж «купка відщепенців»⁶⁰.

Факти, що надходили з місць, у тому числі з України, переконували в протилежному, свідчили про зростаюче невдоволення «інтернаціональною місією» радянських військ в ЧСРСР. Лише за період з 21 серпня по 7 вересня 1968 р. КДБ при РМ УРСР зафіксував 1182 випадки негативного реагування жителів республіки на події у ЧСРСР (висловлювання проти введення військ, невтручання у справи Чехословаччини складали 25,8% змісту критичних суджень; побоювання з приводу можливого виникнення третьої світової війни — 18,1%; оцінка військових дій СРСР та інших соціалістичних країн як порушення суверенітету, «окупація», «інтервенція» — 17,8%)⁶¹. Наприкінці серпня — на початку вересня 1968 р. до органів КДБ надійшло 23 сигнали про випадки розповсюдження в Україні листівок та прокламацій у зв'язку з розгортанням військової операції на території ЧСРСР⁶². Зі спецповідомлень органів КДБ довідуємося про факти виявлення 24 та 27 серпня 1968 р. у м. Чернігові листівок за підписом «Вільний голос» з протестом проти втручання у внутрішні справи Чехословаччини⁶³. 28 серпня 1968 р. у м. Ново-Волинську Волинської області було виявлено написане на стіні колгоспного ринку гасло: «Смерть кремлівським бюрократам. Руки геть від

⁵⁹ Марченко А. Відкритий лист до комуністичних газет. *Сучасність*. 1968. № 11. С. 118.

⁶⁰ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 25. Спр. 32. Арк. 1–7.

⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. (1972). Пор. 9. Арк. 37–45.

⁶² Там само.

⁶³ Там само. Пор. 2. Арк. 12–13.

Чехословаччини!». Аналогічні написи було зроблено на приміщенні шахтоуправління шахти № 4 «Ново-Волинська», ресторану «Шахтар». В Управління КДБ по Львівській області 28 серпня 1968 р. був переданий анонімний лист, адресований до редакції газети «Правда», в якому брутальним чином висміювалася зовнішня політика СРСР⁶⁴. Відлуння «Празької весни» докотилося до селища Павлиш Онуфріївського району Кіровоградської області, де 4 вересня 1968 р. була розповсюджена листівка: «Вступайте у патріотичні сили України. Підтримуйте визвольний рух в Чехословаччині. Павлиш — встань на захист свободи народу Чехословаччини!»⁶⁵. За допомогою оперативних заходів органам держбезпеки Одеської області вдалося запобігти намаганням робітника Анатолія Аверичева розклеїти 29–30 серпня 1968 р. в обласному місті листівки на «підтримку чехословацьких контрреволюціонерів»⁶⁶. Разом з тим, зазнали фіаско спроби одеських чекістів віднайти «по гарячих слідах» невідомих, які в ніч з 24 на 25 серпня 1968 р. здійснили 4 написи червоною масляною фарбою на парканах в центрі Південної Пальміри з засудженням введення військ до Чехословаччини⁶⁷. До кінця 1969 р. тривав активний розшук особи, яка 23 серпня 1968 р. у селищі П'ятихатки Харківської області на території фізико-технічного інституту на дверях трансформаторної будки крейдою залишила напис: «Руки геть від Чехословаччини»⁶⁸. Безрезультатно завершилися пошуки автора листівок «Хай живе Дубчек!», які були розклеєні на будинках м. Красний Луч Луганської області 24 серпня 1968 року⁶⁹. Більше року на контролі ЦК КПУ перебувала справа по розшуку автора анонімного листа в газету «Радянська Буковина», в якому засуджувалося введення радянських військ до ЧССР⁷⁰.

Не приховував обурення зовнішньою політикою КПРС український кінорежисер Сергій Параджанов, який введення військ Варшавського договору до ЧССР охарактеризував як «жандармські заходи»⁷¹. У поле зору радянських спецслужб потрапив технік Ратновського районного вузла зв'язку Волинської області М. Дудкевич, який насмілився привселюдно вдатися до історичних паралелей: «Радянський уряд зробив із Чехословаччиною те, що зробив Гітлер уночі. Чехословацький народ мирно відпочивав, радянські війська перейшли кордон та окупували ЧССР»⁷². У незвичний спосіб на події у Чехословаччині відреагували жителі с. Велюнь Дубровицького району Рівненської області. За оперативною інформацією органів КДБ 25 серпня

⁶⁴ Там само. Арк. 14.

⁶⁵ Там само. Оп. 1. (1971). Пор. 6. Арк. 366.

⁶⁶ Там само. Оп. 1. (1972). Пор. 2. Арк. 73–74.

⁶⁷ Там само. Пор. 10. Арк. 239; Оп. 3. (1972). Пор. 3. Арк. 221.

⁶⁸ Там само. Пор. 4. Арк. 269.

⁶⁹ Там само. Пор. 10. Арк. 239.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. Пор. 7. Арк. 109.

⁷² Там само. Пор. 8. Арк. 99.

1968 р., серед колгоспниць, які працювали в полі, були поширені чутки, що у селі оголошена масова мобілізація чоловіків в армію. Жінки залишили роботу і розійшлися по домівкам⁷³.

12 жовтня 1968 р. в Чернівецькому державному університеті, а також у будинках по вулицях Леніна, Міцкевича, Шевченка, Українській були виявлені листівки такого змісту: «Товариші! Пропаганда в нашій країні обрушує шквал брехні на народ, комуністичну партію, пресу і молодь соціалістичної Чехословаччини. Намагаючись обмовити партійних і державних діячів ЧРСР, радянська пропаганда використовує брудні чутки і домисли, в черговий раз демонструючи давніші прийоми шантажу і погроз. З продажу вилучено газети найкрупніших комуністичних партій світу. Ганьба прислужникам брудної пропагандистської кампанії! Події в Чехословаччині доказують, що купка захопивших владу в нашій країні і партії осіб заради збереження свого пануючого положення продала інтереси миру, соціалізму і пролетарської солідарності. Їхні авантюрні дії знову ввергають світ у жахи холодної війни, зірвали підписання договору про непоширення ядерної зброї і викликали небувалий до цих пір розкол в комуністичному русі. Геть знеславлену нашу країну політику авантюристів!...»⁷⁴.

Протестні акції, викликані брутальним втручанням Радянського Союзу у внутрішні справи Чехословаччини, змусили Міністерство зв'язку СРСР видати розпорядження згідно з яким «телеграми, які надходять на адресу ЧССР нікуди не передавати та зберігати їх на Київському центральному телеграфі до особливого розпорядження»⁷⁵.

Неоднозначна реакція українського суспільства на введення військ до ЧССР спонукало вище партійне керівництво республіки посилити проведення потужної пропагандистської роботи, завдання якої полягало якнайефективніше «використати партійно-господарський актив, досвідчених лекторів, політінформаторів і агітаторів для роз'яснення серед трудящих необхідності вжитих заходів для збереження соціалістичних завоювань в Чехословаччині». Тільки у Кіровоградській області на 28 серпня 1968 р. з питань чехословацьких подій було проведено 1082 зібрань трудових колективів, 148 мітингів, 586 партійних зборів, у роботі яких взяло участь більше ніж 260 тис. осіб⁷⁶. В західних областях УРСР упродовж 23–26 серпня 1968 року до роботи по роз'ясненню доцільності і своєчасності інтернаціональної допомоги чехословацькому народу було залучено 3 тис. лекторів-міжнародників⁷⁷.

⁷³ Там само. Пор. 7. Арк. 217.

⁷⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 64. Арк. 56–57.

⁷⁵ Там само. Спр. 32. Арк. 64.

⁷⁶ Там само. Спр. 5. Арк. 42, 45.

⁷⁷ Там само.

Тривала широкомасштабна офіційна пропаганда, зусилля силових структур по нейтралізації вогнищ вільнодумства дещо приглушили протестні настрої в Україні, пов'язані з жорсткою зовнішньою політикою КПРС. Нова хвиля протестів в республіці простежується на початку 1969 р., коли стало відомо про самоспалення 16 січня 1969 р. на площі Святого Вацлава у Празі чеського студента Яна Палаха. Збуренню громадської думки сприяв великий потік листів з Чехословаччини (за підрахунками КДБ при РМ УРСР, з 1 січня по 15 квітня 1969 р. з ЧССР на адресу приватних осіб України було направлено 58490 листів, з яких 614 містили ворожі висловлювання та антирадянські листівки⁷⁸). В черговий раз активність в оцінці чехословацьких подій демонструвала молодь. 22 січня 1969 р. в 9 год. 30 хв. у бібліотеці Київського державного університету ім. Т. Шевченка була знайдена листівка: «Слава Яну Палаху!!! Ми вражені твоєю героїчною смертю, серця наші з тобою!!! Комсомольці»⁷⁹. Першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту 19 лютого 1969 р. повідомили про розповсюдження листівок у приміщенні Луцького педагогічного інституту наступного змісту: «Студенти! Надходить час і нам, як молоді Чехословаччини, підніматися на боротьбу з неправильною політикою Радянського уряду, проти ярма, що знову наклали на український народ!.. Геть Радянську владу Всі на страйк! ЛПІ»⁸⁰. В лютому 1969 р. КГБ при РМ УРСР був затриманий за розповсюдження листівок робітник Вінницького заводу № 45, поляк за національністю Ю. Ольховський. Оскільки матеріалів для кримінальної справи явно не вистачало, то з ним було проведено відповідну «профілактичну роботу»⁸¹.

У березні 1969 р. Управлінням КДБ при РМ УРСР по Запорізькій області шляхом профілактики була припинена діяльність нелегальної групи з числа молоді, яка працювала на Дніпровському титаномagneїєвому заводі. Василю Голобородьку, Роберту Ковпаку, Миколі Заваді, Даулету Ачмізову, Дмитру Добровольському інкримінувалося критика політики Радянського Союзу щодо стосунків з країнами соціалістичного табору⁸². Внаслідок оперативно-розшукових заходів вдалося виявити розповсюджувача листівок у м. Березовську Одеської області. Ним виявився учень школи-інтернату Віктор Козак, який на травневі свята 1969 р. прагнув привернути увагу городян на проблеми взаємовідносин СРСР та ЧССР⁸³. Солідарність з демократичним рухом в ЧССР громадськість України засвідчила і в ході виборів у місцеві ради депутатів трудящих, які відбулися 16 березня 1969 р. КДБ при РМ УРСР повідомляв ЦК КПУ про надписи на бюлетенях політичного шкід-

⁷⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. (1974). Пор. 4. Арк. 262.

⁷⁹ Там само. Пор. 1. Арк. 12.

⁸⁰ Там само. Оп. 1. (1972). Пор. 2. Арк. 200.

⁸¹ Там само. Арк. 64–65.

⁸² Там само. Пор. 2. Арк. 299–302.

⁸³ Там само. Оп. 3. (1974). Пор. 2. Арк. 219.

ливого змісту: «Свободу Чехословаччині, свободу політв'язням в нашій країні»; «Брежнев — окупант Чехословаччини та Угорщини», знайдені на виборчих дільницях Києва та Мукачеве⁸⁴.

Упродовж 1968–1969 років в Україні мала продовження серія арештів та судових процесів у зв'язку з протестами українських громадян проти вторгнення радянських військ у Чехословаччину. Захищаючи право сусідньої країни на самовизначення, вони, водночас, домагалися свободи і для власної Батьківщини. 28 жовтня 1968 р. викладач з більш ніж двадцятирічним педагогічним стажем, колишній завідувач кафедрами фізики та загальнотехнічних наук, кандидат фізико-математичних наук Георгій Дубовов був заарештований Управлінням КГБ по Кіровоградській області. Причиною арешту викладача слугувало написання листа «Що робити?» на ім'я Президента ЧССР, уряду, ЦК партій, що входили до Національного Фронту, «всіх патріотичних організацій, всіх патріотів Чехословаччини». У листі Г. Дубовов висловлював свою підтримку всім патріотичним силам Чехословаччини, які піднесли прапор боротьби за оновлення своєї батьківщини, наголошував на винятковому міжнародному значенні «празьких форм», закликав активніше боротися з окупаційними військами, що вторглися на чехословацьку землю. Незважаючи на те, що лист Дубовова не дійшов до адресата (був перехоплений спецслужбами на Кіровоградському поштамті), це не завадило порушити проти нього кримінальну справу, звинуватити «в підриві і ослабленні радянської влади» — злочині, передбаченому ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР. Суд, який відбувся у Кіровограді в січні 1969 р., засудив інваліда II групи, хворого на туберкульоз суглобів до 6 років ув'язнення в таборах суворого режиму, з наступним п'ятирічним засланням. Водночас було піднято клопотання перед Вищою атестаційною комісією при Раді Міністрів СРСР про позбавлення Г. О. Дубовова вченого ступеня кандидата фізико-математичних наук⁸⁵.

П'ять років позбавлення волі з відбуттям покарання у виправно-трудовій колонії суворого режиму коштувало редактору видавничого відділу Черкаського облуправління з друку Михайлу Ліхцову за те, що він у ніч на 25 серпня 1968 р. від імені неіснуючого товариства «Симоненкові друзі» причепив на одній з вулиць областного центру листівку, в якій закликав населення протестувати проти окупації Чехословаччини⁸⁶. Стільки ж отримав від радянського правосуддя комірник готової продукції Тернопільського заводу мінеральних вод Іван Курилас, який дозволив собі, перебуваючи на відпочинку у санаторії с. Яблунівка Бучацького району Тернопільської області, у розмовах з відпочиваючими критикувати внутрішню і зовнішню

⁸⁴ Там само. Пор. 4. Арк. 226, 227.

⁸⁵ ГДА СБУ (м. Кропивницький). Спр. 12754–П. Т. 1. Арк. 252, 266, 330–334.

⁸⁶ ГДА СБУ (м. Черкаси). Спр. 12239-ФПД. Т. 3. Арк. 11–19.

політику СРСР, аргументуючи необхідність створення незалежної Української держави⁸⁷.

Не обминуло суворе покарання юнака Зоряна Попадюка, який восени 1968 р., будучи учнем 9-го класу Самборської школи разом зі своїм однолітком Геннадієм Погореловим замислювались над причинами придушення інакодумства в Чехословаччині. Пізніше, в серпні 1972 р. він від імені молодіжної організації «Українського Національно-визвольного фронту» розповсюджував у м. Самборі та Коломії листівки протесту проти окупації Чехословаччини, в яких пов'язував трагічність долі українського, чеського та словацького народів, що стали заручниками імперської політики Москви⁸⁸.

Своєрідним джерелом соціального напруження тривалий час залишалися військовослужбовці Радянської армії. Начальник Особливого відділу КГБ при РМ УРСР по Київському військовому округу генерал-майор В. Шуренов змушений був визнати, що, незважаючи на всі ідеологічні заходи, значна кількість військовослужбовців з осудом висловлювалась щодо вторгнення до Чехословаччини. Наприклад, оперативний черговий КП 276 зенітного полку 8-ї армії ППО капітан І. Проценко в розмові з військовослужбовцями не побоявся визнати: «Наш народ все терпить, а ось у Чехословаччині правильно роблять, що закликають до ліквідації комуністичної партії». Інший військовослужбовець згаданого армійського угруповання капітан В. Петухов констатував: «Чехи правильно поступають. Вони проти нав'язування їм нашої політики. Нема чого нам туди сунутися»⁸⁹. Небезпечність подібних настроїв відзначив у листі до ЦК КПРС 11 лютого 1969 р. П. Шелест. Як приклад він навів висловлювання офіцера військової частини № 83281 В. Чернікова, що повертався з України до місця служби в ЧССР. У розмові з провідником поїзда він заявив, що «...В СРСР необхідно здійснити другу революцію, як це зробили в Чехословаччині, необхідно не говорити, а діяти. В СРСР людей для цього є значно більше, ніж в Чехословаччині, необхідно лише розпочати...»⁹⁰. Опираючись на документи радянських спецслужб, можна стверджувати, що військовослужбовець В. Черніков був близький до істини. У середовищі української інтелігенції була добре відома прийнята в квітні 1968 р. ЦК КПУ «Програма дій», яка передбачала «широке демократичне розуміння політичних та особистих прав громадян, конституційну свободу зборів, конституційну свободу перебування і особливо виїзду наших громадян за кордон». Цікавими і важливими є викладені в «Програмі дій» ідеї плюралізму думок і поглядів щодо ліквідації цензури тощо⁹¹. З про-

⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. (1972). Пор. 2. Арк. 281–282; ГДА СБУ (м. Тернопіль). Спр. П-914. Арк. 82–83, 293.

⁸⁸ ГДА СБУ (м. Львів). Спр. 22586. Т. 1. Арк. 114–115; Т. 2. Арк. 242.

⁸⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 31. Арк. 141–142.

⁹⁰ Там само. Спр. 168. Арк. 65.

⁹¹ Прокоп М. Лекція чехословацької революції. *Сучасність*. 1968. № 11. С. 63–64.

грамними документами «Празької весни» був ознайомлений український літературознавець Іван Дзюба. При обшуку у квітні 1972 р. у нього було вилучено копії «Студенческих листков», статті-маніфесту, «2000 слів» та ін.⁹² Під впливом чехословацьких подій тривалий час перебувала і така неординарна особа, як колишній офіцер держбезпеки Віталій Шевченко. Авторство статті «Чехословацька політика очима українців» обійшлося йому за рішенням Львівського обласного суду від 24 грудня 1980 року в 7 років таборів і 4 роки заслання⁹³. Уроки і наслідки «Празької весни», віроломство Радянського Союзу ще довго перебували в центрі уваги української інтелігенції. Зі слідчих матеріалів на київського інженера-математика Леоніда Плюща довідуємося, що у березні 1971 р., перебуваючи в Умані у письменниці, багаторічного політв'язня Надії Суровцевої він прочитав написану ним статтю «Этическая установка», в якій засуджувалась політика КПРС щодо Чехословаччини, розкривалась аморальна та антигуманна сутність надання «братської допомоги чехословацькому народові»⁹⁴. Літературний критик, есеїст Євген Сверстюк на 10-річчя з нагоди вторгнення радянських військ у Чехословаччину відгукнувся відкритим листом «До братів чехів і словаків». У ньому говорилося: «Брати мої, чехи і словаки! 10 років тому Ваша Празька весна дихала мені в обличчя рвучким київським вітром, привабливістю вільного слова. 21 серпня всіми почуваннями і думками я був з Вами придушений танками. Тоді в Україні, в світлому крузі обдарованих любов'ю і молодістю я несподівано відчув себе в тюрмі. Сьогодні ми вже всі під конвоєм і тепер в Українському концтаборі я пригадую як тоді немов завмерло зерно, яке ми з Вами плекали в душі. Проте розумію: воно пустило під снігом паростки. Їх непереможна сила стала початком їхнього вирішального кінця. Це був розпад ідей, які вже не були спроможними оновити себе. Сьогодні по 10 роках, вже без смутку, вже серед політв'язнів, знову надіюсь і оживаю. Нас з Вами виснажили холод і темрява. Але з нашого соку і крові знову виросте зерно нашої свободи. І вже над усім світом оживає і лунає Празька весна і відлуння нашої свободи заглушить гуркіт їхніх танків»⁹⁵.

Реформи в Чехословаччині поставили на порядок денний ще одне важливе питання. Йшлося, передусім, про загальну демократизацію церковного життя, усунення існуючих деформацій у законодавстві, про послаблення державного контролю над церквою і віруючими. В контексті цього в Українській РСР відкрито розпочалася реабілітація греко-католицької церкви, що

⁹² ГДА СБУ. Спр. 69260-ФП. Т. 15. Арк. 40.

⁹³ *Вести из СССР. Права человека*. Т. 1. Мюнхен, 1989. С. 418.

⁹⁴ ГДА СБУ. Спр. 69260-ФП. Т. 7. Арк. 288.

⁹⁵ *Визвольний шлях*. 1978. № 7–8. С. 1253.

справило неабиякий вплив на прихильників згаданої конфесії⁹⁶. У доповідній записці до ЦК КПРС від 11 вересня 1968 р. «Про настрої духовенства в зв'язку з чехословацькими подіями» голова Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдов зазначав, що потепління відносин між державою і церквою в Чехословаччині знайшли схвальні відгуки в середовищі українських уніатів. «Так священник Залізняк зі Львівщини, — повідомляв головний куратор церкви, — в бесідах з віруючими наголошував: «...Правильно роблять уніати в Чехословаччині. Вони настирливо добиваються своєї церкви і вони цього добилися. Ми теж повинні вимагати від влади задоволення наших законних прав». З погляду на подібні факти В. Куроєдов рекомендував активізувати найрізноманітніші «форми роботи на недопущення «чеського варіанту» розвитку подій в сфері церковного життя»⁹⁷.

Крім масованої пропагандистської кампанії, спрямованої на компрометацію УГКЦ, проти її пастирів застосовувалися каральні заходи. Спроба Володимира Василика з смт. Тисмениця Івано-Франківської області порушити питання щодо реабілітації УГКЦ кваліфікувалася народним судом за ст. 62 КК УРСР, що передбачала тривалий термін ув'язнення 57. У жовтні 1968 р. зазнали переслідувань священники УГКЦ М. Дейнека, Й. Вороський, І. Цегельський, Г. Мотківський, П. Васишин, І. Лопотчак, В. Стернюк та ін. Під час обшуків у них вилучалася релігійна література, предмети культу⁹⁸.

Залякати представників кліру і віруючих ставили за мету судові процеси над греко-католицьким духівництвом. Особливого розголосу набула справа ігумена монастиря редемптористів Василя Величківського. Провина 66-річного священнослужителя, на думку органів КДБ, полягала у «керівництві нелегальної уніатської церкви в західних областях», «очолюванні нелегального уніатського єпископату», «прагненні створити греко-католицький «синод»»⁹⁹. Спираючись на подібні звинувачення, Львівський обласний суд вироком від 23 вересня 1969 р. засудив В. Величківського за статтями 138 ч. II та 187 КК УРСР до 3 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах¹⁰⁰.

Майже одночасно із справою В. Величківського управління Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР по Івано-Франківській області «формуло» підготовку судового процесу над іншим греко-католицьким професором теології, сімдесятирічним Романом Бахталовським. Слідством по

⁹⁶ Дмитрук В. І. «Празька весна» та її вплив на релігійні процеси в Україні на рубежі 60–70-х рр. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Вип. 9. Київ, 1999. С. 285–198.

⁹⁷ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 5. Оп. 60. Спр. 24. Арк. 154–156.

⁹⁸ *Український вісник*. 1970. Вип. 1–2. Париж; *Балтимор*. 1971. С. 58–59.

⁹⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. (1972). Пор. 5. Арк. 68–69.

¹⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 205. Арк. 94.

справі було встановлено, що «Бахталовський в останні роки займався підготовкою нових кадрів священників та монахів, в м. Коломия купив великий приватний будинок, в якому сподівався створити нелегальний жіночий монастир, проводив нелегальні зборища віруючих, обробляючи їх в антирадянському дусі»¹⁰¹. У звинувачувальних висновках йому ставилося у провину написання і поширення таких релігійних проповідей та статей, як «Про КСМ» (Комуністична спілка молоді — *О. Б.*), «Рахіль», «Переднє слово», «Фатима», «Про спільне життя», «Чернеча родина», «Покликання», а також вже традиційна організаційна діяльність по створенню груп з метою відриву громадян від активної громадської діяльності¹⁰². Як і в попередньому випадку, судова колегія Івано-Франківського обласного суду не врахувала похилого віку священника і 12 червня 1969 р. за ст.ст. 62 ч. 1 та 209 ч. 1 КК УРСР засудила його до трьох років виправно-трудових таборів суворого режиму з наступним п'ятирічним засланням¹⁰³. Процеси В. Величківського, Р. Бахталовського поклали початок черговій кампанії виявлення греко-католиків у державних органах, громадських організаціях, науково-дослідних установах, вищих навчальних закладах.

Незважаючи на переслідування та репресії, широкий арсенал пропагандистських засобів, придушити правлячому режиму громадський рух за відродження УГКЦ так і не вдалося. Аналіз виявлених і опрацьованих документів дають підстави стверджувати, що події у Чехословаччині 1968 р. привертали увагу широких верств населення України. Інформацію про спроби демократичного оновлення соціалізму у сусідній країні жителі УРСР (особливо західних областей республіки), на відміну від населення інших регіонів СРСР, черпали як з радянських засобів масової інформації (газети, журнали, телебачення), так і в ЗМІ ЧССР, а також в ході численних персональних контактів з громадянами Чехословаччини. Незважаючи на зусилля радянської пропагандистської машини, не все населення УРСР сприймало стереотипи, вироблені ідеологічним апаратом КПРС щодо «Празької весни». Розуміння необхідності створення нової моделі соціалістичної демократії у ЧССР знаходило позитивний відгук серед українських інтелектуалів, спонукало останніх боротися за втілення в життя ідей свободи та незалежності у власній країні.

Моніторинг громадської думки, здійснений радянськими спецслужбами після введення військ Варшавського договору до ЧССР, засвідчив наявність критичного ставлення громадян до зовнішньої політики КПРС. За спостереженнями КДБ значне число населення УРСР не підтримувало офіційну версію застосування армії у чехословацькій кризі, яка зводилася до формулювання: «введення військ було відповіддю радянського керівництва на

¹⁰¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. (1972). Пор. 7. Арк. 123–125.

¹⁰² ГДА СБУ (м. Івано-Франківськ). Спр. 7497-П. Арк. 246–252.

¹⁰³ Там само. Арк. 330–331.

прохання “здорових сил” у керівництві ЧСРСР». «Вимірювання температури» українського соціуму у світлі подій «Празької весни» вказувало, що спогади про угорську революцію 1956 р., яка повільно витіснялася з суспільної пам’яті, остаточно так і не зникли.

«Празька весна» 1968 р., пов’язані з ними всі подальші процеси відіграли важливу роль в розвитку демократичних тенденцій у колишніх радянських республіках, привернули увагу широкої громадськості до серйозних деформацій у внутрішній і зовнішній політиці СРСР та його найближчих союзників, показали шляхи лібералізації тоталітарного суспільства, висунули і сформуvalи коло осіб, здатних активно протистояти правлячому режиму. Не випадково ряд дослідників, і серед них учасник правозахисного руху в СРСР Андрій Амальрик, розглядають вищезначені події як визначальні у формуванні радянського дисидентства. «Можна говорити, — писав він, — і про два покоління опозиції — світоглядних, а не вікових — покоління 56-го року і покоління 1966-го року». Покоління 56-го року «сформувалось під впливом деґсталінізації, хвилювань в Польщі, але головним чином — під впливом угорського повстання 1956 року...». «Покоління 66-го року сформувалось під впливом суду над Синявським та Данієлем в 1966 році, чехословацьких реформ 1967–1968 років і врешті-решт у серпні 1968 року»¹⁰⁴.

Якщо Чехословаччина збуджували уяву радянських, в тому числі українських дисидентів у другій половині 1960-х рр., то на початку 1980-х рр. їх увагу привернули інші міжнародні події. Зокрема, американський історик Р. Сольчаник у своїй статті «Польща і Радянський Захід» переконливо доводить вплив на формування ідеології дисидентства подій у Польщі 1980 р. «В контексті політики радянської багатонаціональної держави, — зазначав вчений, — події, що розпочалися влітку 1980 року — виникнення «Солідарності» як незалежної профспілки, перетворення її в національний рух опозиції існуючому політичному ладу і, як наслідок, криза в ПОРП — має, перш за все, ідеологічне значення»¹⁰⁵. Підкріпити тезу Р. Сольчаника дають можливість архівні документи та матеріали Служби безпеки України, інших державних та відомчих установ. Вони свідчать, що боротьба польських трудящих за свої політичні, економічні, національні та релігійні права знайшла гарячу підтримку серед українських інакодумців. Так, у листівці під назвою «Економіка № 1, 1980 р.», що поширювалася в ряді міст СРСР, у тому числі в Донбасі, від імені «Ідеальної Комуністичної партії Радянського союзу» містився заклик подолати суцільну залежність радянських профспілок від комуністичної партії, взяти за взірець польське об’єднання трудящих¹⁰⁶. Активно пропагував серед свого оточення ідею створення незалеж-

¹⁰⁴ Амальрик А. *Записки диссидента*. М., 1991. С. 40.

¹⁰⁵ *Советские национальности в стратегической перспективе*. Москва, 1986. С. 197.

¹⁰⁶ ГДА СБУ (м. Донецьк). Спр. 32860-ПФ. Т. 1. Арк. 99.

них профспілкових організацій на зразок польської «Солідарності» старший інженер Чернігівського обласного відділу охорони здоров'я М. Малиновський, за що отримав за ст. 62 ч. 1 три роки виправно-трудових таборів¹⁰⁷. Про свою солідарність із страйкуючими у Гданську заявив у відкритому листі до закордонних профспілок токаря Іллічевського порту Л. Сірій¹⁰⁸. Своє захоплення опозиційним рухом у Польщі висловив інженер з Чернігова А. Бедарьков. У написаній ним праці «Моє вільнодумство», яка стала причиною переслідувань, зазначалося: «Дії робітничого класу в Польщі запалили нову іскру в історії існування людства і відкрили нову форму боротьби, боротьби проти авантюристів, що називають себе комуністами. Це найважливіша подія сучасності, котра викличе позитивні паростки в свідомості передових представників робітничого класу в усіх країнах світу»¹⁰⁹.

Поширення впливу польських подій на СРСР стало предметом обговорення Секретаріатом ЦК КПРС 4 жовтня 1980 р. за участю М. Сулова, К. Черненко, М. Горбачова, Б. Пономарьова, В. Долгих, М. Зімяніна, К. Русакова. Спеціальній комісії на чолі з М. Суловим було доручено виробити проект постанови з цього приводу, яка б поставила надійний заслон проникненню об'єктивної інформації з території сусідньої держави¹¹⁰. Проте вжиті заходи, зумовлені постановою ЦК КПРС, так і не дали бажаного результату. Попри всі перешкоди, інформація з Польщі не лише проникала на територію СРСР, найперше в Україну, яка мала з ПНР спільний кордон, але й поширювалась серед різноманітних верств населення республіки. При цьому на відміну від попередніх років опозиційні настрої охоплювали не лише творчу, наукову інтелігенцію, а й значною мірою інженерно-технічних працівників, робітників різних регіонів України. Практично неефективною була пропаганда та контрпропаганда, пов'язана з введенням у 1979 р. «обмеженого контингенту радянських військ» на територію ДРА. Закриті соціологічні опитування, проведені за дорученням ЦК КПРС, аналітичні матеріали органів КГБ свідчили про непопулярність рішення вищого політичного керівництва щодо Афганістану. При цьому хотілося б відзначити, що й раніше суворо утаємничені військові акції СРСР за кордоном в Сирії, Єгипті, В'єтнамі, Північній Кореї, інших країнах не знаходили своєї підтримки серед населення союзних республік. Ще в серпні 1970 р. ці питання ставив перед ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. Спираючись на випадок загибелі в Об'єднаній Арабській Республіці двох військовослужбовців — братів Івана та Миколи Довганюків з с. Сопово Коломийського району Івано-Франківської області, він пропонував вжити ряд заходів, які б дали змогу

¹⁰⁷ ГДА СБУ(м. Чернігів). Спр. 14693-П. Т. 1. Арк. 6, 260.

¹⁰⁸ Алексеева Л. *История инакомыслия в СССР. Новейший период*. Москва-Вильнюс, 1992. С. 314

¹⁰⁹ ГДА СБУ(м. Чернігів). Спр. 14957-П. Т. 1. Арк. 160.

¹¹⁰ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 46. Спр. 59. Арк. 60.

нейтралізувати негативну громадську думку. Опір вторгненню військ до Афганістану існував в усіх без винятку верствах населення. Він проявлявся у спробах більш-менш впливових керівників усіх ланок відвернути своїх дітей від служби в ДРА, загальному несприйняттю інформації про Афганістан в засобах масової інформації, критичних висловах на адресу вищих посадових осіб в КПРС і Радянській державі. Подекуди доходило до стихійних мітингів протесту, викликаних загибеллю молодих радянських військовослужбовців. Якщо врахувати, що агресія СРСР викликала хвилю протестів у світі (бойкот Московської Олімпіади, економічні санкції та ін.), то можна дійти висновку, що радянська політика в Афганістані стала помітним чинником формування опозиції. За активний протест проти участі Радянського Союзу у війні в Афганістані зазнали переслідувань В. Остренко із Запоріжжя¹¹¹, Д. Мазур з Житомирщини¹¹², П. Рубан з Чернігівщини¹¹³. Їх роз'яснювальна робота серед населення значною мірою розходила з офіційним трактуванням «історичної інтернаціональної місії» радянських військ у ДРА.

Розглядаючи роль зовнішніх чинників у формуванні ідеології дисидентства варто звернути увагу на цілий ряд інших міжнародних подій, які мали визначальне значення для визрівання протестних настроїв серед населення Української РСР.

Спроби створення легальної національної правозахисної організації спостерігаються в середині 1970-х років і спираються на ті реалії, які склалися на той час у зовнішній політиці СРСР. Послаблення міжнародної напруженості та проголошення принципу мирного співіснування держав різної політичної орієнтації, залежність СРСР від західних технологій, експорту продовольства обумовили нові підходи радянського керівництва в сфері забезпечення прав людини, змусили його маневрувати на міжнародній арені. Приєднання СРСР до ряду міжнародних пактів, підписання Гельсінської угоди створювали правову базу для діяльності різних правозахисних організацій, служили основою для розгортання гельсінського руху, наріжним каменем якого стала боротьба за досягнення політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних прав людини. Як відзначав Валентин Мороз «...Гельсінський рух в Україні був відблиском загальносвітової тенденції, породженої епохою "детанту"»¹¹⁴.

Єврейський національний рух нерозривно пов'язується з утворенням на політичній карті світу в травні 1948 року держави Ізраїль, яке поставило за мету об'єднання світового єврейства. Якщо в кінці 1940-х на початку 1950-х років єврейський національний рух обмежувався спецслужбами та вищим політичним керівництвом країни, то в наступні десятиріччя він поступово

¹¹¹ Остренко В. Именем КГБ. *Век XX и мир*. 1990. № 5. С. 5–6.

¹¹² Абаза С. Уроки сільського вчителя. *Старожитності*. 1993. № 39–40.

¹¹³ ГДА СБУ (м. Чернігів). Спр. 15252. Т. 1. Арк. 54; Т. 3. Арк. 194.

¹¹⁴ Мороз В. Шістдесяті роки в Україні. *Всесвіт*. 1993. № 9–10. С. 182.

позбувався повсякчасної опіки з боку КПРС та Радянської держави. Особливо чітко це спостерігається в другій половині 1960-х років в ході близько-східного конфлікту влітку 1967 року. Документи ЦК КПУ чітко фіксують наявність полярних думок щодо політики Ізраїлю на Близькому сході, причин та наслідків Шестиденної війни (червень 1967 р.) Інформації, що надходили у відділ адміністративних органів ЦК КПУ з Чернівецької, Одеської та інших областей УРСР¹¹⁵ віддзеркалювали всезростаючі, націоналістичні настрої серед осіб єврейської національності. У зв'язку з цим серйозне занепокоєння політичного керівництва республіки викликала діяльність віруючих іудейської громади в м. Одесі, які виступили за надання всілякої підтримки своїм єдинокровним братам і сестрам¹¹⁶.

Пожвавлення серед осіб єврейської національності, законні прагнення ряду громадян СРСР виїхати на свою історичну батьківщину, стурбованість Ізраїлю та США порушенням прав людини в країні Рад стали підставою для серйозних політичних висновків, які лягли в основу прийнятих в кінці 1960–1970-х років документів ЦК КПРС та ЦК Компартії України. Уявлення, поняття та умовиводи партійного ареопагу розкриває назва постанови Секретаріату ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення боротьби з антирадянською та антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму» (1 лютого 1972 р.), яка провідну роль боротьби з сіонізмом відводила центральному органу державного управління СРСР в області зовнішньої політики та міжнародних відносин та Комітету держбезпеки, очолюваному Ю. Андроповим¹¹⁷ (за нашими підрахунками лише в 1970-х роках було прийнято близько десятка постанов вищого політичного керівництва СРСР, про дубльовані згодом ЦК Компартії України, спрямовані на боротьбу з проявами сіонізму). Характерно, що вже в другій половині 1960-х років проглядаються спроби розглядати єврейський рух в контексті загального антирадянського руху. Виступаючи 20 жовтня 1968 р. на нараді перших секретарів обкомів партії, голів облвиконкомів, керівників республіканських міністерств і відомств, відповідальних працівників ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР, редакторів республіканських газет П. Шелест прилюдно констатував «змикання сіонізму з українським буржуазним націоналізмом». При цьому лідер ЦК КПУ всіляко радив ідеологічному та адміністративному апаратам консолідувати зусилля для «викриття так званого союзу»¹¹⁸.

Пресинг зі сторони Заходу на радянський уряд щодо ігнорування ним «єврейського питання», прояви антисемітизму на державному рівні, призвело до активізації боротьби єврейських національних сил в Українській

¹¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6313. Арк. 57–60.

¹¹⁶ Там само. Оп. 8. Спр. 3387. Арк. 37.

¹¹⁷ Російський державний архів новітньої історії. Картотека постанов Секретаріату ЦК КПРС.

¹¹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3106. Арк. 52.

РСР в середині 1960 — початку 1980-х років за «права і можливості в області релігії та культури, гарантованих всім релігійним і етнічним групам радянської конституцією».

Учасники українського дисидентського руху в СРСР вбачали у своїх діях нерозривний зв'язок зі світовим загальнодемократичним процесом. Розпад колоніальної системи і утворення нових незалежних держав в Азії та Африці (середина 1950 — кінець 1960-х років), пошуки власного шляху розвитку в ряді країн Європи вселяло надію на реальне поліпшення становища національних республік у складі радянської імперії. У поширюваній у самвидаві на початку 1970-х років програми «Української Національної Комуністичної Партії» констатовалося, що 1960–1970-ті роки позначені «... бурхливим рухом пригноблених націй до державного визначення, як це ми бачимо на прикладі народів Африки і Латинської Америки. Не обминають цей рух країни Центральної та Східної Європи в боротьбі проти російського колоніалізму нового типу»¹¹⁹. Розмірковуючи про шляхи розв'язання національного питання в Україні український письменник та мовознавець Олекса Різників (у травні 1972 р. за звинуваченням у проведенні антирадянської агітації і пропаганди (ч. 1 ст. 62 КК УРСР) Одеським обласним судом. був засуджений на 5,5 р. таборів суворого режиму), писав: «Національне питання — одне з найважливіших у наш час, як у масштабах країни, так і в світовому масштабі. Чомусь, говорячи про вплив Заходу на нашу молодь, зовсім забувають про вплив африканського і азійського руху за національне визволення... Чи знаходить це якийсь відгук серед національних меншин (так у тексті — *О. Б.*) в СРСР? На мою думку — досить сильний»¹²⁰.

Не менш важливий вплив на розвиток на розгортання дисидентського руху в Українській РСР справили нові реалії, які склалися у взаємовідносинах між капіталістичною та соціалістичною економічними системами протягом кінця 1950-х — 1980-ті роки. Падіння «залізної завіси», послаблення міжнародної напруженості та проголошення принципу мирного співіснування держав різної політичної орієнтації, залежність СРСР від західних технологій, імпорту продовольства обумовили нові підходи радянського керівництва в сфері забезпечення прав людини. Приєднання СРСР до ряду міжнародних пактів, підписання Заключного акту наради з безпеки і співробітництва в Європі (1 серпня 1975 р., м. Гельсінкі) створювали правову базу для діяльності різних правозахисних організацій, служили основою для розгортання гельсінського руху в Радянському Союзі, наріжним каменем якого стали боротьба за досягнення політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних прав людини. Як відзначав історик, представник українського національного руху в 1960–1980-х роках Валентин Мороз

¹¹⁹ ГДА СБУ. Спр. 69260-фп. Т. 9. Арк. 78.

¹²⁰ Там само. Т. 15. Арк. 31.

«... Гельсінський рух в Україні був відблиском загальносвітової тенденції, народженої епохою детанту»¹²¹.

Доволі складно було протистояти керівництву СРСР зусиллям розвинутих демократичних країн, які розглядали дотримання прав людини як невідмінну умову своїх політичних та економічних відносин з Радянським Союзом. В другій половині 1970-х років боротьба за права людини стане невід'ємною складовою міжнародної політики адміністрації Президента США Джеймса Картера. З огляду на це, досить незграбними виглядали дипломатичні демарші СРСР, спрямовані на нейтралізацію негативних наслідків розпочатої на Заході міжнародної кампанії на захист прав і свобод радянських громадян. 19 травня 1977 р. політбюро ЦК КПРС затвердило представлений МЗС СРСР та КДБ СРСР інструкцію «Про вказівки рад послам у зв'язку з галасом на Заході стосовно питання про «права людини». У секретному документі на рівні шкільного підручника розкривалися права і свободи громадян СРСР, яких вони нібито досягли за 60 років радянської влади. Щодо переслідування дисидентів то керівний орган правлячої партії в СРСР визнавав, що «... в нашій країні, на жаль, не перевелися ще люди, чие політичне чи моральне обличчя суперечить суспільній свідомості. Таких ущербних, ображених в чомусь особисто людей, політичних переродженців, нігілістів, наклепників на Заході називають «інакодумцями». Цих відщепенців лише жалюгідна купка»¹²². В кампанії дезінформації вищим політичним керівництвом УРСР було використано «відступництво» ряду активних діячів дисидентського руху. Це дало підстави радянській стороні заявити, що значне число притягнутих до кримінальної відповідальності Іван Дзюба, Микола Холодний та ін. виступили з викривальними заявами, в яких не лише визнавали здійснені ними злочини, але й розкрили інспіраторів їх діяльності — антирадянські зарубіжні організації та ідеологічні центри, з якими вони були пов'язані»¹²³.

Окремі вказівки отримали послы в країнах — союзниках СРСР: «Лише для Варшави, Праги, Берліна, Будапешта, Бухареста, Софії, Гавани, Улан-Батора, Ханоя, Белграда... Ознайомте зі змістом цих вказівок міністра іноземних справ країни перебування або особу, яка її заступає і висловіть надію, що країна перебування буде також проводити відповідну роботу в даному напрямку»¹²⁴.

Спеціальний сценарій був розроблений для бесіди посла СРСР в Сполучених Штатах Америки Анатолія Добриніна з держсекретарем США Сайрусом Венсом, затверджений на засіданні політбюро ЦК КПРС 18 лютого

¹²¹ Мороз В. Шістдесяті роки в Україні... С. 182.

¹²² Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 25. Спр. 50. Арк. 15.

¹²³ Там само. Арк. 17.

¹²⁴ *Власть и диссиденты. Из документов КГБ и ЦК КПСС.* Московская Гельсинская Группа, 2006. С. 176–177.

1977 року. Радянський дипломат мав донести керівнику зовнішнього відомства США наміри СРСР застосувати санкції до ряду представників американського посольства у Москві, зокрема першого секретаря посольства Дж. Прессела, який вдається до відкритої підтримки опозиційних кіл в Радянському Союзі¹²⁵. Грунтовні рекомендації щодо реагування до «кампанії з прав людини» отримали керівники комуністичних і робітничих партій. Радпослам доручалось ознайомити «керівництво друзів» з позицією Кремля: «спільна відсіч політичним диверсіям імперіалістам, переконливе спростування наклепницьких вигадок про життя в СРСР та інших соціалістичних країнах, важливі і для нас і для вас. Переконані, що наше співробітництво буде зміцнюватися і в цій галузі, сприяючи успіху боротьби за мир, демократію та соціалізм і нашій спільній справі»¹²⁶. Причому варто було якісь з європейських комуністичних партій відійти від вироблених у Москві постулатів як вона зразу зазнавала осуду. У 1977 році керівництвом КПРС різко критикувались лідери Італійської комуністичної партії, які не зуміли відмежуватися від серії антирадянських заходів — Сахаровських слухань в Римі (25–27 листопада 1977 р.), дискусії у Флоренції, міжнародної виставки у Венеції (15–17 грудня 1977 р.), які мали привернути увагу світового співтовариства до переслідувань інакодумців в СРСР¹²⁷.

Не справились надії вищого партійного керівництва СРСР на пом'якшення позицій США в галузі прав людини і з приходом до влади у січні 1981 р. адміністрації Рональда Рейгана. Останній ще на етапі передвиборної боротьби призначив одним з своїх радників, професора Джорджтаунського університету, ініціатора традиції щорічного відзначення у Конгресі США «Тижня поневолених націй» (акція привертала увагу світу до становища національних меншин в колишньому СРСР, в тому числі і української), довголітнього президента Українського конгресового комітету Америки Льва Добрянського. Таке призначення викликало розгубленість як в Москві, так і в Києві. Думки щодо реакції на цей крок кандидат в президенти Р. Рейгана діаметрально розділилися. Якщо директор Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн, член-кореспондент А. Шлепаков пропонував розгорнути в українській пресі широку кампанію по дискредитації Л. Добрянського то завідуючий відділом зарубіжних зв'язків ЦК Компартії України А. Меркулов радив не привертати увагу до американського громадського та політичного діяча українського походження¹²⁸.

Виступаючи 10 березня 1982 р. на церемонії проголошення Президентом Р. Рейганом так званого «Дня Афганістану» віце-президент Дж. Буш заявив, що США «... не забувають про становище поневолених націй у Східній

¹²⁵ Там само. С. 149–153.

¹²⁶ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 25. Спр. 42. Арк. 2.

¹²⁷ Там само. Оп. 37. Спр. 34. Арк. 20–21.

¹²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2058. Арк. 58.

Європі від Балтійських держав до України та Узбекистану». В кінці червня 1982 р. зусиллями спеціального комітету Конгресу США з питань балтійських держав і України та української еміграції в палаті представників Конгресу було влаштовано «Тиждень українських національних та людських прав», в ході якого за участі американських конгресменів було розглянуто і оприлюднені чимало фактів порушення прав людини в Україні. 21 вересня 1982 р. свою позицію щодо України, активних борців за політичні, економічні, соціальні, національні та релігійні права українського народу засвідчив особисто Президент Р. Рейган, який підписав Прокламацію, яка оголошувала 9 листопада 1982 р. «Днем Української Гельсінської Групи». У документі Президент США підтвердив «...рішучість ніколи не забувати сміливої боротьби народу України за свої невід’ємні права» і зобов’язувався робити «все можливе» щоб «полегшити страждання тих українців, що переслідуються радянською владою за їх спроби добитися своїх прав»¹²⁹. В коментарях світових засобів інформації говорилося, що згадана прокламація стала першим в історії США президентським актом, який стосувався виключно України. Дещо пізніше, в черні 1987 р., Комісія Конгресу США з безпеки та співробітництва в Європі з нагоди 10-річчя створення Української Гельсінської групи випустила збірник документів під назвою «Documents of Helsinki monitoring groups in the U.S.S.R. and Lithuania (1976–1986) Volume 3. Ukraine. — Washington, 1987», в якому було вміщено матеріали про історію створення правозахисної організації в Україні, її основні програмні документи¹³⁰.

Потужна міжнародна кампанія на захист репресованих учасників правозахисного руху в Українській РСР хоч і не гарантувала їм особистої безпеки, але значною мірою послаблювала репресивні дії владних структур проти дисидентів. Так, вище політичне керівництво країни, зовнішньополітичне відомство СРСР, радянські спецслужби змушені були зважати на діяльність ряду міжнародних правозахисних організацій таких як «Лікарі за права людини», «Союз захисту радянських євреїв», «Комітет українських політв’язнів», «Міжнародна амністія» та ін.¹³¹ Завдяки активній міжнародній кампанії, організованій західними правозахисними організаціями у січні 1976 р. з Дніпропетровської психлікарні було звільнено київського математика Леоніда Плюща. Під тиском світової громадськості у квітні 1979 р. Кремль був змушений обміняти в’язня сумління Георгія Вінса та політв’язня Валентина Мороза та ще трьох російських дисидентів на двох радянських розвідників, засуджених до тривалих термінів ув’язнення в США.

¹²⁹ Там само, Арк. 44.

¹³⁰ Там само. Оп. 25. Спр. 3205. Арк. 1–2.

¹³¹ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 25. Спр. 51. Арк. 1–4; Спр. 52. Арк. 1–3.

Серйозну загрозу у пожвавленні антирадянських настроїв серед громадян Радянського Союзу, Кремль вбачав у роботі зарубіжних радіостанцій, які, користуючись принципом вільного обміну інформації, знайомили багатонаціональну аудиторію в СРСР з прихованими фактами радянської історії та сучасності. Спираючись на матеріали кримінальних справ порушених проти українських інакодумців, голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко на нараді працівників правоохоронних органів 31 січня 1963 року повідомив, що близько 25% осіб, які стали на шлях активної боротьби з радянською владою здійснили під впливом інформації, отриманої під час прослуховування зарубіжних радіопередач¹³².

Якщо в 1956 році на території СРСР прослуховувалося до 80 іноземних радіостанцій то вже через рік їх налічувалося 96¹³³, значно менше в 1970–1980-х роках (1974 р. — 35, 1982 р. — 37)¹³⁴. У другій половині 1950-х років органи КДБ повідомляли, що в Луганській та інших областях України широкий розмах отримала переробка радіоприймачів для слухання іноземних радіостанцій «Голос Америки», «Свобода», «Рим», «Бі-Бі-Сі», «Ватикан». Прагнучи перешкодити вільному обміну інформації Секретаріат ЦК КПРС 19 липня 1960 року ухвалив постанову «Про заходи активної протидії ворожій радіопропаганді», яка передбачала широкий комплекс заходів — від створення цікавих та високохудожніх програм на радянських радіостанціях до технічних засобів нейтралізації «ворожих голосів»¹³⁵. За інформацією Міністерства зв'язку УРСР на літо 1980 року в Україні на протидію зарубіжним радіостанціям було зорієнтовано 297 передавачів, розташованих у Дніпропетровську, Донецьку, Києві, Львові, Одесі, Сімферополі, Ужгороді, Харкові, Чернівцях. Незважаючи на такий технічний потенціал заступник міністра зв'язку УРСР Володимир Саванчук вважав можливості його відомства по заглушуванні зарубіжних радіостанцій явно недостатніми, оскільки вони не могли повністю перешкодити зарубіжному радіомовленню на території республіки¹³⁶. Не вдалося створити щільний заслон для зарубіжного радіомовлення і упродовж першої половини 1980-х років Секретар ЦК КПРС Є. Лігачов та голова КДБ СРСР В. Чебриков 25 вересня 1986 року повідомляли політбюро ЦК КПРС про те, що до заглушування іноземних радіостанцій використовується 13 радіоцентрів дальнього захисту і 81 станція місцевого захисту загальною потужністю порядку 40 тисяч кВт. Далеким захистом забезпечувалося заглушування передач приблизно на 80% території Радянського Союзу. Станції місцевого захисту були розгорнуті у 81 місті та

¹³² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 2323. Арк. 58.

¹³³ Там само. Оп. 24. Спр. 4538. Арк. 70.

¹³⁴ Каганов Ю. О. *Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія*. Запоріжжя, 2019. С. 193.

¹³⁵ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 46. Спр. 14. Арк. 53–54.

¹³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2051. Арк. 11–12.

забезпечували зрив передач в зоні радіусом до 30 км. Засобами далекого і близького захисту з різним ступенем ефективності забезпечувалися регіони (в тому числі Україна), в яких проживає біля 100–130 млн. осіб.

У зв'язку з цим Є. Лігачов і В. Чебриков пропонували припинити заглушування урядових радіостанцій «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі», а також радіостанцій «Радіо Пекін», «Радіо Корея», вивільнивши потужності для заглушування радіостанцій «Радіо Свобода», «Німецька хвиля», «Голос Ізраїлю», передачі яких мали «відверто антирадянський характер»¹³⁷.

На формування ідеологічно ворожого світогляду населення України на переконання Комітету держбезпеки впливало особисте спілкування та листування з іноземцями, читання «буржуазних» газет та книг, які нелегально завозилися на територію СРСР. Вибірковий аналіз листування жителів республіки з іноземними кореспондентами показав, що саме переписка несла в собі не лише побутову інформацію, а й містила важливі факти політичного, економічного та культурного життя різних країн. Найбільш інтенсивно листування з іноземцями здійснювалось в західних областях УРСР, що можна простежити за поданою таблицею¹³⁸.

Таблиця 1.

Листування громадян СРСР з іноземними кореспондентами

	Кількість іноземних кореспондентів по рокам			
	1970 р.	1971 р.	1972 р.	1973 р.
Радянські кореспонденти з капіталістичними країнами	261301	283634	312230	327900
Радянські кореспонденти з соціалістичними країнами	403150	422700	457930	485900
Інокореспонденти з капіталістичних країн	180216	189096	213835	229505
Інокореспонденти з соціалістичних країн	317600	339800	368120	392300

Не зменшувався потік листування між українськими і іноземними кореспондентами і надалі. Тільки у Львівську область в другій половині 1970-х — на початку 1980-х років щорічно надходило біля 400 тисяч листів, 80 тисяч посилок і бандеролей¹³⁹.

Процес обміну різноманітною інформацією здійснювалося за допомогою іноземного туризму, від'їзду українців за кордон і відвідування іноземними громадянами Української РСР. Комунікаційний процес особливо поживався

¹³⁷ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 18. Спр. 105. Арк. 1–2.

¹³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 878. Арк. 16–20.

¹³⁹ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 5. Оп. 68. Спр. 458. Арк. 4.

в другій половині 1960-х років після усунення ряду штучних перепон, створених радянськими владними структурами. Лише на дільниці Західного Прикордонного Округу упродовж 1964–1967 років пропуск осіб через кордон збільшився в півтора рази, а потік транспортних засобів збільшився на 20%¹⁴⁰. Причому тенденція зростання кількості туристів до України зберігала свою динаміку і в наступні роки. Приріст потоку туристів супроводжувався істотним збільшенням кількості ввезення забороненої в СРСР літератури. Якщо в 1964 р. контрольними пунктами Західного Прикордонного Округу було вилучено близько 1500 екземплярів книг, брошур і журналів «антирадянського, націоналістичного та релігійного змісту» то в 1966–1967 році і в першому кварталі 1968 року вилучено 74.317 екземплярів такої літератури, а також чимало предметів релігійного культу¹⁴¹.

Як повідомляв 22 травня 1968 року політбюро ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ П. Шелест «...ідеологічно-шкідлива література вилучається у прибуваючих у нашу країну іноземців з капіталістичних держав, особливо з США, ФРН та Франції, у деяких громадян соціалістичних країн, а також у значної кількості радянських громадян, здійснюючи зарубіжні поїздки»¹⁴². Через канал туризму робилися спроби передати також виготовлений в Україні самвидав, документи правозахисного руху, відомості про політв'язнів, заборонені до друку в УРСР твори українських письменників, журналістів.

У поширенні інформації у світі про існуючі сили опору правлячому режиму в УРСР, дієвій підтримці дисидентів важливу роль відігравала чисельна українська діаспора у світі, духовно пов'язана зі своєю історичною батьківщиною. У середині 1960-х років була зроблена спроба об'єднання розпорошеної української діаспори в світі, зосередження її зусиль на підтримку демократичного руху в Україні. Ініціативу цього взяли на себе Комітет українців Канади (КУК), Український конгресовий комітет Америки (УККА), громадський комітет українців у Південній Америці. Їх зусиллями була створена Панамериканська українська конференція (ПАУК), яка підготувала і скликала 12–19 листопада 1969 р. Перший світовий конгрес вільних українців (СКВУ). В Конгресі взяло участь більше 1000 делегатів з 17 країн світу — США, Канади, Аргентини, Бразилії, Венесуели, Чилі, Франції, ФРН, Італії, Нідерландів, Люксембургу, Бельгії, Швейцарії та ін. Вагомо прозвучала і знайшла широкий резонанс у світі заява Першого світового Конгресу Українців «про сучасну ситуацію в Україні». В ній не лише констатувалася наявність серйозних деформацій в національній політиці КПРС та її негативних наслідків для України, а й висувалися конкретні вимоги в сфері політики, економіки, культури. Серед них: встановлення громадянства в Україні, надання українській мові статусу державної, лега-

¹⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 65. Арк. 21.

¹⁴¹ Там само. Арк. 20.

¹⁴² Там само.

лізація Української автокефальної православної церкви та Української греко-католицької церкви. «Ми сподіваємося, — говорилося в заяві, — що радянське керівництво скористається річницею Жовтневої революції 1967 р. для перегляду своєї політики щодо України і почне знову сторінку в історії українсько-російських взаємин. Закликаємо радянські чинники проголосити як вияв доброї волі, амністію всім українським політв'язням»¹⁴³. Заява СКВУ були офіційно направлена Л. Брежнєву, М. Підгорному, О. Косигіну, А. Громико, П. Шелесту, іншим членам вищого партійного органу КПРС.

Питання русифікації української культури, переслідування творчої інтелігенції в УРСР обговорювалися на засіданнях українського видавництва «Смолоскип» (м. Балтимор, США), об'єднання українських письменників (ОУП) в еміграції «Слово» (м. Нью-Йорк, США). Члени ОУП «Слово» звернулися з проханням до міжнародних неурядових організацій «ПЕН-клуб», «Міжнародна Амністія», Генерального секретаря ООН з проханням сприяти звільненню українських політв'язнів. Крім того, ОУП «Слово» порушило питання про надання почесного членства в «ПЕН-клубі» вісьмом засудженим українським літераторам: В. Чорноволу, І. Калинцю, С. Караванському, М. Осадчому, Д. Шумуку, В. Стусу, Є. Сверстюку та І. Світличному, а також направило пропозицію в Комітет по Нобелівським преміям про присудження М. Руденку та О. Тихому Нобелівської премії миру¹⁴⁴.

Досить ефективною була діяльність утвореного влітку 1974 р. Комітету оборони Валентина Мороза, який організував демонстрації протесту перед посольством СРСР в Канаді, розгорнув петиційну кампанію, збирав кошти на підтримку в'язнів совісті в Українській РСР. Важливо, що діяльність згаданого «Комітету» вийшла за рамки піклування за долю окремого представника українського національного руху опору. Допомогу і підтримку у виданні матеріалів УГГ надавали створений у листопаді 1976 р. у Вашингтоні «Комітет по забезпеченню Гельсінських гарантій в Україні» (президент А. Зварун) та Закордонне представництво УГГ, започатковане в жовтні 1978 р. політемігрантами П. Григоренком, Л. Плющем, Н. Світличною та Н. Стратовою-Караванською.

Різноманітні організаційні структури, створені при українських організаціях США, Канади інших країн координували величезну за своїм обсягом петиційну кампанію, спрямовану проти нищення української культури, мови, політичних репресій. Лише в 1972 р. від українських організацій було направлено в ООН близько 300 тисяч петицій, меморандумів, заяв¹⁴⁵.

Особливо активізувались українські організації за кордоном у період підготовки та святкування 60-ї річниці «Жовтневої революції 1917 року».

¹⁴³ Покоп М. Після світового конгресу вільних українців. *Сучасність*. 1968. № 1. С. 64.

¹⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1513. Арк. 9–10.

¹⁴⁵ Там само. Спр. 1281. Арк. 78–79.

8 вересня 1977 року ексекютива Українського конгресового комітету Америки (УККА) влаштувала масову демонстрацію у Нью-Йорку під гаслом «захисту прав України поневоленої Москвою», в якій взяли участь до 20 тисяч осіб. 2 жовтня 1977 р. у Нью-Йорку було проведено мітинг під гаслом «Наші вимоги до Белградської конференції», на якому виступили Леонід Плющ як представник Української Громадської Групи сприяння Гельсінських угод, Людмила Алексєєва та Андрій Амальрик як представники Московської Гельсінської Групи, а також колишній Генеральний прокурор в США Ремзі Кларк, який взяв на себе роль адвоката українських політв'язнів М. Руденка та О. Тихого. Виступаючі на цьому мітингу твердили що їх основною вимогою є звільнення усіх заарештованих в СРСР учасників гельсінського руху.

У другій половині 1970-х років утворилося ряд українських правозахисних організацій, які ставили за мету підтримку українських політв'язнів. Так, в кінці вересня 1977 року в м. Клівленді (США) відбулася «Перша Крайова конференція українсько-американських адвокатів», на якій було створено об'єднання, яке прагнуло до «більш тісного зв'язку з українською громадськістю та її організаціями і надання їм допомоги, а також правове опікування над дисидентами, зокрема, українцями»¹⁴⁶.

Загалом ситуацію в Україні на кінець 1970-х років вивчали, аналізували та висвітлювали понад 30 кафедр українознавства, 65 державних установ, 50 видавництв, понад 150 газет та журналів, створених за ініціативою української діаспори¹⁴⁷. На допомогу Україні спрямовували свою діяльність понад 600 українських організацій, молодіжних клубів, релігійних та наукових товариств, які діяли в Канаді, США, ФРН, Англії, Франції, Бельгії та інших країнах¹⁴⁸.

Таким чином міжнародні звернення на захист дисидентів, висвітлення у пресі діяльності опозиції, фінансування та розповсюдженні самвидаву поза межами України, публікація за кордоном творів опальних у Радянському Союзі авторів, надання гуманітарної допомоги переслідуваним та сім'ям ув'язнених борців за права людини з боку західних демократичних урядів, міжнародних правозахисних організацій, української діаспори сприяла консолідації опозиційного руху в УРСР, виробленню найбільш ефективних форм протидії правлячому режиму в СРСР.

§ 3. Повсякдення учасників Руху опору

Позитивні зрушення в суспільно-політичному житті та духовній сфері покликані до життя процесом десталінізації радянського суспільства сприяли появі нового покоління інтелігенції — шістдесятництва, соціальна активність

¹⁴⁶ Там само. Спр. 1513. Арк. 9.

¹⁴⁷ Там само. Спр. 1891. Арк. 6.

¹⁴⁸ Там само. Спр. 1135. Арк. 3.

якого припала на кінець 1950 — початок 1960-х рр. — в епоху, яка висловом філософа Ю. Шрейдера мала ледь не перші паростки свідомого індивідуума, особистої свободи, незалежної від панівної ідеології¹⁴⁹.

Про інтелектуальну ауру, яка слугувала формуванню самобутньої течії в суспільно-політичному та культурному житті України говорив згодом літературний критик І. Дзюба: «Це був час, коли в основному друкували т. зв. прогресивних письменників. Але й вони давали нам чимало, бо і Гемінгвей відкривав якийсь інший підхід до життя, так само й Ремарк, і Луї Арагон, і той же Брехт. Усі вони показували інші виміри світу, хоча, здавалося б, і не виходили за межі прийнятої у нас ідеології, але, по суті, це був глибший, багатовимірний погляд на світ. Треба також сказати, що десь із середини п'ятдесятих років дуже велике значення для нас мала польська преса. Це було єдине вікно, а якщо не вікно, то віконечко у західний світ. Я передплачував «Polityke», «Kulture», «Zycie Literackie», «Twojczosc», «Literatyrni Nowiny». Так само робило й чимало інших людей. Тоді найпопулярнішим був польський відділ у книгарні на головній вулиці Києва — Хрещатику. Ця книгарня продавала книжки з країн народної демократії. Польський відділ був дуже популярним, особливо ж серед інтелігенції й молоді. У жодного з нас не було якихось проблем з читанням по-польському. Польська книжка була для нас дуже важливою. Другим щодо значення був чехословацький елемент. З Чехословаччини також надходила література, газети; я передплачував «Literatyrni Nowiny»... Для нас дуже важливим був український журнал, що виходив у Чехословаччині, «Дукля». По-перше, тому, що там ми могли прочитати тих авторів, яких не дозволялося друкувати в Україні, з другого ж боку, ми й самі почали друкувати там свої тексти. В основному ті, в друкові яких нам відмовляли вдома»¹⁵⁰. Культурне та психологічне тло, яке визначило суспільно-політичний характер та духовне обличчя шістдесятників Львова окреслив психолог М. Горинь: «У львівського історика Ярослава Дашкевича родичі були за кордоном, і від них, невідомо яким чином, він отримував літературу, присвячену національно-визвольному руху. Завдяки йому ми почали цю нелегальну літературу читати, а її справді було багато. Крім цього, ми влаштовували колективне прослуховування магнітофонних плівок із записами поезії, які робив Світличний. Я сам систематично збирав на подібні прослуховування викладачів торгово-економічного й ветеринарного інститутів, а також університету. Ці зустрічі я організовував під виглядом товариських вечірок. Мені

¹⁴⁹ Шрейдер Ю. А. *Ценности, которые мы выбираем. Смысл и предпосылки ценностного выбора*. Москва, 1999. С. 49.

¹⁵⁰ *Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком]* / пер. із пол. Київ, 2004. С. 107–108.

здається, що ніколи в історії України поезія не використовувалася для політичної боротьби з існуючим режимом так інтенсивно, як тоді. У той час усі — від селян до лікарів, інженерів і вчителів — цікавилися поезією. Це була форма протесту проти існуючого режиму. Поезія ж Симоненка відіграла тоді виняткову роль»¹⁵¹.

Перегляд морально-естетичних цінностей, шукання нової літературно-мистецької форми, відмова від старих догм та стереотипів, незгода з естетичними засадами соціалістичного реалізму, пошук «правди і чесної позиції», інтерес до власної та надбань західної культур, потяг до релігійно-філософської літератури, домагання розширення національної свободи, ідея поступового покращення життєвої атмосфери в межах існуючого політичного ладу сприяли зближенню та формуванню тісних зв'язків між представниками молодшого покоління літературно-мистецької інтелігенції. Гуртування молодих митців, які пропагували творчу розкутість, духовний демократизм, етичний максималізм, нонконформізм, поривання до експерименту, відбувалось самотьком — під час проведення мистецьких заходів, поетичних вечорів, приватних вечірок. «Такі люди, — писав літературознавець Іван Світличний, — є в різних містах у Києві, у Москві, у Львові. Це люди різного віку, різної національності, різних фахів, але вони сходяться на тому, що прогрес у нашій країні може відбуватися шляхом широкої і всебічної демократизації суспільства, який, на наш погляд, відбувається надто повільно, а в деяких сферах, наприклад, у сферах культури і, взагалі, занедбане. Ці люди спілкуються між собою на товариських засадах, здебільшого це діячі культури, ніяких організаційних принципів між ними не існує. Окремі люди, окремі групи людей мають свої думки з різних питань і тому конкретніше говорити про якусь спільну платформу неможливо. Зв'язки між собою підтримують шляхом особистих контактів, зустрічей, листування і так далі. У цьому колі осіб є люди більш авторитетні і менш авторитетні, але якогось загально визнаного керівника немає»¹⁵².

Одним з яскравих прикладів місць інтелектуальних зібрань плеяди шістдесятників було помешкання мовознавця І. Світличного, яке знаходилося в історичній місцевості Києва — Чоколівці. Поет В. Стус однокімнатну квартиру І. Світличного називав «голубником» так як вона була розташована на останньому, п'ятому поверсі житлового будинку. «Згадую стіни, завантажені книгами і гравюрами, керамікою і книгами — думну сутінь, де добре мислилося і почувалося. Йй-Богу ж, коли є в Києві найрідніші закамарки, то один з них — там, у ластів'ячому гнізді, під самим дахом» (З листа В. Стуса)¹⁵³. Упродовж 1960-х рр. в оселі поета та перекладача (вул. Уманська, 35 кв. 20) збиралась велика кількість представників творчої інтелігенції.

¹⁵¹ Там само. С. 203–204.

¹⁵² ГДА СБУ. Спр. 68805-ФП. Т. 1. Арк. 297.

¹⁵³ Коцюбинська М. «Доброокий». *Спогади про Івана Світличного*. Київ, 1998. С. 107.

«Невеличке помешкання на Уманській, 35 стало осередком інтенсивного духовного життя, неофіційним Клубом творчості. Тут почували себе як удома Василь Симоненко й Іван Драч, Опанас Заливаха й Алла Горська, Іван Дзюба і Юрій Бадзьо, Галина Севрук і Василь Стус, Ігор Калинець і Василь Голобородько. Тут ми відкривали для себе Плужника, Антонича, Зерова. Тут вітали кожен паросток нонконформістського українського мистецтва... Тут, у цій хаті записувався на плівку Симоненків «Злодій» та інші поезії, завдяки чому його голос зберігся для нащадків. І не лише його голос — Іванова фонотека вбирала в себе голоси багатьох молодих — із тих, що починали в 60-ті: Голобородько, Мамайсура, Воробйова — усіх не перелічити. Тут усі вони знаходили теплу усмішку, підбадьорливе слово, життєдайний духовний (та й не лише духовний!) харч, невибагливу, але безвідмовну ночівлю. Тут було зібрано практично все, що видавали в той час, — книжки, здавалося, от-от витіснять господарів із хати. Та вільне крісло для душевної розмови знаходилося завжди. Тож в історії української культур значення цих пожитейському надто скромних, якщо не сказати вбогих за сучасними стандартами, але духовно багатих пенатів важко переоцінити» (Зі спогадів М. Коцюбинської)¹⁵⁴.

Часто-густо розкуте молоде товариство митців збиралось у помешканні київських художників А. Горської та В. Зарецького по вул. Репіна (нині Терещенківська) № 25 та їх майстерні (вул. Філатова, 10). Український живописець О. Заливаха відзначав: «Навколо Алли Горської, що була найяскравішою постаттю, найрішучою і найенергічнішою, гуртувалися всі ті, хто був не байдужий, хто шукав витоків та сучасних напрямків, аби виявити своє українське лице серед культур народів світу. Квартира Віктора Зарецького з Аллою були епіцентром руху. До неї тягнулися молоді вчені й поети, артисти і музиканти, студенти... Іноді, коли вже в хаті було аж надто затісно... тоді завше ставала в пригоді майстерня на вулиці Філатова»¹⁵⁵.

Справжньою оазою українськості для молодих ентузіастів, які у своїй творчості намагалися віддзеркалити націєцентричні та антропоцентричні духовні тенденції, став приватний музей скульптора, маляра, етнографа І. Гончара. «Хата-музей» І. Гончара (колекція налічувала близько 2,5 тисяч експонатів — народна картина, килими, кераміка, писанки, рушники, сорочки, верхній одяг, музичні інструменти, ікона) у Києві на Новонавницькій вулиці № 8 випромінювала «національний дух», створювала можливість відвідувачам збагатити свої знання з історії, етнографії, образотворчого мистецтва.

Регулярні неформальні зустрічі нового покоління української інтелігенції відбувалися у будинку Н. Суровцевої-Олицької в Умані (вул. Ком-молоді, 6) на квартирі представника Українського Ренесансу 1920-х рр.

¹⁵⁴ Там само. С. 106.

¹⁵⁵ Алла Горська: *Червона тінь калини: Листи, спогади, статті*. Київ, 1996. С. 164.

Б. Антоненка-Давидовича в столичному житловому будинку письменників («Роліт») на вулиці Леніна (нині вул. Б. Хмельницького), № 68 та садибі корифея українського перекладознавства Г. Кочура в Ірпені. Про локальні інтелектуальні об'єднання, які вирізнялися своєю відкритістю та динамічністю йдеться у спогадах літературознавиці та перекладачки М. Коцюбинської: «Усе наше товариство збиралося в Антоненка-Давидовича. У нього бували Євген Сверстюк, Іван Світличний і його сестра Надія, Алла Горська, Василь Голобородько. Я вже не говорю про урочистості, які влаштовувалися в Антоненка-Давидовича, бо на його день народження сходився дослівно натовп. Серед тих, кого вабила його особистість, були не тільки представники творчої інтелігенції, а й люди з провінції, які намагалися щось зробити для української культури... Натомість у Григорія Кочура збиралися переважно перекладачі, наприклад, Анатолій Перепада, Дмитро Череватенко, Дмитро Паламарчук, Микола Лукаш. До нього приходили й перекладачі-початківці. З нашого кола в нього бували: Юрій Бадзьо, його дружина, Світлана Кириченко, Надія Світлична, Іван Світличний із дружиною. Ми постійно збиралися у Кочура. До нього, як і до Світличного, заходили всі, хто приїздив із закордону. Пам'ятаю візити Зіни Генік-Березовської, Андрія Куримського, Віри Вовк, Анни-Галі Горбач і її доньки Катерини. Приходили також люди з їхніми рекомендаціями. Загалом в усіх закордонних гостей був визначений маршрут; вони обов'язково відвідували музей Івана Гончара та помешкання Кочура. Зустрічі у Кочура (на відміну від політичного характеру зібрань у Бориса Антоненка-Давидовича) були справжнім святом поезії, знання, ерудиції»¹⁵⁶.

Прагнення до вільної, незаангажованої творчості охопили широке коло осіб у Львові, Дніпрі, Одесі, Луцьку. Наприкінці 1950-х — середині 1960-х рр. у Львові функціонувала неофіційна школа художника К. Звіринського. У власній квартирі на вулиці Лисенка, 22-б, яка перетворилася на підпільну академію, К. Звіринський навчав профільним предметам мистецтва, знайомив з теорією класичного авангарду, стилістикою метафізичного малярства, новинками музичного світу та філософської думки молододу плеяду художників-шістдесятників — О. Мінька, Б. Галицького, А. Бокотея, Р. Петрука, С. Шабатуру, П. Марковича, І. Марчука. За спогадами доньки К. Звіринського — Христини її батько дотримувався суворих правил конспірації: призначав зустрічі учням у різних місцях, розробив систему умовних звукових сигналів¹⁵⁷.

Потужна інтелектуально-дискусійна платформа у Львові на початку 1960-х років оформилася навколо самобутнього митця О. Мінька, про що

¹⁵⁶ Бунт покоління... С. 165–166.

¹⁵⁷ Вишнева К. Нонконформізм проти соцреалізму. Таємна академія Карла Звіринського. *Амнезія*. 2020. 4 вересня. URL: <https://amnesia.in.ua/zvirynskiy>

зауважує у спогадах культуролог Р. Корогодський: «У середині 60-х у художника Олега Мінька збиралася тоді «нова генерація»... Молоді, розкуті, добре освічені, веселі. Правила бал Ірця Калинець, завзята й гостра на слово, і поетеса, й літературознавець, і мистецтвознавець, й історик, і критик... Хлопці до неї прислуховувалися, а критики її боялися. Ми співали, водили козу на колядках... Гаряче дискутували, пили каву, читали поезії, співали... Задавала тон темпераментна Ірця Калинець, яка всіх знала і видавала аванси в «талановиті» та «геніальні». Інших серед нас не було...».

В осередок культурного дозвілля у середині 1960-х рр. перетворилося львівське помешкання лікарки О. Антонів (будинок на вул. Спокійній, 13), в якому творча інтелігенція регулярно відзначала пам'ятні історичні дати та релігійні свята: «Дім на вул. Спокійній був «пунктом опори», саме там готувалися знамениті коляди і вертепи 1971–1972 рр., саме в хату Олени поверталися люди з ув'язнення і знаходили там не лише матеріальну допомогу (одяг, гроші, харчі), а й душевне тепло» (зі спогадів Ір. Калинець)¹⁵⁸.

Поступово групи інтелектуалів з різних українських міст стали вибудовувати між собою своєрідні «інтелектуальні мережі»/горизонтальні альянси. Про конструювання зв'язків між київськими та львівськими шістдесятниками, налагодження партнерства з українською діаспорою йдеться у спогадах М. Коцюбинської: «Світличний і Горська об'єднували київське середовище. Світличний зробив ще одну річ — він скотактував мене — і не тільки мене — і людьми із Західної України. Він першим перекинув місток між Києвом і Львовом. Якось на початку 60-х рр. написав мені листарекорекмендацію до молодого історика мистецтва Богдана Гориня, з яким я й поїхала до Львова. Богдан Горинь організував мені екскурсію по майстернях львівських митців: художника Леопольда Левицького, скульпторки Теодозії Бриж, графіка Євгена Безніска й інших. Саме тоді я й відкрила для себе культурний Львів. Зрештою, так було не тільки зі мною. Іншою заслугою Світличного було те, що він одним із перших зав'язав контакти між нами й українською діаспорою. Усі, хто приїздив із Заходу, завжди потрапляли до нього і до Надії Світличної, а вже Світличний знайомив їх із нами. Так було, наприклад, із Вірою Вовк, Анною-Галею Горбач та її родиною. Незалежно від Світличного я познайомила з чеською україністкою Зіною Генік-Березовською, з якою ми потоваришували. Генік-Березовська щороку приїздила до Києва. Вона була однією з тих, хто нелегально вивозив з України деякі матеріали»¹⁵⁹.

Поступово частина покоління шістдесятників витворила свою альтернативну культуру. Одним з проявів «своєрідної субкультури, що нагадувала діючий у ворожому середовищі анклав західного плюралістичного сус-

¹⁵⁸ Гриців М. Арештована коляда, або Погром 12 січня 1972-го. *Історична правда*. 2011. 12 січня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/12/13866/>

¹⁵⁹ Бунт покоління... С. 163.

пільства»¹⁶⁰ був самвидав — непідконтрольний державі засіб поширення позацензурної літератури (заборонених художніх, філософських, суспільно-політичних творів вітчизняних та зарубіжних авторів, передруків релігійних (богослужбових) книг, українських дореволюційних та еміграційних видань; заяв, петицій, клопотань, листів учасників опозиційного руху в Україні). Створення (переписування під копірку, фотокопіювання, розмноження на друкарських машинках, ротарах, шапірографах) та розповсюдження (передавання з рук до рук через знайомих, однодумців, поштою, шляхом підкидування) відмінних від настанов офіційної ідеології оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, в яких аналізувалися деформації радянського суспільства, розглядалися нонконформітською частиною шістдесятників як «інтелектуальний» опір комуністичному режимові в УРСР. Творення позаофіційної літератури стало частиною повсякденного життя багатоликої інтелектуальної опозиції. Львівський шістдесятник М. Горинь пригадував: «Ця і діяльність ґрунтувалася на тому, що ми переписували тексти для самвидаву. Ми створили центр, де розмножували тексти. Щоб організувати такий центр (а ми ж не були заможними людьми — я заробляв 140 карбованців, моя дружина 70), ми сплачували податки на «українську справу». Щомісяця я віддавав на потреби нашого центру 20 карбованців. За ці гроші ми купували фотопапір (найчастіше ми розмножували тексти фотоспособом), друкарський папір й, нарешті, самі друкарські машинки. Під кінець 1964 року у нас було п'ять друкарських машинок»¹⁶¹.

Таємничість, конспірація, постійне відчуття небезпеки ставали атрибутом життя кола людей, які займалися поширенням альтернативної або забороненої офіційною владою інформації, а також нелегальних документів. Редагування, розмножування та тиражування позацензурного часопису «Український вісник» проводилося дисидентами з дотриманням суворих правил конспірації. За спогадами А. Пашко редактор часопису В. Чорновіл «багато всього тримав у голові... Він готував матеріали підпільно, щоб ніхто не бачив. А якщо побачили — спалював, інакше б відібрали... Журнал готувався як машинопис. В. Чорновіл ховав друкарську машинку в знайомих людей. Часто не сам друкував. Машинка переносилася від одних людей до інших, треті — друкували. Іноді люди навіть не здогадувалися, кому вони допомагали. Якось був обшук в однієї жінки, яка щойно народила, так жінка кинула друкарську машинку в брудні пелюшки, і її ніхто не побачив. Передавали і записки — скручували цигаркові папірці й так передавали один одному якісь послання... частину надрукованого матеріалу на цигарковому папері в рукавах я носила на передрук до Л. Шереметьєвої»¹⁶².

¹⁶⁰ Шубин А. *Диссиденты, неформалы и свобода в СССР*. Москва, 2008. 382 с.

¹⁶¹ *Бунт покоління...* С. 207.

¹⁶² Мельникова О. *Дисидентські комунікації в Україні (1960-х — початку 1990-х рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками: Хрестоматія*. Маріуполь, 2018. С. 45.

Причетний до підготовки перших двох номерів «Українського вісника» київський лікар М. Плахотнюк переповів власну історію про збір інформації та поширення нелегального суспільно-політичного часопису: «... я кілька разів відвідав Львів під різними приводами: то вертаючись із Карпат, проносивши той чи інший матеріал протягом десяти днів насподі в наплічнику, то з Києва повіз своїх друзів-студентів політехнічного інституту до Львова на екскурсію»¹⁶³.

Система цінностей, мовний код, моральні орієнтири, стиль життя та мислення ще більше згуртовували між собою представників радикального крила «кухонних гуртків», «інтелектуальних співтовариств», які тяжіли до дисидентського середовища. Належність до нонконформістського кола створювали унікальні можливості для реалізації творчої особистості і заохочувало її до опозиційної діяльності. «Утиски, переслідування, матеріальні нестатки й житейські негаразди, неможливість реалізуватися у загальноприйнятих «легальних» вимірах — усе це компенсувалося багатством і радістю спілкування з Людьми у справжньому значенні цього слова, причетністю до легендарної “маленької шопти” таких людей, якоюсь інтуїтивною, поза раціональною вірою у торжество “чоловіцтва” над “звірством”, якщо скористатися Франковим визначенням» — зауважувала шістдесятниця М. Коцюбинська¹⁶⁴.

На процес налагодження взаєморозуміння і взаємодії, розвиток комунікаційної діяльності шістдесятників значно впливав чинник їхніх особистих взаємин. Рух однодумців не обмежувався дискусіями в приватних помешканнях чи художніх майстернях, роботою у Клубі творчої молоді, проведенням літературних вечорів у студентських або робітничих аудиторіях. «Починаючи від 1968 р., — пригадувала дружина І. Світличного Леоніда, — ми щоліта проводили частину відпочинку на Прип'яті: жили в наметах, чоловіки ловили рибу, жінки готували їжу, дітлахи збирали дику смородину та ожину... Товариство було вишукане: за кількістю виключених із КПРС на квадратний метр наметів нас можна було занести до книги рекордів Гіннеса. Особливо запам'яталися вечірні розмови біля вогнища. Вночі вільно слухали “ворожі” голоси: на відстані кількох кілометрів там не було навіть людей, не те що “глушилок”... В 70-х роках прип'ятські вояжі проходили в кагебістській облозі — явній і нахабній»¹⁶⁵.

Помітною рисою дисидентської повсякденності було прослуховування «закордонних ворожих голосів» таких як «Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода», «Німецька хвиля», «Голос Америки», радіо Ватикану, «Бі-Бі-Сі». Серед українських дисидентів спостерігався підвищений інтерес до радіо-

¹⁶³ Плахотнюк М. *Коловорот: статті, спогади, документи*. Київ, 2012. С. 254.

¹⁶⁴ Коцюбинська М. *Книга спогадів*. Харків, 2006. С. 101.

¹⁶⁵ Світлична Л. Поруч з Іваном. *«Доброокий»*. Спогади про Івана Світличного. Київ, 1998. С. 33–34.

передач, в яких приділялася увага національній тематиці, суспільно-політичному життю в УРСР. Учителю української мови, політв'язень В. Овсієнко пригадував: «Я, скажімо, коли звільнився у 1978 р., то перше, що зробив, це знайшов мідний дріт, закинув його на грушу і прив'язав до свого радіоприймача. У провінції було добре чути, порівнюючи з великим містом, де стояли глушители. Якщо ввечері не було що почути, то вставали о 5 чи 6 ранку, тоді ще краще був зв'язок. “Радіо Свобода”, “Вільна Європа”, “Голос Америки”, “Бі-Бі-Сі” були великою потугою. Але найбільше слухав “Радіо Свободу”, де була українська редакція і там працювала Н. Світлична. А в неї такий був проникливий голос, що він, незважаючи на глушилки, сюди проникав»¹⁶⁶.

Вагомим чинником, який вплинув на повсякденне життя дисидентів та їх родичів були переслідування та арешти безпосередніх учасників Руху Опору. У книзі М. Мариновича «Всесвіт за колючим дротом» автор описує психологічну атмосферу, яка панувала серед членів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод в умовах репресій: «Під кінець січня перша ейфорія від створення Групи минула. Кожен з її членів відчував стеження за собою, був звільнений з роботи чи мав якісь інші труднощі. Всі розуміли, що ми під дуже сильним ковпаком. Масові обшуки кінця 1976 року і втрата цінних документів викликали великий стрес. Отже, була якась нервозність — усі ми розуміли, що рано чи пізно нас заарештують, але не знали коли. Це так створювало відповідну напругу, і ми не могли уникнути того, що називається шпигуноманією. Адже було цілком зрозуміло, що КГБ, виявляючи таку прицільну увагу до нас, просто не може не спробувати заслати до нас своїх агентів. Тому досить було помітити або уявити собі, що люди поведуться якось неадекватно, і підозра відразу розквітала пишним цвітом»¹⁶⁷.

Незважаючи на критичні «проробки», залякування, репресії інакодумців, друзі, колеги та родичі політв'язнів не залишили їх наодинці з собою. Радянським спецслужбам було добре відомо про існування допомоги переслідуваним (так звана громадська каса), створеного з ініціативи В. Черновола та І. Світличного. На поч. 1970-х рр. серед київської інтелігенції виникла оформлення передплати періодичних видань для ув'язнених дисидентів. Незмінною залишалася і моральна підтримка учасників Руху опору. Відомий український перекладач М. Лукаш не тільки не захотів в 1972 р. приєднатися до кампанії засудження опального літератора І. Дзюби, а й виступив у СПУ з заявою, в якій назвав його арешт незаконним і висловив бажання відбутися покарання за нього. Виявленням солідарності стали

¹⁶⁶ Мельникова О. *Дисидентські комунікації в Україні...* С. 31–32.

¹⁶⁷ Маринович М. *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*. Львів, 2016. С. 118.

вечірки-привітання, які художниця А. Горська влаштувала в київському ресторані «Наталка» для зустрічі політв'язнів, котрі поверталися додому.

Про ефект комунікації між собою родичів політв'язнів йдеться у спогадах В. Гриценко-Лісової: «Після відправки засуджених політв'язнів до таборів (1972–1974 рр.) сформувалося коло з родичів та друзів, що залишилися неув'язнені. Ми почали активніше спілкуватись між собою, усупереч перешкодам КГБ. Налагоджували зв'язки з родинами ув'язнених з інших міст і сіл України. Витворили навіть традиції: вітання з днем народження, святкування Нового року, інших обрядових і Шевченківських свят, посвячення у школярики. Це гарно робили Галина Дідківська та її мама Галина Полікарпівна, Світлана Кириченко, Надія Світлична, Таміла Матусевич та ін. Валентина Бердник організувала курси крою і шиття, які проводила на квартирі у Віри Лісової. Словом, ізоляція в суспільстві, де запанували розгубленість, мовчання і страх, нас здружила. Це також давало можливість ділитися новинами з таборів та навколо сімей ув'язнених»¹⁶⁸.

Таким чином в 1960-х рр. серед обдарованої в творчому плані молоді спостерігалось помітне прагнення до групування на неофіційній основі.

Відповіддю на активізацію опозиційного руху в Українській РСР у 1960–1980-х роках стали політичні репресії, які проводилися за допомогою створеного розгалуженого карального апарату та спиралися на відповідну законодавчу та нормативну базу. Серед великого арсеналу методів та засобів розправи над інакодумцями (звільнення з роботи, виключення з членів КПРС, творчих спілок, заборона публікуватися у ЗМІ) надзвичайну роль відігравала радянська пенітенціарна система.

Серед різноманітних засобів придушення інакодумства по-справжньому езуїтським залишалась у 1960–1980-х рр. каральна психіатрія. Лише в 1967 — першому півріччі 1971 рр. за антирадянську пропаганду та агітацію, розповсюдження наклепницьких вигадок на радянський державний та суспільний лад в судовому та позасудовому порядку, через правоохоронні та медичні органи було примусово госпіталізовано 249 громадян¹⁶⁹. Серед тих, хто в 1960–1980-х рр. відчув на собі всі «досягнення» та нововведення каральної психіатрії, були М. Скоков, В. Клебанов, В. Кондрук, П. Скочок, В. Триш, В. Рафальський, Г. Михайленко, В. Спиненко, М. Сорокін, Б. Ковгар, М. Плахотнюк, Л. Плющ, В. Рубан, Г. Токаюк, Ф. Король, А. Лупиніс, А. Ільченко, О. Ющенко, В. Зеркальцев, Л. Настусенко, Й. Тереля та багато інших. Про умови перебування та «лікування» у «психушці» залишився спогад київського математика та публіциста Л. Плюща, якого за «проведення антирадянської пропаганди» радянська Феміда на початку 1973 р. відправила на примусове лікування до Дніпропетровської спеціальної психіатричної

¹⁶⁸ Лісова В. Жінки в русі опору сімдесятих років. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей*. URL: <http://museum.khpg.org/1202337115>

¹⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 546. Арк. 79.

лікарні МВС УРСР: «Нейролептики та щоденні сцени притуплювали мене інтелектуально, морально й емоційно. Лікування і режим у психушці, як я побачив на власному прикладі, призначені відразу зламати людину й знищити її волю до опору. У дванадцятому відділі мені приписували галоперидол у малих дозах. У дев'ятому відділі я пройшов два курси інсулінотерапії. Після кожної ін'єкції лікарі прив'язували мене до ліжка, немов хотіли викликати інсуліновий шок. Пізніше мені давали великі дози трифтазину, і в таблетках... і в ін'єкціях. Хоч я намагався випльовувати таблетки, вони вбивали моє бажання читати або думати, і я швидко втрачав зацікавлення політичними справами, потім науковими, а тоді й дружиною та дітьми. Пам'ять моя різко ослабла, і моя мова стала коротка й уривчаста... У голові лишилися тільки думки про куріння і хабарі санітарам за додатковий вихід до вбиральні. Я навіть не хотів побачень, яких раніше так нетерпляче чекав...»¹⁷⁰.

Про жахливу буденність в лікарні суворого нагляду живописав у автобіографічній книзі «Коловорот» шістдесятник М. Плахотнюк: «У Дніпропетровську для написання листів відводилося по 1-1,5 години один раз на тиждень, у неділю. Після обіду нас виводили в коридор, який правив і за їдальню, і за цех для в'язання раптівочок, і за кінозал зранку по неділях... Глядачі сиділи на долівці. У 12-му та 11-му відділеннях підлоги не було, а просто коридор був усталений цементом. Отже, я мав велику приємність у неділю аж двічі виходити в коридор. Зранку — у кіно, о 15-й годині — писати листи. А це означало, що є шанс додатково піти в туалет, якщо вдасться, то й покурити. Листи писали під наглядом чергової медсестри, санітара-зека й мента-прапорщика... За все треба було платити: за підстругування олівця, за те, щоб поголили бодай десятим, а не п'ятнадцятим (санітари голили одною бритвочкою, не змінюючи, осіб 15–20), щоб зайвий раз випустили до туалету, щоб не попався з тюремним ключем у роті під час вживання нейролептиків тощо»¹⁷¹. Примусове лікування та ізоляція в закладах репресивної медицини спонукали ув'язнених дисидентів виробляти і застосовувати певні стратегії пристосування і спротиву у кризовій ситуації. Опинившись у заграбованій лікарні, в лабетах каральної психіатрії політв'язні, прагнучи зберегти своє тіло і психіку, намагалися всіляко підвищувати свій науковий та культурний рівень так як вважали, що самоосвіта є ефективним ресурсом для виживання в умовах стресових перевантажень. Зберегти гідність та протидіяти деморалізації ставив за мету пацієнт лікарні-в'язниці Леонід Плющ: «Я все більше боявся, що моя деградація невігійна і що я допоможу своїм катам тим, що збожеволю. Почуття безвихідності, необмеженості перебування в цьому пеклі спонукало багатьох здорових

¹⁷⁰ Плющ Л. У карнавалі історії. *Сучасність*. 1980. С. 323.

¹⁷¹ Плахотнюк М. Відчуження од болю, або як ми листувалися. *Дисиденти. Антологія текстів*. Київ, 2018. С. 405–406.

в'язнів думати про самогубство. Я теж втрачав волю до життя. Тримався тільки самозаклинанням: не розлютитися, не забути, не піддатися!»¹⁷². Щоб убезпечити себе від серйозних психічних розладів та отупіння вчений-математик Л. Плющ не полишав займатися науковою роботою та нарощенням власного інтелектуального та духовного потенціалу: «Замовив я в Тані (дружина — О. Б.) книжки про структурну аналізу, психологію гри й мистецтва, гумор і дослідження емоцій. За попереднього приїзду... Таня привезла мені кілька книжок — збірку італійських п'єс, книжку Мартіна Гарднера про математичні гри й оповідання Туве Янссон про мумін-тролів»¹⁷³.

Режим утримання у психіатричних лікарнях та виправно-трудовах таборах мав сприяти «перевиховуванню» політичних опонентів радянського ладу. Ізоляція від суспільства, комплекс вимог, правил, обмежень, заборон, які формували особливий порядок життєдіяльності в умовах відбування покарання, табірний побут, інші методи карального впливу мали перетворити дисидентів на законслухняних громадян. Український літературний критик, есеїст Євген Сверстюк так описав умови перебування у таборі суворого режиму ВС — 389/36 у Пермській області Російської Федерації куди потрапив за виготовлення і розповсюдження документів самвидаву: «У зоні існував каральний режим, тобто постійна загроза карцеру, ПКТ чи центральної тюрми у Владимирі. Весь робочий час треба проводити на робочому місці. Харчування вбоге й одноманітне. Пригнічений стан планувався через присутність «чорних вовків» (так лагерні наглядачі називали кагебістів, які змушували адміністрацію тероризувати визначених ними в'язнів, чіплятися до дрібниць і бити « по костям» (карцер на голих холодних нарах) та «по желудку» (позбавлення «ларка» — права закупівлі харчів і тютюну на 5 крб на місяць)). Особливо цінували «чорні вовки» моральний удар: раз на рік з далеких країв приїдуть до в'язня мати чи дружина, а їй повідомляють; ваш муж лишен свіданий за плохое поведение». У зоні мали панувати пригнічений настрій і безнадія. Карали за гуртові розмови, а особливо співи. Зона примусової праці, жури та відчаю»¹⁷⁴.

Вилучення зі звичного соціального середовища, тривале перебування за ґратами вкрай негативно впливало на здоров'я ув'язнених, провокувало соціально-психологічні деформації особистості. За надзвичайних обставин перебування в неволі, часткового або повного блокування окремих прав і свобод головним завданням для політичних в'язнів стало вироблення поведінкової стратегії щоб впоратися із запитами таборового життя. У місцях позбавлення волі відбувалася малопомітна консолідація ув'язнених за національною ознакою та типом вчиненого злочину. Спільноти організовані за

¹⁷² Плющ Л. У карнавалі історії... С. 323.

¹⁷³ Плющ Л. Психушка. Дисиденти. Антологія текстів. Київ, 2018. С. 387.

¹⁷⁴ Сверстюк Є. О. *На полі честі: У 2 кн.* Кн. 1. Невже то я? Київ, 2015. С. 173.

принципом земляцтва та схожості політичних поглядів часто-густо вибудували власні мережі виживання та своєрідну етику турботи в межах неформальної групи. Опис проявів товаришкості, солідарності, взаємопомочі за національною приналежністю знаходимо у спогадах українських дисидентів про роки проведені за дротом. Багаторічний політв'язень М. Горбаль пригадував: «Зустріч новоприбулого в'язня — це завжди своєрідна табірна врочистість. Буде заварений традиційний, збережений для такої okazji чай, буде колом гурт українства і в центрі — він, новоприбулий, до якого уважно приглядатимуться, якого уважно слухатимуть, зважаючи кожне слово. А все загалом, з мовчазних їхніх поглядів мало би означати: «Нічого витримаємо. Ми твої друзі, і на нас, можеш покластися»¹⁷⁵. Про щире бажання бранців підтримувати один одного, ділитися провіантом розповідає М. Маринович: «в'язні справді ділилися одне з одним отриманими посилками. Свято одного було святом для всіх (тут ідеться переважно про дисидентів, які трималися однією родиною, хоч правило пригостити когось із отриманого скарбу вважалося загальноприйнятним). Особливо «звірствував» у роздаванні гостинців київський філософ Євген Пронюк: він не заспокоювався доти, доки не роздавав з отриманої ним посилки останнього шматочка їстівного»¹⁷⁶.

«Освоєння» політв'язнями життя в межах зони всупереч існуючим нормам та регламентам, спроби опанувати таборовим повсякденням через відтворення основних елементів «нормального життя» найбільшою мірою сприяли їх адаптації у відповідному середовищі існування. Зусилля з «одомашнення» житла (барака) та прилеглої території сприймалося невільникими як конструювання своєрідного «простору свободи»: «Багато квітів... вишивка скрізь на вікнах і над грубкою в бараці, біля ліжок-нар і на комірцях табірних смугастих суконок українок...» — такою закарбувалося у пам'яті Н. Світличної жіноче відділення (ЖХ 386/3-3) Барашевського виправно-трудового табору суворого режиму у Мордовії¹⁷⁷. Розбивка квітника з прихованою у ньому городиною (цибуля, часник, кріп) на території Барашевської жіночої політичної зони було намаганням українських бранок перетворити чужий простір на свій¹⁷⁸.

Виправно-трудовий табір, ув'язнені за політичними статтями представники наукової та творчої інтелігенції сприймали як місце для праці в екстремальних умовах¹⁷⁹. Відтворити традиційний ритм життя в «малій зоні» прагнув мовознавець, літературний критик, поет та перекладач Іван Світличний. Він невтомно працював над словником українських синонімів,

¹⁷⁵ Горбаль М. *Презентація життя: версія роману*. Київ, 2006. С. 122–123.

¹⁷⁶ Маринович М. *Всесвіт за колючим...* С. 217.

¹⁷⁷ Сенік І. *Метелики спогадів. Спогади і взори до вишивання*. Львів, 2003. С. 101.

¹⁷⁸ *Ув'язнені чорнобривці*. Київ, 2020. С. 82.

¹⁷⁹ Коваленко І. *Спогади співв'язня. «Доброокий». Спогади про Івана Світличного*. Київ, 1998. С. 472.

поглиблював свої знання з іноземних мов, намагався стежити за літературним процесом в Україні. За спогадами очевидців І. Світличний «працював кожної вільної хвилини і вдень, і вночі. Світла в боксі не гасили всю ніч. Ще стоїть гомін, в'язні ще не поснули, а Світличний зіпершись рукою на підвіконня (його ліжко стояло біля вікна), щось пише, гортає якусь книжку, щось у ній вишукує — ще довго працює»¹⁸⁰.

Прибувши влітку 1972 р. до виправно-трудового табору ЖХ-385/3-4, Н. Строката-Караванська разом з ув'язненою Н. Світличною взялися за укладання словника мікробіологічної термінології¹⁸¹. У таборі ВС-389/36 в с. Кучино Пермської області О. Різників вивчав литовську та латиську мови, працював над створенням «Компактного кореневого словника». Опинившись за ґратами, філолог С. Караванський не полишав займатися літературною працею, зокрема роботою над «Словником рим української мови». Поет Іг. Калинець пригадував: «Ми багато читали, виписували всю періодику, гори літератури через «Книга-поштою»... Перечитати гори лектури не було жодної можливості, але потримати книжку, знати, що така існує, трохи погортати, дещо вихопити з неї — конче треба було. Нам видавалося, що ми відстаємо інтелектуально від тих, хто на волі. Ми жили поезією, згадками про поетів...»¹⁸². Наскільки важливою була для політв'язнів можливість займатися самоосвітою, обмінюватися інформацією культурного та суспільно-політичного характеру між собою наголошує у своїх спогадах член УГГ М. Маринович: «Післяробочий вільний час на зоні розподілявся поміж спілкуванням, таємним написанням інформації на волю... читанням книг і періодики, а з якогось часу і прогляданням телевізійних новин... Спілкувались ми або в бараках, якщо йдеться про його мешканців або надворі. По території житлової зони в'язні могли переміщуватися досить вільно... А от заходити «в гості» одне до одного мешканцям різних бараків було заборонено. Ясна річ, усі ми порушували це правило і, відповідно, за це заробляли. Вечірні години були для нас воістину як другий університет... інтенсивна праця над собою і у вольовому, і в інтелектуальному сенсі. Позбавлені більшості побутових турбот, типових для життя на волі, в'язні накидалися на книжки, підручники. Неймовірним щастям після задухи брежневської доби було вільне й розкуте спілкування, адже всіх і так уже покарали за вільнодумство — більше можна було не боятися. Які дискусії між нами спалахували, на які висоти думки ми вибиралися!»¹⁸³.

Серед творчих практик в умовах неволі найпоширенішими були літературні переклади здобутків світової класики та віршування. Поезія стала

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ *Ув'язнені чорнобривці...* Київ, 2020. С. 90.

¹⁸² Калинець І. Носій любови. Іван Світличний. *«Доброокий»*. Спогади про Івана Світличного. Київ, 1998. С. 453–454.

¹⁸³ Маринович М. *Всесвіт за колючим...* С. 205–206.

духовним прихистком для І. Сенік, С. Сапеляка, І. Сокульського, І. Коваленка, О. Шевченка, Т. Мельничука, Я. Лесіва, М. Руденка, В. Барладяну (у неволі написав збірку віршів «Між людством і самотністю»), Ір. Калинець (писала вірші, дитячі казки, перекладала «Слово о полку Ігоревім» на сучасну українську мову) М. Горбала (за ґратами підготував книгу віршів для дворічного сина «Коломийки для Андрійка»), І. Світличного (поема «Курбас» поетична збірка «Ґратовані сонети» вийшла друком 1977 р. у Мюнхені), Іг. Калинця (поезії 1973–1981 рр. написані під час ув'язнення та перебування на засланні увійшли до книжки «Невольничча муза»), В. Стуса (вилучена табірними наглядачами збірка «Птах душі» містила майже 40 «неримованих віршів»), О. Різника (у неволі упродовж 1972–1977 рр. написав 1,5 тис. віршів, частина яких була опублікована у 1977 р. в Мюнхені у збірці «Поезія з-за колючих дротів»), З. Красівського (відбуваючи покарання у Володимирській тюрмі працював над збіркою поезій «Невольницькі плачі» і поемою «Тріумф сатани»), Ю. Литвина (у таборах Сибіру та Мордовії у середині 1960-х рр. написав збірку віршів «Трагическая галерея»). Перебуваючи у 1976 р. в одиночній камері Володимирської тюрми І. Гель написав культурологічну працю «Ґрані культури», яку розповсюдив у самвидаві під псевдо Степан Говерля. Різьбяр по дереву П. Рубан у місцях позбавлення волі захопився інтарсією (вид інкрустації, виконаної на дерев'яних предметах з кусочків дерева інших порід), виявив на цьому терені неабиякий талант, який відразу вивів його в число найвизначніших інтарксистів світу.

Поширеним видом жіночої творчості у місцях ув'язнення було вишивання. Гендерно маркованого спрямування та протестного смислу заняття рукодільним мистецтвом набуло коли до жіночої політзони у с. Барашево прибули І. Сенік та С. Шабатура. «Я вишила всім нашим дівчатам по 2 комірці, щоб паршиві орієнтувалися, хто ми...»¹⁸⁴ — напише у спогадах українська поетеса І. Сенік. Проблем з витратними матеріалами, пов'язаними з таким видом традиційного українського мистецтва для жінок не існувало так як швейний цех з пошиття рукавиць знаходився у житловому приміщенні, що дозволяло ув'язненим вільно користуватися швейним приладдям, голками, нитками та обрізками крою¹⁸⁵. Дрібні вишивані речі (закладки до книжок, обкладинки для зошитів, дитячі мініатюри аніمالістичного жанру) мали демонструвати турботу невольниць про близьких та рідних на волі.

Персонал пенітенціарної установи всіляко перешкоджав в'язням займатися творчою діяльністю. Завдяки численним заявам-протестам та голодуванню художниця С. Шабатура на певний час виборола право у вільний від роботи час створювати ескізи майбутніх гобеленів, малювати портрети

¹⁸⁴ Сенік І. *Метелики спогадів...* С. 97.

¹⁸⁵ *Ув'язнені чорнобривці...* С. 85.

посестер по ув'язненню. Однак згодом за наказом табірної адміністрації портрети, ескізи гобеленів, монотипії (понад 200 творів), а також понад 100 викінчених екслібрисів, виконаних С. Шабатурою, було вилучено та знищено¹⁸⁶.

Перебуваючи за колючим дротом, після важкої праці (бранки Барашевської жіночої політичної зони змушені були виконувати щоденну норму — пошиття 60 пар робочих рукавиць, а політв'язні табору суворого режиму Кучино-36 протягом робочого дня мали здійснити монтаж 700 деталей для електропрасок) політв'язні знаходили час на творчість та дозвілля. М. Маринович згадує: «У літню пору за гарної погоди молодші в'язні йшли на волейбольний майданчик... Втім у моєму випадку дозвілля означало ще зрідка можливість поспівати, якийсь час на зоні був акордеон, і я не раз брав його до рук, щоб пройти типовий український «катарсис»: проспівавши сумовиті українські народні пісні (в тім числі й на слова Шевченка), вмити свою душу і глянути на світ Божий, ніби ясне сонечко після дощу... Приблизно на половині мого терміну в зоні з'явився телевізор... Слухали ми вечірні новини «Время» і звідти дізнавалися часом прецікаві речі... Запам'ятались також кумедні моменти під час перегляду футбольного чемпіонату світу в Іспанії... В зоні я здивовано виявив, що табір не був місцем виключно трагедійного і стражденного існування. Ми сміялися й жартували, брали одне одного на дружні кпини і нещадно висміювали наглядачів»¹⁸⁷.

Українські дисиденти у неволі, попри заборону намагалися дотримуватися християнських атрибутів і ритуалів. Усталеною практикою в'язнів було відзначення найбільших релігійних свят — Різдва та Великодня, як віддзеркалення відданості християнським традиціям і демонстрація патріотичних почуттів. Спогади Н. Світличної дозволяють реконструювати епізоди обрядових практик в умовах табірної режиму: «Ми починали готуватися до свят заздалегідь, ще з літа. Якщо комусь належала з дому посилка, і все ж, якщо комусь дозволялося дістати ту рідкісну посилку, то для неї замовляли в родичів грамів 30–50 маку, стільки ж горіхів, сушениці, грибів. Це все добро зберігали до свят. Навіть якщо хтось із нас хворів, того неторканого запасу не чіпали. Десь днів за 10 до свят починали полювати за пшеничною кашею. Якщо діставали таку на обід або на вечерю — не їли, а виносили надвір і морозили. В такому натуральному холодильнику й зберігали аж до свят. Якщо ж приносили ще раз, перед святами, тоді ту заморожену замінювали свіжою. Якщо ж не давали довший час такої каші, то вже юшку з такою крупою напевно приносили — і тоді ми виловлювали ту крупу з юшки, мили водою і мали... кутю. Зрештою мали традиційних 12 страв, а якщо бракувало до 12-ти, лічили окремо хліб і сіль, узвар і чай. Напередодні Різдва (за тиждень чи два) старалися пошити рукавиць (це була наша примусова праця)

¹⁸⁶ Стефанія Шабатура: *нескорений дух творчості*. Київ, 2017. С. 20.

¹⁸⁷ Маринович М. *Всесвіт за колючим...* С. 208–210.

стільки, щоб на Різдво не працювати. Наставав Різдвяний вечір. З першою зіркою, як годиться, наша родина сідала за стіл. Цього вечора дошки табірної стола прикрашала вишивана серветка. Над столом — прикріплена до стіни велика вишивана Різдвяна декоративна закладка, вишита, як і все в бараці, руками невтомної Орисі Сенік. Сюжетний взір до неї скомпонувала Стефа Шабатура — художниця, яку живцем відірвали від улюблених гобелінів, і вона гамувала тугу за ними, komponуючи взори закладок. На столі ще була й гілочка сосни, завбільшки в долоню, прикрашена мініатюрними вишиваними свічечками (знов-таки робота О. Сенік)... Табірні страви ми за традицією лишали душам померлих і кликали їх до свого столу нарівні з живими. Наспівавшись колядок за столом, ми виходили з бараку колядувати сусідам і всім добрим людям — як казала в дитинстві бабуся — всім, «хто в лісі й поза лісом». Сусіди — це були наші побратими Василь Стус і Славко Чорновіл, з якими нас розділяло лише кілька рядів «заплетки» (колючих дротів і переораних смуг землі), та ще високі паркани, що не давали змоги нам ані побачитися за всі ті роки, ані почутися. Правда, вони нас один раз почули, і то було, власне, на Різдво. Під тим враженням В. Стус написав потім вірша»¹⁸⁸.

Демонстрація ув'язненими дисидентами релігійних почуттів викликала жорстку реакцію з боку табірної адміністрації. Так відзначення у виправно-трудовому таборі Кучино-36 Великодня (18 квітня 1982 р.) коштувало М. Руденку та М. Мариновичу 15 днів карцеру¹⁸⁹. Незважаючи на заборони та покарання релігійне життя багатьох ув'язнів у виправно-трудових колоніях було надзвичайно інтенсивне. Християнська віра та молитва, різноманітні способи підтримання та репрезентації релігійної ідентичності слугували для українських дисидентів дієвим засобом виживання та спротиву в таборах та в'язницях.

Листування мало вкрай важливе значення для політв'язнів в умовах ізоляції. Повідомлення з табору й листи отримані від родичів та друзів ув'язнені дисиденти розглядали як спосіб прорвати інформаційну блокаду та своєрідний зв'язок з батьківщиною та навколишнім світом: «Відколи на волі стала відома моя поштова адреса, пішли до табору листи, і кожен ставав причиною пережитого мною інформаційного й душевного «цунамі»... Табірні листи й листи, отримані в таборі, для обох адресатів були справжнім благословенням» (М. Маринович)¹⁹⁰.

Перебуваючи у виправній колонії суворого режиму, засуджений був значно обмежений у листуванні. Спілкування ув'язненого з «волею» регламентувалося двома листами в місяць. Якщо в'язня карали переведенням до

¹⁸⁸ Надія Світлична: Різдво у в'язниці. *Історія Пласту*. URL: <https://100krokiv.info/2018/01/nadiya-svitlychna-rizdvo-u-vyaznytsi/>

¹⁸⁹ Маринович М. *Всесвіт за колючим...* С. 296.

¹⁹⁰ Там само. С. 220, 222.

приміщення камерного типу («одиночка») то гранична норма знижувалася до одного листа на 2 місяці. Згідно існуючих в 1970–1980-ті рр. правил внутрішнього розпорядку установ з виконання покарань у вигляді позбавлення волі, затверджених МВС СРСР, листи до в'язнів могли надходити без обмежень. Однак траплялися непоодинокі випадки коли листи від рідних та друзів конфісковувалися співробітниками пенітенціарного закладу. Не підлягали видачі політв'язням й листи з-за кордону.

Переписка ув'язнених перебувала під суворим контролем табірної адміністрації. Листи як правило проходили через два етапи цензури — спочатку самоцензури («підозрілу» вісточку додому могли вилучити без права написати другий варіант листа замість конфіскованого), а потім і цензури офіційної. Прикметно, що цензуру табірної переписки співробітники КДБ не приховували. Член-засновник УГГ, в'язень Пермського табору ВС–389/36 М. Маринович, пригадував забавну історію, яка трапилася з ним у 1978 році: «у категорію «підозрілих за змістом» потрапив уже перший мій лист з табору, і причиною цього стало ... моє захоплене враження від уральського неба. Я описував, якими нечувано яскравими пропливають на небі Юпітер і Венера, яким дивно вигнутим є серп Місяця. Через кілька днів зустрічає мене капітан Суворцев та іронізує: «Ну Маринович невже ви мали нас за таких наївних, що ми пропустимо усі ваші зашифровані назви: «Юпітер», «Венера»? Як тут було не засоромитись, що будучи політичним в'язнем, я дозволив собі поетичне світосприйняття?...»¹⁹¹. Часто-густо цензори вдавалися до конфіскації або закреслень окремих рядків листа чи окремих «підозрілих» слів, які нібито містили заборонені відомості або «антирадянські висловлювання».

Режим зони, жорсткі покарання за недотримання табірних правил та регламентів не притлумлював наснагу українських політв'язнів боротися за власну гідність та права. Одним із найпоширеніших методів боротьби дисидентів у місцях позбавлення волі було виготовлення та поширення табірної самвидаву. Про обставини народження позацензурних/антирадянських текстів та «хрещених батьків» самвидаву у пермських таборах ВС 389/35, 36 йдеться у розповіді шістдесятника Іг. Калинця: «Вже за Івана (Світличного — О. Б.) в нашому таборі було розроблено цілу систему опору словом, у ній активно діяли десятки людей, а передовсім Семен Глузман, Зиновій Антонюк, Микола Горбаль, Валерій Марченко, Євген Пронюк... Вишукували різні способи передавання матеріалів у велику зону. А спочатку треба було написати заяву, протест, звернення, хроніку табірної життя, публіцистичну статтю чи літературний твір, обговорити в тісному колі, тоді перенести на тонкий папір і довгий час переховувати готову продукцію в безпечному місці — все це на очах ментів чи навіть стікачів... при постійних шмонах. Працювала організована «фабрика» — і доволі успішно. Іван

¹⁹¹ Там само. С. 219.

(Світличний — О. Б.) здійснював керівництво. Він пропонував тему, заохочував до авторства, сам чимало писав публіцистики, був причетний до всього. Коли він працював у бібліотеці (як інвалід) було зручно переписувати «ксиви» в нього, хоча втекти від раптового ошуку було неможливо... Цікавих випадків балансування на грані було багато. Адже за «спаленням» (шкода ж і праці!) наступали покарання: ШІЗО (штрафний ізолятор — О. Б.), табірна тюрма (ПКТ), а то й тюрма у Володимирі чи згодом у Чистополі (Татарія)¹⁹².

Механізм підпільної підготовки позацензурних матеріалів і спосіб передачі їх на волю докладно описав в'язень табору ЖХ-389/36 у селі Кучино Пермської обл. С. Сапеляк: «У таборі... існував таємний Рух опору. До нього входили І. Світличний, І. Калинець, В. Марченко, Г. Астра, Є. Сверстюк, Є. Пришляк, Л. Лук'яненко, Й. Менделевич. Туди був залучений і я. Практично кожен мав і виконував свою... функцію. Особливо це стосується «Хроніки» концтабору, що її писали активні в'язні щоденно. За певних обставин хроніку подій можна було передати на волю. Отже, кожен причетний до цієї літописної творчості мав свої доручення. Я мав приносити кілька метрів трансформаторного вузького паперу із робочої зони у помешкання, інколи — навпаки. На цьому папері писалася «Хроніка». Ясна річ, що інші в'язні проносили таким чином перо, рідину (чорнил не було) для письма і т. ін. У кожного із членів Руху опору були свої завдання... Передача на волю будь-якого документа — політичного чи літературного характеру — готувалася іноді цілий рік... таке письмо було писане на вузькому трансформаторному папері пером, спеціально виточеним і відточеним на токарному верстаті, і через велику скляну лупу спеціаліст-писар (звісно зек) переписував тексти-хроніки та літературні твори. Усі ці «документи» переходили у кількох примірниках у тайниках. І лиш незадовго до передачі їх на волю (велику зону, як називали ще всю есесерівську державу в'язні) складали і скручували папір, списаний інформацією, у кульку, тоді занурювали «кульку» у рідкий віск і обгортали переважно у три целофанові обгорточки на полум'ї вогню. Таким чином офірно відданий цій «підпільній справі» в'язень, йдучи на побачення із найближчими йому рідними, переважно за тиждень (оскільки дата побачення трималася у таємниці) ковтав цю «інформаційну кульку» і, звісно, нічого не їв, хоча часто доводилося імітувати обід і вечерю, щоб не викликати підозр, адже такий політв'язень був у конвоїрів і кагебешників під особливим «ковпаком». Отже під час побачення в'язень «сідав на парашу» (туалету не було), себто на велику посуду) ковтав кавальчик вершкового масла, що йому привозили родичі на «свіданку», його, звісно «проносило»... тоді кілька «кульок», які вискакували зі шлунка, треба було помити під краном, пізніше розірвати верхню оболоночку целофану, і тоді ковтав (чи ковтала) батько або дружина. З часом з'явилися й дещо

¹⁹² Калинець І. Носій любови... С. 453.

відмінні, більш досконалі «технології» передачі інформації, але на той саме час... «документи хроніки опору у концтаборах» були саме так передані на волю»¹⁹³.

В умовах панування суворих нормативів табірної переписки, жорсткої цензури в'язні сумління постійно шукали спосіб донести зовнішньому світу інформацію про прояви опору в місцях ув'язнення, методи репресивної практики в радянських політичних «зонах»: «Для якихось екстраординарних і коротких повідомлень у мене з Мамою був домовлений потаємний код, а загалом усю інформацію доводилося їм вилущувати з моїх натяків та обережних роз'яснень. Наприклад фразою про «сильне бажання зберегти фігуру» можна було за камуфлювати перебування у карцері, а згадкою про те, що «ділю безкінечні сні про їжу на дрібненькі серії», я намагався дати зрозуміти, що в цей момент тримаю голодівку. Спрацьовувало це чи ні — не знаю, але в моїх листах чимало такої конспіративно-роз'яснювальної еквілібристики» (М. Маринович)¹⁹⁴.

Часто-густо невольники вдавалися до встановлення контактів з персоналом колонії та застосування усіляких хитрощів з метою налагодити нелегальний потік кореспонденції з місць ув'язнення на волю. Так у 1978 р. політв'язні Пермського табору ВС–389/36 «... домовившись із одним наглядачем про можливість вислати книгу... провели цілу операцію — вирізали частину обкладинки якоїсь книги і вставили в те місце густо списані «ксиви» з табірною інформацією... Та згодом стало відомо, що ... бандероль опинилась в руках КГБ»¹⁹⁵. Спіймані «порушники режиму» зазнали покарань, однак це не зупиняло політв'язнів і надалі вчиняти спроби доправити на волю невідцензурну вістку.

Одну з витончених «технологій» передачі інформації та оригінальну систему зв'язку з ізольованими в'язнями у приміщенні камерного типу розробив І. Світличний, який працював бібліотекарем у пермському таборі (ВС–389/35). Нюанси цієї табірної конспірації розкрив у своїх мемуарах учасник правозахисного руху, музикант М. Горбаль: «В'язень у ПКТ мав право користуватися бібліотекою: раз на тиждень замовлені книжки приносив наглядач. При поверненні книжок у бібліотеку наглядачі акуратно перевіряли кожну книжку, щоб не було там передано якоїсь записки чи написана на них якась інформація. З Іваном (Світличним — О. Б.) було домовлено: закреслюючи ледь помітно олівцем одну-дві потрібні літери на сторінці, починаючи з передостанньої сторінки книжки знизу вгору з чергуванням сторінок — 1, 3, 5, 3, 5 і т. д. Між тими сторінками можна було також позначити якусь літеру, на всякий випадок, щоб збити з толку, але текст читався саме так:

¹⁹³ Сапеляк С. *Хроніки дисидентські від головосіку. Невольничя мемуаристика*. Київ, 2003. С. 35, 43.

¹⁹⁴ Маринович М. *Всесвіт за колючим...* С. 223.

¹⁹⁵ Там само. С. 223–224.

передостання, потім від неї на третій сторінці, потім від неї аж на п'ятій, потім знов на третій, потім знов на п'ятій. Такий зв'язок через бібліотеку був двостороннім»¹⁹⁶.

Окрім складання петицій, протестів, заяв, які надсилалися на адресу табірної адміністрації, вищих партійних органів та судових інстанцій, підготовки підпільних документів для переправлення за кордон, політичні в'язні у боротьбі за свої права обирали дійовий на думку І. Світличного метод ненасильницького спротиву як голодування: «Голодівка в радянському таборі, з якого в'язень не може повідомити навіть рідних, а про ширший розголос взагалі не може бути й мови, — голодівка в таких умовах, звичайно, далеко не є такою ефективною, як і в інших країнах. Проте і тут вона дає свої наслідки, і не випадково в'язні удаються до цього засобу боротьби регулярно... Лише під час голодівки і після неї представники вищих органів приїжджають до табору і намагаються в'яснити хід справ на місці, а тому що безчинств, творених адміністрацією в таборі, завжди багато, то на деякі з них звертають увагу і стараються їх хоча б частково усунути... Тому, хоч голодівка — тяжка і ризикована для її учасників форма боротьби, поки що інших ефективних способів у політв'язнів зовсім мало»¹⁹⁷. Мирослав Маринович стверджує що голодування дисидентів у слідчих ізоляторах, виправно-трудовах колоніях та тюрмах в 1970-х рр. набуло регулярного характеру: «У табірному календарі існували фіксовані дати, в які ми найчастіше тримали одноденні голодівки: 12 січня — День українського політв'язня...; 23 серпня — річниця пакту Молотова-Ріббентропа (в цей день зазвичай протестували наші прибалтійські колеги, а ми їх підтримували); 5 вересня — день прийняття Декрету про червоний терор...; 30 жовтня — загальногулагівський День політв'язня; 10 грудня — День прав людини... Ясна річ не забували ми й про такі «червоні дні загальносоюзного календаря, як 1 травня чи 7 листопада: салютували їм страйками, голодівками чи просто масовими протестами»¹⁹⁸.

Голодування як протестна акція мало індивідуальний або колективний характер, а за тривалістю могла бути як короткочасною так і довготривалою. Так голодний протест проти знущань табірної адміністрації ВС 389/35 над Є. Пронюком, в якому брали участь українські дисиденти З. Антонюк, С. Глузман, М. Горбаль, І. Кандиба, І. Калинець, В. Марченко, І. Світличний та політв'язні з інших республік СРСР, тривав більше місяця.

У книзі тюремно-табірних спогадів «Рисунки по пам'яті, или воспоминания отсидента» С. Глузман змалював власні неприємні психологічні та фізичні відчуття від випробування організму голодом: «Пам'ятаю перше

¹⁹⁶ Горбаль М. *Презентація життя (версія роману)*. Київ, 2006. С. 226–227.

¹⁹⁷ Інтерв'ю політв'язнів Пермського табору ВС 389/35. *Дисиденти. Антологія текстів*. Київ, 2018. С. 332–333.

¹⁹⁸ Маринович М. *Всесвіт за колючим...* С. 254–255.

своє голодування. Неформальні лідери зони Володя Буковський, Іван Світличний та Льова Ягма вирішили — в тій конкретній ситуації слід протестувати саме так. Здається, це було пов'язано з позбавленням права на побачення Євгена Пронюка. Десятки ув'язнених з цим рішенням погодились. Я був шокований, мені здавалося, що оточення змушує мене переступити межу, за якою — прірва. Мені було дуже страшно, я не був готовий до такого кроку. Пам'ятаю, як ганебно намагався умовити Володю змінити рішення, обрати іншу форму протесту... Зона оголосила голодування. До вечора у мене до дзвону у вухах боліла голова, шалено хотілося їсти. Але я витримав. Я знав: це можливо. Це можна витримати... Двічі я голодував по чотири місяці... Я не знав іншого способу зберегти людську гідність. Тоді ми голодували вчотирьох, Іван Світличний, Володимир Балахонов, Зиновій Антонюк і я. Ми лежали на одних дерев'яних нарах, про щось говорили. На десятий день табірний лікар почав примусове годування. Відмовляєшся — руки в наручниках за спиною, металевий розширювач розтискає зуби, наглядачі міцно тримають твою закинуту голову, гумовий зонд вставляють в стравохід ... і ти починаєш оживати»¹⁹⁹.

Важливе місце у русі опору в таборах займала виснажлива щоденна безкомпромісна боротьба за статус політичного в'язня. Одним з ініціаторів руху за статус політв'язня був український журналіст В. Чорновіл. Ним був укладений у 1976 р. проект статуту політв'язня, який передбачав відміну примусової праці та скасування обмежень у листуванні, відмову від табірної одягу, носіння табірної бірки, відвідування політз'янь²⁰⁰. У лютому 1977 р. В. Чорновіл, спільно з російськими дисидентами В. Осіповим та С. Солдатовим, став призвідником акції переходу на статус політв'язня в мордовському таборі ЖХ–385/19. Того ж року ув'язнені священник Василь Романюк та педагог Олекса Тихий розробили «кодекс політв'язня», який містив етичні норми поведінки «в'язнів сумління» за колючим дротом: постійно працювати для підвищення свого інтелектуального рівня; дотримуватися загальнолюдських норма моралі; солідарність і рівноправність політв'язнів між собою; відмова співпраці з табірною адміністрацією; недопущення будь-яких виступів «проти інших політв'язнів з огляду на расу, національність, мову, переконання і віру»²⁰¹.

¹⁹⁹ Семен Глузман «Двічі я голодував, тому що хотів зберегти людську гідність». *Ракурс. Новинний громадсько-правовий веб-сайт*. URL: <https://racurs.ua/ua/722-dvajdy-ya-golodal-potomu-chto-ochen-hotel-jyt-ya-ne-znal-drugogo.html>

²⁰⁰ Хейфец М. Р. *Избранное: в 3 т.* Т. 3. Украинские силуэты; Военнопленный секретарь. Харьков, 2000. С. 75.

²⁰¹ Олексій Тихий і о. Василь Романюк. *Позиції українських політичних в'язнів. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали.* Том III. Сучасність. 1983. С. 326.

Ізольовані в таборах суворого та особливо суворого режиму, психіатричних лікарнях, тюрмах учасники руху Опору виробили ефективні способи пристосування та протидії деструктивному впливу радянсько-кримінально-виконавчої системи. За «колючим дротом» в'язням сумління вдалося зберегти стійкість духу, усталену на волі систему цінностей, власну національну ідентичність, створити середовище, орієнтоване на опір табірній адміністрації через самоосвіту, складання петицій, заяв, протестів, голодування, групових бойкотів тощо. Борючись за свої права та статус політв'язня українські дисиденти нерідко втрачали своє здоров'я, а інколи і життя.

Розділ 11. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Петро Бондарчук

§ 1. Релігійна політика та внутрішньоконфесійне життя

Період із середини 1960-х до середини 1980-х рр. характеризується послабленням втручання держави в суто релігійні справи. Антирелігійні тенденції, що виявлялися в кінці 1950-х — на початку 1960-х рр., продовжували розвиватися в м'якшій формі. У грудні 1964 року (вже одразу після усунення М. Хрущова від влади) Верховний Суд СРСР за участю КДБ провів спеціальну нараду з питань порушення «соціалістичної законності» щодо віруючих. Голови верховних судів союзних республік отримали доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962–1964 рр. У січні 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих»¹. А 13 серпня 1965 р. аналогічну постанову прийняла Президія Верховної Ради УРСР², що стало поштовхом і для місцевих рад. У відповідному рішенні виконавчого комітету Черкаської обласної ради депутатів трудящих від 23 вересня зазначалося: «Деякі віруючі за їхні релігійні переконання були незаконно звільнені з роботи, подекуди службові особи проводили незаконні обшуки в молитовних будинках і квартирах віруючих. Перешкоджали віруючим зареєстрованих громад відправляти релігійні обряди та допускали інші адміністративні дії, спрямовані проти громадянських прав віруючих. Траплялися факти необґрунтованого притягання до кримінальної відповідальності віруючих»³.

Радянське релігійне законодавство у цей період зазнає певних змін. Було конкретизовано відповідальність за його порушення. Влада намагалася кожну дію проти Церкви та релігії прикрити законом. Коли ж ці дії були явно антизаконні, то відповідальність покладалася не на закон, а на конкретних чиновників. Такі зміни були обумовлені низкою причин. Зокрема, було очевидно, що багато загнаних у підпілля релігійних громад важко чи навіть неможливо контролювати. До того ж раніша боротьба із Церквою та релігією була відверто незаконною.

Одним із перших нововпроваджень у середині 1960-х рр. була зміна в структурі державних органів, що контролювали релігійну сферу. Згідно з постановою РМ СРСР від 8 грудня 1965 р., Рада в справах РПЦ і Рада

¹ Пашенко В. *Православ'я в новітній історії України*. Ч. 2. Полтава, 2001. С. 101.

² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 448. Арк. 13.

³ Там само.

в справах релігійних культів були реорганізовані в єдиний орган — РСР⁴, а 10 травня 1966 р. було прийнято «Положення про Раду в справах релігій при Раді Міністрів СРСР», яке окреслювало функції та права цього органу⁵.

Законодавчі ініціативи торкалися також обліку релігійних організацій та споруд, порядку розгляду скарг і заяв віруючих. 31 жовтня 1968 р. РСР при РМ СРСР затвердила «Інструкцію про облік релігійних об'єднань, молитовних будинків і споруд, а також порядок реєстрації виконавчих органів релігійних об'єднань і служителів культу». 18 квітня 1968 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ «Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян»⁶, де акцентувалося на розгляді всіх документів громадян.

Два документи, які визначали відповідальність за порушення релігійного законодавства, були прийняті 26 березня 1966 р. Президією Верховної Ради УРСР. Указ «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культури» визначав порушення законодавства. До переліку таких дій підпадало ухилення керівників релігійних організацій від реєстрації об'єднання в органах влади, порушення правил організації проведення релігійних зборів та інших акцій, організація і проведення служителями культу дитячих та юнацьких релігійних зборів, гуртків, що не мали стосунку до відправлення культу. За ці порушення передбачався штраф у розмірі 50 крб.⁷

Постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про застосування статті 138 Кримінального кодексу Української РСР» від 26 березня 1966 р. визначала порушення, які загрожували кримінальною відповідальністю. До них зараховувалися: примусове проведення зборів і оподаткування на користь релігійних організацій і служителів культу; виготовлення для масового розповсюдження звернень, листівок та інших документів, що закликали до невиконання релігійного законодавства; обман із метою збудження релігійних марновірств серед населення; організація і проведення релігійних зборів та інших акцій, що порушували громадський порядок; організація і систематичне проведення занять із навчання релігії для неповнолітніх.

За цією постановою, до кримінальної відповідальності могли притягувати і чиновників за відмову в прийомі на роботу чи до навчального закладу, за звільнення з роботи чи навчального закладу, позбавлення пільг та

⁴ *Про релігію і атеїзм* (Зб. док. і матеріалів). Київ, 1973. С. 232; *Собрание постановлений Союза Советских Социалистических Республик*. 1965. № 225. С. 521; *Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью*. Т. 2. Москва, 1995. С. 64.

⁵ *Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991)...* С. 65; *Законодательство о религиозных культурах*. Москва, 1971. С. 124.

⁶ Яремчук С. *Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини)*. Чернівці, 2004. С. 179.

⁷ *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1966. № 13. Ст. 68. С. 119; *Про релігію і атеїзм...* С. 233.

за інші суттєві обмеження прав громадян⁸. Як бачимо, державні санкції могли бути застосовані і за порушення прав віруючих із боку чиновників, хоча ці слова були лише декларацією і в реальному житті не знаходили втілення.

Проте навіть після усунення М. Хрущова спостерігалися непоодинокі факти порушення законодавства з боку місцевої влади. Так, 1967 р. голови сільрад Варварівки Полтавської області, Алтинівки Сумської області та інших населених пунктів забороняли священнослужителям хрестити дітей без їхньої згоди⁹. 1965 р. керівництво колгоспу с. Роставиця Ружинського району Житомирської області вирішило не подавати матеріалів для призначення пенсії одному з колгоспників через те, що він «сектант»¹⁰.

Влада також вдалася до кроків для посилення контролю за релігійними об'єднаннями. У постанові РМ СРСР, прийнятій 1 квітня 1969 р., наголошувалося на впорядкуванні справ реєстрації релігійних організацій, вживанні заходів щодо тих, хто ухиляється від цього акту, і поживавлення роботи комісій та груп, які контролювали дотримання законодавства про релігійні об'єднання¹¹. Контроль за релігійними організаціями був дієвою формою радянської політики в релігійній сфері.

Значна увага в боротьбі з релігією надавалася й атеїстичному вихованню. 16 липня 1971 року вийшла постанова ЦК КПРС «Про посилення атеїстичного виховання населення», де зазначалося, що в окремих регіонах «партійні органи та ідеологічні установи зменшили увагу до атеїстичного виховання населення, нерідко допускають примиренське ставлення до поширення релігійних поглядів». Відтак ставилися завдання активізувати атеїстичну пропаганду та виховання¹².

Ставлення радянської влади до релігії яскраво ілюструє один із документів уповноваженого РСР в УРСР, присвячений заходам із виконання постанов ЦК КПРС від 16 липня 1971 р. та ЦК КПУ від 31 липня 1971 р. «Про посилення атеїстичного виховання населення на 1971–1972 роки». У ньому зазначалося, що, керуючись цими документами, апарат Ради «буде і надалі послідовно здійснювати політику Партії і Радянської держави стосовно релігії і церкви, вести непримиренну боротьбу проти проявів примиренства до релігійної ідеології...»¹³. Атеїстичне виховання передусім спрямовувалося на молодь, якій влада влаштовувала позарелігійне майбутнє.

⁸ *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1966. № 13. Ст. 70. С. 121; *Про релігію і атеїзм...* С. 233–234.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 82. Арк. 81.

¹⁰ Романюк І. *Українське село у 50-ті — першій половині 60-х рр. ХХ ст.* Вінниця, 2005. С. 233.

¹¹ Яремчук С. *Православна церква на Буковині...* С. 182.

¹² *Про релігію і атеїстичне виховання: Зб. док. і матеріалів.* Київ, 1979. С. 163–164; *Об идеологической работе КПСС: Сб. док.* Москва, 1977. С. 309–310.

¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 247. Арк. 173.

В Україні в цей період, крім згаданих вище постанов, було ухвалено низку інших документів, що стосувалися релігійного життя. Лише в першій половині 1970-х рр. ЦК Комуністичної партії України прийняв такі основні постанови: «Про роботу партійних організацій Івано-Франківської області по виконанню постанови ЦК Компартії України» від 11 липня 1968 року; «Про серйозні недоліки в роботі партійних організацій Івано-Франківської області по атеїстичному вихованню населення» (жовтень 1970 р.); «Про посилення атеїстичного виховання населення» (серпень 1971 р., постанову ухвалено на виконання відповідної постанови ЦК КПРС); «Про створення Львівського державного музею історії релігії і атеїзму» (листопад 1972 року); «Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території УРСР» (лютий 1973 р.); «Про посилення боротьби з незареєстрованими релігійними сектами» (вересень 1973 р.); «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадських свят і обрядів» (березень 1974 р.); «Про створення Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (листопад 1974 р.); «Про склад Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (квітень 1975 р.). У лютому 1975 р. на засіданні Секретаріату ЦК обговорено питання «Про роботу партійних організацій республіки по підготовці й використанню кадрів пропагандистів наукового атеїзму»¹⁴.

За цей час вийшли також такі постанови Ради міністрів УРСР: «Про факти порушень релігійною сектою адвентистів сьомого дня законодавства про релігійні культу» (вересень 1970 р.); «Питання Уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР в Українській РСР (про збільшення кількості працівників апарату)» (листопад 1972 р.); «Про деякі заходи по поліпшенню роботи органів ЗАГСу та зміцненню матеріально-технічної бази для здійснення громадянських обрядів» (травень 1973 р.); «Про утворення Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (листопад 1974 р.); «Про затвердження «Положення про Раду в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (лютий 1975 р.)¹⁵. 1 листопада 1976 р. Президія Верховної Ради УРСР затвердила «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», яке впорядковувало й систематизувало правові норми, що визначали загальні питання діяльності релігійних організацій, питання здійснення релігійних обрядів і культових церемоній, розглядали майнові проблеми функціонування молитовних споруд¹⁶. Як бачимо, кількість ухвалених у ці роки партійних та урядових постанов, що стосувалися релігійної сфери, була неймовірно велика. Така велика кількість документів була свідченням певної деклара-

¹⁴ Там само. Оп. 25. Спр. 1201. Арк. 4–5.

¹⁵ Там само. Арк. 5–6.

¹⁶ *Про релігію і атеїстичне виховання...* С. 224–236; *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1976. № 46. Ст. 420.

тивності дій. Їх було багато, але ми відзначили найсуттєвіші. Багатими на постанови були й наступні роки.

Тим часом тривала попередня практика насадження атеїстичного світогляду, зокрема через впровадження радянської обрядовості. Виступаючи на XXV з'їзді КПУ, перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький наголошував: «Активно сприяють вихованню трудящих нові радянські свята і обряди. Дуже важливо, щоб усі урочисті події громадського й особистого життя людини були насичені глибоким ідейним змістом, залишаючи незгладний, пам'ятний слід»¹⁷. Радянська обрядовість мала сприяти витісненню із побуту релігійних свят та обрядів. Вона була м'якою формою атеїзації населення, що не викликала активного спротиву.

Комуністична партія вимагала підвищення рівня й ефективності атеїстичної освіти. У 1960-х — на початку 1970-х рр. було опубліковано низку важливих праць, присвячених соціології та філософії релігії, які отримали авторитетний статус серед фахівців з атеїзму. Розвивалася марксистська психологія релігії. Протягом 1971–1975 рр. понад 30 докторських і сотні кандидатських робіт було захищено з різних аспектів атеїзму і критики релігії¹⁸. «Інтерес» до атеїстичної тематики в науці спостерігався і пізніше.

Важливе місце в атеїстичному вихованні відводилося ЗМІ і сфері культури. Воно мало охопити якомога більше ділянок людського життя. Проте рівень багатьох пропагандистів атеїзму залишався низьким. Найкращий пропагандист колгоспу «Заповіт Леніна» Луцького району про свої досягнення висловила: «...З цими штундами я добре розправляюся, а ось із “євангелістами (!) сьомого дня” важче!»¹⁹.

Радянські органи контролювали також призначення кадрів у зареєстрованих релігійних громадах. Як звичайне сприймалося те, що влада відсіює «фанатиків» із охочих навчатися в духовних навчальних закладах, навчання в них здійснюється під контролем РСР, а в середовище студентів підсилюються агенти КДБ²⁰. Місцеві уповноважені РСР визначали, чи особи, що виявили бажання навчатися на біблійних курсах, «придатні» для цього²¹. Відтак до лав духовенства влада допускала осіб, підконтрольних державним органам чи лояльних до неї.

У розмові з релігієзнавцем В. Єленським на початку 1990-х рр. В. Куроєдов, колишній уповноважений РС РПЦ, а пізніше уповноважений РСР, зазначав, що в Україні жорстка лінія щодо Церкви йшла від В. Щербицького. Той «вважав, що на Україні занадто багато церков і що з цією

¹⁷ *Материалы XXV съезда Коммунистической партии Украины*. Київ, 1976. С. 72.

¹⁸ Kääriäinen K. *Atheism and Perestroika*. Helsinki, 1993. P. 32.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 133. Арк. 185.

²⁰ Поспеловский Д. В. *Русская православная церковь в XX веке*. Москва, 1995. С. 343.

²¹ Див.: ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 77. Арк. 187, 188, 191, 192, 219 та ін.

ганьбою треба покінчити». Однак він був ініціатором створення РСР при РМ УРСР, позаяк прагнув більшої самостійності в релігійних справах²². Рада, що підпорядковувалася республіканському органу, дозволяла реалізувати цю можливість на практиці.

Аналіз 174 публікацій у республіканських та обласних газетах за період 1977–1987 рр., що його здійснили релігієзнавці, показав: у кожній четвертій публікації віруючих зображували як облудних людей із подвійною мораллю; ще 25% характеризували їх як зажерливих нероб, нечистих на руку; кожна п'ята згадувала про їхнє таємне минуле та їхніх керівників; у 16% публікацій висвітлювалися екстремістські вияви віруючих; у 18% була наявна дошкульна критика і лише 8% відзначали, що більшість віруючих — це чесні й сумлінні працівники²³. Проте несправедливих критичних публікацій було куди менше, ніж у хрущовську добу.

В окремих періодичних виданнях, зокрема «Наука и религия», також з'являлися статті, де критиковано авторів, які чинять напади не на релігійну ідеологію, а на віруючих, обзиваючи їх негідниками, брехунами тощо²⁴.

Релігійна мережа в ці роки значно зменшилася порівняно з повоєнним періодом. На 1 січня 1968 р. в УРСР, за офіційними даними, діяло 5958 зареєстрованих громад різних конфесій, що об'єднували 3,9 млн. віруючих²⁵. Крім того, існували незареєстровані релігійні громади та групи. На 1 січня 1974 р. в Україні нараховувалося 7150 релігійних громад і груп, що належали до понад 20 релігійних течій, із них 5820 зареєстрованих і 1330 незареєстрованих. Найбільш масовою була РПЦ, яка нараховувала 4346 зареєстрованих громад, зокрема 2709 (62%) у західних і 1637 — у 18 інших областях. Проте за відсутністю священників 533 парафії 1973 р. фактично не діяли, а у 385 богослужіння проводилися періодично — 5–10 разів на рік²⁶. Православні храми на середину 1975 р. обслуговували близько 2800 священників²⁷. На кінець 1960-х рр. в Україні кількість православних громад становила понад 60% від загальної кількості громад РПЦ, що діяли в СРСР²⁸. У досліджуваний період релігійна мережа поступово зменшувалася.

Упродовж кількох десятиліть суттєво знизилася частка віруючих у загальній кількості населення. За даними РСР при РМ СРСР, кількість вірян у СРСР на середину 1980-х рр. складала близько 10–20% від усього населення залежно від регіонів. Але окремі релігійні діячі називали більшу

²² Володимир Курєдов: Члени політбюро не були добрими християнами / Розмову вів В. Єленський. *Людина і світ*. 1992. № 1. С. 22.

²³ Єленський В. Є. Морозна «відлига»: Про антицерковну кампанію кінця 50-х — початку 60-х років. *Маршрутами історії*. Київ, 1990. С. 284.

²⁴ Simon G. *Church, State and opposition in the USSR*. London, 1974. P. 93.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 82. Арк. 11.

²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 872. Арк. 2.

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 1. Арк. 31.

²⁸ Там само. Оп. 5. Спр. 128. Арк. 205.

цифру. Приміром, ієромонах Інокентій (С. Павлов), викладач Ленінградської духовної академії, зазначав, що самих лише прихильників православ'я налічувалося від 12 до 20% від загальної кількості населення. Щорічний всесвітній звіт Об'єднаних біблейських товариств за 1984 р. подавав дані, за якими прибічники РПЦ становили в СРСР 19,5%²⁹. Проте, на нашу думку, ці цифри дещо занижені. Підтверджують цю тезу соціологічні опитування, що повністю охоплювали населення окремих населених пунктів, які стосуються Центрального Чорнозем'я у РРФСР. 1967 р. група дослідників провела опитування населення трьох населених пунктів Тамбовської області — 1179 осіб. Із них 18,8% були віруючими, 15,3% — близькими до них формальними віруючими, 24,7% — нерелігійними, 23,9% — невіруючими, 17,3% — атеїстами. За 15 років склад населених пунктів зменшився. Опитування 830 осіб, що залишилися, показало, що 16,6% є віруючими, 11,6% — формальними віруючими, 26,3% — нерелігійними, 24,9% — невіруючими, 20,6% — атеїстами³⁰. Отже, невіруючі особи в трьох селах Тамбовщини навіть на початку 1980-х рр. склали не більше половини населення. Близькою до цих результатів, очевидно, була й релігійність населення у сільській місцевості в наближених до Тамбовщини українських областях (Харківській, Луганській та Сумській). А позаяк релігійність населення цих регіонів була дещо нижчою, ніж в УРСР загалом, то загальна цифра по Україні буде вищою. Це тоді, як на той період село переставало бути «форпостом» релігії, а в 1990-х рр. цю місію почали на себе перебирати в Центральній, Південній та Східній Україні міста. Близькою до об'єктивності є цифра 8–10% активних православних віруючих (хоча в термін «активний віруючий» різні дослідники нерідко вкладають відмінне значення — прим. *Б. П.*) із загальної кількості населення СРСР, які проживали в регіонах, де до революції домінувало православ'я. Цю цифру стосовно середини 1980-х рр. наводить, зокрема, радянський релігієзнавець М. Гордієнко³¹. Ту саму щодо активних віруючих 1990–2000-х рр. називали й багато сучасних дослідників.

У Західній Україні частка віруючого населення була значно вищою, ніж в СРСР загалом. Завідувач відділу пропаганди й агітації Львівського обкому КПУ В. Григоренко 1987 р. оцінював чисельність віруючих на Львівщині в 35–40% від загальної кількості населення³², проте, на нашу думку, їх кількість становила не менше половини населення цієї області.

Радянська статистика враховувала, як правило, віруючих, які відвідували храми, хоча більшість із них робила це не регулярно, а частина — 1–2 рази

²⁹ Бондаренко В. Д. *Современное православие: тенденции эволюции*. Симферополь, 1989. С. 81–82.

³⁰ Демьянов А. И. *Религиозность: тенденции и особенности проявления: социально-психологический анализ*. Воронеж, 1984. С. 139–140.

³¹ Гордиенко Н. С. *Современное русское православие*. Ленинград, 1987. С. 149–150.

³² Григоренко В. Если без предвзятости... *Наука и религия*. 1987. № 12. С. 19.

на рік і рідше. Проте існувала група людей, які «сповідували» власну релігійність, — особи з індивідуальними релігійними переконаннями. Багато людей приховували свої релігійні погляди. Вагомою на той час була й кількість тих осіб, що вагалися між вірою і невір'ям. Саме за рахунок цих людей у кінці 1980-х — на початку 1990-х рр. і зросте контингент віруючих. Більшість радянських науковців намагалися уникнути розгляду цієї групи, адже її численність перешкоджала однозначно говорити про торжество атеїзму в країні. До того ж слід зазначити, що прямі запитання про релігійність людини не дають точної відповідь, чи справді вона віруюча. Радянські дослідники відзначали цікавий факт: людей, які вірять у долю, набагато більше, ніж тих, які вірять у Бога³³. Це стосується також співвідношення віри в Бога та побутових «марновірств» на користь останніх. Тому можна припускати, що багато людей, не усвідомлюючи релігійних тонкощів віри у Бога, давали негативну відповідь, ототожнюючи його з певною персоніфікованою постаттю. На їхню думку, віра лише в долю та схожі ідеї не пов'язувалася з релігією. Отже, бачимо, що поза статистикою опинялася велика частина людей — носіїв, з одного боку, вихолощеної, з іншого — далекої від релігійних вчень релігійності.

Аналізуючи дані соціологічних досліджень, проведених радянськими дослідниками від середини 1960-х до початку 1980 р., професор Канзаського університету В. Флетчер дійшов висновку, що віруючі в СРСР склали близько 45% населення. Проте цей «середній» показник для регіонів із переважно російським населенням був високим, а для Західної України, Литви та республік, у яких поширений був іслам, — низьким³⁴. На нашу думку, ця цифра точніше відображала ситуацію, ніж оцінки радянських чиновників та багатьох дослідників.

У 1970–80-х рр. зниження рівня релігійності майже зупинилося. Науковці бачили різні причини збереження релігійності в умовах атеїстичної державної політики. Так, англійський дослідник Т. Бісон відзначав, що важливим фактором у збереженні релігійності була віра людей у те, що Церква виживе в оточенні безбожників³⁵. Німецький вчений Г. Зімон писав, що широкі релігійно-соціологічні дослідження сприяли усвідомленню привабливості релігії, проти якої комуністична ідеологія мало що могла запропонувати³⁶. Остання думка видається нам найбільш переконливою.

³³ Ануфриев Л., Кобецкий В. *Религиозность и атеизм: Социологические очерки*. Одесса, 1974. С. 57; Писманик М. Г. *Индивидуальная религиозность и ее преодоление*. Москва, 1984. С. 89.

³⁴ Єленський В. Є., Перебенесюк В. П. *Релігія. Церква. Молодь*. Київ, 1996. С. 53.

³⁵ Beeson Tr. *Discretion and valour: Religion conditions in Russia and Eastern Europe*. Glasgow, 1975. P. 135.

³⁶ Simon G. *Church, State and opposition in the USSR*. P. 94.

Важливим моментом у житті РПЦ у цей період є її Помісний собор 1971 р., який зібрався у зв'язку зі смертю в квітні 1970 р. Патріарха Алексія. На Соборі було обрано нового Патріарха Пімена (Ізвекова), схвалено діяльність Синоду, висловлено задоволення ліквідацією Берестейської та Ужгородської уній, прийнято рішення про відміну клятв на старі обряди і на тих, хто дотримується їх. Це давало можливість зупинити конфронтацію зі старообрядцями³⁷.

Собор виробив стратегію РПЦ на майбутнє, орієнтуючись на перехід процесу модернізації у більш спокійне русло та на її стабілізацію. Звернули також увагу на небезпеку секуляризації віруючих у процесі їхньої участі в громадському житті. Тому в подальшому богослов'я стало детальніше обґрунтовувати догматично участь Церкви й віруючих у вирішенні суспільних проблем. Після Собору спостерігалось звуження масштабу перемін у релігійній сфері й обережність їх реалізації. Висуваючи якісь ідеї, богослови намагалися спертися на традицію, шукаючи аргументи в отців Церкви³⁸. Загалом можна говорити, що РПЦ у цей період відмовилася як від крайнього консерватизму, так і від радикальної модернізації.

Позаяк у радянському суспільстві важливу роль як засобу уніфікації мав виконувати екуменізм, керівництво РПЦ під тиском влади робить більші кроки в цьому напрямку. У доповіді голови Ради в справах релігії при РМ СРСР В. Куроєдова на Всесоюзній нараді уповноважених 25 квітня 1972 р. повідомлялося, що керівництво церков велике значення приділяло впровадженню екуменічної свідомості в маси віруючих. Служителям культу рекомендувалося більше читати проповідей на цю тематику. У православних храмах почало практикуватися служіння з інославними. В. Куроєдов зазначав, що надалі духовенство розраховує досягнути організації спільних богослужінь віруючих, які належать до різних конфесій³⁹. Синод РПЦ навіть ухвалив рішення, за яким віруючі старообрядницької і римо-католицької церков могли виконувати обряди (причастя) в православних храмах⁴⁰. Митрополит Никодим у «Журнале Московской патриархии» писав, що це рішення допоможе зміцнити братські стосунки РПЦ із РКЦ і старообрядництвом і в такий спосіб полегшити шлях до віросповідної єдності⁴¹. Релігійний екуменізм із подачі влади мав на меті не що інше, як централізаційні уніфікаційні наміри — бажання в майбутньому підпорядкувати віруючих єдиному центру, за допомогою якого значно легше здійснювати контроль і маніпулювати людьми.

³⁷ *Христианство: Словарь*. Москва, 1994. С. 359.

³⁸ Бондаренко В. Д. *Современное православие...* С. 22–23.

³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 663. Арк. 11 зв.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

У період правління Л. Брежнєва спостерігається збільшення кількості студентів у семінаріях та духовних академіях РПЦ. Якщо 1977 р. на денному відділенні навчалось 788 осіб, на заочному — 814, то до 1981 р. ця цифра зросла відповідно до 900 і 1000–1100⁴². В Одеській семінарії кількість студентів зросла зі 120 у 1974 р. до 260 у 1980.⁴³ 1977 р. в духовних закладах РПЦ було 15 аспірантів⁴⁴. Це свідчить, що влада зрозуміла: жорстка непродумана політика в релігійній сфері спонукала до певної міри частину віруючих перейти в релігійне підпілля, а відтак вони переставали бути контрольованими. Найбільше охочих навчатися в духовних закладах було із Галичини та Закарпаття: протягом 1980–1983 рр. жителі цих регіонів подали 679 заяв (68% від загальної кількості в СРСР)⁴⁵. Проте навіть тут існували місцевості, які лідирували за кількістю охочих стати священнослужителями. Скажімо, 70% заяв, поданих у цей час, припадають на Хустський, Тячівський та Іршавський райони. За 15 років стали священнослужителями 44 чоловіки із села Залісці Збараського району Тернопільської області⁴⁶. На тих, хто подавав заяву до духовної семінарії, збирали компромат⁴⁷, зокрема, цим займалася місцева влада.

У цей період практикувалося відзначення найвищих керівників РПЦ радянськими нагородами. 23 січня 1979 р. голова Президії Верховної Ради УРСР О. Ватченко вручив орден Дружби народів екзарху України митрополиту Київському і Галицькому Філарету. Як зазначалося в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня, митрополит був нагороджений за патріотичну діяльність на захист миру. В анотації до указу також додавалося, що цю нагороду приурочено до 50-річчя екзарха. Того ж дня голова Українського республіканського комітету О. Гончар вручив митрополиту Філарету почесну медаль Радянського комітету захисту миру «Борцю за мир» і медаль Радянського фонду миру⁴⁸. Застосування політики «батога і пряника» сприяло подальшому «одержавленню Церкви». В очах народних мас окремі представники духовенства виглядали як сановиті державні чиновники. Побутували навіть міфи про їхній вплив на прийняття вагомих суспільно-політичних рішень та надзвичайно високий освітній рівень пересічних представників духовенства.

РПЦ також виступала в ролі фінансиста радянських миротворницьких ініціатив. 1985 р. сама лише Івано-Франківська єпархія внесла до фонду

⁴² Поспеловский Д. В. *Русская православная церковь...* С. 343; Див.: *Настольная книга священнослужителя*. Т. 1. Москва, 1977. С. 738 (дані за 1977 р.).

⁴³ Поспеловский Д. В. *Русская православная церковь...* С. 342–343.

⁴⁴ *Настольная книга священнослужителя*. Т. 1... С. 738.

⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2510. Арк. 2.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Див.: ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 371. Арк. 9–15.

⁴⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 123. Арк. 10.

миру понад 150 тис. крб.⁴⁹ Зрозуміло, що така добродійність РПЦ була викликана «побажаннями» з боку радянського керівництва. Як свідчать документи, на релігійні організації здійснювався тиск із метою збільшити відрахування церковних коштів до фонду⁵⁰.

Один вірянин, дуже добре обізнаний із церковним життям, в анонімному листі «Пятидесятилетие восстановления патриаршества в русской православной церкви», що його отримав єпископ Чернівецький Феодосій 1969 р., давав таку характеристику релігійному життю православних: «Єпархіальне життя перебуває у стані повного застою. Єпархіальні Архієреї живуть і діють у повному відриві, централізоване церковне життя повністю відсутнє. Патріархія нічим, крім переміщення Єпископів з кафедри на кафедру, не керує. Ось приклад із практичного життя Патріархії під час перебування там у ролі керуючого справами Митрополита Пімена (нині Митрополита Крутицького). Звернувшись до нього за порадою, Єпархіальний Архієрей отримував майже незмінну відповідь: “Із цього питання Вам, Владико, варто звернутися до Ради у справах Руської православної Церкви”, — тобто відсилав до безбожників, а сам ухилявся від рішення найпростіших питань церковної практики»⁵¹. Характеризуючи відвідуваність храмів, автор листа пише: «Переповнені храми — далеко не найкращий показник церковного добробуту, навпаки, він є свідченням того, як мало храмів залишилося у віруючих»⁵².

Становище РПЦ не подобалося багатьом священнослужителям. Це викликало відповідні настрої. Приміром, один зі священнослужителів Донецької області заявляв: «Я бачу, що за кордоном є сили, які борються за становище релігії у СРСР. Можна сподіватися, що це допоможе нам вільніше себе почувати, церква має перспективу на своє вільне існування»⁵³.

Цікаво, що в багатьох країнах соціалістичного табору провадилася набагато лояльніша політика держави щодо Церкви, ніж у СРСР. Зокрема, в Румунії священнослужителі були навіть членами парламенту — державної Ради. Від православної церкви депутатами були Патріарх, один митрополит і три єпископи, від католиків та інших течій — по одному. У країні на середину 1970-х рр. не велося атеїстичної пропаганди. Не виступав проти релігії і М. Чаушеску, який тримав у своїх руках кермо правління країною⁵⁴.

⁴⁹ Доповідь архієпископа Івано-Франківського і Коломийського Макарія «Возз'єднання Греко-католицької Церкви з Руською Православною Церквою». *Православний вісник*. 1986. № 7–8. С. 43.

⁵⁰ Див.: ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 131. Арк. 60.

⁵¹ Там само. Спр. 129. Арк. 31.

⁵² Там само. Арк. 35.

⁵³ Там само. Спр. 132. Арк. 36.

⁵⁴ Там само. Спр. 370. Арк. 91.

У досліджуваний період траплялися і факти спротиву православного духовенства державній політиці у сфері релігії. Так, у серпні-вересні 1968 р. група священнослужителів (серед них були єпископи) і мирян подала звернення до Патріарха Московського і всієї Русі Алексія, в якому зазначалося: «Внутрішнє життя Руської православної церкви хворобливе й жалюгідне, незважаючи на її уявний добробут, що виявляється в її зовнішніх формах і діях...»⁵⁵. Критикувалася державна політика, яка призвела до такого становища.

Рівень релігійності більшості православних був невисоким. Секуляризація відбувалася не лише за рахунок кількісних показників, а й якісних. Публікації в «Журнале Московской патриархии» так оцінювали релігійність православних віруючих у СРСР: «І як мало тих, хто у Світлі Христа бачить Світло і цінує його, а не відблиск тимчасового земного добробуту» (митрополит Новгородський і Ленінградський Антоній)⁵⁶; «наша історична епоха характеризується глибокою внутрішньою суперечливістю. Призваний до єдності у Христі світ дедалі більше об'єднується за переказом людським, за стихіями світу. ...Сьогоднішній світ... значною мірою є світом нехристиянським, нецерковним» (митрополит Мінський і Білоруський Філарет)⁵⁷; «але істинних храмів духовних серед християн не так уже багато, і в серцях багатьох ледь лише жевріють вогники слабкої віри і знаходить Пречиста Богоматір у душах багатьох християн замість духовних храмів-палаців знову, як у давнину, Віфліємські земляні печери» (протоієрей Іоан Сорокін)⁵⁸.

«Настольная книга священнослужителя» давала таку соціально-демографічну характеристику православним парафіянам: «...Більшість теперішніх парафіян люди літні, хворобливі й самотні»⁵⁹; «у масі своїй парафіяни відносяться до категорії мало чи середньокваліфікованих робітників, службовців і селян; якщо ще врахувати те, що переважна більшість віруючих — люди літні і старі, які не зуміли, як правило, отримати повноцінної освіти й повністю позбавлені систематичних знань про Церкву, таїнства і догматику...»⁶⁰. Цю характеристику можна прикласти до віруючих, що належали до більшості конфесій в Україні. Водночас як духовенство, так і дослідники наголошували на відсутності побожності в більшості молодих людей, навіть тих, які інколи відвідували храми.

⁵⁵ Там само. Спр. 83. Арк. 102.

⁵⁶ Антоний, митрополит Новгородский и Ленинградский. В день памяти святителя Никиты, епископа Новгородского. *Журнал Московской патриархии*. 1983. № 4. С. 33.

⁵⁷ Речь митрополита Минского и Белорусского при вручении ему диплома доктора богословия honoris causa. *Журнал Московской Патриархии*. 1984. № 4. С. 58.

⁵⁸ Новинский В., священник. В неделю перед Рождеством Христовым. *Журнал Московской патриархии*. 1976. № 12. С. 31.

⁵⁹ *Настольная книга священнослужителя*. Т. 4. Москва, 1983. С. 277.

⁶⁰ Там само. С. 249.

Ведучи мову про РПЦ варто також згадати й осташів (рух у православ'ї) на Буковині й Румунії. На початок 1970-х рр. у Чернівецькій області їх налічувалося близько 600 осіб. Порівняно з повоєнним періодом їх кількість зменшилася. Осташі займали керівні посади в парафіях РПЦ на Буковині, відзначалися високою моральністю, релігійністю. Серед їх побутових особливостей було невживання алкогольних напоїв, заборона куріння⁶¹ тощо.

У досліджуваній період продовжується поступове скорочення громад інших православних течій — старообрядців та істинно-православних. На 1 січня 1978 р. в УРСР діяла 41 зареєстрована громада, одна незареєстрована Руська православна РПСЦ (Білоцерківської згоди) та 10 безпопівських⁶². У СРСР це співвідношення було інакшим: 117 зареєстрованих і 13 незареєстрованих громад РПСЦ (Білокриницької згоди), 191 зареєстрована і 79 незареєстрованих безпопівських та 12 зареєстрованих і 19 незареєстрованих біглопопівських громад⁶³. Молодь усе частіше відмовлялася від релігійних традицій своїх батьків.

Скорочується також мережа та кількість представників ППЦ та ППХ. Якщо на 1969 р. в УРСР було зафіксовано 42 групи ППЦ та ППХ⁶⁴, то 1977 р. — 22 групи (444 віруючі)⁶⁵. Це, звісно, не всі, а лише ті, діяльність яких була відома владі. Найбільше їх збереглося на Вінниччині — 11 груп (160 осіб)⁶⁶. У Житомирській області 1973 р. було виявлено 4 групи ППЦ та ППХ⁶⁷.

Якщо порівняти з попереднім періодом, то за «брежнєвської доби» загалом спостерігалось послаблення тиску не лише на РПЦ, а й на інші релігійні об'єднання, хоча воно мало свої нюанси залежно від ситуації. Так, зменшення тиску на греко-католиків у середині 1960-х рр. змінилось на акції, спрямовані проти них, уже із жовтня 1968 р. Впродовж кінця 1968–1969 рр. було здійснено обшуки й допити багатьох греко-католицьких священників⁶⁸. Цей наступ був зумовлений їх активізацією в Україні, яку, своєю чергою, спричинила легалізація греко-католицької церкви у ЧСРСР. 13 червня 1968 р. РСР при РМ СРСР у квітні 1969 р. зазначала: «Особливість Закарпаття і в тому, що ця область — прикордонна... Тут же широко розповсюджуються чеські “ліберальні” газети та інші видання, що допускають наклеп на соціалізм, займаються вихвалянням релігійних свобод у Чехословаччині, пропагують благородство Дубчека, який дозволив відновити уніатську церкву. Під впливом цієї пропаганди деякі священники самі проводять обробку віруючих,

⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 240. Арк. 25.

⁶² Там само. Оп. 7. Спр. 76. Арк. 111.

⁶³ Там само. Арк. 97.

⁶⁴ Там само. Оп. 5. Спр. 128. Арк. 78.

⁶⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 56. Арк. 18.

⁶⁶ Там само. Спр. 53. Арк. 1.

⁶⁷ Там само. Оп. 5. Спр. 330. Арк. 8.

⁶⁸ *Митрополит Володимир (Стернюк)*. Львів, 1991. С. 27–28.

закликають їх кидати православ'я і переходити в унію»⁶⁹. Подіями в Чехословаччині пояснював активізацію греко-католиків наприкінці 1960-х рр. й екзарх України митрополит Київський і Галицький Філарет⁷⁰. Прикметно, що із шести священиків, направлених із СРСР до Чехословаччини для утвердження православ'я перед подіями 1968 р., четверо перейшли в унію⁷¹. Активізація греко-католиків у цей період спостерігалася також у Галичині та Закарпатті.

У цьому контексті цікаво простежити настрої духовенства та віруючих. Після подій у Чехословаччині колишній греко-католицький священик із с. Середнє Ужгородського району намагався переконати православного священика залишити православ'я і наслідувати приклад словацьких священиків, а інший колишній греко-католицький священик відкрито закликав віруючих: «У Словаччині народ уже прогнав бандитів Алексія і ви облиште чортослів'я поки не пізно»⁷². Такі настрої побутували й у середовищі пересічних віруючих.

Протягом 1970–80-х рр. греко-католицька церква продовжувала впливати на населення Західної України. На нашу думку, на Івано-Франківщині греко-католицька церква мала сильніші позиції порівняно з іншими західноукраїнськими областями. Її вплив у другій половині 1970-х рр. був особливо сильним у містах Івано-Франківську, Коломиї, Долині, селах Бубнище, Церковна, Танява, Гошів, Белеєв Долинського району, Прибилів, Надорожна, Бортники, Гостів Тлумацького району, Кліщівка і Помонята Рогатинського району, Тарновиця і Клубівці Івано-Франківського району, у деяких селах Галицького і Косівського районів⁷³.

У цей час греко-католицьке духовенство продовжувало релігійну діяльність підпільно. У звіті уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР за 1964 р. щодо діяльності греко-католиків (від 3 березня 1965 р.) зазначалося, що на 1 січня 1965 р. обліковано понад 400 колишніх греко-католицьких священиків і понад 700 ченців і черниць із ліквідованих греко-католицьких монастирів⁷⁴.

За архівними даними, на середину 1965 р. в Західній Україні було близько 350 невоzz'єднаних священиків-уніатів, із них у Закарпатській єпархії — 130 (2 — активно діючих), в Івано-Франківській — 40 (25 — активно діючих), у Львівській — 177 (124 у Львівській області і 53 у Тернопільській),

⁶⁹ Дмитрук В. І. Ініціативи української громадськості щодо відновлення греко-католицької церкви в кінці 1960-х років. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Вип. 32. Київ, Хмельницький, 2005. С. 375.

⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 170. Арк. 52.

⁷¹ Там само. Спр. 83. Арк. 9.

⁷² Там само. Спр. 183. Арк. 33.

⁷³ Там само. Оп. 7. Спр. 52. Арк. 68–69.

⁷⁴ Сергійчук С. *Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу*. Київ, 2001. С. 405.

з яких активно діяли — 53 (33 — на Львівщині і 20 — на Тернопільщині)⁷⁵. Ці цифри, як правило, були занижені. Частина греко-католицьких священників не була «викрита», тому дані, які фігурували у документах уповноважених, часто змінювалися, і не в бік зменшення, а навпаки — збільшення. До того ж у різних документах інформація за цей самий час не завжди збігалася.

За досліджуваній період греко-католицькі єпископи висвятили в сан священників чимало людей. За даними радянських органів (на 1986 р.), лише за останні 10 років — 25 осіб⁷⁶. Ці цифри, як і дані про кількість греко-католицьких священнослужителів і ченців, не повністю відповідали дійсності. Вони були радше свідченням поінформованості влади.

На 1 жовтня 1968 р. лише на Івано-Франківщині проживало близько 230 ченців УГКЦ⁷⁷. Із них місце перебування 147 ченців не було відоме радянській владі. Хоча греко-католицькі монастирі ліквідували, в області існували осередки чернечого життя. Це були населені пункти, де проживало кілька ченців. Між ченцями та черниціями розподілялися обов'язки. Якщо в населених пунктах був лише один чернець, він брав на себе всі обов'язки священника УГКЦ. Працездатні ченці працювали на державних підприємствах та установах, а більшість черниць — у медичних закладах. Займаючись світською діяльністю, ченці намагалися жити згідно зі статутами своїх згромаджень⁷⁸.

Греко-католицьке духовенство використовувало для своїх цілей і зареєстровані православні храми, де не було священників. У 1968 р. зі 126 зареєстрованих православних церков у Тернопільській області, які не діяли через відсутність духовенства, у 102 нелегальні відправи здійснювали греко-католицькі священники⁷⁹. Подібна ситуація склалася і в інших західноукраїнських областях, населених прибічниками греко-католицизму.

Упродовж одного-півтора десятиліть релігійна мережа греко-католицької церкви в багатьох регіонах майже не змінилася. Численною греко-католицька мережа залишилася й у другій половині 1970-х рр. На одному із семінарів партійних та радянських працівників повідомлялося, що на Львівщині живе 126 греко-католицьких священників, у Закарпатті — 57, на Івано-Франківщині — 47 священників, 97 ченців і черниць, на Тернопільщині — 24 священники і 60 черниць⁸⁰. В Івано-Франківській області на 1 листопада

⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 16.

⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2980. Арк. 46.

⁷⁷ Вуячко М. Чернецтво Прикарпаття у 40-х–80-х роках ХХ ст. *Україна соборна*. Вип. 2. Київ, 2005. С. 375.

⁷⁸ Там само. С. 378–379.

⁷⁹ Стоцький Я. *Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989)*. Тернопіль, 2003. С. 252.

⁸⁰ Єленський В. Є. *Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1999)*. Київ, 1991. С. 37–38.

1978 р. було зареєстровано 45 греко-католицьких священиків та 117 колишніх черниць⁸¹. За іншим документом, на 20 березня 1977 р. тут було виявлено 49 греко-католицьких священиків і 127 черниць⁸². Ці цифри більшменш збігалися з даними радянських органів за 1960-ті рр. і були занижені. Віковий склад греко-католицьких священиків був такий: від 45 до 50 років — 4 особи, від 51 до 60 — 5, від 61 до 70 — 25, більше 70 років — 15 осіб. Із них 21 мали вищу духовну освіту, інші — середню, 11 працювали на різних підприємства та в організаціях, стільки ж були пенсіонерами, а 27 осіб перебували на утриманні рідних⁸³.

Нездатність влади подолати катакомбну греко-католицьку церкву стала причиною спроби, ініційованої, очевидно, КДБ, домогтися визнання її у формі «римо-католицької церкви східного обряду» навесні 1978 р. Тоді ж було створено ініціативну групу із п'ятьох священиків. За складеним ними проектом статуту, передбачалося проведення богослужіння церковнослов'янською або українською мовою. У червні 1978 р. цей проект було передано в РСР до Москви⁸⁴. Реалізація цієї спроби призвела б до більшої контрольованості греко-католиків із боку влади, однак проект не було втілено в життя.

За брежнєвської доби переслідування греко-католиків, як уже зазначалося, було менш активним, ніж раніше. Знаючи про греко-католицькі богослужіння, державні органи часто закривали на це очі. Так, 1981 р. під час допиту єпископа Іоана Семедія співробітник КДБ лише застеріг, щоб на богослужіння не збиралося більше дванадцяти осіб, інакше вони вважатимуться несанкціонованим мітингом⁸⁵. Влада сподівалася, що греко-католицизм, не маючи зареєстрованих релігійних організацій та духовенства, вимре сам по собі.

Радянські органи в боротьбі з греко-католицизмом в цей час зайняли непослідовну позицію. Не намагаючись активно боротися з ним, вони применшували значення греко-католицького фактора. Так, у документі «Про ситуацію в середовищі уніатів в області» (Івано-Франківській. — П. Б.) від 1 серпня 1988 р. за підписом секретаря Івано-Франківського обкому КПУ І. Посторонка вказувалося, що якщо 1970 р. греко-католики становили 16% віруючих, то на середину 1988-го — лише 3,5%⁸⁶. І тут же йдеться про активізацію греко-католиків⁸⁷.

⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 109. Арк. 1.

⁸² Там само. Спр. 52. Арк. 67.

⁸³ Там само. Арк. 68.

⁸⁴ Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1948–1989). *Ковчег*. 1993. Ч. 1. С. 151.

⁸⁵ Коссей Ю. *Владика Іоанн Семедій — духовний діяч Закарпаття*. Ужгород, 2000. С. 57.

⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3330. Арк. 33

⁸⁷ Там само. Арк. 32–34.

Розширення видання релігійної літератури РПЦ у цей період теж великою мірою зумовлювалося боротьбою із греко-католицизмом, адже вагома її частка йшла в західні області. Після 1968 року занадто обмежений дозвіл на видання релігійної літератури було розширено, очевидно, щоб зупинити циркуляцію недозволених та нелегальних матеріалів. А опублікована у СРСР література проходила цензуру⁸⁸. У серпні 1968 р. відділ пропаганди й агітації ЦК КПУ підтримав пропозицію уповноваженого РСР при Раді Міністрів СРСР в УРСР про видання на замовлення екзархату українського православного молитовника (наклад до 100 тис. прим.) та відновлення випуску у Львові щомісячного журналу екзархату «Православний вісник» (наклад — 10 тис. прим.). «Ці видання для віруючих, — зазначалося в доповідній записці завідувача відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ Г. Шевеля від 10 липня 1968 р., — були б протиставлені ворожій нам літературі, яка різними шляхами розповсюджується уніатами серед населення»⁸⁹.

Цікаво, що греко-католики підтримували також зв'язок зі своєю Церквою через радіопередачі (що систематично велися з Ватикану, Польщі, ФРН, США) та поштовий канал (листування із родичами з Польщі, посилки, передачі і т. і.). Через родичів та знайомих із Польщі привозили літературу (книги, календарі), предмети церковного вжитку, хрестики, медальйони із греко-католицькою символікою, портрети і медальйони із зображенням Папи тощо⁹⁰. Траплялося, що православні священики в Галичині продавали греко-католицькі календарі⁹¹.

Продовжували боронити свої позиції в цей період і римо-католики. На березень 1969 р. в УРСР діяло 117 римо-католицьких громад із кількістю осіб, що відвідували костьоли та каплиці, понад 64 тис.⁹² А загальна чисельність віруючих римо-католиків була значно більша. Серед поляків та угорців, які проживали в УРСР, відсоток релігійності був набагато вищим, ніж серед українців. До того ж існували незареєстровані групи римо-католиків. 1960 р. лише в Тернопільській області їх діяло 6⁹³. В інших регіонах, де римо-католиків проживало значно більше, ця цифра була вищою.

Обмежена лібералізація релігійно-церковного життя в середині 1960-х років уплинула й на процеси, що відбувалися в протестантських громадах. Упродовж 1960-х між представниками ВР ЄХБ і РЦ ЄХБ відбулася низка

⁸⁸ Beeson Tr. *Discretion and valour: Religion conditions in Russia and Eastern Europe*. Collins, 1974. P. 129.

⁸⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 42. Арк. 30.

⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 137. Арк. 209.

⁹¹ Там само. Оп. 5. Спр. 133. Арк. 40–41.

⁹² Сергійчук В. *У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохотні*. Київ, 2001. С. 20.

⁹³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 2. Спр. 323. Арк. 14.

зустрічей із метою подолання розколу. ВР ЄХБ визнавала свої помилки, як на всесоюзному з'їзді ЄХБ 1963 р., так і на з'їзді 1966 р.⁹⁴, хоча баптисти-ініціативники назвали їх «псевдоз'їздами»⁹⁵. З'їзд 1969 р. привніс певне потепління в стосунки між прибічниками ВР ЄХБ та РЦ ЄХБ⁹⁶, хоча не вирішив проблеми розколу. Зрозумівши, що ліквідація розколу неможлива за таких обставин, влада вдалася до інших кроків, аби мати змогу контролювати баптистів-ініціативників.

Ініціатори розколу в євангельському християнстві-баптизмі намагалися переглянути суспільну і церковну концепцію об'єднання. Вони силкувалися усунути віруючих від участі в громадському житті, виступали за здійснення будь-якої церковної діяльності, особливо місіонерської у різних формах, не рахуючись із «соціалістичною» дійсністю, нормами радянського законодавства тощо⁹⁷. Власне, вони прагнули жити згідно зі своєю вірою, а не за радянськими законами, ворожими їм. Один із баптистів-ініціативників так оцінював релігійне життя в середовищі ЄХБ: «Уряд і ВР ЄХБ грають на одній дудці, нас лякають переслідуванням, а певної свободи молитися не дають, заганняють під контроль»⁹⁸.

На початок 1965 р. в УРСР діяло близько 1160 громад ЄХБ (понад 101 тис. осіб)⁹⁹, а на кінець 1979-го — 1103 зареєстрованих громади та групи ЄХБ (в іншому документі фігурує більша цифра¹⁰⁰), до складу яких входило 106 тис. вірян. Прикметно, що серед членів громад ЄХБ було багато молоді. За п'ять років частка її зросла удвічі і становила близько 10% в Україні. В окремих регіонах цей відсоток був значно вищим, зокрема в Одеській області — 19,2%, у Херсонській — 16%, у Запорізькій — 14%. У багатьох громадах ЄХБ Ровенської та Волинської областей молодь складала більше половини нового поповнення¹⁰¹. Найбільше громад було в Ровенській — 130 громад (15 223), Волинській — 79 (10 017 осіб), Київській — 74 (5272), Чернівецькій — 66 (7253) та Донецькій — 62 (9547) областях. У Хмельницькій та Черкаській областях, хоча й було понад 60 громад у кожній (61 і 62 відповідно), але вони були відносно нечисленні — 3770 і 3663 осіб. Найменше громад ЄХБ було на Івано-Франківщині — 8 (463 особи)¹⁰². На 1970 р. поза Союзом ЄХБ, за офіційними даними, перебувало понад 14 тис. осіб. Але, як уже наголошувалося, ця цифра є дуже заниженою порівняно з

⁹⁴ Там само. Оп. 5. Спр. 173. Арк. 140.

⁹⁵ Там само. Арк. 141.

⁹⁶ Там само. Арк. 140–143.

⁹⁷ Клибанов А. И. *Религиозное сектанство и современность (социологические и исторические очерки)*. Москва, 1969. С. 105–106.

⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 132. Арк. 37.

⁹⁹ Там само. Оп. 2. Спр. 449. Арк. 33.

¹⁰⁰ Там само. Оп. 7. Спр. 105. Арк. 36.

¹⁰¹ Там само. Спр. 100. Арк. 103.

¹⁰² Там само. Спр. 105. Арк. 30.

реальною¹⁰³. Сюди ж входили і прибічники РЦ ЄХБ, і віруючі, що належали до незареєстрованих автономних громад ЄХБ.

На 1971 р. загальний соціально-демографічний склад ЄХБ був такий:

за статтю: чоловіків — 24%, жінок — 76%;

за родом діяльності: робітників — 23%, колгоспників — 27%, службовців — 2%, домогосподарок — 21%, пенсіонерів — 27%;

за віком: до 25 років — 3%, від 25 до 40 — 10%, від 41 до 60 — 31%, більше 60 років — 56%;

за освітою: вища — 0,4%, середня — 6,6%, незакінчена середня — 20%, початкова — 18%, малописьменних і неписьменних — 55%¹⁰⁴.

За останні 10 років у соціально-демографічній характеристиці течії відбулися певні зміни: зросла частка робітників і пенсіонерів, знизилася частка колгоспників, домогосподарок, осіб середнього віку.

Велика кількість громад та вірян, як уже зазначалося, перестала підпорядковуватися ВР ЄХБ у результаті розколу в 1960-х рр. За офіційними даними, на середину 1966 р. в УРСР прибічниками РЦ ЄХБ стало близько 5 тис. віруючих, однак реальна цифра була більшою. Найбільше їх було в Одеській (827 осіб, 29 груп), Дніпропетровській (600 осіб, 12 груп), Харківській (540 осіб, 16 груп), Донецькій (530 осіб, 13 груп) та Київській (511 осіб, 16 груп) областях¹⁰⁵. На початок 1975 р. продовжували діяти 153 групи і 3 громади прибічників РЦ ЄХБ, які об'єднували близько 5 тис. віруючих¹⁰⁶.

У 1970-х рр. було дозволено реєстрацію деяких громад РЦ ЄХБ. Цим кроком влада намагалася розколоти лави прибічників Ради церков. У результаті з'явився новий різновид євангельсько-баптистських церков — «автономні церкви»¹⁰⁷. На кінець 1975 р. в УРСР подали клопотання про реєстрацію 27 громад баптистів-ініціативників, із них 11 громад (511 осіб) висловили бажання зареєструватися автономно, 16 громад (1189 осіб) — як громади РЦ ЄХБ¹⁰⁸. До автономних церков входили громади у Києві (700 членів), Харкові. На 1 січня 1986 р., за даними ВР ЄХБ, у СРСР було зареєстровано автономно 71 церкву ЄХБ¹⁰⁹. Багато громад намагалися отримати реєстрацію, пожертвувавши частиною своєї свободи, стомившись від боротьби з радянським режимом.

¹⁰³ Там само. Оп. 5. Спр. 221. Арк. 126.

¹⁰⁴ Там само. Спр. 293. Арк. 91.

¹⁰⁵ Там само. Спр. 3. Арк. 17.

¹⁰⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 1. Арк. 3.

¹⁰⁷ Євангельські християни-баптисти / Підгот. Ю. Решетників. *Релігійна панорама*. 2000. № 2. С. 72; Руденко А. А. Євангельские христиане-баптисты и перестройка в СССР. *На пути к свободе совести*. Москва, 1989. С. 354.

¹⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 1. Арк. 38.

¹⁰⁹ Малахова И. А. *Современный баптизм: идеология и деятельность*. Москва, 1987. С. 24.

У другій половині 1960-х рр. і пізніше відбувалися сприятливі процеси і для легалізації п'ятидесятництва. 1968 р. була дозволена реєстрація п'ятидесятницьких церков незалежно від ВР ЄХБ¹¹⁰. 1969 р. РСР зробила спеціальне пояснення, в якому рекомендувала місцевим органам не чинити перепон на шляху об'єднання віруючих-п'ятидесятників із зареєстрованими громадами ЄХБ, а в окремих випадках реєструвати п'ятидесятницькі громади на автономних засадах лише у разі їхньої відмови від окремих п'ятидесятницьких обрядів та за умови виконання радянського законодавства¹¹¹. Це дозволило частині п'ятидесятницьких громад вийти з підпілля. Загалом кількість нелегальних п'ятидесятницьких громад та кількість віруючих, що належали до них, була великою. На 1969 р. в УРСР діяло 580 груп ХВЄ¹¹². А на 1970-й, за неповними офіційними даними, нараховувалося близько 14 тис. віруючих ХВЄ, що належали до нелегальних підпільних громад¹¹³. Насправді їх було значно більше.

Для п'ятидесятників особливості їхнього віровчення і культової практики були дуже важливі, тому вони намагалися боронити їх, незважаючи на тиск із боку влади. Конкретний приклад, що фігурує в архівних документах, — поведінка частини віруючих автономної громади ЄХБ Кіровограда, які обстоювали недоторканість п'ятидесятницьких догм і традицій (як-от глосолалії — говоріння на «іншомовах»), омивання ніг, «духовне хрещення» і т. ін.)¹¹⁴. Відмова від деяких із них фактично означала відмову від віри й конфесійної приналежності, а отже, не могла бути прийнятною для більшості п'ятидесятників.

Після отримання дозволу на офіційну реєстрацію багато громад низки релігійних течій (баптистів-ініціативників, п'ятидесятників), які діяли раніше нелегально, не бажали реєструватися. Уповноважений РСР в Одеській області В. Коновалов зазначав про п'ятидесятників, що свою відмову реєструватися вони пояснювали так: «Ви і так усіх нас знаєте, навіщо нам ще записуватися»; «свобода совісті передбачає, що вірити в бога це особиста справа кожного. Церква в нас відокремлена від держави, тому ми ні перед ким не повинні звітуватися в тому, що віримо»¹¹⁵. Активіст п'ятидесятницької громади із с. Дмитрівки Татарбунарського району (Одеська обл.) Т. Димов заявив: «Ми в реєстрації колись були... Від нас вимагали дані про членів, про тих, кого хрестити будемо. Ми такі дані давати не хочемо. Ви

¹¹⁰ Церква християн віри євангельської п'ятидесятників. *Релігійна панорама*. 2001. № 7. С. 66–67; Вишиванюк О. Етноконфесійні трансформації в Україні у перші післявоєнні роки (1944–1953). *Наукові записки / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досл.* Вип. 28. Київ, 2005. С. 243.

¹¹¹ Барменков А. І. *Свобода слова в СРСР*. Москва, 1986. С. 140.

¹¹² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 128. Арк. 78.

¹¹³ Там само. Спр. 222. Арк. 16.

¹¹⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 49. Арк. 194.

¹¹⁵ Там само. Спр. 130. Арк. 90.

бажаєте шляхом реєстрації нав'язати нам православну віру... Загалом коли ми будемо зареєстровані, то нам лише обряди дозволять виконувати, а віри у нас не буде. Обряди ж нас не врятують»¹¹⁶. Один з активістів громади ЄХБ с. Бакумівка Рокитнянського району Київської області В. Белобров казав: «Хоч ви нас і штрафуйте, реєстраційні документи ми не візьмемо. Цим ми порушимо вимоги Біблії»¹¹⁷. Представники одних релігійних течій, відмовляючись від реєстрації, розглядали її як одну із форм боротьби радянської влади з релігією та їхньою течією зокрема; інші вважали, що реєстрація порушує канони Біблії.

Слід зазначити, що формально низка релігійних течій закритого типу, які не були зареєстровані, не вважалися забороненими. У листі Ради в справах РПЦ до головної редакції Української радянської енциклопедії мовилося: «Треба слово “заборонені” замінити: не підлягають реєстрації органами влади. Це тому, що закону, який забороняє ці секти, немає, а осудження окремих осіб (передусім керівників) є результатом конкретних злочинів»¹¹⁸.

У середині 1960-х рр. здійснювалися спроби ліквідувати розкол в об'єднанні АСД. У січні 1965 р. представники всіх угруповань і центрів зустрілися на з'їзді в молитовному будинку Київської громади. Позаяк на ньому було більше «мацанівців», вони перемогли: П. Мацанова було обрано керівником з'їзду. Почалися «чистки», жертвами яких стали керівники переможених. Ці дії нового керівництва підтримувала РСР¹¹⁹. Розкол у середовищі АСД тривав.

Існування низки угруповань в їхньому середовищі, яке, здавалося, мало би бути вигідне комуністичній владі, не стало таким у реальності. Групи АСД заходилися змагатися між собою в кількості новонавернених, розповсюдженні релігійних книг тощо. Відтак влада вирішила їх об'єднати. З адвентистських кафедр почали лунати відповідні заклики. Були здійснені спроби примирення¹²⁰. На початку 1970-х рр. було відновлено зв'язки з Генеральною конференцією, яка з дозволу влади стала втручатися в справи радянських адвентистів із метою подолання розколу¹²¹. 1981 р. його було ліквідовано¹²².

В УРСР на початок 1965 р. налічувалося 141 громада адвентистів сьомого дня (понад 8,1 тис. осіб)¹²³. На травень 1978 р. до зареєстрованих

¹¹⁶ Там само. Арк. 90–91.

¹¹⁷ Там само. Спр. 127. Арк. 56.

¹¹⁸ Там само. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 12.

¹¹⁹ Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А. *«Бедная, бросаемая бурей»: Исторические очерки к 110-летию юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине*. Київ, 1997. С. 76–83.

¹²⁰ Там само. С. 85–86.

¹²¹ Там само. С. 90–109.

¹²² Там само. С. 126–127.

¹²³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 2. Спр. 449. Арк. 33.

релігійних громад адвентистів входило понад 10 тис. віруючих¹²⁴. Залишаюся ще чимало віруючих, які входили до незареєстрованих адвентистських груп.

Існували також незареєстровані громади адвентистів-реформістів. Вони поділялися на дві течії. Перша — адвентисти сьомого дня реформістського руху — діяла переважно в Закарпатській, Чернівецькій та Хмельницькій областях. Менш розповсюджена вона була у Вінницькій, Одеській, Київській і Черкаській областях. Прибічники цієї течії відмовлялися служити в радянській армії, по суботах не пускали своїх дітей до школи, практикували навчання релігії. В архівних документах вказується, що останніми роками (до 1978 р.) серед них почала поширюватися ідея легалізації.

Інша течія, «вірний залишок адвентистів сьомого дня» (адвентистів-реформістів), яку очолював В. Шелков (заарештований у березні 1978 р.), була поширена у Харківській, Дніпропетровській, Черкаській, Київській та Одеській областях. Щодо радянського способу життя вони дотримувалися опозиційності¹²⁵. На 1969 р. влада зафіксувала 35 груп адвентистів-реформістів¹²⁶.

В умовах підпілля продовжувала зростати кількість релігійних громад свідків Єгови. На початок 1965 р. в УРСР організації свідків Єгови налічували понад 7 тис. членів¹²⁷. На 1969 р., за офіційними даними, існувало 275 їхніх груп¹²⁸. Проте 1984 р. в УРСР було зафіксовано 215 груп. Здебільшого свідки Єгови концентрувалися у західноукраїнських областях: у Закарпатській області діяло 64 громади, в Івано-Франківській — 41, у Чернівецькій — 18, у Тернопільській — 16, у Львівській — 14, у Волинській — 12. Багато їх було в Одеській (14) та Донецькій (11) областях¹²⁹. До того ж серед свідків Єгови спостерігалось збільшення частки молоді та осіб середнього віку.

Повна лібералізація державної релігійної політики в середині 1960-х років призвела й до поліпшення становища свідків Єгови. У червні 1965 р. Верховний Суд УРСР виніс вирок про те, що єговістська література є не антирадянською, а релігійною й не містить наклепів на державно-суспільний лад. Віруючих перестали арештовувати за читання літератури, проте арешти за проповідництво тривали. Полегшення для свідків Єгови приніс указ Президії ВР СРСР № 4020-VI від 30 вересня 1965 р. про звільнення представників течії, вивезених до Сибіру 1951 р., від режиму спецпоселення.

¹²⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 74. Арк. 20.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 128. Арк. 78.

¹²⁷ Там само. Оп. 2. Спр. 449. Арк. 33.

¹²⁸ Там само. Оп. 5. Спр. 128. Арк. 78.

¹²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2717. Арк. 10.

Вони могли виїздити до будь-якої місцевості СРСР, крім попереднього місця проживання¹³⁰. Цей жест влади призвів до поширення єговізму по всій країні.

Наприкінці 1960-х рр. для контролю над діяльністю свідків Єгови КДБ активно впроваджує в їхні громади своїх агентів і провокує за їх допомогою розкол¹³¹. Тривають також арешти за відмову служити в лавах радянської армії.

Позаяк протестантські організації закритого типу, на відміну від інших релігійних течій, не втрачали своїх позицій у релігійному житті країни, а навіть зміцнювали їх, важливо простежити соціально-демографічну характеристику осіб, які їх поповнювали, приймаючи хрещення в громадах ЄХБ, ХВС, АСД. Це ілюструють дані по Вінницькій, Донецькій, Харківській і Львівській областях за 1977 р. (див. таблицю 1)¹³².

Таблиця 1.

Соціально-демографічний склад віруючих, що належали до протестантських деномінацій

	ЄХБ				ХВС				АСД			
	Вінницька	Донецька	Львівська	Харківська	Вінницька	Донецька	Львівська	Харківська	Вінницька	Донецька	Львівська	Харківська
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Кількість хрещених, зокрема чоловіків	142	313	187	107	6	16	18	–	47	26	7	14
жінок	32	81	41	41	2	6	6	–	13	8	2	5
Вік: 18–30 років	110	232	146	66	4	10	12	–	34	18	5	9
31–40 років	31	78	17	36	1	5	4	–	21	5	1	7
41–50 років	18	31	19	33	–	–	2	–	2	3	–	1
старші 50 років	23	71	24	16	5	1	1	–	1	6	–	3
Освіта: вища	70	133	127	22	–	10	11	–	23	12	6	3
середня	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–
н/середня	22	53	–	31	–	3	2	–	3	8	–	6
початкова і малописьменні	11	21	42	52	–	1	6	–	2	7	2	5
неписьменні	66	229	137	21	6	10	9	–	11	11	3	3
	43	10	8	–	–	2	1	–	31	–	2	–

¹³⁰ Алексеев В. Діяльність свідків Єгови на Кіровоградщині в роки заборони (кінець 50–80 роки ХХ століття). *Актуальні аспекти дослідження міста (матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції)*. Ч. І. Київ, 2005. С. 111.

¹³¹ Там само. С. 112.

¹³² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 51. Арк 4; 12; 28; 41.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Соціальне становище:												
робітники	27	81	16	44	1	2	5	–	12	12	1	3
колгоспники	38	11	11	26	1	–	1	–	13	–	–	1
службовці	–	61	9	12	–	3	–	–	–	–	–	6
учні	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
пенсіонери	44	64	83	20	4	5	8	–	22	10	4	4
домогосподарки та утриманці	21	96	68	5	–	6	4	–	–	4	2	–
Хрестились із сімей: віруючих, що належали до цієї конфесії	90	307	165	63	–	16	16	–	39	22	2	12
віруючих інших конфесій	44	6	14	18	6	–	2	–	5	–	5	2
невіруючих	8	–	8	24	–	–	–	–	3	4	–	–

Отже, як бачимо з таблиці 1, серед неофітів жінок було набагато більше, ніж чоловіків. Вагомий відсоток становили особи, старші за 50 років. Водночас осіб віком від 18 до 30 років було загалом не менше, ніж осіб у віковій категорії від 30 до 40 та від 40 до 50 років. Освітній рівень новохрещених був невисокий. Переважали люди з початковою освітою, малописьменні та неписьменні. Особи з вищою освітою були рідкісним явищем. Дуже велику частку серед неофітів становили пенсіонери та домогосподарки. Чимало було робітників та колгоспників. Більшість охрещених були із сімей віруючих, що належали до цієї конфесії.

Відбувалися зміни і в релігійній мережі міст та сіл. В інформаційному звіті РСР при Раді Міністрів УРСР за 1986 р. вказувалося, що центр релігійного життя у республіці дедалі більше зміщується із села до міста. Про це повідомлялося ще в інформаційному звіті Ради за 1980 р. Проте за минулий період ця тенденція не лише збереглася, а стала більш очевидною¹³³. У центральних, південних та східних областях проживало 76% місцевих «сектантів», у міських релігійних організаціях здійснювалося понад дві третини загальної кількості релігійних обрядів. Лише в західноукраїнських областях у релігійній сфері домінувала сільська місцевість¹³⁴. У семи західних областях, де проживало менше 20% населення республіки, було сконцентровано 56% загальної кількості релігійних об'єднань, більша половина — «сектанти»¹³⁵.

У цей період далеко зайшли секуляризаційні процеси в середовищі юдеїв. На кінець 1960-х рр. питома вага прибічників юдаїзму серед євреїв, за

¹³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2980. Арк. 452.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Там само.

офіційними даними, не перевищувала 3–6%. Більший відсоток зафіксовано у Прибалтиці — 5–9%, Грузії, на Північному Кавказі й у Середній Азії (бухарські євреї) — 7–12%. Переважно це були люди похилого віку¹³⁶. Французький журнал «Консьянс е ліберте» (№ 20 за 1981 рік) писав, що із 350 тис. євреїв, які живуть у Москві, лише 3 тис. — віруючі, і лише 700–800 осіб відвідують суботні богослужіння у синагозі¹³⁷.

Євреї у СРСР дедалі частіше відмовлялися від своїх релігійних традицій. Проте юдейські громади для частини євреїв продовжували відігравати важливу роль у житті, адже виконували й інші функції: вони були «ланкою національного спілкування», і їхніми послугами користувалися євреї, які їх не відвідували¹³⁸. Така різнобічна діяльність юдейських громад трохи стримувала секуляризацію євреїв. Однак кількість зареєстрованих громад була невелика. На березень 1967 р. в УРСР їх нараховувалося лише 14¹³⁹. Зважаючи на це, влада намагалася обмежити їхній вплив. У Львівській області, де проживало, за переписом 1970 р. 27 721 євреїв, закрили єдину синагогу, а 1974 р. було конфісковано сувої Тори та молитовники на квартирі, де збирався мін'янь¹⁴⁰. Та попри це, у боротьбі з юдаїзмом влада також намагалася не перебирати міри.

Репресії щодо учасників єврейського духовного відродження були помірними, адже влада не бажала посилення антирадянської пропаганди про переслідування релігії у СРСР. Судові процеси, які тривали у ці роки, мали на меті залякати та обезголовити рух. Порівняно сприятлива ситуація 1970-х на початку 1980-х замінюється широкомасштабними репресіями¹⁴¹, спричинена інтенсифікацією у 1970-х боротьби за виїзд із СРСР на знак протесту проти національного та релігійного гноблення.

Продовжують у цей період діяти зареєстровані громади молоканів: на 1967 р. зафіксовано 3 громади¹⁴² (хоча двадцять років тому їхня кількість була удвічі більша). В УРСР 1969 р. також діяло 29 нелегальних груп іоанітів, 17 апокаліпсистів, 13 інокентіївців¹⁴³. Окремі з них теж мали

¹³⁶ *Советские евреи: мифы и действительность*. Москва, 1971. С. 34; Эдельман А. И. Секуляризация и преодоление иудейских верований в СССР. *Вопросы атеизма*. Вып. 13. Київ, 1977. С. 103; Баканурский Г. Л. *Иудаизм и современность*. Москва, 1978. С. 61.

¹³⁷ Еленский В. Е. *Иудейский клерикализм и сионизм*. Київ, 1988. С. 102.

¹³⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 22. Арк. 28.

¹³⁹ Там само. Оп. 5. Спр. 33. Арк. 22.

¹⁴⁰ Мирський Р., Хонігсман Я., Найман О. Юдофобія проти України (старі забобони і модерні вигадки). Львів, 1998. С. 24.

¹⁴¹ Бегун И. История еврейского движения в СССР (1960–1980 гг.): Важнейшие этапы. *Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті. Матеріали конференції 28–30 серпня 2001 р.* Київ, 2002. С. 43–44.

¹⁴² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 33. Арк. 22.

¹⁴³ Там само. Спр. 128. Арк. 78.

тенденцію концентруватися в окремих регіонах. Так, у Вінницькій області на 1 вересня 1977 р. діяло 12 груп іоанітів (134 особи), 8 груп апокаліпсистів (74 особи)¹⁴⁴. Завважмо, що на 1 січня 1954 р. останніх на Вінниччині було 23 групи (4 тис. осіб)¹⁴⁵. Продовжували функціонувати групи інших нелегальних релігійних течій. На середину 1972 р. лише в Кіровоградській області діяло 5 груп єговістів-ільїнців (26 осіб)¹⁴⁶. В Одеській області на 1 січня 1973 р. — 2 громади інокентіївців (64 особи)¹⁴⁷. У цей час поступово зникають із релігійної карти України течії мальованців, підгорнівців та інші. В одному з документів РСР, що стосувався релігійної мережі, писалося: «В Одеській області на цей час (в останні роки) припинили діяльність такі релігійні течії: леонтіївці — 3 групи (23 особи), михайлівці — 10 груп (77 осіб), інокентіївці — 8 груп (62 особи)»¹⁴⁸. Покладалися надії, що найближчим часом зникнуть інші течії: «Уповноважений у Вінницькій області С. Куликов зазначав, що такі релігійні об'єднання як іоанніти, апокаліпсисти (21 група) фактично припинили свою діяльність. У їхньому складі були люди похилого віку, ці громади не проводили молитовних зібрань і не підтримували між собою зв'язків»¹⁴⁹.

Одночасно зі зникненням низки невеликих релігійних течій виникають нові, як правило, привнесені ззовні. У 1970–80-х рр. в Україні з'являються кришнаїтські групи. Їхня діяльність була зафіксована державними органами в Києві, у Вінницькій, Дніпропетровській та Миколаївській областях¹⁵⁰. Загальна кількість членів нелегальних релігійних груп, за офіційними даними (що були занижені), становила понад 27 тис. віруючих¹⁵¹. Сюди не зараховували греко-католиків.

Поступово в УРСР зростала частка віруючих, які не ототожнювали себе з жодною релігійною організацією, не поділяючи багато їхніх релігійних догматів. Такі процеси відбувалися і в інших країнах. Приміром, у Нідерландах таких осіб 1909 р. було 5%, а 1960 — 18,4%¹⁵². Рух у напрямку індивідуальної релігійності з кожним десятиліттям поширювався в усьому світі.

Попри певні послаблення у сфері релігії, після усунення від влади М. Хрущова до віруючих часто застосовували штрафні санкції, навіть притягали до кримінальної відповідальності. Так, М. Климошенко та Г. Арнаутов (голова і пресвітер незареєстрованої громади ЄХБ) 25 вересня 1980 р.

¹⁴⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 53. Арк. 1.

¹⁴⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 157. Арк. 1.

¹⁴⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 320. Арк. 40.

¹⁴⁷ Там само. Спр. 319. Арк. 69.

¹⁴⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 6. Арк. 2.

¹⁴⁹ Там само. Арк. 10.

¹⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2980. Арк. 44–45.

¹⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 128. Арк. 78.

¹⁵² *Религия и церковь в современную эпоху*. Москва, 1976. С. 83.

були засуджені до двох років позбавлення волі у ВТК (перший — загального режиму, другий — суворого) за організацію в м. Херсоні у 1970 і 1980-х рр. групових релігійних дій і участь у них. Раніше їх неодноразово попереджали про припинення цих зібрань¹⁵³. 13 липня 1980 р. народним судом Микитівського району м. Горлівки був засуджений Д. Чумак (свідок Єгови) — на 3 роки позбавлення волі з утриманням у ВТК загального режиму за відмову служити у збройних силах через релігійні переконання¹⁵⁴. Такий самий вирок за відмову служити у війську отримав житель м. Тореза М. Івань (свідок Єгови)¹⁵⁵. Житель м. Харцизька Донецької обл. Є. Пушков (регент незареєстрованої громади ЄХБ) 5 серпня 1980 р. «отримав» 3 роки позбавлення волі у ВТК загального режиму за незаконну організацію релігійного зібрання й організацію спротиву працівникам міліції¹⁵⁶. Один із керівників РЦ ЄХБ Г. Вінс кілька разів був засуджений до позбавлення волі (1966 року на 3 роки і 1974 року)¹⁵⁷. Під тиском закордонної громадськості був висланий за межі СРСР.

Інколи віруючим висувалися абсурдні звинувачення. Судом м. Миколаєва були засуджені троє осіб, яких звинувачували в тому, що вони «розпивали вино з однієї чаші, тривалий час молилися на колінах із закритими очима». Навіть голова РСР при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдов у своїй доповіді на Всесоюзній нараді уповноважених Ради 25 квітня 1972 р. мусив поставити питання: «У чому ж тут склад злочину?»¹⁵⁸.

Лише 1980 р. за релігійними мотивами було засуджено 219 осіб, із них 17 — члени РПЦ, 3 — ЄХБ, 55 — свідки Єгови, 5 — адвентисти-реформісти, 12 — РЦ ЄХБ, 14 — незареєстровані п'ятидесятники, 4 — віруючі інших конфесій¹⁵⁹. Із загальної кількості 219 судових справ 66 стосувалися відмови від служби в збройних силах, 113 — спротиву органам влади, 12 — розповсюдження «наклепницьких» листів, 10 — виступів проти законодавства про культу, 11 — спекуляції предметами культу, 2 — дармоїдства, 5 — інших причин¹⁶⁰. Влітку 1983 р. громадська організація «Християнський комітет захисту прав віруючих у СРСР» надіслав до Асамблеї ВРЦ у Ванкувері свідчення про те, що зросла кількість віруючих, які перебувають в ув'язненні (на той час — близько 300 осіб), і 25 000 п'ятидесятників висловили бажання виїхати за кордон, однак їм було відмовлено¹⁶¹.

¹⁵³ ЦДАВО України. Ф. 4468. Оп. 7. Спр. 149. Арк. 163–164.

¹⁵⁴ Там само. Арк. 16–17.

¹⁵⁵ Там само. Арк. 18–19.

¹⁵⁶ Там само. Спр. 147. Арк. 12–14.

¹⁵⁷ Там само. Спр. 1. Арк. 3.

¹⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 663. Арк. 16.

¹⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 148. Арк. 12.

¹⁶⁰ Там само. Арк. 13.

¹⁶¹ Елліс Дж. *Русская православная церковь: согласие и инакомыслие*. Пер. с англ. London, 1990. С. 264.

У другій половині 1960-х — першій половині 1980-х рр. часто траплялися адміністративні покарання віруючих. Загалом лише 1967 р. до адміністративної відповідальності в УРСР було притягнуто 400 осіб¹⁶². Найчастіше це були представники протестантських громад. Влада намагалася обмежити розширення мереж цих течій, поклавши край їхній місіонерській діяльності. Позаяк ці течії не бачили свого існування поза нею, це призвело до великої кількості порушень.

1979 р. було зафіксовано 540 ухильнянь віруючих від виконання громадянських обов'язків (1976 р. — 271, 1977 — 327)¹⁶³. За порушення законодавства про культу цього року було оштрафовано 812 осіб (1976 — 660, 1978 — 786). Із них 157 осіб належали до РПЦ, 126 — до зареєстрованих протестантських течій, 513 — до незареєстрованих сектантських течій, 16 — до інших¹⁶⁴. Репресії в цей період були радше не спробами покарання за релігійну діяльність, а намаганням відлякати віруючих від виходу за межі дозволеного радянським законодавством.

За порушення законодавства про релігійні культу 1980 р. оштрафували 1652 особи, а протягом 1980 — першої половини 1981 р. за організацію «сектантських зібрань, навчання дітей релігій, розповсюдження релігійної літератури та інші дії, пов'язані з порушенням радянського законодавства про релігійні культу до кримінальної відповідальності було притягнуто 193 особи»¹⁶⁵. Як бачимо, кількість покараних віруючих за «порушення» в релігійній сфері була промовистою.

У досліджуваний період тривали звільнення з роботи звичайних працівників за приналежність до легальних протестантських організацій закритого типу. Зокрема, 1970 р. була звільнена 20-річна працівниця кондитерського цеху комбінату громадського харчування м. Ровно¹⁶⁶. В одному з колгоспів було звільнено техніка штучного запліднення на тваринницькій фермі Г. Гудзенко, бо вона була баптисткою¹⁶⁷. Спостерігалися й інші випадки пригнічень віруючих. А. Фурсова, мати неповнолітніх дітей, писала в журнал «Огонек»: За законом я повинна мати багато пільг, які допоможуть виховувати дітей, але моя сім'я їх позбавлена тому, що ми віруючі. У нас є повне право сказати про нерівне і несправедливе ставлення до віруючих, про ущемлення наших елементарних громадянських прав»¹⁶⁸.

¹⁶² Яремчук С. *Православна церква на Буковині...* С. 181.

¹⁶³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 116. Арк. 6.

¹⁶⁴ Там само. Арк. 8.

¹⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2225. Арк. 30.

¹⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 183. Арк. 56.

¹⁶⁷ Там само. Спр. 131. Арк. 62.

¹⁶⁸ Сапрыкин В. А. *Трудовой коллектив: атеисты и верующие*. Москва, 1990. С. 161.

Траплялися випадки позбавлення батьківських прав віруючих, які належали до нелегальних релігійних організацій, якщо було виявлено, що батьки активно втягують дітей у релігійні справи¹⁶⁹. Звісно, крім релігійного виховання, наводилися інші звинувачення, однак окремо на них ніхто б не звернув уваги.

За радянського режиму в СРСР дуже набожні люди сприймалися як не зовсім нормальні навіть серед представників духовенства. В архівній особистій справі о. Пафнутія (пізніше скитоначальника Китаївської пустині, який прийняв у великій схимі ім'я Феофіла), яка зберігалася у Свято-Успенському Жировецькому монастирі, містилася інформація-звинувачення про те, що він замість належного йому курортного лікування здійснював паломництво святими місцями¹⁷⁰.

Дещо інакшим було ставлення до Церкви в період правління Ю. Андропова. Канадський дослідник Д. Поспеловський зазначає, що в цей час у релігійній політиці простежується двоїстість. З одного боку, спостерігається посилення репресій проти віруючих, переслідуваних за місіонерську діяльність, катехізацію, розповсюдження літератури релігійного змісту¹⁷¹. (Переважно жертвами цих репресій ставали неправославні віруючі. — П. Б.). З іншого боку, ліберальним було ставлення до РПЦ: «...У 1983 р. РПЦ був повернутий Свято-Данилівський монастир, і хоч рішення про його повернення формально було підписане ще Брежневим перед самою смертю, країною тоді вже керував Андропов, і церковні кола в Росії цілком виправдано приписали заслугу його повернення особисто Андропову, як і ледь не подвоєння при ньому чисельності учнів у духовних школах... У ці ж роки голова РСР В. Куроедов підкреслював, що обмеження кар'єри чи доступу у вузи через релігійні причини — кримінальний злочин»¹⁷².

Проте кількість відкритих за Ю. Андропова храмів була мізерною. Д. Поспеловський пояснює причину певних поступок РПЦ із боку Ю. Андропова тим, що він як колишній голова КДБ добре розумів реальну ситуацію в країні і знав, що країна і господарство перебувають на межі катастрофи, вимоги про відкриття церков стають більш наполегливими, а віруючі — найбільш совісна та роботяща частина населення¹⁷³. Однак поступки в релігійній сфері стосувалися переважно РПЦ. Більшість релігійних течій перебувала поза «зоною лояльності» з боку влади.

Червневий пленум ЦК КПРС 1983 року, який відбувся в цей період, наголошував на активізації пропаганди науково-матеріалістичних поглядів

¹⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 15. Арк. 15–18.

¹⁷⁰ Яковлев М. *Жизнеописание скитоначальника Китаевской пустыни Киево-Печерской Лавры схиархимандрита Феофила (1929–1996)*. Київ, 1998. С. 54.

¹⁷¹ Поспеловский Д. В. *Русская православная церковь...* С. 380.

¹⁷² Там же. С. 380–381.

¹⁷³ Там же. С. 381.

серед населення, приділенні більшої уваги атеїстичному вихованню, наполегливому впровадженню радянської обрядовості¹⁷⁴.

Більш жорстку позицію щодо Церкви, вважає Д. Поспеловський, обрав М. Черненко. Влада намагалася навіть скасувати рішення про відновлення з руїн Свято-Данилівського монастиря і лише після отримання «цінних подарунків і обіцянки, що це буде не монастир, а адміністративний центр Церкви з персоналом Відділу зовнішніх церковних зносин, діяльність якого була вигідна радянській владі, заборону було знято». (Проте монастир все-таки пізніше було відкрито)¹⁷⁵. Однак жорстких партійних документів, спрямованих на боротьбу з релігією, 1984 р. прийнято не було. У квітні відбувся пленум ЦК КПРС, на якому розглядалися питання шкільної реформи. На питаннях атеїзму увага не акцентувалася¹⁷⁶. У червні того ж року відбувся ще один пленум ЦК КПРС, постанова якого була присвячена роботі з комсомолом; у ній лише наголошувалося на тому, щоб «закрити всі канали проникнення... безідейності...». Покладалося завдання «розробити і застосувати систему заходів..., щоб усі форми дозвілля сприяли виробленню атеїстичних смаків»¹⁷⁷. Загалом можна стверджувати, що радянське керівництво за період перебування М. Черненка на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС намагалася проводити в релігійній сфері політику часів Л. Брежнєва.

Певна відповідальність за посилення антирелігійної політики за правління М. Черненка лежить на М. Горбачові. Саме він тоді керував ідеологією, і його «правління» почалося значно раніше смерті М. Черненка. Передова стаття «Наступ нашої ідеології» у газеті «Правда» 12 січня 1985 р., де висувалася вимога посилити боротьбу проти релігії, націоналізму та буржуазної пропаганди тощо¹⁷⁸, з'явилася не без його згоди.

Підсумовуючи усе сказане, слід відзначити, що усунення М. Хрущова від влади сприяло певній лібералізації релігійної політики. Влада в більшості випадків відмовлялася від прямого порушення Конституції та інших державно-нормативних актів у релігійній сфері. Боротьба з релігією набула більш завуальованого, прихованого характеру. Це виявилось, зокрема, у зменшенні тиску на релігійні організації та віруючих.

Досліджуваному періоду притаманна велика кількість державних та компартійних постанов, що стосувалися релігійної сфери. Це свідчило не лише про активну боротьбу влади з релігією, а й про декларативність цих актів, їх лозунговий характер. Боротьба з релігією змістилася в царину атеїстичної пропаганди. Попри лібералізацію релігійної політики, великою

¹⁷⁴ Навстречу XXVI съезду КПСС. *Наука и религия*. 1985. № 7. С. 3.

¹⁷⁵ Поспеловский Д. В. *Русская православная церковь...* С. 382.

¹⁷⁶ Див.: *Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС*. 10 квітня 1984 року. Київ, 1984. 32 с.

¹⁷⁷ Поспеловский Д. В. *Русская православная церковь...* С. 383.

¹⁷⁸ Наступательность нашей идеологии. *Правда*. 1985. 12 января. № 12. С. 1.

залишається кількість притягнутих до кримінальної та адміністративної відповідальності віруючих за порушення в релігійній сфері.

Упродовж другої половини 1940-х — середини 1980-х рр. триває скорочення релігійної мережі в УРСР. Однак кількість віруючих, досягнувши, очевидно, свого найнижчого рівня у 1970-х роках, пізніше залишається більш-менш сталою. З огляду на соціокультурний розвиток, специфіку людської психіки тощо влада так і не зуміла подолати релігійності населення, як це було задекларовано наприкінці 1950-х — у першій половині 1960-х рр. Чисельність віруючих на початок 1980-х рр. становила близько третини населення. Сюди входили як парафіяни, так і особи, які перебували поза впливом релігійних течій, люди з індивідуальною релігійністю тощо. Багато з них приховували свою віру в Бога. Близько чверті населення становили особи, що вагалися між вірою в Бога і невір'ям. Вони переважно декларували себе невіруючими, проте час від часу в них пробуджувалася релігійна віра. За статевою ознакою більшість віруючих становили жінки; за освітнім рівнем — неписьменні, особи з початковою і незакінченою середньою освітою; за віком — особи старші п'ятдесяти років.

§ 2. *Особливості сприйняття віруючими ідеї Бога*

Сприйняття церковного вчення віруючими пов'язана з різними факторами та сторонами громадського життя: культурними, освітніми, станом моральності, соціально-економічними умовами тощо. Вірянин не лише сприймав те, що говорив священник чи що було написано в релігійній літературі — релігійні ідеї були предметом його власних почуттів та роздумів. Він інтерпретував їх залежно від ступеня віри, освіти, психологічних характеристик. Релігійні ідеї були маяком для віруючих не лише в релігійному житті, а й у повсякденному. К.-Г. Юнг писав: «...Людині обов'язково потрібні ідеї і переконання, які надають сенс її життю і дозволяють знайти своє місце у всесвіті. Вона подолає найнеймовірніші випробування, будучи переконаною в тому, заради чого вона це робить»¹⁷⁹. Релігійні ідеї, зокрема догмати, і надавали такий сенс. Але вони, як і інші ідеї, під впливом зовнішніх обставин могли втрачати свій вплив на життя їхніх носіїв.

Слід зауважити, що розрив між віровченням та його сприйняттям серед пересічних віруючих не був лише наслідком антирелігійної політики радянської влади. Він існував ще в дореволюційний період і зумовлений, з одного боку, малоосвіченістю людей, з іншого — недостатньою просвітницькою роботою Церкви. У журналі «Руководство для сільських пастыррей» (№ 11 за 1862 рік), що видавався при Київській семінарії, зазначалося: «Майже всі істини християнські, не вилучаючи навіть засадничих догматів, у нашому

¹⁷⁹ Юнг К. Г. К вопросу о подсознании. Юнг К. Г. и др. *Человек и его символы.* / пер. с англ. Москва, 1998. С. 85.

народі перекручуються своєрідним тлумаченням, марновірствами чи прямим нерозумінням»¹⁸⁰. Митрополит Київський і Галицький Феогност на своїй хіротонії 1867 р. казав: «Хто не бачить, що у нас всюди панує холодність до віри, незнання її істин, байдужість до справи спасіння, пристрасті до духу часу і суєтних звичаїв у миру»¹⁸¹.

Ця ситуація була характерна для всієї дореволюційної Росії. Священик К. Агеев писав: «Навряд чи можна знайти сповідників іншої релігії, які б так погано — слово це недостатньо відображає мою думку — розуміли свою віру, як саме сини Православної Церкви»¹⁸². Єпископ Нікон у своїх «Розмышленнях єпископа возвратившагося изъ путешествія по епархии», вміщених в ультраправославному органі «Голос Церкви», говорив про зниження рівня духовного життя народу, відсутність навіть елементарної християнської просвіти. Релігійне невігластво народу доходило навіть до того, що, за словами владики, народ «не може відрізнити Трійці від Богородиці». Єпископ відзначав, що багато віруючих рідко відвідують храми у великі свята, а в робочу пору взагалі не бувають на богослужіннях. Водночас народ сприймає за «свято» появу владики: «...Побачивши, як проїжджає Архирей, збігаються із найдальших куточків своїх полів на дорогу, покидавши свої роботи польові, забувши навіть свою втому, і як один опускаються на коліна, не переймаючись, що стоять у самому болоті. Багато плачуть, і навіть чоловіки; всі побожно і благоговійно хрестяться, коли отримують здалеку благословення»¹⁸³.

Дописувач до «Церковно-православного вестника» під враженням від праці єпископа Нікона писав: «Релігійна розпад, релігійне здичавіння народу, з одного боку, і це стояння в болоті на колінах перед “проїжджим Архиреем” — з другого. Адже це велике “свято” в того самого народу, який не відрізняє Трійцю від Богородиці! О, болючі питання напрошуються самі собою. Чи справжня релігійність — це ледь не обожнювання Архирея»¹⁸⁴. За радянських часів ситуація не змінилася. Хоча освіченість мас зросла, та духовенство майже не проводило просвітницької роботи серед населення для ознайомлення людей з основами релігійних знань, оскільки вона заборонялася.

Подібне сприйняття віровчення також характерне для інших країн та історичних періодів, хоча і мало свої відмінності. М. Блок у праці «Феодальне суспільство», характеризуючи релігійну свідомість тодішніх віру-

¹⁸⁰ *Історія православної церкви в Україні: Зб. наук. пр.* Київ, 1997. С. 227.

¹⁸¹ Там само. С. 231.

¹⁸² Агеев К. О церковномъ учительстве. *Церковно-общественный вестник*. 1913. № 25. 27 июня. С. 2.

¹⁸³ «Свѣтскій». Єпископ о религиозно-нравственномъ состояніи нашего народа. *Церковно-общественный вестник*. 1913. № 10. С. 9–10.

¹⁸⁴ Там же. С. 10.

ючих, писав: «Католицька меса правилася більш чи менш правильно, а іноді й зовсім неправильно — в усіх парафіях. “Послання для тих, котрі не вміють читати”, фрески та барельєфи на стінах головних храмів та їх капітелях давали зворушливі, але неточні уроки. Вірні, звичайно ж, мали всі або майже всі, досить загальні знання про ті християнські репрезентації минулого, теперішнього і майбутнього світу, які найдужче вражали уяву. Але, поруч із цим, їхнє релігійне життя підживлювалося безліччю вірувань та обрядів, які або були передані їм у спадок тисячолітньою традицією магічних ритуалів, або народжені десь у зовсім недавній час, у лоні цивілізації, досі одухотвореної великою міфічною творчою силою, і які здійснювали на офіційну доктрину постійний тиск. У грозових хмарах люди досі не переставали бачити пересування фантазмагоричних армій мерців, казала юрба, ні, то армії лукавих демонів, казали вчені, менше схильні заперечувати ці візії, аніж знаходити для них більш або менш ортодоксальне пояснення. На лоні природи люди відправляли незліченну кількість ритуалів, серед яких поезія донесла нам особливо багато відомостей про свято травневого дерева. Одне слово, ніколи теологія не була такою далекою від релігії колективної, справді відчуті й пережиті»¹⁸⁵ Таке світосприйняття сягає своїм корінням у глибоку давнину.

Спробуємо простежити особливості сприйняття низки важливих віронавчальних ідей у 1960–80-х рр. Головними з них були насамперед ті, що стосувалися Бога. Твердження «визнання бога — головна ознака релігійного світогляду»¹⁸⁶ незаперечне для більшості дослідників релігійної проблематики. Уявлення окремих віруючих про Бога впливало на сприйняття інших догматично-канонічних уявлень, надаючи їм специфічного індивідуального забарвлення. Тому аналіз цих уявлень промовисто свідчить про якісні та кількісні ознаки їхньої релігійності. Досліджуючи релігійність населення другої половини 1960-х — 1980-х рр., ми також не могли цього уникнути.

Важлива ідея християнського богослов'я — вчення про Трійцю. За цим вченням, єдиний Бог існує в трьох іпостасях — Бога-Отця, Бога-Сина і Святого Духа. Цей догмат є елементом загальнохристиянського вчення Символу віри, що був прийнятий на Першому Вселенському (Нікейському) соборі 325 року, а на Константинопольському 381 р. доповнений. У трьох іпостасях — Отця, Сина і Святого Духа, які в одній істоті рівні й нероздільні, Бог розглядається у православ'ї, католицизмі і в більшості протестантських течій, зокрема й євангельських християн-баптистів, реформатів, п'ятидесятників. В адвентистському віровченні, яке визнає єдність Бога в трьох особах, Ісус Христос виступає посередником «між Богом і його творінням», а Святий Дух трактується як заступник Христа на Землі, якого він залишив, «пішовши

¹⁸⁵ Блок М. *Феодальне суспільство* / пер. с фр. Київ, 2002. С. 99; Див.: Блок М. *Апология истории или Ремесло историка* / пер с фр. Москва, 1986. С. 145–146.

¹⁸⁶ Танчер В. К. *Руське православ'я: критичні нариси*. Київ, 1977. С. 134.

до Отця». Триєдність Бога відкидає лише догматика свідків Єгови і визнає за єдиного й істинного Бога Єгову. Згідно з єговістським віровченням, Ісус Христос не рівний Богові, а є лише його «сином і посланцем, вважається духовною істотою»¹⁸⁷. Різні дрібні деталі в погляді на Трійцю були характерні для віровчення усіх християнських течій. Однак простим віруючим були притаманні уявлення про Трійцю, які не завжди збігалися з богословськими. Часто теїзм замінювався пантеїстичними й деїстичними уявленнями.

Найкраще дозволяють проаналізувати уявлення про Бога соціологічні опитування. Розглядаючи цю проблему звернемося до дослідження співробітників Інституту філософії АН УРСР, який у 1960-х рр. провів опитування серед 1759 осіб (див. таблицю 2)¹⁸⁸.

Таблиця 2.

Уявлення вірян різних конфесій про Бога
(опитування 1960-х років)

Уявлення про Бога	Православні	Балтисти	Свідки Єгови	Адвентисти	П'ятидесятники	Усього
Кількість опитаних	6867	3308	1174	3326	84	1759
Бог — людиноподібна істота	1162	444	221	112	14	253
Бог — всюдисущий дух	2230	1165	775	1178	39	687
Бог — природа, закони природи, Всесвіт, природна сила	334	224	228	224	13	123
Бог — лише першооснова, Першоджерело	110	88	55	111	1	35
Бог — мораль (любов, совість, добро, істина)	115	227	33	553	1	104
Непевна відповідь	1102	113	117	118	9	159
Немає уявлення	2212	118	77	114	5	256
Не відповіли	1102	88	118	111	2	141

За даними таблиці 2, виразний антропоморфізм був притаманний поглядам лише 253 віруючих із 1759, тобто 14,3% опитаних. Православні більше тяжіли до антропоморфних поглядів, ніж протестанти. Відповідь «Бог —

¹⁸⁷ Акинчиц И. И. *Поросль отрезанной ветви*. Москва, 1985. С. 154.

¹⁸⁸ *Идейна криза релігії і релігійний модернізм*. Київ, 1974. С. 15; Онищенко А. С. *Социальный прогресс, религия, атеизм (Эволюция современного религиозного сознания и проблемы формирования атеистического мировоззрения)*. Київ, 1977. С. 38.

людиноподібна істота» обрали близько 18% з них і понад чверть обрали відповідь «Бог — всюдисущий дух». Серед протестантів найменша частка віруючих, які продемонстрували антропоморфні погляди, була в адвентистів — 12 із 326. З усіх опитаних 139 осіб виявили дійстичне розуміння Бога, а уявлення абстрактного Бога-духа притаманне було 687 особам із 1759 опитаних, тобто 39,1%. Близько половини опитаних протестантів уявляли Бога як всюдисущого духа.

Згадане опитування, хоча й охоплювало віруючих різних конфесій, але не робило диференціації самих віруючих, а проте серед них, залежно від приналежності до тієї чи тієї умовної групи (які визначали ступінь релігійності), були значні відмінності. Не робилося також спроби виявити, як опитувана людина уявляла Бога раніше, що важливо для вивчення процесів, які характеризують зміну цих уявлень. Це було реалізовано пізніше, зокрема під час опитувань на Івано-Франківщині (1970 року). Результати наведено в таблиці 3¹⁸⁹.

Таблиця 3.

Уявлення вірян про Бога
(опитування 1970 року)

Зміст відповідей	Групи опитаних			
	Віруючі		Особи, які вагалися	
	Раніше	На момент опитування	Раніше	На момент опитування
Єдиний у трьох особах	39,9	38,6	15,2	11,2
В образі людини	15,7	15,4	15,2	13,7
Всюдисущий дух	17,8	18,5	11,6	10,8
Надприродна сила — Всесвіт, природа, закони природи	9,8	9,7	13,3	13,5
Бог — мораль, любов, совість, добро, істина	4,6	4,9	4,0	3,3
Ніяк не уявляють	11,8	12,7	38,5	46,2
Не вказали	0,3	0,3	1,2	1,3

Як показало це опитування, серед тих, що вагалися між вірою в Бога та невір'ям, частка осіб, які уявляли Бога як єдиного у трьох іпостасях, була більш ніж удвічі меншою, аніж серед віруючих. У 1,5–2 рази був менший відсоток осіб, які вірили в Бога як всюдисущого духа. Проте частка осіб із

¹⁸⁹ Утвердження науково-матеріалістичного світогляду (соціально-психологічні фактори формування масового атеїзму трудящих). Київ, 1977. С. 211.

притаманними їм антропоморфними поглядами була майже однаковою. Своєю чергою серед тих, що вагалися, був більший відсоток осіб із пантеїстичними поглядами і людей, які взагалі нічого не могли сказати стосовно своїх уявлень про Бога. Останніх нараховувалося в три-чотири рази більше, ніж серед віруючих.

Традиційних уявлень про Бога дотримувалися 38,6% опитаних і 11,2% осіб, які вагалися між вірою та невір'ям. Схоже розуміння Бога було притаманне людям переважно старшого покоління. Для молодших поколінь характерне розкладання образу Бога на окремі іпостасі. Так віруючі до 30 років уявляли собі Бога в образі людини — 23%, як духовну істоту — 41,7%, інше — 35,3%¹⁹⁰.

Для виявлення змін у релігійній свідомості щодо уявлень про Бога нас цікавитимуть дослідження, які проводилися наприкінці досліджуваного періоду, тобто в 1980-х рр. Соціологічне опитування відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР 1983 р. на Івано-Франківщині (віруючих запитували: «Якщо ви вірите в Бога, то як його уявляєте?») дало результати, зафіксовані в таблиці 4¹⁹¹.

Таблиця 4.

Уявлення вірян про Бога
(опитування 1983 року)

Варіанти відповідей	Ті, що вагалися між вірою в Бога та невір'ям		Ті, що вважали себе віруючими	
	Кількість відповідей	У %	Кількість відповідей	У %
Ніяк не уявляю	236	41,6	270	4,4
Єдиний у трьох особах	36	6,3	577	30,9
В образі людини	54	9,6	212	11,4
Лише дух	35	6,2	310	16,6
Якась надприродна невидима сила	169	29,0	298	15,9
Бог — мораль і любов, совість, добро, істина тощо	20	3,6	109	5,8
Бог — природа, світ	15	2,8	81	4,4
Інші уявлення	4	0,9	12	0,6
Усього	569	100	1869	100

¹⁹⁰ Там само. С. 212.

¹⁹¹ Москалец В. П. *Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления*. Київ, 1987. С. 71.

Це опитування підтвердило багато даних, отриманих на Івано-Франківщині 1970 р. Залишилося таке ж співвідношення між віруючими й тими, що вагалися, з-поміж осіб, які не могли визначити своє уявлення (з-поміж тих, що вагалися, утричі менший відсоток). Майже не змінилася пропорція щодо антропоморфних поглядів (із невеликим збільшенням серед віруючих). Проте частка тих, що вагалися й уявляли Бога як єдиного в трьох особах, зменшилася.

Близькими до результатів дослідження 1983 р. є дані, що їх отримали наприкінці 1970-х рр. львівські дослідники. За цими даними, серед віруючих, які ніяк не уявляють Бога, — 12%, як надприродну невидиму силу — 13%, єдиного в трьох особах — 30,1%, в образі людини — 12%, як мораль, совість, любов, добро тощо — 18%¹⁹². Проведене 1970 р. на Івано-Франківщині опитування також показало, що теїзм суттєво поступився своїми позиціями пантеїзму й деїзму¹⁹³. Д. Бондаренко в монографії «Сучасне православ'я: тенденції еволюції» (1989) зазначав, що з 867 опитаних віруючих лише 162 особи уявляли Бога людиноподібною істотою¹⁹⁴. Загальна кількість отриманих відповідей часто перевищувала в багатьох дослідженнях кількість опитаних віруючих, тому що деякі з них наводили кілька аргументів.

Православні віруючі, що дотримувалися антропоморфічних поглядів, були переважно особами похилого віку, чия віра була радше даниною традиції. Їхні уявлення про Бога склалися в дитинстві під впливом іконопису та релігійного фольклору і, як правило, не переглядалися із віком. Серед членів протестантських груп антропоморфні погляди були притаманні здебільшого колишнім православним, римо-католикам та греко-католикам¹⁹⁵, тобто особам, вихованим у середовищі, де ці погляди були поширені.

Щоб краще зрозуміти релігійну свідомість віруючих, зупинімося детальніше на їхніх відповідях і проаналізуємо умовні групи віруючих, сформовані згідно з цими відповідями. Представники першої групи уявляли Бога у вигляді когось конкретного. Переважно це був образ досконалої людини. Антропоморфному уявленню про Бога сприяло великою мірою вчення про Ісуса Христа як боголюдину, рядки з Біблії про те, що Бог створив людину за своїм образом і подобою. Спираючись на учення про Ісуса Христа як боголюдину, багато віруючих уявляли Бога не у вигляді якоїсь істоти, а в конкретному образі євангельського Христа. «Ісус Христос, — відзначав

¹⁹² Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях Української РСР. Київ, 1981. С. 76; Москалец В. П. *Религиозный культ: особенности...* С. 70.

¹⁹³ *Утвердження науково-матеріалістичного світогляду...* С. 211–216.

¹⁹⁴ Бондаренко В. Д. *Современное православие...* С. 93.

¹⁹⁵ Онищенко А. С. *Эволюция современного религиозного сознания и проблемы формирования научно-атеистического мировоззрения: дис. ... докт. филос. наук.* Київ, 1975. Арк. 49.

В. Танчер, — це і є бог», — так відповідають вони (тобто опитувані віруючі. — прим. П. Б.) на поставлене запитання¹⁹⁶. Віруючий Д. О. про Бога казав: «Бог — людина, спаситель, хто в нього вірить, тому він допомагає»¹⁹⁷.

Християнське вчення, за яким культ Бога в образі людини (Ісуса Христа) існував поряд із культом невидимого духа, було прийнятне для різних верств — від простої людини до богослова чи містика. Церква пропагувала двояке уявлення про Бога впродовж віків, однак внаслідок нерозвинутості абстрактного мислення широкі маси віруючих не могли сприйняти абстрактну змішану ідею і залишали у своїй свідомості бачення Бога як людини. До того ж слід додати, що антропоморфне уявлення віруючих про Бога не було однаковим. Століттями панували уявлення про Бога як особу, наділену рисами царя, князя; ототожнювався він також із мудрецем. Однак у досліджуваний період ікони з таким зображенням траплялися рідше.

Частина віруючих намагалася уникнути бачення специфічних рис образів Бога-Отця і Христа на користь уявлення про боголюдину взагалі: «Бог створив людину за образом і подобою своєю. Але всі люди різні, і більшість їх аж ніяк не подібні ні на Саваофа, ні на Христа»¹⁹⁸.

Схильність до антропоморфного бачення залежала не лише від освіти чи конфесійної приналежності, а й від віку. Серед віруючих дітей антропоморфні уявлення були більш поширені, ніж серед дорослих. М. Калашников зазначав: «Спостереження показують, що діти в дошкільному віці, а інколи і в молодшому шкільному віці дуже легко засвоюють антропоморфні уявлення. Будь-яке явище природи, будь-який предмет, зміни яких фіксуються органами чуттів, в їх уявленні швидко набувають тих чи тих атрибутів людини»¹⁹⁹. Це відбувалося тому, що дітям притаманне образне мислення. Такі ж особливості сприйняття були характерні й для осіб із нерозвинутим абстрактним мисленням.

Нечисленність віруючих із антропоморфними уявленнями, на думку І. Акінчіца, свідчила не лише про розрив із релігійним світорозумінням, а й про відмирання найбільш архаїчних уявлень у релігійній свідомості, які поступалися витонченішим²⁰⁰. Із цим, очевидно, варто погодитися.

З-поміж віруючих, які уявляли Бога як антропоморфну істоту, можна виділити підгрупу, яка вважала, що Бог перебуває на небі. На думку віруючої Л. М., «Бог подібний до старого сивого діда з довгим волоссям, як у попів, із

¹⁹⁶ Танчер В. К. *Руське православ'я...* С. 134.

¹⁹⁷ Лобовик Б. О. *Буденна релігійна свідомість: Гносеологічний аналіз*. Київ, 1971. С. 84.

¹⁹⁸ Андрианов Н. П., Лопаткин Р. А., Павлюк В. В. *Особенности современного религиозного сознания*. Москва, 1966. С. 67.

¹⁹⁹ Калашников М. *Молодое поколение и религия: Опыт конкретно-социального и социального-психологического исследования*. Пермь, 1977. С. 159.

²⁰⁰ Акинчиц И. И. *Поросль отрезанной ветви...* С. 156.

великим обличчям, широким носом і з сірими очима. Живе він у хмарах, так що видно тільки голову, плечі і руки»²⁰¹. Багато із цих віруючих не вірили в реальність космічних польотів і вірогідність того, що «грішна» людина може ступити на небесне тіло. Один із керівників релігійної організації адвентистів сьомого дня заявив: «Якщо людина полетить на Місяць, я першим відмовлюся вірити в бога і своїх віруючих до цього закличу»²⁰². У відсотковому співвідношенні частка таких поглядів упродовж 1940–80-х років ставала дедалі меншою.

Водночас багатьом віруючим була притаманна віра в абстрактного Бога. Вони вважали, що його не можна побачити тому, що він всюдисущий, всепроникний, все знає, є духом: «Бог є дух, котрий не має людського образу і не має форми» (віруюча М. П., с. Шпилі Київської області); «бог — це дух святий, він існує всюди, всепроникаючий, його уявити не можна»²⁰³; «бог — це дух святий, його ніхто не бачить. Він скрізь з кожним, хто йому молиться»; «бог всюдисущий, всевідаючий, безначальний і безкінечний»; «бог — це дух вічний, незмінний, який все бачить» і т. ін.²⁰⁴

Спостерігалася тенденція змішувати абстрактні й конкретні уявлення. Пенсіонерка Н. С. про Бога повідомляла наступне: «Бог — це дух святий. Він творець, завжди присутній незримо між нами. Бог приходить до людей, коли вони сплять після трудів тяжких і надоумлює їх на все святе і гоже. Я дівчиною бачила його. Дух святий вночі спускався до мене голубом і казав: “Йди, Насте, тільки за Левка — будеш щасливою”»²⁰⁵. Хоча з перших слів може здатися, що образ Бога у свідомості Н. С. мав високий ступінь узагальненості, однак наступні слова показали наявність уособлених ознак, конкретно-чуттєвого та образного змісту. Дух не лише говорив, а й набирав форми голуба.

Віруюча О. К. заявляла: «Бог невидимий. Колись він ходив по землі і змінював своє обличчя, а потім злетів у небо, щоб його ніхто не бачив». Віруюча Г. Б. зазначала: «Бог — це невідома сила, яку ми не бачимо і не відчуваємо. Це дух. Колись, коли люди не були ще такими грішними, як тепер, то бачили бога. Він у вигляді вчителя ходив по землі. А тепер вже з'явиться на суд людей у вигляді вогню. Бог — це та сама природа». Віруюча Н. П. вважала: «Бог, як дух святий, невидимий. Прості смертні недостойні бачити його. Колись він захотів прийти на землю і переродився у Христа. Потім зійшов на небо»²⁰⁶. Отже, бачимо, що ці уявлення схематичні. Поряд із

²⁰¹ Лобовик Б. О. *Буденна релігійна свідомість...* С. 84.

²⁰² Дулуман Е. К., Лобовик Б. А., Танчер В. К. *Современный верующий: Социально-психологический очерк.* Москва, 1970. С. 129.

²⁰³ Лобовик Б. О. *Богослов'я і буденна релігійна свідомість.* Київ, 1968. С. 35.

²⁰⁴ Лобовик Б. О. *Буденна релігійна свідомість...* С. 85.

²⁰⁵ Там само. С. 135.

²⁰⁶ Там само. С. 88.

такими загальними й нечіткими образами як дух, невидимий, сила, наявні численні чуттєві ознаки: «ходив по землі», «змінював обличчя», «бачили бога», «бог — вчитель», «бог — вогонь» тощо. «Коли ми споглядаємо дух у його архетипічній формі, — відзначав К.-Г. Юнг, — яким він постає перед нами в казках і снах, то виходить образ, який різко відрізняється від свідомої ідеї духа, розколотої на багато значень»²⁰⁷. Очевидно, що така специфіка теж має враховуватися.

Згідно з даними, наведеними в праці «Современный верующий», категорія осіб, які вірили в абстрактного Бога, у 1960-х рр. складала близько 12% від загальної кількості опитаних православних²⁰⁸. Однак слід зауважити, що це опитування здійснювалося в сільській місцевості. У містах, де освітній рівень був вищий, частка абстрактних уявлень теж була вищою. Дослідження в РРФСР, яке включало як сільських, так і міських жителів, дало вже іншу цифру — 23%²⁰⁹. Схожі дані показали і згадувані вище опитування, які здійснив Інститут філософії АН УРСР (1759 віруючих, із них 867 православних).

У досліджуваній період чимало богословів та лідерів різних течій, намагаючись виглядати сучасними і «йти в ногу» із розвитком науки, стверджували, що абстрактні погляди є тотожними офіційним уявленням про Бога різних християнських конфесій. Один із керівників Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів О. Карев зазначав: «...У Бозі немає нічого матеріального, нічого тілесного: він є винятково духовною істотою. Як дух, бог невидимий для людських очей, нечутний для людських вух і невідчутний для людських рук. Як дух, бог всюдисущий; він не зв'язаний ніяким місцем, ніяким простором, ніяким часом. Бог є всюди»²¹⁰.

Найбільше віру в абстрактного Бога поділяли представники протестантських конфесій. Серед православних їх було значно менше. Це пояснювалося глибоко вкоріненими традиційними уявленнями. Хоча ідея абстрактного Бога і побутувала в богословських трактатах, серед простого народу насаджувалася віра в конкретного антропоморфного Бога. Ідея абстрактного Бога почала поширюватися в Росії з середини ХІХ століття, коли православна церква намагалася боротися проти філософського вільнодумства і релігійного скептицизму. Проте образ абстрактного Бога так і не вкорінився серед багатьох православних. Цьому перешкоджав усталений антропоморфний образ Ісуса Христа. І лише в ХХ ст. серед пересічних православних віруючих починає різко зростати частка осіб із абстрактними уявленнями про Бога.

²⁰⁷ Юнг К. Г. Феноменология духа в сказке. Юнг К. Г. *Бог и бессознательное*. Москва, 1998. С. 280.

²⁰⁸ Дулуман Е. К., Лобовик Б. А., Танчер В. К. *Современный верующий...* С. 132.

²⁰⁹ Павлюк В. В. *Психология современных верующих и атеистическое воспитание (социально-психологическое исследование)*. Львів, 1976. С. 36.

²¹⁰ Дулуман Е. К., Лобовик Б. А., Танчер В. К. *Современный верующий...* С. 129.

Загалом можна говорити, що процес зміни уявлень про Бога у свідомості віруючих у досліджуваний період відбувався шляхом звільнення цих уявлень від конкретних людських рис. Водночас збільшувалася частка віруючих із пантеїстичними уявленнями, однак осіб, які сповідували чистий пантеїзм, було небагато. Релігієзнавець Р. Лопаткін зазначав, що «поняття “всюди-сущий бог” — ще не пантеїзм, але місток до пантеїзму»²¹¹. Хоча організатори опитування отримували такі відповіді: «Бог перебуває всюди. Від нього не можна нікуди сховатися, немає місця, де бога не було б»; «у бога немає конкретного місця існування, він усюди»; «закономірності всесвіту — прояв волі божої», — та свідомих цілісних уявлень, які суперечили християнському монотеїзму, не траплялося²¹² або траплялися рідко.

Р. Лопаткін вважав, що ідея абстрактного Бога шириться не лише і не так завдяки церковним проповідям, як завдяки критиці ідеї антропоморфного Бога, поширенню освіти та культури, розвитку здатності абстрактно мислити. Зміна акцентів із боку Церкви була кроком, який був покликаний зробити цю ідею більш прийнятною для освічених людей²¹³.

Впливала ідея Бога як духа й на ідею Бога як абстрактної людини. Окремі віруючі заявляли: «Бог у образі людини сидить на небесах, все бачить і чує, всюдисущий». Такий погляд притаманний найбільше людям із невисоким освітнім рівнем.

Переживала певну еволюцію ідея творця й у напрямку деїстичних уявлень. Для окремих віруючих Бог був тільки першопричиною: він лише створив світ, від нього «все почалося», однак потім не втручався у його життя. Цікаво, що погляди окремих дослідників щодо міри поширення деїстичних уявлень інколи значно різнилися. Приміром, на думку О. Онищенко, ототожнення Бога у свідомості тодішніх віруючих із моральними категоріями відноситься до елементів деїзму. Р. Лопаткін вважав інакше: «...Віруючий, для якого бог — любов, совість, справедливість, глибоко переконаний у своєму повсякденному спілкуванні з богом, він упевнений, що бог поступово впливає на його життя, бачить і оцінює його вчинки. Для такого віруючого культ, молитва, покладання на Бога — невід’ємна частина його релігійних уявлень. Зі своїм поняттям про всюдисущого, всевидячого, але безликого Бога він швидше наближається до пантеїстичних поглядів»²¹⁴. Останнє твердження, на наш погляд, ближче до пересічних віруючих. Твердження О. Онищенко можна застосувати лише до окремих людей із розвинутим мисленням, хоча автор і намагався розширити межі поширення

²¹¹ Андрианов Н. П., Лопаткин Р. А., Павлюк В. В. *Особенности современного...* С. 76.

²¹² Там же.

²¹³ Там же. С. 74.

²¹⁴ Там же. С. 79.

таких ідей. У середині 1960-х рр. він писав: «Свого часу деїзм був надбанням вузького кола філософів і природознавців, які піддали сумнівам істинність традиційного релігійного світогляду і, обмежуючи поняття бога ідеєю першопоштовху чи мораллю, намагалися розширити сферу науки. Нині ж дійстичні уявлення як натуралістичного (бог — першооснова, першопоштовх), так і етичного (бог — мораль) характеру поширюються і серед пересічних віруючих, що можна розглядати, з одного боку, як вияв загальної кризи релігійної ідеології, а з іншого, як доказ підвищення загального інтелектуального рівня самих віруючих»²¹⁵. Він вважав, що моралізація бога є провідним елементом серед інших дійстичних поглядів тодішніх віруючих²¹⁶.

Прикметно, що дійстичні погляди в цей період мали тенденцію до тісних контактів із пантеїстичними. «Дейстичні й пантеїстичні погляди взаємно переплітаються, хоч і мають свої специфічні властивості»²¹⁷, — зауважував В. Устиненко. Загалом дійстичні уявлення, попри розвиток у досліджуваній період, мали певні обмеження в поширенні.

Існувала також група віруючих, для яких абстрактні та конкретні уявлення про Бога були змішані, відтак люди не могли чітко визначитися, в якого Бога вони вірять. Багато віруючих із цієї групи, не знаходячи для себе пояснення, взагалі не давали конкретної відповіді. Їм були притаманні такі висловлювання: «Впевнений, що бог є, а який він — не знаю»; «не мені судити про це»; «мені на мою старість знати не треба»; «я ніяк собі бога не уявляю, але не думаю, що його немає»; «тільки вірю розповідям, а бога собі не уявляю»; «хто його знає, яким він може бути»; «не можу собі бога уявити. Кажуть, що він — дух, і я так кажу»²¹⁸. Подружжя баптистів Т. (обом понад 70 років) спершу відповіли, посилаючись на Біблію, що Бог «має образ людини», а потім заперечили це й сказали, що Бог «має бути чистим духом», і теж послалися на Біблію²¹⁹. Невизначені уявлення про Бога мали й окремі священнослужителі. Приміром, православний священник Лисенко (62 роки) у розмові з атеїстами сказав: «Відчуваю, що бог є, а який він — не знаю, його ніхто не бачив. Довести, що він існує не беруся»²²⁰.

Були й особи, які заявляли, що не мають уявлень чи відповідали невизначено. Їх, однак, не можна відносити до категорії маловіруючих чи малознайомих із релігійним віровченням. Для частини з них уявлення про Бога належало до сфери інтимного і глибоко зачіпало їхні почуття. Інші відповіді свідчать, що окремі з них регулярно відвідували церкву, читали

²¹⁵ Оніщенко А. С. Тенденции изменения современного религиозного сознания. *Вопросы научного атеизма*. Вып. 2. Москва, 1966. С. 95.

²¹⁶ Там же. С. 96.

²¹⁷ Устиненко В. П. *Деїзм і сучасне релігійне обновленство*. Київ, 1973. С. 32–33.

²¹⁸ Дулуман Е. К., Лобовик Б. А., Танчер В. К. *Современный верующий...* С. 134.

²¹⁹ Там же. С. 133.

²²⁰ Там же. С. 135.

релігійну літературу і виконували християнські обряди. До цієї категорії можна віднести також індивідуальних до релігії людей, які хоч і заявляли про свою віру, проте ніколи над релігійними питаннями не замислювалися, а тому і не мали релігійних уявлень²²¹.

Навіть серед тієї частини населення, що відкидала релігійний культ і церковні догмати, було чимало людей, які визнавали існування Бога. Приміром, один із таких, Л. І., стверджував, що Бог — «це сила, що керує його життям, це вічний дух, нематеріальною клітиною (молекулою) якого є люди»²²². Ідея Бога завжди була довговічнішою за церковні догмати та культу.

У релігійній свідомості окремих людей вона зазнавала й індивідуальних доповнень. Прикладом індивідуального бачення Бога може служити уривок з оповідання В. Беднова «Син»: «Злого бога, що без потреби випробовує людей, Наталя Петрівна прийняти ніяк не могла, а взагалі без віри жити їй було незвично, і поступово вигадала вона собі іншого бога. Бог Наталі Петрівни був добрий і війни не хотів, і Мітю не вбивав, і нікого не випробовував. Він хотів усім лише добра, але від старості й надмірного тягара свого завдання зовсім заплутався, і вийшло в нього не те, чого він домагався... Загалом бог Наталі Петрівни створив світ, запустив його, а тепер і сам не може дати ладу непутящому своєму творінню. Та й помічники його — ангели з архангелами, — по всьому видно, всієї правди його не кажуть... Допомоги вона вже не чекала, а до церкви все-таки ходила»²²³.

Власне бачення Бога й погане знання церковного віровчення дозволяло православним робити такі припущення: «Свята трійця — це святий дух, Ісус Христос і богородиця діва Марія. Глава трійці — святий дух-отець»²²⁴ і схожі, які неодноразово вже у кінці ХХ — на початку ХХІ ст. чув і автор цієї праці. Звісно, такі твердження суперечили християнському віровченню.

На особливу увагу заслуговують члени тих християнських течій, віровчення яких певною мірою відходило від догматично-канонічних норм, поширених у більшості християнських конфесій. До них, зокрема, належать свідки Єгови і, меншою мірою, адвентисти сьомого дня. Опитування свідків Єгови (у 1960-х рр.) показало: 70% опитаних вважали, що Єгова — дух, 8,8% — мораль, совість, добро; 3,9% — першооснова всього; 2,3% — невідома сила; 1,8% — людина; 12,7% зазначили, що не знають²²⁵. Антропо-

²²¹ Андрианов Н. П., Лопаткин Р. А., Павлюк В. В. *Особенности современного...* С. 82–83.

²²² Лобовик Б. А., Шадурский В. Г. *Религиозное сознание и здравый смысл*. Київ, 1986. С. 40.

²²³ Беднов В. В. *Девчата: Повесть и рассказы*. Москва, 1984. С. 417.

²²⁴ Андрианов Н. П., Лопаткин Р. А., Павлюк В. В. *Особенности современного...* С. 75.

²²⁵ *Єговізм і єговісти*. Київ, 1974. С. 130.

морфні уявлення мали переважно ті люди, які раніше належали до православ'я чи католицизму²²⁶. Майже цілковита відсутність антропоморфних уявлень про Бога серед свідків Єгови викликана тим, що в їхньому вченні відсутня догматична ідея про Ісуса Христа як боголюдину, і тим, що воно заперечувало антропоморфізм Бога.

Неоднозначні підходи властиві й адвентистам сьомого дня. У 1960–70-х рр. адвентистська ідеологія трактувала Бога як безликого духа. Згідно із цим тлумаченням, «світ перебуває в Бозі, а Бог у світі». Відповідне світосприйняття було поширене серед багатьох адвентистів. Із 326 опитаних 178 осіб (54,6%) зазначили, що «бог — всюдисущий дух» і лише 12 (0,3%) вважали, що «бог — людиноподібна істота». Загалом же існувало 6 типів різних суджень про Бога. 14 віруючих навіть не могли уявити, що таке Бог, а 24 опитаних (0,7%) відповіли, що «Бог — природа, закони природи, світ, природна сила»²²⁷. Проте в 80-х роках серед адвентистів сьомого дня стають більш поширеними уявлення про Бога як про особу. На 53-й сесії Генеральної конференції (1980 р.) було затверджено «Віровчення християн-адвентистів сьомого дня (основні положення)», у зв'язку із чим зазначалося: «Бог єдиний. Отець, Син і Святий Дух — єдність трьох взаємовічних осіб. Бог безсмертний, всемогутній, над усе й всюдисущий»²²⁸. Раніше поширені серед адвентистів абстрактні ідеї зазнавали критики. У «Настільному календарі служителя церкви християн-адвентистів сьомого дня» один із адвентистських ідеологів Р. Волковинський писав: «Якби Бог був безособовим, то люди, будучи особистостями, не могли б мати справжньої духовної спорідненості з ним, та й осягнення його і спілкування з ним було б неможливим». Абстрактні й пантеїстичні уявлення, за якими Бог розглядався «розмитим, розчиненим у природі», він трактував як неповноцінні²²⁹. Така зміна офіційних поглядів на ідею Бога вплинула на уявлення пересічних членів течії адвентистів сьомого дня.

Доволі сильно різнилися уявлення про Бога в середовищі різних течій істинно-православних християн. На Чернігівщині прибічники ПХ вважали, що оскільки Бог-Отець і Бог-Син можуть спілкуватися з віруючими через Святого Духа, то відтак немає потреби в церкві, адже з Богом можна спілкуватися всюди²³⁰.

З-поміж віруючих інших конфесій, що діяли в УРСР, варто згадати юдеїв. Тут спостерігався низький рівень антропоморфних уявлень про Бога: з усіх опитаних лише 22,58%. Відповіді інших зводилися до визнання

²²⁶ Там само. С. 130–131.

²²⁷ Горський В. Л. *Адвентизм: історія і сучасність*. Київ, 1987. С. 29.

²²⁸ Там само. С. 30.

²²⁹ Там само.

²³⁰ Машенко С. Т. К характеристике эволюции секты «истинно-православные христиане». *Вопросы атеизма*. Київ, 1981. Вып. 17. С. 149.

абстрактного Бога: «Бог всевишній, але це не людиноподібна істота», а «надприродна сила», «всемогутня справедлива сила», «невидима велика і всемогутня сила», «сила, яка допомагає людині». Більшість віруючих молодшого і середнього віку на питання, чи вірять вони в прихід Месії, відповіли: «Не знаю, що це таке». Тоді як із віруючих похилого віку позитивну відповідь дали 51,61%. Отже, найбільш сильні секуляризаційні процеси спостерігалися серед осіб молодшого і середнього віку²³¹.

На уявленнях про Бога позначалася атеїстична пропаганда, суспільний прогрес, НТР, зростання рівня культури тощо. Вплив тих чи інших чинників посилювався або послаблювався залежно від оточення віруючого, його рівня розумового та культурного розвитку, психічних характеристик.

Слід визнати й обмеженість людського розуму, що виявилось в намаганні скласти такі уявлення. «...Людина може скласти собі уявлення про Бога не більше, ніж мураха про експонати Британського музею», — писав К.-Г. Юнг²³². Ці уявлення чимось нагадували відому притчу Рудакі «Суперечка про слона», де одна людина торкнулася хобота рукою і сказала, що він подібний до стічної труби; інша, помацавши вухо, заявляла, що слон схожий на віяло; третя, торкнувшись ноги, повідомила, що він подібний до товстої колоди; четверта, подивившись на слона знизу, сказала, що він подібний до таhti. Словом, «все представляли это существо / По-разному, не видевши его»²³³.

Загалом можна говорити, що і в 1940–80-х роках пересічний віруючий не наблизився до істини у вирішенні дилеми: «Який же є Бог?».

Прикметно, що в цей період траплялося приписування божественності й окремим людям. Згідно з уявленнями віруючих деяких напрямів істинно-православного християнства, Бог був духом, здатним утілюватися в людей. Федорівці вважали, що він утілювався в ченця Федора Рибалкіна, миколаївці називали Миколу І, чердашники — Миколу Хакілева, михайлівці — Михайла Єршова і т. ін. Близька до ІПХ течія іоанітів вважала, що Святий Дух втілювався в Іоана Кронштадського²³⁴. Божественність приписувалася й лідерам низки дрібних релігійних об'єднань — інокентіївців, мальованців та інших. Віруючий П. Іващенко (належав до ІПХ федорівського толку) у розмові з уповноваженим РСРК у Ворошиловградській області Є. Костеничем зазначав, що він і його одновірці дотримуються істинно-православної віри

²³¹ Эдельман А. И. Секуляризация и преодоление... С. 103.

²³² Юнг К. Г. Отношения между «Я» и бессознательным. Юнг К. Г. *Очерки по аналитической психологии*. Минск, 2003. С. 268.

²³³ *Лирики востока*. Москва, 1986. С. 199.

²³⁴ Див.: Шкаровский М. В. *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах)*. Москва, 2005. С. 244; Демьянов А. И. *Истинно-православное христианство: Критика идеологии и деятельности*. Воронеж, 1977. С. 78, 86–87.

і Христа вшановують в образі Федора, який зійшов на землю у двадцятих роках²³⁵ (XX ст. — П. Б.).

Щоб зрозуміти краще феномен обожнювання релігійних лідерів, зупинімося на окремих постатях. Одним із них був Леонтій Грицан (1899 року народження, житель Рівненської області), якого частина дослідників, зокрема й автор праці, ідентифікує з ППХ. Змалку він почав відвідувати православні монастирі, пізніше виступав не як паломник, а як проповідник власних релігійних поглядів. Привертав до себе увагу поведінкою юродивого, ходив босоніж по снігу, купався в ополонці на Водохреще тощо. Практикував і зцілення. Навколо нього поступово утворилося коло прибічників, для яких він встановив особливі правила поведінки: шанування чернецтва, акцент на обряді покаяння, заборона вживати м'ясо, утримання від шлюбу, подружнього життя²³⁶. Він вибудував своєрідну ієрархію релігійної громади. Своїх помічників і помічниць називав апостолами й мирноносцями, а простих парафіян — «дітками». Після війни Леонтій був тричі засуджений за свою релігійну діяльність²³⁷. У середовищі послідовників його постать оцінювалася й оцінюється по-різному. Одні вважали його благочестивою людиною, інші — великим святым, треті вшановували його як самого Бога²³⁸. Серед прихильників течії побутувала легенда, що Леонтій — істота, яка зійшла з неба, щоб зібрати прибічників Бога і забрати із собою на небо²³⁹. Після смерті Леонтія багато його послідовників, як зазначає релігієзнавець Л. Шугаєва, «трансформували вчення, оголосивши його Богом Саваофом»²⁴⁰. Проте радше можна говорити не про трансформацію, а про подальше обожнювання його образу.

Наскільки ж можна вважати Леонтія парафіянином РПЦ? З одного боку, він часто відвідував православні храми, монастирі і спонукав до цього своїх послідовників, жив інтенсивним релігійним життям. З іншого боку, діяльність його виходила за межі канонічних норм РПЦ. Не маючи жодних на це повноважень, він встановлював релігійні правила та заборони для своїх прибічників (а не просто шанувальників, як це спостерігалось в історії Церкви з боку окремих старців, церковних подвижників). Обоження його особи з боку частини його прибічників спостерігалось ще за життя Леонтія і не викликало різкого заперечення з його боку. Фактично можна говорити, що, офіційно не пориваючи з РПЦ, він створював окрему релігійну течію («Церкву в Церкві») зі своїми правилами.

²³⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 294. Арк. 59.

²³⁶ Шугаєва Л. М. *Православне сектанство в Україні: особливості трансформації*. Рівне, 2007. С. 203–205.

²³⁷ Там само. С. 205–206.

²³⁸ Там само. С. 207.

²³⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 331. Арк. 132.

²⁴⁰ Шугаєва Л. М. *Православне сектанство...* С. 210.

Цікаво, що серед православного духовенства було чимало леонтіївців. Частина православного духовенства ставилася до вчення Леонтія доволі помірковано через своє нерозуміння чи «загравання» з народом. Це спостерігалось і в період незалежності. Зокрема, у с. Рогачів Рівненського району Рівненської області є церква, яку власним коштом і коштом парафіян збудував протоієрей М. Данилюк, пропагандист вчення Леонтія. Церква належала до УПЦ Київського патріархату. Протоієрей Микола активно клопотався про канонізацію і перепоховання Леонтія на території рогачівської церкви. Його ідею підтримувала й настоятелька Корецького жіночого монастиря (ставропігійний, тобто підпорядковується безпосередньо Патріархові Московському і всієї Русі — прим. П. Б.) Наталія²⁴¹. Проти цих актів виступила Почаївська лавра, що належить УПЦ у єдності з Московським патріархатом.

Водночас представники УПЦ, не бажаючи втрачати парафіян, теж вказували своєю поведінкою «волю народу». Так, архієпископ Рівненський і Острозький Іриней 1992 р. приїздив до могили Леонтія вшанувати його. Настоятель церкви в Новій Мощаниці також не заперечував проти канонізації Леонтія, як свідчить Л. Шугаєва²⁴².

Зрештою Московська патріархія вирішила зупинити «леонтіїзацію» православ'я в окремих громадах. У висновках засідання Синодальної богословської комісії УПЦ в єдності з Московським патріархатом, яке відбулося 18 травня 2001 року, зазначалося: «Шанування Леонтія як самого Господа Саваофа, вияв йому почестей, що належать одному Богу, а також надання його особі сотеріологічного значення є запереченням православного вчення про святу Трійцю і спасіння нею людського роду. Це еретичне вчення знецінює і руйнує основу нашого спасіння, закладену Ісусом Христом. Ті, хто підтримує це псевдовчення, відлучили себе від Святої Православної Церкви. Хоча зовнішньо вони до неї і належать, невидимою дією Святого Духа вони від неї вже відлучені. Так само неприпустимо бачити в Леонтії будь-якого із святих пророків». Синодальна комісія рекомендувала заборонити послідовникам Леонтія — рівненським священикам, ченцям, що належали до УПЦ в єдності з Московським патріархатом, проповідувати, повчати та благословляти людей хресним знаменням чи класти руки на їхні голови²⁴³. Рішення Синодальної богословської комісії можна вважати справедливим, адже вчення і поведінка Леонтія виходили за межі допустимих канонічних православних норм, як і дії вірних інших окремих напрямів ППХ, згадуваних вище.

Зміни в розумінні ідеї Бога зачіпали також мовну сферу. Спостерігалось поступове зникнення із селянського лексикону таких висловів: «Боже»,

²⁴¹ Там само. С. 207–208.

²⁴² Там само. С. 209.

²⁴³ Там само. С. 208–209.

«Господи Ісусе», «не дай Боже», «спаси, Господи», «Господи, благослови». Такі зміни характерні для багатьох регіонів. З боку церковного вчення вони не були негативними, оскільки воно не вітало згадку Бога всує. Зміни в мовленні населення великою мірою впливали на зміну його світосприйняття та ментальність.

Зазнавали трансформації й інші ідеї, пов'язані з Богом. Так, у людей, які казали, що вірять у Бога, не спостерігалось непорушної релігійної переконаності. Багато віруючих мали сумніви. Слова «всі вірять, і ми віримо» відображали відсутність глибокої та особистої набожності. Віра в Бога, не підкріплена вірою в інші догмати, теж втрачала своє колишнє значення. Вона переставала суттєво впливати на духовний світ і практичну діяльність віруючих²⁴⁴.

Зупинімося детальніше на проблемі взаємин людини і Бога. У Біблії зазначено: «Господь твердиня моя, і пристановище моє, визволитель мій, Бог мій, поміч моя; на Нього моя надія...» (Псалом 17.3; Вид. УПЦ Київського Патріархату, 2007). Саме так, за церковним віровченням, його й мають сприймати віруючі. Проте впродовж досліджуваного періоду в радянському суспільстві посилювалося зростання невіри в отримання від Бога реальної допомоги. У «Настольной книге священнослужителя» зазначалося: «Маловір'я часто непомітно переходить у повне безвір'я, причому людина, яка страждає на нього, часто продовжує відвідувати богослужіння, вдається до сповіді. Вона не заперечує свідомо буття Божого, однак сумнівається в Його всемогутності, Милосерді чи Промислі. Своїми вчинками, прихильностями, усім способом життя вона суперечить вірі, яку визнає на словах. Така людина ніколи не заглиблювалася навіть у найпростіші догматичні питання, боячись загубити ті уявлення про християнство, часто неправильні й примітивні, які вона колись набула»²⁴⁵.

Такі ж процеси відбувалися не лише серед православних, а й католиків та протестантів. Згідно із соціологічними опитуваннями (Інститут суспільних наук АН УРСР, 1970-ті — початок 1980-х рр.), із 477 п'ятидесятників на питання: «Як ви поєднуєте поняття “воля Бога” з необхідністю влаштовувати своє життя?» — 30% віруючих відповіли: «Воля волею, а про своє життя потрібно потурбуватися самому»²⁴⁶. Наскільки ця позиція була секуляризованою, свідчать слова, французького соціолога-позитивіста Е. Дюркгайма, який зазначав: «Віруючий, який поєднався зі своїм богом, стає не просто людиною, що бачить нові невідомі невіруючому істини, він стає людиною, яка більше може. Він відчуває в собі більше сили чи то для того, щоб витримати труднощі існування, чи щоб їх подолати. Він немов би вивер-

²⁴⁴ Демьянов А. И. *Религиозность: тенденции и особенности...* С. 148–149.

²⁴⁵ *Настольная книга священнослужителя*. Т. 4... С. 265.

²⁴⁶ Мельник В. И. *Эволюция современного пятидесятничества*. Львів, 1985. С. 88; Її ж. *П'ятидесятництво: нові тенденції*. Київ, 1988. С. 19.

шується над людськими незгодами тому, що сам став понад своє існування, він вважає себе врятованим від зла, у якій би, зрештою, формі він його не осягав»²⁴⁷. Але попри таку роль ідеї Бога, для багатьох віруючих його значення як рятівника та помічника часто витісняється на периферію релігійної свідомості.

Різні погляди віруючі мали й на співвідношення людської волі й божого промислу. Опитування в Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях проведене в 1960-х рр. дало такі результати (див. таблицю 5)²⁴⁸.

Таблиця 5.

Уявлення віруючих про людську волю і Божий промисел

Область	Людина все робить із волі божої		Людина вільна у своїх вчинках	
	Кількість відповідей	У % від усіх опитаних	Кількість відповідей	У % від усіх опитаних
Закарпатська та Івано-Франківська	255	56,6	77	17,1
Чернівецька	356	71,7	67	13,6

Як бачимо, більшість вірили в божий промисел. Тих, хто вірив, що вчинки людини детерміновані її власною волею, було в кілька разів менше. Проте й вони вказували на неоднорідність уявлення про вплив Бога на життя людини. Часто полярними були й відповіді віруючих: «Бог людині дав розум і свободу. Людина робить, що хоче» (К-ар М. М., п'ятидесятник, с. Кострина Закарпатської обл.); «усе відбувається згідно з божим планом, навіть духовні суперечності між людьми, наприклад, існування віруючих і атеїстів» (М-ий М. М., с. Тур'я Бистра); «якщо комуністи не вірять у бога, то так захотів бог. Якщо лікар не вилікував хворого, то, значить, у цієї людини така доля, дана богом» (Р-га Д. П., с. Тур'я Бистра)²⁴⁹. На рівні буденної релігійної свідомості людей віра в жорстку регуляцію Богом їхніх дій і вчинків поступово слабшала²⁵⁰.

Щодо віри в детермінованість усіх подій відомий зарубіжний релігієзнавець, філософ, культуролог М. Еліаде писав: «Усяке нове історичне лихо в давніх євреїв вважалося карою, посланою богом Яхве, розгніваним через засилля гріхів, в які впадав вибраний народ. Жодна воєнна катастрофа не здавалася безглуздою, жодне страждання не було марним, тому що за

²⁴⁷ Дюркгайм Е. *Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії*. / пер. с фр. Київ, 2002. С. 388.

²⁴⁸ *Про характер сучасних сектантських вірувань*. Київ, 1968. С. 117.

²⁴⁹ Там само. С. 117–118.

²⁵⁰ *Современная религиозность: состояние, тенденции, пути преодоления*. Київ, 1987. С. 80.

“подією” можна було завжди розпізнати волю Яхве. Мало того, ці катастрофи, можна сказати, були необхідні, вони передбачалися богом, щоб єврейський народ не пішов усупереч власній долі, відступившись від релігійної спадщини, заповіданої Мойсеєм»²⁵¹. Власне, такими тезами наповнена вся Біблія, і це позначилося на релігійному віровченні християнських конфесій. Однак у процесі секуляризації радянського суспільства значну частину великих лих і страждань пов’язували вже не з надприродними силами, а з природними катастрофами, діями уряду, окремих людей тощо.

Ослаблення віри в божий промисел призводило до зміни акцентів на догматичних ідеях, що стосуються його. Дослідник Б. Гальперін зазначав, що як серед прибічників РЦ ЄХБ, так і ВР ЄХБ спостерігалось перенесення акценту з традиційної протестантської думки про виправдання вірою на спасіння завдяки вірі й добрим вчинкам (що притаманно католикам. — П. Б.). Проте уявлення про добрі вчинки в послідовників цих течій було різним. ВР ЄХБ висувала віру як необхідну умову спасіння, яка поєднувалася із самовіддачею Богу і виконанням норм «християнського» життя. РЦ ЄХБ, яка пішла далі від традиційних протестантських поглядів, вважала, що смирення перед Богом вимагало активного протистояння «безбожному світу», фактично закликаючи покладатися не так на Бога, як на власні зусилля²⁵². Отже, тут можна говорити про певний відхід від віровчення в сприйнятті найбільш важливих для релігійних течій догматів.

Аналіз досліджуваної проблеми свідчить, що на рівні буденної релігійної свідомості ідея Бога сприймалася по-різному. Поширені були як антропоморфні, так і абстрактні уявлення. Із кожним роком у середовищі віруючих зростала частка пантеїстичних та деїстичних поглядів. Впливала на сприйняття ідеї Бога й конфесійна приналежність. Найбільш характерним антропоморфізм був для православних та католиків, тоді як серед послідовників протестантських конфесій людей із такими поглядами було менше.

У середовищі віруючих існувала тенденція видозмінювати церковну ідею Бога, надавати їй іншого забарвлення. Це було зумовлене різними чинниками. Один із них — недостатня обізнаність віруючих різних конфесій (особливо православних) у релігійному віровченні. На сприйняття ідеї Бога впливала освіта людини, вік, її соціальний статус, психологічні риси. Багато важило також соціальне оточення, суспільний устрій. Радянська влада, обмежуючи діяльність Церкви, створювала значні перепони на шляху до засвоєння віруючими основ релігійного віровчення.

Якщо глибоко віруючим притаманні були погляди, за якими Бог визначав життя світу і людей, то особам із нижчими показниками релігійності — віра в менше втручання Бога в природні процеси, в долю людини тощо.

²⁵¹ Элиаде М. Миф о вечном возвращении (архетипы и повторения). Элиаде М. *Космос и история.* / пер. с англ. и фр. Москва, 1987. С. 63.

²⁵² Гальперин Б. И. Представления о «спасении» в современном баптизме. *Вопросы научного атеизма.* Вып. 39. Москва, 1989. С. 92.

Частка віруючих, які покладалися на Бога в різних сферах життя, із кожним десятиліттям поступово зменшувалася. Згасала також і сама надія на Божу допомогу. Релігія і віра для більшості віруючих переставали диктувати норми повсякденної поведінки і суспільної моралі. У своїх вчинках вони керувалися не так вірою, як розумом та почуттями. Властиве глибоко набожній людині кредо «із Богом, у Бозі і для Бога» спочатку замінювалося на інше — «за допомогою Бога для себе і своїх близьких», — а потім Бог ставав для неї дедалі віддаленіший і сприймався як такий, що мало втручається в людські справи.

§ 3. *Відвідування віруючими храмів та участь в богослужіннях*

Одним із аспектів релігійності віруючих є виконання релігійних обрядів. Вони відігравали важливу роль у житті віруючої людини. Відомий французький соціолог Е. Дюркгайм писав: «В усіх випадках основним елементом релігії вважалися уявлення й вірування. Тоді як із цього погляду самі обряди видавалися лише зовнішнім, несуттєвим і матеріальним проявом і вважалися посутньо вартісними... Але віруючі люди, які живучи релігійним життям, мають безпосереднє відчуття того, що його становить, заперечують такий спосіб бачення, кажучи, що він не відповідає їхньому щоденному досвідові»²⁵³. Дюркгайм вважав, що дії й обряди не менш важливі в релігійному житті, ніж вірування та уявлення.

Простежемо участь парафіян РПЦ у богослужіннях в окреслений період. 1966 р. в перший день Пасхи православні храми Києва відвідало 40 тис. осіб (на 10 тис. більше, ніж попереднього року), зокрема близько 30% — із сільської місцевості. У Володимирському соборі побувало до 15 тис. осіб. Чоловіків у храмах було до 30%, жінок — до 70%²⁵⁴. Однак 1970 р., за офіційними даними, на Пасху біля Володимирського собору зібралося не менше 50 тис. осіб²⁵⁵. На Луганщині 1966 року храми відвідало понад 44 тис. осіб²⁵⁶. На Дніпропетровщині 1966 р. в церквах на Різдво Христове було присутньо до 21 тис. осіб, на Хрещення Господнє (Водохрещтя) — до 40 тис.²⁵⁷ У другій половині 1960-х рр. на Івано-Франківщині в найбільші релігійні та храмові свята церкви відвідувало понад 300 тис. осіб²⁵⁸. На кінець 1960-х рр. у Львівській області на великі свята у православних храмах було присутньо до 700 тис. осіб, у Київській — до 200 тис., у Донецькій — до 200 тис., у Тернопільській — 180 тис. (із них понад 135 тис. — жінок і до

²⁵³ Дюркгайм Е. *Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії* / пер. з фр. Київ, 2002. С. 388.

²⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 7. Арк. 7.

²⁵⁵ Там само. Спр. 184. Арк. 10.

²⁵⁶ Там само. Спр. 7. Арк. 105.

²⁵⁷ Там само. Арк. 30.

²⁵⁸ Там само. Спр. 3. Арк. 93.

10 тис. молоді)²⁵⁹. Як бачимо, різниця в кількості відвідувачів храмів у святкові дні в західних та східних областях, якщо враховувати чисельність їх населення, була значною.

Вона була викликана як релігійністю населення, так і відсутністю діючих храмів. На середину 1966 р. в УРСР діяло 4540 православних громад. Однак у 933 зареєстрованих церквах богослужіння не проводилися внаслідок відсутності духовенства²⁶⁰. Через брак діючих храмів у багатьох населених пунктах віруючі не мали змоги брати участі в богослужіннях, особливо це стосується жителів південних та східних областей.

Для глибоко віруючих людей відвідування храмів у релігійні свята часто було непересічною, довгоочікуваною і навіть знаменною подією. У звіті уповноваженого РСР у Запорізькій області Б. Козакова зазначалося: «Мені довелося спостерігати, як у цю темну ніч під сильним дощем на відстані майже 2 км до Велико-Хортицької церкви, в багнюці, буквально продиралися старезні діди й баби з кошиками та сумками в руках. І вони без найменших нарікань, навіть радісно, плентались до храму. Коли їх запитували, чому вони в таку негоду мордують себе, то можна було почути: “Це не муки, а радість іти в церкву на святу Пасху...”»²⁶¹.

Для 1970–80-х рр. характерний подальший спад відвідування храмів віруючими РПЦ. Великою мірою це було викликано не лише згасанням самої віри, а й закриттям храмів, а відтак і зменшенням загальної кількості учасників богослужінь. Впливали на ослаблення релігійності як атеїстична пропаганда, так і більша довіра населення до матеріалістичної науки і пов'язаної з нею освіти та НТР. Крім того, партійні й комсомольські комітети, а також секоти відстежували тих, хто відвідував церкви та молитовні будинки. Згідно з оцінками уповноважених РСР, які на наш погляд є заниженими, у православних храмах на великодньому богослужінні 1978 р. було присутньо близько 1,2 млн. осіб, що на 25% менше, ніж 1977 р.²⁶² Молитовні зібрання в невеликих релігійних організаціях закритого типу відвідували в середньому 70–80% усього складу громад²⁶³. Згідно з оцінками місцевих органів влади, у православних храмах у ніч із 25 на 26 квітня 1981 р. (Пасха) перебували 1186 тис. осіб, із них близько 100 тис. молоді (більшість молоді — з цікавості) (за нашими підрахунками до 2 млн. — прим. Б. П.). Це трохи менше, ніж попереднього року. Однак у деяких областях (Донецькій, Кримській, Черкаській, Івано-Франківській) відвідувачів храмів було більше порівняно з попереднім роком²⁶⁴. Загалом можна зазначити, що рівень відвіду-

²⁵⁹ Там само. Спр. 128. Арк. 208.

²⁶⁰ Там само. Спр. 3. Арк. 15.

²⁶¹ Пашенко В. *Православ'я в новітній історії України*. Ч. 2. С. 168.

²⁶² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1688. Арк. 17.

²⁶³ Там само.

²⁶⁴ Там само. Оп. 25. Спр. 2225. Арк. 17.

вання храмів знизився упродовж періоду другої половини 1940-х — 1980-х рр. у 5–7 разів, тоді як чисельність населення республіки збільшилася.

Кількість учасників богослужінь у храмах РПЦ на Пасху в окремих регіонах, за офіційними даними, показує інформація, вміщена в таблиці 6.

Таблиця 6.

Кількість учасників пасхальних богослужінь у храмах РПЦ
(за офіційними даними)

Області	Роки	Кількість відвідувачів храмів (із примітками)
1	2	3
Дніпропетровська	1976 1977	66,5 тис. (3/4 — жінки) ²⁶⁵ 63 тис. ²⁶⁶
Запорізька	1974 1977 1976	понад 50 тис. ²⁶⁷ 76,5 тис. 70 тис. ²⁶⁸
Херсонська	1978 1977	12 тис. (із них молодь — не більше 100 осіб.) до 30 тис. ²⁶⁹
Хмельницька	1978	60 тис. (із них — 1,8–2 тис. чоловіки, 3–3,4%) ²⁷⁰
Чернігівська	1978	38–39 тис. (більшість — пенсійного віку, 85–90% — жінки) ²⁷¹
Вінницька	1978	120 тис. (із них 8 тис. — молодь, 2 тис. — діти шкільного віку; 15 тис. осіб, за інформацією уповноваженого, відвідали храм із цікавості) ²⁷²
Ворошиловградська	1978 1977 1979 1980	83,7 тис. (переважали люди похилого віку, в основному жінки — 80–90%); (після півночі спостерігалось збільшення кількості осіб середнього віку і молоді) 115,8 тис. ²⁷³ 69 тис. (пасок святили 61,6 тис.) 63,8 тис. (із них 11,8 тис. чоловіків (19%), 52 тис. жінок (81%), було освячено 60,5 тис. пасок) ²⁷⁴
Житомирська	1978	30–35 тис. осіб ²⁷⁵

²⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 29. Арк. 42.

²⁶⁶ Там само. Спр. 55. Арк. 52.

²⁶⁷ Там само. Оп. 5. Спр. 378. Арк. 59.

²⁶⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 55. Арк. 67.

²⁶⁹ Там само. Спр. 83. Арк. 78.

²⁷⁰ Там само. Арк. 83.

²⁷¹ Там само. Арк. 91.

²⁷² Там само. Арк. 4.

²⁷³ Там само. Арк. 12.

²⁷⁴ Там само. Спр. 136. Арк. 28.

1	2	3
Закарпатська	1978	111 тис. ²⁷⁶
Кримська	1978 1977	14 тис. 15 тис. ²⁷⁷
Миколаївська (4 храми)	1978 1977	5,7 тис. 7 тис. ²⁷⁸
Ровенська	1978	50–55 тис. (із них — 1,5% діти і молодь; 12–15% — чол., 73–78% — жінки; 8–10% — із цікавості) ²⁷⁹

Як бачимо, таблиця 6 недостатньо повно відображає обрядову активність віруючих різних регіонів. Відсутні дані про Галичину, де в храмах збиралася найбільша частка людей відносно до населення цих областей. Проте доволі непогано таблиця відображає ситуацію з відвідуванням храмів у центральних та південних регіонах. Згідно з таблицею рівень відвідування православних храмів у південних областях (Херсонська, Кримська, Миколаївська) був найнижчий. Це було зумовлено як низькою релігійністю, так і невеликою кількістю діючих храмів у цьому регіоні.

1976 р. на Пасху на всенощній у Черкасах було 1,4 тис. осіб, в Умані — 1,3 тис., у Золотоноші — 300, у Смілі (Черкаської обл.) — 280. Однак вдень паску прийшли святити відповідно 2,5, 2,4, 1,7 тис. і 800 осіб²⁸⁰. У Чернівецькій області в багатьох селах 1970 р. на Великдень освячувати паски до храмів приходило близько 40–50% населення²⁸¹. Звернімо увагу на співвідношення учасників богослужінь і тих, які лише святити паски. Ці цифри свідчать, що в релігійній сфері населення часто віддавало перевагу традиційно-побутовим елементам, а не суто духовним — важливішим. Інакше різницю у два, а то й більше разів між кількістю учасників богослужінь та кількістю осіб, що святити паски (на користь останніх у багатьох населених пунктах), нема як пояснити. Для перерахованих вище міст кількість відвідувачів богослужінь у великодні дні була невеликою порівняно з чисельністю їх населення. Це свідчить як про не надто високу обрядову активність населення, так і про відсутність храмів, де віруючі могли б задовольнити свої релігійні потреби.

Нижчою була відвідуваність храмів віруючими РПЦ в інші великі свята (див. таблицю 7).

²⁷⁵ Там само. Спр. 83. Арк. 16.

²⁷⁶ Там само. Арк. 28.

²⁷⁷ Там само. Арк. 45.

²⁷⁸ Там само. Арк. 54.

²⁷⁹ Там само. Арк. 69.

²⁸⁰ Там само. Спр. 30. Арк. 2.

²⁸¹ Там само. Оп. 5. Спр. 189. Арк. 94.

Таблиця 7.

Кількість учасників богослужінь у храмах РПЦ на Різдво Христове та Хрещення Господнє (за офіційними даними)

Область	Рік (свято)	Кількість відвідувачів Храмів
Одеська	1976 (Різдво Христове)	17 тис.
	1977	16 тис.
	1976 (Хрещення Господнє)	30 тис.
	1977	18,4 тис. ²⁸²
Хмельницька	1977 (Різдво Христове і Хрещення Господнє)	160 тис. (10% населення області)
	1976	165 тис. ²⁸³
Вінницька	1978 (Різдво Христове)	100 тис. (із них — 90% жінки, 10% — чоловіки, 1% — молодь, діти шкільного віку 130–150 осіб) ²⁸⁴
Полтавська	1977 (Різдво Христове)	3,8 тис. (80–90% жінки похилого віку) ²⁸⁵
Кримська	1978 (Різдво Христове)	4,5 тис. ²⁸⁶
	1979 (Різдво Христове)	4 тис. ²⁸⁷
Тернопільська	(Різдво Христове)	120 тис. (86 тис. — жінок, 6,4 тис. — чол.; молодь і 25 дітей) ²⁸⁸
Закарпаття	1979 (Різдво Христове)	40 тис. ²⁸⁹
Запорізька	1979 (Різдво Христове)	4 тис. ²⁹⁰
Кіровоградська	1979 (Різдво Христове)	13 тис. ²⁹¹
Сумська	1979 (Різдво Христове)	12 тис. ²⁹²

Як свідчать наведені дані, рівень відвідуваності богослужінь у південних регіонах суттєво відрізнявся від рівня у західних. Так, на Тернопільщині храми відвідало майже в 30 разів більше відвідувачів, ніж у Криму та Запорізькій області, хоча в останніх регіонах проживало більше населення.

²⁸² Там само. Оп. 7. Спр. 55. Арк. 20.

²⁸³ Там само. Спр. 29. Арк. 33.

²⁸⁴ Там само. Спр. 83. Арк. 96.

²⁸⁵ Там само. Спр. 55. Арк. 22.

²⁸⁶ Там само. Спр. 83. Арк. 108.

²⁸⁷ Там само. Спр. 108. Арк. 15.

²⁸⁸ Там само. Спр. 83. Арк. 117.

²⁸⁹ Там само. Спр. 108. Арк. 3.

²⁹⁰ Там само. Арк. 4.

²⁹¹ Там само. Арк. 13.

²⁹² Там само. Арк. 22.

У Західній Україні, де релігійність населення була вищою, віруючі відмовлялися працювати у великі свята, якщо вони припадали на робочі дні. 1975 р. великі релігійні свята — Різдво Христове, Хрещення Господнє, Благовіщення Пресвятої Богородиці, Вознесіння Господнє, День Святої Трійці, Успіння Пресвятої Богородиці, Преображення Господнє та інші припадали на робочі дні. Як відзначав уповноважений РСР у Тернопільській області В. Старовойт, у ці дні в частині колгоспів, на будівництвах і підприємствах побутового обслуговування зупинялася робота. Спостерігалися масові невиходи на роботу під час храмових свят. У колгоспах Новосельської зони Підволочиського району у свята Різдва Пресвятої Богородиці та Воздвиження Хреста Господнього 1975 р. колгоспники не вийшли на збирання цукрового буряка й картоплі, зупинилися цукрозбиральні та картоплезбиральні комбайни, хоча була сприятлива погода²⁹³.

На релігійне свято Собору Архистратига Михаїла та інших Небесних Сил безплотних (21 листопада) на збирання цукрового буряка не вийшли працівники колгоспу ім. Кірова Збарязького району, бо в сусідніх Базаринцях відзначалося храмове свято²⁹⁴. У свято Воздвиження Хреста Господнього в с. Саранчуках Бережанського району було зупинено всі польові роботи. 1976 р. на Різдво в цьому ж районі не працювали підприємства харчокомбінату, майстерні побутового обслуговування, окремі крамниці²⁹⁵. За даними райвиконкомів області Тернопільської області, храми постійно відвідували близько 180 тис. осіб²⁹⁶. Така ж ситуація спостерігалася і в інших західноукраїнських областях.

В інші свята, крім Великодня, Різдва і Трійці, ступінь відвідуваності храмів РПЦ в УРСР (крім західноукраїнських регіонів) був низький. Приміром, у с. Красилівка Іванківського району Київської області 11 вересня 1978 р. в день Усікновення глави Пророка, Предтечі і Хрестителя Іоана в храмі було присутньо 30 віруючих, серед них лише 5 чоловіків, решта — жінки похилого віку, молоді не було зовсім²⁹⁷. Виняток становили місця масового паломництва. У свято Почаївської ікони Божої Матері 5 серпня 1978 р. в Почаївській лаврі перебувало 5 тис. осіб із різних регіонів України і РРФСР. Було близько 500 віруючих до 30 років та 250–300 дітей дошкільного віку²⁹⁸. Проте це були радше винятки, які не можуть бути прикладом вияву релігійності населення України загалом.

Про вагоме зниження виявів обрядової активності свідчать наступні цифри. Якщо в другій половині 1940-х років більшість віруючих регулярно

²⁹³ Там само. Спр. 23. Арк. 145.

²⁹⁴ Там само.

²⁹⁵ Там само. Арк. 146.

²⁹⁶ Там само. Арк. 144.

²⁹⁷ Там само. Спр. 76. Арк. 128.

²⁹⁸ Там само. Арк. 64.

відвідували храми в тих місцевостях, де вони були, то на середину 1960-х рр. — не більше 40%. Співробітники кафедри історії та теорії атеїзму КДУ 1966 р. з'ясували, що регулярно (очевидно, раз на місяць. — П. Б.) відвідували храм лише 125 осіб із 299 опитаних вірян²⁹⁹.

Із 784 опитаних 1970 р. віруючих колгоспників Закарпаття відвідували церкву по неділях 233 осіб, часто (напевне, також раз на місяць. — П. Б.) — 69, у великі свята — 287, не відвідували 195 осіб³⁰⁰. Опитування 1970 р. на Івано-Франківщині показали, що відвідували церкву 94,2% опитаних віруючих, однак на богослужіннях щонеділі бували лише 16,9%. Релігійні свята відзначали 97,3% опитаних, проте церкву в ці дні відвідували 43,8%, 26,8% святкували вдома, 16,8% відзначали свята зрідка. Релігійні обряди виконували 92,2% віруючих³⁰¹. Схожі дані були на Львівщині, Тернопільщині, Закарпатті та Буковині.

У відвідуваннях храмів спостерігалася одна закономірність: що більше відоме в народі свято, то більше було у храмах людей із низькими показниками релігійності. Віруючі з високими показниками відвідували храми не лише у дванадесяті свята, а й у недільні та будні дні³⁰².

Та сама ситуація склалася й у РРФСР (Центрально-Чорноземний район). Регулярно (не рідше разу на місяць) відвідували церкви й молитовні будинки лише понад 10% віруючих, нерегулярно (в дванадесяті свята) — менше 60%, не відвідували — понад 30%³⁰³.

Уже в 1990-х рр. деякі російські дослідники намагалися пояснити, чому хтось із віруючих взагалі не ходять до церкви, а хтось із невіруючих — ходять³⁰⁴. Перших часто відносять до так званих «нових» православних, тобто носіїв релігійності, суттєво відмінної від традиційної. Ці особи могли знатися на релігійному віровченні, здійснювати індивідуальну молитовну практику, і рівень їхньої віри міг бути доволі високий. Через те, що вони не відвідували церкву, радянські дослідники відносили їх до слабковіруючих.

У «Настольной книге священнослужителя» подано таку оцінку особливості нехтування віруючих церковною службою: «Цей гріх найчастіше всього виявляється у відсутності прагнення брати участь у таїнстві євхаристії, тобто довгочасне позбавлення себе Причастя Тіла і Крові Господа нашого Ісуса Христа при відсутності будь-яких обставин, що перешкоджають цьому; крім того, це взагалі відсутність церковної дисципліни, нелюбов

²⁹⁹ Ануфриев Л., Кобецкий В. *Религиозность и атеизм (социологические очерки)*. Одесса, 1974. С. 49.

³⁰⁰ Головей В. М. *Йди до сонця людино! (Про характер релігійних поглядів сучасних віруючих колгоспників)*. Київ, 1971. С. 31.

³⁰¹ *Утвердження науково-матеріалістичного світогляду...* С. 202.

³⁰² Демьянов А. И. *Религиозность: тенденции и особенности...* С. 136.

³⁰³ Там же. С. 150.

³⁰⁴ Див.: Налетова И. В. Новые православные в России: тип или стереотип религиозности. *Социс*. 2004. № 5. С. 132.

до богослужіння. Для виправдання зазвичай наводиться зайнятість службовими чи побутовими справами, віддаленістю храму від дому, тривалість богослужіння, незрозумілість літургічної церковнослов'янської мови. Деякі доволі акуратно відвідують богослужіння, але при цьому лише присутні на літургії, не причащаються і навіть не моляться під час богослужіння»³⁰⁵. Ці тенденції впродовж досліджуваного періоду посилювалися.

Дослідники також наголошували на відсутності набожності в деяких осіб, особливо молоді, що інколи відвідували храми. Радянський релігієзнавець М. Гордієнко у своїй праці «Современное русское православие» (1987) зазначав: «Духовенство одногласно визнає, що молодь найчастіше заходить до храму не з релігійних міркувань, а з цікавості: подивитися на незвичайну обстановку, послухати спів хору»³⁰⁶. Ця характеристика підходила і для деяких відвідувачів храмів старшого віку.

В умовах утиску Церкви представники православного єпископату, аби зберегти хороші стосунки із владою, явно кривили душею, стверджуючи: «У православних храмах на Україні всюди вільно відзначаються свята, правляться уставні богослужіння, пастирі проповідують Слово Боже, парафіяни задовольняють усі свої релігійні потреби»³⁰⁷. Це суперечило істині.

Спостерігалось не лише зменшення релігійності пересічних мирян загалом, а й звуження впливу релігійності на інші аспекти життя. Релігійність охоплює лише сферу внутрішнього життя людини (і то частково) і не поширюється на її професійну та суспільну діяльність. Віруючі дедалі частіше переставали звертатися до Бога. Архієпископ Кирило (Гундяєв) (тепер Патріарх Московський і всієї Русі. — П. Б.) зазначав, що секуляризація свідомості сучасних парафіян сприяла відособленню релігійного життя, його обмеженню відвідуванням храму в неділю, у кращому разі виконанням церковних приписів³⁰⁸. У «Настольной книге священнослужителя» підкреслювалося: «Перетворюючи православ'я на національну, домашню традицію, набір зовнішніх обрядів, жестів чи зводячи його до насолоди гарним хоровим співом, мерехтінням свічок, тобто до зовнішньої благоподібності, маловіри втрачають головне в церкві — Господа нашого Ісуса Христа»³⁰⁹. Серед більшості парафіян побутувала думка, що релігійність проявляється у зовнішніх показниках: частоті відвідування храму, тривалості перебування в ньому, кількості поклонів і прикладання до ікон,

³⁰⁵ *Настольная книга священнослужителя*. Т. 4... С. 268.

³⁰⁶ Гордиенко Н. С. *Современное русское православие*. Ленинград, 1987. С. 151.

³⁰⁷ Макарій, архієпископ. *Православ'я на Україні*. Київ, 1980. С. 39.

³⁰⁸ Тихомиров Б., студент ЛДА. Богословский молодежный семинар в ленинградских духовных школах. *Журнал Московской патриархии*. 1985. № 1. С. 51.

³⁰⁹ *Настольная книга священнослужителя*. Т. 4... С. 265.

куплених свічок і замовлених треб, поданих записок із проханням помолитися за здоров'я чи за упокій тощо³¹⁰.

Збайдужіння віруючих до участі в богослужіннях призводило до того, що окремі священнослужителі скорочували їх на свій розсуд. Так, православний священник Політило зі Львова 1972 року заявляв уповноваженому РСР: «В сільських районах Львівської області деякі православні священники в літній час стали практикувати перенос свят на неділю. Взагалі православна літургія дуже стара і тому консервативна. Наприклад, всеношну службу, згідно із статутом я повинен проводити з 18⁰⁰ до 21³⁰. На свою відповідальність я ще кілька років назад скоротив її на дві години...»³¹¹.

Рівень релігійності парафіян РПЦ відображає і кількість сповідей. 1966 р. у церквах Києва в період Великого посту, за офіційними даними, сповідалося близько 45 тис. віруючих³¹², у Білій Церкві — 5,7 тис., у Київській області — до 80 тис., у Горлівці — 5,7 тис., в Донецьку — 8 тис. осіб³¹³. У Дніпропетровську 1968 р. перед Пасхою сповідалося понад 60 тис. осіб. У Львові лише в соборі Святого Юра у 1965 і 1966 рр. — близько 5 тис. віруючих, 1967 р. — 6 тис., 1968-го — 7 тис.³¹⁴ 1969 р. під час Великого посту в Тернопільській області сповідалося 145 тис. осіб, у Київській області — близько 200 тис., зокрема в Києві — понад 70 тис.³¹⁵ У Вінницькій області 1968 року сповідалося до 60 тис., 1969-го — до 50 тис. віруючих. Таке зниження пояснювалося несприятливими погодними умовами³¹⁶. У храмах Кримської області 1973 р., за офіційними даними, сповідалося 21,5 тис. осіб³¹⁷. В Одеській області 1975 р. — майже 86 тис. віруючих, а 1977-го — понад 68 тис.³¹⁸ Остання цифра, швидше за все, занижена, бо з аналізованого документа видно, що кількість причасників у цьому році становила 79 тис.³¹⁹ У деяких регіонах кількість сповідників була невисока. У Херсонській області 1978 р. перед Великоднем сповідалося ледь більше 2 тис. осіб³²⁰.

Як свідчить аналіз цих даних, щодо багатьох населених пунктів вони були хибні. Співвідношення між майже однаковими за чисельністю населення містами Дніпропетровськом та Донецьком у кількості віруючих осіб, які сповідалися (7,5 : 1 — 60 тис. і 8 тис. осіб), на користь першого не відповідає істині. Очевидно, що в Донецьку показник кількості сповідників

³¹⁰ Гордиенко Н. С. *Современное русское православие*. С. 152.

³¹¹ Сергійчук В. *У боротьбі за рідну віру римо-католики...* С. 210.

³¹² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 7. Арк. 6.

³¹³ Там само. Арк. 6–7.

³¹⁴ Там само. Спр. 82. Арк. 103.

³¹⁵ Там само. Спр. 128. Арк. 208.

³¹⁶ Там само. Спр. 140. Арк. 60.

³¹⁷ Там само. Спр. 339. Арк. 66.

³¹⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 80. Арк. 20.

³¹⁹ Там само.

³²⁰ Там само. Спр. 83. Арк. 78.

був набагато вищий. Проте кількість людей, які сповідалися, і справді значно менша від кількості учасників богослужінь. До багатьох важливих релігійних дій частина віруючих ставилася недбало, не надаючи їм належної уваги.

Близькою до кількості сповідей була кількість причасть. 1966 р. в церквах Києва в період посту, за офіційними даними, причащалося близько 45 тис. віруючих³²¹, у Білій Церкві — близько 5,7 тис.³²², на Дніпропетровщині — понад 86 тис.³²³ У Дніпропетровську 1968 р. причащалося понад 60 тис. віруючих³²⁴, у Київській області 1969 р. — 200 тис., у Києві — понад 70 тис.³²⁵, у Запорізькій області 1974 року — понад 50 тис. осіб³²⁶, в Одеській 1975 р. — понад 84 тис., а 1977-го — близько 79 тис.³²⁷ Враховуючи чисельність населення останнього регіону (понад 2 млн.), це зовсім невеликий відсоток. Як бачимо, секуляризація релігійного життя суттєво зачепила і здійснення таких релігійних ритуалів як сповідь та причастя.

Соціологічні дослідження 1970 р. серед віруючих Івано-Франківщини показали, що регулярно щорічно ходили до сповіді і причащалися 35,7% опитаних віруючих³²⁸. Опитування відділу наукового атеїзму 1983 р. на Івано-Франківщині показало, що сповідалися і причащалися не більше 20% віруючих (очевидно йшлося про більш-менш регулярні дії, хоча б раз на рік. — П. Б.), кількість осіб, які дотримувалися посту, була ще меншою³²⁹. Дослідження 1970-х рр. на промислових підприємствах Львівщини показали, що понад 36% віруючих не сповідалися. У селах Львівщини, де також проводилися опитування, не сповідалися 23%³³⁰. У центральних, східних та південних областях України кількість сповідників була значно менша.

Дані про сповідь та причастя парафіян РПЦ в Україні не надто відрізняються від даних по РРФСР (Центрально-Чорноземний район). За інформацією О. Дем'янова, регулярно сповідалися менше 22%, рідко — понад 55%, не сповідалися узагалі — майже 23% віруючих³³¹. Деякі з них робили це за традицією.

Розглянім релігійне життя у цей період вірних інших конфесій. У 1970–80-х рр. продовжувалися богослужіння в старообрядницьких храмах. 1976 р. старообрядницьку церкву Вінниці на Пасху відвідало близько 900 осіб³³².

³²¹ Там само. Оп. 5. Спр. 7. Арк. 6.

³²² Там само. Арк. 6–7.

³²³ Там само. Арк. 34.

³²⁴ Там само. Спр. 82. Арк. 103.

³²⁵ Там само. Спр. 128. Арк. 208.

³²⁶ Там само. Спр. 378. Арк. 59.

³²⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 80. Арк. 20.

³²⁸ *Утвердження науково-матеріалістичного світогляду...* С. 202.

³²⁹ Москалец В. П. *Религиозный культ: особенности...* С. 73.

³³⁰ *Становлення і розвиток масового атеїзму...* С. 77.

³³¹ Дем'янов А. И. *Религиозность: тенденции и особенности...* С. 150.

³³² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 29. Арк. 33; Спр. 55. Арк. 43.

А 1978 р. 11 старообрядницьких церков (10 — РПСЦ Білокриницької згоди, 1 — безпопівців поморського толку³³³) у Вінницькій області на Різдво відвідало близько 5 тис. осіб (85% — жінки, молоді — 80 осіб, п'ятеро школярів)³³⁴. Усі парафії, крім вінницької, були нечисленні. У дні великих свят богослужіння відвідували від 40 до 150 віруючих, у недільні дні — від 15 до 20 і лише в громаді Вінниці у святкові дні віруючих бувало до 500 осіб, у недільні дні — 30–40³³⁵. За даними РСР, усього в області 1978 р. нараховувалося 5 тис. старообрядців³³⁶, що, на наш погляд, не відповідає дійсності — цифра надто занижена і враховувала лише кількість учасників богослужінь у найбільші свята. Були віруючі, які зберігали прихильність до старообрядництва, однак через відсутність їхніх храмів в окремих місцевостях чи через острах (інтелігенція, школярі, студенти) не брали участі в богослужіннях. Однак частка старообрядців, що дотримувалися всіх основних релігійних приписів, була незначною. 1977 р. на більш ніж 5 тис. старообрядців Вінниччини припадало лише 448 віруючих, які сповідалися, і 172, які причащалися³³⁷.

Схожа, а подекуди й гірша ситуація спостерігалася в інших регіонах. У церкві с. Майдан-Олександрівський (на Хмельничині) на Різдво 1976 р. в богослужіннях брали участь до 300 старообрядців³³⁸. У Хотині Чернівецької області зі 120 старообрядців на кінець 1970-х рр. церкву відвідували 15–20 осіб, переважно жінки похилого віку³³⁹. Аналізуючи становище старообрядницької громади с. Борова Зміївського району Харківської області, місцевий уповноважений М. Бориско в доповідній записці від 28 жовтня 1976 р. зазначав: «Якщо на служби по великих релігійних святах збиралося до 70 осіб, то по неділях — не більше 15–20 осіб»³⁴⁰. І лише на Одещині, де залишилося найбільше старообрядців і де вони проживали компактнішими групами, спостерігалася вища обрядова активність.

Віруючих, які відвідували старообрядницькі храми у великі свята, було менше, ніж старообрядців загалом — унаслідок правил РПСЦ (Білокриницької угоди), які діяли. За цими правилами, віруючий, що не відвідував

³³³ Там само. Спр. 76. Арк. 111.

³³⁴ Там само. Спр. 83. Арк. 96.

³³⁵ Там само. Арк. 108.

³³⁶ Там само.

³³⁷ Там само. Арк. 109.

³³⁸ Там само. Спр. 29. Арк. 24.

³³⁹ Там само. Спр. 76. Арк. 165.

³⁴⁰ Таранец С. В. Русское старообрядчество в Украине в XX столетии. *Доля старообрядства в XX — на початку XXI ст.: історія та сучасність: До 300-річчя переселення російських старообрядців на територію Правобережної України та 75-річчя з часу трагічної руйнації Куренівських старообрядських монастирів*: Зб. наук. праць та матеріалів. Київ, 2007. С. 48.

богослужіння упродовж тривалого періоду, позбавлявся права причащатися, а то й узагалі вважався невірющим³⁴¹.

Окремі старообрядці через відсутність поблизу храму своєї конфесії відвідували храми РПЦ. Уповноважений РСР у Кіровоградській області вказував, що йому особисто довелося бачити, коли у православному соборі в Кіровограді у богослужінні брали участь кілька бабусь-старообрядок, які хрестилися двома пальцями³⁴². Деякі старообрядці переходили до лона РПЦ.

Невисокою була відвідуваність молитовних будинків серед старообрядців-безпопівців³⁴³. Уповноважений РСР у Житомирській області Топольницький відзначав 1978 р., що старообрядці-безпопівці здійснюють свої релігійні ритуали за традицією в межах релігійного культу. У більшості обрядові уявлення та почуття ослабли, змінилися і майже не відрізняються від православних у парафіях РПЦ. «Головне, що залишилося, — це богослужіння», яке здійснювалося по основних святах. Деякі старообрядці зовсім перестали відвідувати храми і молилися вдома³⁴⁴. На занепад релігійного життя впливала й нечисленність громад старообрядців-безпопівців та віруючих, що входили до них.

У ще більшому занепаді, ніж старообрядницькі, перебували громади ППЦ та ППХ. організації рідко поповнювалися молодими особами. Віряни неухильно старішали й помирали, відтак кількість членів громад природно зменшувалася. У їхніх сім'ях відбувалися регулярні домашні моління, зумовлені обставинами. На Чернігівщині, де проживала певна кількість істинно-православних християн, за інформацією окремих дослідників, зокрема С. Машенка, релігійних громад ППХ, на відміну від ППЦ, не було. Віруючі вдавалися до домашньої молитовної практики, тримали вдома багато ікон³⁴⁵. У с. Тхорин Овруцького району Житомирської області істинно-православні християни збиралися в будинку своєї одновірниці М. К., де її племінниця М. Ш. читала проповіді, Біблію, релігійні рукописи, псалми³⁴⁶. Одновірцям вона рекомендувала не ходити до храмів РПЦ і не брати участі в богослужіннях, позаяк «церквою в теперішній час заволодів дракон, а священники зрадили Бога і православ'я і працюють на користь безбожного комунізму»³⁴⁷. Проповідниця М. Ш. казала про близький кінець світу і закликала готуватися до нього³⁴⁸.

³⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 76. Арк. 143.

³⁴² Там само. Арк. 134.

³⁴³ ЦДАГО України. Оп. 24. Спр. 5488. Арк. 39

³⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 76. Арк. 124.

³⁴⁵ Машенко С. Т. К характеристике эволюции секты «истинно-православные христиане». *Вопросы атеизма*. Вып. 17. Москва, 1981. С. 149.

³⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 361. Арк. 6.

³⁴⁷ Там само.

³⁴⁸ Там само. Арк. 7.

Сучасна українська дослідниця Л. Шугаєва, характеризуючи обрядове життя ППХ, писала: «Істинно-православні християни вважають, що немає потреби у священниках, таїнствах і храмах. Усе-таки щодо заперечення таїнств ППХ непослідовні. Вони заперечують таїнство священства, миропомазання <...>, а таїнства покаяння і причастя, хоча й визнаються, але втрачають свій православний сенс. Річ у тім, що ППХ відчували гостру нестачу священнослужителів, і тому їхні члени, які не мали можливості покаятися, сповідатися в «істинних» священників, робили це публічно. Публічна сповідь полягає у тому, що після завершення обідні в будь-яке релігійне свято віруючі по черзі ставали перед іконами і каюлися у своїх гріхах. На думку віруючих, цього достатньо, адже сповідує їх сам Бог, перед зображенням якого вони сповідуються. Більшість істинно-православних християн вважають, що сам Бог причащає їх духовним причастям, а таїнство причастя здійснюється під час домашньої молитви, коли віруючі у пам'ять про таємну вечерю вживають прісний хліб і п'ють воду із святого джерела»³⁴⁹. На нашу думку, цей опис дещо схематичний. Очевидно, що така обрядова практика існувала в багатьох громадах, але не в усіх напрямках ППХ. Позначався також регіональний чинник. Віруючі, що належали до ППЦ та ППХ, демонстрували загалом вищу обрядову активність, ніж прибічники РПЦ. Це було зумовлено й тим, що членами цих громад ставали переважно глибоковіруючі люди, які не змогли поєднати свою віру з радянськими антирелігійними цінностями.

Часто подібна чи й відмінна ситуація (порівняно із середовищем парафіян РПЦ) спостерігалася і серед прибічників інших конфесій. Це залежало від багатьох обставин, зокрема й нерелігійного характеру. Не відмовлялися від участі в богослужіннях у цей період за участю греко-католицького духовенства й греко-католики. Певна активізація діяльності греко-католицького духовенства і віруючих припадає на 1965–1966 рр. Деякі греко-католицькі священники, випробовуючи «толерантність» радянської влади, відкрито відправляли літургію по неділях та святах у недіючих храмах. До серпня 1967 р. греко-католики в Галичині «відкрили» близько 200 храмів. Зустріч голови Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорного із Папою Римським Павлом VI 30 січня 1967 р. давала віруючим сподівання на легалізацію греко-католицької церкви³⁵⁰. Однак у вересні 1968 р. після придушення «празької весни» розпочалися нові репресії³⁵¹. Вони не були, однак, тривалими і їх метою було зупинити активізацію діяльності греко-католиків. Недовгі очікування греко-католиків легалізації своєї Церкви знову змінилися багаторічною нелегальною релігійною діяльністю віруючих.

³⁴⁹ Шугаєва Л. М. *Православне сектанство...* С. 223.

³⁵⁰ *Літопис голготи України*. Т. 2: Репресована церква. Дрогобич, 1994. С. 312.

³⁵¹ Там само. С. 313.

Наведемо кілька прикладів проведення нелегальних масових богослужінь греко-католиками. «...На Великдень 1974 року був проголошений “всесоюзний ленінський суботник”... У селі Хлопчиці Самбірського району Львівської області, де ключі від церкви перебували в руках українців-католиків (попри всі намагання сталіністів закрити церкву, її відважно боронили інваліди війни і жінки), вночі з суботи на неділю відбулася великодня відправа. Велику Утреню, Службу Божу, обхід із плащаницею відслужив ієромонах студит Володимир (Василь) Вороновський. Вірних зібралось кілька тисяч (прийшли з сусідніх сіл і приїхали зі Львова). При обході з плащаницею вірні заповнили все церковне подвір'я і освітили його тисячами запалених свічок. А в той час навколо церковної огорожі кілька машин із працівниками КДБ, міліції і партапарату робили свій “обхід”: безперервно об'їжджаючи з засвіченими фарами і ввімкнутими сигналами, намагалися викликати паніку. Проте ніхто і не думав тікати»³⁵².

13 серпня 1972 р. відбулося богослужіння за участю багатьох людей біля закритої церкви в с. Ліс Яворівського району Львівської області. Перед закритим храмом було «підготовлено» дві каплиці, в одній із них спорудили престол та іконостас святих, а в іншій — престол з іконами³⁵³. Уповноважений РСР у Львівській області Винниченко повідомляв: «Віруючих було дуже багато. Встановити кількість було неможливо, оскільки впродовж кількох годин натовпи людей приходили і відходили. Серед віруючих було багато дітей <...>, молоді. Всі вони були святково одягнені, брали участь у молінні»³⁵⁴. В іншому документі зазначалося: «В м. Болехові більше половини віруючих — це самі уніати, які не ходять у православну церкву, всі вони під впливом уніатських священників»³⁵⁵. І далі: «...У свято Успення Богородиці в каплиці в м. Болехові зібралось дуже велике число віруючих із Болехова і з околиці. До цієї каплиці приходять нез'єднанні священники, дячки і тут служать молебні, акафісти, деякі частини з Служби Божої співають католицькі, а також за змістом націоналістичні пісні»³⁵⁶. Такі факти були непоодинокі.

В інформації уповноваженого РСР в Івано-Франківській області В. Личенка від 22 березня 1977 р. зазначалося, що напередодні великих свят, як правило, вночі, продовжувалися зібрання греко-католиків у храмах, знятих із реєстрації, або біля них у селах Бубнище й Церковна Долинського району, Кліщівка й Помонята Рогатинського району, Надорожна й Бортники Глу-

³⁵² Там само. С. 278.

³⁵³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 304. Арк. 64.

³⁵⁴ Там само. Арк. 65.

³⁵⁵ Там само. Спр. 223. Арк. 15.

³⁵⁶ Там само. Арк. 14.

мацького району³⁵⁷. Те саме було на Львівщині, Тернопільщині та Закарпатті.

Низку прикладів релігійної діяльності греко-католиків наводить старший інспектор РСР М. Божко (1979 р.). У його доповідній записці зазначалося, що греко-католицька церква діє приватно — у більшості випадків богослужіння проводилися нелегально. Вони здійснювалися переважно вночі, були спрощеними та нетривалими. Єпископ Й. Федорик розповів йому, що активісти задалегідь готували місце, куди потім прибував священник. Тут хрестили дітей, вінчали молодих. В обрядах брали участь навіть комуністи, які боялися відкрито відвідувати храм. Часто богослужіння здійснювалися у закритих храмах³⁵⁸.

У багатьох місцевостях західноукраїнських областей через нестачу священників віруючі обходилися без них. Так, у с. Бишки Козівського району Тернопільської області жителі зберігали ключі від храму, а «...у неділі і свята старші люди йшли до церкви, молилися звичайно без священника». Це тривало більш ніж 20 років — від 1961 до квітня 1982 року, коли храм було вирішено перетворити на музей³⁵⁹. В одному з повідомлень, що надійшло на Захід у середині 1970-х років, зазначалося: «В моєму селі немає священника, але люди приходять до церкви кожної неділі і разом з дяком співають утренью та обідню <...>, а на пристіл кладуть засвічені свічки і чашу»³⁶⁰. У багатьох поселеннях, де храми були закриті, як відзначалося раніше, віруючі збиралися і молилися біля них³⁶¹.

Бувало, що греко-католики входили до римо-католицьких громад. У Закарпатті в селах Комарівці і Галочі Ужгородського району колишні греко-католицькі громади приєдналися до римо-католиків; віруючі відвідували костьоли в сусідніх селах, проте, як зазначалося в документі РСР, «свої культові будівлі не залишають»³⁶². Віруючі в такий спосіб поступалися власним обрядом на користь віровчення.

Для реалізації своєї віри греко-католики використовували й православні храми. Православний священник с. Ракошин Мукачівського району І. Дранко заявив (1976 р.), що в багатьох православних храмах району молитовні зібрання відбуваються за греко-католицькими канонами, подолання елементів греко-католицької богослужбової практики викликає обурення віруючих. Він навів такі приклади: на християнські свята — Трійцю, Благовіщення, Вознесіння — літургії читаються зі збереженням греко-католицьких

³⁵⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 52. Арк. 72.

³⁵⁸ Пашенко В. *Православ'я в новітній історії України*. Ч. 2. С. 295.

³⁵⁹ Шагай І. *Село Бишки: Історія і Боротьба за Волю*. Лондон; Бишки; Чикаго, 2000. С. 105–106.

³⁶⁰ *Літопис голготи України*. Т. 2. Репресована церква. С. 308.

³⁶¹ Там само.

³⁶² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 22. Арк. 131.

традицій, а коли одного разу він спробував виконати її по-православному, у храмі почулися погрозливі вигуки. Навіть псаломник відмовився від православного молитвослова і використовував греко-католицький³⁶³. На території православних храмів відбувалася торгівля греко-католицькою атрибутикою (хрестики, календарі, фотоплівки), поширювалася греко-католицька література³⁶⁴.

У документі за підписом завідувача відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ Л. Кравчука від 2 червня 1982 р. вказувалося, що в багатьох православних церквах Городоцького, Нестеровського, Пустомитівського, Старосамбірського та інших районів Львівської області, Богородчанського, Калуського, Рожнятівського, Снятинського та інших районів Івано-Франківської області богослужіння, обряди та інші культові дії здійснюються по-уніатському. У культовій практиці використовувалася греко-католицька атрибутика та богослужбова література, яка містила окремі «націоналістичні» положення³⁶⁵. Так, у збірнику «Церковні пісні» було вміщено пісню з такими словами:

«Боже, послухай благання, // Нищить недоля наш край, //
В єдності сила народу — // Боже, нам єдність подай. //
Боже, здійми з нас окови, // Не дай загинуть в ярмі //
Волю пошли Україні // Щастя і долю дай їй»³⁶⁶.

Власне кажучи, греко-католицька церква була вагомим фактором збереження не лише релігійності, а й національної ідентичності на Заході України.

Одним із центрів катакомбної греко-католицької церкви на теренах Західної України було с. Надорожна Тлумацького району Івано-Франківської області. Єпископ П. Василик зазначав: «Через те село перейшли тисячі людей різного віку, різного стану. Там люди гуртувалися. За часів Андропова Церкву нашу безжально нищили, але Надорожна все одно залишалася центром. У хатах, у надорожнянських лісах безліч народу молилося. Це життя духовне мало продовження. Тож наша Церква не мовчала. Значить, вона тепер не воскресла, бо вона ніколи не вмирала, вона лише вийшла з підпілля із великими потужними силами. У підпіллі виникла нова ієрархія, нові священники»³⁶⁷.

Після святкування 1000-річчя хрещення Русі греко-католики значно активізували свою діяльність. 16–17 липня 1988 р. прихильники цієї течії зібралися в лісовій місцевості с. Зарваниця Терехівського району

³⁶³ Там само. Арк. 30.

³⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2403. Арк. 10.

³⁶⁵ Там само. Арк. 9.

³⁶⁶ Там само. Арк. 10.

³⁶⁷ Качур В. *Політ над світом пам'яті та мрій: Сучасна релігійна публіцистика*. Львів, 2001. С. 11–12.

Тернопільської області. Тут були групи віруючих із різних областей, член Комітету захисту Української католицької церкви (УКЦ; тодішня офіційна назва УГКЦ — П. Б.) Гель Лесів, відомий дисидент С. Хмара та інші. Богослужіння здійснював єпископ Василик у супроводі священників³⁶⁸.

В умовах перебудови віруючі поступово переходили до більш активних дій у спробі відновити діяльність греко-католицьких громад і легальне існування греко-католицької церкви загалом.

Більшу активність у відвідуванні храмів, ніж віряни РПЦ, виявляли римо-католики. У Вінницькій області костюл у м. Бар 1976 р. на Пасху відвідало 1,8 тис. осіб; у Шаргороді — 3,5 тис., в с. Чернівці Могилева-Подільського району — така ж кількість³⁶⁹. Враховуючи невелику кількість римо-католиків, що там проживали, це не так уже й мало. Серед молільників 15–20% складали молодь і діти шкільного віку. 1978 р. на Пасху в костюлах на святковій месі у Хмельницькій області було присутньо близько 3,5–4 тис. осіб, тоді як при освяченні продуктів — 12–14 тис.³⁷⁰, що також свідчить про значні секуляризаційні процеси в середовищі римо-католиків, адже більшість віруючих надали перевагу не святковій месі, а освяченню продуктів. Чимало вірян були присутні на богослужіннях і в інших регіонах. У Закарпатській області 1978 р., за офіційними даними, у великодні дні костюли відвідали понад 11 тис. осіб, із них більше 7 тис. жінок і близько 700 дітей³⁷¹.

Не забували римо-католики відвідувати костюли і в інші свята. На Хмельниччині у перший день Різдва у 10 храмах (де служили 3 священники) побувало 1977 р. 10 тис. осіб, 1976-го — 11 тис.³⁷² 1978 року в Хмельницькій області на різдвяні свята у костюлах побувало до 9 тис. молільників³⁷³, у Вінницькій області — 28 тис., із них 80% — жінки, 20% — чоловіки, близько 2 тис. — молодь³⁷⁴. Отже, можна стверджувати, що римо-католики відвідували богослужіння частіше, ніж православні — за наявності храмів у тих місцевостях, де вони проживали.

Динаміку відвідуваності костюлів у звичайні недільні дні й великі свята, сповідей і причастя можна простежити на прикладі Вінницької області (див. таблицю 8)³⁷⁵.

³⁶⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3330. Арк. 14–15.

³⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 29. Арк. 33; Спр. 55. Арк. 43.

³⁷⁰ Там само. Спр. 83. Арк. 86.

³⁷¹ Там само. Арк. 28.

³⁷² Там само. Спр. 55. Арк. 33.

³⁷³ Там само. Спр. 83. Арк. 122.

³⁷⁴ Там само. Арк. 96.

³⁷⁵ Там само. Спр. 24. Арк. 162–163.

Таблиця 8.

Релігійна активність римо-католиків (Вінницька область)

Відвідування храмів і виконання обрядів сповіді та причастя	Кількість віруючих			
	1972 рік	1974 рік	1973 рік	1975 рік
Звичайні недільні дні	4500	4340	3786	3842
Різдво	25600	31320	21830	20850
Великдень	30600	38220	37760	28500
Престольне свято	25448	38995	38184	38184
Сповідалися	54102	48863	48884	45800
Причащалися	76983	67825	69881	50000
Прим. У графах «Сповідалися» і «Причащалися» вказано загальну кількість сповідей і причасть за рік.				

Кількість відвідувачів у храмах залежала як від значущості свята (Пасха, Різдво), так і від традиції його святкування (престольні). У звичайні недільні дні кількість відвідувачів богослужінь у костьолах була в 6–8 разів нижча, ніж на Пасху.

Ось як описує своє враження після відвідування кафедрального костюлу у Львові 1 січня 1966 року співробітниця Ради в справах РПЦ (одночасно відвідала й храм св. Юра): «Ще за квартал до костюлу побачила великий потік людей, які направлялися туди. Людей було близько 800–1000 осіб, причому паломництво не зупинялося весь час... Мене вразило, що серед такої великої кількості відвідувачів майже половина були молоді люди віком 20–30 років, а також 150 дітей шкільного віку. Всі присутні гаряче молилися <...>, майже у всіх у руках були молитовники, але майже ніхто їх не відкривав, бо знали слова молитви напам'ять. Це стосується як старих, так і молодих. Навіть багато дітей повторювали слова молитви напам'ять. Хору підспівували майже всі присутні...»³⁷⁶.

Інспектор відділу РСР Н. Скудін описав свої враження від перебування в молитовному будинку римо-католицької громади у Києві (вул. Шепетівська) 1975 р.: «У виконанні релігійних обрядів у ранковий і денний час взяли участь близько 550 осіб. Серед віруючих понад 60–70 відсотків — люди похилого віку. 20–30 відсотків — середнього і до 10 відсотків шкільного і дошкільного віку — молодь. Спостереження показало, що більшість парафіян є глибоко віруючими. Разом із тим слід відзначити, що в обряді сповіді взяли участь всього лише 5–7 відсотків від загальної кількості присутніх віруючих»³⁷⁷. Отже, наведені факти показують, що римо-католики в Україні в цей період демонстрували глибшу релігійність, ніж прибічники РПЦ.

³⁷⁶ Там само. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 1–2.

³⁷⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 49.

Порівняємо ступінь виявів релігійної поведінки римо-католиків в УРСР із даними, що стосуються інших республік. На кінець 1970-х — початок 1980-х рр. у Білорусії, де склалася майже така сама релігійна ситуація серед римо-католиків, систематично відвідували костьоли 37,5% віруючих, регулярно молилися 34% (тоді як знали молитви 81,9%), регулярно сповідалися—38,8%³⁷⁸. Ці показники вищі, ніж серед православних віруючих. В Україні ж ці цифри були значно нижчі передусім через меншу компактність проживання римо-католиків і, відповідно, менші впливи оточення.

У другій половині 1970-х — у 80-х рр. порівняно з попереднім періодом дещо знизилася обрядова активність реформатів. 1978 р. на Пасху, за офіційними даними, реформатські храми відвідало близько 8,3 тис. осіб, із них понад 200 — дітей³⁷⁹. Із 442 опитаних 1971 р. 99 осіб (22,39%) не відвідували богослужіння взагалі і вважали себе членами реформатської церкви формально, 150 осіб (33,9%) відвідували їх принагідно, 15 (12,62%) — у великі свята (Різдво, Пасху, Трійцю), систематично відвідували богослужіння 32 (7,46%). З опитаних 1971 р. 200 реформатів (20%) не причащалися, 92 (46%) — причащалися 1–3 рази на рік, 68 (34%) — 4 і більше разів на рік³⁸⁰. Хоча ці показники вищі, ніж у середовищі РПЦ та РКЦ, але нижчі порівняно з іншими протестантськими конфесіями.

Особливо активними у відвідуванні богослужінь були члени протестантських громад закритого типу. На Луганщині 1966 р. на Пасху молитовні будинки відвідало понад 90% євангельських християн-баптистів³⁸¹. У Полтавській області відвідуваність молитовних будинків серед євангельських християн-баптистів становила 60–70%³⁸². На Великдень 1976 р. в Донецьку у громаді ЄХБ Куйбишевського району із 327 членів на ранковому зібранні було 200, а на вечірньому у центральній громаді — 300 із 655³⁸³. Молитовні будинки ЄХБ на Пасху відвідувало багато молоді: в Луцьку з 600 членів громади молоді було 80 осіб (13%), із 220 членів довгівської громади (Горхівський район Волинської області) — до 20 (9%)³⁸⁴. У Дніпропетровській області молитовні будинки ЄХБ відвідало 4210 осіб, із них 500 осіб молоді³⁸⁵. 1978 р. в Черкаській області в зареєстрованих релігійних об'єднаннях закритого типу у великодніх молитовних зібраннях взяло участь 85–90% із загального складу громад, 15% — молодь, були також діти дошкільного

³⁷⁸ *Католицизм в Белоруссии: традиционализм и приспособление*. Минск, 1987. С. 200.

³⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 83. Арк. 28.

³⁸⁰ Сиксай А. А. *Критика идеологии современного реформатства*: дис. ... канд. филос. наук. Киев: КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1972. Арк. 156–157.

³⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 7. Арк. 106.

³⁸² Там само. Арк. 135.

³⁸³ Там само. Оп. 7. Спр. 29. Арк. 45.

³⁸⁴ Там само. Арк. 35.

³⁸⁵ Там само. Арк. 42.

і шкільного віку, які прийшли з батьками³⁸⁶. Загалом молоді, яка відвідувала богослужіння у протестантських громадах закритого типу, було набагато більше, ніж у РПЦ та РКЦ. Низька частка учасників богослужінь серед православних та католиків порівняно із протестантами була зумовлена ще й тим, що в перших для проведення богослужінь використовувалися лише спеціально обладнані приміщення, а в протестантських організаціях закритого типу їх могли проводити й у звичайних оселях, хоча цей фактор не був визначальний.

Простежити різницю між кількістю учасників молитовних зібрань ЄХБ у великодні дні 25–26 квітня 1965 року та загальною чисельністю членів громад можна на прикладі Донецької області (див. таблицю 9)³⁸⁷.

Таблиця 9.

Кількість учасників пасхальних молитовних зібрань ЄХБ

Регіон	Загальна кількість членів громад	Були присутні на молитовних зібраннях			
		25 квітня		26 квітня	
		Вранці	Увечері	Вранці	Увечері
Артемівськ	233	190	95	100	75
Горлівка	300	281	154	140	162
Жданов-порт	443	500	250	250	100
Макіївка	560	500	360	420	320
Донецьк-Зарічн.	546	550	450	350	450
Донецьк-Пролет.	348	283	150	120	90
Краматорськ	390	325	350	288	250
Слов'янськ	420	370	97	200	85

Як свідчить подана інформація, майже всі члени вищезгаданих протестантських громад ЄХБ, за винятком хворих, намагалися відвідати молитовні зібрання у святкові дні. Деякі з них того ж дня відвідували й ранкове, й вечірне богослужіння. Більшість були жінки; діти й молодь віком до 30 років складала близько 25% відвідувачів³⁸⁸. Водночас бачимо, що чисельність відвідувачів богослужінь у деяких населених пунктах перевищувала кількість членів громад, адже молитовні зібрання відвідували не лише члени громад, а й охочі ними стати та діти.

Високий рівень відвідуваності протестантських молитовних будинків (порівняно із православними церквами) спостерігався й під час інших свят.

³⁸⁶ Там само. Спр. 83. Арк. 88–89.

³⁸⁷ Там само. Оп. 2. Спр. 451. Арк. 18.

³⁸⁸ Там само. Арк. 19.

Так, у молитовних будинках ЄХБ та ХВС в Черкаській області на Різдво 1977 р. було присутньо 40–55% членів громад³⁸⁹, у Вінницькій області в 61 громаді ЄХБ було присутньо близько 3 тис. віруючих (90% жінок, 170 осіб молоді, 85 школярів)³⁹⁰, у Кіровоградській області у міських громадах ЄХБ — 70% членів, у сільській місцевості — 50%, а в деяких селах — не більше 25%. Останній факт пояснювався тим, що багато віруючих проживало в інших населених пунктах, а погодні умови не дозволяли прибути на молитовні зібрання³⁹¹. Різна активність святкування Різдва спостерігалася в громадах ЄХБ на Кіровоградщині 1978 р.: у великих протестантських організаціях Кіровограда, смт. Помічної Добровеличківського району і с. Свердлівки Світловодського району на молитовних зібраннях було близько 70–80% усього складу громади. В інших громадах, переважно сільських, богослужіння відвідало близько 50% віруючих³⁹². 1980 р. на різдвяні свята у громадах Кіровограда, с. Свердлівки Світловодського та смт. Помічної Добровеличківського районів богослужіння відвідало близько 60–70% членів цих громад. В інших місцевостях, здебільшого у сільських громадах, богослужіння відвідало 40–50% віруючих³⁹³. Менша частка відвідувачів молитовних зібрань у селах пояснюється, знову ж таки, тим, що багатьом було важко дістатися до них здалеку (з віддалених сіл), а серед них було чимало осіб похилого віку.

Багато євангельських християн-баптистів брали участь у релігійних зібраннях і в інші свята. На святі Жатви 1978 р. в громадах ЄХБ Сумської області було присутньо до 1,5 тис. віруючих (третина усього складу)³⁹⁴. 1977 р. в День єдності в богослужіннях взяли участь 80–85% членів зареєстрованих громад ЄХБ та ХВС в Кіровоградській області³⁹⁵. Висока частка учасників богослужінь припадає й на інші свята. Цікаво, що диспропорція кількості відвідувачів богослужінь у протестантських громадах закритого типу у великі свята та звичайні дні була значно менша, ніж у РПЦ та РКЦ, що свідчить про значно вищу частку глибоко віруючих осіб серед протестантів.

У 1970-х рр. у молитовних будинках ЄХБ богослужіння відбувалися кілька разів на тиждень, зокрема в Ямському (Київ, дані на 1977 р.) тричі на тиждень³⁹⁶, у Дарницькому — двічі на тиждень, двічі на день³⁹⁷. Молитовні зібрання в громадах євангельських християн-баптистів у другій половині

³⁸⁹ Там само. Оп. 7. Спр. 55. Арк. 35.

³⁹⁰ Там само. Спр. 83. Арк. 96.

³⁹¹ Там само. Спр. 55. Арк. 40.

³⁹² Там само. Спр. 83. Арк. 106.

³⁹³ Там само. Спр. 136. Арк. 6.

³⁹⁴ Там само. Арк. 154.

³⁹⁵ Там само. Спр. 55. Арк. 193.

³⁹⁶ Там само. Спр. 69. Арк. 22.

³⁹⁷ Там само. Арк. 23.

1960-х рр. на Тернопільщині проводилися двічі або тричі на тиждень. Картина відвідуваності їх була така: у великі свята — майже 100% віруючих, у недільні дні — близько 70%, робочі — близько 30%³⁹⁸. На середину 1970-х рр. молитовні зібрання ЄХБ на Тернопільщині проводилися 2–4 рази на тиждень. У свята їх відвідувало 85% віруючих, у неділю — 66%, у будні — 25%³⁹⁹.

Високий рівень відвідування релігійних зібрань демонстрували не лише євангельські християни-баптисти, а й члени інших протестантських об'єднань закритого типу. На Луганщині 1966 р. на Великдень молитовні будинки відвідало 60% адвентистів сьомого дня⁴⁰⁰. На різдвяних богослужіннях на молитовних зібраннях у Вінницькій області у двох громадах АСД було близько тисячі віруючих (88% — жінки, 80 осіб — молодь, 32 — школярі), на богослужіннях у шести громадах ХВС було присутньо 210 осіб (із них 190 — жінки, 20 — чоловіки, молоді — 15, 5 школярів)⁴⁰¹. На питання «Як часто ви відвідуєте молитовний будинок?» (соціологічні опитування Інституту суспільних наук АН УРСР) 17% із 446 опитаних п'ятидесятників зазначили — раз на місяць, 25% — раз на два тижні, 22% — при нагоді⁴⁰². Загалом серед членів протестантських об'єднань закритого типу був і нижчий рівень формального ставлення до участі в богослужіннях.

Молитовні зібрання у протестантських організаціях закритого типу могли включати й релігійне навчання. Ось описання одного із зібрань адвентистів сьомого дня 1973 р. в Сімферополі: «...По дзвінку почалося зібрання. Перші дві години були зайняті не відправою культу, а навчанням у своєрідній “недільній школі”. Був проведений майже двогодинний “біблійний урок”. Заняття проводила жінка. Вона читала з підручника урок і ставила питання присутнім... Після занять почалося богослужіння»⁴⁰³.

Крім богослужінь віруючі-протестанти відвідували інші релігійні заходи. В адвентистів сьомого дня такими були молитовні читання. У громадах АСД у Харківській області молитовні читання, які почалися 22 грудня 1978 р., проводилися щоденно (крім четверга) і закінчилися 30 грудня⁴⁰⁴. Те саме спостерігалось в той період і в інших областях⁴⁰⁵.

Замкнутість протестантських громад закритого типу дозволяла їх активу контролювати відвідуваність богослужінь. Це дисциплінувало й сприяло

³⁹⁸ Стоцький Я. *Українська Греко-Католицька Церква...* С. 330.

³⁹⁹ Там само. С. 333.

⁴⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 7. Арк. 106.

⁴⁰¹ Там само. Оп. 7. Спр. 83. Арк. 97.

⁴⁰² Мельник В. И. *Еволюция современного пятидесятничества...* С. 88–89; Її ж.

П'ятидесятництво: нові тенденції. Львів, 1985. С. 19.

⁴⁰³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 359. Арк. 56–57.

⁴⁰⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 79. Арк. 66.

⁴⁰⁵ Там само. Арк. 64 а, 65 а, 67, 68.

тому, що відвідування молитовних зібрань ставало чимось звичним і навіть необхідним для віруючого, і за деякий час контроль ставав непотрібний.

Ще більшу релігійну активність виявляли члени нелегальних баптистських громад закритого типу. Колишній баптист-ініціативник В. Кражевський згадував про релігійну діяльність молоді: «Весь вільний час ми віддавали служінню богу. По середах проводилися розгляди “слова божого”, в п’ятницю — зібрання для членів церкви, в суботу — співанки, у неділю — по два зібрання і ще двічі на місяць по вівторках — спеціальні молодіжні зібрання»⁴⁰⁶.

Зібрання нелегальних громад могло відбуватися і в лісах. Приміром, 19 травня 1966 р. в лісі в районі селища Ново-Біличі Київської області відбулося зібрання баптистів-ініціативників, у якому взяли участь близько 200 осіб, зокрема й дітей⁴⁰⁷. Цього ж року в Дарницькому лісі 1 травня зібралось близько 600 баптистів-ініціативників із 40 різних центрів⁴⁰⁸. 27 травня 1969 р. відбулося зібрання баптистів-ініціативників у лісному масиві Зміївського району Харківської області, де було присутньо близько 350 осіб, зокрема діти дошкільного і шкільного віку⁴⁰⁹. 2 травня 1971 р. було проведено зібрання прихильників РЦ ЄХБ у лісному масиві в передмісті Харкова, в якому взяли участь близько 120 дітей, які співали псалми, декламували релігійні вірші, грали на музичних інструментах⁴¹⁰. 22 серпня 1971 р. такі ж зібрання РЦ ЄХБ відбулися у лісовій посадці Кривого Рогу за участю 55 школярів⁴¹¹.

Деякі релігійні течії, зокрема баптисти-ініціативники, вдавалися й до відкритих (поза молитовним будинком) прославлянь Бога, релігійних демонстрацій. Наприклад, 22 серпня 1965 р. баптисти-ініціативники з Луганської, Донецької та Ростовської областей (близько 140 осіб, із них 30 дітей) організованою колоною, співаючи релігійних пісень, пройшли від залізничної станції селища Щотово (Луганська обл.) до будинку свого одновірця⁴¹². 22 серпня 1965 р. було організовано ходу баптистів-ініціативників у Запоріжжі. Група віруючих, співаючи пісні, пройшла до затоки Дніпра вулицями міста. На цих вулицях зупинився рух автотранспорту⁴¹³. 12 вересня 1965 р. в с. Шевченково Кілійського району Одеської області зібралось близько 700 баптистів-ініціативників. Вони йшли селом, співаючи релігійні пісні. Коли начальник райвідділу запропонував зупинити ходу, зазначає прокурор,

⁴⁰⁶ Каушанский П. Л. *С претензией на истину: О взглядах и деятельности экстремистов от баптизма*. Одесса, 1988. С. 211.

⁴⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 4. Арк. 26.

⁴⁰⁸ Там само. Арк. 18.

⁴⁰⁹ Там само. Спр. 133. Арк. 83.

⁴¹⁰ Там само. Спр. 293. Арк. 21.

⁴¹¹ Там само.

⁴¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2570. Арк. 113.

⁴¹³ Там само. Арк. 130.

віруючі накинулися на нього та на інших співробітників міліції, зривали з них картузи, погони, дерли одяг із криками: «Де свобода», «це ваша конституція», «фашисти», «грабіжники»⁴¹⁴. Така реакція учасників ходи дозволяє припустити, що працівники органів міліції самі спровокували їх чи перші почали сутичку.

Для своїх масових релігійних зібрань члени протестантських громад закритого типу також використовували весілля, похорони одновірців та інші нагоди. Якщо в молитовному будинку були обмеження для гостей з інших регіонів, то на весільному бенкеті вони могли висловлювати побажання молодятам і звертатися до всіх присутніх⁴¹⁵. 24 серпня 1975 р. євангельські християни-баптисти у Чернівцях, користуючись із нагоди, перетворили весілля на релігійну демонстрацію. Віруючі пройшли містом майже 8 км, співаючи релігійних пісень. Про цю демонстрацію повідомляло навіть радіо «Свобода»⁴¹⁶. Були відомі й інші нетрадиційні форми богослужінь.

Процеси перебудови в СРСР сприяли активізації молитовних та інших релігійних зібрань протестантських громад закритого типу. 1–2 травня 1988 р. у Фастівському районі Київської області зібралося до 1500 осіб молодих баптистів Києва та деяких областей республіки без відповідного дозволу. 8 травня п'ятидесятницька молодь, знову-таки, без дозволу провела релігійне зібрання простонеба в Біляївському районі Одеської області, в якому взяли участь віруючі з Вінницької, Волинської, Київської, Миколаївської, Черкаської і Чернівецької областей⁴¹⁷. Такі зустрічі, хоча і малочисельніші, організовувалися й раніше.

Свідки Єгови, на відміну від баптистів-ініціативників, уникали релігійних демонстрацій. Вони старанно конспірувалися, їх важко було вистежити. Ось як розповідається про підпільну діяльність свідків Єгови в праці К. Бережка: «За Свідками Єгови, як найреакційнішою релігією, Комітетом державної безпеки СРСР проводився особливий нагляд. Працівники цього комітету використовували різноманітні способи для виявлення місць зустрічей Свідків Єгови. Зокрема, вони підвозили до місць зустрічей похилих та немічних Свідків Єгови, ніби роблячи це “з доброї волі”. Проте Свідки були ще кмітливішими. У Свідків діяла швидка система оповіщення — в лісах, на дорогах до зібрання стояли дозорні. Помічаючи стеження, вони пропускали зібрання для того, щоб направити слідчих в іншу сторону. Самі ж Свідки, йдучи на зібрання, одягалися так, ніби вони йдуть по гриби або просто на

⁴¹⁴ Там само. Арк. 131.

⁴¹⁵ Чернописьский Д. С., Столяр Л. П. *Безіменні місіонери: [спогади, свідощтва, листи віруючих]*. Чернівці, 2002. С. 8.

⁴¹⁶ Чернописьский Д. С. *Життя віруючих Буковини. 1914–1994*. [Рівне], 1995. С. 53–64.

⁴¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3329. Арк. 23.

прогулянку в ліс, беручи з собою відра та бутерброди»⁴¹⁸. Зазнавши сильних репресій у другій половині 1940-х — на початку 1950-х рр., адміністративних та кримінальних видів покарання, свідки Єгови намагалися зберігати свою релігійну діяльність у глибокій таємниці.

На Житомирщині зустрічі свідків Єгови відбувалися приблизно раз на місяць, інколи й двічі на місяць, і раз на три місяці. Їх намагалися проводити у дні мирських свят, щоб їх не змогли звинуватити у масових зборах. Із метою конспірації свідки Єгови — місцеві жителі — на місце зустрічі приходили вночі. На цих сходах готові до виступу промовці виголошували доповіді, необмежені в часі, співали пісні. Це могло тривати від 3 до 5 годин, а інколи цілу ніч⁴¹⁹. Така глибока законспірованість свідків Єгови давала приводи радянським агітаторам звинувачувати їх у різних злочинах, соціальних аномаліях.

Зниження рівня відвідуваності храмів було притаманне в цей період юдеям. Так, 1969 р. синагогу Дніпропетровська в Судний день відвідало близько 2 тис. осіб, у Рош-Гашана (юдейський Новий рік) — 1,5 тис.⁴²⁰ В Одесі 1976 р. в осінні свята Рош-Гашана, Суккот (Кущі), Симхат-Тора в синагозі було від 300 до 800 молільників. Найбільша активність спостерігалася в день Йом-Кипура — близько 800 осіб у приміщенні синагоги (скільки вмістилося) і 1000 — на вулиці⁴²¹. 1977 р. в Одесі на свята Йом-Кипур, Симхат-Тора у синагозі було 500–600 чоловіків і 250–300 жінок, і ще близько двох тисяч осіб — біля будівлі на вулиці. Однак молоді було мало — близько 20–30 осіб, більшість — через цікавість. У звичайні дні відвідуваність синагоги різко падала. У суботні дні її відвідувало 30–100 осіб, у будні — 10–15⁴²². Юдеї, як і прибічники інших церков, відвідували свої храми переважно в дні найбільших свят, тоді як у суботні дні в богослужіннях брали участь небагато людей.

У Чернівцях у цей період відвідуваність синагоги в осінні свята перевищувала 400 осіб; у Йом-Кипур (Судний день) синагогу відвідало малими групами до 1000 іудеїв за день⁴²³. 1977 р. в Житомирі у Судний день синагогу відвідало до 1000 осіб, у Бердичеві — близько 300, в Коростені — понад 200. В інші святкові осінні дні їх було значно менше: у Житомирі — не більше 200–300 осіб, у Бердичеві — 80–100, у Коростені — 50–75. Серед відвідувачів синагог Житомирської області переважали особи, старші

⁴¹⁸ Бережко К. *Історія Свідків Єгови на Житомирщині*. Житомир, 2005. С. 73.

⁴¹⁹ Там само.

⁴²⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 140. Арк. 106.

⁴²¹ Там само. Оп. 7. Спр. 29. Арк. 138.

⁴²² Там само. Спр. 55. Арк. 153.

⁴²³ Там само. Спр. 29. Арк. 141.

50 років; дітей і молоді не було⁴²⁴, що свідчить про сильні секуляризаційні процеси в середовищі юдеїв.

Простежимо динаміку відвідування синагог у різні періоди 1977 р. на прикладі Києва. На свято Рош-Гашана (Новий рік) синагогу відвідало до 450 чоловік і 30 жінок, на другий день — близько 500 чоловік і 100 жінок, на третій день — понад 500 чоловік і 100 жінок. На свято Йом-Кипур у синагозі було біля 500 чоловіків і 160–200 жінок. Особливо багато відвідувачів було 22 вересня: 500 чоловіків у чоловічому залі, близько 200 жінок у нижньому залі, у дворі — близько 250 осіб і біля синагоги на вул. Щекавицькій — до 300⁴²⁵. На свято Суккот (Кущі) молилося майже 500 юдеїв, на свято Симхат-Тора — до 450–500⁴²⁶. Майже стільки ж, або й більше, людей було на Пасху (Песах). Як показують факти, чисельність відвідувачів синагоги в різні великі свята не надто різнилася. Це пов'язано з тим, що контингент відвідувачів був сталий, проте впродовж досліджуваного періоду він значно скоротився; два десятиліття тому в Києві та Одесі їх було в кілька разів більше.

У будні та звичайні суботні дні синагогу відвідувало набагато менше людей. 1970 р. в будні дні до київської синагоги ходило лише 50–60 осіб, причому жінок майже не було. У суботу молільників було втричі більше. Проте як у першому, так і у другому випадках одночасно в синагозі збиралося в кілька разів менше віруючих⁴²⁷. Це була мізерна кількість, враховуючи чисельність єврейського населення Києва, де за переписом 1959 р. проживало 154 тисяч євреїв (13,8% усього населення міста)⁴²⁸. На 1970 р. ця цифра була значно більша.

Як справедливо зазначав релігієзнавець В. Єленський, оцінка головного рабина московської хоральної синагоги А. Шаєвича («навіть старі, ті, кому, припустимо, сімдесят, часом знають лише ази юдаїзму, а іноді й того менше») застосовується і до відвідувачів українських синагог⁴²⁹. Лише в українських регіонах, приєднаних до УРСР у 1939–1940 і 1945 роках, зберігся традиційний спосіб життя, і «вузлові моменти його незмінно освячували з допомогою синагоги». Особливо це помітно в Закарпатті, де єврейське населення мало п'ять синагог, із якими так чи так було пов'язане життя практично кожної сім'ї⁴³⁰. Проте й дані опитувань віруючих у Закарпатті показали, що лише близько 48% юдеїв виконували релігійні обряди та приписи,

⁴²⁴ Там само. Спр. 55. Арк. 146.

⁴²⁵ Там само. Арк. 149.

⁴²⁶ Там само. Арк. 150.

⁴²⁷ Там само. Оп. 5. Спр. 183. Арк. 14.

⁴²⁸ Там само. Арк. 15.

⁴²⁹ Єленський В. Відновлюючи втрачені цінності: юдаїзм у контексті політичної історії України після жовтневого періоду. *Політика і час*. 1991. № 16. Листопад. С. 72.

⁴³⁰ Там само.

а молитовні зібрання відвідували близько 42%⁴³¹. Значно гірша була ситуація в інших регіонах.

Прикметно, що релігійна діяльність була обмежена навіть у синагогах. Наприкінці 1970-х і аж до кінця 80-х років у них не читалися проповіді. Читання Тори становило чи не єдиний елемент богослужіння. Навіть у київській синагозі тривалий час не було рабина, і відвідувачі не отримували «напучень з питань віровчення, синагогальної і побутової обрядовості». Те саме було в Одесі. У Дніпропетровську, Сімферополі, Вінниці та інших містах релігійне життя ледь жевріло⁴³². Про активність юдеїв у невеличких містах, де євреї склали невеликий відсоток населення, і говорити не випадає.

Звернімо увагу на портрет юдейських активістів 1980-х рр., що його змалював український релігієзнавець В. Єленський. Він зазначав, що синагогами керували євреї похилого віку, лояльні до радянської влади, для яких «релігійно-громадська активність <...> — можливість реалізації свого ще значного соціального потенціалу і, нерідко, чисто адміністративного або просто життєвого досвіду». Багато з цих активістів мали поверхові уявлення про юдаїзм: серед опитаних у середині 1980-х синагогальних активістів майже третина до виходу на пенсію не відвідували синагоги взагалі, більше половини — лише в дні релігійних свят і лише десята частина — щосуботи й частіше. Людина похилого віку, яка відчувала потребу в розширенні соціальних зв'язків, що звужувалися після її виходу на пенсію, а також в етнічному та віковому спілкуванні, була найпоширенішим типом активістів — відвідувачів синагоги⁴³³. Як бачимо, ця характеристика подібна до тих, що стосуються вірних інших церков.

Невисокий рівень відвідування богослужінь у цей період притаманний більшості дрібних релігійних течій, зокрема іоанітам та апокаліпсистам. Зокрема, із 12 зафіксованих радянськими органами в Україні груп іоанітів (1977 р.) молитовні зібрання проводили лише в селах Зарічне і Холодівка Тульчинського району на Вінниччині, в інших групах зібрань не спостерігалось. Більшість не мали керівників, лише в с. Зарічне групою керувала Є. Швець (1908 року народження, домогосподарка, освіта — 4 класи)⁴³⁴. В апокаліпсистів, які проживали у Вінницькій області, колишні керівники Г. Журавльов (1895 року народження) і Я. Рахлюк (1900 року народження) відійшли від керівництва за станом здоров'я⁴³⁵, що негативно вплинуло на організацію релігійних зібрань.

⁴³¹ Эдельман А. И. Секуляризация и преодоление... С. 103.

⁴³² Єленський В. *Відновлюючи втрачені цінності*... С. 72.

⁴³³ Там само. С. 71–72.

⁴³⁴ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 53. Арк. 2.

⁴³⁵ Там само. Арк. 3.

Нечасті відвідування храмів і загальна низька релігійна активність населення в окреслений період були характерні не лише для СРСР. Значне зменшення кількості учасників богослужінь у храмах упродовж ХХ ст. спостерігалось і в західноєвропейських країнах. Приміром, у ФРН 1950 р. месу відвідувало 50,6% католиків, а 1970 р. — лише 32,4%. Недільні меси, згідно з дослідженнями 1950–1960-х рр., у Парижі і його передмістях відвідувало лише 11–12% населення, у робітничих районах цей показник знижувався до 7–3%⁴³⁶. 1967 р. лише 36% міського населення відвідували храми в Італії. У Барселоні (Іспанія) недільну месу відвідувало 20% населення, у Лісабоні (Португалія) — 17%. Єпископ Граца Вебер повідомляв 1974 р., що 70% католиків Австрії пов'язані з церквою формально⁴³⁷.

Така ж ситуація спостерігалась не лише в католицьких, а й у протестантських країнах. Якщо 1851 р. в Англії храми відвідувало в середньому близько 36% населення, то 1901 р. в Лондоні — до 20%, а на початок 1970-х — не більше 15% населення Англії і Північної Ірландії, 35% ніколи не відвідували і близько 20% — у виняткових випадках. У робітничих районах частка осіб, які відвідували храми, складала 0,5–2,5% тих, що там проживали. Ще гірша ситуація спостерігалась в скандинавських країнах: на межі ХІХ–ХХ ст. храми відвідувало 17% населення Швеції, 1927 р. — 5,7%, 1960 р. — 3%. У Норвегії 1960 р. — близько 2% населення⁴³⁸. Очевидно, ці факти примусять замислитися, чи справді єдиним поборником релігії в УРСР була радянська влада. Як бачимо, в цих країнах теж спостерігався занепад релігійного життя, хоча антирелігійної політики тут не проводилося. Це ще раз підтверджує тезу, що на зниження релігійності, крім боротьби з релігією, впливали й інші фактори. У зазначених країнах спостерігалась втрата монопольного становища релігії в різних сферах духовної культури — науки, філософії, мистецтва. Церква поступово втрачала свій політичний і правовий вплив. Постійні міграції населення, нові соціальні орієнтації робітництва розмивали традиційну релігійність. Парафія переставала бути єднальним началом, центром громади і втрачала багато соціальних функцій. Падінню релігійності сприяла й НТР⁴³⁹.

Зрозуміло, що в УРСР ситуація була дещо інша, і секуляризаційні процеси на зразок тих, що відбувалися в західноєвропейських країнах, тут були інакші. Однак зовсім відкидати наведені вище фактори секуляризації не можна. Ми маємо визнати, що ці процеси відбувалися і в СРСР, хоча багато дослідників їх намагаються не помічати і єдиним агресором релігійної сфери бачать лише антирелігійну радянську політику й пов'язану з нею антирелігійну пропаганду. Це підтверджують і сьгоднішні дані по УРСР. Протягом

⁴³⁶ *Религия и церковь в современную эпоху*. Москва, 1976. С. 71–72.

⁴³⁷ Там же. С. 73.

⁴³⁸ Там же.

⁴³⁹ Там же. С. 69.

1990–2000-х років, коли держава не практикувала дискримінаційної політики щодо Церкви та віруючих, а навпаки — допомагала зводити храми державним коштом, більшість віруючих брали участь у богослужіннях дуже рідко. У другій половині 1990-х рр. раз на місяць і частіше храми відвідували, за різними даними, 17,8% (Український центр економічних і політичних досліджень — УЦЕПД) і 18,7% опитаних («Aufbruch / New Departures» — (AND))⁴⁴⁰. Опитування у жовтні 2000 р. фонду «Демократичні ініціативи» і фірми «Соціс» (опитано 1200 осіб) показали, що лише 16% виконували основні церковні обряди, а 15% взагалі ніколи не брали участі в богослужіннях⁴⁴¹. Отже, навіть у 1990-х рр. рівень воцерковленості населення і потреби участі в богослужіннях був незначний.

Підсумовуючи усе сказане, зазначимо, що ступінь відвідуваності храмів в Україні впродовж періоду другої половини 1960-х — першої половини 80-х років дещо знизилася, тоді як кількість населення України значно збільшилася. Це було зумовлене не так закриттям храмів (їх у цей час було закрито відносно небагато, порівнюючи з періодом правління М. Хрущова), як ослабленням релігійності.

Найчастіше богослужіння відвідували члени протестантських громад як легальних, так і нелегальних. Нижчу активність демонстрували римокатолики. Ще рідше храми відвідували православні та юдеї. Попри закриття храмів, не припиняли брати участь у нелегальних, а то й підпільних богослужіннях греко-католики.

Кількість учасників богослужінь залежала також від того, чи це був святковий день чи звичайний недільний. У дні найбільших свят — Пасхи, Різдва — церкви та молитовні будинки, як правило, були переповнені, чого не можна сказати про звичайні недільні дні. У протестантських громадах закритого типу була значно менша диспропорція в кількості учасників святкових та звичайних богослужінь. Серед відвідувачів храмів переважали літні жінки. Чоловіки брали участь у богослужіннях значно рідше, не кажучи вже про молодь і дітей. Найбільший відсоток учасників серед молоді — у протестантських громадах закритого типу.

З усієї кількості осіб, які відвідували храм, було зовсім небагато тих, що сповідалися та причащалися. До того ж серед учасників богослужінь із часом зростав відсоток людей, які відвідували храми радше за традицією, ніж через духовні потреби. Багато віруючих залишалися у храмі недовго, заходячи туди вже після початку богослужіння і виходячи задовго до його завер-

⁴⁴⁰ Єленський В. Релігійність в українському суспільстві: за матеріалами соціологічних досліджень. *Людина і світ*. 2001. № 1. С. 22.

⁴⁴¹ Паращевін М. Л. Релігійність у повсякденному житті українців. *Українське суспільство: десять років незалежності: Соціологічний моніторинг та коментар науковців*. Київ, 2001. С. 546.

шення. Були й такі особи, чия участь у богослужіннях обмежувалася ставленням свічки.

§ 4. Релігійні обряди життєвого циклу в повсякденні населення

Велику увагу релігійні конфесії, насамперед РПЦ, РПСЦ, РКЦ та УГКЦ, приділяли обрядовим діям, які супроводжували найважливіші моменти людського життя: хрещення, вінчання та поховання. Перший і найповажніший із семи православ'я і католицизму — обряд (таїнство) хрещення. В основі його лежить вчення про те, що кожна людина грішна від народження, тобто несе на собі відбиток перворідного гріха, який змушує її страждати і робить вразливою перед злом. Хрещення звільняє людину від влади гріха, нечисті й відкриває шлях до спасіння, вічного життя в раю. Людина, за християнським віровченням, під час хрещення з'єднується з Богом, отримує благодать і помирає для тілесного, гріховного життя. Водночас хрещення є символічним актом прийняття дитини чи неофіта до релігійної громади⁴⁴². Зважаючи на таке його значення, цей обряд був поширений серед вірян. У громадах РПЦ одночасно з цим обрядом виконувалося таїнство миропомазання, яке в римо-католиків здійснювалося пізніше.

Іншим важливим та поширеним був обряд похоронів. Похоронні обрядові дії включали відспівування та поминальні треби, які здійснювалися на третій, дев'ятий, сороковий день і в річницю смерті⁴⁴³. Заупокійні богослужіння та похоронні обрядові дії мали полегшити померлому шлях до Царства Небесного, відмолити гріхи та відігнати «нечисту силу»⁴⁴⁴. Позаяк обряди хрещення та похорон, за релігійним віровченням, визначали багато в чому життя людини і посмертне існування людської душі, їх виконання було для віруючого надзвичайно важливе.

Менш поширеним було вінчання, що означало освячення шлюбу Богом.

Розповсюдження цих обрядів в Україні в досліджуваний період мало свою специфіку. Хрещення та поховання були значно поширеніші, ніж вінчання. У їх виконанні домінували західні області УРСР, тоді як південні, східні та центральні відставали. Крім того, жителі сільської місцевості були при цьому більш ревні, ніж городяни.

Відстежуючи державну статистику щодо виконаних релігійних обрядів життєвого циклу варто пам'ятати, що офіційні дані, які фігурують у радянських документах здебільшого не відповідають дійсності, адже саме в цей період була поширена практика заниження показників виконаних обрядів, до якої вдавалися органи влади, щоб успішно рапортувати про свої здобутки на ниві антирелігійної боротьби. Водночас чимало священиків

⁴⁴² Религиозная обрядность: Содержание, эволюция, оценки. Киев, 1988. С. 35–36.

⁴⁴³ Там же. С. 76.

⁴⁴⁴ Там же. С. 71.

приховували інформацію про частину здійснених обрядів, відтак вони не фігурували в жодних документах. У Галичині та Закарпатті частина обрядів виконувалася нелегально діючим греко-католицьким духовенством і ці обряди також не попадали в жодну статистику.

Послаблення антирелігійної боротьби в середині 1960-х років дало лише нетривале збільшення кількості виконання обрядів життєвого циклу, і тенденція до їх зменшення зберігалася. У 1970–80-х, порівняно із 1960-ми, спостерігалось подальше загальне зниження кількості здійснених обрядів. Кількість хрещень, здійснених в Україні православними священиками 1974 р., порівняно з 1970 р., за офіційними даними, знизилася майже на 8% і становила 37%. За цей період на 2,3% зменшилася кількість похоронів за релігійним обрядом. Знизилася й кількість церковних вінчань⁴⁴⁵.

В окремих документах РСР, працівники якої хотіли прозвітувати про свою успішну діяльність у сфері боротьби з релігією, навіть стверджувалося, що за шість років (1971–1977) в Україні на третину скоротилася кількість хрещень і вінчань (завищені дані. — П. Б.), поступово знижувалася кількість поховань за церковним обрядом⁴⁴⁶. У СРСР скорочення обрядовості за 9 років відбувалося такими темпами: 1962 р., за офіційними даними, було охрещено 30,7% новонароджених дітей, а 1971-го — 20,6%; вінчання у православних храмах 1971 р. складало лише 1,9% від загальної кількості шлюбів, а з усіх християнських конфесій — 3%⁴⁴⁷. Як бачимо, статистика СРСР була значно нижчою, ніж в УРСР.

Водночас спостерігалось і збільшення кількості хрещень дітей шкільного віку. Якщо в Україні 1966 р. було охрещено 1777 школярів, то 1974-го — 2683⁴⁴⁸. Але ці цифри не враховували кількості не облікованих підпільних хрещень.

Нерідко охрещували й дітей представників інтелігенції. У Миколаєві, за офіційними даними, 1974 р. були охрещені діти 92 інженерно-технічних працівників, 41 — вчителів і студентів, стількох же медиків, 16 — співробітників органів МВС⁴⁴⁹. Проте ця статистика не враховувала дітей, охрещених в інших храмах — за межами міста. Інтелігенція за виконання релігійних обрядів над їхніми дітьми могла зазнати гонінь, на відміну від колгоспників та робітників.

У багатьох населених пунктах обряд хрещення здійснювали над понад 90% новонароджених дітей. Зокрема, у доповідній записці «Про релігійну обстановку в Ровенській області» (1970 р.) вказувалося, що в регіоні є села,

⁴⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1201. Арк. 8.

⁴⁴⁶ Там само. Спр. 1508. Арк. 13.

⁴⁴⁷ Там само. Спр. 663. Арк. 4 зв.

⁴⁴⁸ Там само. Спр. 1201. Арк. 8.

⁴⁴⁹ Там само. Арк. 8–9.

де майже кожна новонароджена дитина охрещена в церкві⁴⁵⁰. Такі села були не лише в Західній Україні, а й у центральних областях. Зауважмо також, що сільська місцевість у здійсненні цього обряду випереджала міста. У Чернігівській області на сільську місцевість припадало 70%, а на міста — 30% із загальної кількості хрещень 1973 р.⁴⁵¹ До того ж ситуація попередніх періодів, коли частину виконаних обрядів духовенство не реєструвало, а частину обрядів у Галичині та Закарпатті здійснювали греко-католицькі священники, повторювалася. Крім того, документи державних органів містять інформацію про здійснення релігійних обрядів удома (їх також не фіксували) й позаштатними священиками⁴⁵².

Аби чіткіше побачити динаміку виконання обрядів у середовищі РПЦ у цей період, звернімося до показників по Києву. Тут із 1970 по 1974 р. було досягнуто значного зниження релігійної обрядовості: хрещень — із 34,1% до 19,9%, вінчань — до 0,9%, відспівувань — до 28%⁴⁵³. 1977 р. хрестили новонароджених дітей 19%, вінчання становило 0,9% від кількості зареєстрованих шлюбів, поховано за релігійним обрядом 22,9% померлих⁴⁵⁴. Низький відсоток охрещених в київських храмах новонароджених дітей, крім недописок і необлікованих обрядів, пояснюється тим, що частина киян вивозили дітей у села, щоб там провести над ними обряд хрещення. Особливо це стосується інтелігенції. А зменшення кількості виконаних обрядів впродовж вказаного часу показує, що в подоланні релігійності виважена поступова атеїстична пропаганда була не менш ефективна, аніж жорстка антирелігійна боротьба.

На кінець 1970-х — початок 1980-х рр. частка виконаних обрядів життєвого циклу в Україні продовжує зменшуватися. У різних регіонах зменшення виконання релігійних обрядів різнилося, що було зумовлено різними факторами.

Розглянемо ситуацію із виконанням різних обрядів у цей період детальніше, як її зображали радянські чиновники (див. таблицю 10) з її подальшим критичним аналізом.

Багато даних статистики в таблиці 10 явно занижені й хибні. Найбільше це стосується західних областей. Хоча в Галичині та Закарпатті частину виконаних обрядів можна «списати» на греко-католицьке духовенство, однак у Чернівецькій області низька статистика хрещення новонароджених (23,7%) обумовлена насамперед «правильним» статистичним підходом. Загалом можна стверджувати, дослідивши широке коло джерел, що кількість хрещених немовлят наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. в Україні загалом

⁴⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 183. Арк. 48.

⁴⁵¹ Там само. Спр. 330. Арк. 57.

⁴⁵² Там само. Спр. 294. Арк. 41.

⁴⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 663. Арк. 16.

⁴⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 75. Арк. 38.

становила не менше 60% від всіх новонароджених. У західних областях цей відсоток був вищий, а в східних і південних — нижчий. Те саме стосується мешканців сіл і міст: перші загалом більше схилилися до проведення цього обряду над своїми дітьми, ніж останні. Як бачимо, дані цієї таблиці становлять інтерес не як свідчення кількісних показників (а вони були далекі від реальних), а лише частково для відображення регіональних відмінностей — порівняння західних, центральних, східних і південних регіонів.

Таблиця 10.

Кількість здійснених релігійних обрядів життєвого циклу
(за офіційними даними)

Офіційні дані про кількість здійснених релігійних обрядів у окремих областях за перше півріччя 1978 року			
Назва області	Хрещень у % від загальної кількості новонароджених	Вінчань у % від загальної кількості шлюбів	Поховань за релігійним обрядом у % від загальної кількості похоронів
1	2	3	4
Вінницька	34,9	1,9	35,9 ⁴⁵⁵
Ворошиловградська	27,3	0,4	67,6 (зокрема очних — 19,8, заочних — 47,8) ⁴⁵⁶
Закарпатська	33,7	16	63,3 ⁴⁵⁷
Івано-Франківська	42	12	70,2 ⁴⁵⁸
Київська	29,9	0,5	37,2 ⁴⁵⁹
Кіровоградська	22,7	0,1	31,6 ⁴⁶⁰
Кримська	18,6	0,05	очних — 2,8, заочних — 45,1 ⁴⁶¹
Одеська (на 1977 рік)	50,3	3,8	52,7 ⁴⁶²
Полтавська	17,1	—	58,7 ⁴⁶³
Тернопільська	28,6	13,7	76,1 ⁴⁶⁴
Харківська	29,6	0,34	5,8 ⁴⁶⁵

⁴⁵⁵ Там само. Спр. 80. Арк. 3.

⁴⁵⁶ Там само. Арк. 4.

⁴⁵⁷ Там само. Арк. 5.

⁴⁵⁸ Там само. Арк. 6.

⁴⁵⁹ Там само. Арк. 8.

⁴⁶⁰ Там само. Арк. 11.

⁴⁶¹ Там само. Арк. 18.

⁴⁶² Там само. Арк. 20.

⁴⁶³ Там само. Арк. 23.

⁴⁶⁴ Там само. Арк. 10.

1	2	3	4
Херсонська	35,3	0,02	46 ⁴⁶⁶
Хмельницька	20,4	0,4	25,1 ⁴⁶⁷
Черкаська	24,3	0,23	29,8 ⁴⁶⁸
Чернівецька	23,7	8,3	53,9 ⁴⁶⁹
Чернігівська	27	1,3	15 (із них 39% — заочні) ⁴⁷⁰

Що ж стосується цифр, які відображали кількість вінчань і поховань за релігійним обрядом, то вони менше зазнавали корекції з боку чиновників. Це було зумовлено низкою причин. Зокрема, кількість вінчань і так була доволі низька порівняно з показниками кількості віруючих, які офіційно визнавалися владою. А високу частку похованих за релігійним обрядом можна було допустити (тут занижувалася насамперед кількість так званих заочних відспівувань), скільки вона стосувалася людей народжених переважно в дорадянський період, а відтак не повністю перебуваючих під впливом атеїстичного світогляду. Тоді як висока частка охрещених новонароджених означала, що місцева влада не належним чином проводить антирелігійну пропаганду і бореться з «релігійними пережитками». А за таку «несумлінність» радянські посадові особи могли зазнати посадових стягнень і навіть бути звільненими з роботи.

Близькі показники виконання обрядів в Україні зафіксовані й у 1980-х. У Львівській області 1986 року, за офіційними даними, повинчалися 21,5% молодят і 64,5% похоронів було здійснено за релігійним обрядом⁴⁷¹. Це не надто відрізнялося від статистики другої половини 1970-х рр. Всього в храмах РПЦ 1982 р. було здійснено 182 тис. обрядів хрещення, 13 тис. вінчань, 245 тис. похоронних обрядів. На інші релігійні течії припадало лише 14 тис. згаданих обрядів (3,1%)⁴⁷². Такий невеликий відсоток лише свідчив, що серед прибічників багатьох протестантських течій та представників інших конфесій окремі обряди не виконувалися.

Ситуація в РРФСР була багато в чому схожа. За соціологічними даними, наведеними у книжці О. Дем'янова, близько 44,5% жителів Воронежської області (1970-ті рр.) хрестили своїх дітей, ховали за релігійним обрядом

⁴⁶⁵ Там само. Арк. 29.

⁴⁶⁶ Там само. Арк. 27.

⁴⁶⁷ Там само. Арк. 28.

⁴⁶⁸ Там само. Арк. 29.

⁴⁶⁹ Там само. Арк. 36.

⁴⁷⁰ Там само. Арк. 33.

⁴⁷¹ Григоренко В. Если без предвзятости... *Наука и религия*. 1987. № 12. С. 19.

⁴⁷² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2403. Арк. 33.

понад 60% померлих⁴⁷³. Як в УРСР, так і в Росії на прояви релігійності впливала регіональна специфіка.

Водночас у СРСР спостерігалася тенденція до збільшення кількості хрещень дорослих і дітей шкільного віку. Якщо 1976 р. обряд хрещення було здійснено над 26,8 тис. повнолітніх осіб (за даними релігійних організацій), то 1986-го — над 51,8 тис., а хрещення дітей шкільного віку зросло за цей період відповідно від 25,6 тис. до 40,5 тис.⁴⁷⁴

Як уже зазначалося, дані про кількість виконаних обрядів, які подавалися, часто були надзвичайно спотворені. Погляньмо на звіт 1975 р. Тернопільська область звітувала, що кількість хрещень складає 36% від кількості новонароджених. Тоді ж Донецька область, де була набагато нижча релігійність населення, і значно менше храмів, звітувала про 34,8% хрещень. Ще більш викривлена ситуація спостерігалася 1980 року, коли «малорелігійна» Донеччина за звітами перевершила Тернопільщину на 0,5%. А 1985 р. справа дійшла до відвертого абсурду: за офіційними даними, на Тернопільщині було здійснено на 20% менше обрядів хрещення над новонародженими, ніж на Донеччині⁴⁷⁵. Навряд чи чиновники, які складали або приймали ці звіти, вірили статистиці. Український релігієзнавець В. Єленський справедливо зауважує з цього приводу: «...Вся країна вимушено жила тоді в такому собі “ідеологічному задзеркаллі”. Пропагандистські фантоми охоплювали всі сфери життя. Згідно з ними чавуну мало виплавлятися щороку більше, а релігійності лишатися все менше. Скорочення мережі релігійних організацій, питомої ваги релігійних обрядів, кількості самих віруючих ставало критерієм успішної політико-виховної роботи. Вже це спотворювало реальну картину: в центр надходили переможні репортажі про мало не масовий перехід учорашніх віруючих на позиції науково-матеріалістичного світогляду. Духовенство ж приховувало правдиві дані про кількість хрещень, вінчань тощо, протестантські пресвітери не вносили до списків громади віруючих з вищою освітою, студентів, просто тих, хто побоювався втратити посаду. “Справна цифра” правила бал і серед ідеологічних працівників: той, хто володів прийомом формування потрібних показників, міг поглузувати з диваків, котрі не знали правил гри чи відмовлялися грати в неї»⁴⁷⁶.

Певну активність у виконанні обрядів життєвого циклу зберігали й старообрядці. Динаміка хрещень, вінчань і похоронів за релігійним обрядом старообрядців 1960–70-х рр. була така: якщо 1964 р. у Вінницькій області було охрещено 149 дітей, повінчано 53 пари, поховано за релігійним

⁴⁷³ Демьянов А. И. *Религиозность: тенденция и особенности проявления: (социально-психологический анализ)*. Воронеж, 1984. С. 130.

⁴⁷⁴ Харчев К. М. Гарантии свободы. *Наука и религия*. 1987. № 11. С. 23.

⁴⁷⁵ Єленський В. З історії передквітневого двадцятиліття. *Людина і світ*. 1991. № 1. С. 7.

⁴⁷⁶ Там само. С. 6–7.

обрядом 81 померлих осіб, то 1970 р. відповідно 116, 44, 117; 1973-го — 82, 38, 125⁴⁷⁷. 1977 р. на Вінниччині в старообрядницьких громадах було охрещено 70 дітей, здійснено 40 вінчань і 165 відспівувань. Цього ж року соборувалося 70 осіб. Згідно з опитуваннями, діти дев'яти із десяти молодих сімей були охрещені на вимогу своїх дідів та бабів. Із 70 хрещень 60 було здійснено над дітьми колгоспників і лише 10 — над дітьми з робітничих сімей⁴⁷⁸. Отже, ці цифри свідчать, що кількість охрещених і вінчаних у РПСЦ невинно зменшувалася; одночасне збільшення кількості похованих за релігійним обрядом теж є свідченням занепаду цієї конфесії, адже віруючих ставало менше, а поповнення було незначне.

У старообрядницьких громадах Одеської області протягом 1970-х рр. спостерігалися ті самі процеси, що на Вінниччині: зниження кількості виконаних хрещень і збільшення кількості похоронів. Якщо 1970 р. було охрещено 369 осіб, то 1972-го — 474 осіб, 1975-го — 371, а 1977 р. — 256 осіб. Відспівувань упродовж цього періоду було здійснено відповідно 208, 432, 374 і 453⁴⁷⁹. Збереження високих показників виконання обрядів на Одещині великою мірою зумовлене як більшою кількістю старообрядців, що там проживали, так і більшою компактністю їх проживання.

На кінець 1970-х — початок 1980-х існували села, де вияви релігійної поведінки старообрядців були інтенсивні. Приміром, у с. Грубні Сокирянського району Чернівецької області, де населення майже повністю складалося зі старообрядців, за перше півріччя 1978 р. з 13 народжених дітей 12 було охрещено; з 15 пар, що зареєстрували шлюб у ЗАГСі 11 вінчалася; із 16 похоронів — 13 було здійснено за релігійним обрядом⁴⁸⁰. Такого не можна було сказати про с. Білу Криницю Глибоцького району цієї ж області, де населення теж майже стовідсотково складалося зі старообрядців та їхніх нащадків. Однак упродовж 10 років (на 1978 рік) серед місцевих віруючих не було здійснено жодного хрещення і вінчання. Причина полягала не лише в послабленні релігійності, а й у збільшенні кількості осіб похилого віку. Тут майже не було молоді, вона виїжджала із села чи асимілювалася. Зрідка в цьому селі хрестили дітей старообрядців із інших місцевостей області⁴⁸¹. Як бачимо, у двох різних старообрядницьких селах була цілковито різна ситуація.

Старообрядницький священик із с. Добрянки Ріпкинського району Чернігівської області заявляв, що хрестять дітей здебільшого молоді, яка не знає молитов і не хреститься, а здійснює обряд під впливом батьків, родичів або

⁴⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 56.

⁴⁷⁸ Там само. Спр. 76. Арк. 109.

⁴⁷⁹ Там само. Арк. 146.

⁴⁸⁰ Там само. Арк. 166.

⁴⁸¹ Там само.

традиції⁴⁸². Деякі старообрядницькі священики, зокрема в Чернівецькій області, відмовлялися хрестити дітей, чиї батьки не були вінчані⁴⁸³. Ці представники старообрядницького духовенства намагалися не відходити від церковних традицій.

Прикметно, що старообрядницькі священнослужителі намагалися дотримуватися релігійних норм як у церковному служінні, так і у світському житті. Ця позиція часто викликала активний спротив із боку частини віруючих, яким такі погляди не були притаманні. «Вони дедалі частіше протестували проти того, що священник відмовляв у хрещенні дитини, якщо батьки не вінчалися в церкві, чи в похоронах померлого, якщо він був поголений і вдягнений в одяг сучасного зразка»⁴⁸⁴.

При переході з іншої віри в старообрядницьку над неофітами обов'язково здійснювався обряд хрещення⁴⁸⁵. Це свідчить про те, що таїнства, виконані духовенством РПЦ, старообрядці не визнавали. Однак траплялося, коли віруючі старообрядці зверталися із проханням про виконання треб до духовенства РПЦ. Такі випадки було зафіксовано в с. Петрашівці Хмельницької області⁴⁸⁶, й вони засвідчують поступове зближення частини старообрядців із Руською православною церквою.

Обрядову активність у цей період також проявляли й віряни, що належали до РКЦ. У Вінницькій області 1972 р. було охрещено 529 дітей римокатоликів, а 1975-го — 457; повінчано відповідно 134 та 141 особи; поховано за релігійним обрядом — 117 та 190⁴⁸⁷. Як бачимо, тут виконувався переважно обряд хрещення, натомість вінчання та поховання — значно рідше.

Серед інших обрядів життєвого циклу, що проводилися у римо-католицьких храмах, варто відзначити конфірмацію (таїнство миропомазання в католицькій церкві). Кількість конфірмованих залежала від багатьох обставин. 1967 р. в католицькій громаді м. Полонного (Хмельницька обл.) було конфірмовано лише 7 осіб, тому що цей обряд священник здійснював упродовж 10 років і за цей час основна маса охочих його пройшла. У с. Маниківці цієї ж області 1967 р. було конфірмовано близько 50 осіб, позаяк цей обряд священник став проводити останні три роки⁴⁸⁸. У громаді с. Гречани та деяких інших у Хмельницькій області обряд конфірмації не здійснювався взагалі⁴⁸⁹. Не проводився він того року і в діючих римо-католицьких громадах Тернопільської області⁴⁹⁰.

⁴⁸² Там само. Арк. 163.

⁴⁸³ Там само. Спр. 24. Арк. 156.

⁴⁸⁴ Там само. Арк. 110–111.

⁴⁸⁵ Там само. Арк. 131.

⁴⁸⁶ Там само. Арк. 144.

⁴⁸⁷ Там само. Арк. 163.

⁴⁸⁸ Там само. Оп. 5. Спр. 33. Арк. 98.

⁴⁸⁹ Там само. Арк. 99.

⁴⁹⁰ Там само. Арк. 100.

Вищу активність порівняно з вірними РПЦ та РКЦ у виконанні обрядів хрещення, вінчання та поховання в цей період зберігали реформати. У районах Закарпаття, населених реформатами, була значно вища частка здійснення релігійних обрядів, ніж по Україні загалом. Так, у Закарпатті 1970 р., за офіційними даними, було охрещено 50% новонароджених, тоді як в Ужгородському районі — 59,6%, а в Берегівському — 61,9%. Поховано за релігійним обрядом у Закарпатті було 73,3% померлих, а в зазначених районах відповідно 80,6% і 74,6%. У Берегівському районі кількість вінчань була на 10,6% вищою, ніж в області загалом, а у Виноградівському — на 13,8% (в області частка вінчань становила 24,4% загальної кількості пошлюблених)⁴⁹¹. Доволі високий рівень обрядової активності реформатів припав і на 1980-ті.

Значну пасивність у виконанні релігійних обрядів життєвого циклу в цей період демонструють юдеї. В усіх синагогах України в 1970–80-х рр. не здійснювався важливий шлюбний обряд, дуже рідко — обрізання і барміцво (над 13-річним підлітком, який, за юдейським віровченням, ставав повнолітнім). Частіше здійснювалися обряди, пов'язані із поховально-поминальним циклом, але і їх виконання було далеке від ортодоксального⁴⁹², що свідчило про секуляризаційні процеси в середовищі юдеїв.

Обряди життєвого циклу в деяких релігійних течіях використовувалися з метою тиску на маловіруючих членів громади. Так, у молоканських сім'ях над дітьми здійснювався обряд кщення (хрещення). Дітей могли відмовити кстити, якщо над батьками не було виконано молоканського шлюбного обряду. Якщо батьки не відвідували зібрань, старці могли нагадати їм про це, коли вони хотіли кстити дитину: якщо ви не відвідуєте зібрань, отже, відійшли від молоканської віри, тому не слід просити братство кстити дитину. Проте першу дитину, як правило, кстили, пам'ятаючи заслуги предків. А батьки, очікуючи на другу, починали відвідувати зібрання⁴⁹³. Багато віруючих молокан похилого віку зазначали, що вони робили це з остраху: якщо відійдуть від братства чи порушать молоканські традиції, їх відмовляться ховати за молоканським звичаєм⁴⁹⁴.

Для багатьох слабо віруючих чи невіруючих людей (це стосується прибічників багатьох конфесій. — *Б. П.*), які брали участь у виконанні релігійних обрядів життєвого циклу (зокрема як хрещені батьки), вони

⁴⁹¹ Сиксай А. А. *Критика идеологии современного реформаторства*: дис. ... канд. филос. наук. К., 1972. Арк. 153.

⁴⁹² Єленський В. Українська іудаїка. *Людина і світ*. 1991. № 6. С. 45; Його ж. Відновлюючи втрачені цінності: іудаїзм у контексті політичної історії України після жовтневого періоду. *Політика і час*. 1991. № 16. Листопад. С. 72.

⁴⁹³ Козлова К. И. Изменения в религиозной жизни и деятельности молоканских общин. *Вопросы научного атеизма*. Вып. 2. Москва, 1966. С. 320.

⁴⁹⁴ Там же.

сприймалися як мирські. Один із священників писав: «До церкви вони приходять як до цирку: нафарбовані, виряджені. Сміються у церкві. Хрестиків не носять. Молитов не знають і повторювати за служителем не хочуть. Який сенс від такого хрещення! Вони його сприймають як світську, а не церковну справу»⁴⁹⁵. Кількість таких осіб поступово збільшувалася.

Зниження рівня виконання релігійної обрядовості життєвого циклу спонукало духовенство до спрощення обрядів, внесення у них нових елементів. Обряд хрещення в РПЦ почали здійснювати не обов'язково після народження дитини. Те саме стосувалося вінчання і похорону. Вінчатися можна було значно пізніше від громадської реєстрації шлюбу, зняли сувору вимогу до віросповідної належності молодят⁴⁹⁶. Православний священник Політило зі Львова 1972 р. заявляв уповноваженому РСР: «...Обряд вінчання проводжу вдвоє швидше належного»⁴⁹⁷.

Однією з особливостей обряду хрещення у досліджуваній період було те, що його могли здійснювати над дітьми, не зважаючи на те, чи батьки та хрещені є віруючими. І хоча церковні канони забороняли такі дії, «однак з метою якомога більше “охопити” хрещенням дітвори (і цим самим не лише збільшити прибуток церкви, а й використати його як засіб пропаганди релігії)», — як зазначав колишній священнослужитель П. Дарманський, — «служителі культу не цікавляться вірою батьків і “восприємників»»⁴⁹⁸. Окремі священники спрощували й сам ритуал хрещення. Замість триразового занурення у воду вони поливали голову дитини водою зі склянки над мискою чи тарілкою⁴⁹⁹. Спостерігалось спрощення у виконанні й інших обрядів. Зокрема раніше спільні панахиди і заочне відспівування померлих дозволялися лише у виняткових випадках. Проте вже в 1950-х рр. заочне відспівування, спільні сповіді та панахиди почали широко практикуватися, а інколи виконувалися навіть заочні хрещення⁵⁰⁰.

У брошурі П. Свободного і А. Калінчука (1988 р.) зазначалося: «Хоча церковний канон передбачає, щоб чин похоронної відправи здійснювався духовенством над покійником у храмі, нині набула значного поширення заочна відправа похорону. На Вінниччині, наприклад, на неї припадає третина всіх поховань, здійснених за релігійним ритуалом. Як вона проводиться? За порадою священника віруючі приносять до церкви жменю землі із могили померлого родича, і над нею влаштовуються обрядові церемонії за

⁴⁹⁵ Носова Г. А. Обряд крещения: традиции и современность. *Вопросы научного атеизма*. Москва, 1986. Вып. 34. С. 252.

⁴⁹⁶ Бондаренко В. Д. *Современное православие...* С. 153–154.

⁴⁹⁷ Сергійчук В. *У боротьбі за рідну віру римо-католики...* С. 210.

⁴⁹⁸ Дарманський П. *Обряд у житті людини*. Київ, 1974. С. 55–56.

⁴⁹⁹ Свободний П. П., Калінчук А. О. *Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання*. Київ, 1988. С. 27.

⁵⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 14.

всіма церковними правилами. Потім цю землю висипають на могилу, вона тепер вважаються “опечатаною”. Щоб залучити до церкви більше людей, передусім молоді, в деяких парафіях священники вдаються до такого тактичного прийому: пропонують запрошувати до участі в обряді хрещення не одного хрещеного батька чи одну хрещену матір, а дві-три пари. Для виправдання відхилення від канону (до речі, в ньому нині дуже рідко хто розуміється) вони звичайно заявляють, що внаслідок збільшення числа кумів дитина буде особливо щасливою в житті і ніколи не хворітиме»⁵⁰¹. Ослаблення регламентації виконання православних обрядів і спрощення було однією з причин їх значного (незважаючи на певне зменшення) поширення.

Спрощення та скорочення обрядів у досліджуваній період притаманне не лише РПЦ, а й іншим конфесіям. Як зазначено у звіті уповноваженого Ради в справах релігійних культів в УРСР П. Вільхового ще за 1962 р., римокатолицьке духовенство, щоб не лише утримати, а й розширити свій вплив на населення, почало запроваджувати нові правила в богослужіння. Було скорочено літургію, і залежно від місцевих умов її проводили не лише вранці, а й увечері; спрощувалося освячення паски, криниць, житлових будинків. Залежно від обставин, відсутності священника або що віруючим рекомендували самим здійснювати цей обряд, використовуючи освячену священником воду. У тих місцевостях, де не було єпископа, священники могли вінчати людей різних віросповідань, використовувати розмовну мову віруючих під час виконання обрядів хрещення, вінчання, сповіді. Ці відступи від канонів священнослужителі запроваджували за вказівками Ватикану⁵⁰². Після Другого Ватиканського собору (1962–1965 рр.), який вніс деякі зміни у виконання обрядів, до них почали вдаватися ще активніше.

Важлива у вивченні релігійної обрядовості мотивація віруючих до здійснення обрядів життєвого циклу. Зрозуміло, що для глибоко віруючих людей вони були невід’ємним атрибутом релігійного життя, але люди зі слабкою релігійністю могли думати інакше. Це стосується також невіруючих. На мотиваціях двох останніх категорій населення зупинимося детальніше, позаяк вони виходять за межі суто релігійної мотивації.

У праці «Религиозная обрядность: содержание, оценки» наведено таку характеристику мотивів здійснення обряду хрещення: «Провідну роль серед них грають суб’єктивні фактори. У більшості випадків це відмова родичів доглядати за неоохрещеною дитиною, погляд на хрещення як на магічний акт, що зберігає здоров’я новонародженому, данина традиції, “мода” тощо. При цьому домінують такі фактори нерелігійного характеру, як сила сімейних традицій, погляд на хрещення як на давній народний обряд, звичай тощо»⁵⁰³.

⁵⁰¹ Свободний П. П., Калінчук А. О. *Релігійна обрядовість...* С. 26.

⁵⁰² Сергійчук В. *У боротьбі за рідну віру римокатолики...* С. 198.

⁵⁰³ *Религиозная обрядность: содержание, эволюция...* С. 38.

Інколи молоді батьки погоджувалися виконувати обряд через обіцянки їхніх родичів допомогти матеріально⁵⁰⁴.

Звернімося до конкретних прикладів. Невіруюча робітниця К., що не витримала навали віруючої матері, так пояснювала свої дії: «Ну що тут особливого. Ми не віримо в бога, а їй від цього приємно. Вона вже стара, та й за дітьми буде краще дивитися. Загрожувала, що якщо діти будуть нехрещені, то навіть не підійде до них»⁵⁰⁵. У с. Маниківця (Хмельницька область) із 89 опитаних молодих батьків, чії діти були охрещені в костьолі, на запитання про мотиви хрещення відповіли: «Зробили це за традицією» (38 осіб); «тому що хрестять інші» (32); «на вимогу батьків» (12), лише семеро зізналися: «Тому що віримо в Бога»⁵⁰⁶. Очевидно, що останню відповідь багато опитуваних не обрали зі страху заявити про свою релігійність. Однак це також свідчить, що в багатьох із них вона не була достатньо сильна.

Проблему ставлення населення до релігійної обрядовості життєвого циклу яскраво відображає соціологічне дослідження Вінницької обласної організації товариства «Знання». На питання анонімної анкети «Чому ви охрестили свою дитину?» (питання неправильно сформульоване: обряд хрещення здійснює священник, а не батьки. — П. Б.) 25,17% опитаних (74 особи) послалися на віру в Бога, 20,41% (60 осіб) — на моральні міркування й батьківські почуття. Останні вважали, що хрещення гарантує їхнім дітям здоров'я та щастя, натомість релігійна мотивація в них була ослаблена. 26,87% (79 осіб) пояснювали здійснення обряду традицією. Зазвичай вони висловлювалися так: «Так уже повелося: діди та батьки наші хрестили дітей і ми хрестимо. Цей звичай не нами запроваджений, тож не нам його й скасовувати». 9,18% (27 осіб) хрестили своїх дітей, не бажаючи виокремлюватися. Деякі з них зазначали: «Всі так роблять». 11,91% опитаних (35 осіб) діяли під тиском батьків чи близьких родичів; 4,08% (12 осіб) приваблював сам обряд; 2,38% (12 осіб) ухилилися від відповіді⁵⁰⁷. Отже, як бачимо, осіб, що пояснювали здійснення обряду хрещення релігійними переконаннями було зовсім мало на тлі решти висловлених мотивацій.

Однією з причин більшої усталеності обряду хрещення поряд з іншими було те, що він сприймався як «магічний акт захисту здоров'я дітей. В основі його лежить одвічно присутнє будь-якій матері почуття страху за життя дитини, намагання забезпечити їй здоров'я, добробут, щастя»⁵⁰⁸. А обряд хрещення, згідно з поширеною думкою, давав таку надію, сприяв покращенню здоров'я, земної долі, захищав від майбутніх нещасть.

⁵⁰⁴ Там само. С. 40–41.

⁵⁰⁵ Колодний А. М. *Обрядово-побутова релігійність і шляхи її подолання*: дис. ... канд. філос. наук. Київ, 1966. Арк. 120.

⁵⁰⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 872. Арк. 17.

⁵⁰⁷ Свободний П. П., Калінчук А. О. *Релігійна обрядовість...* С. 22–25.

⁵⁰⁸ *Религиозная обрядность: содержание, эволюция...* С. 41–42.

Серед мотивів здійснення обряду вінчання, крім віри в Бога, називалися традиційно народні («вінчалися наші діди і прадіди і ми не можемо відставати від них», «вінчання — давня традиція нашого народу», «так заведено в нашому селі») та естетичні («вінчання — гарний обряд, хочемо, щоб він запам'ятався на все життя»). Крім того, часто до нього вдавалися під тиском батьків, родичів, громадської думки, а також із вірою, ніби він зміцнює сім'ю тощо⁵⁰⁹. Ці мотиви сприяли тому, що участь у цьому обряді могли брати й невіруючі. З 93 опитаних на Вінниччині віруючих, над якими був здійснений обряд вінчання, 45,16% були спонукані вірою в Бога; 19,34% вважали, що вінчання сприятиме формуванню міцної сім'ї й унеможливить чвари; 17,2% зазначали прив'язаність до традиції; 14% виконували волю батьків; 4,3% приваблював естетичний бік обряду⁵¹⁰. Загалом на Вінниччині обряд вінчання на той час становив менше 1,5% із загальної кількості шлюбів⁵¹¹. Як показало опитування, частка осіб, які його виконання мотивували своїми релігійними переконаннями, була значно меншою, ніж частка осіб, чії діти були охрещені з тих самих міркувань.

Мотивація здійснення церковного обряду поховання також відображена в соціологічних дослідженнях на Вінниччині. Із 309 опитаних людей, чії рідні були поховані за релігійним обрядом, 21,04% пояснювали свою поведінку релігійними переконаннями. До них можна додати 28% тих, які вважали, що такий обряд визначить подальшу долю небіжчика. 25,52% виконували волю померлого і не бажали відступати від традицій. 11,65% погодилися на здійснення цього акту під впливом родичів, 8,42% — щоб уникнути осуду знайомих та сусідів, 3,25% заявили, що їм подобається ритуал і 2,28% ухилилися від відповіді⁵¹².

Похоронний обряд виявився найстійкішим тому, що смерть є найбільш важкою і травматичною подією не лише для осіб, які мають померати, а й для живих. Людське розуміння наштовхується на багато викликів. Що трапиться з померлим? Яким буде життя без них для нас? Чи продовжується життя після смерті? Ці та схожі питання є життєвими, але люди не можуть на них відповісти. Однак ритуали можуть підготувати до смерті й полегшити переживання тяжкої втрати⁵¹³. Тому вони й набули такого поширення в різних людських культурах, зокрема на теренах України. Похоронний обряд особливо був важливий для людей похилого віку, які усвідомлювали свої гріхи чи несправедні вчинки та відповідальність за них перед Богом.

⁵⁰⁹ Там же. С. 68–69.

⁵¹⁰ Свободний П. П., Калінчук А. О. *Релігійна обрядовість...* С. 22.

⁵¹¹ Там само. С. 24.

⁵¹² Там само. С. 23–24.

⁵¹³ Inghen R., Wilkinson Ph. *A celebration of Customs and Rituals of the world*. New York, 1994. P. 96.

Соціологічне дослідження відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР, здійснене 1983 р. на Івано-Франківщині, відобразило мотиви участі в релігійних обрядах (див. таблицю 11)⁵¹⁴.

Таблиця 11.

Мотиви участі вірян у здійсненні релігійних обрядів

№	Варіанти відповідей	Ті, що вагалися		Ті, що вважали себе віруючими	
		Кількість відповідей	%	Кількість відповідей	%
1	Визнаю силу таїнств	7	1,3	197	10,6
2	Здійснення обряду заспокоює душу, відпускає гріхи	15	2,8	381	20,7
3	Приваблює емоційність, урочистість, пишність	49	9,0	81	4,4
4	Дотримуюся традицій	465	85,5	11,71	64,2
5	Інші мотиви	8	1,4	2	0,1
	Усього	544	100	1832	100

Отже, в таблиці 11 показано, що понад 64% опитаних віруючих обрало відповідь із посиланням на традицію. Суто релігійні та психологічні мотиви вкупі були включені менш ніж у третину відповідей.

Аналізуючи мотивацію здійснення релігійних обрядів, звернімося до розуміння цих дій із боку невіруючих. Ось цікаві міркування про здійснення релігійних обрядів невіруючої людини, яка власну невіру та мотиви поширювала на інших людей: «Усіх малих хрестять. І церква закрита, і попів нема, та на це діло попа відшукують.

Чи вірять вони в якихось там богів?

Ні. Не вірять.

Роблять так, бо здавна так робили. А чому колись це робили? Вірили? також ні. Багато у нас забобонів деяких, а віри нема.

Хрещення — це нічого не має до Бога. Це як день приєднання до своєї нації, до свого класу.

Якби бог був тут при чімсь, то логічно хрестити тоді треба як виросте і почне розуміти. Та цього не дозволяється. Хрестять, як тільки родяться.

В якій вірі родився, так і помирай. Такий неписаний закон. Зміна віри розцінюється як зрадництво, ренегатство.

Хрестять малим, щоб він став опорою своєї нації, класу, як його виховують. Адже в минулому, якби виріс і тоді обирав собі віру, то може вибрав би мусульманство, тоді їздив та арканив своїх братів по крові. І “на законном

⁵¹⁴ Москалец В. П. *Религиозный культ: особенности...* С. 66.

основанні”. Чи став би католиком і лани б допомагав орати братами і теж “на законном основанні”.

А так, коли іде проти закону, зраджує віру і братів своїх, то от такий Тарас Бульба скаже:

— Я тебе породив, я тебе і уб’ю! — На законном основанні. Такий закон: Смерть ренегату!»⁵¹⁵. Отже, ця особа пов’язувала обряд із національною традицією.

Досліджуючи релігійну обрядовість, варто коротко згадати і радянські (штучно створені) обряди життєвого циклу, метою яких було замінити релігійні. Радянська система створила ритуали, які супроводжували життя людини, — ритуали ініціації і соціальної трансформації — вступ у жовтенята, піонери, комсомольці, армійська присяга тощо. Ідею причетності до спільної справи висловлювали ритуали містеріального типу: паради, демонстрації, мітинги. Створювалися й емоційно насичувалися образи держави, батьківщини (Батьківщина-Мати), політичного устрою, ідейних натхненників (Маркс), вождів (Ленін)⁵¹⁶ тощо.

Радянські обряди нерідко містили значний елемент примусовості, штучності та формалізму. Свого часу доволі влучно їх охарактеризували І. Ільф і Є. Петров у статті «Мати» на прикладі октябрин: «...Була нашвидко скомпонована жажлива музично-профспілкова містерія під назвою “октябрини”. Новонародженого несли до місцевкому. Тут відбувався церемоніал вручення подарунка. Дарували завжди одне і те саме — червону сатинову ковдру. Але вже за цю ковдру голова місцевкому брав реванш: над люлькою немовляти він проголошував двогодинну доповідь про міжнародне становище... Після закінчення доповіді ледь посинілому немовляті давали ім’я: хлопчика називали Доброхім, а дівчинку — Кувалда, сподіваючись, що дітей називатимуть так усе життя»⁵¹⁷. На наш погляд, багато радянських обрядів не відбулося саме тому, що радянські чиновники не завжди враховували специфіку обряду як символу, а ставилися до нього як до простого звичаю, який достатньо кілька разів чи кілька десятків разів провести, щоб він вкорінився в побуті населення.

Підсумовуючи, зазначимо, що впродовж 1960–80-х рр. частка виконаних релігійних обрядів життєвого циклу, зокрема хрещення, вінчання та поховання, невпинно зменшувалася. Найбільше знизилася частка вінчань пошлюблених, стійкіший виявився обряд поховання. Відомі неодноразові випадки, коли релігійні обряди виконувалися над членами сімей осіб, які заявляли про свою атеїстичну позицію, зокрема комуністів, керівників

⁵¹⁵ Науковий архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-3. Од. зб. 588. Арк. 195.

⁵¹⁶ Сафронов А. *Религиозные психопрактики в истории культуры*. Харков, 2004. С. 99.

⁵¹⁷ Филатов А. *О новых и старых обрядах*. Москва, 1967. С. 46–47.

радянських установ та організацій, не кажучи вже про комсомольців. Фактично у свідомості деяких людей поєднувалися дві протилежні ідеології — релігійна й комуністична (атеїстична).

Найбільша частка виконаних обрядів життєвого циклу припадає на західні області України, найменша — на південні та східні. Це було зумовлено як нижчою релігійністю населення на півдні та сході України, так і значно рідшою релігійною мережею. На півдні були населені пункти, від яких, щоб дістатися храму, потрібно подолати десятки кілометрів. Впливала на активність віруючих у виконанні деяких обрядів і конфесійна приналежність. У деяких конфесіях окремі з них не виконувалися. Зниження рівня релігійної обрядовості спонукало духовенство до спрощення обрядів, внесення в них нових елементів. Це було притаманне не лише православним, а й римо-католикам та іншим релігійним об'єднанням. Дедалі частіше обряди життєвого циклу здійснювалися не з набожності, а під впливом громадської думки, традиції. Незважаючи на зменшення загальної кількості випадків їх виконання, вони, порівняно з іншими релігійними обрядами, характеризувалися відносною стійкістю, позаяк Церква традиційно закріпила за собою право відзначати найважливіші моменти в людському житті, розробивши спеціальний урочистий ритуал.

§ 5. Позахрамові релігійні дії як частина релігійного життя віруючих

Релігійне життя віруючих не закінчується стінами храму. Вагомими складовими його є індивідуальні молитви та пости. Виконання їх вказує на справжню, а не формальну релігійність. Ці акти здійснювали, як правило, віруючі люди, тоді як відвідувати богослужіння, брати участь у здійсненні обрядів життєвого циклу могли й невіруючі. Серед інших поза храмових дій були також паломництва, обітници, читання Біблії й іншої релігійної літератури, місіонерська діяльність тощо.

Вагомими складовими релігійного життя є молитви та пости. Дотримання їх вказує на справжню, а не формальну релігійність. Ці акти здійснювали, як правило, віруючі люди, тоді як відвідувати богослужіння, брати участь у обрядах могли й невіруючі. Серед релігійних дій відомі були також паломництва, обітници, читання Біблії й іншої релігійної літератури, місіонерська діяльність тощо.

Одна з найважливіших релігійних дій — це молитва. Відомий французький соціолог, етнолог, антрополог Марсель Мосс писав: «З різних поглядів вона (молитва. — П. Б.) справді є одним із головних релігійних фактів. Передусім у ній сходиться багато релігійних феноменів. Більш ніж будь-яка інша система, вона бере участь як у природі ритуалу, так і в природі вірування. Молитва є ритуалом, позаяк вона — усталений образ дії, дія, здійснювана перед священними предметами. Вона звертається до божества і впливає на нього; складається ж молитва з фізичних дій, від яких очікують

результату. Але водночас тією чи тією мірою будь-яка молитва — це Символ віри (Credo). Навіть у ситуаціях, коли її зміст стирається в результаті частого повторення, вона, у крайньому разі, висловлює хоча б мінімальну кількість ідей і релігійних почуттів. У молитві віруючий і діє, і мислить. При цьому дія і думка тісно пов'язані, проявляючись в одні й ті самі моменти релігійного життя, в один і той самий час. Втім, таке злиття цілком природне. Молитва — це слово. Тоді як мова — дія, яка має мету і результат; зрештою, це завжди інструмент впливу. Цей вплив полягає в тому, що, виражаючи ідеї і почуття, мова переводить їх у зовнішню сферу і наділяє незалежним існуванням. Говорити — це водночас діяти й мислити, тому молитва належить як до сфери вірувань, так і до сфери культу»⁵¹⁸. Молитва — це спілкування людини з Богом, це діалог із сакральним і частота її виконання — свідчення того, що людина прагне близькості з ним.

Проте в досліджуваній період молитва втрачала свою роль у житті багатьох віруючих. Такі люди більше не відчували потреби у зверненні до Бога, хоча ще вірили у його існування. Пізніше ситуація погіршувалася. В. Павлюк стверджував, що близько однієї чверті віруючих у 1960-х — на початку 1970-х рр. не виконували такого найпоширенішого релігійного акту як молитва, масово відмовлялися від дотримання постів (незалежно від віросповідання)⁵¹⁹. У 1970–80-х більшість віруючих не молилися регулярно.

Щоб детальніше розглянути ситуацію, пов'язану з молитовною практикою, звернімося до соціологічних опитувань. Одне з них було здійснене 1970 р. працівниками кафедри історії й теорії атеїзму КДУ ім. Т. Г. Шевченка та Республіканським товариством «Знання» в селах Перечинського, Свалявського і Воловецького районів Закарпатської області (всього опитано 965 колгоспників (333 чоловіків — 35,25% і 626 жінок — 64,8%). Відповідно до його результатів, із 784 опитаних віруючих регулярно молилися 401, рідко — 282, не молилися — 101 осіб. Регулярно молилися переважно глибоковіруючі люди (із 123 опитаних — 108)⁵²⁰. Особи, які рідко молилися, давали такі пояснення: «Молюся рідко тому, що зайнята роботою, інколи забуваю помолитися»; «молюся тому, що молилися батьки, але лише тоді, коли є вільний час». Але і в тих, хто молився регулярно, інколи домінували не духовні потреби. Так домогосподарка К. (45 років, освіта незакінчена середня) казала: «Молюся, бо батьки говорили, що з молитвами легше спати»⁵²¹. Молитва для частини віруючих переставала бути внутрішньою потребою і виходила з повсякденного вжитку. Багато хто молився лише в храмі, але й тут вони не виявляли ревності до молитви.

⁵¹⁸ Мосс М. *Социальные функции священного*. Санкт-Петербург, 2000. С. 236.

⁵¹⁹ Павлюк В. В. *Психология современных верующих...* С. 125.

⁵²⁰ Головей В. М. *Йди до сонця людино!...* С. 30.

⁵²¹ Там само. С. 30–31.

Чималий інтерес становлять соціологічні дослідження 1970 р. в Івано-Франківській області, де було опитано 28 493 осіб. Їх проводили у три етапи: 1) на підприємствах і колгоспах; 2) у містах Івано-Франківську, Коломиї та Богородчанському, Верховинському і Снятинському районах; 3) обласне дослідження. Опитування здійснювали 6,5 тис. інструкторів та анкетерів⁵²². За даними обласного дослідження, 29,6% опитаних вірили в Бога і лише 29,8% із них вказали, що моляться щоденно⁵²³. Соціологічні дослідження в цьому регіоні показали, що молилися 94,8% опитаних віруючих, проте 24,4% із них молилися зрідка або у важкі для них життєві моменти⁵²⁴. Проте лише 13% опитаних віруючих зверталися до Бога із проханням про прощення гріхів, а 36,1% намагалися випросити у своїх молитвах допомоги в життєвих справах для себе і своїх близьких, 3,2% — просили для колективу тощо. 13,4% віруючих вважали молитву засобом порятунку душі, а 23,4% — що молитва не задовольняє жодних потреб⁵²⁵. Як бачимо, в молитвах люди висловлювали здебільшого не власне духовні потреби, а матеріально-життєві.

Цю думку підтверджують і пізніші опитування. Згідно із соціологічним дослідженням відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР 1983 р. на Івано-Франківщині, 28,6% з тих осіб, що вагалися між вірою та невір'ям, та 4,5% із тих, що назвали себе віруючими, не молилися вдома, тобто не відчували потреби в особистому спілкуванні з Богом. Значення молитві не надавали відповідно 17,9% і 3,5%, інколи молилися, маючи вільний час, 26,9% і 18,6%⁵²⁶. 44,7% із тих, що вагалися, та 10,6% віруючих заявляли, що молитва не задовольняла їхніх потреб⁵²⁷. Як бачимо, осіб, які молилися, було менше, ніж віруючих загалом. За даними соціологічного дослідження на промислових підприємствах Львівщини (1970-і рр.), 16% віруючих не молилися. У селах Львівської області, де було проведено опитування, не відвідували храми — 8%, не молилися — 5% осіб релігійної орієнтації⁵²⁸. Зрозуміло, що дані соціологічних опитувань неточні і відображають лише особливості та загальні тенденції у виконанні молитов віруючими. У центральних, східних та південних областях України кількість осіб, що молилися, була значно меншою.

Схожа ситуація склалася у СРСР загалом і в РРФСР зокрема. За твердженням О. Дем'янова, який обстежував переважно Центральне Чорнозем'я,

⁵²² Утвердження науково-матеріалістичного світогляду... С. 27.

⁵²³ Там само. С. 37.

⁵²⁴ Там само. С. 202.

⁵²⁵ Онищенко А. С. *Эволюция современного религиозного сознания...* Арк. 58.

⁵²⁶ Москалец В.П. *Религиозный культ? особенности...* С. 73.

⁵²⁷ Там же.

⁵²⁸ *Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях Української РСР.* Львів, 1984. С. 135–136.

у 1970-х рр. близько 40% віруючих молилися вдома більш-менш регулярно, близько 48% — нерегулярно і близько 12% не молилися взагалі⁵²⁹.

Невпинно зменшувалася кількість осіб, що знали офіційні молитви. У 1970-х лише кожен десятий знав 3–4 молитви, близько двох третин — одну-дві. Зменшувалася і сама тривалість молитви. Багато віруючих лише хрестилися або й цього не робили⁵³⁰. Відомі молитви («Живий в допомозі» (Псалом 90), Богородице Діво, радуйся) («Хвалебна пісня Богородиці»), Символ віри в селах пам'ятали нерідко лише кілька жінок похилого віку⁵³¹. Систематичне читання молитов віруючі не вважали обов'язковим, вони пояснювали це зайнятістю за господарством, нестачею часу, нездоров'ям, небажанням викликати невдоволення дітей тощо⁵³². У «Настольной книге священнослужителя» зазначалося: «...Доводиться стикатися з такими сумними фактами як незнання основних молитов і Символа віри, нерозуміння здійснюваних таїнств, а головне — відсутність інтересу до цього»⁵³³. Навіть у регіонах із найвищою релігійністю не всі віруючі регулярно молилися.

Несистематичні молитви в цей період стають для багатьох віруючих звичкою, якої не можна було подолати вже в 1990-х рр., коли релігійність почали пропагувати як вагому духовну цінність. Згідно із соціологічним дослідженням, проведеним Відділенням релігієзнавства Інституту філософії НАН України, систематично молилися вдома і в церкві менше половини віруючих, понад 15% — лише у храмі, близько 25% — лише тоді, коли вирішувалася їхня особиста доля чи доля близьких людей, і майже 12% не молилися взагалі⁵³⁴. Як бачимо, якісно (систематичність та інші показники) ситуація змінилася зовсім мало. Збільшилася лише кількість молільників — за рахунок збільшення кількості віруючих.

Змінювався і характер прохань у молитвах: якщо раніше люди частіше просили про спасіння душі після смерті, відпущення гріхів, зміцнення віри, то тепер у молитвах пересічних віруючих переважали «мирські мотиви». У 1970-х, за даними опитувань, ледь більше 1/5 віруючих у СРСР просили Бога про вічне спасіння, 1/4 — про матеріальний добробут і сімейне щастя, трохи більше 1/5 — про здоров'я, близько 9% — про мир і близько 1/5 молилися за звичкою, традиційно⁵³⁵. Частка молитов, у яких висловлювалися духовні потреби, поступово зменшувалася.

⁵²⁹ Дем'янов А. И. *Религиозность: тенденции и особенности...* С. 151.

⁵³⁰ Там же.

⁵³¹ Носова Г. *Язычество в православии. Истоки православного язычества. Форма его проявления в прошлом и настоящем. Отмирание религиозных верований.* Москва, 1975. С. 121.

⁵³² Там же. С. 122.

⁵³³ *Настольная книга священнослужителя.* Т. 4... С. 268.

⁵³⁴ *Академічне релігієзнавство.* Київ, 2000. С. 530.

⁵³⁵ Дем'янов А. И. *Религиозность: тенденции и особенности...* С. 151.

Якщо скористатися класифікацією молитов на прохальні, заступництва, подяки, возлюблення, наведеною у книзі В. Москальця «Психологія релігії»⁵³⁶, то в досліджуваній період ми спостерігаємо поступове зменшення частки тих молитов, що відносилися до двох останніх груп.

Водночас у середовищі віруючих послаблювалася віра в отримання відгуку на молитви. У 1970-х рр. менше 40% віруючих вірили в Божу допомогу, близько 18% сумнівалися, майже 1/5 зверталися до Бога по допомогу про всяк випадок і стільки ж не змогли відповісти⁵³⁷. Такі цифри свідчать про слабку релігійність більшості вірян.

М. Вебер свого часу писав: «...Зовнішні мирські блага дедалі більше підкоряли собі людей, здобувши нарешті таку владу над ними, якої не знала вся попередня історія людства. Сьогодні дух аскези — хто знає, назавжди чи ні? — полишив цю мирську оболонку»⁵³⁸. Ці слова видатний соціолог застосовував до тодішнього капіталістичного суспільства. Правомірні вони й щодо радянського суспільства досліджуваного періоду.

Ламаючи старі традиції, секуляризаційні процеси інколи позитивно позначалися на духовності окремих людей. Це стосувалося заміни завчених формальних молитов тими, що йшли від серця. Інколи вони могли складатися з одного або кількох слів. Така молитва для багатьох віруючих часто була прийнятніша, ніж традиційно усталені, адже інколи «молитва у певному сенсі відвертається від засобу так само, як і любов»⁵³⁹, хоча ці слова не є аксіомою.

Віруючі, які належали до інших релігійних течій (римо-католики, старообрядці, прибічники протестантських конфесій), демонстрували свою молитовну діяльність активніше, ніж вірні РПЦ. Уповноважений РСР у Чернівецькій області П. Подільський, характеризуючи діяльність старообрядців (звіт від 2 листопада 1976 р.), зазначав: «Зараз у домівках старообрядців похилого віку, як правило, є ікони, перед якими у недільні і святкові (релігійні) дні запалюють лампадки, що висять перед ними... Молільники продовжують виявляти виразну зовнішню релігійність: шанобливо поведуться у церкві, старанно моляться, б'ють поклони, підходять під благословення священика, що здійснюється на кожному богослужінні майже всіма віруючими з обов'язковим цілуванням розп'яття... До глибокого розуміння релігійного вчення старообрядці, як православні віруючі, не вдаються. Та й самі служителі культу (на 5 релігійних громад 3 священики, всі мають початкову освіту, натомість не мають духовної) є практиками і не мають

⁵³⁶ Москалець В. П. *Психологія релігії*. Київ, 2004. С. 81–82.

⁵³⁷ Демьянов А. И. *Религиозность: тенденции и особенности...* С. 151.

⁵³⁸ Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму* / пер. з нім. Київ, 1994. С. 181.

⁵³⁹ Каффарель А. *В присутствии Бога: Сто писем о молитве* / пер. с фр. Москва, 1999. С. 8.

достатнього досвіду релігійного впливу»⁵⁴⁰. Як показують спостереження, старообрядці були більш ревні в молитві, ніж приборчники РПЦ.

Тривалі моління та пости, «вибивання гріхів» (коли під час молитов віруючі жінки лупцювали одна одну)⁵⁴¹ були притаманні обрядовій діяльності покутників. Радянський релігієзнавець А. Шиш стверджував, що засновник секти покутників Солтис переконав кількох малописьменних жінок із сіл Чепелів та Лукавця Бродівського району Львівської області влаштувати підпільні моління, під час яких віруючі завдавали б одна одній ударів, вибиваючи з себе гріхи⁵⁴². Покутники склали молитву: «Вірую в Ісуса Христа і матір божу середнянську»⁵⁴³. Їхні релігійні вияви, хоча подекуди деструктивні, свідчили про вищу релігійність, ніж у греко-католиків, із середовища яких вони вийшли.

Змін зазнавало і ставлення до посту, який був центральним елементом вчення православної церкви про аскезу. У 1920-х рр., коли в селах створювалися клуби, сільбуду, частина молоді, хоч і не поділяла церковних заборон, та боялася їх порушити. Під час Великого посту припинялися розваги, не було звичайних веселощів та шуму. Населення дотримувалося церковних обрядів, принаймні зовні. У повоєнні роки відхилення від традиції відбувалися постійно. Не лише молодь, а й навіть деякі люди похилого віку не вважали за потрібне дотримуватися церковних приписів щодо посту⁵⁴⁴. У 1960–80-х ці тенденції посилювалися. Хоча постування вважався вагомою релігійною дією, більшість віруючих не практикували його.

Звернімося до кількісних показників постування. У Полтавській області 1969 р. під час Великого посту постувало до 62 тис. осіб, 1968-го — до 66 тис.⁵⁴⁵ У Запорізькій області 1974 року — понад 50 тис. осіб⁵⁴⁶. На кілька тисяч менше людей постували в цьому регіоні в 1976–1977 рр.⁵⁴⁷. У Харківській області 1976 р., за офіційними даними, великоднього посту дотримувалися до 100 тис. осіб (на 7–8 тис. менше, ніж попереднього року), серед них — переважно люди похилого віку (86–88% — жінки)⁵⁴⁸. Ці цифри були отримані в результаті підрахунку кількості осіб, що причащалися.

Із 679 опитаних віруючих на Буковині (де рівень релігійності населення був одним з найвищих в Україні) у 1960-х рр. лише 169 відповіли, що дотримуються посту, 398 — дали негативну відповідь, 10 — невизначену, 102 не відповіли. З тих, що постували, 36 — несуворо і найчастіше у Страсну

⁵⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 24. Арк. 155.

⁵⁴¹ Григор'єв Ю. М. *Бузувіри*. Львів, 1974. С. 45.

⁵⁴² Шиш А. *Уніати-покутники. Хто вони?* Ужгород, 1978. С. 95.

⁵⁴³ Григор'єв Ю. М. *Бузувіри...* С. 46.

⁵⁴⁴ Носова Г. *Язычество в православии...* С. 123.

⁵⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 140. Арк. 33.

⁵⁴⁶ Там само. Спр. 378. Арк. 59.

⁵⁴⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 55. Арк. 67.

⁵⁴⁸ Там само. Спр. 29. Арк. 91.

п'ятницю⁵⁴⁹. Дослідження 1970 р. на Івано-Франківщині показало, що лише близько 20% опитаних віруючих постували⁵⁵⁰. Але в Галичині, попри високу релігійність населення, ставлення до постів не було таким принциповим, як в інших регіонах, — через панування тут греко-католицьких традицій (де поста́м відводилося значно менше уваги, ніж у православ'ї).

У 1980-х рр., як зазначали у своїй книзі В. Цветков і М. Резніков, у СРСР регулярно постували тільки ті парафіяни, для яких відвідування храмів і участь у богослужінні не було лише даниною традиції⁵⁵¹. На кінець 1970-х — початок 1980-х рр. у Радянському Союзі частка віруючих, які постували регулярно, згідно з дослідженням О. Дем'янова, сягала 12–13%; тих, що постували рідко, — до 40% і тих, що не дотримувалися посту, — до 50%⁵⁵². Багато віруючих забули, що слід також постувати по середах і п'ятницях. Що ж стосується головного семитижневого посту перед Пасхою, то й тут спостерігалось порушення релігійних приписів: постували в перший і останній (Страсний) тиждень. Такі віруючі виправдовувалися слабким здоров'ям і відсутністю належних умов⁵⁵³, хоча причина переважно крилася в слабкій вірі.

Крім обмежень у вживанні їжі постування мало й інші форми. Як зазначає Г. Носова, часткове збереження постів полягало в тому, що в Страсну п'ятницю люди похилого віку намагалися не ходити до клубу, найбільш релігійні бабусі зберігали принаймні видимість посту — не дозволяли дітям та онукам вмикати телевізор та радіо в цей час. Найпоширенішою заборонаю під час посту залишалася заборона розваг⁵⁵⁴.

Відмова від постів ще у роках спостерігалася не лише серед вірних РПЦ, а й у середовищі старообрядців. Ті самі тенденції були помічені серед прибічників ПЦ та ПХ. У 1970–80-х деякі з них не постували⁵⁵⁵. Це стосується й представників інших релігійних течій, де піст вважався важливим релігійним актом.

У більшості протестантських течій постів не дотримувалися. Проте деякі з них, зокрема п'ятидесятники, надавали їм великої уваги. Зокрема, у Довжанській громаді Ворошиловградської області була поширена практика, коли віруючі не приймали їжі впродовж однієї-трьох діб і різко обмежували

⁵⁴⁹ Колодний А. М. Обрядово-побутова релігійність сучасного віруючого. *Питання атеїзму*. Вип. 4. Київ, 1969. С. 95.

⁵⁵⁰ *Утвердження науково-матеріалістичного світогляду...* С. 202.

⁵⁵¹ Цветков В. А., Резніков М. А. *Посты: правда и вымыслы*. Москва, 1990. С. 120.

⁵⁵² Дем'янов А. И. *Религиозность: тенденции и особенности...* С. 150.

⁵⁵³ Там же. С. 150–151.

⁵⁵⁴ Носова Г. *Язычество в православии*. С. 123–124.

⁵⁵⁵ Машенко С. Т. К характеристике эволюции секты «истинно-православные христиане». *Вопросы атеизма*. Вип. 17. Киев, 1981. С. 148.

своє харчування на більш тривалий період⁵⁵⁶. Пости сприяли переживанню релігійного досвіду.

Важливим у релігійному житті є читання Біблії та іншої літератури. Для послідовників протестантських течій один зі значущих релігійних принципів — це вивчення Біблії та слідування їй приписам у житті. Дотримання цього принципу великою мірою відображає рівень релігійності населення, тому важливо простежити, скільки часу пересічні віряни приділяли читанню релігійної літератури. Опитування Інституту суспільних наук АН УРСР показали такий результат: із 374 опитаних християн віри євангельської (п'ятидесятників) 35% відповіли — 2 години, 26% — одну годину, 18% — 30 хвилин⁵⁵⁷. Велику увагу вивченню Біблії та релігійної літератури як складової релігійного життя приділяли євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня і свідки Єгови. Для своїх потреб вони нерідко використовували літературу, видруковану нелегально. А більшість православних та католиків узагалі не читали Біблії та інших релігійних книжок. Це пояснювалося не лише небажанням віруючих, а насамперед відсутністю літератури.

Різні релігійні дії займали певне місце в житті кожного віруючого. На жаль, важко визначити їх співвідношення щодо віруючих багатьох конфесій через відсутність фактів. Для прикладу наведемо наявні факти з життя свідків Єгови. На запитання (дослідження 1976 р. в Закарпатті) «Як ви задовольняєте свої релігійні потреби?» 3067 опитаних дали такі відповіді (див. таблицю 12)⁵⁵⁸:

Таблиця 12.

Співвідношення різних релігійних дій у житті віруючих

Питання	Чоловіки		Жінки		Усього опитаних	У % від загальної кількості опитаних
	Кількість відповідей	у %	Кількість відповідей	у %		
1	2	3	4	5	6	7
Читаю Біблію	977	75,5	1296	73,0	2273	74,1
Вивчаю бруклінську літературу	443	34,2	421	23,9	864	29,1
Відвідаю зібрання одновірців	291	22,5	277	15,6	568	18,5

⁵⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 294. Арк. 102.

⁵⁵⁷ Мельник В. І. *Еволюція сучасного п'ятидесятництва...* С. 88–89; Ї ж. *П'ятидесятництво: нові тенденції...* С. 19.

⁵⁵⁸ Яроцкий П. Л. *Кризис иеговизма (Критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания)*. Київ, 1979. С. 245.

1	2	3	4	5	6	7
Постійно спілкуюся з одно- вірцями поза зібранням	217	16,8	309	17,4	528	17,2
Проповідаю іншим	256	19,7	198	11,2	454	14,8
Лише молюся	334	25,9	485	27,3	819	26,8
Не відповіли	32	2,4	29	1,6	61	1,9

Кожен опитуваний міг давати кілька відповідей, тому їх сума перевищує 100%. Як бачимо, найбільше членів цієї релігійної течії заявили про читання Біблії та іншої релігійної літератури. Доволі великий був відсоток тих, хто обрали відповіді, що стосувалися відвідувань молитовних зібрань. Що ж стосується відповіді «лише молюся», то її обрало більше чверті опитаних, хоча вона не відображала реальної ситуації. Те саме спостерігалось й серед прибічників інших протестантських релігійних організацій закритого типу. Водночас у середовищі православних і католиків був набагато вищий, ніж серед протестантів, відсоток осіб, які обрали б відповідь «лише молюся».

Практикувався в досліджуваній період в окремих конфесіях й екзорцизм («вигнання бісів»). Рідше таке траплялося серед православних⁵⁵⁹ (радянська влада до таких дій ставилася вороже, і керівництво РПЦ забороняло священикам здійснювати їх), католиків і частіше — серед п'ятидесятників. Про екзорцизм у середовищі п'ятидесятників неодноразово згадувалося в документах органів влади⁵⁶⁰ та в книгах радянських авторів. Основою цих випадків були переважно психічні феномени, які неодноразово аналізувалися у численних працях вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Релігієзнавець О. Предко дає таке пояснення демономанії (крикливства, одержимості бісами), поширеної в Україні і досі: «Вірючи в те, що в них сидить біс, котрий не любить всього святого, крикливі відчували особливу нервову напругу під час церковної служби, і тому не дивно, що саме тут проявлялись істеричні випадки»⁵⁶¹. Тобто спочатку віра у власну одержимість, у те, що вона посилюється в релігійних місцях чи у присутності людей, а вже потім маніфестація одержимості. Цікаво, що в більш ранні періоди, зокрема у ХІХ ст., зафіксовано цілі епідемії крикливства, які охоплювали чималу частину жителів населених пунктів, переважно жінок (ащепківська епідемія⁵⁶²). Підґрунтям для них були соціальні умови, релігійність і забобонність. Можна також припустити, що в низці випадків

⁵⁵⁹ Див.: Яковлев М. *Жизнеописание скитоначальника Китаевской пустыни Киево-Печерской Лавры схимандрита Феофила (1929–1996)*. Київ, 1998. С. 75.

⁵⁶⁰ Див.: ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 294. Арк. 109 та ін.

⁵⁶¹ Предко О. І. *Психологія релігії: історія, теорія, релігієзнавчі виміри*. Київ, 2005. С. 107.

⁵⁶² Там само. С. 109.

крикливство було зумовлене не психічними чи соціальними факторами, а парапсихологічними.

В окремих релігійних течіях, зокрема п'ятидесятників, поширеним було здійснення духовних «зцілень». Насправді зцілення траплялися, однак радше внаслідок психотерапевтичної, а не терапевтичної дії (останнє, очевидно, спостерігалось, проте рідше), яку справляли на хворих «зцілювальні» маніпуляції «цілительів». Їх здійснювали і представники духовенства інших конфесій, зокрема РПЦ, хоча й рідко.

Факти подібні до тих, що наводилися в радянських атеїстичних виданнях, нерідко стають відомі й у наш час. О. Предко зазначає: «Іноді під покровом зцілення і позбавлення від причини починають діяти авантюристи і шарлатани різних мастей, використовуючи вельми вичурні прийоми і методи, що обертається для довірливих досить драматично»⁵⁶³.

Радянська влада була вороже налаштована проти таких «духовних» дарів, як духовні «зцілення» та говоріння «іншомовами», що відображалось на їх поширенні. В інформації про становище в автономно зареєстрованих громадах ХВС в Чернівецькій області зазначалося, що в результаті «багатосторонньої роботи з виховання керівних кадрів і пересічних віруючих» поступово зникали такі особливості п'ятидесятників, як говоріння «іншомовами», пророцтва, зцілення та інші так звані духовні дари⁵⁶⁴. Схоже спостерігалось і в інших регіонах, лише інколи на короткий період ситуація радикалізувалася.

Одним із різновидів прояву релігійності віруючих були масові паломництва до місць, відомих своїми надприродними явищами. Місця паломництва були в різних регіонах. У другій половині 1960-х відновилося і стало масовим паломництво до с. Зарваниці Тербовлянського району на Тернопільщині. До села прибували люди не лише із сусідніх сіл та районів, а й із деяких сіл Івано-Франківської та Чернівецької областей. 6–7 липня 1969 р. на свято Івана Хрестителя біля каплиці на молебні зібралося понад 3 тис. віруючих. Така ж за чисельністю проща до Зарваниці відбулася 28 серпня 1969 р. на свято Успіння Пресвятої Богородиці⁵⁶⁵. Існували й інші відомі місця паломництв.

Прикладом масових паломництв віруючих можуть служити також події у квітні-травні 1987 р. в с. Грушеві Дрогобицького району Львівської області. 26 квітня кілька вірян пустили чутку про явлення Богородиці над недіючою греко-католицькою каплицею. Туди посунув великий потік паломників. До 28 травня (свята Вознесіння Господнього) він сягнув 30 тис. осіб. (За іншими

⁵⁶³ Там само. С. 224.

⁵⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 78. Арк. 106.

⁵⁶⁵ Стоцький Я. *Українська Греко-Католицька Церква...* С. 250.

даними, протягом місяця там побувало більше 100 тис. прочан⁵⁶⁶). Біля каплиці були організовані моління із пісноспівом за участю як православних, так і греко-католицьких священиків, які виголошували проповіді. Лише 29 травня потік віруючих у с. Грушів зупинився⁵⁶⁷. Там же було складено пісню, яку співали багато віруючих:

«Стоїть на балконі у чорному фелоні, // Руками розводить і кличе до себе, //

І очі святії зводить до неба. // Моліться, моліться і кайтеся люди, //

Бо завтра уже певно запізно вам буде, // Я прошу, благаю за все свого сина, //

Бо вийде на світі цім тяжка година. // У гріхах великих земля пропадає, Моліться, моліться, прошу вас, благаю...»⁵⁶⁸.

Віра в диво явлення Богородиці в якомусь місці часто спричиняла паломництво туди католиків чи православних із релігійного середовища Галичини, яке до Львівського собору 1946 року було греко-католицьким.

Важливе місце в релігійній діяльності віруючих багатьох інших конфесій належало місіонерству та релігійній проповіді. Але цього не можна було сказати про прибічників РПЦ. У середовищі православних віруючих релігійну пропаганду, місіонерську діяльність мало, за традицією, вести духовенство. У радянський час ця діяльність у РПЦ обмежувалася приміщенням храму.

Позаяк розгляд місіонерсько-пропагандистської діяльності духовенства виходить за межі нашої проблематики, ми на ньому не зупинятимемося. Зазначимо лише, що її ефективність у досліджуваній період великою мірою залежала від священика. У парафії, де він справляв належним чином свої обов'язки, до нього ставилися довірливо і сприймали ті ідеї, які він доносив до людей. А позаяк у цей період з огляду на релігійну політику держави до лав духовенства потрапляло багато малописьменних осіб і тих, що не мали відповідної богословської підготовки, це позначалося на місіонерсько-пропагандистській роботі. До того ж ця діяльність була спрямована радше на те, щоб зберегти кількість парафіян або хоча б зменшити їх відтік, ніж на збільшення контингенту віруючих.

Значно краща ситуація з релігійною пропагандою, ніж у РПЦ, спостерігалася в інших конфесіях. Хоч УГКЦ було ліквідовано, частина її духовенства не змирилася з цим і продовжувала діяти підпільно, здійснювати богослужіння, обряди, доносила слово Боже до населення західноукраїнських земель. Велика роль у здійсненні місіонерської діяльності належала не лише священикам, а й чернецтву ліквідованих греко-католицьких монас-

⁵⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3143. Арк. 13; «Грушевское чудо»: *Аннотации к слайдпрограмме*. Киев, 1990. С. 3.

⁵⁶⁷ Пашенко В. *Православ'я в новітній історії України*. Ч. 2... С. 419.

⁵⁶⁸ «Грушевское чудо»... С. 3–4.

тирів та віруючим-активістам. Хоча впродовж 1940–50-х рр. усі греко-католицькі монастирі було ліквідовано, однак, як зазначається в довідці уповноваженого у справах РПЦ в Івано-Франківській області Атаманюка від 13 березня 1964 р., близько 160 осіб не змирилися з ліквідацією монастирів і почали групуватися за ознаками монастирського ордену, жити у приватних квартирах і дотримуватися свого статуту. Із цими людьми встановлювали зв'язок греко-католицькі священники і використовували їх у своїй місіонерській діяльності. На середину 1960-х рр. «таке явище, — як зазначається у довідці, — у значно меншій мірі і зараз спостерігається в окремих районах області»⁵⁶⁹. Схожа ситуація також спостерігалася на Львівщині, Тернопільщині і Закарпатті. Проте, як і в православ'ї, місіонерсько-пропагандистська робота греко-католицького духовенства й активу була спрямована переважно на збереження вірних греко-католицизму. Про жодне навернення неофітів говорити не випадає.

Кожна релігійна течія мала свої мотиви і догматику, що сприяли місіонерській діяльності. Найбільше вони були представлені в протестантських конфесіях, відтак найактивніше місіонерством займалися протестанти. У баптизмі місіонерська діяльність виходила з учення про оновлення духом. Повноправним членом громади, згідно з ученням, є та людина, що «оновилася духом Христа», а цей акт можна здійснити через активне місіонерство — приведення до Бога іншої душі⁵⁷⁰. Тому баптисти та представники інших релігійних течій, де ширилися такі погляди, вели активну місіонерську роботу.

Одним із методів пропаганди нелегальних громад були відкриті агітації, масові акції, про які ми згадували раніше. У червні 1967 р. в Жданові після зібрання баптистів-ініціативників їхні діти вручали на автобусній станції громадянам листівки з текстом релігійних закликів, псалмів та пісень⁵⁷¹. Такі випадки не були рідкісним явищем.

Для місіонерської діяльності члени протестантських об'єднань закритого типу нерідко користувалися нагодами в процесі повсякденної трудової діяльності. Зокрема, свідки Єгови в західних областях України вдавалися до такого маневру: вони уклали угоди на різні сезонні та довгострокові роботи в Донецькій, Кримській, Одеській, Херсонській та інших областях. Найчастіше комплектували будівельні бригади, до яких приймали кількох людей із односельців, які не входили до їхньої релігійної організації. В такий спосіб створювалися сприятливі умови для залучення до єговістських громад

⁵⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 422. Арк. 64.

⁵⁷⁰ Будов А. *Религиозные иллюзии на пороге жизни: Христианские секты сегодня. Домашняя религиозная «педагогика». Верующие подростки в семье и школе. Атеистическое воспитание: комплексный подход*. Москва, 1980. С. 89.

⁵⁷¹ Максимилианов Г. Г. *Баптисты-раскольники: кто они?* Донецк, 1970. С. 29.

цих людей та людей із тих регіонів, де вони працювали⁵⁷². Кількість свідків Єгови після таких сезонних поїздок зростала.

Місіонерські функції фактично виконувала й допомога, яку надавали члени невеликих релігійних громад закритого типу іншим особам, зокрема й тим, які не належали до їхніх громад. Про один із випадків розповіла Фаїна Р. «Навесні 1970 року я поверталася додому після відвідування лікарні. В автобусі було спекотно, і в мене ще розболілася голова. Вигляд у мене був, напевне, дуже змучений, тому до мене підійшла незнайома жінка мого віку. Завела розмову про хворобу, про безпомічність лікарів і запропонувала мені рецепт лікування народними засобами. Жінка вийшла на моїй зупинці, провела додому, обіцяла принести рецепт»⁵⁷³. Відтоді нова знайома (свідок Єгови) постійно приходила до Ф. Р. поспілкуватися на релігійні теми.

Колишня п'ятидесятниця П. Кирилук (жителька Сімферополя) згадувала причини, які спонукали її стати членом п'ятидесятницької громади: «Один період життя для мене складався дуже тяжко: пиячив, а потім зовсім відбився від дому мій чоловік. П'ятидесятники взяли несподівано палку участь у моїй долі: заходили, втішали — і втягнули до секти. Потім вони вмовляли мене прийняти “хрещення святим духом”, яке має зробити мене щасливою, відкрити дорогу в рай. Я довго не погоджувалася, але лихо за лихом насідали на мене: помер старший, а потім і молодший син від першого чоловіка. Проповідники... настирливо переконували: «Хрестися! Очистися від гріхів і заживеш милістю божою радісно!»⁵⁷⁴.

І. Назару, який став жертвою аварії на шахті, баптисти-ініціативники допомогли фінансово і добудували будинок, чого чоловік не міг тоді зробити самотужки. Відтак він став відданим проповідником їхніх ідей, а будинок став місцем зібрань баптистів⁵⁷⁵. Як бачимо, місіонерська діяльність у формі моральної та матеріальної допомоги була доволі ефективна.

Багато людей було залучено до релігійних організацій завдяки обіцянкам: нібито будучи щирими вірянами, вони досягнуть бажаного. Зокрема, свідки Єгови обіцяли вічне життя і матеріальні блага, що їх новонавернені отримують у своєму тисячолітньому царстві. На задоволенні духовних потреб, які визнавалися в радянському суспільстві, увагу не акцентували⁵⁷⁶.

Місіонерська робота окремих протестантських релігійних течій нерідко мала яскраво виражену специфіку. Зокрема, адвентисти сьомого дня вико-

⁵⁷² Дорош Є. *Ревнителі Єгови: Віруючі та атеїстична пропаганда*. Донецьк, 1972. С. 46.

⁵⁷³ Герасименко В. К., Захаров М. Ф., Цветков В. Д. *С чужого голоса*. Симферополь, 1975. С. 59.

⁵⁷⁴ Москвитин І. *Во что они верят*. Симферополь, 1971. С. 29.

⁵⁷⁵ Лантух В. Д., Абрамова Т. О. *Під личиною любові: Нотатки про атеїстичну роботу*. Дніпропетровськ, 1975. С. 37–38.

⁵⁷⁶ Добржанський В. Ф. *Бруклінська школа лицемірства*. Ужгород, 1986. С. 15.

ристовували методу «навернення», розроблену Е. Уайт. Її суть зводиться до трьох правил. Спочатку можна за щось похвалити співрозмовника. Починають із предмета, який на той момент цікавить його найбільше. І лише потім переходять до питання віри⁵⁷⁷. Відтак можна говорити, що адвентисти спершу встановлювали «комунікаційний місток» з агітованою людиною, викликали до себе довіру, і лише потім починали агітувати.

Один зі специфічних методів місіонерської діяльності адвентистів сьомого дня — «робота в білих халатах». Ще за часів Російської імперії адвентисти відкривали медпункти у великих селах. Лікарі, фельдшери та медсестри із середовища німецьких колоністів надавали місцевому населенню безкоштовну медичну допомогу і в такий спосіб «відкривали» серця людей. У радянський період адвентисти сьомого дня підтримували бажання отримувати медичну освіту серед членів своїх громад.

Однією з форм місіонерської діяльності для членів багатьох нелегальних організацій була участь у розповсюдженні нелегальної релігійної літератури, яка завозилася з-за кордону або видавалася у підпільних друкарнях. Поширювали її також свідки Єгови: вони розкидали книжки і брошури на вокзалах і вкладали її в релігійні скриньки. Такі випадки спостерігалися у Могилеві-Подільському Вінницької області 1969 року⁵⁷⁸.

До розповсюдження релігійної літератури в цей період вдавалися й послідовники інших течій, зокрема єговісти-ільїнці (течія російського походження, на відміну від свідків Єгови, чий центр розташовувався в США; засновником течії єговістів-ільїнців (Десного братства) був штабс-капітан царської армії М. Ільїн. — П. Б.). Зокрема, у травні 1967 року у поштові скриньки та у дворах мешканців м. Верхньодніпровська Дніпропетровської області було розкидано 500 нелегально виготовлених листівок, що належали релігійній течії єговістів-ільїнців. Тієї ж ночі близько 100 листівок було розкидано в м. Нікополі. Пізніше такі акції єговісти-ільїнці провели в Запоріжжі, у селах Запорізької області, Криничанському районі Дніпропетровської області і ще раз у Нікополі та Нікопольському районі⁵⁷⁹.

У серпні 1972 р. в м. Долинській Кіровоградської області єговісти-ільїнці розповсюджували брошури «Призыв всех смертных людей к бессмертию в одну веру и ко всемирно-братской любви», «Призыв всех смертных людей к бессмертию», «Свидетельство Бога пророков святых или животворящий свет его...»⁵⁸⁰. Лише органами МВС Долинського району було зібрано 60 брошур⁵⁸¹. У квітні 1973 р. вони здійснювали такі акції у Володарському районі Донецької області. Селяни здали до органів міліції близько 200 брошур.

⁵⁷⁷ Лентин В. Н. *Адвентисты седьмого дня*. Москва, 1966. С. 58.

⁵⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 133. Арк. 142.

⁵⁷⁹ Там само. Спр. 72. Арк. 103.

⁵⁸⁰ Там само. Спр. 320. Арк. 40.

⁵⁸¹ Там само.

Серед назв фігурували: «Свидетельство Бога пророков святых или животворящий свет его всем народам и племенам», «Призыв всех смертных людей к бессмертию», «Последний набор людей к Иегове из всех сатанинских вер и народов»⁵⁸². Те саме спостерігалось на початку 1970-х рр. і в інших населених пунктах⁵⁸³. Багато текстів, що їх поширювали єговісти-ільїнці, подавалися в дореволюційному російському правописі.

Активно розмножували підпільну релігійну літературу греко-католики. У доповіді голови РСР при Раді міністрів УРСР М. Колесника «Про заходи з подолання пережитків уніатства у православ'ї» від 22 березня 1982 р. зазначається, що лише за останні три роки виявлено і ліквідовано 11 друкарських точок, які нелегально видавали греко-католицькі календарі та літературу, і вилучено понад 20 тис. таких календарів та інші греко-католицькі видання⁵⁸⁴. Як бачимо, наклад нелегальної книжкової продукції був великий і відігравав немало роль у місіонерській діяльності.

Особливо багато уваги місіонерству приділяли свідки Єгови. У проаналізованих дослідниками кількох громадах було виявлено, що їхні члени займаються цією діяльністю 3–4 години на місяць. В активу ця цифра була більшою — від 4 до 6 годин. Такі показники підтверджуються й вибіркоvim анкетним опитуванням: 65% опитаних зазначили, що вони приділяють місіонерській діяльності від 1 до 8 годин⁵⁸⁵. На тлі вірян з інших протестантських громад свідки Єгови виглядали особливо активними.

Місіонерська діяльність не була визначальною для поповнення релігійних громад неофітами навіть там, де їй приділялося надзвичайно багато уваги. Соціологічні дослідження показали, що в результаті цієї діяльності членами громад свідків Єгови стали 27,8% чоловіків і 26,0% жінок; під впливом релігійного мікросередовища (близьких, сусідів, знайомих) — 18,0% чоловіків і 19,4% жінок; під впливом сімейного виховання — 29,2% чоловіків і 28,8% жінок. У 1940–60-х роках найбільший приріст давав канал «сімейне виховання». Із 60-х він починає поступатися таким каналам як «місіонерська діяльність» та «вплив мікросередовища»⁵⁸⁶. Отже, бачимо, що місіонерська діяльність давала не більше 28% нових членів єговістських громад.

Підсумовуючи, зазначимо, що впродовж досліджуваного періоду багато важливих релігійних дій, зокрема молитви, пости втрачали свою значущість у житті віруючих. Частина віруючих молилася лише час від часу, були й ті, для яких молитва не відігравала жодної ролі. Водночас змінювався і зміст молитов. Багато віруючих зверталися до Бога не з духовної потреби

⁵⁸² Там само. Спр. 360. Арк. 91–92.

⁵⁸³ Там само. Спр. 292. Арк. 22.

⁵⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2403. Арк. 4.

⁵⁸⁵ Дорош Є. *Ревнителі Єгови...* С. 37.

⁵⁸⁶ Яроцкий П. Л. *Кризис иеговизма...* С. 219.

(послання Святого Духа, спасіння душі тощо), а матеріальних, прохаючи про добробут, здоров'я. Упродовж 1960–80-х рр. поступово зменшувалася і кількість тих осіб, які постували. Багато з них відмову від посту пояснювали слабким здоров'ям або важкою працею. Частина віруючих, які належали до конфесій, де піст був важливою релігійною практикою, не вважали за необхідне його виконувати з міркувань набуття духовних благ — у їхньому житті переважали матеріальні. Більшість православних і католиків дуже рідко, або й узагалі не читали Біблію та релігійну літературу. Це пояснювалося не так небажанням самих віруючих, як відсутністю літератури. Значно більшу увагу релігійній літературі, особливо Біблії, приділяли протестанти.

Дуже рідко в окреслений період виконувалися обряди, пов'язані з трудовою діяльністю: молебні, щоб зупинити засуху, розпочати певну трудову діяльність (вигнати худобу на пасовище абощо). Через заборону влади рідкісною стає практика духовних зіцень, екзорцизм. Проте із психологічних причин зберігається достатньо сильною віра в чудеса. Віруючі продовжували здійснювати паломництва до місць, відомих у народі своїми надприродними явищами, явліннями Богоматері тощо. Важливим аспектом релігійного життя віруючих, що належали до невеликих протестантських громад, була місіонерська діяльність, яка мала різні форми.

ПІСЛЯМОВА

Ключову роль в історії Радянського Союзу, його існуванні, занепаді і розвалі відіграла Україна, українська нація. Ще в самодержавний пізньоімперський період український національний рух модерно структурувався — через партії і рухи, різні форми парламентського життя, розробку автономістських та незалежницьких проектів і програм. Перша світова війна і розпад імперій відкрили «широке поле для досвідів національної державності, ренесансу старих традицій — від Великого князівства Литовського до українського Гетьманства... — писав у 2004 р. російський історик Л. Горизонтов. — Використання національними режимами 1917–1920 рр. адміністративного ресурсу, значення якого було осмислено вже на попередньому етапі, забезпечує будівництво націй у прямому значенні цього поняття»¹. Таке запізніле усвідомлення, хоча й половинчате, російською громадськістю реального стану речей стало її набутком лише на початку третього тисячоліття.

На початку ХХ ст. російська інтелігенція не змогла повною мірою оцінити внутрішні зміни в українському суспільстві, не допускала думки про можливу самостійну державність України. Російське суспільство «не знало України та українців, а тому цілком природно, що менш усього передбачало те, що насправді відбулось, — писав у 1917 р. відомий український філософ і правознавець Б. Кістяківський. — Освідчену російську людину не цікавили якісь там українці, вона вважала їхнє існування дрібницею провінційного життя ...»². На це вказав і російський філософ Г. Федотов у своїй праці «Доля імперій»: «На наших очах народжувалася на світ нова нація, але ми закривали на це очі. Ми були ніби переконані, що нації існують вічно і незмінно як види природи доеволюційного природознавства. Ми бачили химерність українських міфів, що творили для Київської епохи особливу українську націю, відмінну від російської. Але ми забували, що історична міфологія служила лише для пояснення справжньої реальності. Нації не

¹ Горизонтов Л. Е. Государственно-политический фактор в развитии украинской и белорусской нации (первая треть XX века). *На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотношения*. Москва, 2004. С. 156.

² Кістяковський Б. О. Українці і російське суспільство. *Філософська і соціологічна думка*. 1992. № 1. С. 133.

було, але вона народжувалася — народжувалася століттями, але прискореним темпом у наші дні. 1917 р. став актом її офіційного народження»³.

Розвиток української нації конче загальмувала російсько-більшовицька диктатура. Більшовизм був внутрішньо спорідненим з російським самодержавством і являв собою, за визначенням М. Бердяєва, своєрідне «явище російської великодержавності»⁴. Влада, що виросла на російському ґрунті з утопічної ідеї комунізму, нейтралізувала український національний рух, поставила його під жорсткий контроль, загнавши в обмежені форми радянської квазі-державності.

СРСР успадкував від Російської імперії величезну територію, багатонаціональну структуру і багатоконфесійний устрій її суспільства. Окупавши новостворені на теренах імперії народні республіки, більшовики відновили російську імперію у вигляді СРСР. Диктатура, терор і насильство дали можливість зберегти її від розпаду.

У результаті Другої світової війни Радянський Союз, як один з її переможців, одержав нові території, нові природні і людські ресурси. Ними мегаімперія ефективно управляти довго не могла — ні через обширність території, ні через неприродну організацію суспільного життя, де соціальні й етнопонаціональні групи перебували під жорстким владно-адміністративним контролем. Поглиблювалася ідеологічна прірва і життєва реальність між Радянським Союзом і Заходом. Орієнтуючись на вчення О. Шпенглера і А. Тойнбі, європейська цивілізація пішла шляхом розвитку парламентської демократії і ринкових відносин, шляхом гуманізації і соціального прогресу, забезпечуючи постійне зростання рівня життя населення. Основним інструментом зовнішньої стратегії Заходу і аргументом своїх переваг була ринкова економіка. Радянська «цивілізація» пішла іншим шляхом. Не відмовившись від лєнінсько-сталінської ідеї світового панування, побудови найсильнішої і найбільшої держави, вона й далі культивувала тоталітаризм (хоча і в «м'якій» його формі), де все, від виховання дітей до виробництва і розподілу товарів, контролювалося із єдиного центру і спрямоване було на досягнення світової першості. Рівень життя населення і тривалість життя своїх громадян, та й життя взагалі, залишалися не в пріоритетах комуністичних провідників. Основним стратегічним інструментом зовнішньої експансії СРСР була комуністична ідеологія та військова сила, прагнення нав'язати іншим свої цінності, свою модель державного устрою.

Тривале протистояння двох кардинально протилежних стратегій, двох світів вело до посилення Заходу і виснаження потенційних сил Радянського Союзу, навіть при його володінні величезними запасами природних ресурсів. На середину 1980-х рр., за різними оцінками, радянська економіка складала близько 50–60% валового внутрішнього продукту США. СРСР перебував у

³ Федотов Г. Доля імперії. *Сучасність*. 1993. № 1. С. 105.

⁴ Бердяєв Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва, 1990. С. 99.

восьмому десятку країн світу за рівнем життя. Україна, у складі Радянського Союзу, за рівнем споживання займала п'яте місце після Росії, Латвії, Литви, Естонії.

Повсякденне життя радянських людей у 1960–1980-ті рр. характеризувалося вічним дефіцитом, чергами, «діставанням» необхідних товарів. Разючими були відмінності у рівні життя міського і сільського населення, внаслідок чого багато сіл занепало. Попри таке становище, у свідомості частини населення під впливом потужної пропаганди «радянсько способу життя» період «застою» зберігся у пам'яті, як час стабільності і благополуччя. Закономірно, бо іншого досвіду, масового і масштабного, у нього не було, хоча «залізна завіса» і почала давати серйозні тріщини, закритість суспільства зменшувалася.

Тривала ізоляція СРСР від зовнішнього світу, домінування у населення на підсвідомому рівні страху, а поряд з тим запровадження у масову свідомість привабливих соціальних гасел і декларацій (ритуалів), давали можливість певний час тримати на мінімальному рівні кількість міжнаціональних і соціальних конфліктів. Соціальні протести в країні у «брежнєвський» період при загальному невдоволенні були поодинокими, не носили масового характеру і спрямовувалися у вузьке соціальне річище — проти незадовільного забезпечення соціально значимими товарами і послугами, низької заробітної плати чи невдоволення роботою місцевих властей.

З одного боку в країні виросли нові покоління людей, які звикли з умовами радянського життя, що мало подвійний вимір — декларації і реальності. З іншого — провідники держави були переконані у незмінності ситуації і вічності їхньої влади. Сил, ні фізичних, ні інтелектуальних для ефективного управління державою вони не мали (геронтократія), тож основні дії спрямовували на «теоретичні» пошуки, словесну еквілібристику, пропагандистські формули: «доженемо і переженемо», «повна і остаточна перемога комунізму», «розвинутий соціалізм», «остаточне розв'язання національного питання», «формування радянського народу як нової історичної спільності» та ін.

У невидимій та маловидимій для керівництва держави частині життя наростали тектонічні зміни. Розширювався, набирив сили рух Опору системі. Тисяча нарахованих в Україні дослідниками дисидентів — то була лише вершина айсбергу. Повсякденною реальністю став нестримно наростаючий процес капіталізації країни. Поступово він привів до зміцнення під вивіскою «розвинутого соціалізму» державного капіталізму і фактичної зміни соціальної структури населення. Остання, все більше уподібнювалася класичній світовій біполярній системі — правляча економічно й політично верства і наймані працівники. Радянська бюрократія в спілці з легальними і нелегальними підприємцями виступила фактично монополієм власником засобів виробництва і роботодавцем та концентрувала у своїх руках розподіл основних соціальних благ. Робітники, селяни, інженерно-технічні працівники все більше віддалялися від засобів виробництва.

Формування біполярної соціальної системи відбувалося в несприятливій демографічній ситуації, коли приріст населення у 1980-х рр. знизився порівняно з 1960-ми рр. у чотири рази. Наростали міграційні процеси, переважно у двох напрямках — із сіл до міст та міжреспубліканські. У бік зростання людей похилого віку розвивалася динаміка вікового складу населення. Існуюча система організації праці не в змозі була забезпечити ефективно, раціональне використання людських ресурсів та інтелектуального потенціалу.

Особливістю економічного розвитку України у 1960–1980-і рр. була надвисока інтенсивність використанні матеріальних, людських та фінансових ресурсів у межах загальносоюзного господарського комплексу. За даними зарубіжних дослідників Г. Гантера, П. Вайлза та інших Україна регулярно вносила до союзного бюджету більше, ніж отримувала з нього. Зростали деформації структури розміщення продуктивних сил. Техногенне навантаження у 6–7 разів перевищувало загальносоюзний рівень. Критичною ставала зношеність основних виробничих фондів.

У цивілізованому світі розгортався новий етап науково-технічної революції. Його основу складали такі досягнення науки, які привели до формування мікроелектроніки, інформатики, біотехнології — базових напрямків технологічного перевороту у виробничій та невиробничій сферах. Радянська бюрократична система була не здатна адекватно реагувати на реалії технологічної і менеджерської революції.

На ґрунті породженої адмініструванням економічної неефективності, зазначають дослідники, відбулися глибокі зрушення в суспільній психології, деформація життєвих цінностей і пріоритетів. Почала прискореними темпами руйнуватися насаджувана адміністративно-силовим способом «гармонія» між суспільним і особистим інтересом. «Моє» ставало вище, ніж «наше». Матеріальні стимули праці виходили на перший план порівняно з моральними. Праця стала розглядатися не як життєва необхідність, а як вимушеність, оскільки відповідно не оплачувалася. Серед населення поширеним було крадівництво, практикувався натуральний обмін товаром. Зростав «чорний ринок», на якому продавалися дефіцитні товари за цінами в кілька разів вищими державних. Влада, з одного боку, прагнула задовольнити зростаючий попит і потреби населення в товарах першої необхідності, а з іншого боку боролася із споживацтвом і збагаченням, критикувала «барахольство», висміювала і присікала модні тенденції в літературі, мистецтві, передусім музиці, кіно, а також в одязі, зачісках та ін. Радянська дійсність, реальна й прикрашена, знаходила своє відображення в музейних практиках, мистецьких творах, численних листах громадян до владних структур.

За понад сімдесят років російсько-радянський режим з одного боку помітно знекровив і обезсилив українську (як й інші) націю, з іншого — загартував її, наповнив новим змістом і сенсом, новими формами національну боротьбу, внутрішньонаціональне життя. Всупереч несприятливим

обставинам, що склалися внаслідок радянської національної політики, чисельність української нації сповільнено, важко, але зростала як у кількісному, так і в якісному відношеннях. Протягом 1960–1980-х рр. кількісне переважання українців у республіці було безперечним. Представники українського етносу домінували в усіх регіонах радянської України, особливо в центральному і західному, за винятком Криму. Частка українців на півдні УРСР була порівняно меншою. Абсолютна чисельність представників українського етносу постійно зростала, однак їх питома вага серед населення республіки весь час зменшувалася. Темпи приросту українців були значно меншими, ніж темпи приросту всього населення України та темпи приросту росіян зокрема. Чисельність представників титульної нації УРСР зростала виключно шляхом природного відтворення населення, у той час як кількість росіян збільшувалася внаслідок міжреспубліканських міграційних процесів. Унаслідок цього УРСР стала одним із центрів акумуляції міграційних потоків у Радянському Союзі. Порівняно з іншими етносами росіяни виступали як активний суб'єкт асиміляції і русифікації корінного народу України та штучного формування її національно-етнічного складу. За таких обставин фактично відбувалася поступова та невпинна денаціоналізація населення УРСР, загрозлива для збереження традиційних основ української нації. Радянська влада свідомо «розщеплювала» єдиний український національний організм⁵.

Прагнучи зберегти під контролем Росії інкорпоровані до її складу в різні історичні періоди й різними шляхами землі та народи, правляча Комуністична партія проводила національну політику під гаслами «інтернаціоналізму», «зближення народів і націй», «зміцнення нової спільності людей — радянського народу». Насправді ця політика мала інший зміст. Російські колонізатори централізували етнічну перевагу над народами, якими вони правили, і національні проблеми залишалися невирішеними, як й економічні, соціальні чи політичні.

У 1960–1980-х рр. нав'язлива ідея створення «радянського народу», конструювання «радянської людини» спричинила нову хвилю державної і етнічної уніфікації, зросійщення і радянізації побуту і повсякдення українців. Тільки тепер комуністичні ідеологи перестали наголошувати на національних особливостях, а робили акцент на спільних радянських рисах, щоб формувати відчуття колективної ідентичності й мети. Головним у формуванні «радянського народу», за визначенням сучасного російського історика О. Барсенкова, було подолання етнічності, етнічного начала, акцентування «об'єднуючої концепції»⁶.

⁵ Кіндрачук Н. М. *Простір українського національного «Я»: 60-ті–70-ті рр. XX ст.: монографія*. Івано-Франківськ, 2020. С. 53–54.

⁶ Барсенков А. С. К вопросу о факторах формирования современной русской идентичности в России. *Русская идентичность на постсоветском пространстве*. Москва, 2008. С. 61.

Форсоване адміністративно-силове «подолання етнічності», провальність соціальних проектів і неефективність економічних експериментів 1960-х — першої половини 1980-х рр. прискорили рух країни до краху, до руйнування імперської конструкції. Останньою спробою реформування комуністичної системи і її порятунку була «перебудова» М. Горбачова. Вона, закономірно, також зазнала невдачі. Радянський Союз розпався. На його руїнах конститувалися незалежні держави. В нових умовах єдиним засобом збереження «історичної Росії», «російського історичного простору» імперія визнала війну — жорстоку, несправедливу, загарбницьку. Тож її результат для останньої в світі імперії передбачуваний.

ІЛЮСТРАЦІЇ*

1. Переселенці із зони затоплення при будівництві водосховища Кременчуцької ГЕС, м. Новогеоргіївськ Кіровоградської обл., сер. 1950-х рр.
<https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/18/73460/>

2. Учні початкової школи, м. Київ, 1958 р.
Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XX — початок XXI ст.): дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2019. С. 582.

* Ілюстрації розміщені у хронологічній послідовності. Вони складаються з фотографій (професійних або аматорських), плакатів, карикатур, почерпнутих з приватних колекцій або мережі Інтернет. При формуванні ілюстративного ряду перевага віддавалася зображенням, що доповнюють різні розділи й сюжети монографії. Дана вибірка ілюстрацій не претендує на вичерпність, а слугує для демонстрації повсякденного життя різних груп суспільства та офіційних практик, політики і реалій. Укладачка — Ірина Безлюдна.

3. Дівчата у новорічній стихійній фотозоні,
с. Гологурів Київської обл., 1960 р.
Фото з групи «Місце зустрічі...».
<https://www.facebook.com/groups/929947647534378>

4. Односельці під час зимових зустрічей. На задньому тлі — спосіб утеплення сільських хат у холодну пору року, с. Гологурів Київської обл., 1960 р.
Фото з групи «Місце зустрічі...». <https://www.facebook.com/groups/929947647534378>

5. Зона виносу пульпи і руйнувань Куренівської трагедії у м. Київ, 13 березня 1961 р.
<http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6392-5/978-966-02-6392-5.pdf>

6. Учні школи-інтернату № 3 з першою вчителькою, м. Київ, 1962 р.
З приватного архіву Наталії Васильєвої

7. Місянки за хатніми справами, 1960-ті рр.
<http://argumentua.com/stati/prisluga-slug-narodu>

8. Шістдесятники: І. Драч, М. Вінграновський, Г. Сивокінь, Л. Світлична,
М. Коцюбинська, І. Світличний, 1962 р.
<https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/11/25/158531/>

9. Кадр з кінофільму «Дівчата», реж. Ю. Чулюкін, 1962 р.

10. Святкування Великодня в одному з сіл західного регіону України, 1960-ті рр.
https://galinfo.com.ua/news/velykden_na_davnih_foto_ukraintsi_svyatkuvaly_navit_u_chasy_radyanskogo_ateizmu_314553.html

11. Плакат І. Большакова і В. Смірнова
 «Партія сказала: треба.
 Комсомол відповів: є!», 1963 р.
<https://www.svoboda.org/a/stradateljnoe-prichastie/31324793.html>

12. Учні 4 класу на шкільному подвір'ї, с. Гологурів Київської обл., 1964 р.
 Фото з групи «Місце зустрічі...». <https://www.facebook.com/groups/929947647534378>

13. Плакат В. Говоркова «Як працював, так і заробив», 1964 р.

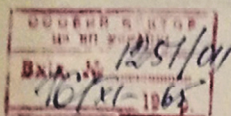
<https://www.timetoast.com/timelines/c5f3116e-d00f-4ed7-9c2e-a882ef2a542f>

14. Площа Космонавтів, м. Київ, сер. 1960-х рр.

<https://informator.press/vid-budivnytstva-znesennya-istoriya-zhyttya-hruschovok/>

248
 Керману секретарю ЦК КПУ
 П. Ю. Мелесу

ДО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ
 КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ.

ДО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ
 КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО
 СОЮЗУ.

Ми, нижчепідписані, вважаємо своїм громадянським обов'язком
 звернутися до ЦК КПУ та ЦК КПРС.

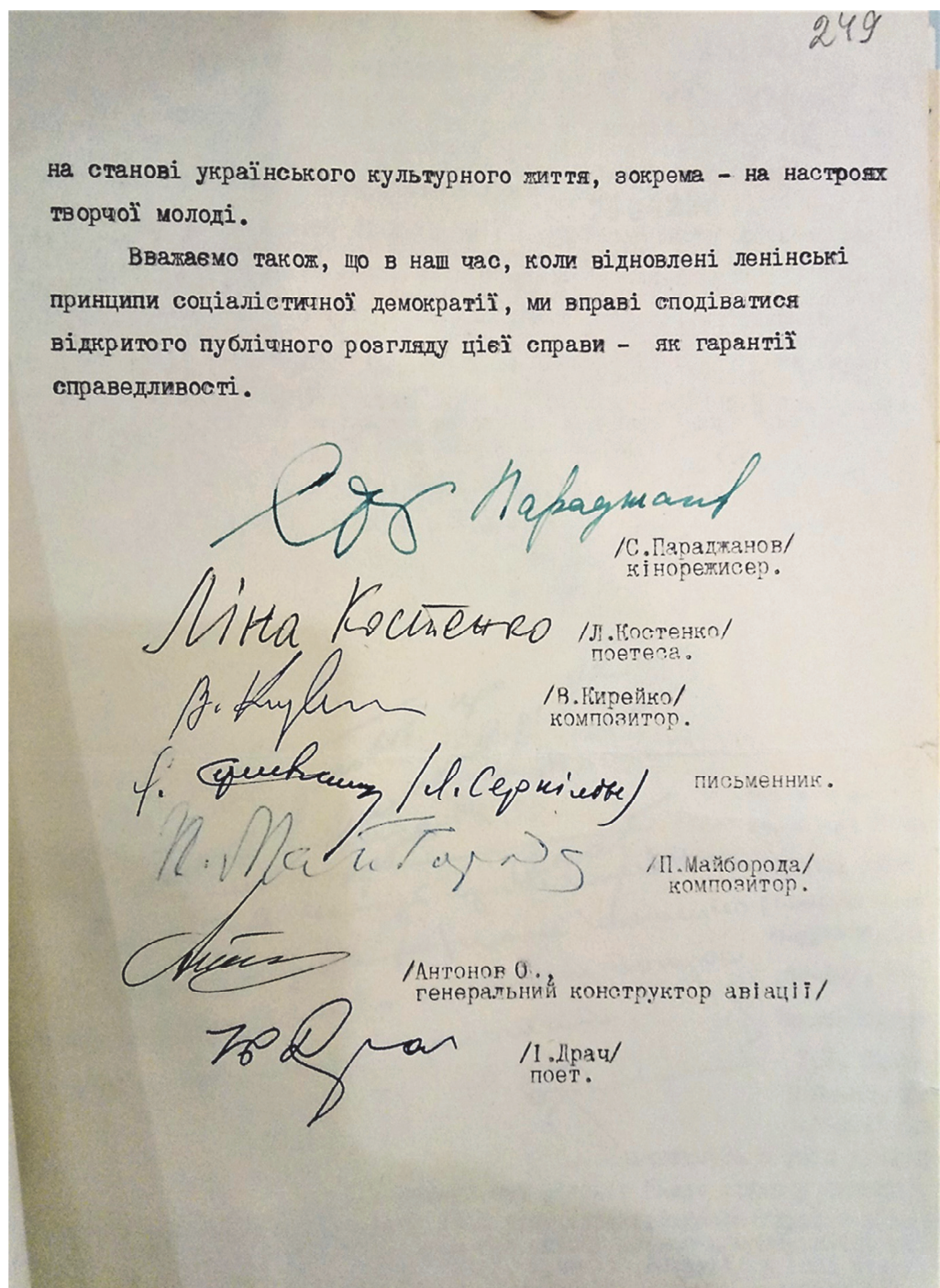
Минає вже два місяці з того часу, як у ряді міст України -
 Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку - були *28 VII 61*
 проведені арешти та численні обшуки з вилученням літератури,
 листування тощо. Серед заарештованих - відомі на Україні
 літературний критик Іван Світличний, художник Панас Заливаха,
 мистецтвознавець Богдан Горинь, а також викладачі Львівського
 державного університету М.Косів та М.Осадчий, наукові працівники
 М.Горинь та І.Русин, викладач Луцького педінституту Д.Іващенко,
 вчитель Озерний, декілька інженерів, робітників, студентів вузів...

Доходять звістки, ніби арешти й обшуки тривають.
 Ми не знаємо досі ніяких офіційних роз'яснень чи повідомлень з
 цього приводу. Контакти з заарештованими не дозволені навіть
 їхнім сім'ям.

Створилася тривожна атмосфера, в якій ширяться найрізнома-
 нитніші, часом фантастичні й панічні, чутки і домисли.

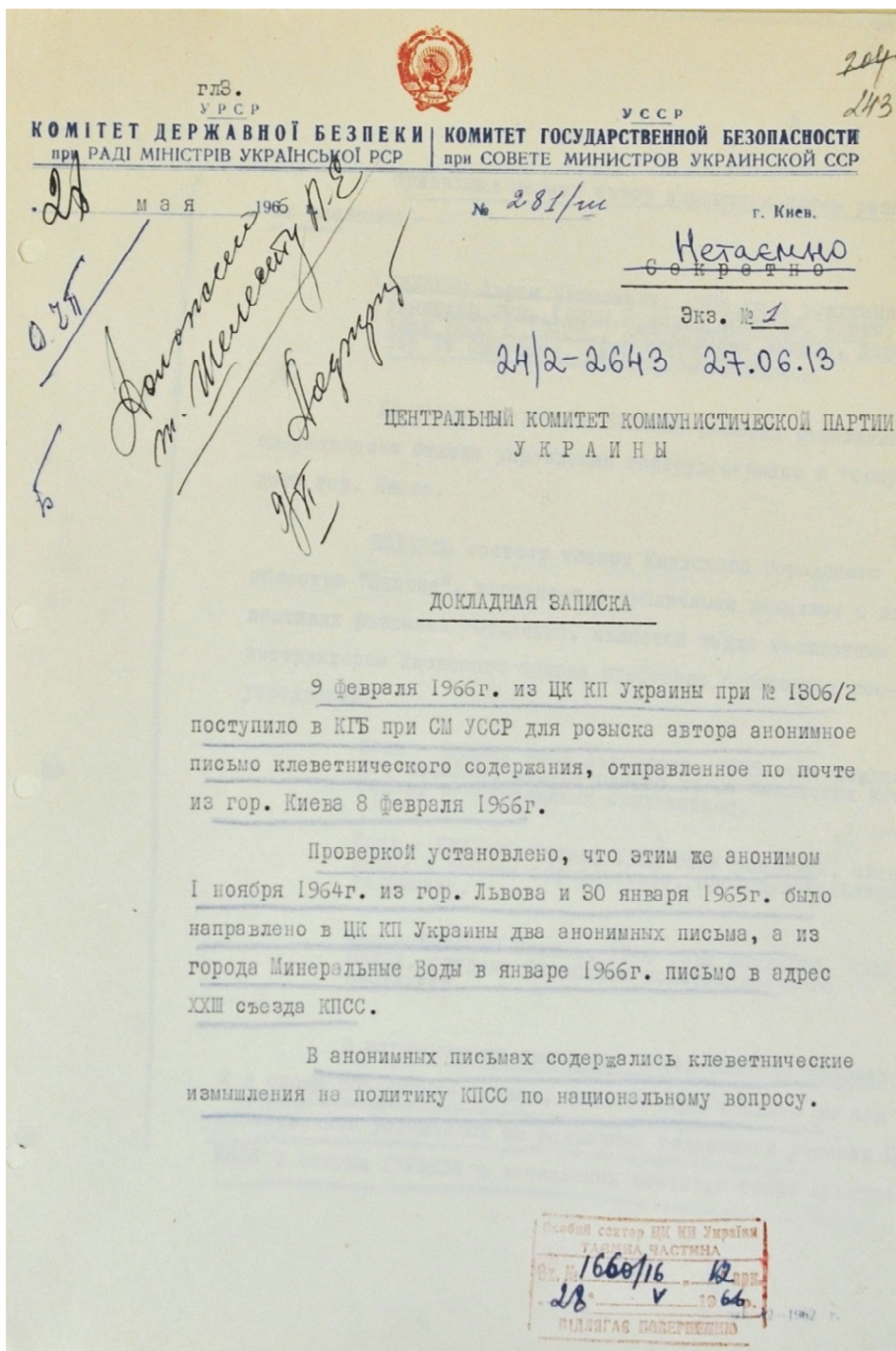
Ми вважаємо, що слід розвіяти їх публічним роз'ясненням
 по суті справи з боку відповідних державних органів.

Ми стурбовані тим, що всі ці події відібуваються негативно

15-16. Лист групи українських активістів П. Шелесту з приводу арештів та обшуків, 1965 р.

ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 311. Арк. 248-249.

17. Доповідна записка від КДБ УРСР до ЦК КПУ
 щодо розшуку автора анонімного звернення, 1966 р.
 ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 955. Арк. 243.

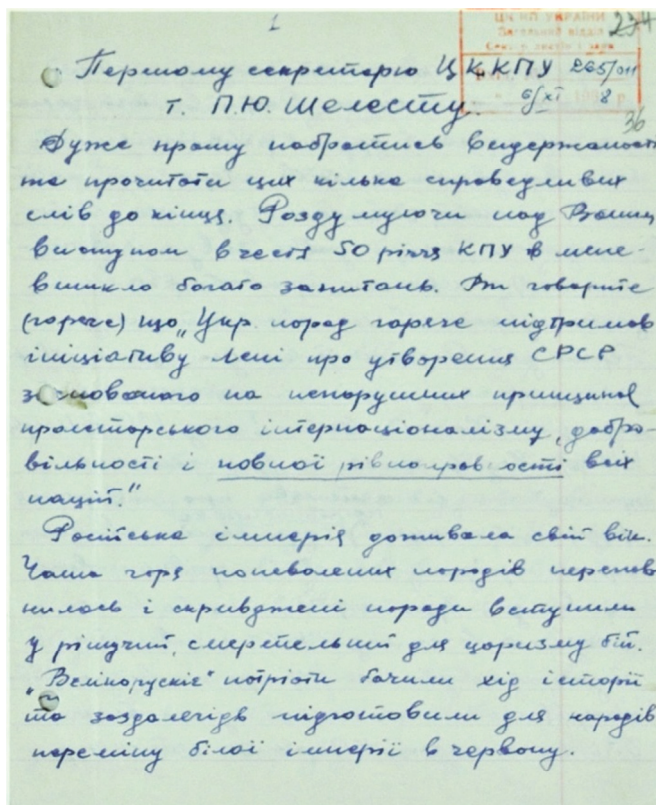
18. Плакат В. Говоркова
«З робітничої гущі вигонимо питущих»,
1966 р.
<https://www.radiosvoboda.org/a/soviet-anti-alcohol-posters/30349288.html>

19. Перший автобус Черкаського авторемзаводу, м. Черкаси, 1966 р.
ДАЧО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 307. <https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=30>

20. Молодь на збиранні овочів у радгоспі «Дружба народів», с. Маяки Одеської обл., 1967 р.
 Державний архів Одеської області. Ф. Р-7386. Оп. 1. Спр. 573 (46).
<https://archive.od.gov.ua/vystavky-on-lajn/do-600-richchya-sela-mayaky-odeskoyi-oblasti/>

21. Анонімний лист
 П. Шелесту щодо
 національного та мовного
 питання в Україні, 1968 р.
 ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1.
 Спр. 981. Арк. 36.

22. Дружинники, 1968 р.
<https://stalist.livejournal.com/519112.html>

23. Радгоспники на заготівлі сіна, с. Гологурів Київської обл., поч. 1970-х рр.
Фото з групи «Місце зустрічі...». <https://www.facebook.com/groups/929947647534378>

24. Конверт колективного листа П. Шелесту.

На конверті, окрім адреси та імені адресата, є напис: «Дуже Вас прошим Лично». 1968 р.
ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 973. Арк. 137.

25. Плакат А. Рудковича
«Силу чоловіків — на допомогу
жінці!», 1970 р.
[https://informator.press/arhiv2016/
kak-eto-byilo-20-ahytatsyonnyih-
plakatov-uz-sssr-pryzyvayuschyh-zhyt-
po-sovetskim-zakonom/](https://informator.press/arhiv2016/kak-eto-byilo-20-ahytatsyonnyih-plakatov-uz-sssr-pryzyvayuschyh-zhyt-po-sovetskim-zakonom/)

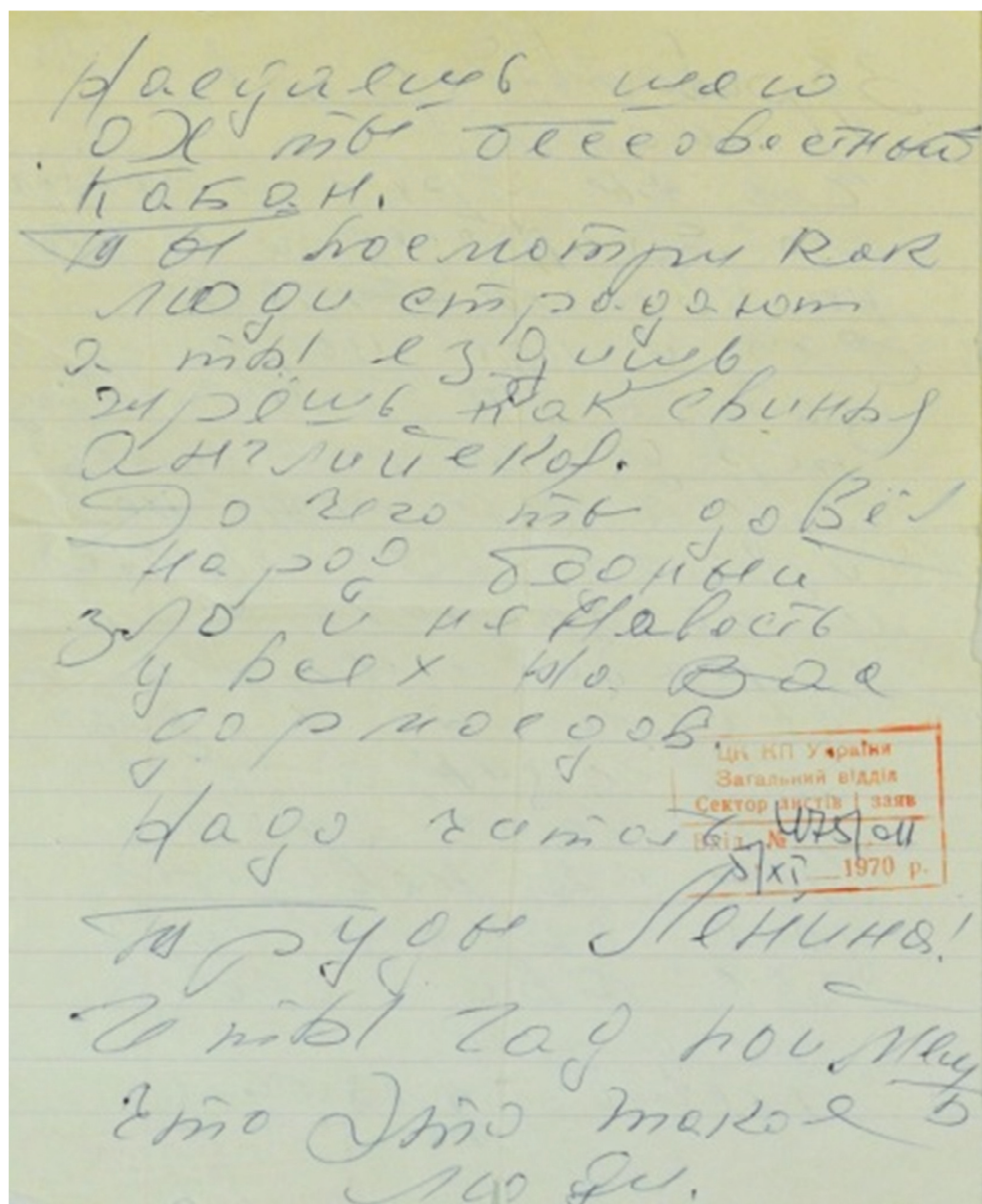
26. Молодята і гості під час переїзду весілля з с. Рудяків у с. Кийлів
Київської обл., 1970 р.

Фото з групи «Місце зустрічі...».

<https://www.facebook.com/groups/929947647534378>

Зробити нові шедеври!
 Это все друзья проехали
 по Дорбосеу и нечего
 не убивали! ~~ПЛОХО!~~
 Сжался как царь
 заборы ~~и~~ бежали 5 раз
 перед. Защищит проез-
 сом, а Вы даже не
 изволили, осто. Новитед
 и поговорите с
 о работами, не
 збали не в доми
 магозет, а где
 все таме все
 маго небулим
 уже больше год
 год твоей гроз
 си, чини.
 Проще гурлом.

Взято на контроль
 Индекс потерпевших
 по уголовному делу № ДК К/У

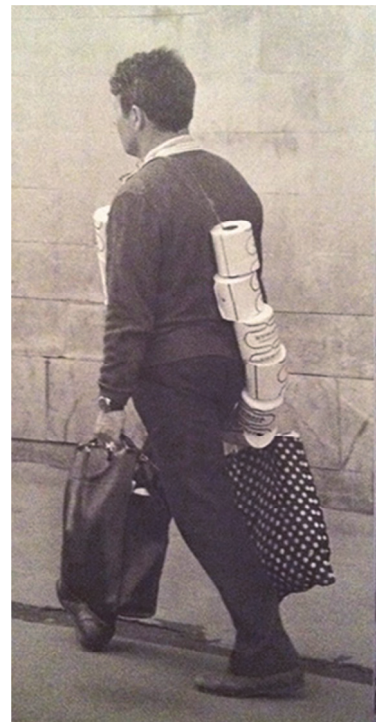

27–28. Анонімний лист П. Шелесту зі скаргою на регулярну відсутність м'яса у магазинах Донецької обл., 1970 р.
ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1018. Арк. 171–171 зв.

— Несмачно ж готують у вашій їдальні. От моя покійниця готувала — пальці бувало оближеш! /
— У вас, діду, застарілі смаки.

29. Карикатура М. Зелінського. Напис на малюнку: «— Несмачно ж готують у вашій їдальні. От моя покійниця готувала — пальці бувало оближеш! / — У вас, діду, застарілі смаки». Перець. 1970. № 15. С. 1.

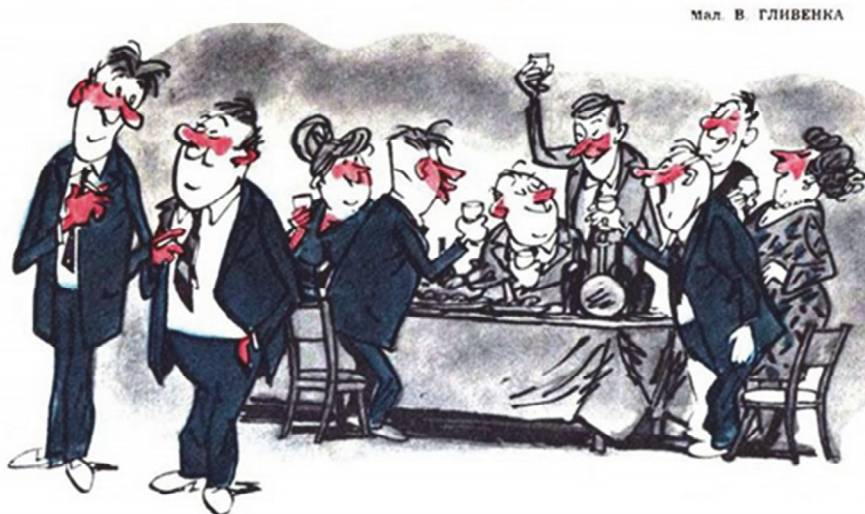
30. Покупець, 1970-ті рр.
<https://vechirniy.kyiv.ua/news/59736/>

31. Вулична торгівля оселедцями, м. Київ, 1970-ті рр.
Фото О. Ранчукова. <http://petrenkosvhistory.blogspot.com/2016/01/26.html>

32. Прослуховування радіоли, 1970-ті рр.
<https://kapus.ru/schemes-of-radios-ussr-soviet-radio.html>

Мал. В. ГЛИВЕНКА

— На мій погляд, у Григорія Степановича банкет був кращий.
 — Зрівняв, той же докторську захистив, а Пастушенко тільки кандидатську...

33. Карикатура В. Гливленка. Напис на малюнку: «— На мій погляд, у Григорія Степановича банкет був кращий. / — Зрівняв, той же докторську захистив, а Пастушенко тільки кандидатську...».
Перець. 1971. № 7. С. 10.

34. Автомобіль іноземного виробництва у міському просторі, м. Київ, 1970-ті рр.
 Фото О. Рачукова. <http://petrenkosvhistory.blogspot.com/2016/01/26.html>

35. Гастроном «Центральний» на розі вулиць Хрещатик і Леніна (нині — вул. Богдана Хмельницького) — найвідоміший продовольчий магазин столиці, м. Київ, 1970-ті рр.
 Архів П. Пономаренко. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/23/77906/>

Самообслуговування.

36. Карикатура С. Герасимчука «Самообслуговування».
 Перець. 1971. № 8. С. 3.

37. Продуктовий відділ гастроному, 1972 р.

<https://www.legaltechnique.org/articles/istoriya/33-fotografii-pro-prekrasnoe-sovetskoe-proshloe-bull-novosti-v-fotografiyah.html>

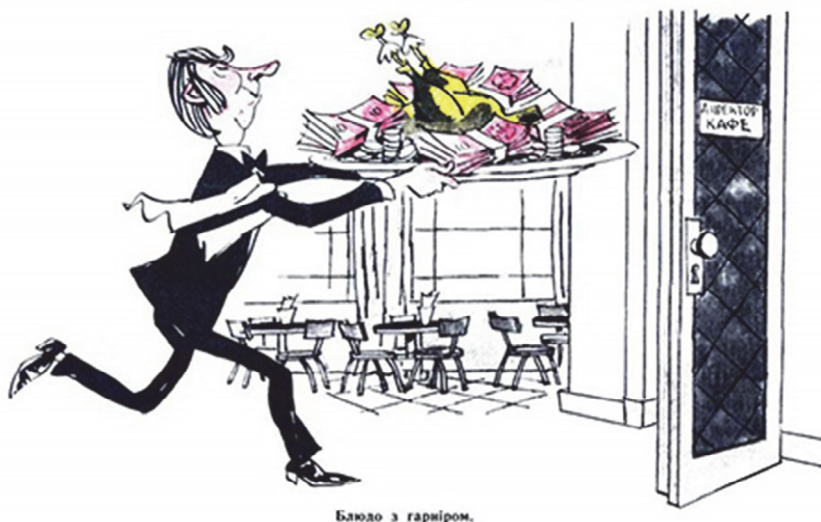
38. Святкування Різдва у міській квартирі. Разом з колядниками зібралися В. Стус, О. Антонів, Ір. Калинець, М. Скадовська, Г. Садовські, М. Горинь та ін., м. Львів, 1972 р.
<https://uainfo.org/blognews/1610018369-sbu-rozkrila-arhivni-materiali-pro-represiyi-u-chasi-srsr.html>

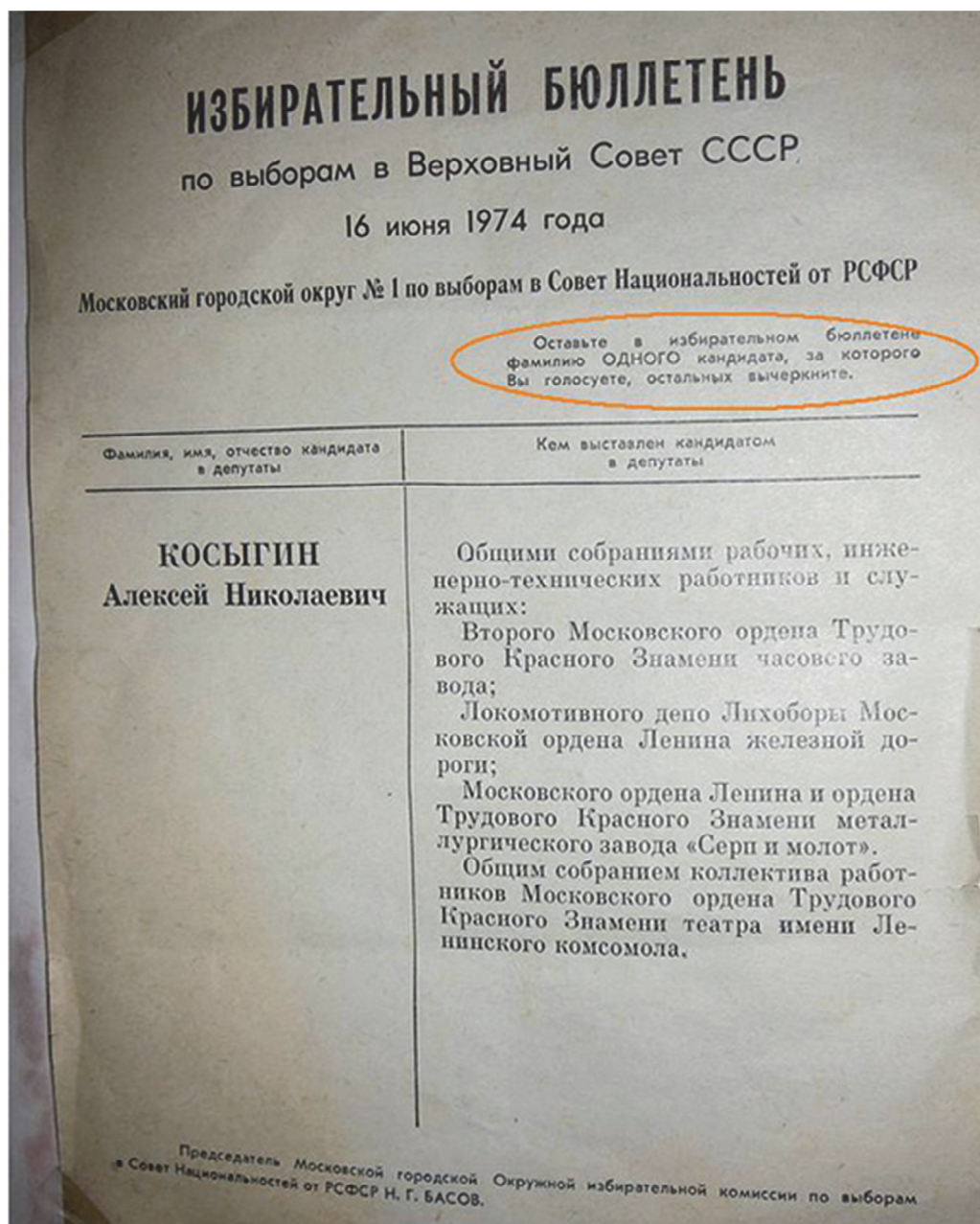
39. Універсам (перший у місті) у житловому масиві Микільська Борщагівка, м. Київ, 1973 р.
<https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/23/77906/>

Мал. В. ГЛИВЕНКА

У Києві в кафе «Варенична» викрито зграю торбохватів і хабарників на чолі з директором кафе Димерець М. О.

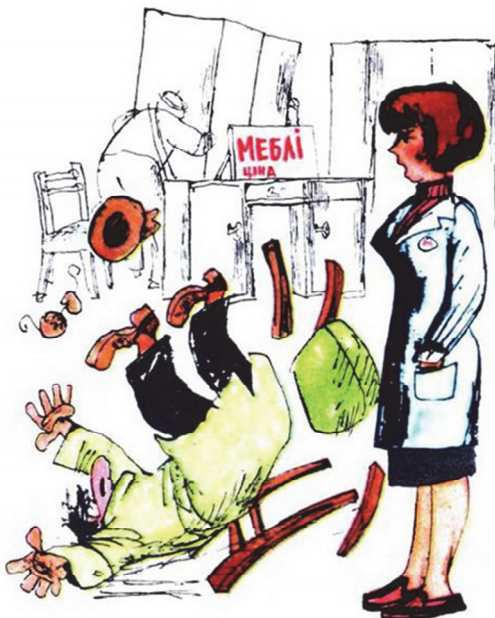

40. Карикатура В. Гливенка «Блюдо з гарніром». Напис на малюнку: «У Києві в кафе “Варенична” викрито зграю торбохватів і хабарників на чолі з директором кафе Димерець М. О.».
Перець. 1973. № 17. С. 3.

41. Бюллетень для виборів у Верховну Раду СРСР, 1974 р. Олівцем обведено припис: «Оставьте в избирательном бюллетене фамилию ОДНОГО кандидата, за которого Вы голосуете, остальных вычеркните».
<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3122128-bufet-i-tanci-abo-ak-prohodili-vibori-v-srsr.html>

Мал. Р. САХАЛТУЄВА

— Коли купите стілець, тоді й сідайте!

42. Карикатура Р. Сахалтуєва. Напис на малюнку: «— Коли купите стілець, тоді і сідайте!». Перець. 1974. № 7. С. 4.

М Е Н Ю на 26 сентября 1974 года

ХОЛОДНЫЕ БЛЮДА		НАПИТКИ	
Салат из свежих помидоров	0-27	Чай с сахаром	0-04
Салат карт.с белж.пост.окошн.	0-88	Кофе черный с сахаром	0-05
Салат рыбный делькатесный	0-84	Сок яблочный	0-12
Икра зернистая в масле	0-98	Компот из свеж.яблок	0-08
Сельдь с отвар.карт.и маслом	0-41	Нюхачи	0-12
Ассорти	1-68		
Осетрина т/к с помидором	0-89	ВИПЕЧКА И КОНДИТЕРСКИЕ ИЗДЕЛИЯ	
Горошки сол.с помидором	0-47	Нарезное	0-22
Сайра с помидором	0-51	Рисотом	0-11
Наско оливочное	0-09	Конфеты "Ассорти"	2-99
		Нюхачи I/100	1-40
С У П И		ВИНО-ВОЛОЧНЫЕ ИЗДЕЛИЯ	
Солянка из осетра	1-70	Коньяк	2-00
1/2 порция	0-85	Водка Экстра	1-20
Уха рыбешка с рассогаганн 2 шт.	1-16	Мемланское	3-44
1/2 порция 1 шт.	0-58	Вино Янтарь	0-78
СЫРНЫЕ БЛЮДА		Вино шадра	0-60
Котлеты по-рыбцки	0-88	СИГАРЕТЫ	
КОРМЯ ГОРЯЧИЕ БЛЮДА		Сигары Гаванские	1-10
Супок отварной соус польский	0-94	Сигареты "Ява"	0-50
Сезонка запеч.по-московски	1-96	Сигареты "Ту-134"	0-85
Сезонка "ора"	1-68	Напхроси "Боготкра"	0-50
Палтус "нильер"	0-78	Хлеб ржаной	0-01
Солянка на сковороде из палтуса	1-04	Хлеб пшеничный	0-01
Кашка сваренная в сухарях	0-15		
На 1 кол. овощей свежих			

43. Меню ресторана, 1974 п.

<https://telegraf.com.ua/ukr/lifestyle/2022-02-13/5696234-elitnye-blyuda-iz-restoranov-sssr-kotorye-mogli-sebe-pozvolit-tolko-bogachi-foto>

44. Черга в магазин «Шкіргалантерея», вул. Велика Васильківська, м. Київ, 1975 р.
<https://www.facebook.com/photo/?fbid=3557255221025173&set=gm.3555383481242236>

45. Вихованці дошкільного закладу під час занять, 1970-ті рр.
 Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XX—
 початок XXI ст.): дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2019. С. 587.

46. Тара для молочних виробів. Колір на кришечках позначав вид продукції, 1970-ті–1980-ті рр.

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/23/77906/>

47. Працівники Олеського замку на території пам'ятки (Б. Возницький — перший праворуч), смт. Олеськ Львівської обл., 1976 р.

<https://photo-lviv.in.ua/voznyts-kyy-forever-abo-pro-pam-iat-i-pro-pam-iatnyky/>

48. Працівники заводу «Арсенал» із паспортами нового зразка, м. Київ, 6 січня 1976 р.
<https://nv.ua/ukr/world/countries/pasport-novogo-zrazka-yak-vidbuvalasya-pasportizaciya-u-srsr-istoriya-50148421.html>

49. Експозиція Музею світопізнання та мирного освоєння космосу, обладнаного у церкві Святої Параскеви, м. Переяслав-Хмельницький Київської обл., 1979 р.
https://travel.24tv.ua/muzey-kosmosu-pereyaslavi_n1576823

50. Вулична торгівля: черга за огірками, 1979 р.

<https://www.legaltechnique.org/articles/istoriya/33-fotografii-pro-prekrasnoe-sovetskoe-proshloe-bull-novosti-v-fotografiyah.html>

51. Торговля у гастрономі: черга у ковбасному відділі, 1980 р.

<https://www.legaltechnique.org/articles/istoriya/33-fotografii-pro-prekrasnoe-sovetskoe-proshloe-bull-novosti-v-fotografiyah.html>

52. Плакат В. Пащенко «Ганебна це спілочка — ледар + горілочка», 1981 р.
<https://www.radiosvoboda.org/a/soviet-anti-alcohol-posters/30349288.html>

53. Ярмаркова торгівля, м. Черкаси, 1982 р.
 ДАЧкО. Ф. 62. Он. 1. Спр. 1197. <https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=30>

54. Музейники на фоні церкви Святого Георгія (М. Сікорський — четвертий ліворуч), м. Переяслав-Хмельницький Київської обл., поч. 1980-х рр.
<https://pereiaslav.city/blogs/142534/istoriya-cerkvi-sv-georgiya>

55. Черга за тортами, 1980-ті рр.
<https://patrioty.org.ua/blogs/strashne-slovo-defitsyt-perednovorichni-honky-u-srsr-358932.html>

56. Студентська молодь прощається з проводжаючими перед відбуттям будівельних загонів на місця дислокації, 1982 р.
https://uk.wikipedia.org/wiki/Студентські_будівельні_загони

57. Сільський вчитель після уроків повертається додому, Сумська обл., 1982–1988 рр.
<https://www.radiosvoboda.org/a/yak-naspravdi-zhyly-v-srsr-na-photo-valeria-reshetniaka/30661408.html>

58. Дошкільнята у великому залі місцевого будинку культури з нагоди «Свята дружби 15 союзних республік», с. Головерів Київської обл., 1983 р.
 Фото з групи «Місце зустрічі...». <https://www.facebook.com/groups/929947647534378>

59. Діти на вулиці, м. Прип'ять Київської обл. 1983 р.

<https://www.atlasobscura.com/articles/chernobyl-pripyat-before-disaster>

60. Площа Жовтневої революції (нині — Майдан Незалежності), м. Київ, 1986 р.

<https://varto.kiev.ua/2021/04/26/80-tis-ubolivalnikov-na-stadioni-demonstratsiia-1-travnia-i-velogonka-miru-ia-k-zhiv-kiyiv-u-pershi-tizhni-pislia-chornobilia/>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Абдулахман А. 305
Аверичев А. 733
Авраменко В. 60
Авторханов 276
Агеев К. 807
Акінчіц І. 813
Аксельрод 719
Александров В. 627
Александров І. 167
Алексій, патріарх 784, 787, 789
Алексеев М. 460
Алексеева Л. 753
Алтунян Г. 277
Алфьоров М. 420, 434
Алфьорова З. 584
Альтшуллер М. 279
Амальрик А. 719, 741, 753
Андерсон Б. 353
Андропов Ю. 12, 46, 91, 474, 630, 732, 804
Анікеєв (Аніксеєв) І. 682
Анісімов О. 681
Антипіна В. 344
Антоненко-Давидович Б. 718, 727
Антонів О. 717, 758
Антоній, митрополит 787
Антонюк З. 717, 720, 727, 770, 773, 774
Апанович О. 584, 619, 621
Арагон Л. 754
Аріосто 634
Арнаутов Г. 781
Арон 93
Арсенич П. 589, 593, 594
Артюх Л. 491, 492
Архіпова А. 493
Астахова В. І. 275
Астра Г. 771
Атаманюк 881
Афанасьєв І. 682
Афанасьєв Ю. 341
Аширова З. 667
Бажан М. 45
Бажан О. 692, 706
Бакума П. 678
Балахонов В. 774
Балясний І. 718
Баран В. К. 323
Баранник Ю. 278
Баранова С. 582
Барановський А. 64, 622
Барладяну В. 715, 767
Барсенков О. 890
Барт Р. 447, 583
Бархаєв Ю. П. 274
Басілашвілі О. 520
Басов В. 534
Батаєва Є. 579
Бахталовський Р. 739, 740
Бахтін М. 334, 528
Бачинський Д. 425, 546
Башмаков Ю. 413, 414
Баштова М. 667
Бедрило С. 719
Безніск Є. 758
Бейлін А. 275
Бейлін О. М. 274
Белобров В. 796
Бентон Г. 335
Бенуа 609
Бергер Дж. 577

* Іменний покажчик уклала Наталія Васильєва.

- Бердник В. 762
Бердник О. 39, 723, 727
Бердяєв М. 887
Береславський М. 721
Берк П. 580
Бедарьков А. 742
Беднов В. 818
Биков Л. 514
Биков Р. 561
Білецький О. 630
Білий М. 53
Білик І. 617, 618
Білик-Пошивайло Н. 618
Біліг М. 471, 477
Біляк М.В. 323
Біляшівський М. 612
Бісон Т. 783
Блакитний В. 327
Блок М. 578, 581, 807
Блоха Ф. 636
Богач Д. 124
Богораз-Даніель Л. 732
Богуславський О. 318
Божко М. 840
Бойко І. І. 323
Бойм С. 353
Бойчук Ю. 666
Бокотей А. 757
Болдін В. 436
Бондар М. 721
Бондаренко Д. 812
Бондаренко М. 454
Борисенко М. 56, 57, 729
Бориско М. 836
Боруц 427
Ботц Г. 155
Брайсен Н. 586
Брайчевський М. 584, 619, 716, 719
Брауліо Нізамі Вальверде Хосе 295
Бредихін О. 272
Брежнев Л. 12, 13, 21, 23, 24, 26, 28,
35–37, 47, 52, 60, 63–66, 69, 91, 188,
189, 238, 259, 341, 479, 736, 752,
785, 804, 805
Брехт 754
Бриж Т. 758
Бродель Ф. 155
Брус В.І. 351
Брюханов В. 686–688, 691, 693, 694,
699, 700, 704
Буковський В. 774
Бурас М. 564
Буренков В. 126
Буринов Б. 78
Бурмістров В. 442
Буш Дж. 747
Бьонкер К. 516

Вайлз П. 889
Вайнгорт Л. 633, 634
Ванюков Д. 434
Василевська В. 612, 630, 632
Василик В. 739
Василик П., єпископ 841, 842
Василишин П. 739
Ватченко О. 14, 54, 130, 728, 730, 785
Вдовіна Т. 581
Вебер Г., єпископ 853
Вебер М. 457, 874
Ведлео Х. 299
Величківський В. 739, 740
Веля В. 90
Вербицька Л. 589
Вережак Ф. 719
Верещагін 609
Вернадський В. 658
Вечерський В. 157
Вилегжанін В. 719
Винниченко 839
Виноградчий В. В. 350
Винокуров 429
Висоцький В. 41
Вишневський А. 164
Вишня О. 472
Вишнякова П. А. 271
Вільде І. 476, 615
Вільховий П. 865
Вінграновський М. 267
Віннікова Н. 358
Вінс Г. 748, 802

- Вінс П. 723
 Власенко О. 121
 Воблий К. 170
 Вовк В. 757, 758
 Вовчок М. 636
 Возницький Б. 627–629
 Вознюк М. 421, 615
 Волкова Н. 268
 Волковинський Р. 819
 Волобуєв М. 48
 Волох К. 470
 Волошко В. 687, 689, 690, 693, 694, 697
 Волощук М. 120, 121
 Воробйова 756
 Воровський Й. 739
 Вороненко М. 123
 Вороновський Володимир (Василь), ієромонах 839
 Воронько П. 633
 Врублевський В. 385
 Вулф Дж. 586
- Гавриш Л. 355
 Гаетано Моска 86
 Гаєв Є. О. 274–277
 Газеліус А. 611
 Гайворонський М. 349
 Гайдук Р. 719
 Галаган П. 632
 Галай Г. 118
 Галансков 24
 Галич О. 41
 Галицький Б. 757
 Гальперін Б. 825
 Ганді І. 40
 Гантер Г. 889
 Гантінгтон С. 159
 Гарднер М. 764
 Гаркуша Н. 324
 Геврич Я. 718
 Гедді К. 461
 Гейко-Матусевич О. 727
 Гейст Е. 471
 Гель І. 718, 727, 767
- Гемінгвей 754
 Геник-Березовська І. 720
 Геніс А. 544
 Герасимчук С. 370
 Герета І. 588, 592, 593
 Герцюк Т. 615
 Гізель І. 636
 Гінзбург 24
 Гіренко А. 123
 Гірник О. 41, 722
 Гірц К. 508
 Гладуш І. 445
 Гливенко В. 361
 Глинський І. 633
 Глузман С. 770, 773
 Глух Ф. 384, 404, 426
 Глушков 27
 Глущенко І. 449, 458, 544
 Глущенко М. 631
 Гнатюк В. 593
 Гобсбавм Е. 447, 518
 Говерля С. 767
 Гоголева О. 633
 Годженов Р. 724
 Голобородько В. 735, 756, 757
 Головской В. 511
 Голоско Д. 719
 Голубничий В. 174
 Голль Ш. де 40
 Гомель І. 505
 Гонта І. 585
 Гончар І. 581, 584, 594, 595, 756, 757
 Гончар О. Т. 27, 44, 45, 430, 576, 619, 630, 633, 664, 730, 785
 Гончаренко В. 123
 Горбаль М. 716, 727, 765, 767, 770, 772, 773
 Горбач А.-Г. 757, 758
 Горбач К. 757
 Горбачов М. 13, 333, 341, 398, 445, 742, 805, 891
 Горбачова Р. 341
 Гордієнко М. 782, 833
 Гордійчук О. 177
 Горизонтов Л. 886

- Горинь Б. 268, 592, 727, 758
Горинь М. 592, 718, 727, 754, 759
Горло Н. 654
Городницький А. 353
Горська А. 27, 595, 718, 721, 756–758, 762
Горчинський А. 41
Горяєва Т. 322
Готвальд Ю. 311
Грбарський А. 304
Грабовецький В. 628
Грановська Л. 673
Гратул К. 298, 305
Григоренко А. 327
Григоренко В. 782
Григоренко П. 39, 47, 723, 752
Гридасов Д. 126
Гринько Г. 167
Грицак Я. 162, 168, 174, 576, 591
Грицан Л. 821
Гриценко А. 666
Гриценко-Лісова В. 762
Гром'як Р. 595
Громенко С. 671
Гронов Ю. 460, 522
Гроссман Г. 461
Грушецький І. 14, 54
Губарева О. 487
Гудзенко Г. 803
Гудков Л. 327
Гулик С. 717
Гуртовий Г. 609, 610
Гусєв 423
Гуслистий К. 621
Госейко Л. 514
- Давидов О. 682
Даниленко В. 55, 591
Данилюк М. 822
Данієль Ю. 277
Дарманський П. 864
Дашкевич Я. 717, 754
Дворко 27
Дебор Г. 577
Дейвіс Н. 52, 85, 86
- Дейнека М. 739
Делоне В. 732
Дем'янов О. 835, 859, 872, 876
Джей М. 509
Джейкобс Е. 471, 485, 538
Джеймісон Ф. 586
Джексон К. 586
Джексон-Венік 38
Дженкінс Р. 336
Джефферсон М. 152
Джилас М. 719
Дзиган В. П. 274
Дзись Г. 684, 697
Дзюба І. 592, 712–714, 716, 719–721, 726, 738, 746, 754, 756, 761
Димитров Г. 32, 310
Димов Т. 795
Дишлевий П. 411
Діброва О. 170
Дідківська Г. 762
Дідківська Г. П. 762
Дікхут В. 81
Діна Йосипівна (Проценко) 119
Дмитренко О. 655
Добош Я. 720
Добренко Є. 509
Добрик В. 430
Добрусін М. В. 274, 276, 277
Добрянський Л. 747
Довбня 429
Довганюк І. 742
Довганюк М. 742
Довженко О. 655, 664, 670, 674
Догілева Т. 570
Долгих В. 742
Домбровський О. 630
Драган М. 612, 629
Дранко І. 840
Драч І. 27, 718, 756
Дремлюга В. 732
Дрозденко В. 56
Дубковецький Ф. 608
Дубовов Г. 736
Дубовий О. 599
Дубчек 728, 730, 733, 788

- Дугельна М. 618
Дудкевич М. 733
Дюркгайм Е. 823, 826
Дядченко Г. 631
Дятлов А. 686
- Еванс К. 517
Еліаде М. 824
Еліаш Н. 345
- Євтушенко Є. 277
Єленський В. 780, 851, 852, 860
Єльцин Б. 341
Єршов М. 820
- Жак ле Гофф 491
Жолтовський П. 629, 630
Жужа П. 673
Журавльов Г. 852
Журавльов С. 460
Журавльов Я. 130
Жученко І. 658
- Заболотний Д. 631
Забужко О. 47
Завада М. 735
Загайська Д. 587
Загребельний П. 430, 630, 633
Задорожній О. 39
Зайченко А. 487
Зайчук В. 123
Заливаха О. 592, 756
Залізник М. 585
Залізник, священник 739
Зарецький В. 756
Зарубіна Н. 524, 571
Засурський Я. 332
Захаров Є. 340
Зварун А. 752
Звіринська Х. 757
Звіринський К. 757
Здоровега В.Й. 323
Здрилюк П., священник 724
Зеркальцев В. 762
Зімон Г. 783
- Зімянін М. 742
Зісельс Й. 724, 727
Зозуля Н. 614
Зяблюк Н. 614
- Ібрагімов С. 296
Івакін 27
Іванов Л. 465
Іванченко Д. 682
Іванчук Р. 619
Івань М. 802
Івашко В. 14
Іващенко А. 132
Іващенко Д. 718
Іващенко П. 820
Івченко А. 156
Ігнатов Н. 35
Ігнатуша О. 41
Ізвеків, Патріарх Пімен 784
Ілленко Ю. 41
Ільїн М. 883
Ільченко А. 762
Ільф І. 506, 869
Ільяш І. 126
Ільяшенко З. 118
Інглхарт Р. 494
Інокентій, ієромонах (С. Павлов) 782
Іоан Семедій, єпископ 791
Іотенко Н. 678
Іриней, архієпископ 822
Ітигілов О. 559
Іщенко І. І. 58
- Їжакевич І. 632
- Йолкіна Л. 94
- Кавалерідзе І. 632
Кавун В. 120, 121
Каганов Ю. 17, 307
Каганський Л. 564
Казанець І. 671, 680, 681
Казимір В. 413
Кайл Р. 612
Калашников М. 813

- Калинець Ігор 619, 715, 720, 752, 756,
766, 767, 770, 771, 773
Калинець Ірина 619, 715, 727, 758, 767
Калиниченко В. 727
Калінчук А. 864
Калнишевський П. 614
Камерон Д. 589
Кандиба І. 40
Кандінський 609
Канівський З.І. 278
Кант 276
Капто О. 431
Кара-Мурза С. 71
Карабін В. 718
Караванський С. 715, 720, 723, 766
Карев О. 815
Карнабед А. 636
Каценелінбойген А. 80
Качура Б. 425, 444
Кватіа Е. 305
Келлі К. 521
Кендзьор Я. 717
Кеннедайн Д. 545
Кеосаян Е. 542
Кестлер А. 23
Кизима В. 690–692, 699
Киридон А. 29
Кирило (Гундяєв), архієпископ 833
Кирилюк П. 882
Кириченко Б. 141, 144
Кириченко С. 621, 757, 762
Киричко Г. 618
Китриш М. 618
Киценко М. 621
Кіндінов Є. 526
Кіндрачук Н. 17
Кірзюк А. 493
Кіріленко А. 544
Кісь Р. 165
Кістяківський Б. 886
Кіх М. 715
Клебанов В. 47, 762
Клемперер В. 29
Клех І. 543
Климошенко М. 801
Клінова М. 401
Кнабе Г. 348
Кобзон Й. 47
Ковалевська Л. 702, 704
Ковалевська О. 508, 577, 585
Коваленко І. 719
Ковгар Б. 715, 717, 762
Ковда В. 674
Ковпак Л. 435
Ковпак Р. 735
Ковтун О. 582
Коган Л. 339
Коенкер Д. 497, 503, 504
Козаков Б. 827
Козаченко В. 636
Козлов В. 16
Козлова Н. 346
Козловський І. 625, 633
Колесник М. 884
Колесса Ф. 615
Колосов С. 333
Колосова Н. 555
Колчина А. 318
Коль Гельмут 40
Коляска І. 719
Компан О. 584, 619, 621
Комяхов В. 56
Конищев Н. 645
Кондрук В. 762
Коновалов В. 795
Копачі Й. 314
Копиленко 682
Корассіні Ф. 628
Кордовін З. 477
Кордонській С. 463
Кореневич Л. 718
Кореневський М. З. 274
Коржов І. 412
Корнаї Я. 539
Корнієнко Н. 588
Корнієнко О. 358
Корнійчук О. 53, 632, 633
Король О. 429
Король Ф. 762
Коротич В. 636

- Коротченко Д. 669, 715
Корягіна Т. 81, 97, 420, 461
Косигін О. 21, 35, 66, 694, 752
Косів М. 592 717
Костенич Є. 820
Костенко Л. 27, 267, 619
Костов І. 295
Котигоренко В. 177
Коткін С. 399, 509
Котляревський І. 585, 633, 634
Котовський Г. 585, 608
Коцурова І. 720
Коцюбинська М. 27, 756, 758, 760
Коцюбинський М. 630
Кочур Г. 27, 757
Кошелівець І. 717
Кравців Б. 717
Кравченко Ф. 331
Кравчук Л. 46, 49, 50, 841
Кражевський В. 848
Красівський З. 767
Красицький Ф. 632
Краснящих П. 305, 311
Кременицький В. 120, 126
Кременчуцький П. 97
Кривчик Г. 116
Крижанівський 27
Крикун С. 474
Криливець В. 272, 273
Крип'якевич І. 615
Крисаченко В. 645
Кронгауз М. 565
Кронштадський Іоан 820
Крохмалюк Г. 422
Крушинський Ю. 437
Крючков Г. 54
Кубишкін А. 123, 124
Кузнецова Є. 715, 718
Кузьменко Ю. 126
Куликов С. 801
Куліш М. 120
Кульчицька О. 615
Кульчицький С. 309
Куплевацький 433
Купчинський Р. 349
Курбас Л. 588, 593
Куримський А. 757
Курєєдов В. 739, 780, 784, 802, 804
Кухар В. П. 71
Куцуєв 266
Кучерявий В. 300
Кушкова А. 482
Кхурдшид Алам Кхан 295
Лаас Н. 137, 481, 482
Лавренюк В. 628, 629
Лакан Дж. 583
Лактіонов 325
Ламге В. 299
Лахтікова А. 497
Левада Ю. 164
Левицький Л. 758
Леві-Стросс К. 447, 537
Левін Я. 724
Левітан 609
Лемман У. 299
Ленін В. 167, 315, 330, 341, 351, 585,
600–602, 713, 869
Лепкий Б. 349, 594
Лерхбаумер 719
Лесів Г. 842
Лесів Я. 715, 727, 767
Лебіна Н. 465, 504
Лизогуб Д. 636
Лильо І. 475
Липко М. 120
Лисенко М. 632
Лисенко, священник 817
Литвин Ю. 723, 727, 767
Литвин Я. 719
Литвинов Є. 691
Литвинов П. 732
Лігачов Є. 341, 749, 750
Лінднер Р. 295
Ліпнюк 409
Лісова В. 762
Лісовий В. 716, 717
Лісовий Т. 125
Літовская М. 498
Ліхцов М. 736

- Логвин Г. 584, 629
Лопан Г. 266
Лопаткін Р. 816
Лопотчак І. 739
Лоренц К. 346
Лотман Ю. 352
Лужецька В. 436
Лукаш М. 757, 761
Луков І. 694
Лук'яненко Л. 39, 723, 727, 771
Луков І. 694
Луньов О. 609
Лупиніс А. 47, 721, 762
Лутак І. 14, 56, 64, 125, 126, 132, 414, 429, 599
Ляшко О. 14, 43, 53–56, 63, 128, 142
- Мазаєв А.** 33
Мазепа І. 349
Мазур Д. 743
Мазур Л. 582
Майборода П.І. 351
Майер В. 305
Майкс Дж. 336
Мак Г.Р. 544
Макар І. 348
Маківчук Ф. 357, 358
Маковська Н. 684, 687
Маковський К. 90
Макух В. 41, 719, 721
Маланчук В. 56, 62, 576, 595, 598
Малевич 609
Малиновський М. 742
Малиновський Р. 35
Малишко А. 625
Малуха В. Т. 325
Мальковська І. 584
Мамайсура 756
Мамедуллаєв І. 724
Мамута М. 724
Маринович М. 39, 345, 347, 348, 727, 761, 765, 766, 768–770, 772, 723
Маркович П. 757
Маркуз Г. 344
Мартинович М. 723
Мартович Л. 430, 630
Марченко А. 731
Марченко В. 715, 723, 770, 771, 773
Марченко Л. 293
Марчук І. 757
Масенко Л. 472
Массака І. 345
Мастеровой А. 490
Масютка М. 715
Матвєєва Є. 633
Матейка К. 304
Матівос Ю. 662
Матрас С. 304
Матусевич М. 40, 723, 727
Матусевич Т. 762
Махачек П. 306
Мацанов П. 796
Мацієвський М. 87
Мащенко І. 324
Мащенко С. 837
Мащєвич С. 719
Маяковський В. 609
Медведев В. 69
Медведев Г. 687, 703, 704
Мезенцева Г. 599
Мельников Л. 669
Мельничук Т. 715, 767
Мельніков Л. 131
Менеделевич Й. 771
Меркулов А. 747
Мехеда М. 413
Меш Я. 724
Мешко О. 39, 721, 723, 727
Мещеряк 27
Меліхов О. 340
Мигдєєв А. 123
Микитенко І. 631
Микола І. 820
Миколайчук П. 615
Милутка Є. 366
Мирний П. 630
Мирович М. 511
Мироненко Н. 421
Миронов В. 117
Михайленко Г. 762

- Мікоян А. 450
Мілан Отагал 28
Міллер Дж. 462, 463
Міляєва Л. 629
Мінько О. 757, 758
Міннок 266
Міронов А. 570
Мірошников П. 121
Мітчел Т. 509
Мітчел У. 577, 586
Міхайлов В. 505
Міцкевич Е. 516, 517
Мкртчян Ф. 530, 541
Млинарж З. 728
Мовенко І. 396
Мозговий І. 126
Моїсеєнко П. 689, 690
Моксіта К. 586
Молганюк В. 90
Моргун П. 718
Мороз В. К. 323, 592–594, 715–720,
743, 745, 748, 752
Морозов В. 41
Москалець В. 874
Мосс М. 870
Мотківський Г. 739
Мохамед Абдул Маніан 295
Муратова К. 548
Мурашко М. 632
Мурашов Ю. 509
Мусієнко П. 385, 402, 407, 410, 422,
431–433, 442, 445
Мушинка М. 720
Мушкетик Ю. М. 632
- Навроцький М.** 355
Нагаєвська Д. 663
Надь Пасло 305
Назар І. 882
Назаренко Ю. 718
Назарковський О. 703
Наконечний Р. А. 323
Нарбут Г. 631
Наталія, настоятелька монастиря 822
Настусенко Л. 762
- Некрасов В. 727
Некрутенко 266
Нем В. 307
Немоляєва С. 520
Непорожній П. 686, 688, 693, 695, 698
Нестеров Н. 61
Нечаєва Є. 482
Никодим, митрополит 784
Нівалов Н. 123
Нікілєв О. 467, 484
Нікітченко В. 618, 710, 731, 749
Нікон, єпископ 807
Ніксон Річард 40
Нікуленко В. П. 350
Нілов О. 96, 97
Нільсен Д. 336
Нільсен Е. 336
Новиченко 27
Новіков В. 695
Новоженов Ю. 500
Ножкіна І. 118
Носова Г. 876
- Овсієнко В.** 268, 717, 723, 727, 761
Овсійчук В. 629
Овсянко П. 91
Овчаренко Ф. 14, 56, 57, 265, 325
Однороманенко О. 385
Окуджава Б. 41
Олійник Б. 632
Ольховська Л. 634
Ольховський Ю. 735
Омельченко Ю. 599
Омельяненко В. 617, 618
Омеров М. 724
Онищенко О. 816
Орел Л. 614
Орлик М. 118
Осадчий В. 288
Осадчий М. 592, 720, 727, 752
Осипенко П. 419
Осіпов В. 774
Остергаммель Ю. 154
Остренко В. 743

- Павленко Г. 132
Павло VI, Папа Римський 838
Павлов В. 341, 556
Павлов С., ієромонах Інокентій 782
Павлюк В. 615, 871
Паламарчук Д. 757
Палах Я. 735
Пальчик М. 363
Панасюк Д. 682
Панофські Е. 582
Паньків В. 612
Параджанов С. 27, 41, 721, 727, 733
Парицький О. 724
Пафнугій, о. 804
Первомайський Л. 631
Перепадя А. 757
Пермінова Є. 129
Петров Є. 869
Петровський О. 307
Петрук Р. 757
Петрусенко Я. 614
Пецівал С. 298, 305, 311
Пецух І. 563
Перянова І. 450
Петкевіч К. 298, 304
Петухов В. 737
Підгорний М. 35, 36, 752, 838
Пікассо 609
Пількевич І. З. 50
Пімен (Ізвеков), патріарх 784
Пімен, (митрополит Крутицький) 786
Пірс Ч. 583
Піррето Ж.-П. 478
Планова 265
Плахотнюк М. 47, 717, 720, 721, 727,
760, 762, 763
Плачинда С. 664
Плеханов 338
Плиско Л. 307
Плохій С. 36, 687, 691, 694
Плухар М. 305
Плющ Л. 47, 717, 727, 738, 748, 752,
753, 762–764
Погорелов Г. 737
Погребняк Я. 56, 350, 414, 444, 633
Погружальський 715, 716
Подільський П. 874
Покорна Є. 720
Політило, священник 834, 864
Поллок Г. 586
Поляков Т. 590
Полянський Д. 36, 96
Пономарьов 432, 435
Пономарьов Б. 742
Попадюк З. 737
Попов Г. 341
Попов М. 310
Попова О. 521
Попович 430
Попович З. 84
Попович О. З. 430
Попович О. О. 430
Поспеловський Д. 804, 805
Посторонок І. 791
Потоцький А. 628
Походін В. 117
Пошивайло Г. 618
Пошивайло Є. 618
Предко О. 878, 879
Прессел Дж. 747
Прокопович Ф. 636
Пронюк Є. 717, 765, 770, 773, 774
Прохорець М. 118
Прохорова Є. 510, 511
Проценко Д. 118, 119, 126
Проценко І. 737
Проценко Л. 631
Пуго Б. 341
Пузанов А. 671
Пушкарьов О. 93, 94
Пушков Є. 802
Рабле 634
Раппапорт А. 561
Ратцел Ф. 152
Ратковський С. 679
Рафальський В. 762
Рахлюк Я. 852
Ревенчук О. 451
Резніков М. 876

- Рейган Р. 747, 748
Ремарк 266, 754
Ремзі К. 753
Ренуар 609
Репін 265, 609
Рибак Н. 631
Рибаков Б. 599
Рибалкін Ф. 820
Рильський М. 472, 630, 636, 720
Римська В. 623
Рів'єр Ж.А. 616
Рідченко-Скиба Т. 662
Різнюк О. 348, 350, 767
Різнюків О. 745, 766
Річ В. 506
Роговцева А. 520
Розенберг Н. 97
Розумний П. 727
Рокецький В. 727
Романюк В. 723, 724, 727
Романюк В., священник 774
Ромаська С. 682
Ромащенко М. 673
Ротач А. 634
Ротач П. 633, 634
Роуз Дж. 582
Рошкевич О. 636
Рубан В. 721, 762
Рубан П. 743, 767
Рубіна Д. 477
Рудакі 820
Рудас Г. 661
Руденко М. 39, 723, 727, 752, 753, 767, 769
Рудич Ф. 409, 442
Русаків К. 742
Русин І. 718, 726
Руткович І. 626
- Саванчук В. 389, 749
Сагайдак М. 714, 718
Сагайдачний П. 636
Сазанський В. 718
Сайрус В. 746
Саксаганський П. 632
- Салов 311
Сальнікова Є. 510, 512, 522, 523
Сапеляк С. 715, 767, 771
Сахаров А. 341
Сверстюк Є. 592, 715, 716, 720, 727, 738, 752, 757, 764, 771
Свенціцька В. 625–627
Свенціцький І. 612, 615, 625
Світличний І. 27, 268, 592, 595, 716, 717, 720, 721, 727, 752, 754, 755, 757, 758, 760, 761, 766, 767, 770–774
Світлична Л. 760
Світлична Н. 752, 757, 758, 761, 762, 766, 768
Свіфт 634
Свободний П. 864
Севрук Г. 756
Селезенко Л. 720, 727
Селюх І. 124
Селюченко О. 617, 618
Семенов Г. 274, 278, 279, 340
Семичасний В. 35, 36
Сеник І. 715, 767
Сеник О. 769
Сенін І. 128
Сергієнко О. 726
Серто М. 447
Серьогін С. 116
Серов 265
Сиволоб В. 123
Сигоняєв 419
Сидоренко З. 124
Сидоренко Р. 717
Силін О. 632
Симоненко В. 716, 755, 756
Ситник К. 53
Ситницький О. А. 273–276
Сідорова Г. 480, 481
Сірій Л. 742
Сікорський В. 614
Сікорський М. 612, 624, 625
Сірко І. 674
Січко В. 727
Січко П. 727

- Скаба А. Д. 265, 712
Склярів В. 690
Сковорода Г. 636
Скоков М. 762
Скоркін К. 105
Скочок П. 762
Скудін Н. 843
Сліпий Й. 328, 628, 724
Смирнов І. 352
Смірнов В. 541
Смолич Ю. 631
Смолинський С. 614
Смотрицький М. 636
Смрковський Й. 728
Снегірьов Г. 716
Снігар Р. 265
Соболь М. 56, 64
Собчак А. 115, 341
Соколов А. 459
Соколов І. 56, 441
Соколянський А. О. 274
Сокульський І. 715, 716, 727, 767
Солдатов С. 774
Солженіцин О. 325
Соловко Т. 266
Сологуб В. 121, 123
Солонько В. 364
Сольчаник Р. 741
Сорокін І., протоієрей 787
Сорокін М. 762
Сохань І. 522
Спаський 407, 408
Спиненко В. 762
Ставицький 391
Сталін Й. 52, 65, 99, 170, 188, 275, 281, 334, 341, 399, 460, 640, 649, 650, 667, 708
Старицький М. 632
Старовойт В. 831
Стасів І. 722, 723
Стась О. 664
Стенчук Б. 716
Стернюк В. 739
Стефанік В. 607, 628, 715
Стеценко К. 625
Столович Л. Н. 337
Столяр М. 334
Стоян А. 293
Строката Н. 39
Строката-Караванська Н. 723, 766
Строкатова Н. 723, 726
Строков Г. 686, 689
Стус В. 27, 595, 715, 720, 721, 723, 727, 752, 755, 756, 767, 769
Суковата В. 528
Сулдовський Ю. 298, 311
Суріна А. 544
Суровцев 770
Суровцева Н. 738
Суровцева-Олицька Н. 756
Суслов М. 623, 742
Суховерхівський М. М. 267, 268
Сухомлинський В. 633
Сухорєбрий В. 266
Сущенко А. 384
Сюткін П. 455
Сюткіна О. 455
Танчер В. 813
Танюк Л. 24, 27, 28, 588
Таранушенко С. 629
Твердюкова Є. 489
Телішевський Т. 121
Тельнюк С. 718
Тереля Й. 47, 724, 762
Тетеря П. 631
Тимофєєв Л. 47, 77
Тимченко З. 667
Титаренко О. 56, 419, 420, 695
Тихий О. 40, 723, 774
Тіктін С. 336, 337
Тітов В. М. 274, 275
Тітуннік А. 500
Тобілевич А. 633
Товстенко 423
Тойнбі А. 148, 887
Токаюк Г. 762
Томпсон Е. 545
Топольницький 837
Триснюк Т. 667

- Триш В. 762
Тріпич Г. 618
Тронько П. 613, 617–624, 630, 633
Трошко 421
Трубещкой С. 583
Трюон Н. 491
Туве Янссон 764
Турбай І. 714
Турій 330
Тьонніс Ф. 185
Тяжельнікова В. 459
- Уайт Е. 883
Українка Л. 632
Уніят Б. 718
Уоннер К. 356
Усманова А. 577, 579, 582
Успенський Е. 491
Устиненко В. 817
Утехін І. 458, 459, 567
Утьосов Л. 633
Ушакін С. 558
- Ф.** де Соссюр 351, 583
Файнберг В. 732
Файнгольд М. І. 278
Фашенко В. 267
Февр Л. 578
Федан В. 414
Федина В. 330
Федорик Й., єпископ 840
Федорук О. 629
Федорчук В. 46
Федотов Г. 886
Федченко П. 633
Федькович Ю. 630
Фейг Е. 73
Фельдман І. 473, 474
Феогност, митрополит 807
Феодосій, єпископ Чернівецький 786
Ференсас А. 61
Філарет, митрополит Київський
і Галицький 785, 789
Філарет, митрополит Мінський
і Білоруський 787
Філахтов О. 680
- Флетчер В. 783
Форд П. 545
Франко З. 717, 718, 727
Франко І. 594, 635, 636
Франко Я. 635
Франтішек 313
Фролова О. 341
Фуко М. 149, 577, 583
Фурсова А. 803
- Хакілев М. 820
Хамардюк Т. О. 323
Хартсоу 719
Хейнеманн К. 305
Хіггінботам А. 690, 692, 703, 704
Хлобистов Є. 667
Хмара С. 714, 718, 842
Хмельницький Б. 338, 620
Хобод С. 278, 279
Ховайба Н. 513
Ходаківський М. 614
Ходош Ю. 505, 506
Холлі М. 586
Холодний М. 715, 716, 746
Хоткевич Г. 636
Хоткевич П. 636
Хрущов М. 13, 14, 16, 21, 23, 34–36,
47, 51, 52, 60, 63, 65, 74, 81, 88,
108, 109, 128, 140, 142, 161, 171–
173, 188, 189, 341, 595, 640, 644,
650, 671, 707, 708, 711, 716, 776,
778, 801, 805, 854
- Ц**алик С. 151
Царьов М. 633
Цвек Д. 476
Цветков В. 876
Цегельський І. 739
Цепенюк Б. 679, 682
Цибулько В. 126
Цимбал Т. 721
Цуциєв А. 541
- Ч**абан Б. 719
Чанцев А. 515

- Чаушеску М. 786
Чебриков В. 47, 749, 750
Челишев В. 324, 346
Червена В. 720
Червінський А. 569
Череватенко Д. 757
Черемшина М. 607, 630
Черемшинський О. 593
Черненко К. 12, 474, 742
Черненко М. 805
Чернишева Н. 467
Черніков В. 737
Черняєв А. 398
Чигур Р. 647
Чичибабін Б. 277
Чмир Г. 563
Чмирьов В. 363
Чорнові(о)л В. 592, 715–717, 721–723,
726, 727, 752, 759, 774
Чорновіл С. 769
Чубатий М. 718
Чудовська-Кандиба І. 581
Чумак Д. 802
- Шабатура С.** 723, 727, 757, 767–769
Шаєвич А. 851
Шама О. 667
Шамо І. 349
Шамота 27
Шарімідт І. 305
Шашкевич М. 628
Швець Є. 852
Шевель Г. 792
Шевченко В. 118, 718, 738
Шевченко О. 348, 350, 718, 767
Шевченко Т. 349, 594, 609, 621, 624,
633, 768
Шевченко Ф. 619
Шевчук В. 27
Шевчук Г. 409, 720
Шелеп Ю. 117
Шелепін О. 35, 36
Шелест П. 14, 36, 43, 45, 53, 54, 56,
61, 118, 132, 144, 229, 256, 276,
325, 385, 396, 412, 427, 439, 620,
621, 636, 671, 680–682, 710, 713,
728, 729, 731, 735, 737, 742, 744,
751, 752
- Шендрик 409
Шепеленко К. 682
Шептицький А. 612
Шер М. 89, 90
Шереметьєва Л. 717, 759
Шестопалько Г. 659, 660
Ширяєв В. 363
Шиш А. 875
Шишкін 609
Шлемкевич Л. П. 323
Шлепаков А. 747
Шльогель К. 554, 567
Шляпентох В. 514
Шляпентох Д. 514
Шмітт Ж.-К. 578
Шолом Алейхем 328, 473
Шрейдер Ю. 754
Шпак П. 408
Шпенглер О. 887
Шпоть 401
Штейнберг М. 703
Штефан М. 669
Штомпка П. 582
Штурман Д. 336, 337
Шубін О. 64, 134, 420, 436, 439, 443
Шугаєва Л. 821, 822, 838
Шульга А. 664
Шумилович Б. 516
Шумук Д. 723, 727, 752
Шуренов В. 737
Шурко В. 121
Шутенко Л. 304
Шюц А. 26
- Щербак Ю.** 684, 704
Щербань О. 685
Щербань С. 614
Щербицький В. 14, 36, 43, 46, 49, 50,
55, 56, 58, 60–62, 118, 125, 126,
128, 141–145, 354, 385, 396, 410,
411, 413, 414, 419, 420, 426, 445,
576, 614, 621, 622, 694, 729, 780

- Щипер 328
Щолоков М. 732
- Ю**
Юг де Варін 616
Юнг К. 583
Юнг К.-Г. 806, 815, 820
Юрчак А. 524
Юрчак О. 281, 295, 335
Юрчишин В. 411, 412
Ющенко О. 762
Ющук І. 718
- Я**
Яворницький Д. 612
Ягма Л. 774
Язов Д. 341
- Якименко О. 123
Якіб'юк В. 636
Якобсон М. 502
Якобсон Р. 583
Яковлев А. 326
Яковлев О. 95
Якубець О. 142
Якубець Я. 358
Янаєв Г. 341
Янковська О. 425, 546
Яновський Ю. 630, 631
Янцевич 405
Яременко А. 659
Ярковий І. 126

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК*

- Абхазія 671
Австрія 475, 853
Автономна Республіка Крим (див. Кримська обл.) 611, 667, 675
Австро-Угорська імперія 475
Аден 41
Азербайджанська РСР (Азербайджан) 290, 671
Азія 40, 41, 292, 293, 455, 544, 545, 745, 750, 800
Азовське море 646
Айслебен, м. (НДР) 311
Албанія 325
Алтинівка, с., Сумська обл. 778
Алушта, м. 97
Алчевськ, м., Луганська обл. 391
Англія 650, 753, 853
Ангола 41
Андрієвичі, с., Смильчинський р-н, Житомирська обл. 198
Андруші, с., Київська обл. 234
Аргентина 751
Армянськ, м. 671
Арсенівка, с., Новогеоргіївський р-н 662
Артемівськ, м., Донецька обл. 845
Афганістан (див. ДРА) 40–42, 50, 395, 398, 466, 742, 743
Африка 40, 41, 292, 293, 466, 745
- Бабанка, с., Уманський р-н, Черкаська обл. 608
Базаринці, с., Збараський р-н, Тернопільська обл. 831
Бакумівка, с., Рокитнянський р-н, Київська обл. 796
Балатон, озеро 315
- Балтимор, м., США 752
Бангладеш 295
Бар, м., Вінницька обл. 842
Барашево, с. 767
Барвінківський р-н 604
Барселона, м., Іспанія 853
Белеєв, с., Долинський р-н, Івано-Франківська обл. 789
Бельгія 650, 720, 751, 753
Бердичів, м., Житомирська обл. 850
Берегівський р-н, Закарпатська обл. 863
Бериславський р-н, Херсонщина 664
Берлін, м. 301, 746
Белград, м. 746
Бирюки, с., Рокитянський р-н, Київська обл. 214
Бишки, с., Козівський р-н, Тернопільська обл. 840
Біла Криниця, с., Глибоцький р-н, Чернівецька обл. 861
Біла, с., Тернопільський р-н 591, 629
Біла Церква, м. 484
Білорусь 628, 844
Білоцерківський р-н 303
Біляївський р-н, Одеська обл. 849
Бірки, с., Київська обл. 658
Богданівка, с., Кіровоградська обл. 234
Богородчанський р-н, Івано-Франківська обл. 841, 872
Богуслав, м. 636
Богуславський р-н 625
Бойківщина 615
Болгарія (див. НРБ) 40, 308, 466, 501
Болехів, м. 839
Борислав, м., Львівська обл. 644
Борка, м. 308, 310

* Географічний покажчик уклала Наталія Васильєва.

- Борова, с., Зміївський р-н, Харківська обл. 836
- Бортники, с., Тлумацький р-н, Івано-Франківська обл. 789, 839
- Бразилія 616, 751
- Братислава, м. 297, 310, 315
- Брно, м. 312, 313
- Бубнище, с., Долинський р-н, Івано-Франківська обл. 789, 839
- Будапешт, м. 297, 314, 746
- Буковина 96, 594, 615, 788, 832, 875
- Бухарест, м. 746
- В'єтнам** (див. ДРВ) 41, 309, 329, 742
- Ванкувер, м. 802
- Вараш, м. 158
- Варварівка, с., Полтавська обл. 778
- Васютинці, с., Чернобаївський р-н, Черкаська обл. 659, 661
- Ватикан 792, 865
- Вашингтон, м., США 329, 752
- Велеснів, с., Монастирський р-н 593
- Велика Британія 38, 335, 474
- Великий Луг 654, 655, 674
- Велка, містечко 308
- Велюнь, с. Дубровицький р-н, Рівненська обл. 733
- Венесуела 751
- Веприк, с., Фастівський р-н 625
- Вербівка (Павлівка), с., Полтавська обл. 206
- Вербова (Шостаки), с., Полтавська обл. 206
- Вербоваць, с. 155
- Верхньодніпровськ, м., Дніпропетровська обл. 883
- Верховинський р-н, Івано-Франківська обл. 872
- Веселівка (Павлівка), с., Полтавська обл. 206
- Веселка (Василівка), с., Полтавська обл. 206
- Виноградівський р-н, Закарпатська обл. 863
- Високі Татри (Татри), гори 315
- Вишгород, м. 658
- Вишневе (Назаренки, Червівка), с., Полтавська обл. 206
- Вишнівка (Чугуї), с., Полтавська обл. 206
- Вишеньки (Високе), с., Полтавська обл. 206
- Вишня, р. 647
- Вишняки (Пинчуки), с., Полтавська обл. 206
- Вільне 651
- Вільногірськ 158
- Вінницька обл. (Вінниччина) 16, 130, 133, 134, 222, 271, 288, 290, 407, 649, 788, 797, 798, 801, 828, 830, 834, 836, 842, 843, 846, 847, 849, 852, 858, 860–862, 864, 867, 883
- Вінницький р-н 171
- Волинська обл. 172, 216, 222, 428, 602, 632, 731, 733, 793, 797, 849
- Волинь 169, 216, 609, 615, 629
- Воловецький р-н, Закарпатська обл. 871
- Володарський р-н, Донецька обл. 883
- Воркута 165
- Ворокомне, с., Камінь-Каширський р-н, Волинська обл. 405
- Воронеж, м. 308
- Воронезька обл. 859
- Воронькове, с. 192
- Ворошиловградська обл. (див. Луганська обл.) 270, 290, 309, 390, 428, 435, 648, 820, 828, 858, 876
- Ворошиловградський р-н 171
- Вуглегірськ, м. 161
- Вугледар, м. 158
- Гавана**, м. 746
- Гагарін, м. 310
- Гаївка (Мищенки), с., Полтавська обл. 206
- Гайове (Ковдиші, Шевченки), с., Полтавська обл. 206
- Галичина 87, 96, 347, 475, 629, 785, 789, 792, 829, 838, 856, 857, 876, 880

- Галицький р-н, Івано-Франківська обл. 789
- Галле, м. 305–308
- Галоч, с., Ужгородський р-н, Закарпатська обл. 840
- Гана 305
- Гантіад, м. 143
- Гданськ, м. 315, 742
- Гірський Тікич, с., Вінницька обл. 208
- Гладківка, селище, Київський р-н м. Донецька 433
- Глибоке, с., Бориспільський р-н, Київська обл. 199
- Глинське, с., Новогеоргіївський р-н 662
- Головурів (Галавурів), с., Бориспільський р-н, Київська обл. 206, 240, 893, 897, 904, 924
- Горлівка, м., Донецька обл. 722, 802, 845
- Городоцький р-н, Львівська обл. 841
- Горохівський р-н, Волинська обл. 844
- Гостів, с., Тлумацький р-н, Івано-Франківська обл. 789
- Гошів, с., Долинський р-н, Івано-Франківська обл. 789
- Градец-Кралове, м. 308
- Градизький р-н, Полтавська обл. 197
- Гречани, с., Хмельницька обл. 862
- Грубна, с., Сокирянський р-н, Чернівецька обл. 861
- Грузія 96, 633, 671, 800
- Грушів, с., Дрогобицький р-н, Львівська обл. 879, 880
- Гульськ, м., Новоград-Волинський р-н 339
- Гуцульщина 615
- Дагестан 671
- Дашава, м., Полтавщина 644
- Дебрецен, м. 297, 314
- Демидов, с. 659
- Демки, с., Іркліївський р-н 662
- Джанкой 669, 672
- Джанкойський р-н, Кримська обл. 406, 675
- Дмитрівка, с., Татарбунарський р-н, Одеська обл. 795
- Дніпро, м. (див. Дніпропетровськ, м.)
- Дніпро, р. 205, 221, 644, 650–656, 658, 660–662, 664, 666–668, 676, 678
- Дніпродзержинськ, м. 70
- Дніпродзержинська ГЕС (гідроелектростанція) 650
- Дніпропетровськ (Дніпро), м. 47, 131, 135, 143, 322, 328, 482, 484, 495, 553, 603, 645, 647, 651, 711, 717, 749, 763, 834, 835, 850, 852
- Дніпропетровська обл. (Дніпропетровщина) 101, 129, 136, 158, 174, 270, 388, 407, 644, 655, 674, 709, 731, 794, 797, 801, 826, 828, 835, 844, 883
- Дніпропетровський р-н 171
- Дністер, р. 205, 647, 648, 666
- Добротвір, смт., Львівська обл. 158
- Добрянка, с., Ріпкинський р-н, Чернігівська обл. 861
- Докучаєвськ, м. 161
- Долина, м., Івано-Франківська обл. 71, 789
- Долинська, м., Кіровоградська обл. 883
- Долинський р-н, Кіровоградська обл. 883
- Домонтове, с., Київська обл. 658
- Донбас 101, 161, 165, 170, 177, 257, 391, 594, 648, 741
- Донецьк, м. 70, 118, 123, 143, 294, 322, 433, 471, 482, 717, 749, 834, 844
- Донецьк-Ленінград, м. 710
- Донецька обл. 70, 158, 163, 171, 270, 271, 384, 388, 391, 648, 722, 731, 793, 794, 797, 798, 826, 827, 845, 848, 860, 881, 907
- Донецьк-Зарічне, м., Донецька обл. 845
- Донецько-Дніпровський р-н 163, 174
- Донецько-Придніпровський р-н 70, 174, 175, 641, 643

- Донецьк-Пролет., м., Донецька обл. 845
- ДРА (див. Афганістан) 742, 743
- ДРВ (див. В'єтнам) 294
- Дрогобич, м. 159
- Дудчани, с., Херсонщина 664
- Дукла, гора 315
- Енергодар, м. 158
- Естонія 888
- Ефіопія 41
- Євпаторія, м. 132, 136, 143, 672
- Європа 27, 39, 41, 68, 71, 293, 321, 326, 329, 449, 466, 478, 544, 545, 552, 605, 611, 616, 641–643, 672, 676, 731, 745, 748
- Жданов, м. (див. Маріуполь), Донецька обл. 419, 845, 881
- Житомир, м. 435, 483, 623, 718, 850
- Житомирська обл. (Житомирщина) 16, 133, 163, 172, 174, 198, 222, 271, 404, 428, 483, 594, 622, 623, 632, 669, 743, 778, 788, 828, 837, 850
- Жовнине, с., Чорнобаївський р-н, Черкаська обл. 659
- Жукля, с., Чернігівська обл. 198, 217, 237, 240, 257
- Закарпатська обл. (Закарпаття) 71, 87, 96, 163, 172, 192, 214, 222, 287, 300, 428, 594, 602, 603, 615, 629, 729–731, 785, 788–790, 797, 824, 829, 830, 832, 840, 842, 851, 856–858, 863, 871, 877, 881
- Залісці, с., Збарзький р-н, Тернопільська обл. 785
- Замлинська ширава, озеро 315
- Запоріжжя, м. 70, 274, 333, 346, 482, 484, 495, 553, 554, 587, 645, 655, 669, 743, 848, 883
- Запорізька обл. 118, 140, 171, 190, 192, 207, 260, 270, 648, 649, 655, 721, 724, 735, 793, 827, 828, 830, 835, 875, 883
- Зарваниця, с., Тербовлянський р-н, Тернопільська обл. 841, 879
- Зарічне, с., Тульчинський р-н, Вінницька обл. 852
- Західний Буг, р. 648
- Здолбунів, ж/д ст. 325
- Змійвська ГРЕС 138
- Змійвський р-н, Харківська обл. 848
- Золота Балка, с., Херсонська обл. 655
- Золотоноша, м., Черкаська обл. 829
- Золочів, с., Харківська обл. 202
- Золочівський р-н 604
- Івано-Франківськ, м. 430, 592, 593, 594, 628, 636, 711, 717, 718, 725, 789, 872
- Івано-Франківська обл. (Івано-Франківщина) 71, 172, 211, 222, 270, 309, 355, 428, 602, 603, 628, 636, 649, 719, 722, 729, 739, 742, 779, 789–791, 793, 797, 810–812, 824, 826, 827, 832, 835, 839, 841, 858, 868, 872, 876, 879, 881
- Ізмаїл, м. 159, 603
- Ізраїль 276, 278, 294, 327, 328, 397, 474, 719, 743, 744
- Ізюм, м., Харківська обл. 429, 603
- Інгушетія 671
- Індія 40
- Інта, м., Комі АРСР 427
- Ірак 294
- Ірклієв, с., Черкаська обл. 660
- Ірпінь, м., Київська обл. 145
- Іршавський р-н, Закарпатська обл. 785
- Іршанськ, м. 158
- Іспанія 317, 768, 853
- Італія 500, 633, 650, 751, 853
- Кавказ 314, 541, 543, 545, 572, 800
- Казахстан 455, 643
- Калабарок, с., Новогеоргіївський р-н 662
- Каліфорнія, США 274, 276

- Калуський р-н, Івано-Франківська обл. 841
- Калуш, м., Івано-Франківська обл. 481, 636, 722
- Кам'янець-Подільський, м. 159
- Канада 39, 350, 616, 751–753
- Канів, м. 623, 722
- Канівська ГЕС (гідроелектростанція) 612, 650
- Канівське водосховище 658, 673
- Капулівка, с., Дніпропетровська обл. 674
- Карів, с., Сокальський р-н, Львівщина 721
- Карпати, гори 233, 648, 760
- Катеринослав, м. 612
- Каховка, м. 655, 669
- Каховська ГЕС 650, 654, 656, 667, 668
- Каховське водосховище 651, 652, 654, 655, 661, 664, 668, 672, 673–676
- Качкарівка, с., Херсонщина 664
- Кедина Гора, с., Черкаська обл. 663
- Керч, м., Крим 646, 668, 669, 671, 676
- Київ, м. 24, 27, 40, 61, 70, 78, 93–96, 98, 101, 123, 133, 142, 143, 161–163, 170, 190, 233, 269, 271, 274, 294, 296, 314, 322, 324, 326–328, 332, 388, 400, 403, 405, 409, 412, 414, 418, 421, 423, 427, 428, 431, 435, 437, 438, 442, 469, 482, 483, 495, 563, 577, 592, 593, 599, 601, 612–614, 622, 625, 632, 633, 641, 677, 678, 683, 701, 711, 713, 717, 718, 721, 722, 724–726, 736, 747, 749, 754–756, 758, 760, 794, 801, 826, 834, 835, 843, 846, 849, 851, 857, 892, 894, 898, 910–912, 914, 917, 919, 925
- Київська ГЕС 650, 658, 697
- Київська обл. (Київщина) 71, 131, 145, 161, 172, 192, 198, 206, 222, 224, 227, 247, 260, 290, 427, 594, 612, 632, 649, 658, 669, 692, 701, 793, 794, 797, 826, 834, 835, 849, 858
- Київська губернія 621
- Київська Русь 609, 617, 624
- Київське водосховище 658, 659, 661, 673
- Кийлів, с., Київська обл. 906
- Китай 67–69, 325
- Кінська (Кінка, Конка), р. 654
- Кіровоград, м. (Кропивницький, м.) 138, 324, 442, 662, 736, 795, 837, 846
- Кіровоградська обл. 172, 633, 656, 658, 661, 722, 734, 736, 801, 830, 837, 846, 858, 883
- Клівленд, м., США 753
- Кліщівка, с., Рогатинський р-н, Івано-Франківська обл. 789, 839
- Клубівці, с., Івано-Франківський р-н, Івано-Франківська обл. 789
- Кобаки, с., Косівський р-н, Івано-Франківська обл. 607
- Коломия, м., Івано-Франківська обл. 636, 737, 740, 789, 872
- Комарівці, с., Ужгородський р-н, Закарпатська обл. 840
- Комунарськ, м., Луганська обл. 70, 391
- Конго 294
- Конча-Заспа 142
- Коробівка, с., Черкаська обл. 663
- Коростень, м., Житомирська обл. 850
- Косівський р-н, Івано-Франківська обл. 789
- Кострина, с., Закарпатська обл. 824
- Костянтинівка, м. Донецька обл. 710, 722
- Кошице, м. 300, 315
- Краків, м. 315
- Краматорськ, м., Донецька обл. 433, 647, 845
- Красилівка, с., Іванківський р-н, Київська обл. 831
- Красноілов, с., Верховинський р-н, Івано-Франківська обл. 636
- Краснокутський р-н 603
- Кременчук, м. Полтавська обл. 429
- Кременчуцька ГЕС 650, 656, 657, 892
- Кременчуцьке водосховище 651, 652, 656–658, 673, 892
- Кривий Ріг, м. 70, 155, 644, 645, 647, 848

- Кривка, с. 612
Криворівня, с., Верховинський р-н,
Івано-Франківська обл. 594, 636
Кримська обл. (Крим), (див.
Автономна Республіка Крим) 132,
143, 206, 290, 314, 319, 396, 406,
429, 435, 486, 611, 630, 633, 646,
648, 654, 666–677, 724, 827, 829,
830, 834, 858, 881, 890
Криничанський р-н,
Дніпропетровська обл. 883
Кропивницький, м. (див. Кіровоград, м.)
Куба 40, 41, 466
Кузбас 165
Кузнецовськ, м., Рівненська обл. 158
Кустанайська обл. 290, 293, 294, 305,
311
Кучино, с., Пермська обл. 766, 771
- Латвія 888
Латинська Америка 40, 41, 292, 293,
745
Латориця, р. 648
Лебедівка, с., Київська обл. 661
Лейпціг, м. 301
Лемківщина 615
Ленінград, м. 308, 314, 459, 532, 553,
571, 602, 604, 710, 732
Лисичанськ, м. 70, 647
Литва 783, 888
Ліс, с., Яворівський р-н, Львівська
обл. 839
Лісостеп 169
Ліссабон, м., Португалія 853
Лодзь, м. 310
Лолин 636
Лондон 853
Луганськ, м. 165, 707, 722
Луганська обл. (Луганщина) (див.
Ворошиловградська обл.) 64, 158,
165, 391, 731, 779, 782, 826, 842,
844, 847
Лукавці (до 2005 — Луківці), с.,
Бродівський р-н, Львівська обл.
875
- Луцьк, м. 422, 451, 592, 630, 718, 725,
757, 844
Луцький р-н 780
Львів, м. 322, 341, 342, 349, 354, 554,
602, 758, 760, 913
Львівська обл. (Львівщина) 71, 90,
121, 163, 172, 206, 239, 321, 323,
388, 398, 601–603, 611, 615, 628,
644, 718, 721, 722, 729, 733, 739,
750, 782, 789, 790, 797, 798, 800,
826, 832, 834, 835, 840, 841, 859,
872, 881, 918
Львівський р-н 173
Люксембург 751
- Магдебург, м. 301, 306
Майдан-Олександрівський, с.,
Хмельницька обл. 836
Макарів, смт. Київська обл. 323
Макарівський р-н, Київська обл. 145
Макіївка, м., Донецька обл. 70, 425,
431, 481, 845
Мала Каховка, с., Каховський р-н 655
Мальчиці, селище, Вроцлавське
воеводство 306
Маниківці, с., Хмельницька обл. 862,
866
Маріуполь, м. (див. Жданов),
Донецька обл. 70, 419, 629
Мар'янівка, с., Васильківський р-н
625
Маяки, с., Одеська обл. 903
Миколаїв, м. 856
Миколаївська обл. (Миколаївщина)
54, 163, 267, 469, 647, 722, 801,
829, 849
Миронівка, с., Новогеоргіївський р-н
662
Міжгірне водосховище 672
Мовенці, с., Черкаська обл. 396
Могилев-Подільський, м., Вінницька
обл. 883
Молдавська РСР (Молдавія, Молдова)
293, 298, 308, 671

- Монастирищинський р-н, Черкаська обл. 608
- Монголія 307
- Монте-Карло, м. 317
- Москаленки, с., Ірклієвський р-н 661
- Москва, м. 24, 33, 37, 39, 43–46, 49, 168, 250, 291, 299, 308, 314, 342, 386, 418–420, 429, 435, 444, 455, 459, 472, 553, 554, 601, 604, 621, 623, 642, 719, 727, 737, 747, 753, 755, 791, 800
- Нагірний Карабах** 671
- Надорожна, с., Глумацький р-н, Івано-Франківська обл. 789, 839, 841
- НДР 41, 292, 294–296, 298, 300, 303, 306, 311
- Нестеровський р-н, Львівська обл. 841
- Нижній Березів, с., Івано-Франківська обл. 636
- Нижньогірський р-н, Автономна Республіка Крим 675
- Нідерланди 751
- Нікарагуа 41
- Нікополь, м., Дніпропетровська обл. 271, 272, 644, 883
- Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл. 883
- Німеччина 299, 322, 500, 503, 544
- Нітра, м. 297
- Нова Дмитрівка, с., Черкаська обл. 663
- Нова Каховка, м. 668, 670
- Нове Липове, с., Новогеоргіївський р-н 662
- Новий Глібів, с., Київська обл. 658
- Нові Петрівці, с., Київська обл. 659
- Ново-Біличі, селище, Київська обл. 848
- Нововоронцовка, с., Херсонщина 664
- Новогеоргіївський р-н, Кіровоградська обл. 661, 662, 892
- Новогеоргіївськ, м. 661, 662
- Новоград-Волинський, м., Житомирська обл. 622, 623
- Новоселиця, с., Закарпатська обл. 192, 214
- Новосілки-на-Дніпрі, с., Київська обл. 658
- Норвегія 853
- НРБ (див. Болгарія) 296, 297, 310
- Ньредьгаз, м. 300
- Обухів, м.** 625
- Одеса, м. 40, 70, 87, 93, 96, 97, 101, 131, 170, 291, 294, 296, 313, 321, 322, 327, 328, 354, 406, 429, 439, 483, 553, 554, 592, 632, 717, 722, 724–726, 744, 749, 757, 850–852
- Одеська обл. 140, 206, 388, 648, 649, 707, 729, 733, 735, 744, 793–795, 797, 801, 830, 834, 835, 858, 861, 881
- Окунінове, с., Київська обл. 658
- Оломоуц, м. 297, 301
- Олеськ, смт, Львівська обл. 918
- Опішня, смт, Полтавська обл. 617, 618
- Осетія 671
- Осипенко, с., Бердянський р-н, Запорізька обл. 721
- Остер, м., Чернігівська обл. 532
- Острада, м. 301
- Острог, м., Рівненська обл. 435
- Ошитка, с., Київська обл. 658
- Павлиш, с., Онуфріївський р-н, Кіровоградська обл.** 733
- Павлоград, м., Дніпропетровська обл. 444, 605
- Паланка, с., Уманський р-н, Черкаська обл. 608
- Париж, м. 853
- Пархомівка, с., Харківська обл. 609
- Первомайськ, м., Миколаївщина 647
- Первомайськ, с., Ізюмський р-н, Харківська обл. 609
- Перекопський перешийок 671
- Перечинський р-н, Закарпатська обл. 871
- Переяслав-Хмельницький, м. 612, 613, 617, 624, 625, 919, 922

- Пермська обл. 764
 Петрашівці, с., Хмельницька обл. 862
 Петриківка, с., Дніпропетровська обл. 615
 Пирогів, с. 613, 622
 Пилицівка, с., Київська обл. 217
 Південний Буг, р. 666
 Південно-Український канал 654, 667, 668
 Північна Ірландія 853
 Північно-Кримський канал 665–677
 Підволочиський р-н, Тернопільська обл. 831
 Підпільна, р. 655
 Пловдив, м. 297
 Плюти, с., Київська обл. 632
 ПНР (див. Польща) 291, 296, 301, 742
 Побузьке 158
 Поділля 169, 615, 629
 Подорожнє, с., Новогеоргіївський р-н 662
 Познань, м. 298
 Покрівка, с., Дніпропетровська обл. 674
 Покровське, с. Білозерський р-н 655
 Полісся 169, 170, 615
 Полонне, м., Хмельницька обл. 862
 Полтава, м. 131, 256, 472, 622, 632, 633
 Полтавська обл. (Полтавщина) 63, 71, 134, 172, 197, 206, 256, 260, 409, 435, 594, 629, 633, 634, 656, 778, 830, 844, 858, 875
 Польща (див. ПНР) 38, 41, 241, 291, 292, 309, 314, 321, 475, 498, 503, 741, 742, 792
 Помічна, смт., Добровеличківський р-н, Кіровоградська обл. 846
 Помонята, с., Рогатинський р-н, Івано-Франківська обл. 789, 839
 Попільнянський р-н, Житомирська обл. 404
 Поронін, с., Польща 315
 Португалія 317, 616, 853
 Правобережжя 168–170
 Правобережний Лісостеп 169
 Прага, м. 26, 27, 315, 746
 Прибалтика 342, 800
 Прибилів, с., Тлумацький р-н, Івано-Франківська обл. 789
 Придніпров'я 662
 Придністров'я 671
 Прикарпаття 594, 636, 641, 648
 Прип'ять, м. 158, 688, 702, 704–706, 760
 Причорномор'я 170, 630
 Пустомитівський р-н, Львівська обл. 841
 Пуща-Водиця 142
 П'ятихатки, селище, Харківська обл. 733
 Радянський Союз (див. СРСР) 14, 15, 32, 36, 38–42, 46, 49, 56, 60, 62, 64, 69–71, 76, 80, 109, 127, 292, 299, 300, 315, 317–319, 328, 331, 338, 381, 383, 385, 387, 397, 435, 440, 450, 502, 521, 639–641, 648, 650, 677, 678, 683, 707, 719, 734, 735, 738, 743, 745–747, 749, 753, 876, 886–888, 890, 891
 Ракошин, с., Мукачівський р-н 840
 Рені, м., Одеська обл. 325
 Рим, м. 321
 Риси, гори 315
 Рівне (Ровно), м. 717, 803
 Рівненська обл. (Ровенська обл.) 172, 191, 222, 236, 602, 649, 793, 821, 829, 856
 Рогачів, с., Рівненський р-н, Рівненська обл. 822
 Рогозов (Рогозів), с., Бориспільський р-н, Київська обл. 206
 Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл. 841
 Рокині, с., Волинська обл. 615
 Російська імперія 153, 168, 261, 475, 545, 667, 883, 887
 Російська Федерація 637, 667
 Росія (див. РРФСР) 36, 68, 83, 91, 167, 276, 282, 338, 342, 356, 515, 544,

- 545, 587, 590, 601, 628, 643, 671,
804, 807, 815, 860, 888, 890, 891
- Росташиця, с., Ружинський район,
Житомирська обл. 778
- Ростовська обл. 848
- Ротичі, с., Київська обл. 658
- РРФСР (див. Росія) 464, 601, 668, 764,
782, 815, 831, 832, 835, 859, 872
- Рудяки (Рудяків), с., Бориспільський
р-н, Київська обл. 199, 206, 906
- Румунія 95, 475, 786, 788
- Русь-Україна 319
- Рутченкове, селище, Донецька обл.
482
- Сагунівка, с., Черкаський р-н 657, 658
- Саки, м. 646
- Сан-Ремо, м., Італія 633
- Саранчуки, с., Бережанський р-н,
Тернопільська обл. 831
- Сахновський р-н 603
- Свалявський р-н, Закарпатська обл. 871
- Сваром'я, с., Київська обл. 658
- Свердлівка, с., Світловодський р-н,
Кіровоградська обл. 846
- Світловодськ, м. 658
- Севастополь, м. 389, 437, 646
- Сербія 296
- Середнє, с., Ужгородський р-н 789
- Серпневе, с., Одеська обл. 722
- Сибір 67, 71, 283, 295, 626, 644, 648,
658, 767, 797
- Сиваш, озеро 675
- Сирець, р. 678
- Сирія 294, 742
- Сіверський Донець, р. 647, 666
- Сімферополь, м. 97, 294, 322, 668,
672, 676, 749, 847, 852, 882
- Сінне (Русивель) с., Рівненська обл.
217
- Січ, містечко 308
- Скандинавія 544
- Скарбна, р. 655
- Скородинівка, с., Харківська обл.
622
- Слов'янськ, м., Донецька обл. 845
- Словацьчина 475, 789
- Смерічка, с., Старосамбірський р-н,
Львівська обл. 389
- Сміла, м., Черкаська обл. 829
- Снятин, м. 636
- Снятинський р-н, Івано-Франківська
обл. 841, 872
- Сокиринці, с., Срібнянський р-н,
Чернігівська обл. 637
- Сомалі 305
- Сопово, с., Коломийський р-н, Івано-
Франківська обл. 742
- Софія, м. 297, 746
- Сочі, м. 143
- Сошників, с., Бориспільський р-н,
Київська обл. 211
- СРСР (див. Радянський Союз) 24, 30,
32, 34, 35, 37, 38, 40–42, 44, 47–52,
57, 67–75, 77–85, 87, 89, 91, 92, 97–
103, 105, 107, 109–112, 116, 140, 153,
156–158, 164–167, 170, 174, 180,
188, 189, 202, 206, 217, 241, 264,
273, 276, 278, 281, 287, 289, 291,
292, 296, 298, 303, 306, 312–314,
316, 321, 322, 326–329, 331–333,
335, 338, 343, 352, 365, 380, 381,
383, 395–397, 425, 440, 443, 445,
450, 456, 458, 459, 461–464, 466,
467, 473, 474, 478, 481, 482, 485,
487, 489, 490, 499–502, 512, 513,
515–517, 532, 538, 553, 591, 592,
595, 596, 598, 600–602, 607, 629,
639, 641–645, 648–651, 671, 672,
679, 685, 686, 692, 704–710, 713,
714, 716, 718–720, 723, 724, 727,
729, 730, 732, 733, 735, 737, 740–
753, 773, 781–783, 785–789, 792,
794, 798, 800, 802, 804, 849, 853,
856, 860, 872, 873, 876, 887, 888
- Ставки, селище, Херсонська обл. 674
- Станційне (Жерченське) водосховище
671, 672
- Старе Липове, с., Новогеоргіївський
р-н 662

- Старий Глібів, с., Київська обл. 658
 Старий Скалат, Підволочиський р-н,
 Тернопільщина 588, 593, 629
 Старобільськ, м. 165
 Старокримське водосховище 672
 Старосамбірський р-н, Львівська обл.
 841
 Старосілля, с., Київська обл. 658, 661
 Стеблів, с., Черкаська обл. 636
 Стецева, с., Івано-Франківська обл.
 607
 Стир, р. 620
 Стокгольм, м. 611
 Стрий, р. 647
 Сумська обл. (Сумщина) 16, 71, 134,
 172, 224, 287, 435, 648, 669, 731,
 782, 830, 846, 924
 Сурамі, м., Грузія 633
 СФРЮ 296
 США 38–40, 67, 73, 161, 275, 309, 321,
 326, 328, 329, 451, 456, 466, 467,
 474, 493, 500, 719, 744, 747, 748,
 751–753, 792, 883, 887
- Таврійськ, м., Херсонська обл. 671
 Талдики, с., Черкаський р-н 665
 Тальнівський р-н, Черкаська обл. 208,
 608
 Танява, с., Долинський р-н 789
 Тарасовичі, с., Київська обл. 658
 Гарновиця, с., Івано-Франківський р-н
 789
 Тересва, р. 648
 Тернопіль, м. 423, 592, 593, 612, 717,
 718, 725
 Тернопільська обл. (Тернопільщина)
 16, 71, 118, 163, 172, 222, 270, 428,
 593, 602, 726, 729, 789, 790, 792,
 797, 826, 830–832, 834, 840, 847,
 858, 860, 881
 Токай, м. 314
 Толкунська Рудня, с., Київська обл.
 658
 Топольц, м. 314
 Трушки, с., Білоцерківський р-н 303
- Тхорин, с., Овруцький р-н,
 Житомирська обл. 837
 Тюменська обл. 67
 Тюмень, м. 284, 438
- Уганда 294
 Угорщина (див. УНР)
 Ужгород, м. 300, 322, 613, 615, 749
 Ужгородський р-н 863
 Узбекистан 96, 748
 Україна 12, 15, 17, 18, 24, 36–41, 43–
 46, 50–52, 55, 56, 65, 67, 68, 70, 71,
 78, 80, 82, 84, 85, 87, 90–93, 96–98,
 101–103, 105, 106, 108–110, 112,
 150, 156–158, 161–163, 165, 167–
 170, 172–174, 181, 186, 187, 191,
 200, 205, 206, 210, 214, 217, 218,
 220, 222, 229, 234, 240, 252, 256,
 264, 267, 269, 276, 281, 282, 284,
 288, 293, 297, 308, 317–319, 321,
 322, 324, 327, 330, 331, 333, 338,
 342, 349, 351, 353, 356–359, 380,
 383, 388, 396, 405, 420, 423, 426–
 428, 434, 435, 437, 448, 458, 459,
 466, 470–473, 475, 481–485, 490,
 501, 507, 514, 544, 572, 576, 579,
 581, 583, 585, 587, 589, 591–596,
 598–601, 603–612, 614–618, 620–
 623, 627, 629, 632, 637–639, 641,
 643–648, 650, 651, 654, 665–673,
 675, 677, 685, 686, 696, 705, 707,
 709, 711–732, 735, 737, 738, 742,
 743, 745, 746, 748–755, 758, 762,
 766, 779–782, 783, 787–789, 793,
 801, 831, 833, 835, 841, 843, 844,
 852–857, 859, 863, 864, 870, 872,
 875, 878, 881, 886, 888–890
- Українськ, м. 161
 Улан-Батор, м. 307, 746
 Умань, м., Черкаська обл. 595, 738,
 756, 829
 УНР (Угорщина) 35, 41, 292, 296, 297,
 300, 311, 314, 466, 728
 УРСР (Українська РСР) 38, 39, 44, 46,
 50, 54–56, 63, 64, 70, 80–82, 96,

- 108, 117, 118, 120, 121, 123, 126, 130, 132, 133, 135, 143, 144, 145, 156, 159, 163, 171, 204, 206, 221, 222, 251, 282, 291, 296–299, 301, 305, 306, 309, 312, 315, 324, 325, 349, 350, 358, 381, 384, 407, 408, 413, 414, 419, 420, 464, 465, 467, 469, 471, 474, 482, 485, 487, 488, 492, 500–502, 546, 548, 554, 580, 586, 598, 601, 602, 604, 613, 617, 620, 630, 639, 641–644, 646, 647, 648, 666, 668, 669–671, 678, 682, 685, 686, 696, 698, 699, 707, 709–714, 716, 717, 720, 723, 725, 726, 728, 729, 730, 734, 740, 743, 744, 745, 746, 748–753, 759, 761, 762, 779, 781, 782, 788, 792–797, 800, 801, 803, 806, 819, 827, 831, 844, 851, 853, 855, 856, 860, 865, 890
- Усть-Ілімськ 310
- Фастів, м.**, Київська обл. 145, 426, 427
- Фастівський р-н** 849
- Федірки, с.**, Новогеоргіївський р-н 662
- Федорівка, залізнична станція** 669
- Фельдвар, м.** 314
- Феодосійське водосховище** 672
- Феодосія, м.** 97, 592, 668, 676, 725
- Форос, смт** 143
- Франція** 40, 67, 309, 500, 616, 617, 650, 686, 715, 751, 753
- ФРН** 40, 311, 719, 751, 753, 792, 853
- Фронтоне водосховище** 672
- Фрунзівський р-н, Одеська обл.** 404
- Ханой** 746
- Харків, м.** 89, 92, 101, 142, 170, 274, 277, 292, 294, 296, 308, 314, 322, 425, 435, 472, 482, 582, 584, 605, 632, 643, 647, 707, 724, 749, 794, 848
- Харківська обл. (Харківщина)** 93, 121, 172, 173, 206, 273, 290, 388, 596, 603, 609, 622, 623, 633, 649, 782, 797, 798, 847, 858, 875
- Херсон, м.** 632, 710, 802
- Херсонська обл. (Херсонщина)** 139, 163, 171, 648, 655, 664, 671, 672, 675, 676, 724, 793, 828, 829, 834, 859, 881
- Химо-Рябушне, с.**, Чернігівська обл. 207
- Хитці, с.**, Лубенський р-н, Полтавська обл. 258
- Хлопчиці, с.**, Самбірський р-н, Львівська обл. 839
- Хмельницька обл. (Хмельниччина)** 16, 71, 270, 288, 355, 413, 602, 649, 669, 797, 828, 830, 842, 859, 862
- Холодний водопад** 315
- Хортиця, острів** 586, 587, 621
- Хотин, с.**, Чернівецька обл. 836
- Хотянівка, с.**, Київська обл. 658
- Хохітва, с.** Богуславський р-н 625
- Хрудимиця, р.** 308
- Худяки, с.**, Черкаський р-н 664, 665
- Хустський р-н** 785
- Царгород** 656
- Цвіткове, с.**, Городищенський р-н, Черкаська обл. 406
- Церковна, с.**, Долинський р-н 789
- Циблі, с.**, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл. 443
- Чапаєвка, с.** 663
- Чаплине, с.**, Новогеоргіївський р-н 662
- Червоноград, м.**, Львівська обл. 714
- Черкаси, м.** 189, 259, 437, 595, 658, 713, 717, 829, 902, 921
- Черкаська обл. (Черкащина)** 64, 71, 131, 172, 222, 595, 621, 649, 656, 663, 731, 793, 797, 827, 844, 846, 849, 859
- Чернелів-Руський, с.**, Тернопільський р-н 593
- Чернин, с.**, Київська обл. 658
- Чернівецька обл.** 163, 172, 222, 227, 327, 602, 731, 744, 788, 793, 797, 824, 849, 857, 859, 862, 879

- Чернівці, м. 233, 322, 327, 328, 355,
612, 717, 749, 849, 850
- Чернівці, с., Могилев-Подільський
р-н 842
- Чернігів, м. 138, 637, 732, 742
- Чернігівська обл. (Чернігівщина) 16,
172, 222, 228, 243, 271, 629, 669,
743, 819, 828, 837, 859
- Чехословацька соціалістична
республіка 296
- Чехословаччина 26, 27, 37, 38, 41, 66,
268, 278, 292, 308, 312–314, 456,
501, 720, 728–741, 754, 788, 789
- Чигиринський р-н, Черкаська обл. 657
- Чилі 310, 751
- Чоп, м. 300, 720
- Чорна Тиса, р. 648
- Чорне море 314, 646, 665
- Чорнобиль, м. 687
- Чорнобильська АЕС (ЧАЕС) 649,
684–689, 692–705
- ЧССР 37, 296, 300, 306, 308, 311, 313,
315, 728, 729–737, 740, 741, 788
- Чугуєв, м., Харківська обл. 432, 603
- Ш**аргород, м. 842
- Шахтарськ, м. 161
- Швеція 616, 853
- Шевченкове, с., Кілійський р-н,
Одеська обл. 848
- Шелестово, с., Мукачівський р-н 615
- Шкло, р. 647
- Штрбске плесо 315
- Щ**олкіне, м. 158
- Щотове, селище, Луганська обл. 848
- Ю**жноукраїнськ, м. 158
- Юзівка, м. 155
- Я**лта, м., Крим 633, 646
- Ямне, с. 202
- Янов, залізнична станція 688
- Японія 93, 96, 686
- Ч**ехословакия 27

SUMMARY

Ukrainian Society in the 1960s–1980s. Historical Study / Ed. in chief Viktor Danylenko. — Kyiv: Institute of History of Ukraine of NAS Ukraine, 2022.

Authors: Oleh Bazhan, Petro Bondarchuk, Yaroslava Vermenych, Viktor Danylenko, Kateryna Yeremieieva, Yaroslav Zhuravlov, Yurii Kahanov, Olha Koliastruk, Viktor Krupyna, Valentyn Lazurenko, Tetiana Malynina, Ruslana Mankovska, Albina Pahiria, Olha Riabchenko, Myroslava Smolnitska, Olena Styazhkina, Hanna Chepurda, Sviatoslav Yusov.

The authors research the history of Soviet Ukraine in the 1960s–1980s. The monograph continues a series of books “From the history of everyday life in Ukraine” aimed at anthropocentric study of our past. Chronological framework covers the period of Brezhnev “stagnation” and includes periods of Yu.Andropov and K.Chernenko. The authors focus upon social and cultural history. In particular, the issues connected to everyday structures and practice, relations between an individual, society and government, official and anti-Soviet discourse, environmental changes are explored.

The book consists of three chapters. The first one examines new political history of the Soviet Ukraine. It covers the questions of disintegration of Soviet political system and economic stagnation, and the social portrait of nomenclature. The transformations of urban and rural areas, their impacts on the population are analyzed.

The second chapter introduces an apparatus of deconstruction of Homo Sovieticus; the appeals to governmental institutions as means of communication; food and cuisine in life of citizens and their manifestation in the cinema; social aspects of museology. Religious life and practice of the population, as well as acts of opposition to communist power are in focus in the third chapter. Additionally, some questions of environmental history and negative influence on the nature are explored as well.

The period of Brezhnev “stagnation” for Ukraine is considered as a transit between Khrushchov’s “thaw” and Gorbachov’s reconstruction, between social and political monolith of society and national revival of Ukraine. The authors present new aspects of Ukrainian history and suggest extraordinary interpretations of well-known events.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Бажан Олег Григорович

Народився у 1968 р. Закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка. Кандидат історичних наук (1996). Доцент (2001). Заслужений працівник культури України (2019). З 1994 р. працює в Інституті історії України НАН України. Дослідник історії радянських спецслужб, української діаспори, суспільно-політичного життя в Україні в другій половині 1940-х–1980-х роках, проблем утвердження і функціонування командно-адміністративної системи в СРСР.

Автор понад 500 наукових публікацій.

Бондарчук Петро Миколайович

Народився у 1967 р. Закінчив історичний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка. Доктор історичних наук (2011). Старший науковий співробітник (2005). З 1998 р. працює в Інституті історії України НАН України. Дослідник проблем історії української культури, громадських рухів, релігійних процесів в Україні.

Автор близько 300 публікацій.

Верменич Ярослава Володимирівна

Народилася у 1967 р. Закінчила бібліотечний факультет Київського державного інституту культури. Докторка історичних наук (2005), професорка (2013), членкиня-кореспондентка НАН України (2021), заслужена діячка науки і техніки України (2011). З 1993 р. працює в Інституті історії України НАН України. Дослідниця теоретико-методологічних проблем культурології, регіонології, історичної урбаністики та просторової історії.

Авторка близько 200 наукових праць.

Даниленко Віктор Михайлович

Народився у 1949 р. Закінчив Київський педагогічний інститут ім. О. Горького (1974), аспірантуру Інституту історії АН УРСР (1978). В 1978 р. захистив кандидатську дисертацію. Працює в Інституті історії України НАН України. Дослідник проблеми новітньої історії України, доктор історичних наук (1990), професор (1995), член-кореспондент НАН України (2003).

Заслужений діяч науки і техніки України (1996), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2001), орден «За заслуги» III ст. (2011), орден «За заслуги» II ст. (2021), Почесна грамота Верховної Ради

України (2007), лауреат премій ім. М. Грушевського НАН України (1996) та ім. Д. Яворницького Національної спілки краєзнавців (2019), почесний професор Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка (2011), Doctor Honoris Causa Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (2016), почесний краєзнавець України (2013).

Автор понад 500 наукових праць.

Єремєєва Катерина Андріївна

Народилася у 1990 р. Закінчила історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Кандидатка історичних наук (2016). Членкиня міжнародної асоціації гуманітаріїв (з 2018). З 2016 року працює старшим викладачем на кафедрі історії та мовознавства Українського державного університету залізничного транспорту. Дослідниця політичної сатири та гумору УРСР, історії радянської преси та повсякдення.

Авторка близько 50 наукових праць, в тому числі монографії, присвяченій журналу «Перець» в радянський період

Журавльов Ярослав Олексійович

Народився у 1985 р. Закінчив історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Кандидат історичних наук (2019). З 2021 р. працює в Інституті історії України НАН України. Дослідник соціальної історії України другої половини ХХ століття. Вивчає історію повсякдення доби «застою», «листи до влади» як соціальне явище.

Автор більше 20 наукових праць.

Каганов Юрій Олегович

Народився у 1982 р. Закінчив історичний факультет Запорізького державного університету. Доктор історичних наук (2019), професор (2021). Лауреат стипендії Верховної Ради України для молодих учених-докторів наук (2020).

Головний редактор фахового видання «Zaporizhzhia Historical Review». З 2005 р. працює у Запорізькому національному університеті на кафедрі новітньої історії України, з 2018 р. — проректор з науково-педагогічної роботи. Досліджує проблеми конструювання радянської ідентичності у другій половині ХХ століття.

Автор близько 70 наукових праць.

Коляструк Ольга Анатоліївна

Народилася у 1958 р. Закінчила історичний факультет Вінницького державного педагогічного інституту. Кандидатка історичних наук (2003). Доцентка (2004), докторка історичних наук (2010), професорка (2013). Відмінниця освіти України (2005). Завідувачка кафедри культури, методики

навчання історії та спеціальних історичних дисциплін ВДПУ. З 1980 р. працює у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського. Дослідниця історії повсякденності радянського суспільства.

Авторка понад 200 наукових праць.

Крупина Віктор Олександрович

Народився у 1978 р. Закінчив історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Кандидат історичних наук (2005). З 2003 р. працює в Інституті історії України НАН України. Дослідник соціальної та політичної історії України другої половини ХХ століття.

Автор близько 100 наукових праць.

Лазуренко Валентин Миколайович

Народився у 1976 р. Закінчив історичний факультет Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького. Доктор історичних наук (2012). Професор (2014). Заслужений працівник освіти України (2020). З 2001 р. працює в Черкаському державному технологічному університеті. Дослідник аграрної історії України ХХ ст. та історичного краєзнавства.

Автор близько 300 наукових праць.

Малиніна Тетяна Василівна

Народилася у 1969 р. Закінчила історичний факультет Харківського державного університету імені О. М. Горького (1992), Інститут післядипломної освіти Харківського педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди (1998), Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (2012). Докторка філософії з галузі знань 03 — Гуманітарні науки, за спеціальністю 032 — Історія та археологія. Заслужена працівниця освіти України. Нагороди: Почесна грамота Харківської обласної державної адміністрації; відзнака «25 років Незалежності України», Грамота Міністерства освіти і науки України. З 2017 р. працює у Харківському національному університеті міського господарства імені О. М. Бекетова (проректорка). Дослідниця соціально-політичної історії України другої половини ХХ століття.

Авторка близько 20 наукових праць.

Маньковська Руслана Вікторівна

Народилася у 1965 р. Закінчила історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Докторка історичних наук (2018), старша наукова співробітниця (2002), доцентка (2004), докторка філософії (2008). Заслужена працівниця культури України. Заступниця голови Національної спілки краєзнавців України. З 1993 р. працює в

Інституті історії України НАН України. Дослідниця проблем соціокультурного розвитку України ХХ ст., музейництва та краєзнавства.

Авторка двох монографій та понад 200 наукових праць.

Пагіря Альбіна Володимирівна

Народилася у 1988 р. Закінчила історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Кандидатка історичних наук (2014). Досліджує історію інтелігенції, екологічних рухів в Україні.

Рябченко Ольга Леонідівна

Народилася у 1964 р. Закінчила історичний факультет Харківського державного університету імені О. М. Горького (нині — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). Докторка історичних наук (2013), професорка (2015). Лауреатка премії імені Роберта Конквеста (2020), Почесна краєзнавиця України (2015). З 2018 р. працює у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди на посаді завідувачки кафедри всесвітньої історії. Дослідниця історії повсякденного життя в радянській Україні, історії освіти та науки.

Авторка близько 200 наукових праць.

Смольницька Мирослава Костянтинівна

Народилася у 1978 р. Закінчила історичний факультет Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова. Кандидатка історичних наук (2004). З 2003 р. працює в Інституті історії України НАН України. Дослідниця соціальної історії України другої половини ХХ століття.

Авторка близько 50 наукових праць.

Стяжкіна Олена Вікторівна

Народилася у 1968 р. Закінчила історичний факультет Донецького державного університету (нині — Донецький національний університет ім. Василя Стуса). Докторка історичних наук (2003), професорка (2004). З 2016 р. працює в Інституті історії України НАН України. Дослідниця соціальної, культурної, жіночої історії України другої половини ХХ століття.

Авторка понад 100 наукових праць.

Чепурда Ганна Миколаївна

Народилася у 1982 р. Закінчила лінгвістичний факультет Черкаського державного технологічного університету та економічний факультет Східноєвропейського університету економіки та менеджменту. Докторка історичних наук (2017). Професорка (2018). З 2006 р. працює в Черкаському державному технологічному університеті. Дослідниця соціально-економічної історії України другої половини ХХ століття.

Авторка понад 100 наукових праць.

Юсов Святослав Леонідович

Народився у 1968 р. У 1988–1991рр. навчався на історичному факультеті Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича. Останній курс навчання закінчив на заочному секторі історичного факультету Поморського державного педагогічного університету ім. М. В. Ломоносова (м. Архангельськ, РФ) у 1993 р. Кандидат історичних наук (2011). З 2000 р. працює в Інституті історії України НАН України. Дослідник соціальної історії України другої половини ХХ ст. та історіографії історії України радянського періоду. Також займається історичною біографістикою та біобібліографією, історичним краєзнавством, історією української діаспори в Північній Америці.

Автор понад 140 наукових та науково-популярних робіт.

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В 1960–1980-х рр.

ІСТОРИЧНІ НАРИСИ

Колективна монографія

Фото на обкладинці з приватного архіву та Інтернет-мережі

Набір Наталія Васильєва.

Комп'ютерна верстка Зубець Л.А.

Підписано до друку 30.07.2022 р. Формат 70х100/16.

Ум. друк. арк. 77,92. Обл. вид. арк. 76,18.

Тираж 300. Зам. 9. 2022.

Редакційно-видавничий відділ Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.